

LEERBOEK VOOR DE
HISTORISCHE
GRAMMATICA
VAN HET NEDERLANDS

DEEL 1

GOTISCHE GRAMMATICA

INLEIDING

KLANKLEER

Cor van Bree
2^e uitgave Universiteit Leiden

LEERBOEK VOOR DE HISTORISCHE
GRAMMATICA VAN HET NEDERLANDS
C. VAN BREE

Citeren en kopiëren is onder bronvermelding toegestaan,
kopiëren echter niet met een winstoogmerk.

WOORD VOORAF

In 1977 verscheen mijn *Leerboek voor de historische grammatica van het Nederlands* (een beknopte uitgave verscheen in 1987). Het was al een lang gekoesterde wens van mij om deze oude druk tot een nieuwe om te werken. Een belangrijke reden daarvoor was dat er in die eerste druk naar mijn smaak te veel fouten waren blijven zitten. De tijdsdruk waaronder de laatste correcties moesten plaatsvinden, is daar duidelijk debet aan geweest, en ook heeft mijn toenmalige onervarenheid met omvangrijke publicaties mij parten gespeeld. Gelukkig hebben twee collega's, Harry van der Hulst en Wil Pijnenburg, mij geholpen bij het maken van een inlegvel met "errata en corrigenda". In de eerste plaats echter wilde ik me weer graag met mijn oude vak bezighouden. Het werd me echter spoedig duidelijk dat een grondige herziening nodig zou zijn. Ik merkte dat ik over verschillende onderwerpen anders was gaan denken, en wat belangrijker is: ik merkte dat het vak niet was blijven stil staan. Verder leek het gewenst de oorspronkelijke opbouw hier en daar te wijzigen. Dat betreft vooral de eerste hoofdstukken; vanaf hoofdstuk 16 loopt de nummering voor een belangrijk deel weer parallel aan die in de druk van 1977. Er bleek dus nogal wat werk aan de winkel te zijn.

Het boek verscheen in 1977 als leerboek, onder de titel *Leerboek voor de historische grammatica van het Nederlands*. Toegegeven moet worden dat het voor een leerboek nogal omvangrijk was geworden. Het is mij van onder de handen boven het hoofd gegroeid. Toch hebben nogal wat studenten er hun waardering voor uitgesproken. Intussen heeft het boek nog meer dan in 1977 het geval was, de trekken van een handboek gekregen. Onder andere heb ik veel meer dan in het oorspronkelijke werk aandacht aan regionale ontwikkelingen besteed, waarbij ik me niet beperkt heb tot die dialecten die een duidelijke bijdrage aan de vorming van de standaardtaal hebben geleverd. *Nederlands* in de titel moet dus nu zeker, in aansluiting bij een definitie van Jan Goossens, worden begrepen als 'Standaardnederlands en al die daarmee nauw verwante dialecten die erdoor overkoepeld worden'. Het handboekkarakter blijkt ook uit de uitvoerige bibliografische aantekeningen. Die hadden korter kunnen zijn wanneer ik alleen auteursnamen en jaartallen had vermeld; het leek me echter nuttiger om ook aanduidingen van de inhoud te geven. Hoewel het boek dus nog meer op een handboek is gaan lijken, hoop ik toch dat het ook als leerboek kan dienen; ik heb daarom de titel ongewijzigd gelaten. Het is ook bij dit nieuwe boek mijn bedoeling om het vak voor studenten toegankelijk te maken en hen stapsgewijs in de stof in te leiden. Dit geldt in ieder geval voor de meeste hoofdstukken: na een aantal inleidende hoofdstukken probeer ik steeds per klank of per groep samenhangende klanken de lijnen van de alleroudste fase naar het heden door te trekken. De ontwikkelingen zijn op die manier het beste te volgen. De behandeling vindt dus niet plaats per soort verandering (zoals vaak in het handboek van Schönfeld) en evenmin per periode, alhans niet in eerste instantie. In de hoofdstukken achterin in het boek, wordt de stof wel degelijk per periode en helemaal op het einde zelfs per regio en als het maar enigszins kan, bij iedere regio ook per periode samengevat. Het voorafgaande wordt daarbij bekend verondersteld en dat betekent dat deze hoofdstukken niet voor beginners bestemd zijn. Ik heb verder, onder andere door verschillende lettergrootte, ervoor gezorgd dat het boek op een gedifferentieerde wijze gebruikt kan worden.

Het boek van 1977 omvatte zowel de klankleer als de vormleer. Omdat de vormleer nog wel enige tijd van bewerking vraagt, heb ik besloten om de klankleer alvast in dit eerste deel uit te geven. De focus is daarbij steeds gericht op de interne geschiedenis. Weliswaar komt in de inleidende hoofdstukken ook de externe geschiedenis aan de orde evenals meer incidenteel in de

erop volgende hoofdstukken, maar ze komt toch vooral aan de orde waar dat voor een goed begrip van de interne noodzakelijk is.

De ondertitel luidt *met een gotische grammatica*. Ook uit de toevoeging van deze grammatica, die aan de eigenlijke historische grammatica van het Nederlands voorafgaat, blijkt dat het boek mede als leerboek gebruikt kan worden. Ze is bedoeld om de student een indruk te geven van het oude Germaans waar ook het Nederlands op teruggaat. Dat er weinig Oudnederlands is overgebleven, is een belangrijke reden om voor het Gotisch een plaats in te ruimen. Met enige kennis van het Gotisch vallen de historische ontwikkelingen die tot het Nederlands geleid hebben, beter te begrijpen.

Samengevat wordt het hier aangeboden werk dus op drie wijzen gekenmerkt: 1. het besteedt ook expliciet aandacht aan het Gotisch, 2. het behandelt de stof primair per klank of per groep klanken, 3. er wordt expliciet aandacht besteed aan de regionale aspecten.

Het is verder misschien goed om er de aandacht op te vestigen dat het boek dat hier gepresenteerd wordt, een *historische* grammatica is. In het algemeen worden recente dialectveranderingen, die vaak onder invloed van de standaardtaal plaatsvinden, niet of slechts marginaal gesignaleerd. Deze veranderingen zouden een aparte behandeling verdienen maar daar is geen ruimte voor.

Zonder de medewerking van velen zou ik niet zo ver gekomen zijn als ik nu ben. Michiel de Vaan (Leiden, Lausanne) heeft alle hoofdstukken in eerste versie doorgelezen en van commentaar voorzien. Ook voorzag hij mij van aanvullende voorbeelden. In de aantekeningen bij de verschillende hoofdstukken wordt hij dan ook meer dan eens genoemd. In tweede instantie hebben ook Jan Stroop (Zaandam), Guy Tops (Wilrijk) en Camiel Hamans (Breda) het hele werk of grote delen ervan van vaak prikkelend commentaar voorzien (en soms ook van nieuwe voorbeelden) terwijl Wil Pijnenburg (Leiderdorp) het geheel op kleine ongerechtigheden heeft doorgelezen. Jan Goossens (Genk) heeft mijn inzicht in vooral de belgisch-limburgse situatie aanmerkelijk aangescherpt, Henk Bloemhoff (Oosterwolde) deed dit voor de situatie in het noordoosten, Magda Devos (Gent) voor Vlaanderen en Georges de Schutter (Destelbergen) voor Brabant. Commentaar of medewerking kreeg ik verder van Rolf Bremmer (Leiden), Anneke van der Glas (Den Haag), Luc de Grauwe (Gent), Ton Harmsen (Rotterdam), Bas van der Laan (Waddinxveen), Marijke Mooijaart (Leiden), Jan Noordegraaf (Alphen aan den Rijn), Jelle Stegeman (Amsterdam), Gerrit van Uiter (Leiden) en Gerard van der Vaart (Vlaardingen). Ik ben allen hiervoor zeer dankbaar. Er blijkt maar weer uit dat wetenschap op samenwerking berust al blijft natuurlijk degene die de tekst schrijft, uiteindelijk verantwoordelijk. Uiteraard houd ik mij ook na verschijning van dit werk voor verder commentaar aanbevolen.

Voor het overnemen van kaarten (uiteraard met bronvermelding) heb ik zoveel als mogelijk was aan de auteurs om toestemming gevraagd. In het geval van niet meer levende auteurs ben ik ervan uitgegaan dat een dergelijke overname als een vorm van citeren kan worden beschouwd.

Er zijn veel voorbeelden aan het befaamde handboek van Schönfeld ontleend; in het algemeen gesproken bouwt dit boek voort op het door Moritz Schönfeld en Adophe van Loey op indrukwekkende wijze verrichte werk. Bij laatstgenoemde heb ik gedurende het jaar dat hij gasthoogleraar in Leiden was, college gevolgd. Ook een andere leermeester, Gesinus G. Kloeke, wil ik hier graag noemen. Evenals vele andere eminente historisch taalkundigen, van wie ik hier ook Frans van Coetsem en Toon Weijnen wil noemen, heeft hij zijn sporen in dit boek achtergelaten. Mijn latere leermeester, Kees Stutterheim, heeft mij kritisch leren denken; ik hoop dat ook zijn sporen in dit boek te bespeuren zijn.

Ten slotte moet ik de gebruiker van het boek in zoverre om clementie vragen dat ik in zekere zin mijn eigen uitgever ben geweest. Ik heb er met hulp van anderen naar gestreefd om de bladspiegel en de opgenomen kaartjes een zo verantwoord mogelijk uiterlijk te geven maar het kan zijn dat ik daarin toch niet voldoende ben geslaagd.¹

Cor van Bree (cybree@dds.nl), Oegstgeest 31 maart 2016.

¹ De eigenlijke tekst werd najaar 2014 afgerond; de tijd daarna was nodig voor het verwerken van commentaar. Vanaf 2014 verschenen publicaties konden slechts aanleiding zijn tot kleine bijstellingen en toevoegingen.

HOE TE ZOEKEN?

ALFABETISCH ZOEKEN OP MODERN NEDERLANDSE VOCALEN (na de punt-komma staan meer secundaire veranderingen)

ǎ (bad): 18; 31 vóór r (hart)
ā (baad): 18, 24; 31 vóór r (waard)
au/ou (vrouw, gauw): 30 vóór d/t (koud, hout), 32 vóór w, zie vooral 32.6
ě (bed): 18, 19; 31 vóór r (scherp)
ē (beet): 18, 19, 21; 24.5 (gedwee), 31 vóór r (kweern)
ei/ij – ei (beid): 21; 18.7 (dweil), 19,6 (einde, teil) – ij (bijt): 26, ook 27, 27a
eu (reuk): 20, ook 20a; 22.5 (sneu), 28.4 (beuk), 29 bij ronding l (leunen)
ĩ (bid): 19
ie (biet): 23, 25; 27.7 (piepen)
ö (bod): 20, ook 20a;
ō (boot): 20, ook 20a, 22; 31 vóór r (woord)
oe (boet): 28; 27.8 (boer)
ů (put): 20, ook 20a; 29 bij ronding (spul), 31 vóór r (wurm)
ui (buit): 23, 27, ook 27a
uu (buut): 23, 27, ook 27a
(voor meer incidentele verkortingen of rekkingen zie hoofdstuk 33)

ALFABETISCH ZOEKEN OP MODERN NEDERLANDSE CONSONANTEN (na de punt-komma staan meer secundaire veranderingen)

b (bier): 36.6.1	d (dier): 36.4.2, 36.6.2; 36.11 (diender)
ch (toch): 36.4.3, 36.4.4, 36.5 (in sch-), 36.6.1 (vóór t), 36.6.	f (fier): 36.4.1, 36.6.1
h (hier): 36.4.3, 36.4.4.	g (gier): 36.6.3, 36.6.4; 36.9 (in afwisseling met j)
k (kier): 36.5	j (jong): 37.1. 36.9 (in afwisseling met g)
ng (tong): 36.6.3, 36.6	m (mier): 36.6.1, 36.6
r (tor): 36.6.6, 37.3	p (pier): 36.5
t (tier): 36.5; 36.6.2 (Auslaut); 35.4.2 (id.)	s (sier) 36.4.5; 36.4.3 (ossen), 36.5 (uit sch)
w (wier): 36.4.4, 36.6.4, 37.2	v (vier): 36.4.1, 36.6.1
	z (zier): 36.4.5

DIALECTKLANKEN

Zie de paragrafen Regionale aspecten in de verschillende hoofdstukken en hoofdstuk 35. Het beste is te zoeken via de/een modern nederlandse standaardvariant: de vocaal van *schoap* via ā, van *bled* via ǎ, van *huus* via ui of uu, enz.

FONOLOGISCHE TERMEN: zie hoofdstuk 1a

HISTORISCHE TAALKUNDIGE TERMEN: zie hoofdstuk 8a

INHOUDSOPGAVE (ACHTER > PAGINANUMMER)

VOORWERK > 15

1. INHOUD EN WIJZE VAN BEHANDELING > 15

1a. FONETIEK EN FONOLOGIE > 17

(1. Fonetiek, fonetiek, 2. Variatie en neutralisatie, 3. Klank en spelling, 4. Articulatorische onderscheidingen, 5. Vocalen, 6. Consonanten)

2. AANWIJZINGEN VOOR DE GEBRUIKER > 23

(1. De gebruikte tekens, 2. Overzicht van de gebruikte tekens, 3. Transcriptie van grieke letters, 4. Gebruikte afkortingen, 5. Opmerkingen over spelling, 6. Opmerkingen over termgebruik)

3. ALGEMENE BIBLIOGRAFIE > 31

(1. Bibliografische hulpmiddelen, 2. Inleidende werken over algemene historische taalwetenschap, 3. Handboeken en inleidende werken, 4. Woordenboeken, 5. Grammatica oudere fasen, 6. Dialecten)

HET GOTISCH: BRON VOOR HET OUDGERMAANS > 37

4. INLEIDING > 37

(1. Historische achtergronden, 2. Het Krimgotisch, 3. Bronnen, Aantekeningen)

5. SPELLING EN UITSPRAAK. FONOLOGIE > 43

(1. Accent, 2. De reconstructie van de gotische klankwaarden, 3. Consonanten, (3.1. De halfvocaal w, 3.2. De halfvocaal j, 3.3. De liquidae en nasalen, 3.4. De stemloze occlusieven, 3.5. De stemloze fricatieven plus h en hj, 3.6. De stemhebbende obstruenten (3.6.1. De labiaal, 3.6.2. De niet-stridente dentaal, 3.6.3. De velair, 3.6.4. De stridente dentaal)), 4. Vocalen (4.1. De <a>, 4.2. De <e> en <o>, 4.3. De <i>, 4.4. De <u>, 4.5. De <ei>, 4.6. De <ai>, 4.7. De <au>, 4.8. De <iu>), 5. Het fonologisch systeem, 6. Morfofonologie (6.1. Alternanties, 6.2. De nominatief-s), Aantekeningen)

6. MORFOLOGIE > 60

(0. Opmerking vooraf, 1. Het werkwoord (1.1. Categorieën, 1.2. Klassen, 1.3. De sterke werkwoorden, 1.4. De zwakke werkwoorden (1.4.1. De zwakke werkwoorden met bindvocaal in het preteritum, 1.4.2. De zwakke werkwoorden zonder bindvocaal in het preteritum), 1.5. De werkwoorden *gaggan* en *wisan*, 1.6. Overzicht werkwoordsparadigmata, 2. Het substantief (2.1. Inleiding, 2.2. Paradigmata substantieven), 3. Het adjectief (3.1. Overzicht, 3.2. Adjectivische woorden), 4. Pronomina (4.1. Algemeen, 4.2. Paradigmata,) 5. Numeralia, Aantekeningen)

7. SYNTACTISCHE AANTEKENINGEN > 80

(1. Inleidende opmerkingen, 2. De werkwoordsvormen, 3. Het gebruik van de naamvallen, 4. Het gebruik van de adjectieven, 5. Pronomina, 6. Woordvolgorde, Aantekeningen)

GOTISCHE TEKSTFRAGMENTEN > 87

INLEIDING > 95

8. HET INDO-EUROPEES > 95

(1. Opmerkingen vooraf, 2. Inleiding, 3. Indo-europese talen en talengroepen, 4. Het proto-indo-europese klanksysteem, 5. Veranderingen in verband met de laryngalen, 6. Ablaut (6.1. Algemeen, 6.2. De Ablaut in het Germaans), Aantekeningen)

8a. THEORETISCHE OPMERKINGEN > 102

(1. Stamboom en golfmodel, 2. Taalgrenzen, 3. Substraten, 4. Interne verklaringen)

9. HET GERMAANS > 110

(1. Inleidende opmerkingen, 2. Protogermaans en Gemeengermaans (2.1. Algemeen, 2.2. Kenmerken van het Germaans), 3. De indeling van het Germaans, (3.1. De traditionele indeling, 3.2. Alternatieve visies), 4. Het Westgermaans (4.1. Tegenstellingen binnen het Westgermaans, 4.2. Hoogduitse Klankverschuiving, 4.3. Andere limburgse verschijnselen), 5. De oudwestgermaanse talen, (5.1. Inleidende opmerkingen, 5.2. Oudhoogduits, 5.3. Oudnederfrankisch, 5.4. Ingweoons kustdialect, 5.5. Oudsaksisch, 5.6. Oudfries, 5.7. Oudengels, 5.8. Stadia van het Nederlands, 5.9. Dochters van het Nederlands), 6. Samenvatting, Aantekeningen)

OUDGERMAANSE TEKSTFRAGMENTEN > 126

(Oudnoors, Oudhoogduits, Oudsaksisch, Oudfries, Oudengels)

10. HET INGWEOONS > 132

(1. Vroege en late ingweonismen, 2. Vroege ingweonismen, 3. Late ingweonismen (kustingweonismen), 4. Overzicht van ingweoonse veranderingen, 5. Ingweoons en Standaardnederlands, 6. Ingweonismen in de toponymie, 7. Sociale context, 8. Differentiatie en overeenkomsten binnen het Ingweoons, Aantekeningen)

11. NEDERLANDS EN FRIES > 150

(1. Ingweoons en Fries, 2. Fries substraat, 3. het Stadsfries, Aantekeningen)

12. OUDERE SUBSTRATEN > 155

(1. Inleidende opmerkingen, 2. Een keltisch substraat, 3. Het p-volk, 4. Vóór-indo-europese substraten (4.1. Een oudeuropees substraat, 4.2. Een noordwestelijk substraat, 4.3. Een semitisch substraat), Aantekeningen)

13. HET OUDNEDERLANDS > 161

(1. Inleiding, 2. Overlevering, 3. Teksten, 4. Zinnetjes, 5. Woorden en namen, 6. Spelling en uitspraak, Aantekeningen.)

OUDNEDERLANDSE TEKSTFRAGMENTEN > 172

14. MIDDELNEDERLANDS EN NIEUWNEDERLANDS > 176

(1. In de tijd, 2. In de ruimte (2.1. De middelnederlandse periode, 2.2. De nieuwnederlandse periode), 3. De overlevering van het Middelnederlands, 4. Differentiatie binnen het Middelnederlands, 5. De spelling van het Middelnederlands, 6. Het Nieuwnederlands, Aantekeningen)

15. STANDAARDNEDERLANDS > 188

(1. Inleiding, 2. Macroselectie: dialectbronnen, 3. Microselectie, 4. Voortgezette normering, 5. Uitbreiding, 6. Substandaard Nederlands (het moderne Hollands), 7. Superstandaard (geaffecteerd), 8. De standaardtaal in Vlaanderen, 9. Codificatie, 10. Dialect en standaardtaal, 11. Spelling (11.1. Spellingregeling, 11.2. Spellingprincipes, 11.3. Het morfologische principe, 11.4. Homografenvermijding, 11.5. Afsluitende opmerkingen), Aantekeningen)

DE ZWAK GEACCENTUEERDE SYLLABE > 203

16. HET ACCENT > 203

(1. Prosodische kenmerken, 2. Evidentie voor oudere fasen, 3. Het germaanse accent, 4. Latere veranderingen, 5. Regionale aspecten)

17. VERANDERINGEN IN ZWAK GEACCENTUEERDE SYLLABE > 209

(1. Auslautswetten, 2. De syncopewet van Sievers, 3. Reductie in zwak geaccentueerde syllabe, 4. De invloed van de zwak geaccentueerde syllabe, 5. Gevolgen voor morfologie en syntaxis, 6. Sjwa-apocope en sjwa-syncopie, 7. n-apocope, 8. Svarabhakti, 9. Regionale aspecten, Aantekeningen)

DE STERK GEACCENTUEERDE SYLLABE > 223

HET VOCALISME. HOOFDLIJNEN > 223

18. GGM. *ǣ* > 223

(1. Gemeengermaans, 2. Proto-indo-europees > Gemeengermaans, 3. Gemeengermaans > Nederlands, 4. Rekking in open syllabe met hoofdaccent, 5. i-Umlaut zonder rekking, Geminatie, 6. i-Umlaut en rekking, 7. Secundaire ontwikkelingen, 8. Biezonderheden (8.1. Rekking en geminatie, 8.2. i-Umlaut), 9. Regionale aspecten, Aantekeningen)

19. GGM. *ě, ĭ* > 233

(1. Gemeengermaans, 2. Gemeengermaans > Gotisch, 3. Proto-indo-europees > Gemeengermaans, 4. Gemeengermaans > Nederlands, 5. Alternanties, 6. Secundaire ontwikkelingen, 7. Regionale aspecten, Aantekeningen)

20. GGM. *ǔ, ǒ* > 243

(1. Gemeengermaans, 2. Gotisch, 3. Proto-indo-europees, 4. Gemeengermaans > Nederlands, 5. Bewaard blijven van het verschil tussen ggm. *ǔ* en *ǒ*, 6. i-Umlaut en spontane palatalisatie, 7. Alternanties, 8. Regionale aspecten (8.1. Algemeen, 8.2. Verschil in open syllabe, stijgende diftongen) (casus: korte vocalen plus dalende of stijgende diftongen), casus: i-Umlaut en spontane palatalisatie, Aantekeningen; voor ontrondingen van *ø* of *ō* zie 29.3, voor *ǒ* of *ǔ* vóór l plus dentaal zie 30, voor Ersatzdehnungen zie 33.1)

21. GGM. *ǣ* > 262

(1. Gemeengermaans, 2. Proto-indo-europees > Gemeengermaans, 3. Gemeengermaans > Nederlands, 4. ee naast ei, 5. Samenval van klanken, 6. Regionale aspecten, Aantekeningen)

22. GGM. *ǣ* > 272

(1. Gemeengermaans, 2. Proto-indo-europees > Gemeengermaans, 3. Gemeengermaans > Nederlands, 4. Samenval van *ô* uit *ǣ* met *ō* ontstaan door rekking, 5. Regionale aspecten, Aantekeningen)

23. GGM. *ě*/*ĭ* > 279

(1. Van Protogermaans tot Oudwestgermaans, 2. Proto-indo-europees > Gemeengermaans, 3. Gemeengermaans > Nederlands, 4. Analogie bij de sterke werkwoorden van de tweede klasse, 5. Regionale aspecten, Aantekeningen)

24. GGM. *e*₁ [æ:] > 287

(1. Gemeengermaans, 2. Proto-indo-europees > Gemeengermaans, 3. Gemeengermaans > Nederlands, 4. Samenval met gerekte *ā*. De *ā* in Holland, 5. Regionale aspecten, Aantekeningen)

25. GGM. *e*₂ [e:] > 296

(1. Gemeengermaans, 2. Proto-indo-europees > Gemeengermaans, 3. Gemeengermaans > Nederlands, 4. Voorkomen van *ie* uit *ē*, 5. Regionale aspecten, Aantekeningen)

26. GGM. *ī* > 302

(1. Gemeengermaans, 2. Proto-indo-europees > Gemeengermaans, 3. Gemeengermaans > Nederlands, 4. Analogiewerkingen, 5. Voorkomen in leenwoorden, 6. Samenvol van klanken, 7. Geen samenvallen ī en ie, Aantekeningen)

27. GGM. ū > 308

(1. Gemeengermaans/Gotisch, 2. Proto-indo-europees > Gemeengermaans, 3. Gemeengermaans > Nederlands, 4. Leenwoorden, 5. Samenvol van klanken, 6. Geschiedenis van palatalisering en diftongering (6.1. Middelnederlands > Vroegnieuwederlands (casus: diftongeringen en het dialectcontinuüm), 6.2. Vroegnieuwederlands: Holland (casus: de diftongeringen in Holland), 6.3. Hollandse expansie, 7. Lexicale aspecten, 8. Regionale aspecten (8.1. Grote lijnen, 8.2. verdere bijzonderheden, 8.3. verdere bijzonderheden: het zuidoosten, Aantekeningen)

28. GGM. ō > 327

(1. Gemeengermaans, 2. Proto-indo-europees > Gemeengermaans, 3. Gemeengermaans > Nederlands, 4. Regionale aspecten (4.1. Algemeen, 4.2. Verschil in open syllabe. Stijgende diftongen), 5. Spellingproblemen (met casus), Aantekeningen)

HET VOCALISME. BIJLIJNEN > 335

29. RONDINGEN EN ONTRONDINGEN > 335

(1. Rondingen, 2. Ronding plus verlies van w, 3. Ontrondingen (3.1. Algemeen, 3.2. Ingweoonse ontrondingen, 3.3. Latere ontrondingen, 3.4. Stigmatisering)

30. INVLOED VAN DE L OP HET VOCALISME > 344

(1. Vocalisatie van de l, 2. Regionale aspecten, Aantekeningen)

31. INVLOED VAN DE R OP HET VOCALISME > 348

(1. Algemene opmerkingen, 2. Wijziging vóór (zonder meer), 3. Wijziging vóór r plus consonant (3.1. Algemene opmerkingen, 3.2. De veranderingen, 3.3. Meer voorbeelden, 3.4. Regionale aspecten, 3.5. Standaardtaal, 3.6. Relatieve chronologie)

32. INVLOED VAN DE W OP HET VOCALISME > 359

(1. Inleiding, 2. w na vocaal, 3. w na consonant, 4. uu/ou/ie/ij-wisseling, 5. ou/ooi-wisseling, 6. Oorsprong en samenvol van au en ou, Aantekeningen)

33. REKKING, VERKORTING EN CONTRACTIE > 364

(OOK TOONVERSCHILLEN EN STIJGENDE DIFTONGEN)

(1. Ersatzdehnungen, 2. Rekking in open syllabe met hoofdaccent, 3. Rekking vóór consonant (verbindingen), 4. De stamlenge, 5. Latere verkorting van vocalen, 6. Algemene kenmerken, 7. Samenvatting, 8. Contractie, 9. De limburgse tonen, 10. Stijgende diftongen, Aantekeningen)

34. UMLAUT. PALATALISERING > 378

(1. Umlaut gedefinieerd, 2. Overzicht van de Umlaut, 3. Gemeengermaanse en west/noordgermaanse Umlaut, 4. Geografie van de i-Umlaut, 5. Structurele aspecten van de i-Umlaut, 6. Het umlautsarme westen, 7. Samenvatting i-Umlaut, 8. De Umlautprocessen verklaard, 9. Palatalisering en medialisering, Aantekeningen)

35. ONTLENING (VOCALISME) > 391

(1. Inleiding, 2. Ontlening uit Latijn (en Grieks), 3. Ontlening uit het Frans, 4. De accentuatie van bastaardwoorden, 5. Aanpassingen van het accent, Aantekeningen)

HET CONSONANTISME > 399

36. DE OBSTRUENTEN > 399

ALGEMENE ONTWIKKELINGEN: 1-3 > 399

(1. De oudgermaanse en proto-indo-europese obstruenten (1.1. De obstruenten in het Protogermaans en het Gemeengermaans, 1.2. De Germaanse Klankverschuiving, 1.3. De Germaanse Klankverschuiving geïllustreerd, 1.4. De Wet van Verner, 1.5. Chronologie), 2. De glottale visie, 3. Geminatie. Verscherping (3.1. Geminatie, 3.2. Verscherping), Aantekeningen bij 1 – 3.)

SPECIFIEKE ONTWIKKELINGEN: 4-12 > 418

(4. De gemeengermaanse stemloze fricatieven (4.1. De labiaal, 4.2. De niet-stridente dentaal, 4.3. De velair, 4.4. De labiovelair, 4.5. De stridente dentaal), 5. De gemeengermaanse stemloze occlusieven, 6. De gemeengermaanse stemhebbende fricatieven en occlusieven (6.1. De labiaal, 6.2. De niet-stridente dentaal, 6.3. De velair, 6.4. De labiovelair, 4.5. De stridente dentaal), 7. Samenvatting 6.4, 6.5 en 6.6, 8. De sporen van de Wet van Verner in het Nederlands, 9. Veranderingen van articulatieplaats, 10. Syncope van v, z en g. Overgang van d in j (10.1. Overzicht, 10.2. Historische en regionale aspecten, 10.3 Structurele aspecten, 10.4. De standaardtaal. Hypercorrectie), 11. Toevoeging van obstruenten, 12. T-deletie (12.1. Algemeen, 12.2. Regionale aspecten), Aantekeningen bij 4 – 12)

37. DE SONORANTEN > 459

(1. De j, 2. De w, 3. De r (3.1. Algemeen, 3.2. Metathesis), 4. De l, 5. De m, 6. De n plus η + regionale .heden, Aantekeningen)

38. ASSIMILATIES > 470

(1. Assimilatie en reductie, 2. Gevallen van diachrone assimilatie, 3. De modern-nederlandse assimilatie van stem, 4. De historische achtergronden, 5. Reductie en verdere assimilatie, 6. Gelexicaliseerde assimilatie en reductie, 7. Regionale aspecten, Aantekeningen)

39. ONTLENING (CONSONANTISME) > 480

(1. Inleidende opmerkingen, 2. Ontlening uit het Latijn (en het Grieks), 3. Ontlening uit het Frans, 4. Ontlening uit het Duits en het Engels, Aantekeningen)

DE ONTWIKKELINGEN PER PERIODE > 485

OVERZICHTSCHEMA'S > 485

40. HET PROTOGERMAANS EN GEMEENGERMAANS > 490

(1. Prosodie, 2. De sonoranten (2.1. De sonoranten in het Protogermaans, 2.2. De sonoranten in het Gemeengermaans (2.2.1. Het vocaalsysteem, 2.2.2. De korte vocalen, 2.2.3. Halfvocalen, liquidae en nasalen)), 3. De consonanten (3.1. De consonanten in het Protogermaans, 3.2. De consonanten in het Gemeengermaans)

41. HET GOTISCH BINNEN HET GERMAANS > 496

(1. De vocalen, 2. De consonanten)

42. HET OUDWESTGERMAANS > 500

(1. De vocalen (1.1. Het vocaalsysteem, 1.2. De korte niet-open vocalen (ī, ē, ū, ö), 1.3. De korte open vocaal ä, 1.4. De vocaalcombinaties (iū, ēö, āī (ǣ), āū (ǣö)), 1.5. De lange vocalen), 2. De consonanten, 3. Het ingweoonse systeem)

43. HET OUDNEDERLANDS > 506

(1. De vocalen en diftongen (1.1. Diftongen en monoftongen, 1.2. Secundaire i-Umlaut of spontane palatalisatie, 1.3. De korte vocalen, 1.4. De vocalen in rekkingspositie, 1.5. De oostelijke dialecten, 1.6. “Vanouds lange” en “gerekte” aa,

1.7. De sjwa), 2. De consonanten (2.1. Schematische samenvatting, 2.2. De eerste Auslautverscherping, 2.3. Late veranderingen, 2.4. De geminaten, 2.5. De verhouding consonanten – vocalen)

44. HET MIDDEL- EN NIEUWNEDERLANDS > 516

(1. De vocalen en diftongen (1.1. De diftongen, 1.2. De lichte diftongen, 1.3. “Vanouds lange” en “gerekte”aa, 1.4. Korte vocalen, 1.5. De secundaire i-Umlaut, 1.6. De vocalen in rekkingspositie, 1.7. (Ont)ronningen, veranderingen vóór r, l, w, lengteverschillen, de sjwa), 2. De consonanten (2.1. Geminatenverkorting, 2.2. Effecten van ontlening, 2.3. Effecten van assimilaties, 2.4. De tweede Auslautverscherping, 2.5. Verdere veranderingen, 2.6. Schematische samenvatting)

45. VAN OUDNEDERLANDS TOT NIEUWNEDERLANDS > 525

DE ONTWIKKELINGEN PER REGIO

(1. Inleiding: 1.1. Inhoud, 1.2. Gebruik van termen en tekens, 1.3. Het oudwestgermaanse systeem (herhaling), 2. Het hollandse systeem: 2.1. Het Oudhollands, 2.2. Het Middelhollands, 2.3. Het Nieuwhollands (platteland, kleinere steden), 2.4. Het Neuwhollands (grote steden), 2.5. Het systeem van de standaardtaal, 2.6. Fries-nederlandse mengdialecten, 3. Het zuidwestelijke (westvlaamse en zeeuwse) systeem: 3.1. Het Oudwestvlaams en Oudzeeuws, 3.2. Het Middwestvlaams en Middzeeuws, 3.3. Het Nieuwestvlaams en Nieuwzeeuws, 4. Het oostvlaamse systeem: 4.1. Het Oudoostvlaams, 4.2. Het Middeloostvlaams, 4.3. Het Neuwoostvlaams, 5. Het brabantse systeem: 5.1. Oudbrabants, 5.2. Middlbrabants, 5.3. Nieuwbrabants, 5.4. id. (Kempen, Oerle), 5.5. id. (Zuidbrabant, Brussel), 5.6. id. (Aalst), 5.7. Dialectverlies in Brabant; de tussentaal, 6. Het limburgse systeem: 6.1. Oudlimburgs, 6.2. De toonverschillen, 6.3. Latere veranderingen, 6.4. Belgisch-limburgs, 6.5. Het consonantisme; 7. Het twents-achterhoekse systeem: 6.1. Oud Twents-achterhoeks, 6.2. Later Twents-achterhoeks, 8. Het groningse systeem, 9. Het noordelijk-centrale systeem: 9.1. Westoverijssels, 9.2. Zuidwestdrents (Ruinen), 9.3. Noordwestveluws, 11. Samenvattende terugblik, 10. Afsluiting)

46. DE FONEEMDISTRIBUTIE IN HET MODERNE NEDERLANDS IN HISTORISCH PERSPECTIEF > 568

(1. Inleidende opmerkingen, 2. De korte vocalen, 3. De lange vocalen, 4. Korte en lange vocalen, 5. De diftongen, 6. De halfvocalen j en w, 7. Consonanten algemeen. Liquidae (r), 8. De h en de velaire fricatieven, 9. De labiale fricatieven, 10. De dentale fricatieven, 11. De occlusieven, 12. De nasalen, 13. Anlautende consonantverbindingen, 14. Auslautende consonantverbindingen, 15. Inlautende consonantverbindingen, 16. An- en auslautende consonantverbindingen in het Proto-indo-europees)

BIBLIOGRAFIE. TITELLIJST > 579

LIJST VAN KAARTEN EN ILLUSTRATIES

(tussen vierkante haakjes de nummers van de hoofdstukken)

1. het Germaans in de eerste eeuwen [9]
2. het Westgermaans nu [9]
3. de Hoogduitse Klankverschuiving (Chambers & Trudgill 1980) [9]
4. limburgse vormen [9]
5. de benamingen voor de ‘uier’ (Frings 1944) [10]
6. de benamingen voor de ‘ladder’ (Frings 1944) [10]
7. de benamingen voor de ‘put’ (Frings 1944) [10]
8. vroege ingweonismen (Schults Garfinkel 1975) [10]

9. Friesland (Van Bree en Versloot 2008) [11]
10. de vormen voor ‘oud’ en ‘goud’ (Goossens 2008) [13]
- 11b. eenheidspluralis op -t in het noordoosten (Heeroma 1964a) [14]
- 11a. *paard* en *perdre* (Heeroma 1964a) [14]
12. de vormen met n-prothesis of n-apocope bij een aantal woorden (Weijnen 1991, kaart 76, op grond van een groot aantal bronnen) [16]
- 13a. ontbreken van sjwa-apocope bij niet-adnominale woorden (Weijnen 1966 en Kocks kaart 9 via Weijnen 1991 kaart 45) [17]
- 13b. n-apocope in niet-adnominale woorden (Weijnen 1966, Pauwels 1969 en WVD 105 via Weijnen 1991 kaart 81 = schetskaart) [17]
14. omsyllabering in Vlaanderen (naar Taeldeman 1978 kaart 19 via Weijnen 1991 kaart 46) [17]
15. palatalisatie rond Amsterdam (Van Bree) [18]
16. *eten* en *etten* (= kaart 9, Van Ginneken, via Weijnen 1991) [19]
17. ó en ò (Weijnen 1991, kaart 98) [20]
18. spontane palatalisatie (Van Loon 1986) [20]
19. *voegel* (Scholtmeijer 1996) [20]
20. spreiding van ê tegenover ei (Taeldeman 1978, kaart 1) [21]
21. spontane palatalisatie bij *brood* en *hooi* in Oost-Vlaanderen (Taeldeman 1978) [22]
22. *vier* voor *vuur* (Frings 1944) [23]
23. gerekte en vanouds lange ā rond de oude Zuiderzee (Kloeke 1933) [24]
24. *leeg* (plus varianten) met i-Umlaut (ANKO via Weijnen 1991) [24]
25. *ies* tegenover *ijs* (Weijnen 1991) [25]
26. *muis* en *huis* (Kloeke in Bloomfield 1934, 328 via Van Reenen 2002) [26]
27. Umlautsisoglossen (Goossens 1972) [27]
28. vormen met en zonder i-Umlaut bij *beuk* (Taeldeman 1978) [28]
29. geval *vuuf* in het zuidwesten (Taeldeman 1994) [29]
30. europees gebied met geronde voorvocalen (Bynon 1977, 251) [29]
31. lexicale diffusie ontrondingsrelicten in het zuidwesten (Taeldeman 1994) [29]
32. ontrondingsgebieden in het zuiden (Taeldeman 1994) [29]
33. *kous* en *saus* in Vlaanderen (Taeldeman 1978) [30]
34. *zwart/zwert* in Brabant (Har Brok via Weijnen 1991, kaart 31) [31]
35. *wark/werk* enz. (Weijnen 1991, kaart 32) [31]
36. *nij* (Weijnen 1991, kaart 73) [32]
37. oostvlaams gebied zonder systematisch-fonetische kwantiteitscorrelatie (Taeldeman 1978) [33]
38. *gift*, met verkorte vocaal (Daan en Heeroma 1965) [33]
39. *bessem* ‘bezem’ (FAND 4, 249) [36II]
40. h-loosheid (Weijnen 1966) [36II]
41. anlautend sk (Weijnen 1966) [36II]
42. anlautende sj-uitspraak (Schothorst 1904 via Scholtmeijer 1997a) [36II]
43. “zachte en harde g” (Van der Sijs red. 2011) [36II]
44. wegval van r in *koorts* (De Schutter & Taeldeman 1994) [37]
45. gebied met progressieve assimilatie (De Schutter & Taeldeman 1986) [37]
46. gebied met regressieve assimilatie (id.) [37]
47. gebied met stemhebbende d in *geld* en *mond* (id.) [37]
48. tegenstellingen binnen het nederlandse taalgebied (Van Bree 2013) [45]

Een bladzijde uit de Codex Argenteus (Joh. 7:52, 8: 12-17) [4]
Het leesplankje van Hoogeveen [20]

VOORWERK

1. INHOUD EN WIJZE VAN BEHANDELING

Op dit hoofdstuk volgen nog drie preliminaire hoofdstukken: fonetiek en fonologie (1a), voorwerk (2) en een algemene bibliografie (3). Ook achter ieder hoofdstuk staan bibliografische aantekeningen. Geheel achterin bevindt zich de titellijst. Hoofdstuk 1a is bedoeld voor diegene die nog niet zo vertrouwd is met fonetiek en fonologie. De belangrijkste begrippen en termen komen erin aan de orde. Op deze preliminaire hoofdstukken volgt de gotische grammatica (4 t/m 7) die bedoeld is om een indruk geven van het oude Germaans waar ook het Nederlands op teruggaat; achter hoofdstuk 7 staan een paar gotische tekstfragmenten. Inleidend zijn de hoofdstukken 8 t/m 15. 8 t/m 10 handelen over de voorstadia van het Nederlands en de wijdere verbanden waarin het Nederlands genetisch gezien z'n plaats heeft: Indo-europees, Germaans, Ingweoons; 11 t/m 12 gaan over min of meer zekere substraten, 13 t/m 15 over de perioden van het Oud-, Middel- en Nieuwnederlands en over de vorming van de standaardtaal. Ook van de oudgermaanse talen en het Oudnederlands worden tekstfragmenten gegeven.

De hoofdstukken 16 t/m 28 zijn aan de hoofdlijnen van de klankontwikkeling gewijd. De behandeling is min of meer "atomistisch", namelijk per klank of klankencombinatie, maar toch ook weer niet a-structureel, dus met aandacht voor samenhangen. Er wordt namelijk steeds per periode of dialect onderscheiden en gewezen op het samenvallen of niet samenvallen van fonemen en op parallelle ontwikkelingen. In grote trekken worden de lijnen enerzijds vanuit het Germaans teruggetrokken naar het Proto-indo-europees en anderzijds doorgetrokken naar het moderne Nederlands. Gereconstrueerde ontwikkelingen worden dus apart gesteld van die ontwikkelingen die in de geschiedenis te volgen zijn. Er wordt ook aandacht besteed aan de gevolgen van de klankwetten in de vorm van al dan niet nog morfologisch relevante alternanties. Bij het moderne Nederlands moet in de eerste plaats gedacht worden aan het Standaardnederlands c.q. het westelijke Nederlands zoals dat in de Randstad gesproken wordt. De historische lijnen worden dan ook veelal via het Hollands en waar nodig ook via het Vlaams en het Brabants daarnaar toe getrokken. Om deze eenzijdigheid enigermate te corrigeren wordt, vaak in een aparte paragraaf, expliciet aandacht aan regionale aspecten besteed. Hierbij kan in principe het hele taalgebied aan de orde komen. Uiteraard is hierbij beperking onvermijdelijk: het zou te ver voeren om alle vaak subtiele nuances en verschillen te beschrijven. Meer uitgewerkt maar dan structuralistisch per aparte regio is de behandeling in hoofdstuk 45. Voor (nog) meer gedifferentieerde informatie moeten de in 3.6 genoemde naslagwerken en atlanten geraadpleegd worden.

In de hoofdstukken 29 t/m 33 komen veranderingen aan de orde die door specifieke conditioneringen gekenmerkt zijn en vaak bij meerdere vocalen optreden. Deze verdienen daarom een aparte behandeling: rondingen en ontrondingen (29), invloed van de l op het vocalisme (30), van de r idem (31), van de w idem (32), rekkingen, verkortingen en contracties (33). Een apart hoofdstuk (34) is aan de Umlaut, ruimer: de palatalisatie gewijd. Hoofdstuk 35 bespreekt de veranderingen in leenwoorden vooral uit het Latijn en het Frans. De laatste drie van de genoemde hoofdstukken vatten voor een deel samen wat in voorafgaande hoofdstukken aan de orde is geweest.

Dan volgen de hoofdstukken 36 t/m 38 over de consonanten met een met die van de vocalen overeenkomende behandeling. Wél worden nu vaak een aantal klanken samengenomen, bijvoorbeeld de stemloze occlusieven (p, t, k), om een teveel aan herhaling te vermijden.

Hoofdstuk 39 gaat over de veranderingen in leenwoorden, in het bijzonder uit het Latijn en het Frans. Hoofdstuk 36 is omdat het erg uitvoerig werd, in twee delen gesplitst; de nummering van hoofdstukken en paragrafen is daarbij gehandhaafd om verkeerde verwijzingen te voorkomen. De behandeling vindt dus niet primair per type verandering of per periode plaats; voor beginnelingen maar waarschijnlijk niet alleen voor hen, zou dat betekenen dat ze de ontwikkelingen moeilijk kunnen volgen. Ter compensatie daarvan wordt de stof dan nog eens bij wijze van herhaling per periode besproken: hfdst. 40-45. In het nogal uitgebreide hoofdstuk 45 worden de ontwikkelingen ook per regio beschreven. Hoofdstuk 46 handelt over de historische achtergronden van de hedendaagse foneemverdeling. In al deze hoofdstukken wordt wat voorafgaat, bekend verondersteld. Ze zijn dus zeker niet in de eerste plaats voor beginnelingen in het vak bestemd.

De vormleer ontbreekt in dit deel; daar zal een apart deel (deel 2) aan worden gewijd. Achtereenvolgens komt daarin de flexie van de werkwoorden, de substantieven, de adjectieven en de pronomina aan de orde. Ook aan de numeralia zal een hoofdstuk gewijd worden terwijl in een slothoofdstuk enkele algemene aspecten van de woordvorming (samenstelling en afleiding) worden behandeld.

De verschijnselen worden aan de hand van duidelijke voorbeelden verhelderd. Extra voorbeelden, die voor een belangrijk deel Schönfeld zijn ontleend, worden in aparte opsommingen gegeven. Een volledige of naar volledigheid tenderende opsomming kan daarbij uiteraard niet gegarandeerd worden.

Er is verschil in lettergrootte: tekstdelen met extra voorbeelden of met uitweiding of verdieping (soms als *casus* aangeduid) staan in een iets kleinere letter; in een nog kleinere letter staan de bibliografische aantekeningen en de titellijst achterin.

Ten slotte. In het algemeen worden in dit boek de grammaticale termen van latijnse herkomst gebruikt, dus *substantief* in plaats van *zelfstandig naamwoord*, *participium* in plaats van *deelwoord* enz. (maar het is wel altijd *werkwoord* en niet *verbum* omdat dit ook 'woord in het algemeen' kan betekenen). Voor het Gotisch is dit traditie en voor de uniformiteit is dit ook voor de rest van het boek aangehouden.

Zie voor fonetische termen hoofdstuk 1a en voor een aantal historisch taalkundige termen hoofdstuk 8a. Zie voor zoekadviezen vóór de inhoudsopgave.

1a. FONETIEK EN FONOLOGIE

(1. Fonologie, fonetiek, 2. Variatie en neutralisatie, 3. Klank en spelling, 4. Articulatorische onderscheidingen, 5. Vocalen, 6. Consonanten, 7. Verdwenen consonanten, 8. Assimilatie en dissimilatie)

In dit additionele hoofdstuk wordt een kort overzicht gegeven van de fonologie en de fonetiek van (vooral) het Nederlands. De bedoeling ervan is om in een doorlopende tekst enige toelichting te geven bij een aantal begrippen en de daarbij behorende termen die in dit boek veel gebruikt worden. Wanneer de termen expliciet aan de orde komen, worden ze gecursiveerd en onderstreept. Zie overigens ook 2.1 en 2.2.

Verklaarde termen (alfabetisch gerangschikt): achtervocaal par. 4, affricaat 6, allofonie 2, allomorf 2, alternantie 2, alveolair 6, Anlaut 1, akoestische fonetiek 1, approximant 6, articulatoische fonetiek 1, aspiraant 6, assimilatie 8, uditieve fonetiek 1, auditorische fonetiek 1, Auslaut 1, Auslautverscherping 2, bilabiaal 6, brouw-r 6, coarticulatie 6, combinatorische variatie 2, consonant (medeklinker) 1, continuant 6, dentaal 6, depalatalisatie 4, diftong 1, diftongering 1, dissimilatie 8, explosief 6, flap 6, foneem 1, foneemdistributedie 2, fonetiek 1, fonologie 1, fonologische regel 2, fortis 6, fricatief 6, geminaat 7, gespannen 4, glide 6, hoge vocaal 4, geronde vocaal 4, gesloten vocaal 4, glottaal 6, glottalisatie 6, grafie 3, gutturaal 6, halfvocaal 6, Inlaut 1, korte vocaal 4, labialisatie 4, labiodentaal 6, labiovelair 7, lage vocaal 4, lange vocaal 4, laryngaal 6, lenis 6, liquida 6, mediaal 4, mid-hoge/lage vocaal 4, monoftong 1, monoftongering 1, morfeem 1, morfeemvariant 2, morfofonologie 2, morfologie 2, nasaal 5, neutralisatie (van een oppositie) 2, obstruent 2, 6, occlusief 6, ongeronde vocaal 4, ongespannen 4, ontronding 4, open vocaal 4, oppositie 1, palataal 4, palatalisatie 4, pauze(positie) 1, postdentaal 7, prefix 1, reductie 8, reductievocaal 3, retroflex 6, ronding 4, sibilant 7, sjwa 3, sonantisch 6, sonorant 6, spirant 6, stam 1, stemhebbend 2, stemloos 2, stop 6, strident 7, syllabe 3, suffix 1, uvulair 6, velair 4, velarisatie 4, verhoging 4, verlaging 4, vernauwing 4, verscherping 2, verwijding 4, vocaal (klinker) 1, vóórvocaal 4.

1a.1. *Fonologie, fonetiek*

Vooraf. *Anlaut*: beginpositie van woord of foneem, *Inlaut*: middenpositie id., *Auslaut*: eindpositie id.; een biezonder geval van de Auslaut is de positie vóór *pauze* (als er niets onmiddellijk meer volgt). Verder: *morfeem*: kleinste element dat aan de betekenis van het geheel bijdraagt – zo bestaat het woord *beëindigen* uit vier morfemen: het *prefix* (voorvoegsel) *be-*, de *stam* eind, het *suffix* (achtervoegsel) *-ig-*, de flexie-uitgang *-en*: ongeveer ‘aan (iets)’. ‘een einde’, ‘maak’, ‘indefinitief’. Er zijn overigens ook woordvormende elementen die geen betekenis hebben maar waarvan het gebruik van het zinsverband afhankelijk is: vgl. de persoonsvorm (*wij*) *maken*; deze vorm wordt gebruikt wanneer het onderwerp meervoud is, maar heeft op zichzelf geen betekenis.

Een *foneem* is een betekenis-onderscheidende klankeenheid. Zo staan in het Nederlands in *beet* – *baat*, met betekenisverschil, twee fonemen tegenover elkaar, namelijk de ee (ē) en de aa (ā). We formuleren dan wel: ē en ā staan tot elkaar in *oppositie*. De fonemen van een taal worden met het systeem dat ze met elkaar vormen, in de *fonologie* bestudeerd. De wijze waarop ze met behulp van de spraakorganen worden uitgesproken (gearticuleerd), wordt bestudeerd in de *articulatorische fonetiek*. Welke luchttrillingen ze veroorzaken, wordt, op een natuurkundige manier, bestudeerd in de *akoestische fonetiek* (fysische fonetiek). Gaat het om de indruk die ze op het gehoor maken (bijvoorbeeld: klinken bepaalde vocalen dof of helder?), dan kunnen we van *auditorische* (of *auditieve*) fonetiek spreken. Fonemen worden tussen schuine haken aangegeven: /ā/, /ē/; de uitspraak wordt genoteerd met behulp van fonetische tekens tussen vierkante haken: [ē.], [a.], waarin de punt aangeeft dat de klanken halflang zijn. De nederlandse fonemen kunnen in twee groepen worden verdeeld: *vocalen* (klinkers) en *consonanten* (medeklinkers). Bij de vocalen onderscheiden we tussen *monoftongen* (éénklanken) en *diftongen* (tweeklanken).

Monofontongen zijn bijv. *ā* en *ē*, diftongen bijv. *ei* en *ou*, consonanten bijv. *p* en *m*. Bij de diftongen vindt een verglijding in de uitspraak plaats: de *ei* begint met een *è* die verglijdt naar een *j*, de *ou* met een *ò* die verglijdt naar een *w*-achtige klank. Als een klank van diftong monofontong wordt, dan heet dat monofontongering; het omgekeerde proces heet diftongering.

1a.2. Variatie en neutralisatie

Fonemen laten in hun uitspraak variatie horen; zo wordt de /*ē*/ door iedere nederlandstalige niet helemaal op dezelfde manier uitgesproken (er zijn ook verschillen per regio) en bij een bepaald persoon kan dat zelfs van moment tot moment verschillend zijn. Belangrijker is echter de combinatorische variatie, ook wel allofonie genoemd. Zo klinkt de *ē* in *beer*, namelijk vóór *r*, net iets anders dan in *been* vóór een *n* of vóór nog andere medeklinkers. De beide varianten sluiten elkaar uit: in *beer* kunnen we niet de *ē* van *been* uitspreken, in *been* niet die van *beer*. Ze opponeren dan ook niet met elkaar. De [I:] van *beer* is dus een variant of een allofoon van het foneem /*ē*/ die optreedt in combinatie met een *r*.

Belangrijk is ook het verschijnsel dat fonemen in bepaalde posities niet met elkaar kunnen opponeren, elders dus wel. Een voorbeeld is *baden* – *baad* tegenover *baten* – *baat*. Uit het verschil tussen *baden* en *baten* blijkt dat *d* en *t* verschillende fonemen zijn. In *baad* zowel als in *baat* horen we in de Auslaut echter een *t*; een *d* is daar (anders dan in het Engels) uitgesloten (hoewel we de *d* in *baad* wél schrijven). We spreken hier van neutralisatie van een oppositie met als gevolg een alternantie (afwisseling), in het geval *baden* – *baad* de alternantie *d* – *t*. We zeggen ook wel dat *baad*- (in *baden*) – *baat* morfeemvarianten of allomorfen zijn. In een andere (nl. generatieve) theorie wordt aangenomen dat zich op het einde “onderliggend” toch een *d* bevindt die door een fonologische regel verscherpt wordt tot *t* (Auslautverscherping). Het begrip verscherping houdt in dat een stemhebbende klank (waarbij de stembanden trillen) stemloos wordt.

We bevinden ons met dit geval in de morfofonologie, waarin o.a. de fonologische effecten in de morfologie (woordstructuur en woordvorming) worden beschreven. Dat we op het eind steeds *t* hebben, leidt dus tot afwisseling binnen het paradigma, o.a. tot een verschil enkelvoud – meervoud bij *baad* (*d* = *t*) – *baden*. Dit komt in het algemeen voor bij de obstruenten, namelijk die consonanten waarbij sprake is van een obstructie (afsluiting) in het spraakkanaal (zie verder par. 6 in dit hoofdstuk). Vergelijk ook: *tobben* – *ik tob* (*b* = *p*), *leven* – *leef*, *lezen* – *lees*, *liggen* – *lig* (*g* = *ch*). Ook de klinkerwisseling bij de sterke werkwoorden (vgl. bijv. *binden* – *bond*) hoort in de morfofonologie thuis; in dit geval is echter een fonologische regel niet van toepassing: we moeten “gewoon” onthouden dat in de verleden tijd een *ō* optreedt.

Dat obstruenten op het eind stemloos zijn, is op zichzelf genomen een kwestie van foneemdistributedie: in welke posities binnen het woord c.q. morfeem kan een foneem wél en in welke niet voorkomen? Stemhebbende obstruenten zijn dus niet mogelijk in de Auslaut; dat geldt ook wanneer er van een alternantie geen sprake is: vgl. woordjes als *of*, *op*, *uit* met auslautende *f*, *p*, *t*. Wat de Anlaut betreft zijn in het Nederlands *sp*, *st* en *sch* heel gewoon (*spier*, *stier*, *schier*) terwijl *sf* en *sk* feitelijk alleen in leenwoorden voorkomen (*sfeer*, *ski*). Uitgesloten zijn echter clusters als *pt* en *kt* zoals die in het klassieke Grieks voorkomen. Nog een voorbeeld: het foneem /*ng*/ kan zowel in de Inlaut als in de Auslaut voorkomen: vgl. *zingen* en *zang*, maar een geval met *ng* in de Anlaut is uitgesloten. De /*h*/ op zijn beurt komt wel in de Anlaut voor maar niet in In- en Auslaut.

1a.3. Klank en spelling

Fonemen worden op papier met *letters* (*grafieën*) aangeduid; spellingen worden tussen vishaken genoteerd: <e>, <aa>, enz. Van een één op één-verhouding zoals we die bij een ideale spelling zouden hebben, is in het Nederlands geen sprake. Letters kunnen soms voor meer dan één foneem gebruikt worden; vgl. *bedstede* waarin de <e> achtereenvolgens drie verschillende klanken aanduidt: een è (ě), een ē en een zogenaamde “stomme ee”. Voor de laatste wordt in de taalkunde wel de term *reductievocaal* of de uit het Hebreeuws afkomstige term *sjwa* gebruikt. Het fonetische teken ervoor is [ə].

Ook kan een bepaald foneem op verschillende manieren in de spelling tot uitdrukking komen. Vergelijk de /ē/ die soms, in een gesloten *syllabe* (lettergreep), met twee <e>'s en soms, in een open syllabe, met één <e> gespeld wordt: vergelijk <beet> met <beten>. In dit geval is er nog van een duidelijke conditionering sprake; dat is niet het geval bij <ei> en <ij>. Per woord moeten we onthouden of we “korte” of “lange ei” moeten schrijven. Hier ligt een oud, al lang geleden verdwenen, uitspraakverschil aan ten grondslag. Ook kan bij gebrek aan letters voor een bepaald vocaalfoneem een lettercombinatie gebruikt worden. Dat is bijvoorbeeld het geval bij de eu-klank (bijv. in *reuk*) die we dus niet als een diftong mogen beschouwen! Er vindt namelijk geen (of nauwelijks) verglijding in de uitspraak plaats. Niet iedere lettercombinatie duidt dus een diftong aan; het kan dus ook een monoftong zijn. Omgekeerd wordt een duidelijke diftong doorgaans met een lettercombinatie aangeduid: vergelijk <ei> en <ou>. Een voorbeeld van een dubbele spelling bij de consonanten is de <ch> die als één klank wordt uitgesproken.

Uit de vorige alinea is gebleken dat we klank en spelling niet met elkaar mogen verwarren. Spelfouten zijn dan ook geen taalfouten!

1a.4. Articulatorische onderscheidingen

De monoftongen worden articulatorisch onderscheiden naar 1. *kort* tegenover *lang*, 2. *vóór* tegenover *achter*, 3. *open* tegenover *gesloten*, 4. *gerond* tegenover *ongerond*. Kort en lang (1) zijn in zichzelf duidelijk; omdat in het Nederlands het lengteverschil niet zo duidelijk is, wordt overigens liever van *ongespannen* tegenover *gespannen* gesproken waarbij dus een verschil in tongspanning wordt aangenomen. Vóór r zijn de gespannen vocalen nog altijd duidelijk lang. Bij 2 is het de vraag of de tong zich naar voren welft dan wel teruggetrokken is; in plaats van *vóór* wordt ook de term *palataal* (naar lat. *palatum* ‘harde verhemelte’) gebruikt en in plaats van *achter* de term *velair* (naar lat. *velum* ‘zachte verhemelte’). Ligt de articulatie daartussenin, dan wordt van *mediaal* gesproken (naar lat. *medium* ‘midden’). Als de articulatie naar voren schuift, spreken we *palatalisatie*; het omgekeerde proces heet *velarisatie*. evt. *depalatalisatie*. Bij 3 is het verschil in kwestie of de tong zich laag dan wel hoog in de mond bevindt; hierbij kan men ook op de afstand tussen de beide kaken letten. Er kunnen verschillende openingsgraden onderscheiden worden: *open*, *half open*, *half gesloten*, *gesloten*, of in een andere terminologie: *hoog*, *mid-hoog*, *mid-laag*, *laag*. In verband met klankveranderingen spreken we van *verwijding* of *vernaauwing* c.q. van *verlaging* of *verhoging*. Ten slotte is het bij 4 de vraag of er (bij vóórvocalen) al dan niet sprake is van *ronding* (*labialisatie*) van de lippen (lat. *labium* ‘lip’). *Ronding* kunnen we ook gebruiken wanneer een ongeronde klank in een geronde verandert; het omgekeerde heet *ontronding*.

1a.5. Vocalen

We brengen nu volgens de behandelde criteria de nederlandse vocalen door middel van voorbeeldwoorden in schema. We nemen daarin ook de drie diftongen ei, ui en ou op, verder drie lange vocalen die voornamelijk in woorden met een vreemde (meestal franse) herkomst voorkomen: de vocalen van *serre*, *freule*, *rose* (de vocaal van *serre* komt overigens ook in het klanknabootsende *blèren* voor). De (eveneens uit het Frans afkomstige) *nasale vocalen* kunnen hieraan worden toegevoegd; de lucht ontsnapt hierbij ook via de neus. Vgl. steeds voor de tweede syllabe *croissant*, *mannequin*, *caisson*. Dergelijke vocalen worden met een tilde ~ boven het teken aangeduid. De woorden waarin ze voorkomen, zijn tussen haakjes geplaatst. In non-standaard Nederlands kun je zo 'n nasale vocaal ook in van oorsprong nederlandse woorden horen, bijvoorbeeld in *kans* uitgesproken als [kãns]. In dit schema bevinden zich uiteraard niet alle vocalen en diftongen die in talen mogelijk zijn. Zo ontbreekt de vocaal die tussen de ĩ en de ũ in ligt [i] en die in poolse woorden wordt aangeduid met een <y>: *mysz* 'muis'.

	kort	kort	kort	lang	lang	lang
	vóór	vóór	achter	vóór	vóór	achter
		gerond			gerond	
gesloten	pit	put	pot	biet	buut	boet
half gesl.				leek	leuk	look
half open	pet			(serre, mannequin)	(freule)	(rose, caisson)
open			pad		baar*)	(croissant)
diftong				meid	muit	mout

*) in feite lang-midden; gecursiveerd: genasaleerd

1a.6. Consonanten

Bij de consonanten zijn de volgende groepen te onderscheiden: de *halfvocalen*, de *liquidæ* (enkelvoud: *liquida*; ook wel *liquide(n)*), de *nasalen* en de *obstruenten*. Behalve de obstruenten zijn al deze consonanten van nature (zoals ook de vocalen) *stemhebbend*, dat wil zeggen: bij het uitspreken ervan trillen de stembanden. Ze worden daarom wel *sonoranten* genoemd. Bij de obstruenten kan dat ook het geval zijn maar die kunnen ook *stemloos* zijn; vgl. par. 2 in dit hoofdstuk waarin we ook gezien hebben dat een d op het wordeinde tot t *verscherpt* wordt (stemloos wordt).

De *halfvocalen* (eng. *glides*) j en w staan zoals de term duidelijk maakt, nog dicht bij de vocalen; ze kunnen daarmee gemakkelijk afwisselen. Zo is het bijvoorbeeld niet duidelijk of de slotklank van *hooi* een i is of een j. Zoals de j aansluit bij de i, doet de w dat bij de [u] (spreek uit: oe). De w kan overigens op twee manieren worden uitgesproken, met beide lippen (*bilabiaal*; vgl. lat. *labium* 'lip') of met de onderlip tegen de boventanden (*labiodentaal*; vgl. lat. *dens* 'tand'). De nederlandse *liquidæ* (letterlijk 'vloeiende consonanten') zijn de l en de r. Vooral bij de r zijn heel veel manieren van uitspreken mogelijk; de belangrijkste zijn die met de tongpunt (soms is er maar van één trilling sprake, eng. *flap*) of die met de huig (*uvulair*, vgl. lat. *uvula* 'huig', de zgn. *brouw-r*). De zogeheten "gooise r" die men tegenwoordig vooral bij nederlandse jongeren kan horen, nadert een j-of i-achtige klank. Het is een zogeheten *approximant* (vgl. eng. *to approximate* 'naderen'). De *nasalen* worden door de neus uitgesproken: m, n, nj, ng (vgl. *tam*, *stam*, *oranje*, *zang*); achtereenvolgens zijn ze *bilabiaal*, *dentaal* (ook *alveolair*, vgl. lat. *alveolum*

‘tandvlees’), *palataal* en *velair*. Bij deze klanken is er ook ergens, resp. bij de lippen, de tanden, het harde, het zachte verhemelte, in het spraakkanaal een afsluiting.

Dat er een afsluiting is in het spraakkanaal geldt ook voor de *obstruenten* (vgl. *obstructie*); hierbij ontsnapt er echter geen lucht door de neus (ze zijn dus niet nasaal). De volgende onderscheidingen zijn van belang: 1. het *stemhebbend* dan wel *stemloos* zijn (c.q. zacht dan wel krachtig uitgesproken: *lenis* tegenover *fortis*: b, d, v, z, g tegenover p, t, f, s, ch), 2. de articulatieplaats: *labiaal* (p, f), *labiodentaal* (f, v), *dentaal* (d, t, s, z), *velair* (k, ch, g); 3. de articulatiwijze: *occlusief* (er vindt een volledige sluiting plaats; p, b, d, t, k), *fricatief* (de sluiting is onvolledig en er is sprake van een zekere schuring als gevolg van de luchtstroom; f, v, s, z, g, ch). In plaats van *occlusief* werd vroeger ook wel de term *explosief* gebruikt, in plaats van *fricatief* de term *spirant*; in plaats van *occlusief* hoort men tegenwoordig ook wel het engelse *stop*. De fricatieven kan men ook aanhouden en daarom zijn het zoals ook de halfvocalen, liquidae en nasalen, *continuanten*. De h is een soort fricatief die in de *larynx* (het strottehoofd) gearticuleerd wordt: het is dus een *laryngaal*; hij wordt ook wel *glottaal* genoemd naar *glottis* ‘stemspleet’. Krijgen klanken een glottale articulatie of krijgen ze die erbij (*coarticulatie*), dan spreken we van *glottalisatie*. Een oude, niet meer gebruikte term voor *velair* is *gutturaal* (naar lat. *guttur* ‘keel’).

Zie nu het volgende schema waarin we weer met voorbeeldwoorden werken. Let daarin op de Anlaut; komt een bepaald foneem daarin niet voor, dan wordt dit foneem cursief aangegeven. Ook nu zijn fonemen met een vreemde (meestal franse) herkomst erin opgenomen; de voorbeeldwoorden zijn weer tussen haakjes geplaatst. Het betreft de beginklanken van *gêne* en *chocola* en de inlautende klank van *franje*, alle drie palatale klanken. De hoofdletter R geeft de huig-r voor; de gooise r is met r’ aangegeven en als palataal (correct?) aangegeven (hij zou ook *retroflex* kunnen zijn, d.w.z. uitgesproken met naar achteren gekrulde tongpunt). Een stemloze velaire fricatief in de Anlaut is moeilijk te vinden; *chaos* is een zeldzaam voorbeeld. Opgemerkt moet echter worden dat althans in het noorden (Nederland) de anlautende g (in bijv. *goed*) de stemloze ch op z’n minst dicht nadert. *Zakdoek* is tussen haakjes geplaatst vanwege de (niet anlautende) k die als een engelse of duitse g (*give*, *geben* wordt uitgesproken; het is een door *assimilatie* aan volgende d ontstane stemhebbende variant van de k. (Voor het begrip *assimilatie* zie par. 8 in dit hoofdstuk.)

Ten slotte ook nu de opmerking dat er in andere talen consonanten voorkomen die we van het Nederlands niet kennen, bijvoorbeeld een t gevolgd door een h-achtig geluid, met *aspiratie* en daarom *aspiraant* genoemd. Zo wordt in het Duits in de Anlaut een geaspireerde t uitgesproken maar je kunt hem ook in het Gronings horen, bijvoorbeeld in *Martinitoren*, uitgesproken als *Marthinithoorn* (trouwens ook met een *sonantische* n, d.w.z. een n die in de laatste syllabe de functie van vocaal vervult). Het Duits heeft trouwens ook *affricaten*, min of op te vatten als combinaties van occlusief en fricatief: vgl. *Pferd*.

	labiaal	dentaal	palataal	velair
occl. -stem	pier	tier		kier
occl. +stem	bier	dier		(zakdoek)
fric. -stem	fier	sier	(chocola)	chaos
fric. +stem	vier	zier	(gêne)	gier
nasaal	mier	nier	(franje)	zing(en)
liquida		lier, riet	r’iet	Riet
halfvocaal	wier		jij	

1a.7. *Verdwenen consonanten*

Voor een vóórstadium van het Nederlands moeten we zoals nog voor het Engels verschil nemen tussen s en þ (de engelse th-klank van *think*). Als we ze beide als *dentaal* willen karakteriseren, dan noemen we de s *strident* (engels, let. ‘schel, snijdend’) *dentaal*, de þ *niet-strident dentaal*. Ook kunnen we de þ *postdentaal* noemen (‘achter de tanden’) en de s zonder meer *dentaal* of *alveolair*. We kunnen de s ook een *sibilant* (sisklank) noemen. De s en þ zijn stemloos; de stemhebbende pendanten zijn z en ð (vgl. eng. *there*). (De <þ> is een fonetisch teken dat aan het germaanse runenalfabet is ontleend; <ð> is afkomstig uit het griekse alfabet.) In een ver voorstadium van het Nederlands moeten ook *labiovelairen* voorgekomen zijn; dat zijn velairen die met gelijktijdige lippenronning (labialisatie) werden uitgesproken. Een voorbeeld is de k^u die we in het hedendaagse Nederlands als kw terugvinden, bijv. in *kwam*. Ten slotte moeten we voor het taalverleden ook rekening houden met *geminaten* (vgl. lat. *gemini* ‘tweeling’), d.w.z. lang uitgesproken consonanten zoals het Italiaans die heeft: vgl. *caro* ‘lief’ tegenover *carro* ‘kar’.

1a.8. *Assimilatie en dissimilatie*

Onder *assimilatie* verstaan we dat (vooral) consonanten zich in articulatie aan naburige consonanten kunnen aanpassen. Zo wordt *onbekend* in de vlotte uitspraak gemakkelijk tot *ombekend*: de dentale n past zich aan de volgende bilabiale b aan en wordt ook bilabiaal. De n behoudt echter z’n nasaliteit; er is dus sprake van gedeeltelijke assimilatie. Wanneer *angstschreeuw* tot *angschreeuw* (of zelfs *angseeuw*) wordt, is er sprake van volledige assimilatie, anders gezegd: van *reductie*. Het omgekeerde van assimilatie is *dissimilatie*. Zo is het latijnse leenwoord *peregrinus* tot *pelgrim* geworden: de eerste r is l geworden en daarmee verschillend geworden van de tweede r.

2. AANWIJZINGEN VOOR DE GEBRUIKER

(1. De gebruikte tekens, 2. Overzicht van de gebruikte tekens, 3. Transcriptie van griekse letters, 4. Gebruikte afkortingen, 5. Opmerkingen over spelling, 6. Opmerkingen over termgebruik)

N.B. Met u wordt steeds een oe-klank [u] aangeduid; vergelijk du. *Bund* (kort), *Blut* (lang). De g staat altijd voor een stemhebbende velaire occlusief; wordt de stemhebbende fricatief bedoeld, dan wordt γ genoteerd. Vergelijk du. *geben* met ndl. *geven* resp. met [g] en [γ] aan het begin.

2.1. De gebruikte tekens

Er worden vier soorten tekens onderscheiden (vergelijk de illustratie daarvan aan de hand van het woord *huis*):

1. tekens voor fonemen die tussen schuine haken worden geplaatst: /huis/ met drie fonemen: h, ui, s – in een alternatieve visie wordt op grond van de verbogen vorm *huizen* /huiz/ aangenomen met “onderliggend” een z die door een fonologische regel: in de Auslaut alleen stemloze obstruent, in de uitspraak in een s verandert;

2. fonetische tekens die tussen vierkante haken worden geplaatst: [hœis], met twee consonanten en daartussen een diftong;

3. tekens voor spellingen die tussen vishaken worden geplaatst: <huis>, met vier letters;

4. tekens voor betekenissen die tussen aanhalingstekens worden geplaatst: ‘bouwwerk dat als woning voor mensen dient’.

Woorden of vormen in zelfnoemfunctie worden steeds gecursiveerd. De klanken worden zoveel als mogelijk is aangegeven zoals dat in historische grammatica’s gewoonte is. Er wordt gebruik gemaakt van de letters van het bekende alfabet: a, e, o, aangevuld met enkele uit het griekse: γ , χ , en met enkele tekens ontleend aan het *International Phonetic Alphabet* (IPA): æ , œ , ø . In een enkel geval worden latijnse letters met vóór- of achteruit wijzende streepjes (*accents aigus* of *accents graves*) gebruikt: \acute{o} , \grave{o} . Korte vocalen worden aangegeven met boogjes erboven: \check{a} , \check{e} , \check{o} , of zonder diacritisch teken: y , œ , ø ; lange met liggende streepjes: \bar{a} , \bar{e} , \bar{o} (of om typografische redenen door middel van verdubbeling).. Drie vocalen (van het moderne Nederlands) worden met een lettercombinatie aangeduid, namelijk ie, uu en oe (zie hierover verder in de volgende paragraaf onder A onder punt 4). Lange consonanten (geminaten) worden steeds met verdubbeling aangeduid: pp, kk, ll. Diftongen worden met combinaties van verschillende lettertekens aangegeven: ei, ou, au. Twee van dergelijke combinaties, namelijk ie en oe, daarbij ook uu worden meestal voor monoftongen gebruikt. Zie het schema in de volgende paragraaf. De circumflex (het “dakje”) wordt, in het geval van \hat{e} en \hat{o} , gebruikt ter onderscheiding van de vocalen met een liggend streepje: \bar{e} en \bar{o} ; er moet dan verschil in uitspraak worden aangenomen. We moeten dan aan centrerende diftongen denken: ɛə , later Iə of iə ; ɔə , later uə . (Voor de term *centrerende diftong* zie volgende paragraaf bij schema B.) De \hat{a} wordt traditioneel wel gebruikt om een \bar{a} met een bepaalde oorsprong aan te duiden, namelijk een vocaal die altijd al lang geweest is en dus niet door rekking is ontstaan. In eerste instantie moet ook hier verschil in uitspraak geweest zijn.

In het algemeen gebruiken we geen fonetische tekens tussen vierkante haakjes; voor de duidelijkheid of ter aanvulling of wanneer het echt om fonetische waarden gaat, kan dat echter toch gebeuren. Spellingen worden tussen vishaakjes geplaatst, fonemen tussen schuine haken. Voor een overzicht van de gebruikte tekens zie par. 2 in dit hoofdstuk. Let vooral op de tekens u en g (zie de opmerkingen aan het begin van dit hoofdstuk).

In al dan niet gereconstrueerde vormen uit oude taalfasen (Gemeengermaans, Oudnederlands, Oudhoogduits, Latijn enz.) worden alleen lange vocalen gemarkeerd en wel met een liggend streepje (in de literatuur wordt vaak een circumflex (^) gebruikt); de niet gemarkeerde zijn dus kort: vgl. latijn *rūfus* ‘roodharig’. De gotische woorden worden in de traditionele transcriptie gegeven (zie hoofdstuk 5). Ook voor de griekse en oudindische (sanskrit) vormen wordt een transcriptie gebruikt. Zie voor de transcriptie van het Grieks par. 3 in dit hoofdstuk. Verder wordt wanneer <i> of <u> voor oudere fasen als j of v moet worden uitgesproken, steeds <j> of <v> genoteerd, dus latijn <justitia> in plaats van <iustitia> en oudnederlands <van> in plaats van <uan>. Oudnederlands <uu> wordt steeds getranscribeerd tot <w>: <watir> voor <uuatir>. Gereconstrueerde vormen worden volgens de conventie met een asterisk aangeduid. Deze asterisk laat ik achterwege bij die gotische vormen die weliswaar niet overgeleverd zijn maar met grote zekerheid uit de wél overgeleverde zijn af te leiden (vgl. 6.0).

Voor het Proto-indo-europees en het Grieks worden de accenten (klemtonen), die wat plaats betreft per woord of vorm kunnen wisselen, met onderstreping aangegeven; voor het Grieks wordt daarbij de aard van het accent (acutus of gravis) daarbij verwaarloosd. Waar nodig of gewenst wordt het accent ook als het andere talen betreft, door onderstreping aangeduid.

2.2. Overzicht van de gebruikte tekens

A. SCHEMA MONOFTONGEN

kenmerken	voor-ongerond	voor-gerond	midden	achter
gesloten (+hoog, -mid)	ī [i] du. <i>frisch</i> ī [i:] du. <i>bieten</i> , ndl. <i>bier</i> ie [i] ndl. <i>bieden</i>	y [y] du. <i>füllen</i> ȳ [y:] du. <i>fühlen</i> , ndl. <i>buur</i> uu [y] ndl. <i>fuut</i>	[i] – als ongeronde [y] te realiseren	ũ [u] du. <i>dumm</i> ū [u:] du. <i>gut</i> , ndl. <i>boer</i> oe [u] ndl. <i>bloed</i>
half gesloten (+hoog, +mid)	ī [I] ndl. <i>pit</i> ē [e:] du. <i>Fehme</i> , ndl. <i>beer</i> ē [e.] ndl. <i>been</i>	ø [ø] ndl. <i>put</i> ō [ø:] du. <i>Söhne</i> , ndl. <i>beur</i> ō [ø.] ndl. <i>reuk</i>	[ə] ndl. <i>bede</i>	ó of ð [o] ndl. <i>dom</i> ō [o:] du. <i>Lohn</i> , ndl. <i>boor</i> ō [o.] ndl. <i>droom</i>
half open (-hoog, +mid)	ě [ɛ] ndl. <i>bed</i> ē [ɛ:] ndl. <i>serre</i>	œ [œ] du. <i>Böcke</i> œ [œ:] ndl. <i>freule</i>	[ʌ] eng. <i>duck</i>	ò of ð [ɔ] ndl. <i>doch</i> ō [ɔ:] ndl. <i>rose</i> , twents <i>moakn</i> ‘maken’
open (-hoog, -mid)	æ [æ] eng. <i>back</i> ǣ [æ:] zeeuws <i>laete</i> ‘laten’		ǣ [a] du. <i>bad</i> ā [a:] du. <i>Bahn</i> , ndl. <i>baar</i> ā [a.] ndl. <i>baak</i>	ǣ [ɑ] ndl. <i>bad</i> å = ongeveer [ɑ] åå = ongeveer [ɑ.]

Opmerkingen

1. Genasaleerde vocalen worden met een tilde (~) aangeduid.
2. Voor de diftongen zie schema B.
3. De traditioneel zo genoemde lange vocalen van het Nederlands worden in fonetische weergave steeds met een enkele punt, dus als halflang, aangeduid: [a.], vóór r echter met dubbele punt: [a:r]. Voor oudere fasen of andere talen (bijvoorbeeld het Duits) moet echter een echt lange vocaal aangenomen worden, aangegeven met een dubbele punt: *ba:k* ‘baak’. Overigens wordt in plaats van *lange* voor het Nederlands ook wel van *gespannen* vocalen gesproken; het verschil kort-lang wordt dan meer als een verschil in tongspanning begrepen.
4. De nederlandse (althans standaardtalige) vocalen die conform de standaardspelling met <ie>, <uu> en <oe> worden gespeld en die we zonder haakjes als ie, uu en oe zullen aanduiden, zijn behalve vóór r duidelijk kort geworden maar gedragen zich als lange vocalen doordat ze in de Auslaut kunnen voorkomen: vgl. *ruzie*, *paraplu*, *mariboe*, en vóór r duidelijk lang zijn (*bier*, *buur*, *boer*). Ze zijn niet altijd duidelijk te scheiden van de centerende diftongen iə, yə en uə.
5. Er zijn in het schema vier openingsgraden aangegeven. Als er per regio of per periode maar van drie openingsgraden sprake is, wordt de middelste graad als [half open] aangeduid. In het algemeen wordt in dit boek van *open* c.q. *gesloten* gesproken; andere termen zijn *laag* en *hoog*. In aansluiting daarbij kan van *verwijding* c.q. *vernauwing* of van *verlaging* c.q. *verhoging* worden gesproken.
6. De tekens ǎ, ǐ, ǒ zijn overkoepelende tekens: ze kunnen, met verschil in openingsgraad, resp. [ɑ] en [a], [I] en [i], [ɔ] (ò) en [o] (ó) aanduiden. Dergelijke tekens zijn gewenst omdat per periode en ook per regio niet altijd de exacte openingsgraad kan worden genoemd. Hierbij sluiten de tekens ǣ en ǔ aan die doorgaans [ɛ] en [u] aangeven.

B. SCHEMA DIFTONGEN

eerste deel > tweede deel	> ǐ of y	> sjwa	> ǎ, ǣ, ǒ	> ǔ
gesloten/voor	li, iy	iə, ê [Iə] of [iə]	ia, io, [iɛ]	iu
gesloten/gerond	øi	yə		
gesloten/achter	[ui], oi/ói	uə, ô [oə] of [uə]	ua, uo	óu
half open/voor	ei [ɛi]	ê [ɛə]	eo	
half open/gerond	ui [œi]			
half open/achter	oi/ði	ô [ɔə]		ou [ɔu]
open	ai			au

o = [ɔ] of [o]; a = [a] of [ɑ]

In de uiterst linkse kolom in het schema wordt het eerste element aangegeven, in de bovenste rij het tweede element waarnaar de diftong verglijdt. Over het algemeen worden (zonder garantie

voor volledigheid) alleen diftongen vermeld die in het boek een rol spelen. Er is voor het eerste element geen onderscheid gemaakt tussen gesloten en half gesloten.

Diftongen kunnen om te beginnen worden verdeeld in *lichte* en *duidelijke diftongen*. Bij de lichte is er slechts een geringe articulatorische afstand tussen de beide elementen, bij *Ii* (of *Ij*), *øi* (of *øj*), *óu* (of *ow*), of het tweede element is onduidelijk, namelijk een sjwa (een naslagje); bij de duidelijke is een substantiële afstand aanwezig en is het tweede element duidelijk te horen, bijv. *ei* [ei]. Is de afstand opmerkelijk groot, dan kan van een *extreme diftong* gesproken worden, bijv. in het geval van *ai* [ai] of [ɑi]. Duidelijke of extreme diftongen kunnen ook kortweg als *diftong* worden aangeduid. Een andere indeling is die in *centrerende* en *sluitende diftongen*. Bij een centrerende diftong bevindt het tweede element zich in het middelste deel van de articulatorische ruimte: er is een verglijding naar [a], [ɛ] of [ɔ] (die ook steeds (tamelijk) open zijn) of naar sjwa: *ia*, *uo*, *yə* enz. Bij een sluitende diftong is het tweede element duidelijk gesloten: *ei*, *ou* [ɔu] enz. N.B. Voor bepaalde fasen in de voorgeschiedenis van het Nederlands moeten combinaties van vocalen (dus eigenlijk geen diftongen) worden onderscheiden. Van de samenstellende delen wordt dan aangegeven of ze kort of lang zijn: bijvoorbeeld *ěu* [ɛu] of *ēu* [e:u]. (Ter onderscheiding van de echte diftongen, die dan *glijdiftongen* heten, wordt wel van *standdiftongen* gesproken hoewel het dus eigenlijk geen diftongen zijn.)

C: SCHEMA CONSONANTEN (LABIALEN EN DENTALEN)

kenmerken	bilabiaal	labiodentaal	dentaal	strident dentaal
halfvocaal	w [w] bouwen w [ɫ] zie punt 2	w [v] water		
sonantische liquida			ɺ got. fugls ɽ got. broþrs	
liquida			l lopen r [r] rennen zie punt 1	
sonantische nasal	ṃ got. bagms 'boom		ŋ got. táikns 'teken'	
nasal	m moeder		n niet	
fricatief -stem	f [ɸ] zie punt 6	f fier	þ eng. thin	s samen
fricatief +stem	β zie punt 6	v vier	ð eng. there	z zeef
occlusief -stem	p paal		t ton	
occlusief +stem	b baal		d dier	
geminaat	mm ff, pp, bb	ff	ll, mm, nn, þþ, tt, dd	ss
aspiraant	ph, bh		th, dh	

Opmerkingen

1. De hier bedoelde r is de tongpunt-r (die goed kan "rollen" maar ook tot één trilling beperkt kan blijven: een *flap*). In het moderne Nederlands is er ook, maar alleen *na* vocaal, een misschien retroflexe r te horen (de zogeheten gooïse r). Zie voor de r ook schema onder D.

2. In plaats van *halfvocaal* wordt ook wel de engelse term *glide* gebruikt en in plaats van *occlusief* de engelse term *stop*. Vroeger sprak men bij voorkeur niet van *fricatief* maar van *spirant* en niet van *occlusief* maar van *explosief*. Ter onderscheiding van de s en de z kunnen de *dentalen* ook *postdentaal* genoemd worden; de s en de z heten dan kortweg *dentaal*. In het laatste geval, en eveneens in het geval van t en d, kunnen we ook van *alveolair*, naar lat. *alveolum* ‘tandvlees’, spreken. Hoewel het niet gebruikelijk is, is de l bij de dentalen ondergebracht; de l kan echter ook meer naar achteren, als een “dikke” l [ɫ], gerealiseerd worden (zoals in het Fries of het Noordhollands gehoord kan worden). Als in dit boek de aanduiding “vóór dentaal” wordt gebruikt, dan is daaronder ook altijd “vóór l” begrepen.
3. Onder *geminaten* (vgl. latijn *gemi* ‘tweelingen’) moeten “dubbele”, d.w.z. lang aangehouden consonanten worden begrepen (vgl. in het Italiaans *papa* ‘paus’ tegenover *pappa* ‘pap’). Aspiraten zijn consonanten die zoals de notatie aangeeft, door een h-achtig geluid worden gevolgd. De <h> wordt daarbij vaak, anders dan in dit boek gebeurt, in superscript aangegeven: vgl. <k^h>.
4. Voor geglottaliseerde occlusieven zie schema D.
5. De sonantische liquidae en nasalen worden in het schema met een rondje onder het consonantteken aangeduid.
6. Bilabiale f en v kunnen, bijvoorbeeld nog voor het Gotisch, als oudere stadia van labiodentale f en v worden aangenomen.
7. Voor β en δ worden in de traditionele historische grammatica ook wel een of een <d> met een streepje door het stammetje gebruikt: vgl. bijv. đ.

D: SCHEMA CONSONANTEN (PALATALEN, VELAIREN EN LABIOVELAIREN)

kenmerken	palataal	velair	labiovelair
halfvocaal	j juk		
liquida		r [R] rennen zie punt 1	
nasaal	ŋ franje	ŋ zang	
fricatief -stem	ś chocolade [ç] du. brechen	χ lach got. ahtáu	χ ^u got. ahva
fricatief +stem	ž garage	γ [ɣ] geven	γ ^u
occlusief -stem	k'	k koken	k ^u got. qiman
occlusief +stem	g'	g [g] du. geben	g ^u
geminaat		rr, χχ, kk, gg, gg ^u	
aspiraant	k ^h , g ^h	kh, gh	k ^u h, g ^u h

Opmerkingen

1. Dit is de zogeheten huig-r, in het hedendaagse Nederlands een gebruikelijke variant naast de tongpunt-r en de Gooise r (zie schema C).
2. Een labiovelair is een velair die met gelijktijdige lippenronning wordt uitgesproken. Voor de *geminaten* en *aspiraten* zie schema C.
3. Voor de stemhebbende velaire fricatief γ wordt in de historische grammatica ook wel een <g> met een streepje door de lus onderaan gebruikt.

Laryngalen

De enige laryngale (glottale) klank in het Nederlands is de h; aan het begin van een woord, wanneer dit met een vocaal begint, kan wel een zogeheten occlusiefachtige glottisslag gehoord worden. Voor het Proto-indo-europees worden drie laryngalen aangenomen: h₁, h₂, h₃. De precieze uitspraak daarvan is niet bekend. Ook worden voor dit taalstadium en eveneens voor het latere Germaans wel geglottaliseerde occlusieven aangenomen, d.w.z. occlusieven die van een glottisslag vergezeld gaan. Omdat deze voorafgaat, wordt ook wel van preglottalisatie gesproken. N.B. *Glottaal*, *laryngaal*, *faryngaal* kunnen ten naaste bij als synoniemen worden begrepen: vgl. *glottis* ‘stembandspleet’, *larynx* ‘strottehoofd’, *farynx* ‘keelholte’. Bij *faryngaal* kunnen we echter specifiek aan het deel van de keel vlak boven de glottis denken.

2.3. Transcriptie van griekse letters

α = a	β = b	γ = g	δ = d	ε = e
ζ = dz	η = ē	θ = th	ι = i/j	κ = k
λ = l	μ = m	ν = n	ξ = x	ο = o
π = p	ρ = r	ς, σ = s	τ = t	υ = u
φ = ph	χ = ch	ψ = ps	ω = ō	

2.4. Gebruikte afkortingen

av. = avestisch	nholl. = noordhollands
brab. = brabant	oe. = oudengels
du. = duits	ofra. = oudfrans
eng. = engels	ofri. = oudfries
fra. = frans	ogm. = oudgermaans*
fri. = fries	ohgd. = oudhoogduits
germ. = germaans	oi. = oudiers
ggm. = gemeengermaans	onfra. = oostnederfrankisch
got. = gotisch	onl. = oudnederlands
gr. = grieks	ono. = oudnoors
gron. = gronings	osa. = oudsaksisch
hgd. = hoogduits	osl. = oudslavisch
holl. = hollands	ovla. = oostvlaams
ingw. = ingweoons	owgm. = oudwestgermaans**)
lat. = latijn	pgm. = protogermaans
limb. = limburgs	pie. = proto-indo-europees
lit. = litouws	pregerm. = pregermaans
mhgd. = middelhoogduits	skrt. = sanskrit
mnl. = middelnederlands	stfri. = stadsfries
nbrab. = noordbrabants	stndl. = standaardnederlands
ndd. = nederduits	tw. = twents
ndl. = nederlands*)	vla. = vlaams
nfra. = nederfrankisch	ulg.lat. = vulgair latijn

ngm. = noordgermaans
nhgd. = nieuwhoogduits
nnl. = nieuwnederlands*)
nndl. = id.

wnfra. = westnederfrankisch
wvla. = westvlaams
zholl. = zuidhollands
zlimb. = zuidlimburgs

*) bij nederlands c.q. nieuwnederlands kan men het beste denken aan het huidige Standaardnederlands

**) met ‘oudwestgermaans’ (niet protowestgermaans!) is zonder nadere kwalificatie steeds dat deel van het (dialectisch) geschakeerde Oudwestgermaans bedoeld waarop het Nederlands teruggaat (zie 9.4)

2.5. Opmerkingen over spelling

Adjectieven die van taalkundige namen zijn afgeleid, bijvoorbeeld *oudsaksisch* (van *Oudsaksisch*) worden om een teveel aan hoofdletters te vermijden, niet met een hoofdletter geschreven. Dat geldt ook voor adjectivische afleidingen van aardrijkskundige namen: *Nederland* tegenover *nederlands*, *Amsterdam* tegenover *amsterdams* (maar *Nederlander*, *Amsterdammer* omdat het om personen gaat).

In samengestelde aardrijkskundige benamingen wordt een koppelteken met twee hoofdletters gebruikt: *Noord-Holland*, *Belgisch-Brabant*, *Midden-Holland*. In benamingen van talen of dialecten wordt geen koppelteken gebruikt tenzij een ongewenste uitspraak gesuggereerd zou worden of het woord onoverzichtelijk zou worden; er staat dus alleen aan het begin een hoofdletter: vergelijk behalve *Oudsaksisch* ook nog *Westgermaans*, *Protogermaans*, *Proto-indo-europees*. In afleidingen (zonder hoofdletter dus) wordt eveneens met hetzelfde voorbehoud het koppelteken weggelaten. Het is dus *noordhollands* naast *Noord-Holland*, *middenhollands* naast *Midden-Holland*, *oudsaksisch* naast *Oudsaksisch*, *westgermaans* naast *Westgermaans*, *protogermaans* naast *Protogermaans*, maar *belgisch-brabants* naast *Belgisch-Brabant* en *proto-indo-europees* naast *Proto-indo-europees*. Ook hier is de bedoeling een teveel, ditmaal aan koppeltekens, te vermijden.

Ten slotte ben ik zo vrij in plaats van <bijzonder> <biezonder> te spellen.

2.6. Opmerkingen over geografische termen

Voor de goede orde wordt hier vermeld dat *Holland* steeds in de historische betekenis gebruikt wordt voor het gebied van de provincies Noord- en Zuid-Holland (het oude gebied van het graafschap Holland), niet dus voor Nederland in z'n geheel. *Vlaanderen* kan wél in algemene zin worden gebruikt, namelijk voor het hele nederlandstalige noorden van België; is dat het geval, dan wordt dit aangegeven. In historische zin geldt *Vlaanderen* alleen voor het westelijk deel ervan, het gebied (ongeveer) van het oude graafschap Vlaanderen. Onderdelen daarvan zijn *West-*, *Oost-*, *Zeeuws-*, *Frans-Vlaanderen*. *Vlaams*, al dan niet met een hoofdletter, heeft echter altijd op Vlaanderen in engere zin betrekking, westvlaams id. op West-Vlaanderen enz.

Westfriesland (en dus niet *West-Friesland*) is een uitzondering op de regel. Deze term heeft betrekking op het (van oorsprong friestalige) noorden van Noord-Holland; bij *West-Friesland* zou men aan het westen van de provincie Friesland kunnen denken. Bij *Westfriesland* sluiten de termen *westfries* en *Westfriezen* aan. In internationaal verband wordt met *West-Frisian* (*Westfriesisch*) het in Nederland gesproken Fries bedoeld, in tegenstelling tot het Oost- en het Noordfries in Duitsland. Binnen Nederland spreekt men in dit geval wel van *Westerlauwers-Fries*.

De term *kempisch* wordt in verband met Kempenland gebruikt. Daar is altijd het nederlandse deel van de Kempen ten zuidwesten van Eindhoven mee bedoeld.

Verder wordt erop gewezen dat naar analogie van *Middelnederlands* ('Nederlands chronologisch tussen Oud- en Nieuwnederlands, Nederlands van de late Middeleeuwen') ook bijvoorbeeld van *Middelbrabants* 'Brabants van de late Middeleeuwen' gesproken kan worden.

3. ALGEMENE BIBLIOGRAFIE

(1. Bibliografische hulpmiddelen, 2. Inleidende werken over algemene historische taalwetenschap, 3. Handboeken en inleidende werken, 4. Woordenboeken, 5. Grammatica oudere fasen, 6. Dialecten)

Deze bibliografie bevat een verantwoording van de geraadpleegde literatuur; ze bevat tevens suggesties voor verdere studie. Dit geldt ook voor de bibliografische aantekeningen bij de afzonderlijke hoofdstukken. Er is niet naar volledigheid gestreefd; niet genoemde, over het algemeen oudere literatuur kan men via de wél genoemde op het spoor komen. Dit heeft – toegegeven – een onplezierig aspect: het wordt vaak niet duidelijk hoe zeer we “op de schouders van het voorgeslacht” staan. Ook als in oudere literatuur opvattingen worden verkondigd die later verworpen zijn, hebben deze in het wetenschappelijk debat wel degelijk hun functie gehad. Naar encyclopedieën wordt over het algemeen niet verwezen maar het is bekend dat men vooral via Wikipedia heel veel informatie kan vinden. Enige voorzichtigheid is daarmee echter wel geboden. Van de werken die hieronder en in de bibliografische aantekeningen worden genoemd, zijn sommige online via de Bibliotheek der Nederlandse Letteren (DBNL) te raadplegen. Dit zal zoveel mogelijk worden aangegeven. Ook artikelen, bijvoorbeeld uit *De Nieuwe Taalgids* (NTG) of het *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* (TNTL), kunnen online bereikbaar zijn. Dit zal echter niet apart worden aangegeven.

3.1. Bibliografische hulpmiddelen

De belangrijkste bibliografische hulpmiddelen voor de historische grammatica van het Nederlands zijn:

1. “Schönfeld” (Van Loey 1970, nu ook online). Zie in dit handboek de Aantekeningen vóórin (blz. XLIV e.v.) en geheel achterin (blz. 248 e.v.). Deze aantekeningen bestrijken wat tot (bijna) 1970 aan de historische grammatica is gedaan.

2. Meertens en Wander 1958. Dit is een bibliografie betreffende de dialecten van Nederland voor de periode 1800-1950. De rubrieken in het algemene gedeelte zijn ook voor de beoefening van de historische grammatica van belang. In het bijzonder vallen te noemen: studies over klankverschijnselen, studies over vormverschijnselen, oorzaken van taalverandering, etymologie. Een aanvulling is Brok 1982 voor de periode 1951-1964. Hierin worden op blz. XII ook aanwijzingen gegeven voor de nederlandse dialecten in België (en Frans-Vlaanderen).

3. Van Haeringen 1960 (nu ook online). Hierin worden de titels in een doorlopende tekst gegeven, in de vorm van een *Forschungsbericht* dus. Dit overzicht behandelt de diverse onderdelen van de nederlandse taalkunde vanaf 1880; voor de periode 1920-1960 hoewel ook daarvoor niet naar volledigheid is gestreefd, worden relatief meer titels gegeven dan voor de periode daarvóór. Men zie vooral de hoofdstukken 3 (Oudnederlands), 4 (Middelnederlands), 5 (16^e-eeuws), 6 (17^e-eeuws), 7 (de periode 1675-1880), 9 (Nederlands en vreemde talen), 10 (dialectologie) en 13 (speciale onderwerpen: diftongeringen, expansies, Ingweoons, geschiedenis van de pronomina).

4. *Bibliografie van de Nederlandse taal- en letterkunde* (BNTL). Deze (lopende) systematische bibliografie kan men raadplegen voor de literatuur vanaf 1940. Sinds enige jaren is deze bibliografie nu online te raadplegen.

5. *Bibliographie linguistique* (BL). Ook deze bibliografie kan men voor de latere literatuur raadplegen; het aantal titels is echter geringer dan in de BNTL. De BL is in twee opzichten een internationale bibliografie: publicaties uit de *hele* wereld worden over in principe *alle* talen van de wereld geregistreerd. Ook deze bibliografie is online te raadplegen; een gedrukte versie verschijnt vanaf 1950.

6. *MLA International bibliography*. Deze internationale bibliografie verschijnt vanaf 1921, eerst in de Publications of the Modern Language Association of America maar vanaf 1968 zelfstandig. Ook deze bibliografie is online te raadplegen.

3.2. *Inleidende werken over algemene historische taalwetenschap*

Er bestaan vele inleidingen in de algemene historische taalwetenschap die hier niet alle genoemd kunnen worden. Ook komt de historische taalwetenschap aan de orde in handboeken voor de algemene taalwetenschap. We noemen hier slechts Hock 2009 (eerder is Hock 1991 verschenen). En verder moge hier ook een nederlandstalige inleiding genoemd worden, namelijk Van Bree 1996 (ook online). Een inleidend werk is ook Bloemhoff & Streekstra 2014.

3.3. *Handboeken en inleidende werken*

Het handboek bij uitstek voor de historische grammatica van het Nederlands is nog altijd “Schönfeld” (Van Loey 1970, online) met behalve inleidende hoofdstukken hoofdstukken over de klank- en vormleer inclusief de woordvorming. Hoewel er hier of daar een structuralistische benadering gegeven wordt, staat dit boek toch vooral op neogrammatistische grondslag. De uitvoerige bibliografische aantekeningen in dit werk zijn al in par. 1 van dit hoofdstuk genoemd. Een handboek dat niet meer herdrukt is, is Van der Meer 1927. Er is alleen een eerste deel van verschenen met een inleiding (ook over de externe geschiedenis) en de klankleer. In de klankleer wordt anders dan in “Schönfeld” uitgegaan van de modern nederlandse klank en vandaar teruggekeken naar het oude Germaans. Anders ook dan in “Schönfeld” wordt expliciete aandacht besteed aan de klankontwikkelingen in leenwoorden uit het Frans, Duits, Engels en Maleis. Evenals “Schönfeld” is het prestructuralistisch van behandeling. In Goossens 1974 wordt de historische klankleer op structuralistische wijze behandeld; vandaar dat in de titel zeer bewust van historische *fonologie* wordt gesproken. De nadruk valt op de latere perioden, vanaf het Middelnederlands. Een uitvoerig structuralistisch werk is Draye 1984.

Beknopte werkjes zijn De Witte 1964 (met als uitgangspunt de moderne klanken), Van Loey 1968 (met een behandeling per periode, bedoeld als opstapje naar de moeilijke “Schönfeld”) en Weijnen 1968 (eveneens met aandacht voor de periodisering en met ook veel aandacht voor dialectische ontwikkelingen). De primair op het moderne Nederlands gerichte grammatica van De Vooy (1967, online) bevat ook veel historisch materiaal. Pogingen tot een beschrijving op generatieve basis zijn Van Bakel 1973 en Van der Hulst, Jansen & Nijhof 1976. Van iets later tijd is Van Loon 1986 waarvan in 2014 een uitgebreide herdruk verschenen is. Deze historische fonologie kenmerkt zich door een behandeling per periode en ook door veel aandacht voor de oudste geschiedenis van het Nederlands mede in verband met de ontwikkelingen in andere

oudgermaanse talen. Er wordt frequent gebruik gemaakt van gedateerd oud namenmateriaal. Het kader waarin de veranderingen worden beschreven en verklaard, is structuralistisch van aard. De titel (*fonologie*) belooft minder dan het boek geeft: de auteur besteedt ook veel aandacht aan de morfologische effecten c.q. blokkeringen van de klankveranderingen terwijl ook de geschiedenis van het lexicon nu en dan ter sprake komt evenals de externe geschiedenis en de niet-talige context daarvan. De beknopte Van Bree 1987 is online te raadplegen.

Een brede basis (het gaat ook over woordvorming, syntaxis en woordenschat) heeft Van der Horst & Van der Horst 1999, dat echter tot de 20^e eeuw beperkt blijft. Zo'n brede basis heeft ook Van den Toorn, Pijnenburg, Van Leuvensteijn & Van der Horst 1997. Beknopter maar nog uitgebreid genoeg is Van der Wal & Van Bree 2008, een vijfde druk van een in 1992 voor het eerst verschenen boek. Ook het omvangrijke Van der Sijs 2004 (online), over het ontstaan van de standaardtaal, kan hier genoemd worden. Speciaal over Vlaanderen gaat Willemyns & Daniëls 2003.

Een historische grammatica "in een notedop" maar met ook aandacht voor woordvorming, syntaxis en woordenschat is Van der Sijs 2005. Voor een breder publiek is ook Van der Sijs en Willemyns 2009, dat teruggaat op een in 1993 voor de eerste maal verschenen werk waaraan behalve Willemyns Jan W. de Vries en Peter Burger hebben medegewerkt. In de eerste plaats voor een duitstalig lezerspubliek is Stegeman 2013 bestemd; engelstalig is Willemyns 2013. Van wat langer geleden is Geerts 1975, bedoeld als inleiding voor studenten Nederlands. Voor studenten Nederlands buiten het taalgebied is Janssens & Marynissen 2005 bestemd. Voor deze doelgroep zijn meer boeken en boekjes verschenen. We noemen hier nog Donaldson 1983.

Een boek dat expliciet aan de geschiedenis van de nederlandse taalkunde is gewijd, is Bakker & Dibbets 1976; zie voor die geschiedenis ook Van der Sijs 2004 of passim Janssen & Van Strien 2013. Speciaal over de geschiedenis van de historische grammatica gaat Van Bree 1990.

Algemeen over de germaanse talen, met aandacht voor de historische ontwikkeling, is Harbert 2007.

3.4. *Woordenboeken*

Een recent etymologisch woordenboek, dat in zijn behandeling ook op de geïnteresseerde leek gericht is, is het *Etymologisch woordenboek van het Nederlands* (EWN) dat in het eerste decennium van de 21^e eeuw onder hoofdredactie van Marlies Philippa tot stand is gekomen. Dit werk bevat nogal wat lacunes, vooral in het laatste deel, die op internet worden aangevuld (Addenda EWN door Michiel de Vaan op NederL). Een belangrijk hulpmiddel is digitaal van aard: de *etymologiebank.nl*. Hier staat per woord alle bekende informatie, ook uit vroegere publicaties, bij elkaar. Hoewel hiermee misschien volstaan zou kunnen worden, noem ik toch ook nog de twee klassiek geworden woordenboeken: "Franck-van Wijk" (met een supplement van Van Haeringen) en De Vries (NEW). Aan laatstgenoemd woordenboek heeft met diverse herzieningen de nederlandse (vlaamse) etymoloog Felicien de Tollenaere medegewerkt. Er zijn nogal wat herdrukken van verschenen. Van De Vries is ook een beknopt woordenboekje: De Vries 1967 (herzien door P.L.M. Tummers, latere drukken door De Tollenaere).

Uiteraard verschilt de behandeling per werk. In "Franck-Van Wijk", begonnen door Johannes Franck (Bonn) en voortgezet en herzien door Nicolaas van Wijk (Leiden), is het indo-europese deel tamelijk uitvoerig terwijl in het supplement van Van Haeringen de aandacht meer naar het Germaans en het Nederlands verschoven is. Belangrijker dan indo-europese speculaties acht Van Haeringen "de diepere en meer gedetailleerde historische studie van de woordenschat der afzonderlijke talen" (voorbericht blz. IX). De Vries distantieert zich van de zijns inziens al te

abstracte reconstructies van proto-indo-europese wortels: gewoonlijk een één-lettergrepige vorm van liefst drie klanken (CVC) met vage, abstracte, meestal verbale betekenis. Deze auteur wil, geïnspireerd door de Duitse taalkundige Jost Trier, uitgaan van de primitieve sfeer waarin de sprekers van Proto-indo-europees geleefd zouden hebben, d.w.z. van hun concrete leefsituaties. Zo komt “Franck-Van Wijk” bij *gaard* (subst.) tot de wortel *g’her- ‘omvatten’, de Vries tot *g’herdh- ‘vlechten, omheinen, omgorden’. Uitgaan van de levenssfeer van de proto-indo-europeeërs is natuurlijk een goed ding, maar al bladerend door het woordenboek van De Vries, krijgt men soms de indruk dat zij zich voornamelijk met vlechten hebben bezig gehouden. In het NEW valt, althans in de eerste delen, de aandacht op die aan mogelijke substraatwoorden geschonken wordt (zie hoofdstuk 12); opmerkelijk is dat in latere delen heel wat minder substraatwoorden worden gesignaleerd. Wijzigingen in de redactie zullen hiervan wel de oorzaak zijn. Voor wie geïnteresseerd is in de geschiedenis van het etymologisch bedrijf wordt Moerdijk & Pijnenburg 1990 genoemd.

In de genoemde woordenboeken worden slechts die woorden behandeld die in het moderne Nederlands voorkomen. Voor verouderde woorden moet men over het algemeen uitwijken naar de woordenboeken voor oudere fasen: het *Oudnederlands woordenboek* (ONW) voor de periode 500 tot 1200 (zie hiervoor verder de aantekeningen bij hoofdstuk 13), het *Vroegmiddelnederlands woordenboek* voor circa 1200 tot 1300 (VMNW), het *Middelnederlandsch woordenboek* (MNW) voor de middelnederlandse periode en het *Woordenboek der Nederlandsche taal* (WNT) voor de periode vanaf de 16^e eeuw tot halverwege de 20^e. Deze woordenboeken zijn alle online te raadplegen, voor het oudnederlands woordenboek is dat zelfs de enige mogelijkheid. Voor het Middelnederlands bestaat een handwoordenboek (MHW). Een woordenboek voor het Germaans is Kroonen 2013.

Voor de woordgeschiedenis is het uiteraard ook van belang om woordenboeken uit oudere fasen te raadplegen. Hier wordt slechts één van die woordenboeken genoemd, namelijk het vermaarde *Etymologicum* van Kiliaan (Cornelis van Kiel) uit 1599, de derde druk van zijn *Dictionarium* uit 1574. Hierin worden de woorden gegeven met o.a. een aanduiding van hun regionale herkomst. Voor een overzicht van oudere woordenboeken verwijs ik naar Van der Sijs 2004. Oudere publicaties zijn Bakker en Dibbets 1977 en Van Sterkenburg 1984. Een etymologisch dialectwoordenboek is Weijnen 2003. Van Frans Debrabandere zijn diverse etymologische dialectwoordenboeken, namelijk voor het Westvlaams (2002), het Oostvlaams inclusief het Zeeuwsvlaams (2005), het Brabants (2010) en het Limburgs (2011). Voor plaatsnamen is te raadplegen Van Berkel & Samplonius 2006 (voor Nederland) of Debrabandere enz. 2010 (voor Vlaanderen).

3.5. *Grammatica oudere fasen*

Ook grammaticale werken die specifiek over bepaalde oudere fasen handelen, zijn uiteraard voor de studie van de historische grammatica van belang. Het standaardwerk voor het Middelnederlands is nog altijd Van Loey 1976-1980. Hierin is veel aandacht voor de chronologische en regionale verscheidenheid binnen het Middelnederlands. De jaren van verschijnen maken duidelijk dat zo langzamerhand een aanvulling en zo nodig herziening nodig zijn geworden. Het eerste deel (1976) betreft de vormleer, het tweede (1980) de klankleer. Een inleiding in het Middelnederlands, bovendien in het Nederlands van de 16^e en 17^e eeuw, is Mooijaart & Van der Wal 2008. Een belangrijk artikel over de middelnederlandse klanken is Van Haeringen 1953, waarin op vele punten duidelijk wordt aangetoond dat de gebruikelijke uitspraak van het Middelnederlands in hoge mate contemporanistisch is.

Een uiterst belangrijke bronnenverzameling is Gysseling 1976-1987 (ook online) waarvoor door de gentse onderzoeker van die naam de handschriften tot en met 1300 zijn getranscribeerd. Hierop zijn twee atlanten gebaseerd: Berteloot 1984 en Mooijaart 1992. Het uitvoerige goederenregister van Oudenbiezen (Belgisch Limburg; eind 13^e, begin 14^e eeuw), van een balije van de Duitse Orde, is apart uitgegeven (zie Segers 1991). Onder leiding van M.J. Mulder en P.Th. van Reenen is aan de Vrije Universiteit te Amsterdam een *Corpus veertiende-eeuws Middelnederlands* tot stand gekomen (intussen online te raadplegen). Hierop is, met kaarten, Rem 2003 gebaseerd. Oudere bronnenverzamelingen zijn Vangassen 1954, Van Haverbeke 1955 en Hoebeke 1968. Een studie van de middelbrugse klankleer is Willemyns 1971. Oudere studies over het Westvlaams zijn Jacobs 1911 en 1927.

Speciaal voor het 17^e-eeuws kan Weijnen 1968 genoemd worden waarvan het eerste gedeelte (het tweede gedeelte is een bloemlezing) met bronvermeldingen een groot aantal, ook syntactische, eigenaardigheden behandelt waarin het 17^e-eeuws zich van het moderne Nederlands onderscheidt. Een algemeen artikel over de klanken van het 17^e-eeuwse Hollands is Van den Berg 1943, waarin de vraag gesteld wordt welke klanken toen al als onbeschaafd werden ervaren. Ook grammatica's uit oudere fasen kunnen van belang zijn. Ik verwijs hiervoor weer naar Bakker & Dibbets 1976 en Van der Sijs 2004. Zie ook 15.9 e.v. en de titellijst achter in dit boek aan het begin.

3.6. *Dialecten*

Informatie over de ontwikkelingen in de nederlandse dialecten vinden we in Weijnen 1966, in het bijzonder in de hoofdstukken 4 (dialectbeschrijving) en 5 (stratigrafie van de nederlandse dialecten). Hoofdstuk 4 valt uiteen in paragrafen betreffende klankleer, fonologisch opposities, vormleer, syntaxis, woordvorming en woordenschat; hoofdstuk 5 gaat over allerlei invloeden en expansies en over oude stammen als Friezen, Chauken, Franken en hun mogelijke invloeden op onze dialecten. Een herziening van het onderdeel klankleer vinden we in Weijnen 1991; dit boek bevat een gedeelte over de diachronie (waarin per klank wordt gewerkt) en een gedeelte over de fonologie (dat structureel van aard is). Het is dit boek dat als belangrijke bron voor dit boek gediend heeft. Het is een lacune dat er tot op heden geen herziening voor de morfologie, de syntaxis en het lexicon bestaat. Bovendien is 1991 ook al weer enige tijd geleden. Zie echter het hieronder genoemde handboek onder redactie van Frans Hinskens en Johan Taeldeman. Een synthese van dialectgeografie en taalgeschiedenis geeft Goossens 2008. Zie ook Van Bree 2013. Belangrijke dialectatlanten voor de historische klank- en vormleer zijn Daan & Francken 1972, RND, TNZN, TON, FA, FAND en MAND. De RND geeft behalve kaarten (met geschreven woordvormen) ook per plaats vertalingen van een groot aantal zinnen. De beide laatstgenoemde, vrij recente atlanten laten vaak niet meer de oude toestand zien. Voor een breder publiek, met mooie overzichtelijke maar ook sterk vereenvoudigde kaarten, is Van der Sijs 2011. Het is niet mogelijk hier alle geraadpleegde dialectgrammatica's en dialectwoordenboeken op te sommen (maar zie vooral de aantekeningen bij hoofdstuk 45). Waar passend wordt er in de aantekeningen bij de verschillende hoofdstukken naar verwezen. Overzichten bieden Weijnen 1966, 497-501 of Goossens 1972, 107-114 en 118-122. Zie als het om de klanken gaat ook Weijnen 1991. En zie verder de overzichten per regio: zuidwesten (Taeldeman, Devos), Oost-Vlaanderen (Taeldeman, De Vogelaer), Brabant (De Schutter), Limburg (Hermans, De Schutter), Holland-Utrecht (Van Oostendorp, E. Hoekstra, Van Koppen) en het noordoosten (Bloemhoff, Niebaum, Nijen Twilhaar, Scholtmeijer) in het omvangrijke handboek Hinskens & Taeldeman 2013. Omvangrijke woordenboeken zijn WALD, WBD, WLD en WVD respectievelijk voor de

achterhoekse, brabantse, limburgse en vlaamse dialecten. Voor een breder publiek bestemd is de serie *Taal in stad en land* onder redactie van Nicoline van der Sijs. Streeks- of plaatsgewijs bestrijken deze deeltjes het hele taalgebied.

GOTISCH: BRON VOOR HET OUDGERMAANS

4. GOTISCH. INLEIDING

(1. Historische achtergronden, 2. Het Krimgotisch, 3. Bronnen, Aantekeningen)

4.1. *Historische achtergronden*

Het Gotisch is de taal van de Goten, germaanse stammen die afkomstig waren uit Scandinavië c.q. het Oostzeegebied. Samen met de Vandalen, Rugiërs, Gepiden, Bourgondiërs worden ze Oostgermanen genoemd omdat ze in een bepaalde periode in oostelijke delen van Europa hebben gewoond, oostelijker in ieder geval dan de andere Germanen. Door deze benaming worden ze tegenover de in West-Europa levende Westgermanen gesteld: Franken, Saksen, Angelen, Friezen. Laatstgenoemde stammen worden ook wel Zuidgermanen genoemd, waardoor een tegenstelling ontstaat tot de Noordgermanen die in Scandinavië zijn gebleven: Noren, Zweden, Denen. Zie hierover verder hoofdstuk 9. Schematisch:

SCHEMA 1: *de driedeling van de Germanen*

Noordgermanen

West- (oftewel Zuidgermanen) Oostgermanen

Bij de Oostgermanen hebben de Goten (*Gutones*) een leidende rol gespeeld; in het algemeen was hun rol in de geschiedenis belangrijk (vgl. kaart 1 in hoofdstuk 9). Vanuit Scandinavië (de naam van het zweedse eiland *Gotland* of van *Oost- en Westgötland*) kan nog aan hen herinneren) trokken ze volgens de overlevering via het Weichselgebied naar het gebied ten noorden van de Zwarte Zee, dat van de Don in het oosten tot de Donaumonding in het westen in hun macht kwam (3^e en 4^e eeuw). Het is mogelijk dat ze in werkelijkheid een westelijker koers volgden en net als de andere germaanse stammen op de noordgrenzen van het Romeinse Rijk waren gericht. Pas later zijn ze dan van de Midden-Donauvlakte oostwaarts in de richting van de Donaumonding en de hedendaagse Oekraïne getrokken. De intensieve aanraking met de Romeinen leidde ertoe dat ze griekse woorden in een latijnse vorm ontleenden, bijv. *aipistula* (< lat. *epistola*) naast *epistule* (< gr. *epistolē*) ‘brief’; ze ontleenden ook oorspronkelijk latijnse woorden: *mes* ‘tafel’ (lat. *mensa*, vulg.lat. *mēsa*), *pund* ‘pond’ (lat. *pondo*). De opvallende (morfologische) eenvoud van het Gotisch in vergelijking met andere oudgermaanse talen, kan erop wijzen dat de Goten intensief taalcontact hadden met veel anderstaligen. Te denken valt aan sprekers van andere germaanse dialecten; Germanen van verschillende herkomst kunnen zich bij hen aangesloten hebben. Te denken valt ook aan sprekers van slavische of iraanse dialecten die ze op hun tochten tegenkwamen. De anderstaligen vereenvoudigden het Gotisch omdat het daardoor gemakkelijker aan te leren was; omdat de Goten misschien wel een minderheid vormden maar dan toch wel een prestigieuze minderheid, was er van een drastische verandering geen sprake. Ook ten opzichte van niet-germaanse stammen kunnen de Goten dus een leidende rol hebben gespeeld. Er werden bij hen al vroeg twee groepen onderscheiden: de Oostgoten (latijn *Austrogothi*) en de Westgoten oftewel de Visigoten (latijn *Visigothi*). *Visi-* in *Visigothi* betekent vermoedelijk ‘edel’; met *west* heeft het etymologisch niets te maken.

In de volksverhuizingstijd hebben de Goten een belangrijke rol gespeeld. Dat deel van hun geschiedenis is opgetekend in het werk van Jordanes: *De origine actibusque Getarum*, uit de 6^e

eeuw. De hoofdbron daarvoor was een verloren gegane werk van Cassiodorus uit de 5^e eeuw. Eind 4^e eeuw zette opnieuw een beweging naar het westen in, o.a. door de komst van de Hunnen, die de Oostgoten aan zich onderwierpen. Mogelijk weerspiegelt het contact tussen Hunnen en Goten zich in de gotische naam voor de gevreesde Hunnenvorst: *Attila* lett. ‘vadertje’ (verkleinwoord van got. *atta* ‘vader’). In de 5^e eeuw doen de Westgoten aanvallen op Italië en West-Europa (het Westromeinse Rijk), wat uitloopt op de stichting van een westgotisch rijk in Zuid-Frankrijk (Toulouse), iets later ook in Spanje (Toledo). Aan dit rijk maken de Moren in 711 een einde. Daarvóór was reeds een romaniseringsproces ingetreden waardoor het Gotisch ten slotte helemaal was verdwenen.

Op het Balkanschiereiland ontstond in de 4^e eeuw een gemeenschap van westgotische christenen. Hiervoor maakte bisschop Wulfila zijn Bijbelvertaling die onze belangrijkste bron voor het Gotisch is geworden (zie verder par. 3 in dit hoofdstuk). De Oostgoten herkregen hun vrijheid na de dood van Attila in 453. Zij stichtten in Italië onder hun koning Theodorik de Grote een rijk met als hoofdplaats Ravenna, dat tot 553 bestaan heeft. Ook in Italië gingen de Goten op in de oorspronkelijke bevolking waardoor ook daar het Gotisch verdween. Vooral in de vorm van plaatsnamen heeft het in Italië, Spanje en Frankrijk zijn sporen achtergelaten.

4.2. *Het Krimgotisch*

Nog lang heeft het Gotisch zich gehandhaafd op de Krim bij daar achtergebleven Oostgoten, namelijk tot ongeveer 1750. Een aantal krimgotische woorden is in de 16e eeuw opgetekend door de Vlaming Ogier Ghiselin de Busbecq (1522-1592), gezant van Karel V te Istanbul. Deze ontmoette daar twee Krimgotisch sprekende mannen. De opgetekende woorden staan afgedrukt in één van zijn overigens niet door hemzelf uitgegeven brieven, *Turcicae epistolae quattuor* (Parijs 1589). De Busbecq was ook degene die in de vorm van zaad de tulp naar Antwerpen stuurde. De zuiverheid van zijn optekeningen is niet gegarandeerd: de optekenaar was een Vlaming, één van zijn informanten was een Griek van geboorte die het Gotisch als tweede taal geleerd had, de andere informant was weliswaar een Goot maar was later op het Grieks overgegaan, ten slotte waren de uitgevers van de brief Fransen. Een paar krimgotische woorden zijn (met het Bijbelgotische woord er steeds achter) *oeghene* ‘ogen’ (*áugona*), *reghen* ‘regen’ (*rign*), *schlipen* ‘slapen’ (*slepan*), *schwester* ‘zuster’ (*swistar*), *singhen* ‘zingen’ (*siggwan*).

CASUS *Het Krimgotisch*

Over het precieze karakter van het “Krimgotisch” bestaat overigens discussie: is het wel Gotisch, is het niet eerder West- of Noordgermaans of een mengsel van diverse soorten Germaans? Het probleem is dat de kenmerken ervan in verschillende richtingen wijzen c.q. kunnen wijzen. Exclusief gotisch is in ieder geval de “versterking” (*Verschärfung*) van pgm. -jj- tot -ddj-. Vergelijk krimgot. *ada* ‘ei’ (pgm. *ajja) met got. *iddja* ‘ging’ (pgm. *ejjon). In het Noordgermaans vinden we eveneens versterking volgens de wet van Holzmann maar dan tot -ggj-: zweeds *ägg* (ook als scandinavisch leenwoord in het Engels: *egg*). Omdat er slechts een gering fonetisch verschil bestaat tussen ddj en ggj, kunnen we zeggen dat Oost- en Noordgermaans hier overeenkomen. In het Westgermaans vindt geen versterking plaats: ndl. *ei*. Een andere overeenkomst met het Bijbelgotisch is dat het Krimgotisch de oude -z (maar wél verscherpt tot s) bewaard heeft die in het West- en het Noordgermaans tot r geworden is (rhotacisme). Een voorbeeld is *schuos*, lees *schnos* ‘verloofde’ (uitspraak waarschijnlijk *sjnos*) dat verwant is met ouder ndl. *snoer* ‘lichte vrouw’, ook *snaar* ‘schoondochter, schoonzuster’. Het Bijbelgotisch heeft bijv. -s in *dags* ‘dag’ uit *dagaz. De conclusie kan zijn dat het Krimgotisch een geëvolueerd Gotisch (althans Oostgermaans) is: het

laat bijvoorbeeld wegval van h- zien in bijv. *ano* ‘haan’ waar het Bijbelgotisch nog h- heeft: *hana*. Aan de andere kant mist het bepaalde veranderingen die voor het Bijbelgotisch kenmerkend zijn, bijvoorbeeld de samenval van pgm. ě en ĭ in de meeste posities in ĭ (zie 19.2): vergelijk *schuuester* ‘zuster’ voor bijbelgot. *swistar*.

In het bovenstaande is het karakter van het “Krimgotisch” als problematisch gesteld. Er is ook een omgekeerde redenering mogelijk, namelijk dat we het op *externe* gronden als Gotisch beschouwen en dat we het als een dankbare bron voor een latere vorm van Oostgermaans aanvaarden. Het is immers wel duidelijk dat we voor de Krim eerder aan Oostgermanen dan aan West- of Noordgermanen moeten denken (al zaten de Vikingen in de 10^e eeuw wel in de buurt). We moeten bij onze bestudering van de krimgotische vormen echter wel steeds met de gebrekkige overlevering rekening houden.

4.3. Bronnen

Wat is ons van het Gotisch overgeleverd, afgezien eventueel van het Krimgotisch? Hier worden slechts de twee belangrijkste bronnen genoemd.

De belangrijkste van die twee bronnen vormen de fragmenten van de Bijbelvertaling uit het Grieks die afkomstig is van de reeds genoemde westgotische bisschop Wulfila. Zijn naam betekent ‘wolfje’ (met diminutiefsuffix -ila van got. *wulfs* ‘wolf’; vgl. *Attila*). Hij had een gotische vader en een griekse moeder. Wulfila probeerde zijn volksgenoten – we bevinden ons zoals vermeld op het Balkanschiereiland – tot het Christendom te bekeren hetgeen vervolgens tot gevolg had. Hierom gaf de byzantijnse keizer Constantijn de Grote de gekerstende Goten toestemming om zich binnen de grenzen van zijn rijk te vestigen, namelijk ten zuiden van de Donau, in Moesië (het tegenwoordige Bulgarije), niet ver van Nicopolis. Deze christelijke kolonie van *Moesogoten* oftewel *Goti minores* ‘kleinere Goten’ heeft twee eeuwen bestaan.

Behalve in de geschiedenis van het Germaans is Wulfila een bekende naam in de kerkgeschiedenis. Hij stond in de ariaanse traditie, genoemd naar Arius, rond 300, die leerde dat Christus geen goddelijke natuur had maar wél op God leek. Door toedoen van Wulfila waren de Oostgermanen over het algemeen Arianen. Zijn Bijbelvertaling was overal bij hen in gebruik en misschien ook wel daarbuiten. Van de kerkhistoricus Philostorgis (rond 400) is het verhaal afkomstig dat Wulfila de boeken der Koningen onvertaald liet omdat hij deze boeken met hun vele oorlogen niet geschikt vond voor zijn van “nature” nogal oorlogszuchtige volksgenoten.

Wulfila moest voor zijn vertaling diverse moeilijkheden oplossen: hij moest een alfabet bedenken (wilde hij de runen niet gebruiken omdat ze heidens “besmet” waren?); hij was (er zijn wel een paar oudere runeninscripties) de eerste die een lange tekst in het Gotisch schreef waarvoor hij een eigen spellingsysteem bedacht; verder had hij de problemen van iedere bijbelvertaler: hoe moest hij bijbelse begrippen in zijn eigen taal weergeven voor zover op dit punt al niet een (uiteraard recente) traditie bestond? Op het punt van de syntaxis sluit Wulfila, uit eerbied voor de teksten, dicht bij het origineel aan; we moeten daarom rekening houden met graecismen.

Wulfila’s alfabet is ons in twee varianten overgeleverd: een rechtopstaande en een cursieve variant. Het bestaat uit tekens die voor het grootste deel zijn ontleend aan het griekse alfabet; daarnaast zijn er latijnse letters en (toch ook) germaanse runetekens. Het is de gewoonte een transcriptie met latijnse letters te gebruiken; het latijnse alfabet wordt daarbij aangevuld met het runeteken <þ>, het griekse teken <x> en de letterverbinding (*ligatuur*) <hv>. Laatstgenoemd teken wordt soms om typografische redenen door <hv> vervangen. Twee tekens hebben alleen getalswaarde; de andere kunnen zowel letterwaarde als getalswaarde hebben. Voor de spelling zie volgend hoofdstuk.

Wat van Wulfila's Bijbelvertaling is overgeleverd, omvat behalve een stuk van het oudtestamentische boek Nehemia driekwart van het Nieuwe Testament. Het belangrijkste ons bekende handschrift (met rechtopstaand schrift) is de Codex Argenteus (lett. 'zilveren handschrift') uit de 6^e eeuw, zo genoemd omdat de letters in zilverinkt geschreven zijn, en sommige ook in goudinkt. Dit handschrift bevatte oorspronkelijk de volledige tekst van de evangeliën. Het is in de 6e eeuw in Italië tot stand gekomen en was misschien bestemd voor de oostgotische koning Theodorik de Grote. Van de 336 bladzijden zijn er 188 bewaard gebleven; daarvan bevinden er zich 187 in de Universiteitsbibliotheek te Uppsala. Een foto van één blad is hierbij afgedrukt.

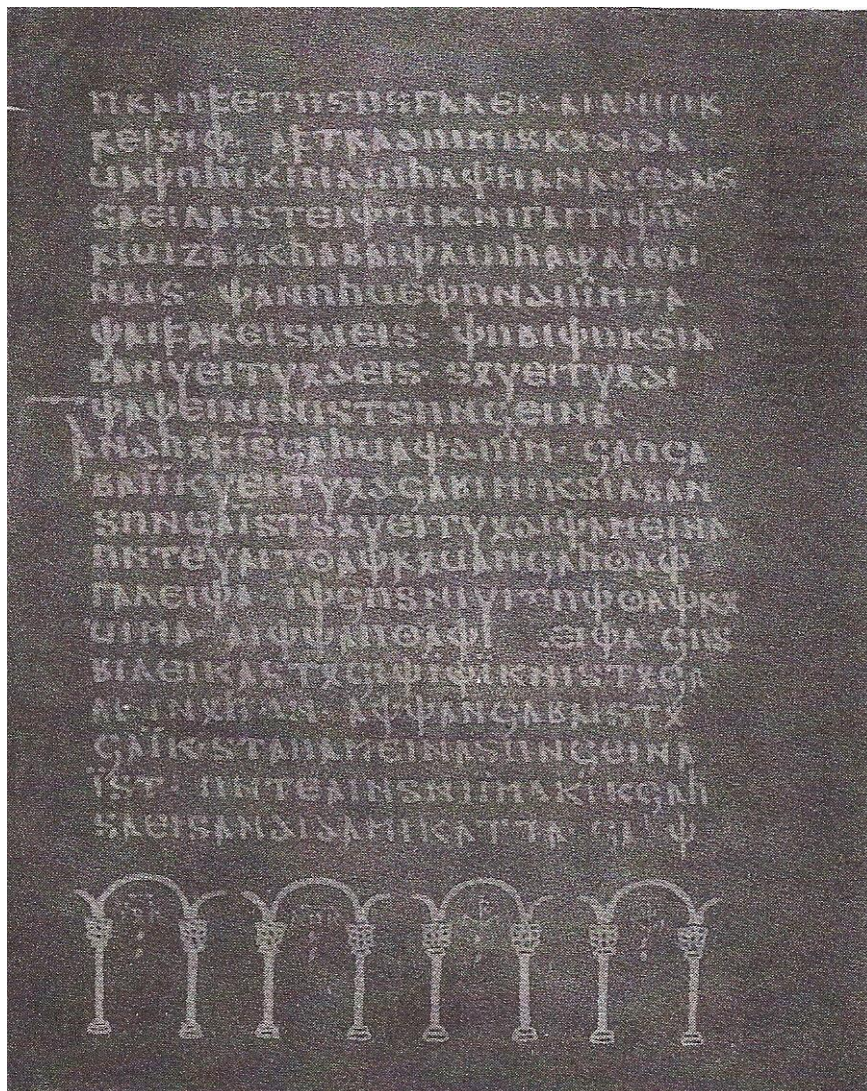
Voor één blad moeten we naar het museum te Spiers (Speyer) in Duitsland. Dit blad, met de

SCHEMA 2: de gotische letters met transcriptie

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	20
a	b	g	d	e	q	z	h	p	i	k
30	40	50	60	70	80	90	100	200		
l	m	n	j	u	p	-	r	s		
300	400	500	600	700	800	900				
t	w	f	X	h	o	-				

tekst van het slot van Marcus (16:12 tot einde, werd in de dom aldaar teruggevonden in een relikwieënkist, verstopt achter een muur in de Sint Afra-kapel. Andere handschriften worden bewaard in Wolfenbüttel, Milaan en Turijn. Sommige stukken van de brieven van Paulus zijn ons in twee handschriften overgeleverd. In 2013 werd tot ieders verrassing in Bologna een nieuw gotisch fragment ontdekt, namelijk een zogeheten palimpsest, een tekst waarover een andere tekst, namelijk een fragment uit *De civitate Dei* van Augustinus, is heen geschreven. Het bevat een verzameling citaten uit het Oude en het Nieuwe Testament.

Behalve over de Bijbelvertaling beschikken we ook over een commentaar op het Johannesevangelie, dat naar alle waarschijnlijkheid niet van Wulfila zelf is. Mogelijk is het een vertaling uit het Grieks. Het is bewaard gebleven in een handschriftfragment, waarvan zich vijf bladen in Milaan en drie in Rome (Vaticaan) bevinden. Het staat bekend onder de naam *Skeireins aīwaggeljons þairh Iohannen* 'opheldering van het evangelie door Johannes' (*skeireins* is geen authentiek gotisch woord; het is een 19^e-eeuwse afleiding van got. *skeirs* 'duidelijk' of *gaskeirjan* 'verklaren').

Een bladzijde uit de Codex Argenteus (Joh. 7:52, 8: 12-17)

Aantekeningen

De gotische grammatica in dit boek beperkt zich tot datgene wat nodig is voor een goed begrip van de historische grammatica van het Nederlands. Wie uitvoeriger ingelicht wil worden, kan naar een van de volgende grammatica's verwezen worden: Van Hamel 1931, Mossé 1956, Wright 1966, Krause 1968, Bennett 1980 (met oefeningen), De Vries 1982, Kotin 2005, Braune/Heidermanns 2004 en de bibliografische aantekeningen in deze werken.

Laatstgenoemd werk is een omwerking van de grammatica van Wilhelm Braune uit 1980, later bewerkt door Karl Helm en nog later door Ernst A. Ebbinghaus (vandaar de gebruikelijke aanduiding Braune-Ebbinghaus). Mossé behandelt ook de woordvorming en de syntaxis; hij geeft, evenals Krause, meer dan Braune-Ebbinghaus historische verdieping en probeert ook tot een fonologisch systeem te komen. In alle genoemde werken komen tekstfragmenten en woordenlijsten voor, verder inleidingen over de Goten zelf en de bronnen voor hun taal. Van Hamel 1931 en ook De Vries 1982 zijn in het Nederlands geschreven. De klassieke uitgave van de gotische teksten is Streitberg 1965. Het eerste deel bevat de teksten, het tweede deel bestaat uit een gotisch-duits-grieks glossarium met vindplaatsen. Hans Ferdinand Massmann was in 1834 de eerste uitgever van de *Skeireins*; van hem is ook de titel waaronder het bekend staat. Een latere uitgave is Bennett 1960. Zie nu ook bijv. *Gothic online; series introduction* (Univ. Austin Texas). Etymologische woordenboeken zijn Feist 1939 en Lehmann 1986. Voor woordindices en woordenlijsten zie De Tollenaere en Jones 1976 maar zie ook Köbler 1989 of Snædal 1998. Zie voor de teksten ook online <wulfila.be/gothic/browse> (Wulfila project) of <titus.uni-frankfurt.de>.

Volgens Kortlandt (2001) is het onwaarschijnlijk dat de Goten van het Weichselgebied naar het gebied ten noorden van de Zwarte Zee zijn getrokken: tussen deze beide gebieden in woonden namelijk de Slaven. Hij zoekt het oorsprongsland van de Goten veel zuidelijker, namelijk in wat nu het lage land van Oostenrijk is. Een noordelijker “Urheimat” wordt in Penzl 1985 aangenomen waarin ook de mogelijkheid gesteld wordt dat Wulfila’s Goten te midden van vreemde talen een taaleiland vormden. Tegen die achtergrond kunnen dan allerlei archaïsmen en innovaties als identiteitskenmerken verklaard worden. Zie voor de “Urheimat” van de Goten ook Mańczak 1982 die deze in het zuiden van Duitsland zoekt. Heather 1996 denkt aan de omgeving van de Weichsel.

Voor de “vreemde eenvoud” van het Gotisch zie Van Bree 1995 of 1999 en ook Van Coetsem 1997. Omdat Wulfila het Gotisch schreef, moeten we ook met een zekere standaardisering (prestandaardisering), bijvoorbeeld wat betreft de selectie van varianten, rekening houden. Zie voor Wulfila’s vertaalwijze, speciaal waar het woorden betreft, Lehmann 1986a. Bij het maken van zijn alfabet zou Wulfila niet alleen naar het Grieks maar toch ook naar het runenalfabet gekeken hebben (vgl. Cercignani 1987). In een speciaal nummer van NOWELE zijn de bijdragen van een symposium over ‘The Gothic language’ gebundeld (Nielsen e.a. 2010).

Een overzichtswerk over het Krimgotisch is Stearns 1978; zie ook, beknopter, Stearns 1989. Het is deze onderzoeker die vooral gevolgd is: het Krimgotisch is inderdaad Gotisch of op z’n minst Oostgermaans maar het gaat niet op het Bijbelgotisch terug. Grønvik (1983) ziet het als Westgermaans dat later met het Gotisch is meegeëvolueerd.

De bronnen voor het Gotisch worden uitvoerig besproken in Scardigli 1973; hierin vinden we van de hand van Scardigli en Franz Haffner het *Fragmentum Spirensis* met commentaar. De lotgevallen van de *Codex Argenteus* worden verhaald in Van Bree 1995a. Een historisch overzicht van de studie van het Gotisch in de Nederlanden is Van de Velde 1966. Het in 2013 ontdekte fragment wordt beschreven in het Italiaanse tijdschrift *Aevum*, aflevering 1 van 2013. (Volgens mededeling van 2 juli 2013 is de Nederlandse germanist Aad Quak bezig met een commentaar.)

5. GOTISCH. SPELLING EN UITSPRAAK. FONOLOGIE

(1. Accent, 2. De reconstructie van de gotische klankwaarden, 3. Consonanten, (3.1. De halfvocaal w, 3.2. De halfvocaal j, 3.3. De liquidae en nasalen, 3.4. De stemloze occlusieven, 3.5. De stemloze fricatieven plus h en hj, 3.6. De stemhebbende obstruenten (3.6.1. De labiaal, 3.6.2. De niet-stridente dentaal, 3.6.3. De velair, 3.6.4. De stridente dentaal)), 4. Vocalen (4.1. De <a>, 4.2. De <e> en <o>, 4.3. De <i>, 4.4. De <u>, 4.5. De <ei>, 4.6. De <ai>, 4.7. De <au>, 4.8. De <iu>), 5. Het fonologisch systeem, 6. Morfofonologie (6.1. Alternaties, 6.2. De nominatief-s), Aantekeningen)

5.1. Accent

Het accent ligt in de gotische woorden op de eerste syllabe (de syllabe wordt onderstreept): *dagē* ‘van de dagen’, *biudan* ‘bieden’, *managists* ‘meest’, *managiza* ‘meer’.

De belangrijkste uitzondering op deze regel is dat in werkwoordelijke samenstellingen met aan het begin een bijwoordelijk element (of meer dan één element) het accent op de stamsyllabe ligt: *and-nīman*, *mip-ana-kumbjandanē* ‘van de mede-aanliggenden’. De band tussen het eerste deel (c.q. de eerste delen) en de stam was nog tamelijk los; vergelijk *in-uh-sandidedun* ‘en zij zonden’ met het partikel *uh* ‘en’ tussen *in* en *sandidedun* (van het werkwoord *sandjan* ‘zenden’).

Nomina met zo’n eerste element krijgen het accent volgens de hoofdregel op de eerste syllabe: vergelijk het substantief *and-huleins* ‘onthulling en het adjectief *anda-nems* ‘aangenaam’.

Het is niet zeker of deze regels ook gelden voor leenwoorden maar voor het gemak zouden we dat kunnen aannemen. (Bijaccenten hebben we hierboven niet aangegeven; in bijv. *managiza*, *mīpanakumbjandanē* en *sandidedun* kan er zo’n accent, in lichte mate, op de op een na laatste syllabe gelegen hebben, in de tweede vorm ook op *mip-*.)

5.2. De reconstructie van de gotische klankwaarden

Wat ons van het Gotisch is overgeleverd, staat in (volgens traditie getranscribeerde) lettertekens genoteerd. De klankwaarden zijn ons daarbij uiteraard niet overgeleverd en moeten dus gereconstrueerd worden. Welke argumenten kunnen daarbij worden gebruikt? Uiteraard stuiten we hier op een probleem dat niet alleen bij het Gotisch speelt maar in het algemeen bij vroegere fasen waarvan we alleen de schriftelijke vorm kennen. In de volgende paragrafen zullen diverse argumentaties een rol spelen. We zullen daarbij zien dat de klankwaarden die voor andere talen worden aangenomen, niet altijd buiten beschouwing kunnen blijven. Echter, hoe sluitend de argumentaties vaak ook kunnen zijn, het blijft uiteindelijk een kwestie van (niet altijd onomstreden) reconstructie. In de volgende paragrafen gaan we steeds uit van de voor het Gotisch meest waarschijnlijke uitspraak.

CASUS. De reconstructie van de gotische uitspraak

Omdat het Gotisch zo’n belangrijke hoeksteen is in het gebouw van de oudgermanistiek, gaan we hier dieper op de problematiek van de reconstructie in. Voor het Gotisch kunnen we van de volgende soorten evidentie gebruik maken:

1. de uitspraak van griekse letters of lettercombinaties (grafieën), voor zover bekend, in de 4^e eeuw, de eeuw waarin Wulfila in een milieu waarin het Grieks een belangrijke taal was, zijn Bijbelvertaling maakte. Die uitspraak nemen we voor de corresponderende gotische grafieën aan zo lang niets daartegen spreekt. Zo correspondeert got. <ei> met gr. <ει>. De uitspraak moet in het 4^e-eeuwse Grieks al [i:] geweest zijn welke klankwaarde we dan ook voor got. <ei> aannemen (bijv. in *steigan* ‘stijgen’).

2. de weergave van griekse en latijnse woorden en namen in het Gotisch. Het griekse *Gennēsareth* verschijnt bij Wulfila als <Gainesaraiþ> waaruit we kunnen afleiden dat de tweemaal voorkomende grafie <ai> de klankwaarde [ɛ] gehad moet hebben. Of we zouden omgekeerd voor het Grieks ai moeten aannemen wat gezien wat we verder van deze taal weten, niet waarschijnlijk is.

3. omgekeerd de weergave van gotische namen bij griekse en latijnse schrijvers (4^e–8^e eeuw). Zo wordt in gotische namen bij latijnse schrijvers de anlautende met lat. weergegeven, bijv. in het tweede deel van *Hildi-bald*. Hieruit mag geconcludeerd worden dat de got. althans in de Anlaut als een (stemhebbende bilabiale) occlusief werd uitgesproken. Zou de uitspraak fricatief geweest zijn, dan zou de latijnse schrijver zeker <v> hebben gebruikt. Als echter in het Latijn got. anlautende <d> met <d> zou worden weergegeven, dan hoeft dat niet op een occlusief te wijzen. Lat. <d> zou ook een weergave kunnen zijn van een fricatief [ð], welke klank in het Latijn niet voorkwam. Het is dus zaak om met klanksubstitutie rekening te houden.

De weergave van de gotische namen vertoont overigens in de loop van de tijd verschuivingen in een bepaalde richting. Zo wijkt omstreeks 400 de spelling <Austrogoti> met <au> voor <Ostrogoti> met <o>. Dergelijke verschuivingen kunnen een verandering in de gotische uitspraak weerspiegelen, in casu die van een oude au in een oo-achtige monoftong. – Een theoretisch andere mogelijkheid is dat de oorzaak een klankverandering in het Latijn of het Grieks was. Misschien maakte de vreemde naam een inheemse klankverandering van au in oo mee (wat voor het Latijn nog wel kan worden aangenomen), of werd omgekeerd, wat niet waarschijnlijk is, oo <o> voortaan als au uitgesproken en kon de <o>-grafie voortaan dienen om de gotische klank au weer te geven.

4. de uitspraak voor zover bekend in andere germaanse talen. Zo spreken we de gotische grafie <ggw> ofwel met velaire nasaal plus stemhebbende velaire occlusief uit ofwel met een stemhebbende velaire occlusief plus w uit, al naargelang de verwante germaanse talen in het corresponderende woord een velaire nasaal of geen velaire nasaal hebben. Zo spreken we *siggwan* ‘zingen’ met nasaal uit op grond van ndl. *zingen* en *triggws* ‘trouw’ zonder een nasaal op grond van ndl. *trouw*. – Ook met deze manier van argumenteren moeten we voorzichtig zijn. Veronderstel dat de uitspraak van het moderne Nederlands onbekend zou zijn, dan zou men wellicht op grond van de wél bekende uitspraak van du. *geben* en eng. *give* tot eenzelfde uitspraak voor ndl. *geven*, dus met een occlusief [g], willen besluiten, wat in strijd met de werkelijkheid zou zijn.

5. in de spelling tot uitdrukking komende gotische klankalternanties. Zo is er de afwisseling <d> – <þ> in bijv. *bidjan* ‘bidden’ – *baþ* ‘ik/hij bad’, waarbij we de uitspraak van de <þ> als stemloze non-strident dentale (oftewel postdentale) fricatief [þ] zoals in eng. *thin*, als zeker aannemen. Op grond hiervan kunnen we concluderen tot de uitspraak van <d> als stemhebbende non-strident dentale fricatief [ð] zoals in eng. *there*. In *baþ* is deze [ð] dan door Auslautverscherping tot [þ] geworden. – Ook een dergelijke argumentatie is niet helemaal zeker. Zo komt in duitse dialecten *Tag* met <g> = stemloze velaire fricatief in de Auslaut voor naast *Tage* met <g> = stemhebbende velaire occlusief tussen vocalen.

6. onvastheden in de spelling van de handschriften. Zo vinden we in plaats van got. <e> soms <ei> gespeld: <qeins> in plaats van <qens> ‘vrouw’ en in plaats van <o> soms <u>: <uhtedun> in plaats van <ohtedun>. Dit wijst op een zeer gesloten uitspraak van de <e> en de <o>, althans voor de periode waarin de kopiïsten deze spellingen in de handschriften hebben gebracht en voor hún dialect, namelijk respectievelijk de 6^e eeuw en het (in Italië gesproken) Oostgotisch. Blijkbaar was een verandering van [e:] in [i:] en van [o:] in [u:] bezig zich te voltrekken.

7. argumenten, ontleend aan het spellingsysteem van het Gotisch. Dat Wulfila in <wairpan> ‘werpen’, <saian> ‘zaaien’ en <stains> ‘steen’ dezelfde spelling <ai> gebruikt, wijst op één en dezelfde klank, althans kwalitatief, namelijk [ɛ]. Bij deze conclusie gaan we ervan uit dat Wulfila’s systeem een één op één-verhouding tussen klank en teken laat zien. Omdat hij een geheel nieuwe spelling moest ontwerpen, zonder historische ballast, mogen we daar wel van uitgaan (de spelling <ggw> – zie onder punt 4 – is dan wel een opmerkelijke uitzondering). In de nederlandse spelling, die wél met heel veel historische ballast zit, is zo’n verhouding vaak niet aanwezig: denk bijvoorbeeld aan de spelling <e> die drieërlei klankwaarde kan hebben (vgl. *bedstede*). Wat de kwantiteit van de [ɛ] betreft neemt men over het algemeen voor *wairpan* een korte en voor *saian* en *stains* een lange [ɛ] aan. Dit verschil in kwantiteit

baseert men op wat de andere germaanse talen laten zien (argumentatiewijze no. 4). Dat lengteverschillen bij vocalen niet (systematisch) in de spelling tot uitdrukking komen, is een normaal verschijnsel in de klassieke talen, waaraan Wulfila zich dan geconformeerd heeft.

Deze argumentaties zijn niet allemaal waterdicht. Soms is meer dan één interpretatie mogelijk (zie bijvoorbeeld onder 2 en 3) en als zich maar één interpretatie opdringt, is die toch niet altijd zeker (zie bijvoorbeeld onder 4 en 5). De redeneringen waren lineair, van a naar b, bijvoorbeeld uitgaande van een bepaalde griekse uitspraak nemen we die uitspraak ook voor het Gotisch aan. De griekse uitspraak wordt daarbij als bekend verondersteld. In zo'n redenering mag men dan natuurlijk niet, om niet in een cirkel te geraken, omgekeerd ook van b naar a gaan. In feite is er echter binnen de historische grammatica veeleer van een holistische aanpak sprake. We beschikken over een complex van gegevens, van spelvormen en veranderingen daarin, uit verschillende talen en perioden, en proberen, volgens wat we de legpuzzelmethode zouden kunnen noemen, tot een zo bevredigend mogelijke synthese daarvan te komen. Heen en weer gaan tussen talen en perioden is daarbinnen niet uitgesloten. Ook typologische overwegingen kunnen hierbij een rol spelen, d.w.z. wat ons bekend is van andere talen of van veranderingen die zich daarin voltrokken hebben. Zo komt een overgang van [e:] in [i:] of van [o:] in [u:] wel meer voor, bijvoorbeeld ook in de geschiedenis van het Nederlands.

5.3. Consonanten

Opmerking. We bespreken in de nu volgende paragrafen alleen de korte consonanten. Het Gotisch bezat echter ook lange consonanten die door Wulfila dubbel gespeld werden: *manna* 'mens', *fulls* 'vol', *atta* 'vader'. De fonetische tekens zijn [n:], [l:], [t:].

5.3.1. De halfvocaal w

De uitspraak van <w> kan bilabiaal [w] geweest zijn zoals nog in het tegenwoordige Engels; gemakshalve kunnen we een nederlandse labiodentale w uitspreken: [ʋ].

waír 'man'	skadwjan 'beschaduwēn'
sáiwala 'ziel'	waúrstw 'werk'
hláiw 'graf'	swistar 'zuster'

Een verschil met het Nederlands is dat de w ook tussen consonanten kan voorkomen of na een consonant in de Auslaut: *skadwjan*, *waúrstw*. In het laatste geval, in het algemeen na een lange syllabe, heeft hij waarschijnlijk de klankwaarde [uw] gehad, in ieder geval niet [u] want dan zou Wulfila wel <u> gespeld hebben.

N.B. Ook in het griekse leenwoord *swnagogē* 'synagoge' moeten we de klankwaarde [uw] aannemen; die klankwaarde dient dan om een griekse [y] weer te geven. Omdat de griekse klank palataal was, zou de weergave met <w> erop kunnen wijzen dat we voor het Gotisch niet een "donkere", oe-achtige w [ɨ] moeten aannemen.

5.3.2. De halfvocaal j

De uitspraak van <j> is die van ndl. <j> [j] geweest.

juk 'juk'	waúrstwja 'arbeider'
-----------	----------------------

fráuja ‘heer’

In de Auslaut komt de j niet voor; binnen het paradigma verschijnt daar een i in plaats van een j: vgl. *hari* acc.sg. van *harjis* ‘leger’.

5.3.3. De liquidae en nasales

De uitspraak van <l>, <r>, <m> en <n> is gelijk aan die van ndl. l [l], r [r], m [m] en n [n].

riqis ‘duisternis’	lapon ‘uitnodigen’
merjan ‘verkondigen’	nahts ‘nacht’
akrs ‘akker’	fugls ‘vogel’
broþr ‘aan de broeder’	tagl ‘haar’
máipms ‘geschenk’	táikns ‘teken’
máipm ‘id.’ (acc.sg.)	táikn ‘id.’ (acc.sg.)

Uit de tweede serie voorbeelden blijkt dat de l, r, m en n sonantisch (syllabedragend) kunnen zijn: ze vervullen dan de functie van vocalen: [l̥], [r̥], [m̥], [n̥]. Ze komen voor tussen consonanten en in de Auslaut na consonant. Het is niet duidelijk hoe precies de uitspraak van de r geweest is; was het een tongpunt-r of een huig-r? De gotische overgang van ũ in ö en van ȳ in ě niet alleen vóór r maar ook vóór [χ] <h> of [χ^u] <hv> zou erop kunnen wijzen dat de r ch-achtig, velair, werd uitgesproken en dus een huig-r was.

5.3.4. De stemloze occlusieven

De uitspraak van <p>, <t> en <k>, resp. de labiale, dentale en velaire stemloze occlusief, was gelijk aan die van ndl. p [p], t [t] en k [k].

páida ‘rok’	hláupan ‘lopen’
skip ‘schip’	diups ‘diep’
triu ‘boom’	witan ‘weten’
wáit ‘ik/hij weet’	háirto ‘hart’
kniu ‘knie’	áukan ‘vermeerderen’
ik ‘ik’	reiks ‘heerser’

De <q> representeert een stemloze labiovelaire occlusief, d.w.z. een velair met gelijktijdige lippenronning [k^u]. Gemakshalve kan hij worden uitgesproken als een k + w.

qino ‘vrouw’	naqaps
--------------	--------

Voor de <q> zie ook hieronder.

5.3.5. De stemloze fricatieven plus h en hv

De <f> kan als ndl. f [f], dus labiodentaal, worden uitgesproken.

fotus ‘voet’	hlifan ‘stelen’
fimf ‘vijf’	hláifs ‘brood’

Mogelijk was de gotische f bilabiaal; hierop kan de overgang van n in m vóór f in *fimf* wijzen (vgl. du. *fünf*).

De <þ> spreken we uit als de niet-strident dentale (postdentale) stemloze fricatief van het engelse *thin* [þ].

þreis ‘drie’	broþar ‘broeder’
qaþ ‘ik/hij zei’	áiþs ‘eed’
þliuhan ‘vlieden’	wilþeis ‘wild’

De <s> spreken we uit als ndl. s [s]:

sunus ‘zoon’	kiusan ‘beproeven’
gras ‘gras’	hunsl ‘offer’

Let wel: de <s> heeft nooit de klankwaarde [z].

De <h> heeft tweeërlei uitspraak, ten naaste bij als ndl. ch [χ] (stemloze velaire fricatief) maar in de Anlaut vóór vocaal (misschien ook intervocalisch) als ndl. h [h] (laryngaal):

hana ‘haan’	taíhun ‘tien’
jah ‘en’	swaihra ‘schoonvader’
hnáiws ‘nederig’	hlifan ‘stelen’
hráins ‘rein’	filhan ‘verbergen’

De conditie “Anlaut” moet ruim worden begrepen: ook het begin van een morfeem valt eronder. In *haiháit* ‘ik/hij noemde’ (de reduplicerende verleden tijd van *háitan*) moet dus twee keer een h worden uitgesproken.

Het is mogelijk dat de h buiten de positie Anlaut vóór vocaal als een postvelaire fricatief is uitgesproken. Zie hierover meer hieronder.

De <h> representeert een stemloze labiovelaire fricatief, dus een ch met gelijktijdige lippenronning: [χ^u].

heits ‘wit’	ahua ‘water’
sahu ‘ik/hij zag’	faírhuus ‘wereld’

Hiermee is de <h> als teken voor één (complex) foneem geïnterpreteerd zoals we dat ook met <q> gedaan hebben. Het is ook mogelijk <h> en <q> als tekens voor combinaties van twee fonemen resp. /χ/ plus /w/ en /k/ plus /w/ te interpreteren. Dat geeft een mooie distributionele parallel tussen χw- en kw- enerzijds en χn-, χr-, χl- en kn-, kr-, kl- anderzijds; bij een monofonematische interpretatie vallen χ^u en k^u

uit de toon omdat <hn>-, <hr>-, <hl>-; <qn>, <qr>, <ql> niet voorkomen. Een bifonematische interpretatie betekent ook een parallellie tussen kw- en χw- aan de ene kant en tw- en þw- aan de andere kant. Deze parallellieën moeten wel later ontstaan zijn omdat er van oudsher van monofonematische labiovelairen sprake was. De vraag is dan hoe ver het Gotisch van Wulfila in deze ontwikkeling was. Het feit dat hij in beide gevallen één teken gebruikte, wijst op één foneem.

5.3.6. De stemhebbende obstruenten

5.3.6.1. De labiaal

De treffen we in de volgende gevallen aan:

bindan ‘binden’	lamba ‘lammeren’
lamb ‘lam’	dumbs ‘stom’

We zien dat in deze woorden de voorkomt in de Anlaut en in de In- en Auslaut na consonant. Hij is daar als nld. b [b] uit te spreken, weliswaar met verscherping tot p in *dumbs*. In de Inlaut na vocaal is de als [v] (labiodentaal, wellicht oorspronkelijk bilabiaal) uit te spreken:

giban ‘geven’	hláibos ‘broden’
---------------	------------------

Bij *lamba* hoort *lamb*, met stemhebbende occlusief in de Auslaut; bij *giban gaf* ‘ik/hij gaf’ en bij *hláibos hláifs* ‘brood’, beide met stemloze fricatief. In *gaf* is de f door verscherping in de Auslaut ontstaan, in *hláifs* door assimilatie. Op grond van het feit dat in deze gevallen een <f> verschijnt, nemen we aan dat de in *giban* en *hláibos* als v moet worden uitgesproken. Anders dan b kwam v dus niet in de Auslaut voor (trouwens ook niet in de Anlaut). Verder constateren we wél Auslautverscherping na vocaal maar niet na consonant.

5.3.6.2. De (niet-stridente) dentaal

De <d>. Vergelijkbaar met de kan ook de <d> in de Anlaut en in de In- en Auslaut na consonant voorkomen:

daúhtar ‘dochter’	bindan ‘binden’
band ‘ik/hij bond’	winds ‘wind’

De <d> spreken we als nld. d [d] uit, weliswaar met verscherping tot t in *winds*. In de Inlaut na vocaal is de uitspraak weer stemhebbende fricatief: [ð], een postdentale oftewel stridente dentaal als in engels *there*:

biudan ‘bieden’	godis ‘van de/het goede’
-----------------	--------------------------

Bij *bindan* hoort *band*, met stemhebbende occlusief in de Auslaut; bij *biudan* hoort *báup* ‘ik/hij bood’ en bij *godis goþs*, beide met stemloze fricatief (vgl. hierboven bij de labiaal). In *báup* is de þ door Auslautverscherping ontstaan, in *goþs* door assimilatie. Op grond van het feit dat in deze gevallen een <þ> verschijnt, nemen we aan dat de <d> in *biudan* en *godis* als [ð] werd

uitgesproken. Anders dan *d* kwam [ð] niet in de Auslaut voor (trouwens ook niet in de Anlaut). Ook nu constateren we Auslautsverscherping na vocaal maar niet na consonant.

5.3.6.3. *De velair*

De <g>. De uitspraak van <g> loopt ten dele parallel aan die van en <d>. Voor de Anlaut en voor de In- en Auslaut na consonant nemen we een stemhebbende occlusief aan: [g] (bij assimilatie k), voor de Inlaut na vocaal stemhebbende fricatief [ɣ]:

giban ‘geven’	baírgan ‘bergen’ (ww.)
barg ‘ik/hij borg’	balgs ‘zak’

steigan ‘stijgen’	dagos ‘dagen’
-------------------	---------------

Anders dan en <d> verschijnt <g> ook in de Auslaut na vocaal en na vocaal in assimilatiepositie:

stáig ‘ik/hij steeg’	dags ‘dag’
----------------------	------------

Op grond van de parallellie met de labiaal (labiodentaal) en de dentaal kunnen we voor deze posities stemloze fricatief aannemen: [χ]. Deze uitspraak komt dan niet in de spelling tot uitdrukking. De regel is dan ook hier dat *γ* niet in de Auslaut voorkomt zo min als in de Anlaut. En verder constateren we opnieuw wél Auslautsverscherping na vocaal maar niet na consonant.

Voor de uitspraak [ɣ] in de Auslaut na vocaal en na vocaal in assimilatiepositie is strikt genomen geen bewijs; dat bewijs zou er wel zijn als Wulfila <stáih> en <dahs> gespeld had. We zouden ook [g] kunnen aannemen (met assimilatie tot k in *dags*). Of toch [ɣ] maar dan zonder Auslautsverscherping in *stáig* (maar dan toch wél [χ] door assimilatie in *dags*). Het is goed mogelijk dat bij [ɣ] anders dan bij *v* en *ð* nog geen verscherping optrad; de fricatieven lopen dan niet parallel. De geschiedenis van het Nederlands lijkt dit ook te laten zien (zie 36.6.5). We hebben echter de parallellie met de beide andere stemhebbende obstruenten de doorslag laten geven. Het probleem is dan wel waarom Wulfila geen gebruik heeft gemaakt van de spelling met <h>. De verklaring hiervoor kan zijn dat dit teken een zwak gearticuleerde (non-stridente), misschien postvelaire fricatief aanduidde (afwisselend met h-uitspraak; zie boven) terwijl in *stáig* enz. een sterk gearticuleerde fricatief [χ] gehoord werd. Een argument daarvoor kan zijn dat Wulfila de griekse [χ] nooit als <h> transcribeert maar altijd als <x>: *Xristus, pasxa*. Hier kon hij ook geen <g> gebruiken omdat deze grafie daarin (in Anlaut en na consonant) de klankwaarde [g] gehad zou hebben.

De grafie <ggw>

Ten slotte moet nog een vierde uitspraak van de <g> genoemd worden, die als velaire nasaal [ŋ] vóór een velaire occlusief (stemhebbend of stemloos):

briggan ‘brengen’ [ŋg]	drigkan ‘drinken’ [ŋk]
laggs ‘lang’ [ŋks]	saggws ‘zang’ [ŋgw]

Dat in deze en dergelijke woorden een velaire nasaal is uitgesproken, is zeer aannemelijk op grond van wat de andere germaanse talen laten horen (vergelijk de nederlandse equivalenten).

Vergelijk ook de uitspraak van grieks <gg> in bijv. *euaggelion* ‘evangelie’. Anders dan in *saggws* moet echter in sommige woorden <ggw> als [g:w], dus met een oclusieve geminaat, worden uitgesproken. De andere germaanse talen hebben dan namelijk geen veldaire nasaal. Voorbeelden zijn (vergelijk de verwante woorden in het Nederlands: *trouw* en *schouwen*):

triggws ‘trouw’ skuggwa ‘spiegel’

5.3.6.4. *De stridente dentaal*

De uitspraak van <z> is steeds ndl. z [z]:

hazeins ‘lof’ marzjan ‘ergeren’
 huzd ‘schat’ [zd] riqizis ‘van de duisternis’

De vorm *riqizis* is de gen.sg. van *riqis*; deze vorm laat Auslautverscherping zien.

5.4. *Vocalen*

Opmerking. Zoals hieronder blijkt, nemen we bij de gotische vocalen lengteverschillen aan. In een casus gaan we dieper op het betreffende probleem in.

5.4.1. *De <a>*

De <a> kan worden uitgesproken als de vocaal van ndl. dag [ɔ] maar mogelijk heeft hij meer als [a] geklonken (vgl. du. *Mann*).

akrs ‘akker’ hafjan ‘heffen’
 guma ‘man’ fani ‘slijk’
 karkara ‘kerker’ ahtáu ‘acht’

Let wel: het is strikt genomen niet de bedoeling de <a> in *guma* of *fani* of de twee laatste <a>’s in *karkara* als aa uit te spreken. Hij is ook in de open syllablen in kwestie kort geweest. Vóór <h> (en in authentiek gotische woorden alleen daarvóór) kan de <a>, anders dan in *ahtáu*, ook de klankwaarde [a:] hebben.

fāhan ‘vangen’ hāhan ‘hangen’
 brāhta ‘ik/hij bracht’ pāhta ‘ik/hij dacht’

Deze ā wisselt binnen het paradigma soms af met korte vocaal plus nasaal. Zo hoort *brāhta* als praeteritum bij *briggan* [ɪŋg] en *pāhta* bij *pagkjan* [ɑŋk]. Die afwisseling kan als een argument beschouwd worden voor de uitspraak met lange vocaal. Korte vocaal plus nasaal staat dan tegenover lange vocaal (met steeds twee morae oftewel tijdseenheden). De ā komt ook in leenwoorden en vreemde namen voor: *Peilātus* (gr. *Peilātos*), *spaiikulātur* ‘opziener’ (lat. *speculātor*). De lange vocaal zullen we in de spelling van woorden steeds als <ā> aangeven.

5.4.2. De <e> en <o>

De <e> is de vocaal van ndl. *weet* (maar dan duidelijk lang uitgesproken: [e:]).

etun ‘zij aten’	letan ‘laten’
dage ‘van de dagen’	her ‘hier’

Let wel: spreek de vocaal van *her* niet uit als [ɛ] zoals in het ndl. *her* (*en der*) – *her* klinkt als *heer* – en maak van de slotklank van *dage* niet een sjwa! Een sjwa kwam in het Gotisch nog niet voor! De ē komt niet vóór vocalen voor.

De <o> heeft als klankwaarde de vocaal van ndl. *boom* maar duidelijk lang: [o:].

ogan ‘vrezēn’	bloma ‘bloem’
salbon ‘zalven’	tuggono ‘van de tongen’

Let wel: spreek de <o> van *salbon* niet als korte ò uit; de uitspraak is *salboon*. In *tuggono* hebben we twee ò’s achter elkaar. Ook de ò komt niet vóór vocalen voor.

5.4.3. De <i>

De <i> is de korte vocaal van ndl. *vis* [I]. Moeilijk heeft hij meer als [i] geklonken (vgl. du. *Fisch*).

itan ‘eten’	niman ‘nemen’
fisks ‘vis’	hari ‘leger’ (acc.sg. van <i>harjis</i>)

Let wel: spreek de <i> in *itan*, *niman* en *hari* niet als een lange [i] uit!

Got. ĩ komt in de regel niet vóór r, χ en χ^u voor; daar vinden we wel ě – zie hieronder.

Uitzonderingen zijn (o.a.) *hiri* (sg.) / *hirjats* (dual.) / *hirjip* (pl.) ‘hierheen’ en *nih* ‘en niet’. In de eerste drie vormen kan (incidentele) klanksymboliek in het spel zijn: de [i] duidt in talen vaak ‘nabijheid’ aan, maar het is ook mogelijk dat ze een oud *hi- bevatten. Het betreft hier overigens interjecties die zich gemakkelijk aan de klankwetten onttrekken. De laatstgenoemde vorm is ontstaan uit *ni* + *uh*, welke combinatie men kennelijk nog als een “levende” samenstelling voelde.

5.4.4. De <u>

Evenals de <a> kan de <u> zowel een korte als een lange vocaal aanduiden. De klankwaarde is die van ndl. <oe> in *boek*. In fonetische notatie: [u] en [u:]. De korte vocaal vinden we in:

unte ‘want’	juk ‘juk’
sunus ‘zoon’	wulfs ‘wolf’
nu ‘nu’	þu ‘jij’

Let wel: spreek <u> nooit uit als de vocaal van ndl. *juk* of *buur*.

Got. <u> komt in de regel niet vóór r, χ en χ^u voor. Zie verder hieronder.

Uitzonderingen zijn *duhve* ‘waarom’ (nog wel als “levende” samenstelling gevoeld: *du-hve*), *-uh* ‘en’ (onbeklemtoond encliticum), *nuh* ‘dan’ (weinig beklemtoond vraagpartikel; variant van *nauh*), *ur-* prefix in bijv. *urrisan* ‘opstaan’ (met *ur-* door assimilatie uit oorspronkelijk *us-*; vgl. *us* ‘uit’, *uz-anan* ‘uitademen’ enz.).

De lange vocaal vinden we in:

ūhtwo ‘ochtend’	dūbo ‘duif’
brūkjan ‘gebruiken’	þūhta ‘het dunkte’

Evenals bij de ā kan er binnen het paradigma of binnen verwante woorden afwisseling met ũ plus nasaal optreden: *þugkjan* ‘dunken’ – *þūhta* ‘docht, dunkte’; vergelijk ook *huggrjan* ‘hongereren’ – *hūhrus* ‘honger’. Deze afwisseling kan als argument gebruikt worden om in de vormen in kwestie een lange [u] aan te nemen. Vergelijk hierboven voor de ā. Verder kan men een lange vocaal aannemen wanneer we een dergelijke vocaal in de andere germaanse talen aantreffen: vergelijk *dūbo* met ndl. *duif* (mnl. *duve*). In de weergave van gotische woorden zullen we de lange vocaal steeds met <ū> aanduiden. Evenals ē en ō komt ũ komt niet vóór vocalen voor.

Anders echter dan (in de regel) de korte vocaal kan de lange wel vóór χ optreden.

5.4.5. De <ei>

De <ei> geeft weinig problemen. Deze lettercombinatie moet de klankwaarde van de vocaal van ndl. *bier* gehad hebben, dus [i:] (lang). Het is merkwaardig dat Wulfila deze lange vocaal met een lettercombinatie aanduidt. Waarom gebruikt hij ook in dit geval niet een <i>, die dan net als <a> en <u> zowel een korte als een lange vocaal had aangeduid? De verklaring is dat hij van de griekse lettercombinatie <ei>, die intussen lange [i] was gaan aanduiden, gebruik kon maken. Hieruit blijkt dat Wulfila hoewel hij het in andere gevallen niet aangaf, wel degelijk verschil in lengte hoorde.

5.4.6. De <ai>

De <ai> spreken we op drie manieren uit, namelijk als [ɛ], lang of kort, of als [ai]. Volgens traditie worden deze manieren in de spelling van gotische woorden als volgt aangegeven: <ái>, <ai> en <ái>.

a) [ɛ]. Deze uitspraak laten we horen in:

waírpan ‘werpen’	faíhu ‘vee’
saíhvan ‘zien’	haihald ‘ik/hij hield’
aíþbáu ‘of’	staístáut ‘ik/hij stootte’
Paítrus ‘Petrus’	aíaúk ‘ik/hij vermeerderde’

De ě komt anders dan ĩ vóór r, χ en χ^u voor en in de regel niet in andere posities; *aíþbáu* is daar een uitzondering op evenals *saí* ‘zie!’. Uitzonderingen zijn ook vreemde namen of woorden:

vergelijk behalve *Paítrus* het eveneens uit het Grieks afkomstige *spaíkulator* ‘opziener’ en het in de casus (hierboven) als voorbeeld gegeven *Gainnesaraiþ* (eveneens grieks). Een uitzondering vormt ook de vocaal van de reduplicatiesyllabe in het praeteritum van sommige sterke werkwoorden. Vergelijk *haihald* (waar een h volgt) maar ook *staístáut* (waar een s) en *aiáuk* (waar een vocaal volgt). De reduplicatiesyllabe heeft dus ẽ onverschillig welke klank er volgt. Oorspronkelijk moeten got. ĩ en ẽ complementair verdeeld zijn geweest; het waren dus varianten van één en hetzelfde foneem. De ẽ correspondeert met een korte vocaal in de andere oudgermaanse talen; we vinden hem nog terug in ndl. *werpen*; vgl. got. *waírpan*.

In oudere literatuur wordt in dit geval (ẽ kan op ĩ teruggaan) wel van *breking* gesproken: breking resulteert echter in een diftong wat hier niet het geval is. Waarschijnlijk was men misleid door de dubbele letterspelling <ai>.

De vorm *aiþþáu* kan verklaard worden uit *ẽχþ- (vgl. osa. *eddo*) met assimilatie van χ aan þ; oorspronkelijk stond hier dan toch een ẽ vóór χ. Daarnaast komen ook vormen met een f voor, bijvoorbeeld osa. *efðo/efða*. Velairen en labialen c.q. labiodentalen ziet men wel vaker afwisselen. Moeilijker te verklaren is *waila* ‘wel’; een uitspraak met ai is op etymologische gronden niet goed aan te nemen. Misschien moeten we hier een expressieve lange [ɛ] (zie hieronder) uit ouder ẽ (niet zoals in de regel tot ĩ geworden) aannemen. Problematisch is ook het demonstrativum *jains* ‘die’: spreken we hier op etymologische gronden ẽ uit (in het verwante ndl. *gene* gaat de ē op ẽ terug)? Maar dan is het probleem dat de ẽ hier vóór n voorkomt.

b) [ɛ:]. Deze lange vocaal, die alleen bij volgende vocaal optreedt, nemen we aan in:

saian ‘zaaien’ waian ‘waaien’

Deze lange vocaal correspondeert met een lange vocaal in de andere germaanse talen: vgl. ndl. *zaaien* en *waaien*. Een lange vocaal vinden we ook in het met *saian* verband houdende *seþs* ‘zaad’. Omdat er vóór vocaal geen ē voorkomt, moeten we de lange ē als een variant van het ē-foneem opvatten.

c) ai. Voor deze diftongische uitspraak kunnen de volgende voorbeelden gegeven worden:

stáins ‘steen’	stáinam ‘stenen’ (dat.pl.)
wái ‘wee’	áins ‘een’
þáih ‘ik/hij groeide’	láihv ‘ik/hij leende’

De andere germaanse talen hebben in deze gevallen ook een ai of een daaruit ontstane klank. Vergelijk du. *Stein*, *ein* maar *Weh*, ndl. *steen*, *een*, *wee*. Het is goed te bedenken dat deze uitspraak óók vóór χ en χ^u (en in principe vóór r) kan voorkomen zoals *þáih* (praet.sg. van *þeihvan*) en *láihv* (praet.sg. van *leihvan*) laten zien. In het praet.pl. en het part.praet. bij deze werkwoorden komt ẽ voor: *þaihum*, *þaihans*; *laihum*, *laihvans*. Zie voor deze vocaalafwisseling (Ablaut) 6.1.2.

5.4.7. De <au>

De <au> loopt parallel met <ai>. We onderscheiden weer drieërlei uitspraak, als korte of lange [ɔ] en als [au]. In de weergave van gotische woorden worden <aú>, <au> en <áu> gebruikt.

a) \ddot{o} . Deze korte vocaal nemen we bijvoorbeeld aan in:

waúrms ‘worm’ naúh ‘nog’

De \ddot{o} komt anders dan \ddot{u} in de regel alleen voor vóór r en χ voor (van de positie vóór χ^u is geen voorbeeld) voor. We treffen echter \ddot{o} aan in leenwoorden als *apaústaúlus* ‘apostel’ (uit het Grieks); vergelijk ook *Paúntius*, lat. *Pontius*. Oorspronkelijk moeten got. \ddot{u} en \ddot{o} complementair verdeeld zijn geweest; het waren dus varianten van één en hetzelfde foneem. De \ddot{o} correspondeert met een korte vocaal in de andere oudgermaanse talen; we vinden hem in het Nederlands nog terug in *worm* en *nog*.

Ook hier wordt wel, maar ten onrechte, van breking gesproken. Zie vorige paragraaf.

b) [o:]. Deze lange vocaal, die alleen bij volgende vocaal optreedt, nemen we aan in:

stauan ‘gericht, rechter’ bauan ‘wonen’

Deze lange vocaal correspondeert met een lange vocaal of diftong in de andere germaanse talen: vgl. ndl. *bouwen*. Een lange vocaal vinden we ook in het met *staua* verband houdende *stojan* ‘oordelen’. Omdat er vóór vocaal geen \ddot{o} optreedt, moeten we de lange [ɔ:] als een variant van het \ddot{o} -foneem opvatten. Een lange \ddot{u} ontbreekt trouwens ook vóór vocaal; de vocaal van *bauan* gaat historisch zelfs op een \ddot{u} terug. We zouden dus ook aan het \ddot{u} -foneem kunnen denken maar het \ddot{o} -foneem ligt meer voor de hand omdat [ɔ:] en [ɔ:] fonetisch dichter bij elkaar liggen.

c) au. Voor deze diftong kunnen de volgende voorbeelden gegeven worden:

háuhs ‘hoog’ hláupan ‘lopen’
áukan ‘vermeerderen’ sunáu ‘aan de zoon’

De andere germaanse talen hebben in deze gevallen ook een au of een daaruit ontstane klank. Vergelijk du. *laufen* en *auch* (verwant met *áukan*) maar *hoch*, ndl. *hoog*, *lopen*, *ook*. Het is goed te bedenken dat deze uitspraak óók vóór χ (vergelijk *háuhs*) en r (*gáurs* ‘bedroefd’) en in principe ook vóór χ^u kan voorkomen. Vergelijk verder *táuh* praet.sg. van *tiuhan* ‘trekken’. In het praet.pl. en het part.praet. bij dit werkwoord komt \ddot{o} voor: *táuhum*, *táuhands* (met Ablaut; zie 6.1.2).

5.4.8. De <iu>

<iu> wordt traditioneel als [iu] uitgesproken, met als aanduiding iu.

Voorbeelden zijn:

diups ‘diep’ biudan ‘bieden’
iupa ‘boven’ triu ‘boom’
liuhap ‘licht’ stiur ‘stier’

Diftongen of monoftongen? De vraag is of de reconstructies: drieërlei uitspraak voor <ai> en voor <au>, voor het wulfilaanse Gotisch wel te verdedigen zijn. We houden ze echter aan omdat het Gotisch daarmee dichter bij het Gemeengermaans komt te staan en daardoor dus representatiever wordt. In feite nemen we echter een uitspraak aan die voor een periode vóór Wulfila gegolden moet hebben. Dit wordt hieronder toegelicht.

Over de vraag wat de uitspraak van Wulfila geweest is, is nogal wat discussie geweest. Is het juist in de gevallen een diftong aan te nemen of moeten we daar dezelfde monoftong aannemen als in de gevallen a en b? Voor de argumentatie kan men zich op de weergave van gotische woorden bij latijnse schrijvers beroepen. Voorstanders van de diftong wijzen op spellingen met <ai> en <au>, voorstanders van de monoftong op die met <e> of <i> en <o>. Laatstgenoemde spellingen zijn van later tijd en zijn na 400 gebruikelijk. De conclusie kan zijn dat het Gotisch oorspronkelijk in beide gevallen een diftong kende die later monoftong werd. Het is waarschijnlijk dat Wulfila deze monoftong al sprak. Het feit dat hij in <stains> dezelfde spelling gebruikt als in <wairpan> en <saian> en in <hlaupan> dezelfde spelling als in <waurms> en <staua>, wijst op eenzelfde klankwaarde, d.w.z. resp. de monoftong [ɛ] en de monoftong [ɔ] (beide kort of lang). Netals bij <a> en bij <u> zou hij het verschil in kwantiteit dan niet tot uitdrukking hebben gebracht (bij de [i] kon hij zoals gezegd gebruik maken van een griekse spelling). Het is immers onwaarschijnlijk dat Wulfila terwijl hij zijn eigen spelling kon ontwerpen, zo verschillende klanken als [ai] en [ɛ] en [au] en [ɔ] op dezelfde manier gespeld zou hebben. Dat hij ter aanduiding van een monoftong een digraaf (<ai>, <au>) gebruikt, is niet verwonderlijk. In het latere Grieks hadden <ai> en <au> een vergelijkbare klankwaarde gekregen; vergelijk ook de latijnse <ae> en <au> die ook monoftongen zijn gaan aanduiden. In het uit het Hebreeuws via het Grieks afkomstige *Halbráius* vinden we dus zowel de korte als de lange [ɛ] terug. Een tegenargument tegen bovenstaande redeneringen, dus een argument vóór diftongische uitspraak, kan ontleend worden aan de alternanties *wái* ‘wee’ – *wajamerei* ‘slechte naam’ en *táujan* ‘doen’ – *tawida* ‘ik/hij deed’. In een bepaalde periode moeten deze alternanties doorzichtig geweest zijn. In Wulfila’s tijd hoeven ze dat echter niet meer geweest te zijn.

Wat de <iu> betreft, alternanties als *triu* ‘boom’ – *triwis* (gen.sg.) kunnen weer als argument voor een diftongische uitspraak worden aangevoerd. Maar ook hier bestaat de mogelijkheid dat ze in Wulfila’s tijd niet meer doorzichtig waren. Er is in ieder geval veel voor te zeggen om voor <iu> een uitspraak parallel aan <ai> en <au> aan te nemen, dus ook een monoftong. Dat is dan waarschijnlijk een klank tussen [i] en [u] in geweest zijn: [i:] (ongeveer als een ongeronde o te realiseren).

Als hierboven van een diftong sprake is, dan is altijd een *monofonematische* diftong bedoeld. Er kan ook, zoals voor het Gemeengermaans wel gedaan wordt (zie hfdst. 21 t/m 23), aan een combinatie van twee fonemen gedacht worden. Afwisselingen als *wái* ‘wee’ – *wajamereins* ‘lastering’ zouden in die richting kunnen worden geïnterpreteerd waarbij dan nog naar voren komt dat i en j (oorspronkelijk) varianten van hetzelfde foneem waren. Een dergelijke interpretatie zou tot gevolg hebben dat in het geval van ai, au en iu de *ī* en de *ū* vóór *r*, *χ* en *χ^h* konden voorkomen: *láihv*, *háuhs*, *liuhap*. Vat men ze monofonematisch op, dan is er geen probleem. In de betreffende posities kan dan nog wel [aɛ], [aɔ], [Iɔ] uitgesproken zijn maar deze positionele varianten kwamen in de spelling niet tot uitdrukking.

Lengteverschil bij de vocalen of niet? Een probleem niet alleen bij de [ɛ] en de [ɔ] maar bij het foneemsysteem van Wulfila in het algemeen betreft de vocaalkwantiteit: kende het Gotisch van zijn tijd inderdaad nog korte en lange vocalen? Het feit dat hij op één uitzondering na geen lengteverschillen in de spelling tot uitdrukking bracht, zegt op zichzelf niets. Hij kan zich daarin bij de gewoonte van de klassieke auteurs hebben aangesloten. Alleen bij de [i] kon hij gebruik maken van de griekse spelling <ei> om de lange vocaal aan te duiden. Het blijft natuurlijk wel opmerkelijk dat hij niet consequent was en de spelling <i> niet ook gebruikte om de lange vocaal aan te duiden. Duidde het spellingverschil tussen <i> en <ei> zoals hierboven al geopperd is, misschien niet meer een lengteverschil maar een verschil in timbre (spanning) aan: <i> voor [I] en <ei> voor [i]? Maar dan zou alleen bij de zeer gesloten palatale vocalen

geen lengteverschil meer bestaan hebben. Bovendien zouden we aan de palatale zijde vijf openingsgraden krijgen wat typologisch gezien erg veel is.

Of bestond het lengteverschil überhaupt niet meer? Dat laatste is gezien wat de andere germaanse talen of dialecten (een enkel dialect als bijvoorbeeld het Oostvlaams uitgezonderd) laten zien, niet erg waarschijnlijk. Het Gotisch zou het lengteverschil dan wel heel vroeg zijn kwijtgeraakt. Daarvoor zou kunnen pleiten dat een door Sievers geformuleerde wet betreffende de distributie van -jis en -eis in de overgeleverde flexie niet meer volgens de oorspronkelijke regelmaat werkt. De oorspronkelijke toestand moet geweest zijn: -jis na korte stam (korte vocaal plus één consonant, lange vocaal zonder volgende consonant), -eis na lange (korte vocaal plus twee consonanten c.q. geminaat of lange vocaal danwel diftong plus één consonant; vgl. par. 6.1 dit hoofdstuk). Uit het feit dat we bij *reiki* (subst.) ‘rijk’ als gen.sg. niet *reikeis* maar *reikjis* vinden, zou kunnen worden afgeleid dat de vocaal van de stam niet lang meer was. Doordat het lengteverschil niet meer bestond, raakte men het gevoel voor korte of lange stam kwijt. Vergelijk ook *kunþjis* gen.sg. bij *kunþs* (adj.) ‘bekend’ en *bandjins* gen.sg. bij *bandja* (subst.) ‘gevangene’ (zie ook par. 6.1). Daartegenover is het nog wel *haírdeis* ‘herder’ (nom. en gen.sg.) tegenover *harjis* ‘leger’ en (bij werkwoorden) *sokeip* ‘hij zoekt’ (bij *sokjan*) en *mereip* ‘hij verkondigt’ (bij *merjan*) tegenover *nasjip* ‘hij redt’ (bij *nasjan*). Een zeer aannemelijke verklaring kan ook zijn dat er in een aantal vormen analogie is opgetreden; daarvoor pleit dat juist in de frequente werkwoordsvormen -eip zich heeft kunnen handhaven. De uitzonderingen op genoemde wet hoeven dus geen belemmering te zijn om voor het wulfilaanse Gotisch (laat staan het prewulfilaanse) lengteverschillen aan te nemen, hetgeen we dan ook zullen doen.

5.5. Het fonologisch systeem

Als we voor <iu> [i:] aannemen en ook alleen monoftongen voor <ai> en <au> en verder dat er nog lengteverschillen in het Gotisch voorkwamen, dan komen we tot het volgende fonologische systeem (zie schema 3a):

SCHEMA 3a: systeem gotische vocalen

	vóór/kort	vóór/lang	midden	achter/kort	achter/lang
gesloten	[i] <i>	[i:] <ei>	[i:] <iu>	[u] <u>	[u:] <u>
half gesloten		[e:] <e>			[o:] <o>
half open	[ɛ] <ai> /i/	[:] <ai>		[ɔ] <au> /u/	[ɔ:] <au>
open			[a] <a> [a:] <a>		

(tussen schuine haakjes is aangegeven bij welke fonemen de betreffende varianten gerekend moeten worden; als we aan <ai> en <au> in bepaalde gevallen ook diftongische waarde toekennen, worden [ɛ:] en [ɔ:] varianten van /e/ en /o/ (zie par. 4 dit hoofdstuk).

Voor de consonanten kunnen we het volgende systeem opstellen (schema 3b):

SCMEMA 3b: systeem gotische consonanten

	labiaal	dentaal	str.dentaal	palataal	velair	labiovel.	glottaal
steml.occl.	[p]	[t]			[k]	[k ^u] <q>	
steml.fric.	[f]	[þ]	[s]		[χ] <g> /g/	[h ^u] <h>	[h]/[h'] <h>
stemh.occl./fric.	[b]/[v] 	[d]/[ð] <d>	[z]		[g]/[γ] <g>	gg /g/ vóór w	
nasaal	[m]	[n]			[ŋ] <g> /n/		
liquida		[l], [r]					
halfvocaal	[w]			[j]			

(geminaten zijn in de regel in het schema niet verdisconteerd; /g/ duidt aan dat we met een variant van het foneem /g/ te maken hebben; de <ggw> in bijv. *triggws* hebben we (zoals we ook al in par. 3.6.3 (dit hoofdstuk) gedaan hebben) als een lange variant van de /g/ vóór w opgevat, dus niet meer als een labiovelair; /n/ duidt aan dat de betreffende klank als een variant van het foneem /n/ kan worden begrepen; [h'] duidt zwak gearticuleerde, wellicht postvelaire fricatief aan; str. = strident, vel. = velair, steml. = stemloos, stemh. = stemhebbend, occl. = occlusief, fric. = fricatief)

Het is moeilijk volstrekt minimale paren te vinden om de hierboven gegeven fonologie te bewijzen. Maar er zijn wel bijna-minimale paren, waarbij we voor de vocalen de volgende consonant constant houden. Vergelijk: *raihts* /i/, *tauhtans* /u/, *ah(táu)* /a/, *þeihtan* /ī/, *þammeh* /ē/, *þáih* /ε/, *þāhta* /ā/, *þliuhan* /i:/, *þūhta* /ū/, *oh(ta)* /ō/, *háuhts* /ō/. Vergelijk voor de consonanten, steeds voorafgegaan door een i/ε /i/ en gevolgd door een vocaal: *gripum*, *witan*, *brikan*, *riqis*, *hlifan*, *lipans*, *wisan*, *laihwum*, *þaihum*, *libains*, *bida*, (*hat*)*iza*, *ligan*, *triggwaba*, *niman*, *ina*, *stilan*, *bairan*, *triwa*, *ija*. Een oppositie tussen een korte en een lange consonant (geminat) komt voor in: *ina* – *rinnan*. [i] en [ε] zijn als varianten van één foneem opgevat hoewel de vocaal van de reduplicatiesyllabe voor een weliswaar geringe “functionele belasting” zorgt: vgl. bijv. *haíhtait* – *biháit* ‘kwaadsprekerij’ (beide gevallen met de positie vóór <h>) of als we de reduplicatiesyllabe nog als een betrekkelijk zelfstandig element opvatten: *haí* – *ni* (beide in “Auslaut”).

5.6. Morfofonologie

5.6.1. Alternanties

Belangrijk is de vaak binnen paradigmata optredende alternantie -ji – -ei, die bepaald wordt door de lengte van de stam, kort of lang (vgl. de casus hiervóór). Onder een korte stam verstaan we een korte vocaal gevolgd door één consonant of een lange vocaal c.q. diftong die niet door een consonant gevolgd wordt, onder een lange stam een korte vocaal gevolgd door twee consonanten of een lange vocaal c.q. diftong gevolgd door één consonant. Na een korte stam treedt volgens de wet van Sievers (= één van zijn wetten) -jis of -jiþ op in resp. de 2e sg.praes.indic. en 3e sg./2e pl.praes.indic.: *nasjis*, *nasjiþ* ‘jij, hij/jullie redt’; zo ook *stōjis*, *stōjiþ* bij *stōjan* ‘recht spreken’; na een lange stam vinden we -eis of -eiþ: vgl. *sokeis*, *sokeiþ* bij *sokjan* ‘zoeken’, zo ook *sandeis*, *sandeiþ* bij *sandjan* ‘zenden’. De uitgang met <ei> vinden we ook wanneer er twee syllaben voorafgaan: vgl. *mikileis*, *mikileiþ* bij *mikiljan* ‘groot maken’. Het verschil vinden we verder bij de jā-stammen van de substantieven: vgl. *harjis* ‘leger’ met korte stam, *haírdeis* ‘herder’ met lange stam, *jiuleis* ‘juli’ idem, *láisareis* ‘leraar’ met twee syllaben vóór de uitgang. Let verder op *halja* ‘hel’ tegenover *bandi* ‘band’ (weliswaar met -i en niet -ei) bij de jō-stammen en op *midjis*

‘midden’ tegenover *wilpeis* ‘wild’, beide adjectieven in de nom.sg.masc. van de sterke flexie. Uitzonderingen (analogisch?) vinden bij de onzijdige *jǎ*-stammen: *reikjis* gen.sg. van *reiki* ‘rijk’ (dus niet *reikeis*), bij de n-stammen: *bandjins* gen.sg. bij *bandja* ‘gevangene’ (dus niet *bandeins*), en in de zwakke verbuiging van het adjectief: *unhráinjin* dat.sg.masc. van *unhráins* ‘onrein’ (dus niet *unhráinein*). Voor een verklaring van de wet van Sievers zie 33.2.

Let ook (vgl. weer de casus hiervóór) op de afwisseling van <iu> en <iw> in bijv. *qiujan* ‘levend maken’ – *qiwida* ‘ik/hij maakte levend’ of *triu* ‘boom’ – *triwis* gen.sg.; van <au> en <aw> in bijv. *táujan* ‘doen’ – *tawida* ‘ik/hij deed’ of *sniwan* ‘ijlen’ – *snáu* ‘ik/hij ijld’ (ook met vocaalwisseling oftewel Ablaut; zie par. 6.1 dit hoofdstuk; van <ai> en <aj> in bijv. *wai* ‘wee’ en *wajamerjan* ‘kwaadspreken’; van i en j in bijv. *nasjan* – *nasida* ‘ik/hij redde’ of *kuni* ‘geslacht’ – *kunjis* gen.sg. Na een lange vocaal of diftong wordt echter w op het eind niet tot ũ: vgl. *waúrstw* ‘werk’ naast *waúrstwa* ‘volkomen’.

Voor de afwisseling van stemhebbende en stemloze fricatief (de laatste door Auslautverscherping) zie passim par. 3.6 (dit hoofdstuk).

5.6.2. De nominatief-s

In veel gevallen gaat de nom.sg. bij de substantieven en adjectieven op een -s uit: vgl. *dags* ‘dag’, *gasts* ‘gast’, *ansts* ‘gunst’ enz. Deze -s vervalt wanneer de stam al op een -s eindigt: *drus* ‘val’ (en niet *druss*), gen.sg. *drusis*. Hij vervalt ook na korte vocaal plus r: *wáir* ‘man’ (en niet *wáirs*), gen.sg. *wáiris*. Hij blijft dus in het geval *akrs* ‘akker’ (tussen de korte vocaal en de r staat nog een consonant) en in het geval *hors* ‘hoereerder’ (de r staat na een lange vocaal). Voorbeelden bij de adjectieven zijn: *swes* ‘eigen’ (en niet *swess*), gen.sg.masc. *swesis*; *anþar* ‘ander’ (en niet *anþars*). Beide vormen zijn nom.sg.masc. van de sterke flexie.

Aantekeningen

De verschillende soorten argumentaties in par. 2 zijn behandeld in aansluiting bij Braune 1966 (par. 2, zie ook par. 25 Anmerkung 1). Voor de legpuzzlemethode zie Van Bree 1996, 76-77.

Voor de uitspraakproblemen zie behalve de verschillende grammatica’s ook diverse artikelen en monografieën. De fonemen in het algemeen worden behandeld in Moulton 1948 en 1972 en Marchand 1973; Hamp 1958 gaat speciaal over de vocalen. Generatief van aard is Vennemann 1971 evenals Wurzel 1970, beide betreffende de vocalen. Voyles 1968 geeft een generatieve behandeling van zowel de vocalen als de consonanten. Stutterheim 1968 reageert op de fonologische behandeling in Mossé (1956). Voor de problemen bij de reconstructie van de gotische klanken zie Hellinga 1968a. Zie Rauch 1981 over spellingvariatie en mogelijke sjwa’s. Rauch 2003 gaat diep op de fonetiek van het Gotisch in.

Wat betreft de interpretatie van <ai> of <au> als diftong dan wel als monoftong: Moulton (1948) neemt diftongen aan, Bennett (1949) daarentegen monoftongen en Van der Lee (1962) neemt zowel diftongen als monoftongen aan. D’Alquen (1974) neemt diftongen aan voor de tijd van Wulfila maar monoftongen voor het 6^e-eeuwse Oostgotisch. Jones (1958) vat <iu> als monoftong op; Hamp (1958) doet dat ook en komt in verband daarmee tot een fonologisch systeem met vijf openingsgraden. Stutterheim (1968) wijst erop dat bij diftongische uitspraak van <iu> [u] vóór χ en r komt te staan. Wienold 1969 bespreekt de klankwaarden van <ai>, <au>, <ei> en <iu> in verband met Wulfila’s spellingsysteem, waar ook Jones en Hamp rekening mee houden. Voor de uitzonderingen op de distributie van <ái> en <ái> zie bijv. Cercignani 1987; aan dit artikel is de term “levende samenstelling” (*living compound*) ontleend. In zijn bespreking van de ontwikkeling van het gotische foneemsysteem legt Cercignani sterk de nadruk op structurele factoren (herstel van symmetrie).

Voor “Sievers law” die het optreden van <ji> en <ei> beregelt (vgl. *nasjis* naast *sokeis*; zie 6.1 dit hoofdstuk), zie Vennemann 1971 met daarnaast Beade 1972 die tot een eenvoudiger formulering komt en ook de imper.sg.2 van de 1^e klasse van de zwakke werkwoorden (*nasei*, *sokei*) in zijn regel betreft. Vennemann (1971) schrijft de onregelmatigheden bij de wet van Sievers aan analogie toe. Zie voor deze wet ook Rauch 2003, 53-54; zij bouwt voort op Edgerton 1946.

Wat betreft de kwestie van lengteverschil bij vocalen: Marchand (1955) argumenteert, evenals in Marchand 1973, tegen dit verschil. Vennemann (1971) opteert voor lengteverschillen.

Voor de uitspraak van de consonanten zie Moulton 1948 waarin, evenals in Moulton 1972, aan de <h> in alle posities glottale uitspraak wordt toegekend. Een generatieve beschrijving van de consonanten geeft Beade 1973; een generatieve benadering van de grammatische wisseling in het Gotisch (zie 36.2) bevat Van Bakel 1973a. De fonologische status van de j en de w worden o.a. behandeld in Moulton 1948, Vennemann 1971 en Beade 1972. Op distributionele gronden kiest Moulton (1948) voor een bifonematische interpretatie van <h> en <q>. Voor de sonantische waarde van w zie Boutkan 1995, par. 3.2.3.2 en Rauch 2003, 48. In Murray & Vennemann 1983 wordt het ontbreken van vocalisatie van de w in *waúrstw* aan fricativisering toegeschreven.

Een overzicht van de discussies tot halverwege de jaren '70 bevindt zich in de eerste druk van dit boek (uit 1977), par. 13.2.

6. GOTISCH. MORFOLOGIE

(0. Opmerking vooraf, 1. Het werkwoord (1.1. Categorieën, 1.2. Klassen, 1.3. De sterke werkwoorden, 1.4. De zwakke werkwoorden (1.4.1. De zwakke werkwoorden met bindvocaal in het preteritum, 1.4.2. De zwakke werkwoorden zonder bindvocaal in het preteritum), 1.5. De werkwoorden *gaggan* en *wisan*, 1.6. Overzicht werkwoordsparadigmata, 2. Het substantief (2.1. Inleiding, 2.2. Paradigmata substantieven), 3. Het adjectief (3.1. Overzicht, 3.2. Adjectivische woorden), 4. Pronomina (4.1. Algemeen, 4.2. Paradigmata), 5. Numeralia, Aantekeningen)

6.0. Opmerking vooraf

Niet alle te verwachten en hieronder soms ook vermelde vormen zijn overgeleverd. Zo komt het bijvoorbeeld bij een substantief maar zelden voor dat alle naamvallen overgeleverd zijn. De ontbrekende naamvallen kunnen op grond van overeenkomende substantieven worden gereconstrueerd. Zo is van *hors* ‘hoereerder’ behalve deze nom.sg. nog de nom.pl. *horos* overgeleverd; op grond van deze laatste vorm kunnen we het woord tot de klasse van de *ǣ*-stammen rekenen en op grond daarvan de ontbrekende vormen *horis* (gen.sg.), *hora* (dat.sg.), *hor* (acc. en voc.sg.), *hore* (gen.pl.), *horam* (dat.pl.) en *horans* (acc.pl.) reconstrueren. Soms zijn er te weinig vormen bekend om uit te maken tot welke klasse het woord in kwestie behoort. Zo komen van *akrs* ‘akker’ behalve deze nom.sg. nog *akra* (dat.sg.) en *akr* (acc.sg.) voor. Dit betekent dat het woord zowel een masc. *ǣ*-stam als een masc. *i*-stam kan zijn. Op grond van wat andere oudgermaanse talen laten zien, kunnen we aannemen dat ook het gotische woord een *ǣ*-stam geweest zal zijn, dus met als verdere naamvallen *akris*, *akros* enz.. Dergelijke gereconstrueerde vormen zullen in het vervolg niet als zodanig aangegeven worden.

Voor de vormen van andere woordsoorten kunnen mutatis mutandis dezelfde reconstructiemethoden toegepast worden.

6.1. Het werkwoord

6.1.1. Categorieën

De vormen van het gotische werkwoord zijn naar de volgende criteria te onderscheiden:

a. naar genus (geslacht): actief of passief. Van het passief komt slechts het presens voor; het preteritum is perifrastisch. Vergelijk bij *dáupjan* ‘dopen’ *dáupjada* ‘hij wordt gedoopt’ met *dáupiþs ist/was/warþ* dat ‘hij werd/is/was gedoopt’ kan betekenen. Het gebruikte hulpwerkwoord (lett. ‘is’, ‘was’, ‘werd’) wisselt dus, wat met betekenisverschillen verband kan houden. (Als er verder geen aparte melding gemaakt wordt van het genus, dan is altijd het actief bedoeld.)

b. naar tempus (tijd): presens of preteritum, resp. bijv. *dáupja* ‘ik doop’ en *dáupida* ‘ik doopte’. Perifrastische tijden zoals we die uit de hedendaagse germaanse talen kennen (bijv. nld. *is gekomen*, *heeft gezegd*), komen nog niet voor. Deze ontstaan pas later in de ontwikkeling van genoemde talen. Dit betekent dat *dáupida* op drie manieren kan worden vertaald: ‘hij doopte’, ‘hij heeft gedoopt’, ‘hij had gedoopt’. Vergelijk ook de vertaalmogelijkheden bij het passief preteritum (zie onder a).

c. naar modus (wijze): indicatief, optatief of imperatief, resp. *dáupja* ‘ik doop’, *dáupjáu* ‘dat ik dope’, *dáupei* ‘doop!’. De *optatief* kan ook *conjunctief* genoemd worden; de term *optatief* (lett. ‘wensende wijs’) wordt gebruikt omdat de vormen op optatiefvormen van het Proto-indo-

eupees teruggaan. De imperatief heeft ten minste vier vormen, de ook van het Nederlands bekende 2^e persoon singularis en pluralis (*dáupei* ‘doop!’, *dáupeiþ* ‘doopt!’) maar daarnaast ook een 2^e persoon dualis (*dáupjats*, gericht tot twee personen) en een 1^e persoon pluralis (*dáupjam* ‘laten we dopen’). Vormen voor de 3^e persoon zijn zeldzaam. (Als er geen melding gemaakt wordt van de modus, dan is altijd de indicatief bedoeld.)

Het Proto-indo-europees heeft aparte vormen voor de optatief en de conjunctief; het kent daarnaast ook een “tijdloze” *injunctief* die bijvoorbeeld gebruikt werd om een bedoeling aan te geven.

d. naar numerus (getal): singularis, dualis of pluralis, resp. bijv. *dáupja* ‘ik doop’, *dáupjos* ‘wij beiden dopen’, *dáupjam* ‘wij dopen’. Van de dualis komen slechts de 1^e en de 2^e persoon voor: naast *daúpjos* als 2^e persoon *dáupjats*.

e. naar persona (persoon): 1^e, 2^e en 3^e persoon, resp. bijv. *dáupja* ‘ik doop’, *dáupjis* ‘jij doopt’, *dáupjip* ‘hij doopt’.

Daarnaast komen de volgende nominale vormen voor:

f. een infinitief: *dáupjan* ‘dopen’;

g. een participium presens: *dáupjands* ‘dopende’ (verbogen als een zwak adjectief; zie par. 3 dit hoofdstuk);

h. een participium preteritum: *dáupiþs* ‘gedoopt’ (met zowel de sterke als de zwakke verbuiging van het adjectief; zie par. 3).

6.1.2. Klassen

De gotische werkwoorden zijn op grond van de preteritumvorming in de volgende hoofdgroepen te verdelen:

1) de sterke werkwoorden: preteritum en participium preteritum worden zonder dentaalsuffix gevormd. Deze werkwoorden zijn weer in drie subgroepen te verdelen:

a. die met alleen vocaalwisseling (Ablaut): *steigan* ‘stijgen’ – *stáig* ‘ik/hij steeg’,

b. die met alleen reduplicatie: *háitan* ‘heten, noemen’ – *haiháit* ‘ik/hij heette, noemde’,

c. die met vocaalwisseling en reduplicatie: *tekan* ‘nemen’ – *taítok* ‘ik/hij nam’.

De eerste groep, dus de werkwoorden met alleen Ablaut (a), bestaat uit zes klassen. De 7e klasse (b plus c) bevat volgens traditie de werkwoorden die reduplicatie vertonen. Deze klasse bevat eveneens volgens traditie vijf subklassen maar goed beschouwd zijn het er zes; in één van deze subklassen, de 4e, bevinden zich werkwoorden die ook Ablaut vertonen (c). N.B. Onder *Ablaut* verstaan we vocaalwisseling die haar oorsprong in het Proto-indo-europees heeft (zie verder 8.6). Bij de verdere indeling spelen twee criteria een rol: de vorm van Ablaut en de klanken of klankcombinaties (praktisch altijd consonantisch) die op het ablautende vocalisme volgen.

De werkwoorden met reduplicatie zijn dus in één klasse samengenomen, in feite met het oog op de latere ontwikkelingen in het Germaans. In het Nederlands vinden we de betreffende werkwoorden terug als die werkwoorden die in het preteritum een *ie* of een *ì* hebben: *laten* – *liet*, *vangen* – *ving*. Synchron voor het Gotisch is de indeling in drieën (a, b en c) meer verantwoord.

2) de zwakke werkwoorden: preteritum en participium preteritum worden met een dentaalsuffix gevormd. Deze zijn te verdelen in die zwakke werkwoorden die in hun preteritum en participium preteritum een bindvocaal (tussenvocaal) hebben (de “regelmatige”) en die welke zo’n vocaal niet hebben. Vergelijk *nasjan* ‘redden’ – *nasida* ‘ik/hij redde’ met *briggan* ‘brengen’ – *brāhta* ‘ik/hij bracht’. De regelmatige werkwoorden worden in 4 klassen ingedeeld op basis van de uitgang van de infinitief: 1. *nasjan* ‘redden’, 2. *salbon* ‘zalven’, 3. *haban* ‘hebben’, 4. *fullnan* ‘vervuld worden’.

6.1.3. De sterke werkwoorden

We onderscheiden bij de sterke werkwoorden vier categorieën van vormen:

- 1) de infinitief met presens, imperatief en participium presens,
- 2) de 1^e persoon singularis preteritum indicatief met 2^e en 3^e persoon idem,
- 3) de 1^e persoon pluralis preteritum indicatief met de rest van het preteritum, inclusief dus de hele optatief,
- 4) de nominatief singularis masculinum van het participium preteritum met de erbij behorende vormen.

Kent men de eerstgenoemde vorm van een categorie, dan kan men de andere vormen daaruit afleiden. Zo kan men van de infinitief *dáupjan* de erbij behorende 1^e pers.sg.praes.indic.act. *dáupja* afleiden door -jan door -ja te vervangen. In de praktijk kan er van minder dan vier stamtijden sprake zijn doordat sommige op hetzelfde neerkomen. Zie verder het volgende overzicht. (Voor de afwisselingen *ī/ē* <ai>, *ū/ō* <aú> en *ē* en *ē* <ai> zie 5.4.

Klasse 1 met *ī* – *ai* – *ī/ē* – *ī/ē* (praktisch altijd) vóór consonant:

steigan ‘stijgen’ – *stáig* – *stigum* – *stigans*
gateihan ‘vercondigen’ – *gatáih* – *gataíhum* – *gataíhans*

Klasse 2(a) met *iu* – *au* – *ū/ō* – *ū/ō* vóór consonant:

biudan ‘boden’ – *báuþ* – *budum* – *budans*
tiuhan ‘trekken’ – *táuh* – *taúhum* – *taúhans*

Klasse 2(b) met *ū* – *au* – *ū/ō* – *ū/ō* vóór consonant:

lūkan ‘sluiten’ – *láuik* – *lukum* – *lukans*

Van dit type is voor het Gotisch slechts één voorbeeld overgeleverd.

Klasse 3 met *ī/ē* – *ǣ* – *ū/ō* – *ū/ō* vóór nasaal of liquida plus consonant:

bindan ‘binden’ – band – bundum – bundans
hilpan ‘helpen’ – halp – hulpum – hulpans
waírpan ‘werpen’ – warp – waúrpum – waúrpans

Het enige geval van m plus consonant is *anatrimpan* ‘op iemand aandringen’. In enkele gevallen staat de stamvocaal vóór lange nasaal: *rinnan* ‘rennen’ – *rann* – *runnum* – *runnans*, in andere na een r en vóór een combinatie van twee obstruenten: *priskan* ‘dorsen’ – *prask* – *pruskum* – *pruskans*.

Klasse 4 met ĭ/ě – ǣ – ē – ŭ/ǔ vóór enkele nasaal of liquida:

niman ‘nemen’ – nam – nemum – numans
stilan ‘stelen’ – stal – stelum – stulans
qiman ‘komen’ – qam – qemum – qumans
baíran ‘dragen’ – bar – berum – baúrans

Ook het geval r plus stamvocaal plus obstruent komt in deze klasse voor: *brikan* ‘breken’ – *brak* – *brekum* – *brukans*. Het werkwoord *wrikan* ‘wreken’ gaat echter volgens klasse 5; *trudan* ‘treden’ met afwijkende presensvocaal ŭ maar ook met r vóór vocaal behoort tot klasse 4.

Klasse 5 met ĭ/ě – ǣ – ē – ĭ/ě vóór enkele obstruent:

giban ‘geven’ – gaf – gebum – gibans
saíhuan ‘zien’ – sahu – sehúum – saíhuans

Een j-suffix in de 1^e categorie heeft *bidjan* ‘bidden’, een n-suffix *fraíhnan* ‘vragen’. Een ē vinden we bij *itan* ‘eten’ ook in de 2^e categorie, dat in feite daardoor een subklasse vormt.

Klasse 6 met ǣ – ō – ō – ǣ vóór enkele consonant:

uz-anan ‘uitademen’ – uz-on – uz-onum – uz-anans
faran ‘gaan’ – for – forum – farans
slahan ‘slaan’ – sloh – slohum – slahans

Een biezonder geval is *wahsjan* ‘groeien’ met de stamvocaal vóór dubbele obstruent. Dit werkwoord heeft ook een j-suffix in de 1^e categorie; dat geldt ook voor *hafjan* ‘heffen’, *hlahjan* ‘lachen’, *gaskapjan* ‘scheppen’. Een n-infix in de 1^e categorie vinden we in *standan* ‘staan’: *standan* – *stōþ* – *stōþum* (een participium preteritum ontbreekt).

Klasse 7 bevat de werkwoorden met reduplicatie in de 2^e en 3^e categorie. De reduplicatiesyllabe, die aan het begin voorkomt, draagt het accent en bevat als vocaal altijd een ě <ai>. Van de stam wordt alleen de eerste consonant herhaald; in het geval van st- en sk- worden echter beide consonanten herhaald. Begint de stam met een vocaal, dan bestaat de reduplicatiesyllabe alleen uit ě. Voor voorbeelden zie hieronder.

Subklasse 1 met ái:

háitan ‘heten’ – haíhát – haíhátum – háitans
skáidan ‘scheiden’ – skaískáit – skaískáidum – skáidan
fráisan ‘bekoren’ – faífráis – faífráisum – fráisans

Subklasse 2 met áu:

áukan ‘vermeerderen’ – aíáuk – aíáukum – áukans

Subklasse 3 met ä vóór liquida of nasaal plus consonant:

gastaldan ‘verwerven’ – gastaístald – gastaístaldum – gastaldans
blandan ‘mengen’ – baíbland – baíblandum – blandans

Let op *gastaldan* waarbij de reduplicatiesyllabe tussen ga- en de stam in komt te staan, wat nog een los verband tussen beide suggereert (vgl. 5.1). Historisch gezien behoort tot deze subklasse ook *fāhan* ‘vangen’ met ā uit ä plus n (zie 33.1). Met *hāhan* ‘hangen’ vormt het synchron in feite een aparte subklasse: *fāhan – faífāh – faífāhum – fāhans*

Subklasse 4 met ē:

slepan ‘slapen’ – saíslēp/saízlēp – saíslēpum/saízlēpum – slepans

Let op de alternantie s-/z- (te verklaren met de Wet van Verner: zie 36.2). Tot deze subklasse worden ook de werkwoorden gerekend die reduplicerend zijn maar ook Ablaut vertonen. In feite vormen ze een aparte klasse naast de ablautende en de reduplicerende werkwoorden. De Ablaut is: ē – ō – ǫ – ē (maar met ē <ai> vóór vocaal). Vergelijk:

letan ‘laten’ – laílot – laílotum – letans
saian ‘zaaien’ – saíso – saísoum – saians

Als *saian* ging zeker ook *waiian* ‘waaien’.

Subklasse 5 met ō:

huopan ‘zich beroemen’ – huaíhuop – huaíhuopum – huopans

Dat de vocaal van de reduplicatiesyllabe altijd ē <ai> is, is opmerkelijk. Volgens de distributieregel van ĩ en ě (zie 5.4) klopt bijvoorbeeld wel een vorm als *haíhát* maar niet een vorm als *skaískáit*. Waarschijnlijk is de verklaring dat men, te meer omdat het consonantisme varieerde, het vocalisme constant wilde houden. Humboldtiaans geformuleerd: bij de constante functie “reduplicatie” hoort een constante vocaal. De ē is daardoor aan de gotische overgang van ě in ĩ ontsnapt.

6.1.4. De zwakke werkwoorden

6.1.4.1. De zwakke werkwoorden met bindvocaal in het preteritum

Voor de zwakke werkwoorden met bindvocaal zijn drie vormen van belang: infinitief – 1^e/3^e pers.sg.pret.indic. – part.pret.nom.sg.masc. De andere vormen, respectievelijk de vormen van het presens plus participium presens en imperatief, van het preteritum en voor zover het voorkomt, van het participium preteritum, zijn daaruit af te leiden. De betreffende werkwoorden worden in vier klassen onderverdeeld:

klasse 1 met infinitief op -jan:

nasjan ‘redden’ – nasida – nasíps

klasse 2 met infinitief op -on:

salbon ‘zalven’ – salboda – salbojs

klasse 3 met infinitief op –an:

haban ‘hebben’ – habáida – habáijs

klasse 4 met infinitief op –nan:

fullnan ‘vervuld worden’ – fullnoda

Tot klasse 1 behoren denominatieven en deverbatieven, beide met causatieve betekenis (die dus met ‘doen’ of ‘maken’ te omschrijven zijn): *hnáíws* ‘nederig’ – *hnáiwjan* ‘vernederen’, *táikns* ‘teken’ – *táiknjan* ‘tonen’, *ganisan* ‘genezen’ (intransitief) – *ganasjan* ‘redden’. Een uitzondering is *siponeis* ‘leerling, discipel’ – *siponjan* ‘leerling zijn’. Klasse 2 bevat over het algemeen denominatieven (vgl. *salbon* bij *salbons* ‘zalf’), klasse 3 intransieven, bijv. *liban* ‘leven’ (*haban* is transitief). In klasse 4 bevinden zich werkwoorden met inchoatieve betekenis, afgeleid van adjectieven of sterke werkwoorden: *háils* ‘gezond’ (verwant met ndl. *heel*) – *gaháilnan* ‘gezond worden’, *fraliusan* ‘verliezen’ – *fralusnan* ‘verloren gaan’. Passief en participium preteritum ontbreken hierbij.

6.1.4.2. De zwakke werkwoorden zonder bindvocaal in het preteritum

Deze werkwoorden zijn als volgt in te delen:

Groep 1: de preterito-presentia (enkelvoud: preterito-presens). De presensvormen van deze werkwoorden vertonen opvallende overeenkomsten met de preteritumvormen van de sterke werkwoorden, in uitgangen en (met enkele uitzonderingen) ook in vocalisme. Het preteritum en het participium preteritum, dus met dentaalsuffix maar zonder bindvocaal, kunnen “onregelmatigheden” vertonen. Een voorbeeld is *witan* ‘weten’. Dat heeft als 1^e pers.sg.pres.indic. *wáit* en als 1^e pers.pl.pres.indic. *witum*; deze vormen komen overeen met de preteritumvormen van *steigan* (1^e klasse sterk): *stáig* – *stigum*. De vocaal van de pluralis vinden

we terug in de infinitief: *witan*. verder in het preteritum *wissa* en het oude participium (adjectief geworden) *-wiss* (in *unwiss* ‘onzeker < ongeweten’). In beide laatstgenoemde vormen gaat *-ss-* terug op *-t-t-* waarvan de tweede *t* als element van het dentaalsuffix moet worden begrepen. Een ander voorbeeld is *kunnan* ‘kennen, weten’ met als presensvormen *kann*, *kunnum*, te vergelijken met het preteritum van sterk 3: *band – bundum*. Het preteritum en participium preteritum luiden respectievelijk *kunþa* en *kunþs* waarin *þ* deel van het dentaalsuffix is.

De verklaring van het betreffende verschijnsel is dat de presensvormen oorspronkelijk preteritum-, preciezer: perfectumvormen waren, waarvan de perfectumbetekenis zich tot presensbetekenis heeft ontwikkeld. Zo heeft *wáit* (ndl. *weet*) oorspronkelijk de betekenis gehad van ‘ik heb gezien’, dus ‘ik weet’ (er is etymologisch verband met lat. *vidēre*) en *kann* zoiets als ‘ik heb leren kennen’, dus ‘ik ken’. Niet altijd echter is de oorspronkelijke betekenis goed te achterhalen. Toen de betreffende vormen presensvormen waren geworden, werden een nieuw preteritum en participium preteritum gevormd volgens zwak procédé maar zonder bindvocaal. Ook werd een nieuwe infinitief gevormd, met evenals het preteritum en het participium preteritum dezelfde vocaal als de pluralis van het presens. De oude presensvormen zijn meestal verdwenen. Bij *witan* zijn ze bewaard, als *-weitan* (sterk 1) in got. *fraweitan* ‘wreken, straffen’, ndl. *verwijten*. De oude betekenis kan geweest zijn ‘bestraffend aankijken, iemand aanzien om hem te straffen’.

Hieronder volgt een overzicht (met telkens achtereenvolgens 1^e/3^e pers.sg.pres.indic., 1^e/3^e pers.sg.pret.indic., part.pret., soms adjectief geworden, en infinitief). De nummering duidt aan bij welke klasse van de sterke werkwoorden de vormen in kwestie aansluiten.

sg.	pl.	pret.	part.pret.	inf.
1. <i>wáit</i>	<i>witum</i>	<i>wissa</i>	<i>-wiss</i> ‘zeker’	<i>witan</i> ‘weten’
<i>láis</i>	-	-	-	- ‘weten’
<i>áiþ</i>	<i>áigum/áihum</i>	<i>áihta</i>	(<i>áihts</i> ‘eigendom’)	<i>áiþan</i> ‘bezitten’
2. <i>dáug</i>	-	-	-	- ‘deugen’
3. <i>kann</i>	<i>kunnum</i>	<i>kunþa</i>	<i>kunþs</i> ‘bekend’	<i>kunnan</i> ‘kennen’
<i>þarf</i>	<i>þaúrbum</i>	<i>þaúrfta</i>	<i>þaúrfts</i> ‘nodig’	<i>þaúrþan</i> ‘nodig hebben’
<i>gadars</i>	<i>gadaúrsum</i>	<i>gadaúrsta</i>	-	<i>gadaúrsan</i> ‘wagen’
4. <i>skal</i>	<i>skulum</i>	<i>skulda</i>	<i>skulds</i> ‘schuldig’	<i>skulan</i> ‘moeten’
<i>man</i>	<i>munum</i>	<i>munda</i>	<i>munds</i>	<i>munan</i> ‘menen’
5. <i>-nah</i>	-	-	<i>-naúhts</i> ‘geoorloofd’	‘genoeg, nodig zijn’
<i>mag</i>	<i>magummahta</i>	<i>mahts</i>	<i>magan</i>	‘kunnen’
6. <i>gamot</i>	<i>gamotum</i>	<i>gamosta</i>	-	<i>gamotan</i> ‘ruimte vinden’
<i>og</i>	<i>ogum</i>	<i>ohta</i>	-	<i>ogan</i> ‘vrezén’

Opmerkingen: sg. = 1^e/3e pers.sg.pres.indic., pl. = 1^e pers.pl.pres.indic., part.pret. = bij vermelding van betekenis adjectief geworden, inf. = infinitief; *áiþan* heeft <ái> in alle vormen en heeft een consonantalternantie *γ/χ* <g/h> en ook *þaúrþan* laat zo’n alternantie zien: *b* tegenover *f*; voor een verklaring hiervoor zie 36.2. In *skulum* en *munum* hebben *skulan* en *munan* in de eerste syllabe niet zoals *nemum* bij *niman* een *ē* maar een *ū*; *magan* heeft eveneens afwijkend vocalisme in *magum* (sterk 5 heeft immers *ē*: vgl. *gebum* bij *giban*). *-nah* vinden we terug in *ganah* en *binah*; *-naúhts* in *bináúhts*.

Het gotische werkwoord voor ‘willen’, *wiljan*, sluit zich bij de preterito-presentia aan, met dien verstande dat de presensvormen van dit werkwoord dezelfde uitgangen vertonen als de optatief

van het sterke preteritum. Vergelijk de 1^e pers.sg.pres.indic. *wiljáu* ‘ik wil’ met *nēmjáu* ‘dat ik name’. De stamvocaal komt overeen met sterk 1: *stijáu* ‘dat ik stege’. Het zwak gevormde preteritum is *wilda*. Het presens wordt als volgt vervoegd:

sg. 1. wiljáu	pl. 1. wileima
2. wileis	2. wileip
3. wili	3. wileina

De verklaring is dat oude preteritum-optatiefvormen presensbetekenis hebben gekregen. De oorspronkelijke betekenis van *wiljáu* zou ‘ik zou wel willen’ geweest kunnen zijn. Beleefdheid kan hierin een rol gespeeld hebben.

Groep 2: de andere zwakke werkwoorden zonder bindvocaal in het preteritum. Hieronder worden achtereenvolgens de infinitief, het preteritum 1^e/3^e pers.sg.indic. en het (oude) participium preteritum gegeven.

briggan ‘brengen’	brāhta	-
bugjan ‘kopen’	baúhta	baúhts
brūkjan ‘gebruiken’	brūhta	-
waúrkjan ‘werken’	waúrhta	waúrhts
þagkjan ‘denken’	þāhta	þāhts
þugkjan ‘dunken’	þūhta	þūhts

In *briggan*, *þagkjan* en *þugkjan* komt in preteritum en participium preteritum (voor zover deze bekend zijn) vóór χ <h> een lange vocaal voor die afwisselt met korte vocaal plus n in infinitief en presens. Bij *briggan* treedt bovendien Ablaut op, namelijk de alternantie \ddot{i} – \bar{a} . Het is het enige zwakke werkwoord waarbij dit voorkomt.

Zoals gebleken is, kan het dentaalsuffix bij de zwakke werkwoorden zonder bindvocaal wisselen. Het kan -t zijn, namelijk na dentaal: *gadaúrsta*, ook in *gamosta*, bij *gamotan*, waarbij de -t van de stam als -s verschijnt; verder ook na labiaal of velair waarbij deze consonanten als stemloze fricatief verschijnen: *áihta*, *þaúrfta*, *mahta*, *ohta*, *brāhta*, *baúhta*, *brūhta*, *waúrhta*, *þāhta*, *þūhta*. Het kan ook -d zijn, na liquida of nasaal: *skulda*, *munda*, *wilda*, met als uitzondering *kunþa*. Ten slotte wordt hier op de vorm *wissa* gewezen.

6.1.5. De werkwoorden *gaggan* en *wisan*

Het werkwoord *gaggan* heeft een onregelmatig preteritum, nl. *iddja*. Bij het gotische werkwoord voor ‘zijn’ (het verbum substantivum) zijn er ten eerste vormen die in klasse 5 sterk passen: de infinitief *wisan*, het participium presens *wisands*, het preteritum *was* – *wesum*. Het presens is geheel anders gevormd; we vinden er een (-)s(-) in terug (waarbij *im* tot *is-mi < pie. *es-mi is te herleiden). Zowel in het geval van *gaggan* als van *wisan* spreken we van *suppletie*: de vormen zijn etymologisch gezien van verschillende wortels afkomstig en vullen elkaar aan. Bij beide werkwoorden ontbreekt een participium preteritum. De flexie van *wisan* is als volgt:

indicatief		optatief
sg. 1	im	sijáu
	2. is	sijáis
	3. ist	sijái
dual. 1.	siju	sijáiwa
	2. sijuts	sijáits
pl. 1.	sijum	sijáima
	2. sijup	sijáiþ
	3. sind	sijáima

Voor de flexie van *gaggan* zie *niman* hieronder; voor *iddja fullnoda*.

6.1.6. Overzicht werkwoordsparadigmata

(K = korte stam, L = lange stam; zie voor dit verschil 5.6.1)

infinitief, actief presens, imperatief

	Sterk	zwak 4	zwak 1 K	zwak 1 L	zwak 2	zwak 3
infinitief	niman	fullnan	nasjan	sokjan	salbon	haban
pres.indic.						
sg. 1	nima	fullna	nasja	sokja	salbo	haba
sg. 2	nimis	enz.	enz.	sokeis	salbos	habáis
sg. 3	nimiþ			sokeiþ	salboþ	habáiþ
dual. 1	nimos			sokjos	salbos	habos
dual. 2	nimats			sokjats	salbots	habats
pl. 1	nimam			sokjam	salbom	habam
pl. 2	nimiþ			sokeiþ	salboþ	habáiþ
pl. 3	nimand			sokjand	salbond	haband
pres.opt.						
sg. 1	nimáu	fullnáu	nasjáu	sokjáu	salbo	habáu
sg. 2	nimáis	enz.	enz.	enz.	salbos	enz.
sg. 3	nimái				salbo	
dual. 1	nimáiwa				salbowa	
dual. 2	nimáits				salbots	
pl. 1	nimáima				salboma	
pl. 2	nimáiþ				salboþ	
pl. 3	nimáina				salboma	
imperatief						
sg. 2	nim	fulln	nasei	sokei	salbo	habái
sg. 3	nimadáu	enz.	nasjadáu	sokjadáu	salbodáu	habadáu
dual. 2	nimats		enz.	sokjats	salbots	habats
pl. 1	nimam			sokjam	salbom	habam
pl. 2	nimiþ			sokeiþ	salboþ	habáiþ

part.pres.	nimands	fullnands	nasjand	sokjands	salbonds	habands
------------	---------	-----------	---------	----------	----------	---------

actief preteritum

	sterk	zwak 4	zwak 1	zwak 2	zwak 3
pret.indic.					
sg. 1	nam	fullnoda	nasida	salboda	habáida
sg. 2	namt	fullnodes	enz.	enz.	enz.
sg. 3	nam	fullnoda			
dual. 1	nemu	fullnodedu			
dual. 2	nemuts	fullnodeduts			
pl. 1	nemum	fullnodedum			
pl. 2	nemuþ	fullnodeduþ			
pl. 3	nemun	fullnodedun			
pret.opt.					
sg. 1	nemjáu	fullnodedjáu	nasidedjáu	salbodedjáu	habáidedjáu
sg. 2	nemeis	fullnodedeis	enz.	enz.	enz.
sg. 3	nemi	fullnodedi			
dual. 1	nemeiwa	fullnodedeiwa			
dual. 2	nemeits	fullnodedeits			
pl. 1	nemeima	fullnodedeima			
pl. 2	nemeiþ	fullnodedeiþ			
pl. 3	nemeina	fullnodedeina			

part.pret. numans - nasíþs salboþs habáiþs
 (bij stójan ‘oordelen’ komt als preteritum *stauida* met $\bar{\sigma}$. <au> vóór vocaal voor; zie 5.4.7)

het passief

	sterk	zwak 4	zwak 1	zwak 2	zwak 3
pres.indic.					
sg. 1	nimada	-	nasjada	salboda	habada
sg. 2	nimaza	-	enz.	enz.	enz.
sg. 3	nimada	-			
pl. 1, 2 en 3	nimanda	-			
pres.opt.					
sg. 1	nimáidáu	-	nasjáidáu	salbodáu	habáidáu
sg. 2	nimáizáu	-	enz.	enz.	enz.
sg. 3	nimáidáu	-			
sg. 1, 2 en 3	nimáindau	-			

Opmerkingen bij de vervoeging

Sterke werkwoorden met een presens-j, bijv. *bidjan* (sterk 5) en *haffjan* (sterk 6), en ook onregelmatige werkwoorden op -jan (bijv. *waúrkJan*) gaan in het presens, de imperatief en het

participium presens als zwakke werkwoorden van de 1^e klasse. *Fraihnan* met presens-n (sterk 5) gaat in die vormen als een zwak werkwoord van de 4^e klasse. *Briggan* en zoals opgemerkt *gaggan* hebben de presensuitgangen van een sterk werkwoord. Van de preterito-presentia zijn zoals uiteengezet de presensuitgangen gelijk aan de preteritumuitgangen van de sterke werkwoorden. De preterita zonder bindvocaal, bijv. *waúrhta*, gaan als *nasida*: dus *waúrhtes*, *waúrhtedu* enzovoorts.

Actief presens indicatief. We kunnen uitgaan van de uitgangen van het sterke werkwoord. Deze worden ook gebruikt in zwak 4 en zwak 1. Voor zwak 1 lange stam moeten we -jis of -jiþ vervangen door -eis of -eiþ, in klasse 3 door -áis of -áiþ. Voor klasse 2 vervangen we de ĩ of ã van de uitgang door ð.

Actief presens optatief. Alle klassen hebben dezelfde uitgangen, behalve zwak 2 waar de uitgang steeds ð bevat.

Imperatief. De 2e pers.sg. bestaat uit de stam waarbij in zwak 1 -ei verschijnt. De uitgangen komen overeen met dien verstande dat dezelfde vervangingsregels moeten worden toegepast als in het actief presens indicatief.

Actief preteritum indicatief. Hier wordt het verschil tussen sterke en zwakke werkwoorden uiteraard heel duidelijk. De uitgangen zwak dualis en pluralis zijn te analyseren als -dēd + u enzovoorts, waarbij het laatste element steeds correspondeert met de uitgang bij het sterke werkwoord. Zwak 1 vertoont overal i (en geen j zoals in *nasja* enzovoorts), zwak 2 de vertrouwde ð, zwak 3 ai en zwak 4 eveneens ð die bij deze klasse typerend is voor het preteritum.

Actief preteritum optatief. Bij de zwakke werkwoorden valt op dat het dentaalsuffix nu in alle vormen als -dēd- plus uitgangen van het sterke werkwoord te analyseren is. In die uitgangen treft ons de aanwezigheid van een ĩ <ei>, die echter in de 1^e pers.sg. als j, in de 3^e pers.sg. als ĩ verschijnt.

Passief presens indicatief. Hier treffen we overal dezelfde uitgangen aan weliswaar met vervanging van de ã in de eerste syllabe door ð in klasse 2.

Passief preteritum optatief. Voor deze categorie geldt hetzelfde als voor de indicatief met dien verstande dat ð nu in de plaats van ai komt.

Persoon en getal. Let op de 2^e pers.sg. die vaak een uitgang op -s heeft; in het actief preteritum indicatief gaat de vorm echter op -t uit. Eindigt de stam op een dentaal, dan verandert deze in de 2^e pers.sg.pret. in een s: *báust* bij *biudan*, *haíháist* bij *háitan*. In het passief vinden we een uitgang met -z-. Een uitgang op -þ duikt vaak op in de 3^e pers.sg. of in de 2^e pers.pl. De uitgang van de 1^e pers.pl. bevat vaak een m, de 3^e pers.pl. een n. Opvallend zijn ook de vaak terugkerende dualisuitgangen, vooral in de 2^e persoon: -ats, -áits enzovoorts.

6.2. *Het substantief*

6.2.1. *Inleiding*

De vormen van het gotische substantief zijn naar drie criteria te onderscheiden:

- a. naar genus (geslacht): masculinum (mannelijk), femininum (vrouwelijk), neutrum (onzijdig);
- b. naar numerus (getal): singularis (enkelvoud), pluralis (meervoud);
- c. naar casus (naamval): nominativus, genitivus, dativus, accusativus, vocativus.

De substantieven worden in een groot aantal klassen verdeeld waarvan de belangrijkste in het hieronder staande overzicht staan vermeld.

Vocaalstammen:

ǣ-stammen: dags (masc.) ‘dag’, waúrd (neutr.) ‘woord’;

jǎ-stammen: háirdeis (masc.) ‘herder’, harjis (masc.) ‘leger’, kuni (neutr.) ‘geslacht’;
 wǎ-stammen: triu (neutr.) ‘boom’;
 ō-stammen: giba (fem.) ‘gave’;
 jō-stammen: halja (fem.) ‘hel’, bandi (fem.) ‘band’;
 i-stammen: gasts (masc.) ‘gast’, ansts (fem.) ‘gunst’;
 u-stammen: sunus (masc.) ‘zoon’, handus (fem.) ‘hand’, faihu (neutr.) ‘geld’;

consonantstammen (n-, r- en nd-stammen):

ǎn-stammen: guma (masc.) ‘man’, háirto (neutr.) ‘hart’;
 jǎn-stammen: arbja (masc.) ‘erfgenaam’, sigljo (neutr.) ‘zegel’;
 ōn-stammen: tuggo (fem.) ‘tong’;
 jōn-stammen: rapjō (fem.) ‘getal’;
 īn-stammen: managei (fem.) ‘menigte’;
 r-stammen: fadar (masc.) ‘vader’, swistar (fem.) ‘zuster’;
 nd-stammen: frijonds (masc.) ‘vriend’;

wortelnomina: manna (masc.) ‘man’, baúrgs (fem.) ‘stad’.

De hierboven gegeven klasse-indeling is in hoge mate adequaat, ze is met andere woorden voor een zeer belangrijk deel synchron verantwoord. De benamingen echter – termen dus als ǎ-stammen, ĩ-stammen enzovoorts – gaan voor het Gotisch niet meer op. Deze terminologie is gebaseerd op een analyse die juist is voor de vormen van een vóór het Gotisch liggend stadium, het Protogermaans. De ǎ-stammen worden zo genoemd omdat de stam van deze substantieven in dat stadium in een aantal naamvallen op een ǎ uitging. Vergelijk met elkaar:

masc. ǎ-stam

	Gotisch	Protogermaans
nom.sg.	dag-s	*dag-a-s
gen.sg.	dag-is	*dag-e-sa
dat.sg.	dag-a	*dag-ō
acc.sg.	dag	*dag-a-n
voc.sg.	dag	*dag-e
nom.pl.	dag-os	*dag-ō-ses
gen.pl.	dag-e	*dag-ei-an
dat.pl.	dag-am	*dag-a-mus
acc.pl.	dag-ans	*dag-a-ns

Terwijl het voor de hand ligt om in de gotische vormen een stam plus uitgang te onderscheiden, moeten we voor de protogermaanse nog de uit het Proto-indo-europees stammende driedeling aannemen: wortel plus suffix (themavocaal), samen de stam vormend, met daarachter doorgaans een uitgang. In vier naamvallen gaat de stam op ǎ uit, in twee op ě en in twee op ō. Deze afwisseling is een geval van Ablaut (voor dit begrip zie par. 1.2 dit hoofdstuk).

In het Protogermaans is er overigens een groep substantieven geweest waarin de uitgangen onmiddellijk achter de wortel kwamen te staan, de zogenaamde *wortelnomina*, een term die ook nog in de gotische grammatica wordt gebruikt. Een voorbeeld (zie boven) is got. *baúrgs* – pgm. *burg-s.

De gotische datief moeten we herleiden tot een instrumentalis-vorm; verder had het Proto-germaans nog een ablativus en een locativus waarvan we evenmin als van de datief geen gotische vormen kunnen afleiden. De genitief pluralis met -ei- berust volgens een aannemelijke verklaring op analogie naar de i-stammen. De ē-uitgang is typisch voor het Gotisch. In het Proto-indo-europees waren de ā-stammen nog o-stammen (ō > ā): *dhogʰh-os (nom.sg.), *dhogʰh-e (voc.sg.), *dhogʰh-os (gen.sg.; in het Proto-germaans -esa) enz. Ze vormen in het Latijn het type *dominus*, in het Grieks *logos*.

Niet alle in het schema hierboven gegeven uitgangen zijn karakteristiek voor de masculiene a-stammen. Zo vinden we de -ā van de dat.sg. ook bij de neutrum ā-stammen terug (*waúrda*, bij *waúrd* ‘woord’) en bij de masculiene i-stammen (*gasta*, bij *gasts* ‘gast’). En vinden we de uitgang -om (dat.pl.) niet alleen bij de ō-stammen (*gibom*, bij *giba* ‘gave’) maar ook bij de ōn-stammen (*tuggom*, bij *tuggo* ‘tong’). Ook binnen een paradigma kunnen naamvallen aan elkaar gelijk zijn: vergelijk bij de ā-stammen de vorm *dag* die zowel acc. als voc.sg. kan zijn. Dergelijke gelijke vormen kunnen het resultaat van de zogeheten Auslautswetten zijn waardoor in de zwak beklemtoonde syllabe een sterke reductie optrad. Ook moeten we met analogiewerkingen rekening houden.

6.2.2. *Paradigmata substantieven*

(m(asc) = masculien, f(em) = feminien, n = neutrum: waar de vocativus niet apart vermeld wordt, is deze naamval gelijk aan de nominativus.

ā-stammen, jā-stammen, wā-stammen

	m ā-stam	m jā-stam lang	m jā-stam kort	n ā-stam	n jā-stam	wa-stam
nom.sg.	dags	haírdeis	harjis	waúrd	kuni	triu
gen.sg.	dagis	haírdeis	harjis	waúrdis	kunjis	triwis
dat.sg.	daga	haírdja	harja	waúrda	kunja	triwa
acc.sg.	dag	haírdi	hari	waúrd	kuni	triu
voc.sg.	dag	haírdi	hari			
nom.sg.	dagos	haírdjos	harjos	waúrda	kunja	triwa
gen.sg.	dage	haírdje	harje	waúrde	kunje	triwe
dat.pl.	dagam	haírdjam	harjam	waúrdam	kunjam	triwam
acc.pl.	dagans	haírdjans	harjans	waúrda	kunja	triwa

(dags ‘dag’, haírdeis ‘herder’, harjis ‘leger’, waúrd ‘woord’, kuni ‘geslacht’, triu ‘boom’)

De uitgangen van *dags* vinden we ook in andere kolommen terug, met dien verstande dat de j van een jā-stam op het einde een i en de w van een wā-stam op het einde een u wordt (element van de diftong iu), en -ji- in de gen.sg. na lange syllabe tot ī <ei>: *haírdeis* met lange tegenover *harjis* met korte stam. In de nom.sg.masc. van de jā-stammen zouden we *haírdjs* > *haírdis* en *harjs* > *haris* verwachten. Synchroon zouden deze vormen opgevat kunnen worden als bevattende een extra (“analogische”) -j-: *haírdis* > *haírjis*, *haris* > *harjis* waarbij -ji- na lange stam ī wordt en na korte syllabe gehandhaafd blijft. Voor het verschil tussen korte en lange stam (dat ook in de werkwoordsparadigmata – zie boven – een rol speelt) zie 5.6.1.

ō-stammen (altijd fem.), jō-stammen (id.), masc. i-stammen, fem. i-stammen, u-stammen

	ō-stam	jō-stam	m i-stam	f i-stam	m u-stam
nom.sg.	giba	bandi	gasts	ansts	sunus
gen.sg.	gibos	bandjos	gastis	anstáis	sunáus
dat.sg.	gibái	bandjái	gasta	anstái	sunáu
acc.sg.	giba	bandja	gast	anst	sunu
voc.sg.			gast	anst	sunu/sunáu
nom.pl.	gibos	bandjos	gasteis	ansteis	sunjus
gen.pl.	gibo	bandjo	gaste	anste	sunuwe
dat.pl.	gibom	bandjom	gastim	anstim	sunum
acc.pl.	gibos	bandjos	gastins	anstins	sununs

(giba 'gave', bandi 'band', gasts 'gast', ansts 'dank, genade', sunus 'zoon')

N.B. Bij de -o-stam *mawi* 'meisje' vinden we vormen als gen.sg. *maujos*. Zie 5.6.1.

Bij de jō-stammen valt het langstammige *bandi* (niet *bandja*) uit de toon; bij een korte stam vinden we de verwachte uitgang -ja: vgl. *wrakja* 'vervolging'. De masculiene i-stammen hadden in de singularis oorspronkelijk dezelfde uitgangen als de feminiene; er heeft analogie naar de ã-stammen plaatsgevonden. Een feminien voorbeeld bij de u-stammen is *handus* 'hand'.

Let bij de u-stammen op de áu(s)-uitgang die correspondeert met -ái(s)- bij de i-stammen; let verder op de specifieke uitgangen -jus en -iwe in de nom. en de gen.pl. Een onzijdige u-stam is *faihu* 'vermogen'.

n-stammen, r-stammen, nd-stammen, wortelnomina

	m n-st.	n n-st.	f n-stam	r-stam	nd-stam	wort.nomen	wort.nomen
nom.sg.	guma	háirto	tuggo	swistar	nasjands	baúrgs	manna
gen.sg.	gumins	háirtins	tuggons	swistrs	nasjandis	baúrgs	mans
dat.sg.	gumin	háirtin	tuggon	swistr	nasjand	baúrg	mann
acc.sg.	guman	háirto	tuggon	swistar	nasjand	baúrg	mannan
voc.sg.					nasjand		
nom.pl.	gumans	háirtona	tuggons	swistrjus	nasjands	baúrgs	mans, mannans
gen.pl.	gumane	háirtane	tuggono	swistre	nasjande	baúrge	manne
dat.pl.	gumam	háirtam	tuggom	swistrum	nasjandam	baúrgim	mannam
acc.pl.	gumans	háirtona	tuggons	swistruns	nasjands	baúrgs	mans, mannans

(guma 'man', háirto 'hart', tuggo 'tong', swistar 'zuster', nasjands 'redder', baúrgs 'stad', manna 'man, mens')

Zoals *tuggo* gaat ook *managei* (f.) 'menigte', alleen met ī in plaats van met ō: *managei*, *manageins*, *managein* enzovoorts. Bij de n-stammen kunnen we verder onderscheiden tussen jan- en jon-stemmen, resp. *gudja* m. 'priester', *sigljo* n. 'zegel' (uit lat. *sigillum*) en *aíwaggeljo* f. 'evangelie' (uit gr. *euaggelion*).

Dat we bij *guma*, *háirto* en *tuggo* met n-stammen te maken hebben, blijkt uit de -n- die regelmatig in de uitgangen optreedt; de nom.sg. *guma*, *tuggo* en *háirto* missen echter de n, verder ook de acc.sg. *háirto* en de dat.pl. Voor laatstgenoemde vorm kunnen we aannemen dat uit -n-m- door assimilatie -m- is ontstaan, waardoor deze vorm in het masculinum en het neutrum gelijk geworden is aan de dat.pl. bij de ã-stammen. Bij de r-stammen wisselt -ar met -r af. De nom., dat. en acc.pl. doen ons denken aan de u-stammen. Het paradigma van *nasjands* vertoont overeenkomsten met de ã-stammen in de gen.sg., gen.pl. en dat.pl., dat van *baúrgs* met de i-stammen in de dat.pl. en dat van *manna* met de n-stammen in de nom. en acc.sg., nom.en acc. pl. (*mannans*) en dat.pl. N.B. *nasjands* ‘redder’ (subst.) moet niet verward worden met het part.pres. *nasjands* ‘reddende’ (zie 6.1.1).

6.3. Het adjectief

6.3.1 Overzicht

De adjectieven laten dezelfde verschillen zien als de substantieven: naar klasse (ã-stammen, ja-stammen, i-stammen en u-stammen), naar genus (masculinum, femininum, neutrum), naar numerus (singularis, pluralis) en casus (nominativus, genitivus, dativus, accusativus). Met een aparte vocatiefvorm hoeven we niet te rekenen. Een biezonderheid van de adjectieven is dat er zich tweeeërlei flexie bij voordoet, de sterke en de zwakke. Die van de sterke is die van de hiervóór genoemde stammen; de zwakke is conform de substantivische n-stammen. Het adjectief past zich in genus, numerus en casus aan bij waar het in de zin bij hoort. De zwakke flexie wordt meestal na een demonstrativum gebruikt of in het geval van een vocatief (als er sprake is van bepaaldheid) voor het overige wordt de sterke gebruikt.

De sterke flexie vertoont uitgangen die identiek zijn aan de flexie van de vocaalstammen bij de substantieven en/of de flexie van de pronomina demonstrativa. Vergelijk de flexie van de ã-stam *blinds* ‘blind’ in het onderstaande overzicht.

De flexie van blinds (sterk)

(vet = vorm met substantivische uitgang, cursief = vorm met pronominale uitgang, ongemarkeerd = vorm met substantivisch/pronominale uitgang; vgl. de overeenkomende vormen bij het substantief of demonstrativum)

	masc. – neutrum	fem.	a-stam	ō-stam	dem. masc. neutrum	dem. fem.
nom.sg.	blinds – blind/ <i>blindata</i>	blinda	dags – waúrd	giba	sa <i>þata</i>	so
gen.sg.	<i>blindis</i>	<i>blindáizos</i>	dagis	gibos	þis	<i>þizos</i>
dat.sg.	<i>blindamma</i>	blindái	daga	gibái	<i>þamma</i>	þizái
acc.sg.	<i>blindana</i> – blind/ <i>blindata</i>	blinda	dag – waúrd	giba	<i>þana</i> <i>þata</i>	þo
nom.pl.	<i>blindái</i> – blinda	blindos	dagos – waúrda	gibos	<i>þái</i> þo	þos
gen.pl.	<i>blindáize</i>	<i>blindáizo</i>	dage	gibo	<i>þize</i>	<i>þizo</i>
dat.pl.	<i>blindáim</i>	<i>blindáim</i>	dagam	gibom	<i>þáim</i>	<i>þáim</i>
acc.pl.	<i>blindans</i> – blinda	blindos	dagans – waúrda	gibos	þans þo	þos

In het bovenstaande overzicht is dus te zien welke vormen overeenkomen met het substantief, welke met het demonstrativum en welke overal gelijk zijn. Het verschil tussen -áize en -ize en dat tussen -áizo(s) en -izo(s) mogen we verwaarlozen. We noemen *blinds* een *ǎ*-stam omdat we de substantivische of gemengd substantivisch/pronominale uitgangen in het masculinum en het neutrum bij de substantivische *ǎ*-stammen terugvinden. Voor het femininum vergelijken we met de *ō*-stam *giba*. We noemen *blinds* een *a*-stam maar vanwege het femininum zou het beter zijn het een *ǎ/ō*-stam te noemen.

Bij de *ja/jō*-stammen vinden we substantivische, eventueel substantivisch/pronominale uitgangen die overeenkomen met diezelfde stammen bij de substantieven: vergelijk bijvoorbeeld de gen.sg.masc. en neutrum op -is *midjis* bij *midjis* ‘midden’ met *harjis* bij *harjis* ‘leger’. Vergelijk verder bij de *i*-stammen evenzo de gen.sg.masc. en neutrum op -is: *hráinis* bij *hráins* ‘rein’ met *gastis* bij *gasts*. En bij de *u*-stammen *hardáus* bij *hardus* ‘hard’ met *sunáus* bij *sunus*.

De uitgangen bij de zwakke flexie zijn zoals reeds aangegeven, identiek aan die bij de *n*-stammen, specifiek de -an/-on-stammen bij de substantieven. Zie onderstaande paradigmata waarin voor het substantief de vormen van *guma*, *háirto* en *tuggo* gekozen zijn.

de flexie van blinda (zwak)

	adjectief			substantief		
	maculinum	neutrum	femininum	masculinum	Neutrum	Femininum
nom.sg.	blinda	blindo	blindo	guma	háirto	tuggo
gen.sg.	blindins	blindins	blindons	gumins	háirtins	tuggons
dat.sg.	blindin	blindin	blindon	gumin	háirtin	tuggon
acc.sg.	blindan	blindo	blindon	guman	háirto	tuggon
nom.pl.	blindans	blindona	blindons	gumans	háirtona	tuggons
gen.pl.	blindane	blindane	blindono	gumane	háirtane	tuggono
dat.pl.	blindam	blindam	blindom	gumam	háirtam	tuggom
acc.pl.	blindans	blindona	blindons	gumans	háirtona	tuggons

Voor de uitgangen van de *ja/jō*-, *i*- en *u*-stammen gelden de volgende afleidingsregels:

ja/jō-stammen (voorbeeld *midjis* ‘midden’): voeg vóór de uitgang een *j* in: *midjamma*; deze *j* wordt in de Auslaut -i: *midi* neutrum sg.nom. en acc.sterk naast *midjata*; bij een lange stam vinden we in plaats van -is <-eis>: *wilpeis* ‘wild’ – de zwakke flexie is die van de *jan/jon*-stammen;

i-stammen (voorbeeld *hráins* ‘rein’): gen.sg.masc. en neutrum sterk = *hráinis*, nom.sg.fem.sterk = *hráins* (= ook nom.sg.masc.sterk), nom. en acc.sg.neutrum sterk = *hráin* naast *hráinjata*; gaan verder als de *ja/jō*-stammen – de zwakke flexie is die van de *jan/jon*-stammen;

u-stammen (voorbeeld *hardus* ‘hard’): gen.sg.masc. en neutrum sterk = *hardáus*, nom.sg.fem.sterk = *hardus* (= ook nom.sg.masc.sterk), nom. en acc.sg.neutrum sterk = *hardu* naast *hardjata*; gaan verder als de *ja/jō*-stammen – de zwakke flexie is die van de *jan/jon*-stammen.

Uit dit overzicht komt naar voren dat de oude *i*- en *u*-stammen zich al in hoge mate aan de *ja/jō*-stammen hebben aangepast.

Samenvattend overzicht

type *blinds* (ǎ/ō-stam)

sterke flexie: substantivische uitgangen bij masculinum en neutrum van de ǎ- en bij femininum van de ō-stammen; pronominale uitgangen van het demonstrativum; zwakke flexie: uitgangen van de an/on-stammen

type *midjis/wilpeis* (jǎ/jō-stammen)

sterke flexie: substantivische uitgangen bij masculinum en neutrum van de jǎ- en bij femininum van de jō-stammen; pronominale uitgangen voorafgegaan door j; zwakke flexie: uitgangen van de jan/jon-stammen

type *hráins* (i-stammen)

sterke flexie: substantivische uitgangen in enkele naamvallen van de i-stammen, verder die van de ja/jō-stammen; pronominale uitgangen voorafgegaan door j; zwakke flexie: uitgangen van de jan/jon-stammen

type *hardus* (u-stammen)

sterke flexie: substantivische uitgangen in enkele naamvallen van de u-stammen, verder die van de ja/jō-stammen; pronominale uitgangen voorafgegaan door j; zwakke flexie: uitgangen van de jan/jon-stammen

6.3.2. *Adjectivische woorden*

Participia presens. Deze hebben de zwakke flexie, met één uitzondering: naast de zwakke nom.sg.masc. komt een sterke vorm voor, namelijk *gibands* (sterk) naast *gibanda* (zwak). De feminiene vorm is *gibandei* die verbogen wordt als een feminiene substantivische n-stam van het type *managei*.

De participia presens mogen niet verward worden met de nd-stammen bij de substantieven, bijv. *nasjands* ‘redder’, die een geheel eigen flexie hebben (al is er historisch wel verband; zie 6.2.2). Vergelijk het part.pres. *gibands/gibanda* (nom.sg.masc.) – *gibandins* (gen. id.) – *gibandin* (dat. id.) – *gibandan* (acc. id) met resp. *nasjands* – *nasjandis* – *nasjand* – *nasjand*.

Participia preteritum. Deze hebben zowel de sterke als de zwakke flexie.

Comparatieven. Deze hebben de zwakke flexie. Er zijn twee suffixen mogelijk: -iz- en -ōz-. Vergelijk *managiza* ‘meer’ bij *manags* ‘veel’; *frodoza* ‘wijzer’ bij *froþs* ‘wijs’. Het femininum eindigt op -ī <ei>: *managizei*, *frodozei*.

Superlatieven. Deze hebben de sterke en de zwakke flexie. Er zijn net als bij de comparatieven twee suffixen mogelijk: -ist- en -ost-, te analyseren als comparatiefsuffix plus dentaalsuffix. Vergelijk *managists* ‘meest’, *armosts* ‘armst’ bij *arms* ‘arm’.

Onregelmatige vormen bij comparatief en superlatief:

gops ‘goed’ – *batiza* ‘beter’ – *batists* ‘best’ (met suppletie),

ubils ‘slecht’ – *waírsiza* ‘slechter’ (id.),

mikils ‘groot’ – *máiza* ‘meer’ – *máists* ‘meest’ (id.),

leitils ‘klein’ – *minniza* ‘minder’ – *minnists* ‘minst’ (id.),

sineigs ‘oud’ – *sinista* ‘oudst’

(voor het begrip *suppletie* zie par. 1.5 dit hoofdstuk).

Pronomina possessiva. Deze hebben slechts de sterke flexie. Zie voor een opsomming hieronder.

6.4. *Pronomina*

6.4.1. *Algemeen*

Het Gotisch bezat de bekende pronominale subklassen: personalia, possessiva, demonstrativa, relativa, interrogativa en indefinita. Bij de personalia en de possessiva komt een reflexivum voor, bijv. *sik* ‘zich’ en poss. *seins*; het precieze gebruik ervan wordt in 7.5 behandeld. De possessiva sluiten in vorm aan bij de genitieven van de personalia: vgl. *seins* met *seina* ‘van zichzelf’. De andere possessiva zijn *meins* ‘mijn’, *þeins* ‘jouw’, *unsar* ‘onze’, *izwar* ‘jullie’. Ze worden verbogen als sterke adjectiva. Voor ‘zijn’ en ‘haar’ wordt de genitief van het personale gebruikt: *is* ‘van hem’ enzovoorts.

Een demonstrativum (*sa* ‘die’ sg.nom.masc.) kan de waarde van een bepaald lidwoord hebben; echter blijft in het Gotisch het bepaalde lidwoord vaak achterwege. Een onbepaald lidwoord kwam nog niet voor. Zie voor de flexie het overzicht *blinds* sterk (par. 3.1 dit hoofdstuk) hierboven. Een versterkt demonstrativum is samengesteld uit het zojuist bedoelde demonstrativum plus het partikel *-uh*. Zo levert de combinatie *sa* plus *-uh* de vorm *sah* ‘juist die’ op. Het Gotisch kent verder drie demonstratiefvormen die met *hi-* beginnen: *himma daga* ‘op deze dag’ (temporele datief masc.sg.), *und hina dag* ‘tot op deze dag’ (*und* plus acc.sg.masc.) en *und hita* ‘tot op heden’ (*und* plus acc.sg.neutrum). Verder heeft het Gotisch het demonstrativum *jáins* (of *jaíns*; vgl. 5.4.6) ‘gene’ dat verbogen wordt als een sterk adjectief, dat wil zeggen met de flexie van *blinds*. Ook een samenstelling met *-leiks* (*leik* ‘lichaam’) komt voor: *swaleiks* ‘zodanig’, eveneens verbogen als een sterk adjectief. Dit is in oorsprong een possessief compositum: ‘zo’n lichaam hebbend’.

Het relativum is samengesteld uit het onversterkte demonstrativum plus het partikel *-ei*: *saei* ‘die’ (nom.sg.masc.) enzovoorts. Het interrogativum is *huas* ‘wie?’; dit kan ook de waarde van een indefinitum hebben: ‘iemand’. Andere interrogativa zijn *harjis* ‘wie’ dat de buiging van het adjectief *midjis* heeft (zie par. 3.1 dit hoofdstuk) en *hwapar* ‘wie van beiden’ (zonder nominatief-s; zie 5.6.2) dat als *blinds* wordt geflecteerd. Ook kent het Gotisch nog andere indefinita, onder meer het eveneens als *blinds* (sterk adjectief) verbogen *sums* ‘een of ander’. Het begrip ‘ieder’ wordt uitgedrukt door aan het interrogativum *-uh* toe te voegen: *hwazuh*, *hwarjizuh*, het begrip ‘niemand, geen’ door *ni* plus *manna* of door *ni áinshun*.

Evenals bij de werkwoorden komen bij de personalia aparte dualisvormen voor in de 1^e en de 2^e persoon. Verder vinden we zowel bij de demonstrativa als bij de interrogativa nog een oude instrumentalisvorm: *þe* (alleen nog met comparatief: *ni þe haldis* ‘niet daarmee meer > ‘niet des te meer’) en *hve* ‘waarmee’ (*hve nu galeiko?* ‘waarmee zal ik vergelijken?’, Lucas 7:31). Uit de combinatie van *hve* plus versterkend *-uh* ontstond het bijwoord *hveh* ‘in ieder geval, slechts’.

6.4.2. *Paradigmata*

personalia

Personalia	1 ^e persoon	2 ^e persoon	reflexivum
sg. nom.	ik	þu	-
sg. gen.	meina	þeina	seina

sg. dat.	mis	bus	sis
sg. acc.	mik	bus	sik
	wit	jut	-
dual. nom.			
dual. gen.	ugkara	igqara	seina
dual. dat.	ugkis	igqis	sis
dual. acc.	ugkis	igqis	sik
pl. nom.	weis	jūs	-
pl. gen.	unsara	izwara	seina
pl. dat.	uns, unsis	izwis	sis
pl. acc.	uns, unsis	izwis	sik
	3 ^e persoon masc.	3 ^e persoon neutrum	3 ^e persoon fem.
sg. nom.	is	ita	si
sg. gen.	is	is	izos
sg. dat.	imma	imma	izái
sg. acc.	ina	ita	ija
pl. nom.	eis	ija	ijos
pl. gen.	ize	ize	izo
pl. dat.	im	im	im
pl. acc.	ins	ija	ijos

interrogativa

	masc.	fem.	neutrum
sg. nom.	huas	huo	hua
sg. gen.	huis	huizos	huis
sg. dat.	huamma	huizái	huamma
sg. acc.	huana	huo	hua
sg. instr.			hve

Afleidingsregels voor de versterkte demonstrativa, relativa en indefinita ('ieder'):

versterkte demonstrativa – voeg -uh toe aan het onversterkte demonstrativum; een slot-ã vervalt: *hamma-uh* > *hammuh*, maar niet bij *sa* > *sah*; ù vervalt ook na ò en ai (*so-uh* > *soh*, *bizái-uh* > *bizáih*); -s wordt -z- (*bizuh*); hierbij komt nog een acc.pl. vorm: *huanzuh*;

relativa – voeg het parikel -ī <ei> toe aan het onversterkte demonstrativum; een slot-ã vervalt (*hammei*) maar niet bij *saei*; -s wordt -z- (*bizei*);

indefinita 'ieder' – voeg -uh toe aan het interrogativum; verander een slot-ã in -ē met verlies van ù (*hammeh*, *hvarjammeh*) of in ò (*hvanoh*, *hvarjanoh*); -s wordt -z- (*hvezuh*, *hvarjizuh*). N.B. Genitief en datief femininum zijn onzeker, bij *hvarjizuh* eveneens de nominatief femininum;

De (overgeleverde) flexievormen van *ni áinshun* zijn de volgende: *áinishun* (gen.sg.masc. en neutrum), *áinummehun* (dat.sg.masc. en neutrum), *áin(n)ohun* (acc.sg.masc.), *áinhun* (nom. en acc.sg.neutrum), *áinohun* nom. en acc.sg.fem. en *áináihun* dat.sg.fem..

6.5. Numeralia

Hieronder wordt een aantal cardinalia gegeven (de opsomming is niet volledig):

1. áins	8. ahtáu	70. sibuntehund
2. twái	9. niun	100. taíhunþhund/-tehund
3. þreis	10. taíhun	200. twa hunda
4. fidwor	11. áinlif	1000. þūsundi
5. fimf	12. twalif	2000. twos þūsundjos
6. saíhs	14. fidwortaíhun	
7. sibun	20. twái tigjus	

Het telwoord *áins* flechteert als een sterk adjectief zoals *blinds* (zie par. 3.1 dit hoofdstuk). Voor de flexie van *twái* en *þreis*, welke laatste vorm gereconstrueerd is, zie hieronder. Verder zijn de numeralia over het algemeen indeclinabel, met uitzonderingen echter en ook met dien verstande dat *tigjus* flechteert als *sunjus* (plur. u-stam), *hunda* als *waúrda* (pl. neutrum ā-stam) en *þūsundi* als *bandi* (feminiene i-stam). Vergelijk steeds par. 2.2 dit hoofdstuk.

	masc.	fem.	neutrum	masc.	fem.	neutrum
nom.	twái	twos	twa	þreis	þreis	þrija
gen.	twaddje	-	twaddje	þrije	þrijo	þrije
dat.	twáim	twáim	twáim	þrim	þrim	þrim
acc.	twans	twos	twa	þrins	þrins	þrija

Voorbeelden van ordinalia zijn: *fruma* ‘eerste’ (zwak), *anþar* ‘tweede’ (sterk, zonder nominatief-s (zie 5.6.2); vergelijk ndl. *ander*), *þridja* ‘derde’ (zwak).

Aantekeningen

Zie voor meer vormen bijvoorbeeld Braune (Braune-Heidermanns) 2004 (herziening) waarin ook onderscheid gemaakt wordt tussen overgeleverde en gereconstrueerde vormen. De verklaring van de veralgemeende *ë* in de reduplicatiesyllabe is van Guy Tops (persoonlijke mededeling). Voor een generatieve behandeling van de werkwoordsmorfologie zie Motsch 1967, Wurzel 1970, Vennemann 1971 of Beade 1973a. Beade is van mening dat reeds de spreker van het Gotisch niet over “Ablautsregels” beschikte maar de sterke werkwoorden met hun vocaalalternanties als individuele werkwoorden moest leren te onthouden. Voor een analytische behandeling van de gotische morfologie, met behulp van “inheritance trees”, zie Rauch 2003. Of het accent inderdaad op de reduplicatiesyllabe lag, wordt door sommigen in twijfel getrokken. Zie bijvoorbeeld Vennemann 1997. De verklaring van de uitgang van de genitief pluralis met *-ei-* (got. *-e*) is afkomstig van Kortlandt (2007a). Voor het passief in het Gotisch en de mogelijke betekenisverschillen (gebeurpassief met *waírþan* tegenover toestandspassief met *wisan*) zie Van der Wal 1981. De categorie van de jan-werkwoorden wordt behandeld in De Vries 1981.

7. GOTISCH. SYNTACTISCHE AANTEKENINGEN

(1. Inleidende opmerkingen, 2. De werkwoordsvormen, 3. Het gebruik van de naamvallen, 4. Het gebruik van de adjectieven, 5. Pronomina, 6. Woordvolgorde, Aantekeningen)

Deze aantekeningen zijn vooral van belang bij de lezing van de achter dit hoofdstuk afgedrukte tekstfragmenten. Naar volledigheid is niet gestreefd.

7.1. Inleidende opmerkingen

Wulfila heeft vanuit het Grieks vertaald; het precieze griekse voorbeeld is echter niet bekend. Bij de bestudering van de woordvolgorde moeten we met de mogelijkheid rekening houden dat Wulfila uit eerbied voor de heiligheid van de tekst (of om rekening te houden met de eerbied van de lezers of hoorders) de griekse bijbeltekst nogal op de voet is gevolgd. Er kan dus van griekse invloed sprake zijn. Wijkt Wulfila echter ergens van zijn voorbeeld af, dan is dat voor de specifiek gotische syntaxis juist een sterke aanwijzing. Zo vertaalt Wulfila grieks *ho poimèn ho kalos* (Joh. 10:11) met *háirdeis sa goda*; hij laat dus het eerste lidwoord weg. Interessant in dit verband zijn ook de absolute participiumconstructies (zie par. 3 dit hoofdstuk) die niet zoals in het Grieks in de genitief staan maar praktisch altijd (wanneer ze als absolute constructie worden vertaald, wat niet altijd het geval is!) de datiefvorm krijgen. Wanneer toch een keer de genitief gebruikt wordt, is er zeker sprake van griekse invloed. Nog een voorbeeld is Matth. 10:31: *managáim sparwam batizans sijub jūs* ‘vele mussen beter zijn jullie > jullie zijn beter/meer waard dan vele mussen’. De aanduiding van de standaard (waarmee wordt vergeleken), in dit geval *managáim sparwam*, staat in de datief. Dit moet een gotische constructie zijn omdat het Grieks hier geen comparatiefconstructie maar een werkwoord gebruikt: *pollōn strouthiōn diapherete humeis* ‘vele mussen gaan te boven jullie’. Dat de standaardaanduiding vóór de comparatief staat, is echter niet bewijzend omdat deze wanneer de comparatiefconstructie gebruikt wordt, ook in het Grieks voorafgaat.

Een gotische volgorde hebben we bijvoorbeeld in Joh. 11:3 van doen: *siuks ist* ‘hij is ziek’; het Grieks gebruikt hier een werkwoord: *asthenei*. Een voorbeeld van een passus die met het Grieks overeenkomt, is *þái ana airþái godon saianans* lett. ‘die op aarde goede gezaaide’ (Marc. 4:20), met een prepositiebepaling tussen het demonstrativum en het kernwoord en met achterplaatsing van het adjectivisch gebruikte participium. Vergelijk grieks *hoi epi tèn gèn tèn kalèn sparentes*. Tegelijk laat deze passus ook afwijkingen zien: het tweemaal voorkomende lidwoord *tèn* wordt niet vertaald.

Overeenkomst met het Grieks hoeft echter niet per se te betekenen dat de betreffende syntaxis niet authentiek zou zijn, vooral niet wanneer ze ook in de andere oudgermaanse talen teruggevonden wordt. Zo is de volgorde zowel in het Grieks als in het Gotisch tamelijk vrij, maar dat geldt ook voor de andere oudgermaanse talen (en zelfs nog voor het Middelnederlands). Die vrijheid is dus wel authentiek gotisch geweest. Omdat zowel het Grieks als het Gotisch nog een betrekkelijk uitgewerkt naamvalssysteem hadden, valt die vrijheid voor beide talen ook te verwachten. Overeenkomst met het overige Oudgermaans vinden we echter niet bij de zojuist geciteerde passus uit Marcus 4, reden waarom we er hier inderdaad goed aan doen om aan graecismen te denken. Bij de vergelijking met andere oudgermaanse talen, waarvan we pas teksten van een paar eeuwen later hebben, moeten we er mee rekening houden dat die talen intussen veranderd kunnen zijn.

Een tussen-mogelijkheid houdt in dat Wulfila onder griekse invloed in het Gotisch minder gebruikelijke maar wél mogelijke volgordes en constructies heeft gekozen.

7.2. De werkwoordsvormen

a. *infinitief*. Deze kan passieve betekenis hebben: *du saihvan im* ‘om door hen gezien te worden’ (Matth. 6:1); *du* plus infinitief moet dus vertaald worden met ‘om te...’. Zie ook Luc. 18:35 *du áihtron* ‘om te bedelen’. Maar zonder *du*: *mans twái usiddjedun in alh bidjan* ‘twee mannen gingen uit in de tempel om te bidden’ (Luc. 18:10). Een passieve betekenis heeft ook *gameljan* ‘om beschreven te worden’ (zonder *du*) in Luc. 2:5: ‘om beschreven te worden’.

b. *praesens*. Hierbij dienen we rekening te houden met futurumbetekenis: *sahvazuh saei háuheiþ sik silba, gahnáiwjada* ‘alwie zichzelf verhoogt, zal vernederd worden’ (Luc. 18:14).

c. *preteritum*. Dit kan in het Nederlands behalve met een preteritum (onvoltooid verleden tijd) met een perfectum (voltooid tegenwoordige tijd) of plusquamperfectum (voltooid verleden tijd) vertaald worden. Voor een perfectum vergelijk Marc. 5:35: *daúhtar þeina gaswalt* ‘je dochter is gestorven’.

d. *optatief*. De optatief (conjunctief) kan de volgende functies hebben:

- 1) imperatieffunctie: *ni haúrnjáis faúra þus* ‘(je moet (‘t) niet voor je uitbazuinen’ (Matth. 6:2);
- 2) markering van bijzinnen: *þan bidjáiþ* ‘wanneer jullie bidden’ (Matth. 6:5); *ei háuhjáindáu fram mannam* ‘opdat zij door de mensen verhoogd worden’ (Matth. 6:2); *faúrþizei jūs bidjáiþ ina* ‘voordat jullie hem bidden’ (Matth. 6:8); *jah jabái ingibe hva drigkáina* ‘en als zij een of ander vergif drinken’ (Marc. 16:18). Een voorbeeld in een afhankelijke vraag is: *hva wesi þata* ‘wat dat was’ (Luc. 18:36);
- 3) futurumbetekenis: *hvas afwalwjái unsis þana stáin* ‘wie zal ons de steen afwentelen’ (Marc. 16:3); *iþ Guþ niu gawrikái...?* ‘maar zou/zal God niet wreken...?’; (*ni maúrnáiþ*) *hva matjáiþ jah hva drigkáiþ* ‘(jullie moeten je geen zorgen maken) wat jullie zullen eten en wat jullie zullen drinken’ (Matth. 6:31); *hva matjam aíþþáu hva drigkam aíþþáu hve wasjáima?* ‘wat zullen we eten of wat zullen we drinken of waarmee zullen we ons kleden (Matth. 6:31, met twee praesensvormen en een optatiefvorm);
- 4) een wens: *weihnái namo þein* ‘moge jouw naam geheiligd worden’ (Matth. 6:9). Bij het gebruik van de optatief is er steeds op de een of andere manier sprake van ‘(nog) niet werkelijkheid’.

7.3. Het gebruik van de naamvallen

a. *nominatief*

- 1) nominatief als subject: *jah sunsáiw gapaúrsnoda sa brunna (bloþis izos)* ‘en terstond droogde de bron (van haar bloed) op’ (Marc. 5:29);
- 2) nominatief als predicaatsnomen: *jah sijáis háila* ‘en moge je gezond zijn’, gezegd tegen een vrouw, vandaar de feminiene vorm *háila* (Marc. 5:34);
- 3) absolute nominatief: *jah waúrþans dags gatils (þan Herodes...nahtamat waúrhta)* ‘en wordende een passende dag (toen = op dat moment richtte Herodes...een avondmaal aan) = toen er een passende dag was...’ (Marc. 6:21).

b. genitief

- 1) genitief als object bij een bepaald werkwoord, ook als partitieve genitief op te vatten (zie punt 5): *pizei... þaúrþub* ‘wat jullie nodig hebben’ (Matth. 6:8);
- 2) genitief, geregeerd door een prepositie: *in pizei* ‘wegens het feit dat’ (Luc. 18:5);
- 3) genitief geregeerd door een adjectief: *frija ist þis witodis* ‘vrij is van de wet’ (Romeinen 7:3) (een genitivus separativus);
- 4) temporele genitief: *gistradagis* ‘morgen’; *þis dagis afarsabbate* ‘op de dag na de sabbath’ (Mc. 16:2);
- 5) partitieve genitief: *áinohun faírino* (acc.sg.fem. van *áinshun* plus gen.pl. van *faírino*) ‘geen enkele van schulden > geen enkele schuld’ (Joh. 18:38); *ni was im rumis* ‘niet was voor hen van ruimte > er was geen ruimte voor hen’ (Luc. 2:7);
- 6) absolute genitief: *inwisandins sabbate dagis* ‘voorbijzijnde de sabbathdag’ > ‘toen de sabbathdag voorbij was’ (Marc. 16:1);
- 7) genitivus originis (van oorsprong): *ibái jah þu þize siponje is þis mans?* ‘lett. niet ook jij van de discipelen bent van deze mens = ben jij ook niet van de discipelen van deze mens?’ (Joh. 18:17, met negatief partikel *ibái* ‘niet?’);
- 8) genitivus qualitatis: *was áuk jere twalibe* ‘ze was namelijk twaalf jaar’ (Marc. 5:42).

c. datief

- 1) datief als object bij een bepaald werkwoord: *ni maguþ guda skalkinon jah mannonin* ‘jullie kunnen niet God dienen en de mannon’ (Matth. 6:24); *witandans wahtwom* ‘acht gevende op de bewakingen > de wacht houdend’ (Luc. 2: 8);
- 2) datief geregeerd door een prepositie: *fram attin izwamma* ‘van de kant van jullie vader’ (Matth. 6:1);
- 3) datief geregeerd door een adjectief: *was kunþs þamma gudjin* ‘hij was bekend bij de priester’;
- 4) dativus instrumentalis: *wopida Iesus stibnáí mikilái* ‘riep Jezus met grote stem’ (Marc. 15:34); *biwáibidana wastjái hveitái* ‘gekleed met (in) een wit gewaad’ (Marc. 16:5);
- 5) datief na comparatief: *niu sáiwala máis ist fodeináí?* ‘is de ziel/het leven niet meer dan het voedsel?’ (Matth. 6:25);
- 6) absolute datief: *ip þata qiþandin imma* ‘maar dat zeggende hem > toen hij dat zei’ (Joh. 18:22); *at sunnin urrinnandin* ‘bij de zon opgaande > toen de zon opging’ met toegevoegd *at* (Marc. 4:6);
- 7) een datief van “oorzaak” (in ieder geval geeft de datief de handelende persoon aan bij passief begrepen infinitief): *du saihvan im* ‘om door hen gezien te worden’ (Matth. 6:1); *ei gáumjáindáu mannam* ‘opdat zij door de mensen opgemerkt worden’ (Matth. 6:5, vergelijk ook Matth. 6:16: *ei gasaihváindáu mannam* ‘opdat zij door de mensen gezien worden’);
- 8) temporele datief: *laggái hveilái* ‘lange tijd’ (Luc. 18:4);
- 9) datief van maat: *ni wahtái botida* ‘in niets beter geworden’ (Marc. 5:26);
- 10) datief van betrekking: *qimiþ áins namin Jaeirus* ‘komt één (iemand) wat betreft > van naam Jairus’ (Marc. 5:22);
- 11) dativus locativus: *swegnida ahmin Iesus* ‘verheugde zich in de geest Jezus’ (Lucas 10:21); *ufkunnands Iesus ahmin seinamma* ‘bemerkende Jezus in zijn geest’ (Marc. 2: 8).
- 12) van wijze: *hvileikamma dáuþáu skulda gaswiltan* ‘welke dood hij moest sterven’ (Joh. 18:32);

d. *accusatief*

- 1) accusatief als object bij een bepaald werkwoord: *aíþþáu láun ni habáiþ* ‘of jullie zullen geen loon hebben’ (Matth. 6:1);
- 2) accusatief geregeerd door een prepositie: *atgaggandeins in þata hláiw* ‘binnengaande in het graf’ (Matth. 16:5);
- 3) absolute accusatief: *íþ þuk táujandan armáion* ‘maar jij je aalmoes doende > wanneer je je aalmoes doet’ (Matth. 6:3);
- 4) accusatief van maat (tijd): *wisandei in runa bloþis jera twalif* ‘zijnde in bloedvloeiing twaalf jaar’ (Marc. 5:25).

7.4. *Het gebruik van de adjectieven*

Zoals al in 6.3.1 is vermeld, wordt de zwakke flexie gebruikt na het demonstrativum en in het geval van de vocatief, dus in gevallen waarin het om iets bepaalds gaat. Hier zijn nog een paar voorbeelden: *háirdeis sa goda* ‘de goede herder’ (Joh. 10:11); *du Kajafin, þamma máistin gudjin* ‘naar Kajafas, de hoogste priester’ (Joh. 18:24); *atta weiha* ‘heilige vader’ (aanspreking, Joh. 17:11). Voor het overige wordt de sterke flexie gebruikt.

Het adjectief sluit zich in de zin in genus, numerus en casus aan bij het woord waar het bij hoort. Vergelijk *biwáibidana wastjái hveitái* (zie par. 3 dit hoofdstuk bij de datief), waarin *hveitái* de dat.sg.fem. (sterke flexie) aansluit bij het substantief *wastjái* (dat.sg. (fem.) jō-stam). In *sijáis háila* (Marc. 5: 34) ‘wees gezond’ richt het predicaaf gebruikte adjectief *háils* zich naar de toegesproken (feminiene) persoon.

7.5. *Pronomina*

a. *personalia*. Het pronomen personale ontbreekt in subjectsfunctie meestal in het Gotisch: *aíþþáu láun ni habáiþ* ‘of jullie zullen geen loon hebben’ (Matth. 6:1). Het Gotisch is dus een zogeheten “pro-drop”-taal (met *prop-dropping*, waarin men het pronomen a.h.w. laat vallen). De werkwoordsuitgang kan op zichzelf al een voldoende indicatie van persoon en getal zijn: zo kan *gagga* alleen ‘ik ga’ betekenen; in andere gevallen moet ook de context nog een handje meehelpen: zo kan *habáiþ* ‘hij/zij heeft’ en ‘jullie hebben’ betekenen (in Matth. 6:1 is de laatste betekenis van toepassing). Het pronomen wordt wel gebruikt bij een tegenstelling of bij nadruk: *aftet uns þatei skulans sijáima, swaswe jah weis aftetam þáim skulam unsaráim* ‘vergeef ons dat wij schuldenaars zijn zoals ook wij vergeven onze schuldenaars’ (Matth. 6:12); *þaruh qap im Iesus: ik im* ‘toen zeide Jezus hun: ik ben het’ (Joh. 18:5). Soms is er echter van een tegenstelling of nadruk geen sprake: *íþ eis taúhun Jesu fram Kajafin in praítoriaún* ‘maar zij voerden Jezus van Kajafas naar het Praetorium’ (Joh. 18:28).

b) *reflexiva* (personale of possessivum). Het reflexivum heeft altijd betrekking op het onderwerp van de zin: *nih Saúlaúmon gawasida sik swe áins þize blomane* ‘zelfs Salomo bekleedde zich niet (was niet bekleed) als een van deze bloemen’ (Matth. 6:29); *haband mizdon seina* ‘lett. ‘zij hebben het loon van henzelf > zij hebben hun loon (reeds)’ (Matth. 6:5); *jah qam in seinái baúrg* ‘en kwam in zijn eigen stad’ (possessivum, Matth. 9:1).

Uit het tweede voorbeeld blijkt dat de vertaling in het Nederlands niet altijd een reflexieve uitdrukking hoeft op te leveren. Als het personale *ize* ‘van hen’ gebruikt zou zijn, dan zouden daar andere personen

mee bedoeld geweest zijn dan die van het het onderwerp. Vergelijk verder *ip Guþ niu gawrikái þans wopjandans du sis* ‘maar zal God niet wreken de roependen tot hem > (degenen) die tot hem roepen’ (Luc. 18:7). Een vertaling met ‘de roependen tot zich’ zou onjuist zijn; als dat bedoeld was, had er waarschijnlijk gestaan *du sis silbam* ‘tot zichzelf’. Als er zou staan *du imma* ‘tot hem’, zou waarschijnlijk iemand anders dan God bedoeld zijn. In het Gotisch valt dus ook een reflexivum in een woordgroep als *þans wopjandans du sis* onder het bereik van het subject van de zin.

c. *possessiva*. Bij een substantief met possessivum kan nog een bepaald lidwoord staan: *þáim skulam unsaráim* lett. ‘de onze schuldenaren’ (Matth. 6:12). Een andersoortig voorbeeld is *hláif unsarana þana sinteinan* ‘ons brood het dagelijkse’ (Matth. 6:11).

N.B. Het is vaak niet uit te maken of we met een possessivum dan wel met de genitief van het personale te maken hebben: *mizdon seina* (Matth. 6:2) ‘hun loon’ of ‘loon van hen’. Voor de betekenis maakt het overigens niets uit.

d. *demonstrativa en bepaalde lidwoorden*. De pronominale vorm *sa* enz. (vgl. 6.4) heeft zowel de waarde van een demonstrativum als van het bepaalde lidwoord: vgl. *áins þize blomane* ‘een van deze bloemen’ (Matth 6:29) met *sa háirdeis goda* ‘de goede herder’. Als bepaald lidwoord wordt het gebruikt wanneer het in het voorafgaande genoemd is of ook afgezien daarvan bekend is. Vergelijk *atiddjedun du þamma hláíwa* ‘zij gingen naar het graf’ (Marc. 16:2) waarbij het graf al is genoemd in het voorafgaande hoofdstuk, onder meer in *jah galagida ita in hláíwa* ‘en legde het (het lichaam) in een graf’. Maar vergelijk zonder bepaald lidwoord: *lukarn leikis ist áugo* ‘de lamp van het lichaam is het oog’ (Matth. 6:22). Een onbepaald lidwoord komt niet voor: *qapupþan jah gajukon im* ‘en hij zeide dan tot hen ook een gelijkenis’ (Luc. 18:1).

7.6. Woordvolgorde

Zoals al in par. 1 dit hoofdstuk is aangestipt, mogen we voor het Gotisch een relatief vrije woordvolgorde aannemen. De vraag of en in hoeverre Wulfila door zijn grondtekst beïnvloed is, is daar ook al aan de orde geweest.

We vestigen hier nog de aandacht op de volgordes onder c in par. 5 dit hoofdstuk: *þáim skulam unsaráim; hláif unsarana þana sinteinan*. In beide voorbeelden staat het possessivum (zoals in de regel) achter het substantief waar het bij hoort; daarop volgt in het tweede voorbeeld nog een bijvoeglijke bepaling, bestaande uit een demonstrativum (of bepaald lidwoord) plus adjectief. Het adjectief kan een wisselende plaats innemen blijkens de al in par. 4 dit hoofdstuk gegeven voorbeelden: *háirdeis sa goda; du Kajafin, þamma máistin gudjin; atta weiha*.

Een oud verschijnsel in het Gotisch, dat we in de andere oudgermaanse talen niet meer terugvinden, is de plaatsing van bepaalde partikels op de tweede plaats in de zin (volgens de wet van Wackernagel). Een voorbeeld, uit Matth. 6:7, is *bidjandans-upþan* lett. ‘biddende-en-dan > en biddende dan’, met -uh- (geassimileerd tot -uþ-) op de tweede plaats. Vergelijk ook het reeds in par 5 geciteerde *qap-upþan (jah gajukon im)*. Dat we hier met een algemener indo-europees verschijnsel te maken hebben, blijkt niet alleen uit het Grieks (daar vinden we in de paralleltekst het partikel *de*) maar ook uit het Latijn; vergelijk voor laatstgenoemde taal het partikel *-que* in bijv. *filioque* ‘en van de zoon’. Prefixen als bijvoorbeeld *ga-* kunnen door zo’n partikel van de rest van het werkwoord gescheiden worden: *ga-u-láubjats* ‘geloven jullie beiden?’ (Matth. 9: 28; -u is vraagpartikel). Vergelijk ook *uz-uh-þamma mela* ‘en vanaf die tijd’ (Joh. 6:66), *in-uh-jáinamma mela* ‘en in die tijd’ (Matth. 11:25) enz. Hieruit blijkt dat zo’n prefix (preverbaal

element) nog een betrekkelijk zelfstandig element was. Een voorbeeld van -u achter de negatie is *ni-u gameliþ ist?* ‘is (er) niet geschreven?’ (Marc.11:17).

CASUS. *Woordvolgordeproblemen*

De vraag is of eventuele griekse invloed op de woordvolgorde niet overschat wordt. Een vergelijkbare vertaling, waarbij zoveel mogelijk naar een “getrouwe” weergave van de brontekst is gestreefd, is de Statenvertaling uit 1637. Griekse invloed is daarin zeker te bespeuren, bijvoorbeeld in het gebruik van participiumconstructies (die overigens in die tijd onder latijnse invloed algemeen in de mode waren). Van griekse invloed op de woordvolgorde wordt echter voor zover ik zie, nooit melding gemaakt. In ieder geval wordt wie een willekeurig hoofdstuk doorleest, niet door afwijkende volgordes getroffen. Vergelijk bijv. in Joh. 18:23 het griekse *apekriþhè autōi ho Jēsous* (V-S), in de Statenvertaling *Jezus antwoordde hem* (S-V), dus met aanpassing van de volgorde. Zo’n aanpassing is begrijpelijk: afwijkingen in de woordvolgorde zijn opvallend, meer dan constructionele afwijkingen; ze zullen dus eerder vermeden worden, ook bij een sterk op de brontekst gerichte vertaling, zoals uit de Statenvertaling blijkt. Bovendien houdt een vertaler rekening met zijn gehoor, dat door opvallende afwijkingen niet te zeer van de boodschap mag worden afgeleid. Als het Gotisch parallel aan het Grieks *andhōf <imma> Iesus* (V-S) (met geamendeerd *imma*) heeft, dan hoeft dat dus niet per se op het griekse origineel terug te gaan. Overigens kan Wulfila ook constructies aanpassen zoals uit in par. 1 dit hoofdstuk gegeven voorbeelden blijkt. Het werkwoord staat overigens (parallel dus aan het Grieks) vaak vooraan: VS(O), vooral in de zinswending *qap Iesus* ‘zeide Jezus’. Ook in bijzinnen komt dat voor: *þarei was aúrtigards* ‘waar was tuin’ (Joh. 18:1). Dat klopt met de hypothese dat de volgorde van het oude Germaans (X)VSO was (X = topicplaats), zij het met resten van een oude, uit het Proto-indo-europeer overgeërfde (X)SOV-volgorde. Opvallend is ook de plaats van de ontkenning *ni* vóór het werkwoord, wat overeenkomt met de plaats van *ne* in het Middelnederlands. Een voorbeeld is (*láun*) *ni habáip* ‘loon zullen jullie niet hebben’ (Matth. 6:1; het Grieks loopt parallel met *ouk ekhete*). Dit kan als een OV-kenmerk worden beschouwd (in feite is het gegeven voorbeeld (O)OV). SVO-structuren treffen we overigens ook aan: vgl. *Seimon Paítrus...sloh þis háuhumistins gudjins skalk* ‘Simon Petrus sloeg...de dienaar van de hoogste priester’ (Joh. 18: 10). De vooropplaatsing van de genitief, die we hier vinden, is echter OV en oudgermaans. Ook nu loopt het Grieks parallel.

Aantekeningen

Mossé 1956 bevat een uitvoerige behandeling van de gotische syntaxis. Een uitgebreid bibliografisch overzicht kwam voor in de oudere drukken van Braune 2004 (onder meer in die van 1966). Over de plaats van het werkwoord in de oudgermaanse zin zie bijv. Dik 1980 hoofdstuk 7. Een bespreking van een deel van de syntaxis vinden we in Ferraresi 2005 (recensie: Los 2007). Zie ook Lehmann 1994 waaraan een paar voorbeelden ontleend zijn. Lehmann ziet in het Gotisch nog veel oude OV-patronen: *siuks ist* is daar een voorbeeld van en de plaatsing in de comparatiefconstructie van de standaardaanduiding vóór het adjectief is er in ieder geval niet mee in strijd. Verder wijst hij op participiumconstructies die aan het hoofdwkwoord voorafgaan (vooral in de *Skeireins*) en op “verbal noun constructions” (met bijv. de infinitief als nomen) die evenzo voor een OV-structuur kenmerkend zijn. Dat geldt ook voor de plaatsing van het vraagpartikel -u. In Costello 1980 worden de absolute constructies behandeld: de datief is regel; wanneer er een nominatief of accusatief optreedt, kan dat aan een fout in de tekst liggen of aan “inverted analogy” worden toegeschreven. Zie voor deze constructies ook Pudić 1980. Costello (1986) ziet de syntaxis vooral als authentiek gotisch maar wel met graecismen (hellenismen) die ertoe bijgedragen hebben dat het Gotisch zich in SVO-richting ging ontwikkelen. Hij zet overigens vraagtekens bij het SOV-karakter van het Proto-indo-europees. Voor de ontwikkeling van de adjectieven (c.q. woorden met adjectivische betekenis), vooral in syntactisch opzicht, zie Van de Velde 2007. De behandeling daarin reikt vanaf het Proto-indo-europees tot in latere fasen van het Germaans.

GOTISCHE TEKSTFRAGMENTEN

Het eerste tekstfragment is voorzien van een (nogal letterlijke) vertaling; een vrijere staat soms tussen ronde haakjes. De overige fragmenten zijn bestemd voor zelfstudie. Achter de fragmenten bevindt zich een register van gotische woorden met hun betekenis. De werkwoorden vindt men daarin onder de eerste letter van de stam, dus bijvoorbeeld *biwindan* onder de <w>. Uitspraaktekens (die ook in het origineel niet voorkomen) zijn in de teksten weggelaten. Tekstemendaties staan tussen vishaken.

Lucas 2:4- 14 (de herders op het veld)

4. Urrann þan jah Iosef us Galeilaia, us baurg Nazaraip, in Iudaian, in baurg Daweidis, sei haitada Bepla<i>haim, duþe ei was us garda fadreinais Daweidis,
Ging uit dan Jozef uit Galilea, uit de stad Nazareth, naar Judea, naar de stad van David, die wordt genoemd Bethlehem, omdat hij was uit het huis van het geslacht van David.
5. anameljan miþ Mariin sei in fragiftim was imma qeins, wisandein inkilþon.
om beschreven te worden met Maria die in verloving was hem (als) vrouw (die zijn verloofde was), wezende (zijnde) zwanger.
6. Warþ þan, miþþanei þo wesun jainar, usfullnodedun dagos du bairan izai.
(Het) geschiedde dan, toen ze waren daar, (dat) vervuld werden de dagen om te baren voor haar.
7. jah gabar sunu seinana, þana frumabaur, jah biwand ina jah galagida ina in uzetin, unte ni was im rumis in stada þamma.
en zij baarde zoon haar (haar zoon), de eerstgeborene, en omwond hem en legde hem in een kribbe, want niet was hun (voor hen) ruimte in die plaats.
8. Jah hairdjos wesun in þamma samin landa, þairhwakandans jah witandans wahtwom nahts ufaro hairdai seinai.
En herders waren in datzelfde land, doorwakende en achtgevende op de bewakingen van de nacht (de nachtwacht houdende) over hun kudde.
9. Iþ aggilus frauþins anaqam ins jah wulþus frauþins biskain ins, jah ohtedun agisa mikilamma.
En een engel van de Heer aankwam hen (trad op hen toe) en de heerlijkheid van de Heer bescheen hen en ze vreesden met grote vrees.
10. Jah qaþ du im sa aggilus: ni ogeiþ, unte sai, spillo izwis faheid mikila, sei wairþiþ allai managein,
en zeide tot hen de engel: vrees niet, want zie, ik verkondig jullie vreugde groot, die geschiedt (zal geschieden) aan de hele mensheid,
11. þatei gabaurans ist izwis himma daga nasjands, saei ist Kristus frauþa, in baurg Daweidis. dat geboren is (voor) jullie deze dag (vandaag) de redder, die is Christus de Heer, in de stad van David.
12. Jah þata izwis taikns: bigitid barn biwundan jah galagid in uzetin.
En dat (is) (voor) jullie een teken: jullie (zullen) vinden een kind omwonden en gelegd in een kribbe.
13. Jah anaks warþ miþ þamma aggilau managei harjis himinakundis, hazjandane guþ jah qiþandane:
En terstond werd (was er) met de engel een menigte van het leger hemels (hemelse heer), lovende God en zeggende:
14. wulþus in hauhistjam guda jah ana airþai gawairþi in mannam godis wilþins.

heerlijkheid in de hoogsten (den hoge) (aan) God en op aarde vrede in mensen van goede wil.

Aantekeningen:. 4. *urrann* = pret. van *urrinnan*; *dupe ei = du* + oude instrumentalisvorm + relatiefpartikel lett. 'tot dat dat'; 5. *anameljan* = infinitief met passieve betekenis; *fragiftim* = dat.pl. van *fragifts*, bij *fragiban* 'vergeven, schenken'; *imma* = dat.sg.masc.; 6. *warþ* = pret. van *wairþan* 'worden, geschieden'; *izai* = dat.sg.fem.; 7. *biwand* = pret. van *biwindan*; *ni was im rumis* lett. 'niet was hun van ruimte' (met genitivus partitivus afhankelijk van *ni*); 8. *wahtwom* = dat.pl. geregeerd door *witandans*; *nahts* = gen.sg. bij *wahtwom*; *ufaro* = praep. met datief; 9. *anaqam* = pret. van *anaqiman*; *biskain* = id. van *biskeinan*; *ohtedun* = pret. van *ogan* (pret.presens); 10. *ogeip* = imperatief pl. van *ogan*; *faheid* – begrip: *faheþ*; 11. *gabaurans* = part.pret. van *gabairan*; *himma dage* = temporele datief; 12. *bigitid* = lees: *bigitip*; 13. *hazjandane, qibandane* = pluralisvormen bij *managei* (singularis; constructio ad sententiam); 14. *hauhstjam* = dat.pl. bij *hauhists* 'hoogste'.

Mattheüs 6:5-13 (het Onze Vader uit de Bergrede)

5. Jah þan bidþaiþ, ni sijaiþ swaswe þai liutans, unte frijond in gaqumþim jah waihstam plapjo standandans bidjan, ei gaumjaindau mannam. Amen, qiþa izwis þatei haband mizdon seinu. 6. Iþ þu þan bidjais, gagg in heþjon þeina jah galukands haurdai þeinai bidei du attin þeinamma þamma in fulhsnja, jah atta þeins saei saihviþ in fulhsnja, usgibiþ þus in bairhtein. 7. Bidjandansuþ-þan ni filuwaurdjaip, swaswe þai þiudo; þugkeiþ im auk ei in filuwaurdein seinai andhausjaindau. 8. Ni galeikoþ nu þaim; wait auk atta izwar þizei jus þaurbuþ, faurþizei jus bidjaip ina. 9. Swa nu bidjaip jus: atta unsar þu in himinam, weihnai namo þein, 10. qimai þiudinassus þeins, wairþai wilja þeins, swe in himina jah ana airþai, 11. hlaif unsarana þana sinteinan gif uns himma daga 12. jah aflet uns þatei skulans sijaima swaswe jah weis afletam þaim skulam unsaraim. 13. Jah ni briggais uns in fraistubnjai, ak lausei uns af þamma ubilin; unte þeina ist þiudangardi jah mahts jah wulþus in aiwins. Amen.

Marcus 2: 1-12 (een genezingsverhaal)

Jah galaiþ aftra in Kafarnaum afar dagans, jah gafrehun þatei in garda ist. 2. jah suns gaqemun managai, swaswe juþan ni gamostedun nih at daura, jah rodida im waurd. 3. jah qemun at imma usliþan bairandans, hafanana fram fidworim. 4. jah ni magandans nehva qiman imma faura manageim, andhulidedun hrot þarei was Iesus jah usgrabandans insailidedun þata badi jah fralailotun ana þammei lag sa usliþa. 5. gasaihvands þan Iesus galaubein ize qap du þamma usliþin: barnilo, afletanda þus frawaurhteis þeinos. 6. wesunuh þan sumai þize bokarje jainar sitandans jah þagkjandans sis in hairtam seinaim: 7. hva sa swa rodeiþ naiteinins? hvas mag afletan frawaurhtins, niba ains guþ? 8. jah suns ufkunnands Iesus ahmin seinamma þatei swa þai mitodedun sis, qap du im: duhve mitoþ þata in hairtam izwaraim? 9. hvaþar ist azetizo du qiþan þamma usliþin: afletanda þus frawaurhteis þeinos, þau qiþan: urreis jah nim þata badi þeinata jah gagg? 10. aþþan ei witeiþ þatei waldufni habaiþ sunus mans ana airþai afletan frawaurhtins, qap du þamma usliþin: 11. þus qiþa: urreis nimuh þata badi þein jah gagg du garda þeinamma. 12. jah urrais suns jah ushafjands badi usiddja faura andwairþja allaize, swaswe usgeisnodedun allai jah hauhidedun mikiljandans guþ, qiþandans þatei aiw swa ni gasehvun.

Aantekeningen: 2. *ni...nih* = tweeledige negatie; 4. *ana þammei* 'waarop'; 5. *wesunuh*: *wesun* + vraagpartikel *uh*; 6. *sis* (dat.) 'bij zichzelf' (zie ook vers 8); 8. *ahmin seinamma* 'in zijn geest' (locatieve datief); 12. *þatei aiw swa ni gasehvun* lett. 'dat tijd zo niet zagen' = 'dat zij nooit zo(iets) zagen'.

Lucas 18: 1-8 (een gelijkenis)

1. Qaþuþ-þan jah gajukon im du þammei sinteino skulun bidjan jah ni wairþan usgrudjans, 2. qíþands: staua was sums in sumai baurg, guþ ni ogands jah mannan ni aistands. 3. Wasuþ-þan jah widuwo in þizai baurg jainai jah atiddja du imma qíþandei: fraweit mik ana andastapja meinamma. 4 Jah ni wilda laggai hveilai. Afaruþ-þan þata qaþ in sis silbin: jabai jah guþ ni og jah mannan ni aista, 5. íþ in þizei uspriutiþ mis so widuwo, fraweita þo, ibai und andi qimandei usagljai mis. 6. Qaþ þan frauja: hauseiþ hva staua inwindiþos qíþiþ. 7. Íþ guþ niu gawrikai þans gawalidans seinans, þans wopjandans du sis dagam jah nahtam, jah usbeidands ist ana im? 8. Aþþan qíþa izwis þatei gawrikiþ ins sprauto. Íþ sweþpauh sunus mans qimands bi-u-gitai galaubein ana airþai?

Aantekeningen: 1. *Qaþuþ-þan* – begriip: *qaþ-uh-þan* (vgl. ook *wasuþ-þan* in vers 3 en *afaruþ-þan* in vers 4); *du þammei* ‘tot datgene dat (zij)’ = ‘met de bedoeling dat zij’; 5. *in þizei* ‘wegens dat dat’ = ‘wegens het feit dat’; 6. *staua inwindiþos* lett. ‘de rechter van de ongerechtigheid’; 8. *bi-u-gitai* – begriip: *bigitai* (van *bigitan*) plus vraagpartikel -u-).

Johannes 18: 15-18, 25-27 (de verloochening door Petrus)

15. Þaruh laistida Iesu Seimon Paitrus jah anþar siponeis. Sah þan siponeis was kunþs þamma gudjin jah miþinngalaiþ miþ Iesua in rohsn þis gudjins 16. íþ Paitrus stoþ at daurom uta. Þaruh usiddja ut sa siponeis anþar, saei was kunþs þamma gudjin, jah qaþ daurawardai jah attauh inn Paitru. 17. Þaruh qaþ jaina þiwi, so daurawardo, du Paitrau: ibai jah þu þize siponje is þis mans? Íþ is qaþ; ni im. 18 Þaruh stoþun skalkos jah andbahtos haurja waurkjandans, unte kald was, jah warmidedun sik, jah þan was miþ im Paitrus standands jah warmjands sik. --- 25. Íþ Seimon Paitrus was standands jah warmjands sik. Þaruh qeþun du imma: niu jah þu þize siponje þis is? Íþ is afaiaik jah qaþ: ne, ni im. 26. Qaþ sums þize skalke þis maistins gudjins, sah niþjis was þammei afmaimait Paitrus auso: niu þuk sahv ik in aurtigarda miþ imma? 27. Þaruh aftra afaiaik Paitrus, jah suns hana hrukida.

Marcus 16: 1-8 (de Opstanding)

1. Jah inwisandins sabbate dagis Marja so Magdalene jah Marja so Iakobis jah Salome usbauhtedun aromata, ei atgaggandeins gasalbodedeina ina. 2. Jah filu air þis dagis afarsabbate atiddjedun du þamma hlaiwa at urinnandin sunnin. 3. Jah qeþun du sis misso: hvas afwalwjai unsis þana stain af daurom þis hlaiwis? 4. Jah insaihvandeins gaumidedun þammei afwalwiþs ist sa stains; was auk mikils abraba. 5. Jah atgaggandeins in þata hlaiw gasehvun juggalaup sitandan in taihswai biwaibidana wastjai hveitai: jah usgeisnodedun. 6. Þaruh qaþ du im: ni faurhteip izwis, Iesu sokeip Nazoraiu þana ushramidan; nist her, urrais, sai þana stap þarei galagidedun ina. 7. Akei gaggiþ qípiduh du siponjam is jah du Paitrau þatei faurbigaggiþ izwis in Galeilaian; þaruh ina gasaihviþ, swaswe qaþ izwis. 8. Jah usgaggandeins af þamma hlaiwa gaþplahun; dizuh-þan-sat ijós reiro jah usfilmei, jah ni qeþun mannhun waiht; ohtedun sis auk.

Aantekeningen: 4. *þammei* ‘datgene dat’ = ‘het feit dat’, ‘dat’; 6. *nist* – begriip *ni ist*; 7. *qípiduh* – begriip: *gíþiþ-uh*; 8. *dizuh-þan-sat* – begriip: *dissat* (van *dissitan*) + *uh* + *þan*; *ni mannhun* (dat. van *ni mannahun*) ‘aan niemand’; *waiht* acc.sg. van *waihts* (Fi) ‘ding’ = ‘iets’.

Romeinen 13: 1-4 (gehoorzaamheid aan de overheid)

1. All saiwalo waldufnjam ufarwisandam ufhausjai, unte nist waldufni alja fram guda, ip þo wisandona fram guda gasatida sind. 2. Swaei sa andstandands waldufnja gudis garaideinai andstop ip þai andstandandans silbans sis wargiþa nimand. 3. þai auk reiks ni sind agis godamma waurstwa, ak ubilamma; apþan wileis ei ni ogeis waldufni? Þiup taujais jah habais hazein us þamma, 4. unte gudis andbahts ist þus in godamma. Ip jabai ubil taujis, ogs, unte ni sware þana hairu bairiþ. Gudis auk andbahts ist, fraweitands in þwairhein þamma ubil taujandin.

Aantekeningen: 1. *all saiwalo* nom.sg.neutrum van *alls* + gen.pl. van *saiwala*; 4. *ogs* 2^e pers.sg.imper. van *ogan*.

WOORDVERKLARING

(woorden gecombineerd met een naamval (casus) zijn preposities, woorden met aanduiding van genus (m, f, n) en stam (a, ja enz.) zijn substantieven; voor woorden beginnend met <h> zie aan het eind)

Abraba adv. – zeer	bokareis m.ja – schriftgeleerde
af + dat. – van(af)	briggan onregelm.ww. – brengen
afar + acc. – na	us-bugjan onregelm.ww. – kopen
afarsabbate – na de sabbath	
aftra adv. – wederom	Dags m.a – dag
agis n.a – vrees	daúr n.a – deur
us-agljjan zw.1 – in het gezicht slaan	daúrawardo f.n – deurwachteres
ahma m.n – geest	daúrawardo/s m.a – deurwachter
af-áikan pret.pres. – ontkennen	du + dat. – tot; duhue – waarom, waartoe
áins num. – één, alleen	
áir adv. – vroeg	Ei – (op)dat
áirþa f.o – aarde	
áistan ww. – ontzien	Faúra + dat. – voor, vanwege
áiw ... ni – nooit	faúrhjtjan zw.1 – vrozen
áiws m.a/i – tijd	faúrþizei conj. – vóórdat
akei conj. – maar	fidwor num. – vier
alls adj. – al(le), ieder	filu(waúrdei f.n) – zeer, veel (woorden)
ana + dat. – op	ga-fraihnan st.5 – te weten komen
andastapjis m.ja – tegenpartij	fráistubni f.jō – verzoeking
andbahts m.a – dienaar	fram + dat. – van(af)
andeis m.ja/i – einde	fráuja m.n – heer
andwaírþi n.a – aangezicht	frawaúrhts f.i – zonde
anþar adj.a – ander	frijon zw.w – houden van
aromata – specerijen	fulhsni n.ja – (het) verborgen(e)
at + dat. – deur	
atta m.n – vader	Gaggan onregelm.ww. - gaan
apþan conj. – maar	at-gaggan – erheen gaan
áuk adv. – namelijk	faírbi-gaggan – vóóruit gaan
aúrtigards m.i – tuin	us-gaggan – eruit gaan
áuso n.n – oor	gajuko f.n – gelijkenis
azetizo adv. – gemakkelijker	gaqumþs f.i – samenkomst

a

Badi n.ja – bed
baíran st.4 – dragen
baírhtei f.n – helderheid, licht
barnilo n.n – kindje
baúrgs f.wortel – burcht
us-beidan + ana + dat. – wachten op
bidjan st.5 – bidden
guþs m.a – god

Haban st.3 – hebben
hafjan st.6 – heffen
us-hafjan – wegnemen
háirto m.n – hart
háirus m.u – zwaard
háuhjan zw.1 – prijzen
háurds f.i – gevlochten deur
háúrja n.ja pl. – kolen(vuur)
háusjan zw.1 – horen
and- háusjan – horen
uf-háusjan – gehoorzamen
hazeins f i/jō – lof
heþjo f.n – kamer
himins m.a – hemel
himma dat. – deze
hláifs m.a – brood
hláiw n.a – graf
us-hramjan zw.1 – kruisigen
hrot n.a – dak
hrūkjan – kraaien
and-huljan zw.1 – onthullen

Ibái conj. – dat niet; niet?
ik pron. – zie 6.4
inn adv. – naar binnen
inwindiþa f.ō – onrechtvaardigheid

Jabái conj. – indien
jah conj. – en
jáinar adv. – daar?
jáins pron.sterk adj. – ginds
juggaláuþs m.i – jongeling
juþan adv. – reeds
jūs pron. – zie 6.4

Kalds adj.a – koud
uf-kunnan pret.pres. – merken

gards m.i – huis
gaúmjan zw.1 – bemerken
us-geisnan zw.4 – verwonderd zijn
giban st.5 – geven
us-giban – betalen
bi-gitan st.5 – vinden
us-graban st.6 – uitgraven
gudja m.n – priester
ga-lukan st.2 – sluiten

Magan pret.pres. – kunnen
mahts f.i – macht, kracht
máists superl. – meest
af-maitan red.ww. – afsnijden
managei f.n – menigte
manags pron. adj.a – menig
manna m.wortel – man, mens
mannhun pron. – zie 6.4
meins pron. – zie 6.4
mikils adj.a – groot
mikiljan zw.1 – groot maken'
misso adv. – wederzijds
miton zw.2 – bedenken, overleggen
mizdo f.n – loon
ga-motan pret.pres. – ruimte vinden

Nahts f.wortel – nacht
náiteins f i/jō – lastering
namo n.m – naam
nehua adv. – nabij
ni(h) adv. – niet
nibái conj. – tenzij
niman st.4 – nemen
niþjis m.ja – verwante

Ogan pret.pres. – vrezén

Plapja (?) f.ō – straat

Qiman st.4 – komen
ga-qiman – samenkomen
qiþan st.5 – zeggen

ga-Ráidjan zw.1 – verordenen
reiks wortel pl. – overheden
reiro f.n – siddering
reisan st.1 – rijzen

kunþs adj.a – bekend

Laggs adj.a – lang

ga-lagjan zw.1 – leggen

láusjan zaw.1 – los maken

ga-leikon zw.2 – lijken op

ga-leiþan st.1 – komen, gaan

af-letan red.ww. – vergeven

fra-letan id. – neerlaten

ligan st.5 – liggen

liuta m.n – huichelaar

in-saiþuan – erin zien

in-sáiljan zw.1 – met touwen neerlaten

sáiwala f.ō – ziel

salbon zw.2 – zalven

ga-salbon – zalven

satjan zw.1 – zetten

ga-satjan – zetten, leggen

seins pron. – zie 6.4

silba pron. – zie 6.4

sinteino adv. – dagelijks, altijd

sinteins adj.a – dagelijks

siponeis m.ja – leerling

sitan st.5 – zitten

dis-sitan – beslag nemen van

skalks m.a – dienaar

skula m.n – schuldenaar

skulan pret.pres. – moeten

sokjan zw.1 – zoeken

spráuto adv. – spoedig

stáins m.a – steen

standan onregelm.ww. – staan

and-standan – weerstaan

staua m.n – rechter

staps m.i – plaats

sums pron. – enkele, een of ander

sunno f.n – zon

suns adv. – terstond

sunus m.u – zoon

swa adv. – zo

swaei conj. – zodat

sware adj. – tevergeefs

swaswe conj. – zoals

swepaúh adv. – maar toch

Tafhsua zw.adj.a – rechts

táujan zw.1 – doen

ur-reisan – opstaan

rinnan st.3 – rennen, lopen

ur-rinnan – opgaan

rodjan zw.1 – spreken, praten

rohsn f.1. – hof

Sa pron. – zie 6.4, saei id.

sabbate dagis gen. – op de sabbath

sái adv. – zie

saiþuan st.5 – zien

ga-saiþuan – zien

þiwi f.jō – maagd, meisje

þliuhan st.2 – vluchten

ga-þliuhan – wegvluchten

us-þriutan st.3 - + dat. – lastig vallen

þugkjan onregelm.ww. – dunken

þwaírhei f.n – toorn, twist

U - vraagpartikel

ubils adj.a – boos

-uh encl. – en

und + acc. – tot

unte conj. – want

unsar pron. – zie 6.4

usfilmei f.n – ontzetting

usgrudja zw.adj. – moedeloos

usliþa zw.adj. – verlamd

ut(a) adv. – (naar) buiten

bi-Wáibjan zw.1 – omwikkelen

waíhts f.i – ding

waíhsta m.n – hoek

waírþan st.3 – worden

waldufni n.ja – macht

ga-waljan zw.1 – kiezen

af-walwjan zw.1 – afwentelen

wargiþa f.ō – veroordeling

warmjan zw.1 – warmen

wasti f.jō – kled

waúrd n.a – woord

filuwaúrdjan – veel woorden gebruiken

waúrstwa n.a – werk

weihnan zw.4 – wijden, heiligen

weis pron. – zie 6.4

fra-weitan st.1 – in recht herstellen

widuwo f.n – weduwe

wilja m.n – wil

tiuhan st.2 – trekken
at-tiuhan – erbij halen

þagkjan zw.1 - denken
þan adv. – dan
þarei rel. adv. – waar; þaruh – daar, toen
þatei conj. – dat
þaúrban pret.pres. – nodig hebben
þeins pron. – zie 6.4
þiuda f.ō – volk
þiudangardi f.jō – koninkrijk
þiudinassus m.u – (konink)rijk
þiuþ n.a. – (het) goede

wiljan onregelm.wv. – willen
wisan st.5 – wezen, zijn
in-wisan – voorbij zijn
ufar-wisan – erboven zijn
witan pret.pres. – weten
witan zw.3 + dat. – letten op
ga-wrikan st.5 – wreken
wulþus m.u – heerlijkheid

huas, huapar pron. – zie 6.4
hueila f.ō – tijd
hueits adj.a – wit
huopjan zw.1 – roepen

INLEIDING

8. HET INDO-EUROPEES

(1. Opmerkingen vooraf, 2. Inleiding, 3. Indo-europese talen en talengroepen, 4. Het proto-indo-europese klanksysteem, 5. Veranderingen in verband met de laryngalen, 6. Ablaut (6.1. Algemeen, 6.2. De Ablaut in het Germaans), Aantekeningen)

8.1. *Opmerkingen vooraf*

De bedoeling van dit hoofdstuk is dat duidelijk wordt welke plaats het Nederlands inneemt binnen het grote geheel van het Indo-europees, in hoofdstuk 9 welke plaats het inneemt binnen het geheel van het Germaans. Het Nederlands is immers een indo-europese taal en het is ook een germaanse taal. Anders gezegd: het gaat in oorsprong terug op het Protogermaans en via het Protogermaans op het Proto-indo-europees. Hoofdstuk 8a behandelt enkele theoretische begrippen.

8.2. *Inleiding*

Het *Proto-indo-europees* werd gesproken zeker 3000 (maar waarschijnlijk wel 4000 à 3500) vóór Chr., mogelijk in het gebied ten noorden van de Zwarte en de Kaspische Zee, de pontisch-kaspische ruimte. Dit is een volgens strenge methoden gereconstrueerde hypothetische prototaal (vroeger spraken men wel van *oertaal*). De reconstructie heeft plaatsgevonden op basis van de, met elkaar verwante, indo-europese talen, die men zich uit die prototaal ontwikkeld denkt. Vooral de oudere stadia zijn uiteraard voor die reconstructie belangrijk, hoewel het moderne Litouws door zijn archaïsche vormen ook veel aanknopingspunten biedt. Het spreekt vanzelf dat met het Proto-indo-europees zelf ook de ontwikkeling daarvan tot de overgeleverde taalstadia tot het terrein van de reconstructie behoort. (Een niet meer zo vaak gebruikte benaming, in plaats van *indo-europees*, is *indogermaans*.) Vaak, althans bij de klanken, is het Latijn representatief voor het Proto-indo-europees, d.w.z. heeft het Latijn bij benadering de proto-indo-europese klank bewaard. Een enkele keer bieden het Grieks of het Sanskrit meer houvast; verder kunnen soms ook vormen uit het Oudiers, Oudslavisch (Kerkslavisch) of het Litouws van dienst zijn.

Het Proto-indo-europees wordt in verband gebracht met de *kurgan*-cultuur (russisch *kurgan* 'lage tumulus'); deze hoorde bij veeteelt-bedrijvende steppebewoners (nomaden) die erin slaagden het paard te temmen en wagens (strijdwagens!) op wielen te maken. Deze expansieve stammen breidden hun macht uit door verovering en/of migratie en verspreidden daarmee ook het Indo-europees. Dit was in de veroverde gebieden eerst de taal van de bovenlaag, welke taal later werd overgenomen door de onderlaag maar niet zonder dat deze elementen van haar oorspronkelijke taal daarin overbracht. Genetisch onderzoek laat zien dat er slechts van een dunne indo-europese bovenlaag sprake geweest kan zijn; het was dus niet de meerderheid maar een elitaire minderheid die de taal bepaalde. Er moet dus van een duidelijke hiërarchie, passend bij een nomadische cultuur, sprake geweest zijn. De oorspronkelijke taal fungeerde als substraat (zie voor dit begrip 8a.3). In een alternatieve visie (die minder aanhangers heeft) wordt het Proto-indo-europees in Anatolië, in het gebied van het latere Hettitisch (zie beneden), gelocaliseerd. Er kan dan verband gezien worden met de landbouwrevolutie rond ten minste 8000 vóór Chr.

8.3. *Indo-europese talen en talengroepen*

De volgende talen en talengroepen worden onderscheiden:

de *indo-iraanse talen* (gesproken in het gebied van India en Iran):

1. het Sanskrit (in de eeuwen rond het begin van de christelijke jaartelling), de klassieke indische literatuurtaal. De oudste vorm daarvan is het Vedisch (lang vóór Chr.), de taal van de Veda's, oude heilige geschriften, die aan de basis van het Hindoeïsme liggen. Van de vele moderne indo-europese talen van India noemen we hier alleen het Hindi en het Urdu. Laatstgenoemde taal is ook de officiële taal van Pakistan. Voor het Indisch moet met een sterke substraatwerking vanuit de oorspronkelijke taal van het land, het niet-indo-europese Drawidisch, gerekend worden.

2. het Avestisch (eveneens in de eeuwen rond het begin van de christelijke jaartelling), de taal van de Avesta, een verzameling oudperzische literatuur die verband houdt met de profeet Zarathustra. Iraans was ook de taal van de Skythen, die in het laatste millennium vóór Christus een belangrijk rijk gesticht hebben in het huidige Rusland annex de Oekraïne. Moderne iraanse talen zijn o.a. het Farsi in Perzië en het Pasjtoe in Afghanistan.

de *anatolische talen*. De belangrijkste vertegenwoordiger daarvan is het Hettitisch (ook wel Hittitisch), de taal van de Hettieten, die in het tweede millennium vóór Chr. een groot rijk in Klein Azië gesticht hadden. Hun teksten in spijkerschrift werden in 1916-1917 door de tsjechische onderzoeker Hrozný ontcijferd. Andere anatolische talen zijn o.a. het Luwisch dat aan de zuidkust van Klein-Azië, en het Lydisch dat aan de westkust daarvan werd gesproken. Het Hettitisch moeten we in het centrale deel localiseren.

het *Tochaars*. Dit is in twee vormen: A en B, overgeleverd en werd in de 7^e tot de 8^e eeuw in delen van Toerkestan (het Tarimbekken) gesproken. Het Tochaars werd dus in een gebied ver naar het oosten gesproken maar het hoort eerder bij het westelijke Indo-europees (het Germaans bijvoorbeeld) dan bij het oostelijke (het Indo-iraans). Mogelijk is er verband met in het betreffende gebied teruggevonden mummies waarvan het uiterlijk duidelijk niet aziatisch maar europees is.

het *Armeens*. Dit is sedert de 5^e eeuw bekend. Het is een vorm van Indo-europees die door migratie via de Balkan en Klein-Azië in de Zuid-Kaukasus is terechtgekomen.

het *Grieks*. Dit omvat oude en moderne dialecten, met als oudste vorm het in Lineair B geschreven Myceens (2e millennium vóór Chr.). Omstreeks het begin van onze jaartelling was er in het oostelijk bekken van de Middellandse Zee een griekse verkeerstaal (lingua franca) in gebruik is, de zogeheten *Koinè* (gr. *koinè* 'gemeenschappelijk'). Het is de taal van het Nieuwe Testament. Met de koinè bevinden ons eeuwen laten dan Homerus die rond 800-750 vóór Chr. zijn Ilias en Odyssee gedicht moet hebben. Op de koiné, dat vooral op het klassieke Attisch (het dialect van Athene) teruggaat, gaan de moderne dialecten terug.

Vele griekse woorden blijken niet indo-europees te zijn maar moeten aan een vóór-grieks, *pelagisch* substraat worden toegeschreven. Sommige van deze woorden zijn door ontleening, soms via het Latijn, in het Nederlands terechtgekomen: *aroma* (gr. *arōma*), *olijf* (gr. *elaiè*, lat. *olivia*), *wijn* (gr. *woinos* > *oinos*, lat. *vinum*), *hyacinth* (gr. *hyakinthos*). Het suffix -nth- in laatstgenoemd woord is typerend voor zo'n substraatwoord.

het *Albanees* (ook wel Albaans genoemd). Dit is pas sinds de 15e eeuw overgeleverd. Er wordt wel aangenomen dat het Albanees uit een symbiose van Illyrisch (zie hieronder) en Latijn is ontstaan.

de *italische* talen (tegenwoordig ook wel *sabellisch* genoemd). Hiermee bevinden we ons op het Apennijns Schiereiland. Behalve o.a. het Oskisch en het Umbrisch behoort hiertoe het Latijn, het dialect van Latium (rond Rome) dat vanaf de 7^e eeuw vóór Chr. bekend is. Uit een latere vorm daarvan, het zogenaamde Vulgairlatijn, hebben de romaanse talen zich ontwikkeld: Italiaans, Sardinisch, Spaans (ook in Midden- en Zuid-Amerika behalve Brazilië), Catalaans, Portugees (ook in Brazilië), Roemeens, Rhaetoromaans (in een paar zwitserse en italiaanse bergdalen), Provençaals, Frans (ook in afrikaanse landen en in een deel van Canada).

Het Latijn kan een sterke invloed van het (niet-indo-europese) Etruskisch ondergaan hebben; Voor *casēus*, *fenestra*, *numerus* wordt wel etruskische oorsprong aangenomen. We vinden de betreffende woorden in het Nederlands als *kaas*, *venster*, *nummer* terug.

de *keltische* talen. Deze werden gesproken in het 2^e en 1^e millennium vóór Chr. over een groot deel van Europa, van Anatolië tot in het westen. Ze zijn alleen nog maar in resten aan de periferie bewaard gebleven: het Welsh, het Gaelic (in Schotland), het Iers en het Bretons (vanuit de britse eilanden door migratie in Bretagne terechtgekomen). Voor keltische invloed op het Germaans zie 12.2.

de *baltische* talen. De bekendste vertegenwoordigers daarvan zijn het Litouws en het Lets, beide vanaf de 16^e eeuw bekend. Het zogeheten Pruisisch, gesproken in de huidige russische enclave rond Kaliningrad (Koningsbergen) en het noorden van het huidige Polen, is rond 1700 uitgestorven.

de *slavische* talen. De oudste variëteit daarvan is het Oud(kerk)slavisch dat vanaf de 9^e eeuw is opgetekend. Moderne variëteiten zijn het oostslavische Russisch, Witruisisch en Oekraïens, het westslavische Pools, Slowaaks, Tsjechisch en Sorbisch (in de oostduitse Lausitz) en het zuidslavische Sloveens, Servisch, Kroatisch, Macedoons en Bulgaars.

de *germaanse* talen. Traditioneel is een driedeling in Oost-, Noord- en Westgermaans. Zie verder het hoofdstuk 9.

Dan zijn er ook nog de intussen uitgestorven talen of talengroepen waarvan resten in inscripties bewaard zijn. Genoemd kunnen worden het Thracisch (vooral in wat nu Bulgarije is; tot in de 6^e eeuw nog in taaleilanden in het Rhodopengebergte gesproken), het Illyrisch (vooral in het tegenwoordige Albanië en Bosnië) en het daarmee verwante Messapisch (in het zuidoosten van Italië), het Venetisch (in het noordoosten van Italië; vergelijk de naam *Venetië*) en het Frygisch (in een groot middendeel van Klein-Azië, na het verval van de hettitische heerschappij). Het Venetisch kan overigens tot de italische tak behoord hebben.

Dat de genoemde talen en talengroepen inderdaad indo-europees zijn, kan met de hieronder staande (overigens niet volledige) rijtjes geïllustreerd worden. Hierin worden woorden gegeven die met elkaar verwant zijn, d.w.z. tot dezelfde proto-indo-europese wortel zijn te herleiden. Let op de over het algemeen nog zichtbare klankovereenkomsten; een duidelijke uitzondering daarbij is arm. *erek*' (bij *drie*) dat echter etymologisch toch in het rijtje thuishoort. De verschillen zijn te verklaren door middel van klankwetten maar er kan ook sprake zijn van variatie in de prototaal, bijv. bij lat. *rūfus/ruber*. Door een klankwet is de anlautende s- in het Grieks h- geworden. De betekenissen komen over het algemeen goed overeen; bij osl. *ruda* moeten we echter aan (rood) 'koper' denken. De streepjes betekenen dat overeenkomende woorden ontbreken, althans niet overgeleverd zijn; het betekent uiteraard niet dat de betreffende talen voor het begrip in kwestie geen benaming hadden. Zo had het Gotisch voor 'moeder' het woord *áípei*; misschien had het daarnaast ook *mōþar* maar dat

komt in de overgeleverde teksten niet voor. Voor het Hettitisch kunnen we als aanvulling *wātar* geven dat sterk lijkt op ndl. *water* (got. *wato*) en daarmee ook verwant is. Op de onderste rij staan de vormen genoteerd die voor het Proto-indo-europees zijn gereconstrueerd.

ndl.	moeder	nieuw	zitten	naam	rood
skrt.	māta	<u>n</u> ava-	sīdati	nāman-	rohita-
hett.	-	nēwas	-	lāman	-
toch.A	mācer	ñu	-	ñem	rtär
arm.	mayr	-	n-stim	anun	-
gr.	mētēr	néos	hedzomai	ónoma	erūthrós
alb.	motēr	-	-	emër	-
lat.	māter	novus	sedēre	nōmen	rūfus/ruber
oi.	māthir	nūe	saidid	ainm	rūad
lit.	mótė	navas	sėdėti	-	raūdas
osl.	mati	novǔ	sėdėti	imę	ruda
got.	-	niujis	sitan	namo	ráuþs
pie.	* <u>meh</u> ₂ ter	*neuo-	*sed-	*h ₃ neh ₃ -mn	*h ₁ rudh-

N.B. Het Fins, Estisch, Laps en Hongaars zijn niet indo-europees; deze talen behoren tot de fins-oegrische talenfamilie, een onderdeel van het Oeralisch. Het Baskisch en de kaukasische talen vallen eveneens buiten het Indo-europees. Voor de omgeving van Istanbul kunnen we als Europese taal ook nog het Turks noemen dat tot de altaïsche taalfamilie behoort. Vergelijk bijvoorbeeld voor het Hongaars *anya* ‘moeder’, *új* ‘nieuw’, *három* ‘drie’, *név* ‘naam’, *piros* ‘rood’ (*név* vertoont, toevallig?, enige gelijkenis met het rijtje *naam*).

Is het mogelijk om ook nog genetisch verband tussen deze grote taalfamilies te zien? Hiermee zouden we dan nog dieper het verleden ingaan, tot vóór het Proto-indo-europees. Er wordt wel gedacht aan een Proto-indo-oeralisch of zelfs aan een Nostratisch, het laatste te reconstrueren op basis niet alleen van het Indo-europees en het Oeralisch maar ook van het Altaïsch, het Zuidkaukasisch (o.a. het Georgisch), het Drawidisch in India en de door Eskimo’s gesproken Inuïttalen. Alle talen van de wereld zouden zelfs terug kunnen gaan op een Proto-world oftewel het Proto-human (vele tienduizenden jaren geleden). Het spreekt vanzelf dat hoe verder we in de tijd teruggaan, des te onzekerder de verbanden worden (hoewel dergelijke speculaties interessant blijven).

8.4. Het proto-indo-europese klanksysteem

Voor een beter begrip van de hoofdstukken over de historische klankleer (vanaf hoofdstuk 16) geven we hier een overzicht van het uiteraard gereconstrueerde proto-indo-europese klanksysteem volgens de tegenwoordig breed aanvaarde reconstructie. Voor zover nodig komt de morfologie in deel 2 (Vormleer) aan de orde.

We moeten voor het Proto-Indo-Europees de volgende klankreeksen aannemen:

a. vier vocalen, twee korte: *ĕ* en *ǫ*, en twee lange: *ē* en *ō* (de lange komen aanmerkelijk minder vaak voor dan de korte);

b. een zestal resonanten, die als vocaal én als consonant kunnen fungeren: de liquidae l en r, de nasalen n en m en de halfvocalen j en w. Wanneer de l, r, n en m, bijvoorbeeld tussen consonanten, als vocalen optreden, (we spreken dan van een sonantische l, r, n, m) worden ze gewoonlijk als $\underset{\cdot}{l}$, $\underset{\cdot}{r}$, $\underset{\cdot}{m}$, $\underset{\cdot}{n}$ genoteerd. In feite is in de gereconstrueerde vormen geen aparte notatie nodig omdat de plaats tussen consonanten al voldoende duidelijk maakt hoe de uitspraak moet zijn. Bij de halfvocalen wordt onderscheid gemaakt tussen de vocalische $\underset{\cdot}{j}$ en $\underset{\cdot}{w}$ enerzijds (bijvoorbeeld tussen consonanten) en de consonantische j en w anderzijds (bijvoorbeeld in de Anlaut vóór vocaal). Volgens traditie worden j en w aangegeven door middel van <i> of een <u> met een rondje eronder. Net als de sonantische l enz. komen $\underset{\cdot}{j}$ en $\underset{\cdot}{w}$ bijvoorbeeld tussen consonanten voor, de j en w net als consonantische l enz. We hebben hier steeds met varianten van één foneem te maken; we zouden daarom kunnen volstaan met één teken: <l>, <r> enz. Omdat de fonetische waarde van belang kan zijn met het oog op de latere ontwikkeling, nemen we het fonetische onderscheid in acht (vóór een velair kan de <n> fonetisch [ŋ] zijn);

c. drie laryngalen: h_1 , h_2 en h_3 , die in dezelfde posities kunnen voorkomen als de resonanten, dus bijvoorbeeld ook tussen medeklinkers;

d. zeventien obstruenten, onder te verdelen naar articulatiwijze (occlusieven en fricatieven), stem (of in plaats daarvan naar sterkte: fortis of lenis), aspiratie (al dan niet met een h-achtig element) en articulatieplaats, Bij de articulatieplaats moet onderscheiden worden tussen: labiaal, dentaal, palataal, velair of labiovelair (= velair met gelijktijdige lippenronning). Zie hiervoor het volgende schema.

SCHEMA 4: de proto-indo-europese obstruenten

	labiaal	dentaal	palataal	velair	labiovelair
1. steml. occl.	p	t	k'	k	k ^u
2. stemh. occl.	b	d	g'	g	g ^u
3. stemh. geasp. occl.	bh	dh	g'h	gh	g ^u h
4a. stemh. fric.	–	s	–	–	–
4b. stemh. fric.	–	z	–	–	–

Hierbij moet worden aangetekend dat de z slechts vóór stemhebbende consonanten optrad en als een variant van het foneem /s/ moet worden beschouwd. Mogelijk waren ook de palatalen en velairen oorspronkelijk varianten van één foneem. De stemloze occlusieven worden traditioneel wel met de term *tenues* (sg. *tenuis*) aangeduid, de stemhebbende occlusieven met de term *mediae* (sg. *media*), de stemhebbende geaspireerde occlusieven als *mediae aspiratae* (sg. *media*)

aspirata). In plaats van p, b, bh enz. wordt ook wel volgens een alternatieve visie p, ^ʔp (gepreglottaliseerd), ph enz. aangenomen; zie hiervoor 36.2.

Bij de palatalen kan men denken aan k, g, gh die wat meer naar voren in de mond werden uitgesproken; ze krijgen daardoor iets j-achtigs. Men kan ze als k^l, g^j, g^h uitspreken. De sonantische liquidae en nasalen zijn syllabedragend: ze vervullen zoals aangegeven in een syllabe de functie van een vocaal, het element met de grootste sonoriteit.

Sonantische liquidae en nasalen zijn ook uit andere talen en latere taalfasen bekend. Zo heeft het Tsjechisch een sonantische r in *Brno* en vinden we sonantische nasalen in onze noordoostelijke provincies: *gietn*, *loopm*, *maakng*, waarin de sonantische liquida of nasaal steeds een extra syllabe vormt! Ook het Gotisch had sonantische liquidae en nasalen blijkens *broþrs* ‘van de broeder’, *fugls* ‘vogel’, *máipms* ‘geschenk’, *táikns* ‘teken’. Er is uiteraard geen historisch verband tussen al deze sonanten!

De laryngalen zijn klanken die in de larynx, het strottehoofd, worden uitgesproken. Hoe de drie precies van elkaar verschilden, is onzeker. Ook laryngalen komen in latere taalfasen terug. Zo kunnen we op Schouwen de plaatsnaam *Scharendijke* als [sxæ:rəndi^ʔə] horen uitspreken met een zogeheten glottisslag (een soort kuchje) tussen de beide laatste vocalen. Ook kunnen consonanten in de mond worden uitgesproken terwijl er tegelijkertijd iets in het strottehoofd gebeurt; dergelijke consonanten zijn *geglottaliseerd*. De glottalisering vindt vóór de consonant plaats (preglottalisatie) in de hierboven genoemde alternatieve visie. Vergelijk echter ook bijv. eng. *what*, wanneer dat uitgesproken wordt als [w^ʔət].

Het accent in het Proto-indo-europees was vrij, in die zin dat het hoofdaccent in de ene vorm op de eerste, in een andere op de tweede en in nog een andere op de derde syllabe lag.

8.5. Veranderingen in verband met de laryngalen

De precieze klankwaarde van de laryngalen is dus niet bekend. Wél is het duidelijk dat een h₂ en een h₃ een voorafgaande ě respectievelijk een ä- of een õ-achtige kleur gaven; vandaar dat ook wel h_a en h_o genoteerd wordt. Vóór een h₁ behield de ě zijn ě-kleur; de notering kan daarom ook h_e zijn. De laryngalen zijn in de latere indo-europese talen verdwenen; alleen de h₂ wordt nog in het Hittitisch als h teruggevonden: vgl. *h₂enti- ‘tegen’, hitt. *hanti-* (gr. *anti*, lat. *ante*; got. *and-*, ndl. *ant-*). Vooral in het Grieks hebben ze duidelijke sporen achtergelaten. Zo vinden we bijvoorbeeld, in de Anlaut vóór medeklinker, de h₁ als ě terug in *eruthros* ‘rood’ (pie. *h₁rudhros, verwant met ndl. *rood*) en de h₃ als õ in *oneidos* ‘beschimping’ (pie. *h₃neid- ‘beschimpen’, verwant met got. *ga-náitjan* id.).

Voor de ontwikkeling in de richting van het Germaans zijn vooral de volgende veranderingen van belang (gaan de drie laryngalen gelijk op, dan wordt H genoteerd):

- 1) staat de laryngaal vóór ě, dan wordt de klinker gekleurd achtergelaten: h₁ě > ě, h₂ě > ä, h₃ě > õ (Hö altijd > õ); vgl. bijvoorbeeld de wortel bij *ant-* hierboven;
- 2) staat de laryngaal achter de vocaal, dan is het resultaat een lange gekleurde klinker: ěh₁ > ē, ěh₂ > ā, ěh₃ > ō (õH altijd > õ); vgl. bijv. *seh₁- > got. *sēþs* ‘zaad’, ndl. *zaaien*;
- 3) staat een laryngaal (H) tussen consonanten, dan is het resultaat een ä; vgl. bijv. *ph₂tēr > got. *fadar*, ndl. *vader*;
- 4) staat een laryngaal (H) achter een ĩ of een ũ, dan ontstaat een lange vocaal: ī of ū; vgl. bijv. pie. *su-iHn-os > got. *swein* (met ī). ndl. *zwijn*;

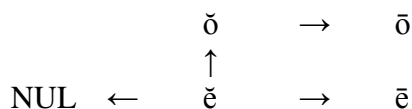
5) staat een laryngaal (H) vóór een consonant, dan verdwijnt hij; vgl. bijvoorbeeld de wortels bij *rood* en *beschimpen* hierboven.

Deze veranderingen moeten in een vroeg stadium hebben plaatsgevonden. We kunnen dit stadium als Pregermaans aanduiden.

8.6. De Ablaut

8.6.1. Algemeen

Een belangrijk morfofonologisch gegeven in het Proto-indo-europees was de Ablaut. Hieronder moeten we een afwisseling van vocalen verstaan, verschillend in kwaliteit en kwantiteit, in verwante woorden of binnen hetzelfde paradigma. Deze afwisseling hield primair een afwisseling in van *ě* en *ō*, resp. de eerste en de tweede normaaltrap, ook wel eenvoudig *ě*-trap en *ō*-trap genoemd. Daarnaast was een nultrap (zonder vocaal) mogelijk en een (vrij zeldzame) rekkingstrap met *ē* of *ō* (de eerste en de tweede rekkingstrap). In Duitse termen spreekt men wel van *Vollstufe* (tweemaal), *Dehnstufe* en *Schwundstufe* (tweemaal), met betrekking tot *ō* en *ō* ook wel van *Abtönungsstufen*. In plaats van *trappen* kan men ook van *fasen* spreken. We hebben steeds met een (synchroon) dynamische terminologie te maken: de basisvocaal is de *ě* waaruit enerzijds *ō* (en via *ō* *ō*), anderzijds *ē* wordt afgeleid, met ook als mogelijkheid dat de vocaal verdwijnt. Vergelijk de volgende figuur:

De *ō* kan in een later stadium in zwak geaccentueerde syllabe uit *ě* ontstaan zijn. De rekkingstrappen kunnen uit rekking verklaard worden zowel van *ě* als van *ō*; ze zouden ook diachroon gezien dus terecht zo genoemd worden. Oorspronkelijk zou het Proto-indo-europees dus maar één vocaal gehad hebben, namelijk een *ě* (afgezien van de sonantische varianten *ĩ* en *ũ*). Een syllabe bevatte dus een *ě* of moest het zonder vocaal doen. Dat het Proto-indo-europees maar één vocaal gehad zou hebben, lijkt onwaarschijnlijk maar de kaukasische talen laten zien dat het mogelijk is dat een taal, naast een uitgebreid consonantenbestand, slechts een beperkt aantal vocalen heeft. Interessant is dat het oorsprongsgebied van het Indo-europees, namelijk de kaspisch-pontische ruimte (of volgens een alternatieve visie Anatolië (Klein-Azië)), niet ver van de Kaukasus verwijderd is.

We geven als voorbeeld de pie. wortel *bhēr- ‘dragen’.

	Pie.	Gr.	Lat.	Got.	Ndl.
<i>ě</i> -trap:	bher-	<u>pher</u> ō	fero	baíran	baren, (steun)beer
<i>ō</i> -trap:	bhor	phor <u>e</u> ō	fors	bar, barn	mnl. (moeder)baren
<i>ē</i> -trap:	bhēr-	-	-	bērum	(draag)baar
<i>ō</i> -trap:	bhōr-	phōr	-	-	-
nultrap:	bh̥r-	-	-	baúrans	geboren, (op)beuren

(grk. *phōr* ‘dief’ (‘iemand die wegdraagt’), lat. *fors* ‘toeval’ (vgl. ook *ge-beu-ren* en voor de semantische overeenkomst nld. *toe-dracht*), got. *bar* ik/hij droeg’, *bērum* ‘wij droegen’, *baúrans* ‘gedragen’, *barn* (‘kind’ < ‘wat gedragen is’, nld. *baren* ‘eindpunt van het dragen’, mnl. *moederbaren* ‘wat uit een moeder geboren is = sterveling’)

De als voorbeeld gegeven wortel verschijnt in verschillende gedaanten die bepaald worden door het vocalisme; het consonantisme verandert niet. Het constante (verbale) betekenselement is dus ‘dragen’. De vocaalwisseling is functioneel in die zin dat er veranderingen in betekenis en/of gebruik mee gepaard gaan. Zo komt in het voorbeeld, in de gotische vormen, de *ě*-trap in presens en infinitief voor, de *ō*-trap in het preteritum singularis indicatief, de eerste rekkingstrap in het preteritum dualis en pluralis indicatief en het hele preteritum optatief, de nultrap in het participium preteritum. Preciezer geformuleerd: in de proto-indo-europese vormen die aan de gotische ten grondslag liggen. Als we bijvoorbeeld voor een germaanse vorm met *ǣ* van een *ō*-trap spreken, kijken we in feite vanuit het Proto-indo-europees naar het Germaans.

Op basis van de op de ablautende vocaal volgende klank worden verschillende Ablautsreeksen onderscheiden: *ěi, ői, ēi, ői* (met als nultrap *ī*); *ěl, ől, ēl, ől* (met als nultrap *ǰ*); *ěC, őC, ēC, őC* (C = obstruent) enz. In feite hebben we echter steeds met dezelfde Ablaut te maken.

N.B. We hebben hierboven van *wortel* en niet van *stam* gesproken omdat de proto-indo-europese woordstructuur (en dat geldt ook nog voor de oudgermaanse) drieledig was: wortel + stamvormend element (een soort suffix) + uitgang. Ook in zo’n stamvormend element kon zich Ablaut voordoen: vgl. bij got. *guma* ‘man’ (ndl. (*bruide*)*gom*), got. *gumins, gumin, guman, gumans* waarin -in- en -an- teruggaan op proto-indo-europees -*ən-* of -*ǫn-* (de -s in *gumins, gumans* is een rest van de uitgang die verder verdwenen is). De proto-indo-europese c.q. oudgermaanse stam was dus wortel + stamvormend element.

8.6.2. De Ablaut in het Germaans

De Ablaut is goed, zelfs in opvallend systematische vorm, in het Germaans terug te vinden. In dit opzicht neemt het Germaans binnen het Indo-europees een uitzonderingspositie in. Het meest indrukwekkend laten de sterke werkwoorden hem nog zien. Er zijn ook aanwijzingen dat de Ablaut in het Protogermaans productief is geweest. Zo zijn er onder de sterke werkwoorden nogal wat die we in het overige Indo-europees niet terugvinden. Dat kunnen ook substraatwoorden zijn die het indo-europese procédé hebben overgenomen (zie 12.4.3).

Hoe de Ablaut zich in het Germaans ontwikkeld heeft, kan het beste in samenhang met de sterke werkwoorden besproken worden. Zie hiervoor hoofdstuk 48.

Aantekeningen

Een inleiding in het Indo-europees is Beekes 1990 met ook aandacht voor de principes van taalvergelijking en reconstructie. Een engelse vertaling is van 1995; een herziene versie is De Vaan 2011 (online). Mallory & Adams 1997, een encyclopedisch werk, bevat, begripmatig geordend en in relatie tot de veronderstelde cultuur, een overzicht van proto-indo-europese wortels en daarnaast ook een bespreking van de verschillende takken van het Indo-europees. De relatie tussen taal, archeologie en mythe komt ook ter sprake in Mallory 1989. Deze zoekt evenals Beekes en evenals deze in aansluiting bij de litouwse archeologe Maria Gimbutas het oorsprongsland van de indo-europeanen in de pontisch-kaspische ruimte. Afwijkend is Colin Renfrew die het in Anatolië (Klein-Azië), in het gebied van het Hettitisch, localiseert en de indo-europese expansie in verband brengt

met de landbouwrevolutie. Aangenomen wordt echter dat laatstgenoemde van oudere datum is dan eerstgenoemde. De Indo-europeeërs komen naar afkomst, talen en culturen ook ter sprake in het inleidende Haarmann 2010, waaraan in dit hoofdstuk een en ander is ontleend. Haarmann gaat voor het Proto-indo-europees zelfs tot 7000 vóór Chr. terug en wijst ook op de relatie met het naburige Oeralisch, eerst in de vorm van verwantschap, later in die van symbiose (met ontlening over en weer). Verder stelt de auteur als mogelijkheid dat het uiteenvallen van het Indo-europees via pidginiseringsprocessen is verlopen. [Opm. (CvB): Dit is echter, althans in het of talengroepen te duidelijk hun indo-europees karakter, niet alleen in de centrale woordenschat maar ook in de grammatica, bewaard. En juist de grammatica is bij pidginisering het eerste slachtoffer.] Voor het ontstaan van de Ablaut in het Proto-indo-europees en de ontwikkeling van de combinaties met laryngalen is Beekes 1990 gevolgd. (Volgens een oudere opvatting hield de kwalitatieve Ablaut met een muzikaal accent verband: ǵ uit ǵ door een lage toon, de kwantitatieve met een later dynamisch accent: rekking tot \bar{e} of \bar{o} bij sterk accent. Hierop volgde dan weer een fase met muzikaal accent (vgl. 16.3). Er is ook de opvatting (zie Wikipedia onder *Ablaut*) dat het Proto-indo-europees oorspronkelijk een taal van het semitische type is geweest. Voor de eventuele invloed van een semitisch substraat zie de aantekeningen bij hoofdstuk 12. Haarmann (2010) neemt een vroeg verdwijnen van de laryngalen aan namelijk oen de indo-europeessprekenden zich in de westelijke Oekraïne met een inheemse bevolking mengden. [Opm. (CvB): Dat de laryngalen nogal verschillend behandeld werden al naargelang taal of talengroep, spreekt daar waarschijnlijk niet voor.]

8a. THEORETISCHE OPMERKINGEN

(1. Stamboom en golfmodel, 2. Taalgrenzen, 3. Substraten; casus indo-europese taalgeografie, 4. Interne verklaringen) In aansluiting vooral bij het vorige hoofdstuk maar ook met het oog op wat hierna komt, volgen hier enige min of meer theoretische opmerkingen.

8a.1. *Stamboom- en golfmodel*

Het overzicht in het vorige hoofdstuk is in een stamboom onder te brengen. Aan het Proto-indo-europees ontspringen verschillende takken (Indo-iraans, Anatolisch enz.) die ieder voor zich ook weer vertakkingen hebben (Indisch, Iraans; Hettitisch, Lydisch enz.) en zo verder (Hindi, Urdu; Farsi, Pasjtue enz.). Het overzicht is echter zeer schematisch. De betrekkingen tussen de talen en talengroepen kunnen in feite zeer veel ingewikkelder geweest zijn. Op grond van gemeenschappelijke vernieuwingen kan bijvoorbeeld een Italo-keltisch of een Balto-slavisch worden aangenomen. En zo wordt het Protogermaans rechtstreeks uit het Proto-indo-europees afgeleid maar het is heel goed mogelijk dat we met tussenschakels moeten rekening houden. Bepaalde veranderingen kunnen we het etiket *pregermaans* meegeven; het gaat dan om veranderingen die ergens tussen het Proto-indo-europees en het (al duidelijk afgebakende) Protogermaans moeten hebben plaatsgevonden en een ruimere verspreiding gehad kunnen hebben dan het latere Germaans. Vervolgens moet opgemerkt worden dat het stamboommodel weliswaar een handige manier is om verwantschapsrelaties zichtbaar te maken maar dat het niet altijd erg realistisch is. We moeten behalve met interne ontwikkelingen ook terdege met taalcontact rekening houden: talen of taalvariëteiten beïnvloeden elkaar in de geografische ruimte. Hierbij moet ook met de mogelijkheid rekening worden gehouden dat migranten hun taal naar andere gebieden hebben overgebracht. Zo kan het Germaans met verschillende talengroepen overeenkomsten vertonen al naargelang de sprekers ervan in verschillende perioden met bepaalde groepen in contact kwamen. Er zijn overeenkomsten met het Slavisch, Baltisch, Keltisch en vooral het Italisch te constateren. Trouwens, al voor het Proto-indo-europees moet worden aangenomen dat het door andere talen beïnvloed werd; het woord *stier*, dial. *deur*, *duur* (lat. *taurus*, gr. *tauros*, osl. *turù*) kan een woord uit het Semitisch zijn (vgl. Noordarabisch *taurun*). Er is zeker contact geweest met het Proto-oeeralisch waarvan de sprekers eeuwen lang de burens van de Proto-indo-europeërs geweest zijn. Een duidelijk voorbeeld van migratie is de komst van de Hongaren rond 900 in de Pannonische laagvlakte (het tegenwoordige Hongarije); hierdoor werd het slavische taalgebied gespleten en ontstond er slavisch-hongaars taalcontact.

In de eerste tijd na de splitsing van het Indo-europees hoeven er nog geen scherpe grenzen tussen de verschillende groepen geweest te zijn; er kan sprake geweest zijn van continua, waarbinnen (conform het golfmodel oftewel de *Wellentheorie*) veranderingen zich gemakkelijk konden verbreiden. In ieder geval moeten we steeds *binnen* de talen, ook al binnen het Proto-indo-europees, met zulke continua met daarin geïmpliceerd dialectische schakering rekening houden (zoals trouwens voor het Grieks is aangegeven). Voor oude stadia, toen er nog geen scherp afgebakende schrijftalen, laat staan standaardtalen waren, geldt in het algemeen dat eerder expansieve centra dan grenzen taalbepalend waren. Ook chronologisch vallen er geen scherpe grenzen te trekken: de stadia moeten geleidelijk in elkaar overgegaan zijn. Dat we toch bijvoorbeeld geografisch van *West-* en *Noordgermaans* of chronologisch van *Oud-* en *Middelnederlands* spreken, is een kwestie van gemak; een dergelijke etikettering heeft echter altijd relatieve waarde.

Ten slotte is het stamboommodel nog in zoverre onrealistisch dat er de suggestie van uitgaat dat de ontwikkeling steeds in de richting van een groter wordende differentiatie gaat. Er kunnen echter ook talen (verkeerstalen: *linguae francae*; standaardtalen) ontstaan die naast of boven reeds bestaande

talen of dialecten over een groot gebied gesproken worden. De griekse Koinè is daar een voorbeeld van. Een ander voorbeeld is het Standaardnederlands, waarvan het ontstaan in hoofdstuk 15 besproken wordt.

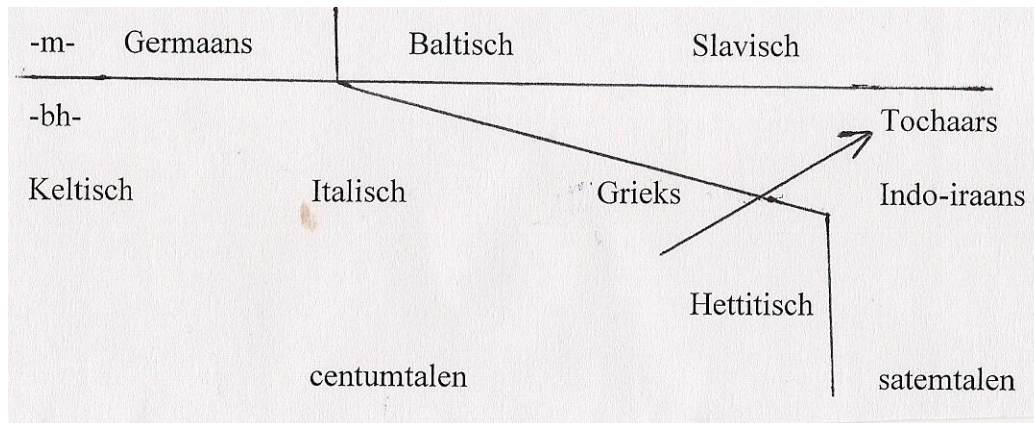
Er moet verder niet alleen aan ontlening (in de strikte zin van het woord) maar ook nog aan een andere vorm van taalcontact gedacht worden. Vaak zullen mensen (vgl. par. 2 dit hoofdstuk) die een niet-indo-europese taal spraken, later op een vorm van Indo-europees overgegaan zijn. Dit kan onder dwang van de veroveraars gebeurd zijn of doordat het Indo-europees als prestigieuzer werd beschouwd. Door *substraatwerking* kunnen elementen uit de oorspronkelijke taal in de later overgenomen taal worden overgebracht en daarin voortleven. Ook met de mogelijkheid van indo-europese substraten onder andere vormen van Indo-europees, bijvoorbeeld een keltisch substraat onder het Germaans, moeten we rekening houden.

CASUS: *indo-europese taalgeografie*.

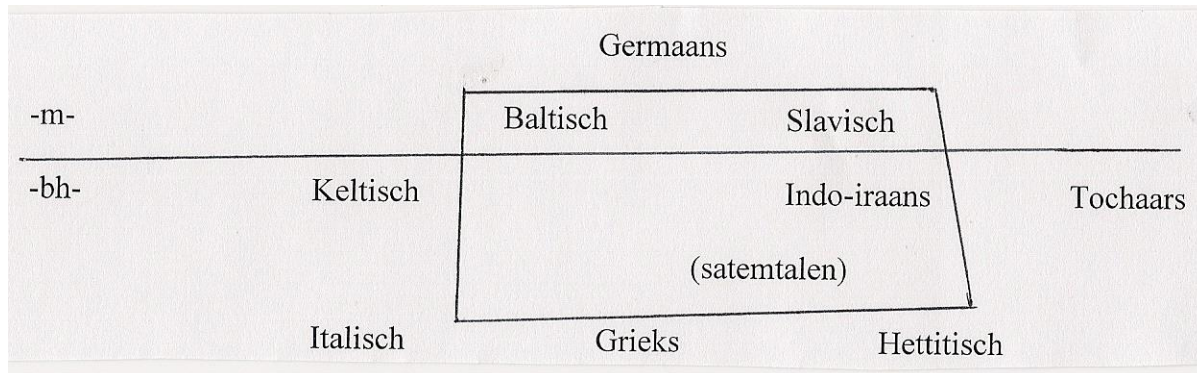
Met behulp van het golfmodel kunnen dus ook de verhoudingen binnen het Indo-europees in kaart worden gebracht. Zo zijn de indo-europese talen te onderscheiden in *centum-* (spreek uit *kentum-*) en *satemtalen* op grond van de ontwikkeling van de proto-indo-europese palatale oclusieven; in de centumtalen vindt men die als velairen, in de satemtalen als zogenaamde sisklanken (sibilanten) terug. Vergelijk de latijnse en avestische vorm voor ‘honderd’: lat. *centum*, av. *satem* (< pie. *k’mtom), waarnaar de beide groepen genoemd zijn. Tot de satemtalen behoren het Indo-iraans, het Slavisch en het Baltisch, verder ook het Armeens en het Albanees, tot de centumtalen het Grieks, het Germaans, het Keltisch, het Italisch, het Tochaars en het Hettitisch. Lange tijd is deze indeling als fundamenteel beschouwd; ze is echter maar op één kenmerk gebaseerd. Volgens een ander criterium krijgen we een andere scheiding en wel tussen enerzijds Germaans, Baltisch en Slavisch en anderzijds de overige indo-europese talen. In de drie met name genoemde groepen vinden we flexie-uitgangen met -m- waar de overige talen -b(h)- vertonen. Waarschijnlijk had het Proto-indo-europees beide uitgangen en werd in de ene groep talen de ene en in de andere groep de andere uitgang gegeneraliseerd. Vgl. got. *dagam* (dat.pl. van *dags* ‘dag’) met lat. *hominibus* (van *homo* ‘mens’). Op grond van de genoemde kenmerken zijn binnen het indo-europese continuüm twee isoglossen te trekken; zie het hieronder staand schematisch kaartje (5a). (Het Armeens en het Albanees, beide satemtalen, zijn daar niet op aangebracht.) Voor het Tochaars, dat zich helemaal in het oosten bevindt, moeten we aannemen dat het door migratie aan de oostkant van de satemtalen is terecht gekomen. Een andere oplossing vertoont kaartje 5b: de satemtalen bevinden zich dan in het midden, de centumtalen aan de periferie. De eerstgenoemde talen, in het centrum van het Indo-europees, hebben dan vernieuwd (gepalataliseerd) terwijl de laatstgenoemde de k’ hebben bewaard zij het met latere samenvall met k. Dit komt overeen met een bekend gegeven uit de taalgeografie, namelijk dat oude vormen aan de randen van een gebied teruggevonden kunnen worden.

Een ander voorbeeld van een archaïsme zijn de werkwoordsuitgangen op -r als in lat. *loquitur* ‘hij spreekt’, die we enerzijds in het Keltisch en Italisch, anderzijds in het Hettitisch, Tochaars en Armeens terugvinden. De uitgangen in kwestie behoorden tot het oorspronkelijk Proto-indo-europees maar waren in het kerngebied al verdwenen terwijl ze aan de periferie nog voorkwamen. Dat de genoemde talen ze vertonen, hoeft dus niet op een engere verwantschap, begrijp: een periode van nauw contact, te wijzen. Gemeenschappelijke vernieuwingen doen dat eerder: dat de satemtalen een gemeenschappelijke vernieuwing vertonen, wijst op verwantschap; met hun samenvall van k en k’ doen de centumtalen hetzelfde. Er is echter ook een andere visie mogelijk, namelijk dat de r-uitgang in het Proto-indo-europees nog slechts in

SCHEMA 5a: twee indo-europese isoglossen

SCHEMA 5b: twee indo-europese isoglossen (alternatieve voorstelling)

enkele vormen voorkwam. Sommige talen lieten het daarbij of ruimden de uitgang op terwijl andere ze generaliseerden. Volgens deze visie is het uitgebreid voorkomen van de betreffende uitgang niet een archaïsme maar het resultaat van vernieuwing.

Maar niet alle gemeenschappelijke vernieuwingen wijzen op verwantschap. Zo vinden we bepaalde veranderingen van de obstruenten (voor het Germaans spreken we dan van de Germaanse Klankverschuiving) niet alleen in het Germaans maar ook in het Armeens terug. Er zijn historisch gezien echter geen aanwijzingen dat germaans- en armeens-sprekenden vroeger dicht bij elkaar zouden hebben gewoond. De veranderingen in kwestie moeten dus onafhankelijk van elkaar hebben plaatsgevonden. Maar er is ook een alternatieve visie mogelijk, namelijk dat Germaans en Armeens juist de oude toestand bewaard hebben, en dan hebben we hier weer een voorbeeld van een archaïsme dat aan de periferie (het germaanse zowel als het armeense gebied) bewaard is gebleven. Van geval tot geval moet dus bekeken worden welke soort verklaring de voorkeur verdient.

Het is in ieder geval duidelijk dat bijvoorbeeld het Germaans of een voorouder ervan zowel met het Baltisch en Slavisch als met het Keltisch, Italisch en Grieks contact gehad moet hebben. Dat kan in wisselende perioden plaatsgevonden hebben; we moeten immers met migraties rekening houden waardoor de contacten konden veranderen.

8a.2. Taalgrenzen

Er is hierboven al opgemerkt dat er in het algemeen geen sprake was en is van scherpe taalgrenzen. Als die er toch zijn, kan dat het gevolg van taalverlies zijn: een bepaalde taal is uitgestorven, d.w.z. verdrongen door andere talen. Zo gingen de dialecten aan weerskanten van de Duits-Nederlandse taalgrens (Twents en Bentheims) geleidelijk in elkaar over; nu die dialecten steeds meer moeten wijken voor de respectieve standaardtalen of er door worden beïnvloed, wordt de staatsgrens ook steeds meer een taalgrens. Een scherpe taalgrens kan ook het gevolg zijn van migratie: een volk c.q. stam verhuist en laat een leeg gebied achter dat door andere volkeren c.q. stammen bezet wordt, of een volk met een heel andere taal nestelt zich tussen andere volkeren. Een voorbeeld van het eerste vormen de Angelen die vanuit het tegenwoordige Sleeswijk in de 6^e eeuw emigreerden naar Engeland; het gebied dat ze verlieten, werd later bevolkt door de Denen. Hiermee was het continuüm verbroken; vandaar de tegenwoordige taalgrens tussen Noord- en Westgermaans. Een voorbeeld van het tweede is al in par. 1 dit hoofdstuk genoemd: de Fins-Oegrisch-sprekende Hongaren die zich temidden van de Slavische volkeren in de Pannonische Laagvlakte vestigden. Het gevolg waren duidelijke grenzen met de omringende Slavische talen en ten dele ook met het Duits. Ook kan een geografische of sociale hindernis tot taalscheiding leiden. Zo is er een duidelijke grens die het Fries van het Nederland scheidt. Moeilijk toegankelijke moerassen kunnen hierbij een factor geweest zijn maar ook het typisch Friese vrijheidsstreven. Maar zelfs bij tamelijk scherpe grenzen kan er over en weer contact zijn en daarmee ook taalcontact, bijvoorbeeld bij de Waals-Vlaamse taalgrens in België. De Vlaamse dialecten vertonen Waalse invloed terwijl omgekeerd de Waalse Vlaamse invloed laten zien.

8a.3. Substraten

Omdat het begrip *substraat* in de volgende hoofdstukken een belangrijke rol speelt, is het zinvol om er hier nog enige toelichting bij te geven. In sommige gevallen ligt het voor de hand om ter verklaring aan taalcontact te denken: (culturele) ontleening oftewel overname (meestal van woorden) danwel substraatwerking oftewel overdracht (ook wel *impositie* genoemd). In het laatste geval worden elementen vanuit T1 (de eerste taal, meestal de moedertaal) in een later aangeleerde taal (T2) overgebracht. Wanneer sprekers in een bepaald gebied hun T1 opgeven en op een T2 overgaan, kunnen dergelijke elementen in een variëteit van T2 geïntegreerd worden. T1 fungeert dan ten opzichte van T2 als substraattaal; hierbij moet substraat dan wel in *talige* zin worden begrepen. Heel vaak is de T1 in kwestie ook het substraat in *sociale* zin, de taal van een minder prestigieuze groep of bevolking. T2 fungeert dan zowel in talige als in sociale zin als *superstraat*. Niet altijd loopt dit parallel: in het middeleeuwse Engeland gaat de elite van het Frans op het Engels over; het Frans is dan superstraat in sociale maar substraat in talige zin. In dit boek zullen *substraat* en *superstraat* steeds in talige zin worden bedoeld; in sociale zin spreken we van *sociaal dominante* en *sociaal niet-dominante* taal.

Een substraat kan worden aangenomen wanneer aan de volgende criteria is voldaan:

1. in een deel van taal A (A') doen zich elementen (in de ruimste zin van het woord) voor die in de rest van A ontbreken;
2. A' komt hierin overeen met een naburige taal N (in ieder geval een taal waarmee A' in contact heeft gestaan);
3. wanneer er woorden in het geding zijn, zijn daarbij bepaalde semantische velden vertegenwoordigd: de agrarische sfeer, de huiselijke sfeer, de micronatuur (kleine plantjes en dieren), de plaatselijke toponymie, gevoelswoorden (bij de laatste categorie moeten we er echter mee

rekening houden dat er zich om redenen van klanknabootsing of klanksymboliek gemakkelijk onregelmatige klankveranderingen kunnen voordoen);

4. de elementen in kwestie zijn bij voorkeur geen conservatismen: in dat geval kunnen A' en N onafhankelijk van elkaar elementen bewaard hebben.

Is er sprake van regelmaat (herhalen verschijnselen zich), dan komt de aanname van een substraat sterker te staan. Nog sterker komt deze te staan wanneer de regelmaat zich bij diverse verschijnselen voordoet en wanneer de linguïstische evidentie door andersoortige evidentie (historisch, archeologisch, genetisch) wordt ondersteund. Convergerende evidentie is dus van groot belang. Overigens moeten taalkundigen met niet-talige evidentie voorzichtig zijn; als er bijvoorbeeld ergens voor de vroege Middeleeuwen van Friezen wordt gesproken, hoeft dat niet per se te betekenen dat deze mensen ook Fries spraken. Zo spreken niet alle in Nederland wonende Turken van huis uit Turks; ze komen weliswaar uit Turkije maar kunnen Koerdisch spreken. Het komt er in feite op neer dat er, onafhankelijk van elkaar, diverse soorten evidentie zijn en dat binnen een interdisciplinaire aanpak geprobeerd moet worden om deze met elkaar in verband te brengen.

Ook nu moet per geval bekeken worden aan wat voor soort verklaring de voorkeur gegeven moet worden: een interne of een externe. In het laatste geval is het de vraag of we aan ontlening of aan substraatwerking moeten denken.

8a.4. Interne verklaringen

Een belangrijk deel van de veranderingen zijn intern te begrijpen, zonder dus enigerlei vorm van taalcontact aan te nemen. De belangrijkste verklaringsprincipes blijven *klankwet* en *analogie*. Met *klankwet* bedoelen we een met enige regelmaat optredende klankverandering, met analogie de beïnvloeding van vormen over en weer die op de een of andere manier met elkaar verband houden. Zo werkt in het Nederlands een klankwet die inhoudt dat de ft-verbinding $\chi t <cht>$ wordt: vgl. Duits *Luft* (waar de wet niet werkt) met nld. *lucht*. Klankwettig zouden we nu *helcht* verwachten; het is echter *helft* doordat *helcht* (een vorm die in het Middelnederlands voorkwam) analogisch naar *half* vervangen is door *helft*. Vergelijk ook met ft *leeft* (uit ouder *levet*); hier is de ft-verbinding waarschijnlijk pas ontstaan toen de klankwet niet meer werkte. Een klankwet is namelijk niet alleen aan een bepaalde taal (of dialect) verbonden maar ook aan een bepaalde periode. Met een woord als *lift* komen we dan weer met taalcontact in aanraking: dit is namelijk een leenwoord uit het Engels.

Door de analogie ontstaan achteraf uitzonderingen op een klankwet; het zijn dus geen echte uitzonderingen. Die bestaan echter wel: zo kan bijvoorbeeld een verandering om redenen van klanknabootsing (onomatopée) of klanksymboliek c.q. klankexpressie achterwege blijven. Er is dan een *iconische* factor in het spel. Zo is de oe in het klanknabootsende *koekoek* geen ui geworden (zoals klankwettig is gebeurd, bijvoorbeeld in *huis* via *huus* uit *hoes*) en is in het (expressieve) *foei* de f geen v geworden (zoals volgens de regel in *vader*). Vooral een verklaring door middel van klanksymboliek kan twijfelachtig zijn: is het niet meer de betekenis van *foei* die maakt dat we de f als expressief ervaren? We raken hier aan een merkwaardige paradox: er is te veel onzeker bij verklaringen door middel van klanksymboliek om er echt in te geloven maar er lijkt anderzijds ook weer te veel van te kloppen om ze volledig te verwerpen. Een schijnbare uitzondering is de zogeheten *klankwettige uitzondering*, bijvoorbeeld dat vóór een r de uu geen ui wordt: vgl. *muur*. Een dergelijke uitzondering is echter een onderdeel van de klankwet: de klankverandering is (in dit geval negatief) geconditioneerd.

Veel interne veranderingen zijn fonetisch goed te begrijpen. Dat is bijvoorbeeld heel duidelijk het geval bij assimilaties of klankwettige uitzonderingen. Een voorbeeld van een assimilatie is *ontbereren* dat in de uitspraak tot *omberen* wordt, een geval van uitspraakvergemakkelijking (*ease of*

articulation): een opeenvolging van twee dentalen en een labiaal is moeilijk; in *omberen* met twee labialen is dit probleem opgelost. Een voorbeeld van een *klankwettige uitzondering* is het achterwege blijven van diftongering vóór r: *wīn* wordt *wein* <wijn> maar *gīr* <gier> blijft *gīr*. Een diftong vóór r ligt moeilijk; ook hier dus weer uitspraakvergemakkelijking. In het Duits heeft wél diftongering plaatsgevonden: *Geier*, maar daar is het probleem op een andere manier opgelost, namelijk door tussen de diftong en de r een sjwa in te voegen.

Er wordt ook wel aangenomen dat klanken ook in zichzelf bepaalde neigingen hebben om in een bepaalde richting te veranderen: lange vocalen zouden de tendens hebben om meer gesloten te worden (dus ē wordt ī), gesloten vocalen om te diftongeren (dus ī wordt ei). In de diftong kan dan het eerste element steeds opener worden: ei > ai enz., als er niet halverwege secundaire monoftongering optreedt: ei > èè [ɛ.].

Ook structurele factoren kunnen in het spel zijn: foneem a komt te dicht in de buurt van foneem b met als gevolg dat b uitwijkt naar positie c, een pushchain (stuwreactie). Het omgekeerde kan men zich ook voorstellen, namelijk positie b komt vrij doordat b c wordt, met als gevolg dat a b kan worden, een dragchain (sleepreactie). Het probleem is echter dat het vaak moeilijk is om uit te maken of het een dan wel het ander van toepassing is: verandert eerst ī in ei <ij> waarna ē tot ie kan worden (got. *hēr*, ndl. *hier*) of is het andersom? Het is zelfs mogelijk dat er van een zekere gelijktijdigheid sprake is. In ieder geval is er in een push- dan wel een dragchain-verklaring in zoverre waarheid besloten dat er, hoewel fonemen ook kunnen samenvallen, toch voldoende onderscheidingen overblijven. Overigens zijn er ook alternatieve verklaringen.

Een andere structurele factor kan zijn dat er een “streven” is naar symmetrie binnen het fonologisch systeem. Het probleem daarbij is dat ontwikkelingen ook tot meer asymmetrie kunnen leiden: zo staat in het Nederlands tegenover twee korte vocaalfonemen aan de palatale zijde (ě en ĭ) nog maar één foneem aan de velaire zijde (ö). De vraag is ook in hoeverre de mens op het niveau van het taalgebruik “weet” heeft van dergelijke asymmetrieën en er behoefte aan heeft om die uit de weg te ruimen. Is een foneemsysteem gemakkelijker aan te leren of in stand te houden wanneer het duidelijker gestructureerd is? Bij push- en dragchains is dit minder problematisch: deze kunnen tegen de achtergrond van homonymievermijding begrepen worden.

Misschien kan in het algemeen worden geformuleerd: er zijn geen structurele factoren, wél structurele effecten. Hoewel er dus aan getwijfeld kan worden, zullen in de literatuur gegeven structurele verklaringen steeds waar dat pas geeft, genoemd worden.

Voor verdere studie wordt verwezen naar 3.2 waarin een paar inleidingen in de historische taalkunde worden genoemd. Hier moet nog genoemd worden Van Coetsem 1988 waarin de twee “transfer types” (ontlening en impositie) worden behandeld, verder ook Thomason & Kaufman 1988 met hun “interference through shift” (de situatie waarin een bevolking, maar niet zonder impositie, op een andere taal overgaat).

Een *Ureuropäisch* (aan de basis van Slavisch, Baltisch, Italisch, Keltisch, Germaans) werd door Krahe (1966-1969, deel I) aangenomen; dit werk is een vergelijkende grammatica. Zie verder Schönfeld par. I en II; par. II handelt over de “indogermaanse dialectologie”. Voor meer indo-europese isoglossen zie Bloomfield 1984 of Geerts 1975, 13 en ook, voor een zeer ingewikkeld kaartbeeld, Anttila 1972 (ook opgenomen in Mallory 1989, 21). Voor het belang van expansieve centra in oudere taalfasen zie Hines 1995.

Kritiek op de “stamboomtheorie” wordt geformuleerd in De Groot 1964 (hfdst. 2 en 8). Over de Duits-Nederlandse staatsgrens die steeds meer ook taalgrens wordt, zie Kremer 1978. Zie voor de Belgisch-Nederlandse staatsgrens als taalgrens Weijnen & Van Coetsem 1957.

Een algemene inleiding in de historische taalkunde is bijvoorbeeld Van Bree 1996. Een voorbeeld van een zekere gelijktijdigheid wordt besproken in Van Bree 2004a.

9. HET GERMAANS

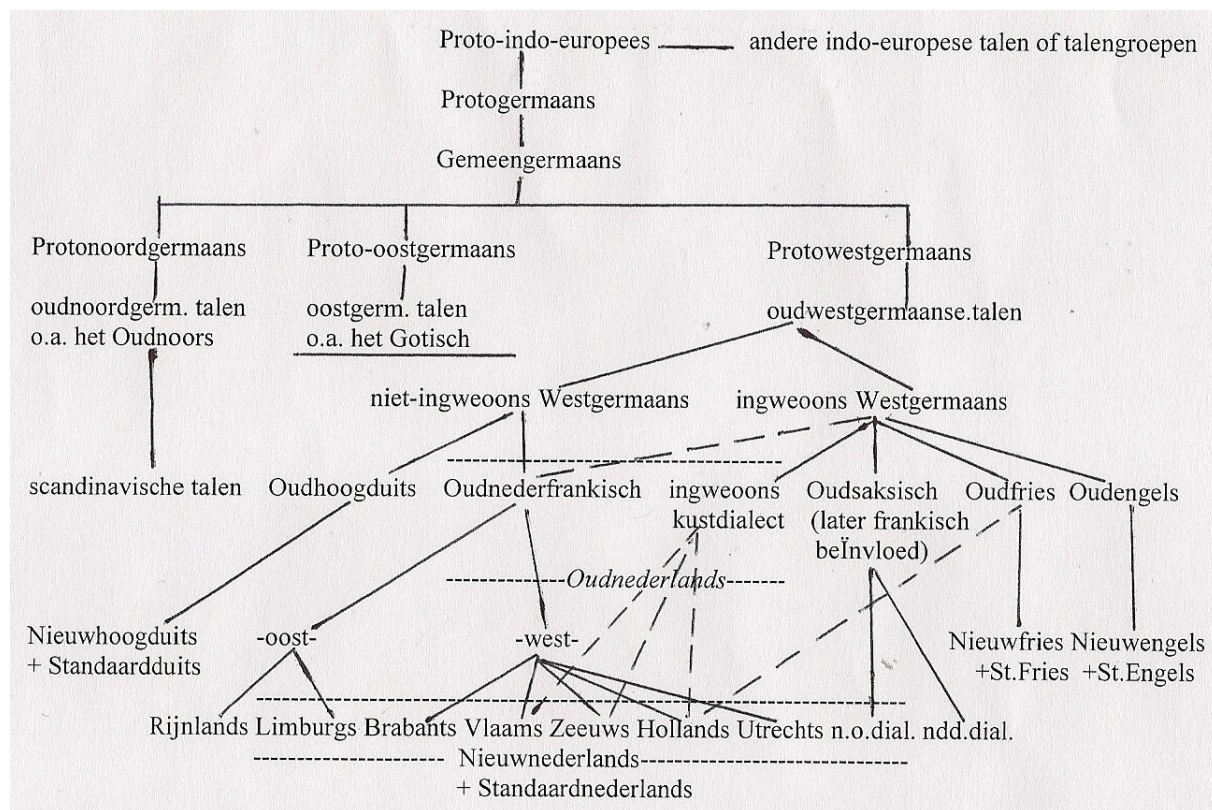
(1. Inleidende opmerkingen, 2. Protogermaans en Gemeengermaans (2.1. Algemeen, 2.2. Kenmerken van het Germaans), 3. De indeling van het Germaans, (3.1. De traditionele indeling, 3.2. Alternatieve visies), 4. Het Westgermaans (4.1. Tegenstellingen binnen het Westgermaans, 4.2. Hoogduitse Klankverschuiving, 4.3. Andere limburgse verschijnselen), 5. De oudwestgermaanse talen, (5.1. Inleidende opmerkingen, 5.2. Oudhoogduits, 5.3. Oudnederfrankisch, 5.4. Ingweoons kustdialect, 5.5. Oudsaksisch, 5.6. Oudfries, 5.7. Oudengels, 5.8. Stadia van het Nederlands, 5.9. Dochters van het Nederlands), 6. Samenvatting, Aantekeningen)

(Zie achter dit hoofdstuk voor oudgermaanse tekstfragmenten.)

9.1. Inleidende opmerkingen

Zoals al in het vorige hoofdstuk is opgemerkt, is het Nederlands niet alleen een indo-europese maar ook, specifiek, een germaanse taal en gaat het dus net als de andere germaanse talen terug op het Protogermaans. We bespreken een en ander in de vorm van toelichtingen bij schema 6. Dit schema is volgens het stamboommodel opgesteld; voor kritische opmerkingen daarbij zie het vorige hoofdstuk.

SCHEMA 6: *stamboom Germaans*

(Gebroken lijnen geven beïnvloedingen aan hetzij door regionale diffusie hetzij door substraatwerking.)

Als een algemene opmerking vooraf kan gelden dat er zich in het Germaans drastische veranderingen voltrokken hebben. Vanaf 500 vóór Chr. verslechtert het klimaat in Noord-Europa; de Germanen trekken naar het warmere zuiden, komen meer met anderstaligen in contact en vormen op den duur een bedreiging voor het Romeinse Rijk. In een samenleving die op drift

raakt, of in dit geval beter: in kleine samenlevingen die op drift raken, wordt het gezag van de ouderen aangetast en is er een grote kans op normverschuivingen, ook op talig gebied. Vanaf de 4^e eeuw na Chr. wordt dit, in de tijd van de Volksverhuizingen, nog versterkt. Na de kerstening komt daar dan ook nog de suprematie van het Latijn bij, dat de taal voor hogere doeleinden wordt (o.a. de taal van de kerk). Dat betekent dat de germaanse dialecten de status van “volkstalen” (*vernaculars*) krijgen waarvoor een duidelijke norm ontbrak. Voor de periode daarvoor kan men aannemen dat er een normerende invloed uitging van een orale traditie in religieuze context. Pas met de opkomst van de standaardtalen (vooral vanaf de 16^e eeuw) verandert dat; de taalveranderingen gaan daardoor, althans waar het standaardtalen betreft, niet meer zo snel als in de voorafgaande eeuwen. Recent zijn er echter tekenen dat althans in Nederland de norm weer soepeler gaat worden (zie 15.4).

9.2. *Protogermaans en Gemeengermaans*

9.2.1. *Algemeen*

Als oorsprongsgebied van de Germanen (in taal zijn ze dan al min of meer duidelijk van de andere indo-europese volkeren of stammen te onderscheiden) wordt het zuiden van Scandinavië plus het noorden van Duitsland aangenomen, rond het westelijk deel van de Oostzee. Daar hebben ze zich met de reeds aanwezige, indo-europese of niet-indo-europese, bevolkingsgroepen vermengd en vervolgens hebben ze zich naar zuidelijker streken verspreid.

Als eerste fase van het Germaans onderscheiden we het Pregermaans waarin een aantal ontwikkelingen wordt geplaatst die het Germaans met andere delen van het Indo-europees deelt. Daarop volgt het Protogermaans dat wat betreft tijd in het laatste millennium vóór Christus kan worden geplaatst; het latere Gemeengermaans, dat dus op het Protogermaans volgt, werd omstreeks het begin van onze jaartelling gesproken. Het Gemeengermaans moet al een sterkere differentiatie hebben gekend maar vertoonde toch nog een zekere eenheid. Ter overkoepeling van het Proto- en het Gemeengermaans kunnen we van het *Oudgermaans* spreken. Omdat we binnen het Oudgermaans met een continuüm in de tijd te maken hebben, is het in feite niet goed mogelijk de beide fasen precies af te bakenen; dat geldt ook voor eventuele substadia daarbinnen. Ook de overgang van het Gemeengermaans naar de afzonderlijke oudgermaanse talen is relatief; merk op dat ook in dit geval de aanduiding *oudgermaans* wordt gebruikt. Processen van taalveranderingen nemen nu eenmaal vaak een lange tijd in beslag. (Een andere mogelijkheid is het Oudgermaans als Protogermaans aan te duiden en daarbinnen een eerste en een tweede fase te onderscheiden.)

Zowel het Protogermaans als het Gemeengermaans zijn hypothetische grootheden; ze zijn gereconstrueerd op basis van vooral de oudere stadia van de germaanse talen. Daarnaast heeft voor het Protogermaans ook vergelijking met andere vormen van Indo-europees een rol gespeeld. Uit het Gemeengermaans zijn (in de eerste eeuwen van onze jaartelling) de drie takken van het Germaans ontsprongen die traditioneel worden onderscheiden: het Oost-, het Noord- en het Westgermaans.

Een rechtstreekse bron voor het Protogermaans vormen oude leenwoorden in het Fins en het Laps (de taal van de Sami) en germaanse namen bij klassieke schrijvers en in latijnse inscripties. Voorbeelden van de genoemde leenwoorden zijn fins *kuningas* en *rengas* (vgl. *koning* en *ring*) met nog de oude -as-uitgang van de nom.sg. van de *ã*-stammen, die in het overgeleverde Germaans (vgl. got. *dags* ‘dag’ < *dag-az) niet meer is terug te vinden. Oude uitgangen van de dat.pl., uit de galloromeinse tijd, vinden we terug in enkele

latijnse votiefinscripties van de Ubiërs (een germaanse stam die woonde tussen de Lahn en de Taunus), namelijk in de persoonsnamen *Aflims*, *Vatvims* en *Saitchamimi(s)* (vgl. got. *gastim*). Zie voor meer voorbeelden, ook omgekeerd van Latijn in Germaans, 36.1.5.

Een heel oud voorbeeld van Gemeengermaans kan de runeninscriptie zijn op een van de beide gouden hoorns die in de 18^e eeuw bij Gallehus in Denemarken zijn teruggevonden. (De hoorns bestaan niet meer doordat ze in het begin van de 19^e eeuw gestolen en omgesmolten werden.) Het opschrift kan als volgt getranscribeerd worden: *ek hlewagastiz holtijaz horna tawidō* lett. ‘ik Hlewagastiz Holtijaz (de) hoorn maakte’. De werkwoordsvorm *tawidō* houdt in ieder geval verband met got. *tawida*, preteritum van *táujan* ‘doen’; de beide eerste vormen na *ek* moeten namen zijn. De eerste is zeker een persoonsnaam, de tweede kan een persoonsnaam of een plaatsnaam zijn: ‘(zoon) van Holt(i)’ of ‘afkomstig uit Holt(i)’. In het tweede element van *Hlewagastiz* herkennen we got. *gasts*, nld. *gast*. Overigens is het niet zeker of we (twee keer) aan het wordeinde -z mogen lezen; misschien moet het -R zijn en dan hebben we met een protonoordgermaans zinnetje te maken. R geeft een r, ontstaan uit z (rhotacisme), aan die nog niet samengevallen is met de oude r.

Het (oostgermaanse) Gotisch is in vele opzichten als representatief voor het Gemeengermaans te beschouwen. Het heeft echter in een aantal gevallen een eigen ontwikkeling doorgemaakt waardoor we soms meer houvast hebben aan het Oudsaksisch en/of het Oudhoogduits. Soms kan het ook helpen om naar het Oudengels of het Oudfries te kijken. Zo mag got. *dags* wat de vocaal betreft als representatief voor het Proto- en Gemeengermaans gelden; voor deze fase nemen we dus ook een *ǣ* aan. En zo kan osa. *rihtian* ‘richten’ (ohgd. *rihtan*) wat betreft de *ī* als representatief voor het Gemeengermaans worden beschouwd, het Gotisch met *ē* in *raihþjan* echter niet. Het Protogermaans had echter in dit geval een *ē*: het Oudsaksisch is voor dit stadium dus niet representatief. De gotische *ē* herleiden we via ggm. *ī* tot pgm. *ē*; het is dus schijnbaar representatief tenzij we het Gotisch rechtstreeks uit het Protogermaans afleiden. Zie hierover verder hoofdstuk 8, 19 en 24.

9.2.2. Kenmerken van het Germaans

Kenmerken van het Germaans in vergelijking met de niet-germaanse talen binnen het Indo-europees zijn de volgende:

1. de Germaanse Klankverschuiving (een preciezere benaming zou *obstruentverschuiving* zijn), o.a. inhoudende dat de stemloze occlusieven van het Proto-indo-europees stemloze fricatieven worden. Vgl. lat. *trēs* (het Latijn is representatief!) met got. *þreis* en nld. *drie* met d uit oude þ. Voor een overzicht van de klankverschuiving zie 36.1.
2. het ontstaan van een met een dentaalsuffix gevormd preteritum en participium preteritum van de “zwakke” werkwoorden. Vgl. got. *salbon – salbo-da – salbo-þs*, nld. *zalven – zalf-de – gezalf-d*.
3. het ontstaan van de “zwakke” verbuiging van het adjectief, o.a. gebruikt na een demonstrativum. Het verschil tussen sterk en zwak is nog duidelijk in het Gotisch te zien: vgl. *gops* (sterk) naast *goda* (zwak) ‘goed’ nom.sg.masc.
4. de accentverschuiving, inhoudende dat het accent in alle vormen op de eerste syllabe kwam te liggen. In de periode die aan deze verschuiving voorafging, lag het accent zoals dat ook in het Proto-indo-europees het geval geweest moet zijn, in de ene vorm op de eerste, in een andere op de tweede en in weer een andere op de derde syllabe van voren af. Binnen één en hetzelfde paradigma kon de plaats van het accent wisselen. Het Gotisch heeft, behalve in samengestelde werkwoorden, duidelijk het beginaccent (zie 5.1).

In ieder geval valt de onder 1 genoemde ontwikkeling in de protogermaanse periode (in de tweede helft van het laatste millennium vóór Christus); ontwikkeling 4 plaatsen we aan het begin van het Gemeengermaans. Preciezer gezegd: we laten deze fase ermee beginnen). Ze is de oorzaak van veel latere klankwetten geweest.

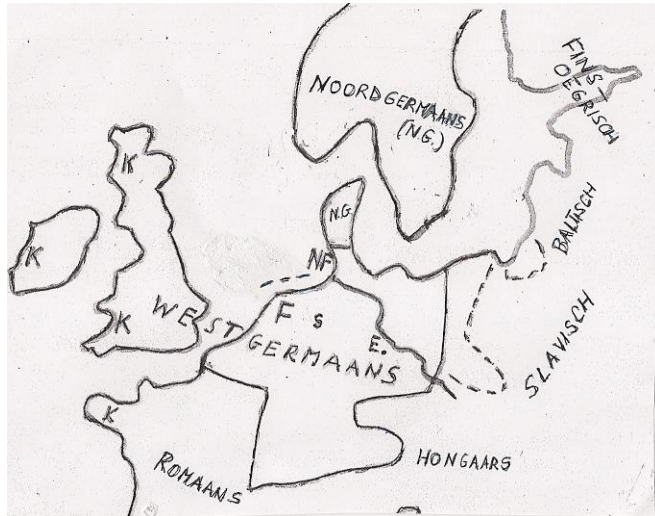
Volgens de oudste overlevering van germaanse namen en woorden in latijnse en griekse teksten zijn de veranderingen in de 1^e eeuw na Chr. zo goed als voltooid. Dat geldt ook voor de samenvallende veranderingen van pregerm. *ǣ* en *ō* in *ā* en van pregerm. *ā* en *ō* in *ō*; in het Latijn vinden we de oude klanken nog terug. Vergelijk lat. *ager*, *nox* met got. *akrs*, *nahts* en lat. *frāter*, *flōs* met got. *broþar*, *bloma*; ndl. *akker*, *nacht*, *broeder*, *bloem*.

9.3. De indeling van het Germaans (zie kaarten 1 en 2)

KAART 1: het Germaans in de eerste eeuwen

(K = Keltisch, A/S = Angelen, Saksen, Jutten, F = Fries, NF = Noordfries, Osa.. = Oudsaksisch, NFR. = Nederfrankisch, I. = ingweoons kustdialect, E. = Elbe, O.K. = Ostkolonisation, HGD. = Hoogduits (Middelfrankisch, Zwabisch, Alemannisch, Beiers), W = locatie van Wulfila; gearceerd gedeelte: tweetalig frans-nederlands deel van het Frankische Rijk. N.B. Niet alle bewegingen zijn gelijktijdig! Voor de tocht van de Goten is bij de traditionele voorstelling van zaken aangesloten. Zie echter hoofdstuk 4, ook Aantekeningen.)

KAART 2: *het Westgermaans nu*

(F = Fries, NF = Noordfries, S = Saterlands Fries, K = Keltisch, E= Elbe; de gebroken lijn (rechts) geeft de grens aan tot waaraan het Westgermaans in de vorm van Duits nog vóór de Tweede Wereldoorlog voorkwam.)

9.3.1. *De traditionele indeling*

Proto-oostgermaans. Dit is het hypothetische voorstadium van de oostgermaanse talen. De belangrijkste vertegenwoordiger van het Oostgermaans is het Gotisch; hiervoor wordt naar de hfdst. 4 t/m 7 verwezen. Ook bijvoorbeeld de Bourgondiërs en de Vandalen waren Oostgermanen. Van hun dialecten is niets of weinig overgebleven. De Oostgermanen worden zo genoemd omdat ze enige tijd hun woonplaatsen in het oosten van Europa hadden. Zie voor de geschiedenis van de Goten 4.1. N.B. Er is hier van een *hypothetisch*, niet van een *gereconstrueerd* voorstadium gesproken. De kwestie is dat in feite alleen het Gotisch ons bekend is; van de andere oostgotische talen inclusief het Krimgotisch (zie 4.2) kennen we te weinig om ze als basis voor een reconstructie te laten dienen.

Protonoordgermaans. Dit is het gereconstrueerde voorstadium van de noordgermaanse talen. Een oude bron hiervoor vormen de talrijke runeninscripties die in Scandinavië gevonden zijn (uit de periode 150 – 650 na Chr.). In verband hiermee kunnen we spreken van *Oud Runisch (Old Runic)*. Voor het Noordgermaans van omstreeks 1000 is vooral het Oudnoors, ook wel Oudnoords of Oudijslands genoemd, van belang. Het is de taal waarin de Edda's en de saga's (familieverhalen) zijn geschreven; de handschriften dateren van 1100 tot 1300 na Chr. maar de taal is ouder. Hedendaagse noordgermaanse talen zijn het Deens, het Zweeds, het Noors, het moderne IJslands en de taal van de Faeröer.

Protowestgermaans. Dit is het gereconstrueerde voorstadium van de westgermaanse talen. Men kan ook van *zuidgermaans* spreken waarmee een tegenstelling tot *noordgermaans* ontstaat; de term *westgermaans* is echter gebruikelijker. Belangrijke vertegenwoordigers van het oude Westgermaans zijn het Oudhoogduits, het Oudsaksisch en het Oudengels. Er is daarnaast ook enig Oudnederlands overgeleverd. Verder moet hier het Oudfries genoemd worden. Dit dateert over het algemeen uit de latere Middeleeuwen maar behoudt nog lang een archaïsch karakter. Runeninscripties (maar ze zijn minder talrijk dan voor het Noordgermaans) zijn teruggevonden in Friesland en Groot-Brittannië. Moderne westgermaanse talen zijn het Duits, het Engels, het Fries

en het Nederlands. Een dochter van het Nederlands is het Afrikaans (ook *Zuidafrikaans*) dat zich vanaf de 17^e eeuw in Zuid-Afrika ontwikkeld heeft. Voor meer informatie hierover en ook over de genoemde oudgermaanse talen zie hieronder.

De vraag is hoeveel realiteit we aan de genoemde profasen moeten c.q. kunnen toekennen. Als we ermee werken, doen we dat binnen het stamboommodel waarover in hoofdstuk 8 al enige kritische opmerkingen gemaakt zijn. Zie in dit verband verder de volgende paragraaf.

9.3.2. *Alternatieve visies*

Hierboven is de traditionele indeling in oost, noord en west aangehouden wat we ook verder zullen doen. Er zijn echter aanwijzingen dat het Noord- en het Westgermaans nog tot ongeveer 500 een (betrekkelijke) eenheid hebben gevormd. Voor de stamboom zou daarom eigenlijk eerst een splitsing tussen Oost- en Noordwestgermaans moeten worden aangenomen en daarna een splitsing van het Noordwestgermaans in Noord- en Westgermaans. In plaats van een apart Protonoord- en Protowestgermaans nemen we dan een Protonoordwestgermaans aan. Een argument kan worden ontleend aan runeninscripties die moeilijk als noord- dan wel als westgermaans zijn te identificeren. Er kan hier echter ook een min of meer algemene cultuurtaal in het spel geweest zijn.

Als een gemeenschappelijke vernieuwing van noord en west kan het rhotacisme genoemd worden, de overgang van een z in een r: vgl. (oostgermaans) got. *dius* ‘wild dier’ – *diuzis* gen.sg. met ono. *dýr* ‘id.’ en ndl. *dier*. Er zijn echter ook vernieuwingen te noemen die het Noord- en het Oostgermaans gemeen hebben. Een voorbeeld daarvan is het ontstaan van de 4^e klasse van de zwakke werkwoorden, de -nan-werkwoorden (type *fullnan*) van het Gotisch, die we ook in het Oudnoors aantreffen: *fullna*, maar niet in het Westgermaans. Een typisch westgermaanse ontwikkeling is het volledig verdwijnen van de uitgang -s van de nom.sg. bij de masculiene substantieven: oe. *dæg*, onl. osa. *dag*, ohgd. *tag* tegenover ono. *dagr* (-s > -z > -r), got. *dags*. De tegenstrijdigheden kunnen worden opgelost binnen het golfmodel. Het kan niet genoeg beklemtoond worden dat we steeds met *dialectcontinua* te maken hebben. De vernieuwingen die Noord- en Oostgermaans gemeen hebben, dateren uit een vroegere periode toen de Goten en andere Oostgermanen nog nauw contact met de Noordgermanen hadden. Er bestond toen nog een algemeen germaans continuüm, dat reikte van Oost- via Noord- naar Westgermaans. Omstreeks het begin van onze jaartelling moet het Oostgermaans zich echter al van het overige Germaans geïsoleerd hebben waardoor alleen Noord- en Westgermaans nog met elkaar in contact stonden. Het betrekkelijke isolement van het Oostgermaans weerspiegelt zich o.a. in de afwezigheid in het Gotisch van rhotacisme en ook in het feit dat in die taal in het preteritum van bepaalde sterke werkwoorden de reduplicatie bewaard is gebleven terwijl die in het Noord- en het Westgermaans op enige resten na verdwenen is en vervangen door een vocaalwisseling (nieuwe Ablaut): got. *hláupan* – *haihláup*, ndl. *lopen* – *liep*. In de 5^e, 6^e eeuw kwamen de Goten, na hun omzwervingen, in Italië en Spanje in contact met het hoogduitse Westgermaans. Tegen deze achtergrond kunnen bepaalde woorden in het Beiers als ontleningen aan het Gotisch worden begrepen, bijv. beiers *dult* ‘kerkelijke feestdag’ dat teruggaat op got. *dulps* ‘feest’. Het verlies van de uitgang -z dateert van na de splitsing tussen Noord- en Westgermaans. Deze splitsing kan door migratie veroorzaakt zijn, namelijk door die van Angelen, Saksen en Jutten (misschien ook Friezen) in de 5^e, 6^e eeuw van het vasteland naar Engeland. Deze migranten lieten het gebied waar zij woonden, het tegenwoordige Sleeswijk en het zuiden van Denemarken, (nagenoeg) onbewoond achter. Vervolgens werd dit, na enige tijd onbewoond gebleven te zijn,

door Germanen uit het noorden (en misschien ook uit het zuiden) in bezit genomen. Het gevolg was een breuk in het continuüm waarna aan weerskanten van de ontstane grens de taal steeds verder uit elkaar groeide.

Er is ook een vijfdeling voorgesteld: in Noordgermanen, Oder-Weichselgermanen (de Goten), Wezer-Rijngermanen (Franken), Noordzeegermanen (Ingweonen; zie beneden) en Elbegermanen (Alemannen, Beieren enz.). In termen van talen: Oudnoors; Gotisch; Oudnederfrankisch (voor een deel Oudnederlands); Oudengels, Oudsaksisch plus Oudfries; Oudhoogduits. De Elbegermanen komen later in het zuiden van Duitsland terecht. Ook een vierdeling is voorgesteld, namelijk in Gotisch, Duits, Anglofries (Ingweoons) en Noordgermaans. Indelingen verschillen al naargelang de kenmerken die gekozen worden.

9.4. *Het Westgermaans*

9.4.1. *Tegenstellingen binnen het Westgermaans*

We richten nu onze aandacht specifiek op het Westgermaans. De oudste vorm daarvan zullen we voortaan als Oudwestgermaans aanduiden waarbij bedacht moet worden dat deze vorm al sterk gedifferentieerd was, namelijk een continuüm was, en ook nog niet altijd duidelijk van het Oostgermaans te scheiden. Na 500, met een aanloop in de eeuwen ervoor, ontstaat er binnen het westgermaanse continuüm een steeds duidelijker tegenstelling tussen de taal van het noordwesten, het Ingweoons, en die van het zuidoosten, het Hoogduits. Zo verdwijnt in het Ingweoons, dat vanaf de kust naar het zuidoosten uitstraalt, het verschil tussen datief en accusatief bij de pronomina personalia zoals we dat nog in het Duits terugvinden, o.a. bij *mir/mich*: vgl. ndl. *mij/mij* (ook *me/me*), eng. *me/me* (oe. (anglisch) echter nog *meć* acc.), fri. *my/my*, ndd. *mi/mi*. Vanuit het zuiden komt de Oudhoogduitse Klankverschuiving: vgl. du. *Pferd* met tot pf verschoven p in plaats van *paard*. Representatief voor het niet-ingweoonse Oudwestgermaans is over het algemeen het Oudhoogduits, representatief voor het ingweoonse Oudwestgermaans het Oudengels of het Oudfries. Het overgeleverde Oudsaksisch en het Oudnederlands vertonen een gemengd beeld.

9.4.3. *Hoogduitse Klankverschuiving*

Dit complex klankwetten (vanaf 500) moet niet verward worden met de Germaanse Klankverschuiving (zie boven), die veel ouder is (namelijk protogermaans) en waarvan we het effect in het hele Germaans terugvinden. We gaan hier niet in op de vele vragen die de Hoogduitse Klankverschuiving nog oproept: wat waren de input en de oorspronkelijke output, wat was de fonetische conditionering, hoe kan de chronologische en dialectische differentiatie verklaard worden, wat was het gebied van oorsprong? Wat het laatste punt betreft merken we wel op dat de traditionele visie inhoudt dat de verschuiving vanuit het zuiden gekomen moet zijn. Kort samengevat komt ze op het volgende neer: de p wordt tot pf of f(f), de t tot ts <z> of s(s), de k tot kχ of χ <ch> en de d tot t (pf, ts en kχ zijn zogeheten *affricaten*). De velair werd later uitgesplitst naar χ' (palataal, zogeheten ich-Laut) en χ (velair, zogeheten ach-Laut) Vgl. ndl. *paard* met du. *Pferd*, *appel* met *Apfel*, *lopen* met *laufen*, *aap* met *Affe*, *tien* met *zehn*, *zwart* met *schwarz*, *eten* met *essen*, *lieten* met *ließen*, *kind* met zwitsers *Kchind*, *breken* met *brechen*, *maken* met *machen*, *rieken* met *riechen*, *braken* (pret.) met *brachen*, *dag* met *Tag*.

De noordgrens van het verbreidingsgebied van deze vormen heet de Benratherlinie, zo geheten

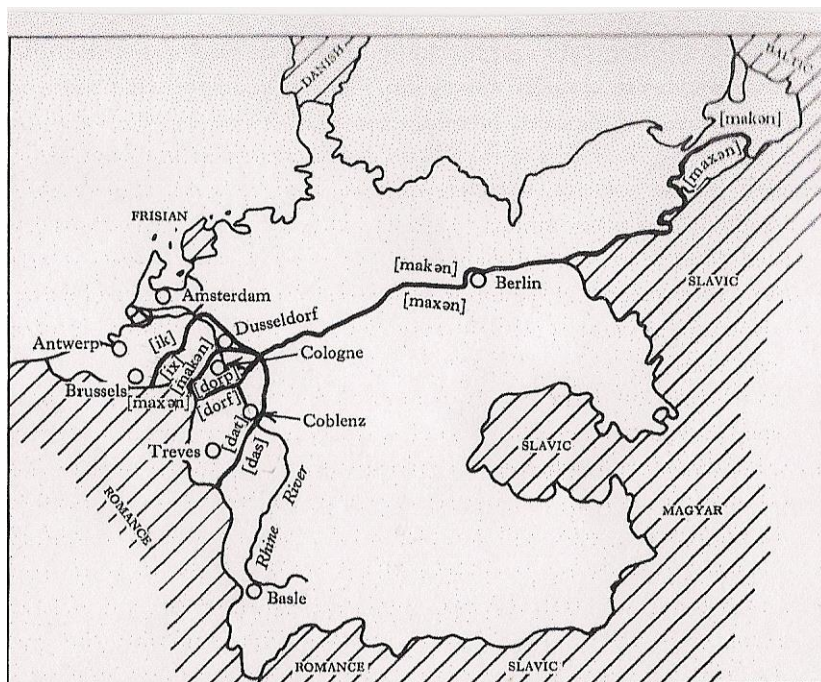
naar het dorpje Benrath bij Düsseldorf waar de isoglosse de Rijn oversteekt. De isoglossen tussen *dorp* en *Dorf*, *dat* en *das*, *appel* en *Apfel* lopen echter ten zuiden van Keulen; de eerstgenoemde loopt noordelijker dan de beide andere, die van *das* weer noordelijker dan die van *appel*. Er is dus sprake van een terraslandschap: naarmate we langs de Rijn meer naar het zuiden gaan, neemt het aantal verschuivingen toe. Men spreekt wel van *der rheinische Fächer* ‘de rijnlantse waaier’ omdat meer naar het oosten de isoglossen dichter bij elkaar lopen; naar het westen toe “waaieren” ze dus uit. De betreffende isoglossen zijn ook wel als terugtochtlijnes opgevat: vanuit het noorden zijn de verschoven vormen later weer teruggedrongen. Zie kaart 3 voor de vormen voor ‘dat’, ‘dorp’, ‘maken’ en ook ‘ik’. Op de kaart is te zien dat het noorden en het zuiden van Duitsland, anders gezegd: het Nederduits en het Hoogduits, door een duidelijke grens (de *maken/machen*-isoglosse) van elkaar gescheiden zijn.

Een groot aantal verschoven vormen van p, t en k hebben het uiterste zuidoosten van Nederlands bereikt: vergelijk Kerkrads *sjoaf* ‘schaap’, *betsale* ‘betalen’, *biese* ‘bijten’, *broeche* ‘gebruiken’ (du. *Schaf*, *bezahlen*, *beissen*, *brauchen*). De hoek bij Kerkrade en Vaals valt dus nog net binnen de Benratherlinie. Vier vormen zijn nog noordelijker en westelijker gekomen, namelijk tot aan de Ürdingerlinie (genoemd naar Ürdingen bij Krefeld): *ich* ‘ik’, *ouch* ‘ook’, *mich* (<**mik* ‘mij’), *dich* (<**dik* ‘jou’); *mich* en *dich* zijn zelfs nog iets verder gekomen, namelijk tot voorbij Venlo, tot aan de (iets noordelijker lopende) Ürdingerzijlinie. Zie kaart 4. De Ürdingerlinie omvat ook het grootste deel van Belgisch Limburg en een zuidoostelijk stuk van Belgisch Brabant. De limburgse vormen met verschuiving worden wel aan Keulse expansie in de Middeleeuwen toegeschreven.

9.4.3. *Andere limburgse verschijnselen*

Ook andere duits aandoende klankverschijnselen zijn vanuit de keulse regio diep het limburgse gebied binnengedrongen, bijv. de sjt- van *sjtoan* ‘staan’ en de sj- van *sjoap* ‘schaap’. De isoglosse die het eerste verschijnsel afbakent, heet naar het dorp Panningen de *Panningerlinie*, de isoglosse die het tweede verschijnsel afbakent, de *Panninger Zijlinie* (bij het genoemde dorp in het noorden, ten westen van Venlo, komen ze samen). Nederlands Limburg behalve de westrand ligt binnen eerstgenoemde linie, het ligt ook, maar nu met de westrand en een groot deel van Belgisch Limburg, binnen laatstgenoemde linie. Zie kaart 4. Verder zijn de toonverschillen (de polytonie) te noemen, die het grootste deel van het Limburgs (met uitzondering van de dialecten ten noorden van Venlo) met het ripuarische Frankisch (rond Keulen) gemeen heeft. Keulen wordt ook hiervoor weer als centrum van expansie gezien. Zo is er bijvoorbeeld in het Roermonds verschil tussen *sjte²n* ‘steen’ - *sjte¹n* ‘stenen’. De eerste vorm heeft de sleптоon, aangeduid met superscript 2 (de toon blijft ongeveer op hetzelfde niveau), de tweede de stoottoon, aangeduid met superscript 1 (er is een neergang in de toonhoogte). Op de zogeheten polytonie komen we in 33.9 terug.

Aan de keulse invloed in politieke zin kwam een einde met de Slag bij Woeringen van 1288, waarin de hertog van Brabant een grote overwinning behaalde op zijn keulse en gelderse tegenstanders, met als gevolg dat Limburg in de brabantse invloedssfeer kwam te liggen. In cultureel en talig opzicht blijft Keulen echter ook daarna een belangrijke rol spelen.

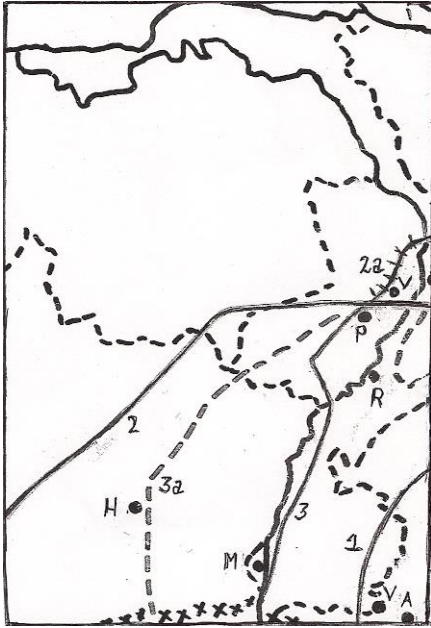
KAART 3: de Hoogduitse Klankverschuiving (Chambers & Trudgill 1980, 106)
(Wat niet gecursiveerd is, geeft het continentaal westgermaans dialect-continuüm weer.)

9.5. De oudwestgermaanse talen

9.5.1. Inleidende opmerkingen

Hieronder worden de verschillende oudwestgermaanse talen of dialecten, die men zo ongeveer vanaf 500 globaal kan onderscheiden, één voor één besproken. Vooraf moge nog eens voor alle duidelijkheid worden opgemerkt dat er wel verschillende dialecten onderscheiden kunnen worden maar dat er in feite sprake is geweest van één groot continuüm. Van de overgeleverde teksten zou een verkeerde suggestie kunnen uitgaan; wanneer deze duidelijk van elkaar verschillen, komt dat doordat ze op verschillende punten binnen het continuüm tot stand gekomen zijn. Ook moet voor die teksten al met een zekere standaardisering rekening gehouden worden.

Verder moet bij de termen *fries*, *saksisch* en *frankisch* een kanttekening geplaatst worden. Het is namelijk niet zeker of danwel in hoeverre fries, saksisch en frankisch verband houden met de uit de geschiedenis bekende stammen: de Friezen, Saksen en Franken. Historische c.q. archeologische (prehistorische) en genetische evidentie aan de ene kant en linguïstische aan de andere hoeven niet parallel te lopen. Aan de andere kant zou het ook weer te ver gaan om helemaal geen verband aan te nemen. De ons bekende isoglossen zijn vaak in later tijd ontstaan maar er kunnen er zijn die toch met oude stamgrenzen samenhangen. Om niet meer te suggereren dan verantwoord is, worden voor de moderne nederlandse dialecten in plaats van *frankisch*, *saksisch* e.d. ook wel neutrale termen als *zuidoostelijk*, *zuidwestelijk*, *zuidelijk-centraal* enz. gebruikt. De stammen kunnen in ieder geval hun sporen in plaatsnamen hebben achtergelaten: zo wordt *Hameland* (bij Arnhem) in verband gebracht met de Chamaven en *Salland* (in Overijssel) met de Saliërs, beide behorend tot het stamverband van de Franken.

KAART 4: *limburgse vormen* (conform Ramisch 1908 en Schrijnen 1920)
 (1. Benratherlinie: make/mache; 2. Ürdingerlinie: ik/ich, ook/ouch; 2a. Ürdingerzijlinie;
 mij/mich, jou/dich; 3. Panningerlinie: stoan/sjtoan; 3a. Panningerzijlinie: schave/sjave. V
 boven = Venlo; V beneden = Vaals; P= Panningen; R= Roermond; H= Hasselt; M= Maastricht;
 A= Aken.)

9.5.2. Oudhoogduits

Oudhoogduitse dialecten werden gesproken in het zuidelijk deel van het westgermaanse taalgebied, de tegenwoordige zuidelijke helft van Duitsland annex Oostenrijk, Zwitserland, Luxemburg en de Elzas, verder in de belgische Oostkantons, Lichtenstein en Zuid-Tirol (Italië). Ze worden *hoogduits* genoemd omdat ze gesproken worden in de hoger gelegen (bergachtige) gebieden. Vroeger of later hebben ze deel gekregen aan de Hoogduitse Klankverschuiving (zie boven). Ook nu is er sprake van een continuüm omvattende Beiers, Alemannisch, Schwäbisch, Thüringisch en ten noorden daarvan diverse variëteiten van het Frankisch. Het Frankisch rond Keulen wordt wel zoals hierboven al aangegeven, *Ripuarisch* genoemd (lat. *ripa* ‘oever’). Ook de dialecten in de hoek van Vaals en Kerkrade kunnen (zie boven) tot het hoogduitse (preciezer: ripuarische) gebied gerekend worden. Op het Oudhoogduits volgt het Middelhoogduits van de latere Middeleeuwen en het Nieuwhoogduits uit een deel waarvan de Schriftsprache ontstaat (zie hieronder).

Als min of meer “standaard” voor het Oudhoogduits (namelijk het dichtst aansluitend bij het moderne Standaardduits) worden de vormen uit de *Tatian* (van circa 830) beschouwd. Dit is een vertaling van de 2^e-eeuwse (griekse) evangeliënharmonie van de Syriër Tatianus, een synthese van de vier in de Bijbel opgenomen evangeliën. Van de overige oudhoogduitse teksten noemen we verder alleen nog een andere evangeliënharmonie, namelijk die van Otfrid von Weissenburg, rond 850 gedicht in het zogenoemde Zuidrijnfrankisch. Ook deze tekst gaat terug op Tatianus. Van ongeveer 1100 tot 1500 spreekt men van Middelhoogduits, daarna van Nieuwhoogduits. Het Hoogduits verbreidde zich in een later stadium in oostelijke richting, het Beiers al in de 8^e eeuw. In de 12^e tot de 14^e eeuw vond een enorme *Ostkolonisation* plaats van de oorspronkelijk slavische gebieden ten oosten van de Saale en de Elbe. Omdat de kolonisten verschillende

dialecten spraken, ontstond er een *Ausgleichsprache*. Het is vooral op basis daarvan, overigens ook met opname van nederduitse elementen, dat de hoogduitse standaardtaal (het Standaardduits oftewel *die Hochsprache*) gevormd werd; vooral de kanselarijtaal van Oostenrijk en Saksen was hiervoor van belang. Bij het vertalen van de Bijbel conformeerde Luther zich daaraan terwijl zijn vertaling op zijn beurt aanmerkelijk bijdroeg tot de verbreiding van deze eenheidstaal. Na de Tweede Wereldoorlog is een groot deel van de oostelijke gebieden (waaronder Silezië) weer tot het slavische (vooral poolse) taalgebied gaan behoren.

De hoogduitse *Schriftsprache* geldt als standaard ook in Oostenrijk en in een groot deel van Zwitserland. In laatstgenoemd land is er sprake van diglossie: in informele situaties spreekt men een dialect van het Schweitzerdeutsch. Een westelijke vorm van Hoogduits dat, overigens nog niet lang geleden (1984), tot standaardtaal is verheven, is het dialect van Luxemburg, het zogeheten *Lëtzebuergesch*.

Een hoogduitse, meer specifiek rijnfrankische oorsprong heeft ook het *Jiddisch* (< *Jüdisch*), een taal die in veel Europese gebieden door Joden werd gesproken (en nog wel over de hele wereld wordt gesproken) en daardoor ook veel vreemde invloeden, o.a. van het Frans, Italiaans en Pools, en uiteraard ook van het bijbelse Hebreeuws heeft ondergaan.

9.5.3. Oudnederfrankisch

Met het Oudnederfrankisch bevinden we ons in het gebied ten noorden van het Hoogduits en ook ten noorden van het Romaanse gebied (de Romania) in het zuiden. Voor Noord-Frankrijk tot ongeveer de huidige Germaans-Romaanse taalgrens kunnen we aannemen dat er geruime tijd sprake was van een Romaans-Westfrankische diglossie, met een Frankische bovenlaag en een Galloromeinse onderlaag (de *Romania Germanica*). Overigens kan het daar gesproken Frankisch in oostelijke gebieden meer met het Rijn- dan met het Nederfrankisch verwant geweest zijn (voor zover deze, in een continuïteitsituatie, van elkaar verschilden). Doordat de bovenlaag op den duur op het Romaans (> Oudfrans) overging, werd dit gebied later weer geromaniseerd. Noordelijker komen we in de *Germania Romana* terecht: gegermaniseerd met sterke Romaanse invloed (= ongeveer tussen de taalgrens en de Grote Rivieren). Daarboven bevond zich het duidelijk Germaanse gebied, de *Germania Magna*. Het Nederfrankische gebied reikte ongeveer tot aan de Grote Rivieren met uitzondering, althans aanvankelijk, van de Ingweonse kuststrook.

Overigens was er niet meteen sprake van een scherpe Romaans-Germaanse (> Frans-Nederlandse) taalgrens: er waren tweetalige gebiedjes langs de grens en Germaanse enclaves ten zuiden en Romaanse ten noorden ervan. Pas omstreeks de 11^e eeuw trad er een zekere consolidatie op. Maar ook voor later, tot op de tegenwoordige tijd, moeten we op en bij de taalgrens (denk aan Brussel!) met de gevolgen van tweetaligheid rekenen. Vooral in het westen is de grens in de loop van de eeuwen aanzienlijk naar het noorden opgeschoven zodat nu Frans-Vlaanderen (afgezien van enkele Vlaamse resten) en gebieden ten zuiden daarvan (tot aan Bonen d.i. Boulogne toe) tot het Franse taalgebied behoren. Calais (Kales) was op het eind van de 13^e eeuw nog Nederlandstalig, Duinkerken nog in de 17^e, 18^e eeuw. Genoemde tweetaligheid en contacten over en weer kunnen ervoor gezorgd hebben dat zich aan weerszijden verwante ontwikkelingen voordeden. Zo is het bijvoorbeeld opmerkelijk dat zowel in het Frans als in het Nederlands, om te beginnen in het Nederfrankische zuiden, de oude *ū* *uu* geworden is: vgl. fra. *mur*, ndl. *muur* uit lat. *mūrus*.

Afgezien van enkele ver naar het noorden opgedrongen vormen (*ich, ouch, mich, dich* – zie hierboven) bevinden we ons met het Nederfrankisch in het gebied zonder de Hoogduitse Klankverschuiving. De genoemde vormen vinden we in het Oostnederfrankisch waarop het

Limburgs en het aangrenzende Rijnlands teruggaat; op het Westnederfrankisch gaan het Brabants en Utrechts en voor een belangrijk deel ook het Vlaams, Zeeuws en Hollands terug. Bepaalde ingweonse, namelijk vroeg-ingweonse vormen (zie hieronder) zijn ook in het Nederfrankisch (en nog verder) doorgedrongen. Een voorbeeld vormt het al genoemde verdwijnen van het verschil tussen datief en accusatief bij de pronomina personalia. We kunnen het Nederfrankisch, speciaal het Westnederfrankisch, als de belangrijkste bestanddeel van het Oudnederlands beschouwen.

9.5.4. *Ingweoons kustdialect*

Een ingweoons kustdialect is te localiseren langs de kust van wat tegenwoordig Vlaanderen, Zeeland en Holland heet, verder in Friesland (zie ook par. 5.6 dit hoofdstuk) en in Groningen en in het aangrenzende, hedendaags Duitse kustgebied tot aan of zelfs over de Wezer. Behalve door vroege ingweonismen die tot diep in het binnenland in het Nederfrankisch zijn doorgedrongen, is dit kustdialect ook door de latere ingweonismen gekenmerkt. Doordat rond 800 de kustgebieden onder frankische heerschappij kwamen te verkeren, kregen deze ingweonismen niet meer de kans om zich nog verder te verspreiden. De bewoners van de zuidelijke kust gaven hun oorspronkelijke dialect op ten gunste van het Nederfrankisch maar niet zonder daarin door substraatwerking allerlei sporen na te laten. Kustvormen met (door ontronding ontstane) *ë* of *ĩ* in plaats van *ù* [œ] <u> in bijv. *pet/pit/put* zijn daar een voorbeeld van. In de meer noordelijke kustgebieden (Noord-Holland, Friesland, Groningen, Oostfriesland) wist het Kustingweoons zich nog enige tijd te handhaven; daar kon het zich na de karolingische periode uitkristalliseren tot wat we nu als Fries kennen. Voor een uitvoerige bespreking van het Ingweoons zie hoofdstuk 10; daar wordt ook de benaming verklaard.

9.5.5. *Oudsaksisch*

Het Oudsaksisch loopt in de tijd parallel met het Oudhoogduits en (het hieronder besproken) Oudengels. Het over Christus handelende epos *Heliand* ('Heiland'), dat uit de 9^e eeuw dateert, is erin geschreven; aangenomen wordt dat het in Fulda tot stand kwam, maar er wordt ook wel aan Werden (bij Essen) gedacht. In het laatste geval bevinden we ons niet ver van het oudnederlandse taalgebied (zie par. 5.8 dit hoofdstuk en hfdst. 13). Verder is er ook een uit dezelfde eeuw daterende *Genesisdichtung*, met verhalen uit het eerste Bijbelboek, en wat kleinere teksten. Het Oudsaksisch is te localiseren in het noorden van het tegenwoordige Duitsland en een aansluitend deel van Nederland, oostelijk tot aan de Elbe, westelijk tot aan de IJssel. Er zijn echter ook, als gevolg van migratie, saksische sporen in het noordwesten van Frankrijk aangetroffen. Het gaat evenals het Oudfries en het Oudengels terug op het ingweonse Oudwestgermaans (het heeft bijvoorbeeld alleen *mi* in plaats van ohgd. *mir – mich*) maar het heeft frankiserende invloeden vanuit het zuiden ondergaan waardoor vooral de latere ingweonismen, voor zover ze erin doorgedrongen waren, er weer uit verdwenen zijn. Het leeft voort in de nederduitse oftewel nedersaksische ("plattdeutsche") dialecten in het noorden van Duitsland. Voor de noordoostelijke dialecten in Nederland wordt in de praktijk alleen de term *nedersaksisch* gebruikt. Vanaf ongeveer 1100 tot 1600 spreekt men van *Middelnederduits*, daarna van *Nieuwnederduits*. In de Middeleeuwen speelde het Nederduits een belangrijke rol als verkeerstaal voor de Hanze; door kolonisatie breidde het zich in oostelijke richting tot in Pommeren en Oost-Pruisen uit. In een groot deel van de oostelijke gebieden heeft het nu samen met de hoogduitse standaardtaal voor het Slavisch (Pools) plaats moeten maken. De nederduitse dialecten worden sinds de Nieuwe Tijd

gedomineerd door het (hoogduitse) Standaardduits, de nedersaksische in Nederland door het (ingweoons-nederfrankische) Standaardnederlands.

9.5.6. Oudfries

Zoals hierboven al aangegeven, kristalliseerde het ingweoonse kustdialect zich na de karolingische periode in Noord-Holland (waarschijnlijk ook nog wel zuidelijker langs de kust), Friesland, Groningen en de aangrenzende gebieden ten oosten daarvan (ongeveer tot aan de Wezer) uit tot Fries. Met dit “Oudfries” bevinden we ons later in de tijd dan met de andere oudwestgermaanse talen; pas vanaf ongeveer 1600 pleegt men van Middelfries te spreken, daarna, vanaf omstreeks 1800, van Nieuwfries. De term *Oudfries* is gerechtvaardigd omdat het ons overgeleverde middeleeuwse Fries een sterk archaisch karakter heeft. Het vertoont daardoor een sterke overeenkomst met het Oudengels: beide talen gaan (evenals voor een belangrijk deel het hierboven besproken Oudsaksisch), zoals gezegd, op het ingweoonse Oudwestgermaans terug. Er zijn ons in het Oudfries voornamelijk juridische teksten overgeleverd; hoewel de handschriften jonger zijn, zouden sommige van deze teksten tot op de karolingische tijd kunnen teruggaan. Het maakte later, niet zonder door substraatwerking sporen in de vorm van frisismen achter te laten, plaats voor het (ingweoons-nederfrankische) Hollands in het westen en voor het Nedersaksisch c.q. Nederduits in het oosten. Doordat het Hollands c.q. het Nedersaksisch aan de ene kant en het Fries aan de andere kant eigen ontwikkelingen doormaakten, ontstonden er tamelijk duidelijke taalgrenzen. Om die reden worden de friese gebieden niet tot het *continentaal westgermaanse dialectcontinuüm* gerekend (zie kaart 3).

Zoals alle taalgrenzen zijn ook deze grenzen relatief: bepaalde verschijnselen, bijvoorbeeld op het terrein van de syntaxis, blijken aan weerskanten van de grens voor te komen. Zo blijkt het ontbreken van partitief *er* (dat overigens als een conservatisme kan worden beschouwd) zowel in het Fries als in het Nedersaksisch voor te komen: *heb je nog sigaretten? nee, ik heb geen meer* (in plaats van *ik heb er geen meer*).

Het westerlauwerse Fries (ten westen van de Lauwers) wordt nu nog gesproken in een groot deel van de provincie Friesland met uitzondering van het zuidoostelijke deel, de Stellingwerven, waar men een nedersaksisch dialect spreekt. De grotere steden hebben evenals het Bildt, Kollumerland, Ameland en Midsland op Terschelling een soort hollands-fries mengdialect (het zgn. Stadsfries of een sterk daarmee overeenkomend dialect). Een oostfries relictgebied is Saterland bij Oldenburg. Verder wordt er aan de westkust van Sleeswijk en op de daarbij gelegen Waddeneilanden Noordfries gesproken. Dit Noordfries gaat terug op de taal van Friezen die al vroeg, in de 7^e, 8^e eeuw en later ook in de 11^e, 12^e eeuw, vanuit zuidelijke gebieden naar het noorden zijn geëmigreerd. Verder moet opgemerkt worden dat het Fries zich, vooral in Nederland, naast en boven de dialecten ook als cultuurtaal heeft ontwikkeld.

Voor een verdere uitwerking van de verhouding tussen Fries en Nederlands zie hoofdstuk 11.

9.5.7. Oudengels

Het Oudengels, de verzamelnaam voor door Angelen, Saksen en Jutten gesproken dialecten, moeten we in Engeland localiseren; de oorsprong ligt echter, zoals we boven al gezien hebben, op het vasteland, waarvandaan de genoemde stammen sinds de 5^e eeuw naar de overzijde van de Noordzee zijn geëmigreerd. Een oudere benaming is *Angelsaksisch*. Het epos *Beowulf* uit de 8^e eeuw is in het Oudengels, preciezer: het *Westsaksisch*, geschreven. Het Oudengels is door zijn

ingweoonse erfenis sterk verwant met het Oudfries (en voor een belangrijk deel ook met het Oudsaksisch). Uit het Oudengels is onder sterke franse invloed via het Middelenegels (omstreeks 1150 tot 1500) het Nieuwengels ontstaan. De franse invloed was het gevolg van de verovering van Engeland door Willem de Veroveraar (1066). Op basis van het dialect van Londen en omgeving is het Standaardengels gevormd. Door het kolonialisme heeft het Engels zich verspreid naar Amerika (Verenigde Staten, Canada), Azië (waar het bijvoorbeeld in India de tweede officiële taal is), Afrika (waar het bijvoorbeeld in Zuid-Afrika de belangrijkste taal is) en Australië inclusief Nieuw-Zeeland. In grote gebieden is het als internationale verkeerstaal in gebruik.

9.5.8. *Stadia van het Nederlands*

Oudnederlands is een verzamelnaam voor de oudnederfrankische dialecten annex het ingweoonse, later ingweoons-nederfrankische kustdialect zoals dat langs de kust van Vlaanderen, Zeeland en Holland gesproken werd. Het is te localiseren in hedendaags Nederland en Vlaanderen met inbegrip van het aan Limburg grenzende Rijnland maar zonder de oudsaksische gebied aan ten oosten van de IJssel (annex het noordoosten van de Veluwe). Conform de term *Oudnederlands* kunnen we ook van *Oudvlaams*, *Oudhollands* enz. spreken. Voor de bronnen en een verdere uitwerking van het begrip Oudnederlands zie hoofdstuk 13.

Middelnederlands

Het Middelnederlands rekenen we vanaf het begin van de continue schriftelijke overlevering (rond 1200) tot ongeveer 1500. Het is een verdere ontwikkeling van het hierboven genoemde Oudnederlands. Het werd gesproken (en dus ook geschreven) in het gebied van het Oudnederlands, verder ook in de gebieden ten oosten van de IJssel. Laatstgenoemde gebieden zijn weliswaar nedersaksisch maar ondergaan in de latere Middeleeuwen een steeds sterker wordende westelijke invloed. Zie verder hoofdstuk 14.

Nieuwnederlands

Voor de taal van omstreeks 1500 tot heden spreken we van Nieuwnederlands. Voor het gebied ervan kunnen we denken aan dat van het Middelnederlands maar dan zonder het aan Limburg grenzende Rijnland. Dat komt in de genoemde periode door de uitbreiding van de pruisische heerschappij steeds meer onder hoogduitse invloed te verkeren. Zie verder hoofdstuk 14.

Het Standaardnederlands

Op twee plaatsen binnen het continentaal westgermaanse dialectcontinuüm kwam een standaardtaal tot stand. Voor de (hoog)duitse standaardtaal zie hierboven. Het Standaardnederlands ontstond in de 16^e, 17^e eeuw in Holland. Zie hoofdstuk 15.

9.5.9. *Dochters van het Nederlands*

Het Afrikaans heeft een ingewikkelde ontstaansgeschiedenis. Het gaat terug op het 17^e-eeuwse Nederlands, vooral het Hollands, dat na de stichting van de Kaapkolonie daarheen werd overgebracht. Het Hollands werd de basis, niet omdat de hollanders in de meerderheid waren maar omdat zij de toonaangevende groep vormden. Door het contact met andere talen die daar gesproken werden, de inheemse talen (de Khoisantalen) van de Khoikhoi (Hottentotten) en de San (Bosjesmannen), en ook met het Maleis en het Portugees, werd het voor een deel

gecreoliseerd. Daarnaast bleef het contact met het Europese Nederlands belangrijk. Het is een zelfstandige taal met een eigen standaard geworden. Het wordt behalve in Zuid-Afrika onder meer als lingua franca ook in Namibië gesproken. Een belangrijk deel van het Afrikaans kan vanuit het Hollands verklaard worden; omgekeerd kan met de nodige voorzichtigheid (om cirkelredeneringen te voorkomen) het Afrikaans ook als bron voor het 17^e-eeuwse Hollands gebruikt worden.

Volledigheidshalve worden hier ook nog duidelijk gecreoliseerde vormen van Nederlands genoemd (thans niet meer of nog maar weinig gesproken): het Negerhollands op de Maagdeneilanden in het Caribisch gebied, het Berbice-Nederlands en het Skepi in Guyana en het Petjoh in Indonesië. Omdat het hierbij net als bij het Afrikaans om duidelijke andere gebieden van studie en onderzoek gaat, wordt aan deze taalvormen in dit boek geen aandacht besteed. Dat geldt ook voor resten van Nederlands zoals door migrantengroepen in de Verenigde Staten worden gesproken.

9.6. Samenvatting

Uit het in dit hoofdstuk besprokene is de volgende ontwikkelingslijn te voorschijn gekomen:

Proto-Indo-Europees > Proto-Germaans > Gemeengermaans > Oudwestgermaans > Oudnederlands > Middelnederlands > Nieuwnederlands; een aparte lijn loopt er van het Gemeengermaans naar het Gotisch (er is dus niet een rechtstreekse lijn van het Gotisch naar het Nederlands!).

Er is meer dan eens op gewezen dat we steeds met dialectcontinua rekening moeten houden. In verband daarmee moeten begrippen als *Proto-Indo-Europees* enz. eerder als aanduidingen van perioden dan van (scherp af te bakenen) talen worden begrepen. Dit geldt in ieder geval in sterke mate voor het Oudwestgermaans. Als in dit boek daarvan sprake is, dan wordt altijd dat deel ervan bedoeld waarop het Nederlands teruggaat.

Aantekeningen

De stof van dit hoofdstuk wordt ook besproken in Schönfeld, iii t/m viii.

Vergelijkende grammatica's van het Germaans zijn Prokosch 1939 en Krahe 1969; een oudere grammatica is Boer 1924 (Nederlandstalig). Vrij recent is Ringe 2006. Van Coetsem 1970 geeft een overzicht van de belangrijkste problemen en opvattingen. De tweedeling van de Oudgermaanse periode in Oergermaans en Gemeengermaans is een van de hoofdthema's in zijn werk (bijv. Van Coetsem 1964). Zie verder ook Van Coetsem & Kufner 1972 waaraan, voor diverse deelgebieden, verschillende specialisten hebben medegewerkt. De vijfdeling van het Germaans is afkomstig van Maurer (1952); de eerdere vierdeling is afkomstig uit Karstien 1939. Een meer recente inleiding in de problemen van de Germanistiek is Nielsen 1989 met een overzicht van de opvattingen en theorieën tot dan toe. Genoemd mogen nog worden Thomas L. Markey, Paolo Ramat en Bö Sjölin; verder wordt voor de vele hier niet genoemde auteurs naar Nielsen verwezen. Voor dit hoofdstuk is ook gebruik gemaakt van een Antwerpse collegesyllabus: Tops 2001. Voor het oorsprongsgebied van de Germanen zie ook Haarmann 2010, 70, waarin zuidelijk Nedersaksen en Sachsen-Anhalt worden genoemd.

Voor de Oude Germaanse leenwoorden in het Fins zie Hofstra 1985. Ze worden nu vooral gezien als een controle op Proto-Germaanse reconstructies (Nielsen 1984, 28). Er bestaat een lexicon voor: Kijlstra e.a. 1991-2012.

Bij Loewe 1899 vinden we al het idee dat de overeenkomsten tussen Noord- en Oostgermaans dateren van de tijd vóór de Gotische emigraties, en dat daarna het contact tussen Noord- en Westgermaans in een serie gemeenschappelijke vernieuwingen resulteerde. De nauwe eenheid van Noord- en Westgermaans tegenover het Gotisch wordt benadrukt in Penzl 1985. Er is overigens aan getwijfeld of er wel ooit een westgermaanse taaleenheid heeft bestaan. Voyles 1972 toont evenwel aan dat de Oudwestgermaanse talen zoveel vernieuwingen op dezelfde wijze gemeen hebben dat men wel moet aannemen dat er gedurende een bepaalde tijd zo'n eenheid heeft bestaan.

Voor gotische invloed op het Beiers zie Weijnen 1978, 5-6. Opmerkelijk zijn ook de volgende overeenkomsten tussen Gotisch en Hoogduits in tegenstelling tot het ingwoonse Westgermaans: *haban/haben* tegenover *hebben* < **habjan*, *is/er* tegenover *hij*, *mis* – *mik/mir* – *mich* tegenover *mij/mij*. De Duitse filoloog Ferdinand Wrede nam op grond hiervan aan dat het Hoogduits gegotiseerd Westgermaans was, hetgeen niet onbestreden is gebleven. Hoe dan ook, in de genoemde voorbeelden hebben het Gotisch en het Hoogduits oude vormen bewaard, die daarom niet bewijskrachtig genoeg zijn om invloed aan te nemen. Voor het idee dat de isoglossen van de Hoogduitse Klankverschuiving naar het zuiden zijn teruggedrongen, zie Vennemann 1988.

Een (Nederlandstalig) handboek voor het Oudnoors is Boer 1920. Voor de (Noordgermaanse) runen zie Boutkan 1995 die zich (niet zonder kritiek) baseert op Antonsen 1975 en 1975a. Isakson (2000) laat het *Common Scandinavian* rond 600 beginnen; de voor het Scandinavisch karakteristieke veranderingen, bijvoorbeeld de wegval van w of j in (ono.) *Oðinn* (*Wodan*) en *ár* ‘jaar’, nemen echter eeuwen in beslag. Een Protoscandinavisch heeft volgens hem nooit bestaan.

Voor benamingen als *zuidoostelijk*, *zuidwestelijk* e.d. voor de Nederlandse dialecten zie Weijnen 1966. Zie voor de Hoogduitse Klankverschuiving en andere isoglossen in Limburg (de isoglossen van Ramisch) Schrijnen 1902 en 1907. Voor de tonen zie de aantekeningen bij hoofdstuk 33.

Voor het Oudhoogduits is te raadplegen Braune 1975, voor de historische grammatica van het Duits Van Dam 1963 (dat overigens primair op het moderne Duits gericht is). Beknopter en structuralistischer van opzet is Van Raad en Voorwinden 1973 (klankleer). In Naumann & Betz 1954 staan enige oudhoogduitse tekstfragmenten. Een uitvoerige, gedetailleerde beschrijving van het Oudsaksisch (met een overvloed aan varianten) vinden we in Holthausen 1921. Een uitgave plus vertaling van de *Heliand* is Van Vredendaal 2006. Volgens Skvairs 2001 is “Oudnederduits” niet gelijk te stellen met Oudsaksisch maar met een oudsaksisch-oud(oost)nederfrankisch *Kontakterbe*. Een inleiding in het Oudfries, met tekstfragmenten, is Bremmer 2009. Een discussie over de termen *Oudfries* en *Middelfries* vinden we in De Haan 2001 en Versloot 2005. Voor het Oudengels is te noemen Lehnert 1965, voor de *Beowulf* Lehnert 1967 en voor de historische fonologie van het Engels Prins 1972. Århammar 1990 handelt over het uiteengroeien van het Fries en het Saksisch (waarbij zelfs een tamelijk scherpe taalgrens ontstaat); hierin komt ook de historische verhouding van westerlauwers Fries en Noordfries aan de orde. Een inleidend boekje over de runen is Philippa & Quak 1994.

Voor het ontstaan van de taalgrens en in het algemeen voor het Oudnederlands en de Germaanse achtergrond van het Nederlands zie Janssens & Marijnissen 2005. In Gysseling 1961 worden o.a. parallelle ontwikkelingen in vooral de zuidelijke dialecten en het Noordfrans besproken. Zie ook De Schutter 1999 en Noske 2005. In Bichakjian 1980 wordt een overeenkomst geconstateerd tussen het Nederlands en het westelijke Romaans aan de ene (een tendens tot verzwakking van consonanten en reductie van consonantclusters) tegenover het Hoogduits aan de andere kant (juist, bijvoorbeeld in de Hoogduitse Klankverschuiving, een tendens tot versterking). Slavische talen vertonen opmerkelijke overeenkomsten in de ontwikkeling van het vocalisme; zie Pavle 1980. Gysseling 1972 behandelt het ontstaan en de verschuiving van de taalgrens in het westen aan de hand (vooral) van plaatsnamen (= Gysseling 1976) en gaat ook in op de door hogerhand georganiseerde verfransing. Voor een al vroeg bestaan van de grens in de vallei van de Zenne zie Van Loon & Wouters 1991, ook Van Loon 2014, 43 e.v. (het kan de grens tussen de Germaanse en de Keltische sfeer geweest zijn). Over hoe we ons de taalsituatie in de Romania Germanica moeten voorstellen, handelt De Grauwe 2003. Daarin komen ook teksten als het *Ludwigslied* (rond 800), de “oudhoogduitse” *Isidorvertaling* (9^e eeuw) en de *Pariser Gespräche* (id.) aan de orde; in die teksten treft ons vaak een mengelmoois van vormen. Over mogelijke Saksische sporen in Frankrijk zie Schöpfung 1970, xxix (de *litus saxonicum* lett. ‘de Saksische kust’ wordt echter ook wel opgevat als een verdedigingslijn tegen de Saksische zeerovers). Zie echter in verband hiermee ook Van Loon 2014, 103.

Omdat het Afrikaans een mogelijke bron voor 17^e-eeuws Hollands kan zijn, worden hiervoor enige publicaties genoemd. Voor de ingewikkelde geschiedenis van deze taal zie Van Coetsem 1988. Een historisch overzicht van het Afrikaans bevat Ponelis 1993. Zie ook het klassieke werk van Kloeke (1950). Verder worden hier zonder streven naar volledigheid nog enige onderzoekers genoemd, Hans den Besten, Edith H. Raidt en P.T. Roberge. Themanummer 9 (1996) van *Taal en Tongval* is aan het Afrikaans en variëteiten van het Nederlands gewijd. Een geschiedenis van het Afrikaans met zijn Nederlandse voorgeschiedenis door Wannie Carstens is in voorbereiding. N.B. Voor literatuur over het Ingweoons, het Oudnederlands, het Middelnederlands, het Nieuwnederlands en het Standaardnederlands zie de betreffende hoofdstukken.

OUDGERMAANSE TEKSTFRAGMENTEN

N.B. Toevoegingen staan tussen vierkante, vrijere vertalingen tussen ronde haken. Volgordes zijn daarin niet altijd genormaliseerd. Lange klinkers zijn aangegeven, in de oudnoorse fragmenten met accenttekens, in de andere met liggende streepjes of circonflexen (dakjes). De laatste kunnen bij <e> en <o> gebruikt worden om een (mogelijke) klankwaarde [ɛə] of [ɔə] aan te geven. b = β; ð = δ.

Oudnoors

Uit de *Atlakviða* (in *grænlenska*) ‘het Groenlandse lied van Attila’ (Edda) de komst van Attila’s bode (strofen 1 en 2 plus begin strofe 3, naar Ranke 1949):

Atli sendi / ár til Gunnars,

Attila zond [een bode] / eertijds naar (de woning van) Gunnar,

kunnan segg, at ríða, / Knéfrøðr var sá heitinn;

een bekende man, om te rijden, / Knefröd was hij geheten;

at gørdom kom hann Giúka / ok at Gunnars hqullo,

bij de huizen kwam hij van Giuki (bij Giuki’s hofstede kwam hij) / en bij Gunnars hal,
bekkiom aringreypom / ok at bióri svásom.

de haard omgrijpende banken (bij de banken rond de haard) en / bij het zoete bier.

Drukko þar dróttmegir / – en dyliendr þogðo –

Dronken daar de mannen van het gevolg – / en (maar) [hun vrees] verbergend zwegen ze – ‘
vín í valhqullo, / vreiði sáz þeir Húna;

wijn in de grote hal, / de toorn vreesden zij van de Hunnen;

kallaði þá Knéfrøðr, / kaldri røddo,

riep toen Knéfröd, / met koude stem,

seggr inn suðrœni, / sat hann á bekk hám:

de man, die uit het zuiden, / zat hij (hij zat) op de hoge bank:

“Atli mik hingat sendi...”

Attila mij hierheen zond...

Aantekeningen: *Gunnars*: genitief; vgl. eng. *at my uncle’s*, mnl. *tote Lamfreits* ‘tot bij het huis van Lamfreit’; *segg*: acc. van *seggr*, verwant met lat. *sequor* ‘volgen’, lat. *socius* ‘metgezel’ (vgl. *sociaal*), got. *saiþvan* ‘zien’, ndl. *zien* ‘zien < volgen met de ogen’; *gørdom*: dat.pl. na *at* van *garðr* ‘omheining, hof, huis’, vgl. ndl. *gaarde* en vgl. ook du. *Garten*, eng. *garden*, lat. *hortus*, gr. *chortos* ‘weide’, pools *ogród* ‘tuin’, russ. *gorod* ‘stad’ alle met ‘omheining, ommuring > wat daarbinnen ligt’; *bekkiom*: dat.pl. van *bekkr*, evenals *drukko* met nk > kk); *drótt-*: van *drótt* ‘gevolg’, vgl. *dróttinn* ‘heer’, ndl. *drost*; *-megir* (met i-Umlaut), van *møgr* ‘zoon, jongen’, vgl. got. *magus* ‘jongen’, verwant met got. *mawi* ‘meisje’, ndl. *meid*, *meisje*; *dyliendr*: part.pres. van *dylia* ‘verbergen’; *þogðo*: pret. van *þegia* ‘zwingen’; *valhqull*: de hal wordt vergeleken met het *Walhalla* van de goden en de gesneuvelden (gevallenen); *sáz*: uit *sásk* pret. van *siá-sk* lett. ‘zich zien > vrezén’; *þeir* pron. ‘zij’ (pl.); *kallaði*: pret. van *kalla* ‘roepen, noemen’, vgl. eng. *to call*, limb. *kalle*; *kaldri røddo*: dat.; *hám*: dat.sg. van *hár* ‘hoog’. N.B.1. De uitspraak van <Q> is [ɔ], die van <y> [y]. 2. Let op het stafrijm: er is regelmatig alliteratie tussen één of twee heffingen van het eerste halfvers en de eerste heffing van het tweede. Woorden die met een (gelijk welke) vocaal beginnen, doen erin mee: vgl. de eerste regel met *Atli – ár*. Het is mogelijk dat we hier aan een herhaling van de glottisslag moeten denken.

Uit de *Gíslasaga Súrssonar* hfdst. 31, naar Ranke 1949 (Eyjólfur probeert Auðr, de vrouw van Gísli, zo ver te krijgen te krijgen dat ze voor geld haar man verraadt. Auðr neemt het geld aan en vraagt dan:)

“ok mun þér nú þykkja ek heimilt eiga at gera af slíkt er mér sýnir”.

“en het zal jou nu dunken ik het recht te hebben te doen ervan (ermee) (dat ik het recht heb ermee te doen) zoals mij toeschijnt”.

Eyjólfur tekr því gláðliga ok bað hana at vísu gera af slíkt er hún vill.

Eyjólf neemt dit vrolijk [op] en verzocht haar zekerlijk te doen ermee zoals zij wil.

Auðr tekr nú féit ok lætr koma í einn stóran sjóð; stendr hún síðan upp ok rekr sjóðinn með silfrinu á nasar Eyjólfu svá at þegar stökkur blóð um hann allan.

Auðr neemt nu het geld en laat [het] komen (glijden) in een grote geldbuidel; staat zij daarna op en slaat de geldbuidel met zilver op de neus van Eyjólf zodan dat meteen springt het bloed om hem helemaal..

Ok mælti: “Haf nú þetta fyrir auðtryggi þína ok hvert ógagn með. Engi ván var þér þess at ek mynda selja bónda minn í hendr illmenni þínu.

En zij zei: “Heb nu dit voor lichtgelovigheid jouw en alle onheil mede. Geen verwachting was voor jou wat dit betreft (je kon niet verwachten) dat ik zou verkopen mijn echtgenoot in de handen van booswicht jouw.

Haf nú þetta ok með bæði skómm ok klæki.

Heb nu dit ook met beide schaamte en schimp (zowel met schande en schimp).

Skaltu þat muna, vesall maðr, at kona hefir barit þik, en þú munt ekki at heldr fá, þat er þú vildir.”

Jij moet je dat herinneren, ellendige man, dat een vrouw heeft geslagen jou, en ook je zult niet desondanks vangen (bereiken) wat jij wilt.”

Aantekeningen: *eiga:* vgl. got. **aigan* ‘bezitten’, ndl. *eigen*; *at vísu* ‘zekerlijk’; *slíkt er* ‘zoals’; *gera*, variant van *gerwa*, zie *gegyrwan* in het oudengelse fragment; *sýnir:* van *sýna* ‘schijnen’; *tekr:* met i-Umlaut en rhotacisme in de uitgang (oorspronkelijk) -iz van *taka*, vgl. eng. *to take*, got. *tekan*; vgl. verder ook *lætr* bij *láta*, *stendr* bij *standa*; *gláðliga:* vgl. eng. *glad*, ndl. *glad*, oorspr. betekenis ‘glanzend > glad’ en ook ‘stralend van vreugde’; *fé* (met achtergeplaatst lidwoord -t): ook ‘vee’ (via ‘vermogen > geld’), vgl. ndl. *vee*, lat. *pecu* ‘geld’; *rekr:* van *reka*; *sjóðinn:* met lidwoord -inn; *Eyjólfu:* possessieve datief.; *stökkur:* van *stökkwa*; *tryggi:* vgl. *tryggr* ‘trouw’, ndl. *trouw*; *ván:* vgl. ndl. *waan* (mnl. ook ‘verwachting’); *selja:* vgl. eng. *to sell*, got. *saljan* ‘een offer brengen’; *bonda:* vgl. eng. *hus-band*; *illmenni þínu:* poss.dat.neutrum!; *ill-:* vgl. eng. *ill* ‘ziek’; *kona:* evenals gr. *gunè* ‘vrouw’ en got. *qino* ‘id.’ nultrap (zie 8.6) bij got. *qens* ‘echtgenote’, mnl. *quene* ‘oude vrouw’, eng. *queen* met ē-trap; *barit:* van *beria*; *at heldr* ‘desondanks’, *fá:* vgl. got. *fāhan*, verwant met ndl. *vangen*.

Oudhoogduits

Otfrids verhaal van de Aankondiging (naar Naumann & Betz 1954):

Ward aftar thi u irscritan sār, / so moht es sīn, ein halb jār,

Werd daarna voltooid spoedig – zo kon het zijn – een half jaar,

(Nadat daarna – zoals het mocht zijn – een half jaar voltooid was,)

mānodo after rīme / thria stunta zwêne,
 van maanden volgens het getal / drie maal twee,
 tho quam boto fona gote, / engil ir himile,
 toen kwam (er) een bode van God, / een engel uit de hemel,
 brāht er therera worolti / diuri arunti.
 bracht hij (hij bracht) aan deze wereld / een kostbare boodschap.
 Floug er sunnun pad, / sterrono strāza,⁷
 Vloog hij (hij vloog) van de zon het pad, / van de sterren de straat (baan),
 wega wolkono / zi deru itis frōno,
 de wegen van de wolken, / tot (naar) die eerbiedwaardige vrouw,
 zi ediles frouwun, / selbun sancta Mariun.⁷
 naar van edel geslacht de vrouw, / de heilige Maria zelf.
 thie forderon bi barne / wārun chuninga alle.
 De voorvaderen bij kind (van geboorte) / waren alle koningen.
 gang er in thia palinza, / fand sia drurenta
 Hij ging in het paleis, / vond haar met de ogen terneergeslagen
 mit salteru in henti, / then sang si unz in enti.
 met een psalter in de hand, / dat zong zij ten einde.

Aantekeningen. *irscritan*: lett. ‘uitgeschreden’, vgl. du. *schreiten*, ndl. *schrijden* (let, ook verder, op de Hoogduitse Klankverschuiving: d > t); *rīm*: mogelijk verband met du. *Reim*, ndl. *rijm* (in verzen); *stunta* (pl.): vgl. du. *Stunde*, ndl. *stonde*; *diuri*: vgl. ndl. *duur*, du. *teuer*; *itis* ‘vrouw’; *frōno* ‘eerbiedwaardig’; *drurenta*: vgl. du. *trauern*, ndl. *treuren* (ontlening uit het Duits); *henti*: evenals *enti* (got. *andais*) met i-Umlaut. N.B. Voor het begin vgl. Lucas 1: 26: in de zesde maand (nadat Elisabeth zwanger geworden was) zond God de engel Gabriël naar Nazareth. Otfrid gebruikt een vorm van eindrijm; let in ieder geval steeds op de laatste klank (uitzondering: *pad – strāza*) maar soms ook op meer klanken, bijv. bij een “zuiver” rijm als *sār – jār* of een “bijna-rijm” als *palinze – drurenta*.

Oudsaksisch

Uit de Heliand (vers 1994-2087) het begin van het verhaal over de bruiloft te Kana (naar Holthausen 1921):

Gewêt imu thō umbi threa naht aftar thiū / thesoro thiodo drohtin
 Ging toen om drie nachten na dát (daarna) / van de volkeren de heer
 an Galileo land, / thār hē tē ênum gômun ward
 naar het land van Galilea, / waar hij tot een gastmaal werd (was)
 gebedan, that barn godes: / thār scolda man êna brūd geban,
 gebeden (uitgenodigd), dat kind van God: / daar zou men een bruid weggeven (daar zou een bruiloft plaatsvinden),
 munalīca magath. / Thār Maria was
 een liefelijke maagd. / Daar Maria was
 mid iro suni selbo, / sālīg thiorna,
 met haar zoon zelf, / de zalige maagd,
 mahtiges mōder. / Managoro drohtin
 van de machtige de moeder. / Van velen de heer
 geng imu thō mid is jungoron, / godes êgan barn,
 ging toen met van hem de jongeren (met zijn leerlingen), / Gods eigen kind,
 an that hôha hūs, / thār the heri dranc,

naar dat hoge huis, / waar de menigte dronk,
 thea Judeon an themu gastseli; / hē im ôc at thēm gōmun was.
 de Joden in die gastzaal (eetzaal): / hij hun ook bij dat gastmaal was (hij nam ook deel aan hun
 gastmaal)'.
 Giac hi thār gecūdde / that hē habda craft godes,
 En hij daar maakte bekend / dat hij kracht van God had,
 helpa fan himilfader, / hēlagna gēst,
 hulp van de hemelse Vader, / de heilige Geest,
 waldandes wīsdōm. / Werod blīdode,
 van de heerser wijsheid (wijsheid van de heerser). / De schare verblijdde zich
 wāran thār an luston / liudi atsamne,
 waren daar in vreugden / de mensen samen,
 gumon gladmōdie.
 blij met (die) mens.

Aantekeningen: *imu:* datief die optreedt bij werkwoorden die ‘gaan’ betekenen (*gewēt imu*, vgl. ook *geng imu*); *thesoro:* vgl. ndl. *deze*; *thioda:* ‘volk’, vgl. got. *þiuda*, ndl. *diets/duits* ‘van het volk’; *drohtin:* vgl. mnl. *drochtijn* ‘legerhoofd’, nnl. *drost* (zie ook *drótt* in Edda-fragment); *gōmun* van *gōma* ‘gastmaal’; *barn:* vgl. got. *barn* ‘kind’ bij *baíran* ‘dragen’, fri. *bern* id.; *thiorna:* bij *thionōn* ‘dienen’, oorspr. ‘dienares’, vgl. nog ndl. *deerne*; *hēri:* vgl. got. *harjis* ‘leger’, ndl. *heer* id.; *gecūdde:* vgl. ouder ndl. *kond* in *iets kond doen* (ingweoonse vorm; zie hoofdstuk 10); *waldandes:* gen. van part.pres. bij *waldan*, du. *walten*, ndl. *geweld*; *werod:* bij *wer* ‘man’, got. *waír* id., ndl. *weer(wolf)*; *liudi:* vgl. ndl. *lieden*; *gladmōdie:* vgl. eng. *glad* ‘blij’, verwant met ndl. *glad* (zie fragment Gíslasaga); *gumon* gen. of dat. van *guma* ‘mens’ (got. *guma*, ndl. *(bruide)gom.*). Let op het stafrijm.

Oudfries

Uit de Proloog van de zeventien Statuten en vierentwintig Landwetten (Rüstringer Handschrift, naar Bremmer 2009):

Hir is eskriwin thet wi Frīsa alsek londriuht hebbe and halde sa God selva sette and ebad, thet wi hilde alle āfte thing and alle riuhte thing.

Hier is geschreven dat wij Friezen zulk landrecht hebben en houden als God zelf vaststelde en gebod, zo/opdat wij zouden houden alle wettelijke en alle rechte dingen.

Efter thes bedon hit ande bennon alle irthkingingar efter Romulo and Remo (thet wēron twēne brōther ther Rume erost stifton), Julius and Octavianus – alsa hiton tha forma fiuwer kiningar ther to Rume kiningar wēron.

Na dát (daarna) geboden het en verklaarden [het] alle aardse koningen na Romulus en Remus (dat waren de twee broers die Rome het eerst stichtten), Julius en Octavianus – zo heetten de eerste vier koningen die te Rome koning waren.

Thit riuht skrêf God selva ūse Hēra, tha thet was thet Moyses latte thet Israheliske folk thruch thene Rāda Sê and of there wilda wōstene and se kōmon to tha berge ther is ehêten Synay.

Het recht schreef God zelf onze Heer toen het was dat (toen) Mozes leidde het israelitische volk door de Rode Zee en uit de wilde woestijn en zij kwamen bij die berg die is geheten Sinaï.

Tha festade Moyses twia fiuwertih dega and nachta; therefter jef God him twā stēnena tefla ther hi on eskriwin hede tha tian bodo; tha skolde hi lêra tha Israheliska folke.

Toen vastte Mozes tweemaal veertig dagen en nachten; daarna gaf God hem twee stenen tafels waar hij op geschreven had de tien geboden; die moest hij onderwijzen aan het israelitische volk.

Aantekeningen: *riuht*; vgl. fri. *rjocht*; *āfte*: verwant met ndl. *echt*, osa., ohgd. *ē-haft* ‘in overeenstemming met de wet’ (het eerste lid verwant met *eeuw*, got. *áiws*; ‘tijd’ > ‘wat altijd geldt’); *bedon*: van *biāda* o.a. ‘gebieden’, ndl. *bieden*; *bennon*: van *bonna* (met ingweoonse *ō vóór n*) ‘bannen, verklaren’; *kiningar*: met i-Umlaut en ingweoonse ontronding, fri. *kening*; *Rāda*: met ingweoonse *ā* uit pgm. au; *kōmon*: van *koma/kuma* (de eerste vorm is typisch voor Rūstringen); *latte*; van *lēda*; *thruč*: vgl. eng. *through*; *degar*: met *ē* door ingweoonse palatalisatie, vgl. ook *efter*; *jef*: van *jeval/jova* (met idem van *g*; de laatste vorm is typisch voor Oudwestfries). Voor de ingweoonse veranderingen zie hoofdstuk 10.

Oudengels

Uit de Beowulf (naar Lehnert 1967, vanaf vers 32) het verhaal van de begrafenis van koning Scyld, vader van Beowulf:

þær æt hȳðe stōd / hringedstefna
daar in de haven stond (lag) (het schip) met geringde steven
īsig ond ūtfūs, / æpelinges fær;
ijzig (met ijs bedekt) en tot uitvaren bereid, het schip van de edeling;
ālēdon þā / lēofne þēoden,
zij legden dan / de geliefde koning,
bēaga bryttan, / on bearm scipes,
van ringen de gever, / in de schoot van het schip
mærne be mæste. / þær wæs mādma fela,⁷
de beroemde bij de mast. / Daar werd van geschenken een veelheid (werden vele geschenken)
of feorwegum / frætwa gelæded;
van verre wegen (van ver gekomen), / van kostbaarheden (een veelheid) gelegd;
ne hȳrde ic cȳmlīcor / cēol gegyrwan
niet hoorde ik mooier / een schip uitrusten (dat er mooier een schip werd uitgerust)
hildewæpnum / ond heaðowædum,
met strijdwapens / en strijdgewaden,
billum ond byrnum...
met zwaarden en ringpantser...
þā gȳt hīe him āsetton / segen gyl登enne⁷
toen nog zij hem opzetten (toen zetten zij hem nog) een gouden banier
hēah ofer hēafod, / lēton holm beran,
hoog boven het hoofd, / lieten de zee [hem] dragen,
gēafon on gārsecg; / him wæs geōmor sefa,
gaven [hem] aan de oceaan; / hun was droef de ziel (hun ziel was droef)
murnende mōd.
treurende het gemoed (hun gemoed treurend).

Aantekeningen: *hȳð*: vgl. in duitse plaatsnamen *-hude* (*Steinhude*, *Buxtehude*), *Hee* op Terschelling met friese *ē* door i-Umlaut en ingweoonse ontronding, ook het vlaamse *Koksijde* met *ī* eveneens door i-Umlaut en ingweoonse ontronding, gevolgd door diftongering tot *ei*; *fær*: vgl. ndl. *veer*; *bēag*: vgl. ono. *baugr*, vgl. ono. *baugr* ‘ring’, ndl. *boog*; *þēoden*, vgl. *þiudans*, verband met got. *þiuda*, oe. *þēod* ‘volk’, ndl. *diets* enz.; *bryttan* eigenlijk ‘breker’, vgl. eng. *brittle* ‘broos, breekbaar’; *bearm*: vgl. got. *barms* ‘boezem, schoot’, verband met got. *baíran* ‘dragen’, oe. *beran* (zie verderop in de tekst), ndl. (*steun*)*beer* enz.; *mærne*, van *mære*: vgl. ndl. *vermaard*; *mādma*, van *mādm*: vgl. got.

máipms ‘geschenk’; *frætwa* evenals *mādma* een gen.pl. afhankelijk van *fela*; *cēol*: vgl. ndl. *kiel* (van een schip); *frætwa*, van *frætwan* ‘opsieren’: vgl. got. *fratwan* ‘onderrichten’; *gegyrwan*: vgl. mnl. *gerwen* ‘in orde brengen’, ouder ndl. *gerfkamer* ‘kamer waar de priester zich kleedt voor de dienst’, vgl. *gera* in het oudnoorse sagafragment; *hilde(wæpnum)* ‘strijd’: nog in vele persoonsnamen; *headowædum*: vgl. du. *Hader* ‘twist’, vgl. ook de Bergakkerse inscriptie; zie 13.4, en de naam *Hadewijch*, vergelijk verder ndl. (*ge*)*waad*; *bill*: ouder eng. ‘piek, hellebaard’; *byrne*: vgl. got. *brunjo*, du. *Brünne*; *gýt*: vgl. eng. *yet*, fri. *jit*; *segen*: uit lat. *signum* ‘teken’; *holm*: vgl. ono. *holmr*, eng. *holm* ‘eilandje’, in vele plaatsnamen: *Stockholm* enz.; *gārsecg*: lett. ‘speer-man’, vgl. mnl. *geer* ‘speer’, ono. *seggr* ‘man’, zie oudnoors fragment; *geōmor*: vgl. ndl. *jammer*; *sefa*: verwant met *beseffen*; *murnende*: vgl. eng. *to mourn*, got. *maurnan* ‘zorgen voor’. N.B. Let op het stafrijm.

10. HET INGWEEOONS

(1. Vroege en late ingweonismen, 2. Vroege ingweonismen, 3. Late ingweonismen (kustingweonismen), 4. Overzicht van ingweoonse veranderingen, 5. Ingweoons en Standaardnederlands, 6. Ingweonismen in de toponymie, 7. Sociale context, 8. Differentiatie en overeenkomsten binnen het Ingweoons, Aantekeningen)

10.1. *Vroege en late ingweonismen*

In het vorige hoofdstuk is al een en ander over het Ingweoons gezegd; we gaan er nu dieper op in. In een vroege periode (rond 500) moeten de kustgebieden van de Noordzee in talig opzicht een expanderende regio geweest zijn. Hierdoor kwam het noordwesten van het Westgermaans tegenover het zuiden te staan. Deze tegenstelling werd nog eens verscherpt door de uit het zuiden komende Hoogduitse Klankverschuiving. Zoals we ook al gezien hebben, werd het Ingweoons met de invasie (in verschillende golven) van de Angelen, Saksen en Jutten in de 5^e, 6^e eeuw naar Engeland overgebracht. Engeland ging dus deel uitmaken van het ingweoonse noordwesten binnen het westgermaanse taalgebied.

We moeten onderscheid maken tussen *vroege* en *late ingweonismen* c.q. *ingweoons in ruimere* en *ingweoons in engere zin*; het laatste kunnen we ook *kustingweoons* noemen (al heeft dat iets pleonastisch'). Als we niet nader willen specificeren, kunnen we kortweg van *ingweoons* spreken. Tussen de genoemde soorten is er uiteraard geen scherpe scheiding; in de tijd is er een geleidelijke overgang. De vroege ingweonismen hebben de tijd gehad om zich op het continent tot ver in het binnenland te verspreiden. Ze komen ook in het Oudsaksisch voor en daarmee, afgezien van latere frankisering vanuit het zuiden, in het Nederduits; ze drongen ook in het Nederfrankisch door. Over het algemeen hebben ze het hoogduitse gebied niet bereikt. De jonge ingweonismen hebben niet de kans gekregen om zich ver uit te breiden; ze blijven op het continent duidelijk tot de kustgebieden beperkt. Zie kaart 1 bij hoofdstuk 9. Voor de overzijde van de Noordzee bestaat deze restrictie uiteraard niet.

Dat de landen rond de Noordzee dezelfde vernieuwingen vertonen, heeft voor een deel als achtergrond dat er over de zee heen nog lang van een verkeersgemeenschap sprake was. Deze ontstond na de hierboven genoemde invasie. De geëmigreerde stammen bleven intensief contact houden met hun oude stamverwanten aan de andere kant. In het contact speelde niet alleen de etnische verwantschap een rol, maar ook het bekende feit dat een zee eerder verbindend dan scheidend werkt. Friezen beheersten de zee in de 8^e eeuw of al eerder; in diezelfde tijd valt ook de angelsaksische zending in Friesland. Belangrijk waren ook handelscontacten; als gemeenschappelijke munt (een soort proto-euro) fungeerde de *sceat* (= ndl. *schat*). Sommige overeenkomsten kunnen echter teruggaan op de tijd dat de emigranten nog op het vasteland woonden.

Dat het latere Ingweoons niet zo expansief meer was, moet aan de karolingische machtsuitbreiding worden toegeschreven (8^e tot 10^e eeuw). In de karolingische periode, vooral tijdens de regering van Karel de Grote (747/48-814), werden de kustgebieden definitief frankisch: het bestuur werd karolingisch en de moerassige binnenlanden werden vanuit het oosten, o.a. via de hogere oeverwallen van rivieren en riviertjes, door Nederfrankisch sprekende kolonisten ontgonnen. De oorspronkelijke bevolking ging op het Nederfrankisch over; er vond dus een proces van frankisering en ontgingweonisering plaats. De ingweoons-sprekenden, die aanvankelijk de onderlaag van de bevolking gevormd zullen hebben, waren echter in numeriek opzicht sterk genoeg om het Nederfrankisch in de kustgebieden een duidelijk ingweoonse tint te geven. Er was dus sprake van *substraatwerking* waarvan we de gevolgen nog in (laat-ingweoonse oftewel kustingweoonse)

relicten kunnen terugvinden. Voor zover we *vroege* ingweonismen (ingweonismen in ruimere zin) in een kustdialect of het Standaardnederlands aantreffen, kunnen we natuurlijk niet van substraatelementen spreken. Deze waren immers al in het Nederfrankisch doorgedrongen, dus ook nederfrankisch geworden, vóórdat deze taal in de kustgebieden doordrong.

De (laat-)ingweoonse (kustingweoonse) relicten zijn typische substraatelementen. Vergelijk de daarvoor in 8.3.3 opgestelde criteria. Ze hebben binnen het nederlandse taalgebied een beperkte geografische spreiding en komen overeen met wat we in naburige talen, namelijk het Engels en het Fries of althans de voorstadia daarvan, terugvinden. Ze laten dus zien dat er inderdaad langs de kust een dialect gesproken moet zijn dat nauw met het (vroegere) Engels en Fries verwant was. Over het algemeen betreft het ook vernieuwingen (*innovaties*); in het geval van conservatismen zouden het Ingweoons enerzijds en het Fries en Engels anderzijds bepaalde elementen onafhankelijk van elkaar bewaard kunnen hebben. Belangrijk is ook dat bij de substraatwoorden bepaalde semantische velden sterk vertegenwoordigd zijn: het zijn meestal woorden uit de agrarische sfeer of uit die van de plaatselijke geografie; de toponymie sluit zich hierbij aan. Het zijn woorden die door een locale frequentie gekenmerkt zijn en bij het overnemen van een nieuwe taal, gezien vanuit die taal, gemakkelijk “vergeten” worden. Door de locale frequentie is de kans dat ze door de Franken (in de strikte zin van het woord) ontleend zijn, klein.

Wat betreft de invloed van de ontginningen is hierboven de traditionele voorstelling van zaken gevolgd. Ook de oude bewoners van de kleiboorden kunnen er echter aan deelgenomen hebben en er zijn ook aanwijzingen dat er “friezen” (in ieder geval moeten dat mensen uit noordelijke streken geweest zijn) bij betrokken waren. Zo staat graaf Willem II aan Dirk van Poelgeest toe dat “Frisones” die zich op diens leen in Woudambacht vestigen (waarschijnlijk als ontginners), bepaalde vrijheden zullen genieten. De overwinning van het Nederfrankisch kan echter toch wel met de ontginningen verband houden: er kwamen mensen met verschillende talige achtergronden bij elkaar en het is vrij natuurlijk dat dan als lingua franca de dominante taal (namelijk het Nederfrankisch) wordt gekozen, te meer wanneer de coördinatie in frankische handen was, bijvoorbeeld, in het noorden, in die van de bisschop van Utrecht of zijn dienaren. Als we aannemen dat niet de taal van de meerderheid maar die van de dominante minderheid de doorslag heeft gegeven, bevinden we ons in de lijn van Kloeke (zie bijvoorbeeld de inleiding in Kloeke 1926) in wiens visie prestigieuze minderheden in taalveranderingen een bepalende rol spelen. Omdat het Nederfrankisch zeker gedomineerd heeft, is de vraag naar de herkomst van de ontginners (verveners), die toch al onzeker is, voor de historische taalkunde niet zo heel erg belangrijk meer.

Het ingweoons *substraat* is voor de geschiedenis van het Nederlands van groot belang geweest. Het is een mooi voorbeeld van een succesvolle integratie van substraatelementen in een later aangeleerde taal. Nederlands kunnen we derhalve kwalificeren als in oorsprong Nederfrankisch met een ingweoonse inslag.

De ontgingweonisering is niet overal even sterk geweest, in Zuid-Holland sterker dan ten noorden of ten zuiden daarvan. Dit kan verband houden met utrechtse invloed op Zuid-Holland (denk aan de bisschopsstad Utrecht). Terwijl we in de rest van het kustgebied plaatsnamen op *-muiden* ‘aan de monding van’, met verlies van de n vóór stemloze fricatief *þ* (< *mūthan*), aantreffen, vinden we in Zuid-Holland het niet-ingweoonse *-monde* in *IJsselmonde*. Het is niet waarschijnlijk dat we hier aan een jongere vorming moeten denken omdat de plaats al in de 11^e eeuw genoemd wordt. Ontgingweonisering door zuidelijke frankische invloeden moeten we ook zoals in het vorige hoofdstuk vermeld, voor het Oudsaksisch (en het latere Nederduits) aannemen. De noordelijke kustgebieden, vanaf ongeveer de Rijn bij Leiden tot aan de Wezer, werden voorlopig nog niet door de frankisering (die vanuit het zuidoosten, het gebied van Keulen en Aken, kwam opzetten) bereikt. Daar kon het Ingweoons zich tot Fries ontwikkelen (zie hfdst. 11).

We moeten dus aannemen dat er tot aan de karolingische machtsovername, dus rond 600-700, langs de oostelijke kusten van de Noordzee, van tegenwoordig Vlaanderen tot bij de Wezermond, dialecten gesproken werden die nauw verwant waren met vroege (voor)stadia van het Engels. Uit sommige van deze dialecten (die we *prefries* of *protofries* kunnen noemen) heeft zich dus het Fries zoals we dat tegenwoordig kennen, ontwikkeld. In die gebieden waar over het Fries later het Hollands (in Noord-Holland, deels ook Zuid-Holland) of het Nedersaksisch (in Groningen) heen gekomen is, kunnen we behalve de sporen van een ingweoons ook die van een specifiek fries substraat aantreffen. Zie ook hiervoor verder hoofdstuk 11.

In de volgende paragrafen geven we voorbeelden van vroege en van late ingweonismen (kustingweonismen). Het zal duidelijk worden dat de geografische spreiding per geval, zoals we dat bij een continuüm kunnen verwachten, verschilt. Het Ingweoons moet dan ook niet zoals dat bij een strak genormeerde standaardtaal het geval is, als een duidelijk af te bakenen “taal” worden beschouwd; het is eerder een verzameling regionaal bepaalde eigenaardigheden. Het is overigens opmerkelijk dat de vroege ingweonismen praktisch allemaal van grammaticale (morfologische) aard zijn, de late van fonologische of lexicale.

Er wordt in plaats van *Ingweoons* ook wel van *Kust-*, *Noordwest-* of *Noordzeegermaans* (*Küstengermanisch*, *Nordwestgermanisch*, *Nordseeermanisch*) gesproken. Deze termen zijn minder gelukkig omdat we bij “kusten” ook aan de Scandinavische Noordzeekusten kunnen denken en bij “noordwest” en “Noordzee” eveneens mede aan Scandinavië. Overigens zouden we voor zover we het nodige gewicht aan overeenkomsten met het Scandinavisch willen toekennen (zie par. 2 dit hoofdstuk), deze termen toch kunnen verdedigen. In dit boek houden we in de neutralere term *ingweoons* aan.

Ingweoons is een term die o.a. voorkomt in Tacitus' *Germania*. Deze noemt voor de Germanen een driedeling en één van de drie stammen of stammenverbonden duidt hij als *Ingaevones* aan. Die woonden volgens hem het dichtst bij de oceaan: “proximi oceano ingaevones”. We houden de waarschijnlijk correctere variant bij Plinius de Oudere, namelijk <Ingvaeones>, in de transcriptie <Ingweonen>, aan. Het is niet waarschijnlijk dat de Ingweonen in de eerste eeuw al een talige eenheid hebben gevormd; in de historische grammatica heeft de term echter een taalkundige lading gekregen. Naast de Ingweonen onderscheidt Tacitus de *Istvaeonen* (dieper het binnenland in) en de *Herminones* (nog dieper het binnenland in). De termen *istweonisch* en *herminonisch* worden minder vaak in taalkundige zin gebruikt.

Ten slotte nog iets over de oude term *anglofries*, die een (oorspronkelijke) nauwe eenheid tussen het Fries en het Engels suggereert. Die eenheid is er geweest maar de meer zuidelijke kustdialecten en het (in de kustgebieden gesproken) Oudsaksisch deden daar ook in mee en als het om de vroege ingweonismen gaat, reikte die eenheid nog een stuk dieper het continent in. Het ging ook om een zeer betrekkelijke eenheid omdat enerzijds het Ingweoons deel uitmaakte van het westgermaanse dialectcontinuüm, anderzijds ook intern gedifferentieerd was en naarmate de tijd vorderde dat ook steeds meer werd (zie par. 8 dit hoofdstuk).

10.2. Vroege ingweonismen

Een lexicaal voorbeeld van een vroeg ingweonisme is het woord (ndl.) *eiland*; het heeft in ieder geval een wijde verspreiding. We vinden het terug als fri. *eilân*, eng. *island*, nld. (en zelfs ouder hgd.) *eilant*. Een niet-ingweoonse tegenhanger is hgd. *Insel* (van lat. *insula*).

Een ander voorbeeld, lexicaal maar in feite fonologisch (zie beneden), is *nes(se)* of *nis(se)* 'landtong', dat ook als plaatsnaam of als element in plaatsnamen voorkomt: *Nes* (dorp op het friese Waddeneiland Ameland), *de Nes* (een bekende straat in Amsterdam), *Pernis* (dorp bij Rotterdam), *Scherpenisse* (op het eiland Tholen), *Hontenisse* (in Zeeuws-Vlaanderen). Ook dit woord komt in Engeland voor: vergelijk *Sheerness* (ten oosten van Londen). En het komt ook (overgebracht vanuit het ingweoonse gebied?) voor in de Scandinavische talen en zelfs in het Fins en de Baltische talen.

Het is een klassiek voorbeeld van een kustwoord. Er blijkt duidelijk uit hoe de zee verbindend kan werken (par. 1 dit hoofdstuk). Het is verwant met *neus*. Eigenlijk is *nes(se)*, *nis(se)* een voorbeeld van een substraatwoord dat door een speciale *klankvorm* is gekarakteriseerd. Verwante woorden en namen met dezelfde betekenis, die deze klankvorm niet hebben, zijn heel gewoon in het westgermaanse gebied: vergelijk de nederlandse plaatsnaam *Terneuzen* en ook du. *Nase* 'schiereiland'.

Een fonologisch voorbeeld is ook het verdwijnen van de nasaal (m) vóór stemloze labiale fricatief *f* en de gelijktijdige rekking van de vocaal, zogeheten compenserende rekking oftewel met een traditionele term *Ersatzdehnung*, met als tussenstadium een lange genasaleerde vocaal, bijv. in ggm. **fimfe* (got. *fimf*) dat tot fri. *fiif*, nnd. *fief* wordt en, met diftongering, tot ndl. *vijf*, eng. *five*. Alleen het zuidelijke Westgermaans (Hoogduits) behield de vorm met nasaal: ohgd. *fimf* naast, met assimilatie aan de intussen labiodentaal geworden *f*, *finf*, nhgd. *fünf* (de laatste vorm ook met ronding vóór *n*). Een grammaticaal (morfologisch) voorbeeld is het (reeds in 9.3 genoemde) vroege verdwijnen van aparte vormen voor datief en accusatief bij het persoonlijk voornaamwoord.

Hoe het element *ei-* in *eiland* precies verklaard moet worden, is onzeker; mogelijk is *ei-* ontstaan uit **auwjō* <**agwjō* met *i-Umlaut* (palatalisatie van de stamvocaal vóór *i* of *j* in volgende syllabe) van *au*. Het is in ieder geval verwant met de waternaam *-ā* (<**aḡwa*, got. *ahva*) en varianten (zie par. 4 dit hoofdstuk), met het element *-ouw* of *-ooi* in woorden en plaatsnamen (vgl. *landouw*, *Ooipolder*; zie 32.5) en met *-oog* (met *g* uit *j*) in *Schiernonnikoog* 'eiland van de schiere = witte monniken, nl. Cisterciënzers' (vergelijk ook "fries" *aeghe* bij Kiliaen). De oorspronkelijke betekenis van *eiland* moet geweest zijn 'waterland' of 'bij water behorend land'. De Wachtendonckse Psalmen hebben een vorm met een *ā*: *a(lende)* uit **aha(landja)-*; vergelijk oostelijk oudfries: *ā(lond)*. Hoe deze varianten ook precies verklaard moeten worden, in lexicale zin hebben we hier met een wijd verbreid ingweoons woord te maken.

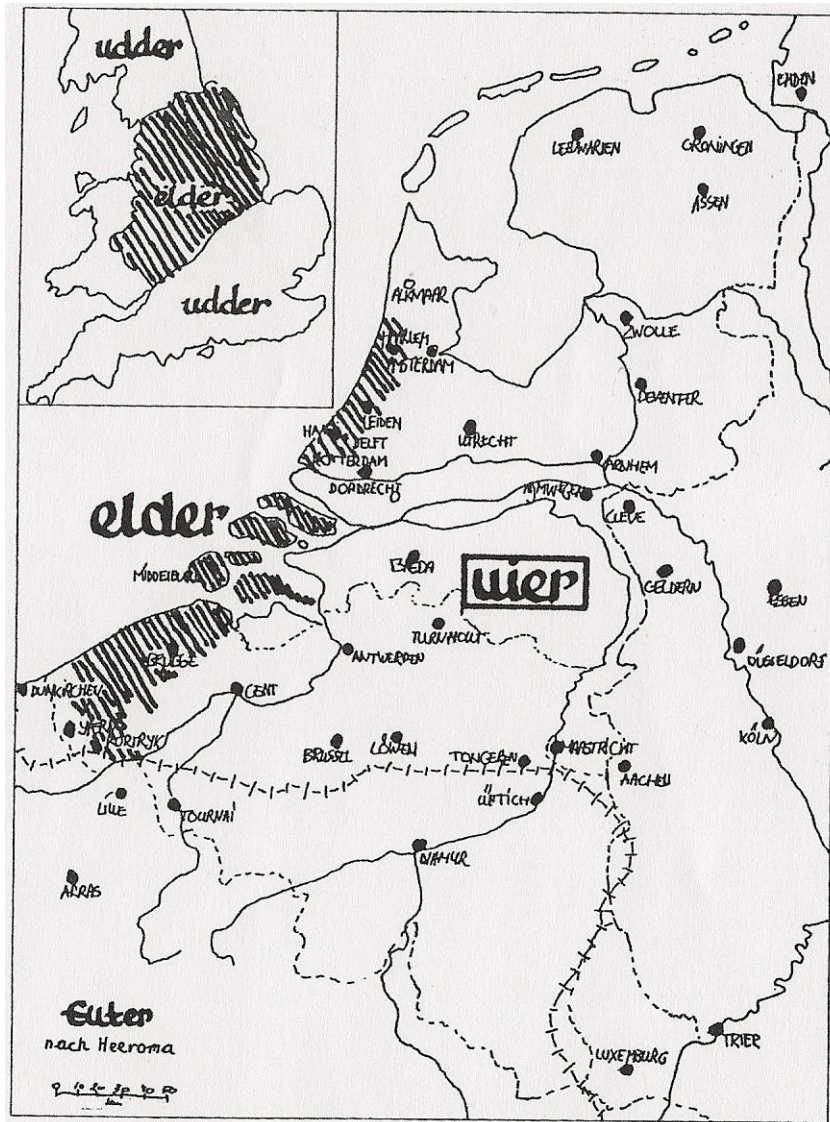
Er zijn behalve *nes* meer elementen te noemen die het vroege Ingweoons met het Scandinavisch gemeen heeft: vla. *litel*, ono. *litill* (got. *leitils*) tegenover *luttel*; vla. *soe* 'zij' (pers.pron.fem.sg.), ono. *sú* (got. *sō*) tegenover *zij*; *wiek* (*wijk*; waternaam) in de Veenkoloniën, o.a. in *Ommelanderviek*, ono. *vík*; zuidelijk ndl. *rijven* 'harken', eng. *to rive*, ono. *Hrífa*; ndl. *schakel*, oe. *sceacul*, ono. *skokull* 'wagenstreng'. Vergelijk ook ono. *áss* 'god' in par. 6 dit hoofdstuk. (De verspreiding van *rijven* in het zuiden doet echter niet direct aan een ingweonisme denken.)

10.3 Late ingweonismen (kustingweonismen)

Sporen (relicten) van het (laat) ingweoonse (kustingweoonse) substraat kunnen nog steeds in de tegenwoordige kustdialecten en soms zelfs in de standaardtaal worden teruggevonden. Een ingweoons substraatwoord is het woord *elder* 'uier' (zie kaart 5), een woord dat tot de agrarische sfeer behoort. In plaats van *elder* heeft het Standaardnederlands echter *uier* dat verwant is met eng. *udder* en hgd. *Euter*. Het Fries heeft *jaar* dat met *uier* verwant is maar een friese, dus ingweoonse klankvorm heeft. We vinden *elder* in het Engels terug, maar niet in het Standaardengels, dat dus *udder* heeft, echter wél in het dialect van de Midlands. In het Hoogduits kunnen we uiteraard dit ingweonisme niet terugvinden; zoals reeds gezegd heeft de hoogduitse standaardtaal *Euter*. De vormen in kwestie zijn wel etymologisch verwant.

Stndl. *big* en *gier* 'mestvocht' kunnen ook als voorbeelden dienen. Vgl. eng. *pig* (wel met afwijkende *p-*) en fri. *bigge* tegenover du. *Ferkel* en vgl. fri. *jarre* (maar afwijkend eng. *dung*) tegenover du. *Dung*. Ook met deze beide woorden bevinden we ons in de agrarische sfeer. De ingweoonse varianten hebben hier wel een wat grotere verspreiding dan *elder* getuige bijv. 15e-eeuws nederrijns *pegskén* en mnd. *gare* 'bemesting, gist'. Hieruit blijkt dat er niet een waterdichte grens is tussen vroege en late ingweonismen. Een mooi voorbeeld is ook het westelijke (zeeuws-holl.) en ook stdnl. *ladder* (fri.

ljedder) tegenover het oostelijke *leer* (wél stndl. *trapleer*). De isoglosse (zie kaart 6) loopt hier door het taalgebied prachtig van noord naar zuid parallel aan de kust. Als we ook het limburgse *ledder* verdisconteren, hebben we hier eerder met een ingweoons klankverschijnsel te maken, namelijk in het *ä*-vocalisme. Een loop parallel aan de kust geldt ook voor die isoglosse die het gebied met *wiel* scheidt van dat met *rad*. Het woord *wiel* kan echter een conservatisme zijn (dus strikt genomen niet bewijskrachtig

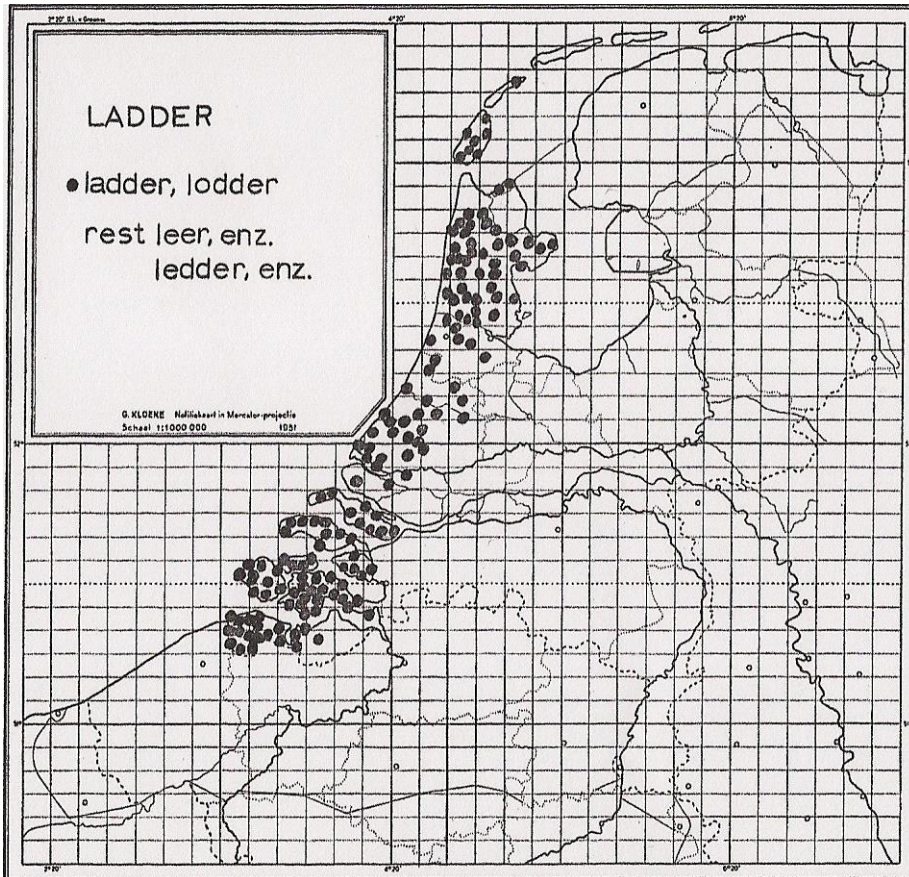

KAART 5: de benamingen voor de 'uier' (via Van Bree 1997)

voor het ingweoonse substraat): waarschijnlijk werd oorspronkelijk met *wiel* plus varianten het wiel zonder en met *rad* het wiel mét spaken aangeduid. Laatstgenoemd woord zou het eerstgenoemde naar de periferie van het Indo-europees (Engeland, het westen van Nederland) teruggedrongen hebben. In bijzondere gebruikswijzen is *rad* echter algemeen nederlands, vergelijk het *rad van avontuur, iemand een rad voor de ogen draaien*.

Ook het semantische veld van de lokale geografie is ruim vertegenwoordigd: vergelijk bijvoorbeeld *zwin* 'getijdestroom', dat terugkomt in toponiemen als *het Zwin* (op de grens van Zeeland en

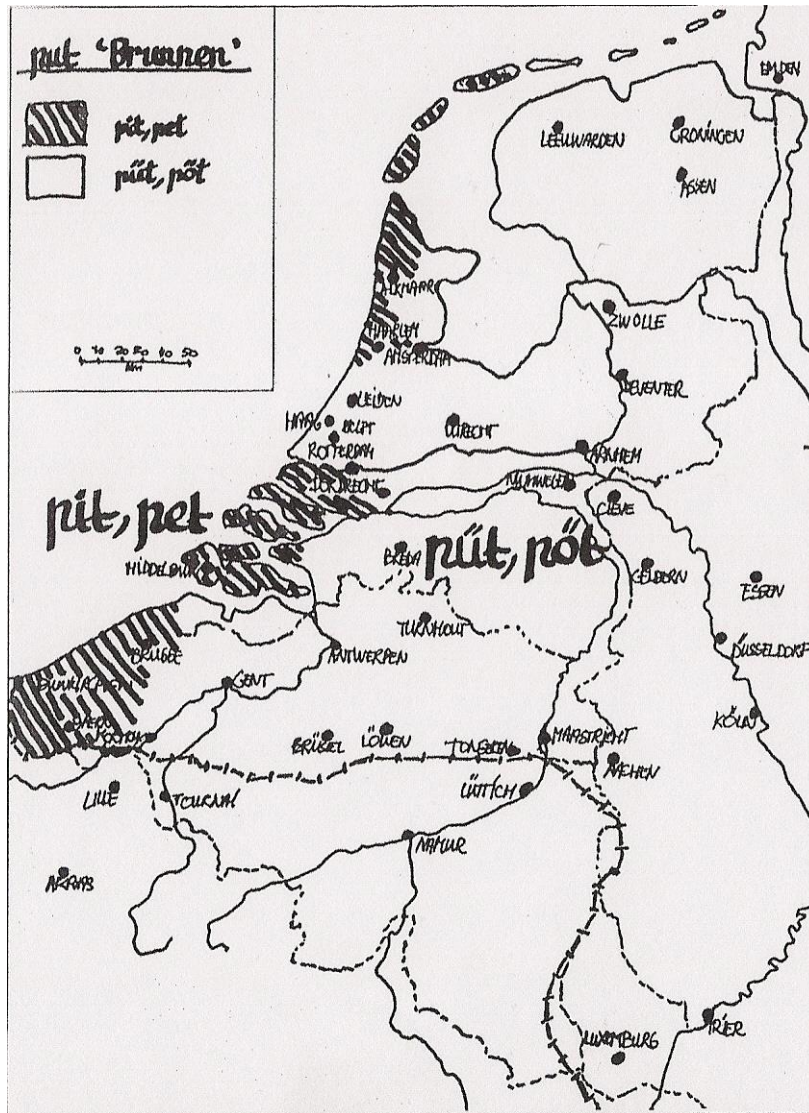
Vlaanderen) en *Zwijndrecht* (zowel in Vlaanderen, bij Antwerpen, als in Holland). Er is ook een equivalent in Engeland: *The Swin Channel*, aan de kust van Essex. Ook het zeeuws-zuidholl. *delf(t)/dilf(t)* ‘gracht, sloot’ (ook in *Delft* en *Delfzijl*) kan hier genoemd worden; *delven* is weliswaar niet typisch ingweoons maar de afleiding in kwestie wél.

KAART 6: de benamingen voor de ‘ladder’ met \tilde{a} (\ddot{o}) (via Van Bree 1997)

Verder zijn er woorden die door een typisch (laat-)ingweoonse (kustingweoonse) klankontwikkeling worden gekenmerkt. In de vorige paragraaf bespraken we de compenserende rekking vóór stemloze labiale fricatief (f). Een beperktere verspreiding heeft dit verschijnsel vóór stemloze dentale fricatief: eng. *us*, fri. *ús*, ndl. kustdialecten (vla., zeeuws, hier en daar noordholl.) *uus/uis* tegenover stnl. *ons*, hgd. en ndd. *uns* (limburgse of zuidkempische vormen als *os* moeten hiervan wel losgezien worden); eng. *mouth* (met op het eind nog de oorspronkelijke β), ndl. *muiden* ‘aan de monding van’ in plaatsnamen (*Muiden*, *Genemuiden*, *Leimuiden*, *Arnemuiden*, alle in Nederland, *Diksmuide* in West-Vlaanderen), ndl. *mui* (uit **muide*) ‘opening tussen twee zandbanken langs de kust’ tegenover stdnl. *mond*, hgd. en ndd. *Mund* (het friese *mûle* ‘mond’ is een ander woord, verwant met ndl. *muil*; *IJmuiden* is een analogische vorming uit de 19^e eeuw). De compenserende rekking vóór de dentaal had overigens opmerkelijk succes in *zuid*, ndd. en zelfs hgd. *süid* (eng. *south*, fries *súd*; vgl. ook *Sauerland* in het zuiden van Westfalen). Toch bestaat ook *sund*, namelijk in de plaatsnaam *Kaltensundheim* in de Rhön, een berggebied op de grens van Hessen en Beieren, tegenover het iets noordelijker gelegen *Kaltennordheim*. Verder vinden we *sund* terug in *Sundgau*, de naam van een streek in het zuiden van de Elzas. Vergelijk ook *Zonderveld* en *Zonderwijk* in

Noord-Brabant tegenover plaatsnamen met *Zuid(er)-* elders. Ook bij de hier besproken compenserende rekkingen moeten we als tussenstadium een lange genasaleerde vocaal aannemen. Een nog jonger verschijnsel, is de ontronding van door i-Umlaut (d.i. palatalisatie van de stamvocaal vóór i of j in volgende syllabe) ontstane ø. Vgl. stdnl. *put, brug, rug, stuk* met de kustwoorden *pit/pet* (zie kaart 7), *brig(ge)/breg(ge), rig(ge)/reg(ge), stik* (vgl. oudholl. *stikkezakke* ‘zakje voor de boterhammen’) met eng. *pit, bridge, ridge* (*stick* is etymologisch niet verwant) en fri. *pet, brêge, rêch/rich, stik*. Vergelijk ook de plaatsnamen *Petten* (Noord-Holland), *Kleipetten* (bij Katwijk),

Kaart 2 (kaart 14 uit Frings 1944).

KAART 7: de benamingen voor de ‘put’ (via Van Bree 1997)

Brigdamme (Walcheren), *Terbregge* (bij Rotterdam); ook de *Criekenpit* in de (oostvlaamse) *Reinaert*. De *ī* wordt meer in het zuiden en de *ë* meer in het noorden gebruikt; in het Engels vinden we de *ë* in het Kents. Zoals blijkt zijn de ontronde vormen niet in het Standaardnederlands aanvaard. De oude geronde klinkers worden ook teruggevonden in het (niet-ingweonse) Hoogduits: *Pfütze*,

Brücke, Rücken, Stück. Of we met de besproken woorden in een voor substraatwoorden typisch bekenisveld terecht komen, is de vraag. In 34.6 komen we op deze problematiek terug.

Grammaticale (morfologische) voorbeelden zijn moeilijk te geven; deze kwamen we dus wel bij de vroege ingweonismen tegen.

10.4. *Overzicht van ingweoonse veranderingen*

Hieronder volgt een overzicht van de belangrijkste ingweoonse veranderingen (de typisch friese laten we buiten beschouwing; zie hiervoor hoofdstuk 11). Eerst noemen we een aantal veranderingen die als vroeg (V), daarna een aantal die als laat (L) oftewel kustingweoons moeten worden beschouwd. De hieronder gegeven relatieve chronologie moet als globaal begrepen worden: de palatalisaties (frontingen) van \bar{a} (L3) en van \bar{a} (L5) kunnen in meer dan één fase opgetreden zijn; dat geldt ook voor de palatalisaties annex assibilisaties van consonanten (L6).

V1. behalve de gelijkmaking van datief en accusatief bij het persoonlijk voornaamwoord ten gunste van de datief (vgl. 9.4.1) de wegval van de $z > r$ in deze naamval; vgl. ook ndl. *wij*, fri. *wy*, eng. *we* en ndl. *jij/gij* tegenover du. *wir* en *ihr* (eng. *you* en fri. *jo* zijn oorspronkelijk objectsvormen).

V2. j-pronomina van het type ndl. *jij/jou* (naast *gij/u*), fri. *jo*, eng. *you* tegenover du. *ihr/euch* (zie kaart 8 3b).

V3. ndl. *hij*, fri. *hy*, eng. *he* met h- tegenover du. *er*.

V4. verdwijnen van een aparte vorm van het reflexivum (vgl. got. *seina* enz.; *zich* komt uit het Hoogduits): vergelijk mnl. *hi wast hem*, ndl. dial. nog *hi wast hem*, fri. *hy wasket him* (eng. *he washes himself*).

V5. ndl. *hoe*, fri. *hoe*, eng. *how* (evenals osa. *wu/wo* met velair vocalisme uit pgm. $*\chi w\bar{o}$) tegenover du. *wie* (met palataal vocalisme uit pgm. $*\chi w\bar{e}$) (zie kaart 8 3c).

V6. ndl. (*hij*) *is*, fri. *is*, eng. *is* tegenover du. *ist* (met -t).

V7. palatalisatie plus reductie van het prefix van het voltooid deelwoord gi- (waarschijnlijk via ji-) tot je- of i-, e-. In een latere fase kon het helemaal verdwijnen. Vergelijk ndl. dial. *emaakt, maakt* (fri. *makke*, eng. *made*) tegenover du. *gemacht* (ndl. *gemaakt* met hersteld prefix) (zie kaart 8 3a).

V8. het prefix ant- bij telwoorden: vandaar bijv. osa. *ant-ahtoda*, ndl. *tachtig*, fries *tachtich* beide met t- uit ant- (oe. *hund-eahtatig*) tegenover du. *achtzig* (eng. analogisch *eighty*, idem ndd. *achtig* maar oostfries ndd. *tachtentig*).

V9. de pluralis-s (zie par. 2 dit hoofdstuk).

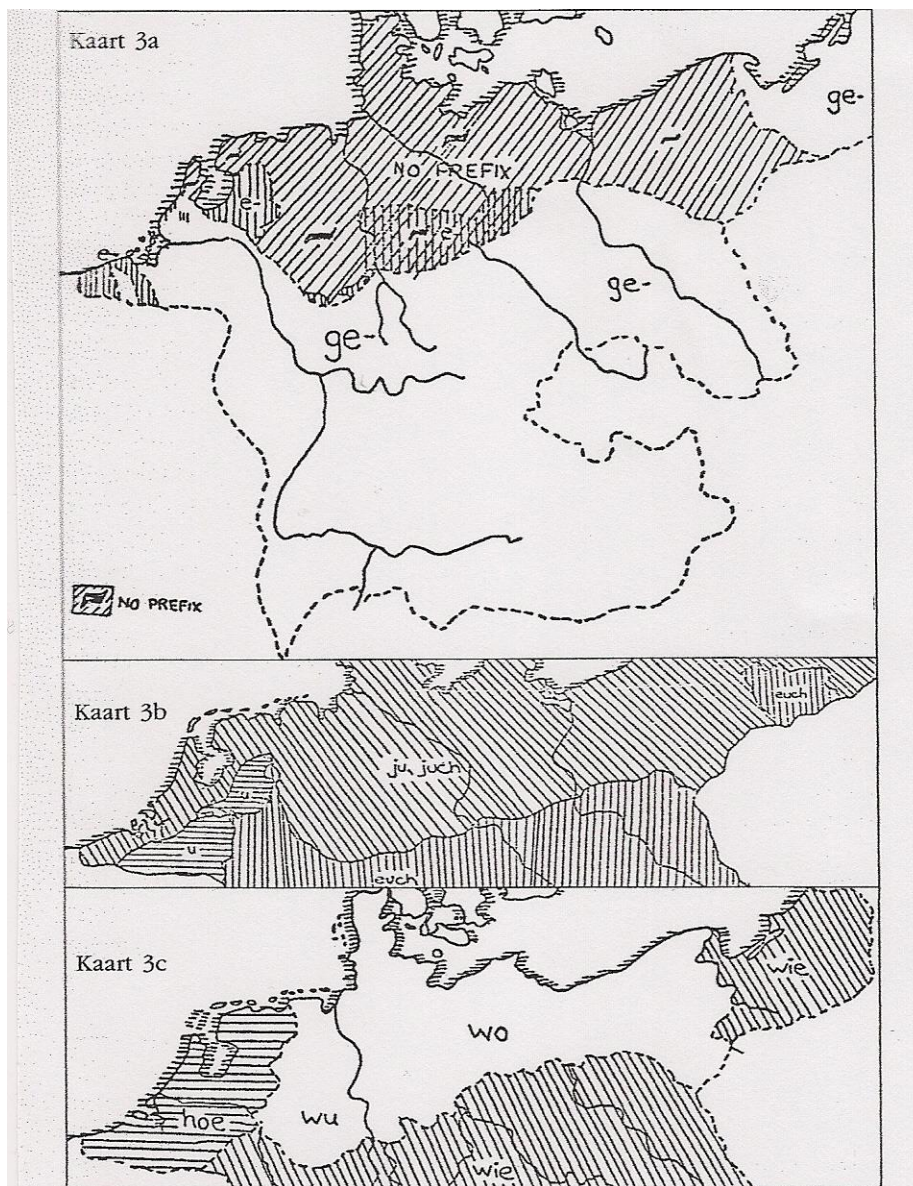
V10. compenserende rekking vóór stemloze labiale fricatief f (zie par. 2 dit hoofdstuk).

L1. compenserende rekking vóór stemloze dentale fricatief (zie par. 3 dit hoofdstuk).

L2. velarisering van korte \bar{a} en lange \bar{a} (volgens een alternatieve visie $\bar{æ}$, zie hfdst, 24 casus) vóór nasaal tot korte \bar{o} en lange \bar{o} : fri. *man* [mɔn] (ofri. *mon* naast *man*, oe. *mon* maar eng. *man*) tegenover ndl. *man*, du. *Mann*; fri. *moanne* [mwɔnə] eng. *moon* (ofri., oe. *mōna*) tegenover ndl. *maan* (du. *Monat* met secundaire \bar{o}). Hierbij sluit aan dat lange genasaleerde \bar{a} , door compenserende rekking ontstaan uit korte \bar{a} plus n, lange genasaleerde \bar{o} wordt. Denasalering, soms ook verkorting vóór een consonantcluster levert op: fri. *tocht*, eng. *thought* (ofri. *thogte*; oe. *pohte*), ndl. dial. *doch(t)* (vgl. ook het relict *achterdocht*) tegenover ndl. *dacht*, du. *dachte*; compenserende rekking, vóór stemloze velaire fricatief χ , is hier blijkens got. *þāhta* algemeen germaans (in de infinitief *denken*, got. *þagkjan* is de nasaal (η) bewaard). Vergelijkbare vormen zijn fri. *brocht*, eng. *brought*, ndl. dial. *broch(t)*. Een voorbeeld vóór stemloze labiale fricatief is eng. *soft* (oe. *sōfte*), fri. *sēft* met i-Umlaut (zie onder L7), ndl. *zacht* tegenover du. *sanft* (ndl. *zacht* met cht uit ft en evenals eng. *soft* met verkorting), een

voorbeeld vóór stemloze dentale fricatief eng. *goose*, oe. *gōs*; fri. *goes* tegenover ndl. *gans*, du. *gans*. Misschien houdt met dit woord de plaatsnaam *Goes* < *gus-aha* ‘ganzenwater’ (8^e eeuw) verband (voor -aha zie onder L5). Voor de verhouding *brocht-bracht* en ook *docht-dacht* zie overigens deel 2 Vormleer.

Wat de volgorde V10, L1 en L2 betreft hebben we ons een afwijking veroorloofd van wat meestal wordt aangenomen. V10 plus L1 (de beide compenserende rekkingen) zijn namelijk vóór L2 (de velarisering van *ǣ* en *ā*) geplaatst. Een argument voor de omgekeerde volgorde L2 – V10 – L1 is dat de gevallen eng. *soft* en *goose* suggereren dat de *ǣ* eerst vóór *n* gevelariseerd is tot *ō* en dat er vervolgens compenserende rekking is opgetreden. Er is echter ook het geval van eng. *thought* waarin, vóór oorspronkelijke stemloze velaire fricatief, de compenserende rekking een algemeen germaans verschijnsel is: vergelijk got. *þāhta*. Hiervoor moeten we wel aannemen dat ten tijde van de velarisering de nasalering nog aanwezig was, maar dan ligt het vervolgens voor de hand om dit ook voor de positie vóór labiale of dentale fricatief aan te nemen. Ook lange genasaleerde *ā* (fonologisch nog als *ǣ* plus *n* te begrijpen) wordt dus als dit juist

KAART 8: vroege ingweonismen (via Van Bree 1997 uit Schults Garfinkle 1975)

gevelariseerd. Overigens sluiten de compenserende rekkingen vóór labiale en vóór dentale fricatief wel bij elkaar aan maar zijn ze toch uit elkaar gehaald door V10 en L1 apart te onderscheiden. De eerste lijkt iets ouder te zijn omdat het verspreidingsgebied door de bank genomen wat groter lijkt te zijn. Maar ook de compenserende rekking vóór dentale fricatief beslaat nog een vrij uitgebreid gebied, een extra reden om deze rekkingen niet al te laat in de tijd te plaatsen. Dat heeft dan ook nog het voordeel dat ze chronologisch niet te ver van de algemeen germaanse compenserende rekking verwijderd raken.

L3. palatalisatie (*fronting*) van \bar{a} uit owgm \bar{a} , voor zover vóór n geen \bar{o} geworden, tot [æ.] (of volgens een alternatieve visie $\bar{æ}$ gebleven), ook wel vernauwing (verhoging) daarvan tot \bar{e} (en vandaar soms tot ie): fri. *sliepe*, eng. *sleep* (ofri. *slēpa*, oe. *slēpan* (anglisch) naast *slæpan*), zeeuws *slæpe*, *slepe*, nholl. *slepe* (met diftongering *sleipe*) tegenover ndl. *slapen*, du. *schlafen*. In het Oudengels vinden we \bar{a} vóór w: *blāwan* ‘blazen’ (eng. *to blow*), en vóór g plus velaire vocaal: *māgas* ‘magen, familieleden’ bij *mæg*.

L4. monoftongering van ai c.q. au. In het Oudfries vinden we de ai vaak als $\bar{æ}$ (later \bar{e}) terug maar soms ook als \bar{a} , en de au steeds als \bar{a} . In het Oudengels wordt ai tot \bar{a} terwijl au diftongisch blijft maar via ea tot $\bar{e}a$ wordt. Het Duits en het Nederlands hebben ei (ai) of \bar{e} voor ai en \bar{o} , het Duits soms ook au, voor au. Vgl. met oude ai ofri. *rāp*, *brēd* (fri. *reap* [Iə] en *breed*), oe. *rāp*, *brād* (eng. *rope*, *broad*) tegenover ndl. *reep*, *breed*, du. *Reif*, *breit*; en vgl. met oude au ofri. *rād* (fri. *read* [Iə]) maar oe. *rēad* (eng. *red*) tegenover ndl. *rood*, du. *rot*. Relicten in het Nederlands zijn *taling* ‘wilde eend’ met \bar{a} uit ai en *baken* met \bar{a} uit au; een \bar{a} via verkorting uit \bar{a} (< ai) heeft het in par. 3 van dit hoofdstuk genoemde *ladder*.

Monoftongering tot \bar{a} valt later dan de velarisering danwel palatalisatie van \bar{a} (resp. L2 en L3) omdat de nieuw ontstane monoftong deze processen niet meer ondergaat. Het ontstaan van ofri. $\bar{æ}$ (later \bar{e}) uit ai is van later tijd; oorspronkelijk ontstond er alleen \bar{a} die dus later palataliseerde maar o.a. vóór een achtervocaal in de volgende syllabe behouden bleef (*tāna* ‘tenen’ < *taihō-; *dēla* ‘delen’ < *dailjan-). Pas daarna moet \bar{a} dus uit au ontstaan zijn omdat deze klank met de palatalisatie niet meer meedoet. Bij verkorting (vóór consonantcluster) ontstaat uit \bar{a} steeds \bar{a} die niet meedoet met de onder L5 genoemde palatalisatie en dus later ontstaan moet zijn; vgl. ingw.ndl. vormen als *atter* ‘etter’, *ladder* en *vracht*. Voor de oudengelse au kunnen we aannemen dat deze nog de palatalisatie van L5 meemaakte (au/ao > eo > ea) terwijl de ai al \bar{a} was geworden. Opmerkelijk is dat de gemonoftongeerde ofri. \bar{e} geen palatalisatie van de consonant (zie L6) veroorzaakte getuige bijv. ofri. *gēr* (< *gaira-) ‘speer’ zonder palatalisatie van de g; de ontwikkeling van \bar{a} (uit ai) via $\bar{æ}$ tot \bar{e} moet dus na L6 hebben plaatsgevonden. Overigens blijft de ontwikkeling van de diftongen opmerkelijk: in het Oudengels een monoftong uit ai tegenover een diftong uit au; in het Oudfries twee monoftongen uit ai tegenover één monoftong uit au. Er is sprake van een dubbele asymmetrie: tussen de beide diftongen en tussen de beide talen.

L5. palatalisatie (*fronting*) van \bar{a} , voor zover vóór n geen \bar{o} geworden (L2), in variërende posities tot \bar{e} : oe. *blæd*, ofri. *bled*, ndl. dial. *bled* tegenover ndl. *blad*, du. *Blatt*. Deze verandering vond ook plaats in *aha ‘waterloop’ > *ehe > \bar{e} : *Edam*, met \bar{e} > ie: *Middelie*, dorp bij Edam; met ie > ei: (*het*) *IJ*. Geen palatalisatie bijvoorbeeld vond plaats in ofri. *ah̄ta* (vóór χt) en in oe. *nacod* ‘naakt’ vóór velaire vocaal. (Als we L2 na L3 en L5 zouden plaatsen, zouden we moeten aannemen dat de positie vóór n bij de palatalisaties uitgesloten was.)

Het toponymische element \bar{e} ‘waterloop’ vinden we ook in *Zierikzee* ‘water van Zierik’ (nu volksetymologisch met *zee* in verband gebracht), *Overflakkee* oorspr. ‘over de vlakke ee’ en *Dokkumer Ee*. Het vertoont zoals we al zagen, een groot aantal varianten, behalve \bar{a} zonder palatalisatie (vgl. *Drentse A*, *Pekela* enz.) ook ie door

vernaauwing uit ē behalve in *Middelie* (dorp bij Edam) ook in *Krommenie* ('het kromme water'). In (*het*) *IJ* (met onzijdig genus!) is de ie "per ongeluk" gediftonggeerd tot ei <ij>; in de regel gebeurt dit alleen bij een oude lange ī. Een variant *ij* is overigens ook van het Gronings bekend. Misschien zijn spellingen met <ye> van invloed geweest of heeft diftongering plaatsgevonden doordat de ie in de Auslaut stond. Een hypercorrecte d (vgl. *kade* > *ka*) vertoont *Oud Ade* (bij Leiden).

L6. palatalisatie (plus assibilisatie) van consonanten vóór of achter palatale vocalen (onder variërende condities). Vergelijk bijvoorbeeld voor de Anlautspositie tessels, nholl. *tseen*, terschellings, nholl. *sien* uit *kene* 'waterloop'. Laatstgenoemd element vinden we ook in het toponiem *Kort-gene* (spreek uit *Kortjene*), met overgang van -tk- tot -tj- binnen de cluster -tk.

Vergelijk voor de Anlautspositie ook ofri. *tzise* (fri. *tsiis*), oe. *ciese* (eng. *cheese*) tegenover ndl. *kaas*, ook nhl. *kees/keis*, du. *Käse*; ook Er kan ook nog op andere noordhollandse voorbeelden gewezen worden: *beseeuwe* = ndl. *bekeeuwen* 'flauwvallen' en *serme* = ndl. *kermen*. Een voorbeeld van palatalisatie achter de palatale vocaal is oe. *dic*, eng. *ditch* 'dam, sloot' maar ofri. *dik* 'dam' (ndl. *dijk*) doet het zonder palatalisatie, waartegenover dan weer mét palatalisatie de noordhollandse plaatsnaam *Beets* (< *baki 'beek') staat. Vergelijk verder de Inlautspositie van ofri. *tzerke* (fri. *tsjerke*) met oe. *cirici* (eng. *church*), resp. zonder en met palatalisatie. Voor meer zuidelijke gebieden (Vlaanderen) zijn de voorbeelden minder duidelijk. Er is bijv. wel gedacht aan de plaatsnaam *Butsegem* in West-Vlaanderen (vgl. eng. *Buckingham*). Als de voorbeelden tot Noord-Holland beperkt blijven, kan aan een vroeg frisisme gedacht worden.

Deze palatalisatie van consonanten is later dan de onder L3 en L5 genoemde palatalisatie van vocalen: *tzise* enz., ontleend aan het Latijn (*cāseus*), heeft bijvoorbeeld een oude ā. Vergelijk voor een oude ä oe. *iest* 'gast' via *gæst uit *gasta-.

Er kan sprake geweest zijn van een continuüm waarbinnen het Engels (dat de palatalisatie het sterkst heeft doorgevoerd) als vernieuwingshaard kan hebben gefungeerd.

De algehele palatalisatie in westelijke gebieden in het diminutiefsuffix: *-(ī)kīn* > *-tje* (vgl. *hoedje*, *boompje*, *boekje*, *mannetje*, resp. met stam op dentaal, labiaal, velair en met tussen-sjwa), kan met de hier besproken ingweonse tendens in verband worden gebracht; er zijn echter ook andere palataliseringsgebieden, in het noorden en zuiden, die in ieder geval niet op een laat-ingweoons (kustingweoons) verschijnsel wijzen. Ook de overgang van g in j o.a. in een klankgroep als *ǣγ(ī)* (> ei), bijv. in *dweil* of *breien*, is een geval van palatalisatie. Het geografische beeld is diffuus; de kustgebieden hebben echter de meeste vormen (zie 18.7 of 19.6). De palatalisatie in het prefix gi- doet vroeg-ingweoons aan (vgl. V7): prefixloze participia vinden we namelijk ook in het Nederduits. Hierbij kan ook aan de vorm *jegen(s)* uit *gegen* gedacht worden. Voor deze vorm en de omgekeerde overgang van j in g vóór palatale vocalen (vgl. *gene* demonstrativum met du. *jener*) zie 37.1.

Palatalisatie van consonanten is een veel voorkomende en natuurlijke (fonetisch goed te verklaren) klankverandering. Het globale beeld is wél dat ze in het ingweonse deel van het Westgermaans (Engels, Fries, soms ook Nederduits) in sterke mate aanwezig was c.q. is.

L7. i-Umlaut, d.w.z. palatalisatie van vocalen inclusief diftongen vóór i of j in volgende syllabe, gevolgd door ontronding. Vergelijk voor *ō* > *ō̄* (Umlaut) > *ē* (ontronding) ofri. en oe. *swēte* (fri. *swiet*, oe. *sweet*), ndl. *Swieten* (oudhollands toponiem 'plaats aan zoet water gelegen'; zie ook par. 6 dit boek); de ie is secundair uit ē ontstaan. Hiertegenover staat ndl. *zoet* met oe uit *ō* zonder i-Umlaut (pgm. *swōti). Vergelijk verder het reeds in par. 3 van dit hoofdstuk besproken *pī*, *pet* enz. met ī dan wel ē via [ø] uit ū (pgm. *putti-).

Opmerking: het Duits, evenals het oostelijke Nederlands, doet wél mee met de i-Umlaut maar (afgezien van een flink aantal dialecten) niet met de ontronding: vergelijk du. *süss* en brabantse *zuut* met uu via ū uit *ō* en twents *zeut* met *ō̄* uit *ō*; vergelijk ook du. *Pfütze*, oost.ndl. *put(te)*. Het (westelijke) Nederlands heeft behoudens ingweonse relictten alleen i-Umlaut van korte ä; vgl. *wand* – *inwendig*. De i-Umlaut valt later dan de onder

L6 genoemde palatalisatie: een door i-Umlaut ontstane palatale vocaal heeft geen invloed op de consonant getuige bijvoorbeeld ofri. *kening* (< *kuning-), niet *tsening.

L8. breking van palatale vocalen (d.i. het ontstaan van stijgende diftongen) met variërende input en onder variërende condities, bijvoorbeeld in ofri. *riuht* 'recht' met [iu] uit ð vóór γt <cht> (fri. *rjocht*, *riucht*; oe. *riht* zonder breking > eng. *right*) en oe. *cneohht* 'knecht' (> eng. *knight*) met [ɛɔ] naast ofri. *kniucht* met [iu] uit ð eveneens vóór cht tegenover ndl. *recht*, *knecht* (ook als nederlands leenwoord in het Fries), du. *recht*, *Knecht*. Een relict met breking is de veldnaam 't *Joch* (1484: *Hoghe Tioch*) bij Rijnsburg, met io uit ð vóór γt , 'gemeenschappelijke in cultuur gebrachte grond'.

De plaats van L8 in de chronologie geldt voor het Oudfries; voor het Oudengels moet worden aangenomen dat de breking zich vóór L6 bevindt. De breking treedt in het Oudengels ook veel uitgebreider en ook sterk gedifferentieerd naar dialect op; in het Oudfries blijft hij tot de ð en ð beperkt. Met de breking aan deze zijde van de Noordzee bevinden we ons echter al zo laat in de tijd dat we ons kunnen afvragen of we in het geval 't *Joch* niet beter van een frisisme kunnen spreken.

L9. de incidentele verandering van g in f : eng. *enough*, wvla. *genoef* tegenover ndl. *genoeg*, du. *genug*; het Fries heeft *genôg* met g maar dat is een leenwoord uit het Nederlands. Vergelijk echter het, ook westfries, *noflik* 'gezellig' dat overeenkomt met *genoeglijk*.

Alles tot dusver samengenomen kan voor het Oudfries c.q. het prefries Ingweoons (afgezien van L9) de volgende relatieve chronologie worden aangenomen (we gaan uit van behoud van owgm. \bar{a}):

- 1) eerst compenserende rekking (L1) en velarisering van \bar{a} en \bar{a} (L2);
- 2) verandering in \bar{a} van ai als eerste diftong die verandert (L4);
- 3) vernauwing van \bar{a} tot \bar{e} (L3);
- 4) palatalisatie van \bar{a} (L5), daarna pas palatalisatie van consonanten (L6), die immers ook vóór door L5 ontstane \bar{a} 's plaatsvindt;
- 5) palatalisatie van de volgens L4 ontstane \bar{a} tot \bar{a} (later > \bar{e} > ie) maar (o.a.) niet vóór achtervocaal (deze \bar{a} palataliseert geen consonanten meer);
- 6) daarna pas overgang van au in \bar{a} (L4): deze wordt niet gepalataliseerd;
- 7) i-Umlaut (L7) die ook de uit de diftongen ontstane monoftongen treft;
- 8) breking (L8) alleen bij ð en ð (er is dus nog geen samenval daarvan met korte [æ]);
- 9) samenval van korte æ en oude ð;
- 10) verkorting vóór consonantclusters (vgl. bijv. *vracht*).

Voor het meer zuidelijk langs de kust gesproken Ingweoons kunnen we 5) moeilijk aannemen, gezien bijv. *taling* 'wilde eend' (fri. *tjilling*). Het geldt ook voor de onder 3) genoemde vernauwing: vgl. nog altijd zeeuws \bar{a} .

N.B. De monoftongeringstendens waardoor ai \bar{a} wordt, manifesteert zich in eerste instantie niet bij de au, misschien om samenval van fonemen te voorkomen. Pas als de meeste \bar{a} 's uit ai \bar{e} geworden zijn, wordt au tot \bar{a} . In meer zuidelijke kuststreken ontbreekt 5) en blijven dus veel \bar{a} 's uit ai bestaan. Dit verhindert niet dat au tot \bar{a} wordt en dat er dus volledige samenval van ai en au plaatsvindt.

Van de volgende veranderingen is het onzeker of we ze als ingweoons mogen karakteriseren:

L10. zuidwestelijk *diep* en *dier* (met gelijke vocaal) tegenover o.a. stdnl. *diep* en *duur* (met verschillende vocaal) en vergelijkbare gevallen. Zie hiervoor verder 23.5.1.

L11. de metathesis o.a. van r in bijv. mnl. *Kerst* (van *Nazarene*), nnl. nog *Kerst(feest)*, *kerstenen* tegenover *Christus* (*kerst* vertoont ook overgang van ĩ in ě vóór r plus consonant). Zie hiervoor verder 38.1.2.

10.5 *Ingweoons en Standaardnederlands*

In het algemeen is het Nederlands, in het bijzonder dat van de kustgebieden, als Nederfrankisch met een ingweoons substraat te karakteriseren. Omdat de oorsprongen van de standaardtaal vooral in de genoemde gebieden liggen, zouden we kunnen verwachten dat we het ingweoons substraat ook in deze taalvariëteit terugvinden. De meeste late ingweonismen (de kustingweonismen) zijn er echter uit geweest: ze werden als te dialectisch beschouwd; als zodanig werden ze trouwens al eerder in de schrijftaal gemeden. Duidelijke uitzonderingen zijn *achterdocht* en *boes* ‘deel van de koestal’; voor laatstgenoemd woord vergelijk got. *bansts* ‘schuur’. Beide woorden laten compenserende rekking zien.

De vroege ingweonismen vinden we zoals te begrijpen is, in het Standaardnederlands wél terug. Uitzonderingen zijn V4 en V7. Bij V4 is er weer een apart reflexivum gekomen, namelijk *zich*, in de 16e eeuw ontleend aan het Duits; bij V7 is het prefix *ge-* waarschijnlijk vanuit het zuiden weer hersteld. Ook woorden als *big*, *ladder*, *merrie*, *wiel* zijn in de standaardtaal opgenomen. De hollandse verkleinwoorden op -(t)je hebben het daarin na enige strijd van de zuidelijke vormen met *-ke* gewonnen.

10.6 *Ingweonismen in de toponymie*

Een belangrijke bron van ingweonismen vormt de toponymie. We moeten dan wel de namen van vóór 1000 gebruiken. Daarna (en misschien al eerder) vindt er een belangrijke frankisering plaats. Het element *zoet* in de namen *Zoetermeer* en *Zoeterwoude* is daar een interessant voorbeeld van; dit element is frankisch terwijl de oude naam van het water dat tussen beide plaatsen liep, *Zwiet* was, met *ie* < *ē* < [ø.] (ontronding) < *ō* (i-Umlaut). De frankische ontwikkeling van *ō* leverde *oe*, met wegval van de *w*, op (vgl. L7 in par. 4 dit hoofdstuk voor de oude plaatsnaam *Swieten*). Uit dit voorbeeld wordt duidelijk dat het belangrijk is om, bijvoorbeeld op grond van oude kaarten of informatie in oude teksten, een oude plaatsnaam te kunnen localiseren: op grond van de locatie kan *Zwiet* met *Zoet-* in hedendaagse toponiemen in verband gebracht worden. Belangrijk is ook om te weten hoe in de tijd van de naamgeving de plaatselijke bodemgesteldheid was (de historische geografie): *Zoet-* en *Zwiet* kunnen in verband gebracht worden met een zoetwaterstroom.

CASUS *De plaatsnaam Oegstgeest.*

Uit een afschrift van een goederenregister van de bisschop van Utrecht valt af te lezen dat de Sint Maartenskerk (de dom) rond 800 twee hoeven in *Osgeresgest* in bezit kreeg. Dat *Osgeresgest* moet wel slaan op het tegenwoordige *Oegstgeest*: de naam staat namelijk tussen *Warmelde* (*Warmond*) en *Polgest* (*Poelgeest*) in, allebei dorpen in de buurt van Oegstgeest. Het element *geest* geeft geen problemen: daaraan moet wel, gezien het feit dat het om een gebied achter de duinen gaat, de betekenis ‘zandige grond’ worden toegekend (vergelijk de benaming *geestgronden*). *Osgeres* moet als de genitief van de voornaam *Osger* (spreek uit *Oosgeer*) worden opgevat; het eerste deel daarvan (het tweede deel is het mnl. *geer* ‘speer’) bevat een onmiskenbaar ingweonisme: het element *oos* moet ontstaan zijn uit **ans* ‘god’ met velarisering van de *ã* gevolgd door compenserende rekking en denasalering (par. 4, dit hoofdstuk L1 en L2). Met een vergelijkbare compenserende rekking vinden we in het Scandinavisch *áss* ‘god’ (denk aan de *asen* als benaming voor oudgermaanse goden). Er is verband met got. *-anan* ‘ademen’, lat. *animus* ‘ziel’, *anima* ‘wind, adem’, gr.

anemos ‘wind’; de germaanse goden in kwestie waren windgoden! Met *Osger* komt etymologisch het scandinavische *Oscar* overeen. De *ō* van *Os-* veranderde later in een *oe*. Dat de lange vocaal in kwestie met één letterteken werd aangeduid (zoals ook in *-ger-* en *-gest-* het geval is, is geen probleem: oorspronkelijk kwamen naar het voorbeeld van het Latijn lengteverschillen bij de vocalen niet in de spelling tot uitdrukking. Het element *ōs* vinden we overigens ook nog terug in het groningse *Ezinge* (met i-Umlaut en ontronding; L7) en in de persoonsnaam *Osmund* (waarin *mund* ‘bescherming, voorgedij’ betekent; vgl. du. *Vormund* en ndl. *mondig*). Mogelijk houdt ook de plaatsnaam *Oslo* (in ouder Nederlands wel *Anslo*) verband.

Eigenaardig is dat het element *geest* niet-ingweoons lijkt te zijn; vergelijk namelijk *Gaasterland* en *Oldegaast* (bij Makkum) met ingw. *ā* uit *ai*, het groningse *Grotegast* (met verkorting van de *ā*) en misschien ook *Oud Gastel* bij Roosendaal in Noord-Brabant., en vergelijk verder fri. *gāst* ‘onvruchtbaar’ (fri. *gaast*, *geast* ‘zandgrond’). Mogelijk is hier aanpassing aan het Nederfrankisch in het spel dat voor oude *ai* (naast *ei*) *ê*, oorspronkelijk uitgesproken als *ɛə*, kan hebben. Ook de vocaal van *geer* ‘speer’ gaat op *ai* terug; omdat het Oudfries *gēr* heeft, kan de *ē* van *geer* behalve frankisch ook ingweoons zijn. Een onmiskenbaar ingweoonse *ā* komt bij deze vorm voor in *avegaar* ‘grote boor’, waarin het eerste deel *ave* = *naaf* is met procope van de *n*. De oorspronkelijke betekenis van *avegaar* is ‘scherp gepunte stok om een naaf (middenstuk van een wiel) bijvoorbeeld uit te boren’.

Intussen is de uitspraak in gewone spreektaal *Oesgeest* geworden en zo zou ook de spelling kunnen zijn: <Oesgeest>. De *t* die nogal eens wordt uitgesproken en in ieder geval in de spelling aanwezig is (al in een oorkonde van 1399), kan het beste als hypercorrect worden opgevat: bij vlug uitspreken levert een klankvorm oestg- immers oesg- op; ook de eerste *g* <g> kan op hypercorrectie berusten: zo komt naast *oogst oost* of *oest* voor.

10.7. Sociale context

Zoals in par. 1 van dit hoofdstuk al is opgemerkt, wordt voor het Ingweoons een expansief centrum en een verkeersgemeenschap binnen het noordwestelijke Westgermaans aangenomen. De oorsprong van de ingweonismen (we moeten dan wel vooral aan het latere Ingweoons denken) is wel gezocht in “slordigheden” als het resultaat van “natuurlijke” ontwikkelingen. Het Ingweoons was in die visie niet een vernieuwende cultuurtaal: er is daarvoor niet een cultuurcentrum aan te wijzen, en bovendien zou een dergelijke cultuurtaal een eigen naam gekregen hebben. De slordigheden in kwestie ontstonden aan de periferie van het frankische gebied, in noordelijke streken, waar het Frankisch zijn stand niet tegenover het Romaans hoefde op te houden. De ingweoonse klankwetten zijn dan een conventionalisering van deze slordigheden, die in het strakker genormeerde cultuur-Frankisch geen kans kregen. Een voorbeeld zijn de compenserende rekkingen waarbij door “slappe” articulatie uit vocaal plus *n* een lange genasaleerde vocaal ontstaat. Denk in dit verband aan de hedendaagse “onbeschaafde” uitspraak van *Hans* als [hã.s].

Het is echter ook mogelijk de (natuurlijke) ingweoonse ontwikkelingen in verband te brengen met een dynamisering van de ingweoonse samenleving(en). De jongere generaties raakten op drift (gingen emigreren) en maakten zich los van de oudere generaties en daarmee ook van hun (taal)normen. Later ontstaan er dan – en dat gaat dan inderdaad via een proces van conventionalisering – weer nieuwe (oudengelse, oudfriese) normen. De namen (Engels, Fries) komen pas op wanneer er een schriftelijke overlevering ontstaat. Daardoor ontstaan min of meer tegenover elkaar afgebakende variëteiten met dito normen, in tegenstelling tot de continua waaruit ze ontstaan en waarbinnen eerder centra dan grenzen bepalend zijn. Zie wat hierover in 8a.1 is opgemerkt.

Na en door de frankisering kan de oorspronkelijke bevolking van Ingweoons-sprekenden, waarschijnlijk vooral boeren, aanvankelijk een onderlaag gevormd hebben. De ingweoonse relicten zullen dus aanvankelijk weinig status gehad hebben.

10.8. Differentiatie en overeenkomsten binnen het Ingweoons

Een belangrijk punt in de discussie is de vraag welke ontwikkelingen, althans in de kiem, in de periode vóór de angelsaksische immigratie thuishoren en welke in de periode daarna. Er zijn twee argumenten om ontwikkelingen in de periode ervóór te plaatsen: 1. een ruime mate van verspreiding op het continent (denk aan de vroege ingweonismen) en 2. de homogeniteit van de veranderingen. Behalve voor compenserende rekkingen (V10, L1) kunnen we voor zo'n homogene ontwikkeling aan de overgang van *ǣ* en *ā* in resp. *ō* en *ō* vóór n (L2) denken, verder ook aan de overgang (fronting) van *ā* in *ǣ* (L3; als we hier niet aan behoud moeten denken). Als de ontwikkelingen niet precies hetzelfde zijn, kan er aan de periode erna worden gedacht. Maar ook dan kunnen, via de veronderstelde verkeersgemeenschap, de ontwikkelingen aan weerszijden van de Noordzee nog met elkaar samenhangen. Er is dan bij alle verschillen, in input, output of conditionering, nog altijd voldoende overeenkomst. Dat geldt voor de monoftongeringen (L4), de palatalisatie (fronting) van *ǣ* (L5), de palatalisatie van consonanten (L6), de i-Umlaut plus ontronding (L7) en de breking (L8).

De differentiatie binnen het Ingweoons komt al te voorschijn wanneer we niet verder kijken dan de nederlandse kustgebieden. Zo komt *zjil* 'sluis' vooral in het noorden voor: vgl. gron. *Delfzjil* en fri. *Dokkumer Nije Silen* (maar ook de *zjil* bij Leiden), maar zijn *vliet* 'wetering, stroom' en *schaar* 'diepe geul' (van *schere*) vooral zeeuws(vlaams): vgl. *Biervliet* en *Scharendijke*. Vergelijk verder fri. *jaar* 'uier' tegenover vlaams-hollands *elder* (genoemd in par. 3 dit hoofdstuk), ingw. *woerd* tegenover fri. *jerke* voor 'woerd'. Als we verder dan de Lage Landen kijken, lijkt bijvoorbeeld het Fries het dichtst bij het Kents te staan, namelijk wat betreft bijvoorbeeld *ē* voor wgm. *ā*, dus niet *ǣ* (par. 4 dit hoofdstuk, L3), en *ē* en niet *ī* als ontronding van Umlauts-*ø* (L7).

Er zijn overigens ook overeenkomsten tussen het Kents en het Westvlaams. Contacten die in de Middeleeuwen nog lang in stand bleven, kunnen hierbij een rol gespeeld hebben. Het is zelfs mogelijk dat er sprake was van immigratie vanuit Engeland; vergelijk bijvoorbeeld een plaatsnaam als *Englesqueville* in Noord-Frankrijk. Zo is het opvallend dat we *ē* uit *ǣ* niet alleen in het Kents (en het Fries) maar ook in het Oudwestvlaams terugvinden; vergelijk naast mnl. *made* 'weiland' owvl. *meet* 'weide', dat ook voorkomt in een zeeuwse plaatsnaam als *Ellemeet* (en in *Uithuizermeden* in het oorspronkelijk friestalige Groningen). Het element *made* met regelmatige *ā* (zie hoofdstuk 24) vinden we ook in *madeliefje* en in toponiemen als *Hoogmade* en *Alkemade*; het Standaardengels heeft *meadow* en het Duits *Matte* 'alpenweide' (vgl. *Andermatt*, *Zermatt*). Opmerkelijk is ook het verband van de kust van Vlaanderen tot Holland met de Midlands in Engeland bij het woord *elder* (zie par. 3 dit hoofdstuk). Er wordt wel aangenomen dat het woord zich vanuit Vlaanderen verder langs de kust heeft uitgebreid. Zie verder ook 23.5.1 voor de ontwikkeling van pgm. *ěŭ*. Variatie in contacten en migraties kunnen bij deze overeenkomsten een rol gespeeld hebben.

Aantekeningen

Algemeen. Zie Schönfeld (van Loey 1970) par. VII t/m X. Zie voor het Ingweoons in het zuidwesten Taeldeman 2013 1.3. De term *ingweoons* stamt uit Wrede 1924; met deze duitse dialectoloog uit de Marburgse school startte het wetenschappelijk onderzoek. Theodor Frings onderscheidt *Kern-* (of *Gemeen-*)*ingweoons* (ook wel *Ingweoons-Istweoons*) en *Kustingweoons* wat overeenkomt met ons vroeg- en laat-ingweoons. Aan het Gemeeningweoons hadden dus ook de Istweonen (begrijp: Franken) deel. Zie vooral Frings 1944 (met veel materiaal) en Frings 1963. Uit laatstgenoemde publicatie leren we goed Frings' werkwijze kennen: hij werkt met grote elkaar opvolgende expansies over grote delen van het westgermaanse taalgebied waardoor telkens nieuwe verbanden en tegenstellingen ontstaan, en hij werkt ook vooral met woordisoglossen, dus niet met klankverschijnselen. Van de problematiek (terminologie, verschillende soorten evidentie, het belang van de toponymie) geeft Jörgensen 1956 een goed en kort overzicht. Ook valt te wijzen op Schults Garfinkle 1975 waarin we een overzicht en een evaluatie vinden van wat ongeveer tot aan het aangegeven jaar over de problematiek van het Ingweoons is geschreven. Zie voor de discussie daarover ook Nielsen 1989. Zie ook Laur 1984 volgens wie we de (historische) Ingweonen eerder bij de Noordgermanen moeten zoeken. Stiles (2013) maakt onderscheid tussen ingweonse veranderingen vóór de scheiding tussen Noord- en Westgermaans en veranderingen van daarna. De veranderingen kunnen beperkt blijven tot het Noordgermaans en (een deel van) het Oudengels. O.a. over het diffuse karakter van de ingweonse eigenaardigheden zie Versloot 2914.

De (vooral op de archeologie gebaseerde) bewoningsgeschiedenis van de estuaria van de Oude Rijn en de Maas wordt behandeld in Dijkstra 2011. [Opm. (CvB): Dat zich uit het Ingweoons ook het Oudnederfrankisch zou hebben ontwikkeld, zie Dijkstra p. 359, is geen juiste weergave van Van Bree 1997. Ook is het niet juist het Ingweoons (of hoe ook genoemd) als een “zeer hypothetische reconstructie” te betitelen (p. 377). Integendeel, in vergelijking met historische of archeologische reconstructies heeft de ingweonse reconstructie, gebaseerd op strenge taalkundige analyses, juist een hoge mate van betrouwbaarheid. Het probleem is eerder hoe we de verschillende reconstructies met elkaar in verband moeten brengen.]

Binnen Nederland was er eerst een sterke concentratie op de invloed van het Fries. Daarna verschoof de aandacht naar het Ingweoons met als gevolg dat daaraan te veel en aan het Fries te weinig werd toegeschreven. Kritiek hierop kwam o.a. van Gosses (1938), die van “Ingvaeonomany” sprak. In Miedema 1970 en 1971 wordt ervoor gepleit de term frisisme voor sommige gevallen in ere te herstellen (zie de Aantekeningen in hfdst. 11; voor meer publicaties van Miedema zie Miedema 1987). Sindsdien lijkt er een evenwicht tot stand gekomen te zijn. Dit komt goed tot uitdrukking in de door Weijnen (1984) geformuleerde stelregel dat taalelementen die ook meer naar het zuiden (in zuidelijke delen van Holland, Zeeland of Vlaanderen) en/of in het Engels voorkomen, beter als ingweonismen en dus niet als frisismen kunnen worden beschouwd. Ook in Heeroma 1964 worden ingweoons en fries duidelijk van elkaar onderscheiden: binnen de ontwikkeling van het Ingweoons onderscheidt Heeroma drie fasen die achtereenvolgens overeenkomen met wat in dit boek vroeg-ingweoons, laat-ingweoons en fries wordt genoemd.

Aan de aanneming van een verkeersgemeenschap over de Noordzee heen is vooral de naam van H. Kuhn (1955 en 1956) verbonden. Ook Frings (zie boven) neemt een ingweonse vernieuwingshaard bij de kust aan.

Een heel andere kijk op het Ingweoons, namelijk als resultaat van “slordigheden” in de uitspraak (vgl. par. 8 dit hoofdstuk), vinden we bij Heeroma (1965). Heeroma, die anders dan Frings vooral met klankisoglossen werkt, heeft veel over het Ingweoons geschreven en lanceerde daarbij nogal eens nieuwe hypothesen. In een artikel uit 1964 bespreekt hij twee vragen: 1. welke delen van het nederlandse taalgebied zijn eenmaal ingweoons geweest? 2. wanneer en door welke oorzaken hebben ze hun ingweoons karakter verloren? Hij ziet de frankiserende invloed vanuit het zuidoosten komen met als gevolg dat het noordwesten er niet door werd bereikt (vandaar dat we daar nog altijd veel ingweonismen aantreffen). De zuidoostelijke expansie maakte later plaats voor een vlaamse expansie in oostelijke en noordelijke richting. Voor deze expansiologische visie zie ook Heeroma 1970 en 1973. In laatstgenoemd artikel onderscheidt hij weer drie perioden: vroeg-ingweoons (400-800), later ingweoons (800-1200) en zeer laat ingweoons (na 1200). In een eerdere fase van zijn bestudering van het Ingweoons, nadat hij in 1934 met *Zeefrankisch* dicht in de buurt van het begrip *Ingweoons* gekomen was, kwam hij, in 1938, tot een onderscheiding van oost- en westingweoons (vgl. de Aantekeningen bij hoofdstuk 11). Het laatste heeft hij ook wel Chaukisch genoemd (Heeroma 1948). Het taalkundig werk van Heeroma, vooral in verband met het Ingweoons, wordt besproken in Goossens 1998 en Hofstra 1998. De informatie over de *sceat* dank ik aan een persoonlijke mededeling van Rolf Bremmer (Leiden).

Voor taalcontact speciaal tussen het zuiden of zuidwesten van het taalgebied en Engeland, bij het Nauw van Calais, zie bijv. Laker 2010, bijv. 250-251; hierin ook over de klankontwikkeling in verband met Engels en Keltisch.. Laker stelt de mogelijkheid dat er ten tijde van de angelsaksische invasies Vulgair Latijn met keltisch substraat gesproken werd niet alleen in het zuiden van Engeland maar ook aan de andere kant van het Kanaal. Bepaalde gemeenschappelijke veranderingen kunnen daaruit verklaard worden. In Weijnen 1975a worden exclusieve lexicale parallellen tussen Engels en Nederlands besproken. Zie in dit verband ook Taeldeman 1982.

Zie voor de kwesties van relatieve chronologie Stiles 1995. Zie ook Hofmann 1995 die op grond van de gegevens in Gysseling 1960 en 1962 en in discussie met Nielsen (Nielsen 1983) de monoftongeringen láát, dat wil zeggen pas in de 8e eeuw, plaatst en het niet uitgesloten acht dat reeds daarvóór Umlautsallofonen aanwezig waren. In Krupatkin 1970, waarin in sterke mate met structurele oorzaken wordt gewerkt, wordt de oudengelse breking waardoor (ongemarkeerde) korte diftongen ontstaan, gezien als een reactie op de aanwezigheid van gemarkeerde lange (bijv. ēa). In verband met de monoftongeringen zie ook Goblirsch 1991. Zie verder Kortlandt 2008, Bremmer 2008 en 2009 en Nielsen 2001.

Kortlandt, die op Stiles 1995, Fulk 1998 en Nielsen 2001 reageert, onderscheidt op z'n minst twee immigratiegolven, een golf van de Saksen (afkomstig uit het noorden van Duitsland) in de 5^e eeuw en een latere golf van de Angelen (afkomstig uit het district Angeln in het hedendaagse Sleeswijk) in de 6^e eeuw. De kentse immigratie kan met de anglische worden geïdentificeerd; Kortlandt spreekt echter ook van een tweede kentse immigratie. Hij brengt de vele ingweonse veranderingen in verband met de grote mobiliteit van de betrokken stammen en verwijst daarbij naar Milroy & Milroy 1985 (vgl. hierbij par. 8 dit hoofdstuk). Ook Laker 2010 neemt verschillende immigraties aan. Rupanšek (2012) reduceert wat Oudengels en Oudfries gemeen hebben tot twee veranderingen, de compenserende rekking en de splitsing van e1 vóór nasaal c.q. elders. Daarna volgen onafhankelijk van elkaar in beide talen veranderingen die de symmetrie in het fonologisch systeem herstellen.

Voor het Oudsaksisch zie Holthausen 1921 waarin we voorin een opsomming van (laat-ingweonse kenmerken vinden. Een Heliand-versie waarin we bij uitzondering veel ingweonismen aantreffen, is de Straubing-versie; zie Nielsen 2001,

516. Over de Umlautsproducten in het Oudfries zie Van der Rhee 1973; blijkens Van der Rhee 1979 is er op dit punt overeenstemming met (o.a.) het Kents.

In verband met de tegenstelling noordwest – zuid binnen het Westgermaans is ook wel gewezen op een cultuurverschil tussen het noorden en het zuiden van het germaanse gebied, namelijk dat tussen *Grossfamilie*, *Vielhaussystem*, *Einzelhof* enerzijds en *Sonderfamilie*, *Einbau*, *Dorfsiedlung* anderzijds (zie Weijnen 1978, 60-61).

Vormen en woorden. Bij *nes* en varianten (zie par. 2 dit hoofdstuk) en ook bij de compenserende rekking vóór *s* (vgl. ono. *áss* in par. 6 dit hoofdstuk) blijkt er verband met het Scandinavisch te zijn. In Weijnen 1978, 59-61 (zie ook Weijnen 1975a) worden meer voorbeelden gegeven, o.a. mnl. *taken* ‘pakken’ (eng. *to take*, ono. *taka*, verwant met got. *tekan*) en de ontwikkeling van *pgm.* *ëü* tot stijgende diftong, bijv. in fri. nholl. *jaar* uit *pgm.* **eudura* (ono. *júr*, tegenover *uier* uit *pg.* **üdira*). De vraag is waarvan de invloed uitging, van het Ingweoons of van het Noordgermaans. Voor de, tamelijk oude, gevallen *nes* en *áss* ‘god’ kan men aan het Ingweoons denken: *nes* en de compenserende rekkingen lijken qua spreiding in de eerste plaats ingweoons. In een latere periode kunnen door de Noormannen c.q. Vikingen de rollen omgedraaid zijn; dezen kregen hier en daar gebied in hun bezit waar ze zich ook hebben kunnen vestigen. Zie hiervoor Weijnen 1978, 63-76. Voor *elder*, *uier* en verwanten zie ook Kroonen 2009, 99-100, waarin als mogelijkheid gesteld wordt dat ook *elder*, evenals *uier* enz., op **eudr-* teruggaat met overgang van *ü* in *l*. Een etymologie ‘voedingsorgaan’ (vgl. got. *alan*, lat. *alō* ‘voeden’) lijkt hem niet waarschijnlijk. Is de voorgestelde etymologie juist, dan is *elder*, althans in oorsprong, niet een *lexicaal* voorbeeld van een ingweonisme. Om de nogal idiosyncratische verandering van *ü* in *l* kunnen we het toch zonder bezwaar als zodanig laten gelden. Er is wel aangenomen dat *elder* zich verspreidde van Engeland naar Vlaanderen en vandaar naar noordelijker kuststreken. Voor de variatie aan ‘uier’-vormen zie De Vaan te versch. par. 5.9. Voor de geografie zie Heeroma 1936. Voor een alternatieve verklaring van *ei-* in *eiland* zie Schönfeld 1970, 63 opm. 2.

Voor (*ge*)*broch(t)* met compenserende rekking bij *brenge* zie ANKO 1, kaart 2 met commentaar, of Van der Sijs (Marc van Oostendorp & Anke en Pieter van Reenen) 2011, kaart 3.17. Zie ook de kaart in Goossens 1974a (historische dialectologie). Een mogelijke verklaring voor de opmerkelijke uitbreiding van de vormen met donkere vocaal, ook in Brabant en midden-Nederland, is dat we voor dit gebied moeten uitgaan van een nog onverkort *brächte*, *dächte* waarin de *ā* de velarisering tot *å* of *ǣ* (zie 24.5) meemaakte en pas daarna tot *brochte*, *dochte* verkort werd. We zouden voor het aangegeven gebied dan niet met ingweonismen te maken hebben. Zie voor deze verklaring van B. van den Berg het commentaar in de ANKO. We moeten dan wel een niet al te late velarisering van de *ā* en een niet al te vroege verkorting vóór *cht* (*χt*) aannemen. Een andere verklaring zou kunnen zijn dat de ingweoonse vormen met *ō* de binnenlanden wel degelijk hebben bereikt maar zich daar (en ook elders) hebben kunnen handhaven en uitbreiden onder invloed van de niet weinige andere (onregelmatige) preterita met die vocaal vóór *χt*: mnl. *cnochte* ‘knoopte’, *cochte*, *dochte* (bij *dunken*), *rochte* (bij *roeken* ‘geven om’), *sochte*, *wrochte*, oostelijk mnl. *dochte* (bij *dopen*), *gelochte* (bij *geloven*). Bij *dochte* kan ook verwarring met het semantisch verwante *dunken* een rol gespeeld hebben. Vormen met <a> bleven geschreven; de *ā*-vormen van de standaardtaal zijn daaruit c.q. uit de taal van de hogere klassen afkomstig. Op kaart 12 in Berteloot 1983 komt mnl. *brocht* in de kustgebieden voor maar *bracht* in Brabant. Overigens bleven de vormen met *ō* nog lang naast die met *ā* geaccepteerd. Misschien heeft op den duur vermijding van ambiguïteit (heel gewoon in de standaardtaal) tot een duidelijke keuze voor (*ge*)*dacht* geleid; *docht* (*mij docht*) reserveerde men voor het preteritum van *dunken*. Naar analogie van *denken* – (*ge*)*dacht* viel de keuze verder op *brenge* – (*ge*)*bracht*.

Belangrijke studies over de hollandse plaatsnamen zijn Blok 1959 en 1968 en Gysseling 1962. Quak 2003 geeft met het oog op een samen te stellen Oudnederlands Woordenboek (intussen online gepubliceerd) een overzicht van het eventuele friese c.q. ingweoonse aandeel in oudnederlandse plaatsnamen en hun samenstellende elementen. Zie daar ook voor vormen die met *ei-land* verband houden.

Voor de waternamen *A* enz. zie Schönfeld, p. 31 en 32. Voor *uus* ‘ons’ zie bijv. Kloeke 1932. Kloeke haalt er veel tekstmateriaal en de plaatsnamen op *-muiden* bij. Hij spreekt van “Wasserkanterscheinungen” en wijst erop dat we in het zgn. saksische gebied binnen Nederland maar weinig nasaalloosheid vinden. Het is mogelijk dat dit zijn ingweoonse karakter al vroeg is kwijtgeraakt. Met *uus* te vergelijken zuidoostelijke voorbeelden moeten z.i. op een andere manier worden verklaard. Zie voor het verlies van de *n* vóór stemloze fricatief ook Van den Berg 1939. Voor *ladder*, *reg/rig* voor ‘rug’, ook *bracht* (bij *brenge*) zie Daan en Francken 1972, voor *ladder* en ook andere woorden Van den Berg 1938, voor *Hoghe Tioch* Blok 1958, 89, Blok 1959, 21 (7), Hofmann 1972-1973 en Hofmann 1973. Voor *Oegstgeest* zie Lugt 2010 en ook Van Berkel en Samplonius 2006. Voor *rad* – *wiel* zie Weijnen 1978, 3, ook 2009, 55-58. Van Kortlandt (2008) is de zienswijze dat de friese overgang van *ā* via *æ* in *ē* verhinderd werd door een volgende veldaire vocaal. Hierbij sluit aan De Vaan 2011 die aan de hand van vormen uit de (oostfrie) eerste Riustringer Codex de representatie van *ai* in het Oudfries nagaat. Hij schenkt evenals Kortlandt veel aandacht aan de relatieve chronologie.

Voor de palatalisaties in het nederlandse taalgebied zie De Vaan te versch.; hierin worden ook de vlaamse voorbeelden als *Butsegem* kritisch besproken. Aan een overgang van -tk- in -tj- (vgl. *Kortgene*) denkt De Vaan ook voor de diminutiefuitgangen. Voor de diverse palataliseringshaarden zie behalve De Vaan ook Marynissen 1998. Voor *elder* zie Heeroma 1965a. De geografie van rijf 'hark' wordt in kaart gebracht in Pauwels 1932.

11. NEDERLANDS EN FRIES

(1. Ingweoons en Fries, 2. Fries substraat, 3. het Stadsfries, Aantekeningen)

11.1. *Ingweoons en Fries*

De karolingische machtsuitbreiding had, zoals we in 10.1 gezien hebben, tot gevolg dat er in de kustgebieden een proces van ontlingweonisering en frankisering op gang kwam. De contacten met de andere kant van de Noordzee werden daardoor minder intensief. Echter werden niet alle kustgebieden in hetzelfde tempo gefrankiseerd en sommige ontsprongen, althans in eerste instantie, de dans. Het Ingweoons handhaafde zich ten dele voorlopig langs een deel van de zuid-hollandse kust, in Noord-Holland, in Friesland, in Groningen en in de aangrenzende kustgebieden van Duitsland. Deze gebieden lagen namelijk aan de periferie van de frankische invloed waarvan het centrum in het zuidoosten (Keulen, Aken) lag. Het Ingweoons kreeg er de kans om zich verder te ontwikkelen tot wat we nu als Fries kennen. Uiteraard was deze ontwikkeling in een eerder stadium al voorbereid; het Ingweoons dat aan de basis van het Fries ligt, kunnen we als prefries (of profries) karakteriseren. Voor het prefriese Ingweoons kunnen we aan dezelfde gebieden denken als hierboven opgesomd zijn. Omdat de verkeersgemeenschap over de Noordzee heen niet meer in die mate bestond als vroeger, ontwikkelde het Ingweoons op het continent zich langs andere lijnen dan aan de andere kant van de Noordzee. Fries en Engels werden aparte talen.

Later in de Middeleeuwen werd het Fries in Noord- en Zuid-Holland verdreven door het Hollands (= Nederfrankisch met een ingweoons substraat) en in Groningen en het noorden van Duitsland door het Nederduits oftewel Nedersaksisch (= in oorsprong een sterk gefrankiseerd Oudsaksisch). Zie schema 7. De tegenwoordige namen *Westfriesland* voor het noordelijk deel van Noord-Holland en *Ostfriesland* voor het Duitse gebied dat aan Groningen grenst, herinneren ons nog aan de oorspronkelijke situatie. Uit een passage in de *Annales Egmundani* kan men afleiden dat de scheiding tussen Hollands en Fries in 1167 bij Egmond lag.

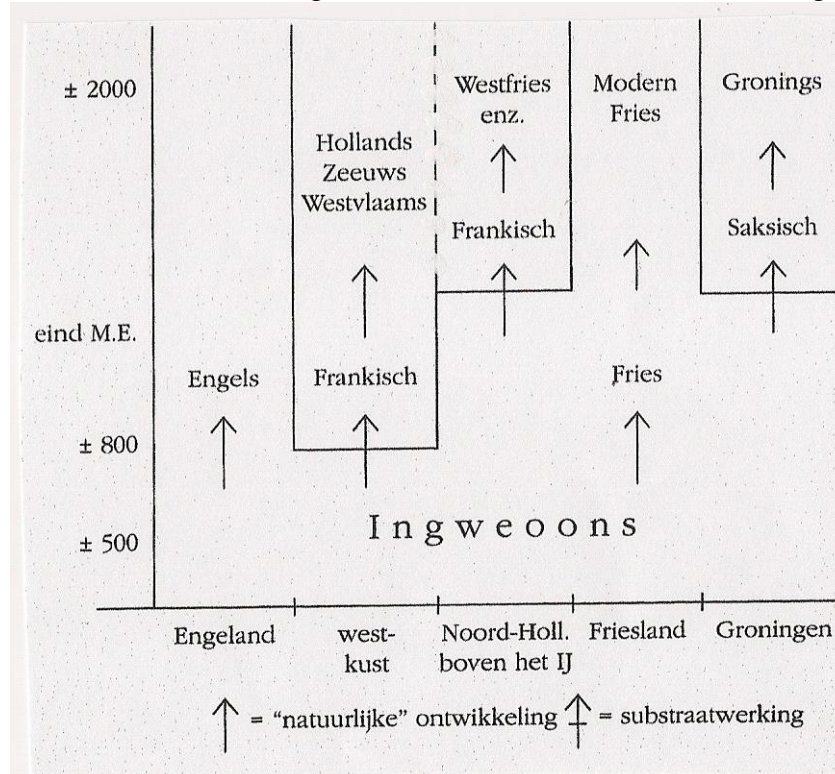
De passage in de *Annales Egmundani* luidt: "...comitatum Hollandiae in duos populos plurimum diversos divisum, Holthlandensem scilicet et Fresonicum... Cuius utriusque populi confinium et quasi divisio est villa Egmundensis". In vertaling: 'het graafschap Holland (wordt) in twee zeer verschillende volkeren verdeeld, namelijk het hollandse en het friese... van welke beide volkeren het huis van Egmond de grens en als het ware de scheiding is'. Er wordt hier in feite een etnisch verschil geconstateerd (vgl. *populos*) maar dat kan met een taalverschil verband gehouden hebben.

Ook in een aantal friese steden en streken moest het Fries wijken en wel voor het zogeheten *Stadsfries* (een vorm van Hollands) of een taal die daar nauw mee verwant is (zie par. 3 dit hoofdstuk en kaart 9). Tegenwoordig wordt het (westerlauwers) Fries binnen Nederland nog gesproken in de provincie Friesland (maar niet in de nedersaksische Stellingwerven ten zuidoosten van Heerenveen), en wel op het platteland en in de kleinere steden. Verder wordt er nog Fries gesproken in enige verspreide regio's in Duitsland: het oosterlauwers Fries in Saterland bij Oldenburg en het Noordfries langs de Noordzeekust in Sleeswijk en de daarbij gelegen Waddeneilanden.

De historische naam *Westfriesland* slaat dus op het oorspronkelijk friestalige noorden van Noordholland dat binnen de *Westfriese Zeedijk* ligt; *Westfries* wordt gebruikt voor het tegenwoordig hollandse dialect van die streek (dat echter nog een duidelijk fries substraat laat horen). *Westfries* slaat dus niet op de dialecten van het westen van de provincie Friesland noch op de friese dialecten van de hele provincie. Het laatste kan het geval zijn in niet-nederlandstalige publicaties: *Westfriesisch*, *West Frisian*; in nederlandstalige publicaties wordt dan van *Westerlauwers Fries* gesproken. Om te voorkomen dat men aan het westen van de provincie

Friesland zou gaan denken, laten we het koppelteken in <Westfriesland> weg. Bij *Oost-Friesland* en *oostfries* denken we aan het duitse *Ostfriesland* en het daar gesproken nederduitse dialect (met fries substraat); daarnaast onderscheiden we *oosterlauwers Fries* dat nog voortleeft in het *Saterländisch* oftewel *saterländisch Fries*. Bij *noordfries*, in Sleeswijk, denken we aan de daar gesproken friese dialecten.

SCHEMA 7: verhouding Fries – Hollands – Westfries – Gronings

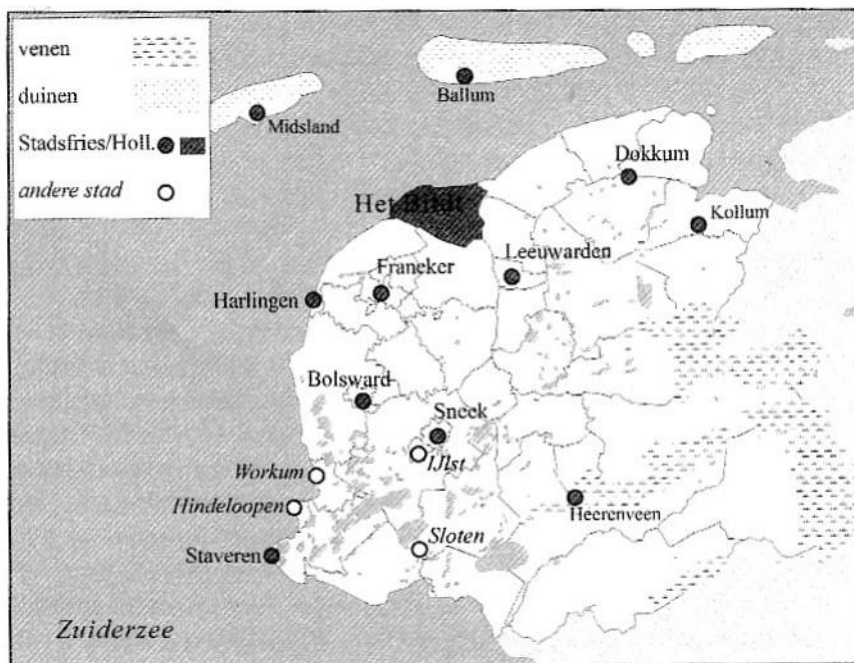
(de stippelijjn geeft een grens binnen een continuüm aan)

11.2. Fries substraat

Als gevolg van de beschreven ontwikkelingen moeten we voor het zuidhollandse kustgebied, voor Noord-Holland, voor Groningen en het aangrenzende deel van Ostfriesland en voor sommige friese steden en streken niet alleen rekening houden met een ingweoons maar ook met een fries substraat. De volgende vuistregel kan worden geformuleerd: wanneer de elementen in kwestie niet alleen in het Fries maar ook in het Engels worden teruggevonden (en/of ver langs de kust naar het zuiden voorkomen), is het waarschijnlijk dat ze uit het ingweoonse substraat afkomstig zijn; wanneer de elementen in kwestie alleen in het Fries teruggevonden worden, is het waarschijnlijk dat we aan het friese substraat moeten denken. Omdat we steeds, temporeel en geografisch, met geleidelijke overgangen rekening moeten houden, kan het onderscheiden weleens problemen geven. Dat het inderdaad juist is om bij bepaalde verschijnselen aan een fries substraat te denken kan als volgt beargumenteerd worden (vgl. 8.3.3): de verschijnselen in kwestie hebben een beperkte verspreiding binnen het Nederlands (zuidhollands kustgebied, Noord-Holland, Groningen) en worden teruggevonden in het naburige Fries. Bij de woorden in kwestie gaat het om specifieke semantische velden (agrarische sfeer, locale toponymie, gevoelswoorden enz.) en bij klankontwikkelingen om vernieuwingen en niet om conservatisme.

Er zijn vele lexicale frisismen. Een voorbeeld is het groningse *sloeg* 'slaperig, terneergeslagen', westfries *sloeg* 'beslagen, klam, klef', stadsfries *slûch* 'slaperig' dat we in het Fries als *slûch* 'slaperig' terugvinden. Een klankvoorbeeld is de friese verandering in beginpositie van de oude, oudwestgermaanse, stemloze postdentale *þ* in *t*. Vergelijk fri. *tink* met eng. (*to*) *think* dat de oude klank nog heeft bewaard. Nederlands en Duits hebben regelmatig *d*: *denken*.

De ontwikkeling van *þ* in *t* is ook bekend van de Scandinavische talen: vergelijk bijv. deens *taenke* (vgl. fri. *tanke*); of er is verband is, is onzeker. We vinden zo'n *t*- ook in fri. *tille* 'zolder boven een stal, kleine hoge brug' en buiten Friesland in holl. *tilletje* en in de plaatsnamen *Tillebreg* (oude plaatsnaam bij Hillegom; *breg*, ingweonse vorm voor *brug*, zie 10.3) en *Enumatil* (in Groningen). De oorspronkelijk betekenis was 'iets gemaakt van hout'; vgl. stdnl. *deel* 'plank, planken vloer, dorsvloer', dat met anlappende *d*- etymologisch hetzelfde woord is (en niet verward mag worden met het homoniem *deel* 'gedeelte'). Een ander klankvoorbeeld is de typisch friese cluster *gn*- in plaats van stdnl *kn*- in beginpositie: stdnl heeft bijv. *knorren* maar we vinden *gnorre* in Noord-Holland en zelfs in het zhl. dialect van Katwijk aan Zee. In Groningen vinden we *gnare*. Het friese woord is *gnoarje*, overigens met oclusieve uitspraak van <g> [g].

Steden en streken met een (Friso-)Hollands, dan wel Stadsfries dialect tegen de achtergrond van 17e eeuwse Friesland, de tijd waarin die taalvariëteiten zich hebben gevormd.

KAART 9: Friesland (via Van Bree en Versloot 2008)

Een morfologisch voorbeeld is de vorming van de verkleinwoorden in de dialecten van Noord-Holland (Westfriesland), Groningen en de friese steden. Het Standaardnederlands heeft *mann-e-tje*, met tussensjwa. Deze sjwa ontbreekt in fri. *man-tsje* en ook in de genoemde dialecten: resp. *man-je*, *man-tje*, *man-tsje*. Een syntactisch voorbeeld kan de friese nomenincorporatie zijn als bijv. in *se giet graach na Grins te klean keapjen* lett. 'ze gaat graag naar Groningen te kleren kopen'. Vergelijk stdnl. *ze gaat graag naar Groningen om kleren te kopen*. In de friese zin is *klean* in de groep *te* + infinitief "geïncorporeerd". Nomenincorporatie komt ook voor in de dialecten van Westfriesland en Groningen en van het noordwesten van Duitsland.

Friese substraatelementen zijn minder vaak opgenomen in het Standaardnederlands dan ingweonse. Er zijn echter wel duidelijk friese leenwoorden, bijv. *klunen* 'met de schaatsen over land lopen'. Maar zulke leenwoorden moeten goed van substraatwoorden worden onderscheiden omdat het transfertype in beide gevallen niet hetzelfde is, namelijk resp. substraatinvloed en (culturele) ontlening. In het geval van *klunen* is er sprake van het laatste.

Om in bepaalde gebieden een fries substraat aan te nemen kunnen we ons behalve op linguïstische ook op historische, volkskundige of archeologische evidentie beroepen. Voorzichtigheid is hier echter geboden. Om te beginnen de historische evidentie. Als er in de vroege geschiedenis van de Nederlanden ergens sprake is van Friezen, hoeft dat nog niet te betekenen dat die "Friezen" ook Fries of een voorstadium daarvan spraken. Ook het feit dat ergens het friese recht heerste – zo gold de Lex Frisionum (opgetekend rond 790) ook tussen Vlie en Zwin ("inter Flehi et Sincfalam") – houdt in dat daar (overal) Fries of reeds Fries gesproken werd. Wat voor de historische evidentie geldt, geldt ook voor de volkskundige en archeologische evidentie. Zo betekent dat over heel Westeuropa "frieze" munten voorkomen wél dat daar overal "frieze" handelaren zijn geweest maar een taalkundige conclusie kan er uiteraard niet aan verbonden worden.

11.3. *Het Stadsfries*

Het Fries werd dus ook in enkele friese steden door een soort Hollands, het Stadsfries geheten, verdrongen, namelijk in Leeuwarden, Sneek, Bolsward, Dokkum, Franeker en Harlingen (in Stavoren en Heerenveen is het pas later doorgedrongen evenals in Workum waar het nu weer verdwenen is). De verdringing van het Fries vond plaats in de 16^e eeuw toen Friesland een onderdeel werd van het rijk van Karel V en voortaan vanuit Brussel werd bestuurd. Dit betekende de komst van bourgondische ambtenaren (vaak van hollandse herkomst) die samen met hollandse kooplieden een taalwissel veroorzaakten. De Friezen van de genoemde steden gingen op het Hollands over maar niet zonder allerlei friese elementen daarin over te brengen. Het resultaat was een hollands-friese "mengtaal", "Hollands in friese mond" (Kloeke 1927), die met een verwarrende term (het is immers geen Fries) als *Stadsfries* wordt aangeduid (de friese term is *Stedsk*). De overgang van Fries op Hollands moet zich in een korte tijd hebben afgespeeld; voor latere tijd moeten we zowel met hollandse als met friese invloeden op het inmiddels ontstane Stadsfries rekening houden.

Als friese elementen in het Stadsfries noemden we al als lexicaal voorbeeld *slúch* 'slaperig' en als morfologisch voorbeeld het verkleinwoord *mantsje*; de nomenincorporatie kunnen we daar voor de syntaxis aan toevoegen. Voor friese anlautende t- heeft het Stadsfries echter conform het Nederlands d-: *denke/dinke, danke*. In het algemeen staat het wat de klanken (fonemen) betreft aan de kant van deze taal. Als het echter om de precieze uitspraak ervan gaat (het "accent"), gedraagt het zich als Fries. Zo heeft het net als deze taal de oclusieve uitspraak van anlautende <g>.

Vergelijkbare mengtalen vinden we ook in het Bildt, Kollumerland, Midsland (op Terschelling) en op Ameland. Voor het Bildt is er verband met de inpoldering van dit gebied in de 16^e eeuw onder hollandse supervisie. Misschien was de hollandse invloed sterker dan in de steden; in ieder geval maakt het Bildts de indruk hollandser te zijn dan het Stadsfries. Zo heeft het verkleinwoorden als *dinchie, sterrechie, kinechie* 'kindje', *kammechie*, die sterk doen denken aan wat we op de zuidhollandse eilanden vinden. Voor Midsland en Ameland moeten we denken aan het bestuur door hollandse of hollands-gezinde heren, verder ook aan het feit dat Terschellingers en Midslanders vaak, als varenslieden of als dienstbodes, *om utens* 'in den vreemde' gingen en daarbij intensief met Hollanders in contact kwamen. Kollumerland (het was in de 16^e eeuw een belangrijke zeehaven) zou voor het Hollands gekozen hebben omdat het aan de ene kant te zeer aan de friese periferie lag en

aan de andere kant te ver van het saksische Groningen. Overigens is zoals reeds opgemerkt dat, overigens niet in Midsland en op Ameland, de positie van het Fries in de laatste tijd sterker geworden. Terwijl het Stadsfries vroeger hoger genoteerd stond dan het vooral op het platteland gesproken Fries, is dat nu andersom. Het Stadsfries is een dialect op z'n retour dat steeds meer met lagere bevolkingsgroepen geassocieerd raakt.

Aantekeningen

Zie Schönfeld hoofdstuk VII en ook verder passim de inleiding. Een eerste overzicht van het gebruik van de termen *fries*, *Friesland* en *Friezen* geeft Gosses 1938. Of er onder het Noordhollands inderdaad een fries substraat aanwezig is, is object van discussie geweest. Van Haeringen (1923) pleit voor voorzichtigheid: er kan sprake zijn van latere ontleningen, en dat zich in bepaalde gebieden dezelfde ontwikkelingen voordoen, hoeft nog niet op taalcontact te wijzen. Heeroma (1938) wees de gedachte aan een fries substraat in Noord-Holland af; van een ingweoons substraat was wél sprake. Zijns inziens is het Ingweoons geen eenheid geweest. Heeroma nam een differentiatie tussen een oostelijk en een westelijk ingweoons dialect aan, respectievelijk tussen Wezer en Eider en tussen Wezer en Schelde. Het oostelijk dialect werd door de Angelen en Saksen overgebracht naar Engeland. Door migratie kwam het Oostingweoons ook in Friesland terecht waardoor het Fries een oostelijke basis kreeg. Dit geldt niet voor het Noordhollands wat bijvoorbeeld blijkt uit nhl. *meen* 'maan' waarvoor het Oudfries *mona* (fri. *moanne*; oe. *mona*, eng. *moon*) heeft. Overigens heeft het Oudfries *ā* uit au waarmee het op westingweoons standpunt staat: het Oudengels heeft namelijk *ēa* (vgl. ofri. *bāken*, nfr. *beaken*; ingw. ndl. *baken*; oe. *bēacen*, eng. *beacon*). Heeroma dacht, is de kritiek in Gosses 1942, bij zijn West- en Oostingweoons te sterk aan twee duidelijk onderscheiden variëteiten.

Zie verder ook Heeroma 1973. De periode waarin het Ingweoons zich tot Fries ontwikkelde, komt overeen met de derde bij Heeroma. De ontwikkelingen in het dan nog ingweoonse > friese gebied vertonen naast parallellen ook verschillen met de middelengelse. De opmerkelijke woordovereenkomsten die er zijn tussen het Engels en het Fries schrijft Heeroma toe aan saksische en anglische kolonisatie in Friesland tijdens de volksverhuizingstijd. Aan de kolonisten zouden een aantal "oostingweoonse" (zie boven) woorden in het Fries moeten worden toegeschreven als fri. *kaei* naast eng. *key*.

Gysseling (1962, 22) spreekt al voor een vroege periode van Fries maar voegt eraan toe dat dit Fries heel weinig van de buurdialecten verschilt zal hebben. In de 8^e eeuw ziet hij al een aparte friese taal ontstaan. De in 11.2 geformuleerde vuistregel is uit Weijnen 1984.

Over de historische verhouding tussen Hollands en Fries handelt Bremmer 2008 (nederlandse versie 1997a). Deze reageert kritisch op Van Bree in de eerste druk van dit boek; zie echter voor een bijgestelde en uitgewerkte visie Van Bree 1997. Miedema (1970 en 1971) pleit ervoor om in bepaalde gevallen frisismen aan te nemen. Zo is de overgang van au in *ā*, bijv. in *baken*, wel oudfries maar niet oudengels en komt die van ai in *ā*, bekend van *Haamstede* en *klaver*, voor in woorden waarin ook het Oudfries deze *ā* heeft maar het Oudengels (hoewel dat in de regel ook *ā* heeft) een andere vocaal. Dergelijke frisismen schrijft Miedema toe aan de friese overheersing van het kustgebied vanaf ongeveer 700 en aan het feit dat de kustbevolking ten dele uit Friezen moet hebben bestaan. Voor meer publicaties van deze auteur zie Miedema 1987.

In Van Bree 2012b wordt aangetoond dat er onder het Noordhollands inderdaad een fries substraat aanwezig is. Duidelijk wordt echter ook gemaakt dat een aantal "frisismen", getoetst aan strenge criteria, niet als bewijskrachtig kan worden beschouwd. Aangezien er nog genoeg bewijskrachtige overblijven, kunnen secundair ook de niet-bewijskrachtige als frisismen beschouwd worden.

Voor de historische en archeologische evidentie zie Bremmer 2008 en Mostert 2009, 97. Voor een kritische bespreking van de verschillende soorten evidentie, ook de genetische, in verband met mogelijke keltische invloed op het Engels zie Laker 2010. Zie ook Dijkstra 2011 waarin (p. 378) gesteld wordt dat men uit de benaming *friezen* voor de kustbewoners niet mag afleiden dat men met immigranten uit Friesland in engere zin te maken heeft. Vergelijk ook de over dit werk gemaakte opmerkingen in de aantekeningen bij het vorige hoofdstuk.

Dat men alles wat met het kustgebied te maken had, fries noemde, kan een Romeinse erfenis geweest zijn. De Franken namen dit van hen over en noemden dus de vroegmiddeleeuwse kustbewoners *Friezen*, die dus in feite genoemd werden naar een toen verdwenen stam uit de Romeinse Tijd (Bazelmans 2009).

Een samenvattend werk over het Stadsfries is Van Bree & Versloot 2008c. Voor de sociologische aspecten zie vooral Jonkman 1993. Voor de genoemde mengdialekten in het algemeen zie Van Bree 1997a. Voor de overeenkomsten tussen het Fries en het Westfries zie Hoekstra 1994 en andere publicaties van deze auteur. Een beschrijving van het Amelands en de veranderingen daarin geeft Jansen 2010.

12. OUDERE SUBSTRATEN

(1. Inleidende opmerkingen, 2. Een keltisch substraat, 3. Het p-volk, 4. Vóór-indo-europese substraten (4.1. Een oudeuropees substraat, 4.2. Een noordwestelijk substraat, 4.3. Een semitisch substraat), Aantekeningen)

12.1. Inleidende opmerkingen

Met het ingweonse en het friese substraat zijn we binnen het Germaans gebleven. Zijn er ook aanwijzingen voor niet-germaanse maar wél indo-europese substraten? En misschien ook voor niet-indo-europese substraten?

Het probleem bij deze oudere substraten kan zijn dat ze niet altijd even gemakkelijk plausibel te maken zijn (vgl. de in 8a.3 vastgestelde criteria). Dat is vooral het geval wanneer de taal waarvan de substraatwerking is uitgegaan (of een daarmee verwante taal), niet bekend is. Als we echter zien 1. dat in een deel van het Germaans c.q. het Indo-europees taalelementen (woorden, klanken, morfologische of syntactische verschijnselen) voorkomen die in het overige Germaans of Indo-europees ontbreken, 2. dat we wanneer het woorden betreft, vooral bij bepaalde semantische velden terecht komen (de agrarische sfeer, de huiselijke sfeer, de micronatuur (kleine plantjes en dieren), de plaatselijke toponymie, gevoelswoorden), en 3. dat de elementen in kwestie niet als conservatismen beschouwd kunnen worden, dan gaat het aannemen van een substraat tot de mogelijkheden behoren. Wél moeten we ermee rekening houden dat bij de gevoelswoorden gemakkelijk, om redenen van klanknabootsing of klanksymboliek, onregelmatige klankveranderingen kunnen optreden. Vergelijk hiervoor bijvoorbeeld *pink* (par. 2 dit hoofdstuk). Als er echter sprake is van een groot aantal eigenaardigheden, dan wordt het moeilijk om alles op het conto van klanknabootsing of klanksymboliek te schrijven. We moeten ook rekening houden met eventuele buitentalige evidentie; daar moeten we (zie weer 8a.3) voorzichtig mee zijn. Misschien is de talige evidentie nog het meest betrouwbaar. In ieder geval is zo'n groot deel van de germaanse woordenschat niet of moeilijk te etymologiseren dat de gedachte aan één of meer substraten zich opdringt. Bovendien is het opmerkelijk dat het Proto-indo-europees een duidelijke consonantentaal moet zijn geweest (zie 8.6.1) terwijl de latere indo-europese talen meer vocalisch geworden zijn; inwerking van de oorspronkelijke pre-indo-europese talen kan hierbij een factor geweest zijn. Is het toevallig dat de meeste slavische talen nog relatief consonantisch zijn terwijl ze gesproken worden in of dichtbij het gebied waar het Proto-indo-europees waarschijnlijk gelocaliseerd moet worden?

Aan het einde van 8a.3 is opgemerkt dat per geval bekeken moet worden aan wat voor verklaring de voorkeur gegeven moet worden. Soms is het beter om een interne verklaring aan te nemen. Een voorbeeld daarvan zijn de geminaten in het Germaans die omdat dergelijke consonanten in het Proto-indo-europees niet voorkwamen, aan een substraattaal worden toegeschreven. Het blijkt echter dat ze vaak bij de oude n-stammen (substantieven) worden aangetroffen en met de Wet van Kluge kunnen worden verklaard, die inhoudt dat een *pgm. n* aan iedere voorafgaande occlusief geassimileerd wordt met als resultaat een stemloze geminaat.

De volgende substraten worden c.q. zijn wel aangenomen (maar zijn niet altijd onbestreden gebleven, het blijven in ieder geval hypothesen):

1. een keltisch, dus indo-europees substraat – zo kan een toponiem als *Nijmegen* (= *Noviomagus*) in oorsprong keltisch zijn (zie verder hieronder par. 2);
2. een tweede indo-europees substraat, toegeschreven aan het zogenaamde p-volk – dit substraat is gekenmerkt door woorden met anlautende p die niet met de Germaanse Klankverschuiving (zie zie 9.2.2) vanuit *pie. b-* kunnen worden verklaard (*pie. b-* is namelijk uiterst zeldzaam) en ook niet vanuit *pie. p* (omdat we die in het Germaans volgens dezelfde verschuiving als *f-* terug zouden moeten zien) – *pink* kan een voorbeeld zijn (zie verder hieronder par. 3);

3. een oudeuropees substraat, het zogeheten riviernamensubstraat, dat prebaskisch geweest kan zijn – de waternamen op a, ē, ie (*Drentse A*, *E-dam* enz.) zijn een voorbeeld (zie verder hieronder par. 4.1);
4. een noordwestelijk pre-indo-europees substraat – dit wordt gekenmerkt door woordvarianten met en zonder n-infix – een voorbeeld is *hok* – *honk* (zie verder hieronder par. 4.2);
5. een semitisch substraat, in ieder geval met het Semitisch verwant – het woord *maagd* kan een voorbeeld zijn (zie verder hieronder par. 4.3).

12.2. Een keltisch substraat

Een keltisch substraat kan op grond van toponiemen voor het gebied ten zuiden van de Rijn worden aangenomen. *Nijmegen* is hierboven al als voorbeeld gegeven; ook *Doornik* kan genoemd worden en riviernamen als *Dender* en *Demer* (zie 36.1.5). Bij de Rijn moeten we dan aan de Oude Rijn, die bij Katwijk in zee stroomde, denken. Ook wordt wel gedacht aan een keltisch substraat langs de kust, ook langs het gedeelte ervan boven de Rijnmond. Er is zelfs aangenomen dat onder het ingweoonse substraat zich een keltisch bevindt. Dat keltische substraat moet zijn invloed hebben uitgeoefend nadat germaanse stammen, in de eerste eeuwen van de christelijke jaartelling, bezit hadden genomen van de oorspronkelijk keltische gebieden of zich daar in ieder gevestigd hadden (weliswaar later in Engeland dan op het vasteland). De komst van de Kelten in West-Europa kan op ongeveer 400 vóór Chr. gesteld worden, die van de Germanen niet zo heel veel later.

Wat men ook van een keltisch substraat moge denken (er is wel aan getwijfeld), oude leenwoorden uit het Keltisch zijn buiten twijfel. De keltische beschaving was superieur aan de germaanse, en de Germanen namen van de Kelten vele culturele verworvenheden, met de woorden ervoor, over: *ambacht* (verkort tot *ambt*), *rijk* 'oorspronkelijk 'mchtig', misschien ook *eed*, *erf*. Voor een groot deel behoren deze woorden tot de politieke sfeer. *Duin* (vgl. *-dunum* in plaatsnamen 'versterkte hoogte'), is echter een geografisch woord. Dat geldt ook bijvoorbeeld voor *-magus* dat in *Nijmegen* (< *Novio-magus* 'nieuwe markt') voorkomt en ook in het duitse *Remagen*. Een zeldzaam leenwoord zou *ben* 'mand' kunnen zijn (vgl. Welsh *benn*) dat overigens via het Galloromaans (vgl. fra. *benne*) in het Nederlands gekomen kan zijn.

12.3. Het p-volk

Men heeft ook nog aan een ander niet-germaans maar wel indo-europees substraat gedacht. Dit substraat wordt in verband gebracht met een (hypothetisch) volk, het zgn. p-volk, dat een tijd lang tussen de Kelten en de Germanen in zou hebben geleefd. Het gebied ervan bestrijkt het tegenwoordige Nederland, België en Noordwest-Duitsland. Men heeft daarom wel van een *noordwestblok* gesproken. Het woord *pink* 'kleine vinger' zou uit dat substraat afkomstig kunnen zijn. Het kan teruggaan op de pie. wortel **penkue-* 'vijf', de wortel ook van gr. *pente*, skrt. *panca*, pools *pięc*, russisch *pjatj* en (met gewijzigde Anlaut) lat. *quinque*. Deze wortel vinden we in het Germaans conform de Germaanse Klankverschuiving (zie 9.2.2) terug met een f aan het begin (later in het Nederlands een v geworden): nld. *vijf*. Een verwant woord is *vinger*, dat als 'één van de vijf' geïnterpreteerd kan worden. Als *pink* inderdaad bij deze woorden hoort, zou het oorspronkelijk 'vijfde vinger' betekend hebben.. De verklaring voor de p- in plaats van een f- van *pink* kan dan zijn dat in de taal van het p-volk (daarom heet het ook zo) de indo-europese p- bewaard was gebleven en dat het woord in kwestie in het Germaans kwam toen er van een verandering van p in f geen sprake meer was. Aan het Keltisch valt niet te denken omdat anlautende p- daarin verdwenen was: vgl. lat. *pater* - oudiers *athir*. Aan een oorspronkelijk germaans woord valt ook moeilijk te denken omdat we dan

voor het Proto-indo-europees van een b- moeten uitgaan terwijl een b zelden of nooit daarin voorkwam. Uiteraard zijn er meer voorbeelden van dergelijke p-woorden te geven: *pal*, *peel* ‘moerasland’, *peuzelen*, *plagge*, *plat*, *plecht*, *poel*, *polder*, *pooien* ‘drinken’, *prettig*, *proesten*, *put* (indien niet uit lat. *puteus*), verder plaatsnamen als fries *Piaam* en *Paesens*. Overigens kunnen dergelijke p-woorden, wanneer ze binnen het Indo-Europees een beperkte spreiding hebben (bijvoorbeeld *diep*; zie par. 4.2 dit hoofdstuk), ook uit een vóór-indo-europees substraat stammen. Een alternatieve verklaring zou kunnen zijn dat *pink* een klanksymbolisch woord is. In ieder geval komt de anlautende groep [pI]- c.q. pi- (met diftongering pij-) vaak voor in woorden voor iets dat klein en lang en soms ook scherp is: *piek*, *pijl* (dialectisch *piel*), *pier* ‘in zee stekende havendam’, *pin*, *pik* enz. Dat deze woorden vaak ontleend zijn aan het Frans of het Latijn maakt in dit verband niets uit omdat de klanksymboliek in kwestie een universeel verschijnsel is.

12.4. Vóór-indo-europese substraten

12.4.1. Een oudeuropees substraat

Er wordt ook rekening gehouden met de mogelijkheid van vóór-indo-europese substraten, in ieder geval met drie daarvan. Om te beginnen een *oud-europees substraat* dat ook wel het *riviernamen-substraat* genoemd wordt omdat het vooral in dergelijke namen zou voortleven. Riviernamen (hydroniemen) kunnen heel oud zijn; ze worden gemakkelijk overgenomen van de oude bewoners van een bepaald gebied. Doordat plaatsen vaak naar rivieren zijn genoemd, kunnen we het bedoelde substraat ook bij de toponiemen terugvinden. Een mogelijk voorbeeld is de naam van de rivier de *IJssel*. Het element *īs* (in *IJssel* heeft diftongering plaatsgevonden), hetzelfde als *ijs*, komt in meer dan 200 waternamen over een uitgebreid gebied voor: *Iseljorden* in Noorwegen, *Isa* in Italië, *Isainka* in Rusland, *Isar* in Beieren, *Jizera* in Tsjechië enz.

Een interessant voorbeeld is het element a(a) met de latere varianten ee, ie en ei <ij>. Vgl. *de A* (een beek in Drenthe), *E-dam*, *Overflakk-ee*, *Middel-ie* (Noord-Holland), *het IJ* enz. Dit element is verwant met het gotische woord voor ‘waterloop’, nl. *ahva* ‘rivier’. en het lat. *aqua* ‘water’. De χ^u (got. *hu*) is intervocalisch gesyncopeerd waarna samentrekking van de beide vocalen heeft plaatsgevonden. De variant ee (< ēē < āā) vertoont ingweonse palatalisatie (zie 10.4, L5); *IJ* vertoont diftongering van ie via ī (vgl. 23.3). Voor het Proto-indo-europees zouden we aan een ā kunnen denken (vgl. de latijnse vorm) maar in de tegenwoordig aanvaarde reconstructie wordt deze vocaal niet aangenomen. Wel zou een ā verklaard kunnen worden uit een oorspronkelijke ō maar dat gaat alleen voor het Germaans op, niet voor het Latijn waar de ō bewaard bleef. Eventueel zou hij op een laryngaal (H) kunnen teruggaan of op een combinatie daarvan met een vocaal ($h_2\check{e} > \check{a}$). Dat de wortel beperkt blijft tot het Germaans en het Italisch (Latijn), kan echter op een substraatwoord wijzen dat met zijn betekenis goed bij het riviernamensubstraat aansluit. In dit substraat was een ā wel mogelijk, een ā ook die aan het begin van het woord kon staan, dus in een structuur VC, terwijl de authentiek indo-europese wortelstructuur CVC was..

Er is geopperd dat dit substraat verband kan houden met een oudere vorm van Baskisch oftewel Vasconisch. Zo is *īs* (zie boven) wel met Baskisch *iz* ‘water’ geïdentificeerd. Na de Laatste IJstijd, die ongeveer tienduizend jaar geleden eindigde, begon het ijs zich terug te trekken en ontstond er een gebied met talloze waterlopen. Vanaf het zesde millennium vóór Chr. zouden Vasconischsprekenden vanuit het zuiden het vrijgekomen land in bezit genomen en als eersten de waterlopen namen gegeven hebben.

12.4.2. Een noordwestelijk substraat

Er wordt ook wel een geografisch beperkter substraat aangenomen, namelijk een noordwestsubstraat, dat eveneens voor het Nederlands van belang is; het zou in later tijd over het vasconische substraat heen geschoven zijn. De aangegeven geografische spreiding vinden we bij woorden met varianten met of zonder een n-infix (ruimer nasaal infix). Voor deze woorden is er geen aanvaardbare etymologie binnen het Indo-europees; ze zouden dus uit het veronderstelde substraat afkomstig kunnen zijn. De volgende voorbeelden worden gegeven: *diep* – *dompelen*, *doof* – *dom* uit *domb-*, *hok* – *honk*, *leep* – *slim* uit *slimb-*, *struik* – *stronk*, misschien ook *kut* – *kont*; de afwisseling met en zonder s in *leep/slim* is overigens een normaal indo-europees verschijnsel wat juist tegen een substraatverklaring zou kunnen pleiten. Maar we kunnen die afwisseling ook aan latere europeanisering toeschrijven. Ook voor het Proto-indo-europees ongewone alternanties van vocalen of consonanten worden wel vanuit dit substraat verklaard, verder ook oude geminaten: voor het Proto-indo-europees worden deze namelijk niet aangenomen. Omdat ze in genoemd substraat wél aanwezig geweest zouden zijn, wordt dit wel de *geminatentaal* genoemd. Een groot aantal van deze geminaten blijkt echter zoals al in par. 1 hierboven vermeld, ook binnen het Germaans te kunnen worden verklaard. Het gaat namelijk vooral om oude n-stammen waarin de wet van Kluge gewerkt kan hebben. Deze wet houdt in dat een pgm. n aan iedere voorafgaande occlusief geassimileerd wordt met als resultaat een stemloze geminaat. Ook voor (veelal dialectische) woorden voor ‘vochtig, zacht, rijp’ enz. kunnen we aan het noordwestsubstraat denken: *mok* ‘vochtig warm, gezegd van weer’, *(s)mok* ‘mist’, ook ‘smakzoen’, *smokelen* ‘motregen’, *meuken* ‘zacht maken’, ook ‘verrotten’, *meuk* ‘vermolming’, *muik* ‘warme plek om fruit te laten rijpen’ enz.

12.4.3. Een semitisch substraat

Het derde substraat betreft de mogelijkheid dat we voor West-Europa, in het bijzonder de kustgebieden, met een semitisch, althans met het Semitisch verwant substraat rekening moeten houden. Gedacht kan worden aan zeevaarders (Feniciërs?) die vanaf het vijfde millennium vóór Chr. de westeuropese kusten tot aan Zuid-Zweden koloniseerden. Dit substraat kan in de eerste plaats het Keltisch beïnvloed hebben, en vervolgens via het Keltisch ook het Engels en het Ingweoons buiten Engeland. De semitische hypothese veronderstelt in ieder geval dat er al Semitisch-sprekenden langs de kust woonden voordat de Kelten er arriveerden. De Kelten hebben ongeveer 400 vóór Chr. West-Europa in hun macht gekregen terwijl de overheersende handelspositie van de Feniciërs (als we van hen uitgaan) duurde van ongeveer 1500 tot 400 vóór Chr. Zo rond 400 vóór Chr. en niet veel later of eerder moeten het Keltisch en het Semitisch dus met elkaar in contact gekomen zijn. Behalve met de Kelten wordt ook contact van Semitisch-sprekenden met de (indertijd in meer noordelijke kuststreken wonende) Germanen verondersteld.

Een voorbeeld van een woord met een semitische oorsprong kan zijn *maagd* (met als variant *meid*). We vinden het behalve in het Germaans: du. *Magd*, eng. *maiden*, ofri. *mageth*, *megeth*, got. *magaps*, verder alleen in het Keltisch terug, bijv. in oi. *mac(c)dacht* ‘meisje’. Het is verwant met een woord voor ‘jongen’, waarvan we de varianten ook alleen in het Germaans en Keltisch aantreffen, bijv. in got. *magus*, oi. *macc*. De geografische spreiding (in het westelijk deel van het Indo-europees) kan erop wijzen dat we hier met van oorsprong semitische substraatwoorden te maken hebben. Er wordt wel verband gezien met akkadisch *mahā’u* ‘verwante, ondergeschikte, familie’. In tegenstelling tot het indo-europese *zoon* (got. *sunus*) ‘zoon in vaderlijke lijn’ kan *magus* plus varianten voor ‘zoon in moederlijke lijn’ gebruikt zijn. Het zou dus uit een andere, meer matriarchale cultuur kunnen stammen. De vraag is overigens of het hier wel een echt substraatwoord betreft;

er lijkt eerder van culturele ontleening sprake te zijn. In sociaal opzicht kan het Semitisch of het Germaans met een semitisch substraat een tijd lang dominant geweest zijn (“superstraat” in sociale zin).

Voorbeelden uit de grammaticale sfeer zouden in ieder geval op substraatinvloed kunnen wijzen. In dit verband kan voor het Germaans op het opvallend behoud, zelfs een sterke systematisering van de Ablaut bij de sterke werkwoorden gewezen worden. In de semitische talen speelt immers vocaalwisseling met behoud van de consonantische wortelstructuur een belangrijke rol: vgl. hebreuws *qātal* ‘hij doodde’, *ʾeqtol* ‘ik zal doden’, *qʾtol* ‘ik zal doden’, *qātul* ‘gedood’. Bij de sterke werkwoorden is er ook een groot aantal dat geen duidelijke indo-europese etymologie heeft en daaronder zijn er dan weer 24 met anlautende p die niet of moeilijk vanuit het Proto-indo-europees valt te verklaren (zie par. 3 dit hoofdstuk). Een ander grammaticaal voorbeeld is het oudtijds ontbreken van een aparte vorm voor het reflexivum in het Ingweoons en het insulaire Keltisch (vgl. 10.4 V4). Een syntactisch voorbeeld is het vroeg verdwijnen in het westelijke Indo-europees van de possessieve datief ten gunste van het possessivum (*hij wast zijn voeten*, *hi washes his feet* tegenover *er wäscht ihm die Füße*).

Aantekeningen

Over convergerende evidentie en het belang van regelmaat zie Schrijver 1997. Zie voor de criteria om substraatinvloed aan te nemen ook Lubotzky 2001. Over de waarde van de verschillende soorten evidentie (ook genetische) zie bijv. Laker 2010. Wat de datering van substraatwerkingen betreft, Beekes 1995, 3.3 wijst erop dat deze moeilijk is. Op basis van het EWN kan worden vastgesteld dat in oude toponiemen (in het woordenboek vermeld) naar verhouding veel substraatelementen voorkomen (Roeleveld 2011). Voor de criteria om substraatinvloed aan te nemen en voor de diverse semantische velden die erbij in het geding zijn (de “secundaire” woordenschat) zie Van Bree 2007 of Van Bree 2008b. Volgens Guus Kroonen (lezing 17.04.13 te Leiden) zou er een verboering van het Indo-europees hebben plaatsgevonden: het Indo-europees kwam in aanraking met een reeds aanwezige boerentaal en zou daaruit vele termen hebben overgenomen die in de richting van het boerenbedrijf wijzen. Die boerentaal kan zich met de landbouwrevolutie (ongeveer 1000 jaar vóór Chr.) vanuit Anatolië verbreid hebben. Overeenkomsten in substraatelementen tussen het Grieks en het Germaans kunnen erop wijzen dat de Germanen niet vanuit het oosten maar vanuit het zuiden gekomen zijn. Zie in dit verband ook Dorren 2015 over het onderzoek van Peter Schrijver; deze denkt in de richting van het (uitgestorven) Hattisch (tegenwoordig Turkije), verwant met het Soemerisch en mogelijk ook met het indertijd op Kreta gesproken Minoïsch.. De aanwezigheid van een keltisch substraat is al een oude gedachte (zie bijv. Brøndal 1917, genoemd in Nielsen 1984, 114-115). Het werd verworpen door De Vries (1930), echter volgens Weijnen 1958, waarin met toponiemen gewerkt wordt, zonder voldoende rechtvaardiging. Zie voor het keltisch substraat ook Weijnen 1978, 31-34. Het idee dat zich onder het ingweonse substraat een keltisch bevindt, vinden we in Schrijver 1999 (zie hierin noot 63 over een latere medialisering van de engelse *ū*). Zie Toorians 2001 over in keltische richting wijzende archeologische vondsten met inscripties. Een informatief boek, voor een breder publiek, over keltische invloeden in de Lage Landen is Clerinx 2005. Voor leenwoorden uit het Keltisch zie Van der Sijs 1996, 77-79. Zie ook De Vaan 2014b.

Voor de invloed van een mogelijk p-volk zie Kuhn 1961, ook 1966. Het p-volk is wel geïdentificeerd met de Belgae (zie Gysseling 1952, Gysseling 1970, 157-180, Weijnen 1999, 8 en ook Schrijver 1999, 9). Van Van Ginneken is het idee van een preslavisch substraat in de Nederlanden. Zie Van Ginneken 1934-1936, ook Van Ginneken 1939-1940. In de betekenis van *been* (dialectisch ook ‘voet’) is er een opmerkelijke parallel met het Slavisch (vgl. pools, russisch *noga* ‘been, voet’. (In het Fries vinden we overigens het omgekeerde: *foet* wordt daarin zowel voor ‘voet’ als voor ‘been’ gebruikt.) Deze theorie wordt niet meer aangehangen (voor zover ze behalve Van Ginneken aanhangers heeft gehad); overdracht van dergelijke betekenisstructuren is bij een substraatwerking echter heel goed denkbaar.

Een overzicht van mogelijke pre-indo-europese substraten, tegelijk van oudere literatuur, geeft Weijnen 1978, 20-26 en passim. Zie ook Weijnen 2000. Op het einde van de 20^e eeuw was er een opmerkelijke opbloei van het onderzoek naar mogelijke vóór-indo-europese substraten o.a. aan de Universiteit Leiden. Een belangrijke rol daarbij heeft een artikel van de sanskritist. F.B.J. Kuiper (1995) gespeeld. Hierin werden drie mogelijke substraten onderscheiden. Kuiper duidt ze aan met A1, A2 en A3, achtereenvolgens een centraal-europees, een noordwestelijk en een oudeuropees substraat. Zie voor diverse substraten Boutkan en Quak 2000 passim, zie ook Vennemann 2003a (of 1994) en zie voor een overzicht ook Van Bree 2008b. De schattingen betreffende het niet-indo-europese aandeel in het germaanse lexicon lopen nogal uiteen, van rond 4 tot 5 procent tot zelfs 28. Zie Kroonen 2013, Roberge 2010 en Haarmann. [Hoe dan ook, het percentage zal bij toponiemen en zeker bij hydroniemen aanmerkelijk hoger liggen dan bij woorden. Uiteraard komt het aandeel germaans steeds hoger uit. vB]

De naam riviernamensubstraat (voor A3) is afkomstig van Hans Krahe (o.a. 1964), die overigens ten onrechte van mening was dat het een indo-europees substraat was (Beekes 1998, 19). Vennemann (2003), waarin een groot aantal artikelen is gebundeld, noemt als kenmerken van het oudeuropese substraat: de dominante vocaal a (ook als uitgang), de agglutinatieve woordstructuur en het beginaccent. Hij geeft ook lexicale voorbeelden die uit dit substraat zouden kunnen stammen, bijvoorbeeld lat. *cāseus* (> ndl. *kaas*).

Voor het noordwestelijke substraat (met n-infix) zie Beekes 1998 en 1999 (ook de bijdrage van Beekes in Boutkan en Quak 2000). Het woord *mok* en verwante woorden wordt behandeld in Van Bree 2009. Bij *mok* is overigens ook wel gedacht aan verband met slavisch (bijv. pools) *mokry* ‘nat’. Vergelijk hierboven de preslavische hypothese van Van Ginneken. De verklaring van de geminaten door middel van een intern-germaanse verandering is uit Kroonen 2009.

Misschien mogen we het semitische substraat gelijkstellen aan het centraal-europees substraat van Kuiper (zie Schrijver 1997 in zijn *conclusion*). Mogelijke mediterrane substraatinvloeden werden overigens al besproken in Cowan 1971, 1974 en 1976. Het idee dat de semitische “substraattaal” in oorsprong een prestigieuze taal (sociaal gezien een *superstratum*) was, is van Vennemann afkomstig. Hij meent semitische invloed te bespeuren niet alleen in het lexicon maar ook in de morfologie en in de syntaxis en ziet verband met de megalitische culturen. Vennemann 2003 behandelt een aantal woorden die een semitische oorsprong kunnen hebben: bijv. *aarde* en *appel* enz. (zie voor *appel* echter ook Zavaroni 2007). Voor got. *magaps* (ndl. *meid*) zie ook Boutkan 2003 waarin vocaal- en consonantwisselingen aan de orde komen. Vennemann 2003 behandelt ook de sterke werkwoorden. Voor het oudtijds ontbreken van een aparte vorm van het reflexivum in het Ingweoons en het insulaire Keltisch zie Vennemann 2013. De syntactische beïnvloeding komt aan de orde in Vennemann 2003b. In Vennemann 2009 wordt ook het runenalfabet aan semitische invloed toegeschreven; het wordt verklaard uit de kartaagse variant van het fenicische alfabet. Zie voor verdere literatuur en bibliografische gegevens online: theo-vennemann.com. Voor de syntactische aspecten zie Van Bree 2007a met verwijzing naar Havers 1911, Jongeling 2002 en Pokorny 1927.

13. HET OUDNEDERLANDS

(1. Inleiding, 2. Overlevering, 3. Teksten, 4. Zinnetjes (met casus over het oudwestvlaamse zinnetje), 5. Woorden en namen, 6. Spelling en uitspraak, Aantekeningen; zie achter dit hoofdstuk voor Oudnederlandse tekstfragmenten.)

N.B. De oudnederlandse consonantische spellingen <u> en <uu> zijn steeds tot <v> en <w> gemoderniseerd. In de citaten en ook in de tekstfragmenten achter dit hoofdstuk is op moderne wijze interpunctie toegevoegd.

13.1. Inleiding

In 9.5.8 hebben we gezien dat we *Oudnederlands* moeten opvatten als de verzamelnaam voor de oudnederfrankische dialecten annex het ingweoonse kustdialect zoals dat langs de kust van Vlaanderen, Zeeland en Holland gesproken werd. Globaal kunnen we onderscheid maken tussen Oudvlaams, Oudbrabants, Oudlimburgs, Oudzeeuws, Oudhollands, Oudutrechts enz. Wegens de sterke verwantschap kunnen we ook de taal van het aangrenzende Rijnland tot het Oudnederlands rekenen. De taal van Limburg en het bedoelde stuk van het Rijnland plus eventueel nog een oostelijk deel van Brabant kan *Oudoostnederfrankisch* genoemd worden; verder spreken we van *Oudwestnederfrankisch*. Uiteraard is het mogelijk nog verder te onderscheiden in Oudwestvlaams en Oudoostvlaams enz. maar we moeten niet vergeten dat we in feite met een continuüm te maken hebben. De taal aan de overzijde van de IJssel (en op het noordwestelijk deel van de Veluwe) rekenen we voor deze periode nog niet tot het Nederlands: deze taal beschouwen we als een vorm van Oudsaksisch en daarmee als het voorstadium van wat tegenwoordig als Nedersaksisch te boek staat. Een eventuele grens tussen het Oostnederfrankisch en Westnederfrankisch kan met behulp van de invloedssfeer van Keulen worden afgebakend. Het oostnederfrankische gebied is het gebied waar nog enkele vormen van de Hoogduitse Klankverschuiving plus het verschil tussen sleep- en stoottoon doorgedrongen zijn (zie 9.4). Voor de afbakening tussen het westnederfrankische en het nedersaksische gebied kunnen we de -old/-oud-isoglosse gebruiken. De oudwestgermaanse combinatie *ǣ, ǫ* of *ũ* plus *l* vóór dentaal vertoont in het Westnederfrankisch steeds vocalisering van de *l* met als meest voorkomend resultaat *ou* (in het Westvlaams echter *oe*) terwijl in het Nedersaksisch *ol* met bewaarde *l* heeft. De isoglosse loopt nu over de Veluwe maar hij kan in de loop van de tijd van het westen naar het oosten zijn opgeschoven; zo vinden we in een utrechtse oorkonde uit de 13^e eeuw *sacwolde* ‘partij in rechte’ naast ook *sacwoude*. In het oostnederfrankische gebied blijft op de een of andere manier het verschil tussen *ǣl* enerzijds en *ǫl/ũl* anderzijds bewaard. Vergelijk westnederfrankisch (met varianten) *oud; goud, hout, schouder*, oostnederfrankisch (id.) *ald; goldj, hout, sjouwer*, nedersaksisch (id.) *old; gold, skolder*, en vgl. ook du. *alt; Gold, Holz; Schulter* met nog de oude driedeling. Hieruit blijkt dat we aan twee vormen, bijvoorbeeld *oud* en *goud*, genoeg hebben om de drie gebieden ten opzichte van elkaar af te bakenen: westelijk *oud/goud* (westvlaams echter *oed, goed*), zuidoostelijk *ald/goldj*, noordoostelijk *old/gold*. Zie kaart 10 (waar echter voor het zuidoosten de diftongische varianten *aud/goud* genoteerd zijn). Op de kaart is ook nog een vierde, een gebied te zien, omvattend het noorden van Limburg en zuidoost-Gelderland, met (niet-gediftongerd) *ald* en *gold* dat in feite met het maar algemeen limburgse overeenkomt.

De genoemde veranderingen van wgm. *ǣ, ǫ* of *ũ* plus *l* vóór dentaal vinden in de oudnederlandse periode (ruim genomen van ongeveer 500 tot 1200) plaats. Een algemeen kenmerk van het Oudnederlands is dat het, zeker aan het begin van de periode, nog geen (duidelijke) sjwa had; in zwak beklemtoonde syllabe kwamen dus nog veelvuldig volle vocalen voor. Vergelijk bijvoorbeeld uit de (10^e eeuwse) *Wachtendonckse Psalmen* (zie par. 3.1 dit hoofdstuk) psalm 3, vers 1: *Druftin, wie*

gemanohfeldide sint thie wizcinunt mih; manoge anastandunt wither mih, ‘Heer, hoe vermenigvuldigd zijn (degenen) die mij kwellen; velen staan tegen mij op’. Let op de spellingen <i>, <a>, <o> en <u>; de <e>’s kunnen nog een [ɛ]- of een [e]-klank hebben aangeduid.

Met de benaming *Oudnederlands* sluiten we ons aan bij de hedendaagse gewoonte: liever gebruikt men nu deze term dan het vroeger vaak gebruikte *Oudnederfrankisch*. Met *Oudnederlands* spiegelt men zich aan termen als *Oudengels*, *Oudhoogduits*, *Oudfries*, die de oudere stadia aangeven waarop het moderne Engels, Hoogduits, Fries teruggaan. Als een bezwaar van deze termen kan genoemd worden dat er sprake is van een anachronistisch terugprojecteren in de tijd waarmee een soort teleologie gesuggereerd wordt. Voor de “oudnederlandse” periode wordt dan als Nederlands beschouwd wat, achteraf gezien, in de richting van het hedendaagse Nederlands, in het bijzonder het Standaardnederlands wijst, waarin als het ware het Standaardnederlands in “embryonale” vorm aanwezig is. Niet alleen het Fries van noordelijke streken (zie hoofdstuk 11) maar ook het Nedersaksisch in het noordoosten (grootweg ten oosten van de IJsselstreek) vallen er dan buiten terwijl, wegens de sterke talige verwantschap, de taal van de noordelijke Rijnstreek ongeveer van Kleef tot Keulen erbinnen valt. De grenzen van het oudnederlandse taalgebied komen daarmee niet overeen met wat we tegenwoordig als het nederlandse taalgebied kunnen beschouwen, namelijk dat gebied waar het Standaardnederlands heerst (bijvoorbeeld op school wordt aangeleerd).

Voor de term *Nederfrankisch* zou kunnen pleiten dat in onze regionen het politieke centrum, dat ook het taalcentrum was (Keulen, Aken), op het einde van het eerste millennium frankisch was. Voor oude stadia, waarin we alleen met continua (en nog niet met standaardtalen) te maken hebben, is het zinvol een taalvariëteit eerder vanuit het centrum dan op basis van grenzen te laten bepalen. De term *Oudnederfrankisch* heeft wel het nadeel dat de ingweonse kustdialecten ermee uit het zicht raken. Maar daar valt tegen in te brengen dat deze dialecten vanaf ongeveer 800 steeds meer onder frankische invloed komen te verkeren. Als tweede nadeel kan genoemd worden dat de term *Middelnederlands* in de lucht komt te hangen: het element *middel* impliceert immers dat er nog iets voorafgaat, namelijk *Oudnederlands*.

Ter afsluiting van deze paragraaf moet nog op de invloed van het Latijn gewezen worden. Deze dateert vanaf de eerste contacten tussen Germanen en Romeinen en zet zich ook in de middelnederlandse en nieuwnederlandse fase voort. We zullen dan ook in dit en ook in de volgende hoofdstukken het Latijn meermalen tegenkomen.

13.2. Overlevering

In de volgende paragrafen zullen de verschillende bronnen voor het Oudnederlands worden besproken. Voor zover het gaat om losse woorden en namen die ons in teksten van buiten het oudnederlandse gebied zijn overgeleverd, moeten we rekening houden met aanpassingen aan het plaatselijke, dus niet-oudnederlandse dialect; verder moeten we ook rekening houden met latinisering. Wat de teksten en zinnestelsels betreft beperken we ons tot datgene waarvan we met enige waarschijnlijkheid mogen aannemen dat oudnederlands zijn. Zoals zal blijken is ook dan het oudnederlandse karakter niet altijd onomstreden. Een factor daarbij is dat zoals we zullen zien, het meeste materiaal uit grensgebieden afkomstig is, een andere factor dat er sprake kan zijn van een bewerking van een niet-nederlandse tekst of van een bewerking van een nederlandse tekst door een niet-nederlandstalige. Verder moeten we ermee rekening houden dat ook al in die oude tijden geschreven taal minder lokaal bepaald was dan gesproken taal, dus eerder taalmenging laat zien. Hoewel het beschikbare materiaal in vergelijking met andere oudgermaanse talen tamelijk schaars, soms dubieus en niet altijd zonder gebreken is (bijvoorbeeld slecht leesbaar), is toch gebleken dat er genoeg is om op basis daarvan een woordenboek te maken, namelijk het (online te raadplegen) *Oudnederlands Woordenboek*. Dat het materiaal schaars is, kan worden toegeschreven aan het feit

dat de Lage Landen sterk op het zuiden (Frankrijk) waren gericht waardoor het Latijn sterk overheersend bleef.

13.3. Teksten

13.3.1. De Wachtendonckse Psalmen

De ons overgeleverde teksten of tekstjes hebben alle een religieuze (christelijke) functie gehad. Dat geldt om te beginnen voor de hierboven reeds genoemde *Wachtendonckse Psalmen* (ook wel *Karolingische Psalmen* genoemd). Dit is een fragmentarisch overgeleverde psalmvertaling uit de 10^e eeuw. Het is een interlineaire “vertaling”, d.w.z. met een afwisseling van latijnse en nederlandse regels. *Vertaling* is tussen aanhalingstekens geplaatst omdat het de bewerker(s) waarschijnlijk meer ging om annoteren (om de tekst begrijpelijk te maken) dan om echt vertalen. De taal is nogal oostelijk Oudnederlands (Oudoostnederfrankisch). Vergelijk bijvoorbeeld vormen als *louf* ‘loof’ (du. *Laub*), *loufen* ‘lopen’ (du. *laufen*), *stein* ‘steen’ (du. *Stein*), *gēvi* ‘jij gaf’ conj.pret. (du. *gäbest*, eveneens met Umlaut van *ā* maar met andere uitgang), *mitton* ‘midden’. Mogelijk kwamen de Psalmen tot stand ergens tussen Kleef en Krefeld; deze herkomst behoeft ons niet te verhinderen om ze toch *oudnederlands* te noemen, namelijk als we conform par. 1 dit hoofdstuk een stuk van het Rijnland voor de betreffende periode bij het nederlandse taalgebied rekenen. Wél bevinden we ons in een grensgebied, een gebied dat nu niet meer tot het nederlandse taalgebied wordt gerekend. De naam *Wachtendonckse Psalmen* houdt verband met de Luikse kanunnik Arnold Wachtendonck (16e eeuw) die het handschrift met de volledige vertaling in zijn bezit had. Hij was verbonden aan de abdij van Munsterbilzen (Belgisch Limburg); daar is het handschrift misschien ook tot stand gekomen. Het is later verloren gegaan maar we hebben nog de volgende afschriften over:

1. Ps. 53:7 t/m 73:9 in een in de *Deutsche Staatsbibliothek* (Berlijn) bewaard, uit de 17^e eeuw afkomstig afschrift;
2. Ps. 1, 2 en 3 (t/m vers 5), bewaard in een jongere kopie in sterk middelfrankisch getinte taal, in de Provinciale Bibliotheek te Leeuwarden;
3. Ps. 18, overgeleverd via de 16^e-eeuwse filoloog Justus Lipsius in Abraham van der Mijle, *Lingua Belgica*, Leiden, 1612;
4. de *glossae Lipsianae*, ruim 800 oudnederlandse woorden met het latijnse equivalent ervan, in een in de *Universiteitsbibliotheek Leiden* bewaard handschrift, door Lipsius bij Wachtendonck opgetekend (ongeveer overeenkomend met de glossen in een brief van Lipsius aan Henricus Schottius, stadssecretaris van Antwerpen, van 19 december 1598);
5. een aantal glossen, door F.W.E. Roth aan het eind van de 19^e eeuw aangetroffen in een waarschijnlijk 9^e-eeuws handschrift (nu in een Amerikaanse bibliotheek?).

We vinden in de tekst dus nogal wat oostelijke eigenaardigheden. In verband daarmee is er over de precieze localisatie nogal wat discussie geweest: er is gedacht aan Zuid-Limburg, eventueel de onmiddellijke omgeving van Aken en Luik, maar ook aan het Nederrijnland, zoals reeds aangegeven ergens tussen Kleef en Krefeld. Kanunnik Wachtendonck kan uit dat gebied afkomstig zijn geweest (een plaats met die naam ligt ten zuiden van Geldern) en hij kan het handschrift vandaar ook hebben meegebracht. De vertaler van de psalmen kan een Nederfrank geweest zijn die een (nogal zuidelijk) middelfrankisch voorbeeld uit Trier bewerkte, met als gevolg een taalmengsel. Dat taalmengsel komt het sterkst in het begin van het werk aan de dag: de vertaler lijkt zich later meer van zijn voorbeeld losgemaakt te hebben maar naarmate het werk vorderde, ook weer wat lakser geworden te zijn. De

middelfrankische residua in de tekst zijn echter ook wel verklaard door een middelfrankische auteur aan te nemen die Nederfrankisch probeerde te schrijven.

Ondanks het oostelijke karakter vinden we er toch een paar ingweonismen in: o.a. *sūthon* ‘zuiden’, *suītho* ‘snel’ (vgl. ndl. *gezwind*), *farkūtha* ‘slecht bekend’ (vgl. ndl. *kond*, in *iemand iets kond doen*, ‘bekend’), steeds met Ersatzdehnung. Hier gaat het echter om nog betrekkelijk vroege ingweonismen met een vrij groot verspreidingsgebied (L1 in 12.4). Andere kenmerken die in de richting van (vroeg) Ingweoons wijzen, zijn de gelijke vorm voor het personale in de dat. en acc.sg. 1^e en 2^e persoon (V1 in 12.4): *mi/mi*, *thi/thii*; het personale van de 3^e pers. nom.sg. *hi* en niet *er* (V3); het bijwoord *huo* ‘hoe’, niet conform ohgd. *wio* (du. *wie*) (V5). Daarentegen is er een aparte vorm voor het reflexivum, nl. *sich* (vgl. V4) en zijn de voltooidde deelwoorden in de regel voorzien van het prefix *ge-* (vgl. V7). Voor het ontbreken van deze vroege ingweonismen kunnen we denken aan invloed van het origineel maar ook aan de mogelijkheid dat in de doeltaal bepaalde vroege ingweonismen niet voorkwamen of door hoogduitse invloed intussen *niet meer* voorkwamen. Voor het voorkomen van *gi* als 2^e persoon en niet *ji* zie deel 2. Vormleer.

13.3.2. *De Williramparafrase*

Belangrijk voor de kennis van het Oudnederlands is ook de in Leiden bewaarde *Williram* (ook wel *Willeram*). Het betreft een handschrift met daarin een bewerking van de oudhoogduitse Hoogliedparafrase, gelardeerd met latijnse woorden en zinsneden, van de beierse abt Williram van Ebersberg (11^e eeuw). Oorspronkelijk werd het handschrift in de abdij van Egmond bewaard en daar is het waarschijnlijk rond 1100 tot stand gekomen. We zijn daarmee niet ver van, misschien nog wel binnen het toenmalige friese taalgebied, ook nu dus in een grensgebied. Ook hier vinden we een taalmengsel dat toegeschreven kan worden aan een wellicht noordhollandse schrijver die het Oudhoogduits aan zijn eigen dialect heeft willen aanpassen.

Voor de afwisseling van ingweoons en niet-ingweoons aandoende vormen kunnen de Psalmen worden vergeleken. Voor de vroege ingweonismen kunnen we zeker wel aannemen dat ze in het Noordhollands van de vertaler voorkwamen. Voor zover we ze niet in de bewerking terugvinden, moeten we wel aan invloed van het origineel denken. Zo vinden we in de *Williram* net als in de Psalmen *sich*, dus een aparte vorm voor het reflexivum.

Ook bij de *Williram* is de aanpassing maar ten dele gelukt. En ook nu lijkt de bewerker net als die van de Psalmen tegen het einde toe minder zorgvuldig te zijn geworden. Opvallend zijn vooral de vormen die de Hoogduitse Klankverschuiving vertonen. Althans lijken te vertonen. Misschien waren voor het toenmalige taalgevoel de verschillen tussen de hoogduitse en de corresponderende nederfrankische obstruenten niet zo groot dat ze niet gemakkelijk op dezelfde manier gespeld konden worden. De <ph> en de <ch> konden binnen het Hoogduits als fricatieven of affricaten worden gerealiseerd maar binnen het Nederfrankisch als aspiraten. Fricativisering en aspiratie werden dan als alternatieven ervaren. (Vergelijk nog de traditionele uitspraak van grieks <ph> als f en <ch> als χ, beide als fricatief dus, maar die van <th> als th, dus als aspiraant, in de praktijk t.) Misschien geldt zo'n uitspraakvariatie ook voor de met <z> aangeduide dentaal: s/ts naast th. De spelling <th> kwam hier niet aanmerking omdat deze al voor de stemloze of stemhebbende þ/ð gebruikt werd.

13.3.3. *De rijnländse Rijmbijbel*

We noemen verder de *Rijnländse Rijmbijbel* die in de 12 eeuw waarschijnlijk in de abdij van Werden (bij Essen), dus weer in een grensgebied, tot stand moet zijn gekomen. De tekst laat een mengsel van

oudnederlandse en rijnsfrankische vormen zien. De oorspronkelijke tekst kan oudnederlands geweest zijn maar er is veel onzekerheid.

13.3.4. Kortere teksten

Er kunnen ten slotte nog twee kortere teksten genoemd worden. De eerste is een doopgeloofte uit de 8^e eeuw die misschien uit Utrecht stamt en waarvan het handschrift in het Vaticaan wordt bewaard. Deze tekst vertoont een mengsel van vormen die oostelijk (evt. hoogduits) en vormen die westelijk (ingweoons) aandoen. De tweede, van het einde van de 9^e eeuw, is een bezweringsformule waarmee een paard genezen kon worden. Of we hier echt Oudnederlands hebben, is niet zeker. Beide teksten zijn echter toch achter dit hoofdstuk opgenomen.

13.4. Zinnetjes

13.4.1. Het oudwestvlaams zinnetje

Uit het derde kwart van de 11e eeuw stamt een oudwestvlaams zinnetje waarvoor we mogelijk aan het huidige, nu bijna volledig verfranste Frans-Vlaanderen moeten denken. Het is overgeleverd in een in de *Bodleian Library* te Oxford bewaard handschrift dat afkomstig is uit de abdij van Rochester. Het zinnetje is door Kenneth Sisam in 1932 op een schutblad van het handschrift ontdekt; er boven staat een latijnse weergave waarvan de woorden precies corresponderen met de oudnederlandse:

*abent omnes volucres nidos inceptos nisi ego et tu quod expectamus nunc
hebban olla vogala nestas hagunnan hinase hic enda thu wat unbidan we nu*
lett. 'hebben alle vogels nesten begonnen (te maken) het-en-zij > tenzij 'behalve' ik en jij wat verwachten we nu'.

Doordat het zinnetje erg moeilijk te lezen is, zijn niet alle vormen even zeker. Zo is in plaats van *hagunnan* ook wel *bigunnan* gelezen en in plaats *we* <uue> *ghe* 'jullie'. Een algemeen aanvaarde interpretatie is dat het hier om een soort etymologisch spel gaat: de scribent (waarschijnlijk een monnik) heeft geprobeerd telkens een latijns en een oudnederlands woord tegenover elkaar te plaatsen met klank- en betekenisovereenkomsten. Het spel is hoofdzakelijk maar is natuurlijk pas geslaagd wanneer er een inhoud aan verbonden kan worden. Hiervoor kunnen we denken aan een citaat uit een oud minneliedje waarvan de bekendheid bij een monnik niet behoeft uitgesloten te worden. Let ook op de alliteraties: viermaal h- en tweemaal w-. De scribent is tot zijn spel gekomen omdat hij zijn nieuwe pen wilde uitproberen; het is dus ook een *probatio pennaе*.

CASUS *Het oudwestvlaams zinnetje*

We hebben het zinnetje als westvlaams, dus als oudnederlands gekarakteriseerd. Er is echter enige twijfel omtrent de oudnederlandse status van *nestas*, *hagunnan* en (*hina*)*se* welke vormen op het eerste gezicht sterk in oudengelse richting wijzen. Dat kan trouwens van alle vormen gezegd worden, met uitzondering van *olla* dat, met ð, in het Westvlaams veel eerder optreedt dan in het Engels. Verder zou bij een oudengelse interpretatie *hebban* als een conjunctief opgevat moeten worden, wat tot een nogal twijfelachtige parafrase leidt: 'Laten alle vogels nesten gebouwd hebben...'. De vorm *nestas*, met het s-meervoud (het woord is hier masculien), kan echter toch wel heel goed oudnederlands geweest zijn (zie deel 2 Vormleer), en zoals naast *wi* in het Oudnederlands *we* voorkwam, kon naast *si*, in *hinase*, ook *se* voorkomen. Verder zouden we in plaats van *hagunnan* (dat met oe. *aginnan*, met inchoatief suffix a-, in verband gebracht wordt) *bigunnan*, evt.

bagunnan kunnen lezen, in het laatste geval met het suffix *be-* met *ā*-achtige *sjwa* uit *bi-* (vgl. 17.3). Met de lezing *bi/bagunnan* hebben we een onverdacht oudnederlandse vorm gekregen.

Er zijn ook buitentalige redenen om niet in oudengelse richting te denken. Weliswaar zijn er sterke aanwijzingen dat we aan een monnik in de benedictijner abdij van Rochester moeten denken, maar vanaf 1083 werd deze bewoond door geestelijken die allen uit Normandië of via Normandië bijvoorbeeld uit Vlaanderen afkomstig waren. Ook de paleografie wijst in continentale richting. Dat we met een Vlaming te maken hebben, is dus om buitentalige redenen zeer waarschijnlijk. De monniken in kwestie zullen maar weinig contact met het Oudengels gehad hebben; het lagere personeel zal een mondje Frans gekend hebben eerder dan omgekeerd de monniken een mondje Engels.

Op grond van deze buitentalige overwegingen zouden we het zinnetje als integraal nederlands kunnen beschouwen. De vraag is dan niet meer of alle vormen wel oudnederlands zijn; we kunnen het zinnetje dan integendeel als een waardevolle bron voor het Oudnederlands beschouwen. Het maakt ons duidelijk dat we *nestas*, *hagunnan* en *hinase* ook voor het Oudnederlands mogen aannemen. Dat deze vormen niet of niet duidelijk door andere attestaties gesteund worden, kan aan de schaarse overlevering worden toegeschreven. Voor de sterke gelijkenissen met het Oudengels kan als verklaring worden aangevoerd dat er tot ongeveer 1400 tussen beide oevers van het Kanaal en in het bijzonder tussen Kent en zuidwestelijk Vlaanderen een intensief economisch en cultureel contact en daarmee ook talig contact bestaan heeft (zie 10.8).

Het is vervolgens de vraag hoe we het zinnetje binnen het Oudnederlands moeten thuisbrengen. Er kan op dit punt weinig twijfel zijn: het zinnetje is oudwestvlaams. Hierbij hoeven we niet aan het tegenwoordige West-Vlaanderen te denken: in de betreffende tijd werd langs de kust nog vrij ver naar het zuiden toe Nederlands gesproken. Aanwijzingen zijn: de meervoudsuitgang *-as*, *hi(t)*, de hypercorrecte *h-* in *hagunnan* (aangenomen dat we deze vorm moeten lezen) en *hic*, het masculiene genus van *nest-* en de velaire klinker in de eerste syllabe van *olla*. Een vorm als *vogala* (zonder *s*-meervoud) zou eerder van de kust af kunnen wijzen; bovendien heeft het Westvlaams in de eerste syllabe daar nu een *ō*. De spelling <*o*> kan echter heel goed (het zinnetje is uit een vrij laat Oudnederlands) die klankwaarde gehad hebben (zie 20.6). Een afwijking van het hedendaagse Westvlaams is ook de vocaal in de tweede syllabe van *-gunnan* (het heeft daar nu een *ö*). Het betreffende participium preteritum kan echter nog een *ū* of een *ø* gehad hebben, gezien de hedendaagse infinitief *begunnen* waarin de *ū* analogisch vanuit het participium is doorgedrongen. Opvallend zijn nog de <*a*>'s in zwak geaccentueerde syllabe. Omdat we die ook vinden waar etymologisch geen *ā* te verwachten is, moeten we denken aan *sjwa*'s met een [*α*]-achtig timbre. Dit timbre is eerder zuidelijk dan specifiek westvlaams te noemen (zie 17.3).

13.4.2. *Andere zinnetjes*

Een oud voorbeeld is de runeninscriptie op een zwaardschede uit de 5^e eeuw die bij Bergakker (Betuwe) is teruggevonden (onder beide u's staan, hier niet weergegeven, punten):

hapuþewas / ann kusjam loguns

'(zoon) van Hapuþewa- / ik gunt (of: hij gunt) de kiezenden het zwaard'

(Aantekeningen. Aan het begin staat de genitief van een eigennaam waarin *hapu-* 'strijd' (modern du. *Hader* 'ruzie') moet betekenen en *þewas* (ook *þuwas* kan er staan) verband houdt met got. *þius* 'dienaar' (ndl. *dienen*). De vorm *ann* vinden we in het Middelnederlands terug als *an* 1^e en 3^e pers.sg.pres.ind. van *onnen* 'gunnen'; *kusjam* houdt verband met got. *kiusan* (ndl. *kiezen*) waarvan qua vorm (het lijkt op een nomen agentis, vgl. got. *fiskja* 'visser') een actieve betekenis het meest voor de hand. Omdat got. *-kiusan* 'beproeven' betekent (vgl. het verwante lat. *gustus* 'smaak'), zouden we aan een omschrijving kunnen denken als 'aan degenen die het (willen, durven) beproeven'. Er wordt echter ook aan een passieve betekenis gedacht: 'verkorenen'. Het laatste woord (het ziet eruit als de acc.pl. van een *n*-stam) hangt samen met een oudgermaans woord voor 'vuur'

(vgl. osa. *lōgna*, ofri. *loga*) dat verwant is met ndl. *laaie* ‘vlam’ in *lichterlaaie*. Een overgang van ‘vuur’ via ‘flikkerend gevechtswapen’ in ‘zwaard’ vinden we ook bij het mnl. *brant*.)

Een voorbeeld treffen we ook aan in de *Lex Salica*, een registratie van het salische recht (het recht van de salische Franken) ten tijde van koning Clovis (465-511), met handschriften uit de 9^e eeuw. Behalve losse oudnederlandse woorden (de zgn. Malbergse glossen; zie par. 5 dit hoofdstuk) vinden we daarin, in varianten, het volgende zinnetje (dat men moest uitspreken om een onvrije of halfvrije vrij te laten):

maltho, thi atomeo/afrio, lito/theo ‘ik verklaar: jou laat ik vrij, halfvrije/onvrije’.

(Aantekeningen: *maltho* is een vorm van een werkwoord **malthon* (vgl. got. *maþljan* ‘spreken’), *atomeo* van **ātōmen* ‘vrijlaten’ (vgl. ndl. *toom*; a- is een ontkennend prefix) en *afrio* van **āfrijōn* ‘bevrijden’ (weer met ontkennend prefix). Voor *theo* ‘slaaf, dienaar’ vgl. got. *þius* ‘dienaar’, ndl. *dienen*, voor *lito* mnl. *laet* ‘horige’)

Uit de 12^e eeuw (1130) dateert een, nogal oostelijk aandoend, zinnetje uit het vrouwenklooster te Munsterbilzen. Het zinnetje volgt op een lijst van namen van kloosterlingen in een oorspronkelijk 9^e-eeuws evangeliarium.

tesi samanunga was edele unde scona (et omnium virtutum pleniter plena)
lett. ‘deze vergadering (dit convent) was edel en schoon (en van alle deugden ten volle vol)’.

(Aantekening: *tesi*, opmerkelijk is hier de t- waar we th- zouden verwachten; verder doet het suffix *-unga* evenals *unda* nogal oostelijk aan; *samanunga*, vgl. ndl. *samen*)

Wat de deze zinnetjes betreft, we kunnen ze op ruimtelijke gronden zeker wel oudnederlands noemen: ze zijn opgetekend in een gebied dat later deel uitmaakt van het (oud)nederlandse taalgebied. Voor de *Lex Salica* kunnen we daarbij denken aan de woonplaatsen van de salische Franken in Noord-Brabant en aan de latere naar het zuiden toe veroverde gebieden waarvan een deel later weliswaar weer is geromaniseerd. De vraag is echter of de 5^e of 6^e eeuw (vergelijk de beide eerste zinnetjes) niet wat vroeg is om al de term *Oudnederlands* te gebruiken; in ieder geval bevinden we ons nog niet ver van het Oudwestgermaans.

13.5. Woorden en namen

Persoonsnamen of aardrijkskundige namen vormen een belangrijke, zelfs de belangrijkste bron voor het Oudnederlands. Bij Tacitus (*Historiën*, begin 2^e eeuw) vinden we weliswaar al de plaatsnaam *Vada* ‘wad’ (mogelijk het tegenwoordige *Wadenoijen*) maar dit is nog te vroeg om aan Oudnederlands te denken. De bron van de losse woorden vloeit minder rijklijk: de kennis van het Latijn (vgl. par. 2 hierboven) was zo sterk dat verduidelijking in de volkstaal niet zo nodig was. We moeten onderscheid maken tussen glossen en leenwoorden. De glossen staan *bij* de latijnse tekst geschreven, tussen de regels of in de marge. Zelfs kan een handschrift *full glossed* zijn: bij ieder woord staat dan tussen de regels het nederlandse equivalent. Er is sprake van een *interlineaire* vertaling die overigens erg letterlijk kan uitvallen. Zo’n interlineaire vertaling vormen de Psalmen. Leenwoorden, al dan niet in een gelatiniseerde aanpassing, zijn *in* de tekst geïntegreerd. Het kunnen incidentele vormingen, uit benoemingsnood, zijn; het kunnen ook woorden zijn die al in het Oudnederlands gewoon waren of die dat later werden. Woorden in oudnederlandse vorm vinden we

vooral in documenten die voor intern gebruik (bijvoorbeeld binnen een abdij) bedoeld waren; waren ze voor extern gebruik bedoeld, dan vinden we vooral latinisering. Een voorbeeld van een oudnederlandse vorm is *meriswīn* ‘bruinvis, dolfijn’ (mnl. *meerswijn*), een voorbeeld van een latinisering *dunos* ‘duinen’ met de latijnse uitgang van een acc.pl. In het eerste geval vinden we dan vaak een toevoeging als *quod vulgo dicitur* lett. ‘wat door het volk wordt gezegd’.

Belangrijk zijn de *Malbergse glossen* in de hierboven al genoemde *Lex Salica* (*Malbergs* genoemd naar *Mallobergus* (*Malberg*): ‘berg waarop recht gesproken werd’). Onder die glossen zijn vormen waarin we ingweoonse eigenaardigheden aantreffen, bijv. in *swīth* ‘sterk’ dat Ersatzdehnung vertoont; vgl. got. *swinþs* ‘id.’, ndl. *gezwind*. We vinden er ook woorden in terug die verder alleen nog maar van het Middelnederlands bekend zijn, bijvoorbeeld *smala* ‘meisje’ (mnl. *smale*). Het woord *figga* ‘big van één winter’ (mnl. *vigge*) komt als *viggen* nog in zuidelijke dialecten voor. Woorden die we later niet meer aantreffen, zijn *falda* ‘schaapskooi’ en *warda* ‘wacht, uitkijkpost’. Herkenbaar zijn *fe* ‘vee’, *fither* ‘vier’, *focla* ‘vogel’, *horigo* ‘horige’, *kirika* ‘kerk’, *landmetra* ‘landmeter’, *morthor* ‘moord’, *scara* ‘aandeel’ (vgl. eng. *share*, ndl. (iets is je) *beschoren*), *tarwa* ‘tarwe’, *watriscap* ‘waterschap’.

Er zijn aanwijzingen dat we voor de *Lex Salica* kunnen denken aan een ingweoonse vorm van Oudwestgermaans c.q. Oudnederlands: vgl. *swīth*. Een andere aanwijzing is dat in het in de vorige paragraaf geciteerde zinnetje als accusatiefvorm *thi* en niet *thik* gebruikt wordt. Verder wijst ook de woordenschat in de richting van de noordwesthoek van het frankische gebied. Zo vinden we nogal wat woorden behalve in het Middelnederlands ook in noordfranse of nederlandse plaatsnamen terug; vgl. voor *fig(ga)* de westvlaamse plaatsnaam *Viggezele*. De i-Umlaut (o.a. *ǣ* > *ě* vóór i of j in volgende syllabe), voor zover al aan de gang, heeft de taal van de *Lex Salica* nog niet bereikt: vgl. nog zonder Umlaut van *ǣ* in *ě chaltia* ‘varken’ (mnl. *gelte* al wel met Umlaut). Dat de glossen in de *Lex Salica* geen sporen vertonen van de Hoogduitse Klankverschuiving bewijst niets: die verschuiving kwam pas in de 6^e eeuw op gang. Omdat er van de wetten verschillende handschriften bestaan, moeten we rekening houden met dialectische verschillen.

Oudnederlandse woorden kunnen ons ook als elementen van plaats- of eigennamen overgeleverd zijn. Omdat er niet veel van het Oudnederlands is overgeleverd en wat er is overgeleverd, vaak ook nog uit grensgebieden afkomstig is, vormen die namen een belangrijke bron. We moeten er echter wel rekening mee houden dat ze zich niet altijd volgens de “regels” gedragen. Bekende toponymische elementen zijn *-haar* ‘zandige heuvelrug’, *-lo* ‘bos op hoge zandgrond’, *-heem*, *-wijk*, *-zaal* ‘nederzetting’: vgl. *Haren*, *het Loo*, *Heemskerk*, *Heemstede*, *Beverwijk*, *Brussel* (< *Broek-sele*; *sele* = *sale*, *broek* ‘moeras’), *Viggezele*.

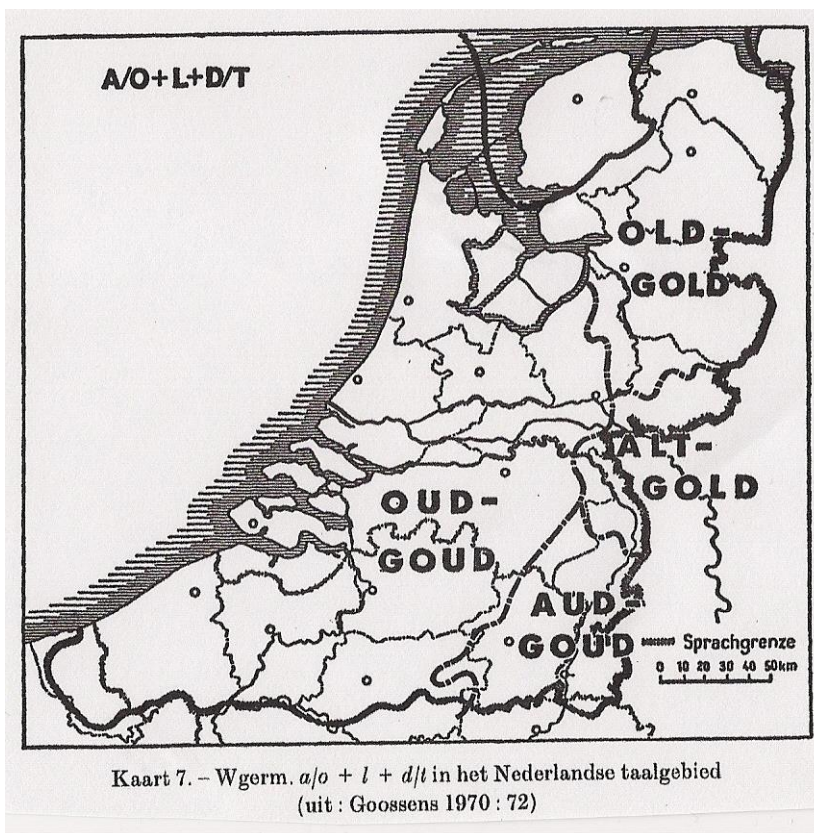
Een onrechtstreekse bron voor het Oudnederlands kunnen germaanse leen- of substraatwoorden in het Frans zijn, daterend van de tijd van het Frankische Rijk. Zo gaat het franse *fauteuil* terug op een onl. vorm * *faldi-stuol* ‘vouwstoel’; later werd dit woord, als “repatriant”, vanuit het Frans terugontleend.

13.6. Spelling en uitspraak

Binnen het kader van dit boek willen we natuurlijk graag weten welke klanken achter de spellingen in de oudnederlandse teksten schuilgaan. Het Oudnederlands werd geschreven met latijnse letters; hoe werden die gebruikt om de oudnederlandse klanken aan te duiden? De schrijvers kunnen een voorbeeld genomen hebben aan diegenen die Oudengels, Oudsaksisch of Oudhoogduits geschreven hadden. Een probleem was dat het latijnse alfabet niet voldoende tekens bevatte om alle germaanse klanken weer te geven. Men nam daarom zijn toevlucht tot lettercombinaties, bijvoorbeeld <th> om de klanken þ en ð weer te geven. Net als later in het Middelnederlands werd k als <k> geschreven

vóór <e> en <i> maar als <c> vóór <a>, <o> en <u>: een <c> vóór <e> of <i> zou als een sibilant (sisklank) gelezen kunnen worden. Aan het begin van een zwak geaccentueerde syllabe kunnen <c> en <k> afwisselen: <kerice> naast <kerka>. Vreemd is dat we voor de spellingen <th> en <ht> (laatste voor *ȝt* soms omgekeerd <ht> of <th>) vinden.

Conform het Latijn schreef men <u> voor v en ook vaak <uu> voor w (vergelijk nog eng. *double u*), <i> voor j en <qu> voor kw. Voor <u> vgl. *geuon* ‘geven’, voor <uu> *giuualt* ‘geweld’, voor <i> *iar* ‘jaar’, voor <qu> *quethon* ‘zeggen’. Ook in het Middelnederlands konden <i> en <j> en ook <u> en <v> nog door elkaar gebruikt worden, maar uiteindelijk werden <i> (naast <y>) en <u> voor de vocalen en <j> en <v> voor de halfvocalen gereserveerd. N.B. De spellingen <u> en <uu> worden, zoals boven aan dit hoofdstuk reeds vermeld, in dit boek steeds met <v> en <w> weergegeven. In het (alleen digitaal te raadplegen) Oudnederlands Woordenboek zijn de betreffende spellingen niet aangepast!

KAART 10: de vormen voor ‘oud’ en ‘goud’ (via Goossens 2008)

Wat betreft de vocalen is het van belang op te merken dat conform het Latijn lengte meestal niet tot uitdrukking werd gebracht. <a> stond dus zowel voor (korte) *ǎ* als (lange) *ā*: *dag* ‘dag’, *slapon* ‘slapen’; <e> zowel voor (korte) *ĕ* als voor (lange) *ê*, mogelijk zoiets als [ɛ]: *geuuelde* ‘geweld’, *hetan* ‘heten’; <i> zowel voor (korte) *ĭ* als (lange) *ī*: *geuinnon* ‘gewinnen’, *swin* ‘zwijn’; <o> zowel voor (korte) *ō* als voor (lange) *ô*, mogelijk zoiets als *ȝ*: *holt* ‘hout’, *dot* ‘dood’; <u> zowel voor (korte) *ū* als voor (lange) *ū*: *tunga* ‘tong’, *hus* ‘huis’. De *ê* en de *ô* kunnen ook licht diftongisch zijn geweest, bijv. *ea*, *ɔa* (zie 21.5 resp. 22.4 en 22.5). Voor duidelijke diftongen werden lettercombinaties gebruikt; we vinden <ei>: *stein* ‘steen’ en <ou>: *loupon* ‘lopen’, verder <io>, <ia> of <ie>: *thiadi* ‘volkeren’,

biedon ‘bieden’, en <uo>: *bruother* ‘broeder’. De spellingen <ui>, <iu>, ook <u> kunnen voor een \bar{y} -klank gestaan hebben: *gebuidest* ‘jij gebiedt’.

De precieze uitspraak is uiteraard een kwestie van reconstructie waarvan we niet altijd zeker zijn en die ook al naargelang gebied en periode verschillend kan uitvallen. Zo is het bij de vocalen de vraag of we al rekening moeten houden met de rekking in open syllaben met hoofdaccent (voor een overzicht zie 33.2). Verder is het de vraag of we al rekening moeten houden met i-Umlaut (voor een overzicht zie hfdst. 34) of spontane palatalisatie (zie 20.6). De <o> van *vogala* zou al de klankwaarde \bar{o} met spontane palatalisatie gehad kunnen hebben. En voor de <u> in *thurridon* (Psalmen) zouden we i-Umlaut: y, kunnen aannemen; vergelijk du. *diirr*. *Crefti* (Psalmen) laat in ieder geval duidelijk de Umlaut van \bar{a} zien. Het verschil kan zijn dat in het eerste geval de Umlautsvocaal nog een allofoon was en in het tweede al een apart foneem (zie hfdst. 34). Bij de consonanten is het niet altijd duidelijk of een fricatief nog stemloos dan al stemhebbend was: zo zou *sulun* (Psalmen) al een anlautende z gehad kunnen hebben. Vergelijk ook wat hierboven over de <th>-spelling is opgemerkt: stemloos of stemhebbend? En hoe moeten we de <g> van *ougun* (Psalmen) uitspreken, als een stemhebbende occlusief of als een stemhebbende fricatief? Voor de spellingen <ph>, <ch> en <z> zie par. 3 dit hoofdstuk bij de Williram.

Bij de bestudering van o.a. de Psalmen moeten we er rekening mee houden dat de vertaler in een oudhoogduitse schrijftraditie getraind geweest zal zijn. De mogelijkheid bestaat daardoor dat hij een oudhoogduits foneemverschil orthografisch tot uitdrukking laat komen terwijl er in de Psalmentaal slechts sprake was van een allofonisch verschil. Omgekeerd is het mogelijk dat hij een bepaald foneemverschil niet tot uitdrukking brengt doordat het in het Oudhoogduits ontbreekt of daar niet in de spelling wordt verantwoord omdat het slechts om allofonen gaat. Verder moet men er rekening mee houden dat de vertaler eerder morfemisch dan fonemisch schreef: vandaar de spelling <god> met <d> Uit andere vormen blijkt overigens dat er, in ieder geval in het latere Oudnederlands, al Auslautverscherping had plaatsgevonden. Op allerlei precieze uitspraakkwesities komen we in latere hoofdstukken terug.

Aantekeningen

Over de positie van het Nederlands te midden van het Germaans zie Goossens 1988, Buccini 1995 en Goossens 2008. Voor de visie van laatstgenoemde op het nederlandse taalgebied zie Goossens 1986. Zie in dit verband ook Goossens 2008.

Over het Oudnederlands voor een breder lezerspubliek zie Schoonheim en Van der Sijs 2005. Een overzicht van de bestudering van het Oudnederlands geeft Pijnenburg 2003; daarin wordt ook beschreven hoe het *Oudnederlands Woordenboek* tot stand gekomen is. Voor de fonologie en morfologie zie Bremmer & Quak 1992, verder ook Quak & Van der Horst 1997 of 2002 (de beide laatste publicaties ook met syntaxis, de laatste met teksten). In Quak & Van der Horst 2002 is een belangrijke bibliografie opgenomen. Veel informatie over het Oudnederlands geeft ook Stegeman 2013. In het eerste deel van het Corpus II van Gysseling (1980) zijn een aantal bronnen bij elkaar geplaatst of komen in ieder geval een aantal mogelijke bronnen aan de orde; niet alle daarvan worden volgens de communis opinio als oudnederlands beschouwd, bijvoorbeeld niet de (oudsaksische) *Genesis* en *Heliand*. Van Gysseling is de opvatting dat de doopgelofte uit Utrecht zou stammen. Sinds 2009 beschikken we over het (hierboven al genoemde) woordenboek (OWN). Wie in dit alleen digitaal te raadplegen woordenboek iets wil opzoeken, dient te bedenken dat men v als <u> en w als <uu> moet intikken. In het woordenboek zijn geografische namen opgenomen en wat betreft persoonsnamen wél toenames maar geen voornamen. Verder moet bedacht worden dat er ook, in navolging van Gysseling, westelijk Oudsaksisch in is opgenomen. In het kader van de literatuur- (en cultuur)geschiedenis wordt het Oudnederlands inclusief de glossen besproken in Van Oostrom 2006. Over de verhouding van Oudhoogduits en Oudnederlands zie Klein 2003, die met het oog op het Oudnederlands Woordenboek behalve de Psalmen, de Williram en de Rijmbijbel een groot aantal glossen op het eventueel oudnederlandse karakter ervan beoordeelt. Over de betekenisanalyse van oudnederlandse woorden zie Mooijaart 2009. De verklaring voor de schaarsheid van het materiaal is ontleend aan Van Loon 2014, par. 5.3.

Over de geschiedenis van de Psalmen zie Weijnen 1999. De Psalmen zijn o.a. uitgegeven door Van Helten 1902 (met grammatica), Cowan 1957 en Kyes 1969. Van laatstgenoemde is ook een glossarium: Kyes 1983. Een structurele grammatica van de taal van de psalmen is Cowan 1961. Enige onderwerpen daaruit kwamen reeds ter sprake in Cowan 1957a. Cowan 1953 bespreekt de regionale kleur van de taal: hij meent dat Van Helten te veel oostelijke

eigenaardigheden heeft gezien en geeft om een aantal redenen de voorkeur aan de term *oostelijk Oudnederlands* boven *Oudoostnederfrankisch*. De localisering in Zuid-Limburg c.q. Aken-Luik vinden we bij Cowan (1959), die in Nederrijnland bij Sanders (1972) die toch de term *oudnederlands* wil aanhouden. Dat de vertaler een Nederfrank was, vinden we bij Sanders evenals bij Van Helten, dat hij een Middelfrank was bij Cowan (1957). Voor de interpretatie van de spellingen in de Psalmen zie Kyes 1967 en Kyes 1971. Een lexicologisch-woordgeografische studie is De Grauwe 1979–1982. Zijn conclusie is dat de woordenschat vooral noordwestelijk is (*farkūtha* beschouwt hij als een ontlening uit het Oudengels). Zie ook De Grauwe 1982 voor vormen die als oudsaksisch worden geïnterpreteerd maar ook op het Oudengels zouden kunnen wijzen. Volgens de analyse van de vormen die Quak 2005 geeft, is de taal van de legger zuidelijk Middelfrankisch geweest, gezien de vormen met Ersatzdehnung mogelijk zelfs een mengsel van Middelfrankisch en Oudsaksisch. Een bibliografie betreffende de Psalmen is Minis 1971. In Quak 2010 wordt de tekst grondig geanalyseerd: er bevinden zich lacunes in de “vertaling”, de vertaling is niet altijd adequaat, de vertaler kan een afwijkende versie van de Vulgaat gebruikt hebben, er kunnen meerdere personen aan de tekst gewerkt hebben, mogelijk is er ook een oudsaksische “Vorlage” in het spel.

In Sanders 1972 wordt ook aandacht besteed aan de Williram. Zie hierover ook Gumbert 1975. Een uitgave van deze tekst is Sanders 1974. Quak (2002) toont aan dat de vormen van de Hoogduitse Klankverschuiving uit de “Vorlagen” van de Leidse Williram stammen en dus niet (zoals in Lange 1998 betoogd wordt) op een eerste westfrankische of galloromaans-frankische klankverschuiving wijzen. Voor de rijnfrankische Rijmbijbel (ook wel als de *Mittelfränkische Reimbibel* aangeduid) zie Klein 2003 (o.a. over het oudnederlandse karakter ervan) en Wells 2004. De hierboven gegeven interpretatie van het oudwestvlaamse zinnetje is afkomstig uit Caron 1963. Dit artikel kan als een (voorlopige) afsluiting van een lange discussie worden beschouwd; oudere interpretaties worden erin vermeld. Caron heeft met behulp van foto's de vormen van het zinnetje tot op grote hoogte weten vast te stellen. Het idee dat we met een reminiscentie aan een minneliedje te maken hebben, is van de mediëvist J. van Mierlo. Er is al veel over het zinnetje geschreven; een overzicht daarvan tot ongeveer 1980 geven Kettenis & Meijer 1980. Cotman & Taeldeman 2003, die steunen op Tavernier-Vereecken 1948, beoordelen de vormen als westvlaams en besteden veel aandacht aan de [a]-achtige sjwa's. Van hen is ook de interpretatie van de eerste vocaal van *-gunnan*. Het idee dat het zinnetje heel goed oudengels (van een Vlaming die de bedoeling had Engels te schrijven) zou kunnen zijn, is van De Grauwe (2004); hij leest met Gysseling <ghe> ‘jullie’ ook eerder dan <ue> (maar zie Goossens 1982). Hij denkt aan kentse invloed. Zie in dit verband ook Dekeyser 2007, die het zinnetje als een *probatio linguae* beschouwt. Voor de interpretatie op externe gronden van het zinnetje als oudnederlands zie Kwakkel (2005). Louwen (2009) beschouwt het zinnetje als talig hybride: drie vormen zijn volgens hem duidelijk oudengels: *nestas*, *hagunnan*, *hinase*, vier kunnen zowel oudengels als oudnederlands zijn: *hic*, *thu*, *uue*, *nu*, zes zijn duidelijk oudnederlands: *hebban*, *olla*, *vogala*, *enda*, *uuat* en (volgens zijn lezing met <m>) *umbidan*. Zie ook Louwen 2007. Caspers (2010) denkt aan een reminiscentie aan een passage in het apocriefe *Evangelie van Pseudo-Mattheüs* waarin Anna, de moeder van Maria, er zich tegenover God over beklagt dat ze nog steeds kinderloos is, en daarbij wijst op een mussennest in een laurierboom. Over de localisering van *tesī samanunga* enz. op basis van *-unga* en *unda* en van de namen van de kloosterlingen zie Goossens 1975. Zie ook Goossens 1999a. Over de Bergakkerse inscriptie: Bosman & Looijenga 1996, Quak 2000 en Mees 2002.

Wat betreft de germaanse vormen in de Lex Salica, spraken vroegere onderzoekers als J.J. Kern en W.L. van Helten voorzichtigheidshalve van *oudfrankisch*. Hoewel de karakteristiek *oudnederlands* misschien wat anachronistisch is, is het toch op grond van het oorsprongsgebied gerechtvaardigd dat de Lex Salica als bron voor het Oudnederlands Woordenboek heeft gediend.

Voor de namen als bron kan worden genoemd Gysseling 1961-1964 (ook opgenomen in Bremmer & Quak 1992); dit is een fonologie op toponymische basis. Behalve Maurits Gysseling hebben J. Mansion, B.H. Slicher van Bath, A.C.F. Koch, C. Tavernier-Vereecken en D.P. Blok zich met onomastische elementen beziggehouden. Zie hiervoor nu het Oudnederlands Woordenboek (voor de voornamen echter nog Mansion 1924 of Tavernier-Vereecken 1968). In Quak 2008 wordt, met bevestigend antwoord, besproken of de glossen in de Lex Salica wel als oudnederlands mogen worden beschouwd. De oude vormen moeten vaak op grond van de glossen gereconstrueerd worden omdat de afschrijvers verkeerd gelezen kunnen hebben. In Blok 2003 worden de nederlandse woorden in latijnse teksten tot ongeveer 1250 ook uit taalattitudeel standpunt bekeken: welke waardering spreekt eruit voor de volkstaal en/of het Latijn? Over de formule *quod vulgo dicitur* en varianten handelt Vonk 2005. Voor de continuïteit van de woordenschat zie Mooijart 2012.

OUDNEDERLANDSE TEKSTFRAGMENTEN

N.B. Tussen haakjes is soms een vrijere vertaling gegeven; anders dan in de tekst soms het geval is, is het possessivum echter steeds vooropgeplaatst. Lengtetekens zijn toegevoegd.

Uit de Wachtendonckse Psalmen, psalm 65 (volgens de nummering van de Vulgaat = psalm 66 in andere Bijbelvertalingen; tussen vierkante haken de latijnse tekst; naar Van Helten 1969).

2. Sīngit Gode al ertha, lof quethet namon sīnin, gevet guolihheide lovi sīnin.

Zingt Gode, heel de aarde, lof spreekt (looft) zijn naam, geef roem aan zijn lof (maakt zijn lof heerlijk). [Iubilate deo, omnis terra, psalmum dicite nomini eius, date gloriam laudi eius.]

3. Quethit Gode, so eiselīka thing sint werk thīna, Hêrro, an menigi crefti thīnro liegon sulun thi fiunda thīna.

Zegt tot God: hoe vreselijk ding (hoe vreselijk) zijn Uw werken, Heer; vanwege de grootte van Uw kracht liegen zullen U Uw vijanden (zullen Uw vijanden U veinzend hulde brengen). [Dicite deo: quam terribilia sunt opera tua, domine! In multitudine virtutis tuae mentientur tibi inimici tui.]

4. Al ertha bede thi in singe thi, lof quethe namin thīnin.

De hele aarde moge U aanbidden en U toezingen, moge lof zeggen Uw naam. [Omnis terra adoret te et psallat tibi, psalmum dicat nomini tuo.]

5. Cumit in gesiet werk godis, egislīkis an rādon ovir kint manno.

Komt en ziet de werken van God, vreselijk in raadsbesluiten over de kinderen van de mensen. [Venite et videte opera dei, terribilis in consiliis super filios hominum.]

6. Thie kierit sêo an thurrithon, an fluode ovirlīthon solun mit fuotai, thā sulun wir blīthan an imo.

Hij die keert (verandert) de zee in het droge, in de vloed (rivier) overgaan zullen zij met de voet (te voet); daar zullen wij ons verblijden in Hem, [Qui convertit mare in aridam; in flumine pertransibunt pede. Ibi laetabimur in ipso]

7. thie waldonde ist an crefte sīnro te êwon. Ougun sīna ouir thiadi scauwont; thia witherstrīdunt ne werthint irhavan an sig selvan

die heersende is in Zijn kracht tot in eeuwigheid. Zijn ogen schouwen over de volkeren; mogen die tegenstreven (de weerspannigen) niet worden verheven (verhoogd) in zichzelf. [qui dominatur in virtute sua in aeternum. Oculi eius super gentes respiciunt: qui exasperant, non exaltentur in semetipsis.]

8. Gewīet, thiadi, got unsan, in gehôrda duot stemma lovis sīnis,

Zegent, volken, onze God, en gehoord doet de stem (laat horen het geluid) van Zijn lof, [Benedicite, gentes, deum nostrum, et auditam facite vocem laudis eius.]

9. Thie satta sêla mīna te līve, in ne gaf an giruornussi fuoti mīne.

Hij die zette (bracht) mijn ziel tot leven, en niet gaf in wankeling mijn voeten. [Qui posuit animam meam ad vitam, et non dedit in commotionem pedes meos.]

Aantekeningen: *quethet* enz.: vgl. got. *qipan* ‘zeggen’, mnl. *quedden* ‘doen spreken > groeten’; *eiselika*, *egislikis*: vgl. got. *agis* ‘vrees’, mnl. *eiselijc*, nnl. *ijselijk*; *thurrihthon*: vgl. nnl. *dor*; *overlūthon*: vgl. mnl. *overliden* ‘overgaan’, nnl. *ge/verleden* ‘voorbijgegaan’, *overlijden* lett. ‘overgaan’; *waldonde*: vgl. du. *walten*, mnl. *wouden* ‘heersen’; *thiadi*: vgl. got. *þiuda* ‘volk’, ndl. *diets/duits* oorspr. ‘volkstaal’; *werthint*: naar vorm een indicatief, in het Latijn een conjunctief; *irhavan*: door het prefix oostelijk aandoende vorm, vgl. du. *erhaben*; *gewīet*: got. *weihan* ‘heiligen’, mnl. *wiēn*, nnl. *wijden*; *giruornussi*: vgl. nnl. *roeren*. N.B. Het possessivum staat steeds in postpositie: *namon sinin* ‘zijn naam’ enz. Naamvallen: (mede) op grond van het Latijn moeten we *namin thinin* (4) en *fuoti* (6) als dat.sg., *radon* (5) als dat.pl., *thurrihthon* (6) en *giruornussi* (9) als acc.sg.. en *thiadi* (7) als acc.pl. opvatten.

Uit de Williram (Van der Horst & Quak 2002) – *Vox ecclesiae ad Christum* ‘de stem van de Kerk tot Christus’ - vgl. Hooglied 1, 7: Zeg mij aan, gij die mijne ziel (= subject) liefheeft, waar gij weidt, waar gij de kudde legert op den middag (Statenvertaling).

Sage mir, wine mīn, war thu thīne scaaph weythenes, war thu rōwes umbe middendach.

Zeg mij, mijn vriend, waar je je schapen weidt, waar je rust rond de middag.

Umbe waz bidden ich thes? Thaz ich niet irre nebeginne gēn under the herdnisse thīnere gesellon. '

Om wat (waarom) vraag ik dat? Dat ik niet verwaald begin te gaan (begin rond te dwalen) onder (te midden van) de kudden van je gezellen.

Kunde mir, o sponse, then ich mith allon crafton minno, war the *verae fidei doctores* sīn, the thīne scāph wīsen *ad pasqua vitae* ande the so sālich sīn, thaz thu in hiran herzan thīr hereberga machost ande sie beskiermes *ab omni fervore temptationis*.

Maak mij bekend, o geliefde, die ik met alle kracht bemin, waar de van het ware geloof doctoren (leraren) zijn, die jouw schapen wijzen (leiden) naar de weiden van het leven en die zo zalig zijn dat jij in hun hart(en) je herberg maakt en hen beschermt van (tegen) alle vuur van verzoeking.

Thes bidden ich ze thiū, thaz ich newanne nekume *in conventicula hereticorum*. thie sich anazucchont, thaz sie thīne gesellon sīn, ande sint avor thīne vīande.

Dat vraag ik om dat (daarom), dat ik nooit kom in de samenkomsten van de ketters, die zich aanmatigten dat ze jouw gezellen zijn, en ze zijn evenwel jouw vijanden.

Heretici sint mir theste leyther, thaz sie jehent ze thīr geselskiphe ande thaz sie thīne *defensores* sint.

Ketters zijn mij des te hatelijker (om)dat ze (zich) verklaren tot jouw gezelschap en (om)dat ze (zich verklaren) jouw verdedigers zijn.

In hira *conventicula* newelle ich niet cuman, thaz ich thar niet beswichan niwertha mith *perversa doctrina*, wanda sie thīne scāph niet neweythenent, sunder hiro gewelich havet sīne herdnisse, *quia in multas sectas dividuntur*.

In hun samenkomsten wil ik niet komen, (zo)dat ik daar niet bedrogen word met slechte leer, want zij jouw schapen niet weiden maar van hen ieder heeft zijn (eigen) kudde omdat ze in vele secten verdeeld zijn.

Aantekeningen: *wine*: ofr. *wine* ‘vriend’, (*Boude*)*wijn*; *rowes*; vgl. du. *ruhen*; *irre gēn*: vgl. du. *irre gehen*; *herdnisse*: vgl. mnl. *herde* ‘herder’; *niet...nebeginne*: tweeledig negatie (vgl. ook elders in de tekst); *kunde*: vgl. *kond doen* ‘mededelen’; *ze thiū*: lett. tot dát; *anazucchont*: lett. ‘aanrekken’, vgl. du. *zücken*; *leyther*: vgl. mnl. *leit/leet* adj. ‘onaangenaam’, nnl. (het is me) *leed*, du. *leider* ‘helaas’; *avor*: vgl. du. *aber*; *jehent*: van inf. *gian, mnl. *gien* ‘bekennen, belijden’; *biecht* < *bijichte; *beswichan*: vgl. ndl. *bezwijken* oorspr. ‘in de steek gelaten worden’; *gewelich*: vgl. mnl. *ghewelc*.

Uit de Rijnlandse Rijmbijbel (zie Wells 2004): de zesde en de zevende dag van de schepping.

An dem sehsten dage scōf her den man, dem solde wesen underdān allez that havede then leven; then solde her ouch then namen geven. Thō Got an then sehs dagen, so ich sagede, alle thinc geschaffen

havode, uns allen er zo bilethe gaf, thaz her êrede den sivenden thach. Then sule wir thure that vīren ande sīnen namen êren.

Op de zesde dag schiep hij (God) de man (mens) aan wie moest zijn onderdanig alles wat had het leven (had leven); die moest hij ook de naam (een naam) geven. Toen God in de zes dagen, zoals ik zei, alle dingen geschapen had, ons allen hij zo (zo'n) voorbeeld gaf dat hij eerde de zevende dag; die zullen wij door dat (daarom) vieren en zijn naam eren.

Aantekeningen: oostelijk (duits, limburgs) doen aan: (*h*)er 'hij', *solde* met *old* (du. *sollte*), de *a* van *havode* en *sagede*, de *ī* van *sivenden*; *scōf*, *geschaffen*, *ouch* vertonen de Hoogduitse Klankverschuiving, *underdan* (vgl. hgd. *untertan*) echter niet. De vorm *ouch* is echter ook limburgs. Ook *wir* doet aan het Hoogduits denken. De *v* van *leven*, *geven*, *sivenden*, *havode/havode* wijst van het Hoogduits af (vgl. hgd. *Leben*, *geben*, *siebende* tegenover ndl. *leven*, *geven*, *zevende*, ook hgd. *haben*). *Bilethe* is een oude vorm van *Bild* (ndl. *beeld*).

De "utrechtse doopgeloofte" in verkorte weergave (volledig in Van der Horst & Quak 2002, 28).

Forsachistu diabolae? ec forsacho diabolae
Verzaak je de duivel? ik verzaak de duivel.
end ec forsacho allum diobolgeldae
en ik verzaak alle duivelsdiensten
end ec forsacho allum dioboles wercum and wordum
en ik verzaak alle van de duivel werken en woorden
Thunaer. ende Woden ende Saxnote ende allum them unholdum the hira genôtas sin.
Donar en Wodan en Saxnot (Freyr) en alle (de) boze geesten die hun genoten zijn.
ec gelôbo in Got alamehtigan fadaer,
ik geloof in god de almachtige vader,
ec gelôbo in Crist Godes suno,
ik geloof in Christus, de zoon van God,
ec gelôbo in Hālogen Gāst.
ik geloof in (de) Heilige Geest'.

Aantekeningen: Sommige vormen lijken sterk hoogduits, nl. *alamehtigan* dat i-Umlaut vóór cht-verbinding vertoont (vgl. nhgd. *almächtig* tegenover ndl. *almachtig*) en ook *unholdum* dat ons aan het duitse *Unhold* doet denken. Ook het enclitische *-stu* (uit *-is-du*) maakt een duitse indruk; vergelijk echter mnl. *slaepstu* 'slaap je'. Daartegenover zijn *halogen* en *gast*, met *ā* uit *ai*, duidelijk ingweoons (vgl. ook de engels aandoende variant voor *end*: *and*). Bij de vorm *forsachistu* kunnen we aan de Hoogduitse Klankverschuiving denken: vgl. <ch> in plaats van <k>, maar ook hier (net als in de Williram; vgl. 16.3) kan de <ch> de klankwaarde van een aspiraat gehad hebben. Waarschijnlijk gaat het om een tekst (vergelijkbaar met de Williram) die afkomstig is uit het hoogduitse taalgebied en aan het westelijke Oudnederlands is aangepast. Een andere mogelijkheid is dat de oorspronkelijk oudnederlandse tekst door een kopiïst in Mainz verduitsd is.

Een bezweringsformule (naar Van der Sijs & Willemyns 2009, 153).

Visc flôt aftar themo watare, 'Een vis vloot (dreef) over het water',
verbrustun sīna vetherun. 'zijn (veren) vinnen scheurden (zijn gescheurd)'.
Tho gihêlida ina ūse druhtin. 'Toen heelde (genas) hem onze Heer',
The selvo druhtin, thie thena visc gihêlda, 'dezelfde Heer, die deze vis heelde (genas)',
thie gihêle that hers theru spurihelti. Amen. 'die moge genezen het paard van deze lamheid'.

Aantekeningen: De vorm *ūse* 'onze', met Ersatzdehnung (vgl. hoofdstuk 10) lijkt in de richting van ingweoons Oudnederlands te wijzen, maar de vorm komt ook in het Oudsaksisch voor. Oudnederlands en Oudsaksisch zijn echter

(denk aan het dialectcontinuüm) niet altijd gemakkelijk uit elkaar te houden; *afar*: vgl. ndl *achter* (met afwijkende betekenis); *verbrustun*: vgl. ndl. *bersten*, *barsten* (met metathesis); *druhtin*: vgl. mnl. *drochtijn* 'heer'; *hers*: vgl. ofri. *hers*, *hors*, verwant met mnl. *ors*, eng. *horse* (met metathesis – vgl. du. *Roß*); *spurihelti* (gen. separativus): lett. 'tred/voetlamheid', vgl. ndl. *spoor* en got. *halts* 'lam'.

14. MIDDELNEDERLANDS EN NIEUWNEDERLANDS

(1. In de tijd, 2. In de ruimte (2.1. De middelnederlandse periode, 2.2. De nieuwnederlandse periode), 3. De overlevering van het Middelnederlands, 4. Differentiatie binnen het Middelnederlands, 5. De spelling van het Middelnederlands, 6. Het Nieuwnederlands, Aantekeningen)

Vooraf nogmaals de volgende waarschuwingen (vgl. hfdst. 9): 1. bij bijvoorbeeld een term als saksisch is een verband met de stam van de Saksen twijfelachtig; de term is bedoeld als een taalkundige aanduiding; 2. evenals in de tijd is er ook in de ruimte (afgezien van min of meer scherpe taalgrenzen) sprake van vloeiende overgangen (continua).

14.1. *In de tijd*

Voor de periode van vanaf ongeveer 1200 tot ongeveer 1500 spreken we van Middelnederlands. De eerste teksten kwamen in het zuidoosten, met de Servaes-fragmenten van Henric van Veldeke, en in het zuidwesten (Brugge, Gent), met zowel oorkonden als literaire teksten, tot stand. Het Nederlands moest als schrijftaal concurreren met het Latijn en het Frans. Beide talen zijn van grote (vooral lexicale) invloed geweest. De invloed van het Frans gold in de eerste plaats voor het graafschap Vlaanderen dat voor het grootste deel onder de Franse Kroon viel; voor het hertogdom Brabant gold het minder omdat dit in feodaal opzicht tot het Duitse Rijk behoorde. Het eerste gewest werd in twee talen bestuurd, het tweede praktisch ééntalig in het Nederlands. Toen de Nederlanden later deel gingen uitmaken van het tweetalige Bourgondische Rijk versterkte dat de invloed van het Frans. Deze invloed bleef ook sterk in de Nieuwe Tijd, vooral in Vlaanderen (in de ruime zin van het woord).

Ook voor het noorden moet de franse invloed niet onderschat worden. We moeten ervoor tot in de 20^e eeuw met tweetaligheid in de hogere milieus rekening houden. Pas Koningin Emma (1890-1898) veranderde de hoftaal van Frans in Nederlands. Maar de invloed op het Nederlands bleef vooral lexicaal en dat geldt zeker voor de latere invloed van het Duits en het Engels (om van andere talen te zwijgen). Een hoogduitse kleuring van literaire teksten rond 1400, onder invloed van het Beierse Hof, was een voorbijgaand modeverschijnsel.

De overgang van Oudnederlands in Middelnederlands kan worden gekoppeld aan het begin van een doorlopende schriftelijke overlevering; hij is ook gekenmerkt door een voor het Nederlands belangrijke verandering. Terwijl het Oudnederlands zoals we in 13.1 gezien hebben, nog volle (“gekleurde”) vocalen in zwak beklemtoonde syllabe had, dus nog geen reductievoocaal (sjwa), is deze intussen in het Middelnederlands een feit geworden. Vergelijk de volgende oudnederlandse woorden uit de Psalmen met de ernaast staande equivalenten in het Middelnederlands (let op de vet gedrukte syllabe): *antfangon* – *ontfangen*, *behūdan* – *behoeden*, *diupi* – *diepe* ‘diepte’, *mikil* – *mekel* ‘groot’, *wunda* – *wonde*, *upho* – *oppe*. Er zijn ook woorden met in beide fasen <e> in zwak beklemtoonde syllabe: *stinchen* – *stinken*, *bluome* – *bloeme*; die zijn uiteraard niet bewijskrachtig. Het is overigens opvallend dat meestal <e> gebruikt wordt. Hangt dat samen met een [e]-achtige uitspraak? Zie hierover meer in 17.3.

Voor de 1500-grens (het is ook mogelijk die naar 1550 te verschuiven) is er geen duidelijk talig criterium. Eventueel zouden we het opkomen van de diftongeringen, van ī tot ei <ij> (*wijn*) en van uu tot ui (*huis*), daarvoor kunnen nemen. Natuurlijk zijn dat processen geweest die zeker wat hun ruimtelijke verspreiding betreft een lange tijd in beslag genomen hebben, maar dat geldt ook

voor de veranderingen waarmee we het begin van het Middelnederlands markeren. In ieder geval ligt het begin van de diftongeringen in de laat-middelnederlandse periode. Een buitentalig criterium kan zijn het doordringen van de Renaissance in de Nederlanden of de verschuiving van het politieke, economische en culturele centrum van zuid naar noord. Deze verschuiving krijgt echter pas na 1585 (de val van Antwerpen) zijn beslag en komt daardoor misschien te laat om als afbakening te dienen. Vanaf 1500 (dit jaar houden we aan) spreken we van *Nieuwnederlands*; het Nieuwnederlands van de 16^e en 17^e eeuw kan als *Vroegnieuwnederlands* worden aangeduid, dat van de 20^e en 21^e eeuw als *modern Nederlands*.

14.2. In de ruimte

14.2.1. De middelnederlandse periode

Voor de afbakening in de ruimte van zowel het Middelnederlands als het Nieuwnederlands kunnen we zoals ook bij het Oudnederlands mogelijk was (zie 13.1), uitgaan van de hedendaagse standaardtaal: welk Nederlands wijst in “embryonale” vorm al in de richting daarvan? We kunnen dit het embryocriterium noemen. We komen daarmee wat betreft de (gesproken) dialecten tot ongeveer dezelfde afbakening als bij het Oudnederlands: het noordoosten plus uiteraard het Fries sprekende gebied vallen erbuiten, het aan Limburg grenzende deel van het Rijnland valt erbinnen. Als we echter letten op de schrijftaal kan het noordoosten (Oost-Gelderland, Overijssel, Drente, Groningen) meegerekend worden: voor dit gebied constateren we in de loop van de tijd een steeds sterker wordende verwestelijking (verhollandsing). In de twentse oorkonden tussen 1336 en 1500 komt dat duidelijk naar voren; alle westelijke kenmerken komen al in de vroegste ervan voor. Het noordoosten kan zo gezien dus tot het middelnederlandse taalgebied gerekend worden.

Als we denken vanuit de geografische centra en hun invloedssferen komen we tot hetzelfde resultaat. Terwijl in de oudnederlandse periode de (frankiserende) cultuurcentra die het taalgebied beheersten, in het zuidoosten lagen (Aken, Keulen), verschoven de grote cultuurcentra in de middelnederlandse periode naar het zuidwesten, dus in de Nederlanden: Brugge, later opgevolgd door Gent, dat nog weer later het stokje aan Antwerpen overdraagt. Er was eerst sprake van een (west)vlaamse expansie die bijvoorbeeld tot gevolg had dat de (oostelijke) i-Umlaut (palatalisatie vóór i of j in volgende syllabe) van lange vocalen (als in *gruun* voor ‘groen’) in de brabantse schrijftaal werd onderdrukt. Daarop volgde een oostvlaamse expansie. Deze kan verantwoordelijk voor gesteld worden voor het terugdringen, in de eerste plaats in de schrijftaal, van de (westelijke) ingweonismen als bijv. *pit* voor ‘put’ (zie 10.3). Oost-Vlaanderen kan ook als doorgeefluik voor een brabantse expansie gediend hebben. Deze expansie zorgde namelijk in een later stadium voor een verbrabantsing van het Oostvlaams; zo nam dit dialect de diftongen in *wijn* en *huis* uit het Brabants over. Het Limburgs onderging westelijke invloeden maar bleef toch sterk oostelijk georiënteerd. Mogelijk kwamen de toonverschillen (zie 9.4.2) vroeger westelijker voor maar in een groot zuidoostelijk gebied wisten ze zich te handhaven. De zuidelijke centra straalden ook uit naar het noorden; er zijn aanwijzingen dat de uu, door palatalisatie uit oude oe ontstaan (*huus*; later diftongeert deze), uit het zuiden afkomstig is. Uiteindelijk bereikten de zuidelijke stromingen via Holland en het noordoosten respectievelijk Westfriesland en Groningen die hierdoor hun fries karakter kwijtraakten (vgl. hoofdstuk 11). Voor het noordoosten speelde de bisschopsstad Utrecht een bemiddelende rol. Aanvankelijk laten oorkonden van deze stad echter nog wel vormen zien die nu oostelijk zijn (vgl. *sacwolde* ‘partij

in rechte' naast westelijk *sacwoude*). Utrecht kan op het eind van de Middeleeuwen ook brabantse vormen aan Holland doorgegeven hebben.

De geografische diffusie werd door invloed van de schrijftaal versterkt: ook via dit medium hebben zuidelijke vormen Holland en daarmee ook de daar gevormde standaardtaal en meer perifere gebieden bereikt. De schrijftaal was immers in het zuiden ontstaan en had als gevolg daarvan in verschillende opzichten een zuidelijk karakter gekregen. De keuze in de standaardtaal voor het westvlaamse *veel* in plaats van het algemeen dialectische *veul* kan hiermee in verband gebracht worden. Er kan ook gedacht worden aan de vele vlaamse en brabantse immigranten die vooral na de val van Antwerpen (1585) om geloofsredenen naar het noorden uitweken. Onder hen waren nogal wat mensen van aanzien die in hun taalgebruik als voorbeeld voor de hollanders dienden. Mogelijk hebben ze de diftongering van uu tot ui (*huis*) en van ī tot ei <ij> (*wijn*) op z'n minst gestimuleerd. Zuidelijke immigranten van lage komaf, bijvoorbeeld westvlaamse wevers, kunnen het stadsdialect beïnvloed hebben, zeker wanneer ze zich ergens in groten getale gevestigd hadden. Het leidse stadsdialect is daar een voorbeeld van; zo is het oude leidse woord voor 'gek' *zot*, dat nog steeds in zuidelijke regionen wordt gebruikt.

Voor het Hollands van wat nu het Randstadgebied is, moeten we ook nog op een andere manier rekening houden met de migratiefactor. In steden als Amsterdam, Den Haag, Leiden streken mensen uit veel verschillende streken neer, niet alleen uit Brabant maar ook uit noordelijke en oostelijke gebieden, daarbij ook uit tegenwoordig Duitsland. Een dergelijke contactsituatie kan leiden tot fonologische en grammaticale vereenvoudigingen. Zo verdween bijvoorbeeld op den duur (waarschijnlijk het eerst in Amsterdam) het uitspraakverschil tussen <ei> en <ij>; het systeem met samenvallende van de brabantse immigranten, dat ook prestigieuzer geweest kan zijn (zie boven), kreeg de overhand: andere immigranten en ook de Amsterdammers zelf gaven hun tweeledig systeem (bijv. oostelijk ei-ī, amsterdams ai-ei) op ten gunste van het éénledige systeem van de Brabanders (ai-ai). De standaardiserende grammatici conformeerden zich hieraan, met dien verstande echter dat voor de standaardtaal als samenvallingsproduct niet voor ai maar voor de minder extreme diftong ei gekozen werd (zie volgend hoofdstuk). Bij de diminutiva won het hollandse systeem met alleen -e(tj)-vormen terwijl het brabantse een afwisseling van -(s)ke en -e(t)je kende en nog kent (*plekske*, *pintje*).

Voor het noordoosten (Deventer, Zwolle, Kampen, Zutphen, Doetinchem) kunnen ook oostelijke invloeden uit het Hanzegebied van belang geweest zijn; bovendien is voor dit gebied, voor de late Middeleeuwen, wel een westfaalse expansie aangenomen. In ieder geval verbindt bijvoorbeeld, blijkens kaart 11a, de eenheidspluralis op -t (vgl. twents *wi/i/zi goat* 'wij/jullie/zij gaan') noordoostelijk Nederland met een groot gebied aan de andere kant van de grens. De verschillende invloeden zorgden een tijd lang voor een schrijftaal (het "Oostersch") die zowel oostelijke als westelijke kenmerken had, en uiteraard meer westelijke in het westen en meer oostelijke in het oosten. Een oostelijk kenmerk dat daarin meteen opvalt, zijn de vormen met ol in plaats van ou: *old*, *kold* enz. Deze vormen moeten een zeker prestige gehad hebben; in ieder geval veranderde de bekende 16^e/17^e-eeuwse staatsman zijn naam *Johan van Oudenbarnevelt* in *van Oldenbarnevelt*. Misschien kon de veroosterste naam associaties met oude overijsselse landadel oproepen. De oostelijke schrijftaal was geen lang leven beschoren; door het wegvallen van de Hanze won enerzijds de hoogduitse invloed steeds meer veld en anderzijds, binnen de Republiek, de invloed vanuit het westen.

14.2.2. De nieuwnederlandse periode

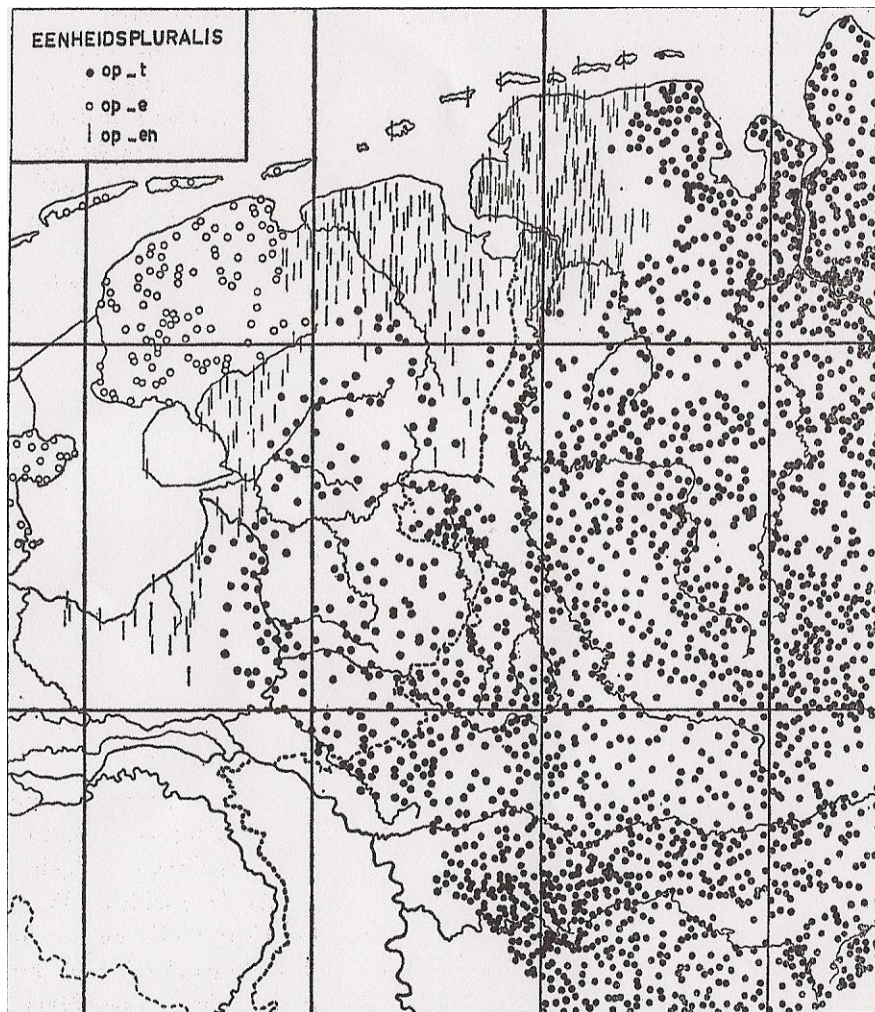
Vanaf de 16^e eeuw moeten we voor Nederland rekening houden met hollandse expansie. In het laatste kwart van de 16^e eeuw vindt er namelijk een belangrijke wending in de nederlandse taalgeschiedenis plaats: lag het centrum van de expansies eerst in het zuiden (Vlaanderen, later Brabant, vooral Antwerpen), in die periode verplaatste het zich naar Holland. Politieke gebeurtenissen, vooral de inname van Antwerpen in 1585 door de spaanse veldheer Parma, zijn hierbij van grote invloed geweest. Holland werd in economisch, cultureel en politiek opzicht het machtigste gewest en daardoor ook in talig opzicht het voorbeeld voor de andere gewesten. Overigens kan al in de eeuwen daarvóór Holland (en dan vooral Zuid-Holland) geleidelijk aan aan betekenis gewonnen hebben. De hollandse expansie was een kwestie van (directe of indirecte) contacten: hollanders brachten hun vormen over naar de buitengewesten of gaven die door aan hun geografische burens die ze vervolgens weer aan hún burens doorgaven. In later tijd werkte de westelijke invloed vooral via de in het westen gevormde standaardtaal. In feite fungeert deze taal nu als een bovenregionaal centrum. Voor recente tijden moet ook aan invloeden via de moderne media gedacht worden.

De situatie in Vlaanderen na de politieke scheiding komt aan de orde in par. 7 hieronder en waar het om de standaardisering gaat, in 15.8. Een gevoelig ruimteverlies lijdt het Nederlands in de zuidwesthoek van het taalgebied. Door een sterke verfransing sinds Lodewijk XIV die dit gebied aan zijn koninkrijk toevoegde, is het vlaamse dialect daar langzaam aan verloren gegaan. Volgens zowel het “embryo”- (zie vorige paragraaf) als het expansie criterium komt het Rijnland (Kleef, Wezel, Emmerik) in de nieuwnederlandse periode langzamerhand buiten het nederlandse taalgebied te liggen. Door nederlandse invloed waren daar bepaalde taalelementen terechtgekomen, bijvoorbeeld de overgang van oude *ū* in *uu* (vgl. *huus*, zie 27.3) en het pronomen *gij* (zie 51.3). Vanaf de 19^e eeuw dringt steeds meer de hoogduitse schrijftaal (en kerktaal) binnen doordat de betreffende gebieden door de pruisische machtsuitbreiding in de hoogduitse invloedssfeer terechtkomen. Dit geldt ook voor meer noordelijk gelegen gebieden en plaatsen als Bentheim, Lingel, Oostfriesland. Door de invloed van het Standaardduits aan de ene kant van de staatsgrens en van het Standaardnederlands aan de andere kant ervan, wordt die staatsgrens ook steeds meer een dialectgrens. Gebruikten bijvoorbeeld de inwoners van Bentheim oorspronkelijk ook een variant van *Pasen* (*Poasken*), nu is het *Ostern*, terwijl de inwoners van Twente van *goaren* (vgl. du. *Garten*) via *hof op tuin* (nog wel als *toen* uitgesproken) zijn overgegaan.

Ook de belgisch-nederlandse staatsgrens is een dialectgrens geworden maar hier gaat het uiteraard om een grens *binnen* het nederlandse taalgebied. Zo dringt bijvoorbeeld het noordelijke *hun* als subject niet over deze grens heen.

14.3. De overlevering van het Middelnederlands

In de 13^e eeuw ging men er toe over om in oorkonden en literaire werken naast het Latijn ook het Nederlands te gebruiken. Veel teksten zijn in Brugge tot stand gekomen; het oudste bewaarde document is echter uit Gent, bevattende de *Statuten van de Leprozerie*. De taal van het volk (*Dietsch*, *Duutsch*) onderging dus een opwaardering al bleven het Latijn en het Frans nog geruime tijd geduchte concurrenten. Er is stellig verband met de opkomst van de steden en een steeds bewuster optredende burgerij.

KAART 11a: eenheidspluralis op -t in het noordoosten (via Heeroma 1964a)

De benaming *dietsch*, met als noordelijke variant *duitsch* (later *duits(ch)*), is afgeleid van *diet* ‘volk’, verwant met got. *þiuda* (adj. *þiudisks*). Met dit woord (*duitsch*, later *deutsch*) kon ook de volkstaal van het hedendaagse Duitsland worden aangeduid. Nog in de 16^e eeuw werd er ten opzichte van dit land, zowel wat de geschreven als de gesproken taal betreft, niet een duidelijk taalverschil ervaren zodat sommigen (bijvoorbeeld Jan van Hout) ter vervanging van franse leenwoorden equivalenten van de oostburen wilden lenen. Het onderscheid tussen *hoog-* en *nederduitsch* houdt verband met de geografie: het Hoogduitsch wordt in de hogere delen, het Nederduitsch in de lagere delen van Duitsland gesproken. Laatstgenoemde term kon ook voor de taal van de *Lage Landen* gebruikt worden. Waarschijnlijk omdat men om politieke redenen verschil wilde maken met de taal van Noord-Duitsland, ontstond er een steeds sterker wordende voorkeur voor de term *Nederlands(ch)*, die overigens, in de variant *Niederlandsch*, nog door Luther in algemene zin werd gebruikt. Er is nu sprake van een duidelijke driedeling: Hoogduits in het zuiden van Duitsland, Nederduits in het noorden ervan en Nederlands in Nederland en Vlaanderen met inbegrip van de “nederaksische” dialecten in het noordoosten van het taalgebied, die dialectologisch bij het Nederduits aansluiten. Voor dit Nedersaksisch annex het Nederduits werd ook wel de term *Oosters* gebruikt.

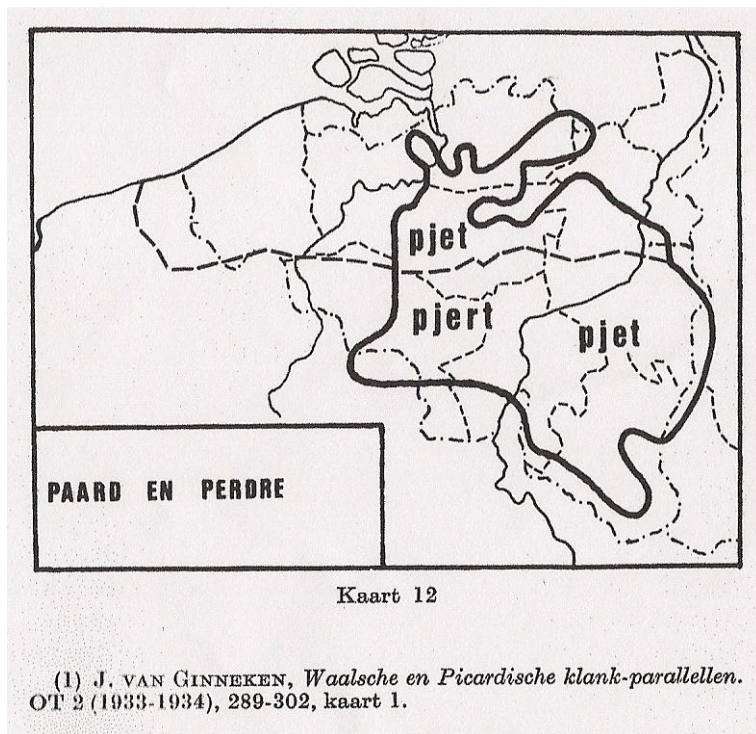
Het Middelnederlands is ons voor het grootste deel in handschriften overgeleverd; in de tweede helft van de 15^e eeuw komen daar de eerste drukken bij. Vermenigvuldiging van teksten

betekende in die tijd meestal overschrijven en bij dat overschrijven werden natuurlijk fouten gemaakt al moeten we de middeleeuwse vaardigheid in dat overschrijven niet onderschatten. Belangrijker is echter dat kopiïsten bepaalde, verouderde of hun vreemde, vormen konden vervangen door vormen die meer eigentijds waren of waarmee zij of hun publiek meer vertrouwd waren. Dat laatste zal vaak nodig geweest zijn: het is de vraag of bijvoorbeeld iemand uit het limburgse Tongeren zonder moeite een westvlaamse tekst kon begrijpen of omgekeerd iemand uit het westvlaamse Brugge een limburgse. Het gevolg is dat we in een tekst vormen uit verschillende dialecten kunnen aantreffen. Ook de dichters zelf hebben daar een bijdrage aan geleverd door uit rijmnood vormen aan andere dialecten te ontlenen. En ook konden ze bepaalde vormen gebruiken omdat die bij bewonderde voorbeelddichters voorkwamen, bijvoorbeeld Jacob van Maerlant.

Het was ook mogelijk dat voor communicatie binnen een groter gebied de vormen van een relatief prestigieus dialect gekozen werden. Zo lijkt in de kanselarij van de hollandse graaf het (zuidelijk gelegen) Dordrecht, de oudste van de hollandse steden, een voorbeeldrol gespeeld te hebben. Voor de graaf was het natuurlijk belangrijk dat zijn verordeningen in zijn hele graafschap begrepen konden worden. Al te lokaal of regionaal bepaalde kenmerken zullen in ieder geval vermeden zijn. Zo is het opmerkelijk dat er in de zuidelijke teksten geen aanwijzingen voor de stijgende diftongen zijn die we nu in een deel van Brabant en Limburg terugvinden, bijv. in *pjet* voor 'paard'. Maar de mogelijkheid bestaat ook dat het in de middelnederlandse periode nog dalende diftongen waren en dat ze dus pas later zijn ontstaan. Voor het laatste kan dan als argument gelden dat de teksten er niets van laten zien. Zie kaart 11b. Verder kon aan reeds bestaande spelling- of schrijftradities een bepaalde autoriteit worden toegekend. We moeten dus rekening houden met een zekere standaardisering. Wat de gesproken taal betreft mogen we echter aannemen dat ieder zijn of haar eigen dialect sprak al zal er in het contact met mensen uit andere plaatsen van een zekere accommodatie sprake geweest zijn. De aanpassing hierbij zal vooral aan het dialect met meer prestige hebben plaatsgevonden.

Het Bourgondische Rijk waarbinnen de Nederlanden een steeds hechter verband gaan vormen, heeft de tendensen tot standaardisering nog versterkt. Ook de landjuwelen waarop rederijderskamers uit verre streken elkaar ontmoetten en in diverse dialecten hun stukken opvoerden, kan tot taaluitwisseling geleid hebben. Verder valt te wijzen op de uitvinding van de boekdrukkunst aan het eind van de 15^e eeuw waarvan de effecten in hoofdstuk 15 zullen worden besproken.

Voor de localisatie in tijd en ruimte van taalvormen kan men het beste gebruik maken van oorkonden, die immers gedateerd zijn en waarvan de plaats van ontstaan meestal goed te bepalen is. Ze hebben over het algemeen ook een lokaal belang; het betreft bijvoorbeeld een koopcontract of een stedelijke verordening. Aan de hand van op deze wijze thuisgebrachte vormen kan dan de regionale herkomst van literaire teksten worden bepaald.

KAART 11b: *paard* en *perdre* (via Goossens 1977 uit Van Ginneken – zie boven)

14.4. Differentiatie binnen het Middelnederlands

Het geschreven Middelnederlands is ondanks een zekere prestandaardisering (zie de vorige paragraaf) sterk dialectisch. Globaal onderscheiden we Vlaams, Hollands, Brabants, Limburgs (annex de taal van het aangrenzende Rijnland) en noordoostelijk Middelnederlands, waarbij we dan desgewenst verder in Oostvlaams, Westvlaams, Oostbrabants enz. kunnen onderscheiden. Bij alle indelingen die voorgesteld worden, moeten we er ons echter van bewust blijven dat er in feite sprake was van een continuüm.

Aan de hand van welke kenmerken zijn de teksten te localiseren? Het blijkt moeilijk te zijn om sjibbolets te noemen die specifiek vlaams, brabantens enz. zijn. Het gaat eerder om combinaties van kenmerken, waarbij we in verband met het continuüm met overgangsdialecten en interne differentiatie rekening moeten houden. Een paar voorbeelden:

vlaams: <ee> in plaats van <ei> in bijv. *cleene*, de <ou>-spelling in bijv. *bouck* ‘boek’ en *roupen* ‘roepen’, het “weglaten” of juist hypercorrect gebruiken van de h- in bijv. *and* en *hesel* ;

hollands: ĩ in plaats van ĕ in *mit*, bewaarde ft in *graft*;

brabants: i-Umlaut van een lange vocaal als owgm. \bar{o} (stndl. oe) in bijv. *vueren*, *brueder*, *zueken* met \bar{y} , vormen als *staghet* en *gaghet* ‘staat ‘t’, ‘gaat ‘t’;

limburgs: behalve i-Umlaut van lange vocalen spellingen die wijzen op een “donkere” aa-klank [ɔ.] bijv. in *jor*, *gedoen*, <ei> in plaats van <ee> in bijv. *bein*, *stein*, vormen met bewaarde l als bijv. *ald* ‘oud’;

noordoostelijk: behalve i-Umlaut van lange vocalen vormen met bewaarde l (*old*), <a>-spelling en voor gerekte \bar{o} in bijv. *apen* ‘open’ (zie 20.8.2).

Een voorbeeld van interne differentiatie is het limburgse gebied: naar het oosten toe komen meer vormen met de Hoogduitse Klankverschuiving (zie 9.3) te voorschijn, bijv. *ich* ‘ik’, of vormen als *wir* ‘wij’.

Uiteraard is het Middelnederlands niet alleen regionaal maar ook chronologisch gedifferentieerd geweest: het spreekt vanzelf dat het in het begin van de 13^e eeuw anders was dan op het eind van de 15^e. In de 14^e eeuw bijvoorbeeld vindt men in Brabant sporadisch spellingen met <ei> of <ey> voor oude lange ī: *creyt* ‘huilt’ in plaats van *krijt*, en ook <ij> in plaats van <ei>: *warijt* ‘waarheid’. Dit betekent dat door een beginnende diftongering van ī het verschil met de oude ei begon te verdwijnen. Voor het begin van het Middelnederlands kunnen we nog de oude monoftong ī aannemen, aan het einde ervan is de diftong ei <ij> ontstaan, althans in Brabant. Zie hiervoor verder hoofdstuk 26. Ook in de spelling constateren we chronologische verschillen. Zo vinden we voor *ō* (door rekking ontstaan) in open syllabe een spelling <oo> vooral in de 15^e eeuw. Globaal wordt er wel onderscheid gemaakt tussen Vroegmiddelnederlands, vanaf ongeveer 1200 tot 1350, en Laatmiddelnederlands, van 1350 tot 1550.

Ten slotte: zoals in alle talen was er ook binnen het Middelnederlands differentiatie volgens de sociale en stilistische dimensie, naar sociale groep of klasse en volgens de formaliteit van de situatie. Voor het Laatmiddelbrugs zijn (op z’n minst) de drie volgende geledingen geconstateerd: de (vrij stereotype) taal van ambtelijke stukken, de (tamelijk dialectische) taal van de rederijkersspelen (o.a. van Cornelis Everaert) en het brugse “plat” dat we bijvoorbeeld in de geschriften van de 16^e-eeuwse ambachtsman Willem Weyds aantreffen.

14.5. De spelling van het Middelnederlands

De spelling van het Middelnederlands maakt op het eerste gezicht een chaotische indruk. Die indruk is niet geheel ten onrechte: strenge spellingregels zoals heden ten dage bestaan, bestonden er in de Middeleeuwen nog niet. Toch zijn er wel bepaalde schrijftradities geweest en zeker per auteur was er een tamelijk grote vastheid per woordvorm. De moeilijkheden om een tot dusver niet of weinig geschreven taal te gaan schrijven, moeten uiteraard niet onderschat worden.

Zoals bekend wordt voor het Nederlands het latijnse schrift gebruikt. Een probleem daarbij was – er is in 13.6 al op gewezen – dat er niet voldoende letters in voorkwamen om alle klanken van het Nederlands te spellen. In het vorig hoofdstuk is dit al in verband met het Oudnederlands ter sprake gekomen. Bij de spelling van de korte vocalen was het probleem nog niet zo groot: men gebruikte <a>, <e>, <i>, <o> voor resp. *ǣ*, *ĕ*, *ī* en *ō* terwijl men <u> omdat *ū* niet voorkwam (die was in gesloten syllabe *ō* of *ø* geworden), heel goed voor de *ø* kon gebruiken. Met de <e> werd overigens ook de sjwa aangeduid. Misschien had de sjwa vaak een [e]-achtig timbre.

De genoemde vijf vocaalkens waren echter de enige in het Latijn; lengteverschillen werden in het Latijn namelijk niet tot uitdrukking gebracht. Deze conventie vinden we behalve in het Oudnederlands (vgl. 13.6) ook nog in het oudere Middelnederlands terug; voorbeelden zijn <jar> ‘jaar’; <en> ‘een’; <win> ‘wijn’; <port> ‘poort’; <hus> ‘huis’. Dit was van het begin af aan weinig bevredigend, maar het werd nog onbevredigender toen door allerlei klankontwikkelingen het aantal lange vocalen en daarmee ook het aantal klankopposities aanmerkelijk toenam. In de loop van de tijd ontstonden er verschillende manieren om in gesloten lettergreep lengte aan te duiden: toevoeging van <e> (wat het vaakst voorkomt), toevoeging van <i> (vooral oostelijk; nu nog in plaatsnamen als bijv. *Oirschot*) en verdubbeling: <jaer>, <jair>, <jaar>. Hierbij kan <ee> op twee manieren worden opgevat, namelijk als toevoeging van <e> of als verdubbeling. Ook bij <ij> is

dat mogelijk: er is sprake van toevoeging van <i> of van verdubbeling; hoe dan ook is voor de duidelijkheid de tweede <i> verlengd tot <j>.

Het is echter niet zeker of er wel van pure verlenging sprake was: het is mogelijk dat spellingen met als tweede teken <e> of <i> diftongen aangeven, in het geval van <e> met een sjwa-achtig tweede element. Ook bij spellingen als <ou>, <au>, <eu> moeten we met deze mogelijkheid rekening houden: de <u> kan een [u]-achtig element aangeven. Verdubbeling kan op een zuivere monoftong wijzen; ook bij spellingen met <ei> of <oi> vóór <r> (vgl. *heirbaan*, *Oirschot*) moeten we wel verlenging aannemen. Het is verder opvallend dat in open syllabe lange vocalen vaak met één letter worden aangegeven. Dit zou erop kunnen wijzen dat ze daarin niet duidelijk lang maar half lang waren. We moeten er verder mee rekening houden dat het aantal letters beperkt was en dat men uit nood verschillende maar fonetisch verwante klanken op dezelfde manier schreef.

In de open lettergreep was de aanduiding van het kwantiteitsverschil geen probleem: doordat korte vocalen daarin gerekt (verlengd) waren, was iedere vocaal daarin lang. Komt daarin toch “verlenging” voor naast “niet-verlenging”, dan is er reden om aan een kwantitatief verschil te denken, bijvoorbeeld bij <stenen> ‘steunen’ tegenover <steen> ‘stenen’, met een monoftong tegenover een diftong. Nadat de, dubbel gespelde, lang uitgesproken consonanten (geminaten, naar lat. *gemini* ‘tweeling’) in de loop van het Middelnederlands verkort werden, kon een kwantiteitsverschil (waarmee ook een kwaliteitsverschil gepaard ging) indirect door de consonantspelling worden uitgedrukt: vgl. <zakken> (bij <zak>) tegenover <zaken> (bij <zaak>). Dat men zich conformeerde aan het Latijn, blijkt ook uit de consonantspelling. Zo schreef men <c>, <qu> en <x> hoewel men in plaats daarvan resp. <s> of <k>, <kw> en <ks> had kunnen schrijven. De letter <c> kon men in romaanse leenwoorden voor de klank *ś* of *ts* vóór <i> of <e> gebruiken: *cijns* ‘belasting’, *cesseren* ‘wijken’; voor de *k* in deze positie gebruikte men <k> (bekend van het griekse alfabet: <κ>, maar ook van het latijnse, bijv. in *Kalendae* ‘kalender’): *kiesen*, *kerke*. Voor [k] vóór <a>, <o> of <u> kon men echter zonder kans op verwarring <c> gebruiken: *camere*, *coeke*, *cure*: een *ś*- of *ts*-klank kwam in die posities niet voor omdat (in ieder geval) in het Picardisch (het aan het Vlaams grenzende franse dialect) (palatalisering van *k* alleen vóór palatale vocaal had plaatsgevonden. Ook vóór consonant kon men <c> gebruiken: *clacht*, *cnijf*, *cruden*. De <c> werd dus op een romaanse manier gebruikt; omdat in het Nederlands [k] ook vóór palatale vocaal kon optreden, had men daarvoor het teken <k> nodig.

Ook bij het verschil tussen <g> en <gh> speelt op de achtergrond het Romaans mee: zo wordt de *γ* vóór <a>, <u> en <o> en ook voor consonant meestal als <g>, vóór <e> en <i> als <gh> maar daarnaast ook vaak met <g> gespeld. Vgl. *gaen*, *goet*, *gulden*, *groet*; *gheven*, *ghierich*. Staat <g> vóór <e> of <i>, dan kan dit als een aanduiding van een palatale klank, bijv. *z* worden begrepen: *geeste* ‘geschiedenis’ (lat. *gesta*, hedendaags nld. *geste*). Hier vond in het Romaans palatalisatie van oorspronkelijke *g* plaats. Omdat in het Middelnederlands *γ* ook vóór palatale vocaal kon voorkomen, kwam de tekencombinatie <gh> goed van pas. Men maakte dus gebruik van het aanvullende teken <h> dat hier geen aspiratie maar een fricatief aangeeft. <g> werd overigens ook vóór consonant gebruikt: *groet*. Dit <h>-element vinden we ook in de <ch>-spelling voor *χ*, die voor een oudere <h>-spelling in de plaats is gekomen. Deze spelling staat dus voor *k* + fricativiteit = *χ* zoals <gh> staat voor [g + fricativiteit]. De eerste spelling kan voor de laatste tot voorbeeld gediend hebben.

Aspiratie en fricativiteit werden oudtijds over één kam geschoren; zo worden de griekse <φ>, <θ> <χ>, die aspiraten aangaven, nog altijd hetzij als fricatief (phi = fi, chi) hetzij als aspiraat (th) uitgesproken.. Zie ook 13.3. (Voor de spelling <cg> zie 36.6.3, voor de spellingen <s> en <z> 36.4.5.)

In het algemeen werd er in de middelnederlandse periode meer “op de klank af” gespeld dan tegenwoordig. Zo werden de morfologische spellingprincipes over het algemeen niet toegepast, te weten het principe van de gelijkvormigheid en dat van de analogie. In het moderne Nederlands wordt <(ik) bied> met <d> gespeld omdat we bij verlenging een d horen: *bieden*; de stamvorm krijgt dus een constante spelvorm (gelijkvormigheid). In het Middelnederlands zal men de spelling <(ic) biet> aantreffen. In de derde persoon spellen we nu <(hij) biedt>; de extra <t> is eraan toegevoegd naar *analogie* van <(hij) maakt>. De gebruikelijke middelnederlandse spelling is <(hi) biet>. Ook reducties en assimilaties komen in de middelnederlandse spelling vaak tot uitdrukking: vergelijk <omberen> ‘ontberen’, met in de uitspraak wegval van t en assimilatie van de n aan de b. Sommige flexievormen kregen daardoor in hun geschreven vorm iets ondoorzichtig: vgl. <miere>, <diere>, <siere>, <derre>; de betreffende vormen zijn door syncope van de sjwa en assimilatie van de n aan r uit *minere*, *dinere*, *sinere*, *dēsere* (o.a. gen.sg.fem. bij *mijn*, *dijn*, *sijn*, *dese*) ontstaan. Ook clisisverschijnselen werden in de spelling verdisconteerd: vergelijk <darme man> ‘de arme man’ (proclise) en <(hi) leidene> = (hi) leide ene ‘hij leidde hem’. (Let op de spelling met één <d>.) Mogelijk houden deze middelnederlandse spellinggewoonten verband met het feit dat de teksten meer dan nu bestemd waren om door de weinige mensen die lezen konden, te worden voorgelezen.

Subfonologische verschillen werden over het algemeen niet in de spelling tot uitdrukking gebracht. Zo is er geen verschil in spelling tussen <(ic) neme> en <(ic) lere> hoewel we daarin niet precies dezelfde ē moeten aannemen, in fonetisch schrift respectievelijk [e.] en [I:], de laatste als combinatorische variant vóór r. Vergelijk de moderne spellingen <neem> en <leer>, beide met <ee> en met hetzelfde uitspraakverschil.

Ten slotte: kenmerkend voor de middelnederlandse handschriften is dat daarin vergeleken bij wat we nu gewend zijn, maar weinig interpunctie voorkomt. De interpunctie die men in latere uitgaven aantreft, is daarin door de tekstuitgever aangebracht. Verder werd er met afkortingen gewerkt: zo kon de plaatsnaam *Worm/Wurmhout* als <Wrmhout> genoteerd worden en *ende* als <en> met een streepje boven de <n>. Een spelling als <mēsch>, soms ook met een tilde, staat voor <mensch>. Samenstellende delen konden los van elkaar geschreven worden: <sater daghes>; zelfs affixen konden van de stam gescheiden worden: <ghe daen>.

Voor het overige komt de middelnederlandse spelling bij de behandeling van de afzonderlijke klanken aan de orde.

14.6. *Het Nieuwnederlands*

Het belangrijkste proces in de nieuwnederlandse periode is de standaardisering. Hieraan is hoofdstuk 15 gewijd. Ook de beregeling van de spelling, die een belangrijk onderdeel van de standaardisering uitmaakte, komt daarbij aan de orde. We beperken ons in dit hoofdstuk tot de verdere ontwikkeling van de dialecten. Het begrip *dialect* vatten we ruim op: ook de substandaardvariëteiten die in het Randstadgebied gesproken worden en een sociaal continuüm met de standaardtaal vormen, vallen eronder.

Ook binnen het Nieuwnederlands kunnen we globale dialecten onderscheiden: Vlaams, Brabants, Limburgs enz., maar ook nu moeten we ons, gezien het continuüm waarmee we te maken hebben, van de relativiteit van deze onderscheidingen bewust blijven. Van zuidelijke uitstraling naar het noorden is sinds de politieke scheiding rond 1585 geen sprake meer. In het zuiden blijft naast alle franse invloed een brabants centrum (Antwerpen, Mechelen) zijn invloed uitoefenen, bijvoorbeeld

bij de uitbreiding in westelijke en oostelijke richting van de uit owgm. \bar{i} en \bar{u} ontstane diftongen (in bijv. *wijn* en *huis*); ook in de zogenaamde tussentalen (15.10) lijkt deze invloed door te werken. In het noorden wordt de invloed van Holland overheersend (hollandse expansie; zie par. 2.2 dit hoofdstuk). Ook heden ten dage is dit gewest talig dominant. Allerlei, meestal nog sociaal gestigmatiseerde, vernieuwingen als een sterke diftongering van \bar{e} , \bar{o} , $\bar{ø}$ (*een heel grote neus* > *een heil groute nuis*), de overgang van -je in -ie (*wat zaggie?* ‘wat zag je?’; *pakkie* dim. < *pakje*), de eerste persoon op -t (*ik gaat*), *hun* als subjectsvorm, verbreiden zich vanuit het Randstadgebied over heel Nederland. Een meer prestigieus voorbeeld is de “gooise” (retroflexe?) r, die vooral bij jongeren te horen is. Opmerkelijk is ook het prestige dat o.a. een (door vele ouderen nog afgekeurde) [ai]-achtige uitspraak van de ei <ei, ij> bij jonge succesvolle mensen, in het zogenaamde *Poldernederlands*, heeft gekregen. Omdat deze verschijnselen niet over de grens met België heen komen, leiden ze tot nieuwe noord-zuidtegenstellingen.

Door de standaardisering raken vanaf de 16^e eeuw de dialecten buiten zicht. Het zijn de kluchten waarin we ze, zij het in de vorm die er door de auteurs aan gegeven is, nog kunnen terugvinden. Daarnaast beschikken we over zogenaamde egodocumenten: brieven, dagboeken en dergelijke. Een belangrijke collectie egodocumenten vormen de “sailing letters”: brieven van en aan hollandse zeelieden, die tijdens oorlogen door de Engelsen zijn buitgemaakt en bewaard zijn gebleven. Ze bevinden zich nu in het Nationaal Archief te Kew bij Londen. Maar ook met dergelijke brieven moeten we voorzichtig zijn, in die zin dat ze niet geschreven hoeven te zijn door de afzenders. Er waren mensen die voor geld brieven schreven voor anderen en daarbij modellen gebruikten. Het is dus niet altijd zeker dat we er echt informeel en plaatselijk gekleurd taalgebruik mee op het spoor komen. De bestudering van egodocumenten is intussen een belangrijke onderzoeksstroming binnen de historische taalkunde geworden. Het is daardoor beter mogelijk geworden de regionale en sociale inbedding (dus qua regio, sociale klasse, leeftijd, gender) van een taalverandering op het spoor te komen.

Aantekeningen

Zie de Algemene Bibliografie (o.a. 3.5). Zie in Schönfeld hoofdstuk XI. Voor de algemene lijnen zie Van der Wal & Van Bree 2008. Voor de (oorspronkelijke) synoniemie bij *dietsch* en *duitsch* zie De Grauwe 2003a. Zie ook De Grauwe 1992 voor de termen *hoogduits*, *nederduits*, *nederlands* enz. De Grauwe beklemtoont dat men binnen het continentale Westgermaans uiteraard wel weet had van diversiteit maar niet, ook niet in de geschreven taal, een wezenlijk verschil ervoer tussen de verschillende vormen “Duits”. Voor de benamingen voor het Nederlands in het bijzonder in taalkundige geschriften Ruijsendaal 2004. Een leerboek voor oudere fasen is Mooijaart & Van der Wal 2011. Hierin is ook een keur van middelnederlandse en 17^e-eeuwse teksten opgenomen. Voor de visie van Jan Goossens op het nederlandse taalgebied zie Goossens 1986. Zie in dit verband ook Goossens 2008.

Zie voor de oud/old-isoglosse als afbakening van noordoostelijk Nederlands Kloeke 1954. De hoogduitse kleuring wordt onderzocht in De Haan 1999. Voor de westfaalse expansie zie behalve publicaties van K. Heeroma, van wie het idee afkomstig is (zie o.a. Heeroma 1964a), de kritisch-positieve bespreking in Kremer 1980. In Heeroma 1964a komen overigens ook andere taallagen in het Oostnederlands ter sprake. Zie ook Goossens 2008, 44 die de historicus Slicher van Bath aanhaalt: de hollandse expansie in het oosten bouwde voort op een utrechtse. De benamingen van de “oosterse” schrijftaal komen ter sprake in Niebaum 1986 die voor *Nedersaksisch* opteert en voor het gebied ten westen van de huidige staatsgrens voor *Westnederlands*. Zie ook De Grauwe 1992. Nedersaksische elementen in de Stellingwerver Beneficiaalboeken worden besproken in Bloemhoff 2014. Voor de twentse oorkonden zie Seyger 2002; voor Zwolle zie Peters 2006. Over beïnvloedingen over en weer bij de Duits-Nederlandse staatsgrens zie Kremer 1978. In Goossens 2008, 117-134, vinden we een overzichtelijke bespreking van de status van het Nederlands in de Duitse grensgebieden.

Voor de brabantisering van het Oostvlaams zie Taeldeman 1987; zie ook voor een gebied ten westen van de Dender Swaef 1986. Zie in dit verband ook Goossens 1992 over de invloed van het brabantse stedencluster op het gentse. Uit bepaalde dialectologische literatuur blijkt dat de steden niet altijd met de ontwikkelingen op het platteland meegaan. Vergelijk voor Gent Taeldeman 1985 en voor Brugge Lips 1986. Soms zijn de steden progressief en willen ze zich

ook tegen het omringende platteland afzetten, soms zijn ze conservatief. Zoals ook uit de genoemde publicatie van Goossens blijkt, moeten we ook rekening houden met invloeden via stedennetwerken.

Het klassieke boek over de hollandse expansie is Kloeke 1927; vgl. ook Kloeke 1926. Het idee van deze expansie vinden we trouwens al bij Jan te Winkel (1847–1927). Interessant in dit verband is wat Gysseling (1962, 22) opmerkt, namelijk dat in de 11^e /13^e eeuw het Zuidhollands na in de voorafgaande eeuwen gevoed te zijn door “Vlaamse impulsen” zelf “agressief” wordt, noordwaarts en oostwaarts, en dat de hollandse expansie eigenlijk al rond die tijd, de tijd van de dijkenbouwers, begint. Het leidse stadsdialect wordt behandeld in Wortel 2002. In Goss & Howell 2005 wordt voor de ontwikkeling van de hollandse stadstaal veel gewicht toegekend aan het feit dat, in casu in Den Haag, veel mensen uit vele streken neergestreken waren (vgl. par. 2.1 dit hoofdstuk). Dat werkte een keuze voor het eenvoudigste systeem in de hand.

Voor het onderscheid tussen Vroegmiddelnederlands en Laاتمیدelnederlands zie Van den Toorn e.a. 1997. Het vroege Middelnederlands wordt daarin behandeld door W. Pijnenburg, het late door R. Willemyns.. Van laatstgenoemde is de informatie over de drie geleidingen in de het Laاتمیدelbrugs afkomstig. Willemyns laat ook zien hoe belangrijk cultuurinvloed al in de middelnederlandse schrijftaal was: door oostelijke invloed werden westvlaamse elementen vermeden. Taeldeman 1982, 285) ziet voor het terugdringen van de ingweonismen het einde van de 14e eeuw als symbolisch keerpunt. Voor *pjet* voor ‘paard’ zie Goossens 1977, 58.

Voor de spelling van mnl. lange a in gesloten lettergreep zie Hogenhout-Mulder 1987. Over (vooral) de middelnederlandse spelling zie Goossens 1997, waarin meer dan in dit hoofdstuk mogelijk was, ook ruime aandacht aan de oostelijke dialecten besteed wordt. Goossens constateert voor de oostelijke spellingen in vergelijking met de duitse een verwestelijking (vernederlandsing). Methodologisch van belang is Van Reenen & Mulder 2003: de middeleeuwse spelling is niet chaotisch maar voor een groot deel gerelateerd aan regio, periode en tekstsoort. Voor het overige kunnen spellingen op interne variatie en taalverandering wijzen. Dank zij de computertechniek en wiskundige methoden van kwantitatieve dataverwerking kunnen we in de ogenschijnlijke chaos regelmaat ontdekken. Over de interpretatie van de zogeheten verlengingstekens in de middelnederlandse spelling zie Van Reenen 1993. Zie voor de mnl. spellingen <g> en <gh> ook Van Reenen en Huijs 1999. Een grafematische analyse van de *Statuten van de Gentse Leprozerie* bevat Larsen 2001. Het idee dat vocalen in open syllabe half lang zouden zijn geweest, is van Caron (1972, 160-163); zie in dit verband ook Van der Sijs (2004, 229-230) die op mededelingen in die richting bij de grammatici Ampzing (1628) en Van der Schuere (1612) wijst. Uit een vergelijking tussen de Delftse Bijbel van 1477 en de Statenvertalingen van 1637 in Schoonheim & van der Sijs 2000 blijkt dat er bij clisis steeds minder aaneengeschreven wordt. Een (overigens al wat ouder) overzicht van de geschiedenis van de spelling geeft De Vooy 1940. passim.

Over de “sailing letters” zie bijv. Van der Wal 2006 maar zie ook Nobels 2013 (inleiding) of Simons 2013 (idem) waarin in verband met het onderzoek van egodocumenten ook Netty van Megen (voor de 17^e-eeuw) genoemd wordt. Samenvattend is Rutten en Van der Wal 2014. Verder wordt voor Vlaanderen op de groep rond Roland Willemyns en Wim Vandenbussche en voor het 16^e- en 17^e-eeuwse Holland op die rond Robert Howell gewezen.

15. STANDAARDNEDERLANDS

(1. Inleiding, 2. Macroselectie: dialectbronnen, 3. Microselectie, 4. Voortgezette normering, 5. Uitbreiding, 6. Substandaard Nederlands (het moderne Hollands), 7. Superstandaard (Geaffecteerd), 8. De standaardtaal in Vlaanderen, 9. Codificatie, 10. Dialect en standaardtaal, 11. Spelling (11.1. Spellingregeling, 11.2. Spellingprincipes, 11.3. Het morfologische principe, 11.4. Homografenvermijding, 11.5. Afsluitende opmerkingen), Aantekeningen)

15.1 Inleiding

Op twee plaatsen binnen het continentaal westgermaans dialectcontinuum ontstaat er vanaf het begin van de Nieuwe Tijd een standaardtaal. In 9.5 is al de hoogduitse standaardtaal genoemd; hier gaat het om het Standaardnederlands. In de loop der eeuwen krijgen deze standaardtalen een steeds duidelijker eigen karakter. Met een oudere term spreekt men voor het nederlandse taalgebied van *Algemeen Beschaafd Nederlands*, afgekort AB(N), *algemeen* niet in de zin van ‘algemeen gesproken’ maar in die van ‘niet aan een bepaalde streek of plaats gebonden’ of in de zin van ‘algemeen als norm erkend’, *beschaafd* niet in de zin van ‘intrinsiek beschaafd’ maar in die van ‘binnen de taalgemeenschap als beschaafd beschouwd en als norm aanvaard’.

Er waren diverse factoren die in de 16^e eeuw, na een aanloop tot prestandaardisering in het Middelnederlands (zie 14.3), tot standaardisering hebben geleid. Behalve het opkomende nationalisme moet de uitvinding van de moderne boekdrukkunst genoemd worden. Het was in het belang van de boekdrukker, en van de auteur, dat zijn boeken over een zo groot mogelijk gebied gelezen konden worden. Een zo uniform mogelijke taal en vooral spelling waren daarvoor noodzakelijk. Het is dan ook niet toevallig dat de eerste (in druk verschenen) nederlandse spellingkunde, de *Néderlandsche Spellynghe* van 1550, van de hand van een drukker was, de Gentenaar Joos Lambrecht, die een uniforme weergave van klanken nastreeft. Dat er al in de 16e eeuw een belangrijke stap in de richting van de huidige standaardtaal gezet werd, blijkt uit de uitgave van de *Rhetoricaele Wercken* van Anthonis de Roovere uit 1562. De drukker ervan, de antwerpse (dus brabantse) Jan van Ghelen, heeft deze van westvlamismen gezuiverd. Interessant is echter dat er ook typische brabantismen in ontbreken.

Aan de vorming van het Standaardnederlands hebben grammatici en schoolmeesters in de 16^e, 17^e, 18^e eeuw (en later) doelbewust gewerkt. Welke elementen waren aanvaardbaar, welke niet (*microselectie*, zie hieronder)? Ze spiegelde zich daarbij aan het taalgebruik van de hogere kringen in de hollandse steden (volgens Vondel in de eerste plaats Amsterdam en Den Haag) terwijl omgekeerd de hogere standen zich naar de voorschriften van de grammatici richtten. Hoe dit precies in z'n werk ging, moet geval voor geval bekeken worden. Vooral uitspraak en spellingkwesies vroegen de aandacht: spellingen werden op de als beschaafd beschouwde uitspraak gebaseerd of omgekeerd de beschaafde uitspraak op basis van spellingen. De standaardisering manifesteerde zich in de eerste plaats in de geschreven taal. De gesproken taal kwam later aan de beurt: zo werd in de 19^e eeuw ook in gegoede burgerkringen nog dialect gesproken. Ook betrekkelijk laat kwam de syntactische normering van de grond.

CASUS. *De passage bij Vondel*

Vondel geeft zijn mening over de zich ontwikkelende standaardtaal in de volgende passage in zijn *Aenleidinge ter Nederduitsche Dichtkunste* van 1650:

“...Deze spraeck wort tegenwoordigh in ’s Gravenhage, de Raetkamer der Heeren Staten, en het hof van hunnen Stedehouder, en t’Amsterdam, de maghtighste koopstadt der weerelt, allervolmaekst gesproken, by lieden van goede opvoedinge, indien men der hovelingen en pleiteren en kooplieden onduitsche termen

uitsluite: want out Amsterdamsch is te mal, en plat Antwerpsch te walgelijck, en niet onderscheidelijck genoeg. Hierom moeten wy deze tongen matigen, en mengen, en met kennis besnoeien, oock niet al te Latijnachtigh, nocte te naeu gezet en nieuwelijck Duitsch spreken ...”

Er is veel discussie mogelijk en ook geweest over de vraag waarom het oude Amsterdams te mal en het platte Antwerps te walgelijk zijn (de opgeroepen affecten zijn ook verschillend). Was het Antwerps te walgelijk omdat het extreme diftongen had (aai voor <ei>/<ij>, oi voor ui) en het oude Amsterdams te mal omdat <ij> en ui daarin nog monoftongen (lange ie of lange uu) of lichte diftongen ((Ij] of [øj] waren? En was het Antwerps niet *onderscheidelijck genoeg* omdat het geen verschil meer maakte tussen <ei> en <ij>? Maar ook de laatste zin roept heel veel vragen op.

We kunnen in het standaardiseringsproces vier fasen onderscheiden (oftewel vier aspecten want de betreffende fasen kunnen elkaar overlappen): selectie (te onderscheiden in macro- en microselectie), codificatie, functie-uitbreiding (*elaboration of function*) en acceptatie (sociale en regionale verbreiding). Het gaat hierbij om de volgende vragen: welk dialect/welke dialecten wordt/worden uitverkoren (macroselectie)? welke concrete vormen worden geaccepteerd, welke niet (microselectie, ook wel normering te noemen)? hoe wordt ze vastgelegd in grammatica's en woordenboeken (codificatie)? voor welke doeleinden wordt de standaardtaal in gebruik genomen (functie-uitbreiding)? hoe verbreidt ze zich in sociaal en regionaal opzicht (acceptatie)?

15.2 Macroselectie: dialectbronnen

De belangrijkste bron voor de zich ontwikkelende standaardtaal was het dialect van Holland. Dat is niet verwonderlijk omdat ze immers in het gewest Holland is ontstaan. Eerder in de 16^e eeuw zag het ernaar uit dat er een standaardtaal op Antwerpse basis zou ontstaan: Antwerpen was immers in die tijd cultureel en economisch de belangrijkste stad in de Nederlanden. Door het krijgsverloop van de 80-jarige oorlog kwam Antwerpen weer in spaanse handen (1585: val van Antwerpen en afsluiting van de Schelde) waardoor het cultureel en economisch zwaartepunt naar Amsterdam verschoof.

Dit verhinderde niet dat ook de zuidelijke dialecten (Vlaams en Brabants) een belangrijk aandeel in de standaardtaal leverden. Hierop is al in het vorige hoofdstuk gewezen (zie hfdst. 14). Dit gebeurde vooral via de schrijftaal: in de late Middeleeuwen was men, om te beginnen in het zuiden, begonnen om het Nederlands te schrijven hetgeen resulteerde in een zuidelijk getinte schrijftaal inclusief spelling. Die zuidelijke invloed kan versterkt zijn door de uitwijking van (protestantse) brabanters en vlamingen naar de noordelijke Nederlanden. Omdat dezen een hogere cultuur vertegenwoordigden, kunnen de autochtone sprekers aan hen een voorbeeld genomen hebben.

De mensen in het noorden namen de zuidelijke schrijftaal voor een belangrijk deel over en via deze schrijftaal kwamen zuidelijke elementen ook in de gesproken taal terecht. Diverse hollandse eigenaardigheden hebben daardoor in de standaardtaal geen kans gekregen, bijv. *veul* voor *veel*, *stien* voor *steen*, *zeun* voor *zoon*, *stik* voor *stuk*, *breg(ge)* voor *brug*. Dit waren overigens niet alleen hollandse eigenaardigheden; ze kwamen ook in zuidelijke dialecten voor: *veul* was ook brabantse, de andere drie vormen kwamen meer bij de kust voor. In de middelnederlandse periode had dus al, maar dan wel in het zuiden, een schiftingsproces plaatsgevonden. Soms ontstond er een stilistisch verschil, bijvoorbeeld bij het zuidelijke *werpen* in de schrijftaal en formele gesproken taal tegenover het hollandse *gooien* in de informele gesproken taal. Soms ook kozen de grammatici voor de vormen van de hollandse spreektaal. Een voorbeeld daarvan zijn de verkleinwoorden op -(t)je waaraan men uiteindelijk, vanwege de “zoetvloeiendheid”, de voorkeur gaf boven de zuidelijke op -ke; de nieuwe hollandse op -ie: vgl. *boekse*, *boekje*, *boekie*, konden er echter niet mee door. Dat de vormen op -

(t)je sterk stonden en ook in de standaardtaal aanvaard werden, kan ook bevorderd zijn door het feit dat het hollandse systeem in vergelijking met het brabantse (met naast k- ook j-vormen na -d/-t) eenvoudiger was. Naarmate de tijd vorderde was er van een toenemende verhollandsing van de schrijftaal sprake.

De zuidelijke elementen staan door hun afkomst hoger genoteerd dan de autochtoon hollandse. Op lexicaal vlak hebben we daar al een voorbeeld van gezien: *werpen* tegenover *gooien*. Vergelijk ook vormen met uu (uit het Westvlaams) tegenover ou uit het Hollands (de ou is overigens ook brabantse) als *nu – nou, duwen – douwen* (*nou* als tussenwerpsel is wél geaccepteerd evenals *douw* in *een douw krijgen* ‘een reprimande, straf krijgen’). Vergelijk verder vormen met ie (uit het Vlaams) tegenover uu of ui (uit het Hollands) als *lieden – lui(den), bestieren – besturen, kieken – kuiken*. Hier zijn de vormen met ui gewoon, die met ie ouderwets-deftig, kenmerkend voor geschreven of plechtig gesproken taal. Een betekenisverschil is ontstaan bij *Diets* (nu vooral ‘Middelnederlands’) tegenover *Duits* (vgl. 14.3).

Dat er in de standaardtaal ook vormen uit andere dialecten c.q. talen dan het Hollands, Vlaams of Brabants voorkomen, blijkt bijvoorbeeld uit *beuk* en *geneugte*, waarschijnlijk uit de noordoostelijke dialecten (tegenover *boek* en *genoegen*); uit het voornaamwoord *zich*, afkomstig uit het Hoogduits; uit *sjorren, sjouwen, tjalk, tjotter, gniffelen, gnorren, gnuiven* met anlautende sj, tj, gn uit het Fries, eventueel uit het friese substraat in het Noordhollands (zie 11.2); *amechtig*, met Umlauts-ë (naast *machtig*), uit het Limburgs of een ander oostelijk dialect. Oostelijke invloeden kunnen de standaardtaal bereikt hebben via hoogduits getinte teksten (bijbelvertalingen). Een voorbeeld daarvan is het al genoemde *zich*. Voor deze invloeden zou men ook kunnen denken aan de vele oostelijke immigranten in het 17^e-eeuwse Amsterdam. Deze immigranten (*Denen, Moffen, Poepen* zoals ze genoemd werden), genoten echter weinig prestige en zullen daarom aan de standaardisering weinig bijgedragen hebben. Op de taal van de lagere klassen zouden ze wel invloed uitgeoefend kunnen hebben.

Dat de standaardtaal in het westen van het taalgebied is ontstaan, bepaalt voor een belangrijk deel het westelijke karakter ervan; daar komt bij dat een groot deel van de zuidelijke elementen ook uit het westen, namelijk het zuidwesten, afkomstig is. Niet alleen kenmerkt dit westelijke karakter het Standaardnederlands ten opzichte van het andere Nederlands (gesproken binnen Nederland en Vlaanderen) maar ook ten opzichte van het Standaardduits en de naar een Standaardnederduits tenderende middeleeuwse Hanzetaal (vgl. 14.2.1). Zo heeft het Standaardnederlands *oud* en niet het hoogduitse *alt* of het nederduitse *old* en doet het niet mee met de Hoogduitse Klankverschuiving (zie 9.4.2). Verder laat het aanmerkelijk minder Umlaut zien dan het Duits zoals blijkt uit *machtig* waarin hoewel er in de volgende syllabe een i staat, de ä niet in ë veranderd is. In het Duits (vgl. *mächtig*) is dat door latere (secundaire) i-Umlaut wel gebeurd. Vergelijk verder nog *gast – gasten* tegenover *Gast – Gäste, dragen – hij draagt* tegenover *tragen – er trägt, koel – koeler* tegenover *kühl – kühler*. Wat de secundaire Umlaut betreft neemt het Standaardnederlands tesamen met de westelijke dialecten binnen het Germaans een uitzonderingspositie in (zie verder hfdst. 34). Hiermee houdt verband dat het ook de morfologische Umlaut mist: vergelijk ndl. *gast – gasten* met du. *Gast – Gäste*. (In syntactisch opzicht staan Duits en Nederlands echter dicht bij elkaar.)

15.3 *Microselectie*

Welke elementen werden in de standaardtaal toegelaten, welke niet? Vaak viel zoals we in de vorige paragraaf gezien hebben, de keuze op zuidelijke elementen, daarnaast echter ook op elementen uit het Hollands. Sociaal gezien kozen de grammatici de vormen van de hogere klassen maar verdedigden die met verschillende soorten van argumentatie. We gaan dit aan de hand van de volgende punten na.

1) Het *gezagsargument*. Gezag (autoriteit) was een belangrijke motivatie. De geschreven taal, de taal die men op school leert, werd als hoger gezien dan de gesproken taal die men al van kort na de geboorte kent. Aan de geschreven vormen werd vaak de voorkeur gegeven zoals in de vorige paragraaf al duidelijk geworden is. Een belangrijk aspect van de geschreven taal is de spelling; deze bepaalde vaak hoe de uitspraak moest zijn. Hoe belangrijk de spelling was en nog steeds is, blijkt uit het feit dat de uitspraak [bɔna.n] voor *banaan* of [pɔlisi] dan wel [plisi] voor *politie* nog steeds als “plat” worden beschouwd. We schrijven immers niet <benaan> of <pelitie>, laat staan <pliesie>.

De Renaissancegrammatici kenden ook aan het klassieke Latijn groot gezag toe: zoals het Latijn in elkaar stak, zo moest ook een geperfectioneerd Nederlands in elkaar steken. Daarom probeerden ze oude naamvalsverschillen (die verdwenen waren of op het punt stonden te verdwijnen) te handhaven. Ze presteerden het zelfs om verschillen in te voeren die in de gesproken taal nooit bestaan hadden. In het 16^e-eeuwse Nederlands kwamen als pronominale vormen naast elkaar *hen* (sterke vorm) en *hun* (zwakke vorm) voor. De grammatici, om te beginnen de leidse grammaticus Christiaan van Heule (17^e eeuw), maakten daarvan gebruik om naar latijns voorbeeld een naamvalsverschil in te voeren: *hen* als accusatief en *hun* als datief. Laatstgenoemde vorm moest ook na een voorzetsel gebruikt worden; later werd het ‘*hen* na een voorzetsel’. Ook uit deze wijziging blijkt hoe kunstmatig de regel was. Het voorstel van Hooft om ook in het enkelvoud *hem* en *hum* te onderscheiden, vond geen ingang.

De latere grammatici meenden ook dat men een voorbeeld moest nemen aan het taalgebruik van beroemde schrijvers als Joost van den Vondel en Pieter Corneliszoon Hooft. Dat nam niet weg dat de 18^e-eeuwse grammaticus Balthazar Huydecoper ook kritiek op Vondel durfde uit te oefenen. Er kan ook invloed van de Statenvertaling (1637) uitgegaan zijn al conformeerden de vertalers zich meer aan reeds gevestigde normen dan dat ze nieuwe normen introduceerden.

2) Het *esthetisch* argument. Een tweede belangrijke motivatie was *zoetvloeiendheid* (wij zouden zeggen: *welluidenheid*): was de klank mooi of prettig? Zo vond men zoals we in de vorige paragraaf al gezien hebben, -(t)je beter klinken dan -ke. En zo werd en wordt nog steeds een al te diftongische uitspraak van ee, oo en eu, bijv. in *een heile groute nuis*, als lelijk beschouwd. De afkeuring van de “platte” ai voor <ei, ij> vinden we al in de *Twe-spraack* (1584) van Spiegel. Op zichzelf is dit is een vreemde motivatie: taalklanken zijn in zichzelf niet mooi of lelijk. Waarom werd (en wordt) de genoemde diftong lelijk gevonden? Een gelijkaardige diftongische uitspraak van ee of oo is in het Standaardengels volstrekt geaccepteerd. De diftong in kwestie gold (en geldt) voor nederlandse standaardspreekers als onbeschaafd omdat ze hem associëren met als onbeschaafd beschouwde gróépen. Dergelijke “waarde-oordelen” over taalklanken verschillen dus van taalgemeenschap tot taalgemeenschap. We raken hier aan een interessante paradox: juist doordat taalklanken in zichzelf neutraal zijn, zijn ze zo geschikt om er waardeoordelen aan te verbinden.

3) *Vermijding van dubbelzinnigheid (ambiguïteit)*. De belangrijkste motivatie was vermijding van dubbelzinnigheid. Dubbelzinnigheid is een van de grootste zorgen voor standaardiserende grammatici. Vergelijk het verschil tussen *liggen* en *leggen* en dat tussen *kennen* en *kunnen*. In het hollandse dialect zijn deze werkwoorden samengevallen: *legge – lag – gelege, kenne – kon – gekend*. Vergelijk *hij gaat er even bij legge, ik lag ‘t boek op tafel, waar hebbie dat boek gelege?; schaatse mot je kenne, ik kon hem niet, schaatse heb ik nooit goed gekend*. Dat de verschillen zijn verdwenen, is historisch verklaarbaar (zie deel 2 Vormleer); de grammatici hebben ze voor de standaardtaal gehandhaafd. Een voorbeeld uit de vormleer is het verschil tussen het persoonlijke en het bezittelijke voornaamwoord: terwijl de standaardtaal heel vaak vier verschillende vormen heeft, in de eerste

persoon *mij/me* tegenover *mijn/m'n* (vóór de schuine streep staat de sterke, daarachter de zwakke vorm met sjwa), heeft het Hollands slechts twee vormen, namelijk een sterke en een zwakke, namelijk *mijn/me: dat is me/mijn boek* en *geef me/mijn dat*. De makers van de Statenvertaling noteerden in hun latijnse aantekeningen: *numquam mijn ut vulgus hic loquitur* ‘nooit *mijn* zoals het volk hier zegt’. De godgeleerde heren distantiëren zich hier duidelijk van het “vulgus”.

4) *Logica*. Vooral in een latere fase van de standaardisering ontleende men ook argumenten aan de logica. Zo werd een dubbele ontkenning, als bijvoorbeeld in *ik heb nooit geen brief meer van hem gekregen*, om het “onlogische” ervan afgewezen: min maal min is immers plus. Ook het voorbeeld van het, als voorbeeldig beschouwde, klassiek Latijn kan bij dit verbod een rol gespeeld hebben. Er zijn echter talen zoals het Afrikaans (dochter van het Nederlands) waarin een dubbele ontkenning geaccepteerd is: vgl. *jy sal nêrens kom nie* ‘jij zult nergens komen’. In de slavische mtalen zijn zinnen met bijvoorbeeld vijf dubbele ontkenningen volstrekt geaccepteerd zijn. Vergelijk de tsjechische zin *nikdy nikde nikomu nic nekupuje* lett. ‘nooit nergens voor niemand niets niet-ik-koop’, in het Standaardnederlands vertaald: ‘nooit koop ik ergens voor iemand iets’. Is een zin ontkenkend, dan worden in zulke talen alle daarvoor in aanmerking komende woorden ontkend, wat ook als “logisch” kan worden beschouwd: je koopt immers ook nergens, en voor niemand, en niets, en je koopt niet. Het voorbeeld is trouwens een zin met vijf ontkenningen waardoor we wiskundig gezien toch negatief uitkomen. Uit de slavische talen blijkt dus overduidelijk dat het verbod van dubbele ontkenningen in het Standaardnederlands volstrekt kunstmatig is. Ook hier kan de distinctie tot het volk een rol gespeeld hebben.

5) *Distinctiedrang*. Dat distinctiedrang (die al eerder genoemd is) een belangrijke rol speelde, wordt ook door het volgende geval bewezen. In het Middelnederlands werd dezelfde vorm gebruikt voor zowel het persoonlijke als het wederkerende voornaamwoord, namelijk *hem* of *haer*: *hi wast hem* kon dus betekenen: ‘hij wast hem’ of ‘hij wast zich’, *si wast haer* ‘zij wast haar’ of ‘zij wast zich’, *si wassen haer* ‘zij wassen haar’ of ‘zij wassen zich’. In het hollandse dialect werd deze dubbelzinnigheid opgelost door een nieuwe vorm met *eigen*, namelijk *z'n eige* of *d'r eige*. Vergelijk *hij wast z'n eige*, *zij wast d'r eige*, *zij wassen d'r eige*. De grammatici kozen voor een andere oplossing; ze ontleenden een vorm uit het Hoogduits, namelijk het al een paar keer genoemde *zich*. Ook de grammatici losten de dubbelzinnigheid op maar wezen de vormen van de volkstaal af. Een samenspel dus van een structurele en een sociale factor.

Distinctiedrang speelde dus in de 17^e eeuw al een belangrijk rol. Hierbij moeten we ook denken aan de tegenstelling – platteland: bepaalde vormen of klanken werden toen al als *boers* beschouwd. Ze werden in de literaire taal niet toegelaten tenzij om de taal van plattelanders te karakteriseren. Een voorbeeld zijn de velariseringen als bijv. in *verstanckt* voor ‘verstand’.

6) *Een ingewikkeld voorbeeld*. Een ingewikkeld voorbeeld is de diftong ei. Oorspronkelijk gaven de spellingen <ij> en <ei> een verschillende uitspraak aan, resp. [ɛ̥i] en [ai] (in oudere uitspraak resp. [i:] and [ɛ̥i]). Hoewel de grammatici de samenval van deze klanken probeerden te voorkomen, slaagden zij daarin niet; ze slaagden er echter wel om in het verschil in spelling te handhaven. Op papier werd daarmee heel wat ambiguïteit vermeden: *weiden – wijden, leiden – lijden, weidt - wijdt, feit – fijt, mei – mij* enz. In de gesproken taal is er echter geen verschil in uitspraak meer, zonder echter dat dit noemenswaardige problemen geeft: de context werkt doorgaans desambiguerend. De “correcte” uitspraak werd [ɛi] en niet [ai]; de laatste uitspraak werd (wordt) binnen de maatschappij als substandaard beschouwd (wat niet wil zeggen dat er zuiver taalkundig iets op aan te merken valt!). De [ai]-uitspraak werd verworpen omdat noch de spelling <ei> noch de spelling <ij> een uitspraak

met een [a]-klank suggereert. Dit kan echter een rationalisatie achteraf zijn geweest; de geheime reden was wel dat de [ei] de uitspraak van de hogere en de [ai] die van de lagere klassen was of als dialectisch werd beschouwd. De laatste werd daarom als lelijk en onbeschaafd beschouwd. De grammatici slaagden er dus niet in om het uitspraakverschil te handhaven, wél het verschil in spelling, en om de extreme diftong [ai] buiten de norm te houden.

15.4 Voortgezette normering

In de loop van de tijd is (afgezien van mogelijke recente ontwikkelingen) het Standaardnederlands steeds uniformer geworden. Dat betekent in veel gevallen dat de regels strenger zijn geworden. Zo is veel, oorspronkelijk geaccepteerde, regionale differentiatie verdwenen. Omstreeks 1700 had volgens mededeling van de amsterdams taalkundige Lambert ten Kate (rond 1700) het beschaafde Rotterdams (Maaslands) nog twee klanken (fonemen) voor mod.ndl. ē en ō terwijl het oude verschil in het beschaafde Amstellands en Rijnlands (Amsterdams en Leids) al verdwenen was; nu is het in het Rotterdams en, voor zover het daarin bestond, ook in het Standaardnederlands verdwenen (vgl. hdst. 21 en 22). In de spelling bleef het nog tot 1946/47 officieel gehandhaafd: vgl. <weten> tegenover <steen> en <kolen> (in de kachel) tegenover <koolen> (die op het land groeien).

Ook allerlei doubletten werden opgeruimd. Zo kwamen in het 17^e eeuwse *molen* en *meulen* als gelijkwaardige vormen naast elkaar voor; deze vormen kunnen oorspronkelijk uit verschillende dialecten afkomstig geweest zijn. Eerstgenoemde vorm is de enige geaccepteerde vorm geworden. In andere gevallen is bij doubletten betekenisdifferentiatie opgetreden: vgl. *duf* – *dof*.

Vanaf de 18^e eeuw ging de taalreglementering zo ver dat er een grote afstand ontstond tussen de geschreven taal (die een echte “schrijftaal” werd) en de natuurlijke gesproken taal. Zo leest men bijvoorbeeld bij Potgieter (19^e eeuw) over “de onderscheidende gaven des humoristischen zangers”. We mogen aannemen dat in het gesproken 19^e-eeuws, ook van Potgieter zelf, een dergelijke archaïsche genitief niet meer voorkwam. In de loop van genoemde eeuw ontstond tegen deze schrijftaal (annex plechtig gesproken taal) steeds meer verzet waaraan vooral de naam van R.A. Kollewijn (1857-1942) verbonden is. Dit verzet riep op zijn beurt weer veel tegenverzet op. De acties van de zogenaamde Kollewijnianen resulteerden tenslotte in de jaren '30 en '40 van de 20^e eeuw in belangrijke vereenvoudigingen van de officiële taal in onderwijs en bestuur:

kunstmatige naamvalsverschillen werden afgeschaft en ook in de spelling verdwenen verschillen die geen steun meer vonden in de gesproken taal, bijvoorbeeld het verschil tussen <e> en <ee> en tussen <o> en <oo> in open lettergreep. En zo verdween ook de <sch> waar deze niet meer aan de uitspraak beantwoordde, namelijk in In- en Auslaut (bijv. in <visschen>, <visch>), maar niet in het suffix <-isch> (vgl. *afgodisch*). Het verschil tussen <ei> en <ij> en ook dat tussen <au> en <ou> bleef echter gehandhaafd hoewel ook deze verschillen in feite alleen nog maar op papier bestaan. Vooral de afschaffing van het verschil tussen <ei> en <ij> zou een breuk met de traditie geweest zijn. Ook in grammaticaal opzicht was er geen sprake van een radicale vereenvoudiging: denk aan het verschil tussen *als* (bij gelijkheid) en *dan* (na comparatief) en dat tussen *hen* en *hun* (zie boven). In natuurlijke gesproken taal worden steeds *als* en *hun* gebruikt; daarin is het dus *groter als* en niet *groter dan* en *ik zie hun* en niet *ik zie hen*.

Er zijn de laatste tijd tekenen die erop wijzen dat de norm minder streng wordt, d.w.z. meer speling toelaat. Een voorbeeld is het zogenaamde *Poldernederlands* (reeds in 14.6 genoemd), bij jonge succesvolle vrouwen en ook mannen, waarin vooral een aai-achtige uitspraak [ai] van de <ei/ij> opvalt terwijl de (oude) standaarduitspraak [ei] is. Het kenmerkt zich ook door een “platte” uitspraak van <ou/au>, namelijk als [au], en van <ui>, namelijk ongeveer als [ui], verder ook door een nogal gediftongeerde uitspraak van ee, eu en ook (*een heel grote neus* > *een heil groute nuis*). Deze

manieren van uitspreken zijn al van oudsher heel gewoon in een deel van het Hollands; het Poldernederlands moet ze daaraan ontleend hebben. Dat het substandaard voor de standaardtaal een bron van “vernieuwingen” kan zijn, blijkt ook uit woorden als *lullen*, *gelul* en *lullig*, afkomstig uit het slang (bewust informeel taalgebruik), die tegenwoordig door velen in de mond worden genomen. Een andersoortig voorbeeld zijn de zwakke preterita *raadde* en *stootte* die in de plaats van het oude sterke *ried* en *stiet* zijn gekomen. Zonder twijfel zijn deze zwakke vormen “van onderen op” gekomen.

15.5 *Uitbreiding*

De standaardtaal raakte vooral vanaf de 19^e eeuw in steeds meer situaties in gebruik: zo werd ze bijvoorbeeld vanaf de 16^e eeuw ook de taal van de wetenschap (*functie-uitbreiding*). Er vond ook uitbreiding in sociaal en regionaal opzicht plaats, in die zin dat men, eerst in het schrijven, later ook in het spreken, de standaardtaal als norm aanvaardde (*acceptatie*). Dit betekende echter niet dat het iedereen ook lukte om die norm in praktijk te brengen. Voor taalgebruik dat op die norm gericht is maar deze niet in voldoende mate benadert, kunnen we de term *standaardtalig* gebruiken. Onder standaardtaal en standaardtalig taalgebruik bevindt zich het dialect. Zoals we in 14.7 gezien hebben, is er in Holland (het Randstadgebied) een geleidelijke overgang tussen “dialect” en standaardtaal (een verticaal of sociaal continuüm). Om die reden spreken sommige taalkundigen liever niet van *dialect* maar bijvoorbeeld van *Substandaardnederlands*. In de volgende paragraaf gaan we dieper op dit substandaard in.

15.6 *Substandaard Nederlands (het moderne Hollands)*

Het substandaard van Holland zoals het in het Randstadgebied gesproken wordt, bevat nog kenmerken van het oude dialect, bijvoorbeeld (hierboven al genoemd) *nou*, *douwe* met *ou*, *mijn* voor *mij*, de “verwarring” van *kunnen* en *kennen* en van *liggen* en *leggen*, de dubbele negatie, maar niet *veul*, *stien*, *zeun*, *stik*, *breg*, *stiere(n)*, *kieke(n)*. Laatstgenoemde vormen wijzen erop dat het dialect zich aan de algemene taal heeft aangepast: *veel*, *steen*, *zoon*, *stuk*, *brug*, *sture(n)*, *kuike(n)*, echter niet zonder nieuwe klankontwikkelingen. De lagere klassen introduceerden nieuwe manieren van uitspreken, verschillend zowel van het oude Hollands als van de standaardtaal. Deze ontwikkeling houdt verband met de ingrijpende sociale veranderingen in het tijdperk van de industrialisatie. De oude standen-hiërarchie (die overigens al vanaf het einde van de Middeleeuwen op de helling was) maakte plaats voor een nieuwe hiërarchie van sociaal-economische klassen. Aan de ene kant ontstond er een sociale kloof tussen werknemers en werkgevers, aan de andere kant was er een groeiende eenheid. Deze was het gevolg van het verbeterde onderwijs, de toename van reële en sociale mobiliteit en de samenwerking op de werkvloer. Contrast en eenheid reflecteerden zich in de taal, de eenheid op fonologisch en het contrast op fonetisch niveau. Beide klassen beschikten over dezelfde fonemen maar spraken die op verschillende wijze uit.

De vormen voor ‘veel’ kunnen dienen ter illustratie. Een vrij algemene dialectvorm is *veul*; alleen het Westvlaams heeft de ongeronde vorm *veel*. Daaruit is zoals we al gezien hebben, de standaardvorm afkomstig. De standaarduitspraak is [ve.ʎ], dus met een lichte diftongering; in het Substandaard zoals o.a. in Holland gesproken, is deze diftongering duidelijker (zie par. 3 hieronder onder punt 2). De klank gaat in de richting van een ei: > [veil]. Deze vorm is in de plaats gekomen van de oude, ook hollandse vorm *veul*. We hebben ook gezien dat de beide andere middelhoge (half gesloten) vocalen, de geronde voorvocaal *ō* en de achtervocaal *ō*, vrij sterk gediftongeed kunnen worden.

Deze Randstaddiftongering begon in de steden. Een oude attestatie (misschien wel de oudste) is van Leiden en dateert van 1841, namelijk in de *Studenten-typen* van Klikspaan (Johannes Kneppelhout): *Heirejei* (ook *meheir* is van het Leids bekend) en *laiven* (het laatste woord met een wel erg extreme diftong). De diftongering had in Leiden zo'n succes dat ze getuige de eerstgenoemde vorm ook vóór r plaatsvond voor welke consonant in de standaardtaal in het algemeen geen diftong voorkomt. Vanuit de steden heeft de diftongering zich naar kleinere steden en plattelandstreken uitgebreid. De indruk is dat ze in het noorden, vooral rond Amsterdam, sterker is dan in het zuiden, hoewel de eerste attestatie dus is van Leiden.

15.7 Superstandaard (Geaffecteerd)

De situatie is in zoverre nog ingewikkelder dat er behalve van een *Substandaard* ook sprake is van een *Superstandaard*, het zogeheten geaffecteerde Nederlands ("bekakt"), waarmee mensen uit bepaalde hogere kringen, in klanken en woorden, zich van het Substandaard en misschien ook het neutrale Standaardnederlands willen onderscheiden. De hoogste klassen, oude adel en ook intellectuelen, distantieëren zich op een hypercorrecte manier van de klassen onder hen. Er wordt wel van Haags of Leids gesproken hoewel het Geaffecteerd in principe in het hele land gehoord kan worden. Misschien zijn Den Haag, waar veel oude adel woonde, en Leiden, een tamelijk elitaire universiteitsstad, de steden van oorsprong.

Mensen die geaffecteerd spreken distantieëren zich zo sterk van de te sterk gediftongeerde \bar{e} , \bar{o} en \bar{ou} dat ze de genoemde klanken zuiver monoftongisch uitspreken: [he.l], [gro.t], [nø.s] (distinctiedrang). Ook een [ai]-achtige uitspraak van de ei <ei./<ij> wordt vermeden door de ei wat [e.]-achtig uit te spreken terwijl de ui en de ou <ou>/<au> wat [ø]- en [o]-achtig klinken. Verder kenmerkt het geaffecteerd zich door een nogal open uitspraak van de \bar{e} en de \bar{o} die beide in de richting van [a] gaan, en door een licht palatale uitspraak van de \bar{a} . Er zijn ook een aantal lexicale voorkeuren, bijv. voor *iets voor op de boterham* in plaats van voor het "gewone" *broodbeleg*. Opvallend is ook dat sommige bekakt-sprekers bepaalde substandaard elementen (bijv. *motte* 'moeten') combineren met een geaffecteerd "accent". Het is alsof ze ermee te kennen willen geven dat ze al zoveel door geboorte of maatschappelijke positie betekenen dat ze zich dergelijke "ontsporingen" kunnen veroorloven. Het kan ook zijn dat de taal van de zeer hoge klasse (waarbij we aan de plattelandsadel kunnen denken) oorspronkelijk nogal substandaard was.

15.8 De standaardtaal in Vlaanderen

In de vorige paragrafen was de focus vooral op het noorden en daarbinnen op het Randstadgebied gericht. Door de dominantie van het Frans heeft het lang geduurd voordat in Vlaanderen het Nederlands weer een sterke positie ging innemen; de Vlaamse Beweging heeft daarbij een belangrijke rol gespeeld. Hoewel er in de 18^e eeuw al wel aanzetten daartoe waren, kwam de standaardisering in Vlaanderen pas laat goed van de grond, in de tweede helft van de 19^e eeuw van de grond. Een probleem was welk Nederlands men als basis voor de standaardtaal moest kiezen, een probleem van macroselectie dus. De integrationalisten die zich bij het noorden wilden aansluiten, wonnen het pleit. Zo werd na een hevige "spellingoorlog" voor een spelling gekozen die maar weinig afweek van de (noordelijke) spelling-De Vries en Te Winkel (zie par. 11.1 dit hoofdstuk). De spelling <ae> in bijv. <daed> en <daeden>, die in het zuiden nog lang, in afwijking van de spelling van Siegenbeek (11.1), in gebruik bleef omdat men hem als een symbool van vlaamse identiteit ervoer, moest nu wijken voor <a> en <aa>. In franse varianten van vlaamse plaatsnamen (binnen het Gewest Brussel) vindt men de oude <ae> nog terug: vgl. *Schaerbeek* naast *Schaarbeek*.

Het noordelijke Nederlands werd dus als standaardtaal aanvaard maar werd en wordt nog steeds geschreven en nog meer gesproken met vlaamse elementen erin. Eén van de oorzaken daarvan is dat Vlamingen en Nederlanders, ondanks steeds sterker wordende internationale samenwerking, nog altijd in verschillende staatsverbanden leven, wat het contact over en weer uiteraard beperkt. Daarbij komt dat de Nederlanders en de Vlamingen verschillende kranten lezen en naar verschillende radio- en televisieprogramma's luisteren of kijken. Voorbeelden van belgisch-nederlandse vormen zijn schrijftalige elementen als *nochtans* 'toch' (de Vlamingen leerden het Nederlands vaak uit de boeken); dialectismen als *hesp*, uitgesproken als *esp* of *eps*, 'ham' (de dialecten wisten zich in Vlaanderen langer dan in Nederland te handhaven); ontleningen aan het Frans als *camion* 'vrachtauto' of *chauffage* 'verwarming'; gallicismen als (*iets verkopen*) *aan de prijs van* (fra. *au prix de*); en purismen als *droogzwierder* 'centrifuge' (de laatste drie categorieën houden uiteraard verband met de langdurige dominantie van het Frans). Een aparte categorie vormen de benamingen van typisch belgische instellingen als het *Assisenhof* 'gerechtshof met jury', een soort rechtsinstelling die in Nederland ontbreekt. Standaardtaal met veel van dergelijke vlamismen wordt Belgisch Beschaafd genoemd, dat overigens vroeger vaker te horen of te lezen was dan tegenwoordig.

Afgezien van de klankvarianten *esp* en *eps* zijn tot dusver alleen lexicale voorbeelden gegeven. Op lexicaal niveau liggen ook verraderlijke betekenisverschillen als tussen *globaal* 'zuidelijk' 'totaal' en noordelijk 'ruwweg geschat'. Daarnaast zijn er morfologische verschillen als het zuidelijke meervoud *leraars* in plaats van *leraren* en syntactische als de zuidelijke doorbreking van de werkwoordelijke eindgroep als in *dat ik haar heb in de war gebracht* in plaats van *in de war heb gebracht* of *ze moeten nog kunnen de boel opruimen* in plaats van *ze moeten nog de boel kunnen opruimen*. Overigens kan ook het noorden zich "afwijkend" gedragen: zo is de constructie met gestrande prepositie, als in een zin als *ijs ben ik dol op*, anders dan in het zuiden (waar hij nu overigens begint door te dringen), in Nederland frequent te horen. Belangrijk voor het in Noord en Zuid verschillende klankbeeld is de manier waarop bepaalde fonemen worden uitgesproken: zo worden (zoals we in par. 15.6 hierboven gezien hebben) in het Randstad-Nederlands de *ee*, *oo* en *eu* licht gediftongeed, terwijl de uitspraak in het zuiden, trouwens ook in het oosten, zuiver monoftongisch is. Omgekeerd is een gesloten uitspraak van de *ì*, bijv. van *dik*, typerend voor Belgisch Brabant: *dik* klinkt daar als een heel kort uitgesproken *diek* [dik]. Er zijn verder opvallende verschillen in intonatie waardoor een Vlaming of een Nederlander onmiddellijk aan zijn/haar taal wordt herkend zelfs al bevat de zin maar één woord.

Intussen wordt (reeds in 14.7 genoemd) in Vlaanderen steeds meer een tussentaal, iets tussen standaardtaal en dialect in, gesproken. Omdat er regionale verschillen bestaan, kunnen we ook van *tussentalen* spreken.

15.9 Codificatie

Vanaf de 16e eeuw komt ook de codificatie op gang, de vastlegging van de woordenschat en de structuur inclusief de spelling van de standaardtaal in woordenboeken, spellingboeken en grammatica's. De discussie over de "opbouw" van het standaardnederlandse taalsysteem en de daarbij passende spelling zijn goed aan de hand van deze werken en werkjes te volgen. Deze kunnen vaak ook, direct of indirect, uitsluitsel over de gesproken taal van hun dagen geven. Ze zijn echter door hun voor ons vreemde terminologie niet altijd gemakkelijk te begrijpen. Een voorbeeld daarvan is het letterbegrip dat de "spraakkonstenaren" erop na hielden. Ze sloten zich daarin aan bij de Klassieke Oudheid. Het begrip *letter* (lat. *littera*) omvatte voor hun idee drie elementen: de *figuur* (*figura*), het letterteken, bijv. ; de naam (het *nomen*), *bee*; en de klank (de *potestas*): [b]. Wanneer zij van *letter* spraken, konden ze dus ook de klank bedoelen. Het verwijt dat ze spelling

en klank verwarden, is dus niet (altijd) juist. Een voorbeeld is ook het begrip *diftong*. Ze maakten daarbij onderscheid tussen eigenlijke diftongen (*propriae*) en oneigenlijke (*inpropriae*); bij de eerste hoort men twee verschillende klanken (vergelijk de ei), bij de laatste één klank (vergelijk de eu). Beide, ei en eu, zijn op basis van hun figura als diftong te kwalificeren; de potestas is echter verschillend.

Maar ook op andere punten kunnen de grammatici door hun terminologie moeilijk te begrijpen zijn. Bekend in dit opzicht is Petrus Montanus (Delft) met zijn overigens bewonderenswaardige *Spreekonst* uit 1635. Hij beschrijft daarin als eerste het klanksysteem van het Nederlands en kan dus als onze eerste foneticus, met een eigen terminologie, worden beschouwd. Een voorbeeld van zijn terminologie is de volgende beschrijving: “Een Snap-oe is, die met een hort des Aesems, door een holle vryklinkende Middevorm voortgebracht wort”. Termen kunnen ook anders worden gebruikt dan wij tegenwoordig zouden doen. Zo hanteerde Pontus de Heuter duidelijk een ander begrip *semivocaal* wanneer hij in zijn *Nederduitse Orthographie* (1581) de s een (*vaste*) *semivocaal* noemt. Stemhebbende consonanten werden vaak *sterk* en/of *zwaar* genoemd.

Hiermee zijn nog niet alle moeilijkheden opgesomd. Bij de beschrijving van de klanken van hun tijd vergelijken de oude grammatici ze vaak met andere klanken in het Nederlands, klanken uit andere talen, klanken uit dode talen als het Latijn of geluiden van bepaalde dieren. De vraag is dan hoe die klanken werden uitgesproken of hoe die geluiden gehoord zijn. Als de aa-klank met de franse of de latijnse aa wordt vergeleken, dan is het de vraag hoe de franse aa in die tijd geklonken heeft en hoe de latijnse klank bij het voorlezen werd uitgesproken. En als de aa met het geluid van schapen wordt vergeleken, dan wijst dat waarschijnlijk op een èè-achtige [ɛ.] maar het is ook mogelijk dat men in dat geluid iets aa-achtigs heeft gehoord. Wordt er een vocaalverschil geconstateerd voor *bomen* en *koken* en worden de beide vocalen als verlengingen beschreven van resp. ò en ó (zie 20.5), dan moeten we natuurlijk eerst de klankwaarde van ò en ó kennen om die van de vocalen in de genoemde woorden te kunnen afleiden.

Vanaf het midden van de 16^e eeuw is er een gestage productie van grammatica's en spellingkundes, die we hier niet allemaal kunnen gaan vermelden. De werken en grammatici waarnaar c.q. naar wie in dit boek verwezen wordt, worden opgesomd voorin in de bibliografie die zich achterin in dit boek bevindt. Hier noemen we nog slechts de al vermelde spellingkunde van Joos Lambrecht, de *Nederduitse orthografie* (1581) van Pontus de Heuter (die een algemeen beschaafd gesproken en geschreven Nederlands propageert) en de eveneens reeds vermelde *Twe-spraak vande Nederduitse Letterkunst* (1584), een uitgave van de amsterdamse rederijderskamer *In liefd bloeyende*. Laatstgenoemd werk bevat ook de morfologie. Een interessante vraag in dit verband is 1. in hoeverre de grammatica's en spellingkundes het werkelijke taalgebruik weerspiegelden, en 2. in hoeverre ze dit hebben kunnen beïnvloeden.

15.10. *Dialect en standaardtaal*

In de tweede helft van de 19^e eeuw begint men zich voor het dialect te interesseren. Ongeveer in diezelfde tijd zijn de eerste tekenen waarneembaar van de “achteruitgang” van het dialect, het proces van dialectverlies. Er is tussen beide fenomenen ongetwijfeld verband. Binnen dit proces kunnen drie deelprocessen onderscheiden worden, die elkaar versterken. Ten eerste wordt het dialect uit steeds meer situaties verdrongen (functieverlies) en tweede raken vooral door de invloed van de standaardtaal steeds meer oude woorden en structuren in onbruik (structuurverlies). Ten derde vindt er ook waarderingsverlies plaats: het wordt steeds minder geschikt gevonden om in het dialect te communiceren. Een bijzonder veeg teken is dat de standaardtaal ook in de gezinssituatie doordringt doordat ouders het belangrijk vinden dat hun kinderen met de standaardtaal (of wat daarvoor

doorgaat) opgroeien. Door deze processen ontstaan aan de ene kant dialecten waaruit de typisch lokale of beperkt regionale kenmerken verdwenen zijn (regiolecten), aan de andere kant vormen van standaardtaal waaraan men duidelijk kan horen uit welk gebied iemand afkomstig is (regionale variëteiten van de standaardtaal). In feite is er sprake van twee continua, een regiolectisch continuüm (reikend van het nog “zuivere” dialect tot aan sterk door de standaardtaal beïnvloed dialect) en een standaardtalig continuüm (reikend van “zuivere” standaardtaal tot sterk door het dialect beïnvloede standaardtaal). Deze continua groeien geleidelijk naar elkaar toe waarbij het typisch lokaal bepaalde dialect langzamerhand verdwijnt. Omdat in het westen (het Randstadgebied) de standaardtaal is ontstaan, is daar al vanaf het begin (16e eeuw) sprake van één (verticaal) continuüm (reikend van “zuivere”standaardtaal tot aan het “platst” mogelijke dialect. Zie voor de Randstadsituatie verder 15.6.

De beschreven ontwikkelingen houden in dat de veranderingen tegenwoordig meer dan vroeger langs de verticale lijn plaatsvinden, van boven naar beneden, bij standaardisering, maar ook van beneden naar boven, bij substandaardisering (vgl. de in par. 6 dit hoofdstuk genoemde ai-achtige uitspraak van <ei/ij>), terwijl dat vroeger vooral langs de horizontale lijn, in het geografische vlak, gebeurde. Dat bleek duidelijk in 1979 toen de eerste dialectenquête van het Aardrijkskundig Genootschap uit 1879 werd herhaald om te zien wat er in een eeuw tijd veranderd was. Wat betreft de loop van de oe/uu- en de uu/ui-isoglosse (*hoes – huus – huis*) bleek dat niet veel te zijn. De geografische verhoudingen zijn dus op dit moment (tamelijk) stabiel. Toch zijn regionale invloeden nog steeds niet uitgesloten. Zo is de bevolking van de Noordoostpolder uit diverse streken van het land afkomstig. Maar dat betekent niet dat daar nu zonder meer een bovenregionaal Nederlands gesproken wordt. Het is duidelijk noordoostelijk getint o.a. doordat veel jongeren scholen in het aangrenzende Overijssel bezoeken. En geografische verschuivingen worden ook voor de zuidelijke dialecten genoemd; zo blijkt het dialect van Deerlijk, in het grensgebied van Oost- en Westvlaanderen, in westvlaamse richting op te schuiven.

De processen van dialectverlies betekenen dat wat in dit boek passim over de dialecten wordt opgemerkt, voor een deel (misschien wel voor een groot deel) door de ontwikkelingen is achterhaald. Het gaat dus in feite vaak om *historische* informatie. Dit moet in zoverre gerelativeerd worden dat niet alle dialectische elementen even snel verdwijnen. Er zijn verschillen in stabiliteit (resistentie): stabiele sectoren zijn de syntaxis en het “accent” waarmee gesproken wordt (d.w.z. het geheel van subtiele uitspraakgewoonten), een minder stabiele sector betreft de inhoudswoorden. Typische dialectfonemen weten zich over het algemeen vrij goed te handhaven wanneer ze door de wijde omgeving gesteund worden.

Het toegenomen belang van verticale verhoudingen blijkt ook uit de jongerentalen waarbij dus de leeftijdsdimensie in het geding is. Ook etnische verhoudingen moeten genoemd worden; zo kan het Nederlands van Surinamers als een aparte variëteit beschouwd worden (met als kenmerk o.a. een bilabiale w).

Ten slotte, voor Vlaanderen (in de ruime zin van het woord), waarin het dialect nu ook op z’n retour is, moeten de zogenaamde *tussentalen* genoemd worden. Ze worden ook wel aangeduid als *Verkavelingsvlaams* omdat ze zouden ontstaan in verkavelde buitenwijken waar mensen uit verschillende streken bij elkaar komen te wonen. Deze kunnen het beste als sterk dialectisch gekleurde regionale variëteiten van de standaardtaal worden beschouwd. Het zijn deze tussenvormen die door de Vlamingen vooral in de informele situatie als omgangstalen gebruikt worden. We moeten afwachten of er sprake is van een soort substandaardisering (mogelijk onder brabantse invloed), die te zijner tijd, bij uitbreiding tot meer formele situaties, ook tot een concurrent voor de officiële standaardtaal kan leiden. Opmerkelijk is in ieder geval dat de tussentalen ook door leden van de hogere klassen worden gebruikt, wat van duidelijk regionaal getinte standaardtaal in het noorden veel

minder goed gezegd kan worden. In die tussentalen vinden we de zuidelijke kenmerken terug waarvan in de vorige paragraaf voorbeelden zijn gegeven; ze missen echter het stijve schrijftaalachtige van het Belgisch Beschaafd. Ook kleine woordjes met gereduceerde klankvorm als *altij* ‘altijd’ of *da* ‘dat’ zijn er kenmerkend voor, verder verkleinwoorden op *-ke* of *-ske* (*manneke*, *boekske*) en de masculiene *-n* in bijv. *den bakker*, nom. en acc. (uitgesproken als *dem bakker*).

15.11. *De spelling*

15.11.1 *Spellingregeling*

Een belangrijk onderdeel van het standaardiseringsproces vormde de beregeling van de spelling. Een discussiepunt was de vraag of men daarin rekening moest houden met de verschillende dialectklanken of naar een eenheidsspelling moest streven. De laatste opvatting won. Het duurde echter tot 1804 voordat de eerste officiële spellingregeling verscheen, van de hand van Matthijs Siegenbeek; de nieuwe politieke verhoudingen in Nederland (de Bataafse Republiek) werkten centralisering en daarmee ook een eenheidsspelling in de hand. De titel van het werk luidde: *Verhandeling over de Nederduitsche spelling ter bevordering van eenparigheid in dezelve*. Hieraan ging een lange discussie vooraf die haar afsluiting vond in het werk van de leidse hoogleraar Adriaan Kluit (*Vertoog over de tegenwoordige spelling der Nederduitsche taal* van 1777). Het was Kluit die zich duidelijk uitsprak voor de <aa>- tegenover de <ae>-spelling, dus voor <jaar> en niet <jaer>. We hebben in par. 8 hierboven gezien dat laatstgenoemde spelling nog lang in Vlaanderen in gebruik bleef. Het werk van Siegenbeek was vervolgens weer de basis voor de spelling-De Vries en Te Winkel (*De grondbeginselen der Nederlandsche spelling* van 1863), gemaakt met het oog op gebruik in het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (WNT), maar later, eerst in België, daarna ook in Nederland als officiële spelling aangenomen. Het al in par. 4 dit hoofdstuk genoemde streven naar vereenvoudiging van de schrijftaal, leidde in 1946/47 tot een officiële wijziging van De Vries en Te Winkel. Voor het onderwijs gold deze al vanaf de jaren dertig; omdat vooral minister Marchant daar de hand in had, werd wel van de *spelling-Marchant* gesproken. Latere wijzigingen, van 1995 en 2005, waren marginaal van aard en vragen hier niet onze aandacht. Ook besteden we hier geen aandacht aan de problematische spelling van de zogenaamde bastaardwoorden (ingeburgerde, aan het Nederlands aangepaste leenwoorden).

15.11.2. *Spellingprincipes*

Een belangrijk punt in de discussie betrof de spellingprincipes, namelijk of dan wel in hoeverre men zich op de (beschaafde) uitspraak, de morfologie (gelijkvormigheid en analogie, al in 14.5 aan de orde gekomen) of de etymologie moest baseren. Volgens het gelijkvormigheidsprincipe moet men schrijven <bind> (eerste persoon) met <d> (hoewel men een t hoort) omdat de pluralis en de infinitief een d laten horen: *binden*. Het stammorfeem behoudt dus een constante spelvorm. Behalve in de flexie speelt dit ook een rol bij afleiding en samenstelling: we schrijven <ontberen> hoewel we vaak *omberen* zeggen (zoals ook de middelnederlandse spelling kon zijn), om het prefix *ont-* herkenbaar te houden. En zo schrijven we ook <kastdeur> en niet <kasdeur> of <kazdeur> om het verband met *kast* te handhaven. In de tweede en derde persoon volstaan we niet met (jij/hij) <bind>; er komt dan ook nog een <t> bij: <bindt>, omdat in zo'n tweede of derde persoon regelmatig een -t te horen is: vgl. (jij/hij) *maakt*. Hier werkt het subprincipe van de analogie, dat we ook in de tussen-s van <stationsstraat> terugvinden, zo geschreven hoewel we maar één s horen: de tussen-s is immers in andere samenstellingen met *station*, bijv. *stationswinkel*, wél te horen.

Het etymologische principe manifesteert zich o.a. in het systematische verschil dat we maken tussen <ij> en <ei>, waaraan een oud uitspraakverschil ten grondslag ligt (mnl. resp. ī en ei; vgl. *lijden* en *leiden*). Dit geldt ook voor het verschil tussen <au> en <ou> dat ook op een oud uitspraakverschil teruggaat dat evenals het verschil bij <ei> en <ij> nog in dialecten teruggevonden wordt. Het principe manifesteert zich ook in een incidenteel geval als *thans* met “stomme” <h> omdat dit teruggaat op mnl. *te hand* ‘terstond’ (plus zgn. adverbiale s). Het manifesteert zich in feite ook wanneer leenwoorden hun vreemde spelling behouden: *cijns* ‘belasting’ met <c> en niet met <s> uit fra. *cens* (lat. *census*). Overigens werd er in oude grammatica’s en spellingboeken niet altijd (een duidelijk) verschil gemaakt tussen het morfologische en het etymologische principe: de redenering kan namelijk zijn dat we <ik bind> schrijven omdat de -t teruggaat op een -d (wat historisch gezien juist is) en <hij bindt> omdat -dt- daarin te herleiden is tot -det (wat historisch ook te verdedigen is). Het onderscheid tussen de genoemde principes (beschaafde uitspraak, gelijkvormigheid, analogie, etymologie) vinden we pas in alle duidelijkheid bij De Vries en Te Winkel.

15.11.3. *Het morfologische principe*

Het gelijkvormigheidsprincipe, in het algemeen het morfologisch principe, ging na de middelnederlandse periode in theorie en praktijk een steeds belangrijker rol spelen. Waarschijnlijk is er verband met de uitvinding van de boekdrukkunst als gevolg waarvan er steeds meer mensen gingen lezen, eerst nog vooral hardop, later steeds meer in stilte. Lezers, en dan vooral stille lezers, hebben baat bij goed herkenbare woordbeelden. Vóór genoemde uitvinding werden (zoals al in 14.5 opgemerkt) teksten vooral vóórgelezen: voorlezers en ook hardop-lezers hebben meer baat bij een fonologische spelling, worden althans daardoor minder gehinderd. In ieder geval is een fonologische spelling plezierig voor schrijver en overschrijver. Het morfologische principe werkt dan ook in het nadeel van de gebruikers van de spelling en zeker in dat van degenen (de kinderen) die haar moeten aanleren.

Hoewel het morfologische principe de overhand kreeg, werd het niet consequent toegepast. Bekende uitzonderingen op de gelijkvormigheid zijn (ik) <leef> in plaats van <leev> volgens *leven* en (ik) <lees> in plaats van <leez> volgens *lezen* (vergelijk daarnaast (ik) <tob>, <red>, <leg>). Mogelijk vond de Auslautverscherping (het stemloos worden op het eind) eerder en duidelijker bij de v en de z plaats dan bij de b, d en g zodat men reeds te sterk aan woordbeelden als <leef> en <lees> gewend was geraakt. De uitzonderingen werken ook door in vormen als <leef-de> (uitspraak *leevde*) en <geleefd> (uitspraak *geleeft*): <leef> was immers de “stam” (vergelijk de eerste persoon *ik leef*). Vergelijk hiermee <tobde>, <redde>, <legde>, conform de uitspraak, afgezien van de dubbele <dd>, en verder <getobd>, <gered>, <gelegd>.

Een uitzondering op het analogische principe is (jij/hij) <eet> en dus niet (jij/hij) <eett>; hier is de regel van toepassing dat een consonantteken op het eind nooit verdubbeld wordt. Bij Lambrecht kunnen we overigens <eett> aantreffen en bij De Hubert (1583-±1644) *ik beminn*. De moeilijke <dt>-spelling (*hij biedt*) is vooral door Moonen (1644-1711) gepropageerd. Soms werd de gelijkvormigheid consequenter, in ieder geval anders toegepast dan tegenwoordig: zo spelde Ampzing (hij) <speeld> conform (hij) <speelde>. Hoofd spelde <handt> waarmee hij gelijkvormigheid (daarom <hand>) en uitspraak (daarom op het eind een <t>) combineerde. Vooral <Godt> heeft zich om religieuze redenen lang kunnen handhaven: de vier letters kwamen mooi overeen met de vier letters van de hebreeuwse Godsnaam (JHWH)! Een spelling als <boomen> (vgl. par. 4 dit hoofdstuk) hoeft niet op een bepaalde uitspraak te berusten maar kan ook een kwestie van gelijkvormigheid zijn: <boomen> conform <boom>.

15.11.4. Homografenvermijding

Een principe dat nog niet genoemd is maar ook een rol gespeeld heeft in de spellingdiscussie, is het principe van homografenvermijding. Zo werd de gelijkvormigheidsregel gebruikt om verschil te maken tussen <want> en <wand>; ook onderscheidde men wel <doodt> adjectief van <dood> substantief. Homografenvermijding was en is ook een argument voor het behoud van het verschil tussen <ei> en <ij>; het was dat ook tegen de afschaffing van het verschil, in open lettergrepen, tussen <e> en <ee> en tussen <o> en <oo>. Heel veel homografen ontstonden daardoor niet; een voorbeeld is <kolen> ‘kolen op het vuur’ tegenover <kolen>, oorspronkelijk <koolen>, ‘kolen op het land’. Gelukkig behoefde de eminente grammaticus Lambert ten Kate dit niet meer te beleven. Hij verdedigde het onderscheid omdat hij nog een duidelijk uitspraakverschil in Maasland (Rotterdam en omgeving) hoorde (vgl. par. 4 dit hoofdstuk); bovendien beriep hij zich op de “oudheid” en hanteerde dus het argument van de etymologie: als kenner van het oude Germaans (Gotisch) wist hij dat het verschil oude papieren had.

15.11.5. Afsluitende opmerkingen

Ten slotte. Voor het aanduiden van vocaallengte, vooral in gesloten lettergreep, won op den duur meestal de verdubbeling (en dus niet de verlenging met <i> of <e>) zoals de hedendaagse spelling laat zien: <aa>, <ee>, <oo>, <uu>, verder dus ook <ij> (= <ii>), welk teken een diftong ging aanduiden en de <y>-spelling die een tijdlang gebruikelijk was (en nog in het Afrikaans voorkomt), verdrong. In het geval van een andere lange vocaal, later diftong, won de verlenging met <i>: <ui>. De <eu>, <oe>, <ou>, <au> en <ei> werden uit de middelnederlandse spelling overgenomen; de <ei> bleef op etymologische gronden of ter vermijding van homografie onderscheiden van de <ij>. Ook wat betreft de consonantspelling was er continuïteit; wél werd de <s> op den duur niet meer voor [z] gebruikt en kreeg <ng> als gevolg van een klankverandering de klankwaarde [ŋ]. In bijvoorbeeld *lange* werd oorspronkelijk velaire nasaal plus stemhebbende velaire occlusief [ŋg] uitgesproken welke consonantcombinatie assimileerde tot [ŋ] (zie hierover meer in 36.6.3). De letters <c>, <q> en <x> bleven alleen nog slechts in leenwoorden gehandhaafd; de verdubbeling <ck>, in bijv. *backer*, verdween ten gunste van <kk>.

Aantekeningen

Zie Schönfeld hoofdstukken XI en XII. Over de positie van het Nederlands, speciaal het Standaardnederlands, te midden van het Germaans zie Goossens 1988, Buccini 1995 en Goossens 2008. Algemeen over de standaardproblematiek in verschillende talen is De Rooij 1987. De vier standaardiseringsfasen zijn ontleend aan Haugen 1972. Dat men bijvoorbeeld in de 16^e eeuw nog geen essentieel verschil ervoer tussen “Nederlands” en “Duits”, ook niet in de geschreven taal, wordt besproken in de Grauwe 1992.

Voor het citaat bij Vondel zie Hellinga 1938 (ook 1968), 174, die alleen aan woordgebruik wil denken. Caron (1947, ook 1972, 30) denkt echter aan de uitspraak. Een uitvoerig werk over het ontstaan en de ontwikkeling van de standaardtaal is Van der Sijs 2004 (hieronder kortweg Van der Sijs). In de eerste plaats voor een duitstalig lezerspubliek is Stegeman 2013. Een klassiek boek over de eerste standaardiseringsfase, de 16^e-eeuwse fase van verheerlijking, zuivering en opbouw, is Van den Branden 1967. De informatie over de Antwerpse uitgave van De Roovere is ontleend aan R. Willemyns in Van den Toorn e.a. 1997, 187-190. Over de standaardisering rond het midden van de 17^e eeuw handelt Van der Wal 1995. In Vosters, Rutten & van der Wal 2010 wordt aangetoond dat het idee dat in het Zuiden in de 18^e en 19^e eeuw normatieve chaos heerste, vooral op het gebied van de spelling, heerste onjuist is. Zie ook Rutten & Vosters 2010 of 2010a. Dat er ondanks de verfransing nog veel Nederlands geschreven werd, zeker buiten het Brusselse, blijkt uit Vosters & Vandebussche 2008. Oudere werken die van belang zijn voor de vorming van

de standaardtaal zijn Heeroma 1935, Van den Berg 1943, Hellinga 1938 (ook 1968; hierin hoofdstuk 2 over ei/ij), Hellinga 1942, Weijnen 1974.

De motivaties van de standaardiserende grammatici komen aan de orde in Van der Wal 1996a (zie ook Van der Wal 2003). Voor de invloed van het spellingbeeld zie Van Haeringen 1937 of Kloeke 1951; in laatstgenoemde publicatie komt in het algemeen de invloed van de schrijftaal aan de orde. Over distinctiedrang handelen Van Haeringen 1924 en Van Haeringen 1949a. De zuidelijke invloed wordt sterk gerelativeerd in Van der Sijs; zie verder de aantekeningen bij hfdst. 27. Voor Goss & Howell 2005 zie aantekeningen bij het vorig hoofdstuk. De 19^e-eeuwse schrijftaal wordt beschreven in Brom 1956.

De term *Poldernederlands* is afkomstig van Jan Stroop (zie bijv. Stroop 1998). In plaats van Superstandaard spreekt hij van *Bovennederlands*. Over het ontstaan van de Amsterdamse stadstaal handelt Commandeur 1988-89. Kloeke (1938) spreekt in verband met het Haags van een “bouleversering”. Voorbeelden van laboviaans onderzoek zijn Elias 1980 (Den Haag) en Van den Ende 1985 (Rotterdam). De term laboviaans is een afleiding van de naam van de bekende Amerikaanse sociolinguïst William Labov die dergelijk onderzoek heeft geïntroduceerd. Voor de uitspraaknormen van het noordelijke Nederlands zie Smakman 2006. Over het Geaffecteerd handelt Van Bree & van Dunné 2004. Kloeke (1951) acht het mogelijk dat het Geaffecteerd teruggaat op het Nederlands van de regenten en dat het neutrale Standaardnederlands in oorsprong de taal is van mensen die, in een latere periode, hun dialect opgaven en overgingen op de standaardtaal. Eveneens volgens Kloeke is franse invloed op de superstandaard uitspraak mogelijk, omdat er in de 17^e tot in de 19^e eeuw in de hogere kringen veel tweetaligheid voorkwam.

De vraag of de algemene norm verandert, wordt aan de orde gesteld in Van Bree 2010 (voor de grammatica) en Van Bree 2012a (voor de uitspraak). In het tijdschrift *Onze Taal* verschijnen regelmatig artikelen (voor een breder publiek) over nieuwe ontwikkelingen. In Van der Horst 2008a wordt het “einde van de standaardtaal” en “een wisseling van Europese taalcultuur” aangekondigd. Van der Horst onderscheidt bij de uitbreiding van de standaardtaal drie fasen: die van het chique ABN rond 1900 (nog door weinigen gesproken), die van het burgerlijke ABN van ongeveer 1920 tot 1970 (gesproken door grotere groepen die maatschappelijk omhoog willen) en die van het democratische ABN vanaf 1970 (door velen gesproken maar met een lossere norm).

Een geschiedenis van het Nederlands in Vlaanderen is Willemyns 2003. Een overzicht van de taalsituatie in Noord en Zuid geeft Grondelaers & Van Hout 2011.

In Van der Sijs wordt uitgebreid aandacht besteed aan de beregeling van de spelling. Speciaal over de consonant spelling handelt Gledhill 1973. Zie, in verband met het principe van de gelijkvormigheid, voor de Auslautverscherping Van Bree 2003a. [Dat de γ later in de Auslaut verscherpt dan v en z, zou opmerkelijk zijn omdat bij de verscherping (verstemlozing) in de Anlaut (zie 36.6.5) de γ juist vooroploopt. Het verschil in positie kan hier een rol spelen. Zie in dit verband voor het Gotisch 5.3.6.3.] Over de spellingen <s> en <z> voor z nog in de 18^e eeuw zie Rutten 2008. Voor spellingen als <Schaerbeek> zie Goossens 1986.

Het letterbegrip bij de oude grammatici leren we kennen uit Caron 1947 (ook 1972). Een oudere geschiedenis van de spelling is De Vooy 1940. Zie ook Booij e.a. 1978, vooral de hoofdstukken 2, 3, 7 en 8, of Bennis e.a. 1991. Over Adriaan Kluit zie Van de Bilt 2000. Een uitvoerig werk over de geschiedenis van de Nederlandse taalkunde is Bakker & Dibbets 1977. Van der Sijs geeft uitgebreide overzichten en besprekingen van spellingkundes en grammatica's. Zie voor de geschiedenis van de standaardisering uiteraard ook de in hoofdstuk 3 (algemene bibliografie) genoemde algemene werken voor de geschiedenis van het Nederlands.

Over de verhouding en wederzijdse beïnvloeding van dialect en standaardtaal handelt Van Bree 2008; over de Vlaamse tussentalen (waarover al veel geschreven is) o.a. De Caluwe 2002 of Plevoets 2008. Een uitgebreide verzameling artikelen over de tussentalen is Absillis, Jaspers & van Hoof 2012. De term *Verkavelingsvlaams* is van Geert van Istendael; de gedachte is dat de tussentalen vooral in de verkavelde buitenwijken te horen zijn. Recente brabantse expansie wordt behandeld in Goossens 1970. Een overzicht van de taalsituatie in Noord en Zuid geeft Grondelaers & Van Hout 2011. De taal van de Noordoost-Polder is onderzocht door Scholtmeijer (1992). De genoemde stabiliteit van isoglossen wordt geconstateerd in Gerritsen en Jansen 1979. Over het dialect van Deerlijk handelt Vandekerckhove 2000. Voor hedendaagse veranderingen in de dialecten zie passim Hinskens & Taeldeman 2013.

ZWAK GEACCENTUEERDE SYLLABE

16. HET ACCENT

(1. Prosodische kenmerken, 2. Evidentie voor oudere fasen, 3. Het germaanse accent, 4. Latere veranderingen, 5. Regionale bijzonderheden)

16.1. Prosodische kenmerken

Dit hoofdstuk handelt over de veranderingen in het accent. Het accent (klemtoon) is onderdeel van de *prosodie* van een taal; daaronder valt ook de intonatie (zinsmelodie). Bij de accenten maken we onderscheid tussen woordaccenten (die hieronder aan de orde komen) en zinsaccenten. Bij de laatste gaat het zoals bij de intonatie in het algemeen vooral om toonhoogteverschillen. Er zijn woordgroepsaccenten en ook de zin in z'n geheel heeft een accent. In een zin als *ik ga maar 's een eindje lopen* ligt het zinsaccent op *lopen* waarnaast ook *ga* en *eindje* enig accent hebben: *ga* van de groep *ik ga maar 's* en *eindje* van de groep *een eindje*. De laatste groep maakt echter deel uit van de grotere groep *een eindje lopen*. Duidelijk is dat "accent" relatief moet worden opgevat. Een versterkt woordaccent kan in de zin contrasterende functie hebben: *niet op maandag maar op dinsdag*. Contrasterend accent kan zelfs tegen het gebruikelijke woordaccent ingaan: vgl. het is niet een *feestdag* maar een *feestnacht*.

De intonatie omvat behalve de zinsmelodie ook die middelen waarmee begrenzingsen tussen woorden, woordgroepen, zinnen worden aangegeven. Op papier proberen we intonationale aspecten weer te geven met behulp van leestekens: vraagtekens, komma's, puntkomma's e.d.

Terwijl het voor het (woord)accent al moeilijk kan zijn om er voor oudere fasen iets over te weten te komen, geldt dat in nog sterkere mate voor de intonatie. Wat de tegenwoordige tijd betreft, tussen de dialecten bestaan er zeker verschillen. Bepaalde dialecten worden bijvoorbeeld als "zangerig" ervaren. Misschien komt dit doordat die dialecten een wat andere intonatie hebben dan het dialect dat men zelf spreekt; omgekeerd kan het eigen dialect dan weer door andere dialectsprekers als "zangerig" worden ervaren. Er zijn ook duidelijke verschillen tussen de standaardtaal zoals gesproken door vlaamse of door nederlandse sprekers. Een zin met één woord is al voldoende om elkaar over en weer te indentificeren. Onderzoek naar intonationale verschillen blijft nodig.

Zoals reeds aangegeven rekenen we tot de prosodie ook die middelen waarmee grenzen worden aangegeven (grenssignalen). Dit kan door middel van pauzes maar ook de glottis kan hierin een rol spelen. Wat de glottis betreft is er een (zij het relatief) regionaal verschil, in zoverre dat een harde inzet, d.w.z. een glottisslag vóór anlautende vocaal, in het zuidwesten (Vlaanderen, Belgisch Brabant) niet of minder dan elders schijnt voor te komen. Het komt hierin overeen met het naburige Frans; een oude (en ten dele ook nog hedendaagse) tweetaligheidssituatie (vgl. 9.3) kan hiervoor de verklaring zijn. Men spreekt in het zuiden <een oor> dus als *eenoor* uit (met *close juncture*); met harde inzet wordt dit *een'oor* (met *open juncture*). Zo'n harde inzet kan ook in het midden van een woord ontbreken, bijv. in *uiteindelijk* dat als *ui-teindelijk* wordt uitgesproken; de t verhuist naar de volgende syllabe verhuist wat verband houdt met CV (consonant – vocaal) als voorkeurssyllabe. Tussen twee vocalen komt het verschijnsel ook voor, bijv. in *beamen*, dat dan samengetrokken kan worden tot *bamen*. Met harde inzet horen we *uit'eindelijk* en *be'amen*. Een *close juncture* in het hele taalgebied komt uiteraard voor wanneer zoals in <een Noor> twee n-etjes op elkaar stuiten: *eenoor*.

Een zachte inzet is zoals reeds opgemerkt, bevorderlijk voor contractie (vgl. bijv. ook mnl. *tervene* ‘te erven’) en is ook bevorderlijk voor metanalyse. Zo is de n in *denavond* “verkeerd” geïnterpreteerd (gereïnterpreteerd) als ook behorend bij het substantief: vandaar westvlaams (o.a. bij Gezelle) *navend*. Het omgekeerde komt ook voor: het tweede woord in *dennachtegaal* is gereïnterpreteerd als (westvlaams) *achtergaal*. Het oude vlaardingse *nemmertje* en de leidse straatnaam *Narmstraat* wijzen erop dat de zachte inzet vroeger ook meer naar het noorden voorkwam. De vorm *narm* wordt zelfs voor het Veluws genoemd. Sommige vormen zijn in de standaardtaal doorgedrongen: *adder* (naast du. *Natter*) en *naarstig* (naast *ernstig*). Zie voor een aantal vormen met procope of prothesis kaart 12, die een grote spreiding toont maar toch wel met een concentratie van de gevallen in het zuidwesten.

Omdat het ook daarbij gaat om iets wat de afzonderlijke segmenten overstijgt, wordt hier gewezen op het algemene klankbeeld van een dialect. Zo maken het Zeeuws en het Westvlaams een nogal veldaire c.q. glottale indruk: de *ě* klinkt er wat *ã*-achtig (terwijl de *de ĭ* naar de *ě* kan gaan); de *g-* is er een *h*-achtige klank geworden (*goed* > *hoed*); brugs *ukt* kan via een glottisexplosief ontstaan zijn; intervocalische *k* kan glottisslag worden: *Schaerendike* > *Schaerendi’e*. Daar staat tegenover dat in het Zeeuws de *aa* juist palataal kan klinken zoals ook uit het zojuist gegeven voorbeeld blijkt. Glottale kenmerken komen trouwens ook in andere gebieden voor.

Bepaalde opvallende kenmerken kunnen dus voor de algemene indruk verantwoordelijk gesteld worden. Nog een voorbeeld hiervan is dat sommige dialecten, bijv. in Zeeland of Zuid-Holland, als “lijzig” worden bestempeld; afwezigheid van sjwa-apocope (zie 17.6) of diminutiefvormen als *paretje*, *boretje*, *woretje* kunnen daarvoor bepalend zijn. En zo maken het Gronings en ook het naburige Fries een sterk nasale indruk doordat vocalen in zekere mate genasaleerd worden. Met dit alles bevinden ons echter op een wat glibberig terrein waarop nog maar weinig onderzoek gedaan is.

16.2. Evidentie voor oudere fasen

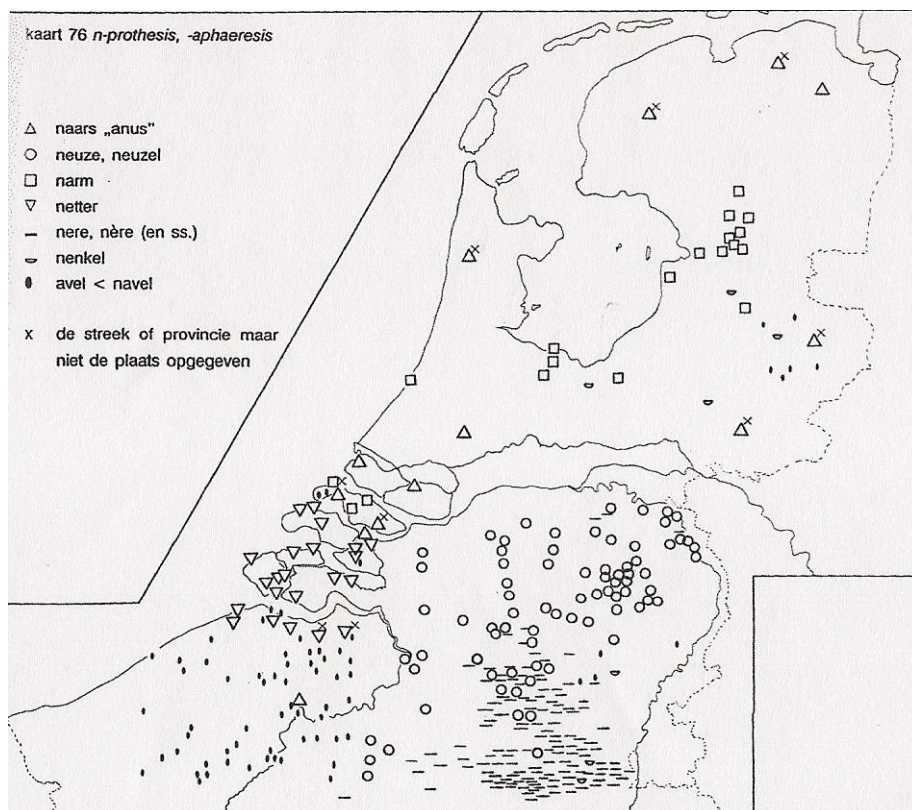
Voor de bestudering van het accent van oudere fasen zijn er niet de audio-opnames waarover we voor de tegenwoordige tijd beschikken. We moeten daarom op indirecte aanwijzingen afgaan. Er zijn in de eerste plaats bepaalde klankveranderingen waar we iets uit kunnen afleiden; zo kan de reductie van lat. *feniculum* tot *venkel* alleen verklaard worden door aan te nemen dat het accent op de eerste syllabe kwam te liggen. In de tweede plaats kunnen gedichten aanwijzingen geven. Een jambisch vers bij Huijgens (*Zeestraat*): *die ’t kind verheerlickten met meer en meer çieraden* (dat op *raden* rijmt) maakt het waarschijnlijk dat in het laatste woord het accent op de tweede syllabe lag. In de derde plaats is er de informatie die we eventueel bij oude grammatici aantreffen. Erg veel aandacht hadden deze overigens niet voor de prosodische kant van talen. Lambert ten Kate poneerde voor het oude Germaans echter al het beginaccent.

16.3. Het germaanse accent

Ergens halverwege de ontwikkeling van het Germaans – we laten er de fase van het Gemeengermaans mee beginnen – vinden er belangrijke veranderingen wat betreft het accent plaats. Die veranderingen betreffen de aard en de plaats van het accent en de verhoudingen tussen de syllabe met sterk en de syllaben zonder zo’n accent. Met meer nuance kunnen we spreken van aard en plaats van het *hoofd*accent en de verhoudingen tussen de syllaben met hoofdaccent, bijaccent en zwak accent. Met het oog op klankveranderingen verdient dit de voorkeur. Zo is in *werkzaam* de *aa* van het suffix bewaard gebleven (geen sjwa geworden) doordat (alsof we met een samenstelling te maken hebben) er een bijaccent op *-zaam* ligt. Syllaben zonder hoofd- of

bijaccent noemen we *zwak* geaccentueerd, bijvoorbeeld de eerste, derde en vierde syllabe van *verschrikkelijk* met drie keer een sjwa. Als we niet bang zijn voor een al te sterke nuancering, kunnen we zeggen dat de vierde syllabe nog net iets meer accent heeft dan de eerste en de derde. Ook aan monosyllaba schrijven we accent toe hoewel hier uiteraard van een *accentpatroon* (een afwisseling van sterke en minder sterke accenten) geen sprake is. We spreken voortaan zonder meer van *accent* tegenover *zwak accent*; waar dat gewenst is, maken we onderscheid tussen *hoofd-* en *bijaccent*.

De aard verandert in die zin dat het accent in het Proto-indo-europees “muzikaal” was (een kwestie van toonhoogte; zie 16.3.1) terwijl het in het Germaans dynamisch wordt (een kwestie van nadruk oftewel intensiteit). Nu spelen in het accent altijd drie elementen een rol: toonhoogte, intensiteit en duur (een syllabe met accent duurt ook iets langer). Beter is het

Kaart 12: de vormen met n-prothesis of n-procope bij een aantal woorden (naar Weijnen 1991, kaart 76, op grond van een groot aantal bronnen)

daarom te formuleren dat het accent van overwegend muzikaal in overwegend dynamisch veranderde. Ook veranderde (evenals in het Keltisch en het Italisch) de plaats: terwijl in het Proto-indo-europees en ook nog in het Protogermaans het (hoofd)accent nu eens op de eerste, dan weer op de tweede of derde syllabe viel (een zgn. “vrij” accent), komt het in het Gemeengermaans in alle gevallen voorop te liggen (de accentverschuiving). Zo lag nog in het oude Grieks het accent in *phrāter* ‘broeder’ op de eerste en in *patēr* ‘vader’ op de tweede syllabe; in got. resp. *fadar* en *broþar* ligt het beide keren op de eerste. In de derde plaats veranderen de accentverhoudingen: een niet-centraliserend accent maakt plaats voor een centraliserend accent. Een centraliserend accent houdt in dat een syllabe met accent duidelijk dominant is ten opzichte van andere syllaben en dus psychisch naar verhouding meer aandacht krijgt. De syllaben met

zwak accent lopen daardoor het gevaar af te slijten of zelfs helemaal te verdwijnen (reductie). In het Germaans – zie het volgende hoofdstuk – is dat dan ook gebeurd. Bij een niet-centraliserend accent blijven de zwak geaccentueerde syllaben gemakkelijk bewaard. Talen met een niet-centraliserend accent zijn bijvoorbeeld het Pools, met het accent op de een na laatste syllabe, en het Tsjechisch of Hongaars, met het accent op de eerste syllabe. Deze talen hebben inderdaad volle vocalen in zwak geaccentueerde syllabe, getuige bijv. pools *listopad* ‘november’. Ook het Frans heeft een niet-centraliserend accent.

In het Latijn is het accent later weer versprongen. Dat het een tijd lang op de eerste syllabe lag, is te zien aan een vorm als *in-imicitia* ‘vijandigheid’ vergeleken met *amicitia* ‘vriendschap’: terwijl de *ā*, in de eerste syllabe, in de laatste vorm bewaard is gebleven, vinden we hem in de zwak geaccentueerde tweede syllabe van de eerste vorm als *ī* terug. Vergelijk ook het verschil tussen *facio* ‘ik maak’ en *perficio* ‘ik vervolmaak’.

In het gesproken Nederlands, met zijn sterk centraliserend accent, kan gemakkelijk *clisis* plaatsvinden: kleine woordjes maken zich ondergeschikt aan het accent van een ander woord en gaan met dat woord een fonologische eenheid (een *fonologisch woord*) vormen. Woordgrenzen worden daarbij opgeheven waarbij gemakkelijk reducties kunnen optreden. Voor de zin *ik ga maar eens een eindje lopen* (vgl. par. 1) heeft dat het volgende effect: *kchāmārās* (evt. *kchāmārās*) *əneindjə lopə*. Zoals we in hfdst. 14 hebben gezien, komen in ouder Nederlands, vooral het Middelnederlands, dergelijke clisisverschijnselen in de spelling tot uitdrukking.

Zoals we in 9.4 gezien hebben (zie verder 33.9), spelen in de limburgse en rijnlandse dialecten toonverschillen een belangrijke rol: stoottoon tegenover sleettoon. Deze toonverschillen hebben fonologische waarde: ze kunnen woorden en woordvormen van elkaar onderscheiden om welke reden het Limburgs een toontaal genoemd kan worden. Vergelijk roermonds *sjteí²n* (met sleettoon) ‘steen’ met *sjteí¹n* ‘stenen’ (met stoottoon). De tonen komen alleen voor in syllaben met accent (vooral hoofdaccent). Ook in het (klassieke) Grieks was er bij de accentuatie sprake van toonverschillen: er was een acutus ‘ (met stijgende toon) en een circumflexus ^ (met stijgend-dalende toon). Deze verschillen worden in de transcriptie van griekse woorden in dit boek verwaarloosd). Het optreden van acutus of circumflexus werd bepaald door de plaats van de syllabe (ultima, paenultima, antepaenultima, lett. laatste, vóórlaatste, vóórvóórlaatste) en de aard ervan (kort of lang). Soms doet zich een betekenisverschil voor, bijvoorbeeld bij *eán* ‘indien’ met acutus tegenover *eān* ‘toelaten’ met circumflexus. Het Sanskrit had steeds een hoge toon als accent maar evenals het oude Grieks met wisselende plaatsing.

16.4. Latere veranderingen

Opmerking. In het vervolg worden metrische termen gebruikt: *trochee* (sterke syllabe gevolgd door zwakke syllabe: sterk – zwak), *jambe* (zwak – sterk), *dactylus* (sterk – zwak – zwak), *anapest* (zwak – zwak – sterk), *heffing*: syllabe met sterk accent.

In het Gotisch zijn op de regel dat het accent altijd voorop ligt, al uitzonderingen ontstaan. Deze betreffen werkwoorden met als eerste deel een prefixachtig deel: vgl. *andwaurdjan* ‘antwoorden’ tegenover *andawaurdi* ‘antwoord’. De verklaring kan zijn dat dit type ná de accentverschuiving is ontstaan, en wel in de sandhi uit combinaties van (zwak geaccentueerd) adverbium plus werkwoord (OV). Het zijn dus in oorsprong *samenkoppelingen* terwijl het nominale type als *samenstelling* door woordvorming is ontstaan. In het Gotisch blijkt de band bij de werkwoorden tussen de beide delen nog betrekkelijk los te zijn, om welke reden we aan woordcombinaties

kunnen denken: vgl. *inuhsandidedum* lett. ‘en zij zonden in’ met het partikel *uh* ‘en’ tussen *in* en *sandidedum*. Dat het verschil in accentuatie in het Nederlands z’n sporen heeft nagelaten, blijkt uit gevallen als *voorzorg* tegenover *verzorgen* en mnl. *biloke* ‘klooster’ tegenover mnl. *beluken* ‘(op)sluiten’ (nog over in *Beloken Pasen* ‘de zondag na Pasen, waarmee de Paastijd wordt afgesloten’). Het prefix in de werkwoorden vertoont vocaalreductie door het zwakke accent. Het ndl. *antwoorden* moet als analogisch naar *antwoord* worden begrepen; klankwettig zouden we hiervoor *ontwoorden* verwachten (ont- gaat terug op de nultrap, zie 8.6, van ant-). Een vorm als *onderwijzer* is op zijn beurt dan weer een afleiding van *onderwijzen*.

Werkwoorden die afgeleid zijn van nomina (zgn. denominatieven), hebben dus het accent voorop: vgl. het zojuist gegeven voorbeeld *antwoorden*. Beginaccent hebben ook werkwoordelijke samenstellingen die later ontstaan zijn, bijv. *waarnemen* (met mnl. *ware* ‘zorg’). Dergelijke samenstellingen zijn anders dan de oude “scheidbaar”: vgl. *ik neem iets waar* (met het accent op *waar*). Het verschil annex betekenisverschil komt duidelijk voor de dag als we *doorlopen* (*we moesten doorlopen, ik liep door*) en *doorlopen* (*een school doorlopen, ik doorliep de school*) vergelijken. De scheidbare samenstellingen stellen de grammatici voor een moeilijk probleem: zijn het al combinaties van woorden of zijn het nog woordgroepen? N.B. In *de tuin door lopen* is *door* postpositie: *ik liep de tuin door*, met zwak geaccentueerd *door*. De accentverschuiving had een trocheïsch effect: vgl. got. *sandidedum* (met mogelijk licht bijaccent op *-de-*) en *inuhsandidedum* (met bijaccent op *in-* en *-de-*). Door de verzwakking van de zwak geaccentueerde syllaben wordt dit effect nog versterkt. Vele inheemse bisyllabische woorden hebben een geaccentueerde eerste en een zwak geaccentueerde tweede syllabe met een sjwa: *hande(n)*, *nieuwe*, *kope(n)*; er zijn er echter ook die jambisch zijn, bijvoorbeeld vormen die met *ge-* beginnen: bijv. *geloof*, maar vergelijk ook *behoud*, *verdrag*. Driesyllabische vormen met het accent in het midden en een eerste en derde syllabe met sjwa, vertonen een jambisch-trocheïsche mengvorm: *bekope(n)*.

Vergelijk verder woorden met twee syllaben met sjwa achter de syllabe met accent (dactylus): *verschrikkelijk*; het is echter mogelijk om de eerste sjwa te onderdrukken, met als resultaat weer een trochee: *verschriklijk*, maar een dactylus blijft ook mogelijk. In de verbogen vorm is het resultaat in ieder geval weer een dactylus: *verschriklijke*. Een volle vocaal in de laatste syllabe hebben *lieveling*, *duïsternis*, *christendom*, *moordenaar*; die syllabe heeft dan een bijaccent. In het eerste voorbeeld is een trochee weer goed mogelijk: *lievling*. Een geval met twee syllaben vóór de syllabe met accent is *vergewissen*, hier wordt hoewel we met het prefix *ver-* (met sjwa) te maken hebben, al snel in de eerste syllabe een è uitgesproken met als resultaat een dubbele trochee met de sterkste heffing achteraan. De neiging om twee gereduceerde syllaben achter elkaar te vermijden, manifesteert zich ook bij de meervoudsvorming; vgl. *boeke(n)* tegenover *lepel(s)*. Het s-meervoud kan z’n succes eraan te danken hebben. Er is hier echter sprake van een *tendens*: naast *appels* komt *appelen* voor (wel vaak als *apple* uitgesproken) en *engelen* heeft om stilistische redenen zelfs het alleenrecht. De trochee vinden we ook in *ambacht*, *arbeid*, *hertog*, *lichaam*, *vijand*, een dactylus in *armoede*; een jambe in *lawaai*. Deze woorden hebben ook volle vocalen in zwak geaccentueerde syllabe.

De trocheïsche tendens komt naar voren bij de uitspraak van vreemde namen: zo wordt bijvoorbeeld de italiaanse plaatsnaam *Tremosine* door nederlandse toeristen als *Tremosine* uitgesproken. Dit komt ook voor bij nederlandse plaatsnamen als *Leeuwarden* en *Amerongen* die als *Leeuwarden* en *Amerongen* worden uitgesproken. Een mooi voorbeeld is ook de naam van de voetbalclub *Heracles* welke naam door voetballers en voetbal-journalisten consequent als *Heracles* wordt geaccentueerd. Zie voor het accent in plaats- en ook straatnamen deel II. En zie voor het accent in leenwoorden hfdst. 35.

Opmerkelijk is dat in het late Middelnederlands – en dat zich in het Nederlands door – een tussensjwa weer geschreven gaat worden: <portre> wijkt voor <portere> enz. En zo spellen we heden ten dage <verschrikkelijk>, <lieveling> enz.

Voor een synchrone beschrijving van het moderne Nederlands kan men als regel formuleren dat een syllabe met sjwa nooit de klemtoon krijgt, afgezien van bijzondere gevallen *als je van het, dat is de manier, niet be- maar geloven*. Diachroon ligt het in ieder geval andersom: de sjwa is immers het gevolg van zwakke klemtoon.

De accentuatie van leenwoorden komt uitgebreid in hfdst. 39 aan de orde.

16.5. Regionale aspecten

Voor het verschil tussen harde en zachte inzet zie par. 1. Wat accentpatronen betreft zijn er maar weinig dialectverschillen te constateren. Opvallend, in het noorden (Groningen), is het accent op de prepositie in een prepositiegroep: *dan gaan we met elkaar* in plaats van *met elkaar*. Voor het zuiden valt te wijzen op de accentverspringing in bijv. *onderwijscommissie* in plaats van *onderwijscommissie*. Uit surinaamse mond kan men *strandweerverwachting* opvangen.

Aantekeningen

Zie Schönfeld hoofdstuk 3. Voor de regionale aspecten zie Weijnen 1991, par. 40 t/m 45 (accent, zwak geaccentueerde syllabe), maar zie ook par. 73 (metanalyse), 77 (eind-n), 80 (glottalisering), 82 (sjwa-varianten) en 84 (articulatiebasis). Voor het verschil in harde c.q. zachte inzet tussen Noord en Zuid zie, in het kader van de optimaliteitstheorie, Noske 2005 of 2007. Een aangeboren articulatiebasis speelt een belangrijke rol in de biologisch-linguïstische theorieën van Jacobus van Ginneken (bijv. 1935). Eventueel zou de term *ariculatiebasis* gebruikt kunnen worden om een complex van (subtiele) uitspraakgewoonten aan te duiden; vergelijk in dit verband wat over het algemene klankbeeld is opgemerkt. Voor dit klankbeeld betreffende het Zuidhollands zie Van Bree 2004. Een metrische studie van een middelnederlandse tekst, namelijk de (bij uitzondering jambische) Sinte Lutgart uit de 13^e eeuw, is Zonneveld 1986 waarin de conclusie is dat het accent sinds genoemde eeuw nauwelijks veranderd is. Voor onderzoek naar intonationale verschillen zie Van Heuven & Van de Velde 2010 waarin naar eerder onderzoek verwezen wordt en naar onderzoek in uitvoering. De veluwse vorm *narm* trof ik aan in Scholtmeijer 2011. Voor de foneemstatus van de glottisslag zie Reker 1983. En voor middelnederlandse voorbeelden als ontecken ‘ontdekken’ zie Van Loey 1971, 114.

Over Ten Kate en zijn ontdekking van het germaanse initiaalaccent zie Knol 1977, 103. Voor het accent in het Grieks en het Sanskrit zie Beekes 1990, 186-187, waarin ook de mogelijkheid besproken wordt dat het Proto-indo-europees oorspronkelijk een toontaal was, een taal dus waarin toonverschillen semantisch distinctief waren. Voor de accenttypologie zie Van Coetsem 1996. Voor de accentverschuiving en de gevolgen daarvan vgl. Tops 2001.

Volgens Kortlandt 1988 vond in het Gotisch de accentverschuiving niet zoals in het overige Germaans ná maar vóór de Germaanse Klankverschuiving plaats. Zie verder de aantekeningen bij hoofdstuk 36. In Vennemann (o.a.) 2003 worden de accentverschuivingen, niet alleen die in het Germaans maar ook die in het Keltisch en Italisch, verklaard vanuit een vasonisch (prebaskisch) substraat (voor dit substraat zie 12.4.3). Er wordt ook wel aan substraatwerking vanuit het Oostzeefins gedacht (Haarmann 2010, 71).

Voor het accent in het moderne Nederlands, vooral in leenwoorden, zie de aantekeningen bij hoofdstuk 39. Een overzicht van de nederlandse woordvorming, die in dit boek verder niet aan de orde komt, is De Haas & Trommelen 1993.

Voor de aanname, op grond van variërende spellingen, van eventuele reductievocalen in het Gotisch zie Rauch 1981.

17. VERANDERINGEN IN ZWAK GEACCENTUEERDE SYLLABE

(I. Auslautswetten, 2. De syncopewet van Sievers, 3. Reductie in zwak geaccentueerde syllabe (met casus over de foneemstatus van de sjwa), 4. De invloed van de zwak geaccentueerde syllabe, 5. Gevolgen voor morfologie en syntaxis, 6. Sjwa-apocope en sjwa-syncope, 7. n-apocope, 8. Svarabhakti, 9. Regionale biezonderheden, Aantekeningen)

17.1. Auslautswetten

Opmerking. Er wordt voor het Proto-indo-europees en ook nog voor het Oudgermaans onderscheid gemaakt worden tussen een *lange* en een *korte wortel* c,q, *stam*. Voor het verschil tussen *wortel* en *stam* zie 8.2.1; we spreken hieronder verder alleen van *stam*. Onder een *lange stam* verstaan we een korte vocaal plus twee consonanten (eventueel geminaat) of een lange vocaal dan wel diftong plus één consonant. Een *korte stam* bestaat uit een korte vocaal plus één consonant.

Zoals in het vorige hoofdstuk is aangegeven, heeft het sterke centraliserende accent op de eerste syllabe grote gevolgen gehad voor de fonologie van het Germaans. Deze gevolgen hebben betrekking op de zwak geaccentueerde syllaben: deze “slijten af”, d.w.z. er treden gemakkelijk assimilaties en reducties in op met als uiterste mogelijkheid dat ze verdwijnen. Een voorbeeld is pie. *bheudhonom dat we in het Gotisch nog als *biudan* terugvinden maar in het Nederlands als *bieden*. In deze vorm vinden we in de laatste syllabe een reductievocaal (sjwa); bovendien wordt de slot-n vaak niet uitgesproken.

We spreken in dit verband wel van Auslautswetten, die overigens ook op de (oorspronkelijke) middensyllaben betrekking kunnen hebben. Omdat de meeste uiteindelijk weinig sporen in het Nederlands hebben achtergelaten, is het niet zinvol ze in extenso te bespreken. Het gaat trouwens om een lastige materie waarover in de loop van de tijd nogal wat discussie is geweest. Wat zijn precies de wetten en wat moet aan die wetten of aan analogiewerking worden toegeschreven? En in welke chronologische volgorde heeft een en ander zich afgespeeld? En in verband daarmee: wat moet al voor het Protogermaans worden aangenomen en wat, “einzeldialektisch”, voor de afzonderlijke takken en talen binnen het Germaans? Hieronder worden een aantal belangrijke Auslautswetten genoemd waarbij ook hier en daar op analogiewerking en op de relatieve chronologie gewezen zal worden. In ieder geval zal steeds het Gotisch en het Oudsaksisch genoemd worden en wanneer dat verhelderend kan werken, ook een of meer andere oudgermaanse talen. (De asterisk wordt alleen bij volledige vormen gebruikt; -s enz. wordt ook gebruikt wanneer de betreffende klank in de Inlaut staat.)

- 1) pgm. -z/-s (pie. -s) vinden we in het Gotisch als -s of in het Noordgermaans als -r met rhotacisme uit -z maar verdwijnt over het algemeen in het Westgermaans. In het Oudhoogduits vinden we echter -r in monosyllaba (*mir* tegenover *mij* < *mi*). Vgl. got. *dags*, ono. *dagr*, wgm. *dag* uit *dagaz (nom.sg. a-stam).
- 2) pgm. -n (pie. -n of -m) verdwijnt in het Germaans. Vgl. -ōn > -a in got. *giba* (ō-stam), osa. *geba* (acc.sg. ō-stam) ‘gave’; -an > NUL in got. *dag*, osa. *dag* (beide acc.sg. a-stam).
- 3) pgm. -t (pie. -d) verdwijnt maar handhaaft zich in korte syllaba met accent. Vgl. -ōt (oude ablatiefuitgang) > -ō in got. adverbia op -ō: *sinteino*; osa. *that*, ndl. *dat*.
- 4) pgm. -ī (pie. -i) verdwijnt altijd in het Gotisch maar in het Westgermaans alleen na lange syllaben. Vgl. in de nom.sg. i-stam: got. *gasts*, *drus* ‘val’, osa. *gast*, *beki* ‘beek’. (In het Oudhoogduits vinden we nogal wat uitzonderingen, die o.a. met behulp van de Oudhoogduitse Klankverschuiving verklaard kunnen worden. Zo vinden we *bahh* ‘beek’ (met hh uit k; du. *Bach*) waarvan de stam door de verschuiving lang geworden is en daardoor de -i kwijtgeraakt is.) Zie verder volgende paragraaf.

- 5) pgm. -ū (pie. -ū) blijft in het Gotisch meestal bewaard maar verdwijnt in het Westgermaans (o.a.) na lange syllabe (of na twee korte). Vgl. got. *sunus* 'zoon', *handus* 'hand', osa. *sunu*, *hand* (beide u-stam).
- 6) pgm. -ě (pie. -ě) wordt in de Auslaut geapocopeerd en wordt verder in het Gotisch steeds -i maar wordt in het Westgermaans (ook Noordgermaans) ǐ vóór i, of j of vóór s. Zo wordt in de 2/3^e pers.sg.indic.pres. pie. -esi, -eti tot -is, -ip (vgl. ohgd. *nimis*, *nimit* 'jij, hij neemt') met overgang van ě van de middensyllabe in ǐ vóór ǐ die daarna wegvalt). De ě blijft staan in de 2^e pers.pl.indic.pres. pie. -et(H)e > -et (vgl. ohgd. *nemet* 'jullie nemen'); osa. *nimat* berust op analogie naar de 3^e persoon (<-anþi, met Ersatzdehnung, zie hfdst. 10 passim, ohgd. *nemant*). Vóór r is er een algemene tendens dat ě tot ā wordt in ausloutende syllabe: got. *undar*, osa. *undar*.
- 7) pgm. -ā is het samenvallingsproduct van pie. ongeacc. -ō en -ā (zoals ook in beklemtoonde syllabe: plaatsvindt). Later kan deze -ā einzeldialektisch verdwijnen: vgl. got. osa. *dag* onder punt 2. De -ā kan -ū worden vóór m: vgl. osa. *dagum*, ohgd. *tagum* (dat.pl.); ohgd. *nemumēs* 3^e pers.pl.indic.pres (< am-). De ohgd. gen.sg. a-stam op -es (< esa) laat zien dat de a-apocope heeft plaatsgevonden toen de apocope van de -s (vgl. punt 1) niet meer werkte; de -s in kwestie wordt niet meer geapocopeerd.
- 8) een proto-indo-europese laryngaal (H) kan als een -ā in eindsyllaben worden teruggevonden (got. *hāit-anda* 1e pers.pl.indic.pres.pass. < pie. -omedhh₂); in een middensyllabe wordt hij gesyncopeerd (got. *dauhtar*, osa. *dohtar*, ndl. dochter < pie. *dhugh₂tēr).
- 9) pgm. -ō (uit -ō of -ā zoals ook in beklemtoonde syllabe) vinden we, als hij niet wegvalt, terug als -ā of -ū. Vgl. de 1^e pers.sg.indic.pres. got. *nima* 'ik neem', ono. *nem*, oe., osa. en ohgd. *nimu*. In de nom.sg. van de ō-stammen vinden we got. *giba*, ono. *gġf* (door u-Umlaut uit *geβu) en oe. *giefu*; osa. *geba/gebe* en ohgd. *geba* berusten op analogie naar de acc.sg. met als oorspronkelijke uitgang -ōn (zie punt 2). Dat de op de ō volgende consonant van belang is, kan met de volgende gotische vormen geïllustreerd worden: *giba* nom.sg. (-ō), *giba* acc.sg. (-ōn), *gibos* gen.sg. en nom.pl. (-ōs) met in het Gotisch bewaarde -s (punt 1), *gibos* acc.pl. (-ōns) id., *gibo* gen.pl. (-ōan); *sinteino* (adv., -ōt). De got. dat.sg. *gibái* gaat terug op -ōi, de dat.pl. *gibom* op -ōmus.
- 10) pgm. -ēi (pie. ēi) leverde via -æi -ai op, in bijv. got. *qenái*, dat.sg. van de fem.i-stam *qens* 'vrouw', De ai-uitgang vinden we in het Westgermaans als -i terug: osa. *hugi* 'gedachte', met daarnaast nogal wat vormen die door analogie moeten worden verklaard, bijv. *hugiū* naar de jō-stammen. Het gaat hier om een oude locatiefuitgang die later datieffunctie heeft gekregen. Van een dergelijke uitgang (-ēu) moeten we ook uitgaan voor got. *sunau*, osa. *sunō* dat.sg. u-stam (met naast de osa. vorm weer een aantal analogievormen).

17.2. De syncopewet van Sievers

Op één Ausloutswet (aansluitend bij punt 4 hierboven) gaan we hier dieper in omdat deze voor het latere Germaans waaronder het Nederlands belangrijke gevolgen heeft gehad: de syncopewet van Sievers. Deze wet luidt: in een vroeg stadium van het Oudwestgermaans wordt de korte middenvocaal na lange stam of na een meer syllabische stam gesyncopeerd. Met deze syncopewet moeten we bijvoorbeeld rekening houden bij de preterita van de zwakke werkwoorden. Vergelijk got. *háusida* (bij *háusjan*) en *nasida* (bij *nasjan*), resp. met lange en korte stam, met osa. *hōrda* (met sycope) en *nerida* (zonder syncope). In het Middelnederlands is het optreden van -de (-te) of -ede door analogiewerking verstoord geraakt. Het blijkt daar vaak af te hangen van de voorafgaande consonant: men vindt daar doorgaans -de na liquida of nasaal of na d, t of s: *haelde*, *gebaerde*, *woonde*, *betaemde*; *scade*, *haette*, *vreesde*. Het ritme kan ook van invloed zijn. In het moderne Nederlands komt als gevolg van latere syncope van de tussensjwa nog slechts -de/-te voor. Komt men in het 17^e-eeuws of ook later (vooral na d of t) vormen op -ede tegen (*rustede*, *benijdede*, ook *verbannede*, *verdorrede*), dan berust dat op een kunstmatig, door grammatici gepropageerd herstel. Opmerkelijk is dat we dergelijke vormen (na d of t) ook in het Katwijkse aantreffen.

Ook bij de nomina moeten we met “Sievers” rekening houden. Zo is *here* ‘meester’ met syncope van *ī* te verklaren uit owgm. *hǎirīrō, een oude comparatief bij het adjectief *hǎir-, dat we terugvinden in mnl. *heer* ‘voortreffelijk’, ndl. *heer(lijk)*, du. *hehr* ‘hoog, verheven’. Voor de relatie tussen de syncopewet en de i-Umlaut zie 34.9.

17.3. Reductie in zwak geaccentueerde syllabe; het ontstaan van een sjwa

Een belangrijk element in het reductieproces is dat er, op de overgang van Oudnederlands naar Middelnederlands (vgl. hfdst. 14), een reductievocaal (sjwa) ontstond. De Psalmen laten al een onstandvastige schrijfwijze van de zwak geaccentueerde vocaal zien: <geuon>, <geuan>, <geuen> ‘geven’. De overgang is duidelijk te zien als we gotische vormen met middelnederlandse vergelijken: got. *bindan*, *tuggo*, *nemum*, *gibiþ*, *diupei*, met nog volle vocalen, met mnl. *binden*, *tonge*, (*wij*) *namen*, *gevet*, *diepe* ‘diepte’.

Het reductieproces kan al in het Gemeengermaans of in de daarop volgende fasen een aanloop gehad hebben. Bij een al vroeg verdwijnen van zwak geaccentueerde vocalen kunnen een soort reductievocalen als tussenstadia gefungeerd hebben. De gotische ontwikkeling van *weinadrugkja* ‘wijndrinker’ tot *weindrugkja* (met syncope van de eerste *ǎ*) kan via een gereduceerde *ǎ* verlopen zijn: [wi:nadrũŋkja]. Omdat de sjwa zich articulatorisch in het neutrale midden bevindt, kunnen in principe alle vocalen (nadat ze eventueel verkort zijn) erin overgaan. Het lijkt er echter op dat het verdoffingsproces in fasen verlopen is. Zo maken de Psalmen de indruk dat we rekening moeten houden met een palatale en een velaire reductievocaal; enerzijds konden <i> en <e>, anderzijds <u> en <o> afwisselen: *dagi/dage* ‘dag’ (dat.sg.), *tungun/tungon* ‘tong’ (diverse naamvallen). Een *ī* verdofte dan in de richting van *ě*, een *ũ* in die van *ö*. Ook <a> kon in de afwisseling meedoen: <geuan>, <geuon>, <geuen>. Opvallend in de Psalmen en ook in meer westelijke vormen (plaatsnamen) is vocaalalternantie bij meer dan één zwak geaccentueerde syllabe: vgl. *fadera* ‘vader’ (Ps.), *Ysera* ‘IJzer’, in tegenstelling tot de vocaalgelijkheid van het Oudhoogduits; vgl. *fatoron* ‘vaders’.

In de 11e en 12e eeuw gaat het in de richting van een algemene sjwa, aangeduid met <e>, misschien vanwege een oorspronkelijk veel voorkomend [ɛ]-achtig timbre? De sjwa kan echter ook zoals reeds opgemerkt, een [ɑ]-achtig timbre hebben gehad. Dat valt af te leiden uit het zinnetje *hebban olla vogala enz.*, (zie 13.4) met <a>’s in zwak geaccentueerde syllabe ook waar we etymologisch niet (altijd) een *ǎ* zouden verwachten. Vergelijk ook het zinnetje *tesi samanunga was...scona* (zie 13.4) en de volgende middelnederlandse spellingen: <saka>, <enda>, <kyndaren>, <dusentach>, <bagaerte> en <basine> (uit ofra. *buisine* ‘bazuin’); in *bazuin* is de *ǎ* geconventionaliseerd. Andere spellingen (afhankelijk van omringende consonanten?) komen in het Middelnederlands ook voor: <i>: <dusint>; <o>: <twalof>, ook <bosine>; <u>: <Baduwijn> ‘Boudewijn’. Het [ɑ]-achtig timbre is vooral kenmerkend voor het zuidwesten (ruim opgevat) geweest, in combinatie met een n (-an-) zelfs voor het hele westen.

Ook nu nog kan de precieze “kleur” afhankelijk van de context wisselen. Zo klinkt bijvoorbeeld in hedendaags Nederlands de sjwa vóór l of r al snel wat *ǎ*- of *ö*-achtig: *appal* (ook invloed van de *ǎ* in de eerste syllabe?), *bolleefd*, *dertag* (vgl. mnl. *dertoch*); vergelijk ook *zitte* met [I]-achtige of *belle* met [ɛ]-achtige sjwa. Er kunnen ook regionale verschillen in het spel zijn. Vooral in Zuid-Holland kunnen we in de Auslaut een [I]-achtige sjwa horen: *gièti*, *dopi*, *bakkì*; voor het zuiden worden nog altijd [ɑ]-achtige sjwa’s vermeld. De [I]-achtige swja is ook voor het 17e- en 18e-eeuwse Hollands gesignaleerd. Over het algemeen heeft de sjwa in de standaardtaal een [ø]-achtige kleur waarom hij fonetisch moeilijk van de vocaal van *put* te onderscheiden is, in ieder geval daar dichtbij staat. Vlamingen horen echter duidelijk verschil.

De sjwa is dus uit diverse vocalen ontstaan maar kan ook, omgekeerd, weer gemakkelijk de kleur daarvan aannemen. Zo wordt *Michiel* tot *Mechiel* gereduceerd maar de sjwa kan dan weer *ǎ*-kleur aannemen en tot volle *ǎ* worden: *Machiel*. Voorbeelden met een dergelijke sjwa-kleuring zijn niet altijd goed te scheiden van de hierboven gegeven voorbeelden met oude sjwa-kleur. Vooral de *ie* kan als *plufoneem* optreden:

vgl. bijv. *ruzie* uit mnl. *ruse*. Ook verzwaarde vormen kunnen een reactie op een voor het gevoel te sterke reductie zijn: *fermilie* voor *familie* is daar een voorbeeld van. In Vlaanderen en ook in West-Brabant vinden we kernijnsoms kan aan hypercorrecties gedacht worden. Zo heeft mnl. *wapijn* ‘wapen’ een etymologisch gezien “verkeerde” *i*; de achtergrond kan de reductie van het diminutiefsuffix *-īn* <-ijn> tot [ən] zijn. Vergelijk in dit verband ook de (overigens zeldzame) gevallen waarin een sjwa geaccentueerd wordt, bijv. *in (dat is) je (van het)*; hier is het echter de vraag of we nog wel met een sjwa te maken hebben en niet eerder met de vocaal van *put*. Sommige woorden hebben van oudsher een volle vocaal in zwak geaccentueerde syllabe, bijv. de al in 16.4 genoemde voorbeelden *ambacht, arbeid, armoede, hertog, lichaam, vijand*. Het gaat hier om oude (verholen) samenstellingen of afleidingen. Vergelijk ook *schaduw* met oude svarabhaktivocaal (zie 32.3).

Doordat de sjwa, met enkele uitzonderingen (bijvoorbeeld in het suffix *-lijk*), met <e> werd aangeduid, kwam dit letterteken voor drieërlei klankwaarde te staan: è in *bed*, ee in de eerste lettergreep van *bede* (naast *beet*), sjwa in de laatste lettergreep van *bede*. Alle drie komen ze voor in *beddelen* ‘delen van een bed’.

CASUS *De foneemstatus van de sjwa in het hedendaagse Nederlands*

Er is wel voorgesteld om de vocaal van *put* en de sjwa fonologisch over één kam te scheren. Een dergelijk voorstel veronderstelt wel dat men niet of nauwelijks verschil hoort. Een dergelijke identificatie zou een opmerkelijk distributioneel effect hebben, namelijk dat /ø/ het enige korte vocaalfoneem zou zijn dat in de Auslaut kan optreden: vgl. *de, gave, verschrikkelijke* enz. Degenen die de beide klanken fonologisch willen onderscheiden, hebben het probleem dat zuivere minimale paren moeilijk te vinden zijn. Er is weleens gewezen op *katterig* tegenover *katterug*, *navel* tegenover (als ik dat doosje) *navul* of *Thebe's* tegenover *theebus*. Het probleem hierbij is dat er steeds een accentverschil: geen accent – bijaccent, in het geding is; de paren zijn dus niet echt minimaal. Het probleem één foneem – twee fonemen zou overigens ook ten aanzien van de andere korte vocaalfonemen gesteld kunnen worden: vgl. *appal, bolleefd* enz. Misschien kan de beweeglijkheid van de sjwa een argument zijn om hem als een apart foneem op te vatten en niet op grond van de weliswaar meest voorkomende uitspraak met de vocaal van *put* te identificeren. Door steeds van sjwa te spreken, hebben we in feite voor deze oplossing gekozen. Een alternatieve oplossing zou zijn om van alle korte vocaalfonemen aan te nemen dat ze in gereduceerde vorm in zwak geaccentueerde syllabe kunnen voorkomen. Eventueel kunnen ze daarin dan ook nog met andere gereduceerde vocalen afwisselen. Maar hoe dan ook, binnen de zwak geaccentueerde syllabe blijft het onderscheiden van fonemen of foneemvarianten moeilijk; dat is met het karakter van deze syllabe gegeven. Dat de swja vaak op de u van *put* lijkt, blijkt uit de titel van een roman van Remco Campert: *Het leven is vurrukkulluk*. Ook van kinderen zijn <u>-spelingen voor de sjwa bekend: in kerstopstelletjes van lage-klassertjes kwamen o.a. voor <arrum>, <herdus>, <stalutje>, <tellu>. Maar ook een spelling <o> in bijvoorbeeld <bolleefd> zou bij “minder geletterden” kunnen voorkomen. Inderdaad kwam in een van de opstelletjes de spelling <apol> voor.

Relatief jonge, al dan niet ontleende, suffixen hebben in de regel de volle klank behouden: *rijkdom, ler-aar* (uit lat. –arius; hiernaast echter ook –er in bijv. *werker*). Dit geldt niet voor oude suffixen: *lief-de*; een uitzondering is *boer-in* (< *boerinne*) vanwege het accent op de laatste syllabe. Sommige oude suffixen zijn niet meer te herkennen, bijv. in *macht* met slot-t die teruggaat op een oud -ti-suffix. We spreken in dit geval van een relictsuffix. Ook prefixen kunnen de volle klank behouden hebben: *bal-dadig, ont-kennen; oer-dom* (uit het Duits). Reductie heeft bijvoorbeeld plaatsgevonden in *be-loven*. Zie voor reducties in affixen verder deel II.

Ten slotte: klankreductie, met als resultaat een sjwa, een korte in plaats van een lange vocaal of volledig verdwijnen van de vocaal, komt in vergelijking met geschreven en ook gesproken standaardtaal aanmerkelijk vaker in dialecten en in informele spreektaal voor.

Zie voor de afwisseling ĩ/ě of ů/ǔ in zwak beklemtoonde woordjes resp. 19.6 (4) en 20.4. Zie voor verkortingen bij zwak accent of verlengingen bij sterk accent hoofdstuk 33.

17.4. *De invloed van de zwak geaccentueerde syllabe*

In de reductie van de zwak geaccentueerde syllaben is geïmpliceerd dat we voor de specifieke klankwetten die bepalend zijn geweest voor het latere Nederlands, vooral naar de geaccentueerde syllaben moeten kijken. Toch kunnen we niet altijd de zwak geaccentueerde syllaben buiten beschouwing laten: deze raken wel sterk aan het centraliserende accent ondergeschikt maar juist daardoor kunnen daarin voorkomende klanken, voordat ze althans als zodanig verdwijnen (het kunnen sjwa's worden), invloed uitoefenen op de stamvocaal. De klankwetten kunnen dus over de syllabegrenzen heen gaan werken. Een voorbeeld is de klankwet van de oudwestgermaanse i-Umlaut, bijv. *ǣ* wordt *ē* wanneer er in de volgende syllabe een *i* of een *j* staat (vgl. got. *sandjan* – ndl. *zenden*). Ndl. *zenden* laat zien dat de stamvocaal veranderd is en de zogeheten Umlautsfactor, de *j*, verdwenen is. Het bereik van de klankwetten wordt dus eerder het woord dan de syllabe en kan zelfs de woordgrens overschrijden. Het laatste betekent dat er zich ook veranderingen binnen de zin voordoen. Een voorbeeld daarvan is de ontwikkeling van anlautend *sk-* tot *sch-* (got. *skatts* – ndl. *schat*); in de werkwoordsvorm *zal* (got. *skal*) is echter een *z-* ontstaan doordat deze vorm in de zin gewoonlijk zwak geaccentueerd wordt. De ontwikkeling is geweest: *sk > sʰ > sjʰ > s > z*; de *z* is uit *s* ontstaan bijvoorbeeld in Anlautspositie (vgl. 36.4.5) of door assimilatie in een stemhebbende omgeving: *hij zal* [*heizal* < *heisal*].

17.5. *Gevolgen voor morfologie en syntaxis*

De ontwikkelingen in de zwak geaccentueerde syllaben, met sterke slijtage van de uitgangen, hebben zoals uitvoerig in deel 2 Vormleer behandeld wordt, grote gevolgen gehad voor de morfologie. Vele verschillen tussen woordklassen, genera, naamvallen, werkwoordstijden, werkwoordswijzen en persoonsvormen zijn verdwenen (deflexie).

Via de morfologie ondergaat ook de syntaxis grote veranderingen. De verschillen die oorspronkelijk door naamvallen werden aangegeven, moesten voortaan o.a. door volgordeverschillen tot uitdrukking komen. Zo is er in het moderne Nederlands verschil tussen *de moeder* (subject) *toonde Sint Nicolaas* (indirect object) *het kind* (direct object) en *de moeder* (id.) *toonde het kind* (indirect object) *Sint Nicolaas* (direct object). In het Middelnederlands konden, met vrije volgorde, nog verschillende naamvalsvormen gebruikt worden: vgl. *die moeder toghede Sint Nicolaas* (dat.) *dat kint* (acc.) tegenover *Sint Nicolaas* (acc.) *den kinde* (dat.); *die moeder toghede dat kint* (acc.) *Sint Nicolaas* (dat.) tegenover *den kinde* (dat.) *Sint Nicolaas* (acc.). Deze ontwikkeling had tot gevolg dat pragmatische verschillen (bijvoorbeeld het aangeven van nieuwe tegenover oude informatie) minder goed door woordvolgordeverschillen konden worden aangegeven. Ook werden er steeds meer preposities gebruikt om functiever verschillen aan te geven. Zo kan het indirect object in veel gevallen met *aan* worden omschrijven: *aan Sint Nicolaas* of *aan het kind*.

Bij de werkwoorden verdwenen, behoudens enkele resten als *leve* (*de Koningin*), *moge* (*zij ons nog lang regeren*), (*het*) *zij* (*zo*), *ware het niet* de verschillen tussen de indicatief en de

conjunctief. Conjunctiefbetekenissen worden tegenwoordig, afgezien van (enigszins) archaïsch taalgebruik, met behulp van de verleden tijd of van een omschrijving met *zou(den)* uitgedrukt: (*als ik er*) *geweest was/zou zijn, dan was het niet gebeurd/zou het niet gebeurd zijn*.

Het Nederlands ontwikkelde zich dus van een nog sterk synthetische in de richting van een meer analytische taal. Dit geldt in het algemeen voor de germaanse talen, maar niet voor alle in even sterke mate. Zo zijn het Hoogduits en het IJslands nog tamelijk synthetisch en is het Engels erg analytisch in vergelijking met de andere germaanse talen.

17.6. *Sjwa-apocope en sjwa-syncope*

Al vanaf het laatste kwart van de 13^e eeuw dateert de sjwa-apocope (Een heel vroege apocope vond plaats in vormen als *rig* ‘rug’; vgl. voor deze vormen 10.3 en ook 20.8.1 en 34.6.) De positie na liquida of nasaal gaat voorop, die na stemhebbende obstruenten komt het laatst aan de beurt. Wat laatstgenoemde positie betreft, dialectisch gezien kan daarin nog de Auslautverscherping (stemloos worden op het eind) ontbreken wat op late sjwa-apocope wijst. Verder vindt de apocope het eerst plaats bij driesyllabische nomina als *rechtere, riddere* > *rechter, ridder* (hierin manifesteert zich de trochäische tendens). Het gebied is Holland, Utrecht, Zuid-Gelderland, ook Brabant (noordoosten) en Limburg. In het zuiden van Brabant en in Vlaanderen komt het alternatief voor, namelijk syncope van de sjwa in middensyllabe > *rechtre, riddre* (vgl. ook vormen als *miere, diere* bij *mijn, dijn* enz.; zie 14.5). In beide gevallen wordt een opeenvolging van twee zwak geaccentueerde syllaben vermeden. De ontwikkeling gaat dus van “dactylus” naar “trochee” (vgl. 16.4). In de tweede helft van de 14^e eeuw begint de sjwa-apocope in tweesyllabische woorden zich in Holland en Brabant te manifesteren; in de zuidbrabantse steden manifesteert de apocope zich pas in de 18^e eeuw. Voorbeelden zijn *sonne* > *zon*, *trage* (adj.) > *traag*, *lange* (bijw.) > *lang*, (*ic*) *make* > (*ik*) *maak*. Uit de voorbeelden blijkt dat er sprake is van een duidelijke klankwet die dwars door de woordsoorten heen gaat. Er vindt geen sjwa-apocope plaats wanneer er eerst een -n is gedeleerd (zie volgende paragraaf): *neme* uit *nemen* wordt niet verder tot *neem* verkort; zo ook *rege* uit *regen* niet verder tot *reeg*. Er zijn echter nogal wat factoren die de apocope verhinderd of belemmerd hebben. In het algemeen echter is ze in de standaardtaal gemeengoed geworden.

1. *Een voorafgaande d*. Het lijkt erop dat een voorafgaande d de apocope afremt vooral wanneer daarvoor ook nog een lange vocaal of diftong staat. Vergelijk vormen als *armoede, bede, genade, schade, weide, zede*, waarnaast *armoed, genaad, schaad, weid, zeed* niet voorkomt. Hierbij moeten we wel rekening houden met varianten met d-syncope: *gena* enz. Deze varianten bestonden al toen de sjwa-apocope ging werken (ze lijken in ieder geval niet van later datum); ze gingen als de korte vormen fungeren naast *genade* enz. en kunnen het ontstaan van *genaad* enz. belemmerd hebben. Dergelijke korte vormen komen echter niet altijd voor: zo bestaat naast *woede* geen *woe*. Vergelijk verder (met liquida of nasaal plus d) *orde, hulde, legende, linde* en niet *ord, huld, legend, lind*. Geapocopeerde vormen zijn hierbij echter niet uitgesloten: vgl. *gaard* bij *gaarde*, *gild* bij *gilde*, *eind* (heel gebruikelijk) bij *einde*, *schand* bij *schande*, *stond* bij *stonde*. Er zijn ook gevallen waarin de sjwa helemaal verdwenen is: *hemd, jood, koord, mand, naald, smaad, waard* ‘door rivieren omgeven land’, *zwoerd*. (*Koorde* kwam nog voor in de uitdrukking *de zilveren koorde* ‘de financiering van hervormde dominees door de staat’.)

2. *Morfologische belemmeringen*. Van morfologische aard is de vermijding van polyfunctionaliteit in het zwakke preteritum: *leefde* werd geen *leefd* = *leeft* en *maakte* werd geen *maakt* (of verleden tijden als *leeft* en *maakt* werden spoedig weer ongedaan gemaakt) waardoor

het verschil met het presens bewaard bleef: *leefde* – *leeft*, *maakte* – *maakt*. In die gevallen waarin geen samenvall dreigde, werd de sjwa wél geapocopeerd: *wiste* > *wist*, *moeste* > *moest*, *bracht* > *bracht*, *hadde* > *had* enz. Een andere verklaring is dat in *leefde* de sjwa na d gehandhaafd bleef; *maakte* berust dan op analogie. Ook verliep in het Middelnederlands de deletie bij de vele feminiene substantieven op sjwa langzamer dan bij de vergelijkbare masculina en neutra; waarschijnlijk ervoer men de sjwa als genuskenmerk. Nog heden ten dage ervaart men de sjwa als zodanig in een woord als *agente*; de sjwa is hier uit het Frans afkomstig. Zie voor syncope of behoud van de sjwa bij adjectiefvormen of rangtelwoorden deel 2 Vormleer.

3. *Semantische belemmeringen*. Er kan soms ook aan homonymievermijding gedacht worden (vgl. de onder het vorige punt besproken vermijding van polyfunctionaliteit). Vergelijk bijvoorbeeld *aarde* tegenover *aard*, *hoeve* tegenover *hoef*, *tobbe* tegenover *top*. Bij *wedde* (substantief) en *wedt* (werkwoordsvorm) ligt die gedachte minder voor de hand omdat we hier met verschillende woordsoorten te maken hebben. Opmerkelijk is dan weer dat homonymievermijding vooral bij intervocalische d schijnt voor te komen, vgl. *bede*, *bode*, *rede*, *schede* (niet *beet* enz.). Bij *genade*, *heide*, *kade* was er echter geen of nauwelijks (vgl. wel *hij heit*) gevaar van samenvall, evenmin als bij *schande*, *ellende*, *einde*, *weelde*. De d lijkt dus wel degelijk een factor te zijn. Betekenisdifferentiatie heeft plaatsgevonden bij *wijze* ‘manier’ tegenover *wijs* ‘melodie, <wijze van zingen’ (mnl. in beide gevallen *wise*), *klasse* (sociaal-economisch) tegenover *klas* (op school), *groeve* ‘grafkuil’ tegenover *groef* ‘uitholling’. De ons bekende differentiatie tussen *wijs* en *wijze* vinden we nog niet in *'s lands wijs* (*'s lands eer*) tegenover *op de wijze van De leliën* (bij een psalmvertaling).

4. *Stilistische belemmeringen*. Archaische of plechtige woorden zijn *boete*, *gave*, *getuige*, *have*, *wake*, *Here* (in religieuze taal), ook *bede*, *genade*, *groeve* (reeds genoemd); *beê* en *gena* doen intussen in statigheid niet weinig voor *bede* en *genade* onder. Vergelijk ook in een oude uitdrukking *ere wie ere toekomt*. Ook de uit het Duits afkomstige vormingen op *-name*, *-lage* en *-gave*, bijvoorbeeld *toename*, *toelage*, *uitgave*, hebben een tamelijk hoge gebruikssfeer. De staatsman Abraham Kuyper (rond 1900) sprak, onder invloed van de Statenvertaling, in zijn Tale (!) Kanaäns nog van *klove* (in figuurlijke zin).

Nog wat voorbeelden. Met sjwa na lange vocaal of diftong plus d: *beide* (ook *bei*), *bode* (ook *bo*), *gade* (ook *ga*, *ega*), *heide* (ook *hei*), *hoede*, *kemenade*, *koude* (ook *kou*), *lade* (ook *la*), *made*, *mede* (ook *mee*), *rede* ‘ankerplaats’ (ook *ree*), *roede* (ook *roe*), *schede*, *spade* ‘werktuig’ of ‘laat’ (naast *spa*), *trede* (ook *tree*), *vlade* (ook *vla*), *vrede* (ook *vree*), *wade* ‘gewaad’ (ook *wa*), *zode*, *zijde* (ook *zij*), *zwade* ‘snede koren of gras’.

Met sjwa na liquida of nasaal plus d: *bende* (ook *bent*), *garde* (ook *gard*), *hinde*, *kaarde* ‘gereedschap’ (ook *kaard*), *lende*, *hinde*, *horde* ‘vlechtwerk’, *sponde*, *wierde*, *winde*, *wonde* (ook *wond*), *zonde*.

Met sjwa in overige gevallen: *akte*, *boete*, *deerne*, *gaarne*, *gave* (ook *gaaf*), *getuige*, *have*, *horige*, *lente* (ook *lent*), *lijfeigene*, *mare* (ook *maar*), *meute*, *schare* (ook *schaar*), *vete*, *vore* (ook *voor*), *wake*, *zege*.

Voorbeelden van syncope van sjwa in een eerste, zwak geaccentueerde syllabe (vooral vóór vocaal of l of r maar ook wel vóór h) zijn: *buiten* <*be-uiten*, *blijven* <*be-lijven* (got. *bileiban*), *grif* <*gerif* (nog gronings), *thuis* <*te-huis* (let op de nog etymologische spelling met <h>). We vinden deze syncope ook vaak, via reductie tot sjwa, in leenwoorden: vgl. *pruik* uit fra. *perruque*; *pul* uit lat. *ampulla* (via *appula*). Ook in andere syllaben, aan het slot of in het midden, moeten we met syncope rekening houden, bijvoorbeeld bij werkwoordsvormen als *geeft* uit *gevet* (mnl. *ghevet*) en *klaagde* uit *klagede* (mnl. *claghede*). Opmerkelijk is de syncope in middelnederlandse viersyllabische vormen met enclise als *ghi horeded-'t* > *ghi horet* en *hi cussede-se* > *hi cussese*.

Typisch middelnederlandse vormen zijn ook *miere*, *diere*, *siere*, *derre* die met assimilatie ontstaan zijn uit *mīnrā*, *dīnrā*, *mīnrā*, *dēsra* die op hun beurt door sjwa-syncope ontstaan zijn uit *mīnārā*, *dīnārā*, *sīnārā*, *dēsārā*. Bij wijze van uitzondering hebben de Psalmen hier ook al syncope: *mīnro*, *thīnor*, *sīnro*.

In *lijken* naast *gelijken* is het prefix *ge-* niet door klankreductie verdwenen. Evenals bij *hoeven* naast *behoeven* is er sprake van morfologische variatie waarbij de prefixloze vormen (noord)hollands zijn en aan friese substraatwerking kunnen worden toegeschreven. Vergelijk ook het noordhollandse prefixloze participium preteritum: westfries *zoid* ‘gezeid, gezegd’ (zie deel 2 Vormleer).

Vergelijk voor syncope in slot- of middensyllabe nog *geklaagd* uit *geklaget* (mnl. nog *geclaghet*), de superlatief *grootst(e)* uit *grottest(e)* (mnl. nog bijv. *nutttest*) maar vergelijk daarnaast als comparatief nog altijd *groter(e)*, in snelle spraak echter *grootre*. Vergelijk ook het behoud van de sjwa in het part.pres. *wetende*. Zie in dit verband verder de hoofdstukken in de vormleer (deel 2). Evenals *groter*, *wetende* laten ook *bakker(s)*, *lepel(s)*, *wagen(s)*, *bezem(s)* zien dat vóór liquida of nasaal de sjwa niet wordt gesyncopeerd, maar zeker in bepaalde dialecten (in het noordoosten of zuidwesten) kan sonantisering optreden. In *wagen* kan trouwens n-apocope optreden (zie volgende paragraaf). Behoud van de sjwa in de stam vinden we in ieder geval in *lemmet*, *lobbes*; in *gannefen* en zeker in *dovig* (met suffix) zou syncope tot een moeilijke consonantencombinatie leiden terwijl in *monnik* svarabhakti (zie par. 8 dit hoofdstuk) voor behoud of herstel van de sjwa gezorgd kan hebben (vgl. echter mnl. *moenc*, eng. *monk*). Ook in *lemmeten*, *lobbesen*, *gannefen*, *monniken* blijft de sjwa, in een tussensyllabe, staan, in *monniken* misschien weer als svarabhaktivocaal. Syncope kan optreden in *dommerik(en)* of *verschrikkelijk(e)* (beide met suffix); in poëzie kan om metrische redenen *dov* ‘ge’ voorkomen.

17.7. n-apocope

Auslautende -n na sjwa werd eveneens geapocopeerd, al vanaf de 14^e eeuw in Brabant en Limburg. In de 13^e eeuw was, anders dan nu het geval is, de apocope eerder vlaams dan brabant. Vergelijk een werkwoordsvorm als mnl. *lopen* > nnl. *lope* en een substantief meervoud als mnl. *mannen* > nnl. *manne*. De -n bleef geschreven maar een rijm bij Hooft als *ick jaghe: de hagen* laat zien dat *hage* zonder -n werd uitgesproken. Als er toch een -n wordt uitgesproken, moet dit als een spellinguitspraak beschouwd worden waardoor de n-apocope iets optioneels heeft. Ze is in gesproken standaardtaal geoorloofd. De -n kan echter in de sandhi, om een hiaat te voorkomen, bewaard blijven: vgl. *geven-en-neme*. “Onderliggend” is er dan nog een n die in de meeste gevallen gedeleerd wordt. Ook als de -n tot de stam behoort, kan apocope plaatsvinden: vgl. *rege* uit *regen*. Apocope vindt echter niet zo gauw plaats in een werkwoordstam: dus niet *ik teke* in plaats van *ik teken*, ouder *ik tekene*, bij *tekene(n)*. Hier kan paradigmatische dwang in het spel zijn: in alle andere vormen vinden we namelijk de n: *jij tekent*, *wij tekene(n)* enz. Combinaties als *geven-en-neme* zijn aanleiding geweest voor het ontstaan van een -n- als hiaatdelger: vgl. holl. *en toen maakte-n-ie* (‘maakte hij’) *een grote fout*. Er heeft reïnterpretatie plaatsgevonden: -n- wordt niet meer gedeleerd maar geïnserteerd.

Dat de n-apocope iets later in de tijd geplaatst moet worden dan die van de sjwa (ze wordt overigens al in 1625 gesignaleerd bij de leidse grammaticus Christiaen van Heule) blijkt uit het kaartbeeld; zie kaarten 13a en 13b. Al is er een grote overeenkomst tussen beide kaarten, de -n is toch in een wat groter gebied behouden dan de sjwa. Let op het noordoosten en op verspreide gebieden in het zuidoosten. Er kan bij de chronologische volgorde ook een structurele factor in het spel geweest zijn: bij eerdere n-apocope zou ambiguïteit ontstaan zijn bij *bedde*, pluralis zowel als singulatis. Terwijl de sjwa-apocope ook in de spelling wordt verdisconteerd, gebeurt dit dus niet met die van de n. Ook dit kan met het tijdsverschil verband houden: de n-apocope komt

op een moment waarop de spelling al gevestigde vormen heeft aangenomen. Bovendien kan de n zoals we gezien hebben, nog weleens te voorschijn komen: vgl. het reeds genoemde *geven-en-neme*.

Voor de n-apocope in verband met de morfologie zie deel 2 Vormleer.

17.8. *Svarabhakti*

Van *svarabhakti* spreken we wanneer er in een woord een vocaal wordt ingevoegd die daar, etymologisch gezien, niet thuis hoort. Synchroon gaat het om een (niet geschreven) vocaal die een als moeilijk ervaren consonantovergang kan vergemakkelijken. Een voorbeeld is *arm*, uitgesproken als *arr^em*. Een interessant geval is *melk*, uitgesproken *mell^ek*, waarin wat synchroon een svarabhaktivocaal lijkt, dat in diachrone zin niet behoeft te zijn: vergelijk de gotische vorm *miluks*. Ook op de syllabegrens kan svarabhakti voorkomen: *kerreke*, *walleme* enz. Door de svarabhakti kwam de stamvocaal in open syllabe te staan met als mogelijkheid verlenging (rekking in open syllabe met hoofdaccent); vgl. mnl. *arem* ‘arm’, *helecht* ‘helft’, *arebeit* ‘arbeid’. Dergelijke vormen komen dialectisch nog wel voor. Een oud voorbeeld uit de Psalmen is *arug* ‘erg’.

Er gaat in de tot dusver genoemde gevallen steeds een l of een r vooraf en er volgt een niet-dentale obstruent. De volgende voorbeelden dienen ter aanvulling: *dorp*, *erf*, *erg*, *werk*, *welp*, *kalf*, *wilg*. Het verschijnsel doet zich echter ook tussen r en n voor: vgl. *doorn*, vaak als *dor^en* uitgesproken; in *koren* (mnl. *corn*) is de svarabhaktivocaal geconventionaliseerd. In ouder Nederlands (en nog dialectisch: brabant) vinden we ook wel svarabhakti tussen g en l aan het woordbegin: *gelas*. Ook vóór de suffixen -lijk en -nis kan svarabhakti optreden: *geestelijk*, *droefenis*; vergelijk ook het suffix -sel (ogm. -sla) in bijv. *stijfsel*.

Svarabhakti is alleen in gematigde vorm in het Standaardnederlands aanvaard en dan nog meer binnen een syllabe dan tussen syllaben. Tussen syllaben klinkt ze snel “onverzorgd”: vgl. *mell^ok* met *mell^eke*. Dat er ook in het Standaardnederlands, in ieder geval binnen een syllabe, wel degelijk van een ingevoegde vocaal sprake is, blijkt uit de “fout” van een poolstalige die *werk* als *werek* schreef. Zo heeft ze het blijkbaar uit de mond van nederlandstaligen gehoord. Tussen r en n is de svarabhakti geaccepteerd waarschijnlijk omdat wordeindes op -en, bijvoorbeeld bij pluralia (*graven*), al heel gewoon zijn.

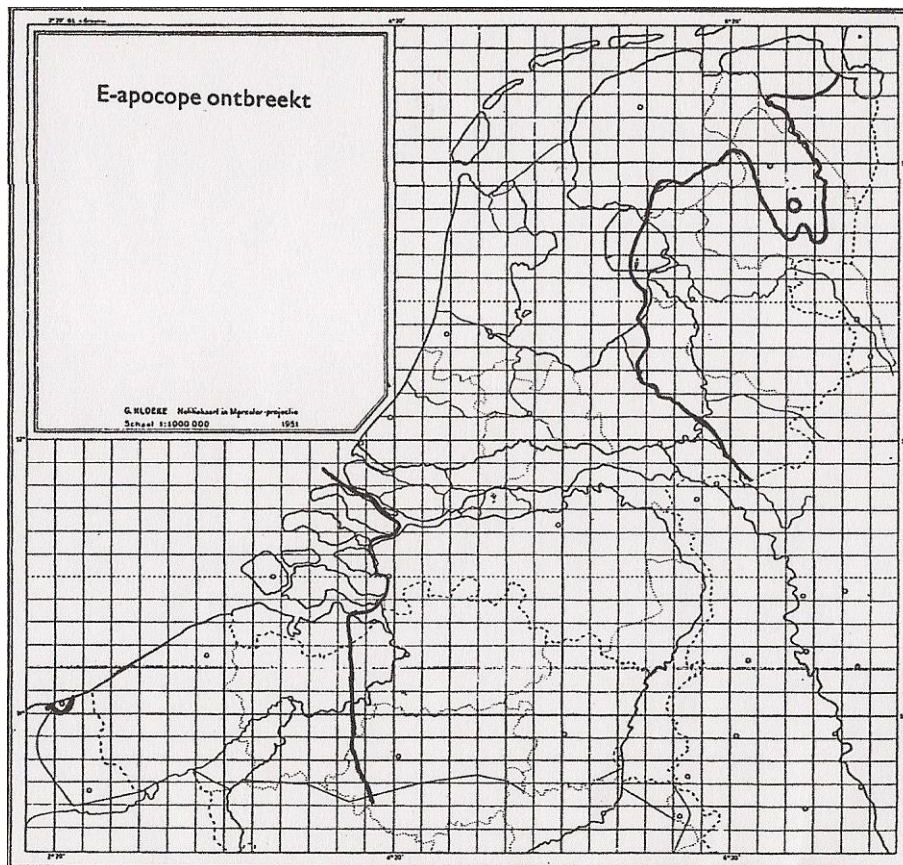
Ook in leenwoorden treedt soms, ter vergemakkelijking van de uitspraak, svarabhakti op; vgl. *chagrijnig* > *saggerijnig* bij fra. *chagrin*.

17.9. *Regionale aspecten*

Dialectisch treedt vooral ã als plusfoneem op, in het bijzonder in leenwoorden: *ramoer* ‘rumoer’, *gardiene* ‘gordijnen’, *kanijn* ‘konijn’; een niet-leenwoord is *baddiende* (‘bediende’, genoemd voor Den Haag). Een groot deel van het zuiden (Vlaanderen, Belgisch Brabant) heeft minder verdoffing dan het noorden. Dit werkt door in de daar gesproken standaardtaal; ook de invloed van het Frans en het meer naar de letter spreken kan daarbij een rol spelen. Zo zal men in het Zuiden niet de uitspraak *pãlitsie* (laat staan *plisie*) horen, men hoort er wel *pollisie* (zie voor het noord-zuidverschil ts-s hfdst. 39).

Soms vinden we verregaande reducties, vooral in Holland, het zuidoosten (Limburg annex de Meerij van Den Bosch) en ook wel in het noordoosten: *skaeles* ‘< *schadeloos* ‘zonder werk’ (Katwijk), *haas* ‘handschoen’ (Limburg), *ervel* ‘armvol’ (Brabant), *meugelk* ‘mogelijk’

(Groningen). Het zuidwesten is juist minder gevoelig voor reductie; zo kan het suffix *-lijk* daar met volle vocaal worden uitgesproken. Voor sterke reductie in plaatsnamen zie deel II. De sjwa-apocope blijft globaal van oudsher in twee hoeken van het taalgebied achterwege, in het zuidwesten en in het noordoosten. Zie kaart 13a. Het noordoostelijke gebied sluit aan bij een brede middenstrook in het Duitse taalgebied. Omdat tot die middenstrook ook het gebied hoort waar het Standaardduits gevormd is (het oostmiddelduitse gebied), heeft deze taal nog op grote schaal de slot-sjwa bewaard, in tegenstelling tot het Standaardnederlands dat zijn oorsprong vooral in het apocoperende Hollands vindt. Het Noordhollands is blijkbaar eerder door de swja-apocope dan door de d-syncope bereikt: vgl. westfri. *bloid* 'blij'; friese invloed kan hier ook in het spel geweest zijn: vgl. fri. *bliid*. Hier en daar in Oost-Vlaanderen en op de Oost-Veluwe

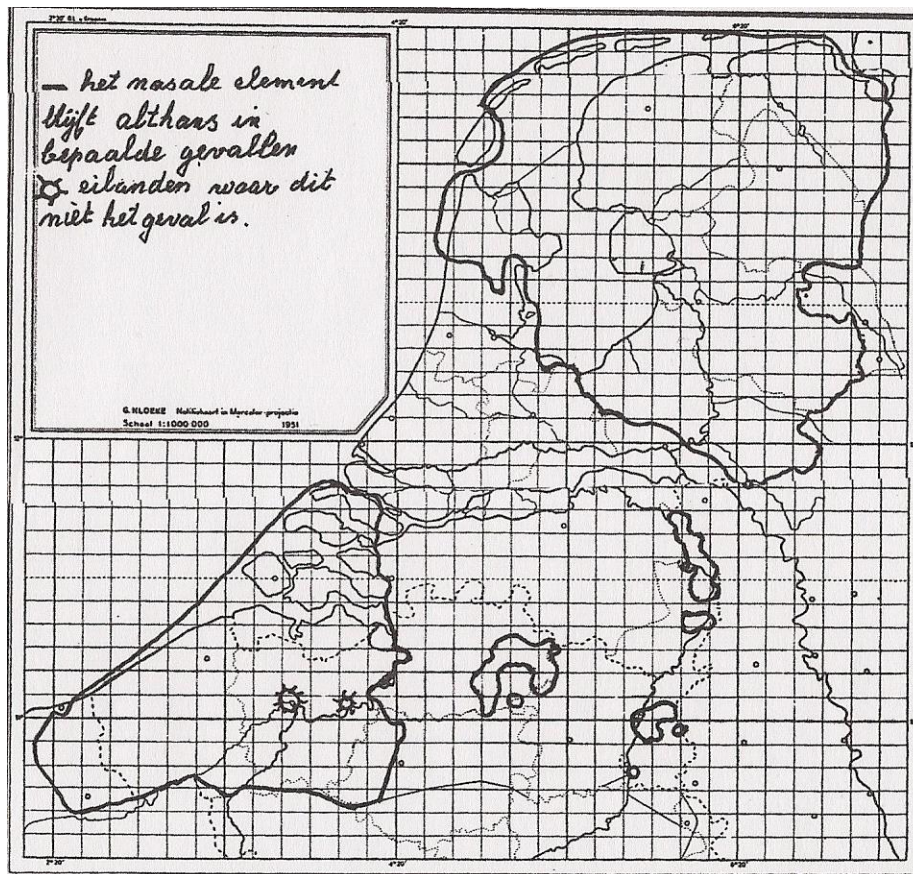

Kaart 13a ontbreken van sjwa-apocope bij niet-adnominale woorden (naar Weijnen 1966 en Kocks 1970 kaart 9 via Weijnen 1991 kaart 45).

komen juist vormen zonder sjwa-apocope maar mét d-syncope voor: *zīd* 'zijde'. De n-apocope vinden we in grote trekken (maar er zijn verschillen) in hetzelfde gebied als waarin we de sjwa-apocope vinden, dus niet in het noordoosten en zuidwesten; zie kaart 13b voor niet-adnominale woorden. In Vlaanderen waren of zijn er toch verspreide streken en plaatsen met apocope. In het Zeeuws (annex Goeree-Overflakkees) kan in adnominale woorden n-apocope plaatsvinden maar dat gebeurt dan eerder in verbale dan in nominale vormen. In het meervoud van de substantieven is de *-n* bewaard, om verschil te behouden met het enkelvoud waarin de slot-sjwa is blijven staan: *bedde* – *bedden*. Maar ook in gevallen waarin er geen verschil dreigde

te verdwijnen, bleef de n-apocope achterwege: vgl. *stoel – stoelen*. In een werkwoordsvorm als *leze* is de -n verdwenen maar niet in het oude gerundium: *te lezen* (< mnl. *lesene*).

Voor het zuiden in ruime zin moeten we er mee rekening houden dat de buigings-n (in oorsprong casus-n die later genus-n is geworden) in bepaalde posities bewaard gebleven is: brabants *den ouwe pastoor* (maar *de pastoor*), *de goeien dokter* (maar *den dokter*). In de gegeven voorbeelden blijft de -n staan vóór vocaal of d-; andere posities waarin dat kan gebeuren, zijn die vóór h-, b- of t-; vóór vocaal gebeurt het 't meest. Voor de noordbrabantse Kempen wordt behoud van iedere -n in alle genoemde posities plus vóór r genoemd; een dergelijke puur fonologische conditionering vinden we ook in Gent waar de wegval niet plaatsvindt vóór -t, -d, -b (> m door assimilatie) of vocaal.

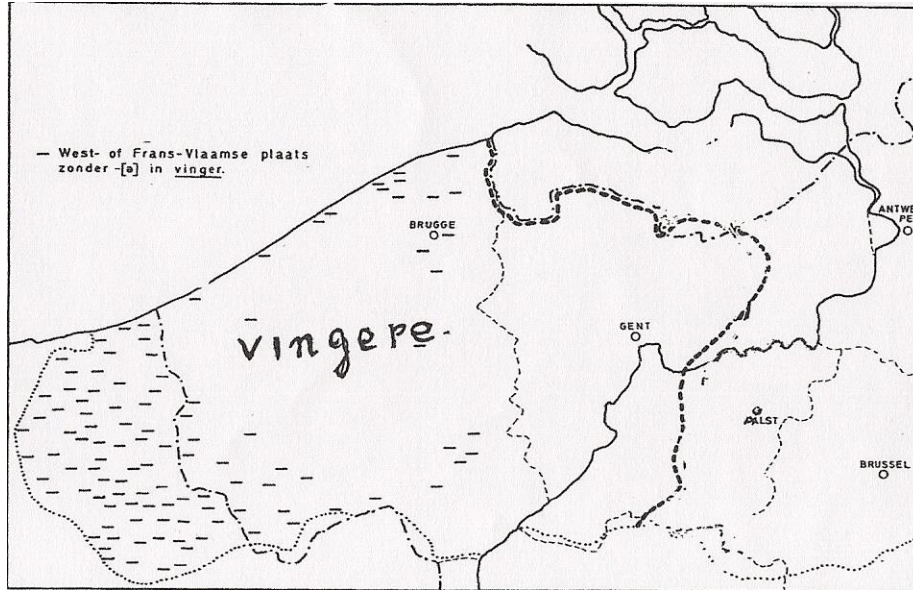

Kaart 13b n-apocope in niet-adnominale woorden
(naar Weijnen 1966, Pauwels 1969 en WVD 105 via Weijnen 1991 kaart 81 = schetskaart)

In de niet-apocoperende gebieden (het verschijnsel is vooral bekend van het noordoosten) kan in de auslautende groep -en de sjwa gesyncopeerd worden: *biedn, loopm, maakng*. De sonantisch geworden slotnasaal kan daarbij aan de voorafgaande consonant geassimileerd worden. Ook een genasaleerde sjwa komt voor. Misschien kunnen we hier van twee alternatieve ontwikkelingen spreken: apocope van de n of syncope van de sjwa.

In het Westfries gebruikt men de -n in het participium preteritum en in de infinitief na *te* (*te drougen* 'drogen'), in een *accusativus cum infinitivo*-constructie (*ik zag him liggen*) en in combinatie met een aantal werkwoorden, bijvoorbeeld *blijven* (*het zal wel hangen blaive*). Geen -n heeft het in het meervoud

van zelfstandige naamwoorden, evenmin in het presens en het preteritum. Met uitzondering van het preteritum (dat in het Fries op een -n uitgaat) wijzen alle vormen in friese richting. Er zijn meer aanwijzingen dat we voor het Westfries een fries substraat mogen aannemen (zie 11.3). In het Gronings, waarvoor we ook met een dergelijk substraat rekening moeten houden, vinden we echter steeds de (sonantische) -n.

Kaart 14: omsyllabering in Vlaanderen
(naar Taeldeman 1978 kaart 19 via Weijnen1991 kaart 46)

Globaal komt svarabhakti in het hele taalgebied voor behalve in noordoostelijke en zuidwestelijke gebieden: Groningen, Drente zonder het zuidwesten, Oost-Overijssel; Vlaanderen. Globaal genomen herinnert deze geografische verdeling aan die van de sjwa-apocope (en de n-apocope). Dat geldt ieder geval voor Vlaanderen: de isoglossen in kwestie maken deel uit van een bundel die even ten oosten van Gent loopt. De achterliggende oorzaak kan zijn dat in het gebied zonder sjwa-apocope svarabhakti tot een ongewenste opeenvolging van twee syllaben met sjwa kan leiden (vgl. *kerke* (enkelvoud!) > *kerreke*, met dan ook nog svarabhakti op de syllabegrens) maar dat in het gebied met sjwa-apocope de svarabhakti ervoor zorgde dat minder prettige consonantclusters vermeden werden: *kerk* > *kerrek*. Zeeland heeft echter geen sjwa-apocope maar toch svarabhakti; dat geldt ook voor noordoostelijke gebieden aan de rand van het sjwa-apocopegebied. De geografie lijkt dus te suggereren dat svarabhakti nu juist aan sjwa-apocope vooraf gegaan is. In Brabant zijn er echter plaatsen met sjwa-apocope maar zonder svarabhakti. Zij het met minder regelmaat treedt het verschijnsel in het Brabants ook op bij de anlautende clusters gl en gr: vgl. opnieuw *g^elas* maar ook *g^erillig* (brab. ‘afschuwelijk’), mnl. *geroef* ‘grof’. Voor het Brabants worden verder ook de clusters kl-, tr-, dr-, vl- genoemd: *kalier*, *taroeif*; *deroaje*, *veloa*. De beide eerste voorbeelden vertonen een plusfoneem (zie xxxx). In het Vlaams kan in pauzepositie op het einde een zogenaamde parasitaire sjwa optreden, vooral na -el en -er: *ving(e)re*, *vog(e)le*, uit *vinger*, *vogel*, maar vergelijk ook na -en of -em: *leug(e)ne*, *bez(e)me* uit *leugen*, *bezem*; in feite is hier sprake van omsyllabering van sonantische l of r: *ər* > *rə*, *əl* > *lə*. Het aantal woorden op sjwa (we bevinden ons in een gebied zonder sjwa-apocope) nam hierdoor nog sterk toe. Het verschijnsel is op z’n retour. Zie kaart 14

Een hollandse ontwikkeling die beperkt blijft tot eindsyllabe met zwak accent, is die van -je in -ie, in leenwoorden als *garage* > *garazie*, ook bij *lekkage* (met nederlandse stam) > *lekkazie*, maar eveneens bij enclitisch -je: *komje?* > *kommie?* en -je als diminutiefsuffix: *bakje* > *bakkie* (noordelijk ‘kopje koffie’).

Aantekeningen

Voor de Auslautswetten zie Boutkan 1995 en voor een interessant methodologisch geval daarin par. 2.4. Een generatieve behandeling van de syncopewet van Sievers geeft Van Bakel 1973a.

Voor de sjwa in het Oudnederlands zie Cowan 1957 en 1961 en Kyes 1967 maar ook Quak & Van der Horst 2002. Zie ook en ook voor het Middelnederlands (inzicht biedend) Van Loon 2014. Aan dit werk zijn enige inzichten ontleend. Voor spelling- (en klankvariatie) bij de middelnederlandse sjwa zie W. Pijnenburg in Van den Toorn e.a. 1997, 80. De a-achtige sjwa's komen ook Cotman en Taeldeman 2003 aan de orde. De klankwaarde van de sjwa in de 17^e en 18^e eeuw wordt behandeld in Caron 1952 (ook in Caron 1973). Zie voor het Middelnederlands Van Haeringen 1953 en voor de 18^e eeuw ook Gaspar 2007. Volgens Gaspar kwam de <ee>-spelling vooral bij emotionele schrijfsters en ook bij nadrukkelijk spreken bij gereformeerde (predikanten voor. Zelf heb ik een [I]-achtige sjwa op het wordeind bij een dominee in Katwijk gehoord.; zie Van Bree 1975 dat in het algemeen over de sjwa in de dialecten gaat. Voor de limburgse situatie zie Goossens 1999a. Voor *Machiel* en vele andere dergelijke voorbeelden in het Westvlaams zie Debrabandere 2004. Voor de vocaal in het suffix -ing vgl. De Schutter 1985. Vgl. voor de ie als plusfoneem Heeroma 1960. Ook Stroop 1974, over de “protonische vocaal”, is taalgeografisch; kaart 1 bijv. daarin laat zien dat Vlaanderen en het belgische Brabant geen verdoffing hebben in *machine*. Voor o.a. de brabantse uitspraak zie Tops 2008, 60. Zie dit boek blz. 151 e.v. voor de klanken in vreemde woorden. De belgische Brabander hoort de <o> van *politie*, gestuurd door zijn dialect dat een duidelijk lengteverschil heeft, als kort; vandaar zijn uitspraak *pollisie*. Voor de noordelijke spreker is het timbreverschil het belangrijkste; vandaar dat hij/zij de <o> als een, weliswaar minder gespannen, \bar{o} hoort. Verzwaarde vormen als *fermilie*, met “parasitaire” r, worden wel *Streckformen* genoemd. Deze worden, mede in verband met de kleuring van de sjwa en met expressieve verscherping, bijv. van v- tot f-, besproken in Roelandts 1959, 230-236.

De (fonologische en fonetische) sjwa-problematiek (die ook op de svarabhaktivocaal betrekking heeft) wordt besproken in Stutterheim 1978. De voorbeelden uit de opstelletjes zijn aan Rombouts 1957 ontleend. Een overzicht van de vocaalreductie in het Nederlands geeft Prędota 1980. In Martin 1968 gaat het speciaal over de verdoffing van “gedekte en ongedekte e” in romaanse leenwoorden.. Uit fonetisch onderzoek (Van Bergem 1995) is gebleken dat de sjwa zich volledig assimileert aan z'n omgeving en dat de kleur ervan zeer kan variëren. Voor een oudere, generatieve benadering zie De Schutter 1975 en voor modernere bijvoorbeeld Booij 1995 of (in het kader van de optimaliteitstheorie) Van Oostendorp 1997. Hierin worden drie sjwa's onderscheiden: een r-sjwa (ontstaan, synchroon gezien, door reductie), een e-sjwa (het gevolg van epenthesis = svarabhakti) en een u-sjwa (“underlying”, in onze termen een vaste sjwa). Vergelijk ook, voor twee soorten, Stroop 1988. Een oudere (theoretische) publicatie is *Spektator* 11 (1981-1982), no. 4, met diverse artikelen. Zie Noske 2005 of 2007 voor het feit dat in het zuiden (vooral Westvlaams) deletie van sjwa in zwakke pronominale vormen meer voorkomt dan in het noorden: *dat-ik* > *dak*, *was-et* > *wast*. Hij ziet – binnen het kader van de optimaliteitstheorie – verband met het ontbreken van de glottisslag (vgl. vorig hoofdstuk + aantekeningen) en wijst op franse c.q. picardische invloed. Kloots, Gillis, de Maeyer & Verhoeven (2012) tonen aan dat de sjwa's door de Nederlanders iets langer worden uitgesproken dan door de Vlamingen en ook dat de sjwa's in regio's zonder svarabhakti gemiddeld korter duren dan in andere regio's. Een klassiek artikel over de sjwa-apocope is Van Haeringen 1937a. Voor de sporen van de sjwa-apocope in familienamen zie Van Loon 1986, par. 7.1: vlaams *De Witte* tegenover brabantse *De Wit* maar ook brabantse *Van den Brande* zonder apocope na d. Mogelijk is afwisseling mnl. *minere*, *minre*, *miner* enz. een aanwijzing voor sonantische uitspraak, in casu van de r (hierover W. Pijnenburg in Van den Toorn e.a. 1997, 80). Voor het begin van de sjwa-apocope in Holland-Utrecht (enz.) zie Marynissen 2004. Zie ook Marynissen 2004a waarin de geleidelijkheid van het proces centraal staat en waarin ook aandacht aan familienamen wordt besteed. In Marynissen 2009 wordt de sjwa-apocope in het Nederlands met die in het Duits vergeleken. Over de verschillen in “verdoffing” en deletie tussen Nederland en Vlaanderen handelen Coussé, Gillis en Kloots (2007; zie ook de daar vermelde literatuur). Daarin ook over verdoffings- en deletiehiërarchieën (niet alle vocalische segmenten worden in gelijke mate verdoft enz.). In Pluymaekers 2007 wordt onderzocht of voorspelbaarheid, bijvoorbeeld op grond van de context, de reductie in affixen bevordert. Uit Taeldeman (1985) blijkt dat de sjwa-apocope in woorden met een korte vocaal plus oude geminaat verder oostwaarts voorkomt. Uitvoerig over de vlaamse dialecten is Taeldeman & De Wulf 2010 waarin drie sjwa's worden onderscheiden: sjwa 1 (teruggaande op de oude thematische vocaal; de

normale input voor de sjwa-apocope), (toegevoegde) sjwa 2 in telwoorden en dergelijke: *tweeje*, *drijeje* enz. (alleen in pauzepositie) en de “parasitaire” eindsjwa 3 in bijv. *vingre* (ook alleen in pauzepositie). Ook wordt o.a. nog het verband tussen behoud van sjwa en afwezigheid van svarabhakti besproken. Boutkan en Kossmann (1998) doen een poging om de apocope op neogrammatistische wijze te beschrijven. Klankwettig wordt alleen aan het einde van een woordgroep geapocopeerd; verder blijft de sjwa meestal na d behouden. Daarbij zijn er wat analogieën nodig. Over de sjwa-apocope in 17^e-eeuwse brieven (vooral uit Holland en Zeeland) gaat Nobels 2013 hoofdstuk 7, Simons 2013 over die in de eerste persoon pres.ind. in 18^e-eeuwse brieven (id.) Uit het in laatstgenoemde publicatie beschreven onderzoek blijkt dat apocope meer na stemloze dan na stemhebbende consonant plaatsvindt. Zie ook in verband met diezelfde brieven Rutten & Van der Wal 2014: de apocope verspreidt zich van Noord-Holland via Amsterdam en Zuid-Holland naar Zeeland, de linker context is van belang (zie boven), er is sociale en gendervariatie, o.a. op die manier dat de mannen van de hoge klasse in de 17^e eeuw conservatief zijn in tegenstelling tot in de 18^e. Voor behoud of verlies van de sjwa in Sint-Niklaas zie Van Gavere 1986. Op *aen/an/ane* heeft Van Reenen & Van den Heuvel 1997 betrekking. Voor sjwa-syncope zie (inzicht biedend) Van Loon 2014.

Een oudere publicatie over de n-apocope is Blancquaert & Vereecken 1944. Over de toestand in Frans-Vlaanderen schreef Ryckeboer (1975). Debrabandere (1997) bespreekt vroegere apocope in Kortrijk. N-deletie en n-insertie, verder ook r- en t-deletie en -insertie in het stads-Utrechts, worden binnen een theoretische context behandeld in Van Oostendorp 2000. Draye 2004 bespreekt in aansluiting bij De Wulf en Taeldeman de situatie in het belgisch-brabantse Herent en besteedt ook aandacht aan de tussen-n in composita. In Van der Wal & Simons 2010 worden drie brieven uit de 18^e eeuw bekeken waaruit zowel een sociaal als een regionaal verschil te voorschijn komt: de zeeuwse briefschrijfster van lage komaf hanteert de -n zoals in haar dialect gebruikelijk is. Simons 2013 borduurt daarop voort: er wordt minder geapocopeerd in het gerundium en het part.pret. dan in de ongemarkeerde infinitief, de meervoudige persoonsvorm en het meervoudig substantief. Over o.a. het optreden van -n in het Westfries handelt Hoekstra 2000.

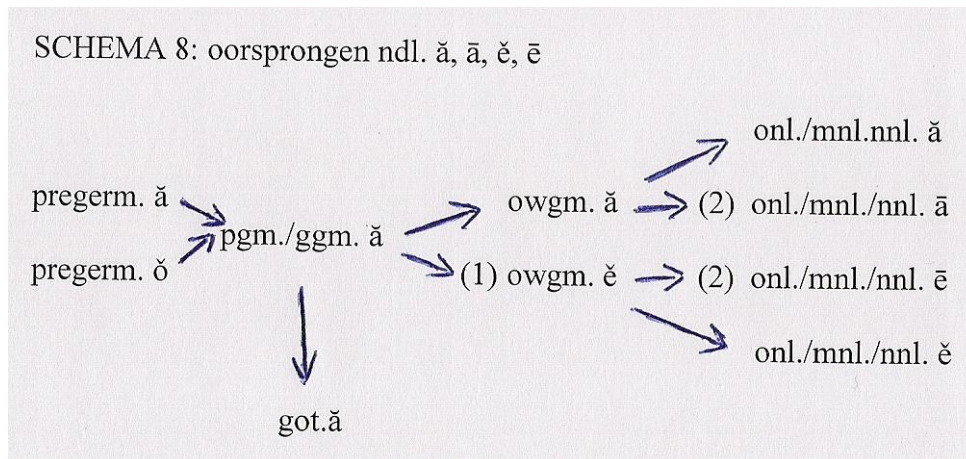
Apart noemen we hier themanummer 14 (2001) van *Taal en Tongval* dat geheel gewijd is aan de variabiliteit van de -(ə)n; het nummer bevat een groot aantal kaarten. De Wulf & Taeldeman geven daarin een overzicht van de n-apocope in vooral de zuidelijke dialecten. Algemeen taalgeografisch is De Schutter die bij het nasale meervoudssuffix bij de substantieven vijf systemen onderscheidt: uitsluitend -n,-n/-en, -n/-en/-e, -e/-en en uitsluitend -e. In de eerste drie systemen is er echt van een n-meervoud sprake met mogelijke sjwa-insertie c.q. -deletie; de beide laatste systemen (o.a. het standaardnederlandse) hebben synchroon een sjwa-meervoud met een hiaatdelgende -n- als mogelijkheid. Goeman gaat voor het hele taalgebied de morfologische condities na. De Vriendt bespreekt de situatie in het Brussels en ook de vraag waarom de -n zich nu juist vóór b, d, t en vocaal zich zo goed weet te handhaven. Van de Velde en Van Hout onderscheiden bij een quasi-experiment met voorgelezen tekst (zowel in noord als zuid) verschillende sprekerstypes. Over de slot-n in het Westfries kan Eric Hoekstra 2012 geraadpleegd worden. In FAND 4 hebben de kaarten 147 t/m 150 op de n-apocope betrekking.

Voor het ontstaan van oude svarabhaktivocalen bij sonantische liquidae en nasalen vgl. onl. *accarum*, *vogala*, *regin* (got. *akrs*, *fugls*, *rign*). Boutkan 1994, 179-180. Het taalgeografische aspect van de nederlandse svarabhaktivocaal werd al behandeld in Van den Berg 1958. Voor het dicht opeen lopen van de isoglossen betreffende sjwa- en n-apocope en het al dan niet optreden van svarabhakti zie Taeldeman 1978. In Stroop 1988 wordt de verhouding sjwa-apocope – svarabhakti besproken; verder komt de vraag aan de orde of de epenthesis begonnen is binnen de syllabe en zich later over de syllabegrens heeft uitgebreid of meteen over het hele front werkzaam is geweest. Men vergelijk ook in de FAND 4 het commentaar bij de kaarten 192 (*werk*) en 193 (*arm*). Voor onderzoek naar sociaal of regionaal bepaalde variatie in hedendaagse standaardtaal zie Kloots, Gillis & Verhoeven 2009 en daar vermelde literatuur. Er is verband tussen svarabhakti en de uitspraak van de r; een niet-consonantische uitspraak daarvan reduceert de mogelijkheid van svarabhakti. Zie ook Van Loon 2014, par. 4.9.2, die ter onderscheiding van oudere svarabhakti (ohgd. *ackar*, ndl. *akker*; zie 36.6.1) en die met <u> (*schaduw*, zie 32.3) van parasitaire vocalen spreekt. De verklaring voor de acceptatie van de svarabhakti in vormen als *doren* is op hem geïnspireerd. Zie ook de aantekeningen achter 36.6.2.

VOCALISME. HOOFDLIJNEN

18. GGM. *ǣ* vocalisme

(1. Gemeengermaans, 2. Proto-indo-europees > Gemeengermaans, 3. Gemeengermaans > Nederlands, 4. Rekking in open syllabe met hoofdaccent, 5. i-Umlaut zonder rekking. Geminatie, 6. i-Umlaut en rekking, 7. Secundaire ontwikkelingen, 8. Biezonderheden (8.1. Rekking en geminatie, 8.2. i-Umlaut) , 9. Regionale aspecten, Aantekeningen; voor *ǣ* vóór l plus dentaal zie 30; voor invloed van r plus consonant 31; voor invloed van w 32; voor Ersatzdehnungen (*bracht, dacht, zacht*) hfdst. 10 passim en 33.1)

(1) = i-Umlaut

(2) = rekking in open syllabe met hoofdaccent

18.1. Gemeengermaans. Gotisch

Bij de vergelijking van het Gotisch met de andere oudgermaanse talen, waarvan we als voorbeeld het Oudsaksisch nemen, blijken we twee gevallen te moeten onderscheiden: een reeks woorden waarin got. *ǣ* correspondeert met osa. *ǣ* (1) en een reeks woorden waarin got. *ǣ* correspondeert met osa. *ē* (2). Vergelijk:

1. got. *dags* ‘dag’ – osa. *dag*
2. got. *hafjan* ‘heffen’ – osa. *heffian*

In geval 2 is het mogelijk *ē* uit een oudere *ǣ* te verklaren door i-Umlaut (zie par. 5 dit hoofdstuk); het Gotisch laat dus een oudere toestand zien en kan als representatief voor het Gemeengermaans gelden. We nemen dus in beide gevallen ggm. *ǣ* aan.

18.2. Proto-indo-europees > Gemeengermaans

De ggm. *ǣ* heeft een viertal proto-indo-europese oorsprongen, die we met de volgende voorbeelden illustreren:

1. got. <i>gasts</i> ‘gast’	lat. <i>hostis</i> ‘vijand’	osl. <i>gostī</i> ‘gast’	pie. <i>*ghosti-</i> id.
2. got. <i>anda-</i> (prefix)	lat. <i>ante</i> ‘voor’	gr. <i>anti</i> ‘tegen’	pie. <i>*h₂enti</i> ‘tegen’

3. got. ahtáu ‘acht’	lat. octō id.	gr. oktō/skrt. aṣṭā(u)	pie. *h ₃ ek’teh ₃ - ‘acht’
4. got. fadar ‘vader’	lat. pater id.	gr. patēr/skt. pitā	pie. *ph ₂ tēr ‘vader’

In het eerste geval is een proto-indo-europese vorm met *ō* gereconstrueerd, één van de beide korte vocalen die het Proto-indo-europees kende. Deze *ō* hebben we nog voor het Pregermaans aangenomen; daarna heeft zich in het Protogermaans een verandering *ō* > *ǎ* voorgedaan. Let op de betekenisontwikkeling: in het Latijn heeft het woord de betekenis ‘ongewenste vreemdeling’ gekregen; ‘vreemdeling’ kan de oorspronkelijke betekenis geweest zijn. Omdat een corresponderend voorbeeld in het Grieks ontbreekt, is een oudslavische vorm gegeven (een grieks voorbeeld is *gonu* ‘knie’). In het tweede geval is de andere korte vocaal van het Proto-indo-europees, namelijk de *ě*, gereconstrueerd, voorafgegaan door een *h₂*, welke combinatie praktisch overal in het Indo-europees een *ǎ* heeft opgeleverd. Let op de wisselende betekenis van het voorzetsel, dat we in het Gotisch als een voorvoegsel terugvinden, bijv. in *andawáurdi* ‘antwoord’ (uit ‘tegenwoord’). Bij de combinatie *h₃* plus *ě* (geval 3) is de ontwikkeling minder eenvormig geweest: het Sanskrit heeft weer een *ǎ* maar het Latijn en het Grieks vertonen een *ō*, die we ook nog voor het Pregermaans hebben aangenomen. Let bij de gegeven voorbeelden op de eerste syllabe. De *-u* van het Gotisch en het Sanskrit wijst mogelijk op een oude dualis; de betekenis zou dan ‘twee viertallen’ geweest kunnen zijn. Ten slotte geval 4: hiervoor moeten we uitgaan van pie. *h₂* tussen consonanten. De regel luidt dat we iedere laryngaal (H) in die positie in het Latijn evenals in het Gotisch als een *ǎ* terugvinden, in het Sanskrit (dat in de andere gevallen steeds *ǎ* heeft) daarentegen als een *ī*. Omdat het Grieks een *ǎ* heeft, moeten we van *h₂* uitgaan: het Grieks heeft namelijk in die positie voor *h₁* en *h₂* respectievelijk *ě* en *ō*.

Als we er ook mee rekening houden dat het Proto-indo-europees nooit een vocaal in Anlaut had, dan zijn de verschillende gevallen als volgt uit elkaar te houden. Treffen we in het Latijn en het Grieks een *ǎ* aan maar daarnaast in het Sanskrit (algemener: het Indo-iraans) een *ī*, dan is geval 4 van toepassing, als het Sanskrit ook *ǎ* heeft (vgl. *anti* ‘tegenover’) geval 2. Treffen we in het Latijn en/of het Grieks een *ō* aan, dan is bij beginpositie geval 3 van toepassing, anders kan aan geval 1 worden gedacht. Een pie. combinatie *H \check{e} , die in het Germaans via *ō* een *ǎ* zou hebben opgeleverd, kan misschien voor *arm* adj. worden aangenomen. In de gevallen got. *dags* en *hafjan* is de reconstructie van de pie. wortel onzeker. Samengevat:

1. got. *ǎ* – lat. *ō* – gr. *ō* – skrt. *ǎ* < pie. *ō*
2. got. *ǎ* – lat. *ǎ* – gr. *ǎ* – skrt. *ǎ* < pie. *h₂ě*
3. got. *ǎ* – lat. *ō* – gr. *ō* – skrt. *ǎ* < pie. *h₃ě* of H \check{e}
4. got. *ǎ* – lat. *ǎ* – gr. *ǎ* – skrt. *ī* < pie. H tussen consonanten

Tot geval 1 behoren ook got. *laggs* ‘lang’ (lat. *longus*), got. *nahts* (lat. *nox*, gen. *noctis*), ndl. *rad* ‘wiel’ (lat. *rota*), got. *hwa* ‘wat?’ (lat. *quod*). Tot geval 2 behoren ook got. *akrs* ‘akker’ (lat. *ager*, gr. *agros*), got. *arms* ‘arm’ (lat. *armus* ‘bovenarm, schouderblad’, gr. *harmos* ‘gewricht, samenvoeging’), got. *aljīs* ‘ander’ (lat. *alius*, gr. *allos*). Een voorbeeld van geval 3 is ook got. *awistr* ‘schaapsstal’ (lat. *ovis* ‘schaap’, gr. *ois* ‘id.’).

De combinatie **h₃ě* (geval 3) is in het Pregermaans *ō*, welke *ō* in het Protogermaans, samen met de *ō* van geval 1, is samengevallen met de *ǎ* van de gevallen 2 en 4. Deze samenvallingsproduct moet oud zijn; we plaatsen hem dan ook in de protogermaanse periode. Een argument daarvoor is dat de nieuwe *ō* die in het Gemeengermaans ontstaat (zie 20.3), niet meer tot *ǎ* wordt. Dat er samenvallingsproducten kon plaatsvinden wijst erop dat de beide vocalen fonetisch dicht bij elkaar lagen, in fonetische tekens bijv. [ɑ] voor *ǎ* en [ɔ] voor *ō*. Het samenvallingsproduct kan in eerste instantie [ɑ] of [ɑ̃] geweest zijn. Een nog verder gaande samenvallingsproduct laat het Indo-iraans zien waarin we ook voor pie. *ě* *ǎ* vinden.

Er is ook nog een vijfde geval:

5. got. *ahva* ‘water’ – lat. *aqua*

Dit is een geval apart, dat al in 12.4.1 (en 10.4 L5) besproken is. We hebben daar gezien dat we hier waarschijnlijk met een substraatwoord te maken hebben. Aan een oorsprong uit het Proto-indo-europees kunnen we niet denken: voor een Anlaut *h²e- zijn geen aanwijzingen en een *ǣ*-foneem wordt voor de prototaal niet aangenomen. We vinden het woord, met syncope van *χ^u* <h> en contractie van *ǣǣ* tot *ǣ*, terug in de waternaam *a* in bijv. *Pekela* (zie verder 10.4 L5).

Een voorbeeld van geval 5 kan ook got. *wadi* ‘pand’ zijn dat we in het Nederlands met i-Umlaut (zie par. 5 dit hoofdstuk) als *wedde* terugvinden en buiten het Germaans als *vad*, *vadis* (gen.) ‘borg’ in het Latijn en als *vadas* ‘pand, borg’ in het Litouws. Ook nu wijst de beperkte, namelijk noordwestelijke, spreiding binnen het Indo-europees op afkomst uit een substraat. Een probleem is wel dat we hier niet een voor een substraatwoord typisch betekenisveld hebben.

18.3. *Gemeengermaans* > *Nederlands*

De ggm. *ǣ* (het Gotisch is representatief) correspondeert in het Nederlands globaal met een *ǣ* (1), een *ā* (2), een *ě* (3) of een *ē* (4); de *ā* en de *ē* zijn vóór *r* duidelijk lang. De *ǣ* heeft [α]-timbre en kenmerkt zich in vergelijking met de duitse *ǣ* door een zekere velarisatie (meer achter worden): vgl. *dam* met *Damm*. Spellingen zijn respectievelijk <a>, <a, aa>, <e> en <e, ee>. Vergelijk:

1. got. <i>dags</i>	ndl. <i>dag</i>
2. got. <i>dagos</i>	ndl. <i>dagen</i>
3. got. <i>hafjan</i>	ndl. <i>heffen</i>
4. got. <i>fani</i>	ndl. <i>veen</i> (mnl. <i>vene</i>)

18.4. *Rekking in open syllabe met hoofdaccent*

We kijken eerst naar de gevallen 1 en 2. In *dagen* (2) heeft in het Oudnederlands rekking plaatsgevonden: de *ǣ* is in open syllabe met hoofdaccent gerekt tot *ā*. In *dag* (1), met gesloten syllabe, bleef de vocaal ongerekt.

18.5. *i-Umlaut zonder rekking. Jodgeminatie*

Om *heffen* te verklaren hebben we de klankwetten van de jod-geminatie en de i-Umlaut nodig. De jod-geminatie houdt voor het woord in kwestie in dat in het Oudwestgermaans vóór de *j* (jod) die oorspronkelijk in het woord stond, de *f* verlengd werd tot *ff* [f.]: vgl. *osa. heffian* met *j* > *i* (in ohgd. *heffan* is de *j* al verdwenen). Verder vond, eveneens in het Oudwestgermaans, i-Umlaut plaats. De *ǣ* van de stam is tot *ě* geworden hetgeen eveneens onder invloed van de *j* gebeurd is: de articulatieplaats van de stamvocaal heeft zich (via minder open en ook meer palatale *æ*) gewijzigd in de richting van die van de *j* (de stamvocaal is dus minder open geworden: *æ*, later *ě* [ɛ]):

ǣ [achter/midden] > *ě* [vóór] – / # *i/j* [vóór]

[open]

[half open]

[gesloten]

Omdat door de jod-geminatie een gesloten syllabe was ontstaan, kon in het Oudnederlands geen rekking optreden: de rekking valt namelijk later dan de jod-geminatie. Reeds vóór het Middelnederlands, dus in het Oudnederlands, verdwijnt de geminatie-, tevens Umlautsfactor: vgl. mnl. *heffen*. In het Middelnederlands wordt de ff weer verkort tot f: vergelijk de nnl. uitspraak. De nog altijd bestaande dubbele <f>-spelling berust op de oude lange uitspraak van de consonant. Ook in bijv. *behendig* (met i-Umlaut door i) naast *hand* trad geen rekking van de ě op maar hier omdat de syllabe al vanouds gesloten was. De Psalmen vertonen al duidelijk de i-Umlaut: *betera* ‘beter’ (got. *batiza*), *geweldig* (vgl. du. *Gewalt* echter zonder i-Umlaut).

18.6. i-Umlaut en rekking

In *veen* (4) hebben als klankwetten i-Umlaut en rekking gewerkt. Eerst werd in de oudwestgermaanse periode door i-Umlaut de stamvocaal *ǣ* tot *ĕ* met i als Umlautsfactor (vgl. got. *fani*). Vervolgens trad op het einde van het Oudnederlands rekking in open syllabe met hoofddaccent op: *ĕ* werd *ē*. De Umlautsfactor vinden we al in het Middelnederlands door reductie als een sjwa terug: *vene*. In het Nieuwnederlands werd deze sjwa geapocopeerd: *veen* (vgl. 17.6). In de verbogen vormen van dit woord kwam evenwel een j voor: vgl. bijv. got. *fanjis* gen.sg. Uit deze vormen leiden we nld. *ven(ne)* af, dus met jod-geminatie en i-Umlaut, vergelijkbaar met *heffen*. Tussen in oorsprong vormen van hetzelfde paradigma (doublet): *veen* en *ven*, is betekenisdifferentiatie opgetreden.

18.7. Secundaire ontwikkelingen

Biezonere aandacht vraagt de klankgroep *ǣgī* (meestal gevolgd door een dentale consonant). Hieruit ontstond door i-Umlaut *ĕgī* waarin de *γ* tussen de beide palatale vocalen palataliseerde tot *j*. Het eindresultaat was *ei*. Een voorbeeld is mnl. *eisen* (door volksetymologische associatie met *ijs* > *ijzen*) bij got. *agis* ‘vrees. Ook ontstond *ĕg* door ingweonse palatalisatie uit *ǣg* (zie 10.4 L5) waarna in **bregna* (uit **bragna*) vóór *n* *ei* ontstond: *brein*. De vormen met palatalisatie komen in ieder geval alle in de kustdialecten voor; *eis-* komen we echter een keer in de (oostelijke) Psalmen tegen: *so eislike thing* (trouwens ook een keer in de Rijnlandse Rijmbijbel). Verder is ook *zeis* (met zijn vele varianten) uit **sagisnō* een wijd verbreide vorm. Voor de vormen van *liggen*, *leggen* en *zeggen* (*leit*, *lei*, *geleid*, *zei*, *zeit*, *gezeit*) zie deel 2 Vormleer. Voor verdere secundaire ontwikkelingen zie 19.6 onder punt 3.

Verdere voorbeelden: *dweil* naast *dwegel* uit **þwagil-* bij got. *þwahan* ‘wassen’ (verwant is (*altaar*)*dwaal* zonder i-Umlaut; *dweil* en *dwaal* gaan terug op vormen met resp. later gesyncopeerde *χ* (zogeneten grammatische wisseling: zie 36.1.4 en 36.8); *eide* < **agiþō* naast *eg(ge)*; (*om*)*heinen* (< **haginōjan*) naast vlaams *hegenen* (< **hagōjan*); *kei* < **kagi*; *keilen* bij *kegel* < **kagila*; *meid* uit **magd* bij got. *magaps* met daarbij ook de afleidingen mnl./nnl. *meisen* en *meisje*; *peil* < **pagila-* naast *pegel*; *teil* ‘staart’ bij got. *tagl* ‘haar’ (ook in de plaatsnaam *Teilingen* ‘op een staartvormige zandstrook gelegen plaats’); *vleil* < **flagila-* naast (*dors*)*vlegel*; *zeine* ‘visnet’ < **sagina* (lat. *sagena*) naast mnl. *seghen*. In -dag, in zuidwestelijke (bijv. zeeuwse) persoonsnamen, vond palatalisatie in de Auslaut plaats tot -dei, bijv. in *Everdei*. In *jegen(s)* uit **gagin* (ook > *gegen*) bleef de palatalisatie achterwege, misschien omdat de begin-g door een ingweonse ontwikkeling al j- was geworden (vgl. 10.4 L6). Het zou dan een geval van preventieve dissimilatie zijn. Engels (*a*)*gain* laat het omgekeerde zien.

18.8. Biezonderheden

18.8.1. Rekking en geminatie

Rekking in open syllabe met hoofdaccent doet zich niet alleen voor bij *ǣ* maar ook bij andere korte vocalen. Door latere sjwa-apocope (zie 17.6) kon een gerekte vocaal in gesloten syllabe komen te staan. Vergelijk hiervoor mnl. *ic drage* > nnl. *ik draag*. Door de rekking ontstonden afwisselingen van korte en lange vocalen. Ze zijn nu vooral bekend van de meervoudsvorming bij substantieven: vgl. behalve *dag – dagen bad – baden, rad – raderen*, maar ze kwamen ook daarbuiten voor: vgl. oorspronkelijk *tam – tame*. De laatste vorm is door analogie naar de onverbogen vorm vervangen door *tamme*. Hierbij kan overigens ook de *m* een rol gespeeld hebben, waarvóór nogal eens verkorting plaatsvindt (zie 33.5). Een ander voorbeeld is *smalle* voor nog mnl. *smale*. In de staande uitdrukkingen *ten getale van* en *in groten getale* is de *ā* blijven staan (maar vgl. analogisch *getallen*). Een doublet is *staaf* naast *staf*; *staven* is ambigu. Het verkleinwoord *daagje* heeft zich aan de pluralis aangepast. Zie voor een algemene behandeling van de rekking 33.2.

Analogie is opgetreden bij *glad, mak, gemak* (naast mnl. *te ghemake*), *nat, rad* adj., *slap* (mogelijk bij *slapen*), *straf* adj., *vlak, wak, wrak, zwak*: *glade* enz. komen niet meer voor. Doubletten zijn verder *baar* (nog in *baar geld*) tegenover *bar* ‘naakt, ruw, koud’; oorspronkelijk mnl. *lat* adj. (got. *lats* ‘traag’) tegenover *laat* adv., nu analogisch adj. *laat*; *vaak*, mnl. *vake*, tegenover (*tijd*)*vak*; (*de*) *vaat* (*doen*)/*vaatdoek* tegenover *vat*. Een gerekte vocaal die in gesloten syllabe is komen te staan, hebben *vaak* en *vaat*. Van rekking bij de meervoudsvorming van de substantieven zijn nog vele voorbeelden: *blad – bladen/bladeren* > *blaren*, *dak – daken, dal – dalen, gat – gaten, glas – glazen, graf – graven, pad – paden, slag – slagen, staf – staven, vat – vaten* (maar *handvatten*), *verdrag – verdragen*.

Voor de jod-geminatie in het algemeen zie 36.3.1. Daar kan men zien dat we ook met andere geminatiefactoren rekening moeten houden.

18.8.2. *i-Umlaut*

Wat de term *i-Umlaut* betreft, we noemen die zo omdat één van de factoren een *i* is; zoals we hebben gezien kan ook een *j* (oorspronkelijk variant van de *ī*) als zodanig optreden. Behalve de *ǣ* kunnen ook andere vocalen door de *i-Umlaut* getroffen worden; zie voor een overzicht hfdst. 34. De *i-Umlaut* van de *ǣ* werd verhinderd door stemloze velaire gegemineerde fricatief *χχ* <ch> en door de combinatie *χt* <cht>: vgl. got. *hlahjan*, osa. *hlahhian* (met geminatie maar zonder Umlaut) naast ndl. *lachen*; het achtervoegsel *-achtig*; *machtig* tegenover *amechtig* ‘buiten adem’ (mnl. ‘machteloos’) uit het Limburgs-Brabants waarin vóór *cht* wél *i-Umlaut* is opgetreden. Uit het feit dat de genoemde geminaat de *i-Umlaut* verhindert, kan worden afgeleid dat de jod-geminatie ouder is dan de *i-Umlaut*.

De *i-Umlaut* bleef ook achterwege wanneer de Umlautsfactor niet in de onmiddellijk volgende syllabe stond: vgl. osa. *edili* ‘edel’ tegenover *ađali* ‘adel’; voor *edel* moeten we dus uitgaan van de vorm met de Umlautsfactor in de onmiddellijk volgende syllabe (zo ook voor *vreemd*, vgl. osa. *fremidi* maar got. *framapeis*; ook voor *wetering* bij *water* kan dit worden aangenomen). Ook moest er blijkbaar een nauw verband tussen de stamsyllabe en de volgende syllabe gevoeld worden: vergelijk de afwezigheid van de Umlaut in bijv. osa. *landwisa* ‘landsgebruik’, *barliko* ‘klaarblijkelijk’, *ginuftsamida* ‘overvloed’. Het betreft hier samenstellingen of afleidingen waarvan men het tweede element nog als een in zekere mate

zelfstandig element ervoer. Ook de comparatief en superlatief horen hierbij met als uitzonderingen de geïsoleerde (suppletieve) vormen *beter* en *best* (got. *batiza*, *batists*). De Umlaut werkte dus niet over duidelijke morfeemgrenzen heen. Vergelijk daarnaast echter *osa*. *lengi* ‘lengte’ met suffix -i en ook ohgd. *lengida* ‘id.’ met suffix -ida. We moeten – zie beneden – ook met morfologisch geconditioneerde uitzonderingen rekening houden. Verder kunnen bepaalde samenstellingen later dan de Umlaut ontstaan zijn.

Ter verklaring van het feit dat bijv. in het limburgs-brabantse *amechtig* wél i-Umlaut is opgetreden, moeten we aannemen dat deze in twee fasen is verlopen. We onderscheiden *primaire* en *secundaire* i-Umlaut. De primaire i-Umlaut is de oudste; de jongere, secundaire i-Umlaut heeft zich in het westen niet kunnen doorzetten. De secundaire trof alle in aanmerking komende vocalen, ook de *ǣ* die nog niet door i-Umlaut gewijzigd was. Vergelijk de kempische vormen in par. 9 dit hoofdstuk.

Als gevolg van de i-Umlaut konden in de flexie of bij de afleiding vormen met en vormen zonder i-Umlaut ontstaan: vgl. du. *Gast* – *Gäste* (got. *gasts* – *gasteis*), *tragen* – *er trägt* (got. *dragan* – *dragip*), *Flamme* – *Flämmchen* (met het oude suffix -īkīn); nld. *hand* – *behendig*, *lam* – *belemmeren*, frequentatief van (mnl.) *belemmen* < *lamjan (vgl. ook *leemte* oorspr. ‘verminking’), *land* – *belendend* (oud part.pres. bij een werkwoord *-landjan), *tam* – *temmen* (got. -tamjan). In de drie laatste gevallen hebben we met oude -jan-werkwoorden te maken (zie voor het Gotisch 6.1.4.1). *Belanden*, *handig*, *verlammen* kunnen als nieuwe afleidingen van *land*, *hand*, *lam* beschouwd worden. Vergelijk ook bij *kam* het analogische *kammen* dat in de plaats van een oud (nog limburgs) *kemmen* gekomen is. Gelijkmaking kunnen we aannemen voor nld. *gast* – *gasten*, *dragen* – *hij draagt*, *vlam* – *vlammetje* maar het is ook mogelijk dat de Umlaut hier soms achterwege is gebleven: de oostelijke vormen kunnen namelijk secundaire Umlaut hebben. Voor een omgekeerde analogie, van afgeleide vorm naar basisvorm, vgl. *den* (hgd. *Tanne*) bij het oorspronkelijke stoffelijke adjectief *dennen* (*dannīn). In *vlassen* (mnl. *vlassijn*) heeft omgekeerd de vocaal van het basiswoord (*vlas*) het gewonnen. Een doublet is mnl. *gewout* (< *-giwald) naast *geweld* (*giwaldi); *steden* is het enige meervoud met i-Umlaut dat echter oorspronkelijk bij *stede* hoort (zie 49.9). N.B. De *ǣ* van *machtig* zou ook aan invloed van het substantief (*macht*) toegeschreven kunnen worden; bij de *ǣ* van *krachtig* (< *kraftig*, met oorspronkelijk dus niet -cht- maar -ft-; vgl. du. *kräftig*) moet dat in ieder geval (vgl. *kracht*).

Verdere voorbeelden van i-Umlaut, soms ook rekking: *bed* (got. *badj*- verbogen vorm bij got. *bad*); *bes* (uit *basj*- id. van *basi*, got. *weinabasi* ‘wijnbes, druif’); *beter/best* (got. *batiza*, *batists*); *betten* uit *badjan naast *baden*; mnl. *celde*, vgl. ook du. *Kälte*, uit *kaldi naast *koude* uit *kald- zonder i-Umlaut (zie hoofdstuk 30); *dekken*, *deken* bij *dak*; *del* bij *dal*; *dempen* bij *damp*; *denken* (got. *þagkjan*) bij *dank*; *elders* (got. *aljis*, *aljar*); mnl. *el(s)* ‘anders’, eng. *else*; *ellende* < *ali-landi, oorspr. ‘in een ander land zijn, ballingschap’; *eng* < *angi- bij *angst*, naast *bang* < adv. *bi-ango; *erf* (got. *arbi*); *es(ch)* (boomnaam) analogisch naar stoff.adj. *essen* (-īn), vgl. ono. *askr*; *esp* evenzo analogisch naar *espen*; *grebbe* bij *graven*; *heer* ‘leger’ (got. *harjis*) naast *her-tog* ‘die voor het leger uittrekt’; *heffen* (got. *hafjan*); *heg* bij *haag*; (*om*)*helzen* bij *hals*; *ge-hengen*, causatief bij *hangen*, vgl. verder *hengel*, *hengsel*; *kemp-haan* naast *kamp* ‘strijd’; *kennen* (got. *kannjan*); *krenken* oorspr. ‘verzwakken’ bij *krank* oorspr. ‘zwak’; *leggen* (got. *lagjan*) bij *gelag*; *lengen* bij *lang*; *lest* (vgl. *lest best*) uit *letst bij *laats*; (*be*)*letten*, *letsel* (got. *latjan* ‘ophouden’, *lats* ‘traag’, nld. *laat*); *meer* (got. *marisāiws* ‘zee’); *mens* (got. *mannisks*) bij *man*, got. *manna*; *mesten* bij mnl. *mast* ‘varkensvoer’, du. *Mast*; mnl. (*hem*) *ge-neren* ‘in zijn levenshoud voorzien’ (got. *ganasjan*, causatief bij *ganisan*, nld. *genezen*); *netten* (got. *natjan*), nu analogisch *natten*, bij *nat*; *redden* mogelijk bij adj. *rad*; *rede* (got. *rapjo*); *rekken*, *rek*, *reeks* (got. -rakjan) bij *rak*; *reppen* bij *rap*; *schenden* bij *schande*; *schepel* bij mnl. *scap* ‘rek, kast’; *scheppen* (got. *ga-skapjan*); *slenk* ‘laagte, geul’ bij *slank*; *snebbe* bij *snavel*; *ver-sperren* bij *spar* ‘boom als afsluiting’; *stempel* bij *stampen*; *be-stendig* bij *stand*; *stengel* bij *stand*; *strekken* bij *strak*; *stremmen* bij *stram*; *tellen* bij

(ge)tal; veer bij varen; vellen bij vallen; ge-vest/veste/vesting bij vast; wedde (got. wadj- verbogen vorm van wadi); wekken (got. -wakjan) bij got. wakan, nld. waken; wenden bij wand, vgl. ook in-wendig; weren (got. warjan); zeggen bij ge-zag; ge-zel bij zaal; zenden (got. sandjan); zetten (got. satjan, causatief bij sitan, nld. zitten). De plaatsnaam *Elspeet* wordt uit *Elden-spete ‘oude omgespitte grond’ verklaard tegenover *Nuwenspete* ‘nieuw omgespitte grond’ (zie voor *nuw* echter 32.4). N.B. Bij *es(ch)* en *esp* kan ook de klankomgeving een rol gespeeld hebben; vergelijk nog *fles(ch)* < *flask-* (du. *Flasche*) en *wesp* < *wasp < *waps-.

18.9. Regionale aspecten

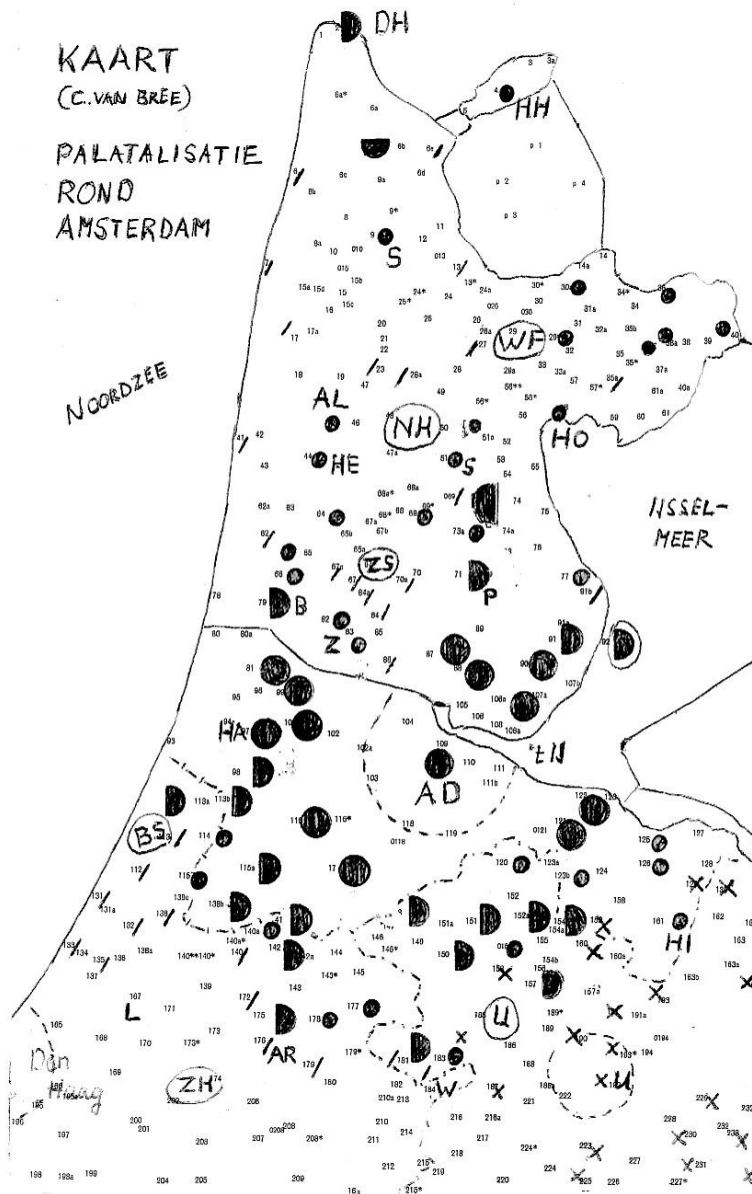
(Voor de *ā* zie 24.5, voor de *ě* 19.7, voor de *ē* 21.6.)

Dialectisch (en ook in het Middelnederlands) komt weleens een *ě* voor waar we een *ā* zouden verwachten. De *ě* kan dan niet als een variant van het foneem /*ā*/ worden begrepen; er is sprake van het foneem /*ě*/. Er zijn verschillende verklaringmogelijkheden.

1. Er kan sprake zijn van een ingweonisme waaraan zeker te denken valt wanneer de vorm in kwestie vooral in de kustdialecten voorkomt (zie 10.4 L5). Een voorbeeld is zaans *hed* voor *had*. Misschien ook het hulpwerkwoord *zel* ‘zal’? Dit komt echter niet alleen in Holland voor maar ook in het Grote Rivierengebied voor en wordt niet voor andere kustgebieden vermeld.
2. Er kan ook aan invloed van consonanten of consonantverbindingen worden gedacht, zoals bij het westbrabantse *schetse* ‘schaatsen’ of *plets* ‘plaats’ of het zuidbrabantse *ketse* ‘kaatsen’, beide met de vocaal vóór de dentale consonantcombinatie *ts*. Ook het zaanse *hed* eindigt op een *dentaal*. In al deze gevallen zullen we niet met een variant van het foneem /*ā*/ te maken hebben maart met het foneem /*ě*/.
3. Er kan i-Umlaut in het spel zijn. Vergelijk *dek* (zeeuws), du. *Decke* uit <*pakja. *Bled* (een oude -stam) komt zelfs zo ver naar het oosten voor dat de neiging om aan i-Umlaut te denken wel heel sterk wordt. Duidelijk oostelijk (oostelijk noordbrabants, bommelerwaards, limburgs) is *det*; i-Umlaut ligt hiervoor zeer voor de hand. Mogelijk heeft deze in de eerste plaats in het voegwoord (vgl. got. *patei*) hebben gewerkt, met verkorting van de vocaal bij weinig accent. Zeker is dit niet. In ieder geval kan de Umlaut eerst in een bepaalde vorm zijn opgetreden en zich vandaaruit naar verwante vormen hebben uitgebreid: vgl. mnl. *tem* mogelijk onder invloed van *temmen* (*tamjan). En vergelijk ook *dek* naar analogie van *dekken*?
4. Er kan soms ook aan Ablaut gedacht worden (zie 8.6.1): *bled* is dan een oude *ě*- en *blad* een oude *ō*-trap.

Een duidelijke *ò* (dus evenmin als variant van het *ā*-foneem te begrijpen) horen we in de, niet alleen hollandse vormen, (ge)broch(t) ‘(ge)bracht’, (ge)doch(t) ‘(ge)dacht’, of ‘af’, onbeschoft, rot ‘rat’, schoften ‘schafte(n)’ -schop (ouder holl.) *heerschop*), misschien ook (veluws) *slop* ‘slap’ en *sop* ‘sap’. Opmerkelijk is dat vaak een labiaal volgt. Wat geografische spreiding betreft, lijken deze vormen ingweoons te zijn. De beide eerstgenoemde vormen komen echter in een opmerkelijk groot deel van het taalgebied voor, ook bijvoorbeeld in het (brabantse) Antwerps. Ze ontbreken slechts in het noordoosten (maar komen wel in Groningen voor) en in het oostelijke Limburgs. Zie voor deze vormen ook 10.4 L2 en 33.1; voor *brocht* en *docht* ook deel 2 Vormlee.16. Vergelijk voor *of* (eng. *off*); merkwaardig bij deze vorm is dat Frans Vlaanderen *af* heeft. Hier moeten we ook rekening houden met een variant *ave* die in een groot limburgs gebied en ook in Groningen met *ā* <oa> verschijnt (vgl. 24.5). Een westvlaamse (ook zeeuwse) ontwikkeling is de overgang van *ā* in *ō* vóór (velaire) *l* in bijv. *ol(les)* ‘al(les)’. In het latere

Middelnederlands gaan, door oostelijke cultuurinvloed, scribenten deze vormen vermijden. Heden ten dage komen ze in het dialect nog steeds voor. Vergelijk in dit verband ook *olla* in het oudwestvlaamse zinnetje ((zie 13.4).

KAART 15: palatalisatie rond Amsterdam

10 tot 25%, half rondje = 25 tot 50%, groot rondje = boven 50%. Zie voor het onderzoek verder Van Bree 2012. AD = Amsterdam, AL = Alkmaar, AR = Alphen aan den Rijn, B = Beverwijk, BS = Bollenstreek, DH = Den Helder, HA = Haarlem, HI = Hilversum, HE = Heiloo, HH = Hippolytushoef, HO = Hoorn, L = Leiden, NH = Noord-Holland, P = Purmerend, S = Schagen, U = provincie of stad Utrecht, W = Woerden, WF = Westfriesland, Z = Zaandam, ZH = Zuid-Holland, ZS = Zaanstreek.)

We moeten, in verhouding tot de standaarduitspraak [a], ook rekening houden met lichte afwijkingen in palatale of velaire richting onder bepaalde condities. Bij een lichte palatalisatie

bijvoorbeeld is dan niet sprake is van een duidelijke *ě* maar van een *è*-achtige *ã* die als een variant van het *ã*-foneem moet worden begrepen. Een opvallend, waarschijnlijk tamelijk recent, palatalisatiegebied tekent zich (overigens ook bij *ö*) rond Amsterdam af. De belangrijkste condities zijn in dit geval een volgende n, s, t of st: *pan, kas, kast, kat* resp. [pa^h, ka^s, ka^st, ka^t]. De consonanten worden hierbij eveneens gepalataliseerd en gespannen uitgesproken. Mogelijk is de palatalisatie van de vocaal het gevolg van die van de consonant. Zie kaart 15. Het omgekeerde, velarisering, doet zich vóór labiaal of velair juist in Zuid-Holland, rond Rotterdam, voor. Rond deze stad (*Rotterdãm*) klinkt *zag-je dat?* bijna als *zoggie-dat?* Meestal is er vóór labiaal of velair juist sprake van palatalisatie (bijv. in een woord als *bak*; vgl. ook zuidoostvlaams *vangen* ‘vangen’); palatalisatie gaat ook vaak gepaard met rekking (bijv. bij *acht*). Er zijn ook (meer) algemene afwijkingen. Zo is er de utrechtse, ook brabantse (o.a. antwerpse) uitspraak van de *ã* als een [a]-achtige klank; deze klank komt ook in de zuidhollandse waarden en in Waterland voor (en wordt ook wel voor het Westland genoemd). In Utrecht woont men bijv. *op de Ouwegraach* met (een ook ietwat verlengde) [a]. Een ietwat velaire klank kan op de zeeuwse eilanden worden gehoord.

Interessant is dat in het Kempisch (en in een groot zuidoostelijke gebied) verschil bestaat tussen de primaire en de secundaire Umlautsvocaal; de eerste is meer gesloten dan de tweede. Vgl. *best* (got. *batists*), *heffen* (got. *hafjan*), *zetten* (got. *satjan*), (*hij*) *velt* (3^e persoon van *vallen*), alle met *ě* [ɛ] door primaire i-Umlaut, met het verkleinwoord *menneken*, een adjectief als *hendig* ‘handig’ en een pluralis als *ekker* ‘akkers’, alle met *æ* door secundaire Umlaut. In andere oostelijke dialecten (vooral noordoostelijke) is dit verschil niet meer zo duidelijk. In het Hoogduits is het verdwenen: vgl. *best, setzen, (er) fällt, Flämmchen*, met nog verschil in spelling maar dus niet in uitspraak, alle met *ě*. De verklaring voor het verschil is dat de primaire Umlauts-*ě* ook meedoet met de secundaire i-Umlaut (de Umlautsfactoren waren dus nog aanwezig daardoor nog palataler wordt, in het Kempisch: *æ* > *ě* [ɛ]).

Aantekeningen

Zie Schönfeld par. 32 voor de rekking, par. 39 voor de i-Umlaut en par. 64 voor de palatalisaties. Zie Weijnen 1991 par. 2, 8 en 28 (rekking), par. 25 (Umlaut). Voor de etymologie van *wedde* zie Kroonen 2013 (etymologisch woordenboek).

Kaart 11 in Berteloot 1985 laat voor het 13^e-eeuwse Middelnederlands een frequent *ambocht* zien, dat ook na het Middelnederlands nog voorkomt. Zie in dit verband ook Rem 2003 (voor eerste helft 14^e eeuw): kaart *ambacht* met *ã* vooral in het zuidoosten. De *ö* kan aan zwak accent worden toegeschreven. In kaart 81 van Berteloot komt hier en daar de verwachte i-Umlaut in *twe(e)lf* voor (vgl. got. *twalif*), daarnaast *twalf* zonder Umlaut door vroege verdoeffing van de *i* (die al vroeg als svarabhaktivocaal gefungeerd kan hebben). Limburgs *twelf* heeft secundaire Umlaut. Dezelfde variatie zien we op kaart *twalf* bij Rem. Voor de palatalisaties in *ay(z)* zie, met soms andere interpretaties, De Vaan in ms. De Vaan bespreekt ook vroege, meestal intervocalische palatalisaties in het eerste element van persoonsnamen, bijv. in *Reinhard*, met Rein- uit *ragin-. Voor de palatalisatie rond Amsterdam zie Van Bree 2012. Willemyns (1997, 191-192) merkt op dat in het latere Middelnederlands scribenten vormen als *öl* ‘al’ gaan vermijden. Dat ze in het hedendaagse Westvlaams nog voorkomen laten de kaarten *stal* (23) en *balk* (24) in de FAND deel 1 zien. De afwisseling *af/of* wordt behandeld in De Wulf en Taeldeman 2005; *af* en *of* kwamen oorspronkelijk naast elkaar voor waarna *of* werd gegeneraliseerd (maar in Frans Vlaanderen *af*). De varianten *rat* en *rot* kunnen uit verschillende vormen van hetzelfde paradigma worden verklaard (zie EWN onder *rat*). Donkere (velaire) klanken verschijnen op kaarten in FAND deel 1 voor *af, dak, glas, gras, tam* in het zuiden van Belgisch Limburg (kaarten 4, 6, 2, 20 en 11), als de normale representanten in de Haspengouw. Voor de opmerkelijke verbreiding van de “ingweonse” vormen (*ge*)*brocht*, (*ge*)*docht* naar het oosten toe zie de aantekeningen bij hoofdstuk 10.

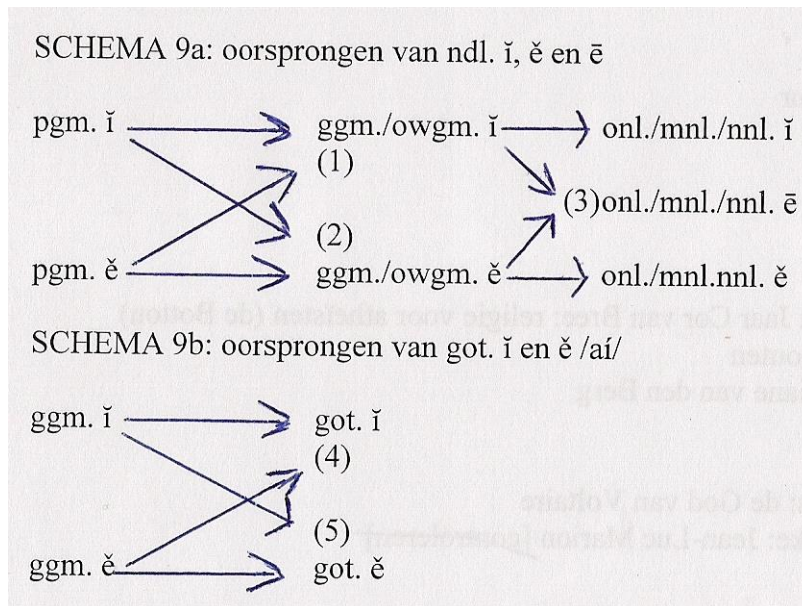
Voor de Umlautsvocalen in *beter* zie kaart 15 plus commentaar in FAND deel 2: tegenover westelijke primaire i-Umlaut met *ē* staat zuidoostelijke secundaire i-Umlaut met een meer open vocaal, bijv. *ε*. In het laatste geval kan invloed van de oude bijwoordsvorm *bat* in het spel geweest zijn waardoor het adjectief langer de *ã* vasthield. Zie ook

kaart 16 betreffende *eend*. Opmerkelijk is dat ook *mes* (kaart 40) en *metselen* (kaart 41) de meer open vocaal hebben. In beide gevallen kan de *i* in de middensyllabe vroeg gesyncopeerd zijn zodat secundaire Umlaut, van *æ* tot *ë* [ɛ] niet meer kon optreden (afgeremde Umlaut). Voor *drègen* 'dragen' en *veren* 'varen' zie kaarten resp. 19 en 20 in deel 2 van de FAND. Zie voor het onregelmatie vocalisme in deze sterke werkwoorden Goossens 2000.

19. GGM. ě, ĭ

(1. Gemeengermaans, 2. Gemeengermaans > Gotisch, 3. Proto-indo-europees > Gemeengermaans, 4. Gemeengermaans > Nederlands, 5. Alternaties, 6. Secundaire veranderingen, 7. Regionale aspecten, Aanmerkingen (voor rondingen zie 29.1; voor invloed van r plus consonant zie 31; voor Ersatzdehnungen 33.1)

Omdat de lotgevallen van deze beide vocalen zeer met elkaar verweven zijn, worden ze in één hoofdstuk behandeld.

1 = vóór i, j of u in volgende syllabe of vóór nasaal plus consonant c.q. lange nasaal

2= door a-Umlaut

3 = rekking in open syllabe met hoofdaccent

4 = niet vóór r, χ <h> of χ^u <h>

5 = vóór r, χ <h> of χ^u <h>

19.1. Gemeengermaans

Als we het Gotisch vergelijken met andere oudgermaanse talen, bijvoorbeeld het Oudsaksisch, kunnen we vier gevallen onderscheiden:

1. got. ě – osa. ě
2. got. ě – osa. ĭ
3. got. ĭ – osa. ě
4. got. ĭ – osa. ĭ

1. got. waír ‘man’	osa. wer id.
got. saíhs ‘zes’	osa. sehs id.
2. got. baíriþ ‘hij draagt’	osa. birit id.
got. raíhtjan ‘richten’	osa. rihtian id.
3. got. (þruts)fill ‘melaatsheid’	osa. fel ‘vel’
4a. got. gibip ‘hij geeft’	osa. gibit id.

got. midjis ‘midden’ (bnw.)	osa. middi id.
got. widuwo ‘weduwe’	osa. widuwa id.
got. sidus ‘zede’	osa. sidu id.
4b. got. bindan ‘binden’	osa. bindan id.
got. rinnan ‘rennen, lopen’	osa. rinnan id.
4c. got. fisks ‘vis’	osa. fisk id.

In de oudsaksische vormen staat *ī* vóór nasaal plus consonant of vóór lange nasaal (laatstgenoemde mogelijkheid wordt niet steeds herhaald): *bindan*, *rinnan* (4b), of bij *i*, *j* of *u* in volgende syllabe: *birit*, *gībit*, *middi*; *rihtian* (*i* = *j*); *widuwa*, *sidu* (2, 4a; vgl. ook onl. *gīvis* ‘jij geeft’ bij *geuon* ‘geven’). In de overige gevallen (1, 3) vinden we een *ē*. Op grond van deze verdeling zouden we kunnen aannemen dat in het Gemeengermaans *ē* en *ī* varianten van één foneem waren. Echter, we kunnen ook buiten de genoemde posities een *ī* aantreffen: vgl. bijv. *fisk* (4c; hier kwam – het was een *a*-stam - in de volgende syllabe geen *i*, *j* of *ū* voor). We beschouwen de gegeven oudsaksische vormen als representatief voor het Gemeengermaans; voor de gotische situatie zie par. 2 dit hoofdstuk. We moeten er echter rekening mee houden dat het Oudsaksisch weleens een onverwachte *ī* heeft die binnen deze taal verklaard moet worden, bijv. in osa. *niman* ‘nemen’ (invloed van de *m*?) naast verwacht *neman*. Een *ī* in de positie vóór *u* is overigens niet algemeen; hij ontbreekt bijvoorbeeld in het Oudengels: vgl. *seodu* met *eo* (door breking) uit *ē*.

19.2. Gemeengermaans > Gotisch

Het (oostgermaanse) Gotisch blijkt *ē* <ai> vóór *r*, *χ* <h> en *χ^w* <hu> te hebben (zie par. 1 dit hoofdstuk onder 1, 2), in de andere posities *ī*, behoudens de in 5.4.3 genoemde uitzonderingen. Oorspronkelijk zijn *ē* en *ī* zeker varianten van één foneem geweest (vgl. 5.5). De gotische verhoudingen kunnen met de volgende klankwetten uit het Gemeengermaans worden afgeleid: ggm. *ī* blijft in het Gotisch *ī* maar wordt *ē* vóór *r*, *χ* en *χ^w*, ggm. *ē* wordt got. *ī* maar blijft *ē* vóór *r*, *χ* en *χ^w*.

Bij *Gotisch* moet alleen aan het Bijbelgotisch gedacht worden. Het Krimgotisch heeft namelijk in plaats van bijbelgot. *swistar* ‘zuster’ *schuester*, met nog *ē*. Dit zou een argument kunnen zijn om het als westgermaans te beschouwen. Als we het oostgermaanse karakter ervan op externe gronden aannemen, weerspiegelt het nog de oude gemeengermaanse toestand die zich in het Bijbelgotisch heeft gewijzigd. Zie voor het Krimgotisch verder 4.2.

We zijn er nu van uitgegaan dat de veranderingen die we voor het Gemeengermaans aannemen, ook voor het pregotische Gemeengermaans hebben gegolden en dat de verhoudingen in het latere Gotisch weer gewijzigd zijn (mogelijkheid 1). We moeten dan voor sommige gevallen retrograde ontwikkelingen aannemen: bijv. pgm. **reχtjan*- > ggm. **riχtjan* (vóór *j*) > got. *reχtjan* <*raihtjan*> (vóór *χ*). Zulke retrograde ontwikkelingen kunnen niet worden uitgesloten. Het is ook mogelijk (2) de gotische vormen rechtstreeks uit het Protogermaans c.q. het pre-oostgermaanse Gemeengermaans af te leiden. Pgm. *ē* wordt dan got. *ī* maar blijft *ē* in de drie genoemde posities; pgm. *ī* wordt *ē* in die posities maar blijft verder *ī*. Een nog andere mogelijkheid (3) is die veranderingen die we overal terugvinden, in het Gemeengermaans te plaatsen, waarna op verschillende wijze generalisatie heeft plaatsgevonden.

19.3. Proto-indo-europees > Gemeengermaans

Bij vergelijking van de oudsaksische vormen met latijnse, griekse of evt. andere indo-europese vormen blijken vier gevallen onderscheiden te moeten worden (in het schema beperken we ons tot het Latijn):

1. osa. ě – lat. ě
2. osa. ě – lat. ĭ
3. osa. ĭ – lat. ĭ
4. osa. ĭ – lat. ě

1. osa. sehs ‘zes’	lat. sex id.	gr. heks id.	pie. *seks- id.
osa. fel ‘vel’	lat. pellis id	gr. <u>pel</u> as id	pie. *pel- ‘bedekken’
2. osa. wer ‘man’	lat. vir ‘man’	toch.A wir ‘jong’	pie. *wi <u>Hro</u> - ‘man’
3. osa. widuwa ‘weduwe’	lat. vidua id.	skrt. vid <u>h</u> ava id.	pie. *h ₁ wid <u>h</u> ew- id.
4. osa. bindan ‘binden’	lat. -fend- id.	gr. penth- <u>er</u> os ‘schoonvader/zoon’	pie. *bhendh- ‘binden’
osa. birit ‘hij draagt’	lat. fert id.	gr. <u>ph</u> erei id.	pie. *b ^h er- ‘dragen’
osa. rihtian ‘richten’	lat. regere id.	gr. <u>oreg</u> ō ‘ik strek’	pie. *h ₃ reg’- id.
osa. siðu ‘zede’		gr. <u>eth</u> os id.	pie. *sedh- id.

We hebben hierboven oudsaksische vormen vergeleken omdat zoals in par. 1 dit hoofdstuk bleek, de gotische voor het Gemeengermaans niet representatief zijn. De griekse en latijnse ě gaat terug op een proto-indo-europese ě (met eventueel een h₁ ervóór), de latijnse (en ook tochaarse of sanskrit) ĭ op een proto-indo-europese ĭ (in één vorm gevolgd door een laryngaal). Voor het Grieks zijn er geen duidelijke equivalenten. Latijn en Grieks (en ook Tochaars A en Sanskrit) zijn dus min of meer representatief voor het Proto-indo-europees.

Verdere voorbeelden. Voor geval 1: osa. *etan* ‘eten – lat. *edere* id. – gr. *edein* id. (pie. *h₁ed- id); osa. *nebal* ‘nevel’ – lat. *nebula* id. – gr. *nephele* id. (pie. *nebh-el id.); voor geval 3: osa. *fisk* ‘vis – lat. *piscis* id. (pie. *pik✓sk✓os ‘zalm’); voor geval 4: osa. *middia* ‘midden’ – lat. *medius* id. – gr. *mesos* id. (pie. *medhi- id.), ofri. *nift* ‘nicht’ – lat. *neptis* ‘kleindochter’ – lit. *nepte* id. – pie. *nepti ‘vrouwelijke bloedverwant’. Tot geval 1 behoort ook het gotische *hlifan* ‘stelen’ dat we in het Latijn als *clepō* id. en in het Grieks als *kleptō* id. (vgl. ndl. *kleptomaan*) terugvinden; de proto-indo-europese wortel was *klep-. Bij ‘schoonvader/zoon’ moet men denken aan ‘door huwelijk verbonden familielid’. Het latijnse -fend- komt voor in *offendimentum* ‘kinband van de priestermtuts’. De betekenissen ‘man’ en ‘jong’ kunnen herleid worden tot een betekenis ‘jonge, sterke man’; er is dan verband met lat. *vis* ‘kracht’. De anlautende laryngalen zijn verdwenen; de h₃ in *h₃reg’- vinden we echter als ð in het Grieks terug.

De proto-indo-europese verhoudingen worden ook nog voor het Protogermaans aangenomen. Voor het Gemeengermaans nemen we dan de volgende klankwetten aan. In geval 4 werkt een klankwet die inhoudt dat pgm. ě ggm. ĭ wordt, 1) vóór nasaal plus consonant (NC), 2) wanneer er in de volgende syllabe een i, j of ũ staat (ook wanneer op de j een ã volgt; voor de ũ zie

hieronder). We hebben hier één van de Umlautsverschijnselen die als typerend voor het Gemeengermaans gezien worden. Doordat een sterk accent op de eerste syllabe was komen te liggen, gaan nu klankwetten over de syllabegrens heen werken (zie 17.4). Voor zover het Umlaut betreft: de open *ě* schuift op in de richting van de gesloten *ī* (en de fonetisch daarmee verwante *j*) of in die van de gesloten *ū* en wordt zelf ook gesloten (*ī*). In een formule:

$$\begin{array}{l} \text{ě [vóór]} > \text{ī [gesloten]} / - \# \text{ i, j, u [gesloten]} \\ \text{[half open]} & \text{NC (NN)} \end{array}$$

Voor de voorbeelden vergelijk *osa. bindan, rinnan* (pgm. *renw-); *birit, rihtian, sidu*. De Umlaut vóór *ū* is minder zeker gezien *osa. en* ohgd. *fehu* naast *fihu* ‘vee’. Deze u-Umlaut wordt ook wel als *einzelndialektisch* gezien; hij is namelijk, zoals we al in par. 1 dit hoofdstuk gezien hebben, niet oudengels. *Osa. fillian* uit pgm. **felljan-* bij *fell* ‘vel’ (pgm. **fella-*, lat. *pellis*) en *osa. bindan* uit pgm. **bendan-* (lat. *fend-*) laten zien dat de *j* en nasaal plus consonant als factoren hebben gewerkt ondanks de aanwezigheid van een *ǣ* in de volgende syllabe. Bij zo’n *ǣ* zou in de stamsyllabe een *ě* hebben gepast.

In geval 2 werkt een klankwet die inhoudt dat pgm. *ī* ggm. *ě* wordt wanneer er in de volgende syllabe een *ǣ* (of een andere meer open klinker) stond (een vorm van Umlaut dus: a-Umlaut). In een fonetische formulering: de gesloten *ī* wordt half open *ě* onder invloed van de open *ǣ*. Een duidelijk voorbeeld is het *osa. wer* dat via pgm. **wiraz*, herleid wordt tot pie. **wiHro-*. Gevallen met een pgm. *ī* vóór nasaal plus consonant: NC, zijn niet bekend; de a-Umlaut zou daar waarschijnlijk ook verhinderd zijn (gezien het feit dat onder die conditie *ě* juist *ī* wordt). Een geval met een pgm. *ī* vóór een vóór de *ǣ* staande *j* is pgm. **nistjan-* (oe. *nistian*) ‘nestelen’ bij pgm. **nistas* (pie **nizdos*, lat. *nīdus*; ggm. **nestaz*) met a-Umlaut. In het werkwoord heeft de *j* dus de a-Umlaut verhinderd. Omdat we met NC (NN) geen rekening hoeven te houden, kan de formule er als volgt uitzien:

$$\begin{array}{l} \text{ī [vóór]} > \text{ě [half open]} // - \# \text{ [géén j] } \text{ǣ enz. [-gesloten]} \\ \text{[gesloten]} \end{array}$$

De consonantische factor *j* en nasaal + consonant prevaleren dus boven de vocalische factor *ǣ*. De overgang van *ě* in *ī* vóór NC of *j* wordt niet verhinderd door een *a* in volgende syllabe, die van *ī* in *ě* (a-Umlaut) wordt verhinderd door een *j*.

Op de a-Umlaut zijn er echter nogal wat uitzonderingen, bijvoorbeeld het in de vorige paragraaf al genoemde *fisk*, met in het Gotisch weliswaar een *ī* in de gen.sg.-uitgang maar verder in de uitgangen een *ǣ* (3x), *ō* of *ē*. Vergelijk verder ook *osa. nithar*/ohgd. *nidar* ‘neder’ en *osa. witan*/oe. *witon* ‘weten’. Een zeer opvallende uitzondering is het part.pret. van de sterke werkwoorden 1^e klasse; vgl. *osa. gibitan* bij *bītan* ‘bijten’ (vgl. ook onl. *giscrivona* ‘geschreven’). Hiervoor kan als verklaring analogie worden aangevoerd: *gibitan* is dan analogie naar *bitum* ‘wij beten’ (plur.pret.indic.), maar dan is het verwonderlijk dat een dergelijke analogie niet heeft plaatsgevonden bij de sterke werkwoorden van de 2^e klasse: *osa. budum – gibodan* bij *biodan* ‘bieden’. Zie voor een overzicht van de a-Umlaut 34.2.

Er zijn dus nogal wat uitzonderingen op de a-Umlaut; hij kan door nogal wat klankcombinaties verhinderd worden en in de verschillende dialecten op uiteenlopende wijze optreden. Voor sommige taalhistorici is dat een reden om hem pas in de afzonderlijke dialecten te laten werken. Er is ook wel aan het bestaan ervan getwijfeld: er zou dan nooit van a-Umlaut sprake zijn geweest en de gevallen waarin hij dan

schijnbaar gewerkt heeft, zouden door analogie kunnen worden verklaard. Zo kwam oorspronkelijk *nist- ‘nest’ (pie. *nizdos, lat. *nīdus*) naast *nistjan ‘nestelen’ voor. Door analogie naar *fell ‘vel’ (lat. *pellis*) – *filljan ‘villen’ is *nist - *nistjan vervangen door *nest – *nistjan (mnl. *nest* – *nisten*, analogisch *nesten*). *Nest* met ě is dan niet het gevolg van a-Umlaut maar van de analogische uitbreiding van de ě-ĩ-alternantie die het gevolg is van de overgang van ě in ĩ. Wanneer men toch aan de a-Umlaut wil vasthouden, dan zou een verklaring voor de gebrekkige regelmaat kunnen zijn dat bij 100%-succes de foneemoppositie ě – ĩ nog verder in gevaar gekomen zou zijn. Deze was namelijk al door de overgang ě > ĩ in de gevarenzone gekomen. Dit veronderstelt dan wel dat laatstgenoemde overgang ouder is dan de a-Umlaut; daarop zou ook kunnen wijzen dat de overgang ě > ĩ in het Gotisch zeer algemeen is (vgl. mogelijkheid 2 in par. 2) dit hoofdstuk.

In het Gemeengermaans kwam zoals uit het bovenstaande valt af te leiden, ě vóór nasaal plus consonant niet meer voor. Als in het Nederlands deze combinatie toch optreedt, hebben we meestal te doen met een ě die door i-Umlaut uit ă is ontstaan (zie 18.5), bijv. in *wenden* (got. *wandjan*) en *rennen* (got. *rannjan*). In het Middelnederlands komt echter *venden* ‘vinden’ voor met een dialectische ě voor ĩ (zie par. 6 dit hoofdstuk).

19.4. Gemeengermaans > Nederlands

We vergelijken enkele oudsaksische vormen (anders dan de gotische representatief voor de gemeengermaanse) met nederlandse:

1. osa. sehs	ndl. zes
osa. fel	ndl. vel
2. osa. rihtian	ndl. richten
osa. bindan	ndl. binden
osa. fisk	ndl. vis
3. osa. gibit	ndl. geeft (mnl. <i>gevet</i>)
osa. widuwa	ndl. weduwe
osa. sidu	ndl. zede
osa. geban	ndl. geven
osa. wer	ndl. weer(wolf)

We kunnen dus drie gevallen onderscheiden:

1. ggm. ě	-	ndl. ě <e>
2. ggm. ĩ	-	ndl. ĩ <i>
3. ggm. ě of ĩ	-	ndl. ē <e, ee>

De ě van geval 1 viel samen met de ě, ontstaan door i-Umlaut (zie 18.5). De (oostelijke) Psalmen laten in ieder geval geen verschil in spelling zien: vgl. *gebet* met oude ě en *wende* (bij *wenden*, got. *wandjan*) of *betera* (got. *batiza*) met Umlauts-ě. Zie voor evt. verschil in klank par. 7 dit hoofdstuk. In geval 3 is de klankwet van de rekking in open syllabe met hoofdklemtoon van toepassing: zowel ě als ĩ leveren bij rekking een ē op die in ieder geval duidelijk lang is vóór r. Er is ook samenvallend met de door i-Umlaut en rekking ontstane ē (en latere samenvallend met nog een andere ē: zie 21.5). Als we uitgaan van [I]-timbre voor oude ĩ, ligt een rekkingsproduct [e.] fonetisch voor de hand; de rekking van ě en Umlauts-ě, oorspronkelijk [ɛ.], is door vernauwing daarmee samengevallen. De samenvallend is ook “structureel” te begrijpen: zonder samenvallend zouden

er drie lange vocalen bij gekomen zijn. *Weer(wolf)*, ‘man-wolf, man die zich in een wolf verandert’, heeft rekking vóór r; vgl. ook *weergeld*. Spellingen voor de gerekte klank zijn <e> of <ee>: <geef>, <geven>.

In het Duits vinden we in open syllabe het verschil nog terug: vgl. du. *geben* (ohgd. *geban*) met *gestiegen* (ohgd. *gistigan*). In (*er*) *gibt* (ook noordelijk en in gesproken taal *giebt*; ohgd. *gibit*), *Witwe* (ohgd. *wituwa*) en *Sitte* (ohgd. *situ*) vinden we anders dan in het Nederlands geen rekking. Het Duits heeft voor *i* een klankwaarde tussen [i] en [I] in; in het Nederlands is de klank verlaagd (opener geworden): [I].

19.5. Alternanties

Ggm. *ě* en *ĩ* wisselden af bij verwante woorden of binnen het paradigma. Resten van die afwisseling in het Nederlands zijn: *recht* – *richten* (osa. *reht* – *rihtian*), *geven* – *gift* (ohgd. *geban* – *gift* uit ggm. * *gif-ti-*); *gebed* – *gebeden*; *schip* – *schepen* (maar analogisch *schipper*). Dergelijke resten zijn talrijker in het Duits: vergelijk behalve *Recht* – *richten*, *geben* – *Gift* verder nog *Berg* – *Gebirge* (ohgd. *gibirgi*), *Wetter* – *Gewitter* (ohgd. *giwitiri*). In het Nederlands is het verschil klankwettig of door Ausgleich vaak verdwenen. Klankwettig is dat bijvoorbeeld gebeurd in mnl. *spreken* – (*hi*) *spreket* (nnl. *spreekt*); vgl. du. *sprechen* – (*er*) *spricht* (ohgd. *sprehhan* – *sprihhit*). *Spreken* heeft *ē* uit *ě*, *spreket* uit *ĩ* (rekking). Analogisch is het verschil verdwenen in mnl./nnl. *helpen* – (*hi*) *helpt* (met analogische *ě*); vgl. du. *helfen* – (*er*) *hilft* (ohgd. *helfan* – *hilfit*). Voor het verdwijnen van het verschil tussen du. (*er*) *wirft* bij *werfen* en ndl. (*hij*) *werpt* kan weer een klankwet verantwoordelijk gesteld worden; in het Nederlands wordt een *ĩ* vóór r plus consonant namelijk *ě*. In het Middelnederlands vinden we ook de verkorte vorm *sprict* (3^e pers.sg.) met nog *ĩ*, daarnaast de analogische vorm *sprect*. Vergelijk ook de verkorte mnl. vorm (*hi*) *et* bij *eten*.

Doubletten zijn *spit* – *speet*, verder mnl. *belde* naast *beelde* ‘beeld’, *helt* naast *helet* ‘held’, *kelc* naast *keelc* ‘kelk’ (< lat. *calice*). In de drie laatstgenoemde gevallen moeten we uitgaan van varianten met de vocaal in gesloten of open syllabe; vgl. bijv. naast *calice* de vorm *calix*. Bij *schip* verwachten we **scheper*; *schipper* is dus analogie naar *schip*. Een analogisch meervoud is *lekken* bij *lek* (vgl. het werkwoord *leken* naast *lekken*). Een *ě/ĩ*-wisseling vinden we ook in mnl. *nest* – *nisten* ‘nestelen’ (oe. *nest* – *nistian*), du. *Nest* – *nisten*. Meervouden met gerekte *ē* zijn verder bijv. nog *lid* – *leden*, *smid* – *smeden*; *bevel* – *bevelen*, *gebrek* – *gebreken*, *spel* – *spelen*, *tred* – *treden*, *weg* – *wegen*. In dit patroon past het recente *gen* – *genen*. *Vrek* heeft analogische *ě*.

19.6. Secundaire veranderingen

Op de regel dat in gesloten syllabe ggm. *ě* inclusief de door i-Umlaut ontstane *ě* vertegenwoordigd wordt door ndl. *ě* en ggm. *ĩ* door ndl. *ĩ*, bestaan talrijke uitzonderingen. We moeten rekening houden met:

1. *Secundaire invloed van omringende medeklinkers*. Zo wordt *ě* vaak *ĩ* vóór nasaal plus consonant (inclusief lange nasaal) of vóór ll: *mins* naast *mens*, *twintig* naast *twee*, *sint* < frans *saint* (*sent* is vooral middeloostvlaams), *gillen* naast mnl. *ghellen*; *verminken* < owgm. **-mankjan*, afleiding van **mank-* (leenwoord uit het Latijn: *mancus*); *bil*, mnl. *bille* < owgm. **balli-*, verwant met ndl. *bal*. Ook vóór st kan deze overgang plaatsvinden: vgl. *gisteren* naast du.

gestern. Invloed van voorafgaande g kan ook in het spel zijn: vgl. naast opnieuw *gisteren gillen*. De overgang is, al in het Middelnederlands, vooral brabantse en hollands. Een overgang tot *ī* vóór s vinden we in *zis* (midden Noord-Brabant).

Er is ook een (zuidelijke) overgang van *ē* in *ei* vóór n plus (vooral) dentaal mogelijk: *einde* naast *ende* (got. *andais*), *heinde* (vgl. *van heinde en ver*) < mnl. (*ghe*)*hende* < owgm. **handi-* bij *hand* ('wat bij de hand ligt > dichtbij'); ook in leenwoorden: *peinzen* naast mnl. *pensen* < lat. *pensāre*, *veinzen* naast mnl. *vensen* < lat. *fingerē* 'verzinnen', mnl. *veinster* naast *venster* < lat. *fenestra*. Tegenwoordig zijn vormen met opmerkelijke *ē* in plaats van *ī* vóór nasaal plus dentaal o.a. bekend van het Zeeuws.

We vinden vormen met *ei* uit *ī* in een gebied reikende van de oostelijke Betuwe tot Zuidwest-Limburg: *bleind*, *weinter* (sporadisch in Oost-Vlaanderen). Eerder ontstond in deze vormen een lange *ī* (dialectisch, o.a. veluws, nog *bliend*, *wienter*) die later diftongeerde tot *ei*. Een spelling met <ij> ligt dus eigenlijk voor de hand. Vergelijk Vondel's (*Constantijntje*, *zalegh*) *kijntje*, waaruit blijkt dat de vormen in kwestie vroeger een veel groter verspreidingsgebied hadden en ook in Holland voorkwamen.

2. *Regionale invloeden*. Vergelijk de opmerkingen onder 1 en vergelijk de mnl. <e>-spellingen waar het Standaardnederlands *ī* heeft, vooral in oostvlaamse en limburgse teksten: bijv. *gewes* voor *gewis*, *met* voor *mit*, *smet* voor *smit*, *vesch* voor *visch*. Ook heden ten dage kan men de vlamming (in engere zin) en de limburgse aan een open uitspraak van de *ī* herkennen en van de *ē* die dan als [æ] klinkt. Het Limburgs kan naast een open variant van het foneem /i/ ook gevallen met een foneem /ɛ/ hebben (vgl. 45.6.1). Voor middelnederlandse <ei>-spellingen voor rekkings-ee zie 21.5. Zuidhollands zijn vormen met *ī* [I] als *in*, *miste*, *mit*, *opriddere*, *schilp*, *schinke*, waarnaast ook *krebbe* en *hette* voorkomen.

3. *Palatalisaties*. Parallel aan de (ingweonse) ontwikkeling van *ǣg* (zie 18.7) kan *ēg* of *īg* vóór dentaal plus l tot *ei* worden. Een voorbeeld is *breien* < *breiden* (met d-syncope) < owgm. **bregdan*, verwant met *breidel*; wvla. *rein* (naast *regen* en got. *rign*); *teil* (naast *tegel*) uit **tegul-* < lat. *tegula*; *zeil* naast du. *Segel*; mvla. *zeinen* (naast *zegenen* < lat. *signāre*). Voor *rein*, *teil*, *zeil* kunnen we uitgaan van vormen binnen het paradigma waarin *ēg* door syncope onmiddellijk vóór dentaal was komen te staan: bijv. onl. gen.sg. **regnes* (bij *regan/regin*) > *rein-* gevolgd door analogische uitbreiding > mnl. *rein*. Vormen als mnl. *deger* 'dik' en mod.nld. *leger* laten zien dat vóór r geen palatalisatie plaatsvond. Er is ook een aantal woorden waarin de verwachte palatalisatie ontbreekt: *egel* < **egila* (een oostelijk woord; de westelijke dialecten hebben *stekelvarken* of *everzwijn*); *kregel* < **krigila*; *zegel* < **sigila* < lat. *sigillum* (tamelijk formeel woord). Ook het suffix -ei in vrouwelijke persoonsnamen (*klappei*) moet door palatalisatie van -g- ontstaan zijn getuige de variant -egge (*dievegge*). In *zege* < **sigi* vinden we steeds -g- misschien omdat de -g- daar steeds tussen vocalen stond. We vinden echter wel *Leie* uit *Legia* (i = j). Voor *regel*, *tegel* en varianten zie 25.4.

4. *Invloed van het accent*. De *ē/ī*-afwisseling in vormen als mnl. *es/is*, (*du*) *best/bist* kunnen aan zwak accent worden toegeschreven, waarbij secundair dialectische differentiatie kan optreden. De vormen met *ē* zijn overigens wel vooral vlaams (zie onder punt 2).

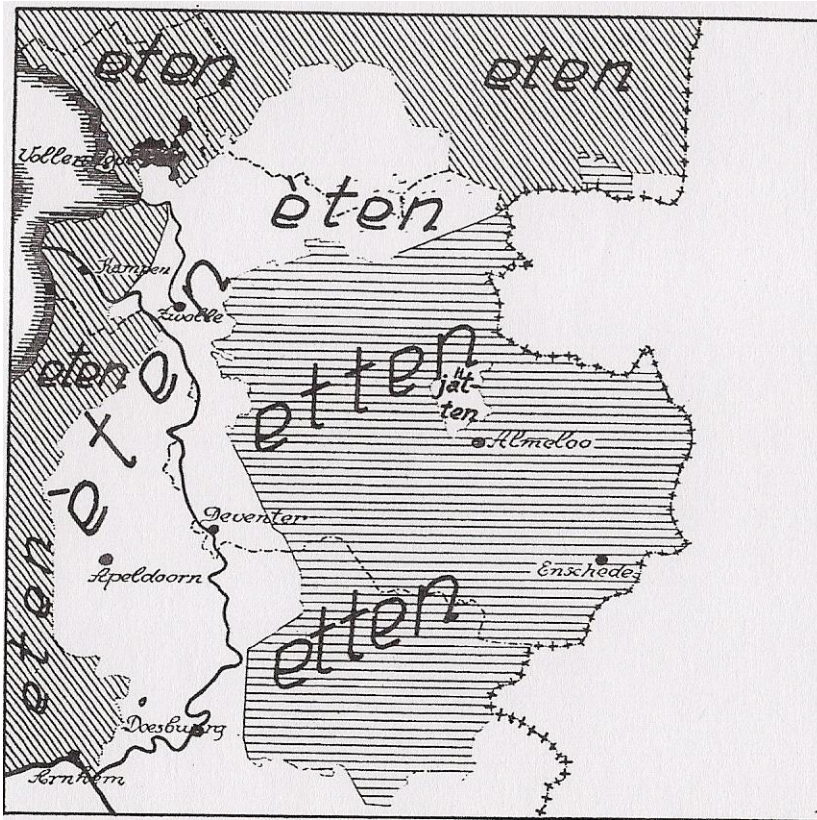
19.7. Regionale aspecten

In par. 4 dit hoofdstuk hebben we gezien dat de oude *ě* is samengevallen met de *ē* ontstaan door i-Umlaut. In oostelijke dialecten kan het verschil bewaard gebleven zijn. Een voorbeeld is het Kempisch waarin *hel* (subst.) met [ɛ] door primaire i-Umlaut (got. *halja*) en *hel* (adj.) met opener *æ* (= oude *ě*) van elkaar verschillen. De secundaire i-Umlaut leverde echter *æ*, een meer open klank op: vgl. *hendig* ‘handig’ (afleiding van *hand*) met *æ*; er is in dat geval dus wel samenvallend met de oude *ě*. Oorspronkelijk moet (zoals we in 18.9 gezien hebben) ook de primaire i-Umlaut een open klinker hebben gegeven; door de secundaire i-Umlaut (de Umlautfactoren waren nog aanwezig!) is die later gesloten geworden. Een dergelijke gesloten *ě* vinden we in het Limburgs in *zes* en *zestien* (maar niet in *zestig*) waar we een meer open *ě* zouden verwachten. Dit kan een reden zijn om aan te nemen dat we in dit woord een geval van primaire i-Umlaut gevolgd door secundaire i-Umlaut hebben.

De *ě* heeft in het Standaardnederlands en vele dialecten de fonetische waarde van [ɛ] en de *ī* die van [i] (oostvlaams *Iə*). De *ī* wordt echter in (belgisch) Brabant (vooral in het westelijk deel) nogal gesloten uitgesproken, nl. als [i]. Dit kan de oude uitspraak zijn die we ook nog, zij het iets geslotener, in het Duits horen: vgl. *dick*. Hier komen we hieronder op terug. De *ě* lijkt in het hollands gebied wanneer men naar het noorden gaat (richting Amsterdam), steeds sterker op een [i]-klank; wanneer men naar het zuiden gaat en men komt in de buurt van Dordrecht, dan begint men steeds meer de ook van het Zeeuws en het Westvlaams bekende [ɑ]-achtige uitspraak te horen. Een dergelijke uitspraak horen we ook in het zgn. Geaffecteerd (wat overdreven nagebootst in het grapje “(in Den Hèèg gèèt) man tannisse met kannisse”, misschien uit reactie op een te [i]-achtig uitgesproken *ě*. Een regelrechte *ǎ* (dus wel met het *ǎ*-foneem te identificeren) heeft het Brugs in *alpe* voor ‘helpen’. Voor een open uitspraak niet alleen van de *ě* maar ook van de *ī* (> *ě*) zie par. 6 dit hoofdstuk onder punt 2.

In een groot deel van het taalgebied vinden we bij rekking in open syllaben met hoofdaccent één klank, nl. *ē* voor oude *ī* [i], oude *ě* en Umlauts-*ě*. Voor *ī* kunnen we ook uitgaan van [i]; het voor de hand liggende rekkingsproduct is dan *ie* [i.]. In Noord-Holland maar ook in noordoostelijke en zuidoostelijke dialecten vinden we daar voorbeelden van, bijv. *stiekel*. Dat dergelijke vormen in Brabant ontbreken (of op z’n minst zeldzaam zijn), wijst niet op oude [i] voor *ī* in het dialect van dit gewest. De [i] in gesloten syllabe in bijvoorbeeld *dik* is daar dus blijkbaar door secundaire vernauwing ontstaan. In een zuidoostelijk dialect als het Roermonds is er een vrij systematisch verschil in rekkingsresultaat tussen de oude *ī* enerzijds en primaire Umlauts-*ě* en oude *ě* anderzijds: vgl. *gevel* ‘gevel’ enerzijds en *aezel* ‘ezel’ (< *asilus*, lat. *asinus*), *laeve* ‘leven’ anderzijds. Deze verhouding komt overeen met die in het Hoogduits: *Giebel*; *Esel*, *Leben*. In het noordoosten kan de verhouding anders liggen: vgl. zuidoostelijk twents *gieavel*, *iezel* tegenover *laeavn* met lichte centrerende diftongen. Bij secundaire i-Umlaut vinden we bij *slag* in de pluralis roermonds *sjlèèg* met *ǣ*, enschedees *slèèh* (id.), beide in aansluiting bij de oude *ě*. In het algemeen kunnen we wel zowel in gesloten als in open syllabe samenvallend van deze Umlaut met oude *ě* aannemen.

De diftongen van Zuidoost-Twente treden op vóór (oude) *v*, *z*, *g* en evt. uitgevallen *d*. Voor genoemde regio moeten we buiten deze posities rekening houden met korte klinker in open syllabe: vgl. *nettn* ‘neten’ (oude *ī*, ohgd. *hniz*, du. *Niss*), *nettel* ‘netel’ (Umlauts-*ě*, osa. *netila*),

Kaart 16: *eten* en *etten*

(= kaart 9, naar Van Ginneken, in Weijnen 1991, hertekening van een kaart in Kloeke 1931, herdrukt in Kloeke 1957)

etn (met [ɛ] of [æ]) ‘eten’ (oude *ě*, osa. *etan*). Het noordoostelijke Twents heeft deze korte vocalen ook vóór v, z, g, (oude d): *gevel*, *ezzel*, *laevn* (*laewn*); het zuidwestelijke Twents heeft dan lange, soms ook vernauwde monoftongen: *gevel*, *ezel*, *laevn*. Alle twentse regio’s hebben korte vocalen buiten de vier genoemde posities. Zie het schema hieronder waaraan ook het Vriezenveens is toegevoegd; merk op dat we in dit dialect stijgende diftongen kunnen aantreffen. Zie ook kaart 16.

SCHEMA 10: vocalen in open syllabe met hoofdaccent

	Nederland	Duits	Roermonds	Zo.Twents	No.Twents	Zw.Twents	Vriezenveens
ĩ	gevel	Giebel	gevel	gieəvel	gevel	gevel	gieəvel
ä	ezel	Esel	aezel	ieəzel	ezzel	ezel	ieəzel
ě	leven	leben	laeve	laeəvn	laewwn	laevn	ljaevn

vóór stemhebbende fricatief en oude d

	Nederland	Duits	Roermonds	Zo.Twents	No.Twents	Zw.Twents	Vriezenveens
ĩ	neten	(Nisse)	nete	nettn	nettn	nettn	njettn
ä	netel	(Nessel)	naetel	nettel	nettel	nettel	njettel
ě	eten	(essen)	aete	aettn	aettn	ettn	jaettn

buiten genoemde posities

(Tussen haakjes staan niet strikt vergelijkbare vormen. ä = door Umlaut ontstane ě, ae = [æ].)

Zie over de historische achtergronden verder hoofdstuk 24a.1.

Het Kempisch heeft evenals andere zuidelijke dialecten in alle drie de gevallen dezelfde klank, namelijk meestal een diftong ei (uit ē); vgl. *gebeiten* ‘gebeten’ met oude ĩ (osa. *gibitan*), *vergeiten* ‘vergeten’ (osa. *fargetan*) met oude ě en *keitel* ‘ketel’ met Umlauts-ě (osa. *ketel*, got. *katils*). Het Sittards heeft een ei bij stoottoon (zie 9.4 of 33.9). Brabants kan overigens ook een meer open vocaal ē zijn of – en dat geldt ook voor Belgisch Limburg – een ie-achtige klank. Ook het westen van Nederland (met het Randstadgebied) heeft een naar ei tenderende ē. Het (noordelijke) Standaardnederlands heeft een lichte diftong: [e.ɨ], duidelijk bijvoorbeeld te horen in een vorm als *meej*. Uit reactie, vooral op een te sterke diftongering als in *heel* (> *heil*), is in het Geaffecteerd een tendens tot een zuivere monoftong waar te nemen; dit is ook de uitspraak in veel oostelijk of vlaams gekleurde standaardtaal. Zie in dit verband ook 21.6. Vóór r is de ē als een duidelijk lange monoftong [I] te horen: vgl. *beer*. Dialectisch is deze uitspraak ook vooral wel vóór l te horen, bijv. in *steel* (subst. en ww.). Merkwaardig is de ietwat geronde ē (> *ø*) in het Volendams.

Aantekeningen

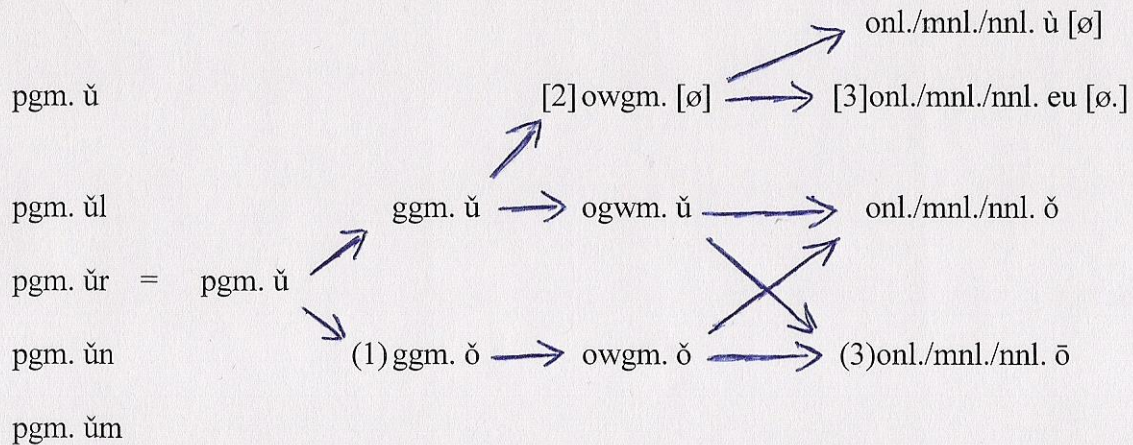
Zie Schönfeld par. 32 (rekking) en par. 78 en 79 (afwisseling van ě en ĩ). Zie Weijnen 1991 par. 5, 6, 9 en 10. Zie daar ook par. 93 voor dialecten die corresponderend met stndl. ě twee of zelfs drie vocalen hebben, als oude ě of door i-Umlaut van ä, en in het laatste geval soms met verschil tussen primaire of secundaire Umlaut. Voor de rekkingen zie bij Weijnen par. 28. Zowel bijv. Cercignani 1985 als Rauch 2003 leiden het Gotisch rechtstreeks uit het Protogermaans af. De eerste laat eerst ĩ in ě veranderen vóór r enz. (en zo ook ü in ö; zie volgend hoofdstuk) en vervolgens ě buiten die posities in ĩ; de tweede laat ě in ĩ veranderen en vervolgens vóór r enz. ĩ in ě (en ook ü in ö). In Van Coetsem 1997a wordt de consonantische invloed als een geval van *reconditioning* van de primair vocalisch geconditioneerde Umlaut beschouwd. Het idee dat de a-Umlaut van ĩ om structurele redenen is afgeremd, is ook afkomstig van Van Coetsem (1994, 98-113). Men moet bij deze verklaring dan wel aannemen dat door een regelmatige a-Umlaut een groot aantal homoniemen ontstaan zou zijn. Lloyd (1966) neemt aan dat er van a-Umlaut geen sprake was en dat de gevallen waarin dat schijnbaar wel het geval is, uit analogie moeten worden verklaard. Dat de uit ě ontstane gerekte vocaal door vernauwing samengevallen is met die uit ĩ past goed in het algemene beeld, namelijk dat lange vocalen de tendentie vertonen geslotener te worden. Vgl. Labov 1994, 116 over veranderingen in de grote Amerikaanse steden.

Voor de palatalisaties in par. 6.3 zie De Vaan te versch. Voor *zes* zie kaart 29 in deel 1 van de FAND. De ei-vormen van het type *heingst*, *meins*, *veinster* treffen we heden ten dage vooral in (het westen van) Oost-Vlaanderen aan zoals blijkt uit de kaarten 37, 38 en 55 in deel 1 van de FAND. Zie daarin de kaarten 71 en 72 voor *weinter* en *bleind* en vooral ook het commentaar bij kaart 71. Op laatstgenoemde kaarten heeft Twente *weenter* en *bleend*. met genasaleerde vocaal. Voor nogal algemeen zuidwestelijk *blend* kan historisch ě-vocalisme worden aangenomen, misschien naar analogie van het causatief *blenden* (*blandjan). Zie kaart 73 voor *vinger* met bijv. gents *veinger*. Voor de stijgende diftongen in het noordoosten zie de aantekeningen bij het volgende hoofdstuk. Ook voor het zuiden (Brabant) wordt, in *leven*, een lange è-klank genoemd. Zie bijv. Taeldeman 1978, 189 maar zie ook 45.5.3. Zie verder voor de verschillende rekkingen de kaarten in FAND deel 2. In een algemeen commentaar in deze atlas wordt voor het oosten gesteld dat bij rekking meestal oude ĩ en primaire i-Umlaut van ä samengaan, zo ook secundaire Umlaut en oude ě. Voor de sittardse diftongering zie Dols 1953 (beknopt Cromptvoets 2007). Van Reenen (2004, 929) neemt voor middelndl. ĩ al open waarde aan. Voor *gen* – *genen* zie het EWN onder het lemma *gen*.

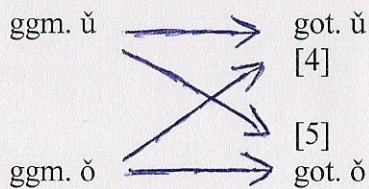
20. GGM. ũ, ǫ

(1. Gemeengermaans, 2. Gotisch, 3. Proto-indo-europees, 4. Gemeengermaans > Nederlands, 5. Bewaard blijven van het verschil tussen ggm. ũ en ǫ, 6. i-Umlaut en spontane palatalisatie, 7. Alternaties, 8. Regionale aspecten (8.1. Algemeen, 8.2. Verschil in open syllabe, stijgende diftongen) (casus: korte vocalen plus dalende of stijgende diftongen), casus: i-Umlaut en spontane palatalisatie, Aantekeningen; voor ontrondingen van ǫ of ǭ zie 29.3, voor ǫ of ũ vóór l plus dentaal zie 30, voor Ersatzdehnungen zie 33.1)

SCHEMA 11a: oorsprongen van ndl. ǫ, ǭ, ǭ [œ], eu [ø.]

SCHEMA 11b: oorsprongen van got. ũ en ǫ <aú>

1 = a-Umlaut

2 = i-Umlaut

3 = rekking

4 = niet vóór r, χ <h> en χ^u <hʊ>

5 = vóór r, χ <h> en χ^u <hʊ>

20.1. Gemeengermaans

Bij vergelijking van het Gotisch met de andere oudgermaanse talen blijken we vier gevallen te moeten onderscheiden:

1. got. ũ	–	osa. ũ
2. got. ũ	–	osa. ǫ
3. got. ǫ	–	osa. ũ
4. got. ǫ	–	osa. ǫ

Voorbeelden:

1. got. <i>sunus</i> ‘zoon’	osa. <i>sunu</i> id.
got. <i>ubil</i> ‘kwaad’	osa. <i>ubil</i> ‘kwaad id.
got. <i>fulljan</i> ‘vullen’	osa. <i>fullian</i> id.
got. <i>hund</i> ‘honderd’	osa. <i>hund-erod</i> lett. ‘honderd-getal’
got. <i>bundans</i> ‘gebonden’	osa. <i>gibundan</i> id.
got. <i>runnans</i> ‘gelopen’	osa. <i>girunnan</i> id.
2. got. <i>hulpans</i> ‘geholpen’	osa. <i>giholpan</i> id.
3. got. <i>waúrþum</i> ‘zij wierpen’	osa. <i>wurpum</i> id.
4. got. <i>daúhtar</i> ‘dochter’	osa. <i>dohtar</i> id.
got. <i>waúrþans</i> ‘geworpen’	osa. <i>giworpan</i> id.

De oudsaksische vormen (zie onder 2 en 4) hebben \ddot{o} wanneer er in de volgende syllabe een a-Umlautfactor (een \ddot{a} of een andere niet-gesloten vocaal) stond, met uitzondering van die gevallen waarin vóór de factor een nasaal plus medeklinker (NC) (c.q. lange nasaal: NN, verder niet meer genoemd) of een j voorkwam. In *hund* stond oudtijds een \ddot{a} in de volgende syllabe. In de overige gevallen (1, 3) heeft het Oudsaksisch in de regel een \ddot{u} maar er zijn nogal wat afwijkingen. Zo heeft het Oudsaksisch een onverwachte \ddot{u} , namelijk vóór \ddot{a} , in bijv. *fugal* ‘vogel’ (vóór velair) en *sumar* ‘zomer’ (vóór labiaal). Dit komt vooral vóór m voor; vgl. behalve *sumar* ook osa. *kuman* ‘komen’. In het eerste voorbeeld heeft het Oudhoogduits de verwachte \ddot{o} : *fogal*, in het tweede ook een \ddot{u} : *sumar* (eveneens door invloed van de m?). Afgezien van deze uitzonderingen (die misschien van later tijd zijn) kunnen we voor het Gemeengermaans de regel formuleren dat het \ddot{u} had vóór nasaal plus consonant en vóór i, j of u in de volgende syllabe. Er is hoogst waarschijnlijk sprake geweest van één foneem met twee positioneel bepaalde varianten. Voor de oudsaksische vormen met <u> vóór i-Umlautfactor: *ubil*, *fullian*, kunnen we overigens al wel \emptyset als combinatorische variant aannemen zoals we ook in schema 11a voor het Oudwestgermaans gedaan hebben. Hetzelfde geldt voor vormen in de Psalmen als bijv. *uvel* (ndl. *euvel*).

Geen a-Umlaut kunnen we ook vóór andere enkele nasaal dan m aantreffen en verder (o.a.) vóór l of na labiaal: vgl. osa. *wunon* (vóór n, ook na w) ‘wonen’, *ful* (vóór l) ‘vol’, *wulf* (id. maar ook na w) ‘wolf’, ohgd. *butera* (na b) ‘boter’. Ter verklaring van de onverwachte oudsaksische vormen met \ddot{u} kan behalve aan invloed van omringende medeklinkers (zoals hierboven gedaan is) ook aan analogiewerkingen gedacht worden. Verder is het mogelijk dat de a-Umlaut zich niet voor 100% in het Oudsaksisch heeft kunnen doorzetten (vgl. voor \ddot{i} > \ddot{e} 19.3). Ook in het Oudnederlands vinden we \ddot{u} in plaats van verwachte \ddot{o} , vooral vóór nasaal: *genumena* ‘genomen’ (naast verwacht *hunda* ‘honden’ met vocaal vóór nasaal plus consonant) maar vgl. ook bijv. ook *wulcon* ‘wolk’. Al dergelijke vormen kunnen ook tegen de achtergrond van het Ingweoons worden begrepen; daarvoor kan als regel geformuleerd worden dat de a-Umlaut ook achterwege bleef vóór enkele nasaal (vgl. ook ofri. *sumer* ‘zomer’) en vóór l (vgl. ofri. *wulken*) en verder na labiaal: vgl. ofri. *butere* ‘boter’, *ful* ‘vol’, *wulf* ‘wolf’ (de beide laatste ook vóór l).

20.2. Gotisch

Bij analyse blijkt dat de gotische vormen \ddot{o} hebben vóór r, χ <h> en χ^u <hu> (gevallen 3 en 4); in andere gevallen komt \ddot{u} voor (gevallen 1 en 2). (Voor uitzonderingen op deze regel zie 5.4.) De gotische verhoudingen leiden we met de volgende klankwetten af: ggm. \ddot{u} blijft \ddot{u} maar wordt vóór r, χ <h> en χ^u <hu> \ddot{o} ; ggm. \ddot{o} wordt \ddot{u} maar blijft vóór r, χ <h> en χ^u <hu> \ddot{o} . Vergelijk de parallellie met de in 19.2 besproken ontwikkeling van \ddot{e} en \ddot{i} . In ieder geval moeten got. \ddot{u} en \ddot{o} oorspronkelijk varianten van één foneem geweest zijn (vgl. 5.5).

Bij *Gotisch* moet alleen aan het Bijbelgotisch gedacht worden. Het (waarschijnlijk oostgermaanse) Krimgotisch (zie 4.2) heeft in plaats van bijbelgot. *waúrþi* namelijk *wurt* ‘moge het worden’ met ũ. Dit zou een argument kunnen zijn om het als westgermaans te beschouwen. Als we het oostgermaanse karakter ervan op externe gronden aannemen, kunnen we aannemen dat het nog de oude gemeengermaanse toestand weerspiegelt die zich in het Bijbelgotisch heeft gewijzigd.

We zijn er nu van uitgegaan dat de veranderingen die we voor het noordwestelijke Gemeengermaans aannemen, ook voor het pregotische Gemeengermaans hebben gegolden en dat de verhoudingen in het latere Gotisch weer gewijzigd zijn. We moeten dan voor sommige gevallen retrograde ontwikkelingen aannemen: bijv. pgm. *hulpan- > ggm. *holpan (a-Umlaut) > got. *hulpans*. Zulke retrograde ontwikkelingen zijn minder waarschijnlijk maar niet uitgesloten. Een andere mogelijkheid is dat we het Gotisch rechtstreeks uit het Protogermaans c.q. pre-oostgermaans Gemeengermaans afleiden. Nog een derde dat we die veranderingen die we overal terugvinden, in het Gemeengermaans plaatsen en vervolgens op verschillende wijze generalisatie aannemen. Vergelijk 19.2.

20.3. Proto-indo-europees > Gemeengermaans

Door vergelijking van oudsaksische vormen met latijnse en griekse (en ook andere indo-europese) vormen komen we tot vijf gevallen: , , , ,

1. osa. juk ‘juk’	lat. iugum id.	gr. <u>dzugon</u> id.	pie. *jug- id.
2. osa. ful ‘vol’	lat. plēnus id.	gr. <u>pimplēmi</u> ‘vullen’	pie. *pl̥h ₁ no- id.
3. osa. morth ‘moord’	lat. mortis ‘dood’	gr. <u>brotos</u> ‘sterfelijk’	pie. *mr̥-to- ‘dood’
4. osa. -gumo ‘man’	lat. *nehemō	osl. zemlja ‘aarde’	pie. *ghdhm̥- ‘man’
osa. hund-erod ‘honderd’	lat. centum id.	gr. hekat <u>on</u> id.	pie. *kmtom id.
5. osa. thunni ‘dun’	lat. tenuis ‘dun’	gr. tan <u>u</u> - ‘lang’	pie. *t̥h ₂ -u ‘spannen’

We hebben oudsaksische vormen vergeleken omdat de gotische niet representatief voor het Gemeengermaans zijn. Niet alle oudsaksische vormen zijn overigens representatief; we moeten immers (zie par. 1 dit hoofdstuk) rekening houden met, hoe dan ook te interpreteren, secundaire ontwikkelingen. Alleen in het eerste geval is het Latijn representatief voor het Proto-indo-europees (het Grieks heeft y); de proto-indo-europese vocaal vinden we in het voorbeeld ook in het Oudsaksisch terug (tenzij we al Umlaut mogen aannemen). Een verwant latijns woord is *iungō* (met n-infix in het presens) ‘verenigen’. In de vier andere gevallen hebben we in het Proto-indo-europees achtereenvolgens met een sonantische l, r, m en n te maken: l̥, r̥, m̥, n̥. In feite komt geval 1 op hetzelfde neer: de ũ in *iug- is de sonantische variant van de w [w]. De sonantische liquidae en nasalen vinden we in het Oudsaksisch steeds als ũ of ð plus consonantische liquida of nasaal terug. Het Latijn heeft in de regel achtereenvolgens ōl, ōr, ĕm en ĕn, het Grieks al/la, ar/ra, a(m) en a(n) waarbij de m en de n dus verdwenen kunnen zijn. In het algemeen kunnen de ontwikkelingen zo beschreven worden dat het sonantisch element zich van de liquida of nasaal heeft losgemaakt (bij wijze van een soort svarabhakti) en in de verschillende talen verschillende klankkleur heeft aangenomen. Wat de proto-indo-europese wortels betreft: het maakt voor de ontwikkelingen niet uit of er zich vlak vóór of na de sonant in kwestie een laryngaal bevond (vgl. de gevallen 2 en 5 met laryngaal erna).

De voorbeelden verdienen enige toelichting. In geval 2 moeten we zowel voor het Latijn als het Grieks op de consonantcombinatie -pl- letten, zonder een klinker daartussen, met een zogeheten nultrap (Ablaut; zie 8.6.1). Een voorbeeld met Ablaut is ook pie. *ml̥h₁- (nultrap) > lat. *mollis*

‘zacht’, gr. *malakos*, verwant met ndl. *mals* (*molh₁- met ð-trap). In gr. *brotos* ‘sterfelijk’ is het corresponderende element -br- (met nultrap), met verandering van m- in b-. De oudsaksische en latijnse voorbeelden zijn substantieven (*mortis* is de genitief van *mors*), de griekse en proto-indo-europese adjectieven. Het (gereconstrueerde) latijnse *ne-hemo betekent ‘niet een man/mens > niemand’; het is samengetrokken tot *nemo*. Gezien de betekenis van het oudslavische *zemlja* ‘aarde’ (ěm < m̥; we vinden het terug in *Nova Zembla* ‘nieuw land’) moet de betekenis ‘man, mens’ uit ‘aardebewoner’ of ‘wezen uit aarde gemaakt’ worden verklaard. In *hund-*, *centum* (met k-) is de oude m aan de volgende t geassimileerd tot n (het oudsaksische woord betekent letterlijk ‘honderdgetal’). De oude m vinden we nog in lit. *šimtas*. Voor het Grieks vergelijk men het element -*katon*. *Tanu-* vinden we o.a. terug in *tanu-peplos* ‘met dun gewaad’. De betekenissen ‘dun’ en ‘lang’ hebben zich uit ‘strak gespannen’ ontwikkeld.

Door syncope ontstaan later in de germaanse talen nieuwe sonantische liquidae en nasalen, bijv. in got. *fugls* ‘vogel’, *akrs* ‘akker’, *táikns* ‘teken’, *máipms* ‘geschenk’. Deze moeten uiteraard niet met die van het Proto-indo-europees verward worden. Later konden zich dan weer svarabhaktivocalen ontwikkelen: vgl. bijv. osa. *fugal*, *akkar*, *wedar* ‘ram’. Een verbogen vorm als *wedares* (gen.sg., oorspronkelijk *wedres*) laat zien dat de svarabhaktivocaal zich analogisch kon uitbreiden. We vinden in het Germaans ook gevallen waarin de ũ achter de liquida of nasaal gevonden wordt: vgl. got. *fruma* ‘eerste’, mnl. *vrome* o.a. ‘dapper’, nnl. *vroom*, uit pie. *-p̥m- (lat. *primus*, gr. *promos*). Of de ũ vóór of achter de liquida of nasaal kwam te staan, hing af van de plaats van de vocaal in verwante vormen; vgl. ook osa. *fluhtum* ‘wij vlochten’ bij *flehtan*.

De in het Gemeengermaans voorkomende ð verklaren we uit ũ door a-Umlaut. Als typische Umlautsontwikkeling plaatsen we die dus evenals de Umlauten die zich bij de i en de ē hebben voorgedaan (zie hoofdstuk 19), in de gemeengermaanse periode, dus na de accentverschuiving (zie 16.3). In ieder geval moet de overgang van ũ tot ð hebben plaats gehad na die van ð tot ä (zie 18.2): uit ũ ontstane ð werd immers niet meer tot ä. Aangezien door de a-Umlaut ook ũ’s werden getroffen die ontstaan waren uit het sonantische element van l, r, m, n, gaat de verandering van deze sonanten aan de a-Umlaut vooraf. We plaatsen deze daarom in de protogermaanse periode. De a-Umlaut blijkt verhinderd te worden door nasaal plus consonant (NC) en door een aan de ä voorafgaande j: vgl. bijv. osa. *gibundan* en *fullian*. De a-Umlaut komt er fonetisch op neer dat de gesloten ũ opener wordt (ð) onder invloed van de open ä:

ũ [achter] > ð [half open] / # – [geen j] ä enz. [-gesloten]
[gesloten] [geen NC/NN]

20.4. Gemeengermaans > Nederlands

We vergelijken oudsaksische of oudhoogduitse vormen (de gotische zijn niet representatief) met nederlandse:

1. osa. <i>hund(erod)</i>	–	ndl. honderd
osa. <i>gibundan</i>	–	ndl. gebonden
2. osa. <i>giholpan</i>	–	ndl. geholpen
osa. <i>dohtar</i>	–	ndl. dochter
ohgd. <i>fol</i>	–	ndl. vol
ohgd. (<i>brūti</i>) <i>gomo</i>	–	ndl. (bruide)gom

osa. morth	–	ndl. moord
3. osa. sunu	–	ndl. zoon (mnl. sone)
ohgd. judo	–	ndl. jood (mnl. jode)
4. osa. ginoman	–	ndl. genomen
osa. gibodan	–	ndl. geboden
5. osa. fullian	–	ndl. vullen
osa. juk	–	ndl. juk
osa. thunni	–	ndl. dun
6. osa. ubil	–	ndl. euvel

Als voorbeelden zijn ohgd. *fol* en *-gomo* gegeven omdat het Oudsaksisch door een eigen ontwikkeling in deze gevallen een *ū* laat zien en dan niet representatief is voor het Gemeengermaans.

Samengevat:

1. ggm. *ū* – ndl. *ö*
2. ggm. *ö* – ndl. *ö*
3. ggm. *ū* – ndl. *ō*
4. ggm. *ö* – ndl. *ō*
5. ggm. *ū* – ndl. *ø*
6. ggm. *ū* – ndl. *ō*

We constateren dat ggm. *ū* en *ö* in gesloten syllabe in *ö* <o> zijn samen gevallen (1, 2). We kunnen deze samenval in eerste instantie voor het zuidelijke Oudnederlands aannemen; in het noorden bleef het verschil langer bestaan (zie par. 5 dit hoofdstuk). De plaatsing van de samenval in het zuidelijke Oudnederlands is gerechtvaardigd op grond van de spelling van het (voor het grootste deel) zuidelijke Middelnederlands die geen verschil laat zien. De (nogal oostelijke) Psalmen vertonen evenals de Servatiusfragmenten (Hendrik van Veldeke) nog *ū* en *ö*: *munt* ‘mond’ naast *folc* ‘volk’. We constateren verder dat ook in open syllabe met hoofdklemtoon samenval heeft plaatsgevonden en wel tot *ō* <o, oo> (duidelijk lang vóór r): gevallen 3 en 4. Hiervoor is de klankwet van de rekking verantwoordelijk: korte vocalen worden lang in open syllabe met hoofdaccent. Waarschijnlijk is de *ū* eerst tot *ó* [o] (zie opnieuw par. 5) geworden en daarna gerekt tot *ō*; daarmee is dan de *ō*, ontstaan door rekking uit oude *ō*, door vernauwing samen gevallen. Evenals bij rekking van *ě* (al dan niet door i-Umlaut) en *ĩ* (zie 19.4) is er ook hier samenval. Zonder samenval zouden er twee lange vocalen ditmaal aan de velaire zijde bij gekomen zijn. Overigens vindt later ook samenval met nog een andere *ō* plaats (zie 22.4). Opvallend is dat er nu ook samenval van de beide korte vocalen plaatsvindt. Het verschil tussen de palatale en de velaire zijde zou ermee kunnen samenhangen dat er vóór in de mond meer articulatorische ruimte is dan aan de achterzijde. De rekkingsvocaal is verdwenen in *bisschoppen* naar analogie van *bisschop*, zo ook in *vloten* bij *vlot*, het adjectief *holle* bij *hol* (bij het substantief echter *hol* – *hollen*) en het diminutief *lotje* bij *lot*. Het Limburgs heeft echter [*ō*] *hoale* [en analogisch *hoal*].

In geval 5 heeft i-Umlaut plaatsgevonden tot *æ* <u>, in geval 6 is bovendien rekking opgetreden tot *ō* <eu> (alleen vóór r duidelijk lang). Die Umlaut is vooral een oostelijk verschijnsel geweest en moet als secundair worden gekarakteriseerd (vergelijk 18.9). De beide palatale vocalen, van *dun* en *euvel*, zouden echter voor zover de woorden in kwestie ook in het westen voorkomen, aan spontane (d.w.z. ongeconditioneerde) palatalisatie kunnen worden toegeschreven (zie par. 6 dit

hoofdstuk). In *juk* vinden we een œ door genoemde palatalisatie; de oostelijke vorm is *jok* of limburgs *jook* (zie opnieuw par. 6). Naast mnl. *jode* komt overigens *juede* voor, met i-Umlaut (vergelijk hiervoor *osa.*, ohgd. *judeo*, als *judio* uitgesproken?) of spontane palatalisatie. Vergelijk ook naast mnl. *sonē* (*osa.*, ohgd. *sunu*) de vorm *suene*.

Voor de Umlaut kunnen we de volgende formule opstellen:

$$\begin{array}{ccc} \ddot{u} \text{ [achter, gerond]} & > & [\emptyset] \text{ [vóór, gerond]} / \# - i/j \text{ [vóór]} \\ \text{[gesloten]} & & \text{[gesloten]} \qquad \qquad \text{[gesloten]} \end{array}$$

In het Duits zijn \ddot{u} en \ddot{o} niet samengevallen; vgl. *gebunden* (ook *hundert*) naast *geholfen* en *Jude* naast *geboden*. In *Sohn* (ohgd. *sunu*) is de \bar{o} aan de *n* toe te schrijven; de \ddot{a} -stam *Joch* (ohgd. *joh*) heeft \ddot{o} door a-Umlaut. In *genommen* is in tegenstelling tot *geboden* de rekking achterwege gebleven; ook *Mord*, *voll*, *Tochter* hebben \ddot{o} door a-Umlaut. Voor de Umlautsklinkers in het Duits (*f\u00fcllen*, *d\u00fcnn*, *\u00fcbel*) zie wat volgt.

De secundaire Umlaut (dus niet westelijk) kon ook bij \ddot{o} optreden. Oorspronkelijk kwam doordat de a-Umlaut van \ddot{u} tot \ddot{o} door een *j* verhinderd werd, het geval \ddot{o} als stamklinker met volgende i-Umlautfactor niet voor. Later kon door analogie de \ddot{o} toch in zo'n positie terecht komen en input voor de latere, secundaire i-Umlaut worden. Dat was het geval in het Duits: vergelijk meervoud *T\u00f6chter* (ndl. *dochter*) bij enkelvoud *Tochter* en vergelijk daarnaast met i-Umlaut van \ddot{u} *f\u00fcllen* en *d\u00fcnn*. Het Oudhoogduits heeft nog de vormen *tohter* (ekv.) – *tuhtir* (pluralis, met nog geen Umlaut); later werd *tuhtir* analogisch vervangen door *tohtir* waarin dan de Umlaut tot $[\text{œ}]$ optreedt. Het adjectief *\u00fcbel* vertoont rekking van de Umlautsvocaal \ddot{u} , de pluralis van *H\u00f6fe* bij *Hof* van de Umlautsvocaal \ddot{o} . Een oostelijk dialect als het Kempisch onderscheidt ook beide Umlauten (in gesloten syllabe), bijv. *d\u00fchter* 'dochters' met œ met *d\u00fcn* en *v\u00fcllen* beide met \emptyset . Vergelijk ook het Twents: *d\u00fchters*, *d\u00fcn*, *v\u00fcllen*. Het Twents laat ook verschil in open syllabe zien; zie par. 8.2 dit hoofdstuk.

N.B. *Tochter* – *T\u00f6chter*, *Hof* – *H\u00f6fe*; *dochter* – *d\u00f6chter(s)* laten zien dat er in het Duits, het Kempisch en het Twents (en in andere oostelijke dialecten) sprake is van (synchroon relevante) *morfologische* Umlaut, in de voorbeelden in kwestie ter onderscheiding van singularis en pluralis. Die *synchrone* (morfologische) Umlaut is uiteraard de neerslag van de *diachrone* Umlaut (als klankwet).

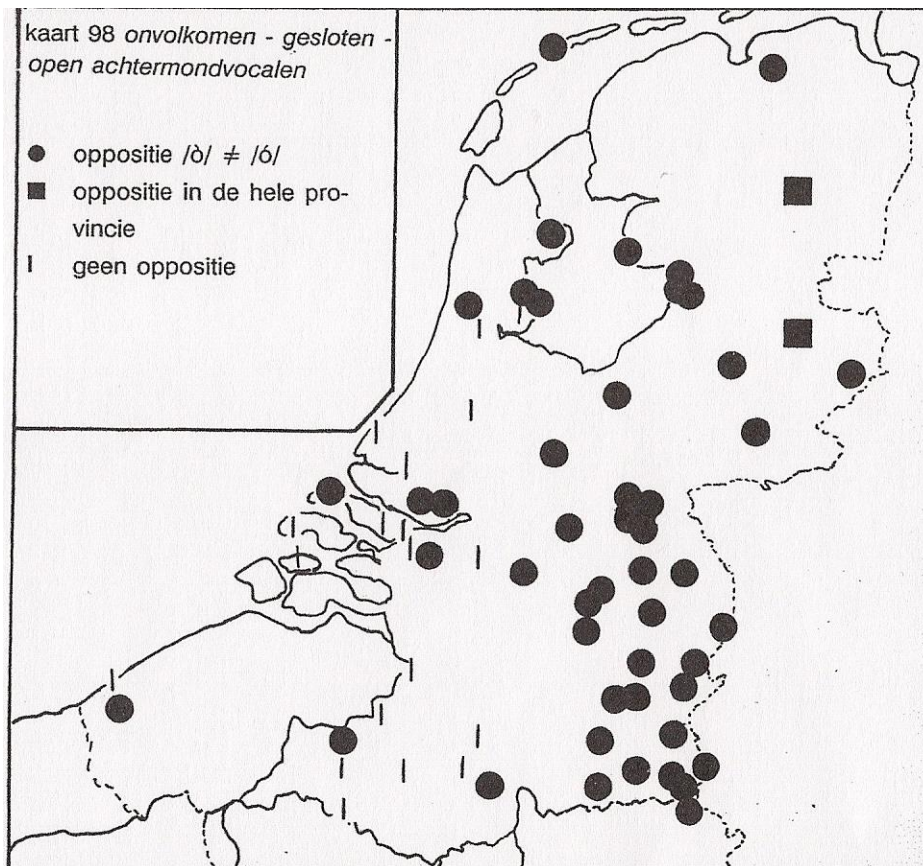
Getuige de dat.sg.-vorm *dehter* 'aan de dochter' moeten we ook voor het Oudengels verschil tussen primaire en secundaire i-Umlaut aannemen. Deze vorm vertoont namelijk (gevolgd door ingewoone ontronding) Umlaut van \ddot{o} die analogisch naar andere vormen van het paradigma moet zijn. De klankwettige vorm was **duhtri* nog zonder i-Umlaut, die **dyhtri* (met later ontronding) opgeleverd zou hebben.

In woordjes die vaak zonder veel klemtoon worden uitgesproken, kunnen \ddot{o} en \emptyset gemakkelijk afwisselen: *dus* – *dos* (*osa. thus*); met *dus* kan een verzwakt mnl. *des* 'daarom' samengevallen zijn. Bij *dus* kan ook aan spontane palatalisatie worden gedacht (zie par. 6 dit hoofdstuk). Als een contaminatie van *zo* en *dus* kan *zus* worden begrepen: vgl. *nu eens zo*, *dan weer zus*. Vergelijk de in 19.6 (4) besproken afwisseling van \ddot{i} en \ddot{e} .

De nederlandse spellingen zijn *dus* <o>, <oo>, <u>, <eu>; voor laatstgenoemde spelling zie verder weer par. 6 waarin ook de middelnederlandse schrijfwijzen ter sprake komen.

20.5. Bewaard blijven van het verschil tussen ggm. ũ en ǫ

In de vorige paragraaf is voor het Nederlands als samenvallingsproduct in gesloten syllabe ǫ vermeld. Die samenvall geldt ook voor een groot aantal dialecten. De gebieden waar de samenvall heden ten dage het meeste voorkomt, zijn het zuiden (behalve het zuidoosten) en het zuid-hollandse plus utrechtse gebied. Zie kaart 17. Het oorsprongsgebied ligt waarschijnlijk in het zuiden: in ieder geval gaat zoals reeds vermeld van de middelnederlandse spelling niet de suggestie uit dat nog twee korte klanken werden onderscheiden. Het (zuidelijke) Middelnederlands heeft het foneemverschil waarschijnlijk dus niet meer gehad. Zoals ook reeds vermeld is het verschil vooral in noordelijke dialecten bewaard gebleven, dus o.a. in het (noordwestelijke) Noordhollands, en het (noordoostelijke) Twents, maar ook in het (zuidoostelijke) Kempisch. Traditioneel worden de beide klanken als ó [ɔ] en ò [o] van elkaar onderscheiden. Men spreekt wel, met auditorisch-impressionistische termen, van *zachtkorte* (meer gesloten) en *scherpkorte* (meer open) ǫ, respectievelijk corresponderend met ggm. ũ en ǫ. Vgl. *dom* met ó (osa. *dumb*, nhgd. *dumm*) en *dochter* (osa. *dohtar*, nhgd. *Tochter*) met ò. De ó is in vergelijking met de duitse ũ verlaagd (meer open geworden). (Hetzelfde verschil constateren we bij ndl. *ø* (*dun*) in vergelijking met Duits *y* (*dünn*); vergelijk ook *dik* met du. *dick* – zie 19.7.) Ook het Fries en het Stadsfries kennen nog het verschil tussen ó en ò.

Kaart 17: ó en ò (= kaart 98 uit Weijnen 1991)

Het onderscheid gaat echter niet altijd rechtstreeks op het oudwestgermaanse verschil terug. Invloed van omgevende consonanten kan de oorspronkelijke verhoudingen gewijzigd hebben. Zo heeft het Stadsfries in *bok* de uitspraak ó terwijl dit een voorbeeld is van een woord met een ggm. ð waarbij men ò zou verwachten. Vóór nasaal wordt steeds ó uitgesproken (*dom, hond, jong*); hier kwam overigens in vroegere stadia (zie boven) vaak ũ voor, vóór nasaal plus consonant zelfs altijd. In het algemeen bevorderen velairen de ò (*doch, gort, hok*), labialen de ó (*bof, wolf*). In stfri. *bók* gaf de labiale b de doorslag, in *blòk* de velaire k. Per dialect komen er overigens verschillen voor zodat bijv. *trok* in het ene dialect met ò, in het andere met ó wordt uitgesproken. Er komen ook betekenisopposities voor, o.a. bij kempisch *bod* met ò tegenover *bot* met ó en *kom* (imper.) met ò tegenover *kom* ‘kop’ met ó. Het is dan duidelijk dat ó en ò de status van fonemen bezitten.

Ook sommige standaardtaal-sprekers onderscheidden vroeger nog wel fonologisch een ó van een ò. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het (hier afgedrukte) leesplankje van de schoolmeester Hoogeveen (die een friese achtergrond had!) waarop *bok* met ó en *hok* met ò onderscheiden worden. Zie afbeelding. Het verschil is in de standaardtaal nu wel definitief verdwenen: begrijpelijk omdat het geen steun vond in verschil in de spelling.

Het tegenwoordige Standaardnederlands heeft dus over het algemeen maar één ð-foneem. Voor zover er verschil is tussen een meer gesloten of een meer open uitspraak, is dat louter fonetisch. Het hangt ook nu weer af van de omringende consonanten: *doch* met ò vóór χ , *dom* met ó vóór m. De ò klinkt echter over het algemeen wat verzorgder dan de ó. De eerste kan zelfs geaffecteerd aandoen, de tweede “onbeschaafd” als hij erg gesloten wordt.

Spiegel noemt (evenals trouwens Montanus) het verschil nog in zijn *Twe-spraak* (1584), zo ook Ten Kate in zijn *Aenleiding* (1723). In het “beschaafde” Amsterdams bestond het dus nog tot in de 18^e eeuw. Spiegel gebruikt de spellingen <ð> en <o> voor resp. ò en ó. Zo zet hij naar elkaar *stòck* – *bock*, *vòlck* – *wol*, (*een*) *dòl* (in de royschuit) – (*hij is*) *dol*. Dat het verschil niet rechtstreeks teruggaat op het verschil ggm. ð en ũ blijkt ook bij Spiegel: zowel *stok* als *bok* hebben in het Oudhoogduits een ð (*stoc, bock*).

20.6. i-Umlaut en spontane palatalisatie

Wanneer we ervan uitgaan dat in geval 5 en 6 in par. 4 dit hoofdstuk steeds i-Umlaut (van ũ) heeft gewerkt, komen we voor het probleem te staan dat in sommige vormen waar we dat zouden verwachten, de Umlaut ontbreekt terwijl hij in vormen waar we hem niet zouden verwachten, wél schijnt voor te komen. Voorbeelden van het eerste zijn het (o.a.) hollandse, ook zeeuwse, groningense, zuidwest-drentse *gelok(kig)* (vgl. du. *Glück*) in plaats van *geluk(kig)* en *koning* (vgl. du. *König*, osa. *kuning*) in plaats van dialectisch *keuning*, voorbeelden van het tweede mnl. *dul* (du. *toll*) en dialectisch *veugel* naast *vogel*. Uit *veugel* (osa. *fugal*) blijkt dat ook ũ zonder verwachte a-Umlaut (vgl. par. 1 dit hoofdstuk) kon gepalataliseerd worden. Vergelijk ook in het oudwestvlaamse zinnetje (zie 13.4): *hagunna* en *unbidan*, met hoogst-waarschijnlijk al palatale vocalen (ø) voor <u>. De wisselingen in kwestie vinden we al in het Middelnederlands terug. Soms is er betekenisdifferentiatie opgetreden: vgl. *dof* naast *duf* en *sproke* (*sprookje*) naast *spreuk*.

De verklaring voor deze wisselingen is dat we naast i-Umlaut ook spontane palatalisatie moeten aannemen, d.w.z. dat (vooral) een oude ũ ook zonder dat er van een Umlautfactor sprake is, kon palataliseren. Deze palatalisatie komt, met wisselende kaartbeelden, voor in de kustgebieden (ook in de noordoostelijke) en maakt daardoor een ingweonse indruk (al moet hij wel later in de tijd geplaatst worden). Het kerngebied is West-Vlaanderen. Voor de i-Umlaut moeten we aannemen

dat hij tot het oosten beperkt is gebleven; anders dan die van de *ä* moet hij dus (zoals we al hierboven hebben aangenomen) als secundair worden beschouwd. Tussen het kustgebied (met spontane palatalisatie) en de oostelijke gebieden (met i-Umlaut) zouden we een strook, bijvoorbeeld met westelijk Brabant (vgl. kaart 18), kunnen aannemen waarin beide ontbraken en waar de vormen zonder palatalisatie of verwachte i-Umlaut in oorsprong moeten worden gelocaliseerd, dus bijv. *gelok* en *koning*. *Dul* en *veugel* moeten met spontane palatalisatie worden verklaard terwijl voor *keuning* beide verklaringen in aanmerking komen.

Het leesplankje van Hooegeveen (overgenomen uit Van Bree 1987)

Overigens moeten we het begrip strook, hiervóór gebruikt, relatief opvatten. Er is eerder sprake van een zeer grillig verlopende spontane palatalisatie met grote verschillen per vorm en per regio (vgl. kaart 18). Zo komt *wul* (du. *Wolle* zonder i-Umlaut) praktisch alleen in West-Vlaanderen voor terwijl *zeun* (du. *Sohn* idem) een grote verspreiding heeft en alleen in het zuidoosten ontbreekt. Omgekeerd zou de secundaire i-Umlaut van *ü* zich in bepaalde vormen ook wat verder dan gemiddeld het geval is, naar het westen uitgebreid kunnen hebben. Verder vinden we niet-gepalataliseerde vormen waar we ze niet meteen zouden verwachten. Een voorbeeld daarvan is *gelok* dat we in Holland, Zeeland en Groningen terugvinden en daarnaast ook op de Veluwe. Noordhollands is ook *molen* en niet zoals elders *meulen*. Vormen met *ö* als *mos(se)* ‘mus’ en *schodde* ‘schudden’ worden ook voor Zeeland en Goeree-Overflakkee genoemd.

Het beeld bij de spontane palatalisatie kan dus soms zeer grillig zijn. Vergelijk *butter* (vooral de kustgebieden; zie kaart 18), *dunder* (Groningen, Noordwest-Drente, zuidwesten), *mussel* (praktisch alleen West-Vlaanderen; zie kaart 18), *neut* (West-Vlaanderen, zuidhollandse eilanden), noordoosten, maar ook met palataal vocalisme in Zuid-Limburg analogisch naar de pluralis, vgl. du. *Nüsse*), *veugel* (vooral zuidwesten, verspreid in het noorden; zie kaart 18), *zun* (noordoosten, tamelijk ver naar het zuiden, en zuidwesten). Zie ook verder kaart 18. De vorm *lucht* komt zeer verbreid voor, echter weinig in het

zuidoosten, terwijl *zeug* (met als oude variant *zog*) tot de kust en het noordoosten beperkt blijft. Zeer algemeen verbreid is *mus* (vulgair lat. *muscio*); Noord-Holland en een deel van de Veluwe hebben *mos*.

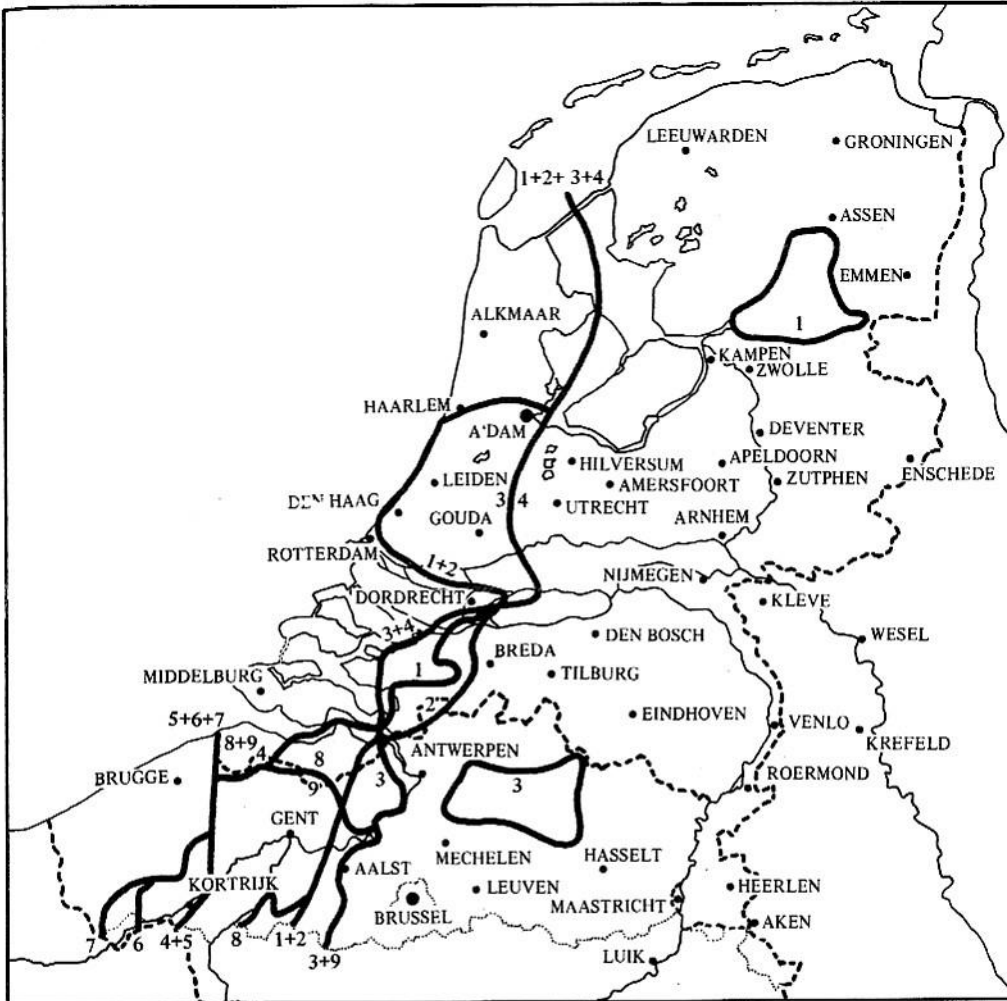
In de standaardtaal is er in het geval van i-Umlaut c.q. spontane palatalisatie een voorkeur ontstaan voor de palatale vocaal: *geluk* (du. *Glück*) en niet *gelok* (dit was dus ook een hollandse variant, waarvan men zich wellicht wilde distantieren), in open syllabe *beugel* en niet *bogel* (du. *Bügel*). Vormen als *koning* (niet *keuning*) en *molen* (niet *meulen*) zijn daarbij uitzonderingen. Ook bij doubletten bestaande uit vormen met en zonder i-Umlaut viel de keuze meestal op de vorm met \emptyset : vgl. *kunst* – *konst*, waarvan de eerste vorm het dus gewonnen heeft. De verbogen vormen hadden in dit geval een i-Umlautsfactor, de onverbogen niet (zie deel 2 Vormleer). In die gevallen waarin alleen aan spontane palatalisatie kan worden gedacht, is er een voorkeur voor de niet-palatale vocaal: *dol* en niet *dul* (du. *toll*), *wol* en niet *wul* (du. *Wolle*); *vogel* en niet *veugel* (du. *Vogel*), *zoon* en niet *zeun* (du. *Sohn*).

Voor meer voorbeelden en een verdere uitwerking zie de appendix achter in dit hoofdstuk.

In de middelnederlandse periode is het een probleem geweest hoe de nieuwe \bar{o} -klank gespeld moest worden: we vinden <o>, <oe>, <u>, <ue>. Men voelde gezien de beide laatste spellingen blijkbaar ook fonetisch verband met de korte [\emptyset]-klank; met <e> kon men aangeven dat de vocaal lang was. Wanneer men \emptyset met \bar{a} combineert, ontstaat er trouwens als vanzelf een lange \bar{o} . Het bezwaar was wel dat deze spellingen ook voor andere klanken gebruikt werden, namelijk voor \emptyset of \bar{y} . Dat gold ook voor de beide eerste spellingen, waarmee ook \bar{o} , (vanouds lange) \hat{o} of *oe* (zie 28.5) konden worden aangeduid. Dat men deze spellingen ging gebruiken, kan er verband mee houden dat men de \bar{o} als een variant van de \bar{a} beschouwde: vgl. *keuning* – *koning*. Tegen het einde van de Middeleeuwen zien we steeds vaker <ue> te voorschijn komen. Hiermee werden storende homografen vermeden, bijv. <rook> zowel ‘reuk’ als ‘rook’ (dat in gesproken taal nog lang met \hat{o} werd uitgesproken), en <verhogen> zowel ‘verheugen’ als ‘verhogen’. De <eu>-spelling kan aan het Frans ontleend zijn maar was ook fonetisch aanvaardbaar: [ϵy] = [\emptyset]. Ook voor de spellingen <oe> en <ue> wordt wel aan franse invloed gedacht.

20.7. Alternanties

Ook de in dit hoofdstuk beschreven ontwikkelingen hebben (zoals soms al bleek) in het hedendaagse Nederlands in alternanties hun sporen achtergelaten: \bar{o} – \bar{a} : *gebod* – *geboden*, *god* – *goden*, *hol* – *holen*; \bar{o} – \emptyset : *dof* – *duf*; \bar{o} – \bar{a} : *kot* – *keuter(boer)* oorspronkelijk ‘boer die in een kot woont’ (zie hierover meer in par. 8.2 dit hoofdstuk); \bar{a} – \emptyset : *molen* – *mulder*; \bar{a} – \emptyset : *sprook(je)* – *spreuk* (beide bij *spreken*); \emptyset – \bar{a} : *jukken* – *jeuken*. Omdat *ol* plus dentaal *ou* wordt (hoofdstuk 30), komt ook de afwisseling *ou* – *œl* voor: *goud* (du. *Gold*) – *gulden* (stoff.adj. op *-in*). Zeker bij *kot* – *keuter(boertje)* kunnen we ons afvragen of er nog verband gevoeld wordt. Voor de nevenvorm *jukken* vergelijk het gezegde: “het staat geschreven en gedrukt dat men mag krabbelen waar het jukt”. Ook nu moeten we met analogiewerkingen rekening houden: zo kwam naast *tol* oorspronkelijk als meervoud *tolen* voor (vgl. nog de plaatsnaam *Tholen*, ook naam voor het eiland), nu is het *tollen*.

Kaart 14: Gevallen van spontane Ingweoonse palatalisering van oudgerm. /u/ (links).

open
lettergreep	}	1. veugel (vogel)
		2. zeug
		3. weunen (wonen)
		4. butter/beuter (boter)
		5. bus (bos)
gesloten
lettergreep	}	6. mussel (mossel)
		7. rugge (rogge)
		8. puppe (pop)
		9. vul, wulle (vol, wol)

[naar Frings 1944, Daan-Francken 1972, Taeldeman 1982]

20.8. Regionale aspecten

20.8.1. Algemeen

Op bepaalde bijzonderheden is hierboven al gewezen: de i-Umlaut van oorspronkelijk *ö* in oostelijke dialecten, het verschil tussen de i-Umlaut van *ü* (waarschijnlijk alleen oostelijk) en spontane palatalisatie (westelijk maar ook wel elders), het bewaard blijven van *ò* en *ó* in bepaalde dialecten. Oude, ingweoonse i-Umlaut van *ü* gevolgd door eveneens ingweoonse ontronding (dus

in de kustgebieden) treffen we aan in *brig(ge) – breg(ge)*, *pit – pet* (zie kaart 7. mnl. ook *pitte*), *rig(ge)* (zeeuws *rik*) – *reg(ge)*, *stik* (vroeger holl., wbrab. *stikkezak(kie)* ‘zak(je) met boterhammen), verder met latere rekking: *evel* (du. *übel*, eng. *evil*, got. *ubils*), *knekel* (du. *Knöchel*), *krepel* (du. *Krüppel*, eng. *cripple*), *peluw* (< lat. *pulvinus*; mnl. o.a. ook *pulewe*). Hiervan zijn *knekel* en *peluw* in de standaardtaal opgenomen. Het begrip kustgebied moeten we niet te eng nemen zoals blijkt uit een sliedrechtse vorm als *kaarkepitjie* ‘kerkhof’. Het Middelnederlands had *brogge* en *donken* als brabantse vormen, dus duidelijk niet-ingweoons. Mogelijk hadden deze vormen echter Umlaut die dan niet in de spelling naar voren komt (zie 20a.2. na cat. 2). De vormen met ingweoonse ontronding zijn al in 10.3 genoemd; voor de ermee verbonden problematiek zie 34.6. Zie kaart 7 in hoofdstuk 10 en 31 in hoofdstuk 29.

Vergelijk verder o.a. *dinne* (du. *dünn*, eng. *thin*); (mnl.) *dinken* (du. *dünken*, got. *þugkjan*); *grebbe(l)/grippe* (*greppel* ook standaardtaal) bij dial. *grup(pe)*; *kneppel* (du. *Knüppel*); *krik(ke)/krek* ‘kruk’ (du. *Krücke*); nholl. *mig/meg* (du. *Mücke*), en met rekking mnl. *hepe* bij *heup* (du. *Hüfte*, eng. *hip*); mnl. *resel* bij *reuzel* (pgm. *rusil); mnl. *sende*, *sinde* (eng. *sin*) naast *sunde* ‘zonde’ (du. *Sünde*); mnl. *skitte*, nieuw westvla. *schette* naast mnl. *schutte* ‘wat tot afsluiting dient’; *ticht* ‘trek van de zee’ naast *tucht*; mnl. *velene*, *velken* bij *veulen* (du. *Füllen*). Verder is nog *hil* ‘heuvel’ (mnl. *hille*, eng. *hill*) in de plaatsnaam *Piershil* ‘heuvel van Pieter’ te noemen naast *hul* ‘naar buiten stekende groep van bij elkaar staande dingen’ (vgl. ook *de Wouwsen il* in Wouw). Opvallend is dat deze vormen (vgl. *brig*, *rig*) soms sjwa-apocope (lijken te) vertonen terwijl deze klankwet in het algemeen in het Vlaams en het Zeeuws niet gewerkt heeft. Niet altijd vinden we ontronding, bijvoorbeeld niet in werkwoorden als *druppen* (du. *tropfen*, eng. *to drip*), *hullen* (du. *hüllen*), *kussen* (du. *küssen*, eng. *to kiss*), *schudden* (du. *schütteln*), *schutten* (du. *schützen*), *stutten* (du. *stützen*), *vullen* (du. *füllen*, eng. *to fill*), of in naamwoorden als *geluk* (du. *Glück*), *geschut* (du. *Geschütz*), *kudde*, *mud*, mnl. *nutte* ‘nuttig’ (du. *nützlich*), *vlug*. Voor de hiermee verbonden problematiek zie 34.6.

Soms vinden we in plaats van *ö* verspreid in de dialecten maar vooral in het Hollands een *ä*, bijv. noord-hollands *nag* voor ‘nog’. Een *ü* of een [u]-achtige klank (owgm. *ü* maar ook *ö*) vinden we in brabantse, vlaamse en zeeuwse dialecten. Het zuidelijke Zeeuws heeft bijvoorbeeld *oenger* en de Noordwest Veluwe *hoenderd*, *voenk*. De *ü* komt vooral vóór nasaal plus consonant voor maar ook wel met iets mindere ronding buiten die positie: vgl. vlaams *groef*, *oep*, *sloek*. Zeer algemeen is hij in het zuidelijke Brabants. Het feit dat we in het Middelnederlands geen verschil tussen *ò* en *ó* aangeduid vinden, zou ook tegen deze achtergrond kunnen worden verklaard. Ook bij i-Umlaut vinden we in het belgisch Brabant (vooral in het westelijk deel) een gesloten vocaal: *y*. Deze gesloten uitspraak zijn we in 19.7 ook al tegengekomen bij de *ī*. Zoals in genoemde paragraaf al is aangegeven, kunnen we hier de oude uitspraak hebben (vergelijk nog de duitse uitspraak van *Hunger* en *dünn*). Daar kan tegen worden opgemerkt dat we dan rekkingsproducten als *ū* en *ȳ* zouden verwachten. Voor het Oostvlaams moet een lichte diftong *øə* genoemd worden, parallel aan *lə* (vgl. 19.7). Meer algemeen zuidwestelijk is een open uitspraak van *ø* en *ö* zoals we die ook bij de *ě* signaleerden (id.).

Diftongering bij de rekkingsvocalen vertonen brabantse dialecten als bijv. het Kempenlands (vgl. 19.7): *houp* ‘hoop, verwachting’ (owgm. *ö*; vgl. du. *Hoffnung*), *nout* ‘noot’ (owgm. *ü*; vgl. du. *Nuss*), *buijske* ‘boogje’ (owgm. *ö* plus i-Umlaut; dim. van *boog*, du. *Bogen*); *luigen* (owgm. *ü* plus i-Umlaut; vgl. du. *Lügen*). Het Sittards heeft de diftong bij stoottoon (zie 9.4 of 33.9). Diftongering van *ō* en *ō̄* vinden we ook, evenals bij de *ē* (zie 19.7), in het westen van Nederland (inclusief het Randstadgebied). In de (noordelijke) standaardtaal is er sprake van een lichte diftongering die men het beste hoort in de Auslaut of als er een sjwa volgt: *ho*, *reu(en)*. In reactie vooral op een al te sterke diftongering (> *groute nuis* ‘grote neus’) bestaat in het meer geaffecteerde Nederlands de

neiging de betreffende vocalen zuiver monoftongisch uit te spreken (terwijl de standaarduitspraak dus licht diftongisch is). Een monoftongische uitspraak kunnen we ook bij oostelijke en zuidelijke sprekers horen. Zie ook 22.5.

In 18.9 is de palatalisatie van *ǣ* plus volgende *n, s, t* of *st* rond Amsterdam genoemd. Deze palatalisatie treedt ook op bij de *ō*: *ton, mos, kost, pot* [toⁱh], [moⁱʃ], [koiⁱʃ], [poⁱt]. Zie kaart 15. Afgezien van deze palatalisatie wordt de *ō* in substandaard Hollands over het algemeen nogal gesloten, dus als [o], uitgesproken, terwijl hij in het Geaffecteerd juist in de richting van [ɔ] gaat.

20.8.2. Verschil in open syllabe. Stijgende diftongen

In par. 4 dit hoofdstuk is vermeld dat er in geval van rekking in open syllabe met hoofdaccent (zonder i-Umlaut of palatalisatie) samenvallend is in *ō*. Voor ggm. *ǔ* kunnen we echter o.a. in het gebied rond Amersfoort *ū* vinden, bijv. in *zoemer* (stndl. *zomer, osa. sumar*); deze representant is zeldzaam in het zuiden. Andere voorbeelden zijn *voegel, zoen*, en ook het leenwoord *roems* ‘rooms’. Zie kaart 19. Zeer verbreid is het waarschijnlijk uit het Duits afkomstige *koegel*. Duidelijk verschil is in open syllabe bewaard in het noordoosten en het zuidoosten. Dit vonden we ook al bij oude *ē*, Umlauts-*ē* en oude *ī* (zie 19.7. Het Roermonds heeft *boave, koake* (met oude *ō*; ohgd. *chōhhōn*, leenwoord uit het Latijn: *coquere*) tegenover *voegel, zomer* (met oude *ǔ*), zo ook met i-Umlaut resp. *böägske, köälke* [œ.] (oude *ō*) en *beugel, keuke* (oude *ū*). In het laatste geval is echter toonverschil in het spel: *œ* bij stoottoon, *ō* met sleeptoon. Het zuidoostelijke Twents heeft met volgende stemhebbende fricatief of (oude) *d* *boəəvn* [ɔə] voor oude *ō* tegenover *voeəgel* met [uə] voor oude *ū*, in andere posities resp. *kòkkn* en *zómmer*. Vergelijk bij i-Umlaut van *ō* voor stemhebbende fricatief of oude *d*: *beuəgsken*, bij *ū* idem: *buuəgel* [y.ə]. En in andere posities resp. *külken* ‘kooltje’, *kúkkn* ‘keuken’ [œ]. Het noordoostelijke Twents heeft ook vóór *v, z, g*, (oude) *d* korte vocalen: *bòwwn, vóggel, bùgsken, búggel*, terwijl het zuidwestelijke dan *voegel* en *beugel* naast *boəəvn* en *beugsken* heeft. De drie twentse regio’s hebben dus steeds korte vocalen buiten de genoemde vier posities. Let erop dat er wat betreft de oorsprong steeds vier mogelijkheden zijn. Zie onderstaand schema waaraan ook het Vriezenveens met z’n stijgende diftongen is toegevoegd. En zie voor een nadere beschouwing hoofdstuk 20a. Zie ook kaart 16.

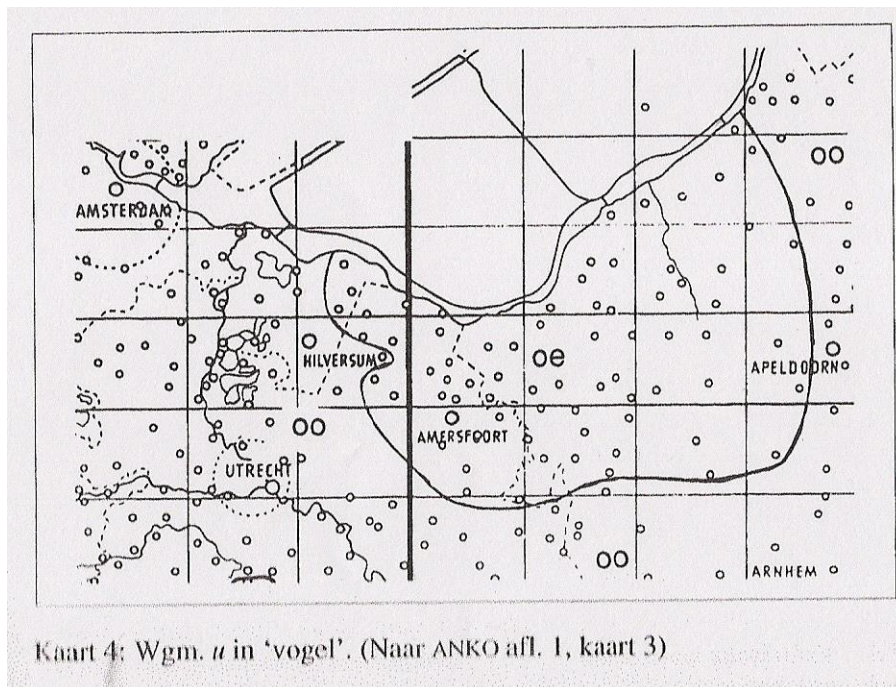
SCHEMA 12 vocalen in open syllabe met hoofdaccent

	Nederlands	Duits	Roermonds	ZoTwents	NoTwents	ZwTwents	Vriezenveen
ō	boven	oben	boave	boəəvn	bòwwn	boavn	Bwaavn
ö	boogje	(Bögchen)	böägske	beuəgsken	bùgsken	beugsken	Bwægien
ū	voegel	(Vogel)	voegel	voeəgel	vóggel	voegel	voeəgel
ü	beugel	Bügel	beugel	buuəgel	búggel	beugel	buuəgel

vóór stemhebbende fricatief en oude *d* – in andere posities:

	Nederlands	Duits	Roermonds	Zo.Twents	No.Twents	Zw.Twents	Vriezenveen
ō	koken	kochen	koake	kòkkn	kòkkn	kòkkn	Kwakkn
ö	kooltje	Köhlchen	köälke	külken	külken	külken	kwællegien
ū	zomer	(Sommer)	zomer	zómmer	zómmer	zómmer	zwómmer
ü	keuken	Küche	keuke	kúkkn	kúkkn	kúkkn	Kjúkkn

Tussen haakjes staan niet strikt vergelijkbare woorden; de duitse verkleinwoorden worden niet vaak gebruikt en zijn daarom ook tussen haakjes geplaatst. Tekens: *oa* = *òò* [ɔ:], *öä* = *ùù* [œ:], *ò* = [ɔ], *ó* = [o], *ù* = [œ], *ú* = [ø]: *ö, ü* = met i-Umlaut).

Kaart 19: *voegel* (uit Scholtmeijer 1996 naar ANKO, zie boven)

Casus: *korte vocalen plus dalende of stijgende diftongen*

Hoe kunnen de twentse korte vocalen plus dalende of stijgende diftongen, zowel bij oude *ī*, oude *ē* en Umlauts-*ë* enerzijds (zie vorig hoofdstuk en daarin schema 10) als bij oude *ü* en *ö* en daaruit ontstane Umlautsvocalen anderzijds, in rekkingspositie worden verklaard?

Voor de korte vocalen wordt aangenomen dat ze via stijgende diftongen zijn ontstaan. Een argument daarvoor is dat de korte vocalen in kwestie opener zijn dan de uitgangsvocalen van het Oudwestgermaans. Een tweede argument is dat we de stijgende diftongen nog terugvinden in het Vriezenveens en ook, aan de andere kant van de grens, in Westfalen. De stijgende diftongen zouden in de richting van een oude westfaalse expansie kunnen wijzen. Ze zijn ontstaan uit (dalende) centrerende diftongen (eindigend op een sjwa-element) en werden later verkort. We kunnen het ons als volgt voorstellen: *nettn* (oude *ī*): [iə] > [jI] > [I]; voor *nettel* (Umlauts-*ë*): [Iə] > [jɛ] > [ɛ]; voor *ettn* (oude *ē*): [ɛə] > [jæ] > [æ]. Uiteindelijk is als algemeen eindproduct [ɛ] ontstaan, waarnaast [æ] overigens nog wel voorkomt. Vergelijk aan de velaire zijde: *zómmer* (owgm. *ü*) met [uə] > [wo] > [o] (*ó*); *kòkkn* (owgm. *ö*) met [oə] > [wʊ] > [ʊ] (*ò*); *kúkkn* (i-Umlaut van owgm. *ü*) met [yə] > [jø] > [ø] (*ú*); *kúlkn* 'kooltje' (i-Umlaut van owgm. *ö*): [øə] > [jœ] > [œ]. Deze ontwikkeling, d.w.z. het ontstaan van een dalende diftong, kan als een alternatief voor rekking gezien worden; het ontstaan van een stijgende diftong is dan het begin van een secundaire verkorting. Zie hierover ook 33.10.

Algehele verkorting vinden we in het noordoosten van Twente. Vóór *v*, *z*, *g*, oude *d* kunnen we in het zuidoosten van het Twents nog de oude centrerende diftongen terugvinden: *ieə*, *æə*, *ȳə*, *øə*, *uə*, *ɔə* (de genoemde consonanten hielden blijkbaar de lengte langer vast). Voor het zuidwesten van Twente moeten we voor *v*, *z* enz. een secundaire verlenging plus eventueel vernauwing van de verkortingsproducten aannemen: *ææ*, *ē*, *ō*, *ō*. In de overige posities hebben zowel het zuidoosten als het zuidwesten van Twente de verkorte vocalen bewaard. De verlengingen c.q. vernauwingen zouden op westelijke invloed kunnen wijzen. Meer naar het westen toe komen die vaker voor: zo komen we van oost naar westen vanuit het *ættn*- of *ettn*-gebied eerst in het gebied met *èètn* (bij de IJssel), daarna nog westelijker in dat met *eetn* (eten).

Het Vriezenveens gedraagt zich op een eigen wijze. Het kan vóór v, z enz. naast nog dalende diftong al de stijgende hebben: vgl. naast *gieævel* en *ieæzel ljaevn*. Vergelijk ook *njettn*, *njettel* en *jaettn* met stijgende diftongen. En vergelijk aan de velaire zijde: *bwaavn*, *bwaegien*, *kwakkn*, *kwaellegien* eveneens met stijgende diftongen en met opvallend open vocalisme. Het Vriezenveens heeft dus soms al stijgende diftongen (vóór v enz.) of het heeft ze nog bewaard, in de overige gevallen.

Samenvatting. Stadium 1: overal korte vocalen; stadium 2: overal ontstaan van centraliserende diftongen; stadium 3: ontstaan van stijgende diftongen maar niet in het zuidoosten vóór v, z, g en oude d, soms wel in Vriezenveen; stadium 4: ontstaan van korte vocalen uit de stijgende diftongen, maar niet in Vriezenveen; stadium 5: verlenging, soms ook vernauwing, van deze korte vocalen in het zuidwesten vóór v, z enz. Korte vocalen of verlengde vocalen met een tamelijk grote openingsgraad kunnen we, soms relictmatig, in de gebieden rond Twente (vgl. Salland hierboven; ook Zuid-Drenthe en het noordoosten van de Veluwe) terugvinden. Dat wijst erop dat de hier beschreven ontwikkelingen zich oorspronkelijk in een veel groter gebied hebben voorgedaan. Westelijke invloeden kunnen ze teruggedrongen hebben, die we ook zoals reeds opgemerkt voor de hierboven genoemde latere verlengingen en vernauwingen verantwoordelijk kunnen houden. In het dialect van Ruinen kunnen we open lange vocalen aantreffen, bijv. in *bāter* ‘beter’ (Umlaut van ä) en *spraekn* ‘spreken’ (oude ë), in beide gevallen anders dan vóór v, z, g en (oude) d. Ook aan de velaire zijde vinden we relictmatig nog korte vocalen of verlengde vocalen met een tamelijk grote openingsgraad terug. Vergelijk ruïens *hoapn* ‘hopen’ (oude ö) met open lange vocaal anders weer dan vóór v, z, g, (oude) d.

Voor het rekkingsproduct van ö vinden we in oostmnl. *cater* ‘geringe boer’ een <a> die waarschijnlijk als ao [ã.] moet zijn uitgesproken en samengevallen was met vanouds lange aa (zie 24.5); vandaar de <a>-spelling (de gerekte aa kon als gevolg daarvan niet goed weergegeven worden). Daarnaast komen voor mnl. *coter* met regelmatige ö en *keuter* met i-Umlaut (het laatste nog in *keuterboer*); er is verband met *kot* ‘hut’ (mnl. *cote*). De <a>-spelling vinden we ook in persoons- en plaatsnamen: *Ten Kate*, *Ten Bruggencate*, *Molecaten*, *Colmschate*. Vergelijk ook de toponiemen *Havelte* en *Averreest*. *Havelte* houdt verband met *have(zate)* (soms ook zonder h-) = *hof(zate)* ‘woonplaats’ (*zate* hoort bij *zitten*). *Averreest* moet oorspronkelijk begrepen worden als ‘over de Reest’ (naam van een riviertje). Waarschijnlijk is de ao in kwestie, hier vóór t (dus niet alleen vóór v, z, g, (oude) d), ontstaan door rekking van het hierboven besproken noordoostelijke eindproduct uit owgm. ö (vgl. oe. *cot*, osa. *hof*, osa. *ōbar*).

Casus (appendix) *i-Umlaut en spontane palatalisatie*

In deze casus gaan we aan de hand van meer voorbeelden (zonder volledigheid te pretenderen) dieper op de ö/ø-annex ö/ø-kwestie in. De positie vóór r plus consonant, waarvoor we met speciale ontwikkelingen rekening moeten houden, laten we daarbij buiten beschouwing; zie hiervoor hoofdstuk 31. Middelnederlandse vormen met <o>-spelling in open lettergreep zijn over het algemeen verwaarloosd omdat achter deze spelling (zie hieronder) een ö-klank schuil kan gaan. Bij de ö kan er sprake zijn van ó (wat gezien de afwisseling met ø het meest voor de hand ligt) maar ook van ò (zie par. 5 dit hoofdstuk).

Voor de vormen met ingweoonse ontronding, met soms vroege apocope..

Categorie 1: *woorden waarin oudtijds een i-Umlautsfactor voorkwam (zonder rekking)*. Het Duits heeft in de meeste gevallen een Umlautsvocaal. Vergelijk oostends *bukkienk* (du. *Bückling*) naast (ook mnl.) *bokking*; *bunzing* naast holl., zeeuws, westnoordbrab. *bonsem*; *bus* ‘metalen doos’ (du. *Büchse*) naast mnl. *bos*; *brug* (du. *Brücke* – met ingweoonse ontronding *breg-/brig-*; vgl. 10.3) naast gronings *brog*; *bundel* (ohgd. *buntili*) naast *bondel*; *druppel*, verkleinwoord met suffix -il- bij *drop* (ook *drup*, zie hieronder) naast evt. analogisch *droppel*; *dun* (du. *dünn* – met ingweoonse ontronding *dinne*); mnl. *dunken* (osa. *thunkian* – met ingweoonse ontronding mnl. *dinken*, du. *dünken*); *grut* (du. *Grütze*); *gulden* (ohgd. *guldīn*); mnl. *hulten* ‘van hout’ (stoff.adj. op -īn-); *hullen* (du. *hüllen*, got. *huljan*); *knuppel* (du. *Knüppel* – met ingweoonse ontronding *kneppel*); *kudde* (ohgd. *kutti*) naast mnl. *codde*; *kunne* (osa. *kunni*, got. *kuni*, gen. *kunjis*) naast mnl. *conne*; ww. *kussen* (du. *küssen*) naast mnl. *cossen*; subst. *kussen* (du. *Kissen* < ofra. *cossin*) naast mnl. *cossen*; *lusten* (du. *lüsten*) naast mnl. *losten*; *geluk* (du. *Glück*) naast dial. (ook mnl.) *gelok*;

mud (osa. *muddi* < lat. *modius*); *mug* (du. *Mücke*) naast dial. *mogge*; *mul* subst. ‘fijne aarde’ (du. *Müll*); mnl. *mun(i)c* (du. *Mönch*) naast *monnik* (laatlat. *monicus*, variant van *monachus* < gr. *monachos*); *munt* (du. *Münze* < via **munita* uit lat. *monēta*) naast mnl. *monte*; *nut* (osa. *nutti* maar du. *Nutzen*, echter *nützen*) naast mogelijk oude variant (*ge*)*not*; *plukken* (du. *pflücken*) naast dial., ook mnl. *plokken*; *put* (du. *Pfütze* – met ingweonse ontronding *pit/pet*); *rug* (du. *Rücken* – met ingweonse ontronding *rig-/reg-*) naast gronings *rog*, urks *rògge* ‘ondiepte in zee, rug’; *schudden* (du. *schütten*) naast zeeuws *schodde*; *schup* ‘werktuig’ (du. *Schuppe*) naast *schop*; *schutten* (du. *schützen*, vgl. ook *schutter* naast mnl. *schotter*; *stulp* (ono. *stolpi*) naast *stolp* nu met betekenisdifferentiatie; mnl. *stubbe* naast *stobbe* ‘stronk’ (ono. *stubbi*); *stuk* (du. *Stück* – met ingweonse ontronding *stik*) naast gronings *stok*; *vluchten* (du. *flüchten*) naast dial., ook mnl. *vlochten*; *vlug* (ohgd. *flucki*) naast *vlog(ge)*; *vullen* (du. *füllen*) naast mnl. *vollen*; (mnl.) *wullen* (stoff.bnw. op –in-; *wollen* naar analogie van *wol*); (mnl.) *sunde* (du. *Sünde*) naast *zonde*.

Categorie 2: woorden waarin oudtijds een *i-Umlautsfactor* voorkwam (met *rekking*) Vergelijk *beugel* (du. *Bügel*) naast dial. *bogel*; (*ge*)*beuren* (du. *sich gebühren*); *breuk* (osa. *bruiki* maar du. *Bruch*); subst. *deur* (du. *Tür*) naast *door*; *euvel* (du. *übel* – met ingweonse ontronding *evel*); *heug* (pgm. *hugi-*) met (*ver*)*heugen*; *heup* (du. *Hüfte*); *heus* (du. *hübsch*) naast *hoofs* (analogie naar *hof* – *hoven*) nu met betekenisdifferentiatie; *heuning* (du. *Hönig*) naast *honing*; *heuvel* (du. *Hügel*) naast *hovel*; *Jeude* (du. dial. *Jüde*) naast oude variant *Jood* (vgl. du. *Jude*, ohgd. *judo*); *jeuken* (osa. *jukkian* maar du. *jucken*) naast *joken*; *keuken* (< lat. *cocina*, du. *Küche*) naast *koken*; *Keulen* (< *Colonia*, du. *Köln*) naast *Colen*; *keuning* (du. *König*) naast *koning*; *keur* (du. *Willkür*) waarnaast *keuren*; *kreupel* (du. *Krüppel* – met ingweonse ontronding *krepel*); *leugen* (du. *Lüge*) naast dial. (hollands, zeeuws) *logen*, vgl. nog *logenstraffen*; (*te*)*leur* (**luzi-*) naast (*te*)*loor* nu met betekenisdifferentiatie; *meulen* (< lat. *molina*, du. *Mühle*, vgl. ook *mulder*, mnl. *muldenaere*, du. *Müller*) naast *molen*; *reu* (du. *Rüde*); *reuk* (**ruki-* maar du. *Geruch*) naast *rook*; *scheur* (pgm. **skuri-*); *schuttel* (du. *Schüssel*) naast *schotel*; *spreuk* (pgm. **spruki-* maar du. *Spruch*) naast *sprook(je)* nu met betekenisdifferentiatie; *sleutel* (du. *Schlüssel*) naast bevelands *slotel*; *steur* (du. *Störr*); *teug* (pgm. **tugi-* maar du. *Zug*) naast *toog* nu met betekenisdifferentiatie (*toog* = bouwkundige term); *teugel* (du. *Zügel*); *veulen* (du. *Füllen*) naast nholl. *voel*, prep. *veur* (du. *für*) naast oude variant *voor*; *vleugel* (du. *Flügel*) naast dial. *vlogel*; *zeug* (**sugi-* maar dial. du. *suge*) naast oude variant *zog*.

De palatale vocalen kunnen voor de westelijke gebieden met spontane palatalisatie worden verklaard, voor de oostelijke met *i-Umlaut*. De vormen met niet-palatale vocalen komen uit de “middenstrook”. Opmerkelijk daarbij is wel dat in het Middelnederlands vormen met *ö* vooral ook brabants (ruimer: oostelijk) lijken te zijn. Was, afgezien van eventuele analogievormen, de *i-Umlaut* nog niet altijd even ver doorgedrongen? Of kan, omdat men nog gewend was aan een <u>-spelling voor [u], achter een <o> een palatale klank schuilgaan? Het laatste is het waarschijnlijkst wat dan ook geldt bij <o> in open lettergreep (bijv. bij *logen*) (vgl. voor deze spelling par. 6 dit hoofdstuk). De *ö*-vormen lijken in ieder geval niet modern brabants te zijn. Hoe dan ook, de niet-palatale vocaal komt niet in alle gevallen voor; dat kan erop wijzen dat de *i-Umlaut* soms ook betrekkelijk ver naar het westen kon voorkomen of omgekeerd de (lexicaal nogal diffuse) spontane palatalisatie betrekkelijk ver naar het oosten. Op het eerste kan ook wijzen dat het moeilijk is om gevallen te vinden waarin alleen de niet-palatale vocaal voorkomt.

Categorie 3: *doubletten*, met of zonder *i-Umlautsfactor* (altijd zonder *rekking*). In sommige vormen (de onverbogen vormen: nom. en acc.sg.) stond geen *i-Umlautsfactor* en in andere vormen (de verbogen vormen = de andere naamvallen) wél. We vinden deze woorden bij de langstammige *i*-stammen, die overigens in oorsprong *u*-stammen kunnen zijn (vgl. deel 2 Vormleer). Er heeft *Ausgleich* plaatsgevonden waarbij één van beide vocalen het gewonnen heeft (in het Duits echter praktisch altijd de vocaal zonder *Umlaut*, met *Umlaut* in de pluralis). In het kustgebied kan spontane palatalisatie zijn opgetreden. Een voorbeeld is pgm. **kunsti-* dat dus zowel *konst* als *kunst* oplevert. Dit geldt uiteraard alleen voor het gebied met *i-Umlaut*; in het geval van spontane palatalisatie hoeven we alleen met *kunst* rekening te houden. Andere voorbeelden zijn: mnl. *ghedout* (< **gedold*) – *geduld* (du. *Geduld*); mnl. *gonst/jonst* – *gunst*; mnl. *cloft* – *klucht* (du. *Kluft* – *Klüfte*); mnl. *conde* naast *kunde* (du. *Kunde*, evt. naar analogie van *kund*); dial. (holl., brabants, limburgs) *locht* naast het wijd verspeide *lucht* (du. *Luft* – *Lüfte*); mnl. *lost* naast *lust* (du. *Lust* – *Lüste*); mnl. *scout* (< **scolt*) – *schuld* (du. *Schuld*); *tocht* naast *tucht* (nu met betekenisdifferentiatie, du. *Zucht*); dial., ook mnl. *vlocht* – *vlucht* (du. *Flucht*); *vocht* – mnl. *vucht* (du. echter *feuchtig* adj.); mnl. *vrocht* – *vrucht* (< lat. *fructus*, du. *Frucht*, pl. *Früchte*); mnl. *zocht* – *zucht* ‘ziekte’ (du. *Sucht* – *Süchte*). Ook in deze gevallen lijken de middelnederlandse vormen met *ö* vooral brabants c.q. oostelijk te zijn. Bij de oude preterito-presentia (zie deel 2 Vormleer). komt eveneens *ö/ø-* of *ō/ō-*wisseling voor: *deugen* - *dogen*, (*g*)*onnen/jonnen* – *gunnen*, *konnen* – *kunnen*, *mogen* – *meugen*, *zolen* – *zullen*. De palatale vocaal kan hier vanuit de conjunctief verklaard worden maar afhankelijk van de regio kan ook spontane palatalisatie in aanmerking komen.

Categorie 4: woorden zonder vroegere *i*-Umlautsfactor (zonder rekking). Hier moet in ieder geval aan spontane palatalisatie worden gedacht. Vergelijk *buk* (du. *Bock*) naast *bok*; *burg* (du. *Burg*) naast *borg*; *bus* ‘woud’ (osa. *busc* ‘struik’) naast *bos*; *drukken* (du. *drucken*) naast *drokken*; *duf* naast *dof* nu met betekenisdifferentiatie; *dul* naast *dol* (du. *toll*); *dubbel* (< fra. *double*) naast *dobbel*; mnl. *drussate* ‘drossaart’ naast *drossate* (mod.ndl. *drossaart*); *dunder* (du. *Donner*) naast *donder*; *drup* (du. *Tropfen*) naast *drop*; mnl. (*brude*)*gum* (ohgd. -*gomo*, got. *guma*) naast *bruidegom*; *juffer* (< *juffrouw*) naast *joffer* (< *jonkvrouw*, vgl. du. *Jungfrau*); mnl. *colonne* (< lat. *columna*) naast *kolom*; mnl. *crum* (du. *krumm*) naast *krom*; *mus* (onl. *musca*, uit vulg.lat. *muscio*) naast *mos(se)*; wvla. *mussel* (du. *Muschel*) (< lat. *muscula*) naast *mossel*; *nummer* (< lat. *numerus*) naast *nommer*; *nunne* (du. *Nonne*) (via het Frans <lat. *nonna*) naast *non*; mnl. *umme* (du. *um* maar osa. *umbi*) naast *om(me)*; *plunderen* naast *plonderen*; *pup* (du. *Puppe*) naast *pop*; mnl. *sum* (osa. *sum*) naast *som(mig)*; mnl. *summe* (< lat. *summa*) naast *som*; mnl. *sunderling* (vgl. du. *sonderbar*) naast *zonderling*; mnl. *stum* (du. *stumm*) naast *stom*; mnl. *tuchter* ‘vruchtgebruiker’ naast mnl. *tochter*; *tunne* (du. *Tonne*) naast *ton*; *uchtend* (ohgd. *ūhta*, got. *ūhtwo*) naast *ochtend*; *up* naast *op*; *vul* (du. *voll*) naast *vol*; *wulf* (du. *Wolf*) naast *wolf*; *wul(le)* (du. *Wolle*) naast *wol*; *zun(ne)* (du. *Sonne*) naast *zon*; *zundag* (du. *Sonntag*) naast *zondag*.

Categorie 5: woorden zonder vroegere *i*-Umlautsfactor (met rekking). Ook hier moet aan spontane palatalisatie gedacht worden. Vergelijk *butter* met latere verkorting uit *beuter* naast (< lat. *butyrum*) *boter/botter*; mnl. *beuven* (du. *oben*, osa. *bioĉan*) naast *boven*; *deugd* (du. *Tugend*); prep. *deur* (du. *durch*) naast *door*; *geut* (du. *Guss*) naast *goot*; *geweun* (osa. *giwuno*) naast *gewoon*; *jeugd* (du. *Jugend*); *neut* (du. *Nuss*, echter limburgs *neut*) naast *noot*; (*onder*)*steunen* (pgm. **stunōn*); *veugel* (du. *Vogel*) naast *vogel*; *weunen* (du. *wohnen*) naast *wonen*; zeug, wbrabnaast de oude variant *zog*; *zeumer* (du. *Sommer* met korte vocaal) naast *zomer*; *zeun* (du. *Sohn*; twents *zunne*) naast *zoon*.

In de gevallen van categorie 4 en 5 komt praktisch steeds de *ö*- of de *ō*-variant voor. Hierin weerspiegelt zich het geografisch beperkt voorkomen van de spontane palatalisatie. In *jeugd* kan overigens de *j*-palataliserend gewerkt hebben terwyl *deugd* de *ō* van *deugen* overgenomen kan hebben. Het Middelnederlands heeft meestal <*o*>-spelling: *joghet*, *doghet*.

Er zijn ook voorbeelden zonder spontane palatalisatie. Een voorbeeld met alleen *ō* is *bode* (du. *Bote*), een voorbeeld met alleen *ö* *vlok* (mnl. *vlocke*, du. *Flocke*). Het is ook steeds *gebod* – *geboden* (du. *Gebot*), *god* – *goden* (du. *Gott*, got. *gups*), *hol* – *holen* (ohgd. *hol*). Ook hier weer de lexicaal diffuse manier waarop de spontane palatalisatie heeft gewerkt. Ook *kogel*, als het niet met *oe* voorkomt (*koegel*), heeft steeds *ō*; het is waarschijnlijk een leenwoord uit het Duits: *Kugel*. In de vorm *kogel* is dan sprake van vernederlandsing naars het model du. *Jude* : ndl. *Jood* = du. *Kugel* : ndl. *kogel*. Palatale vocalen in sterke-werkwoordsvormen als (*ge*)*boden*, (*ge*)*bonden*, (*ge*)*holpen*, *genomen* lijken op *z*'n minst zeer zeldzaam.

Opmerkelijk is zoals reeds opgemerkt, dat een niet-palatale vocaal voorkomt waar we hem niet direct zouden verwachten, namelijk in Holland (vooral Noord-Holland) en ook in Zeeland, Groningen en verder op de Veluwe: *bokken*, *drok* (ook *drokken*), *gelok*, *locht*, *mogge* ‘mug’, *plokken*, gronings *vlogge* en id. *vlochten*. Opvallend is dat in deze vormen op de vocaal steeds een velair volgt; verder is opvallend is dat ze ook in het Fries kunnen voorkomen: *drok*, *gelok*, *locht*, *plôkje* zodat, althans voor de kustgebieden, de mogelijkheid van friese substraatinvloed zich aandient. Noordhollands is ook *molen* en niet zoals elders *meulen*. Aan de andere kant zijn er palatale gevallen met een opmerkelijk grote verspreiding. Het duidelijkste voorbeeld daarvan is *mus* waarvan de spreiding zo groot is dat men voor het oosten geneigd is om ook aan *i*-Umlaut te gaan denken (vgl. lat. *muscio*). Er is dan wel van een oude ontlening sprake: ontlening voordat *i*-Umlaut plaatsvond (zoals in *munt*, du. *Münze* uit lat. *monēta*).

Homonymievermijding (vgl. *mos* ‘moeras, plantesoort’) lijkt althans in gesproken taal minder waarschijnlijk. De regelende grammatici met hun angst voor ambiguïteit kunnen wél in het spel geweest zijn. Overigens vinden we ook *mos* waar we het niet zouden verwachten, namelijk weer in Holland (ook in Zeeland en op de Veluwe); het Noordhollands heeft soms *moske*, met *s* gevolgd door velair (!). Misschien kunnen we ook aan invloed van een sk-verbinding denken bij zeeuws *kos* ‘kus’ (mnl.o.a. *cusc*) met daarbij ook *kossen*. Bij *zeun* is de grote verspreiding opvallend.

Vormen in de standaardtaal. De vormen zonder Umlaut of palatalisatie kunnen in de middelnederlandse periode een zeker prestige gehad hebben; ze waren inheems in de “middenstrook”, waarvoor we eventueel aan het westelijke Brabants kunnen denken (vgl. kaart 18), en kregen de voorkeur in de schrijftaal. Hoe zijn nu, na een tijd lang variatie, de keuzes in de wordende standaardtaal uitgevallen? De schrijftaal zal hierin aan de spreektaal voorafgegaan zijn. Er is in categorie 1 een duidelijke voorkeur voor de *œ*; de *ø*-vormen hadden de grootste verspreiding (kust en Umlautsgebied) en de *ö*-vormen werden in vergelijking daarmee waarschijnlijk als te dialectisch ervaren. Zeker zal men zich ook van hollandse vormen van het type *drok* hebben willen distantieren. Uitzonderingen zijn *monnik*, *schop*

(werktuig), *stobbe* (natuurwoord), *wollen* (analogie naar *wol*) en *zonde*. De voorkeur voor \emptyset manifesteert zich ook bij de keuze uit doubletten (categorie 3); *vocht* is een uitzondering. In woorden van categorie 4 is er een voorkeur voor de δ ; de \emptyset -vormen hebben in dit geval slechts een geringe spreiding (kustgebied) en kwamen sterk dialectisch over. Maar er zijn uitzonderingen: *drukken* (als afweer van het hollands *drokken?*), *bus* (huiselijk woord), *burg*, *drup*, *dubbel*, *juffer*, *nummer*, *plunderen* en het problematische *mus* (dat zich ook nu weer aan de kant van de woorden met mogelijke i-Umlaut blijkt te scharen).. De vormen *borg*, *drop(pel)*, *dobbel*, *joffer*, *nommer* en *plonderen* doen echter eerder ouderwets dan onverzorgd aan. Er lijkt dus hier en daar informalisering te hebben plaatsgevonden. De voorkeuren bij rekkingspositie lopen parallel: voor de (palatale) \bar{o} in categorie 4, voor de (niet-palatale) \bar{o} in categorie 5. In categorie 2 zijn er een paar belangrijke uitzonderingen: *honing*, *Jood*, *koning*, *molen*, *schotel*. Waarschijnlijk is hier de schrijftaal met haar <o>-spelling van invloed geweest waardoor de \bar{o} als minder verzorgd overkwam. Ook *meugen* werd afgewezen ten gunste van *mogen*; *deugen* werd misschien geaccepteerd vanwege het verschil met (*ge*)*dogen* ‘toelaten’. Homonymievermijding (eerst op papier, later in gesproken standaardtaal) kan ook verder een rol gespeeld hebben, bijv. bij subst. *deur* tegenover prep. *door* en bij *keuken* tegenover *koken*. Vergelijk het hierboven over *mus* – *mos* opgemerkte. Zie voor vermijding van homonymie op papier (homografie) verder hieronder. Betekenisdifferentiatie komt voor bij *duf* – *dof*, *spreuk* – *sprook(je)*, *stulp* – *stolp*, *teleur* – *teloor*, *teug* – *toog*, *tucht* – *tocht*. Tussen *leugen* en *logen* is er vooral stilistisch verschil.

Aantekeningen

Zie Schönfeld par. 78 en 79 (afwisseling van \bar{u} en δ), par. 32 (rekking) en par. 40 (Umlaut en spontane palatalisatie). Zie Weijnen 1991 par. 3, 11, 25 (Umlaut), 33 (palatalisering) en 94 (δ – δ). Cercignani 1986 en Rauch 2003 leiden het Gotisch rechtstreeks uit het Protogermaans af. In Van Coetsem 1997a wordt de consonantische invloed geïnterpreteerd als *reconditioning*. Zie in dit verband echter al Van Coetsem 1968.

Een klassiek werk over het verschil tussen δ en δ is Van Dantzig 1940. Voor de fonetische en fonologische problematiek die met dit verschil verbonden is, zie Stutterheim 1981. De regionale, synchrone en diachrone problematiek wordt behandeld in Goossens 2010. Zie ook Van der Sijs 2004: 176. Voor het verschil bij Hooft zie Van den Berg 1957.

Het ontbreken van primaire i-Umlaut in het westen wordt aangetoond in Goossens 1980; zie ook Goossens 1989 en 2008, 76 enz. Een klassiek artikel over i-Umlaut en spontane palatalisatie is Vereecken 1938. Zie voor palatalisatiegevallen in Vlaanderen Taeldeman 1978 (aldaar kaart 4). De visie van Goossens is afwijkend van die van Taeldeman (1971). Zie voor een vergelijking van de beide benaderingen FAND 1, 189 en 2-3, 81-82. of zie de aantekeningen bij hoofdstuk 34. In Buccini 1995 wordt in aansluiting bij Taeldeman de suggestie gedaan dat de spontane palatalisatie consonantisch geconditioneerd was en dat zich daarin een ingweonse substraatwerking manifesteerde (zie voor deze kwestie echter hieronder).

[vB: de vraag is of een karakterisering als ingweoons mogelijk is: de engelse palatalisatie zoals in *dull* [d^hl] vindt pas bij de overgang van Middelenengels naar modern Engels plaats en spontane palatalisatie wordt ook voor het Fries niet genoemd. De palatalisatie moeten we waarschijnlijk ook later in de tijd dan de ingweonse veranderingen plaatsen.] In Devos 2002 wordt de spontane palatalisatie van ggm. \bar{u} , die duidelijk ook in het noordoosten wordt aangetroffen, aan de hand van een groot aantal concrete vormen besproken. Devos denkt voor de opmerkelijke overeenkomsten tussen het noordoosten en zuidwesten aan Saksen die zich over zee vanuit het eerste gebied in het tweede hebben gevestigd. Per vorm zijn de kaartbeelden zeer wisselend. Van Loon (2014, 168 e.v., ook 207 e.v.) denkt ter verklaring van de spontane palatalisatie aan u-Umlaut en ook aan invloed van volgende labialen maar voert ook zelf bezwaren daartegen aan.

Op vroege apocope in vormen als *pit* wijst Goossens (2008, 73). Voor *zeug* zie Goossens 1999. Voor meer details over de verdeling van <u> en <o> in het Middelnederlands zie Van Loey 1971 waaraan het nodige ontleend is. Brabantse <o>-vormen zijn hieruit alleen overgenomen wanneer ze met een zekere frequentie voorkomen. Zie in de FAND 1 de kaarten 91 (pop), 92 (op), 93 (bok), bos (95). Voor een kaart betreffende *zoon* zie Van der Sijs 2011 kaart 3.14 (van Marc van Oostendorp en Anke en Pieter van Reenen). Voor de oe (in *zoemer* enz.) rond Amersfoort zie Scholtmeijer 1996. Opmerkelijk is dat in het brabantse gebied naast zeer gesloten korte [i] en [y] open lange vocalen voorkomen: De Schutter 2013.

Voor de twentse klanken in wijder structureel en geografisch verband zie Bloemhoff 2008. Zie ook Bloemhoff 2010 waarin ook Salland en Drenthe in de beschouwingen worden betrokken. Weijnen (1991, 18) denkt (met Kloeke) bij de korte vocalen van het noordoosten eerder aan behoud van de oorspronkelijke. Tussen het westen met [e.] en het oosten met [ɛ] ligt een gebied met [ɛ̄]. Hierin weerspiegelt zich z.i. de diachronie: wat naast elkaar voorkomt, komt in de tijd na elkaar: $\bar{e} > \bar{\epsilon} > \bar{e}$. Dat het eindproduct (de verkorte vocaal van het Twents) opener kan zijn dan de

uitgangsvocaal, wordt dan niet in aanmerking genomen. Zie ook Bloemhoff 2010, ook voor Salland en Drente, en Bloemhoff e.a. 2013. In laatstgenoemde publicatie (maar zie ook Bloemhoff 2008 of 2009) wordt westelijke invloed bij de verhogingen en vernauwingen (het zijn “natuurlijke” veranderingen) afgewezen. Voor stijgende diftongen in het zuiden zie het commentaar bij kaart 11 (*ezel*) in FAND deel.2. Voor de sittardse diftongering zie Dols 1953 (beknopt Cromptvoets 2007).

Willemyns (1997, 191-194) laat zien dat westvlaamse scribenten in het latere Middelnederlands vormen met spontane palatalisatie (al dan niet met rekking) gaan vermijden evenals vormen met *ü* vóór nasaal plus consonant. Dat ze uit het dialect verdwijnen, is overigens maar schijn: heden ten dage komen deze vormen nog steeds voor. Vergelijk in dit verband ook de westvlaamse overgang van *ã* in *ö* (zie Aantekeningen in hfdst. 18). Zie Hellinga 1938 hoofdstuk 3 over de keuze voor <eu> of <oo> in de wordende standaardtaal. Hij gaat daarvoor o.a. de spellingen bij de oude grammatici na en kent veel gewicht toe aan homonymievermijding (*therapeutique verbale*). Zie in dit verband ook Van der Sijs 2004, 176 e.v.

21. GGM. *ǣ*

(1. Gemeengermaans, 2. Proto-indo-europees > Gemeengermaans, 3. Gemeengermaans > Nederlands, 4. *ē* naast *ei*, 5. Samenvall van klanken, 6. Regionale aspecten, Aantekeningen; voor invloed van *w* zie 32.2)

1 = vóór (oude) *r*, *χ*, *w* of in de Auslaut

2 = vóór *i* of *j* in volgende syllabe

N.B. De aanduiding owgm. moet niet te algemeen worden opgevat: bedoeld is dat deel van het Oudwestgermaans (c.q. oudwestgermaanse continuüm) waarop het Nederlands teruggaat.

21.1 Gemeengermaans. *Gotisch*

Voor het Gemeengermaans wordt in het schema een foneemcombinatie aangenomen (zie hiervoor par. 2 dit hoofdstuk). Gezien dit karakter moet er in het Gemeengermaans van een afwisseling *ǣ*/*ǣ̃* sprake geweest zijn zoals daarvan in het algemeen bij *ī*/*ē* sprake was (zie 19.1). In het Gotisch vinden we *ai*, die als we hem als [*ai*] of [*aĩ*] uitspreken, als (ten dele) representatief voor het Gemeengermaans kan worden beschouwd. Zeer waarschijnlijk sprak Wulfila echter niet meer [*ai*] of [*aĩ*] uit maar reeds [*ɛ:*] (zie 5.6). Zoals uit onderstaande voorbeelden blijkt, is het Oudhoogduits representatief voor het (in ieder geval niet-ingweoonse) Oudwestgermaans: we vinden *ê* voor (oude) *r*, *χ*, *w* en in de Auslaut, elders *ei* (met in hedendaags Duits vaak als klankwaarde ten naasten bij [*ai*]). In het Oudsaksisch vinden we praktisch steeds *ê*; het volgt dus in het schema uiterst rechts alleen de pijl naar boven. Zoals we zullen zien, doet ook het (West)vlaams dat. Als oorspronkelijke klankwaarde van *ê* kunnen we tweetoppig *ē̄* aannemen waaruit later *ɛə*, *ɪə* kan ontstaan. Het (ingweoonse) Oudengels heeft steeds *ā* (met *i*-Umlaut *æ*) en het Oudfries *ē* of *ā*.

1a. got. <i>sáiw</i> s ‘zee, meer’	osa. <i>sêo</i>	ohgd. <i>sêo</i>
got. <i>sáir</i> ‘smart’	osa. <i>sêr</i>	ohgd. <i>sêr</i>
got. <i>þláihan</i> ‘vleien’	osa. <i>flêon</i>	ohgd. <i>flêhan</i>
got. (bi) <i>fáihon</i> ‘bedriegen’	-	ogh. - <i>fêhida</i> ‘vete’
got. <i>wái!</i> ‘wee’	-	ohgd. <i>wê!</i>
2. got. <i>gáits</i> (i-stam) ‘geit’	osa. <i>gêt</i>	ohgd. <i>geiz</i>
3. got. <i>stáins</i> ‘steen’	osa. <i>stên</i>	ohgd. <i>stein</i>

Bij de bestudering van deze voorbeelden moet bedacht worden dat we de oude *χ* <*h*> en *w* niet meer in alle vormen terugvinden: de *χ* is in het Oudsaksisch verdwenen; de *w* is zowel in het Oudhoogduits als in het Oudsaksisch *ō* geworden. Dat *gáits* een *i*-stam is, houdt in dat in de volgende syllabe vaak een *i* voorkwam.

Het lijkt waarschijnlijk dat we inderdaad voor het Gemeengermaans een geconditioneerde afwisseling van *ǣ̃* en *ǣ* moeten aannemen. Zoals bij *ě*/*ī* in het algemeen het geval was, kan de eerste variant in *a*-Umlautscondities opgetreden zijn, de andere daarbuiten. Er kan ook aan consonantische condities (vóór *r* enz. *ě*, daarbuiten *ī*) gedacht worden, eventueel in combinatie met de Umlautscondities. Vergelijk 19.2. De oudste runeninscripties (200-500 na Chr.) laten echter geen verschil zien. In een latere fase gelden alleen de consonantische condities waarmee het Oudwestgermaans afwijkt van wat we bij *ě*, *ī* vinden als ze niet binnen de combinatie in kwestie op *ǣ* volgen. Het is opvallend is dat in het Westgermaans ongeveer dezelfde factoren optreden als bij de consonantische invloed in het Gotisch: *r* (oud of ontstaan uit *z*: *rhota*cisme), *χ* en *w*. Vervolgens vond verandering plaats tot resp. *ê* en *ei* (later soms weer *ai*); in beide

gevallen verandert het eerste element \tilde{a} in \tilde{e} : $\tilde{a}\tilde{e} > \tilde{e}\tilde{e} = \hat{e}$ [\bar{e} enz.], $\tilde{a}\tilde{i} > ei$. Dit wordt dus geslotener (of hoger: “raising”) door assimilatie aan het tweede element. In het Oudsaksisch (en ook in het Oudwestvlaams) veranderde ei later in \hat{e} . Ofri. en oe. \bar{a} kunnen het beste rechtstreeks uit $\tilde{a}\tilde{e}/\tilde{a}\tilde{i}$ worden afgeleid; de latere oudfriese ontwikkeling tot \bar{e} bleef achterwege vóór veldaire vocaal in volgende syllabe waar we dus nog \bar{a} vinden. De eventuele varianten $\tilde{a}\tilde{i}/\tilde{a}\tilde{e}$, hoe dan ook geconditioneerd (waarschijnlijk consonantisch), kunnen oorspronkelijk ook in het Gotisch voorgekomen zijn (zie 5.4 casus).

21.2. Proto-indo-europees > Gemeengermaans

We vergelijken de volgende gotische met latijnse en griekse woorden:

1. got. <i>áiws</i> ‘tijd, eeuwigheid’	lat. <i>aevum</i>	gr. <i>aiōn</i>	pie. * <i>h₂eiw-</i> id.
got. <i>sáir</i> ‘smart’	lat. <i>saevus</i> ‘wreed’	gr. <i>haimōdia</i> ‘pijn	pie. * <i>seh₂i-</i> ‘bijtend’
got. <i>wái</i> ‘wee!’	lat. <i>vae!</i>	gr. <i>ouai!</i>	pie. * <i>wai!</i> id.
2. got. <i>áins</i> ‘één’	lat. <i>ūnus</i>	gr. <i>oinē</i>	pie. * <i>Hoi(H)nos</i> id.
got. <i>gamáins</i> ‘gemeen-’	lat. <i>commūnis</i>	-	pie. * <i>moinis</i>
got. <i>gáits</i> ‘geit’	lat. <i>haedus</i> ‘bok’	-	?
got. <i>sáiws</i> ‘zee, meer’			?

Er zijn twee gevallen te onderscheiden. In het eerste geval is het resultaat $\tilde{a}\tilde{i}$ uit pie. *h₂ei* of *eh₂i*, in het tweede geval (pregermaans) $\tilde{o}\tilde{i}$, later $\tilde{a}\tilde{i}$, uit *h₃ei*, *eh₃i*, *oi*, *Hoi* of *oHi*. We zullen niet al deze oorsprongen illustreren; het kan ook moeilijk zijn om goede voorbeelden te vinden.

In geval 1 correspondeert een gotische *ai* met een latijnse *ai* en een griekse *ai*, in geval 2 met een latijnse *ū* en een griekse *oi*. Binnen geval 1 valt **wai* uit de toon door de $\tilde{a}\tilde{i}$ die evenals de \tilde{a} in het algemeen in de moderne reconstructie niet voor het Proto-indo-europees wordt aangenomen. Wegens de grote verspreiding (het blijft niet tot een deel van het Indo-europees beperkt; vgl. bijv. av. *vayōi*) kan het niet een substraatwoord zijn; de $\tilde{a}\tilde{i}$ moet daarom aan het klanksymbolische karakter van dit woord (het is een tussenwerpsel) worden toegeschreven. In het geval *sáir* kunnen we zoals aangegeven uitgaan van een betekenis ‘bijtend’; gr. *haimōdia* (met *h-* uit *s-*) is een aanduiding voor een soort kiespijn.

Voor geval 2 kunnen we aannemen dat zoals hierboven al aangegeven, eerst in het pregermaans, $\tilde{o}\tilde{i}$ ontstond die in het Protogermaans in $\tilde{a}\tilde{i}$ veranderde en samenviel met de $\tilde{a}\tilde{i}$ van geval 1. In het geval *áins* maakt het niet uit welke laryngaal er vóór de klinker stond (*H*). Gr. *oinē* wordt gebruikt voor de één op de dobbelsteen; PIE **moinis* houdt verband met een wortel **mein-* ‘ruilen’. Het Latijn heeft in geval 2 zoals blijkt een *ū*.

De ontwikkeling van $\tilde{o}\tilde{i}$ in $\tilde{a}\tilde{i}$ loopt parallel aan de verandering van \tilde{o} in \tilde{a} (18.2). Deze parallelie is een aanwijzing dat we voor de oudste fasen inderdaad vocaalcombinaties moeten aannemen. In het schema is dat aangegeven door steeds twee korte vocaalfonemen (met boogjes erboven) te noteren. Voor de oudwestgermaanse talen kunnen we intussen zeker al wel monofonematische diftongen aannemen. Hiervoor ontbreken dan ook de boogjes.

Gáits, een natuur- of een boerderijwoord, is waarschijnlijk gezien zijn beperkte verspreiding een substraatwoord. Die mogelijkheid komt gezien de verspreiding ook in aanmerking voor got. *sáiws* ‘meer’ dat in oorsprong met de plaatselijke toponymie verband gehouden kan hebben.

Van het eerste geval is ook nog een voorbeeld got. *áiz* ‘erts, geld’ dat correspondeert met lat. *aes* ‘ koper en met skrt. *áyas-* ‘ koper, ijzer’ (PIE **h₂ei-es-* oorspr. ‘metaal’). Het Oudhoogduits heeft *ēr* ‘erts,

(edel)metaal'. Ook *háipi* 'heide' (verband houdend met de plaatselijke toponymie), *pláihan* 'vermanen, troosten' (ndl. *vleien*), *stáins* 'steen' en got. *háih*s 'eenogig', lat. *caecus* 'blind' zouden gezien hun verspreiding substraatwoorden kunnen zijn.

21.3. Gemeengermaans > Nederlands

De combinatie *ǣ* wordt hier apart behandeld omdat ze geheel eigen reflexen in het Nederlands heeft (trouwens niet alleen in het Nederlands). Die reflexen zijn in het Standaardnederlands *ei* <ei> en *ē* <e, ee>. We vergelijken een aantal gotische en nederlandse woorden (het Gotisch kan als we van een [ai]-achtige uitspraak, als representatief worden beschouwd):

1. got. <i>sáir</i>	ndl. zeer
got. <i>fáih</i>	ndl. vete (mnl. <i>vede</i> , ohgd. <i>fêhida</i>)
(got. <i>pláihan</i>)	ndl. vleien)
got. <i>áiws</i>	ndl. eeuw
got. <i>sáius</i>	ndl. zee (mnl. gen.sg. <i>sewes</i>)
got. <i>wái!</i>	ndl. wee!
2. got. <i>háils</i> (a-stam)	ndl. heel
got. <i>stáins</i> (a-stam)	ndl. steen
3. got. <i>gáits</i> (i-stam)	ndl. geit
got. <i>háipi</i> 'heide'	ndl. heide

We constateren op grond van deze en vergelijkbare vormen dat het Nederlands *ē* vóór r heeft (vgl. *zeer*, in deze positie, vóór r, duidelijk lang), oude *χ* (vgl. *vete*, maar *vleien*), oude w (vgl. *zee* en *eeuw*) en in de Auslaut (vgl. *wee!*). Die *ē* correspondeert met de *ē* van het Oudhoogduits en het Oudsaksisch. Vergelijk voor het hedendaagse Duits *sehr*, *Fehde*, *flehen*, *Weh!* (voor 'eeuw' heeft het Duits *Jahrhundert* maar vgl. *ewig*). Zoals hierboven al opgemerkt, worden de oude *χ* en w niet altijd meer teruggevonden. Voor de overblijvende gevallen geldt de algemene regel dat we ei vinden wanneer er in de volgende syllabe een i of j stond (3); anders is het weer *ē* (2). Het Nieuwhoogduits heeft steeds ei (ongeveer) [ai] (dialectisch [ɛi]): *heil*, *Stein*, *Geiss*, *Heide*.

We kunnen ons de gang van zaken als volgt voorstellen: ggm. *ǣ* wordt in de periode van het Oudwestgermaans en het Oudnederlands (hier als één periode opgevat) altijd *ê* (*ɛə* > *ɪə*) in de vier genoemde posities, verder ei vóór i of j in de volgende syllabe en in de overblijvende gevallen eveneens *ê*. In de Psalmen vinden we: *kêron* 'keren' (ggm. **kǣrzjǎn*), *wêst* 'jij weet' (ggm. **wǣist*), *heilig* (ggm. *hǣlī-*), *leidon* (ggm. **lǣidjǎn*). De *ê* valt in de nieuwnederlandse periode (o.a. in het Standaardnederlands) met de *ē* ontstaan door rekking (zie 21.5) samen in *ē*. In het schema is voor het Nieuwnederlands *ê/ē* genoteerd. Let op dat in het geval van een r, gevolgd door een j, volgens boven gegeven regel *ê* ontstaat: vgl. *leren* 'onderwijzen' uit ggm. **lǣrzjǎn*. De j is dus van geen invloed. Uit deze vorm blijkt dat de verandering van z in r (rhotacisme) ouder moet zijn dan de verandering van de *ǣ*. Het Gotisch heeft *láisjan* met analogische s.

Dat we ei voor *ǣ* vóór i of j vinden, doet aan i-Umlaut denken. Het voorkomen van deze ei in het westen en het daar ontstane Standaardnederlands spreekt daartegen: (secundaire) Umlaut van lange vocalen of diftongen blijft over het algemeen beperkt tot de oostelijke helft van het taalgebied. Ook lijkt de overgang ouder dan de i-Umlaut. De verklaring van de ei kan zijn dat het tweede element van de diftong als het ware door de volgende i of j is "vastgehouden". Er is eerder sprake van behoud dan van verandering van klank. In het Oudsaksisch evenals in het (West)vlaams verdwijnt de i echter toch door de ontwikkeling ook in dit geval tot *ê*.

Verdere voorbeelden. Vóór (oorspronkelijk) r of oude χ : *eer* (du. *Ehre*); *leen* (du. *Lehen*); *ree* (du. *Reh*), *slee* ‘pruim’ (du. *Schlehe*). Vóór (vroegere) i of j in volgende syllabe: *beide* (osa. *bēthia*); *beitel* (met -il-suffix); (*ver*)*breiden* (waarschijnlijk jan-ww., 1^e klasse zwak, bij *breed*, du. *verbreiten*, ook door latere afleiding *verbreden*); *dreigen* (jan-ww., osa. *thrēgian*); *eigen* (got. *áigin*, du. *eigen*); *klein* (ohgd. *chleini*, du. *klein*); *neigen* (jan-ww., got. *hnáiwjan* ‘vernederen’, du. *neigen*); *reiken* (oe. *ræcean*, jan-werkwoord); *rein* (got. *hráins* i-stam); *spreiden* (oe. *sprædan*, jan-werkwoord); *steiger* (pgm. *staigri-, met Ablaut (ō-trap; zie 8.6) bij *stijgen*); *veil* (ohgd. *feili*, du. *feil*); *veilig* (met nog i in volgende syllabe); (*boek*)*weit* (du. *Weizen* ‘tarwe’, got. *háiteis* id.). In de overige gevallen: *breed* (du. *breit*, got. *bráips* a-stam?); *eed* (du. *Eid*, got. *áiþs* a-stam); *een* (du. *ein*, got. *áins* a-stam). N.B. Een jan-werkwoord of i-stam impliceert en i of j in volgende syllabe; voor een a-stam geldt dat niet. Oe. \bar{a} berust op i-Umlaut van \bar{a} .

21.4. \bar{e} naast ei

De standaardtaal beantwoordt in veel gevallen aan de boven gegeven regels. Er zijn echter nogal wat uitzonderingen die op verschillende manieren kunnen worden verklaard (zie hieronder).

1. We moeten met invloed van verwante woorden (analogie) rekening houden. Zo komt *eik* voor verwacht *EEK* voor (vgl. nog *eekhoorn* en *eek* ‘eikeschors’) mogelijk onder invloed van *eiken* stoff.adj. (mnl. *eikijn*) en/of *eikel* (met oud -il-suffix). Vergelijk verder *geil* (oe. *gāl* ‘dartel’) mogelijk onder invloed van het werkwoord dat erbij hoorde (got. *gáiljan* ‘vrolijk maken’). Omgekeerd kunnen *delen* (naast holl. *deilen*), *helen* (naast holl. *heilen*), *zwemen* en *zweten* \bar{e} in plaats van verwacht ei hebben onder invloed van *deel* (oe. *dāl* maar got. *dáils* i-stam), *heel* (got. *háils* adj. a-stam), *zweem* en *zweet* (oe. *swāt*). In oorsprong zijn het alle vier jan-werkwoorden: vgl. got. *dáiljan* (du. *teilen*), *háiljan* (du. *heilen*), oe. *swæman*, oe. *swætan* (beide met \bar{a}).

2. Vervolgens moeten we rekening houden met ontlening aan dialecten met afwijkende klankverhoudingen of aan het Hoogduits. *Gemeen* in plaats van (holl.) *gemein* (got. *gamáins* i/ja-stam, du. *gemein*), *schede* in plaats van *scheide* (osa. *skêthia* met j <i> in volgende syllabe, du. *Scheide*) en *veeg* adj. (osa. *fēgi*, du. *feige*) in plaats van (antwerps) *veig* kunnen op vlaamse invloed via de schrijftaal berusten; zo’n onverwachte \bar{e} heeft ook het oude jan-werkwoord *smeken* (oe. *smācian*, du. *schmeicheln*). Kasteelnamen op -*stein* (vgl. bijv. het tamelijk westelijke *Loevestein*) wijzen op zuidoostelijke invloed of op een duitse mode (vgl. 14.1). De plaatsnaam *Sassenheim*, oorspronkelijk ‘woonplaats van Saxo’, kan aan immigratie uit oostelijke gebieden worden toegeschreven (Saxo = iemand uit Saksen). Omdat de oudste vormen op -em (< -*heem*) uitgaan, kan -heim hier ook op latere, prestigieuze veroostelijking berusten. Ontleningen aan het Hoogduits zijn *geheim*, *heimelijk* en *heimwee* tegenover *heem* (het tegenwoordige Duits heeft *Geheimnis*); vgl. got. *háims* ‘dorp’, oude \bar{o} -stam, dus zonder i of j in volgende syllabe. Ontleend aan het Hoogduits via godsdienstige taal zijn *heil* en *Heiland* (bij *helen*). Verder wijzen ook *beitsen* (du. *beizen*), *mein(eed)* (bij *menen* ‘verklaren’), *reis* (ohgd. *reisa*, zonder i of j in volgende syllabe) met daarbij *reiziger* (mnl. *reiser*) en *weigeren* in duitse richting.

3. Ook verschil in accent van invloed zijn. Zo kan de afwisseling -heid/-heden teruggaan op sterk c.q. zwak accent, met een latere verdeling naar onverbogen en verbogen vorm.

We moeten ten slotte ook met verschillende grondvormen rekening houden. Het gevolg daarvan is alternantie van \bar{e} en ei zoals in *gereed* naast *bereid*, resp. een oude a- en een oude ja-stam (vgl.

got. *garáips* a-stam, ohgd. *bireiti* ja-stam). *Bereid* kan overigens ook in verband gebracht worden met *bereiden* (got. *garáidjan*). Ook voor *teken* naast holl. *teiken* en *vlees* naast holl. *vleis* kunnen we uitgaan van dubbelvormen: vgl. got. *táikn* a-stam naast *táikns* i-stam en ono. *flesk* naast *fleski* ‘spek’. De vormen *menen* (*mainōn) en (holl.) *meinen* (*mainjan) kunnen op dezelfde manier verklaard worden. Voor *deel* zijn we onder punt 1 hierboven uitgegaan van een vorm zonder i of j in volgende syllabe; blijktens het Gotisch (zie onder genoemd punt) kwam daarnaast ook een vorm met i voor. De hollandse vormen met ei zijn uit de standaardtaal geweerd.

Een leenwoord uit het Latijn (*magister*) of het Oudfrans (*maistre*) is *meester* dat ook als *meister* voorkomt. De vocaal in dit woord gedraagt zich getuige het feit dat *meister* frequent voorkomt in het Hollands, als *ai* met i of j in volgende syllabe; ook *miester* komt wel voor. De vorm met ee, *meester*, komt echter in het zuidelijke Middelnederlands en ook tegenwoordig wel heel ver naar het oosten voor. Verder komt in het oosten *meister* zeer verspreid voor, ook in het noordoosten waar we *measter* zouden verwachten (zie par. 6 dit hoofdstuk). Op grond van deze gegevens is het ’t beste om van het Frans uit te gaan: de oude franse vorm met ai leverde in het Nederlands een vorm met ei op (vgl. nog *grain* – *grein*, *palais* – *paleis*, *plaisier* – *pleizier*, de latere franse vorm met *ê* een vorm met *ē*: fra. *mestre* > ndl. *meester* (vgl. nog *feest* uit *feste*, nu *fête*, *beest* uit *beste*, nu *bête*). Een vorm met *ē* of *ei* is blijkbaar soms als een oud ai-woord gereïnterpreteerd: vandaar *miester*. Voor de standaardtaal is in ieder geval onder vlaamse c.q. schrijftaalinfluens de keuze op *meester* gevallen.

21.5. *Samenval van klanken*

De ei uit *ai* is al in het Middelnederlands samengevallen met de ei uit *ē* vóór nasaal plus dentaal en de ei uit de owgm. klankgroepen *āg(i)*, *īg(i)* en *ēg* (zie 18.7 en 19.6). Vgl. *heide* (ei uit *ai*), *einde* (ei uit *ē* vóór nasaal plus dentaal) en *zeide* (ei uit *āg(i)*). De ei valt later samen met de ei <ij> die door diftongering ontstaat (zie hoofdstuk 26).

Zoals opgemerkt is de *ê* uit *ai* in het Standaardnederlands samengevallen met de *ē* die ontstaan is door rekking (zie 18.6 en 19.4): *steen* (*ê*), *veen* (*ē* uit *ē* uit *ā*), *geven* (*ē* uit *ē*), *schepen* (*ē* uit *ī*). Vóór r moet er al van oudsher samenval geweest zijn: [I:]. Ter onderscheiding spreken we van *vanouds lange* en *gerekte vocaal* c.q. *ee*. Het verschil tussen de beide vocalen moet in sommige hollandse dialecten, in ieder geval in het zich ontwikkelende Standaardnederlands, al vroeg verdwenen zijn. Spiegel in zijn *Twe-spraack* (1584) vermeldt het verschil niet; Ten Kate (*Aenleiding*, 1723) betreurt het verdwijnen ervan in Amstelland en Rijnland (Amsterdam, Leiden), vermeldt het echter nog voor Maasland (Rotterdam). De *vanouds lange* en de *gerekte ê/ē* lopen wat dit betreft niet in de pas bij de *vanouds lange* en *gerekte ô/ō* (zie 22.4) waarbij het verschil veel langer bleef bestaan. De verklaring kan zijn dat er in het hollandse dialect maar weinig woorden met *ê* = *Iə* bestonden: vaak kwam namelijk, vooral vóór dentaal, *ie* [i], dus geslotener dan *Iə*, voor. Deze *ie* wist zich veel langer te handhaven waardoor er in feite géén samenval was; deze klank werd echter in het Standaardnederlands niet geaccepteerd. In het nadeel van de *ê* kan ook gewerkt hebben dat er al een belangrijke overeenkomst in spelling was: bij beide <ee> in gesloten lettergreep (zie verder beneden). De *ie*-vormen zijn goed bekend uit de hollandse kluchten van de 17^e, 18^e eeuw, in de taal van boeren en buitenlui die met die vormen als boers werd gekenschetst. In Bredero’s *Klucht van de Koe* vinden we: *ien*, *gien*, *giesten* ‘geesten, vrolijke kwanten’, (*ick*) *mien*, *miest*. In sommige dialecten, bijvoorbeeld het Katwijks en het Schevenings, kunnen we deze *ie*-vormen nog terugvinden. Ze komen ook in toponiemen voor, bijvoorbeeld in een straatnaam als *De Mient* (Rotterdam).

Hoewel het verschil tussen *gerekte* en *vanouds lange ê/ē* al vroeg, in de standaardtaal en in dialecten, verdween, werd over het algemeen het verschil in spelling nog lang gehandhaafd, zoals

nog in de spelling De Vries en Te Winkel (1863): enkel <e> in open lettergreep bij de gerekte klank, dubbel <ee> bij de vanouds lange. Pas bij de officiële spellingwijziging van 1946/47 is dit verschil verdwenen, in het onderwijs in Nederland al eerder (door toedoen van minister Marchant, 1934).

Ook in gesloten lettergreep werd (in de 18e eeuw in het Zuiden) wel verschil gemaakt: <geéft> met gerekte ē tegenover <deel> met vanouds lange, in open lettergreep <geven>, <deelen>. Dit kon ook met gelijkvormigheid bij de gerekte klank gecombineerd worden: <geéft> – <geéven>. Daarnaast werd in het Noorden in het voetspoor van Vondel een morfologisch gefundeerd systeem gehanteerd: dubbel <ee> vanwege de gelijkvormigheid. Men spelde dus zowel <geeven> als <deelen> met dubbel <e> op grond van <geef> en <deel> maar <zege> (met gerekte ee) en <teken> (met vanouds lange ee; got. *táikns*) beide met enkel <e> omdat vormen als <zeeg> en <teek> niet voorkwamen. Volgens een syllabisch systeem spelde men onafhankelijk van de etymologie steeds <e> of <ee> in open lettergreep.

Voor het Middelnederlands moeten we zeker met uitspraakverschil tussen vanouds lange klank en gerekte klank rekening houden. Vooral in vlaamse teksten komt het in de spelling op de aangegeven wijze naar voren: vgl. <steene>, <eene>, <heele> (got. *stáins*, *áins*, *háils*), ook <beede>, <cleene>, <ghereeden> (got. *bái*, ohgd. *chleini*, got. *garáidjan*; stndl. *beide*, *kleine*, *bereiden*) tegenover *vene* (got. *fani* met i-Umlaut plus rekking), *geven* (got. *giban*; rekking van oude ě), *sede* (osa. *sidu*; rekking van oude ĩ). Vergelijk ook <leenen> ‘te leen geven’ tegenover <lenen> ‘leunen’. Verder vinden we in het Westvlaams van de 14^e eeuw vaak <ei> voor gerekte ē, bijv. <weigen> (plur. van *weg*), welke spelling we niet voor de vanouds lange klank aantreffen. Spellingen met <ee> voor gerekte klank kwamen echter ook voor. Op uitspraakverschil wijst ook dat woorden met de beide klanken niet op elkaar rijmen. Hoe het verschil in het Middelnederlands precies is geweest, is moeilijk te achterhalen, nog *ea* of al *Io* voor de vanouds lange klank tegenover ē voor de gerekte? De vormen met *ie*, vooral weer vóór *dentaal*, vinden we al in het Middelnederlands terug.

De beide klanken plus de korte ě en de Umlauts-ē uit *ā* (zie 24.5) werden in het Middelnederlands dus aanvankelijk (tamelijk) systematisch van elkaar onderscheiden: de ě, alleen in gesloten lettergrepen voorkomend, steeds als <e>; de gerekte klank plus de Umlauts-ē, beide alleen in open lettergrepen voorkomend, eveneens als <e> (de gerekte soms als <ei>); de vanouds lange klank (als hij geen *ie* was) steeds als <ee>. Een orthografisch probleem ontstond toen (o.a. door de sjwa-apocope) de gerekte klank steeds vaker in gesloten lettergreep kwam te staan: <ee> kon dan daarin zowel de gerekte als de vanouds lange klank aanduiden. Ook in de oude spelling- De Vries en Te Winkel kon <ee> in gesloten lettergreep zowel de (etymologisch) vanouds lange als de (etymologisch) gerekte klank aanduiden. In het Oudnederlands (waarin bij de vocalen geen lengteverschillen werden aangegeven en waarin aanvankelijk nog geen rekking had plaatsgevonden) werd zowel voor ě als voor ê <e> gebruikt: <gewelde> (datiefvorm van ‘geweld’ met i-Umlaut van *ā*), <gevon> ‘geven’ met pas latere rekking van ě tegenover <heton> ‘heten, noemen’, <furitekin> ‘voorteken’ met de vanouds lange klank (got. *háitan*, *táikns*). Wijst dit op een [ɛ]-achtige uitspraak van de ê (zoals hierboven aangenomen)?

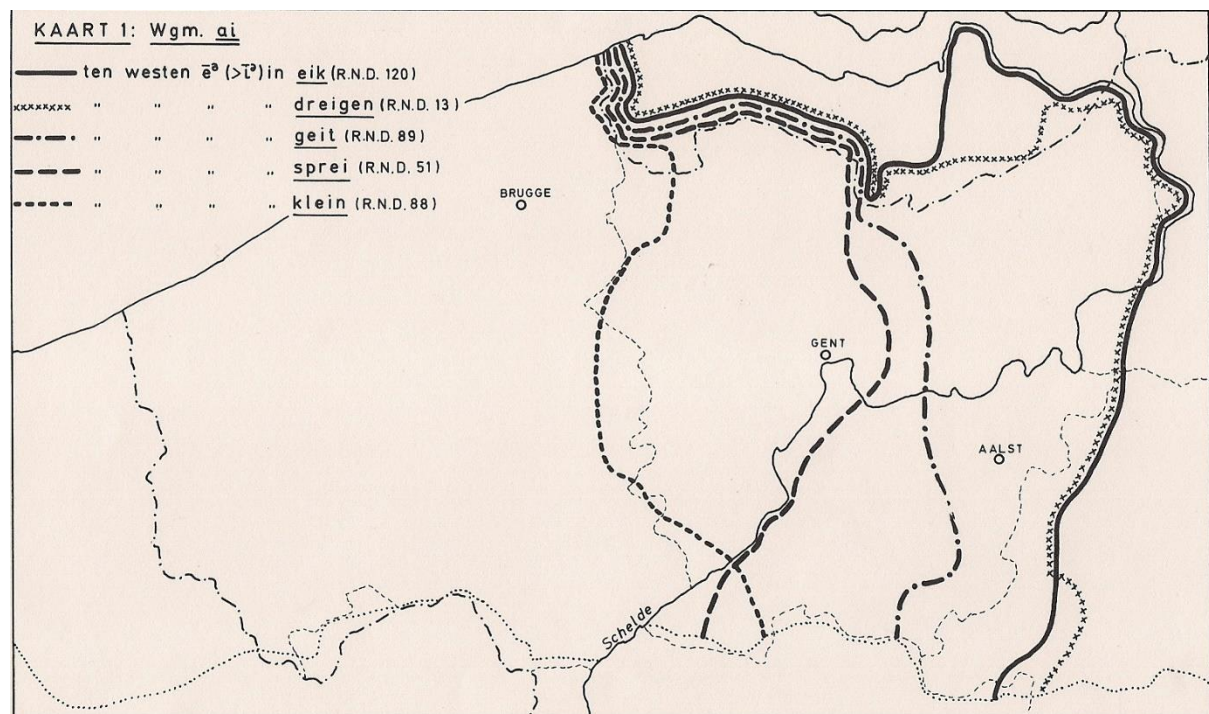
De ê wordt in de historische grammatica traditioneel (auditief-impressionistisch) wel de *scherplange* en de ē de *zachtlange ee* genoemd. Deze terminologie mag niet – ten onrechte – suggereren dat de beide klanken fonologisch gezien nog iets gemeen hadden. Deze suggestie wordt versterkt door de overeenkomst in spelling in gesloten lettergreep. Er konden (c.q. kunnen) echter betekenisverschillen voorkomen: vgl. bijv. mnl. *bede* ‘gebed’ en *beede* ‘beide’. Men spreekt voor de standaardtalige ē op historische gronden ook wel van *vanouds lange* en *gerekte ē*. De notaties ê en ē kunnen in de historisch grammatica gebruikt worden

om herkomst aan te duiden: stndl. *steen* heeft dan een ê, *weten* een ē. Synchron is dit voor het Standaardnederlands niet verantwoord omdat daarin de klankwaarde steeds [e.], vóór r [I:] is. In dit boek worden ē en ê op fonetisch/fonologische gronden uit elkaar gehouden, als resp. [e.] in het eerste en [ɛə] dan wel [Iə] in het tweede geval. Ook kan van *vanouds lange of gerekte klank* c.q. ē worden gesproken.

21.6. Regionale aspecten

(Zie voor deze aspecten in verband met het Middelnederlands ook de vorige paragraaf)

Het Vlaams heeft ten koste van de ei ook wanneer in de volgende syllabe een i of een j stond, een duidelijke voorkeur voor de ê (uit ei) met als hedendaagse klankwaarde meestal [Iə]; dit geldt vooral voor West- en Frans-Vlaanderen terwijl Oost-Vlaanderen een overgangsgebied vormt. Kaart 20 laat zien dat het beeld duidelijk lexicaal diffuus is. Bij *eigen* komen alleen in het uiterste zuidwesten ê-vormen voor terwijl deze in het Middelnederlands nog een ruime verspreiding hadden. In het woord *ei* (met auslautend vocalisme) hebben we praktisch overal diftong. Het oostelijke Limburgs heeft evenals het Hoogduits over het algemeen steeds ei (ai), met uitzondering van de bekende vier posities (ē). Per dialect kan dit verschil echter verschillend voor de dag komen, bijvoorbeeld ook als ē tegenover ie (Genk). En zo heeft het dialect van Elsloo *stein* maar met de positie vóór r *mjè* ‘meer’ (roermonds *meer*).

Kaart 20: spreiding van ê tegenover ei (uit Taeldeman 1978; zie daarin kaart 1)

Met beide gegevens moeten we rekening houden bij middelnederlandse teksten. In de vorige paragraaf hebben we al vlaamse voorbeelden als *beede* voor *beide*, *cleene* voor *kleine*, *ghereeden* voor *bereiden* leren kennen. Bij de limburgse Hendrik van Veldeke (*Sint Servaeslegende*) vinden we *weit* voor *weet* (got. *wáit*, du. *weiss*), *eyne* voor *eene* (got. *áins* a-stam, du. *ein*), *gheheiten* voor *gheheeten* (got. *háitans*, part.pret., du. *geheissen*). Vergelijk in dit verband ook de onl. vorm

stein in de Psalmen. Vormen met *ei* bleven in het Middelnederlands overigens niet tot Limburg beperkt; zo blijkt in de 13^e eeuw Utrecht *geist* en *lein* (du. *Lehen*) te kunnen hebben. Hedendaags Vlaanderen heeft nog verschil tussen vanouds lange en gerekte klank: (meestal) *Iə* tegenover *ē*. Hierbij sluit een gebied aan dat Zeeland en aangrenzende delen van Holland (plus Utrecht) en Brabant omvat. Ouder Westbrabants had stijgende diftong bij de vanouds lange, niet bij de gerekte klank: vgl. *tjikene* ‘tekenen’ met *rekene*. Het Kempisch heeft overigens *ē*. Vormen met *ie* (al dan niet met naslag, d.w.z. een lichte sjwa) vinden we niet alleen in het noorden: op de Waddeneilanden, in Noord-Holland en in het IJsseldeltagebied annex de Vechtstreek en de zuidwestelijke helft van Drente, maar ook in het zuiden: in Oost-Vlaanderen en Belgisch-Brabant. Het verschil tussen [Iə] en [iə] is echter niet altijd duidelijk te horen. De ontwikkeling kan geweest zijn owgm. *ê = ěě (ē of εə) > Iə > iə* met vernauwing van het eerste en verdoeffing van het tweede element. Opmerkelijk is dat *ie* vaak vóór *n* voorkomt: *ien, gemien, stien* enz. Dialectisch zijn nog voorbeelden van de foneemoppositie terug te vinden, bijvoorbeeld bij het paar *week* ‘zeven dagen’ (du. *Woche*) met de gerekte – *week* ‘zacht’ (du. *weich*) met de vanouds lange *ee*. Vergelijk ook het al in de vorige paragraaf genoemde mnl. paar *bede – beide*. Voor Limburg met *ei*, maar *ē* in de vier posities en in het zuidoosten ook in de andere posities zie hierboven (en zie 19.7 waar het om de gerekte klanken gaat: *gevel, netel; aezel, naetel; laeve, aete*); in plaats van *ē* of *ei* kan ook een *ie*-achtige klank voorkomen. Een diftong (behalve vóór *r* enz.), namelijk *ai* (*stain*), heeft ook Groningen naast *ē* voor de gerekte klank. Deze diftong vinden we ook in Vriezenveen. Twente-Achterhoek heeft een zuivere monoftong *ē* (met nuances) maar *εa* in de *i/j*-positie (*klèèn*). Dit verschil komt, waarschijnlijk omdat het een combinatorische variant betreft, in het Oudsaksisch niet in de spelling tot uitdrukking: vgl. (naast *stên*) *hwêti* ‘tarwe’ (du. *Weizen*, ndl. (boek)*weit*). Zie ook voor de gerekte klanken in Twente 19.7 (*gieævel/gevvel, nettn; ieæzel/ezzel, nettel; laeavn/laewwn, aettn*).

Evenals de *ē* ontstaan door rekking (19.7) laat de hier besproken *ē* in het westen diftongering in de richting van *ei* horen. Vooral in Holland is die diftongische uitspraak te horen; men spreekt dan ook wel van de Randstaddiftongering: de uitspraak van *ē* gaat in de richting van *ei* (*heel > heil*). In het (noordelijke) Standaardnederlands is een licht diftongische uitspraak geaccepteerd; deze is vooral te horen in de Auslaut of vóór een klinker: *zeej/zeejen*. In geaffecteerd Nederlands wordt uit reactie de *ē* zuiver monoftongisch uitgesproken; een dergelijke monoftongische uitspraak horen we ook bij oostelijke en zuidelijke sprekers. Vóór *r* is zoals reeds opgemerkt een duidelijk lange monoftong [I:] zeer algemeen: vgl. *heer*; het oude Leids had echter *Heire(pouretje)* ‘Herenpoortje’ en de aanspreekvorm *meheir* (tussen de diftong en de *r* is een lichte sjwa te horen). Een gerekte *ē* heeft bijvoorbeeld *weren* (got. *warjan*). Dialectisch is een [I:] ook wel (vooral) vóór *l* of *w* te horen, bijv. in *heel, eeuw* (met vanouds lange *ee*), *meel* (met gerekte).

Voor regionale varianten van de *ei* zie 27.8. Het 17^e-eeuwse Hollands (vgl. par. 4 dit hoofdstuk punt 3) heeft een zekere voorkeur voor *ei*, bijv. in *vleis* en *teiken*; opmerkelijk zijn de vele *ei*'s (meestal in plaats van vanouds lange *ee*) in het Westfries. Deze voorkeur is gezien vormen uit de 14^e tot de 16^e eeuw oud; *vleis* is overigens ook een noordoostelijke vorm. Ingweoons is de ontwikkeling van *ai* tot *ā*; vgl. oe. *stān*, modern eng. *stone*. Resten treffen we aan in *Haamstede* (eng. *home*) naast *Heem(stede)* en (*Sassen*)*heim* met opvallende *ei* (zie weer par. 4) en in *Gaast(erland)*, *Oldegaast*, ook met verkorting *Grote Gast*, naast *geest* ‘geestgrond’ in bijv. *Oegstgeest* (zie over deze plaatsnaam meer in 10.6). Vooral noordhollands maar ook gronings, noord- en middendrents is de *ō* in bijv. *toon* ‘teen’ (fri. *tean* met *Iə* uit ofri. *ā*).

Uit de friese vorm *tean* blijkt dat we in *toon* niet met een frisisme te maken hebben. We vinden deze \bar{o} ook in (*flik*)*flooien* (vgl. *vleien*), *moot* (vgl. got. *maitan* ‘snijden’; ook in de standaardtaal doorgedrongen), *roof* ‘knot garen’ en *roop* ‘touw’ (vgl. *reep*). Ook in de beide laatste woorden heeft het Fries <ea>: *reaf*, *reap*, in *moat* echter <oa> [o.ə] (waarschijnlijk onder nld. invloed) en in het eerste aai: *flaai*. De \bar{o} in de genoemde woorden kan aan hypercorrecte substitutie worden toegeschreven: toen de ingweoonsprekenden op het nederfrankische Hollands overgingen, moesten zij hun \bar{a} voor ogm. au (vgl. 10.4 L4 en zie 22.5) vervangen door \hat{o} (*haach* ‘hoog’ werd dus *hōch*); bij vergissing konden ze dat ook met een \bar{a} uit ogm. ai doen, vandaar *toon* enz. Bij deze verklaring kunnen twee vragen gesteld worden. Ten eerste: waarom komt ook niet de omgekeerde hypercorrectie voor, namelijk dat \bar{a} voor pgm. $\bar{a}u$ vervangen werd door de nederfrankische representant van ogm. ai, nl. \hat{e} of ei? Het antwoord kan zijn dat de \bar{a} voor ai in het Fries (en we zouden dat ook voor het Noordhollands kunnen aannemen) in veel gevallen een \bar{e} geworden was. De klankcorrespondentie nholl. \bar{a} – nederfrankisch \hat{o} kwam daardoor zeer veel vaker voor dan de correspondentie nholl. \bar{a} – nederfrankisch \hat{e} of ei. Ten tweede: we vinden zoals we gezien hebben, \bar{o} (via \bar{a}) voor ai ook in het Engels: vgl. *toe* ‘teen’ en *rope* ‘touw’. Kan daar geen verband mee zijn? Met andere woorden: is er wellicht sprake van een ingweoonse ontwikkeling? De ontwikkelingen komen echter te laat om nog aan samenhang te denken; bovendien is er in het Engels van veel meer regelmaat sprake; vgl. bijv. ook *stone* ‘steen’, *home* ‘heem, heim’. Opmerkelijk is wel het nogal grote aantal ontsporingen.

Aantekeningen

Zie Schönfeld par. 63 e.v. en Weijnen 1991 par. 20. Zie ook de commentaren in deel 2 van de FAND. Hierin wordt de groningse ei gezien de samenval met de representant van e_2 en eo met diftongering uit ie verklaard. De vriezenveense diftong zou een westfaals relict kunnen zijn. De hollandse ei's zouden op een oude trend in de richting van algemeen ei kunnen wijzen; [ɛ]-achtige klanken worden voor het conservatieve Katwijkse en Schevenings genoemd. In het commentaar III.4.1.0 in FAND deel 2 wordt gewezen op een intrigerend samenvallen van isoglossen; zie hiervoor de aantekeningen bij hoofdstuk 23. Zie voor kaarten: ANKO 16 (stenen), 17 (klein). Daan en Francken nemen in de ANKO aan dat althans bij *klein* Holland en Zeeland oorspronkelijk op vlaams standpunt stonden. De vorm met ei zou dan op vreemde invloed via ambtelijke taal berusten. Zie voor het bifonematische karakter van $\bar{a}ë$ en $\bar{a}i$ Van Coetsem 1964. De klankwaarde van \hat{e} is waarschijnlijk in eerste instantie tweetoppig geweest. Van Leuvensteijn (1995, ook 1995a) neemt voor de ontwikkeling naar het Nederlands toe niet, zoals in dit hoofdstuk gedaan is, zijn uitgangspunt in ovgm. \hat{e} en ei maar in de oorspronkelijke diftong ai en probeert de verschillende dialectische varianten die daaruit ontstaan zijn, vanuit de interne dynamiek binnen de diftong te verklaren. Die dynamiek houdt tweeërlei in, namelijk anticipatie (het eerste element probeert op het tweede te anticiperen) en reductie (het tweede element verdoft geleidelijk aan tot sjwa). Dus ai > $\bar{a}i$ > ei enz., maar ook > $\bar{a}ə$ enz. Is er een sjwa ontstaan, dan stopt de anticipatie omdat er niets meer te anticiperen valt. Omdat het tweede element sneller verdoft wanneer er in de volgende syllabe een i of j staat, stopt ook de anticipatie in dat geval sneller. Het stadium I \bar{a} wordt dan niet bereikt. Zie voor de overgang van ei in \hat{e} Van Loon (2014) die de ontwikkeling in West-Vlaanderen verklaart uit een vroeg verdoffen van in casu de factor i in volgende syllabe (blz. 123). Over de spreiding van \hat{e} en ei in het westelijke Middelnederlands handelt Van Loey 1967. Seynave (1995) verklaart de afwisseling van \bar{e} en ei uit de interactie van middelnederlandse dialecten. Goossens (FAND deel 2 commentaar blz. 273-274) vermoedt op basis van een overigens gering aantal frans-vlaamse woorden met ei bij vroegere i of j in volgende syllabe dat ook Vlaanderen oorspronkelijk onder die condities ei had die vervolgens lexicaal diffuus door “vanouds lange ee” is vervangen.

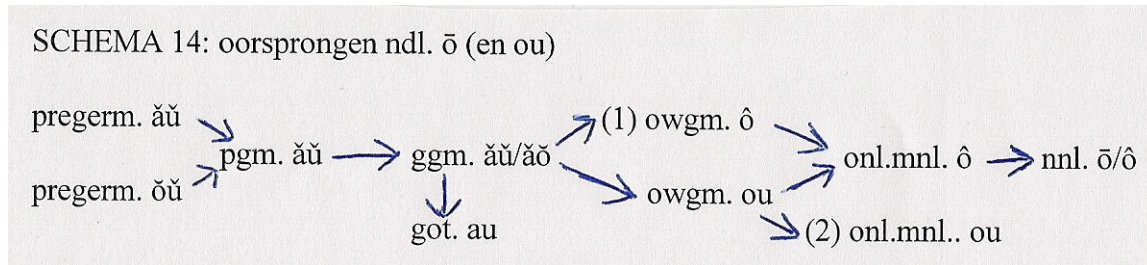
Voor <ee>-spellingen voor gerekte vocaal in het Middelnederlands zie de kaarten 85 en 86 in Berteloot 1983 en voor <e> voor vanouds lange ee in gesloten syllabe kaart 93. Zie verder ook kaarten 94 en 95 voor (o.a. utrechts) *geist* en *lein*. Over de <ei>-spellingen voor gerekte klank in het Laat-Middelbrugs zie Willemyns in Van den Toorn e.a. 1997, 204. Deze <ei>-spellingen gaven het resultaat van verkorting aan en moeten z.i. worden onderscheiden van de <ei>-spellingen bij Jacobs 1911 en Haverbeke 1955. Zie voor recente tijd Taeldeman 1978: 8-9 en daarin kaart 1, hier overgenomen als kaart 20. Voor *eigen* zie kaart 132 in deel 2 van de FAND, voor de middelnederlandse situatie kaart 117 in Berteloot 1983. De alternatieve verklaring van *Sassenheim* berust op een suggestie van Michiel de Vaan. De verklaring van *meister/meister* uit twee stadia van een oudfrans woord is uit Stroop 1995.

Over de spelling van gerekte en vanouds lange ee zie Van der Sijs 2004, 174-176, Rutten 2009 of Rutten Vosters 2010 voor de 18^e en 19^e eeuw, speciaal in het Zuiden, en Rutten en van der Wal 2014, op basis van “brieven als buit”

(zie 14.6), voor de 17^e en 18^e eeuw in Holland en Zeeland. Uit laatstgenoemde publicatie blijkt dat onder invloed van Amsterdam (waar het verschil tussen de beide “ee’s” verdwenen was) de zeeuwse scribenten (voor zover ze zich aan een regel houden) tegen de fonologie van het dialect in op het syllabisch systeem overgaan en steeds <ee> gaan schrijven. Over de voorkeur van het 17^e-eeuwse Hollands voor ei zie Schönfeld 1970, 75. Zie Pannekeet 1995, 81-82 voor woorden met ei (meestal in plaats van ê) in het Westfries. Over hypercorrect noordhollands enz. *ō* zie Bremmer 1993 of 1997. Zie echter al Heeroma 1950 en 1952. De representatie van owgm. ai in het Oudfries wordt behandeld in De Vaan 2011. Voor de representatie ervan in het Twents zie Bezoen 1938, 21-22. En zie voor heel Overijssel Entjes 1958. En verder Entjes 1963 over *menen* tegenover *meinen*, die de mogelijkheid openhoudt dat westelijk *menen* ondanks de *ē* teruggaat op een vorm met “Umlautsfactor”. In het Land van Loon (zie Goossens FAND deel 2 commentaar blz. 274) is er alleen maar sprake van ei maar is de oude splitsing in ei en “vanouds lange ee” toch te horen aan verschil in toon: in het eerste geval is er wisselende toon (stoottoon of sleeptoon), in het tweede steeds stoottoon (vgl. 33.9). Zie over de fonetische representanten van *ē* en ei in het Westlimburgs ook Goossens 2011. Zie Van Durme 1986 voor de situatie in het Zuidoostvlaams. Zie voor *toon* ‘teen’ in Drenthe kaart 5 in Kocks 1970. Voor de westbrabantse voorbeelden met stijgende diftong zie Heestermans & Stroop 2002. Voor de etymologie van *steen* en got. *háihš* zie ook Kroonen 2013: mogelijk komen deze woorden niet uit een substraat.

22. GGM. äŭ

(1. Gemeengermaans, 2. Proto-indo-europees > Gemeengermaans, 3. Gemeengermaans > Nederlands, 4. Samenval van ô uit äŭ met ô ontstaan door rekking, 5. Regionale aspecten, Aantekeningen)

(1) = voor r, (oude) χ en dentaal

(2) = vóór w

N.B. Ook nu is de waarschuwing op haar plaats dat we bij Oudgermaans aan dat deel ervan of dat deel van het oudwestgermaanse continuüm waarop het Nederlands teruggaat.

22.1. Gemeengermaans. Gotisch

Voor het Protogermaans wordt de foneemcombinatie äŭ aangenomen. Er kan bij deze combinatie in het Gemeengermaans sprake geweest zijn van een afwisseling äŭ/ǣ zoals daarvan in het algemeen bij ŭ/ǣ sprake was (zie 20.1). In oude bronnen wordt <au> naast <ao> aangetroffen. Het Gotisch kan met au, traditioneel aangegeven als <áu>, als (ten dele) representatief worden beschouwd. Hoogst waarschijnlijk sprak Wulfila echter geen au meer uit maar een lange monoftong \bar{a} zie 5.23. Vergelijk de volgende voorbeelden:

1. got. hláupan ‘springen’	osa. hlôpan	ohgd. hloufan
got. áugo ‘oog’	osa. ôga	ohgd. ouga
2. got. áuso ‘oor’	osa. ôra	ohgd. ôra
got. háuhs ‘hoog’	osa. hôh	ohgd. hôh
got. stáutan	osa. stôtan	ohgd. stôzan

We zien dat de ggm. äŭ/ǣ in het Oudsaksisch steeds als ô teruggevonden wordt, in het Oudhoogduits alleen vóór r, χ en dentaal; in andere posities vinden we in het Oudhoogduits nog een diftong: ou (nhgd. au); vgl. *ôra*, *hôh*, *stôzan*, maar met ou: *hloufan*, *ouga* (nhgd. *Ohr*, *hoch*, *stossen*; *laufen*, *Auge*). Een schijnbare uitzondering is bijv. *Rauch* (*rook*) met au vóór χ ; hier is de χ secundair, namelijk ontstaan uit k door de Hoogduitse Klankverschuiving (zie 9.4.2). De s in got. *áuso* wisselde af (grammatische wisseling: zie 36.8) met een z, later r (rhotacisme) in de andere talen. De <h> op het eind in *hôh* moet als χ worden uitgesproken. Voor het schema hebben we aangenomen dat de monoftongering eerst vóór r, χ en dentaal plaatsvond, daarna ook, in het Oudnederlands (en het Oudsaksisch), in andere posities. Het Oudfries heeft in de regel \bar{a} , het Oudengels $\bar{e}a$ [ɛ:ɑ]: vgl. bij got. *hláupan* resp. *hlāpa*, *hlēapan*; bij got. *áuso* resp. *āre*, *ēare*. Aan ofri. \bar{a} en oe. $\bar{e}a$ kan gegeneraliseerd $\bar{a}o$ ten grondslag liggen. In het Oudsaksisch vinden we $\bar{o}u$ vóór w niet als ô maar als diftong terug: osa. *skauwon* (nld. *schouwen*). Vergelijk ook osa. *hauwan*, nld. *houwen* (onl. *houwan*).

Voor de verdeling van ggm. *ǣ̃/ǣ̃ð* (die echter niet door de oudste runeninscripties met steeds <au> wordt bevestigd) kunnen we denken aan a-Umlautscondities en/of consonantische invloed. Vergelijk het in 20.1 behandelde optreden van *ū* en *ō* in het Gemeengermaans. Voor de oudste fase van het Oudwestgermaans moeten we in ieder geval de volgende verdeling aannemen: ao vóór r, *χ* en dentaal, au elders, dus met consonantische conditionering. We vinden hier weer een zekere overeenkomst met de consonantische factoren in het Gotisch: oude r of r uit z, *χ*, daarnaast in dit geval ook dentaal. Op *ū* en *ō* in het algemeen, buiten de combinaties in kwestie, is deze herverdeling niet van toepassing. Daarna vindt ook hier vernauwing (raising) van het eerste element plaats tot resp. *ō* en *ōū*. Assimilatie aan het tweede element is hier in het spel. De eventuele varianten *ǣ̃/ǣ̃ð*, hoe dan ook geconditioneerd, kunnen oorspronkelijk ook in het Gotisch voorgekomen zijn (zie 5.4 casus).

22.2. Proto-indo-europees > Gemeengermaans

We vergelijken een paar gotische met latijnse en griekse woorden:

1. got. <i>áukan</i> ‘vermeerderen’	lat. <i>augēre</i> id.	gr. <i>auksanein</i> id.	pie. * <i>h₂eug-</i> id.
got. <i>áuso</i> ‘oor’	lat. <i>auris</i> id.	lit. <i>ausis</i> id.	pie. * <i>h₂eus-</i> id.
2. got. <i>ráuþs</i> ‘rood’	lat. <i>rūfus</i> id.	(gr. <i>eruthros</i> id.)	pie. * <i>h₁roudh-</i> id.
got. <i>háusjan</i> ‘horen’	-	gr. <i>akouein</i> id.	pie. * <i>kouh₁-</i> id.
got. <i>háuhs</i> ‘hoog’	-	lit. <i>kaūkaras</i> ‘heuvel’	pie. * <i>kou-k-</i> ‘bocht’
got. <i>stáutip</i> ‘hij stoot’	(lat. <i>tundit</i> id.)	(skr. <i>tudáti</i> id.)	pie. *(s)toud- id.
got. <i>hláupan</i> ‘springen’	-	-	?

Er zijn twee gevallen te onderscheiden. In het eerste geval is het resultaat *ǣ̃* uit pie. *h₂eu* of *eh₂u*, in het tweede geval (pregermaans) *ōū*, later *ǣ̃*, uit *h₃eu*, *eh₃u*, *ou*, *Hou* of *oHu*. We zullen niet al deze oorsprongen illustreren; het kan ook moeilijk zijn om goede voorbeelden te vinden.

In de beide voorbeelden onder geval 1 komen we bij de proto-indo-europese oorsprong **h₂eu*. Met *áukan* kan ndl. *ook* in verband worden gebracht. In geval 2 komen we ook steeds bij dezelfde oorsprong **ou* terecht (het effect van *h₁* in het geval *háusjan* is te verwaarlozen). In het eerste geval hebben ook het Latijn en het Grieks een au-klank, in het tweede vinden we in het Latijn een *ū* evenals in het Grieks <ou>. In dit geval zal het Germaans (Pregermaans) eerst *ōū* gehad hebben die vervolgens *ǣ̃* werd, parallel aan enkele o en oi (zie 18.2 en 21.2), en samenviel met de *ǣ̃* van geval 1. Het griekse *eruthrós* laat een nultrap zien (zie 8.6; **h₁rudh-*); de e- in de Anlaut gaat terug op de *h₁*- in de wortel. De anlautende *ǣ̃* in *akouein* moet uit een voorvoegsel verklaard worden. Met *háuhs* valt ook nog litouws *kaūkas* ‘buil’ te vergelijken. Ook bij *stáutan* verdienen de vergeleken vormen toelichting: zowel de latijnse als de oudindische vorm missen de anlautende s (een wisselende s: “s-mobile” die binnen het Indo-europees heel gewoon is: vgl. eng. *to melt* – ndl. *smelten*, ndl. *links - slinks*) en beide vertonen ook een nultrap (**tudh-*) terwijl het Germaans een *ō*-trap vertoont (8.6). De latijnse vorm bevat bovendien een n-infix (een presens-n).

Hláupan komt gezien de beperkte verspreiding in aanmerking om als een substraatwoord te worden beschouwd. In het geval van de wortel **pau* ‘weinig’ (vgl. got. *fawái* ‘weinigen’) is behalve lat. *pauper* ‘arm’ ook gr. *pauros* ‘klein’ verwant.

Het bifonematische karakter van de vocaalcombinaties in de oudste fasen komt ook hier duidelijk naar voren: de *ǣ̃* ondergaat steeds dezelfde veranderingen onafhankelijk van wat volgt. Voor het

Oudwestgermaans kunnen we intussen monofonematische diftongen aannemen. Vergelijk voor de parallellie met *ǣ* enz. 21.2.

22.3. *Gemeengermaans* > *Nederlands*

De ggm. combinatie *ǣū/ǣō* wordt apart behandeld omdat ze een geheel eigen reflex in het moderne Nederlands heeft, namelijk praktisch altijd *ō* <o, oo> *ō* (vóór r duidelijk lang). We vergelijken een aantal gotische en nederlandse woorden:

1. got. <i>hláupan</i>	ndl. lopen
got. <i>áugo</i>	ndl. oog
2. got. <i>áuso</i>	ndl. oor
got. <i>háuhs</i>	ndl. hoog
got. <i>stáutan</i>	ndl. stoten

We kunnen de gang van zaken als volgt voorstellen: ggm. *ǣū/ǣō* wordt in de periode Oudwestgermaans – Oudnederlands (hier als één periode opgevat) altijd *ô* (in oudgentse en oudwestvlaamse bronnen treffen we nog de *au* aan in bijv. *sclautus* ‘sloot’). Deze monoftongering is te vergelijken met die van *ǣ* tot *ê* (zie 21.3). De enige uitzondering is de positie vóór *w*; in die positie ontstaat ou: ndl. *schouwen* bij got. *us-skáus* adj. ‘voorzichtig’ (du. *schauen*), *houwen*. De Psalmen vertonen *ô*: *ôga*, *ôra*, *-lôp*, maar ook *ou* in oostelijke vormen: *louf* ‘loof’ (du. *Laub*) en *loupon* ‘lopen’ (du. *laufen*), daarnaast vóór *w* *scawon*. De oude klankwaarde van *ô* kan [*ɔ̄*, *ɔ̄ə*] geweest zijn, later [*uə*].

22.4. *Samenval van ô uit ǣū met ô ontstaan door rekking*

De *ô* uit *ǣū/ǣō* (de *vanouds lange vocaal*) is in de standaardtaal samengevallen met de *ō* die door rekking uit *ö* of *ū* ontstaan is (*de gerekte vocaal*; zie 20.4). Het samenvallingsproduct is *ō* (duidelijk lang vóór *r*). De samenval moet later plaats gevonden hebben dan die van *ê* en *ē*. Spiegel, in zijn *Twe-spraack* (1584), kent het verschil nog en wil het door middel van diacritische tekens in de spelling tot uitdrukking brengen: <*òò*> voor *ô* en <*oo*> voor *ō*. Zo onderscheidt hij (de latijnse equivalenten zijn van Spiegel, de duitse tussen haakjes zijn hier toegevoegd): <*hòòp*> ‘acervus’ (*Haufen*) van <*hoop*> ‘spes’ (*Hoffnung*), <*ròòck*> ‘fumus’ (*Rauch*) van <*roock*> ‘odor’ (*Geruch*, mod.ndl. *reuk*) en <*ghelòòf*> ‘fides’ (*Glauben*) van <*ick loof*> (*laudo*) (*ich lobe*). We zien dat het verschil in het Hoogduits bewaard kan zijn.

Spiegel noemt de klank die hij met <*òò*> aanduidt, de verlenging van de klank waarvoor hij enkele <*ò*> gebruikt; de vocaal, aangeduid met <*oo*>, is de verlenging van de met enkele <*o*> aangeduide. Hij onderscheidt namelijk ook tussen *ò* en *ó*, zogenaamde scherp-korte en zacht-korte *ö* (zie 20.5). Ten Kate (*Aenleiding* 1723) signaleert het verdwijnen van het verschil tussen *ô* en *ō* in Amstelland (Amsterdam) en Rijnland (Leiden) terwijl het dan in Maasland (Rotterdam) nog voorkomt. Dat de samenval in de gesproken standaardtaal aanvaard werd, zal er wel verband mee houden dat er weinig verschil in spelling was.

De klankwaarde van *ô* moet in het oude Hollands en de zich ontwikkelende standaardtaal (zoals nu nog in sommige dialecten: zie par. 5 dit hoofdstuk) tamelijk open en waarschijnlijk ook diftongisch zijn geweest: [*ɔ̄ə*]. Samenval met de gerekte klank ontbreekt in veel dialecten (zie eveneens par. 5). In de spelling-De Vries en te Winkel werd in aansluiting bij wat over het algemeen de traditie laat zien, het verschil in open lettergreep op etymologische gronden nog

gemaakt: <hopen>, du. *hoffen*, tegenover <(opeen)hoopen>, du. *aufeinanderhäufen*. Evenals bij de <e>- en de <ee>-spellingen (zie 21.5) verdween dit verschil bij de spellingwijziging van 1946/47 (in het nederlandse onderwijs door toedoen van minister Marchand al in 1934).

Ook in gesloten lettergreep werd (in de 18^e eeuw in het Zuiden) wel verschil gemaakt: <zoôn> met gerekte oo tegenover <loop> met vanouds lange. Dit kon ook met gelijkvormigheid bij de gerekte klank gecombineerd worden: <zoón> – <zoónen>. Daarnaast werd in het Noorden in het voetspoor van Vondel een morfologisch gefundeerd systeem gehanteerd: dubbel <oo> vanwege de gelijkvormigheid. Men spelde dus zowel <zoonen> als <loopen> met dubbel <o> op grond van <zoon> en <loop> maar <open> en <tovenaar> met enkel <o> omdat vormen als <oop> en <toof-> niet voorkwamen. Vergelijk 21.5 voor de gerekte en vanouds lange ee..

Het verschil tussen \bar{o} en \hat{o} moet gezien het feit dat we het in de zuidelijke dialecten (die op het Middelnederlands teruggaan) nog terugvinden, ook in het Middelnederlands bestaan hebben. Spellingen en rijmen laten dat echter minder duidelijk uitkomen dan in het geval van \bar{e} en \hat{e} (21.5). Spellingen met <o> of <oo> vinden we zowel voor de gerekte als voor de vanouds lange klank en de beide klanken blijken soms ook op elkaar te rijmen. In 28.5 komen we op dit probleem terug.

De \hat{o} wordt traditioneel wel de *scherplange* en de \bar{o} de *zachtlange* oo genoemd. Tegen deze terminologie kan dit bezwaar worden aangevoerd dat ze ten onrechte suggereert dat de beide klanken zuiver fonologisch gezien nog iets met elkaar gemeen hadden. Deze suggestie wordt versterkt door de overeenkomst in spelling in gesloten lettergreep. Er konden echter betekenisverschillen voorkomen: vgl. behalve *hopen* (du. *hoffen*) tegenover *-hoopen* (du. *-häufen*) ook nog *kool* ‘kool in de kachel’ tegenover *kool* ‘kool op het land’ (uit lat. *caulis*). (In het laatste geval heeft het Duits dezelfde vocaal: *Kohle* - *Kohl*.) Men spreekt ook wel van *vanouds lange* en *gerekte oo*. Daar zijn soortgelijke bezwaren tegen aan te voeren maar men kan er voor de standaardtalige oo een diachroon onderscheid mee aangeven. Ook de notaties \hat{o} en \bar{o} worden in de historisch grammatica wel gebruikt om herkomst aan te duiden: st.nld. *boom* heeft dan \hat{o} , *wonen* een \bar{o} . Synchroon is dit voor het Standaardnederlands niet verantwoord omdat daarin de klankwaarde steeds [o.], vóór r [ɔ:] is. \hat{o} en \bar{o} hebben in dit boek echter een verschillende fonetische waarde: [ɔə] ofwel [uə] voor de vanouds lange klank en [o.] voor de gerekte.

22.5. Regionale aspecten

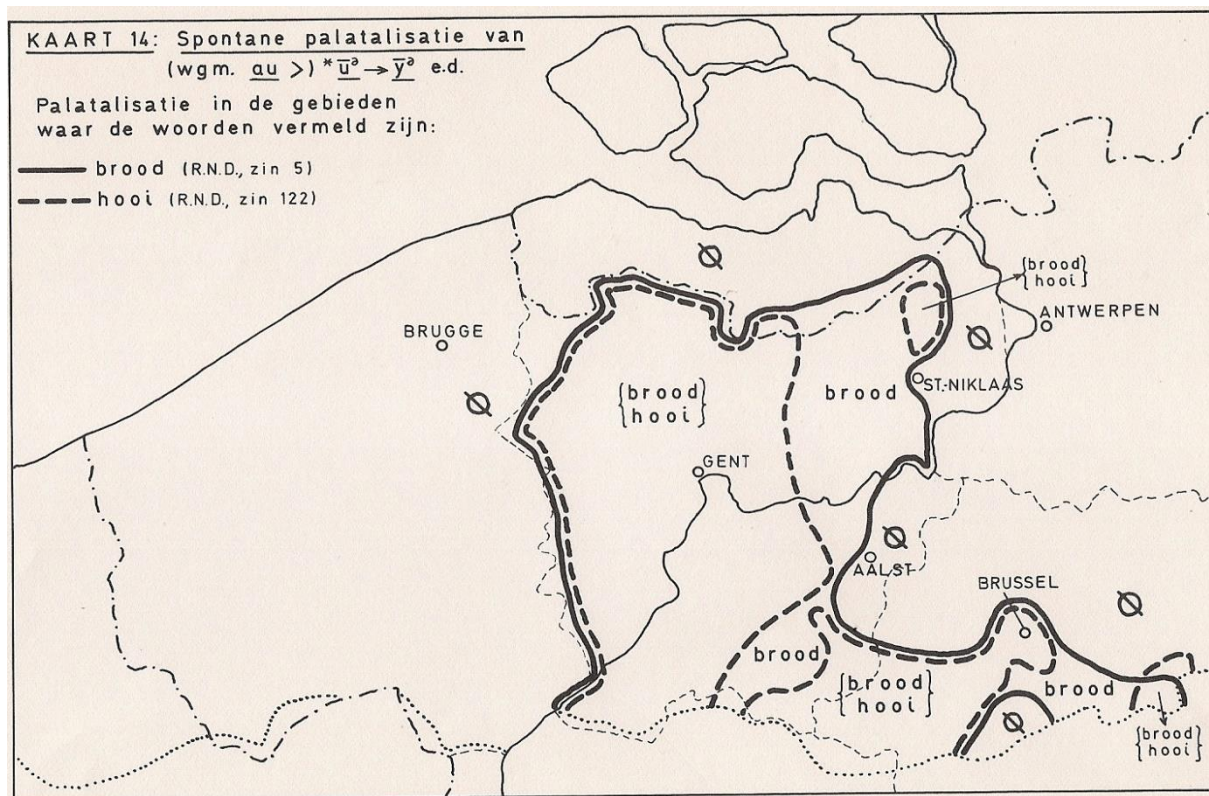
Verskil tussen \bar{o} en \hat{o} bestaat nog in veel dialecten; in Zuid-Holland is dat echter relictmatig. De \hat{o} (voor de gerekte klank vinden we \bar{o} , \bar{o} , oe en nog andere klanken; zie hfdst. 20) is vaak een lichte diftong, met een zogenaamde (sjwa-achtige) naslag. Dit kan echter wisselen al naargelang de volgende consonant: grofweg dentaal tegenover labiaal/velair. Vóór dentaal treedt dan vaak de lichte diftong op, vóór labiaal of velair een monoftong. Een voorbeeld is (een deel van) het Zeeuws: \bar{o} vóór labiaal of velair maar uə vóór dentaal. Ook kan de aard van de volgende consonant van invloed zijn zonder dat het historische verschil tussen \bar{o} en \hat{o} nog een rol speelt. Vergelijk hiervoor westfries *droug* (gerekt) en *houg* (vanouds lang) met ou vóór χ tegenover *joôd* (gerekt) en *broôd* (vanouds lang) met \bar{o} vóór d (t). De ou vinden we in het algemeen vóór labiaal of velair, de [ɔ]-achtige klank vóór dentaal inclusief l. Een dergelijk verschil kunnen we ook in andere hollandse dialecten aantreffen. In ouder Westbrabants kwam evenals bij \bar{e}/\hat{e} stijgende diftong voor bij vanouds lange maar niet bij gerekte vocaal: vgl. *kwolen* (groente) met *kolen* (in de kachel).

In de volgende gebieden is de *ô* nog goed te herkennen maar speelt de volgende consonant meestal geen rol: een groot deel van Oost-Vlaanderen plus deel van Brabant (rond Brussel) met gepalataliseerde *ȳ* of *yə*, het oosten van Noord-Brabant met soms *ou*, Zuid-Brabant inclusief Antwerpen met *uə*, verder in het zuiden (westvlaams) ook wel *oə*. De oostvlaamse palatalisatie is dus geen kwestie van Umlaut omdat we de palatale klank voor iedere *ô* vinden. Bij het bekijken van kaartbeelden moet hiermee rekening gehouden worden, waarvan namelijk de suggestie kan uitgaan dat een oostelijk *y*-gebied met Umlaut zich na een antwerpse *y*-loze wig ten westen daarvan voortzet. Geïsoleerd komt palatalisatie, tot *ō̄*, voor in het kempische Oerle die dan samengevallen is met Umlautsgeval. De palatalisatie moet vrij recent zijn omdat *ô* bij verkorting *ō* oplevert. Een zuidhollands relict is katwijk's of schevenings *ō̄*. Voor West-Vlaanderen zie hieronder. Wijd verspreid is verkorting in *ok* (got. *áuk*).

De volgende ontwikkeling kan worden aannemen: owgm. *ô* = *ōð* [*ō̄*] > [*oə*] > [*oə*] > [*uə*] > [*yə*] met vernauwing van het eerste element, geleidelijke verdoffing van het tweede en in het laatste geval ook palatalisatie; hierbij kan de sjwa een [*ɔ*]-achtige kleur hebben: wvla. [*u^ɔ*], of een [*u*]-achtige: wfri., nbrab. [*ɔ^u*] > *ou*. Verder kan monoftongering van [*oə*] tot [*ɔ*.] leiden.

In West-Vlaanderen moeten vier gebieden onderscheiden worden: 1. het zuiden met het verschil tussen de gerekte en de vanouds lange klank op de etymologisch "correcte" wijze; 2. het noorden, o.a. Brugge, met het oude verschil alleen nog vóór dentaal en met in andere posities samenvallend in *ō̄*; 3. het westen met *ô* vóór dentaal en *ō̄* in andere posities; 4. de smalle kuststrook van Oostende tot Nieuwpoort met altijd *ō̄*

Kaart 21: spontane palatalisatie bij *brood* en *hooi* in Oost-Vlaanderen

(uit J. Taeldeman 1978)

(dus geen verschil tussen *kolen* 'om te eten' met vanouds lange en *kolen* 'om te stoken' met gerekte klank). Het noordwesten van Walcheren komt overeen met gebied 3.

Het noordoosten heeft meestal een \bar{o} -klank; deze is echter afwijkend van de het vocalisme in rekkingspositie (vgl. 20.8.2). Groningen heeft steeds, voor vanouds lange en voor gerekte klank, enigszins gediftongeerde \bar{o} . Een groot deel van het Limburgs (niet het westelijke) staat op hoogduitse grondslag: het Roermonds heeft *oor*, *groot* en *hoog* (vóór r, dentaal en χ) tegenover *boom* (vóór labiaal) en *rouk* (vóór andere velair dan χ). Vergelijk de in par. 3 dit hoofdstuk genoemde oudnederlandse vormen. Ook in het Limburgs is er verschil met de gerekte vocaal althans voor zover het de ou betreft (zie weer 20.8.2). Een dialect als het Bilzens heeft echter de \bar{o} in *boom* en de ou in *grout*.

Voor oostelijke dialecten moeten we rekening houden met i-Umlaut van uit \bar{a} ontstane \hat{o} : \bar{o} , in bijv. *geleuven* (got. *galáubjan*); het Hoogduits heeft hier geen Umlaut: *glauben*, wél in *gläubig*, met Umlaut van de diftong ou, en ook in *lösen* (got. *láusjan* ‘los maken’, mnl. *losen*) met Umlaut van \hat{o} . Vergelijk verder nog twents en limburgs *breudje* ‘broodje’ (ono. *braud* ‘brood’) en twents *beumke* naast limburgs *buimke*, de laatste vorm met ui uit diftong au. Het Hoogduits heeft resp. *Brötchen* en *Bäumchen*. Zie kaart 27. In sommige woorden, bijvoorbeeld in *dopen*, is de Umlaut vooral in zuidelijke regionen sterk naar het oosten teruggedrongen. Invloed van de kerkelijke taal kan hier van invloed zijn. In de standaardtaal zijn *sneu* (bij *snoed*, mnl. *snode* o.a. ook ‘ellendig’) en *bleu* (bij *blood*, mnl. *blode* ‘laf’) doorgedrongen; in het Zaaans komt ook *neudig* ‘nodig’ voor. Of mogen we bij deze vormen (ook) aan spontane palatalisatie denken?

Een ingweonse representant van ggm. \bar{a} is \bar{a} (vergelijk het Oudfries maar niet het Oudengels: 10.4) in bijv. *Kaag* naast *Koog* (*aan de Zaan*), oorspronkelijk mogelijk ‘buitendijks land’ (du. *Koog*, mv. *Köge* ‘ingedijkt land, polder’); de friese naam *Keegstra* vertoont i-Umlaut van deze \bar{a} evenals fri. *keeg* ‘hoog buitendijks land’. Verder kunnen we deze i-Umlaut vinden in (ingw.) nholl. *beken* ‘voorjaarsvuur’, verwant met *baken*, mnl. *boken*, ‘teken’.

Van deze ingweonse \bar{a} zijn meer voorbeelden: vgl. mnl. *sade* ‘zode’, dat ook in de samenstelling *saddyc* verstopt zit, lett. ‘zodendijk’ (= kuil of greppel, ontstaan door grond af te graven voor een dijk); *Vlaming*, *Vlaanderen* <*flaum- \bar{d} r ‘overstroomd land’; verder nog wat (oude vormen van) plaatsnamen: *Radenburch* (12^e eeuw), nu *Roomburg* bij Leiden, *Forschate* 13^e eeuw voor hedendaags *Voorschoten*, *Ekerslato* (Noord-Holland) voor *Akersloot*. Van *laaie*, in *in lichte laaie*, en *kape* is het onzeker of ze de hier bedoelde \bar{a} hebben; zie resp. NEW en EWN).

Merkwaardig is de oe in *roer* ‘riet, pijp’ en *roerdomp*; men zou \bar{o} verwachten. Misschien is de oe in verband te brengen met een oe-achtige uitspraak voor \hat{o} zoals die in dialecten voorkomt (zie boven). Het Duits heeft *Rohr*. Blijkens got. *ráus* ‘riet’ moet de tweede r door rhotacisme ontstaan zijn. Een opvallende oe heeft ook *opdoemen* (mnl., vla. *dômen* ‘dampen, uitwasemen’). Evenals bij de \bar{e} en de eu doet zich bij de \bar{o} (gerekt of vanouds lang) in het westen van Nederland een neiging tot diftongering voor (zie 19.7, 20.8, 21.6); de \bar{o} tendeert naar ou. In de standaardtaal mag deze niet te sterk worden. Een open monoftong \bar{o} horen we vóór j, bijv. in *mooi*; Rotterdam echter heeft daar [o.] of zelfs de diftong. In de in het oosten en zuiden gesproken standaardtaal ontbreekt de diftongering evenals in het geaffecteerde Nederlands.

Aantekeningen

Zie Schönfeld par. 66; voor de Umlaut par. 41. Zie Weijnen par. 21, 25 (Umlaut) en 29 (invloed van volgende consonant) en ook Weijnen par. 25, o.a. voor meer mogelijke gevallen van Umlaut of spontane palatalisatie in westelijke gebieden. In de ANKO vinden we kaarten voor (*boom*, 18) en (*dood*, 19). Zie voor het bifonematische karakter van de oude diftongen Van Coetsem 1964. De klankwaarde van \hat{o} is waarschijnlijk in eerste instantie

tweetoppig [ɔ̃] geweest. Van Leuvensteijn (2005) gaat voor de verklaring van de dialectvarianten van *ô*, evenals voor die van de *ê* (zie Aantekeningen bij hoofdstuk 21) uit van een oorspronkelijke diftong *au* (en niet zoals wij gedaan hebben van owgm. *ô*). Ook nu probeert hij de verschillende varianten vanuit de interne dynamiek van de diftong te verklaren, namelijk door anticipatie en reductie (vgl. weer de genoemde Aantekeningen).

De informatie over de westvlaamse situatie in de middelnederlandse periode en heden ten dage is ontleend aan Willemyns 1997, 196-209. Voor de spelling van gerekte en vanouds lange *oo* zie Rutten en Vosters 2010 en ook Van der Sijs 2004, 174-176. Voor de etymologie *koog/kaag*, mogelijk een substraatwoord, zie EWN onder *koog*. Voor *ou* voor *oo* in het Westfries zie Pannekeet 1995. Voor de westbrabantse voorbeelden met stijgende diftong zie Heestermans & Stroop 2002.

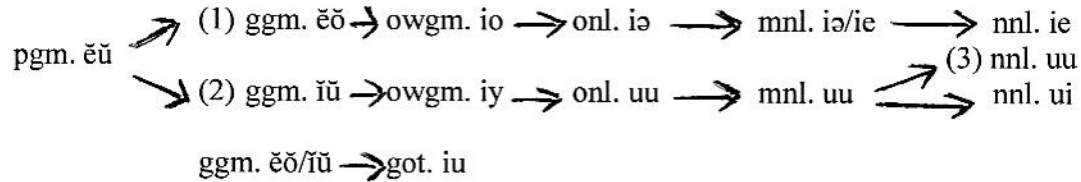
Kaart 21 betreffende de spontane palatalisatie in Oost-Vlaanderen bij *brood* en *hooi* is overgenomen uit Taeldeman 1978 (kaart 14). Keymeulen (1993) neemt ook voor de oostelijke Denderstreek en het aansluitende Pajottenland (ten westen van Brussel) oorspronkelijk spontane palatalisatie aan. De oude [uə]-vorm heeft het daar weer gewonnen omdat in dit gebied ontronding plaatsvond waardoor uitgebreide samenvallende van [iə] uit [uə] met [iə] uit ai (zie 21.6) dreigde. Een belangrijke foneemoppositie bleef dus bewaard. Voor de expansie vanuit Brussel van de *yə* zie Goossens 1962, Taeldeman 1984 en 2005.

In het commentaar III.4.1.0 in FAND 2 wordt gewezen op een intrigerend samenvallen van isoglossen; zie hiervoor de aantekeningen bij hoofdstuk 23. In het commentaar bij kaart 142 (*lopen*) wordt o.a. ook op positionele bepaalde variatie in Holland (Katwijk, Scheveningen) geattendeerd. Volgens o.a. FAND 2 kaart 138 (*poot*) heeft Groningen een diftong: *ou*. Deze wordt in Ter Laan 1974 niet genoteerd waarschijnlijk omdat het hier niet een opvallende diftong, met een open eerste element, betreft.

23 GGM. ěö/ĩũ

(1. Van Protogermaans tot Oudwestgermaans, 2. Proto-indo-europees > Gemeengermaans, 3. Gemeengermaans > Nederlands, 4. Analogie bij de sterke werkwoorden van de tweede klasse, 5. Regionale aspecten, Aantekeningen)

SCHEMA 15A: oorsprongen ndl. ie, ui, uu

SCHEMA 15B (Zuidwesten): oorsprongen ie

owgm. io/iu → onl. io/iə → mnl./ndl. ie

(1) = door a-Umlaut

(2) = vóór i, j of u in volgende syllabe

(3) = vóór r

N.B. Ook nu is de opmerking op haar plaats dat we bij Oudwestgermaans aan dat deel ervan c.q. aan dat deel van het oudwestgermaans continuüm moeten denken waarop het Nederlands teruggaat.

23.1. Van Protogermaans tot Oudwestgermaans. Gotisch

We vergelijken enkele gotische met oudsaksische woorden:

1. got. biudan ‘bieden’	osa. biodan
2a. got. þiudisks ‘heidens’	osa. thiudisk ‘van het volk’
2b. got. stiurjan ‘geldend maken’	osa. -stiurja ‘soldij’
2c. got. kiusa ‘ik beproef’	osa. kiusu ‘ik kies’

Voor de betekenis van *þiudisks*, *thiudisk* zie volgende paragraaf. Het betekenisverband tussen ‘beproeven’ en ‘kiezen’ (2c) is wel duidelijk. Moeilijk ligt het bij *stiurjan*, *-stiurja*; vergelijk ook ndl. *sturen*.

De oorspronkelijke betekenis van het zelfstandig naamwoord (vgl. de oudsaksische vorm *-stiurja*) kan ‘stok, stut, steun’ (eerst stoffelijk, later ook overdrachtelijk) betekend hebben. Vanuit ‘stok’ komen we bij ‘roer’ en bij de betekenis van het afgeleide werkwoord ‘sturen’, dat dan later eveneens op diverse manieren overdrachtelijk kon worden gebruikt. Van ‘steun’ in overdrachtelijke zin (‘geldelijke steun’) komen we bij de oudsaksische betekenis ‘soldij’ (< ‘geldelijke steun’) en bij de gotische betekenis van het werkwoord: ‘geldend maken’ of ‘stellig spreken’ (< ‘een redenering onderbouwen’). Vergelijk ook nog got. *usstiuri* ‘teugelloosheid’ en *usstiuriba* ‘teugelloos’ < ‘zonder steun’ of ‘zonder stuur’.

We constateren steeds voor het Gotisch iu, traditioneel opgevat als een diftong iu maar waarschijnlijk eerder een monoftong [i] (zie 5.4). In het geval van de diftong is het voor het Gemeengermaans ten dele representatief. Voor het Gemeengermaans nemen we resp. ěö en ĩũ

aan. Ggm. *ēð* kunnen we conform het in 20.1 en 20.3 behandelde via a-Umlaut herleiden tot *pgm. ēū*; ook *iū* kan daartoe herleid worden met behulp van de gemeengermaanse Umlaut tot *ī* door *i*, *j* of *u* in volgende syllabe (vgl. 19.3). *ēð* wordt in het Oudwestgermaans tot *io*; het tweede element wordt dus geslotener (“raising”); eenzelfde verandering zijn we al tegengekomen in 21.1 en 22.2. In oudere oudsaksische en oudhoogduitse vormen vinden we nog wel *eo*. In *iū* wordt eveneens in het Oudwestgermaans het tweede element onder invloed van het eerste gepalataliseerd tot *ȳ* (interne assimilatie); dit nemen we niet aan voor de zuidwestelijke ontwikkeling (met Vlaanderen als kerngebied). Zie voor deze ontwikkeling verder par. 5. Voor oostelijke gebieden zouden we bij *iu* > *iy* ook aan i-Umlaut kunnen denken maar de verandering kan ook vóór *u* in volgende syllabe plaatsvinden. Hoe dan ook, evenals bij *āi* die *ei* werd (vgl. 21.3), is het beter geen verband met de i-Umlaut te zien.

In het Oudsaksisch vinden we conform de boven geschetste ontwikkelingen *io* of *iu* [*iy*] waarbij *io* voorkomt vóór *a* in volgende syllabe (1) tenzij daar een *j* voorstaat (2b) en *iu* vóór *i*, *j* of *u* in volgende syllabe (2). Het Oudhoogduits laat dezelfde verdeling zien: *biotān*, *diutisc*, *stiuren*, *kiusu*. Dat doet ook het Oudfries in tegenstelling tot het Oudengels: zie par. 5.1.

Het is opmerkelijk dat de ontwikkeling van *ēū* geheel en al door vocalische factoren (inclusief *j*) is geconditioneerd. Mogelijk is er oorspronkelijk (mede) consonantische invloed in het spel geweest. De oudste runeninscripties laten echter de eerst genoemde verdeling zijn. Er is een opmerkelijk verschil met de ontwikkeling van *āi* en *āū* (zie 21.1 en 22.1) waarbij de consonantische invloed doorslaggevend is. Ook voor het Gotisch kan hoe dan ook geconditioneerd een splitsing worden aangenomen, waarvan we echter bij *Wulfila* (die steeds de spelling <*iu*> heeft) niets meer terugvinden.

Het is de vraag (vgl. 19.3) of de overgang vóór *ū* in volgend syllabe wel gemeengermaans is; mogelijk is deze “einzeldialektisch” (latere u-Umlaut). Ohgd. *hiutu*, nhgd. *heute* bewijst dat, in welke periode dan ook, *iy* ook vóór *ū* in de volgende syllabe ontstond.

In de positie onmiddellijk vóór *w* lijkt het Oudwestgermaans, althans een deel ervan, altijd *iu* (ouder *ēū*, later *iy*) te hebben gehad, ongeacht wat daarachter in de volgende syllabe voorkwam: vgl. ohgd. *triuwa* (subst.) en *triuwi* (adj.), beide ‘trouw’. Vergelijk daarnaast echter osa. *treuwa* – *triuwi*. Het Gotisch heeft in beide gevallen door “verscherping” gw [gw]: *triggwa*, *triggws*. Vergelijk ook zuidelijk ohgd. *pliuwan* (met *p* uit *b* door de Hoogduitse Klankverschuiving) naast got. *bliggwan* ‘slaan’. Zie voor de verdere ontwikkeling en voor de *uu/ou*-wisseling: *truwe/trouwe*, 32.4.

23.2. Proto-indo-europees > Gemeengermaans

We vergelijken een paar gotische woorden met latijnse en griekse:

got. <i>tiuhan</i> ‘trekken’	lat. <i>dūco</i> ‘leiden’	–	pie. * <i>deuk-</i> ‘trekken’
got. <i>kisan</i> ‘kiezen’	lat. (<i>gūstus</i>)	gr. <i>geuo</i> ‘proeven’	pie. * <i>g’eus-</i> ‘proeven’
got. <i>-biudan</i> ‘-bieden’ -		gr. <i>peuthomai</i> ‘vernemen’	pie. * <i>bheudh</i> ‘?’
got. <i>þiudisks</i> ‘heidens’ -		lit. <i>tauta</i> ‘volk’	pie. * <i>teutā</i> ‘volk’?

Terwijl het Gotisch <*iu*>, *iu* of [*i:*], heeft, heeft het Latijn een *ū* en het Griek [*εw*]. De proto-indo-europese oorsprong is steeds **eu* (ook de pie. combinaties **eh₁u* en **h₁eu-* zouden in het Proto-Germaans *ēū* opleveren). De betekenissen in het geval *-biudan* (waarvan er hier slechts twee gegeven zijn) zijn wat moeilijk met elkaar te rijmen. De grondbetekenis kan ‘aandacht geven aan’ geweest zijn vanwaar het geen grote stap is naar ‘vernemen’ en vanwaar we via bijvoorbeeld ‘waarschuwen’ ook tot ‘mededelen’ ‘gebieden’, ‘ontbieden’, ‘bieden’ kunnen komen. Bij *þiudisks* enz. is het de vraag of we met een proto-indo-europees woord te maken hebben; het zou

gezien de verspreiding (er zijn nog slechts verwante woorden in het Keltisch en het Italisch) heel goed een substraatwoord kunnen zijn. Het is in ieder geval een woord dat tot (de westelijke helft van Europa) beperkt blijft. Het gotische adjectief betekent ‘van het volk’, ‘van de volkeren, namelijk de heidenen’, dus ‘heidens’. Het is een afleiding van *þiuda* ‘volk’. Ook bij got. *stjurjan* ‘sturen’ (niet in het rijtje) kunnen we aan een substraatwoord denken; voor dit woord treffen we in het geheel geen verwanten buiten het Germaans aan.

De diftongen van de oudste fasen moeten in ieder geval nog als bifonematisch worden opgevat (standdiftongen), als combinaties van twee korte tautosyllabische vocalen, omdat er geen verschil is van de ontwikkeling van *ē* en *ū* met die van *ē* en *ū* in andere combinaties. Vandaar de in het schema gebruikte rondjes boven de beide elementen. Vanaf het Oudwestgermaans kunnen we monofonematische diftongen (glijdiftongen) aannemen.

23.3. Gemeengermaans > Nederlands

Ggm. *ēō* en *ūū* worden apart behandeld omdat ook deze combinaties eigen reflexen in het Nederlands hebben. We vergelijken een paar oudsaksische en nederlandse woorden:

1a. osa. -biodan	ndl. bieden
2a. osa. thiudisk	ndl. Duits
2b. osa. -stjurja	ndl. sturen

De oudwestgermaanse *io* werd later *iə*, die wellicht al de klankwaarde van de Psalmen is: deze hebben de spelling <ie> (een enkele keer <io> of <ia>). Een voorbeeld is *biedon* ‘bieden’. Voor het Middelnederlands wordt volgens traditie een monoftong aangenomen: *ie* [i:] <ie>, die later behalve vóór *r* verkort werd tot *ie* [i] <ie>: vergelijk de huidige uitspraak in *bieden* naast *bier*. De oudere klankwaarde van <ie> kan nog diftongisch geweest zijn (zoals ook in de spelling tot uitdrukking komt); woorden met <ie> konden rijmen op woorden met *ië*. In ieder geval doen we er goed aan deze diftongische uitspraak voor middeleeuws Vlaanderen en Zeeland aan te nemen. Tegenwoordig horen we in deze gewesten een lange *ie* of nog de diftong *iə*. Voor een diftongische uitspraak in het 16^e-eeuwse Holland kunnen we ons baseren op een observatie van Erasmus (in zijn *Pronunciatio*): in *riet* en *Margriet* hoor je *i* vóór *e* (“audis enim ‘i’ ante ‘e’”). De constatering in de *Twe-spraack*: de “‘ie’ beeld uyt des kievits gheluyd”, is daarmee niet in strijd.

Ander voorbeelden zijn *diep* (got. *diups*); *dier* (met rhotacisme: *z* > *r*; got. *dius*, gen. *diuzis*); *lief* (got. *liufs*); *ziek* (got. *siuks*). Nog meer voorbeelden bieden de sterke werkwoorden van de tweede klasse, behalve *bieden*: *gieten*, *liegen*, *verliezen* enz. (got. *giutan*, *liugan*, *fraliusan*). Voor het telwoord *vier* zie hoofdstuk 52, voor *nieuw* en varianten 32.4.

De diftong *iy* wordt al in het oudwestgermaanse stadium door verdere assimilatie *uu* *ȳ*. Dit is misschien al de klankwaarde van de Psalmen; de spellingen daarin zijn <iu>, <ui>, <u>: *thiustarnussi* ‘duisternis’, *dur(likin)* ‘duur’ (een <ui>-spellingen vinden we in *fuir* ‘vuur’). Voor het Middelnederlands wordt traditioneel *uu* aangenomen; er kan echter al van een lichte diftong sprake geweest zijn (vgl. 27.6.1). In het Nieuwnederlands vindt diftongering plaats tot *ui* *œi*, die achterwege blijft vóór *r*: mnl. *duutsc*, *stuur*, nnl. *Duits*, *stuur*. Vóór *r* is de *uu* duidelijk lang. Deze ontwikkeling voltrekt zich niet in het zuidwesten: Vlaanderen, Zeeland, inclusief een groot deel

van Brabant; daar vinden we altijd *ie*. In Brabant zijn de *ie*-vormen later vanuit het westen doorgedrongen.

Omdat de middelnederlandse overlevering vooral zuidwestelijk is (vlaams of westbrabants) zullen we in de teksten heel vaak *ie* aantreffen waar het Standaardnederlands in de regel *ui* of *uu* heeft. Vergelijk bijvoorbeeld mnl. *diere*, *dietsc*, *kieken*, *liede*, *onghehiere*, *stieren* met *ie*. Doordat de schrijftaal een sterk zuidelijk-westelijk karakter had (in de Middeleeuwen was men in Vlaanderen Nederlands begonnen te schrijven), kwamen ook daar nogal wat *ie*-vormen in voor. Door hun schrijftalige herkomst werden deze vormen als deftiger dan de overeenkomende *uu*- of *ui*-vormen beschouwd en in de standaardtaal overgenomen. Zo komt daarin naast *besturen* *bestieren* voor in bijvoorbeeld *een goddelijke bestiering* en *een huishouden bestieren*. Ook *duits* heeft een *ie*-variant (*diets*) naast zich, met latere betekenisdifferentiatie. Dit woord komt ook voor in de uitdrukking *iemand iets diets maken*; vergelijk daarnaast *beduiden* (naast *bedieden*). Voor het doublet *rieken* – *ruiken* zie 47.4.2.2.

Andere voorbeelden zijn *duur* (osa. *diuri*) naast *dier* (vgl. *dierbaar*); *kuiken* naast *kieken*; *lui(den)* ‘mensen’ (vgl. *de kleine luiden* van Abraham Kuyper) naast *lieden*; *onguur* naast mnl. *onghehiere* ‘monsterachtig’. Merkwaardigerwijs treffen we de *ui*-*ie*-variatie ook aan bij mnl. *dievel* – *duvel*. Op grond van lat. *diabolus* (gr. *diabolos*) verwachten we alleen *ie*; *duvel* kan teruggaan op een klankvariant met *ü* in de tweede syllabe of met een suffix *-il* naar analogie bijvoorbeeld van *engil* ‘engel’. Tegenwoordig komt de vorm met *ui* praktisch alleen in het westen voor, verder is het vooral *duvel* tenzij met een lichte diftongering of met ontronding, en ook in het westen kan *duvel* worden gehoord. Maakt de *uu*-vorm het aangeduide iets minder erg (taboe)? Vgl. in dit verband 27.7. Eigenaardig is dat mnl. *ghehiere* ‘liefelijk’ qua vorm op één lijn staat met *guur* dat in combinatie met *weer* juist een ongunstige betekenis heeft. Hier kan ironie in het spel zijn: vergelijk een zegswijze als *het is weer mooi weer* terwijl men het omgekeerde bedoelt. Ook kan *on-* in *onguur* als een versterkend prefix zijn opgevat (vergelijk bij Vondel *ondiepte* ‘verschrikkelijke diepte’); daaruit is dan *guur* in ongunstige zin geabstraheerd (*Rückbildung*, *back formation*). Ten slotte, *kiet* (wvla.) – *kuit* ‘deel van been, viseieren’ kan ook in dit verband worden gezien; het is echter ook mogelijk dat *kiet* een ingweoonse ontronding is, namelijk van Umlauts-*ȳ* uit *ū* (vgl. 27.8.2). Ook kan het een latere vorm met ontronding van *uu* zijn (zie 29.3.3). Bij Kiliaen is de *ie*-vorm in ieder geval niet alleen vlaams maar ook hollands en fries wat wel op de tweede mogelijkheid wijst.

In het Nieuwwoogduits wordt *ëö* evenals in het Nederlands *ie* [i:] (duidelijk lang); *ü* wordt via *ȳ* tot de diftong [ɔy], [ɔə] <eu>. Vgl. *bieten*, *deutsch*, *Steuer* (met ook diftongering vóór de *r* zij het met invoeging van een *sjwa*); vergelijk verder *tief*, *das Tier*, *giessen*, *verlieren* (met rhotacisme: *z* > *r*); *Leute*, *das Ungeheurer* ‘monster’.

Voor nadere biezonderheden over de diftongering tot *ui* zie hoofdstuk 27. Zowel *uu* als *ie* zijn zoals reeds vermeld in het Nederlands alleen duidelijk lang vóór *r*; verder zijn ze tamelijk kort hoewel ze zich distributioneel als lang gedragen. Ze kunnen bijvoorbeeld anders dan de “echt” korte klinkers zonder bezwaar in de Auslaut staan: vgl. (*ik*) *zie* (*ie* uit *ea*), *u* (*u* uit *iu*). De moderne spellingen zijn <*ie*> en <*u*>/<*uu*> of <*ui*>.

Soms gaat *iu* terug op bisyllabisch *i-u* (<*i-u*>): osa. *hiudu* ‘heden’, onnl. *huiden*, nnl. *huidig* (*hi-* is oorspronkelijk een pronominaal element). In onl. *friund* (got. *frijonds*) levert de contractie echter *ie* op: *vriend*, bij verkorting *vrind*; het Duits heeft het vocalisme dat aan *iu* beantwoordt: *Freund*. In tegenstelling tot *vriend* hebben in *vijand* (mnl. *viant* met *ī*, got. *fijands*) geen reductie en contractie tot *ia* > *ie* plaatsgevonden, misschien omdat dit in de religieuze taal als plechtig woord voor de duivel in gebruik was. Voor meer voorbeelden met *ie* door contractie zie 33.8; daar komt *vriend* nogmaals ter sprake. Naast osa. ohgd. onl. *fuir* ‘vuur’ komt (boven al vermeld) onl. *fuir* voor; ndl. dial. *vier* (zie par. 5.2), du. *Feuer* wijzen op *iu*.

Vóór r plus dentaal wordt vinden we soms overgang van ie in ē. De bekendste voorbeelden zijn *deerne* bij *dienen* (got. *þius* ‘dienaar’), *veertien* en *veertig*. We vinden deze vormen voor het eerst in Brabant in de tweede helft van de 13^e eeuw. Een oostelijke ē hebben *dee-moed* (dat eveneens verband houdt met *dienen*) en *neet* ‘klinknagel’ (zie over deze ē met in par. 5).

Soms vinden we in de Auslaut in plaats van ie de diftong ij; er heeft dan blijkbaar samenvallend met oude ī (zie hfdst. 26) plaatsgevonden. Vgl. *bij* (subst.), *dij* (id.), *lij* ‘beschutte zijde’ met mnl. *bie*, *die*, (*ge*)*lie*.

Ook in andere gevallen kan men soms diftongering aannemen, bijv. in oudnld. *knyen* (Huygens) ‘knieën’, *yder*, *yghelyk* ‘ieder’; in *yder* en *ymand* heeft ook het Afrikaans een diftong.

De variant io vinden we soms in de Anlaut (meer in het oosten dan in het westen) via een stijgende diftong en met overgang van j- in g- terug als gie-/gē-: mnl. *gieman(t)*, (o.a.) twents *gier/geer* ‘uier’, limburgs *get* ‘iets’, resp. uit *eomon, *eodur, *eowiht. Voor de overgang j- > g- zie 37.1.

23.4. Analogie bij de sterke werkwoorden van de tweede klasse

Met Ausgleich hebben we rekening te houden bij de sterke werkwoorden van de tweede klasse. In het Protogermaans stond daarbij in presens en infinitief, de zogeheten eerste categorie, overal ēū, in het Gemeengermaans afwisselend, al naar gelang de klank in de volgende syllabe, ēō of iū. Deze alternantie is in het Oudhoogduits (evenals in het Oudsaksisch) nog bewaard; in het Duits evenals in het Nederlands is ze ten gunste van de klank uit ēō verdwenen. Vergelijk de onderstaande vormen. Hierbij worden de middelnederlandse vormen gegeven; deze laten de bedoelde Ausgleich al zien en zijn ook beter met de duitse vormen te vergelijken (in het moderne Nederlands is de 2^e persoon enkelvoud namelijk in oorsprong meervoud).

infin. got.	biudan	ohgd. biotan	du. bieten	mnl. bieden
1. sg.	biuda	biutu	biete	biede
2. sg.	biudis	biutis	bietest	bieds
3. sg.	biudip	biutit	bietet	biet
1. pl.	biudam	biutumēs	bieten	bieden
2. pl.	biudip	biotet	bietet	biet
3. pl.	biudand	biotant	bieten	bieden

Het Gotisch heeft in de corresponderende vormen volgens de regel overal iu. Naast ohgd. *biutumēs* komt *beotamēs* voor. Duidelijk is dat de Ausgleich niet geldt voor het zuidwesten omdat daar immers klankwettig door het gehele paradigma heen ie ontstaat.

Een rest van “klankwettig” [ɔy] in de hoogduitse 3^e pers. sg. pres. indic. vinden we in *was da kreucht und fleugt* (in Schiller’s *Wilhelm Tell*) ‘wat daar kruipt en vliegt’. In het oostelijke Middelnederlands vinden we het verschil nog terug in *hi verluyst* en *hi cuyst* bij *verliesen* en *kiesen*. Vergelijk nog onl. (Psalmen) *utguit* (begrijp *utgiut*) ‘giet uit’ imper.sg. naast *utgietit* ‘id.’ (imper.pl.).

23.5. Regionale aspecten

Zoals in schema 15b is aangegeven en in par. 3 besproken, vallen in het zuidwesten van het taalgebied met Vlaanderen als kerngebied ggm. ēō en iū samen in iə (of soms een wat ē-achtige klank): iū ontwikkelt zich in dit gebied niet tot iy maar tot io, welke diftong samenvallend met io uit ēō en dan verder de ontwikkeling daarvan meemaakt. De uitbreiding van deze ie is in geografisch opzicht veel groter dan die van algemeen ē uit āi (zie 21.6). De ie vinden we in het hele Vlaams, het Brabants (met uitzondering van het noordoosten) en het Westlimburgs. Maar er is verschil per

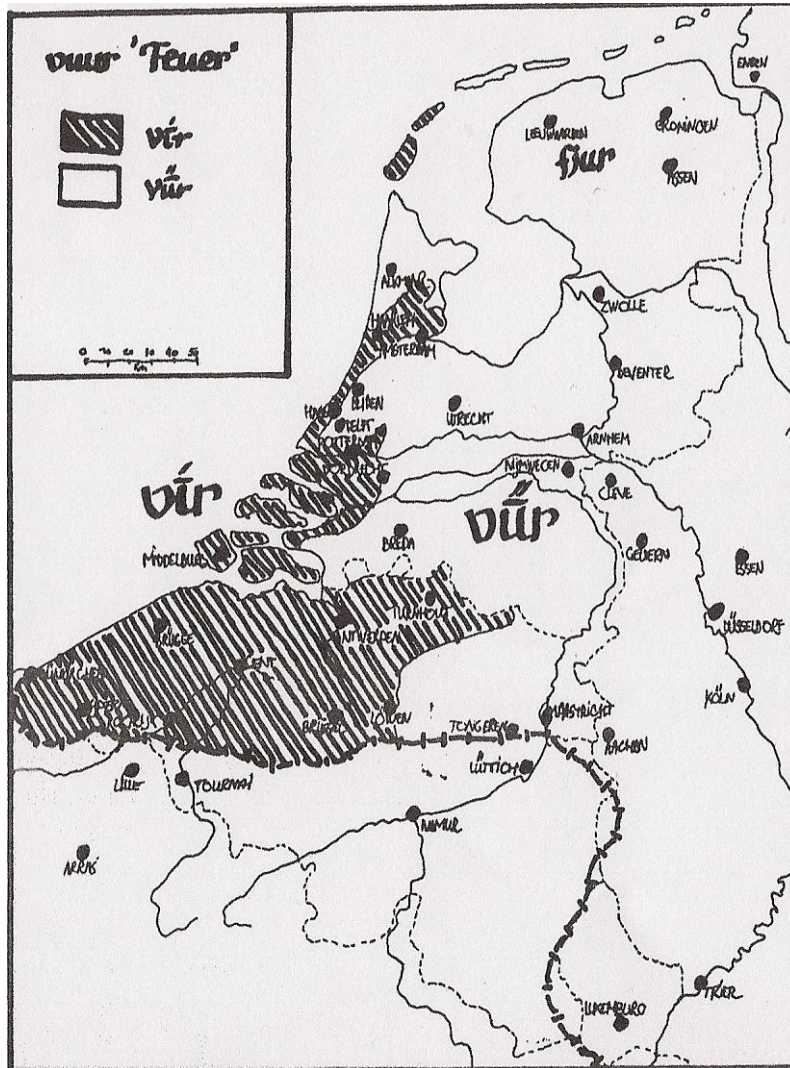
geval. Een overgangsgebied is Zeeland met het zuiden van Zuid-Holland. Voor Brabant en meer oostelijk is verdedigd dat de verbreiding van de betreffende ie-vormen jong is. De zuidwestelijke verwijding (het meer open worden) van het tweede element (iu > io) is opmerkelijk: we troffen deze ook al aan bij owgm. ei die ē werd en vervolgens via eə tot Iə of iə (zie hoofdstuk 21). De variant ao uit äü (ô) – hoofdstuk 22 – is zeer algemeen. In hollandse dialecten (bijv. Katwijks, Schevenings) vinden we nog wel ie in plaats van uu vóór r: *vier*, *dier*, *stiere*. In het 17^e-eeuwse Hollands kan men dergelijke vormen in ruimere mate aantreffen. Zie kaart 22.

In het zuidwesten is er dus geen sprake van splitsing: we vinden steeds ie. De oudengelse vormen lijken ook op de afwezigheid van splitsing te wijzen: vgl. oe. *dēop* (eng. *deep*) en oe. *lēof* naast oe. *dēore* (eng. *dear*), *liode/liōde*, verder ook met latere i-Umlaut uit ēo *stīeran* (eng. *to steer*). Oe. *fyr* > eng. *fire* is niet te vergelijken omdat het *ȳ* door i-Umlaut van *ū* heeft. Het Fries laat de splitsing echter wél zien: vgl. ofri. *diap* (fri. *djip* [jI]), ofri. *liāf* (fri. *leaf* [Iə]) tegenover ofri. *diūre/diurō* (fri. *djoer*), ofr. *liūde/liōde* (fri. *lju* [ljœ]), ofri. *stiūra/stiōra* (fri. *stjoere*), ofri. *fiūra/fiōra* (fri. *fjoer*). We kunnen voor het zuidwestelijke Nederlands en het Engels een late gemeenschappelijke, althans sterk overeenkomende ontwikkeling aannemen. De verklaring kan zijn dat terwijl het noordelijke kustgebied al van de overzijde van de Noordzee geïsoleerd was geraakt, er in het zuiden, rond het Nauw van Calais (Kales), nog contact bestond. Zie voor deze engels-westvlaamse contacten 10.8.

In het noordoosten zowel als in het zuidoosten vinden we ē(i) voor ggm. ěö: *geten* voor *gieten*. Zie kaart 24a bij hoofdstuk 25. Ook in het Middelhollands kunnen we een aanduiding van een ē-klank vinden, bijv. in *de* ‘die’ bij Melis Stoke. Het middeleeuwse Westvlaams kon in het bijzonder ē in *-lede* ‘-lieden’ hebben. In Groningen vinden we met diftongering *gaiten*; ook het Sittards heeft, bij stoottoon, een diftong, verder ook, sluitend of centrerend, Hasselt (Belgisch Limburg). Zie hiervoor 25.5. De iū treffen we in het algemeen in het oostelijke gebied zonder diftongering als uu aan: *duuts* enz. In het bijzonder echter voor Twente moeten we rekening houden met een ontwikkeling tot *ō*; vgl. bijv. *fleus* ‘vlies’, *onheur* ‘guur’, *veur* ‘vuur’. Ook moeten we met de invloed van consonantverbindingen rekening houden. Zo komt een vorm met *ō*, namelijk *leus*, naast *lies* ‘moerasplant’ voor, waarvoor we niet van ggm. iū kunnen uitgaan (er is verband met *lis*). De consonantverbinding in kwestie is -sk- waarop de s teruggaat (vgl. fri. *ljisk*, *ljesk*).

Een *ō* naast uu laat ook twents *beteun* (naast achterhoeks *betuun*) ‘schaars’ zien. Het is ontstaan uit *betwien* of *between* dat door ronding en latere wegval van de rondingsfactor, de w, tot *betuun* of *beteun* werd. Het is verwant met *twee* en komt overeen met eng. *between*; het moet oorspronkelijk zoiets betekend hebben als ‘ertussen in’.

Een stijgende diftong (als gevolg van “breking”) na anlautende t in kustwoorden kan met iu in verband gebracht worden, bijvoorbeeld wfri. *tjad* ‘levendig’. Er is mogelijk verband met got. *þiub* ‘het goede’. Vergelijk ook de in 10.4 (L8) genoemde veldnaam *Tioch*. Voor het Zaans worden nog genoemd *tjoempen* ‘met een plomp vallen’ (eng. *to jump*) en *tjuinderen* ‘luidruchtig zijn’. We kunnen hier met frisismen te maken hebben: het Fries heeft namelijk vaak anlautend t(s)j- (zij het niet altijd in overeenkomende woorden). Het heeft *tsjoed*, dat verwant kan zijn met *tjad*, maar de betekenis is tegenovergesteld, namelijk ‘slecht’. Dat geldt ook voor gronings *tsjoud*. Is hier sprake van betekenisverandering als gevolg van ironisch gebruik? *Tjoempen* komt echter overeen met wvla., dus nogal zuidelijk *-djompen*; dat doet dus niet frisistisch aan. Een voorbeeld van zuivere Anlaut is fri. *jaar* uit pgm. *eudura (naast pgm. *ūdira > *uier*). De j- is hierin blijkbaar als een aparte klank (foneem) opgevat waardoor homonymie met *jaar* ‘365/6 dagen’ ontstond. Vandaar het raadsel (met woordspeling): *welk jaar heeft vier kwartieren?* In de nog niet genoemde gebieden in het middeengebied (van west naar midden-zuid) wisselen meer korte en meer lange ie, evt. iə, elkaar af. Helemaal in het zuiden, tegen de taalgrens, komen eei-achtige diftongen voor.

Kaart 22: vier voor vuur
(Overgenomen uit Frings 1944.)

Aantekeningen

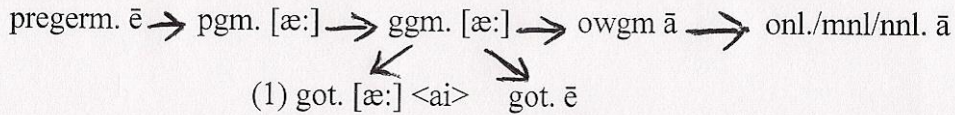
Zie Schönfeld 67 en Weijnen par. 22 (wgm. io) en 23 (wgm. iu). Voor westvlaams *-lede* zie Berteloot 1983 kaart 124 en Mooijaart 1992 kaart 37. Voor het bifonematische karakter van de diftongen van de oudste fasen zie Van Coetsem 1964, voor de oudnederlandse periode zie Gysseling 1964, voor de ouderdom van \bar{e} -klanken zie Weijnen 1968, 29-30, voor het Middelnederlands zie Van Loey 1980, 61-62. Berteloot (1984) constateert voor Holland een mogelijke uu-reactie op een vlaamse ie-expansie. Voor de observatie van Erasmus zie Caron 1972, 106. Het citaat uit de *Pronuntiatio* luidt volledig als volgt: "In aliis diphthongum inversam, ut quum Batavus sonat arundinem, aut Margaritam pro foemina, audis enim i, ante e" – met in de marge: "riedt, Margriet". Voor de moderne dialectsituatie zie Goossens (1966). Hij ziet de grote verbreiding van ie-vormen in Brabant als jong; in een persoonlijke mededeling geeft hij te kennen dat hij nu voorzichtiger is dan in 1966. Volgens Goossens (2008, 68) was er al een splitsing in de gemeengermaanse periode en moeten we de verandering van iü in ī los zien van de i-Umlaut. Hij heeft zowel een geografisch argument (er is geen sprake van een tegenstelling west – oost maar van zuidwest – noordoost) als een historisch-fonetisch (er vindt in ī een interne assimilatie plaats). Over vormen als *deerne* zie Pijnenburg 2005. Voor het *jaar*-raadsel zie Weijnen 1991, 229. In het commentaar III.4.1.0 in FAND dcel 2 wordt gewezen op een intrigerend samenvallend van isoglossen in Limburg: de grens met ten oosten de limburgse verdeling bij pgm. $\bar{a}i$, die met ten westen de samenvallend van iü en $\bar{e}ö$ in ie en de grens met ten oosten de limburgse verdeling bij pgm. $\bar{a}ü$. Voor *duvel* zie kaart 86 in FAND 2. Voor de twentse \bar{o} zie o.a. Kocks 1970.

Voor *lij(zijde)* moeten we uitgaan van een vorm met \tilde{e} plus *w* in de nom. en acc.sg. van de a-stam *hlewa- (mnl. *lie*, osa. *hleō*). Hierin is *ew* samengevallen met *eo* in $i\tilde{a} > \bar{i} > ij$ (*luw* moet uit de variant *hleuja verklaard worden. Op *theau (onl. *thio* met wegval van *w*) gaat *dij* terug en op *bi(j)o (hgd. *bīa*) *bij*. (Deze etymologische informatie is van Michiel de Vaan afkomstig.)
Zie ook de aantekeningen bij hoofdstuk 25.

24. GGM e₁ [æ:]

(1. Gemeengermaans, 2. Proto-indo-europees > Gemeengermaans, 3. Gemeengermaans > Nederlands, 4. Samenval met gerekte ā. De ā in Holland, 5. Regionale aspecten, Casus over de ouderdom van de palatale klanken, Aantekeningen; voor invloed van w zie 33.2)

SCHEMA 16: oorsprongen nld. ā.

(1) = vóór vocaal

24.1. Gemeengermaans. Gotisch

We vergelijken een paar gotische met oudhoogduitse, oudsaksische en oudengelse woorden:

1. got. seþs ‘zaad’	osa. sād
got. -deþs ‘daad’	osa. dād
got. mena ‘maan’	osa. māno
2. got. saian ‘zaaien’	osa. sāian

We constateren voor het Oudsaksisch ā die we ook in het Oudhoogduits vinden (*sāt, tāt, māno, sāian*); het Gotisch heeft ē vóór consonant maar een opener vocaal æ vóór vocaal. Voor het Gemeengermaans is een æ gereconstrueerd, een tamelijk open klank die we misschien al voor het Protogermaans kunnen aannemen. De klanken van de diverse oudwestgermaanse talen zijn daar goed uit te verklaren. In het Gotisch is de klank meer gesloten geworden; de open vocaal vinden we echter nog vóór vocaal (*saian*). Alleen in de positie vóór vocaal is het Gotisch dus representatief voor het Gemeengermaans. In het Oudsaksisch, althans het grootste deel ervan (zie beneden), evenals in het Oudhoogduits, is de klank juist meer open geworden. De palatale klank vinden we nog in het Oudengels: vgl. oe. *sæd* met æ met daarnaast echter vóór w ā zoals in *sāwan* en vóór n ō zoals in *mōna*. Een gesloten vocaal vinden we ook in een deel van het Oudsaksisch en in het Angliisch (Anglian), een dialect van het Oudengels. De palatale klanken zijn kenmerkend voor het Ingweoons (zie par. 5 dit hoofdstuk).

N.B. De ggm. æ wordt wel de e₁ genoemd ter onderscheiding van de ggm. ē (e₂) die in het volgende hoofdstuk wordt besproken. Voor de (on)juistheid van deze terminologie zie 25.1.

Tegen de hierboven gegeven voorstelling van zaken: het Gemeengermaans, misschien ook het Protogermaans had een tamelijk open æ, is als bezwaar aan te voeren dat ze voor het oude Germaans een systeem met vier vocalen impliceert waarin bovenin ĭ en ū opponeren, met een behoorlijke fonetische afstand, en onderin æ en ā, met een erg geringe fonetische afstand. Bovendien moeten we voor het Gotisch een retrograde ontwikkeling aannemen, van oorspronkelijk (pie.) ē (die we als gesloten op basis van het Latijn kunnen aannemen) via ggm. æ tot got. ē. Als we got. ē uit oude ē afleiden, staan we wel voor de vraag hoe we de meer open vocaal van *saian* moeten verklaren. Mogelijk is er sprake van assimilatie aan volgende ā. Met deze ē (e₁) valt in het Gotisch de zogenaamde e₂ samen die in het volgende hoofdstuk aan de orde komt. In de rest van het Germaans blijft het verschil bewaard wat erop wijst dat we

daarvoor, in ieder geval vanaf de gemeengermaanse periode, toch wél een meer open uitspraak van e₁ moeten aannemen. (Zie ook hfdst. 40.)

24.2. Proto-indo-europees > Gemeengermaans

We vergelijken een paar gotische met latijnse en griekse woorden:

got. seþs ‘zaad’	lat. sēmen	gr. –	pie. *seh ₁ - ‘zaaien’
got. -deþs ‘daad’	lat. fēcī ‘ik maak’	gr. (tī)thēmi ‘ik plaats’	pie. *dheh ₁ - ‘stellen’

Behalve uit *eh₁ zou pgm. ē (ǣ) ook uit pie. *ē kunnen komen. Het Latijn heeft evenals het Gotisch een gesloten ē, het Grieks een open klank: ē <η>.

24.3. Gemeengermaans > Nederlands

We vergelijken nu de boven gegeven gotische woorden met de corresponderende in het Nederlands:

1. got. deþs	ndl. zaad
got. -deþs	ndl. daad
2. got. saian	ndl. zaaien

In het Nederlands, in ieder geval een groot deel ervan inclusief het Standaardnederlands, vinden we de ggm. ǣ dus als een vocaal met een grotere openingsgraad terug: ā [a:], duidelijk lang, vóór r [a:]. De overgang tot ā heeft al in de oudwestgermaanse periode plaatsgevonden zoals uit de oudsaksische en oudhoogduitse vormen blijkt. Deze ā nam de open plaats in die ontstaan was doordat de oude ā (zie hoofdstuk 28) ō geworden was. Het is echter de vraag of dit zoals we in par. 5 dit hoofdstuk zullen zien, in het hele westgermaanse taalgebied gebeurde. De Psalmen vertonen ā, bijv. in *māno* ‘maan’ (got. *mena*). De tegenwoordige spelling is <a, aa>, in het Middelnederlands vooral en ook later nog wel <a, ae>.

24.4. Samenvall met gerekte ā. De ā in Holland

De ā, de vanouds lange klinker, is in het Standaardnederlands samengevallen met ā ontstaan door rekking van ǣ. De termen *vanouds lange* en *gerekte aa* worden alleen om historische redenen gebruikt; in historische grammatica’s worden deze wel als ā en â onderscheiden. Ook in dit boek kan dit soms gebeuren.

De samenvall moet in de dialecten beneden het IJ vroegtijdig hebben plaatsgevonden: noch Spieghel (*Twe-spraack*) noch Ten Kate (*Aenleiding*) reppen van een verschil en ook in de standaardtaal komt het niet voor. Het oorsprongsgebied kan heel goed het zuiden (Vlaanderen, Brabant) geweest zijn, dat vaker samenvall laat zien (vgl. 20.5 en 21.6, ook par. 5 dit hoofdstuk). In ieder geval werd al in het (goeddeels zuidelijke) Middelnederlands geen of zelden verschil in spelling gemaakt. We kunnen de samenvall daarom wel op het einde van het Oudnederlands plaatsen kort na de rekking in open syllaben. Misschien is er even nog verschil in uitspraak geweest, wellicht alleen in lengte: de vanouds lange klank duidelijk lang, de gerekte half lang. De vraag is of het samenvallingsproduct palataal ǣ dan wel mediaal geweest ā; we nemen de eerste mogelijkheid aan maar in de casus op het einde van dit hoofdstuk gaan we hier dieper op in.

Dat het samenvallingsproduct in een groot deel van Holland aanvankelijk \bar{a} geweest is, wordt bevestigd door spellingen in oude amsterdamse kluchten. Uit de palatale klank heeft zich, mogelijk om te beginnen in en rond de stad Amsterdam, een meer open, zogenaamd “heldere” klank \bar{a} ontwikkeld. Dit kan onder utrechtse invloed gebeurd zijn voordat het utrechtse samenvallingsproduct onder zuidelijke (brabantse) invloed werd “verdonkerd” (gevelariseerd) tot \bar{a} <ao>. Deze donkere vocaal drong opnieuw vanuit het utrechtse gebied in Amsterdam door waar hij nog altijd de dialectklank is. Onder invloed van Amsterdam is hij dat ook in Waterland en andere delen van Noord-Holland geworden. Voor die ietwat donkere amsterdamse klank kan ook aan rechtstreekse zuidelijke invloed gedacht worden, namelijk via de brabantse immigranten van de 16^e eeuw. In Zuid-Holland werd de “heldere” \bar{a} de algemene uitspraak. Dat deze \bar{a} dus ook door het “volk” werd gesproken, verhinderde niet dat hij als beschaafder beschouwd werd dan de oude \bar{a} en daarom als geschikter voor de standaardtaal. Het was namelijk ook de klank die men uit de romaanse talen kende en waarschijnlijk ook bij het lezen van het Latijn gebruikte. Erasmus bijv. koos voor de “italiaanse aa”.

De oude \bar{a} gaf echter niet zonder strijd z’n terrein op. Er waren \bar{a} -sprekers als bijv. Samuel Ampzing, een haarlemse grammaticus, die een voorkeur hadden voor de oude palatale klank en zich daarvoor beriepen op de spelling <ae>. Spiegel (*Twe-spraack*) keerde zich juist tegen deze spelling omdat hij de \bar{a} -uitspraak afkeuren. De \bar{a} -sprekers verloren echter het pleit niet alleen wat de uitspraak maar ook wat de spelling betreft. Het orthografische pleit werd voor het noorden vooral beslecht door de 18^e-eeuwse taalgeleerde Adriaan Kluit (Leiden); in het zuiden hield men langer aan de <ae>-spelling vast (ze komt nog in de franse spelling van van vlaamse plaatsnamen voor: vgl. <Schaerbeek>). De oude \bar{a} kan men nog in de kustdialecten horen, bijvoorbeeld in het Katwijk, en als een meer gesloten \bar{e} -klank in het Schevenings, daarnaast ook verspreid in het zuiden en oosten van de provincie Zuid-Holland en in Zeeland. De heldere \bar{a} is dus kenmerkend voor een groot deel van het Zuidhollands zij het dat hij vaak (vooral bij vrouwen) nogal “geknepen” klinkt, d.w.z. met een zekere nasalering gepaard gaat. Misschien om het te algemene karakter van de heldere \bar{a} hebben Geaffecteerd-sprekenden er zich van gedistantieerd door hem wat palataler te gaan uitspreken: *Den Haag* klinkt in hun mond als *Den Hèèg*. Haagse geaffecteerd-sprekenden komen daarmee wel in de buurt van het Schevenings maar omdat dat \bar{e} heeft, blijft er verschil bestaan. Bovendien komt de haagse elite vaker met “platte” hagnaars in aanraking dan met scheveningers; distantie tot de eerste groep is dus belangrijker dan tot de tweede groep (die in haar taal ook iets “authentieks” heeft wat op meer waardering kan rekenen). Op typische sociolecten reageert de “beschaafd” sprekende gevoeliger dan op typische (locaal of regionaal bepaalde) dialecten.

Het ontstaan van de heldere eenheids-aa van het Standaardnederlands, in het algemeen de geschiedenis van de vanouds lange en gerekte aa, is een bekend probleem uit de historische grammatica. Het probleem kan als volgt worden geformuleerd: is de heldere eenheids-aa van de standaardtaal het resultaat van een interne hollandse ontwikkeling of berust hij op de een of andere expansie of (derde mogelijkheid) moeten we aan “taalopbouw” denken, aan een product van taalcultuur?

Wie het op een klankwettige hollandse ontwikkeling houdt, kan aannemen dat de standaardklank afkomstig is uit het zuidhollandse \bar{a} -dialect, waarin de \bar{a} dan weer op een oudere \bar{a} teruggaat. Iemand die graag aan expansies denkt, kan utrechtse expansie aannemen.

Bij taalopbouw moeten we aan reglementerende grammatici denken. We kunnen voor Amsterdam (een belangrijke stad als het om de standaardisering gaat) uitgaan van een \bar{a}/\bar{e} -situatie zoals nog in Noord-Holland boven het IJ voorkomt (en trouwens ook in het ten zuiden van de stad gelegen Aalsmeer). Voor het Haarlemmerdijks wordt in 1773 nog de noordelijke \bar{e} vermeld. De \bar{a} -uitspraak is dan veralgemeend op grond o.a. van de eenheidsspelling <a, ae/aa> van zuidelijke origine; verder kunnen als bijkomende

factoren meegespeeld hebben dat de \bar{a} de klank was die men ook in het Italiaans en het Latijn kon gebruiken en de klank waarmee het ABC werd geleerd. Vergelijk hierboven de opmerking over Erasmus. We kunnen echter voor Amsterdam ook uitgaan van een eenheids- \bar{a} . Spellingen met <ee>- of <ae> vinden we in de kluchten, speciaal vóór dentaal, zowel voor de vanouds lange als voor de gerekte aa (zij het wel meer voor de eerste dan voor de tweede). We kunnen hierin resten van een oude uniforme \bar{a} -situatie zien. Er is dan geen sprake geweest van veralgemening van \bar{a} ; we kunnen dan alleen aan de zojuist genoemde bijkomende factoren denken. Dat is ook het geval wanneer we van een uniforme -situatie in Den Haag (ook een in dit kader belangrijke stad) uitgaan; zo'n situatie is voor deze stad wel zo goed als zeker. Het is goed mogelijk dat beide steden een rol gespeeld hebben: Vondel noemt in ieder geval in een beroemd citaat, waarin het gaat om het beste Nederlands van zijn tijd (zie 15.1), zowel Amsterdam als Den Haag. We zijn zelf van de veronderstelling uitgegaan dat de eenheids- \bar{a} van de standaardtaal uit het hollandse dialect afkomstig is, dat hem zelf weer uit Utrecht gekregen kan hebben. Die \bar{a} is voor de standaardtaal geschikt bevonden omdat men hem ook van de romaanse talen kende.

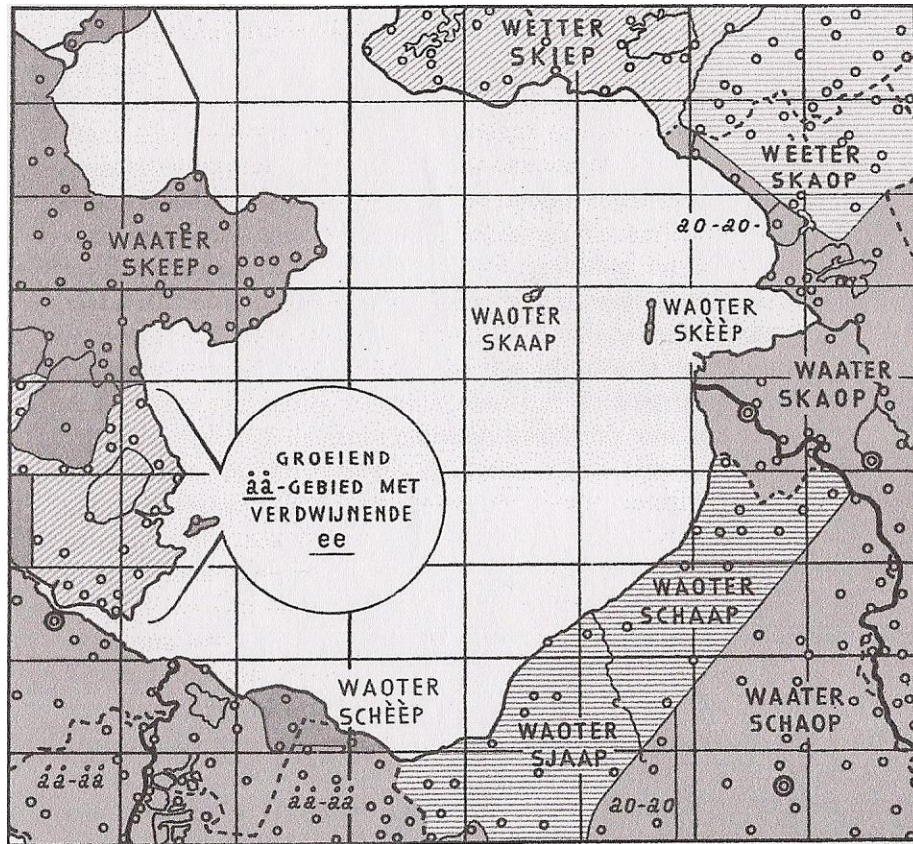
24.5. Regionale aspecten

Niet alleen in Zuid-Holland heeft samenvallende (zie par. 4 dit hoofdstuk) plaatsgevonden, dit geldt voor grote delen van het taalgebied. Het zuiden (Vlaanderen, Brabant) is evenals Zeeland en Utrecht al in de vorige paragraaf genoemd; samenvallende geldt verder ook voor Groningen. Het oude verschil is grosso modo bewaard gebleven in de dialecten aan weerszijden van de Zuiderzee: Noord-Holland boven het IJ heeft afgezien van amsterdamse invloeden (zie vorige paragraaf) van oudsher \bar{a} voor de gerekte en \bar{e} of \bar{ei} voor de vanouds lange vocaal: *water* – *skeep/skeip*; het grootste deel van Overijssel (evenals een groot deel van Gelderland) heeft in het eerste geval eveneens \bar{a} en in het tweede \bar{o} <oa>: *water* – *schoap/skoap*. De Stellingwerven en het aangrenzende deel van Overijssel hebben echter *wèter* \bar{e} tegenover *schoap*. Zie kaart 23. Een verschillende ontwikkeling treffen we ook in het zuidoosten aan: vgl. roermonds *late* (adj.) – *loate* (ww.), *gape* ‘gapen’ – *sjoap* ‘schaap’, *raam* ‘raam’ – *broam* ‘braam’ (steeds gerekt – vanouds lang). Ook geïsoleerd kan het oude verschil bewaard gebleven zijn, bijvoorbeeld in het Sliedrechts (*water* – *jeer*) of in het Aalsmeers (idem). Samenvallende is er evenmin in Belgisch-Limburg maar er is, in Hasselt, wél, namelijk bij de gerekte klank, differentiatie naar volgende consonant: vóór dentaal is de klank iets donkerder (meer velair) dan vóór labiaal of velair maar niet zo donker als de vanouds lange klank (oa = \bar{o}). Elders in het noordelijke Westlimburgs vinden we dit verschil als oa tegenover \bar{o} terug. In het zuiden (de Haspengouw) is de gerekte vocaal stee soa, de vanouds lange een uə-achtige diftong.

Soms is er gedeeltelijke samenvallende, alleen vóór dentaal of alleen vóór labiaal of velair. Zo vinden we in het Kempisch (we laten secundaire verkortingen terzijde) vóór labiaal of velair steeds oa: *goape*, *doag* pl. (met gerekte klank), *schoap*, *zwoager* (met vanouds lange), maar vóór dentaal oa in *hoate* (gerekt, zij het met een lichte palatalisering) tegenover oo in *dood* ‘daad’ (vanouds lang). De gerekte klank is dus steeds oa, de vanouds lange wisselt. Een andere situatie vinden we in het oosten van de Bommelerwaard (en in een deel van de Meijerij), wél samenvallende vóór dentaal: *betoale* (gerekt), *noad* (vanouds lang), niet vóór labiaal of velair: *make* (gerekt), *schoap* (vanoud lang). Bij de gerekte vocaal vinden we afwisseling (oa, \bar{a}) maar niet bij de vanouds lange (steeds oa).

Er kan ook samenvallende zijn met consequente differentiatie naar volgende consonant: *woater* met de vocaal vóór dentaal, *schaap* en *raam* met de vocaal vóór labiaal of velair; dat geldt voor het westelijk deel van de Veluwe, de omgeving van Tiel maar ook voor het westen van West- en Frans-Vlaanderen, resp. \bar{o} en \bar{a} (ietwat [æ]-achtig soms) en voor Oost-Vlaanderen (afgezien van

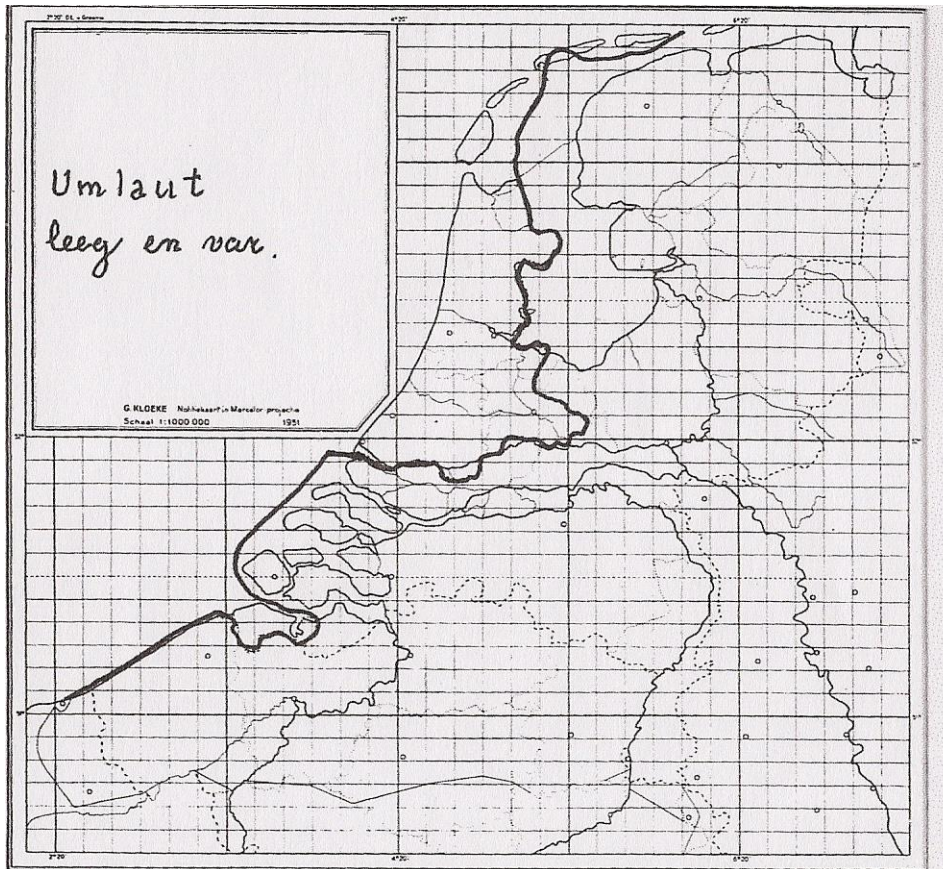
Waesland), resp. oə en ɔ. Er is een tendens waarneembaar dat de vocaal donkerder (meer velair) is vóór dentaal dan vóór labiaal of velair.

Kaart 23: gerekte en vanouds lange ā rond de oude Zuiderzee (uit Kloeke 1933)

Het samenvallingsproduct kan dialectisch een nogal verschillende klankkleur hebben. In par. 4 dit hoofdstuk noemden we al de “heldere aa” ā van het Zuidhollands (maar ook meer palatale of velaire varianten komen daar, vooral op de eilanden, verspreid voor); de palatale æ van sommige kustdialecten en het Zeeuws (ook de scheveningse ē welke klank we ook op Zuid-Beveland horen); de ietwat donkere åå van Amsterdam en omgeving en van het utrechtse gebied. Een duidelijk [ɔ.]-klank kunnen we ook in het Zeeuws en het zuidelijke Zuidhollands horen wanneer er een j volgt, in bijv. *zoaje* ‘zaaien’ (met vanouds lange klank), daarnaast ook in *voader* met gerekte klank (waarschijnlijk een hypercorrecte nabootsing van *vader* ter vervanging van het oude *vaar*), en verder op Goeree in *goa* ‘gaan’, *sloa* ‘slaan’, *stoa* ‘staan’ met vanouds lange klank. Middelburg en Vlissingen hebben steeds een (tamelijk) velaire klank, mogelijk door zuidelijke invloed. Ook in het Westfries komen oa-klanken voor. Een algemene donkere oa (soms licht diftongisch) horen we in het zuiden; een oe-achtige timbre kunnen we vlak bij de taalgrens vinden, o.a. in Brussel en Ronse. Voor het 13^e-eeuwse Limburg vinden we al *jore*, *strote*, *worheid* (met vanouds lange klank); vanuit het oosten dringt die velaire klank naar het westen op met als resultaat zelfs een [u]-klank als in Brussel of Ronse. Het verschil tussen het westen en zuiden wekte blijkens Smyers over en weer al in de 17^e eeuw de lachlust op; volgens deze grammaticus spraken de zuidelijke sprekers de <aa> met geronde, de westelijke met ovale lippen

uit. In het uiterste westen van Vlaanderen vinden we echter vóór labiaal of velair nog \bar{a} -varianten die daar in de plaats gekomen zijn van de oude ingweoonse palatale klank. Ook in Groningen vinden we \bar{o} en verder in het zuiden hier en daar oi (in het noorden van Oost-Vlaanderen) of oe (ten zuiden van Brussel). Bij de woorden *nagel* en *dragen* (met “gerekte aa”) heeft de palatale klank een opmerkelijke verspreiding. Mogelijk is de γ van invloed geweest. De \bar{a} of \bar{a} in leenwoorden uit het Latijn vinden we dialectisch als vanouds lange klank terug in *toafel* uit lat. *tabula* en in *stroat* uit lat. (*via*) *strāta* ‘geplaveide weg’.

Kaart 24: *leeg* (plus varianten) met i-Umlaut (uit Weijnen 1991, naar ANKO)

Voor het oosten van het taalgebied moeten we rekening houden met (secundaire) i-Umlaut van (vanouds lange) \bar{a} tot \bar{e} (en misschien in een enkel geval met spontane palatalisatie in het westen):

[+open] [half open]
 [-voor -achter] > [+voor] / # i/j [+gesloten]
 [+lang]

Voorbeelden uit het Kempisch hebben \bar{e} in *geef*, *kees*, *leeg*, *scheer*, $\bar{\epsilon}$ in *drèèje*, *mèèje*, *wèèje*, *zèèje* en bij secundaire Umlaut (van oa uit \bar{a}) \bar{oe} <öä> in *dröäj*, plur. van *droad*, en *blöäske*, dim. van *bloas*. Vergelijk hiermee het Twents: *geew*, *kees*, *lèèg*, *scheer*; *drèèjen*, *mèèjen*, *wèèjen*, *zèèjen*; *dröä*, *blöäskén*. In de beide laatste gevallen hebben we steeds met Umlaut in bepaalde morfologische categorieën te maken. (Voor deze secundaire Umlaut zie overigens 34.5 waar hij tertiair genoemd wordt.) Meer beperkt (namelijk tot Zuid-Brabant en West-Limburg) is de i-

Umlaut in *traag* (vgl. du. *träge*). In de standaardtaal zijn doorgedrongen: *bedeesd* naast *dazen*, *beweren* (voor zover bij *waar*), *dwepen* (bij mnl. *dwaep* ‘nar’), *gedwee* naast mnl. *ghedwade* (ohgd. *gidwādi*), *geeuwhonger* (bij *gauw* uit **gā-*; zie 33.2), *scheper* (naast *schaap*, osa. *skāp*), *strelen* (waarschijnlijk bij *straal*). In *geeuwhonger* vinden we volksetymologische vervorming van oorspronkelijk *geehonger* onder invloed van *geeuwen*. In het Middelnederlands rijmt deze *ē* op de *ē* die door rekking is ontstaan. In het woord *leeg* komt de Umlaut merkwaardig ver naar het westen voor; we vinden hem ook in het Zeeuws en het zuidelijke Zuidhollands (zie kaart 24). Of is er sprake van spontane palatalisatie? In het Zeeuws verschilt de vocaal in dit woord van de gebruikelijke *æ* voor de vanouds lange klank zoals in *kaes* ‘kaas’. Het westen van Noord-Brabant heeft naast *schoap* en *loate* ook *leeg* maar *gaef*, *kaes* en *schaer* (met verschillende Umlautsvocalen dus). Vergelijk voor een oostelijke oudnederlandse vorm met i-Umlaut van *ā* *gēve* naast *gāvi* ‘jij gaf’ conj. (du. *du gābest*, met andere uitgang). Als we noordhollands *ē* (of *ei*) vinden, dan is dat altijd de normale representant van de vanouds lange klank. Een ingweoonse *ē* vertoont ook (bijv.) kustmnl. *meed* ‘maailand’ dat we terugvinden in *Uithuizermeden* (Groningen) en *Ellemeet* (Schouwen), naast *made* in bijv. *Hoogmade* bij *Leiden* (zie verder 10.6).

In de spelling gaat de Umlauts-*ē* dus gelijk op met de door rekking ontstane *ē*; evenals deze kwam de Umlauts-*ē*, althans oorspronkelijk, alleen in open lettergreep voor: een lange vocaal plus twee consonanten was namelijk een weinig favoriete stamstructuur binnen het Germaans (zie 33.4).

Een oude ingweoonse *æ* of *ē* kan aan een *ie* ten grondslag liggen, bijv. in *schriel* naast regelmatig *schraal* met betekenisdifferentiatie. Een parallelle ontwikkeling deed zich in het Fries voor: vgl. fri. *skriël*. Vergelijk ook fri. *die(d)*, *jier*, *sie(d)*, *tsies*, *strjitte*, daarnaast ook eng. *deed*, *year*, *seed*, *cheese*, *street*. De ontwikkeling van de *ie* komt wel te laat om nog als ingweoons bestempeld te worden. Wél is er van een gemeenschappelijke vernauwingstendens sprake.

Andere (mogelijke) *ie*-voorbeelden zijn: zaans *diek* ‘aangespoelde ruigte’ (holl. *deek*, fri. *teek*, utrechtsoverijssels *daak*); (g)ier ‘mestvocht’ (mnd. *gāre*, fri. *jarre*); *lieke* ‘bloedzuiger’ (naast *leke*, *lake*; got. *lekeis* ‘geneesheer’); mnl. *mielen* ‘schilderen’ (*mielre* ‘schilder’; got. *meljan*, ndl. *malen*); *wiel* ‘kolk’ (rest van dijkdoorbraak) naast vlaams-zeeuws-hollands *weel* en ndl. *waal* (oe. *wæ:l*). Vergelijk ook bij reeds genoemd kustdial. *mede* (*meet*) fri. *miede* (ofri. *mēde*) ‘maailand’.

CASUS. de ouderdom van de palatale klanken

Het is een strijdpunt in de historische grammatica of de palatale klanken in de dialecten oud zijn, dus als een rechtstreekse voortzetting van ggm. *æ* moeten worden beschouwd, dan wel secundair uit *ā* ontstaan zijn. Voor de eerste mogelijkheid pleit de grote verspreiding van de *æ*. Als er inderdaad sprake is van een voortzetting van ggm. *æ*, dan geldt dat uiteraard alleen voor de vanouds lange klanken. De gerekte klanken zijn dan voor zover ze met de vanouds lange zijn samengevallen, secundair gepalataliseerd (of de *ā* waaruit ze ontstaan zijn, was al palataal; vgl. 10.5 L5). Verder moeten we voor de vanouds lange klank een verder gaande palatalisering voor het Noordhollands aannemen en eveneens voor bepaalde dialecten aan de overzijde van de Noordzee (> *ē*). Een nog verdere vernauwing van de *ē* tot *ie* vinden we zowel in het Engels als het Fries. Het spreekt vanzelf dat als we de noordhollandse *ē* via *æ* tot (vanouds lange) *ā* herleiden, we moeten aannemen dat in Noord-Holland deze *ā* al genoemde veranderingen had ondergaan voordat rekking tot *ā* kon plaatsvinden. In het andere geval zou er van samenvallende sprake geweest zijn. Als we uitgaan van *ā*, die dan uit een oudere *æ* is ontstaan, dan hebben we met een retrograde ontwikkeling te maken: *æ* > *ā* > *æ*; zowel de vanouds lange als de gerekte klank worden dan, in geval van samenvallende, gepalataliseerd. Op dit scenario kan wijzen dat we (zoals in de vorige paragraaf reeds vermeld) op de Zuidhollandse eilanden en in Zeeland vóór *j* een veldaire klank vinden: *zoaje* (met vanouds lange

klank), een klank dus die dichter bij \bar{a} dan bij de $\bar{æ}$ staat. Verder valt te wijzen op ofri. en oe. *mōna* ‘maan’ (fri. *moanne*, eng. *moon*) met \bar{o} vóór n (en m) die eveneens gemakkelijker uit een \bar{a} dan uit een $\bar{æ}$ valt te verklaren. In beide gevallen is ontwikkeling uit $\bar{æ}$ via \bar{a} echter ook mogelijk. Als men bezwaar heeft tegen een retrograde ontwikkeling, moet men dus aannemen dat de \bar{o} ’s zich via in bepaalde posities voorkomende \bar{a} ’s uit $\bar{æ}$ ’s hebben ontwikkeld.

Er is ook op gewezen dat de \bar{a} ’s in de latijnse leenwoorden *cāseus* en *strāta* (> *kaas*, *straat*) in het Ingweoons mee veranderd zijn tot zeeuws *kaes*, *straet*. Hier kan echter ook klanksubstitutie in het spel zijn: de lat. \bar{a} werd weergegeven met de klank die er het dichtste bij kwam. Dat betekent dan wel dat er in de oudwestgermaanse (ingweoonse) periode toen de ontlening plaats vond, nog geen \bar{a} voorkwam: in het Oudengels heeft zich dan pas later een \bar{a} vóór w ontwikkeld: *sāwan* ‘zaaien’, en de ingweoonse vorm voor *bracht* moet met een genasaleerde \bar{o} uitgesproken zijn (zie 33.1).

De vraag blijft dus of van oudingweoonse $\bar{æ}$ dan wel \bar{a} moeten uitgaan. De \bar{a} van het niet-ingweoonse gebied kan in ieder geval als een reactie worden verklaard, namelijk op het ontstaan van een nieuwe \bar{e} , de zgn. e_2 (zie hfst. 25). De $\bar{æ}$ wijkt uit naar een “veiliger” positie en wordt \bar{a} . Dit kan als een “structurele” verklaring beschouwd worden, die echter als communicatieve achtergrond heeft dat de afstand tussen de fonemen anders te klein geworden zou zijn. Als deze verklaring juist is, ligt het voor de hand om deze verandering ook voor het Ingweoons aan te nemen omdat immers de e_2 ook daarin ontstaat. De latere (her)palatalisering kan evenals de palatalisering van de \bar{a} als een natuurlijke ontwikkeling worden beschouwd: de zogeheten *fronting* maakt vocalen minder gemarkeerd (> -achter). De ontwikkeling past in het totaalbeeld dat we van het Ingweoons hebben, namelijk als een conventionalisering van wat oorspronkelijk “slordigheden” waren (zie 10.5). Dat de palatalisatie van de \bar{a} iets later valt en ook nogal wat uitzonderingen kent (vgl. 10.4), hoeft geen probleem te zijn: lange vocalen, die al gemarkeerd zijn doordat ze lang zijn (+lang), lijken eerder en systematischer naar voren te gaan dan korte (vgl. de spontane palatalisatie van \bar{u} en \bar{y} ; zie resp. 27.3 en 20.6). (Overigens wijkt in het Gotisch de $\bar{æ}$ niet uit voor de zogenaamde e_2 , misschien omdat we er niet zoveel voorbeelden in vinden? Zie 25.1.)

Er is ook nog een andere structurele verklaring mogelijk, namelijk waarin de ontwikkelingen als een herstel van symmetrie gezien worden. Er bestond in het Oudwestgermaans een asymmetrie tussen enerzijds bij de lange vocalen de $\bar{æ}$ en anderzijds bij de korte de \bar{a} . In het niet-ingweoonse deel van het Westgermaans en ook in het Noordgermaans werd deze asymmetrie opgeheven door de $\bar{æ}$ minder palataal (> \bar{a}), in het ingweoonse deel door de \bar{a} meer palataal te maken (> $\bar{æ}$). Wanneer we voor het Ingweoons van een \bar{a} uitgaan, dan verliest de palatalisatie van de \bar{a} haar motivatie en moeten we aannemen dat de \bar{a} later dan toch palataal is geworden. Bij zo’n asymmetrieverklaring moeten we ervan uitgaan dat het voor de taalgebruiker economischer is wanneer twee structureel met elkaar verbonden klanken op eenzelfde manier worden uitgesproken. In dit hoofdstuk zijn we ervan uitgegaan dat de $\bar{æ}$ in het Ingweoons *bewaard* is gebleven.

Aantekeningen

N.B. Deze aantekeningen kunnen ook betrekking hebben op ggm. \bar{a}). Zie Schönfeld 1970 par. 32 (rekking) en 80 (vanouds lange klank). Weijnen 1991 par. 8 (rekking), 12 (vanouds lange klank), 29 (invloed van volgende consonant) en 83 (samenvatting). Zie daar ook par. 25, o.a. voor meer mogelijke gevallen van Umlaut in westelijke gebieden. Weijnen verwijst daarin meer dan eens naar Verstegen 1938. Kaarten Middelnederlands: Berteloot 1983 (13^e-eeuws), Mooijart 1992 (idem) en Rem 2003 (eerste helft 14^e-eeuws). Op de kaarten 77/78 bij Berteloot zien we dat de spelling meestal <dage> is, een enkele keer <daege>, verder meestal <jaere> maar verspreid ook <jare>. Wijzen de spellingen toch nog op een zeker uitspraakverschil, misschien alleen verschil in lengte: de vanouds lange klank lang, de gerekte half lang? (Vgl. hiervoor 33.6.) De alternatieve voorstelling van zaken in par. 1 dit hoofdstuk is gebaseerd op Tops 1973 aangevuld met persoonlijke informatie. Zie voor de 20^e eeuw ANKO kaarten 5 (*schaap*), 6 (*laten*) en 7 (*laag*); zie ook de bijbehorende tekst blz. 63-67. Voor een kaart van *draad* zie Van der Sijs 2011 (kaart 3.15 van Marc van Oostendorp en Anke en Pieter van Reenen). Voor sparen (met oa in grote delen van Gelderland en Overijssel) en varen (met een Umlautsvocaal in een groot brabants gebied) zie FAND, deel 2, kaarten 2 en 3. De kustmnl.vorm *meed* met i-Umlaut is ontleend aan Van Loey

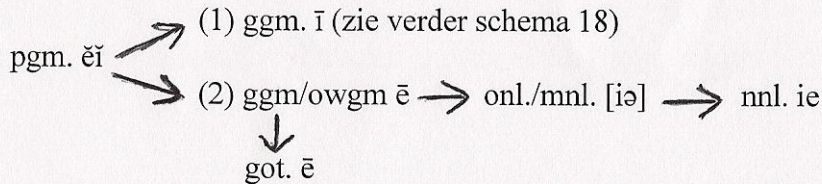
1971, 42-43 (alwaar nog een paar andere voorbeelden worden gegeven en ook oostelijke voorbeelden). Debrabandere 1972 laat zien dat anderhalve eeuw geleden Kortrijk vóór labiaal of velair nog \bar{a} realiseerde. Voor de mechelse *aa*, die via medialisering en een zwakke palatalisering op een *velaire oa* terug moet gaan, zie Van Loey 1961a. Voor een overzicht van de positionele distributie zie FAND deel 2, commentaar bij kaart 7 (*maken*). Kloeke 1933, waarin het probleem van de standaard- \bar{a} aan de orde komt, behandelt ook het taalgeografisch aspect, in het bijzonder de toestand rond de oude Zuiderzee: ten westen en ten oosten op de een of andere manier bewaard blijven van het verschil, ten zuiden over het algemeen samenvallend. Het is ook Kloeke die erop wijst dat men de \bar{a} -klank ook de klank was die men in het Frans en het Latijn kon gebruiken en dat het ook de klank was waarmee het ABC geleerd werd. Kaart 23 is uit Kloeke 1933 overgenomen; hij is ook in Kloeke 1950 te vinden. Weijnen 1968, 23 (noot 6) wijst in aansluiting bij Kooiman 1958 op de \bar{a} -klank in Zuid-Holland: Rijnland, Delfland, ook Kennemerland, met daarin steden als Haarlem en Leiden. Kooiman ziet dit gebied als conservatief: de \bar{a} die daar voorkomt, zal niet uit de standaardtaal zijn afkomstig zijn. Voor de oude \bar{a} vergelijk Van Wijk 1911; van Wijk is van mening is dat het \bar{a} -gebied vroeger veel groter is geweest dan het nu is. Iemand die graag aan expansies denkt, is Heeroma (1935a) die voor Amsterdam aan utrechtse expansie denkt. Kloeke denkt voor de donkere amsterdamse \bar{a} -klank aan rechtstreekse brabantse invloed, namelijk via immigranten. De opvatting dat we voor Amsterdam aan een oorspronkelijke \bar{a}/\bar{e} -situatie moeten denken, vinden we in Hellinga 1938, ook 1940. De \bar{a} -uitspraak is volgens hem veralgemeend op grond o.a. van de eenheidsspelting van zuidelijke origine. Kloeke (1933) denkt voor het ontstaan van de heldere eenheids- \bar{a} in de eerste plaats aan Den Haag. Heeroma (1935a) denkt aan Amsterdam met eenheids- \bar{a} ; hij wijst op de spellingen in de kluchten. Over de houding van *ampzing* in de $\langle ae \rangle / \langle aa \rangle$ -kwestie zie Hellinga 1968, 318-319. Over Adriaan Kluit en zijn betekenis voor de spelling zie Van de Bilt 2002. Voor \bar{a} in plaats van verwachte \bar{e} of *ei* in Noord-Holland zie het commentaar bij kaart 109 (*draad*) in deel 2 van de FAND. Voor *tafel* zie FAND 2, kaart 115.

De symmetrieverklaring is ontleend aan Kortlandt 1986. Laker (2010, 251) wijst erop dat de verdeling \bar{a} en \bar{e} geografisch parallel loopt met het Engels: het meer noordelijke Angliſch heeft namelijk ook \bar{e} . Voor de Umlautslijn bij *kaas* in het zuiden zie Taeldeman 1978, kaart 2. Zie id., kaart 16 voor positionele variatie bij zowel de gerekte als de vanouds lange klank in een groot vlaams gebied. Er is (blz. 35, 36) meestal een geslotener centrerende diftong vóór alveolair, een opener (meestal gemedialiseerde) monoftong vóór labiaal of velair. Het Waasland heeft een homogene ou-realitatie. Zie ook Taeldeman 1985 kaart 8. Voor *leeg* ‘laag’ zie Kloeke 1950; kaart op blz. 65. Voor het Sliedrechts zie (R.) van den Berg 1984. Voor “schijnbare Umlautsvormen” als *geet* (*giet*, *geit*) ‘(hij) gaat’ en *steet* (*stiet*, *steit*) zie Gysseling 1977. Voor de ingewikkelde situatie in het Maastrichts zie Houben 1905. Voor evt. westelijke Umlaut of spontane palatalisatie zie Van Weel 1904, par. 47.

25 GGM e₂ [e:]

(1. Gemeengermaans, 2. Proto-indo-europees > Gemeengermaans, 3. Gemeengermaans > Nederlands, 4. Voorkomen van ie uit ē, 5. Regionale aspecten, Aantekeningen)

SCHEMA 17: oorsprongen nld. ie

1 = vóór i, j of u in volgende syllabe

2 = vóór (o.a.) a in volgende syllabe

25.1. Gemeengermaans. Gotisch

We vergelijken het Gotisch en het Oudsaksisch:

got. *hēr* ‘hier’ osa. *hēr*

Hier correspondeert dus anders dan in 24.1 got. ē [e:] met osa. ē [e:] en niet met osa. ā. Voor dit geval wordt ggm. ē gereconstrueerd. Zoals we in de volgende paragraaf zullen zien, doen we er goed aan deze ē al wél voor het Gemeengermaans maar nog niet voor het Protogermaans aan te nemen (daarin was sprake van de foneemcombinatie ěĭ). Behalve in het Oudsaksisch en het (dus representatieve) Gotisch vinden we deze ē nog in het Oudnoors en het Oudengels terug: ono. *hēr*, oe. *hēr*. Het Oudhoogduits heeft een secundair ontstane diftong: *hear/hiar/hier* (zie par. 3 dit hoofdstuk) du. *hier*. De hier besproken vocaal is dus verschillend geweest van de in 24 besproken, meer open *ā*. Een oppositie hebben we in ggm. **hēr* ‘hier’ en **hār*- ‘(hoofd)haar’. Traditioneel wordt de laatste als e₁ aangeduid, de eerste als e₂. De e₁ was een ē-klank in het Pregermaans, eventueel nog in het Protogermaans, later *ā*, de e₂ was ē in het Gemeengermaans. Synchroon is er nooit, in geen enkele fase, van twee ē-klanken naast elkaar sprake geweest (die in feite dan ook één ē geweest zouden zijn). Behalve in het Gotisch blijven zoals we zullen zien, de vocalen verschillend van elkaar; in het Gotisch vindt echter samenvall plaats, misschien doordat daarin maar weinig woorden met e₂ voorkwamen. Bekend zijn in ieder geval alleen *hēr* en *fēra* ‘zijde’ en verder de leenwoorden *mēs* ‘tafel’ (lat. *mensa*) en *Krēks* (lat. *Graecus*).

25.2. Proto-indo-europees > Gemeengermaans

De pregermaanse oorsprong van ggm. ē is een bekend probleem in de oudgermanistiek. Wij gaan uit van de combinatie ěĭ (voor de proto-indo-europese achtergrond hiervan zie 26.2). Hierop werken de in 19.3 besproken klankwetten (Umlautswetten, dus van ná de accentverschuiving; zie 16.3):

pgm. ěĭ > ggm. ĭĭ = ī vóór i, j of u in volgende syllabe (zie voor deze ī verder hoofdstuk 26);

pgm. ěĭ > ggm. ěě = ē door a-Umlaut (dus vooral vóór een a).

Deze ontwikkelingen lopen parallel met de in 23.1 besproken ontwikkelingen van *ë*. In veel gevallen vinden we echter *ī* waar we volgens bovenstaand schema *ē* zouden verwachten. Deze *ī*'s kunnen door analogie verklaard worden; zie 26.4. Het is echter mogelijk dat ook deze a-Umlaut (evenals die van *ī*; zie 19.3) niet erg regelmatig heeft gewerkt. In veel gevallen kan de *ē* dan in eerste instantie blijven staan om later door vernauwing (verhoging) van het eerste element (vgl. 21.1, 22.1 en 23.1) alsnog *ī* te worden. Aan de beperkte werking van de a-Umlaut zou ook kunnen worden toegeschreven dat we in het Gotisch slechts schaarse voorbeelden van *e*₂ vinden (zie par. 1 dit hoofdstuk). Owgm. *ē* kon ook ontstaan ten gevolge van syncope van *z* en rekking van de vocaal: ggm. **mēzdō* > osa. *mēda*, ohgd. *mieta*, mnl. *miede* 'loon, huur'; vgl. nhgd. *Miete* 'huur'. Het Gotisch heeft nog de *z* in *mizdo* 'loon'. Incidenteel komt de vocaal ook in de Auslaut voor, o.a. in osa. *thē* (ndl. *die*).

Een argument dat de zogenaamde *e*₂ uit *ē* te verklaren is, is dat woorden met *e*₂ afwisselen met woorden die pregerm. *ē* – *ō* – *ī* hebben, dus in de eerste Ablautsreeks thuishoren (zie deel 2 Vormleer). In het latere Germaans vinden we deze vocaalreeks terug als pgm. *ē* – *ā* – *ī* (ggm. *ī/ē*) > ndl. *ī* > *ei* <*ij*> – *ê* – *ī/ē* of bij rekking *ē*. Een verklaring uit pie. *ē*, die dan niet alleen *ī* zou hebben opgeleverd, ligt voor de hand. Een voorbeeld is ohgd. *stiega* 'trap' met *e*₂ naast got. *steigan* (ndl. *stijgen*) met *ī*, ohgd. *steiga* 'pad' met *ei* uit *ā*, ohgd. *steg(a)* 'pad' met *ē* (vgl. ndl. (*heg noch*) *steg*, *steeg*). Vergelijk ook: got. *hēr* (*e*₂) – ndl. *hij* (uit *hī*) (*ī*) – *himma* (*daga*) (*ī*); du. *schief* (*e*₂) – ndl. *scheef* met *ê*, ono. *skeifr* (*ai*); ohgd. *scero*, *sciaro* 'snel', *scieri* 'scherp/snel onderscheidend', ndl. *schier* 'bijna' (*e*₂) – du. ndl. *scheiden* (< *ai*) (verwant is lat. *scīre* 'onderscheiden > weten'). In het laatste geval is waarschijnlijk niet verwant got. *skeirs* 'helder, duidelijk' (*ī*), ook in *Schier(monnikoog)* 'eiland van de schiere = witte monniken', dat bij *schijnen* hoort. Als we uit *ē* zowel *e*₂ (*ē*) als *ī* (*ī*) afleiden, krijgen we een mooie parallellie met de ontwikkeling van *ë* (zie 23.1). Een probleem blijft dat er maar weinig oude gevallen met *e*₂ voorkomen. Daar is hierboven al iets over opgemerkt.

25.3. Gemeengermaans > Nederlands

Ggm. *ē* wordt in het Nederlands via *iə* tot *ie* <*ie*> [*i*], vóór *r* [*i:*], welke ontwikkeling buiten de kustgebieden evenals in de oudhoogduitse dialecten (vgl. ohgd. *hiar*) via een duidelijk diftongische tussentrap heeft plaatsgevonden: ggm. *ē* > owgm. *ea/ia* > onl *iə* > mnl. *iə* > nnl. *ie* (ndl. *hier*). Het stadium *iə* kan al in de Psalmen bereikt zijn (vgl. *biedon* 'bieden'). Aan de andere kant wijzen daarin spellingen met <*i*> al op monoftong, bijv. *slip* 'sliep'. Mnl. *ie* wordt volgens traditie als monoftong uitgesproken; zie echter 23.3 voor een nog licht diftongische uitspraak in het Westvlaams. In de kustdialecten heeft de overgang van *ē* in *ie* meer rechtstreeks, dus niet via duidelijk diftongische tussentrappen, plaatsgevonden; wél moeten we met een lichte diftongering tot *iə* rekening houden. Deze ontwikkeling is in het schema verdisconteerd. De hier besproken *ie* valt samen met de *ie* uit ggm. *ē* (zie 23.3).

De spelling <*ie*> kan met de diftongische tussentrap in verband worden gebracht. De overgang van *e*₂ in *ie* moet afgerond geweest zijn voordat een nieuwe *ē*, om te beginnen door rekking (zie 19.4), ontstaat; deze nieuwe *ee* wordt geen *ie* meer.

De (lichte) diftongering kan in verband worden gebracht met een soortgelijke diftongering in het Oudfrans: lat. *mel* (met zeer gesloten *ē*) > *miel* (oorspronkelijk met een dalende diftong *iə*, later stijgend: *jɛ*) 'honing'. Voor een dergelijk overspringen van een uitspraakgewoonte van de ene taal op de andere moet wel een intensieve vorm van taalcontact worden aangenomen. Een dergelijk taalcontact kan voor het Frankische Rijk worden aangenomen. Een andere mogelijkheid is om hier aan de doorwerking van een gemeenschappelijk keltisch substraat te denken (vgl. 12.2).

25.4. Voorkomen van ie uit ē

De ie uit ē komt slechts in een gering aantal van oorsprong germaanse (dus niet-ontleende) vormen voor: behalve in *hier* en *schier* ‘bijna’ (reeds genoemd) ook nog in *Fries(land)* (ofri. *Frēsa*) en verder in de preterita van de sterke werkwoorden van de 7^e klasse met ā of ê in het presens:

1. ndl. laten – liet	osa. lātan – lēt	oghd. lâzan – liaz
2. mnl. heeten – hiet	osa. hētan – hēt	ohgd. heizzan – hiaz

Hierbij sluiten zich later leenwoorden uit het Vulgair-Latijn, eventueel het Oudfrans of een galloromaans tussenstadium, aan:

1. lat. bēta –	ndl. biet
lat. graecus –	ndl. Griek (got. Kreks)
lat. rēmus –	ndl. riem

N.B. Op het moment van de ontlening werd in *graecus* niet meer [ai] maar [e:] uitgesproken. Lat. *graecus* vinden we ook terug in *kriek* uit (*prunum*) *graecum* lett. ‘griekse pruim’.

In de regel echter, in een iets latere periode, ging de lat. ē die een zeer gesloten uitspraak had, in owgm. ī over die in het Nederlands behalve vóór r diftongteert tot ei <ij> (zie verder 26.3):

2. lat. crēta –	ndl. krijt
lat. saeda (met ē) –	ndl. zijde
lat. poena (met ē) –	ndl. pijn (gr. poinē)

Andere voorbeelden hiervan zijn: *aequāre* ‘gelijk maken’ – *ijken*; *fēriārī* – *vieren*; *mēta* ‘kegel’ – *mijt* ‘stapel’ (vgl. *hooimijt*); *praeda* ‘buit, roof, prooi’ – *prij* ‘krenge’ (mnl. *pride*, *prië*, *pri*); *spēsa* (< *expensae* ‘levensonderhoud’) – *spijs*; *thēca* ‘omhulsel’ – *tijk* ‘katoenen overtrek’ (maar du. *Zieche*; gr. *thēkē* ‘o.a. bewaarplaats’); *vēlum* ‘sluier’ – *wijl* (mnl. *wile* naast *wiele*). *Saeda* heeft de vulgair-latijnse d uit t.

In een andere groep leenwoorden, van een latere fase, vinden we een lat. ě, die in het Oudfrans via ē in een diftong overging, in het Nederlands als een ie terug:

2. lat. breve ‘kort {geschrift}’ –	ndl. brief
lat. Petrus –	Pieter
lat. presbyter –	ndl. priester
lat. spēgulum –	ndl. spiegel

(lat. *presbyter* gaat op gr. *presbuteros* ‘oudste’ terug; *spēgulum* heeft de vulgair-latijnse g uit k <c>)

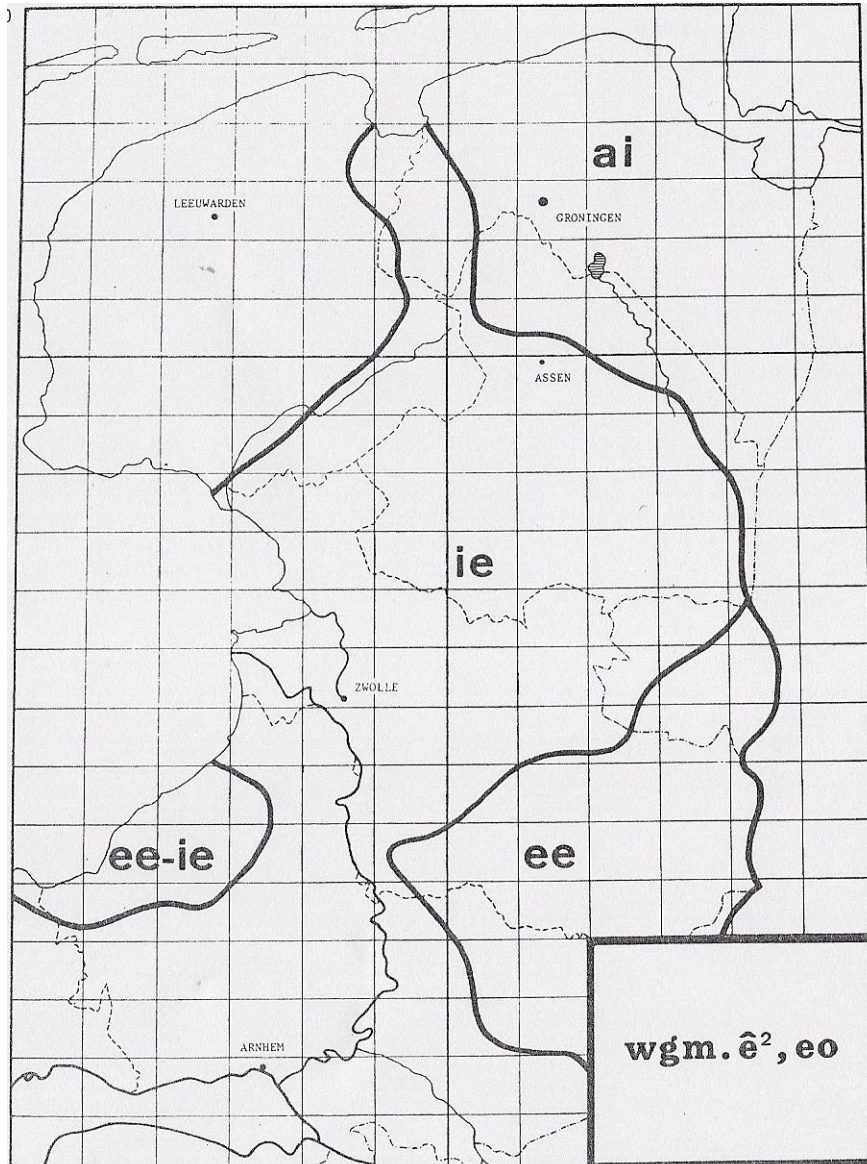
Bij nog latere ontlening vinden we de latijnse ē en ě (de laatste wanneer hij in open syllabe stond) in het Nederlands (evenals in het Middelnederlands) als ē terug:

4. lat. bēta –	ndl. beet(wortel)
5. lat. spēgulum –	ndl. spiegel

We geven de verschillende gevallen van ontlening hieronder nog eens weer:

1. lat. \bar{e} > ggm. \bar{e} > ndl. *ie* (oude ontlening)
2. lat. \bar{e} > owgm. \bar{i} > mnl. \bar{i} > *ei* <ij> of \bar{i} vóór *r* (iets latere ontlening)
2. lat. \check{e} > ofra. *ie* (diftong) > owgm. [i ϵ] > latere ontlening

4. lat. \bar{e} > ndl. \bar{e} (jongere ontlening)
5. lat. \check{e} > ndl. \bar{e} (jongere ontlening)

KAART 24a: *gieten* en *brief* in het noordoosten (uit Weijnen 1991 kaart 20)

Bij de bestudering van dergelijke leenwoorden uit het Latijn of het Oudfrans dienen we behalve met de periode en de weg van de ontlening (mondeling of schriftelijk: vergelijk de gevallen 1, 2

en 3 tegenover 4 en 5) ook met variatie binnen het Latijn rekening te houden. Zo kwamen naast elkaar *rēgula* en *rĕgula* voor met resp. lange en korte vocaal. Alleen de eerste vorm kon mnl. *rigel*, met verkorting *richel*, opleveren; de tweede vorm geeft *regel*. Op dezelfde manier kwamen *tēgula* en *tĕgula* naast elkaar voor; vergelijk *tichel*, met verkorting uit mnl. *tigel* of *tiegel*, met *tegel*. Voor het verwante *teil* zie 19.6 onder punt 3.

25.5. Regionale aspecten

Zie kaart 24a. Een duidelijk gesloten ē(i) vinden we in het noordoosten (Twente; de “saksische ee”) en het zuidoosten: *breef* ‘brief’; vergelijk daarnaast tw. *geetn* ‘gieten’, roermonds *gete* met ē uit io. Het is mogelijk dat we in *breef* nog de oude ē hebben (osa. ē), die in deze gebieden is samengevallen met ē uit owgm. io (zie hoofdstuk 23). In het laatste geval moeten we dan de volgende ontwikkeling aannemen, niet bijvoorbeeld van ěð via io, later iə tot ie, maar eerder via een meer open Io, later Iə tot ē. Zeker is deze ontwikkeling niet; de ē kan ook (in beide gevallen) secundair uit ie of daaraan voorafgaande diftong ontstaan zijn. Een ē voor io c.q. e₂ kunnen we soms ook in het middeleeuwse kustgebied aantreffen (*breef*, *lede*).

De ē in kwestie kon vervolgens, als hij niet bewaard bleef, twee kanten uit. Hij kon diftongeren tot ei. Dit gebeurde in Groningen, het noorden van Drenthe en Vriezenveen: vgl. drents *breif* (in Vriezenveen hoort men nu echter *breef*) maar ook *geitn* (in het Gronings resulteerde ai), en zo ook, bij stoottoon (zie 33.9), in het Sittards (*breif*) (waarin overigens ook de rekkings-ē meedoet). Ook belgisch Hasselt kent (sluitend of centrerend) een diftong: ei vóór labiaal of velair (*breif*) maar iə vóór dentaal (*giāte*). Hij kan ook nog geslotener worden en dus weer in ie overgaan. In beide gevallen kan er sprake zijn van moeilijk te onderscheiden overgangsnuances. Verder vinden we verspreid, vooral vóór dentalen, lichte centrerende diftongen iə, Iə, eə en, binnen Nederland vooral in het westen en het centrale deel, verkortingen. Een lange ie geldt voor het zuidwesten: Zeeland, Vlaanderen, maar ook daar kunnen we nog wel de diftong iə horen (zie par. 3 dit hoofdstuk). De centrerende diftongen kunnen als relicten gezien worden.

Bij de overgang van ē tot ie kan westelijke invloed in het spel zijn. Als we aannemen dat de “saksische ee” vroeger veel westelijker dan heden ten dage voorkwam (hierop wijst bij romeinse schrijvers lat. *Flevum*, nu *Vlie*) en dat de huidige gebieden met deze klank relictgebieden zijn, moet die westelijke invloed al oud (middeleeuws) zijn. Doordat de ie al vrij ver naar het oosten is opgedrongen, zijn er gebieden ontstaan waarin sprake is van samenvall of bijna-samenvall van de hier besproken ie met de niet-gediftongeerde ī (zie hoofdstuk 26). Deze gebieden bevinden zich in een brede strook tussen het diftongeringsgebied en het gebied met bewaarde ē-klanken. Een voorbeeld van zo’n gebied is Amersfoort en omgeving.

In de noordoostelijke gebieden vond samenvall met ē uit ai plaats: vergelijk twents *breef* met *zee* en *steen*; het (oostelijke) Limburgs heeft in het laatste geval *s(j)tein*. Samenvall van oude ē (in dit geval alleen e₂) met ē uit ai vinden we ook in het Oudsaksisch: *brēf*, *sē(o)*, *stēn*. In Groningen en het noorden van Drenthe is het samenvallingsproduct de hierboven reeds vermelde ai: *braif*, *stain* (maar *zee* heeft).

De oostelijke ē zou dus ook, omgekeerd, secundair voor ie kunnen zijn. Het is echter een tamelijk universele tendens is dat lange vocalen eerder geslotener dan opener worden (zie echter de aantekeningen). De ē die we in Brussel vinden, moet in ieder geval wél van later datum zijn. Zie verder, in verband met de oude ō (met parallelle ontwikkeling), 28.4.

Het is mogelijk dat er ook nog relictten van het oude verschil tussen \bar{e} en \ddot{o} teruggevonden worden: de representant van de \bar{e} is soms opener dan die van \ddot{o} (die de immers neiging had om tot io, met gesloten eerste element, over te gaan). De ie-klanken komen bij \ddot{o} ook verder naar het oosten voor dan bij \bar{e} .

Aantekeningen

Zie Schönfeld par. 6; Weijnen 1991 par. 16. Zie voor *briefen hier* in het Middelnederlands de kaarten 101 en 102 in Berteloot 1983. De herkomst van de e_2 is een bekende discussie uit de oudgermanistiek. De verklaring van ggm. \bar{e} uit pie./pgm. \ddot{e} door middel van a-Umlaut is afkomstig van Frans van Coetsem (Van Coetsem 1964 maar zie ook Van Coetsem 1997a). Kortlandt (1991, 2006) gaat uit van *ea die later e_2 kon worden. Hiermee was de symmetrie met de zich aan de velaire kant bevindende \bar{o} hersteld (door het meer open worden van de oude \bar{x} , zelfs tot \bar{a} , was deze symmetrie verloren gegaan). In het Oudhoogduits werd ze hersteld doordat de \bar{o} diftongeerde (vgl. 28.1); daar bleef dus ea bestaan. Voor evt. relictmatige reflexen van ggm. \bar{e} en io zie bijv. het commentaar bij kaart 89 (brief) in FAND deel 2.

Op grond van <EI>- en <EIH>-spelling (onder secundair accent) in rijnslandse inscripties neemt Mees (2006) aan dat uit pgm. \ddot{e} eerst een verlaagde \bar{i} ontstond (i_2) die later door a-Umlaut e_2 kon worden of anders samenviel met de oude lange \bar{i} . De <EI>-spelling staan voor een klank tussen \bar{e} en \bar{i} in. Voor eventuele romaanse invloed bij diftongering van lange \bar{e} zie Schönfeld 1970, 82. Volgens Van Loon 2014, 157 heeft het nog wel enige tijd geduurd voordat de representanten van e^2 en io samenvielen.

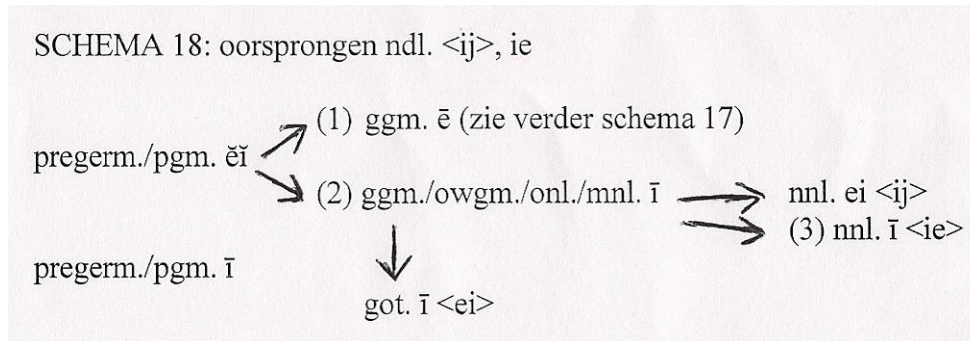
Goeman 1994 bespreekt de dialectnuances die zich bij de representanten van owgm. \bar{e}/io voordoen; zie de kaarten 1a, 1b en 2 in genoemde publicatie. Zie ook de daarin genoemde literatuur over de kwestie of de \bar{e} in het noordoosten al dan niet secundair is. Oorkondenmateriaal laat zien dat die al oud, namelijk middeleeuws, moet zijn. Zie ook Van den Berg 1962. Goeman bespreekt ook de uitbreiding van de ie-achtige realisaties in de Achterhoek en noordoostelijke gebieden. Die recente vervangingen van \bar{e} door ie-achtige realisaties blijken zich in de Achterhoek alleen vóór stemloze medeklinker voor te doen. Zo'n duidelijk fonologische conditionering wijst eerder op een autochtoon proces dan op "ontlening". In noordoostelijke gebieden vindt de vervanging echter lexicaal diffuus plaats. Dit wijst dan weer op overname.

Goeman concludeert ook op basis van onderzoek met modellen en statistiek dat er, hetzij in de vorm van een push hetzij in die van een drag chain, geen rechtstreeks verband bestaat tussen de reflexen van owgm. \bar{i} (hoofdstuk 26) en van \bar{e}/io . Verder concludeert hij dat toevallige graduele verschuivingen aannemelijker zijn dan categoriaal abrupte, en wijst hij erop dat bij owgm. \bar{i} en \bar{e}/io centrerende diftongen in elkaar uitsluitende omgevingen voorkwamen, bij de eerste klank vóór labiaal of velair, bij de tweede vóór dentaal. Van een vroege samenvalsdreiging kan dus geen sprake zijn geweest.

Voor de sittardse diftongering zie Dols 1953 (beknopt Cromptvoets 2007). Dat de limburgse \bar{e} (e_2 en uit io) oud is, wordt beargumenteerd door De Vaan 1999 tegen de opvatting van Peter Wiesinger in. Zie echter ook Hermans (2013, 347) die in aansluiting bij Barbara Schellingberger op diftong wijzende spellingen in keulse handschriften uit de 13^e eeuw noemt. De \bar{e} zou dan secundair zijn. Deze kwestie heeft overigens ook op de \bar{o} betrekking (zie hoofdstuk 28). Voor een verklaring van de noordoostelijke \bar{e} (en \bar{o} , verder ook \bar{o} uit iy) via een stijgende diftong zie o.a. Kocks 1970, 87

26. GGM. ī

(1. Gemeengermaans, 2. Proto-indo-europees > Gemeengermaans, 3. Gemeengermaans > Nederlands, 4. Analogiewerkingen, 5. Voorkomen in leenwoorden, 6. Samenvall van klanken, 7. Geen samenvallen ī en ie, Aantekeningen), zie voor uitbreiding en verdieping hoofdstuk 27a)

1 = vóór (vooral) ā in de volgende syllabe (behalve bij aanwezigheid van een j)

2 = vóór i, j of ũ in de volgende syllabe

3 = vóór r

26.1. Gemeengermaans. Gotisch

We vergelijken een aantal gotische en oudsaksische vormen:

1. got. swain ‘zwijn’	osa. swīn
2. got. steigip ‘hij stijgt’	osa. stīgið
3. got. skeirs ‘helder’	osa. skīr

Op grond van deze vormen en de corresponderende in andere oudgermaanse talen (vgl. bijv. ook oe. en ofri. *swīn*, osa. *svīn*) zijn we gerechtigd om een ggm. ī aan te nemen, waarvoor het Gotisch met <ei> voor ī representatief is. In (2) is de 3^e pers.sg.pres.indic. van het betreffende werkwoord genomen om redenen die hieronder duidelijk worden. De gotische spelling is ontleend aan het Grieks waarin ten tijde van Wulfila de ei tot ī was geworden.

26.2. Proto-indo-europees > Gemeengermaans

We vergelijken een paar gotische met latijnse en griekse woorden:

1. got. sw-ein ‘zwijn’	lat. su-īn-us	gr. -īn-os	pie. *su-iHn-os
2a. got. steigip ‘hij stijgt’	lit. steigiúos ‘zich haasten’	gr. steícho ‘gaan’	pie. *steigh- ‘gaan’
2b. got. -teihip ‘hij deelt mede’	lat. dīco ‘zeggen’	gr. <u>deik</u> nūmi ‘tonen’	pie. *deik- ‘laten zien’

We onderscheiden twee gevallen, resp. met als proto-indo-europese oorsprongen: *iH (geval 1) en *ě (geval 2; ook h₁ě of ěh₁ī zou mogelijk zijn). Het Gotisch en het Latijn komen in geval 1 en 2 met elkaar in de ī overeen; aan de hand van de griekse (en litouwse) vormen zijn de beide gevallen echter uit elkaar te houden: in geval 1 heeft het Grieks eveneens ī, in geval 2 ei.

In *swein* en de verwante vormen is -īn- (got. -ein) een suffix dat adjectieven afleidde van diernamen; zo is lat. *suīnus* een adjectief dat hoort bij *sūs* 'zwijn, varken'. De neutrumvorm van zo'n adjectief kon voor het jonge dier gebruikt worden: *swein* betekende dus oorspronkelijk 'jong varken'. Het griekse suffix vinden we terug in *korakīnos* 'jonge raaf'. Het suffix, dat we ook terugvinden in de stoffelijke adjectieven, bijv. mnl. *erdijn* > *aarden*, kwam later vooral in gebruik om diminutiva te vormen: mnl. *maged-ijn* 'meisje'; het zit ook in *-lijn*; *-kijn* > *-tje* enz.. Wat de betekenissen onder 2 betreft: bij *steigan* enz. zal 'gaan' wel de oorspronkelijke betekenis zijn.

26.3. Gemeengermaans > Nederlands

De ggm. ī vinden we in het Middelnederlands terug als de vocaal die doorgaans met <i> (in open lettergreep) of <ij> (in gesloten lettergreep) geschreven wordt (gevallen 1 en 2 hieronder): <swijn> - >swine>. Deze vocaal wordt in de traditionele uitspraak als monoftong ī opgevat. Bij de overgang van Middelnederlands naar Nieuwnederlands vindt diftongering tot ei <ij> plaats, welke diftongering achterwege blijft vóór r (geval 3). In die positie valt de ī samen met de ie uit ggm. ě (geval 4; zie 23.3) en met die uit ggm. ē (geval 5; zie 25.3). De vocaal is dan duidelijk lang.

Inderdaad kan de vocaal in overeenstemming met de traditionele opvatting in sommige gebieden, bijvoorbeeld Vlaanderen en Zeeland, nog een monoftong geweest zijn. Behalve in Oost-Vlaanderen komt hier nog altijd een monoftong voor. Voor Brabant en misschien ook Holland kan licht diftongische waarde worden aangenomen: li. Deze lichte diftong werd dan later door dissimilatie ei, eerst, vanaf het einde van de 14^e eeuw, in Brabant (Antwerpen, Mechelen), later, in de 16^e, 17^e, 18^e eeuw, in Holland. Ook de lichte diftongering vindt niet plaats vóór r. Voor een geografische verspreiding van de diftong zie kaart 25.

Vergelijk de volgende vormen:

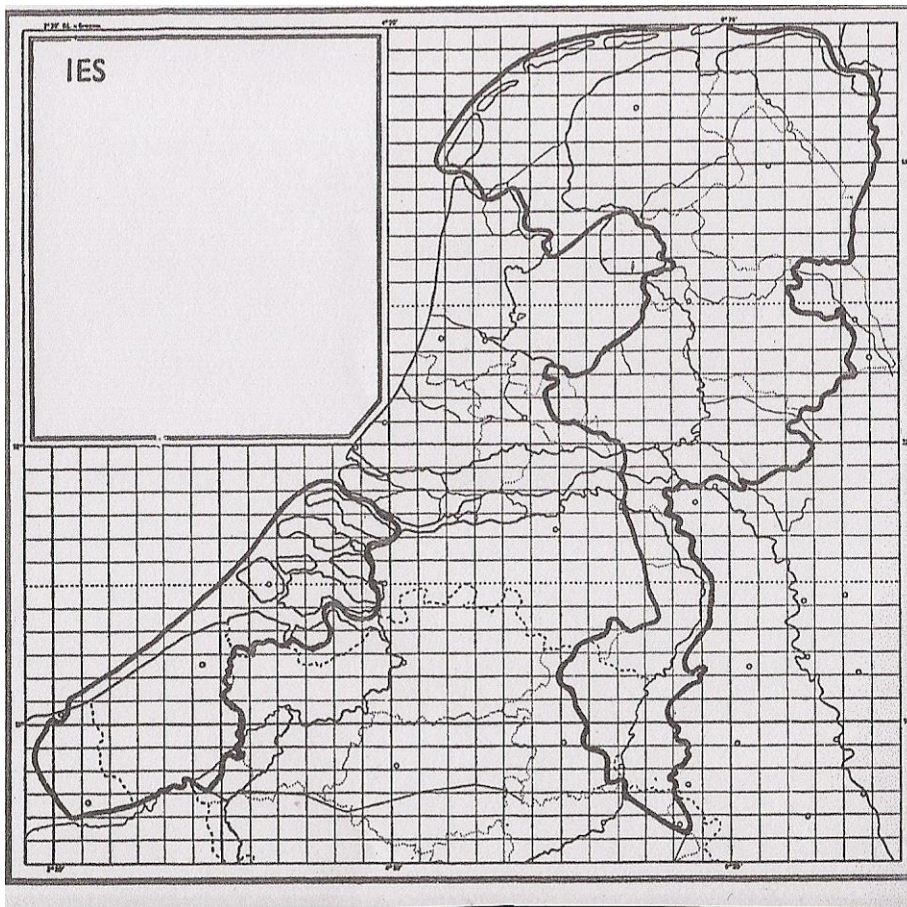
1. got. <i>swein</i>	mnl. <i>swijn</i>	nl. <i>zwijn</i>
2. got. <i>steigip</i>	mnl. <i>stijgt</i>	nl. <i>stijgt</i>
3. got. <i>skeirs</i>	mnl. <i>Schier-</i>	nl. <i>Schier-</i>
4. got. <i>dius</i> 'beest'	mnl. <i>dier</i>	nl. <i>dier</i>
5. got. <i>hēr</i> 'hier'	mnl. <i>hier</i>	nl. <i>hier</i>

De meeste voorbeelden spreken voor zich. Wel is er een kanttekening nodig bij 3. *Schier-* komt voor in *Schiermonnikoog* 'eiland van de witte, grijze monniken = cisterciëncers'; het mag niet verward worden met *schier* 'bijna' waarmee het (waarschijnlijk) niet verwant is. Laatstgenoemd woord heeft ie heeft uit ē (ohgd. *skēro*). Zie hiervoor 25.2. Andere voorbeelden met niet vóór r gediftongeerde ī zijn *gier* (vogelnaam), *lier* (leenwoord: lat. *lira*), *spier*, *vieren* (leenwoord; zie 25.4), *wierook* (voor *wie-* vergelijk mnl. *wiēn*, mod.nld. *wijden*).

Uit het feit dat (in promonina) zwakke klemtoon en lange vocaal moeilijk te combineren zijn, valt te verklaren dat de (lange) ī in *wi* (got. *weis*) tot ĩ verkort werd en dat deze ĩ niet, wat in de regel in open beklemtoonde syllabe gebeurde, tot ē gerekt werd: *wē; wēl vond verdere reductie tot wə plaats (waarnaast bij nadruk *wij* met diftongering uit ī). Zo ook werd *jī/gī* via *jī/gī* tot *gə/jə* (naast *jij/gij*); vergelijk verder de ontwikkeling van *mī* (got. *mis*) tot *mə* (naast *mij*). En verder ook mnl. *wildi* 'wilt gij' met modern brabantse *wilde* (met subjectsverdubbeling *wilde-gai*). In *hi* heeft de reductie tot (h)ə niet

plaatsgevonden, vermoedelijk omdat er te weinig klankvolume overbleef; in de noordoostelijke dialecten vinden we echter enclitisch *-e*. In de vorm *hee*, die weleens opduikt (bijvoorbeeld twents is), zou de rekking als een reactie op de dreigende reductie tot sjwa verklaard kunnen worden. Korte *ī* maar dus zonder verdere reductie vinden we in *biezonder* met voor het moderne Nederlands opmerkelijke spelling: <bijzonder>, en *selderie* (< fra. céleri). (Een vlaamse ei in dit woord is een geval van spellinguitspraak.) Nog opmerkelijker is de spelling <ij> in het suffix *-lijk* (oorspronkelijk ‘lichaam’) waarin wél reductie tot sjwa heeft plaatsgevonden.

Ook het Hoogduits en het Engels vertonen diftongering: vgl. ndl. *zwijn* met hgd. *Schwein* en eng. *swine*. Beide talen vertonen ze echter ook vóór r: vgl. du. *Geier, Leier, feiern, Weihrauch* (met tussen ei en r een svarabhaktivocaal), (brits) eng. *gyre, lyre* (met $r > ə$). Het Oudnederlands (Psalmen) had zeker nog de lange monoftong: vgl. *swīn* <suuin> (in <meriswin> ‘zeezwijn’ = ‘bruinvis’). Het is om taargeografische redenen onwaarschijnlijk dat er tussen de drie diftongeringen (duits, engels, nederlands) verband zou zijn. Dat geldt ook voor de duitse en de nederlandse hoewel deze beide op het continent plaatsvonden. De duitse diftongering begon in het zuidoosten van het duitse taalgebied, dus juist zo ver mogelijk van het nederlandse af. De moderne spelling is <ij>, ook in open lettergreep: vgl. mnl. <swine> met modern ndl. <zwijnen>.

Kaart 25: *ies* tegenover *ijs* (uit Weijnen 1991; omrand *ies*, verder *ijs*, *aais*, *èès* enz.)

26.4. Analogiewerkingen

In 25.2 is besproken dat we met een tweeledige ontwikkeling van ogm. *ě* rekening moeten houden. Hierdoor zijn we genoodzaakt voor de vormen van de eerste categorie (infinitief, presens, imperatief) van de sterke werkwoorden van de 1e klasse Ausgleich aan te nemen. In die vormen kwam oorspronkelijk overal *ě* voor welke combinatie in het Gemeengermaans een alternantie *ē/ī* opleverde. Deze alternantie is overal in het voordeel van de *ī* verdwenen. Vergelijk de volgende paradigmata (waarbij we ons beperken tot infinitief en presens):

	got.	ohgd.	mnl.
inf.	steigan	stīgan	stigen
1.sg.	steiga	stīgu	stige
2.sg.	steigis	stīgis	stiges
3.sg.	steigip	stīgit	stijgt
1.pl.	steigam	stīgumēs	stigen
2.pl.	steigip	stīget	stijgt
3.pl.	steigand	stīgant	stigen

In het Oudhoogduits (dat naast *stīgumēs* ook *stigamēs* heeft) zouden we conform de alternantie *iu/io* (zie 23.4) de alternantie *ī/ē* verwachten, de eerste vocaal in de singularis, de tweede in de pluralis plus infinitief (ook in de eerste persoon waarin -u- op -a- teruggaat). In het Middelnederlands zou daaraan een alternantie *ī/ie* beantwoorden. Het Oudsaksisch heeft in de pluralis de uniforme uitgang -ad; ook hiervóór zouden we klankwettig *ē* verwachten.

Voor het feit dat de alternantie *iu/io* bij de tweede klasse sterk (zie 23.4) in het Oudhoogduits (en het Oudsaksisch) wél bewaard is gebleven, kan de verklaring zijn dat deze een manifestatie was van de veel algemenere, in vele gevallen voorkomende, alternanties *ě/ī* en *ǔ/ō* wat conserverend werkte. De alternantie *ē/ī* paste daarentegen niet in een bekend systeem en viel vroeg, waarschijnlijk al in het Gemeengermaans, aan Ausgleich ten offer. Opmerkelijk is verder het verschil dat in het geval van de eerste klasse de vocaal van de (oudtijds veel gebruikte) 3^e pers.sg.pres.indic. het gewonnen heeft, in het geval van de tweede klasse (waarin de analogie pas veel later plaatsvond) de vocaal van de infinitief, welke vorm sinds het Gemeengermaans, o.a. door het ontstaan van perifrastische tempora en modi, steeds vaker gebruikt werd. Overigens is het niet zeker – het is al in 25.2 opgemerkt – of dan wel in hoeverre we bij *ě* inderdaad met a-Umlaut rekening moeten houden. Het is ook mogelijk dat *ě*, weliswaar in twee etappes, steeds tot *ī* geworden is (zie 25.2).

26.5. Voorkomen in leenwoorden

Behalve in oorspronkelijk germaanse woorden komt de in dit hoofdstuk besproken *ei* (of *ie* vóór *r*) in twee groepen leenwoorden uit het Latijn subsidiair Oudfrans voor:

1. lat. crēta	mnl. crite	nml. krijt
lat. fēriāri	mnl. vieren	nml. vieren
2. lat. vīnum	mnl. wijn	nml. wijn

In geval 1 is de zeer gesloten latijns-romaanse *ē* in het Oudwestgermaans als een *ī* overgegaan; dit geval is al behandeld in 25.4. In geval 2 gaat het om de latijns-romaanse *ī*. Een *ī* vinden we

ook in leenwoorden uit het Frans; als deze woorden oud zijn, kunnen we er de diftong in terugvinden: vgl. fra. *fin* – ndl. *fijn*. In een later leenwoord als *terrine* (*terrien*) (eerste attestatie 1761) heeft geen diftongering plaatsgevonden; dit zal ook wel een woord geweest zijn dat oorspronkelijk meer in de hogere dan in de lagere kringen werd gebruikt.

26.6. *Samenval in klanken*

De door diftongering uit \bar{i} ontstane *ei* valt samen met de *ei* die er al was en die ontstaan is uit \check{e} vóór nasaal plus dentaal (zie 19.6), uit owgm. $-\check{a}g(\bar{i})-$, $-\check{e}g-$ of $-\check{i}g$ (zie 20.7 en 19.6) of uit owgm. $\check{a}\bar{i}$ (zie 21.3). Deze samenval moet omstreeks 1700 in Amsterdam zijn beslag hebben gekregen. Ten Kate (rond 1800, zie zijn *Aenleiding*) betreurt het verdwijnen van het verschil voor Amstelland en Rijnland (welke gebieden hierin overeenkomen met Brabant) en vermeldt dat hij van oude Amsterdammers vernomen heeft dat die het verschil, op de “Zaenlandse” wijze, nog bij “den deftigen grijzen Ouderdom” in gebruik hoorden: *ai* voor de oude *ei* en *ei* voor de nieuwe diftong. In de volkstaal moet blijkens spellingen samenval (en wel in *ai*) eerder hebben plaatsgevonden dan in de taal van de hogere klassen. De [ai]-waarde van *ei* komt duidelijk naar voren in een rijm als *gezeidt op dreit* ‘draait’ (in de *Baeto* van P.C. Hooft). In de tijd van Ten Kate was de beschaafde eenheidsuitspraak *ei* geworden; de extreme diftong *ai* kon er voor de hogere klassen en de grammatici niet mee door. De eenheidsuitspraak *ei* is ook nog steeds die van het Standaardnederlands hoewel we tegenwoordig, in het zogenaamde, door succesvolle jongeren gesproken “Poldernederlands”, *ai* kunnen horen. Het verschil komt nog wel in dialecten voor; zie hiervoor 27.8.1. In de spelling wordt het nog steeds in acht genomen: <ei> voor de oude, <ij> voor de nieuwe diftong.

In par. 3 dit hoofdstuk is al opgemerkt dat bewaard gebleven *ie* (o.a. vóór *r*) samenvalt met de *ie* ontstaan uit ogm. \bar{e} en met de *ie* ontstaan uit owgm. *io*.

26.7. *Geen samenval \bar{i} en *ie**

Het is gebruikelijk bij het voorlezen van middelnederlandse teksten de met <i, ij> en <ie> gespelde vocalen, resp. uit owgm. \bar{i} en uit owgm. \bar{e} , *io* of \bar{i} (de laatste vóór *r*), op dezelfde wijze, namelijk als \bar{i} uit te spreken. Deze eenheidsuitspraak kan niet de juiste zijn. Daarvoor zijn drie argumenten:

1. er is een systematisch verschil in spelling: vergelijk <rijt>, <riden> met <brief>, <ghenieten>;
2. woorden op <ie> rijmen zelden of nooit op woorden met <i, ij>;
3. er is een verschillende ontwikkeling in het latere Nederlands: de woorden met <ie> laten in het Standaardnederlands een *ie*-klank, die met <i, ij> een *ei*-klank horen terwijl we het verschil ook, behoudens recente ontwikkelingen (zie 25.5), in alle dialecten terugvinden.

De conclusie kan niet anders zijn dan dat we voor het Middelnederlands met twee verschillende fonemen te maken hebben. Anders dan we volgens traditie doen, zouden we bij het voorlezen dus verschil moeten laten horen. Op welke wijze dat zou moeten gebeuren, is moeilijk uit te maken. Voor West-Vlaanderen en Zeeland kunnen we aan een verschil \bar{i} (monoftong) <i, ij> – *iə* (lichte diftong) <ie> denken, voor Brabant en Holland aan een verschil *li* <i, ij> tegenover \bar{i} of nog *iə* <ie>. In de laatstgenoemde gebieden verdween de oude \bar{i} maar een nieuwe *ie*-klank kwam daarvoor in de plaats. In de eerstgenoemde gebieden vinden we nog steeds de oude monoftong (maar dan verkort) terwijl daar voor <ie> een lichte diftong subsidiair lange vocaal gesproken

wordt. In noord- en zuidoostelijke gebieden was er, althans oorspronkelijk, ook verschil: vgl. drents, twents, roermonds *wien* ‘wijn’ met *dee(i)p* ‘diep’ (got. *diups*), gronings *wien* – *daip*. De *ie* en de *ī* hebben zich op een zodanige wijze ontwikkeld dat samenval niet plaatsvond.

Geschiedenis van de diftongering: zie 27.6 (maar zie ook hfdst. 27a)

ī-relicten: zie 27.7

Regionale aspecten: zie 27.8 (maar zie ook hfdst. 27a)

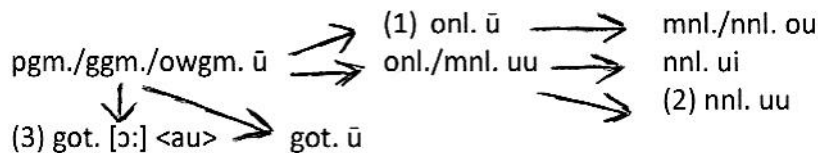
Aantekeningen: zie hfdst. 27a.

27. GGM. ū

(1. Gemeengermaans/Gotisch, 2. Proto-indo-europees > Gemeengermaans, 3. Gemeengermaans > Nederlands, 4. Leenwoorden, 5. Samenvall van klanken, 6. Geschiedenis van palatalisering en diftongering (6.1. Middelnederlands > Vroegnieuw-nederlands (casus: diftongeringen en het dialectcontinuüm), 6.2. Vroegnieuw-nederlands: Holland (casus: de diftongeringen in Holland), 6.3. Hollandse expansie, 7. Lexicale aspecten, 8. Regionale aspecten (8.1. Grote lijnen, 8.2. verdere bijzonderheden, 8.3. verdere bijzonderheden: het zuidoosten, Aantekeningen)

N.B. In dit hoofdstuk worden de grote lijnen getrokken. Voor meer detaillering en verdieping (het gaat over een problematiek waarover in de neerlandistiek heel veel te doen geweest is) zie het volgende hoofdstuk (27a).

SCHEMA 19a: oorsprongen nld. ui, uu, ou

SCHEMA 19b: oorsprong van wvla. uu

owgm. ū → onl./mnl./nnl. uu

1 = vóór w en in de Auslaut

2 = vóór r

3 = vóór vocaal

27.1 Gemeengermaans, Gotisch

We vergelijken de volgende woorden in het Gotisch, het Oudsaksisch en het Oudhoogduits:

1. got. -hūs ‘huis’	-	osa. hūs	-	ohgd. hūs
2. got. nū ‘nu’	-	osa. nū	-	ohgd. nū

Deze drie talen en ook de overige oudgermaanse talen hebben een ū; vergelijk ook nog oe. *hūs* en ono. *hūs*. Voor het Gemeengermaans kan derhalve een ū worden gereconstrueerd. Het Gotisch kan als representatief daarvoor worden beschouwd, behalve vóór vocaal waar we de ū als ǣ <au> terugvinden:

3. got. bauan ‘wonen’	-	osa. būan id.	-	ohgd. būan ‘bewonen, bebouwen’

27.2. Proto-indo-europees > Gemeengermaans

We vergelijken een aantal oudgermaanse woorden met latijnse en griekse:

got. fūls ‘lui’	lat. pūs ‘etter’	gr. puos id.	pie.*puH- id.
got. -hūs ‘huis’	-	-	pie. *kuHs-?
osa. mūs ‘muis’	lat. mūs id.	gr. mūs id.	pie. *muHs id.

oe. <i>crūma</i> ‘kruimel’	lat. <i>grūmus</i> id.	gr. <i>grūmea</i> id.	pie. * <i>gruHm</i> ?
got. <i>nū</i> ‘nu’	lat. <i>nunc</i> id.	gr. <i>nu(n)</i> id.	pie. * <i>nu/nū</i> id.

Afgezien van *nū* is de oorsprong steeds een proto-indo-europese combinatie van een korte *ū* en een laryngaal (gelijk welke). Deze combinatie leverde zowel in het Gotisch als in het Latijn een *ū* op en in het Grieks *ȳ*.

De betekenissen ‘etter, vuil’ en ‘lui’ zijn goed met elkaar in verband te brengen: luiheid en vuilheid gaan vaak gelijk op. De etymologie van *-hūs* is niet zeker omdat er geen duidelijke verwanten buiten het Germaans zijn. De gegeven wortel kan als een *s*-uitbreiding van de veel voorkomende wortel *(*s*)*keu(H)*- ‘bedekken’ beschouwd worden; deze wortel vinden we in *schuilen*, *schuur*, *huid*, *hut* terug. Een andere mogelijkheid is dat we met een substraatwoord te maken hebben. De etymologie van *crūma* is evenmin zeker. De griekse betekenis ‘rest’ staat niet ver af van de germaanse; met het latijnse ‘aardhoop’ ligt het moeilijker. De proto-indo-europese oorsprong van *nū* enz. is dubbel hetgeen er wel aan moet worden toegeschreven dat we hier met een veel gebruikt bijwoord te maken hebben.

27.3. Gemeengermaans > Nederlands

De gemeengermaanse *ū* vinden we in het Nederlands op drie manieren terug:

1. als *ui* <*ui*>
2. als *uu* <*u*, *uu*>
3. als *ou* <*ou*>.

Vergelijk de volgende voorbeelden:

1a. got. <i>fūls</i> .	-	ndl. vuil
got. <i>hūs</i>	-	ndl. huis
osa. <i>mūs</i>	-	ndl. muis
oe. <i>crūma</i>	-	ndl. kruim
2. ohgd. <i>sūr</i>	-	ndl. zuur
3a. got. <i>nū</i>	-	ndl. nu/nou
3b. osa. <i>būan</i>	-	ndl. bouwen

De gang van zaken moeten we ons als volgt voorstellen: In het Oudnederlands vindt palatalisatie plaats van *ū* tot *uu*: mnl. *huus*, *vuul*, *muus*, *crume*, *suur*, *nu*, *buwen*, echter in het Brabants, Oostvlaams en Hollands niet vóór *w* en niet in de Auslaut. In deze dialecten treffen we diftongering tot *ou* aan: *bouwen*, *nou* (het Westvlaams heeft c.q. had daarin *uu*: *nu*, *buwen*, *nu bouwen*). De middelnederlandse spelling is zoals in de gegeven voorbeelden, meestal <*u*, *uu*>. In het Oudnederlands had de <*u*> eerst nog [u.]-waarde (bijv. in *lūt* ‘geluid’ en *nū* ‘nu’). Het Standaardnederlands heeft het hollandse *bouwen* maar het westvlaamse *nu* dat er via de schrijftaal in terechtgekomen is (het heeft wel *nou* als tussenwerpsel). De herkomst uit de schrijftaal verklaart dat *nu* sociaal en stilistisch hoger genoteerd staat dan *nou*. Vergelijk in dit geval ook *duwen* en *douwen*, met daarnaast het algemeen aanvaarde (*een*) *douw* (*krijgen*). Voor de *uu/ou*-wisseling zie verder 32.4. De *uu* diftongeerde op de grens van Middelnederlands en Nieuwnederlands tot *ui* in Brabant en Holland. Deze diftongering bleef achterwege vóór *r* (vgl.

zuur): blijkbaar ligt een combinatie van diftong plus r fonetisch moeilijk tenzij een sjwa wordt ingevoegd (vgl. leids *heir* in 21.6 en hieronder).

Omdat anders dan in het geval van i-Umlaut voor de palatalisatie niet een bepaalde factor kan worden aangewezen, spreken we wel van *spontane* palatalisatie (ongeconditioneerd). De daardoor ontstane uu valt samen met de uu uit ggm. *īū* in bijv. *sturen* en *duitsch* (een groot (westelijk) deel van het zuiden had en heeft in deze vormen echter *ie*; zie 23.5) welke uu uiteraard mee diftongeerde. Er moet (in Brabant) verschil geweest zijn met de *ȳ*, eventueel *yə* <ue>, die door i-Umlaut uit owgm. *ō* ontstaan was (zie 28.4). Dat laatste blijkt behalve uit het middelnederlandse spellingverschil uit het feit dat de Umlautsvocaal níét mee diftongeeert. De diftongering van uu (met tweeërlei oorsprong dus) loopt parallel aan de oude lange *ī* die *ei* <ij> werd (zie 26.3). De *ū* die vóór w en in de Auslaut niet patataliseerde, diftongeerde waarschijnlijk gelijktijdig met de andere diftongeringen maar men zou op grond van de <ou>-spelling al een diftong voor het Middelnederlands kunnen aannemen.

Ook het Hoogduits en het Engels hebben diftongering: vgl. ndl. *huis* met hgd. *Haus* en eng. *house*. Beide talen hebben ze in tegenstelling tot het Nederlands ook vóór r, waarbij in het Duits tussen de diftong en de r een svarabhaktivocaal voorkomt en voor het (britse) Engels overgang van r in sjwa moet worden aangenomen: ndl. *zuur*, hgd. *sauer*, eng. *sour*. De hoogduitse en engelse diftongen zijn rechtstreeks uit *ū* ontstaan; de spontane palatalisatie komt in die talen niet voor. De *ȳ* uit pgm. *ēū* diftongeerde in het Duits tot een oi-klank, ongeveer [oi]: *deutsch*; deze klank maar dan met <äu> gespeld vinden we ook in de pluralis *Häuser* met oorspronkelijk *ȳ* door i-Umlaut. (zie par. 8.2 dit hoofdstuk).

27.4. Leenwoorden

Behalve in oorspronkelijk germaanse woorden komt ui (uu) uit *ū* ook voor in twee groepen leenwoorden uit het Latijn:

1. lat. <i>corōna</i> ‘krans’	-	mnl. <i>crune</i>	-	ndl. <i>kruin</i>
lat. <i>clōstrum</i> ‘afsluiting’	-	mnl. <i>cluuster</i>	-	ndl. <i>kluister</i>
2. lat. <i>plūma</i> ‘veer’	-	mnl. <i>plume</i>	-	ndl. <i>pluim</i>
lat. <i>mūlus</i> ‘muilnier’	-	mnl. <i>muul</i>	-	ndl. <i>muil(ezel)</i>

In geval 1 is de latijnse *ō* in het Oudwestgermaans als een *ū* overgenomen; deze *ō* moet dus een zeer gesloten uitspraak gehad hebben. Vergelijk de parallellie met de latijnse *ē* (zie 25.4 of 26.5). Op latere ontlening berust *kroon*. Een latere ontlening zouden we ook kunnen aannemen voor *klooster*; de zeeuwse vorm *klôôster* [kluæster] met “vanouds lange oo” wijst echter op afkomst uit *claustrum* (bij *claudō* ‘afsluiten’), een variant van *clōstrum* (vgl. hfdst. 22). Ook limburgs *kloeëster* moet op een vorm met au teruggaan. Geval 2 spreekt voor zichzelf. Een ander voorbeeld daarvan is het al in de vorige paragraaf genoemde *muur*. Latere franse uu’s zijn als zodanig overgenomen: vgl. *kaduuk* ‘kapot’, en kunnen de diftongering tot ui hebben meegemaakt: vgl. *sluis* uit ofra. *escluse* (modern fra. *écluse*) en *abuis* uit (o)fra. *abus*. In latere leenwoorden vinden we geen diftongering, vgl. een woord als *substituut* waarbij ook de hogere gebruikssfeer van invloed geweest zal zijn. Let erop dat de grens tussen Latijn en Frans niet altijd scherp is te trekken. Voor leenwoorden uit het Frans zie ook de volgende paragraaf.

27.5. Samenvatting van klanken

Hierboven, in par. 3, is al gewezen op de samenvallende *owgm.* *ū* en *ggm.* *īū* in *uu* (echter niet in het zuidwesten waar *owgm.* *iu* tot *ie* wordt). Hier vermelden we verder de samenvallende van zogenaamde *ui*₁ (uit *uu*) en *ui*₂, d.w.z. de *ui*, met diverse varianten, die er vóór de diftongering al was. Deze *ui*₂ kan verschillende oorsprongen hebben. Hij komt voor in oorspronkelijk germaanse woorden als *bui*, *lui* en *sluier*; de beide eerste woorden hebben *ui* uit [u:j]; het laatste woord kan een ontlending uit het Nederduits zijn. Hij komt daarnaast voor in leenwoorden uit het Oudfrans: *fruit*, *fluit*, *wambuis* (met ronding uit *wambeis*, fra. *wambais*). Dat deze diftong al vóór de diftongering bestond, blijkt uit middelnederlandse spellingen: <buye>, <sloe(yer)>, <loey, loye>, <froyt>, <floute, floyte enz.>, <wamboeys>; vergelijk ook *poisun/puisun* ‘vergift’ (ofra. *poison*). Let erop dat voor het Oudfrans nog *dalende* diftongen (met het accent voorop en als tweede element i/j) moeten worden aangenomen! In het Middelnederlands kon voor de *ui*₂ zoals blijkt verschillende spellingen gebruikt worden; het was blijkbaar een probleem hoe men de klank moest spellen. Na de samenvallende kon de <ui>-spelling, die voor de nieuwe diftong uit *uu* gebruikelijk was geworden, ook voor de *ui*₂ gebruikt worden. In dialecten kan het verschil tussen *ui*₁ en *ui*₂ bewaard gebleven zijn. Zie hiervoor 27.8.1. Voor de samenvallende van de *ou* met *au* en *ou*’s van andere oorsprong zie 32.6.

27.6. Geschiedenis van palatalisering en diftongering

27.6.1. Middelnederlands - Vroegnieuw-nederlands

De traditionele visie houdt in dat de palatalisatie in het zuiden begonnen is. Er kan verband bestaan met het gelijksoortige proces in het Frans: vgl. nld. *muur* met fra. *mûr* (lat. *murus*). Intensieve tweetaligheid rond de taalgrens kan van invloed geweest zijn. Het is in ieder geval opmerkelijk dat de grens van de spontane palatalisering aan de germaanse kant aansluit op die aan de romaanse kant. Op verband met het Frans wijst dat het gebied (in het oosten) met behoud van de *velaire* vocaal aansluit bij een deel van Wallonië waar we dit ook vinden. De door palatalisatie ontstane *uu* lijkt aanvankelijk een mediale klank geweest te zijn: de ontwikkeling gaat dus van *velair* via mediaal naar palataal (fonetische geleidelijkheid).

Vanuit het, vooral centrale, zuiden verbreidde de palatalisatie zich in westelijke en noordelijke richting. Via de Franken bereikt de palatale klank ook het ingweonse kustgebied, die door de ingweoons-sprekenden wordt overgenomen. De *uu* verspreidt zich dan verder vanuit Utrecht en het centrale westen (Holland) naar het oosten. Toen de palatalisatie zich vanuit het brabantse gebied in westelijke richting uitbreidde en ook West-Vlaanderen bereikte, palataliseerde men daar “hypercorrect” ook in de Auslaut en vóór *w*. We vinden de *uu* daar dus in alle posities. Ook het begin van de diftongeringen ligt in het centrale zuiden, in het gebied van Brussel, Mechelen, Antwerpen. Uit sterk dialectisch gekleurde teksten uit Brabant blijkt dat het diftongeringsproces daar al in de 14^e eeuw plaatsvond; omstreeks 1540 drong de <ij>-spelling (ook in open lettergreep) met *ei*-waarde in de antwerpse drukkers- en schoolwereld door. Voor de 16^e eeuw hebben we het getuigenis van Spiegel (*Twe-spraack*) dat men de “i” vooral in Brabant naar de “e” (begrijp [ɛ], dus *ei*) trekt. Voor het ontstaan in het zuiden van een steeds extremer wordende diftong zie verder par. 8.2 dit hoofdstuk.

Naar het westen toe zijn de diftongen in het Oostvlaams terechtgekomen; dit dialect heeft sterk aan brabantse invloeden bloot gestaan. Via geografische expansie kunnen de diftongen in Holland doorgedrongen zijn, namelijk via het utrechtse gebied of via Dordrecht. Daarnaast kunnen zuidelijke (brabantse, oostvlaamse) immigranten, die na de spaanse heroveringen en de

val van Antwerpen (1585) naar het noorden uitwijken, van invloed zijn geweest. Zij kunnen de eigenlijke (dissimilerende) diftongering tot ei en ui en verder (> ai en oi) en daarmee de samenval met oude ei en ui bevorderd hebben en er ook voor gezorgd hebben dat de diftongen, weliswaar in gematigde vorm: ei en ui, als standaard aanvaard werden. Doordat het zuiden in cultureel opzicht verder ontwikkeld was dan Holland, vertegenwoordigden ze een hogere cultuur. Westvlaamse immigranten, die nog de monoftong hadden, kunnen natuurlijk niet van invloed geweest zijn. De invloed van de immigranten is echter niet onomstreden. Er zijn overigens aanwijzingen dat we met tussenstadia rekening moeten houden, namelijk met lichte diftongen als enerzijds Ii en anderzijds yi of øi. Voor de laatstgenoemde diftong vergelijk een spelling bij Hooft als <drujven>. De opmerking bij De Heuiter (16^e eeuw) dat de brabanters eu in *heus* ‘huis’ gebruiken, kan op een secundaire monoftong wijzen zoals men (o.a.) in West-Brabant nog steeds kan horen (vgl. hfdst. 27a). En ook moeten we met conditionele geleidelijkheid rekening houden: de diftongering vond het eerst vóór vocaal en in Auslaut plaats. Dat de eigenlijke, dissimilerende diftongering al in de 14^e eeuw in Brabant is begonnen, is wel zeker. Hierop wijzen nog niet zo zeer spellingen met <ey> of <ei> die in de richting van lichte diftongen kunnen worden geïnterpreteerd, als wel die met “incorrecte” <ij>, bijv. in <warijt>, of met een hypercorrecte <i>, bijv. in <Aelidis> voor <Aleidis>. Ook komen rijmen ei/ij voor. Een tendens tot samenval met oude ei lijkt al vroeg voor de zwak geaccentueerde (en daarmee relatief onbewuste) syllabe geconstateerd te kunnen worden: vgl. bijv. *Andreis* naast *Andrijs*. Voor de ui beschikken we over spellingen uit het midden van de 14e eeuw voor het brabant-limburgse overgangsgebied (Zoutleeuw, Sint Truiden): <louken>, <bouten>, <huys>, <doufhuys>, met de spelling <ou> vooral vóór labiaal of velair die erop kan wijzen dat in die positie geen spontane palatalisatie was opgetreden maar wél diftongering. Vergelijk in dit verband ook mechelse spellingen als <baütten>, <raümen> uit de 16e eeuw die ons kunnen laten zien hoeveel moeite men ermee had om de nieuwe klanken op papier weer te geven.

Op grond van parallelie kunnen we ook bij de diftongering tot ou in *nou* of *douwen* een lichte diftong als tussenstadium aannemen, namelijk óu [ou]. Het is niet onmogelijk dat de <ou>-spelling (zoals ook al in par. 3 dit hoofdstuk verondersteld) in een vroeg stadium hier nog een lichte diftong representeerde. Wat de oude ū betreft: blijkens de uitdrukking (*ba no*) *bu* (Rijmbijbel; nu juist omgekeerd: *boe noch ba*), kon deze in West-Vlaanderen nog voorkomen. Misschien wijst daarop ook de (aan het Frans ontleende) spelling <hous>; voor een <ou> met evt. [u]-waarde zie 28.3 en 31.2. Of moeten we hier aan een beginnende (lichte) diftongering denken? Deze heeft zich dan blijkens het moderne Westvlaams niet kunnen doorzetten. Vergelijk in dit verband ook een brugse vorm als *jou* (1272) en *iouwe* (1285) in de Rijmbijbel van Jacob van Maerland. Overigens kan in het Westvlaams evenals het Zeeuws de ū in de Auslaut ook bewaard blijven, in *noe*, *joe* ‘jou(w)’, misschien ook in *doe*. Het merkwaardige is echter dat deze vormen niet in de middelnederlandse spelling opduiken: <nu>, <ju>, <du>, en dat *ȳ*-vormen tegenwoordig dialectisch tot een klein gebied tussen de Leie en de Schelde beperkt blijven. .

Casus: *diftongeringen en het dialectcontinuüm*

Tegen zuidelijke invloed op Holland kan pleiten dat er geen (precies) geografisch continuüm is: bij de ui komt in een middenstrook (Oost-Vlaanderen, noordelijk Brabant, het Rivierengebied, ook op Voorne-Putten en op Overflakkee) een open, niet-diftongische klank *œ* voor. Deze klank kan weliswaar als een voorstadium van de diftongering worden geïnterpreteerd maar is dus nog geen diftong. Ook het eindpunt is verschillend: in het noorden over het algemeen palatale diftong, in het zuiden velaire. In tegenovergestelde richting wijst echter dat de dongerende dialecten in het zuiden die grenzen aan dialecten met oude monoftong, nu juist (bij oude *ī*) ei hebben die daarmee

als overgangsklank te voorschijn komt. De genoemde \bar{e} kan om die reden beter uit secundaire monoftongering van de diftong ui worden verklaard. Het lijkt ook fonetisch waarschijnlijker dat het diftongeringsproces via een steeds opener worden van het eerste element is verlopen, dus van li via ei in de richting van ai en van \bar{o} i via \bar{e} i in de richting van oi. Halverwege kunnen secundaire monoftongeringen plaatsvinden, van ei tot \bar{e} en van \bar{e} i tot \bar{e} . Er is zo gezien toch een continuüm dat zowel zuid als noord bevat; de uiteenlopende ontwikkelingen kunnen van later tijd zijn toen tussen beide delen van het taalgebied het contact door politieke oorzaken verminderd was. Ook de grotere openingsgraad van \bar{i} en uu op de Veluwe en op Urk en ook elders kan als een begin van diftongering, gevolgd door monoftongering, geïnterpreteerd worden. Zie voor regionale bijzonderheden verder par. 8 dit hoofdstuk.

27.6.2. Vroegnieuwederlands: Holland

In de hollandse volkstaal bestond al vroeg een sterke neiging om de ui (inclusief de ui²) en de ei <ei/ij> als extreme diftongen (> oi resp. >ai) te realiseren. De standaardiserende grammatici hebben deze diftongen op grond van de spellingen met <ui> en <ei, ey> afgewezen: deze spellingen wezen namelijk niet in de richting van een oi of ai-achtige uitspraak. We mogen aannemen dat ook distinctiedrang, ten opzichte van de lagere klassen, een rol gespeeld heeft. Bij de oude ei en de uit diftongering ontstane ei hebben de grammatici zich in eerste instantie ook tegen de samenval van deze klanken verzet; ze boekten echter alleen op het punt van de spelling succes: nog is het <ei> tegenover <ij>. En verder boekten ze in zo verre succes dat het samenvallingsproduct in de standaardtaal ei en niet ai werd. Tegen de samenval, in klank en spelling, van de oude ui² en de uit diftongering ontstane ui hebben ze zich niet verzet, waarschijnlijk omdat de ui² slechts in een gering aantal woorden voorkwam en er dus geen groot gevaar voor homonymie dreigde. Bovendien kwam er al een eenheidsspelling <ui> voor. Een extreme diftong als bijv. oi hebben ze echter ook in dit geval afgewezen. Dat geldt ook voor de ou waarvoor liever niet [au], laat staan [au] moet worden uitgesproken.

Casus: de diftongeringen in Holland

Voor Holland is een mededeling van Spiegel in zijn *Twe-spraak* belangrijk waarvan in de vorige paragraaf al iets is aangehaald. Deze mededeling (in par. 6.1 dit hoofdstuk al gedeeltelijk geciteerd) luidt: “De /i/ komt wat grijnzende voort de tong an de bovenste backtanden roerende: hoort na mij in yzer, ypen, yver, my, dy...”, met als vervolg: “enighe zonderling in Brabant treckenze wat na de e [begrijp: \bar{e}] ende klinckt benaast als /ei”. Dit citaat lijkt voor Amsterdam op het eind van de 16^e eeuw nog op een monoftong te wijzen, maar we kunnen ook aan een lichte diftong li, of een daaruit onstane “onheldere” monoftong [I.], denken. Het laatste deel van het citaat wijst op een duidelijke diftong *vooral* in Brabant, dus niet alleen daar. De taal van Bredero wijst echter al op een ei-klank.

Op een lichte diftong wijst ook een bepaalde passage bij Erasmus, in diens *Pronuntiatio* van 1528. Erasmus vergelijkt daarin de vocaal van *huis* en *muis* met de franse diftong in *bruit* of *fruit*. Erasmus werd hierin niet misleid door de overeenkomst tussen de franse en de nederlandse spelling: de franse diftong was in die tijd nog dalend en niet zoals nu stijgend. De passage luidt als volgt: “Quum dicis domum (in de marge: huys) aut murem [in de marge: muys], audis i post v in eadem syllaba; aut quum Gallus sonat famam [in de marge: bruit] aut fructum [in de marge: fruit].” In vertaling: ‘Wanneer U *huis* of *muis* zegt, dan hoort U een *i* na de *u* (begrijp *y* of \emptyset) in

dezelfde syllabe; of wanneer een fransman *bruit* of *fruit* uitspreekt'. Erasmus beschrijft hier de lichte diftong *yi* of *øi*. Uit andere passages bij Erasmus blijkt dat deze naast een lichte diftong ook nog de monoftong *uu* kende. Interessant is dat hij die niet alleen lang maar ook circumflex noemt wat op tweetoppigheid en wellicht sleeptoon kan wijzen. Later verdween de tweetoppigheid (o.a.) in Holland door verkorting.

Bij Montanus (1635) lijkt alleen de monoftong *uu* voor te komen. Er is wel gedacht dat we hier te maken hebben met een tijdelijke retrograde ontwikkeling van *øi* naar *ȳ*, als een typisch hollands reactie op diftongen bij immigrantengroepen. Met Montanus bevinden we ons echter in Delfland en het is mogelijk dat deze streek nog niet, althans nog niet in sterke mate, in de diftongering meegegaan was. Ook voor Leiden (door de vele westvlaamse immigranten?) en voor Rotterdam moeten we een late diftongering aannemen.

Een uitspraak van Vondel, in zijn *Aenleidinge ter nederduitsche dichtkunste* (1650; zie 15.1), kan op een vroege samenval van de klanken voor <ei> en <ij>, in ieder geval in het Antwerps. De dichter vindt het (of heeft dit ook op het Amsterdams betrekking?) niet “onderscheidelijk genoeg”. Bij de spellingen en rijmen van Jan Luyken, die met zijn poëzie gewone mensen wilde bereiken, is er geen twijfel mogelijk. Hij laat duidelijk zien dat hij sterk diftongeerde en geen verschil meer maakte tussen korte en lange <ei/ij>: vgl. <eidel> voor <ijdel>, <klijn> voor <klein> en *tijd* rijmend op *eeuwigheid*. Ook vele andere voor Amsterdam verzamelde spellingen laten vroege duidelijke (dissimilerende) diftongering en samenval zien.

Lambert ten Kate (rond 1700) wilde het verschil in uitspraak tussen <ei> en <ij> als “gemeenlands”, d.w.z. als normatief handhaven. Voor <ij> beschrijft hij een monoftong die bestaat in de verdubbeling van de vocaal van *min*; de beschrijving die hij geeft van de klankwaarde van <ui>, wijst in de richting van een ongedissimileerde diftong (d.w.z. lichte diftong). Ten Kate betreurt de amsterdamse samenval in *ei* waarvoor hij als één van de oorzaken de bevolkingsmenging ziet. Deze samenval is in strijd met wat de germaanse Oudheid laat zien. Waarschijnlijk wil Ten Kate alleen <ei> als *ei* uitspreken en de <ij> nog als [I:]. Dat de samenval van *ui*¹ en *ui*² ook in strijd is met de etymologie, heeft hij niet opgemerkt; het onderscheid dat de Maaslander (Rotterdammer) op dit punt maakt (hoe?) wijst hij af: “door gééne agtbare Schrijvers vind ik zulk gebrúik óf gewettigt, óf, als tót des Gemeéene-LandsTaale behóórende, érként”.

27.6.3. Hollandse expansie

Terwijl nu de prestigieuze *ui* in Holland vooral onder de hogere klassen, om te beginnen in Amsterdam, veld won, exporteerden maritieme milieus (bijvoorbeeld schippers) de *uu* o.a. naar de gebieden rond de Zuiderzee (*hollandse expansie*). In die oostelijke en noordelijke gebieden werden die Amsterdamse schippers – voor een deel kunnen ze ook uit noordhollandse steden als Edam en Monnikendam afkomstig geweest zijn – dus als “hoger” aangezien. Dat betekent dat in die gebieden de *uu* niet autochtoon is.

Voor een strook die loopt van Drenthe tot de Achterhoek moeten we rekening houden met lexicale diffusie: deze strook heeft *uu* in *huus* maar nog *oe* in *moes*. Dit kan worden toegeschreven aan een verschil in frequentie: het woord voor ‘huis’ wordt vaker gebruikt dan dat voor ‘muis’. Preciezer geformuleerd gaat het hier om verschil in interlokale frequentie: het eerste wordt vaker in interlokaal verkeer gebruikt dan het tweede. Andere woorden die zich als *huus* gedragen, zijn *uut*, *buten*, *duzend*, *gebruken* en *sluten* (zie kaart 26). De verbreiding in oostelijke en noordelijke richting van de *uu* werd later gevolgd door die van de *ui*. De meer naar het oosten lopende *huus*-grens gaat (ongeveer) terug op de grens die in het begin van de 17^e eeuw de staatse

macht scheidde van de spaanse. Later werd de grens bestendig doordat het (oorspronkelijk) spaanse gebied katholiek bleef en het staatse protestants geworden was. Die situatie is te vergelijken met die in Zeeuws-Vlaanderen waar het Land van Hulst de ui tegenover het overige gebied uu heeft: het Land van Hulst bleef lang spaans en is daardoor ook katholiek gebleven. Het heeft de ui aan gentse expansie te danken.

De vraag is overigens of de uu overal door scheepvaart beoefenende Hollanders is ingevoerd (hollandse expansie in engere zin); voor de kusten van de Zuiderzee (ook die in Friesland), de Waddeneilanden en Kollumerland annex deel van het Westerkwartier (Kollum was een belangrijke haven) kunnen we dat wel aannemen, hoewel we ook met rekening moeten houden met mannen van de Waddeneilanden die op Holland voeren, of meisjes van die eilanden die in Holland gingen dienen. Deze groepen kunnen de uu bij terugkeer uit Holland hebben meegenomen. Ook in de stadfriese steden en in het Bildt is de uu door Hollanders (kooplieden, ambtenaren) ingevoerd. Hollandse expansie in engere zin kan ook wel aangenomen worden in *moes/huus*-gebied: de (protestantse) mensen die er woonden, hebben in woorden die ze van Hollanders (Hollands sprekende dominees) hoorden en die door hun frequentie opvielen, de prestigieuze *uu* overgenomen.

Het ver naar het oosten doordringen van de uu-klank in Gelderland (op de voet gevolgd door de ui) moet echter aan geografische diffusie worden toegeschreven: vanuit het westen werden de beide klanken van plaats naar plaats doorgegeven (hollandse expansie in ruimere zin). Van het kaartbeeld gaat de suggestie uit dat de Grote Rivieren daarbij als geleider hebben gefungeerd, tot in het Kleefse toe. Ook de (waarschijnlijk lichte) diftongering vanuit Holland (met als centrum Den Haag) die voor de 13^e, 14^e eeuw geconstateerd is, is een voorbeeld van hollandse expansie in ruimere zin. We bevinden ons daarmee wel vroeger in de tijd dan waar Kloeke aan dacht maar het blijft hollandse expansie. Vroege brabantse invloed blijft hierbij mogelijk.

Let wel: er is er in dit boek steeds voor gekozen om in termen van expansies te denken. Men kan daartegenover stellen dat het zowel bij de palatalisatie als bij de diftongering om “natuurlijke” (in talen vaak voorkomende) veranderingen gaat die heel goed, onafhankelijk van elkaar, zich op verschillende plaatsen kunnen voltrekken. Niet alle onderzoekers (zie de aantekeningen) zijn dan ook in de expansiologische verklaringen meegegaan. Van het kaartbeeld (zie kaart 26), dat globaal genomen aaneengesloten gebieden laat zien, gaat echter de omgekeerde suggestie uit. De veranderingen zullen in een kerngebied een “natuurlijke” oorzaak gehad hebben en in andere gebieden overgenomen zijn omdat ze tegemoet kwamen aan ook daar al aanwezige “neigingen”.

Bij wijze van samenvatting kunnen we ons, historiosociolinguïstisch, de amsterdamse situatie als volgt voorstellen. Bij de lagere klassen dienen we onderscheid te maken tussen die van de “landkant” en die van de “waterkant” (de laatste inclusief die van noordhollandse steden als Monnikendam, Edam, Hoorn, Enkhuizen). Die van de landkant lieten zich sterk beïnvloeden door de brabantse “import”: ze gingen over tot de duidelijke diftongen en hadden sterk de neiging daar extreme diftongen van te maken. Die van de waterkant gebruikten nog de uu (naast oude *ī*) en exporteerden deze klank naar de gebieden aan de overzijde van de Zuiderzee en verder (die de *ī* overigens al hadden). Ook de hogere klassen (en met hen de grammatici) lieten zich door de brabanters beïnvloeden omdat onder hen vele lieden van aanzien, bijvoorbeeld rijke kooplieden, waren. Ook zij kozen voor de diftongen maar wezen net als de grammatici (zie boven) de extreme varianten af. Hiermee werden gematigde diftongen de klanken van de standaardtaal. Ten slotte is het interessant om te vermelden dat wanneer in het oosten en noorden de oude *oe* wordt teruggedrongen, men vaak eerst op de uu overstapt en niet meteen op de ui. De uu wordt

kennelijk als een opstap naar de “betere” klank beschouwd. Fonetisch klopt dat in zoverre dat de uu al -achter is (en niet meer zoals de oe +achter) maar nog niet +diftongisch.

27.7. *Lexicale bijzonderheden*

Lexicale geleidelijkheid (diffusie) speelt zowel bij de palatalisering als bij de diftongering een rol. Het is de vraag in hoeverre (lokale of interlokale) frequentie bij lexicale diffusie een rol speelt. Zie echter de vorige paragraaf voor het *huus/moes*-gebied in Overijssel met verder nog *uut/oet*, *buten/boeten*, *duzend/doezend*, *gebruken/gebrouken* en *sluten/sloeten*. Ook wanneer we nog andere kaartbeelden met elkaar vergelijken, blijken er woorden te zijn die zich aan het algemene geografische patroon onttrekken: ze hebben òf een onverwachte uu in het noordoosten (bijv. *muur*) òf in het zuidoosten (bijv. *ruken*). Daarnaast zijn er ook woorden die praktisch overal uu hebben (bijv. het werkwoord *luden*). Ook deze afwijkingen kunnen we met frequentieverschillen proberen te verklaren.

Een bijzonder geval is wat wel *lexicale leemte* genoemd is. In het algemeen heeft het Noordbrabants de diftong ui; deze ontbreekt echter in het werkwoord *ruke* ‘ruiken’. De verklaring hiervoor is dat het Antwerps van waaruit de diftongering naar dit gebied is uitgestraald, een vorm zonder diftong heeft, nl. *rieke* (voor deze vorm zie verder 48.4.1). Een vergelijkbaar geval is het ontbreken van de diftong in *spieker* ‘spijker’; vergelijk ook *Striene*, de uitspraak ter plaatse van *Strijen*. Overigens kan in zo’n geval toch diftongering plaatsvinden als gevolg van fonetische analogie. Zo heeft het Noordbrabants *kijke* met diftong hoewel het Antwerps dit woord niet kent.

Ook de bekende oe- en de uu-relicten kunnen in dit verband bekeken worden. We spreken van oe- en uu-relicten in de veronderstelling dat deze varianten zich aan de klankwetten hebben onttrokken. Er zijn vormen die nog de oude oe vertonen: *snoeven* naast *snuiven*, *boer* naast *buur* (let op de betekenisdifferentiatie). Verder komen er woorden voor met bewaard gebleven uu: *beduusd* naast *duizelig* (vgl. ook *doezelig* en *robbedoes*), *duzend* naast *duizend*. In ieder geval is in het eerste geval weer sprake van betekenisdifferentiatie. Een oe naast een ui vinden we in *snoeven* tegenover *snuiven*. In een uu-relict als *duvel* gaat de uu terug op owgm. iy: *duvel* gaat terug op **diuvil*, uit gr. *diabolos*. Vergelijk in dit verband ook *gruis* – *gruzelementen* – *groezelig* (‘als van gruis’). Er is hier sprake van een leenwoord uit het Frans met ui₂ (ofra. *grosse*, dat op zijn beurt uit het Oudnederfrankisch komt). Het lijkt erop dat het patroon ui – uu – oe zich analogisch naar dit geval heeft uitgebreid. Er zijn ook ī-relicten, bijvoorbeeld *grienen* (naast *grijnen*) en *piepen* (naast *pijpen*), met in het laatste geval betekenisdifferentiatie.

We moeten bij de wisselingen rekening houden met klanknabootsing en klanksymboliek. Aan klanknabootsing kunnen we bijvoorbeeld denken bij *grienen*, misschien ook bij *snoeven*. Een duidelijk voorbeeld van klanksymboliek c.q. klankexpressie is *kiekeboe* bij *kijken*: de indruk is dat de ie het snelle en plotselinge van de beweging uitdrukt. *Duzend*, *beduusd*, *duvel*, *gruzelementen* klinken kunnen minder “erg” klinken dan *duizend*, *duizelig*, *duivel*, *gruis*; *snuiven*, *gruis* minder dan *snoeven*, *groezelig*, maar dit kan ook anders ervaren worden. De oe-klank kan ook ‘warmte’ suggereren: vgl. *poes* en *poezelig* en de populaire groet *doeg!* uit *dag!*. Bij *duvel* en *duzend* is de grote spreiding in de geografische ruimte opmerkelijk, om zo juist aangegeven redenen? Heeft de analogische uitbreiding van het “emotionele” ui – uu – oe-patroon naar *gruis* enz. een emotionele achtergrond? Toegegeven moet worden dat we ons met klanksymboliek c.q. klankexpressie op een wat glibberig terrein bevinden: niet iedereen heeft zoals al opgemerkt bij bepaalde woorden hetzelfde gevoel (per regio zou dat ook verschillend kunnen zijn) en eenzelfde klank (vgl. de oe) kan op uiteenlopende manieren worden ervaren. We zouden kunnen

formulieren: er klopt bij klanksymboliek te weinig om er echt in te geloven maar er klopt aan de andere kant ook weer te veel om er helemaal aan te twijfelen.

Een alternatieve verklaring kan voor sommige gevallen zijn dat we met ontleningen aan niet-palataliserende of niet-diftongerende dialecten te maken hebben. Een dergelijke ontlening kan men zich het beste voorstellen wanneer het gaat om referenten die in het gebied van de wél palataliserende of diftongerende dialecten niet bekend waren. Meestal betreft het echter woorden met een bepaalde gevoelswaarde of om woorden die tot de lokale sfeer beperkt blijven. Door hun spreektaalig karakter duiken ze ook vaak pas laat in de teksten op wat niet op een laat ontstaan behoeft te wijzen. Een mogelijke ontlening is het woord *boer* (zie echter hieronder).

Andere voorbeelden van ie-relicten zijn: *andievie* naast *andijvie* (leenwoord: fra. *endive*); (mogelijk) *bietebouw* ‘bulleman’ nasst *bijten*; *driest* (mnl. *drijst*); *gerief* naast *gerijf*; *giek* ‘úitstekend hout’ naast *gijk*; *griezelen* naast (af)grijzen; *iel* (*iets staat iel*) naast *ijl*; *iep* naast *ijp*; *ieveren* (in oude religieuze taal) naast *ijveren*; *rarekiek*, *kiek-kiek* ‘kijkkast’ naast *kijken*; *kiem* naast du. *Keim*; *kliemen* ‘lijmen, klagen’ naast *klijmen*; *kniezen* naast *knijzen* (vgl. ook *knijnzen*); *kriezelen* naast *krijzelen* ‘knarsen, huiveren’; *miezeren*, *miezerig* naast *mijzelen*; *ontieg(elijk)* naast *ontijdig*; *piel* naast *pijl* (met betekenisdifferentiatie); *siepelen* naast *sijpelen*; *sliepen*, *scharesliep* naast *slijpen*; *stiel* (o.a. vlaams maar vergelijk *het is mijn stiel niet*) naast *stijl*; *striem* naast oudndl. *strijm*; *vies* naast oudndl. *vijs*. Dialectisch *ting* (*geen ting*, *goeie ting*) is samengetrokken uit *tiding* ‘tjding’.

Als oe-relicten kunnen verder beschouwd worden: *boezelaar* bij *boezen* ‘redderen’; *broes* ‘mondstuk van een gieter, mondschuim’ bij *broezen* naast *bruisen*; *doffer* met verkorting van *ū* naast *duif*; *joelen* naast *juilen*; *koeteren* ‘koeterwaals spreken’; *kroes* ‘dicht gekruld’ naast *kruis(bes)*, *kruize(munt)*; *kloet* naast *kluit*; *knoest* naast *knuist*; *loens* ‘scheel’; *loeren* naast du. *lauern*; *moezen*, ook *moes(koppen)* ‘pruilen’; *poes*; dial. *poezen* (hierbij ook *poezelig* ‘zacht < opgezwollen’), ook *poesten* ‘blazen, kussen’ (vgl. *Assepoester*) naast oudnld. *puysten*, verder *puist* ‘iets wat opgezwollen is’; *proesten* naast mnl. en dial. *pruusten*; *roes*, *roeze(moezen)* naast mnl. *rusen*, *rusemussen* ‘leven maken’; *schroef* naast du. *Schraube*; *sloerie* naast mhd. *slūr* ‘luisaard’; *smoel* naast *meesmuilen*, mnl. *coesmule* ‘koeiekop’, variant *muil* (alternatieve etymologie: *mees-muilen* < *mezen* ‘grijnzen’ + *muil*); *snoet* naast *snuit*; *soezen* naast *suizen*; *sproet* ‘uitwas van de huid’ bij *spruiten*; *stoer* naast *stuurs*; *stoet* ‘brood’ bij wvla. *stuit*; *stoet(haspel)* ‘onhandig persoon’ bij *stuiten*; *stroef* naast oudnld. *struuf*; *stroelen* naast *struilen* ‘ruisend stromen’; *toet* naast *tuit*; *toeten*, *toeteren* naast *tuiten* (vgl. *mijn oren tuiten ervan*); *vertroetelen* naast du. *traut* ‘geliefd’. Mogelijk ook (*Jan*) *doedel*, *doetje*, *knoedel*, *knoet* ‘pummel’, *roest*. Uit het Duits komt *oer* ‘sterk ijzerhoudende grond’, uit het Nederduits (evt. het oostelijke Nederlands) het verouderde *moeskoppen* ‘stropen’ (vgl. hgd. *Mauskopt* ‘muizekop > schelm, dief’). Voor *spoegen* zie deel 2 Vormleer.

Als een ontlening aan oostelijke dialecten wordt wel het woord *boer* beschouwd. Een argument daarvoor is dat het pas in de 16^e eeuw in (westelijke) teksten opduikt. De vraag is dan wel waarom men in het westen een woord gaat ontlennen voor iets waarvoor men zeker eigen woorden gehad zal hebben (bijv. mnl. *dorper*). Nu is *boer* etymologisch hetzelfde woord als (*ge*)*buur* met als oorspronkelijke betekenis ‘medebewoner’. Het kan zijn dat plattelandsbewoners elkaar *boeren* noemden, met een *oe* die nog niet door *uu* vervangen was (het platteland liep achter), en dat stadsbewoners dat van hen overnamen en het als ‘plattelandsbewoner’ hebben gereïnterpreteerd.

27.8. Regionale aspecten

27.8.1. Grote lijnen

(Voor de ou zie 32.6 maar vooral hfdst. 45 passim.)

In 26.6 is al vermeld dat in dialecten het verschil tussen de oude diftong ei en de nieuwe uit \bar{i} ontstane diftong bewaard kan zijn. Een voorbeeld van zo'n conservatief dialect is het Katwijks dat ei voor de nieuwe diftong heeft en ai of \bar{a} voor de oude. Ook voor het oude Zaans, het Zandvoorts, het oude dialect van Charlois (nu deel van Rotterdam), het dialect van Opperdoes (Westfriesland) wordt het genoemd. Verder is het verschil in sommige zuidelijke dialecten bewaard gebleven. Ook is het verschil, uiteraard, bewaard gebleven in de niet-diftongerende gebieden. Voor andere westfriese dialecten dan dat van Opperdoes wordt een verschil naar aard van syllabe genoemd: ai in open en oi in gesloten syllabe; een dergelijk verschil wordt ook voor Ameland genoemd.

Wat ui_1 en ui_2 betreft, in de niet-diftongerende gebieden is dit verschil uiteraard bewaard gebleven. Zo heeft het Zeeuws voor de ui_2 de diftong ui: *lui*, *sluier* (maar *buuje* 'bui'), naast uu in *huus* en *muus*. Het eerstgenoemde woord vinden we in het Gronings als *looi* en in het Limburgs (Roermonds) als *luij* terug, steeds naast *hoes*, *moes*. Ook voor sommige zuidelijke dialecten (Dendervallei, Brussel, Leuven) wordt verschil genoemd. O.a. in het Westvlaams kunnen we bij de ui_2 ontronding tot ei vinden: vgl. brugs *rei* 'gracht' met antwerps (*Suiker*)*ruï*, oudfrans *raie*, *roie* 'streep' (vgl. *rooilijn*). de ontronding doet ingweoons aan. Overigens kunnen we in dit dialect ui_2 ook als uu terugvinden; vgl. oostends *fruit*.

We bekijken nu nog wat preciezer de kaartbeelden, om te beginnen dat van de *ijs*-kaart (kaart 25 bij 26.7). We zien dat niet overal in het taalgebied de diftong voorkomt. Geen diftongering hebben West-Vlaanderen, Zeeland met aansluitend Goeree-Overflakkee, het noorden (inclusief Friesland), het oosten inclusief het oosten van Utrecht, de regio Arnhem-Nijmegen en het overgrote deel van Limburg. Het noorden, het oosten (maar niet de Veluwe) en een deel van Limburg hebben echter een lichte diftong \bar{i} vóór vocalen en in de Auslaut (Groningen alleen in de Auslaut); gezien de relatief grote verspreiding moet de lichte diftongering in deze posities het oudst zijn. Het zuidwesten heeft een korte monoftong \bar{i} ; elders is deze \bar{i} (positioneel bepaald) kort of lang. In het tussengebied, dat reikt van Holland tot Brabant inclusief Oost-Vlaanderen, treffen we behalve de ei-klank extreme diftongen aan, bijv. ai (westfries oi, en daarnaast ook, waarschijnlijk secundaire, monoftongen, bijv. \bar{e}). De laatste vinden we in de grote hollandse steden (Haarlem, Leiden, Den Haag, Delft, Dordrecht); in Amsterdam is ook wel \bar{a} te horen (en ook wel verder, bijv. in katwijks *klààn* 'klein'). Rotterdam heeft echter ai; deze stad heeft dus geen monoftong. De verklaring kan zijn dat er in de 19e eeuw sprake is geweest van een grote inwijking vanuit het omringende ai-sprekende platteland. Extreme diftongen naast monoftongen vinden we ook in het zuiden. Het Oostvlaams heeft \bar{e} (secundair verkort) die waarschijnlijk als monoftongering van uit het Brabants overgenomen ei moeten worden begrepen. Het zuidwesten van Oost-Vlaanderen heeft echter een tamelijk extreme diftong die ontstaan is doordat men zich tegen het monoftongische West-Vlaanderen wilde afzetten (polarisatie). Voor de goede orde: de in het voorafgaande genoemde klanknuances gelden ook voor de diftong die op owgm. ai teruggaat (vgl. 21.5) en die met de hier besproken ei is samengevallen. In de gebieden zonder diftongering vinden we deze diftong voor zover hij voorkomt, terug als ei of, bijvoorbeeld in Groningen, als ai c.q. aai, maar bijvoorbeeld het Twents heeft \bar{e} .

Als we de bekende *muis*-kaart van Kloeke bekijken (zie kaart 26; vgl. ook *huis*), dan zien we dat ook de ui met varianten inheems is in Brabant (inclusief Oost-Vlaanderen) en Holland die dus weer samen in het taalgebied een wig vormen. Deze gebieden hebben ook de ou van *nou* en *douwen* gemeen die we echter ook in Zeeland vinden. In de genoemde wig komen weer naast de ui extreme diftongen, bijv. oi, en secundaire monoftongen, bijv. \bar{a} voor. De oostvlaamse \bar{a} kan weer als monoftongering van de uit Brabant overgenomen ui worden begrepen. Een extreme, uit polarisatie te verklaren diftong heeft weer het zuidwesten van Oost-Vlaanderen. Extreme

diftongen komen ook verder vooral in het zuiden voor, naast secundaire monoftongen, die we ook weer in de hierboven genoemde hollandse steden kunnen horen, echter niet in Rotterdam dat een klank heeft die naar ai tendeert. Zie voor een mogelijke verklaring hiervoor hierboven. Het Noordhollands (Zaans, Westfries) had een oi-klank die (in ieder geval in het Zaans) plaats gemaakt lijkt te maken voor een \bar{o} -achtige klank.

Aan weerskanten van de wig bevinden zich op de kaart van Kloeke de gebieden met palatalisatie (*muus*). In het zuidwesten zijn dat West-Vlaanderen en Zeeland inclusief Goeree-Overflakkee (met korte uu) en in het oosten en noorden de Veluwe annex Oost-Utrecht, de gebieden rond Arnhem, Nijmegen en Kuik, de Waddeneilanden en nog wat verspreide gebieden en plaatsen in het oosten en noorden (met afwisselend korte of lange uu). Die verspreide gebieden en plaatsen vinden we vooral in de kop van Overijssel en verder in Friesland, namelijk het uiterste zuiden van deze provincie, de zes steden waar Stadsfries wordt gesproken, het Bildt en Kollumerland met aansluitend het groningse Westerkwartier. In Overijssel is er een gebied waar *moes* en *huus* naast elkaar voorkomen: *muus* komt tot vlakbij de IJssel voor, *huus* oostelijker tot aan ongeveer de grens tussen Salland en Twente. Zie par. 6.3 dit hoofdstuk.

Oostelijk van de palatalisatiegebieden en in het noorden er ook omheen vinden we de gebieden waar de oude oe (*moes*, *hoes*) bewaard is gebleven. Ze reiken van Friesland en Groningen in het noorden tot Limburg in het zuiden. In het zuidoosten grenzen bij *huis* en *muis* de gebieden met diftongering en behoud van \bar{u} aan elkaar. Er zijn daar ook gebieden met ou; de diftongering heeft dan die van de spontane palatalisatie ingehaald. Zie voor dit gebied verder de volgende subparagraaf.

Afgezien van *huus* en nog wat woorden (zie weer par. 6.3) vallen in grote trekken, in de grote wig Holland – Brabant (annex Oost-Vlaanderen), het gebied met *ui* en varianten en dat van ei <ij> idem met elkaar samen. Ter afsluiting, er zijn als het om oude \bar{u} gaat, globaal vier gebieden te onderscheiden: 1. zonder palatalisatie en zonder diftongering, 2. met palatalisatie maar zonder diftongering, 3. zonder palatalisatie maar met diftongering, 4. met palatalisatie en met diftongering. Voor oostelijke gebieden kan hier ook nog voor zover zichtbaar de i-Umlaut doorheen spelen.

27.8.2. Verdere bijzonderheden

Het Westvlaams kent een speciale ontwikkeling van uu tot een meer \emptyset -achtige klank $\bar{æ}$ vóór r; de vocaal in kwestie gaat dan altijd terug op \bar{u} omdat owgm. iy (< ggm. \check{u}) in het zuidwesten immers als ie verschijnt (zie 23.5). Reeds voor het Middelnederlands moeten we met deze ontwikkeling rekening houden. Zo blijken woorden met oude \bar{u} te rijmen op woorden die in ieder geval een \emptyset -klank moeten hebben gehad: vgl. *naturen* (uit lat. *natūra*; id.) rijmend op (*ter*) *curen* ‘in hoge mate’ (vgl. ndl. *keur*). En het blijkt ook uit de <ue>-spelling in woorden met oude \bar{u} als *scuere* ‘schuur’, *muere* ‘muur’, *gheduerende* ‘gedurende’, *ghebuer* ‘gebuur’ (voor een <ue>-spelling met andere klankwaarde zie 28.4 en voor de spellingen van de \emptyset -klank [\emptyset] in het algemeen zie 20.6). De openende invloed van de r vinden we trouwens ook wel in andere zuidelijke dialecten terug.

Voor de oostelijke gebieden (en oorspronkelijk ook voor het Ingweoons) moeten we zoals we hierboven al zagen, rekening houden met i-Umlaut van \bar{u} tot \bar{y} . Zeer waarschijnlijk heeft hij ook in (delen van) het palatalisatiegebied plaatsgevonden maar is hij daar niet meer te zien omdat de (latere) palatalisatie alle nog aanwezige \bar{u} 's in uu's heeft veranderd. Een voorbeeld daarvan kan zijn het meervoud bij *moes*: *muze* (zo nog in het Twents, met ook de meervouds-e); wanneer ook het enkelvoud nu uu heeft, is de Umlaut in het meervoud niet meer te zien. Deze Umlaut is

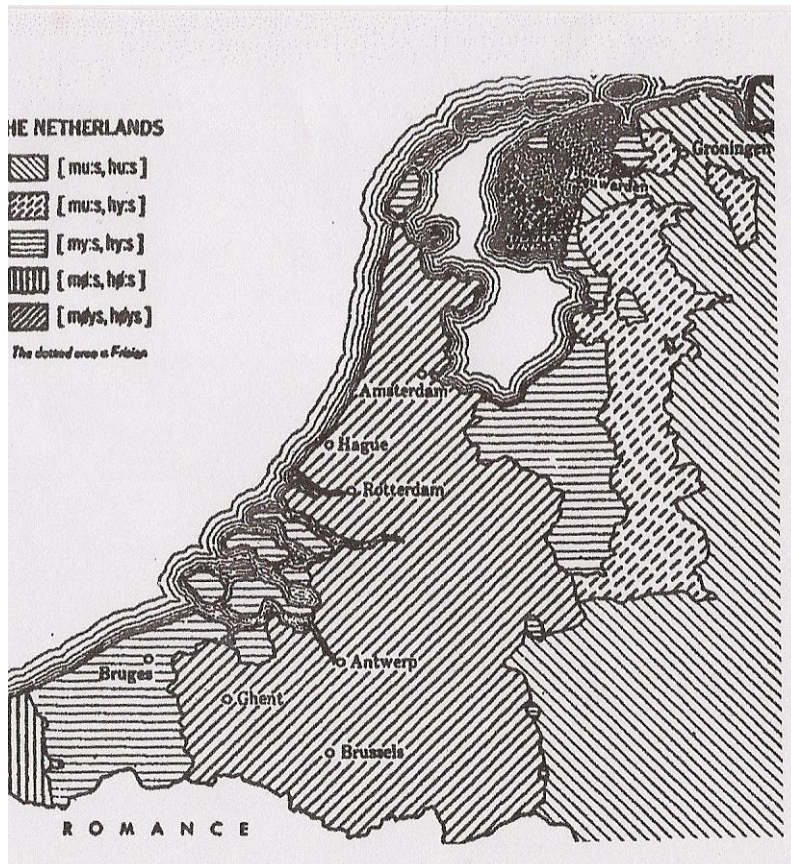
natuurlijk ook niet meer te zien wanneer er zoals in het oosten van Brabant, op de palatalisatie diftongering is gevolgd.

Een ingweoonse Umlaut van \bar{u} vinden we in de naam van een vlaamse kustplaats, namelijk *Koksijde* (plaatselijke uitspraak *Kokside*), waarschijnlijk te begrijpen als *Koks-hide* ‘de haven van (meneer) Kok’. *Hide* heeft een \bar{i} door (eveneens) ingweoonse ontronding uit \bar{y} (oe. *hyb*) uit \bar{u} . De \bar{u} vinden we nog in de duitse plaatsnaam *Steinhude* (bij Hannover). Het Fries heeft als ontrondingsproduct ee: *Hee* (met d-syncope, op Terschelling). Vergelijk ook nog een engelse plaatsnaam als *Rotherhithe*. Het open karakter van de friese ee heeft een parallel in de \bar{e} van *bregge* enz.; zie 20.8.1. Vergelijk ook de naam van een andere vlaamse kustplaats, namelijk *Raversijde* (= *Raverside*). Ook *Palvoetzide* (anno 1351), door volksetymologie *Palevoetsheide* of *Palevoetseinde*, op Schouwen kan worden vergeleken.

Verkorting van de uu vinden we vooral vóór k. Voor het noorden van Noord-Holland en ook voor Scheveningen, het Westland, delen van de zuidhollandse eilanden en delen van West-Vlaanderen wordt bijv. *buk* voor ‘buik’ genoemd. Deze verkorting verhinderde de diftongering. Ook bij oude lange \bar{i} vinden we die verkorting: *dik* ‘dijk’. Zie voor verkortingen ook 33.5. Een bijzondere ontwikkeling is de ronding van (dus ongediftongeerde) \bar{i} tussen labialen tot (evt. verkort) uu: *bluve*, *puup*, *vuuf*, *wuuf*. Ook deze vinden we in het zuidwesten terug: West-Vlaanderen en Zeeland annex Goeree-Overflakkee en Voorne-Putten. Dezelfde verandering vinden we rond Amersfoort en op de Veluwe en ook nog wel noordelijker (in de kop van Overijssel en in de Stellingwerven) en op de Waddeneilanden en in Enkhuizen. Gezien het feit dat de beide gebieden van elkaar verwijderd liggen, zal er wel geen historisch verband zijn.

De verschillende kaartbeelden die de uu-woorden, vooral in het oosten, opleveren kunnen behalve aan frequentie ook aan conditionele factoren worden toegeschreven. Zo is het opvallend dat we de uu vaak tegen de verwachting in vóór r zien optreden: *muur*, *uur*, *zuur*. Ook dentalen, bijvoorbeeld in *luusteren*, kunnen een palataliserende invloed hebben uitgeoefend.

Dialectisch komen dus naast de ei (de oude of de door diftongering ontstane) nog vele andere varianten voor. Het eerste element kan [ɛ], [æ], [a], [ɑ], [ɔ] zijn, het tweede [i], [ə], met mogelijkheid tot monoftongering. Ook voor de ui komen vele varianten voor. Het eerste element kan variëren: [ø], [œ], [ɑ], [ɔ], [u], evenals het tweede element: [i], [ə], [y], [u]; verder zijn weer monoftongeringen mogelijk. Dit levert in theorie steeds een groot aantal mogelijkheden op waarvan we er in de werkelijkheid nogal wat terugvinden. De volgende ontwikkelingslijnen zijn mogelijk: [li] (lichte diftong) > [ɛi] > [æi] > [ai] > [ɑi] > [ɔi]; [øi] (lichte diftong) > [œi] > [ɑi] > [ɔi] > [ui]. In ieder stadium kan het tweede element een sjwa worden waarna de ontwikkeling weer verder gaat; ook kan steeds uit de centrerende diftong een lange vocaal ontstaan met eveneens als mogelijkheid weer verdere ontwikkeling. De eerste diftong, de representant van de owgm. \bar{i} , werd steeds opener en minder palataal, maar kon daarna naar de velaire zijde doorschieten en weer meer gesloten worden. Dat geldt ook voor de tweede diftong, de representant van de owgm. \bar{u} (met palatalisatie), die echter in dit proces op de eerste voorligt. In beide gevallen wordt in eerste instantie de fonetische afstand tussen het eerste element en het oorspronkelijke tweede (i of y) steeds groter. In een (zuidelijk) gebied met systematische ontronding (zie 30.2) konden de beide diftongen uiteindelijk samenvallen in [ɔə] doordat de [œi] tot [ɛi] of [æi] ontrond werd en de ontwikkelingen van de diftong uit \bar{i} meemaakte.

Kaart 26: *huis* en *muis*

(uit Van Reenen 2002, naar Kloeke in Bloomfield 1934, 328; schuine arcering in het midden: *huis*, *muis*; horizontale: *huus*, *muus*; kleine schuine streepjes: *huus*, *moes*; schuine arcering \ rechts: *hoes*, *moes*)

Een ai-klink voor ei is, zoals we gezien hebben, ook hollands (naast de secundaire monoftong van de steden), met de nog extremere diftong oi in Noord-Holland; de ui gaat er naar de [ai] toe (naast weer secundaire monoftong in de steden).

27.8.3. Verdere bijzonderheden: het zuidoosten

In het oosten van Noord-Brabant kan vóór dentaal (maar niet n) ou als diftongeringsproduct optreden (met secundaire monoftong \bar{o}) dat dan rechtstreeks uit oude \bar{u} kan worden verklaard; de diftongeringsgolf heeft die van de spontane palatalisatie dan ingehaald. Vóór velair en labiaal kunnen we ui (of secundair \bar{ae}) via \bar{y} uit \bar{u} vinden. Vergelijk Heeswijk (Meijerij) met *mous* ‘muis’ en *buik* ‘buik’ waarnaast met secundaire monoftong vóór oorspronkelijk stemhebbende consonant *moas* [ɔ] ‘muizen’ en *dùuf* [œ] ‘duif’ (< *duive*). Maar ook kan in alle gevallen ou optreden die in het Kempisch (Oerle) gemonoftereerd en gepalataliseerd is tot \bar{ae} . Voor een rechtstreekse ontwikkeling van \bar{u} tot ou enz. kan het argument gelden dat het betreffende gebied *zoer* voor ‘zuur’ heeft, dus met behoud van \bar{u} . Er is echter een alternatieve visie die inhoudt dat de nogal velaire diftongen het resultaat zijn van hervelarisering. Hiervoor is een sterk argument, namelijk dat de ontwikkeling van \bar{y} die op owgm. iu teruggaat, of door i-Umlaut is ontstaan, dezelfde is als die van de \bar{u} zonder Umlaut. Er is ook een geografisch argument: in het

geografische vlak, van Nijmegen in zuidelijke richting, komen naast elkaar voor: \bar{y} , [yj], ui [œi], [œu], òu, au, wat wijst op een ná elkaar, een ontwikkeling van \bar{y} tot au. Ook het feit dat in het noorden van Nederlands Limburg volgende dentalen een palataliserend effect hebben ($> \bar{y}$), kan ervoor pleiten om de meijerijse ou via \bar{y} te laten ontstaan. Secundair zijn het dan weer de dentalen (maar niet de n) die tot hervelarisering leiden.

Voor Belgisch Limburg gaan we uit van de driedelige reeks \bar{i} - \bar{y} (Umlaut van \bar{u} of uit ggm. iu) – \bar{u} (die dan niet voor dentalen \bar{y} wordt!). De situatie is als gevolg van een drietal factoren ingewikkeld: 1. er is al dan niet sprake van diftongering, evt. gevolgd door secundaire monoftongering, 2. er zijn gebieden mét en gebieden zonder ontronding van de geronde vóórvocalen (zie 29.3.3), 3. we bevinden ons in het gebied van de toonverschillen (zie 9.4, uitvoeriger 33.9) waardoor combinatorische variatie kan ontstaan. Als gevolg van de ontrondingen wordt de driedelige reeks gereduceerd tot \bar{i} - \bar{u} ($\bar{y} > \bar{i}$); dat geldt uiteraard ook bij diftongering: vgl. een reeks weliswaar met secundaire monoftongen als $\bar{\varepsilon}$ ($< \bar{i}$, \bar{y}) - $\bar{\omega}$ ($< \bar{u}$).

Dergelijke monoftongen kunnen bij sleптоon optreden terwijl bij we dan bij stoottoon sluitende diftongen vinden: ei - ou. Zonder ontronding vinden we $\bar{\varepsilon}$ - $\bar{\omega}$ - $\bar{\omega}$ naast ei – ui – ou.

Het globale kaartbeeld ziet er voor Belgisch Limburg als volgt uit (de geronde vóórvariant, die niet altijd voorkomt, plaatsen we tussen haakjes). In de noordoosthoek, ruim genomen, ontbreekt de diftongering: \bar{i} - (\bar{y}) - \bar{u} . Zo heeft bijvoorbeeld het Maasbrachts *diek*, *fluum* en *doef*. Er is wél sprake van diftongering in hiaatpositie, meer naar het noorden tot [Ij] - ([yj]) - [uw], meer naar het zuiden tot ei - (ui) - ou. In het Breeërlands en in het noordelijke Maaslands is vóór r $\bar{\varepsilon}$ - ($\bar{\omega}$) - $\bar{\omega}$ ontstaan. Maastricht maar ook Kleine Brogel en Eksel hebben ook diftongering bij stoottoon: ei - (ui) - ou. Vergelijk maastrichts *douf* ‘duif’ sg. + stoottoon naast *doeve* pl. + sleптоon.

In het andere deel van de provincie, naar het zuiden en westen toe, komt consequente diftongering plus eventuele secundaire monoftongering voor. Zo vinden we in het Hasselts met secundaire monoftongering $\bar{\alpha}$ – $\bar{\varepsilon}$ – $\bar{\omega}$, de laatste door palatalisatie van $\bar{\omega}$ en de tweede, de $\bar{\varepsilon}$, door Umlaut en ontronding. En zo heeft het dialect van Tongeren *dauf* ‘duif’ met diftongering van \bar{u} en *daik* ‘dijk’ met diftongering van oude \bar{i} ; verder heeft het (het ligt aan de rand van een ontrondingsgebied) *flaim* ‘fluim’ met Umlaut van ou tot ui en daarna ontronding. Diftongering en monoftongering worden steeds zoals zo-even al bleek, doorkruist door de ontrondingen en meestal ook (maar niet bijvoorbeeld in de steden Genk, Hasselt en Tongeren) door de toonverschillen. Bij sleптоon krijgen we dan, vaak met sjwa als naslagje, $\bar{\varepsilon}$ - ($\bar{\omega}$) - $\bar{\omega}$ (de laatste dikwijls gemedialiseerd), ai - au (in het zuidelijke Tongerlands) of $\bar{\varepsilon}$ - ($\bar{\omega}$) - $\bar{\omega}$ in het Bilzerlands (maar niet in Bilzen en Munsterbilzen zelf). Bij stoottoon krijgen we meestal ei - (ui) - ou, soms ook zeer open lange monoftongen. In een gebied rond Genk (maar niet in Genk zelf) en ten noorden ervan (de Maaskempen) is er recent bij \bar{u} medialisatie en soms zelfs palatalisatie opgetreden.

Aantekeningen

Algemeen

Zie voor oude \bar{i} en \bar{u} Schönfeld par. 76 en 77 en zie in Weijnen 1991 vooral par. 13, 14 en 15. Voor de dialectische (ook ontronde) varianten van ui₂ zie par. 24. Zie voor de diverse klanknuances bij *gelijk* ANKO kaart 14; overzichtelijke kaarten zijn ook van Marc van Oostendorp en Anke en Pieter van Reenen kaart 3.3 betreffende *blijven*, kaart 3.4 betreffende *huis* en *muis* en kaart 3.5 betreffende *zuur* in Van der Sijs 2011. Goeman & Wattel (2006) onderzochten transcribenteffecten bij het onderzoek binnen het Goeman-Taeldeman-van Reenenproject (GRT-project) naar de dialectische representatie van oude \bar{i} . Op hun kaarten is zowel een noordelijk als een zuidelijk gebied te zien; het aantal resulterende diftongen is in het noorden groter dan in het zuiden. Verder is er een gebied met weinig frequente monoftongen in het westen van Nederland en een in het verbrabantste deel van Oost-

Vlaanderen. Over de polarisatie in het zuidwesten daarvan zie Taeldeman 2006; zie ook Vandekerckhove 2000, 1323-140. Aan Van Loey 1980 zijn gegevens over de middelnederlandse spellingen (zie par. 6 dit hoofdstuk) ontleend. Voor de posities vóór w en in de auslaut en de daarmee verbonden problemen zie Van Loon 2014, 269 e.v. Voor een overzicht van de discussie (expansie of geen expansie?) tot ongeveer 1960 zie Van Haeringen 1960 (100-102) en tot ongeveer 1970 Schönfeld (Van Loey 1970, 86-89, 92). Zie ook Weijnen 1966 par. 151. Een engelstalige overzicht is Hamans 2011.

De traditionele, expansiologische visie (die in par. 6 gevolgd is) vinden we vooral bij G.G. Kloeke, M. Schönfeld en K. Heeroma. Van laatstgenoemde is het idee afkomstig dat de westvlaamse (en zeeuwse) uu vóór w en in de Auslaut aan hypercorrectie moet worden toegeschreven (Heeroma 1946, 124). Vooral het beroemde boek van Kloeke, *De Hollandsche Expansie* van 1927 (met daarin de *muis*-kaart: zie par. 8.1 dit hoofdstuk), is van grote invloed geweest (zie ook Kloeke 1926). Taalverandering zag Kloeke als iets dat van boven af, onder invloed van prestige, plaatsvindt. De diftong ui (en de eerdere uu) waren voor hem een voorbeeld van “gesunkenes Kulturgut” (term van de duitse cultuurfilosoof H. Naumann). Schönfeld (1970, 92) sluit zich bij de expansiologische visie aan.

De expansiologische visie werd c.q. wordt niet door iedereen onderschreven. Er zijn taalhistorici die hetzij voor de uu hetzij voor de ui en de ei <ij> aan een autochtoon ontstaan in Holland of andere gebieden denken. Tegenstanders van de expansiologen waren W(obbe) de Vries (voor de uu in noordelijke gebieden; zie de literatuur in Kloeke-van Lessen 1968, punt 37), Janssen (1949) voor de uu in de hoek bij Nijmegen inclusief de Liemers, het land van Kuik en het noorden van Limburg, W. Hellinga die naar J.J. Salverda de Grave verwijst (voor de ui van Holland; zie Hellinga 1938, ook 1968, hfdst. 2); ook W.J.H. Caron (zie Caron 1947, ook 1972, hfdst. 6) heeft (voor de hollandsse ui) vooral een niet-expansiologische kijk op de zaak.

Dat het zuidelijke voorbeeld van invloed op de diftongering en ook anderszins is geweest, wordt sterk gerelativeerd in Van der Sijs 2004 (onder meer in hoofdstuk 1): voor invloeden moeten we eerder naar het oosten kijken. Ze sluit hierin aan bij het onderzoek (van persoonlijke brieven en journalen) van Jennifer Boyce Hendriks en Robert B. Howell. Zie hiervoor Boyce Hendriks & Howell 1996 en ook hun bij Van der Sijs genoemde publicaties. Voor reacties op Van der Sijs zie Van Bree 2005, Van der Wal 2005 en Taeldeman 2007. Zie in dit verband ook Goss & Howell (2005), die zich baseren op de analyse van 17^e-eeuwse brieven van Hagenaars van verschillende herkomst, uit Holland, Vlaanderen (in engere zin), Brabant, Duitsland. In Den Haag hadden zich dus mensen uit velerlei streken gevestigd. In zo'n contactsituatie kan op een bepaald punt het dialect met het eenvoudigste systeem het winnen. Met de samenvol van oude ei en de nieuwe diftong uit ī was het Brabants met z'n uniforme ai-uitspraak de winnaar, niet omdat het zo'n prestigieus dialect geweest zou zijn maar omdat het nog maar één klank had. De hogere klassen aanvaardden deze situatie maar gaven wel de voorkeur aan de gematigder diftong ei. Eenzelfde redenering is mogelijk in het geval van de ui. Bij de diminutiva won het hollandsse systeem, met alleen maar -j-vormen (*boekje*), het van het brabantse dat naast -j ook -k had (*boekse*).

Op de kaarten van Kloeke (o.a. in Kloeke 1927) vinden we een ø-klank in *heus* enz. voor Frans-Vlaanderen en een deel van West-Vlaanderen. Dit wordt in Weijnen 1966 (blz. 31) als te geprononceerd beschouwd. Van een zekere openheid kan wel sprake zijn maar dit geldt ook voor andere zuidwestelijke dialecten. Een belangrijk artikel is Ryckeboer 1973 waarin een gedetailleerd overzicht wordt gegeven van de uitspraak van het woordje *uit* in de dialecten. Van hem is de conclusie (zie par. 6.1 dit hoofdstuk) dat, omdat er geen sprake is van een geografisch continuüm, de noordnederlandse diftongering van die in Brabant en Antwerpen gescheiden moet worden. Hiertegen het taalgeografische argument van Goossens en het fonetische van Taeldeman; zie verder hieronder. Ook Stroop (1981) werkt zowel voor noord als zuid met argumenten ontleend aan het kaartbeeld dat hij op het RND-materiaal baseert. Hij laat zien dat de opeenvolgende overgangsstadia bij de diftongering tot *ei* enz. als concentrische cirkels rond de expansieve centra liggen. In het zuiden is Mechelen en omgeving het brongebied. Evenals Ryckeboer scheidt hij het noorden van het zuiden. Zie verder het onderzoek van Van Reenen (zie hieronder). Voor de meer open vocalen op de Veluwe annex Urk zie Heeroma 1964, 134. Dit gebied wordt door Kloeke als niet-diftongerend beschouwd. Het probleem is dus of zo'n relatief open vocaal het begin van de diftongering aanduidt of al op een secundaire monoftongering wijst. Zie hiervoor ook Weijnen 1991, 25-26.

In Gerritsen en Jansen 1979 worden de geografische verschuivingen bij de ui-woorden nagegaan over de periode 1978-1979; ze vonden geen aanwijzingen voor spontane fonetische ontwikkeling. Voor de situatie in Noord-Holland zie Jansen 1977-1978 (ook Gerritsen en Jansen 1977-1978), Gerritsen en Jansen 1980 en Gerritsen en Jansen 1982-1983.

Over de kwestie: relict of ontlening, zie Van Haeringen 1927. In Stroop 1981 wordt het verschijnsel van de lexicale diffusie voor de ei <ij> aan de hand van kaarten met daarop het hele taalgebied aangetoond. Een duidelijk verband met frequentie kwam daarbij niet voor de dag. Weijnen (1991, 27) wijst erop dat Stroop hoewel hij sceptisch staat tegenover de rol van frequentie, die rol wel erkent voor *vijf* dat bij de diftongering voorop loopt. Stroop 1980 is positiever over de rol van frequentie voor zover natuurlijke en religieuze grenzen niet voor scherpe grenzen zorgen.

Lexicale diffusie wordt ook aangetoond in Stroop 1984; daarin wordt de term *lexicale leemte* gelanceerd. Van hem (via persoonlijke mededeling) is ook het voorbeeld *Striene* afkomstig. Weijnen (1991, 27) wijst op mogelijke invloed van de k in steenbergse vormen zonder diftongering als *spieker, muken, ruken* en *suker*. Interessant, vanwege de talrijke uu-vormen, zijn de kaarten 71 (*duizend*) en 86 (*duivel*) in FAND 2. Volgens persoonlijke mededeling van Michiel de Vaan kunnen we in ieder geval in de volgende gevallen van een oude ū uitgaan: *doffer, kroes, loeren, poes, smoel, snoet, snoeven, soezen, stoer, stoet, stoetelen, stroef, toet*. Van Loey (1961) maakt aannemelijk dat de door palatalisatie ontstane *uu* aanvankelijk een mediale klank was.

Belangrijk voor de geschiedenis van de diftongering zijn de spellingen in archivalia (oorkonden). Het was in de jaren '50 en '60 vooral Vangassen die zich daarmee bezig hield. Voor het zuiden kunnen Vangassen 1952 en Vangassen 1955-1958 worden genoemd, voor het noorden Vangassen 1965a. Ook de studies van Van Loey kenmerken zich door dergelijk bronnenonderzoek. Zie ook het hieronder genoemde onderzoek van Van Reenen. Een aantal oudbrabantse spellingen is overgenomen uit Van Loon 2014.

Goeman 1994 concludeert ook op basis van onderzoek met modellen en statistiek dat er, hetzij in de vorm van een push hetzij in die van een drag chain, geen rechtstreeks verband bestaat tussen de reflexen van owgm. ī en van ē/ēð. Een positieve methodologische evaluatie (in positieve zin) van Kloeke's expansietheorie geeft Maarten van den Toorn in een artikel van 1977, vijftig jaar na het verschijnen van het beroemde boek. Kloeke werkt met een duidelijke hypothese: waar de uu voorkomt, is sprake geweest van hollandse invloed, en probeert deze aan de hand van oude en moderne gegevens te toetsen.

Voor structurele aspecten in verband met palatalisering en diftongering zie hfdst. 44. Over de plaatsnaam *Koksijde* handelt Lehouck 2008. Voor het algemene geografische beeld zie het commentaar bij kaart 68 (*buiten*) in FAND 2. Voor duwen en bouwen zie in dit deel de kaarten 74 en 75. Op de eerste kaart heeft West-Vlaanderen *duwen*, op de tweede *bouwen*. Verder is op de eerste kaart de palatale klank [ɛ.] in Zuid-Brabant opvallend.

Naar gebied

Holland

In de visie van Kloeke liep vooral Amsterdam in de ontwikkelingen voorop. Heeroma (1938) heeft een enigszins afwijkende visie: Den Haag zou zijn diftongen van zuidelijke aristocraten gekregen hebben, Amsterdam door een middeleeuwse brabantse expansie in de volkstaal via Utrecht. Ook de hollandse ou-diftongering ziet hij (Heeroma 1946) als een resultaat van deze expansie. Dat de diftong via het utrechtse gebied naar het noorden is gekomen, wordt door Van Veen (1964, 103) aangenomen o.a. op grond van een spelling <wijts> voor *weits* 'tarwe' in een middeleeuwse oorkonde uit de stad Utrecht. Hij meent te mogen concluderen dat de stad Utrecht eerder diftongeerde dan Amsterdam. Een belangrijke criticus van Kloeke's theorie wat betreft Holland was Hellinga (1938); in zijn kritiek sluit hij aan bij de eerdere van Salverda de Grave (o.a. 1936). Hij maakte evenals Kloeke gedaan had, gebruik van de informatie uit oudere grammaticale werken. De hollandse diftongen zijn z.i. autochtoon; wel wijst hij op invloed van de spelling en op homoniemenvrees.

Kloeke nam aan dat er pas na de komst van de zuidelijke immigranten in Holland sprake was van diftongen. In de discussie hierover hebben de citaten uit Spiegel, Erasmus, Ten Kate een belangrijke rol gespeeld. Een belangrijke kritiek op Kloeke in verband daarmee is afkomstig van Caron die al vroeg lichte diftongen en "onheldere" monoftongen aanneemt maar het mogelijk acht dat de ontwikkeling tot "echte" diftongen onder invloed van de zuidelijke immigranten kan hebben plaatsgevonden. Van hem is de interpretatie van Erasmus in diens *Pronuntiatio*; z.i. heeft Kloeke ten onrechte aangenomen dat Erasmus door de overeenkomst tussen de franse en nederlandse spelling misleid was. Op de spellingen <buyeren> wijst Salverda de Grave (1936). De passages bij Erasmus die op een monoftong uu wijzen, worden besproken in Van Reenen 2005 (die een tijdelijke retrograde ontwikkeling aanneemt).

Vroege dissimilerende diftongering en samenvall kan uit de door Vangassen (1965) voor Amsterdam verzamelde spellingen worden afgeleid. Volgens Caron (1975) moet de dissimilerende ("echte") diftong primair voor de lagere klasse worden aangenomen. Hij wijst op Vondel's uitspraak in zijn *Aenleidinge* en bespreekt ook de spellingen en rijmen bij Luyken. Voor de informatie die we bij Ten Kate vinden, zie Caron 1947. Zie voor de interpretatie van Ten Kate overigens ook Van den Berg 1975.

Voor ie-relicten zien Hamans 1979 en voor het achterwege blijven van diftongering van ī in zwak geaccentueerde syllabe Hamans 1980. In Hamans 1981 wordt betoogd dat niet alleen Luyken maar ook Spinoza diftongeerde en dat de diftong in diens tijd al in alle lagen van de amsterdamse bevolking was doorgedrongen. In Awedyk & Hamans 1989 worden de diftongeringen en veranderingen die daarmee samenhangen, besproken in verband met verwante ontwikkelingen in andere talen (o.a. de *Great Vowel Shift* in het Engels) en vanuit een structureel oogpunt (namelijk

als een keten van push chains). In Awedyk & Hamans 1993 wordt de hollandse expansie in Holland en Utrecht gezien als lexicaal abrupt maar in de Betuwe als lexicaal diffuus, waarbij de uu dus woord voor woord door ui werd vervangen. Het argument is dat in laatstgenoemd gebied niet-transparante delen van plaatsnamen de oude uu hebben behouden; vgl. bijv. *Druten* in het aansluitende Land van Maas en Waal. Het ‘ware’ beeld van de ei-diftongering bij diffusie tegen de achtergrond van transcribenteneffecten’ wordt behandeld in Goeman & Wattel 2006. In reactie op Awedyk & Hamans 1989 wordt in Goeman, Van Reenen & Wattel 1993 in een kwantitatieve benadering geen relatie gezien tussen de diftongering van \bar{i} en de palatalisatie van \bar{u} . Ze baseren zich op kaartbeelden, invloeden van fonetische omgevingen, de rol van token frequency en geografische modellen.

In het laatste decennium van de 20^e eeuw is het onderzoek van Van Reenen van belang geworden. Niet alleen heeft hij de kwestie van de lichte diftongen opnieuw aan de orde gesteld maar heeft hij ook de middelnederlandse <uy>-spelling in het licht daarvan geïnterpreteerd (Van Reenen 1993). Voor zijn interpretatie van de middelnederlandse spellingen doet hij een beroep op de duitse onderzoeker A. Mihm. In open syllabe wordt in het Middelnederlands meestal <u> gespeld, in gesloten zeer vaak <uu>, minder vaak <ue> (waarmee meestal de door Umlaut uit \bar{o} ontstane vocaal wordt aangeduid). De <uy>-spelling kan als een indicatie voor een (lichte) diftong worden geïnterpreteerd (en is dan geen verlengingsteken). Ook een overigens minder vaak optredende spelling <ui> kan op een beginnende diftongering wijzen, te meer omdat deze vooral vóór s en t voorkomt. En misschien kan ook de spelling <ue> op een bepaalde klanknuance wijzen. In zijn inaugurele rede (Van Reenen 1990) heeft hij al van de <uy>-spellingen in de oorkondentaal gebruik gemaakt. Die spellingen wijzen er z.i. op dat de lichte diftongering al in de 14^e eeuw in Den Haag begonnen moet zijn. Van Reenen wijst ook op basis van Erasmus op mogelijke tweetoppigheid van de uu. Zie voor *boer* (afwijkend van de in dit boek gegeven verklaring) Van Reenen 2006a. Een interpretatie van de diftongen bij Montanus geeft Wirth-van Wijk in haar werk (zie bijv. Wirth-van Wijk 1983). Voor de diftongen in het Delfts zie De Reus 2002, in het Haags Elias 1980 en in het Rotterdams Van den Ende 1985.

Het zuidoosten

Als het om het zuidoosten (Rijk van Nijmegen en aansluitende gebieden) gaat, is het werk van W.A.F. Janssen (1949) van belang. Voor het Rijk van Nijmegen en aansluitende gebieden neemt hij geen hollandse expansie aan (bedoeld is dan expansie in engere zin). Reeds vóór de 16^e eeuw, dus nog vóór de tijd waarin Kloeke zijn hollandse expansie laat werken, hadden deze gebieden waarschijnlijk al de uu, en nergens was de hollandse invloed van veel betekenis. Hij constateert ook geen invloed van de frequentie op de verbreiding van de uu-vormen. Het onderscheid tussen locale en interlocale frequentie is van hem afkomstig.

Voor de dialecten van het zuidoosten van Nederland (het oosten van Noord-Brabant en het aansluitende deel van Limburg) kan naar Hoppenbrouwers 1982 verwezen worden. Hij laat zien dat de ontwikkelingen van zowel \bar{i} als \bar{u} een “natuurlijk” verloop hebben gehad, met palatalisatie, verlaging (meer open worden), diftongering, ontronding, verkorting enz. In Weijnen 1991, hoofdstukken 13-15, wordt meermalen naar hem verwezen. Op de genoemde hoofdstukken (indien juist geïnterpreteerd) is voor een belangrijk deel de beschrijving van Noord-Brabant in de hoofdstuktekst gebaseerd. Voor de argumenten voor hervellarisering zie Hoppenbrouwers 1982, 153. Goossens (2013, 45) wijst erop dat het oosten van Noord-Brabant een apart problematiekgebied vormt dat om verdere studie vraagt. Zie echter zijn commentaar bij kaart 70 (*muis*) in FAND 2. Daarin sluit hij zich aan bij de notie hervellarisering die we ook al bij Kloeke (1927), Janssen 1941, Heeroma 1969 en Ryckeboer 1973 vinden.

Voor ggm. \bar{i} en \bar{u} (en daaruit ontstane \bar{y}) met verlaging tot \bar{e} , \bar{o} en $\bar{ø}$ vóór r in Limburg zie De Vaan 2002. Hij ziet deze ontwikkeling als complementair aan de diftongering onder toon 1 (stoottoon) in andere posities.

Voor de maastrichtse diftongering en mogelijke verklaring daarvoor zie Hermans 2013, 349. Misschien is op de een of andere manier een stoottoon (valtoon) bevorderlijk voor diftongering. Voor het gedeelte in de hoofdstuktekst over de situatie in Belgisch Limburg kon ik gebruik maken van een mij door Jan Goossens toegestuurd overzicht. Dat overzicht is gebaseerd behalve op Kloeke 1927 op Leenen 1930, Stevens 1942, Goossens 1956, Goossens 1998c en Goossens 2013. In laatstgenoemde publicatie wordt de situatie behandeld naar aanleiding van wat Kloeke (1927) daarover mededeelt. Zie voor een overzicht wat betreft de representatie van wgm. \bar{u} in de brabantse dialecten Belemans & Goossens 2000 en voor de zuidelijke dialecten in het algemeen Keulen 2014. Speciaal over het dialect van Meijel handelt Crompvoets 1991a; in dat dialect heeft behalve spontane palatalisatie van \bar{u} ook verkorting al dan niet onder invloed van een gemouilleerde consonant. Een algemeen overzicht wat betreft Limburg geeft Draye 2007.

Het zuiden

De voor het zuiden belangrijke middelnederlandse spellingen zijn ontleend aan Van Loey 1980. Dat de vorm *bouwen* ook westvlaams is (geworden), kan met Van Loon 1986, 79 aan invloed van velair vocalisme in de volgende syllabe

worden toegeschreven: vgl. onl. *bu(w)an*, tegenover onl. *du(w)en*. Zie Van Loon (blz. 80) ook voor <ou>, <oe>, <oeu>-spellingen voor oude *ū* in middelbrabantse teksten. Zie bij hem ook blz. 107 voor de verhouding tot de Umlauts-uu in *gruun* enz. Zie ook, eveneens voor de <ou>-spelling, Pijnenburg 1989. De ontwikkelingslijnen die we voor het Zuiden geschetst hebben, zijn geïnspireerd door Goossens 2000 waarnaar we ook voor verdere details verwijzen. Goossens is het niet eens met Ryckeboer (1973) die aanneemt dat de *ī* eerst [ɛ.] werd en daarna tot ei evolueerde. Goossens heeft daarvoor o.a. een (in par. 6.1 dit hoofdstuk overgenomen) taalgeografisch argument, n.l. dat de diftongerende dialecten die grenzen aan de dialecten met oude monoftong, nu juist ei hebben die daarmee als overgangsklank te voorschijn komt. Ook het tegenargument van Taeldeman (2000) is in par. 6.1 vermeld: conform Labov (1994) ziet hij de diftongering als primair waarna een geleidelijke verlaging van het eerste deel van de diftong plaatsvindt (de monoftongering ziet hij dus als secundair). Hij houdt echter voor Oost-Vlaanderen de mogelijkheid open dat het de diftongen ei en ui van het Brabants overnam (dus zonder de lichte diftongen als tussentrap) en die vervolgens monoftongeerde tot *ē* en *œ*. Dat in West-Vlaanderen verkorting is opgetreden (tot *i* en *y*), ziet hij als een alternatieve manier om de klank minder gemarkeerd te maken. Goossens (2000) constateert met betrekking tot de zuidelijke ontwikkelingen een reeksdoorbreking: de representanten van owgm. *ī* en *ū* (de laatste met palatalisatie) raken uiteen wat betreft openingsgraad en het al dan niet diftongisch c.q. monoftongisch zijn. Zie in dit verband ook Stroop 1984a en het commentaar bij kaart 68 (*buiten*) in FAND 2. Een mogelijkheid is ook dat de beide reeksen samenvallen door ontronding binnen de *ū*-reeks. In Van Leuvensteijn 1997 worden de ontwikkelingen van de oude ei en de door diftongering ontstane uit elkaar gehaald; ze gaan als het ware in tegengestelde richting. Voor de oude ei gaat hij uit van *ai* waarin anticipatie en reductie (van het tweede element tot *sjwa*) kunnen optreden (zie Aantekeningen bij hoofdstuk 21), voor de nieuwe ei van *ī* waaruit een steeds extremer wordende diftong ontstaat. Daarentegen is in dit hoofdstuk aangenomen dat de beide ei's zich in dezelfde richting (van steeds extremer wordende diftongen) ontwikkelen (waarbij ze ook in de meeste gevallen samenvallen). Zie voor Vlaanderen en West-Vlaanderen kaart 8 in Taeldeman 1978 voor *kwijt*, *vijf*, *blijde*, *gevierd*. In het grootste deel van Oost-Vlaanderen vielen de nieuwe en de oude ei niet samen, wél in de Denderstreek. In Taeldeman 1987a wordt het verschijnsel van *polarisatie* besproken: op de grens van Oost- en West-Vlaanderen (in Deerlijk) wordt extra sterk gediftongeed om zich af te zetten tegen de westvlaamse monoftongsprekers. Van Leuvensteijn (1997) wijst ook op het ontbreken van samenvallende van oude ei en nieuwe ei in de “kroon” van Brussel (een aantal dialecten rond Brussel, in de buurt van Aalst, Mechelen en Leuven), namelijk als *æ/ā* tegenover [ɔə]. Doordat de klank voor <ei> gemonoftongeed was, kon die voor <ij> (uit *ī*!) deze passeren en nog extremer worden. Het verschil tussen oude ei en nieuwe diftong is ook in het Oostvlaams bewaard gebleven met uitzondering van de Dendervallei.

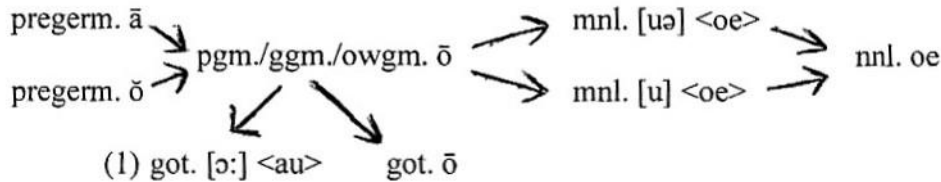
Het noorden en oosten van Nederland

Voor noordelijke gebieden werd de hollandse expansie bestreden door Wobbe de Vries (al genoemd in par. 9.1 dit hoofdstuk). Voor Overijssel is het onderzoek van Pieter van Reenen van belang geworden. Zie voor de 13^e- en 14^e-eeuwse spellingen die op hollandse expansie naar het oosten wijzen, Van Reenen 1990. De in par. 8 dit hoofdstuk genoemde frequente woorden met uu (*huus*, *uit* enz.) zijn aan Van Reenen 1991 ontleend. Uit het daarin beschreven onderzoek blijkt dat we frequentie niet gradueel moeten opvatten, maar dat we twee groepen woorden moeten onderscheiden, frequente en niet-frequente, waarbij de frequente boven een bepaalde drempelwaarde uitkomen. V Van Reenen (1991) bespreekt ook afwijkende kaartbeelden. Janssen (1949) meende de invloed van dentalen te kunnen constateren. De politieke toestand in het begin van de 17^e eeuw komt aan de orde in Van Reenen 2006 en 2006a. In Van Reenen & Mulder 2003 worden de spellingen voor ‘goed’ bekeken. In oostelijke gebieden vinden we in de 14^e eeuw de spellingen <gut>, <guet>, <guyt> voor ‘goed’ met oude *ō* (zie hfdst. 28) die er niet alleen op wijzen dat de klank oe-achtig geweest moet zijn (het veel gebruikte *goed* is een voorloper in de verandering van *ō* in *oe*) maar ook dat er in die gebieden (nog) geen palatalisatie voorkwam. Anders hadden deze spellingen voor [y.]-achtige klanken gestaan en niet in het woord voor ‘goed’ gebruikt kunnen worden. Oostelijke spellingen met <ue> c.q. <uy> staan dus naar we mogen aannemen, voor een lichte diftong *uə* c.q. [uI]. De genoemde spellingen in kwestie komen ook voor op het noorden van de Veluwe waar nu de palatale uu gehoord wordt. De palataliseringslijn is dus vanaf 1400 verder naar het oosten, tot in de buurt van de IJssel, verschoven. Voor *hee* ‘hij’ zie ook Goossens 2008, 60. Op de FAND-kaarten (deel 2) is te zien dat *luiden* en *luisteren* in het hele noordoosten uu hebben.

28. GGM. \bar{o}

(1. Gemeengermaans, 2. Proto-indo-europees > Gemeengermaans, 3. Gemeengermaans > Nederlands, 4. Regionale aspecten (4.1. Algemeen, 4.2. Verschil in open syllabe. Stijgende diftongen), 5. Spellingproblemen (met casus), Aantekeningen)

SCHEMA 20: oorsprongen ndl. oe

1 = vóór vocaal

voor de splitsing in het Middelnederlands zie par. 3 dit hoofdstuk

28.1. Gemeengermaans

We vergelijken een aantal woorden in het Gotisch, het Oudsaksisch en het Oudhoogduits:

got. broþar	osa. brōthar	ohgd. bruodor
got. boka	osa. bōk	oghhd. buoch
got. sokjan	osa. sōkjan	ohgd. suohhen
got. bloma	osa. blōma	ohgd. bluoma

Voor het Gemeengermaans is een \bar{o} gereconstrueerd, de juistheid waarvan ook door de overige, hierboven niet gegeven oudgermaanse talen wordt bevestigd: vgl. oe. *brōdor*, ofri. *brōther* en ono. *brōðir*. In het Oudhoogduits (oudere bronnen hebben nog \bar{o}) is er al een secundaire diftong ontstaan: *bruodor*, *buoch*, *suohhen*, *bluoma* (met naast <uo> ook <oa> en <ua>); in het Nieuwhoogduits is daaruit \bar{u} <u> voortgekomen. De klankwaarde van ggm. \bar{o} is misschien nogal open geweest: \bar{o} ; voor de argumentatie daarvoor zie de volgende paragraaf. Deze open klank vinden we in het Gotisch nog terug vóór vocaal, waarin het dus representatief is voor het Gemeengermaans: vgl. de afwisseling *stojan* ‘recht spreken’ met \bar{o} – *staua* ‘rechter, gericht’ met \bar{o} . Er is parallelie met de in 24.1 besproken pgm/ggm.[æ:]: ook hierbij vinden we in het Gotisch een open klank vóór klinker: *saian*; zo’n open variant komt trouwens ook bij \bar{u} voor: *báúan*; zie 27.1 .

28.2. Proto-indo-europees > Gemeengermaans

We vergelijken de volgende gotische of oudsaksische woorden met latijnse en griekse:

1. got. broþar ‘broeder’	lat. frāter id.	gr. <u>ph</u> rātēr id.	pie. * <u>bh</u> reh ₂ tēr id.
osa. bōka ‘beuk’	lat. fāgus id.	gr. phēgos ‘eik’	pie. *bheh ₂ g- ‘beuk’
got. sokjan ‘zoeken’	lat. sāgio id.	gr. hēgeomai id.	pie. *seh ₂ g- id.
2a. got. bloma ‘bloem’	lat. flōs id.	iers bláth ‘bloeien’	pie. *bhleh ₃ - id.
osa. kō ‘koe’	lat. bōs id.	gr. bous id.	pie *g ^w eh ₃ us- id.

2b. got. fotus ‘voet’ (lat. pēs id.) gr. pōs id. pie. *pōd- id.

In geval 1 vinden we in het Latijn een ā, in het Grieks een ā of een ē. De proto-indo-europese oorsprong is eh₂. Precies genomen betekende het griekse woord ‘lid van een broederschap’. Voor *bheh₂g- is als oorspronkelijke betekenis ‘beuk’ aangenomen; de griekse betekenis zou dan secundair zijn. Het verband van osa. *boka* met got. *boka* ‘letter’, *bokos* plur. ‘brief, boek’ (ndl. *boek*) wordt betwijfeld. In geval 2a is de proto-indo-europese oorsprong *eh₃; het Latijn heeft dan een ō (het ierse en het griekse voorbeeld zijn minder illustratief). In geval 2b komen we uit bij pie. *ō: vergelijk de griekse vorm waarnaast overigens *pous* voorkomt; de latijnse vorm vertoont Ablaut (zie 8.6). De ō is wel te zien in lat. *nepōs*, gen. *nepōtis* ‘kleinzoon’ uit pie. *nepōt (verwant met ndl. *neef*, mnl. *neve*). Het Latijn is hier dus wel representatief voor het Proto-indo-europees. In principe is als oorsprong ook *ōH mogelijk.

In het oude Germaans vinden we dus altijd ō of het Latijn nu ā dan wel ō heeft. Voor het Pregermaans hebben we nog ā (in geval 1) naast ō (in de gevallen 2 en 3) aangenomen; later heeft dan samenvall in ō plaatsgevonden. Deze samenvall wijst erop dat de pregermaanse ō een open klankwaarde: [ɔ:], moet hebben gehad en/of dat de pregermaanse ā een achtervocaal was: [ɑ:]; in ieder geval zullen de beide vocalen articulatorisch dicht bij elkaar gelegen hebben. Het protogermaanse, misschien ook nog gemeengermaanse samenvallingsproduct kan precies genomen [ɔ:], evt. [ā:] zijn geweest.

28.3. Gemeengermaans > Nederlands

We vergelijken de volgende gotische met nederlandse woorden:

1. got. broþar	ndl. broeder
got. boka	ndl. boek
got. sokjan	ndl. zoeken
got. bloma	ndl. bloem

We constateren dat ggm. ō in het Nederlands altijd als oe <oe> wordt teruggevonden. De ontwikkeling in kwestie (vergelijk de parallellie met die van de eveneens half gesloten c.q. half open ē; zie 25.3) heeft in een deel van het taalgebied evenals in de oudhoogduitse dialecten via diftongische tussentrapen plaatsgevonden: ggm. ō > owgm. uo > onl. uə > mnl. (brabants) oe. Vergelijk voor het Oudnederlands *guot* ‘goed’ en *bruoder* ‘broeder’ (Psalmen). Deze ontwikkeling geldt echter niet voor de kustgebieden, waarvoor we nog lang ō of lichte diftong oə moeten aannemen (zie hieronder). Dat <uo> toch in het Middelnederlands ver naar het westen voorkomt, kan op invloed vanuit oostelijke teksten berusten. De oude ō-klank vinden we nog in een plaatsnaam als *Moordrecht* (*moor* = *moer*) en misschien ook in *loom*. Vooral vóór j heeft de deze klank zich lang gehandhaafd: vergelijk bijv. mnl. *bloyen*, *vernøyen* ‘verdrieten’ (< oudfra. *enoier*; fra. *ennuyer*), *vernøyen* ‘vermoeien’ en bij Hooft *uitroyen*.

Voor de kustgebieden moeten we onderscheid maken tussen de positie vóór dentaal en die vóór labiaal of velair. In het laatste geval kan getuige *ropen* en *nomen* de ō nog enige tijd bewaard zijn; daarna voltrok zich de overgang in oe. Hierop kan de aan het Frans ontleende spelling <ou> wijzen, bijvoorbeeld in een vlaamse tekst als de *Walewein*: *bouc*, *plouch*, *roupen*, *behouf*. Deze <ou> vertegenwoordigt in deze tekst dezelfde klankwaarde als de <ou> van bijv. *kout*, waarin het hedendaagse Westvlaams nog altijd oe heeft zoals ook in *ploeg* enz. Het is echter mogelijk dat de <ou> in beide gevallen oorspronkelijk een lichte diftong aangaf óu [ou] (vergelijk voor <ou>-spellingen met [u]- of andere waarde ook 27.6.1 en 31.2.). In

het eerste geval, de positie vóór dentaal, heeft het Westvlaams nu een lichte diftong uə; ook in een vorm als *goed* kan de ontwikkeling via een lichte diftong, oorspronkelijk oə <oe>, verlopen zijn. In de *Twe-spraak* (16^e eeuw) worden voorbeelden gegeven vóór dentaal: de met <oe> aangeduide vocaal wordt daarin “der koeyen eyghen gheluid” genoemd en als verwant met o en e beschouwd. Dit lijkt op een \bar{o} -achtige uitspraak te wijzen, bijv. [oə], hoewel men tegenwoordig de koeien *boe* (met [u]) laat roepen. Voor (een deel van het) 17^e-eeuwse Hollands kunnen we, voor zover we de informatie bij de grammatici (De Huber, Van Heule, Montanus) juist interpreteren, vóór labiaal en velair een (misschien licht diftongische) \bar{o} -achtige klank (óu) aannemen; overigens niet consequent gebruikte <ou>-spelling kunnen daarop wijzen. Voor de positie vóór dentaal kunnen we denken aan een klank die in de richting van de oe (misschien uə) ging maar die klankwaarde nog niet precies had. Voor Rotterdam vermeldt Séwel (1708) dat daar nog vaak *kookje* in plaats van *koekje* te horen was. Later vielen de beide varianten in de hedendaagse oe-klank samen. Het vermijden van de <ou>-spelling kan daaraan hebben bijgedragen; deze spelling kon namelijk ook de diftong van *koud* aanduiden of een [u]-klank in aan het Frans ontleende woorden (*blouse*).

Door de ontwikkeling tot oe-klank (we laten in het midden of er van een push- dan wel van een dragchain sprake was) vond er geen samenvall met het rekkingsproduct (\bar{o}) van \bar{o} en \bar{u} zonder i-Umlaut c.q. spontane palatalisatie (zie 20.6) plaats en evenmin met de \bar{o} die in plaats van de uit au ontwikkelde \hat{o} kwam (zie 22.4). De oude \bar{o} verdween dus maar een nieuwe kwam ervoor in de plaats. De nieuwe oe-klank (die vóór r duidelijk lang is) nam de plaats in van de door palatalisering (en diftongering) verdwenen oude \bar{u} (zie hfdst 27 alwaar ook over oe-relicten). Ook hier laten we de push-/dragchainkwesitie onbeslist. Opmerkelijk is wel dat er ondanks samenvall van “vanouds lange” en “gerekte oo” voldoende foneemonderscheidingen bleven bestaan.

Als we nog uitgaan van conditioneel bepaalde variatie bij de oude \bar{o} , kunnen we voor het 17^e-eeuwse Hollands de volgende fonetische reeks, van gesloten naar steeds meer open, aannemen: oe uit \bar{o} vóór dentaal, \bar{o} idem vóór labiaal of velair (of omgekeerd), een iets opener \bar{o} door rekking, een nog opener, mogelijk diftongische \hat{o} .

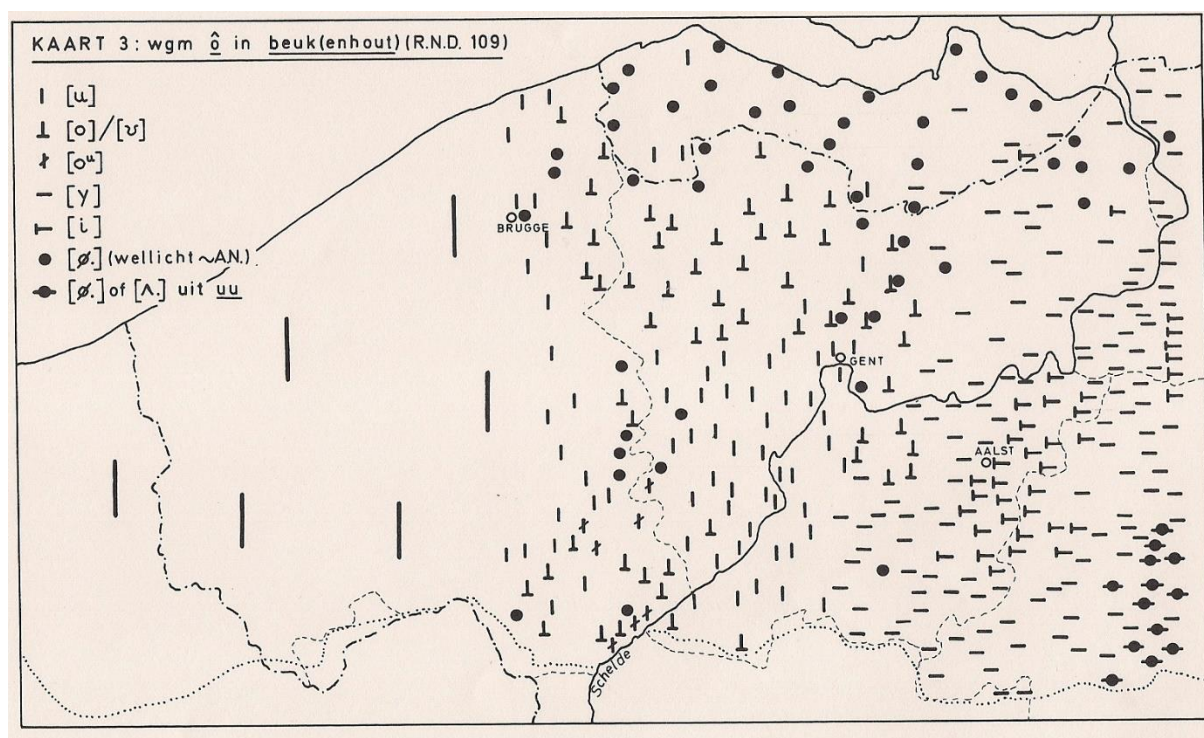
Evenals bij de \bar{e} (zie 25.3) kan ook bij de \bar{o} de diftongering in verband worden gebracht met een soortgelijke oudfranse overgang: $\bar{o} > u\epsilon$, oorspronkelijk dalend, later stijgend: $w\epsilon$, met nog later monoftongering tot ϵ ; vgl. lat. *cor* ‘hart’ met fra. *coeur*. Er is in ieder geval een duidelijke parallellie.

28.4. Regionale aspecten

Een groot deel van het tegenwoordige taalgebied heeft een zeer gesloten oe. Er doen zich lengteverschillen voor al naargelang de volgende consonant: in het Westvlaams (en ook veel Zeeuws) bijvoorbeeld is de oe kort vóór velair of labiaal maar lang en licht diftongisch vóór dentaal (vergelijk het in par. 3 dit hoofdstuk opgemerkte). Een klein gebiedje op de grens van Oost- en Westvlaanderen heeft echter oe vóór dentaal en ou vóór labiaal of velair. Ook voor het Goerees wordt verschil geconstateerd: lange oe vóór dentalen en korte vóór velairen en labialen. In het noordoosten en het zuidoosten vinden we een minder gesloten vocaal, namelijk \bar{o} (parallel aan de in 25.5 besproken \bar{e}). Helemaal zeker is het niet dat de \bar{o} oud is; hij kan ook secundair uit oe of een daaraan voorafgaande diftong ontstaan zijn (zoals de \bar{e} uit oude \bar{i}). Er vond in genoemde gebieden samenvall met \bar{o} uit au plaats: vergelijk *book* met *groot* en *boom* (twents; roermonds *book* en *groot* maar *boum*). Samenvall van oude \bar{o} met \bar{o} uit au vinden we ook in het Oudsaksisch: *bōk*, *grōt*, *bōm*. Ook nu heeft het Gronings evenals het Vriezenveens diftongering en wel tot ou: *bouk*. Van de genoemde samenvall is dan geen sprake: vgl. bijv. gron. *groot*, *boom*. Zie voor het noordoosten kaart 24a in hoofdstuk 25 voor de parallellie met de noordoostelijke vormen voor

licht diftongisch: $y\bar{o}$ (< uo). Voor de spontaan gepalataliseerde uu zouden we dan, althans voor het betreffende (brabantse) gebied, een nog mediale uitspraak kunnen aannemen (vgl. 27.6.1). Het was dan deze mediale klank die later ging diftongeren. We zouden ook kunnen aannemen dat het Umlautsproduct van (half gesloten) \bar{o} oorspronkelijk wat opener was dan de palatalisatie van \bar{u} . De Umlauts- \bar{y} diftongeerde in het Gronings tot ui : *gruin* enz.

In de kustgebieden kunnen resten van de oude ingweoonse i -Umlaut teruggevonden worden, bijvoorbeeld in mnl. *ongedieve* ‘onbehoorlijk’ (ofri. *unidēve* ‘gruwelijk’, oe. *ungedēve*, oudnnl. *ondieft* tegenover mnl. *onghedoeve* zonder Umlaut (got. *gadōbs* ‘passend’, verwant met *deftig*; slav. (pools) *dobry* ‘goed’). De ie laat zien dat er, eveneens ingweoonse, ontronding heeft plaatsgevonden, gevolgd door vernauwing: het gaat dus van \bar{o} via \bar{o} naar \bar{e} en vervolgens naar ie . Een ander voorbeeld is *Zwieten*, de uit 805 overgeleverde naam van een buitenplaats ten noordoosten van Zoeterwoude (vgl. 10.6). Dit moet een afleiding zijn van *swete*, *swiete* ‘de zoete (waterloop)’; vergelijk nog het element *zoet* (uit **zwoet* met wegval van w) niet alleen in *Zoeterwoude* maar ook in *Zoetermeer*. Die ingweoonse klankverandering vertonen ook eng. *sweet* en fri. *swiet*. Ook een achternaam *Van Zwieten* komt voor.

Kaart 28: vormen met en zonder i -Umlaut bij *beuk* (naar Taeldeman 1978).

28.5. Spellingproblemen

Deze paragraaf is gewijd aan de spellingen zoals die in het Middelnederlands en in het latere Nederlands voor de representanten van owgm. \bar{u} en \bar{o} (korte \bar{o} in gesloten en gerekte \bar{o} in open syllabe), owgm. \hat{o}/ou (de vanouds lang) en owgm. \bar{o} (oe) werden c.q. worden gebruikt. Als het gaat om de mogelijke klankwaarden in het Middelnederlands stellen die spellingen, evenals de rijmen, ons voor problemen. We zien weliswaar (als we ons tot hoofdlijnen beperken) dat de \bar{o} (in gesloten syllabe) steeds met <o> gespeld wordt maar dat deze spelling ook voor gerekte en

vanouds lange \bar{o} in open syllabe gebruikt wordt. Dubbele <oo>-spelling vinden we voor “gerekte” en “vanouds lange oo” zowel in gesloten als in open syllabe terwijl de <oe>-spelling voor alle drie de lange klanken in gesloten syllabe voorkomt en ook nog voor oude \bar{o} in open syllabe. Laatstgenoemde klank kan ook met <ou> gespeld worden. Er is dus nogal wat overlap. De conclusie kan niet zijn dat de drie klanken in het Middelnederlands niet (duidelijk) meer onderscheiden werden. De verschillen komen nog heden ten dage vooral in zuidelijke dialecten voor. De verklaring moet wel zijn dat de schrijvers letters te kort kwamen. De <u> konden ze namelijk niet meer gebruiken omdat die intussen de klankwaardes [œ] (put) en [y.] (huus) gekregen hadden (in het Limburgs komt wel <u>, <ue> voor oe voor, <ue> ook wel bij brabanters). In de hieronder volgende casus wordt dit verder uitgewerkt.

 Casus: <o>, <oe>, <oo>, <ou>-spellingen

We beperken ons tot Vlaanderen en Brabant, de regio's waar de meeste middelnederlandse teksten uit afkomstig zijn. En we beperken ons verder zoals ook hierboven al gedaan is, tot hoofdlijnen. We onderscheiden korte \bar{o} , gerekte \bar{o} , vanouds lange \hat{o} en oude \bar{o} . Wat de ene korte \bar{o} betreft, we vinden in het Middelnederlands geen spellingverschil tussen \acute{o} uit \ddot{u} en \grave{o} uit \bar{o} . De gerekte in gesloten lettergreep hebben we in het schema tussen vierkante haken geplaatst; dit geval laten we in eerste instantie buiten beschouwing: het doet zich pas later voor als gevolg vooral van de sjwa-apocope.

SCHEMA 29: de spellingen <o>, <oe>, <oo>, <ou>

	gesloten syllabe	open syllabe
<i>Vlaanderen</i>		
korte \bar{o}	<o>	
gerekte \bar{o}	[<oe>, <oo>]	<o>, <oo>
vanouds lange \hat{o}	<oe>, <oo>	<o>, <oo>
oude \bar{o}	<oe>, <ou>	<oe> <ou>
<i>Brabant</i>		
korte \bar{o}	<o>	
gerekte \bar{o}	[<oe>]	<o>
vanouds lange \hat{o}	<oe>	<o>
oude \bar{o}	<oe>	<oe>

We constateren dat er nogal wat overlap is: <oe> in gesloten lettergreep zowel voor \hat{o} als oude \bar{o} , in open lettergreep alleen voor oude \bar{o} ; <o> in open lettergreep zowel voor (gerekte) \bar{o} als \hat{o} , zo ook <oo> in Vlaanderen. Dit is merkwaardig: in de hedendaagse dialecten is er verschil, in ieder geval tussen oude \bar{o} enerzijds en \bar{o}/\hat{o} anderzijds, maar ook vaak tussen \bar{o} en \hat{o} . De conclusie moet wel zijn dat de verschillen bestonden maar dat ze in de spelling niet (duidelijk) tot uitdrukking kwamen. Het is niet waarschijnlijk dat ze er in het Middelnederlands niet waren en later weer op de oude manier teruggekomen zijn. Als gevolg hiervan verandert de vraagstelling: die is niet meer wat we uit de spellingen kunnen afleiden, maar omgekeerd, hoe we die spellingen moeten verklaren.

Het antwoord kan alleen maar zijn dat het alfabet te kort schoot: men beschikte in feite alleen over de letter <o>, eventueel verdubbeld of gecombineerd met <e>; het teken <u> was al gereserveerd voor de nieuwe uu en œ (*huus*, *put*). Hier kan tegen in worden gebracht dat men in gesloten lettergreep toch, zoals heden ten dage gebeurt, had kunnen differentiëren tussen <oo> voor \hat{o} en <oe> voor oude \bar{o} . De hypothese kan zijn (vgl. 14.5) dat men ook afging op wat men hoorde, en in beide gevallen hoorde men een lichte diftong, resp. $\text{j}\bar{a}$ en $\text{o}\bar{a}$, waarvan men het tweede element met <e> aangaf. Het element <o> in beide

gevallen ervoer men niet als probleem: men was gewend aan <o> in gesloten lettergreep voor ò [ɔ] en ó [o] (al dan niet in één foneem samengevallen; vgl. 20.5). De lichte diftong oə moeten we dan voor oude ð ook aannemen in open lettergreep; de <ou>-spelling in Vlaanderen kan echter op [u] (zie par. 3 dit hoofdstuk) wijzen. Voor <o> in open lettergreep kunnen we halflange [ɔ] (voor ð) of halflange [o] (voor ð) aannemen; de dubbelspelling <oo> kan de bedoeling hebben gehad het monoftongisch karakter van de klanken aan te duiden.

We nemen de hedendaagse verschillen dus ook voor het Middelnederlands aan. Voor het Middelowestvlaams is dat in ieder geval gerechtvaardigd: in 15^e en 16^e-eeuwse teksten rijmen ook ð en ô ook nooit op elkaar. Dat ze dat in andere teksten wel doen, kan aan oogrijm uit rijmnood worden toegeschreven. Dit kan geen groot probleem geweest zijn: er waren nog maar weinig geletterden; er werd veel voorgelezen en de geroutineerde voorlezers zullen met oogrijmen geen moeite gehad hebben. Overigens vinden we het verschil tussen ð en ô in de hedendaagse dialecten niet altijd meer op de middelnederlandse manier terug (zie 22.5).

Zoals aangegeven was de spelling voor de representant van owgm. ǒ en ũ in gesloten lettergreep aanvankelijk geen probleem: die was <o> voor een korte vocaal. Als ð ook in zo'n lettergreep kon komen te staan, ontstond er wel een probleem: <o> is dan niet meer mogelijk. Men nam zijn toevlucht tot <oo> of <oe> in Vlaanderen, tot <oe> in Brabant, geheel conform wat men al in open lettergreep gewend was. Een diftongische klank voor <oe> ligt niet voor de hand; hier moet de <e> wel als verlengingsteken worden begrepen. De spelling <oo> is gezien het monoftongische karakter van de ð geen probleem.

De spelling <oe> wordt op den duur gereserveerd voor de oude ð, met daarnaast nog enige tijd <ou>-spelling vóór labiaal of velair. De ð en ô gaat men in open lettergreep aanduiden resp. met <o> en <oo>.

Voor de gesloten lettergreep blijft in beide gevallen <oo> over waarnaast <o> voor de korte vocaal.

Vergelijk overigens 22.4 voor het spellingverschil zoals men dat in de 17^e eeuw probeerde te maken. Voor de spellingen <oe> en <ou> voor de oude ð wordt wel franse invloed aangenomen. Middelnederlands <oi>-spelingen zijn zeldzaam; ze zijn meestal oostelijk of hollands. Resten in de toponymie zijn bijv. *Goidschalxoord* (met ð) 'oeverland van *Goodschalk* 'dienaar van God', *Oirschot* en *Oisterwijk* (met ô) 'ten oosten gelegen nederzetting'.

Aantekeningen

Zie Schönfeld par. 68 en Weijnen 1991 par.18, 25 (Umlaut) en 29 (invloed van de volgende consonant). Zie daarin ook par. 25, o.a. voor meer mogelijke gevallen van Umlaut of spontane palatalisatie in westelijke gebieden. Zie de kaarten 8 (*boek*) en 9 (*groen*) in de ANKO voor de moderne dialecten. Zie Berteloot 1983 (vanaf kaart 110) en Mooijaart 1992 (par. 12) voor spellingvariatie in het 13e-eeuwse Middelnederlands. Kaart 114 in Berteloot 1983 laat zien dat we in het brabantse gebied de <ue>-spelling ook voor <gued> aantreffen. Eén van de door Berteloot in aansluiting bij Heeroma gestelde mogelijkheden is dat hier analogie naar *guetlic* in het spel kan zijn. Hoe dit zij, het tegenwoordige Brabants heeft *goed*. Zie in dit verband ook kaart 38a en b bij Mooijaart. Een <u>-spelling kan overigens in oostelijke dialecten voor een oe staan. Rem 2003 bevat vier kaarten betreffende *broeder* en varianten in 14^e-eeuws Middelnederlands. Zie FAND deel 2, kaarten 99 en 107 voor *koe* en *koeien* in de hedendaagse dialecten. De middelnederlandse spellingen in par. 5 dit hoofdstuk zijn ontleend aan Van Loey 1971. Zie ook Willemyns 1971. Zoals aangegeven worden alleen hoofdzaken vermeld; in feite is het beeld gecompliceerder dan we het hebben voorgesteld. Voor de <oe>- en <ou>-spelingen in het Middelnederlands van Oudenaarde zie Hoebeke 1968, 394-401. Caron (1972) neemt een opener waarde dan tegenwoordig voor oe en ð in het 17^e-eeuwse Hollands aan. Zie Caron ook, op basis van informatie bij grammatici van die tijd, voor de consonantisch bepaalde variatie in het Hollands van de 17^e eeuw. De in dit boek gegeven voorstelling is niet helemaal conform Caron.

Voor de sittardse diftongering zie Dols 1953 (beknopt Cromptvoets 2007). Awedyk en Hamans 1997 behandelen toponymen in de buurt van Apeldoorn waarin de ð niet in oe is overgegaan. Voor *Weunsdag* zie Pijnenburg 1980. Voor de Umlautslijn bij *zoeken* in het zuiden zie Taeldeman 1978, kaart 2. Zie daarin ook kaart 3, hierin als kaart 28 overgenomen, voor de klankvarianten van *beuk* in Vlaanderen en Oost-Brabant. Voor de ou-diftongen in de overgangsdialecten tussen Oost- en Westvlaams zie Neiryck 1986. In het noordoosten van de Veluwe is er in zoverre een anomalie dat we ð zonder Umlaut als oe terugvinden maar met Umlaut niet als uu maar als eu. Oorspronkelijk was de situatie ð – ð maar toen het betreffende gebied door de spontane palatalisatie werd bereikt (ū

> uu) en de \bar{o} oe kon worden, kon de \bar{o} in deze vernauwing niet meegaan doordat de uu-positie al bezet was. Zie voor een andere verklaring (van Kloeke) Weijnen 1991, 205.
Voor de discussie of de limburgse \bar{o} evenals de \bar{e} oud is, zie de aantekening bij hoofdstuk 25.

VOCALISME. BIJLIJNEN

29. RONDINGEN EN ONTRONDINGEN

(1. Rondingen, 2. Ronding plus verlies van w, 3. Ontrondingen (3.1. Algemeen, 3.2. Ingweoonse ontrondingen, 3.3. Latere ontrondingen, 3.4. Stigmatisering)

29.1. Rondingen

Van de hier besproken rondingen (labialisaties) nemen we aan dat ze in in het Oudnederlands plaatsvonden omdat de betreffende vormen (in ieder geval de onder a en b genoemde) al in het Middelnederlands teruggevonden worden. Eventuele rekking plaatsen we na de ronding. Ronding vond plaats (meer over de voorbeelden zie verderop in deze paragraaf):

- a) van \bar{e} of \bar{i} tot \bar{o} in gesloten syllabe (*schelp* > *schulp*, *ridder* > *rudder*);
- b) van \bar{e} of \bar{i} tot \bar{o} , gevolgd door rekking tot \bar{o} in open syllabe (*besmeren* > *besmeuren*, *veel* > *veul*);
- c) van \bar{i} tot uu (ook wel verkort) *tussen* labiale consonanten (*piep* > *puup*) of van ie tot uu door labiale consonant. (*wiek* > *wuuk*).

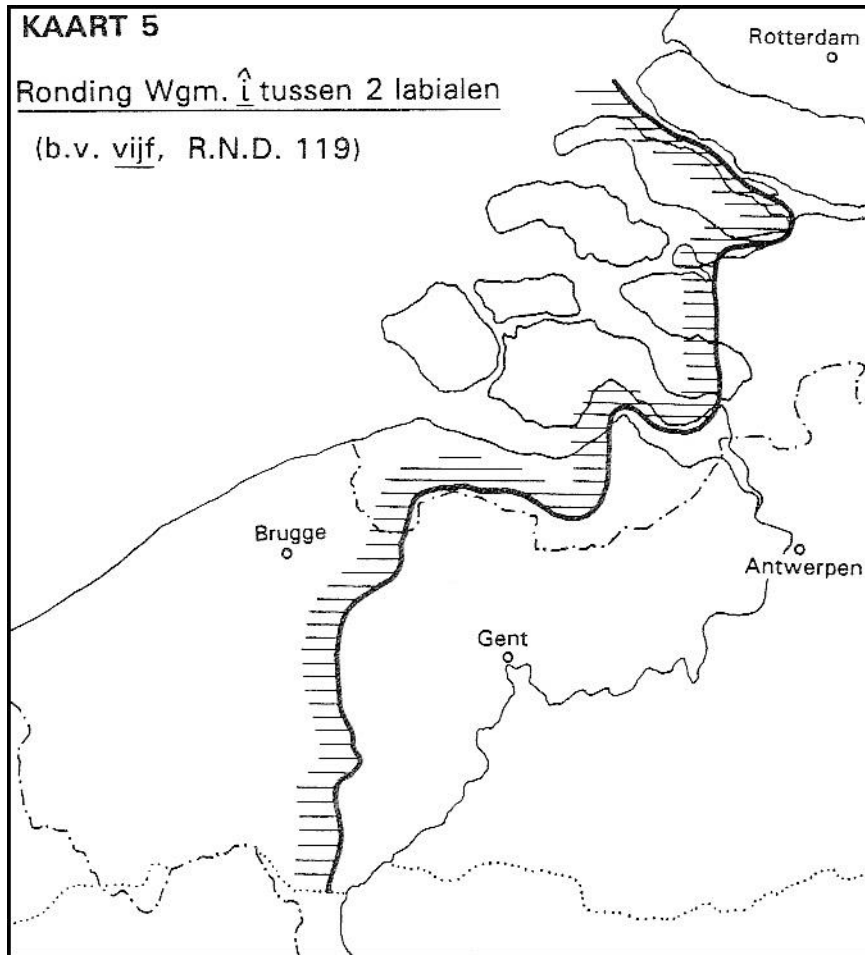
De onder a) en b) genoemde rondingen komen vooral voor in Holland, Utrecht, Brabant, maar ook voor Vlaanderen zijn ze niet ongewoon. De overgang van \bar{i} in uu vinden we globaal in twee gebieden: 1. in een wijde kring rond Amersfoort, o.a. op de Veluwe, met aansluitend een gebied reikend tot de kop van Overijssel plus de Stellingwerven met ook de Waddeneilanden en Enkhuizen, en 2. in Zeeland plus (vooral West-)Vlaanderen, inclusief Goeree-Overflakkee en Voorne-Putten. Een historische samenhang tussen deze beide gebieden lijkt onwaarschijnlijk. Zie voor het zuidwesten kaart 29.

Duidelijke rondingsfactoren zijn voor a) en b) een \bar{o} of \bar{u} in volgende syllabe (o- c.q. u-Umlaut), een voorafgaande of volgende (“dikke”, nogal veldre) l of labiale consonant, of een combinatie daarvan. Ook een velair, een r, zelfs een n kunnen een rondende uitwerking hebben; verder moeten we met zwak accent rekening houden. Van o- of u-Umlaut kan uiteraard alleen maar sprake zijn als er in de zwak geaccentueerde syllabe nog geen reductie tot sjwa had plaatsgevonden. Vergelijk *heur* met o-Umlaut uit owgm. *hiro (pronominaal vorm; zie deel 2 Vormleer) naast mnl. *here*, *hare*; *leunen*, naast het oude *lenen*, met rondende l maar gezien o.s.a. *hlinōn* mogelijk ook met o-Umlaut; verder zonder rekking *wulp* en *wulps* met rondende invloed zowel van de w als van de l naast *welp* (o.s.a. *hwelp*), met secundaire betekenisdifferentiatie. De ronding van \bar{i} (zie onder c) vraagt om een labiale consonant zowel vóór als na de vocaal: vgl. bijv. veluws, zeeuws, vlaams *puup* ‘pijp’. Ook een ie kan, in het noordwesten, tot uu gerond worden; één labiale consonant volstaat dan: *wiek* > *wuuk*.

De variant *leunen* kan het gewonnen hebben doordat hij rijmde op *steunen* en misschien ook om homonymie te vermijden (denk aan *lenen*, bijv. van geld).

Zijn \bar{o} of \bar{u} in volgende syllabe van invloed, dan is er sprake van afstands-, in de andere gevallen van contactassimilatie. In het eerste geval is de ronding tamelijk oud. De ronding is zoals uit het bovenstaande blijkt, vóór de rekking geplaast. Een argument hiervoor zou kunnen zijn dat we bij de lange vocalen c.q. diftongen (afgezien van \bar{i} of ie die hier of daar een uu wordt) de ronding alleen bij de gerekte \bar{e} vinden. Als we de ronding alleen bij de korte vocalen (\bar{i} en \bar{e}) laten plaatsvinden, is dit geen probleem.

Het is kenmerkend voor de ronding dat ze nergens systematisch plaatsvindt. Ze is gekenmerkt behalve door lexicale diffusie door input-diffusie: nu eens wordt de ene, dan weer de andere vocaal gerond. Ze kan voor zover ze geconditioneerd optreedt (wat bijna altijd het geval is), als een natuurlijk proces worden begrepen. In feite is er sprake van incidentele assimilaties: aanpassingen van de vocaal aan een factor in de volgende syllabe en/of aan omringende consonanten. Fonetisch gezien worden geronde vocalen iets meer met de tong naar achteren gearticuleerd dan de ongeronde; dat geldt ook, in vergelijking met de dentale, voor de labiale, in ieder geval voor de velaire consonanten inclusief de “dikke” l, die meestal als rondende factoren optreden. De vocalische factoren *o* of *u* zijn duidelijk: [+achter]. Eventuele invloed van de *n* is fonetisch moeilijker te duiden; die van de *r* minder moeilijk omdat deze consonant nogal gevarieerd kan worden uitgesproken.

Kaart 29: geval *vuuf* in het zuidwesten
(= kaart 5 bij Taeldeman 1994)

Voorbeelden bij a): zuidwestelijk en noordoostelijk *begunnen* naast *beginnen* (invloed van de *n*? of analogie naar het part.praet.? zie 13.4 casus); *bun* ‘korf’ (met invloed van *b*, ook van *n*?) naast *ben* (*visben*) uit vulg.lat. *benna*; *blussen* (< *belussen* met invloed van *bl*-; vgl. du. *löschen*, pgm. **laskjan*) naast *lessen* (vgl. *dorst lessen*); zeeuws *dulve* (met invloed van *lv*) naast mnl. *delve* ‘gracht, sloot’; dial. *dukkels* ‘dikwijls’ (zwak accent?); fri. *Durk* (invloed van de *r*) naast *Dirk*; wfri. *dut(te)* (door weinig accent?) naast *dit*; dial. *gunter* ‘ginder’ (invloed van de *g*, van de *n*, ook zwak accent?); dial. *guster* ‘gisteren’ (invloed van de *g*, zwak accent?); limb. *höbbe* ‘hebben’ (invloed van de *b*); *hun* (pron., door zwak accent) naast *hen*; *lullijk* (verspreid voorkomend; invloed van tweemaal *l*) naast *lelijk*; *lus* (invloed

van de l) naast *lis* ‘gedraaid touw’ uit fra. *lice*; *mnt(thee)* (met invloed van m, misschien ook van n) naast mnl. *mente*, *minte*, du. *Pfefferminz* uit lat. *mentha*; noordoostelijk *nust* (met gevarieerde operingsgraad; invloed van de n?) naast *nest*; wvla. *rudder* (invloed van de r) naast *ridder*; holl. *rubben* (id., ook invloed van de b) naast *ribben*; *schulp* (invloed van lp) naast *schelp* (met betekenisdifferentiatie); mnl. *sculfer* (invloed van lf) naast *schelf*, *schilfer*; *spul* (, met ook invloed van de p) naast *spel* (met betekenisdifferentiatie); *sunte* (met invloed van n of ook door zwak accent) naast *sinte-* uit fra. *saint*; *verwulfsel* (met invloed van w en lf; du. *Gewölbe*) naast *gewelf*; noordoostelijk, zuidbrab., wlimb. *vrömt* (invloed van m, ook van vr-?) naast *vreemd*; *vrund* naast *vrind* (invloed van n of van vr-); *wuft* (invloed van w en ft) naast bij Kiliaen *wift*; *Wullem* (mvla., ook holl.) naast *Willem* (invloed van w en l); *wup* (bij Hooft, invloed van w en p) naast *wip*; holl. zeeuws utrecht. *zulver* (invloed van l) naast *zilver*. Voor eventuele ronding in bijv. holl. *vurf* zie 31.3.3 onder punt 3. Voor het Middelnederlands worden nog genoemd: *andersoens* ‘anderszins’ (spreek uit: *andersuns*; invloed van n of van zwak accent?); *april* (invloed van pr en l) naast *april*, *aprel*; *bulc* ‘weiland’ (invloed van b en l) naast *bilc*, *belc*; *busscop* (vooral vla., invloed van b) naast *bisschop*; *gulde(n)* (invloed van l (ook g-), vooral brab. maar ook holl.) naast *gelde(n)*; *hulpen* (invloed van lp) naast *helpen*; *hulte* ‘gevest van een degen’ (invloed van l) naast *helte*; vla. *jucht* (invloed van cht?) naast *jicht*, *jecht*; vla.brab. *lucht* (idem maar ook invloed van l) naast *licht*; *lust* (invloed van l) naast *list*; oostelijk *nummer* (invloed van m en zwak accent?) naast *nimmer*; vla. *plucht* (invloed van l maar mogelijk ook van cht) naast *plicht*, *plecht*; *Puppijn* (invloed van tweemaal p) uit *Pippinus*; *stulpen* (invloed van lp) naast *stelpen*; *tummer* (invloed van m) naast *timmer*, *temmer*; *ummer* (idem) naast *immer*, *emmer*; *wilg* (osa. *wilgia*) naast mnl. (wvla.) *wulge* met rondende w, ook g? Soms kunnen we aan ablatende vormen denken (vgl. 8.6), bijvoorbeeld bij *bult* tegenover *belt* en bij *rund* tegenover mnl. *rind* (du. *Rind*), steeds met een nultrap tegenover een ë-trap. Aan een nultrap kunnen we ook denken bij het reeds genoemde *jucht*, met een ù die we ook met rekking in *jeuken* terugvinden. Voorbeelden bij b): *besmeuren* (met o-Umlaut en/of invloed van de m) naast *besmeren*; o.a. zaans *beuzem* (met o-Umlaut, vgl. osa. *besmo*, en mogelijke invloed van de b) naast *bezem*; *reus* (met o-Umlaut, vgl. ohgd. *riso*) naast mnl. *rese*; *speulen* (met o-Umlaut, vgl. osa. *spilon*, en invloed van p en l) naast *spelen*; *teulen* (met o-Umlaut, vgl. onfra. *tilon*, en invloed van de l) naast *telen*; *veul* (met u-Umlaut, vgl. got. *filu*, en invloed van de l en mogelijk ook van f/v) naast *veel*; *zûs* [zœs] (met invloed van de omringende consonanten? hier en daar in Zuid-Holland) naast *zes*; *zeuven* (dialectisch maar ook telefoonwoord; met u-Umlaut, vgl. got. *sibun*, en mogelijk invloed van de v) naast *zeven*. Voorbeelden van een vrij late ronding (pas vanaf de 17^e eeuw) zijn holl. *deuze* en *teuge*. Het is niet duidelijk wat hier de conditionering is; in *teuge* kan de g van invloed geweest zijn. Misschien manifesteert zich hier een algemene rondingstendentie; vgl. bijv. Volendam waar *ete(n)* als *eujte* klinkt. Een geval apart vormt mnl. (vla.) *guene*, *gone* ‘gene’ (vgl. *aan gene zijde*), waarschijnlijk met \bar{o} uit te spreken. Heeft de n hier rondende invloed? Misschien dan eerder de g; vgl. *jeugen* ‘jegens’. Waarschijnlijk moeten we echter aan een Ablautsvorm denken, namelijk met een nultrap, waarin zich een \bar{o} ontwikkelde die verder door spontane palatalisatie en rekking tot \bar{o} wordt. De ë-trap treffen we dan in *gene* aan. Voorbeelden bij c): *bluve* naast *blijven*; *twufele* naast *twijfelen*; *vuuf* naast *vijf*; *wuuf* naast *wijf*. Zeer algemeen en ook in de standaardtaal opgenomen is *spuwen* (got. *speiwan*); zie voor deze vorm en vergelijkbare vormen verder deel 2 Vormleer. In *lijm* (*liem*), *vlijm* (*vliem*) en wvla. *wijm* (*wiem*) ‘wilgetwijn’ blijft deze ontwikkeling achterwege. Rondingsfactoren vóór of na de vocaal bevatten de noordwestelijke vormen *duup*, *luus* ‘grassoort’, *vluus*, *wudes*, *wuuk*, steeds naast vormen met ie. In dit verband is ook gron. *nuver* ‘mooi, aardig’ (fri. *nuver* ‘vreemd, zonderling’; invloed van v) naast *nijver* ‘ijverig’ (met n door metanalyse; vgl. 16.1) te noemen. Twee rondingsfactoren bevat het noordwestelijke, ten dele ook noordoostelijke *zwuup* naast *zwiep* ‘zweep’. Invloed van w kan ook in *woord*, *woerd* bij *waard* ‘mannelijkheid’ aangenomen worden en bij *zwoord*, *zwoerd* bij mnl. *swaerde* ‘met haar begroeiide huid’.

In het algemeen zijn vormen met ronding niet in de standaardtaal geaccepteerd. Vormen als *veul* en *speulen* werden en worden nog wel gebruikt om boers sprekende mensen te karakteriseren.

Door betekenisdifferentiatie wisten *schulp* (alleen in *in z'n schulp kruipen*), *spul* (vgl. *dat is minderwaardig spul*) en *wulps* (vgl. *wulps gedrag*) in de algemene taal door te dringen; dat geldt ook voor *besmeuren*, *blussen* en *leunen*. *Spul* en *wulps* en ook *besmeuren* (ten opzichte van *besmeren*) hebben niet al te positieve connotaties. Als telefoonwoord had *zeuve* succes maar het lijkt nu weer op z'n retour te zijn.

29.2. Ronding plus verlies van w

Als de w niet in de Anlaut stond, ging hij vooral in oostelijke dialecten met de volgende *ĩ* of *ě* in *ø* over: vgl. ndl. *tussen* met du. *zwischen*; *zulk*, ook du. *solch*, met got. *swaleiks*, mnl. (brab) *selc*; mnl. *zulle* naast du. *Schwelle* 'drempel'; *zuster* met got. *swistar*, du. *Schwester*. Maar heel vaak gebeurt dat ook niet: vgl. *dwingen*, (*ver*)*kwisten*, *twisten*, *zwichten* enz. De plaatsnaam *Twisk* laat zien dat het verschijnsel niet noordhollands is; Westfries en Zaaans hadden dan ook eertijds voor 'tussen' de vorm *twisken*.

29.3. Ontrondingen

29.3.1. Algemeen

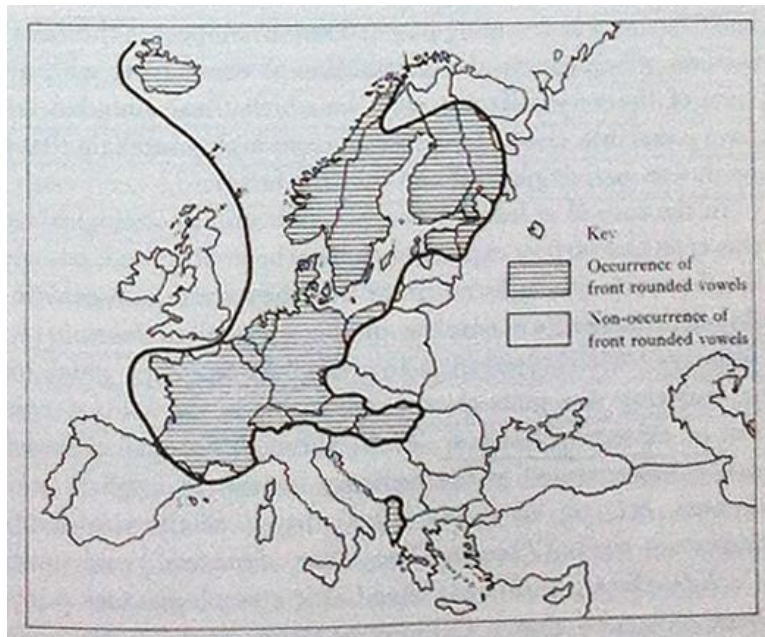
Anders dan de meeste rondingen treden de ontrondingen (delabialisaties) systematisch op; ze beïnvloeden het klanksysteem doordat (bepaalde) geronde vocaalfonemen gaan verdwijnen. Het zijn uitingen van een vrij natuurlijke vereenvoudigingstendens: de geronde voorvocalen (die er in de eerste plaats door getroffen worden) zijn fonetisch gemarkeerd (+rond). Ze komen dan ook in veel talen niet voor, of anders geformuleerd: ze komen slechts in weinig talen voor (6% op het totale aantal). We zouden dus kunnen zeggen dat ontronding eigenlijk niet verklaard hoeft te worden. Verklaard moet worden dat er op een gegeven moment zoals in (voorstadia van) het Nederlands gebeurd is, minder natuurlijke (gemarkeerde) geronde voorklinkers zijn ontstaan. Ze zijn om te beginnen ontstaan door de i-Umlaut, die op zichzelf genomen als een natuurlijk proces kan worden begrepen (zie hiervoor diverse vorige paragrafen hoofdstuk 34). Ze kunnen ook ontstaan door palatalisatie van owgm. *ũ* vóór r plus medeklinker: vgl. *durp* 'dorp' (zie hoofdstuk 32). In beide gevallen prevaleert de fonologische omgeving als factor boven de "minder gewenste" uitkomst. Een andere bron vormt de spontane palatalisatie (zie 20.6). Zo'n palatalisatie kan ook als natuurlijk worden begrepen: [+achter] > [-achter].

Een groot deel van Europa is uitzonderlijk in zo verre dat de geronde voorvocalen erin voorkomen. Opmerkelijk is dat in het gebied waar dat het geval is, talen uit verschillende (sub)families gesproken worden terwijl andere leden van die families erbuiten blijven. Er is sprake van wat in het Duits een *Sprachbund* heet of in het Engels een *linguistic area*. Zie kaart 30. De families in kwestie zijn die van de indo-europese en de fins-oegrische talen (Fins, Hongaars); het Albanees dat op zichzelf staat, en het altaïsche Turks sluiten niet bij het grote gebied aan maar hebben eveneens de geronde voorvocalen. Van de indo-europese talen doen de subfamilies van de germaanse en de romaanse talen mee, van de romaanse talen echter alleen het Frans terwijl van de germaanse talen, van dialectische bijzonderheden afgezien, het Engels ze niet heeft (beter gezegd: ze als gevolg van ingweoonse ontronding *niet meer* heeft). Dat het Frans aan het Germaans grenst en binnen het Frankische Rijk en ook in later tijd in intensief contact met het Germaans verkeerd heeft, kan van invloed geweest zijn. Zo heeft het bijvoorbeeld net als het Nederlands door spontane palatalisatie een uu uit lat. *ũ* gekregen (lat. *mūrus*, fra. *mur*, ndl. *muur*). Voor het overige echter hebben de geronde voorvocalen in het Frans een andere oorsprong dan die in het Germaans (in het laatste zijn ze vooral door i-Umlaut ontstaan). Dat we ook het gelijk opgaan van het

Germaans met Fins, Hongaars, Turks aan taalcontact moeten toeschrijven, ligt moeilijk: de voorvocalen in deze talen moeten al oud zijn.

Hoewel het kaartbeeld in de richting van taalcontact of een gemeenschappelijke oorzaak wijst, is het dus moeilijk om dit in concreto te bewijzen. Overigens moeten we binnen het Germaans met dialectische ontronding rekening houden, niet alleen binnen het Nederlands maar ook binnen het Duits: het zuidelijke Duits kent ontronding. In feite is hierdoor het Hongaars, anders dan het kaartje suggereert, niet meer met het Duits verbonden. Overigens intussen wel wéér omdat er in het Oostenrijks, bijvoorbeeld in *Müch* (uit *Milch*), weer een nieuwe uu ontstaan is. Omgekeerd kunnen binnen het rondingsloze gebied gebiedjes mét ronding voorkomen. Het engelse taalgebied is in dit verband al genoemd maar we kunnen er het romaanse aan toevoegen. Kaart 30 laat dus een zeer globaal beeld zien.

In sommige gebieden komt ontronding niet of nauwelijks voor: binnen Nederland namelijk niet in Limburg en in het noordoosten (behalve Groningen). In wijder verband geldt dit ook voor Zweden,

Kaart 30: europees gebied met geronde voorvocalen
(uit Bynon 1977, 251)

Denemarken en westelijk Noord-Duitsland. Ontronding hoeft overigens niet alleen de geronde voorvocalen te treffen. Ook de achtereenvolgende, die normaal met een zekere ronding gepaard gaan, kunnen (een deel van) hun ronding kwijtraken. Denk bijvoorbeeld aan de manier waarop in het Engels de *ū* (van *good*) wordt uitgesproken. We kunnen hier ook van medialisering spreken.

29.3.2. Ingweoonse ontrondingen

Het Ingweoons moet i-Umlaut gehad hebben gevolgd door ontronding (zie 10.4 L7). Voor $\bar{u} > \bar{y} > \bar{i}$ of \bar{e} in *Koksijde* en *Raversijde* (West-Vlaanderen) of *Hee* (Terschelling) zie 27.8.2. Voor de parallelle ontwikkeling \bar{u} via \bar{o} tot \bar{i} of \bar{e} in *brigge* of *bregge* enz., met latere rekking tot \bar{e} in *peluw* zie 10.3 of 20.8.1. Dat er in het laatste geval sprake is van een lexicaal diffuus patroon, blijkt uit kaart 31 (bij *stuk*, *put*, *dun*, *brug*). Voor de vormen van *put* zie ook kaart 7 bij hoofdstuk 10. De hier besproken i-Umlaut plus ontronding moet vóór de spontane palatalisatie van \bar{u} hebben plaatsgevonden; dit palatalisatieproduct werd namelijk niet meer (of nauwelijks) ontrond. Ook de Umlaut van oude \bar{o} kwam voor ontronding in aanmerking: $\bar{o} > \bar{\bar{o}} > \bar{e} > \bar{i}$; vergelijk de in 10.4

onder L7 besproken oude plaatsnaam *Swieten*. Dit voorbeeld is al onder L7 in 10.4 besproken. Voor voorbeelden vóór r plus dentaal (type *derst* ‘dorst’) zie 31.3.2 onder punt 7. De door spontane palatalisatie ontstane \emptyset of \bar{y} werden niet ontrond. De spontane palatalisatie vond plaats na de frankisering van de kustgebieden toen de ingweoonse ontronding behoudens evt. relictten ongedaan gemaakt was. Een uitzondering met spontane palatalisatie is wvla. *ip* ‘op’ naast *up/op*. Maar vergelijk ook de gevallen als *derst*. Voor de ontrondingsrelictten met \bar{i} of \bar{e} zie verder 34.6.

29.3.3. Latere ontrondingen

Systematische ontronding (na het Ingweoons maar al wel in de middelnederlandse periode) vinden we in een aantal zuidelijke dialecten (zie kaart 32). De drie grootste liggen bij Aalst, Leuven en Hasselt. *Systematisch* houdt in dat bij een bepaalde vocaal in alle gevallen ontronding optreedt. Het kan ook betekenen (maar dit hoeft niet) dat ze bij *alle* historisch geronde voorvocalen optreedt. Soms echter is één vocaal uitgezonderd of blijft ze tot één vocaal beperkt. De ontrondingsgebieden moeten vroeger groter geweest zijn: zo werd in 1900 het verschijnsel nog voor Bergeijk (in de nederlandse Kempen) genoemd. Mogelijk hebben sommige ervan één geheel gevormd en mogelijk is er ook verband met ontrondingsgebieden aan de andere kant van de taalgrens. Een voorbeeld van een sterk ontrondend dialect is dat van Morsel (bij Aalst in Oost-Vlaanderen) met o.a. *pit* ‘put’, *derp* ‘dorp’, *grien* (uit *gruun* met brabantse Umlautsvocaal) ‘groen’, *keken* ‘keuken’, *mier* ‘muur’.

De meeste en grootste ontrondingsgebieden liggen ten oosten van het westelijke kerngebied met spontane palatalisatie van \bar{u} ; ook de latere ontronding treft daarom niet vaak een door die palatalisatie ontstane $[\emptyset]$. De door spontane palatalisatie ontstane *uu* (die een veel groter verspreiding heeft), wordt in ieder geval wel door latere ontronding getroffen blijkens bijvoorbeeld *muur* (lat. *mūrus*) dat in het Moorsels *mier* is geworden.

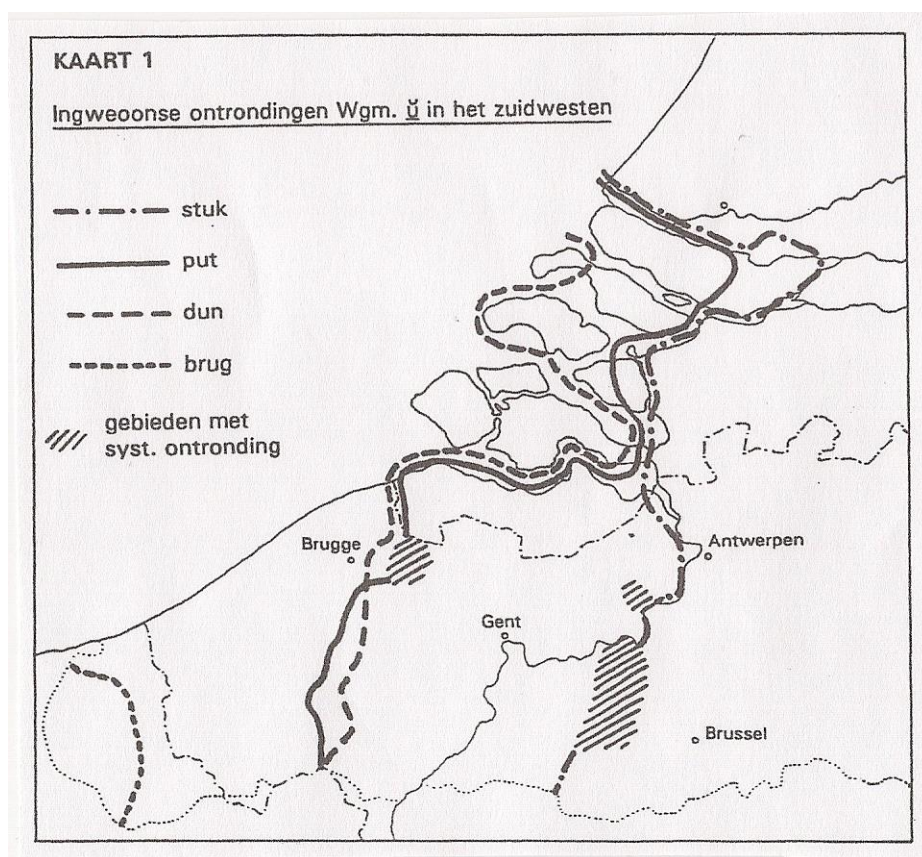
In het dialect van Knesselare (Oost-Vlaanderen, ten noordwesten van Gent) wordt alleen de oude \bar{u} uiteindelijk tot \bar{i} [Iə]. In het dialect van Ninove (idem, bij Aalst) vindt algehele ontronding plaats behalve bij de vrij laat (door oostvlaamse palatalisatie) ontstane \bar{o} uit vanouds lange *oo*: *beum* ‘boom’ wordt geen *beem*; de oudere \emptyset in *neus* is wel ontrond (> *nees*). In het dialect van Kleit (idem, bij Maldegem) wordt alleen de \bar{o} , hoe dan ook ontstaan, niet ontrond; ontronding zou tot samenvval met de \bar{e} hebben geleid waardoor een groot aantal homoniemen was ontstaan. De \bar{e} was namelijk al sterk bezet (zie 45.4.3).

Er zijn ook typisch noordwestelijke ontrondingen. In Egmond maar ook op Tessel en Vlieland (en ook Zandvoort en Schiedam worden genoemd) kunnen we latere ontronding van *uu* vóór r aantreffen, bijv. in *zier* uit *zuur* (< \bar{u}). Een bekend spozinnetje luidt dat men in Egmond *are biere* krijgt als men ‘andere burenen’ en niet ‘Arabieren’ bedoelt. Een dergelijke ontronding treedt ook op in *vier* uit *vuur*; het is dus niet per se noodzakelijk dat de *ie* in *vier* oud is (vgl. 23.5). Verder moet nog gewezen worden op de verspreide ontrondingen die zich bij de zogenaamde *ui*₂ voordoen (zie 27.5).

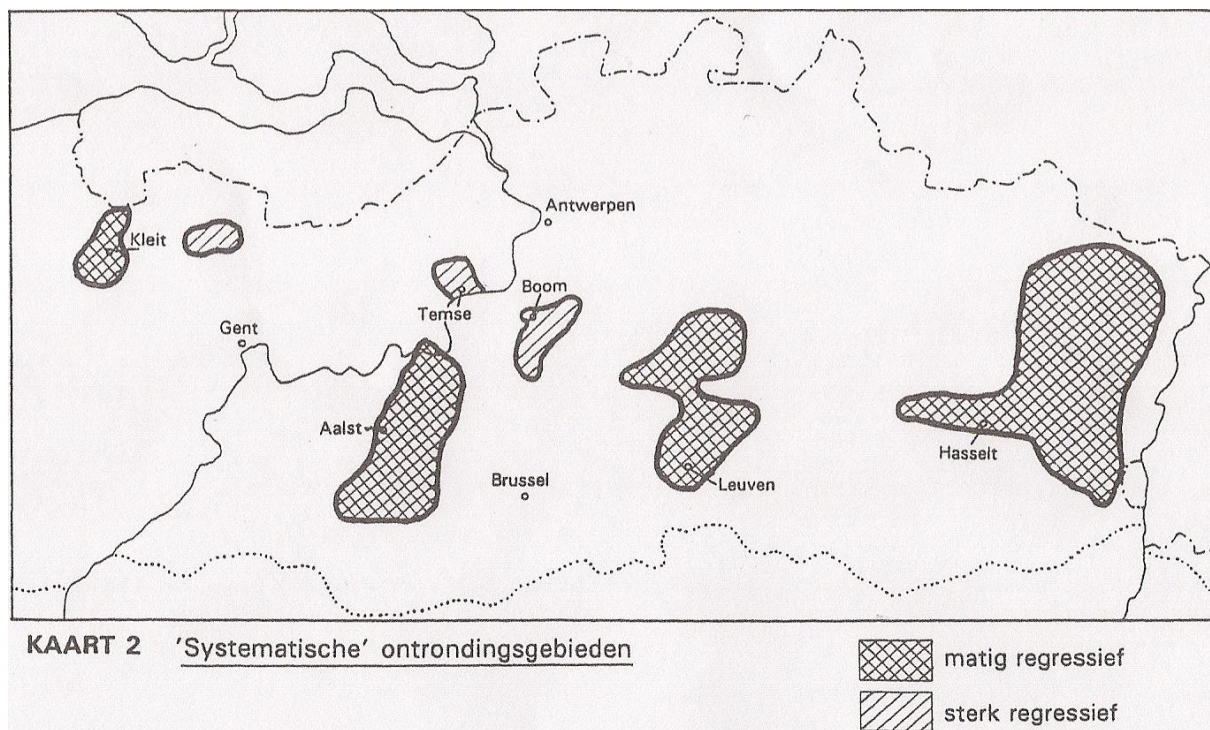
29.3.4. Stigmatisering

Ontrondingen zijn in zoverre problematisch dat ze het fonologisch systeem dreigen aan te tasten. Toch is dit er niet de oorzaak van dat de ingweoonse ontronding alleen in relictten bewaard is

gebleven. Het Engels (en oorspronkelijk ook het Fries) hebben de ingweoonse ontronding immers zonder problemen doorgevoerd. Het is een factor van buiten af, de frankisering, die deze ontronding voor een belangrijk deel ongedaan gemaakt heeft. Het is dus de vraag of we voor het terugdringen van latere (post-ingweoonse) ontrondingen, zoals in dialecten gebeurd moet zijn, wél aan een structurele oorzaak (vermijding van homonymie op grote schaal) mogen denken. Uitgesloten is dit niet; het is in ieder geval opmerkelijk dat in het algemeen talen zich zodanig ontwikkelen dat er voldoende fonologische onderscheidingen overblijven. Ongunstig voor de latere ontrondingen kan echter ook geweest zijn dat ze geen kans kregen in de al gevestigde schrijftraditie. Op papier is men nu eenmaal gevoeliger voor ambiguïteiten dan in gesproken taal. Ontronde vormen zullen we dan ook niet vaak in de overgeleverde teksten aantreffen wat de stigmatisering ervan in de hand gewerkt kan hebben. Ze zijn dan ook niet in de standaardtaal aanvaard wat de stigmatisering nog weer eens versterkte. Bepaalde rondingsgevallen, bijvoorbeeld *bussem* ‘bezem’ ten zuidwesten van Antwerpen, kunnen zelfs als hypercorrecties worden begrepen. Men rondt omdat men in ieder geval niet wil óntronden. Dergelijke rondingen vindt men vaak aan de rand van ontrondingsgebieden (vgl. 44.5.3). Dat Holland sterk rondt, zou als oorzaak kunnen hebben dat het vroeger, in de ingweoonse fase, juist heel sterk heeft óntrond.

Kaart 31: lexicale diffusie ontrondingsrelicten in het zuidwesten (naar Taeldeman 1994)

Kaart 32: ontrondingsgebieden in het zuiden
(naar Taeldeman 1994)

Aantekeningen

Zie Schönfeld par. 43 t/m 45 en Weijnen 1991 par. 27 (ontrondingen; zie ook Weijnen 1975, 149) en 32 (rondingen). De mededeling over ontronding in Bergeijk is ontleend aan Weijnen 2009, 64. Weijnen wijst op de mogelijkheid van ronding door een *vroegere* w, bijv. voor limb. *duk* 'dikwijls' ($k < kw$). Hij vraagt zich ook af of het soms, bijv. bij invloed van velair consonantisme, niet beter is om van velarisering te spreken. Voor (vla.) *rudder* zie kaart 48 in Berteloot 1983, verder ook de betreffende kaart in Rem 2003, verder daar ook de kaarten voor *bisschop*, (*n*)*immer* en *sinte*. Zie kaart 19 in Mooijaart 1992 voor *dunken* en daarin de kaarten 21 en 22 voor *zulk*. In Berteloot is kaart 53 aan *zulk* gewijd; kaart 52 bij hem heeft op *tussen* betrekking. Alle genoemde atlanten hebben kaarten voor de ingweoonse ontrondingen. Op kaart 3.3 (*blijven*, gebaseerd op FAND-materiaal) van Marc van Oostendorp en Anke en Pieter van Reenen in Van der Sijs 2011 tekent zich het *bluve(n)*-gebied op de Veluwe enz. niet meer af. Zo ontbreken ook ontrondingen op kaart 3.5 (*zuur*), behalve in een smal gebiedje in het zuiden. Op de kaarten in FAND deel 1 (35, 36, 54, 62) vinden we in zuidoostelijke gebieden rondingen in *helpen*, *hemd*, *slim*, *sterven*, *zwemmen*. De in dit hoofdstuk gegeven uiteenzetting is in hoge mate geïnspireerd door Taeldeman 1994 (bevattende een groot aantal kaarten). Taeldeman kent veel gewicht aan structurele factoren toe en ziet vooral labiale consonanten als bepalend voor ronding (de l ziet hij meer als een geleider). Hij bespreekt ook kritisch alternatieve verklaringen van ontronding, bijvoorbeeld die van Weijnen (1962, 94-95 en 1991, 63) die de ingweoonse ontrondingen als uiterste consequentie van de i-Umlaut beschouwt. Zo ook die van Van Loon (1983) die de ontronding in kwestie ziet als een reactie op de spontane palatalisatie van owgm. *ü*. De vormen met Umlauts-*ü* vallen daardoor niet samen met de *ü* ontstaan door spontane palatalisatie. Verder heeft Taeldeman kritiek op de mening van Van Loey 1961 dat de palatalisatieproducten aanvankelijk eigenlijk niet palataal maar mediaal waren en daardoor niet meteen geschikt voor ontronding. Goossens (2014) toont aan de hand van relicten aan dat de brabantse ontrondingsgebieden inderdaad één gebied hebben gevormd en dat het teruggaan van de ontronding van de steden Brussel en Antwerpen is uitgegaan. Voor *geune* enz. als Ablautsvorm zie Willemyns 1975 die zich aansluit bij Franck in diens *Mittelniederländische Grammatik*. De middelnederlandse voorbeelden *april* enz. zijn ontleend aan Pijnenburg 1997 waarin er ook op gewezen wordt dat er steeds van een afwisseling *ě/ī* sprake is (*aprel*, *april*). Zie ook Pijnenburg voor middelvlaamse ontrondingen plus verwijding in *melne*, *melle* 'molen' (ook *melnare* 'meulenaar'), *velken* 'veulentje', *wende* 'woonde', verder voor mnl. rondingen in bijv. *ommer* (nog holl. *ommers*) naast *emmer* (*immer*), *woch* naast *wech*.

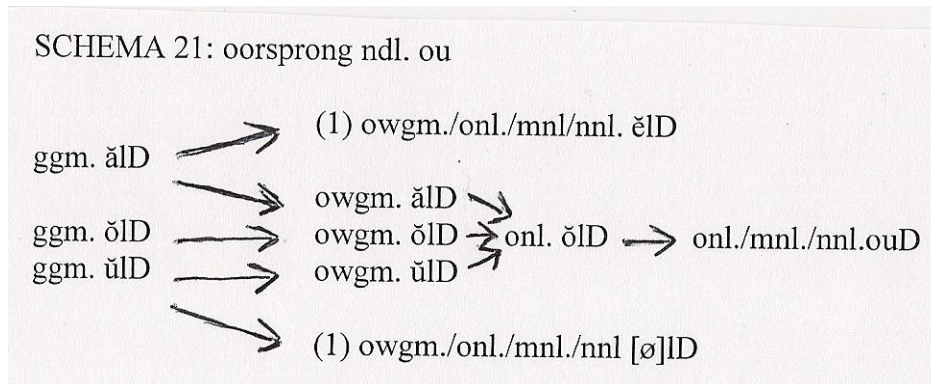
Woche voor ‘wachten’ is o.a. bekend van het Twents. De uu-uitspraak in *puup* enz. in Oost-Utrecht en op de Veluwe wordt behandeld in Scholtmeijer 1996. Voor rondingen en ontrondingen in Brabant zie De Schutter 2013, 288.

30. INVLOED VAN DE L OP HET VOCALISME

(1. Vocalisatie van de l, 2. Regionale biezonderheden, Aantekeningen; voor $\ddot{a} > \ddot{o}$ vóór l zie 18.9, voor $\ddot{e} > \ddot{a}$ id. 19.7)

30.1. Vocalisatie van de l

De rondende invloed van de l is al in het vorige hoofdstuk ter sprake gekomen. Hier beperken we ons verder tot de invloed van de l in de gemeengermaanse c.q. oudwestgermaanse combinaties \ddot{a} , \ddot{u} of \ddot{o} plus l plus volgende dentaal. Zie het volgende schema.

(1) = i-Umlaut

D = dentaal

Wanneer er geen i-Umlaut (in het schema aangegeven) optreedt, verandert de oudnederlandse combinatie \ddot{o} lD, met vocalisering van de gezien het resultaat waarschijnlijk nogal “dikke” (velaire) l, in ouD, dus met de diftong [ɔu]. De \ddot{o} lD-verbinding kan teruggaan op owgm. \ddot{a} lD waarin de \ddot{a} door de l verdonkerd (gevelariseerd) is tot \ddot{o} ; op owgm. \ddot{u} lD zoals we behoudens i-Umlaut iedere owgm. \ddot{u} in het Oudnederlands als \ddot{o} terugvinden (zie 20.4); en op owgm. \ddot{o} lD waarin de \ddot{o} al in het Gemeengermaans uit \ddot{u} is ontstaan. Het Duits heeft de oude combinaties bewaard, met resp. \ddot{a} lD, \ddot{o} lD en \ddot{u} lD. Bij i-Umlaut vinden we in het Nederlands \ddot{e} lD of \ddot{o} lD, in het Duits \ddot{e} lD < \ddot{a} ld> of \ddot{u} lD < \ddot{u} ld>. Zie de voorbeelden:

1. got. kalds	ndl. koud	du. kalt kälter (+ i-Umlaut)
got. waldan ‘heersen’	mnl. ghewout ‘macht’ ndl. geweld (+ i-Umlaut)	du. Gewalt
2. got. gulþs	ndl. goud ndl. hout	du. Gold du. Holz Hölzer (+ i-Umlaut)
3. got. skulds ‘schuldig’	mnl. scout ‘schuld’ ndl. schuld (+ i-Umlaut)	du. Schuld

De vorm *scout* ‘schuld’ vinden we nog terug in *schout* ‘gerechtsdienaar’, mnl. *scoutete* <*schouthête* ‘hij die de schuld noemt > aanklager’. Het oostelijke Oudnederlands (Psalmen) heeft

nog *kalt, giwalt, golt, holt, skult* (dus conform het hedendaagse Duits). Het Zuidwesten gaat in de ontwikkelingen voorop.

De afwisseling (mnl.) *ghewout/geweld* moet vanuit de langstammige feminiene i-stammen worden verklaard (zie deel 2 Vormleer) waarbij binnen het paradigma vormen met en zonder een Umlautsfactor konden afwisselen. Het Duits heeft alleen de Umlautsloze vorm. Datzelfde geldt voor *scout/schuld* tegenover *Schuld*; vgl ook ndl. *schuldig* met du. *schuldig*. Het limburgse latijn-nederlandse Glossarium Bernense (1240) heeft naast *scolt sculde* (o.a. pl.). In dit verband past ook *Schelde* naast *Schouwen* (met w uit d) ‘eiland aan de Schelde’ (oudtijds *pago Scaldis*).

Andere voorbeelden: *boud* (du. *bald*); *houden* (var. *houwe* met w < d, du. *halten*); mnl. *hout* ‘kreupel, mank’ (got. *halts* ‘lam’); *mout* (du. *Malz*); *oud* (du. *alt*); *smout* (bij *smelten*; du. *Schmalz*); *spouwen* (in *spouwmuur*, du. *spalten*; de ndl. vorm met w uit d); *vouwen* (met w < d; du. *falten*, idem); *woud* (du. *Wald*); mnl. *wouten*, *wouteren* ‘goed uitvallen’ (got. *waltjan* ‘wentelen’, du. *walzen*); *Wouter* (= *wald-* ‘heerser’ + *heer* ‘leger’, du. *Walter* (de ndl. vorm met onverklaarde t); *zout* (du. *Salz*) – *bout* (bijv. in *schroefbout*, du. *Bolzen*), *hou* (< *houde*, in *hou en trouw*) ‘genegen’ bij *hulde* (got. *hulps*, du. *hold* ‘toegenegen, liefelijk’); *stout* (du. *stolz*); *wou* (< *woude*, du. *wollte*); *zou* (< *zoude*, du. *sollte*) – *schouder* (du. *Schulter*). Voor de overgang van d in w zie 36.10.

De vocalisering van de l loopt parallel aan die in het Frans: vgl. lat. *calidus* > fra. *chaud*. Vergelijk ook de franse naam voor *Schelde*: *Escaut*. Uit de 11^e eeuw, uit oud-gentse bronnen, stamt *Oldenarde* (niet meer met ä) voor *Oudenaarde*; later in deze eeuw vinden we al de ou in bijv. *Osthouth*. In meer noordelijke gebieden weet de spelling met l zich nog enige tijd te handhaven, bijv. in *Scalda/Scolda* voor *Schouwen* en in *Golda* voor *Gouda*. De overgang via ðlD in ouD moet voor Holland in de 12^e, begin 13^e eeuw worden gedateerd. In het gelderse gebied had op het einde van de Middeleeuwen c.q. het begin van de Nieuwe Tijd de old-combinatie, ook in de oostelijke schrijftaal, een zeker prestige: Johan van Oudenbarnevelt veranderde zijn naam in *Oldenbarnevelt*. De hier besproken ou valt samen met ou’s van andere oorsprong zoals ook met au (zie 32.6)

Als we in het hedendaagse Nederlands een ald- of old-verbinding vinden, dan hebben we vaak te maken met leenwoorden uit het Latijn, Duits of Frans. Uit het Latijn komen *altaar*, naast de oude ontlening *outer* (*outaer*); *psalter*, naast id. *souter* (vgl. de *souterliedekens*, vertalingen van psalmen uit de 16^e eeuw); uit het Duits *aanstalten* (*maken*); *gehalte*; *gestalte*; *halt*; *kobalt*; *waldhoorn*; *bezoldigen*; *folteren*; *kobold* (oorspronkelijk hetzelfde woord als *kobalt*); uit het Frans *halte*; *soldaat* naast ouder *soudenier*; *solderen*. We moeten ook met analogie rekening houden. Zo komen in het Middelnederlands van *gelden* ‘betalen’ als klankwettige stamtijden *gout* (< *galt*) pret.sg., *gouden* (< *golden*) pret.pl., *gegouden* (< *gegolden*) part.pret. voor. Deze vormen hebben later weer plaats gemaakt voor de “regelmatige” vormen *gold*, *golden*, *gegouden*. Vergelijk ook de werkwoorden *schelden* en *smelten* waarbij *scalt*, *smalt*, *scout*, *smout* nog middelnederlands zijn.

De overgang van de (nogal dikke = velaire) l in het [u]-achtig element van de diftong kan een zuiver articulatorische kwestie geweest zijn. Het is echter ook mogelijk hier aan een geval van akoestische abductie te denken. Omdat voor het gehoor de combinatie van ð plus zo’n l op een ou lijkt, hebben taalverwervende kinderen deze diftong aangeleerd. Het ontgaat hun immers wat er binnen in de mond van de sprekers gebeurt; op basis van wat ze horen moeten ze, als het ware door een soort hypothesevorming (abductie), naar de articulatie gissen (en daarbij kunnen ze zich “vergissen”).

30.2. Regionale aspecten

(Zie voor de regionale aspecten vooral ook hfdst. 45 passim.)

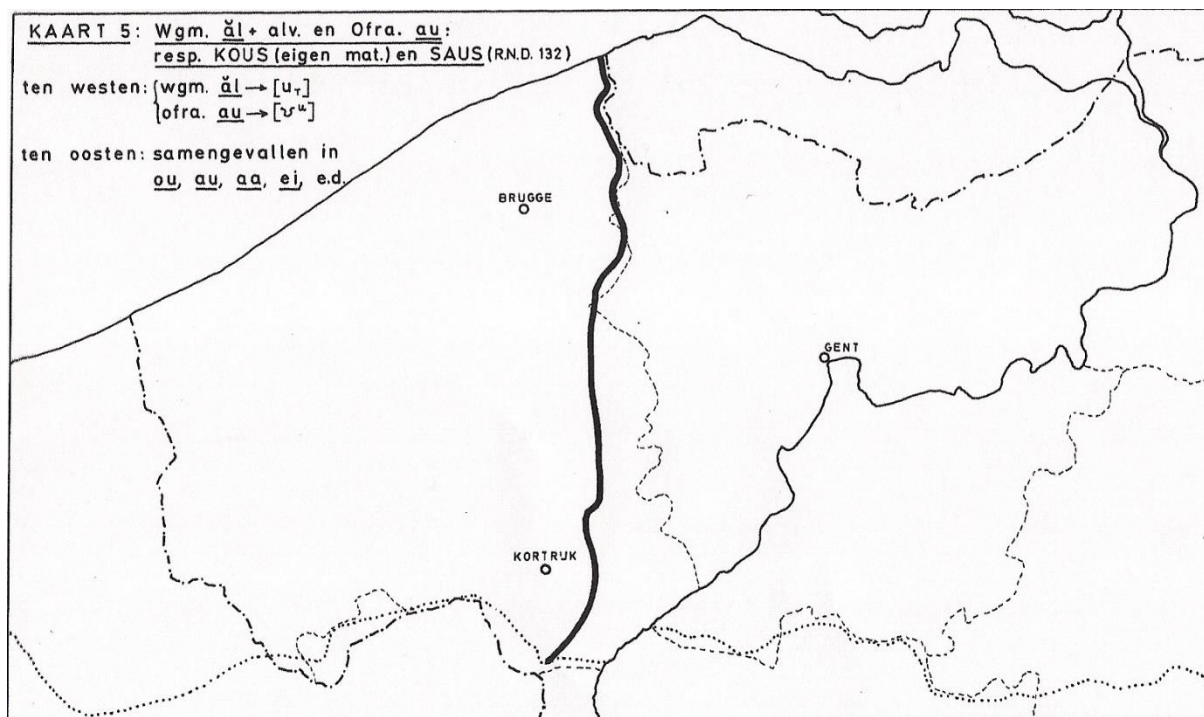
In een groot gebied (buiten het noordoosten en het zuidoosten) heeft volledige samenvall van owgm. *ǎl, ǒl, ũlD* tot *ou* plaatsgevonden. In feite is er echter bij dit samenvallingsproduct sprake van een grote variatie, die reikt van nogal velaire [ɔu] tot nogal palatale [æu] of [æi]. West-Vlaanderen (inclusief Frans-Vlaanderen) heeft steeds *oe*; resten hiervan komen over een groter gebied voor: zo wordt *Zoutelande* (op Walcheren) ter plaatse als *Zoetelande* uitgesproken. Hier en daar komt, vooral in en rond Brugge, -oek- of -oeg- voor, mogelijk een rest van een glottisslag. Een grote verbreiding vertoont de *oe* in de relictvorm *schoer* ‘schouder’ (vgl. du *Schulter*) waarin ook syncope van *d* heeft plaatsgevonden (West-Vlaanderen, Zeeland, westen van Noord-Brabant, Holland, Utrecht). Plaatsnamen uit de 12^e en 13^e eeuw uit het brabantse gebied laten geen spelvormen met <olD> zien; *ǎlD* kan daar rechtstreeks ge vocaliseerd zijn en wel, in eerste instantie, verschillend van *ǒlD*. (vgl. hieronder het Limburgs).

Het noordoosten vertegenwoordigt een eerder stadium van de ontwikkeling, namelijk samenvall in *ǒlD* maar nog zonder vocalisering tot *ouD*: *old, kold, gold, holt, schold* (waarbij de vocaal meer open of gesloten is en soms ook lang kan zijn). De isoglosse loopt over de Veluwe; zie, ook voor andere isoglossen, kaart 10 in hoofdstuk 13. Dit weerspiegelt zich in de toponymie: terwijl ten zuidwesten van de Veluwe *Woudenberg* ligt, ligt in het noorden ervan de *Woldberg*. Vergelijk verder plaatsnamen als *Silvolde* (Achterhoek), *Holten* (Overijssel), *Zuidwolde* (Drente), *Oldehove* (Groningen), *Oldeberkoop* (Friesland, Stellingwerven).

In het limburgse gebied annex een deel van de Achterhoek plus de Lijmers is het verschil tussen *ǎlD* aan de ene en *ǒlD/ũlD* aan de andere kant op de een of andere manier bewaard: vgl. roermonds *ald* en *goldj*; ook diftongen of monoftongen (*aud, aad; goud*) komen voor. In het noorden van het aangegeven gebied, met als meest zuidelijke plaats Venlo, blijft de *l* bewaard. Zuidoostelijke invloed blijkt uit de plaatsnaam *Zaltbommel* waarin *zalt* ‘zout’, du. *Salz*, met de zouthandel in verband kan worden gebracht. De oude *ald*-vorm vinden we nog in de middeleeuwse naam *Aldenbiezen*, ook *Audenbiezen*, een vroegere commanderij van de Duitse Orde in Belgisch-Limburg. Verschil vinden we ook rond Gent (dus in het gebied met samenvall), bijv. als *kajd* ‘koud’ naast *hòt* ‘hout’, maar hier is het positioneel bepaald: in de eerste vorm volgt een *d*, in de tweede een *t*.

Vormen met *j* kwamen en komen vaker voor. Een voorbeeld is *Boudewijnskerke* op Walcheren dat vroeger *Boydinskerke* genoemd werd (in de volksmond *Buiens-* of *Buiskerke*). *Boudewijn* moet tot **Baldwini* ‘dappere vriend’ herleid worden. Hier is een *i*-Umlautsfactor in het spel. In de zuidnederlandse voornaam *Weyt* vinden we daarbij ook ontronding (vgl. 27.5); deze vorm houdt verband met *Woitin* met diminutiefsuffix *-in* bij *Wout(er)* < *Walter*.

Een relictmatige *oe* vinden we ook in zeeuws *koeter* naast *kouter* ‘mes’ (< lat. *culter*), tessels *koeter* ‘bed’ (< lat. *culcita*), oostvlaams, brabantse *koeter* naast *kouter* ‘bouwland’ (< lat. *cultura*) en veluws *sjoeët* ‘schout’. Mogelijk is de *oe* het onmiddellijke voorstadium van de *ou*; er moet dan latere diftongering aangenomen worden (vergelijk de variant *kouter*). Die kan zijn oorsprongsgebied in Brabant hebben gehad, van waaruit de diftong (tegelijk met die in *nou* en *douwen* uit oude *ū*) zich verder verbreid heeft. Het probleem daarbij is dat we de diftong ook in het Zeeuws vinden terwijl dit dialect met de diftongeringen van *ī* en *uu* niet meedoet. Een andere mogelijkheid is dat de

Kaart 33: *kous* en *saus* in Vlaanderen
(Taeldeman 1978 kaart 5)

zuidwestelijke oe door monoftongering uit ou (die eventueel nog een lichte diftong was; zie 27.6.1 en 28.3) is ontstaan. Het zeeuwse probleem blijft dan tot het geval *nou/douwen*, in Auslautpositie en vóór w, beperkt (plus *bouwen* dat nu ook vlaams is). Ook de franse oe <ou>, in bijv. *résoudre* (< *resolvere*), is via een diftong ontstaan. Hier treft ons dan weer een parallellie die op taalcontact zou kunnen wijzen. Vocalisering van de l is hier en daar in het zuiden ook vóór velair of labiaal bekend: vgl. maastrichts *woouf* 'wolf' en *kaaf* 'kalf'. Vocalisering tot j vinden we in westvlaams *mæjk* en *majk* voor 'melk'.

Aantekeningen

Zie Schönfeld par. 60 en Weijnen 1991, par. 62. Zie Mooijaart kaarten 51a en b voor *Boiden* als variant van *Bolden*. Op de kaarten 125 en 126 (*oud*, *houden*) in Berteloot 1983 komt de old-vorm nog in Utrecht voor. Opvallend zijn ook, ook bij *vrouwe* (kaart 127), spellingen met <au>. Voor de vrij recente toestand zie kaart 3.1 (van Marc van Oostendorp en Ank en Pieter van Reenen) in Van der Sijs 2011. Zie ook FAND 1 kaarten 25 (*zout*), 26 (*oud*), 86 (*goud*), 87 (*stout*) en 107 (*schouder*).

De opvatting dat de ou via diftongering op een oe teruggaat, is afkomstig uit Heeroma 1946. Zie het kritisch commentaar hierbij in Weijnen 1991, 144. In Kloeke 1954 wordt de old/oud-isoglosse als de beste afbakening van noordoostelijk Nederlands gezien.

Zie Taeldeman 1978 kaart 5 (hier kaart 33) voor *kous* en *saus* (beide leenwoorden uit het Frans) in het Westvlaams; zie aldaar ook kaart 17 voor het gebied rond Gent met positionele differentiatie: tussen *hout* en *koud*. Over de oi-vormen zie Mooijaart 1992, 153-155. Voor *geld* zie FAND 1, kaart 53.

De regionale verhoudingen kunnen ook als volgt worden geanalyseerd, namelijk dat het noordoosten en het westen samenvallen gemeen hebben en het zuidoosten en het westen de ontwikkeling van diftongen. Het genoemde tussengebied is dan het meest conservatief.

Voor de zeer wijde verspreiding van de vocalisering van de l in *kalf* (ongeveer van Weert tot Vaals en van Roermond tot Tongeren) zie Draye 2007. Hierin worden, in aansluiting bij Leenen 1941, ook de limburgse representanten van de vocalisering vóór dentaal besproken.

31. INVLOED VAN DE R OP HET VOCALISME

(Algemene opmerkingen, 2. Wijziging vóór (zonder meer), 3. Wijziging vóór r plus consonant (3.1. Algemene opmerkingen, 3.2. De veranderingen, 3.3. Meer voorbeelden, 3.4. Regionale bijzonderheden, 3.5. Standaardtaal, 3.6. Relatieve chronologie, Aantekeningen. Zie voor de r op zich hfdst. 37.3; in dit hoofdstuk gaat het over de effecten van de r)

31.1. Algemene opmerkingen

De invloed van de r op (vooral) de voorafgaande vocaal is een lastig en ingewikkeld onderdeel. In zekere zin is daarvoor voor het Nederlands een aparte historische grammatica nodig. De ontwikkelingen kunnen verschillend zijn naar streek, periode, conditionering (de op de r volgende consonant) en zelfs per woord (lexicale diffusie). Het is ook mogelijk dat er bij een bepaald woord varianten naast elkaar voorkwamen of voorkomen. Ook moeten we ermee rekening houden dat de r niet altijd en overal op dezelfde manier is c.q. wordt uitgesproken. Twee middelnederlandse voorbeelden mogen de verwarrende variatie illustreren: *wert* ‘van waarde’, *waert*, *weert*, *ward*; *werf* ‘keer’, *warf(t)*, *waerf(t)*, *weerf*, *worf*, *wareft*.

Het kan moeilijk zijn om uit de gegeven spellingen mogelijke klankwaarden af te leiden. Welke klankwaarde moeten we bijvoorbeeld aan de mnl. <ae> toekennen, als [æ:] (langs de kust?) dan wel als [a:] (meer in het binnenland)? Kan de <a> misschien een tamelijk gesloten en de <e> een tamelijk open klank aangeven, beide ongeveer [æ]? En kan achter een <ee>-spelling een ε-klank schuilgaan? Voor het Middelnederlands zou nog eens preciezer de regionale spreiding van de spellingen nagegaan moeten worden. Ook heden ten dage kan het beeld verwarrend zijn, bijvoorbeeld in het Westvlaams met voor oude ā vóór r plus m *dèrm*, *warm*, zelfs *òrm* (subst. en adj.); het Gents heeft daarentegen consequent òð. Invloeden van het ene (meer prestigieuze) dialect op het andere kunnen tot het verwarrende geografische beeld hebben bijgedragen. Ook met invloed van het schriftbeeld en de standaardtaal moet rekening worden gehouden. De standaardtaal kan (ten dele) door het schriftbeeld bepaald zijn en dit op zijn beurt door een prestigieus dialect, bijvoorbeeld het Vlaams of het Brabants.

Een interessante vraag is waarom in het Nederlands, in tegenstelling tot het Duits (Hoogduits) dat het oorspronkelijke vocalisme vaak bewaard heeft, de r zo'n invloed heeft uitgeoefend. Het Nederlands staat daarin overigens niet alleen; het geldt mutatis mutandis ook voor het Fries en het Engels.

De r is in menige taalfase en dialect een zwakke klank die gemakkelijk kan wegvallen (37.3.1). In de voorbeelden die we hieronder geven, zullen we hem voor de duidelijkheid steeds noteren.

31.2. Wijziging vóór r (zonder meer)

De “lange” vocalen zijn vóór de r nog duidelijk lang. De middenvocalen (ē, ō, ȝ) “verkleuren” ook daarbij, d.w.z. ze worden iets geslotener; verder zijn ze dan zuiver monoftongisch terwijl ze anders in de standaardtaal licht diftongisch zijn. Het verschil wordt ook wel als een verschil in spanning omschreven: vóór r zijn de vocalen minder gespannen. Vergelijk *beer* [I:] met *been* [e.¹], *deur* [ø:] met *deun* [ø.¹] en *boor* [o:] met *boom* [o.^u]. Bij de ā is er alleen sprake van verlenging; vgl. *maar* [a:] met *maak* [a.]. Dat geldt ook voor ie, uu en oe, die van zichzelf opmerkelijk kort zijn: vergelijk *bier* [i:], *buur* [y:] en *boer* [u:] resp. met *biet* [i], *buut* [y] en *boet* [u].

In *baren*, mnl. *taren*, *begaren* is de vocaal behalve gerekt ook meer open geworden c.q. gedepalataliseerd; vergelijk daarnaast mnl./nml. (*ont*)*beren*, *teren*, *begeren* (got. *baíran*, *-taíran*, osa. *geron*). Deze verandering is vooral westelijk geweest en dateert uit de 13^e eeuw. Rekking vóór enkele r vertoont ook

weer- in *weerwolf*, *weergeld* bij got. *wair* ‘man’. Kenmerkend voor het geaffecteerde Nederlands is de verkleuring van *voor* of *door* tot *veur* of *deur*; opmerkelijk daarin is ook de uitspraak *militeer* of *moneteer* in plaats van *militair* of *monetair*. Overigens kan de verkleuring van \bar{o} tot open \bar{e} ook blijkens *poort* (*peurt*) of *woord* (*weurd*) vóór *r* plus dentaal waargenomen worden. Met deze conditionering komen we in feite in de volgende paragraaf terecht.

In zuidelijke dialecten wordt de *uu* door invloed van de *r* eveneens meer open, tot \bar{e} ; zie 27.8.2.

Verwijding (verlaging) vinden we ook in het limburgse *zoor* ‘zuur’ uit *zoer* (ook al in 27.8.2 genoemd). Reeds voor het Oudsaksisch kan een dergelijke verwijding geconstateerd worden; vgl. bijv. *warold* uit *werold* ‘wereld’. Vergelijk ook het Gotisch met meer open \bar{e} <aí> en \bar{o} <aú> o.a. vóór *r* in plaats van \bar{i} of \bar{u} .

De invloed van de *r* zijn we in de vorige hoofdstukken al meer dan eens tegengekomen. Denk aan de overgang van \bar{a} via $\bar{a}\bar{e}$ in \bar{e} die in het Oudhoogduits slechts in beperkte mate wordt teruggevonden, o.a. vóór *r* (21.3). Denk verder aan de ontwikkeling van $\bar{i}\bar{u}$ via $\bar{i}\bar{o}$ tot *ie*; deze blijft (in Holland) tot de positie vóór *r* beperkt (23.5); dat geldt eveneens voor die tot \bar{e} (*deerne*; zie 23.3). Diftongering zal men in het algemeen niet vóór *r* aantreffen; die positie vormde bijvoorbeeld een uitzondering bij de diftongering van \bar{i} en \bar{u} (26.3, 27.3). In dialecten kunnen we uitzonderingen aantreffen, bijvoorbeeld bij de Randstaddiftongering van \bar{e} en \bar{o} (zie 19.7, 20.8.1, 21.6, 22.5). Rondende invloed vinden we in *mvla. rudder* (vgl. 29.1).

31.3. Wijziging vóór *r* plus consonant

31.3.1. Algemene opmerkingen

In de positie vóór *r* plus consonant betreft het de korte vocalen, die van articulatieplaats kunnen veranderen of verlengd kunnen worden. Een belangrijk onderscheid daarbij is dat tussen *r* plus dentaal tegenover *r* plus labiaal of velair; de beide laatstgenoemde soorten consonanten zien we vaak gelijk opgaan. De dentalen hebben nogal eens een depalataliserend, de labialen en velairen daarentegen een palataliserend effect. De ontwikkelingen kunnen (zoals al opgemerkt) naar regio verschillend zijn; zie hiervoor vooral par. 3.4 dit hoofdstuk. Hieronder worden een aantal belangrijke tendenzen (geen regels!) genoemd. Zoals reeds opgemerkt heeft het Duits nog vaak de oude vocaal. De veranderingen kunnen in het Oudnederlands geplaatst worden maar (soms) ook in het Middelnederlands. In ieder geval vinden we er in het Middelnederlands de sporen van.

31.3.2. De veranderingen

1) Zeer algemeen is de verandering van \bar{i} in \bar{e} vóór *r* plus gelijk welke consonant; de vocaal wordt dus meer open. Vgl. du. *beschirmen* naast ndl. *beschermen*; du. *Birke* naast ndl. *berk*; du. *Hirt* (got. *hairdeis*) naast ndl. *herder*; du. *Kirche* naast ndl. *kerk*; du. *wirken* naast ndl. *werken*. In het Limburgs maar bijvoorbeeld ook op de Veluwe kunnen we de oude \bar{i} nog terugvinden (*kirk*; *birk*). Het zeer algemene karakter wijst op een relatief oude overgang. Daarop wijst ook het feit dat de \bar{e} in kwestie de input kan vormen voor de hieronder onder 2) en 3) genoemde veranderingen.

2) Vóór *r* plus labiaal of velair vindt vaak palatalisatie plaats van \bar{a} tot \bar{e} (maar eerder bij de velair dan bij de palataal): vgl. du. *darben* (got. *þarban*) met ndl. *derven*; du. *stark* met ndl. *sterk*. De \bar{a} is echter behouden in ndl. *arm* (subst. en adj., vgl. du. *arm/Arm*, got. *arms*, maar dial. *erm*) en in ndl. *mark* (du. *Mark*, got. *marka* ‘mark, grens’, maar *merk(steen)*). Vóór *r* plus *m* blijft de \bar{a} relatief gemakkelijk bewaard. Een oude \bar{e} hebben ndl. *werpen* (du. *werfen*, got. *wairpan*) en ndl. *berg* (du. *Berg*, got. *baírga*). Betekenisdifferentiatie vinden we bij *park* tegenover *perk*

(waarschijnlijk ontleend aan fra. *parc*). De tegengestelde verandering laat dialectisch *kark* zien (met depalatalisatie van *ě* die volgens 1 op *ĩ* teruggaat).

3) Depalatalisatie (c.q. verwijding, verlaging) van *ě* tot *ǎ* vinden we vaak vóór dentaal: vgl. du. *irre* (got. *airzeis* ‘op een dwaalweg gebracht’) met ndl. (*in*) *arren* (*moede*) ‘ten einde raad’ (*ǎ* uit *ě* uit *ĩ* volgens 1); du. *Herz* (got. *hairto*) met ndl. *hart*; du. *Hirt* (got. *hairdeis*) met (17^e-eeuws) met ndl. *harder* naast, met behoud van *ě* (uit *ĩ*; zie 1) *herder*; vgl. ook *karspel*, bijv. in *Bovenkarspel*, uit *kerspel* < *kerkspel* ‘kerkelijke gemeente’ (du. *Kirche*). Behoud van *ě* vinden we behalve in *kerspel* in ndl. *verzenen* ‘hielen’ (vgl. du. *Ferse*, got. *fairzna*). Een oude *ǎ* heeft ndl. *hard* (vgl. du. *hart*, got. *hardus*). Voor laatstgenoemde vorm komt in het Middelbrabants *herde* voor, met tegengestelde verandering. Opvallend in een groot gebied, vooral Noord-Brabant, Zeeland, Zuid-Holland (rond Dordrecht?; maar zie ook volgende paragraaf), is het ontstaan van een *ǒ* (dus zeer velair; oorspronkelijk wel open *ò*) uit *ě*, meestal in het geval van metathesis (vóór dentaal; zie 37.3.2): *Krist(us)* > *Kerst* > *Korst* (vgl. *Korsemis*). De *ě* van *Kerst* is volgens 1 ontstaan; dat geldt ook voor de *ě* van *vers* (du. *frisch*, ontleend als *fris*) dat als *vors* voorkomt. Vergelijk verder *borsten* bij *bersten* (waarnaast ook *barsten* voorkomt) bij osa. *brestan*; mnl. *bornen* ‘branden’ bij *bernen* met daarnaast ook *barnen* bij got. *brannjan*, du. *brennen*.

Het noordelijke Hollands (Zandvoort, Zaanstreek) heeft een *ǒ* vóór labiaal of velair in *vorf*, *orten*, *horborg* naast zuidelijker *verf*, *er(w)ten*, *herberg* en zuidelijker ook *vũrf* enz. In het laatste geval moeten we aan ronding vóór labiaal denken, ook in *urt* (uit *erwt*).

In het Zandvoorts worden de oudere vormen met *ǒ* vóór *r* plus labiaal vervangen door jongere met ronding tot *œ*, bijv. *vorf* door *vũrf*. Vormen als *dũrde* ‘derde’ (< *dorde*) en *ũrges* ‘ergens’ (< *orges*) met resp. *r* vóór dentaal of velair kunnen daarin hypercorrect meegegaan zijn. De vorm *ũrges* is ook katwijkks.

4) Soms vindt rekking vóór dentaal plaats; juist vóór dentaal kan de (tongpunt-)r een zwakke uitspraak krijgen waarbij het vocalische element van de *r* met de voorafgaande vocaal samensmelt. Rekking vindt plaats:

van *ě* tot *ē*: vgl. got. *qairnus* en osa. *querna* met ndl. *kweern* ‘handmolen’;

van *ě* tot *ā* (met depalatalisatie dus): vgl. got. *airpa* en du. *Erde* met ndl. *aarde*;

van *ǎ* tot *ā*: vgl. got. *gards* en du. *Garten* met ndl. *gaarde*.

Geen rekking vertoont bijv. *hard* (du. *hart*, got. *hardus*).

In het westelijke kustgebied, van Zeeland tot Friesland, is er sprake van samenval van *ě* en *ǎ*, in het noorden (Noord-Holland, ook in het Stadsfries en in het Utrechtse) in *ē*, meer naar het zuiden in *ā* (maar die kan oorspronkelijk *ǣ* geweest zijn; vgl. 24.4), en nog meer naar het zuiden in *ǣ*.

Vergelijk *béérd*, *baard*, *bèèrd* (du. *Bart*) en *wéérd*, *waard*, *wèèrd* ‘van waarde’ (du. *wert*).

Vergelijk ook *waard* (mnl. *wert*, du. *Wert*) in de betekenis ‘door rivieren omsloten land’.

Tegenover de zuidhollandse *Hoekse Waard* staan de *Amelisweerd* en de *Bemuurde Weerd* resp. bij en in de stad Utrecht. Denk in dit verband ook aan het spreekwoord *Wie het kleine niet eert, is het grote niet weerd*. De *ē* heeft echter een relatief grote verbreiding in *peerd* en *steert*. In de rest van het taalgebied is er verschil al naargelang we van *ě* of *ǎ* moeten uitgaan: vgl. twents *board* ‘baard’ met *wèèrd* ‘van waarde’, brab. (antwerps) eveneens *board*, *wèèrd*, limburgs (roermonds) *baard*, *wéérd*. Een gerekte vocaal vóór labiaal of velair kan mede uit versterkte svarabhakti verklaard worden waardoor de vocaal in open syllabe met hoofdaccent kwam te staan. Vergelijk *star²k* > *starək* > *staar²k* (mnl. *staerc*). De *r* moet hier toch van invloed (geweest) zijn omdat we

bijvoorbeeld in het Middelnederlands naast *salm wél sallem* maar geen *salem* vinden. Vormen als *staerc* zijn heel gewoon in het Middelnederlands; ze zijn ook bijv. van het Antwerps bekend. Geen rekking vinden we wanneer de vocaal (oorspronkelijk) zeer gesloten was; we vinden hem in het Duits dan als *ī* terug (vgl. punt 1). Er is dus geen rekking in mnl. *herde*, nnl. *herder* (du. *Hirt*). Ook vindt meestal geen rekking plaats voor *rr*: mnl. *carre* (uit lat. *carrus*) > *kar*, *narre* > *nar* (du. *Narr*), *sparre* > *spar* (du. *Sparren* ‘dakspar’) maar vgl. tw. *kòðre* <koare>.

5) Palatalisatie van *ō* (owgm. *ū* of *ö*) tot *œ* (oorspronkelijk nogal open, later meer gesloten > *ø*) komt vaak voor vóór *r* plus labiaal of velair: vgl. got. *waúrms* en du. *Wurm* met ndl. *wurm* waarnaast *worm* met behoud van *ō*; vgl. ook *snurken* naast *snorken*, *slurpen* naast *slorpen*. Behoud van de *ō* ook in ndl. *-horn* (in plaatsnamen: ‘hoek’) bij got. *haúrn*, du. *Horn*. De *ù*-vormen zijn goed bekend van het Hollands: *zùrg*, *dùrp* (du. *Sorge*, *Dorf*). In het Katwijkse komen naast elkaar voor: *estúrve* (part.pret.) met meer gesloten *ø* uit *ō* naast *stúrve* (inf.) met meer open *ù* door ronding uit *ë*. Vormen met *ù* (ggm. *ū*) vóór *r* plus dentaal gaan tegen de draad in; we vinden ze (naast te verwachten *durp*, *wurm*, *zurgen*) vooral in het brabantse gebied: *burstel* (du. *Bürste*), *durst* (du. *Durst*), *kurt* (du. *kurz*), *wurtel* (du. *Wurzel*). In hedendaags West- en Frans-Vlaams vinden we dergelijke vormen, niet alleen met *r* plus dentaal maar ook met *r* plus labiaal of velair, veel minder vaak: het heeft wél *burstel* en *durst* maar *kort* en *wortel*. In het Middelnederlands kwamen ze (vooral bij *r* plus dentaal) nu juist in het Vlaams en daarin vooral in het Oostvlaams (Gents) voor. Voor zover vormen met *ù* meer naar het oosten voorkomen, kan i-Umlaut (die immers bij *ū* vooral oostelijk is; zie 20.6) een verklaring zijn. Van de genoemde vormen kan alleen *burstel* (vgl. du. *Bürste*) ervoor in aanmerking komen.

6) Rekking van *ō* (ggm. *ö*) vooral vóór dentaal: got. *waúrd* – du. *Wort* – ndl. *woord*; vgl. ook *hoorn* (en de plaatsnaam *Hoorn*). Betekenisdifferentiatie hebben we in *boord* tegenover *bord*. De rekking van *ō* is geografisch beperkter dan die van *ā* en *ë*; de laatste komt ook in het Duits voor, bijv. in *Bart* en *Erde*, naast echter *Garten* en *fertig* (ndl. *vaardig*). Ook nu vinden we geen rekking wanneer de vocaal (oorspronkelijk) zeer gesloten was. Er is dus geen rekking in *dorst* (du. *Durst*) en *vorst* (du. *Fürst* met i-Umlaut).

7) Een biezonder geval zijn vormen als *derst* ‘dorst’, *verst* ‘koude, vorst’, *werst* ‘worst’ in het middelnederlandse Westvlaams, met *ë* in plaats van *ō*. Er is hier waarschijnlijk sprake van ontronding van (dan toch) door spontane palatalisatie, eventueel i-Umlaut ontstane *œ*, misschien eerst tot *ī* (zie 29.3.2), daarna gevolgd door overgang van *ī* in *ë* vóór *r* plus consonant (geval 1). Voor het hedendaagse Westvlaams worden deze vormen niet genoemd.

31.3.3. Meer voorbeelden

ā > *ë* vóór *r* plus labiaal of velair: *berm* (mnd. *barm*); *erg* naast *arglist*, *argwanend* (du. *arg*); *derm* naast *darm*; *kerker* (got. *karkara*, du. *Kerker* met *ë!*, uit lat. *carcer*); *kermen* (mnd. *karmen*); *merg* (du. *Mark*); *merk* (du. *Marke*); *nerf* (du. *Narbe*); *scherp* (du. *scharf*); *verf* (du. *Farbe*); *werf* ‘terrein’ (of oude *ë*, vgl. du. *Werft*); *werf* ‘keer’ (ohgd. *warb-*); *zerk* (du. *Sark*); *zwerf* (du. *Schwarm*); mnl. *bervoets* ‘barvevoets’; *derm* ‘darm’ (osa. *tharm*); *erbeit* ‘arbeid’ (du. *Arbeit*); *ergument* ‘argument’; *erm* subst. en adj. ‘arm’ naast *arm*; *werm* (got. *warmjan*, du. *warm*); behoud van *ā* o.a. ook in: *barg* ‘gesneden varken’; *harp* (du. *Harfe*); *karper* (du. *Karpfen*); oude *ë* bijv. nog in: *dwerf* (du. *Zwerg*); *kerven* (du. *kerben*); *sterven* (du. *sterben*); *zwerven* (got. *-swairban*);

ǣ > ě vóór r plus dentaal (vooral brabant): mnl. *ersoen* ‘arsoen, zadelboog’; *gers* ‘gras’ (metathesis, du. *Gras*); *herde* ‘hard’ (got. *hardus*, du. *hart*); *kerre* ‘kar’ naast *karre* (lat. *carrus*); *swert* ‘zwart’ (du. *schwarz*);

ě > ǣ vóór r plus dentaal: *dwars* (got. *þwairhs* met vroege wegval van χ <h>, du. *Zwerchfell* ‘middenrif’); *harses* naast *hersenen* (du. *Gehirn*); *karn* ‘botervat’ (du. *Karn!*); *knarsetanden* naast *knersen* (du. *knirschen*); *smart* (du. *Schmerz*); *mars(kramer)* uit lat. *merces*; *snars* naast *sners*; *star* (o.a. zeeuws, brabant. ook wel *staar*) naast *ster* (got. *stairno*, du. *Stern*); *verwarren* (mnl. *warren*, *werren*, du. *verwirren*); mnl. *Carst* uit *Kerst* ‘Christus’ (metathesis); *darscen* (id., du. *dreschen*); *darde*, *dartien*, *dartich* (id., du. *dritte*) naast *derde* enz.; *parsen* naast *persen* (id. uit fra. *presser*); *varde* ‘vrede’ naast *verde* (id., du. *Frieden*); *varre* ‘ver’ (du. *fern*); *varsch* ‘vers’ (metathesis, du. *frisch*); *warden* ‘worden’ naast *werden* (du. *werden* met rekking); *varsten* ‘uitstellen’ naast *versten* (met metathesis, vgl. du. *Frist*); *zwert* naast *zwart* naast mnl. *swert* (got. *swarts*, du. *schwarz*); behoud van ě o.a. in: *ernst* (du. *Ernst*); oude ǣ bijv. nog in: *bars* (du. *barsch*); *gard* (got. *gazds* ‘stekel’); *garstig* ‘sterk van smaak’; *harst* ‘stuk vlees’ (du. *Harst* ‘lendenstuk’); *martelen* (uit lat. gr. *martyrium*, du. *martern*);

ě > ǣ vóór r plus labiaal of velair (vooral vlaams): mnl. *bescarmen* ‘beschermen’ (du. *beschirmen*); *warc* ‘werk’ (du. *wirken*);

ě > ǫ vóór r plus dentaal (steeds met metathesis): *dorsen* naast mnl. *derschen* (du. *dreschen*); mnl. *dorde* ‘derde’ naast *derde*, *darde*; *dwors* naast *dwars* (zie boven); *gors* ‘met gras begroeid aangeslibd land’ (ook nog in Zuid-Holland) naast *gras*, *gers*; mnl. *vorsch* naast *versch* ‘vers’; mnl. *vorsche* ‘bedijkt land’ naast *versche* (vgl. *versch* ‘fris > zoet (water)’ – *dorsen* komt zeer verspreid voor waarom ook aan een nultrap (zie 8.6.2 en deel 2 Vormleer) bij een duitse ě-trap gedacht kan worden;

rekking van ě tot ē vóór r plus dentaal dial. *geren* (du. *gerne*); *peerd* (du. *Pferd*, met rekking); *steert* (oghd. *sterz*); *zweerd* (du. *Schwert*, met rekking); mnl. *gheerste* ‘gerst’;

rekking van ǣ tot ā vóór r plus dentaal: *aard* (du. *Art*, eveneens met rekking); *baard* (du. *Bart* id.); *baars* (du. *Barsch*); *kaarden* ‘wol of katoen ontwarren’ (du. *karden*); *schaarde* ‘breuk in scherp voorwerp’ (du. *Scharte* met rekking); *vaart* (du. *Fahrt* id.); (voor)waarde bij mnl. *warde* ‘hoede’, *deurwaarder* (got. *daúrwards*); mnl. *haerde* ‘hard’ naast *hard*, mnl. *herde* (du. *hart*); *swaert* ‘zwart’ naast *swart*, *swert*.

rekking van ě tot ā vóór r plus dentaal: *aarts-* (via *erts- met i-Umlaut uit lat. *arci-* uit gr. *archi-*, bijv. in *aartsbisschop* (du. *Erzbischof* met rekking); *gaarne* naast *geren* (got. *gaírns*, du. *gerne*); *haard* (du. *Herd* met rekking); *Maars(bergen)* bij mnl. *mersch* ‘beemd’; *maart* (via i-Umlaut uit lat. *Martius*, du. *März* met rekking); *naarstig* (bij *ernst*, met prothetische n); *paard* naast *peerd* (du. *Pferd*); *paars* (ofra. *pers*, middellat. *persus*); *staart* naast *steert*; *waard* subst. (got. *waírdus* ‘gastheer’); *waard* adj. naast *weerd* (got. *waírps*, du. *wert* met rekking); *waarde* subst. o.a. ‘waarde’ (du. *Wert* id.); *zwaard* naast *zweerd*;

vlaamse ě in plaats van ǫ: mnl. *bern* naast *born* ‘bron’ (metathesis, du. *Brunnen*); *berste* ‘borst’ (id., du. *Brust*); *berstel* ‘borstel’ (du. *Bürste*); *herken* ‘luisteren’ (du. *hорchen*, eng. to *hark*); *hem merghen* ‘zich verheugen’ naast *hem morghen* (verwant met eng. *merry*); *sperte* ‘tralie, sport’ (metathesis, du. *Sprosse*); *sterten* ‘storten’ (du. *stürzen*); *versch* ‘kikvors’ (metathesis, du. *Frosch*); *vertich* ‘rot’ naast *vortich*; *vrecht* ‘vrees’ (metathesis, du. *Furcht*); *wertel* (du. *Würzel*);

ǫ (ggm. ũ of ǫ) > ø vóór r plus labiaal of velair: *burg* naast *borg* (du. *Burg*); *turf* naast *torf* (du. *Torf*); *kurf* naast *korf* (du. *Korb*); mnl. *murkelen* ‘morren’ naast *morkelen*; *wurp* naast *worp* (du. *Wurf*);

ǫ (ggm. ũ) > ø vóór r plus dentaal: mnl. *burdene* naast *bordene* ‘last’ (du. *Bürde*); *burne* naast *born*; *burst* naast *borst*; *cursene* naast *corsene* ‘pels’; *durre* naast *dorre* ‘dor’ (du. *dürr*); *durren* naast *dorren* ‘durven’;

hursel naast *horsel* ‘horzel’; *hurst* naast *horst* ‘struikgewas’; *sturten* naast *storten* (du. *stürzen*); *turre* naast *toren* (du. *Turm*); *wurst* naast *worst* (du. *Wurst*);

rekking van *ð* (ggm. *ð*) tot *ō* vóór *r* plus dentaal: *doorn* (got. *þaúrnius*, du. *Dorn*); *koord* (uit fra. *corde*); *koorts* (mnl. *corts*); *moord* (got. *maúrþr*, du. *Mord*); *noord* (du. *Nord*); *oord* (du. *Ort*); *oordeel* (uit or-vóór *r* plus dentaal; analogisch o.a. *oorbaar*); *poort* uit *porta*, mnl. *poorter* ‘stedeling’ naast *porte* ‘haven, stad’ uit lat. *portus* (du. poëtisch *Port*); *soort* uit fra. *sorte*.

31.3.4. Regionale aspecten

Regionale voorkeuren zijn in het bovenstaande al hier en daar aangegeven. Hieronder volgt een *zeer globaal* overzicht. Het centrale zuiden (Belgisch Brabant, oostelijk Oost-Vlaanderen maar niet de stad Antwerpen) tendeeert naar algemene palatalisatie van *ǣ*. Palatalisatie van *arm* tot *erm* vinden we binnen Nederland praktisch alleen in het zuiden. Zie kaart 34 voor de brabantse vorm *zwert*. Het centrale zuiden was ook al in de middelnederlandse periode een duidelijk palataliserend gebied; vergelijk de mnl. vorm *herde* met “tegengestelde” palatalisatie vóór *r* plus dentaal.

Het noordoosten, ruim genomen, namelijk inclusief de Veluwe en de Nederbetuwe (Culemborg) en tot aan Antwerpen toe, is juist een gebied met veel depalatalisatie. Daar komt de vorm *wark* voor (met “tegengestelde” depalatalisatie vóór *velair*), zie kaart 35, waarop ook (binnen Nederland) de westelijke uitloper over de Veluwe en door het Grote Rivieren-gebied te zien is. Maar niet overal is die depalataliserende neiging even sterk: zo kan het (vooral oostelijke) Twents palatalisatie vóór *r* plus labiaal of *velair* hebben, dus *werk* naast *wark* of *wórek*, en ook *kers* naast *kars* (het heeft wel steeds *koar* ‘kar’). De IJsseldelta met Salland (o.a. Raalte, Wijhe) en de Vechtstreek (Ommen) hebben algehele samenvallende in een open *æ* (*ä*). Die samenvallende kan als noordoostelijk worden beschouwd; het resultaat is echter wat opener. Het westelijke Twents heeft daarbij differentiatie naar volgende consonant: *ǣ* vóór dentaal, *ǣ* vóór labiaal of *velair*.

Het Vlaams lijkt eerder een neiging tot depalatalisatie dan tot palatalisatie gehad te hebben: vgl. bijv. mnl. *darde* (met *ǣ* uit *ě* uit *ī* volgens punt 1 in de vorige paragraaf) en mnl. *karke* (idem). Het hedendaagse Gents kan zelfs een *ð*-klank hebben, bij voorkeur vóór *r* plus labiaal: *ðòrm* vóór (met ook rekking); als in dat dialect naast *zòrk* ‘zerk’ *zirk* (met de vocaal vóór *r* plus *velair*) voorkomt, dan is de palatale variant de “beschaafdere”. Als we aannemen dat het Vlaams oorspronkelijk depalataliseerde, moet de palatalisatie (vgl. *gers* ‘gras’, *hert*, *ker*) zich vanuit Brabant naar het westen hebben verbreid. Vormen met *ð* zijn vanuit Oost-Vlaanderen ook in West-Vlaanderen terechtgekomen maar wel lexicaal diffuus: *ðòrm* naast *daerm*. Verder heeft het Westvlaams *zwort* voor *zwart* door invloed van de *w*.

Ook het Hollands lijkt eerder depalataliserend dan palataliserend geweest te zijn; vgl. voor de Zaanstreek en Zandvoort *star*, *darde*, *garst*. Een vorm als (*h*)*arses* is ook bekend van het Zuidhollands. Palatalisatie vóór labiaal of *velair* kan ontbreken, bijv. in *stark* (Schevenings, Katwijk, Overflakkees, ook het oude Vlaardings). Op ’s-Gravendeel (in het oosten van de (Hoeksewaard) “eet men *artesoep* achter de *kark*”, zoals een spotzinnetje luidt, dat overigens bewijst dat men in de omgeving niet of minder depalataliseert. Misschien kan in dit verband ook aan de *ð*-vormen bij metathesis gedacht worden en aan vormen als *ort* ‘erwt’, steeds met velarisatie. Een vorm als *borste* komt verspreid ook in het zuiden voor en zelfs zeer geconcentreerd in Belgisch Limburg. Het is ook de vorm van het Zeeuws. Voor het Hollands en ook elders moeten we ook rekening houden met rondingen in vormen als *stürreve*. In het

Middelnederlands lijken *ǣ* en *ě* in het Zuidhollands samengevallen te zijn, in een klank ertussenin?

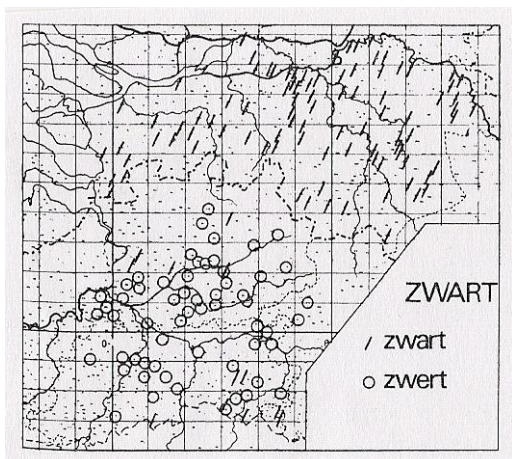
Het Westfries lijkt vrij “normaal” te zijn, in die zin dat er (vaak) vóór r plus labiaal of velair palatalisatie optreedt en vóór r plus dentaal depalatalisatie. Het “normale” patroon geldt ook voor de zuidhollandse eilanden (Oud Beierland, Goeree) en (onder invloed van de standaardtaal?) voor meer dialecten in Holland en Noord-Brabant. Ook het Kempisch heeft palatalisatie vóór r plus labiaal of velair en depalatalisatie vóór r plus dentaal. In het noordelijke Zeeuws inclusief Flakkees lijkt echter van depalatalisatie sprake te zijn getuige bijvoorbeeld *warək*, *bedarəve* (oude *ě*) naast *scharəp* en *warəm* (oude *ǣ*); vgl. ook *dwas* ‘dwars’ of *arte* ‘hart’ (oude *ě*) maar *essens* ‘hersenen’ (id.). Meer naar het zuiden manifesteert zich eerder een palataliserende tendens.

Het Limburgs sluit met behoud van *ī* aan bij het Duitse taalgebied (hoewel *kirk* anders dan *kirs* niet vaak meer gebruikt wordt). Het kan bijvoorbeeld in de steden Maastricht en Roermond een palataliserende tendens vertonen: *erm*, *erg*; *hert* ‘hart’, maar voor Roermond wordt (voor vroeger) *marg* genoemd en voor Maastricht, vóór r plus dentaal, *dartien* en *dartig*. Het platteland laat een wisselend beeld zien met meer *ě* in het noorden en meer *ǣ* in het zuiden: *kar* – *ker* (oude *ǣ*), *hart* – *hert* (oude *ě*). Voor Belgisch Limburg kunnen we de “normale” situatie aannemen (het Hasselts lijkt daarop te wijzen) maar dan moeten we *ker* aan westelijke (brabantse) invloed toeschrijven. Van het Limburgs is ook *star* of *staar* bekend; vormen met *ā* komen ook daarbuiten voor, in een strook van Antwerpen naar het zuidoosten. Ook van het (oudere) Zeeuws is *star* of *staar* bekend.

Als hypothese kunnen we formuleren dat wanneer in een gebied vóór r plus labiaal of velair depalatalisatie optreedt, we deze ook vóór r plus dentaal vinden. Zo’n gebied is het noordoosten. Het omgekeerde geldt bij de palatalisatie: palatalisatie vóór r plus dentaal impliceert palatalisatie vóór r plus labiaal of velair. Daarbij kunnen we aan het (zuidelijke) Brabants denken. Het centrale zuiden is ook een belangrijke haard voor de palatalisatie van *ō* (< *ū* of *ö*), die overigens een veel groter verbreidingsgebied heeft dan die van *ǣ*. Ze komt overigens minder vaak in West- en Frans-Vlaanderen voor. De palatalisatie lijkt in het Middelnederlands echter vooral Vlaams (zie hierover meer in par. 3 dit hoofdstuk onder punt 5, ook 7) geweest te zijn. Opmerkelijk is de middelbrabantse voorkeur voor *borg* boven (westelijk) *burg*. Zie voor meer van dergelijke *ō*-vormen hfdst. 20 (casus, bij categorie 2).

Opmerkelijk zijn noordoostelijke vormen met *œ* niet alleen voor *worm* enz. maar ook voor *borstel*, *dorst*, *kort*, *wortel*; er kan soms aan *i*-Umlaut gedacht worden maar niet altijd. Ook het Stadsfries (dat een duidelijk Hollandse basis heeft) heeft *œ* vóór r plus dentaal (*burst*). Voor Groningen en Drechterland vinden we vermeld dat vóór r plus labiaal of velair *œr* (met open vocaal) optreedt in *kùrf*, *zùrg*; in *wùrge*, *wùrm*, *estùrve*, *stùrf* ‘stierf’ echter met gesloten vocaal (*ø*). Het Utrechtse gebied had oorspronkelijk vormen als *borgemeester* en *torf* die door westelijke invloed vervangen zijn door *burgemeester* en *turf*.

De rekking (vooral) vóór r plus dentaal lijkt, althans in de Middelnederlandse periode, een vrij algemeen verschijnsel. De samenvallende van *ě* en *ǣ* komt zoals we in de vorige paragraaf gezien hebben, alleen in het westen voor. Het samenvallingsproduct moet daar een lange *ǣ* geweest

Kaart 34: *zwart/zwert* in Brabant
(Weijnen 1991, kaart 31, naar Har Brok)

zijn dat zich uiteindelijk aansloot bij de “vanouds lange aa” met als globaal resultaat in het Noordhollands een *ě*, in het Zuidhollands een *ā* en in het Zeeuws een *æ*. Het westvlaamse dialect van Oostduinkerke heeft echter *eerde* ‘aarde’ (*ě*) naast *bòrd* ‘baard’ (*ǣ*). In het Middelnederlands vinden we <ae>-spelling zowel bij rekking van *ǣ* als van *ě*; dit is vooral het geval in Vlaanderen en Holland maar het komt ook wel elders voor. We treffen ook <ee>-spelingen aan, bijv. in *gheerste* ‘gerst’; deze spellingen lijken eerder brabantse of eventueel oostvlaams dan westvlaams te zijn. Middelnederlandse vormen met een gerekte vocaal vóór r plus labiaal of velair kunnen (zoals in de vorige paragraaf opgemerkt) met svarabhakti verklaard worden: mnl. *aerve*, *arem*, *eerve*, *keerke*. Vergelijk voor *ǫ* met svarabhakti mnl. *woorm* en met ook palatalisatie mnl. *doerp* en *coerf*. In de hedendaagse situatie is vooral Groningen met aangrenzend Noord-Drenthe een gebied waar graag gerekt wordt, ook in *zwaart* en *waarm*.

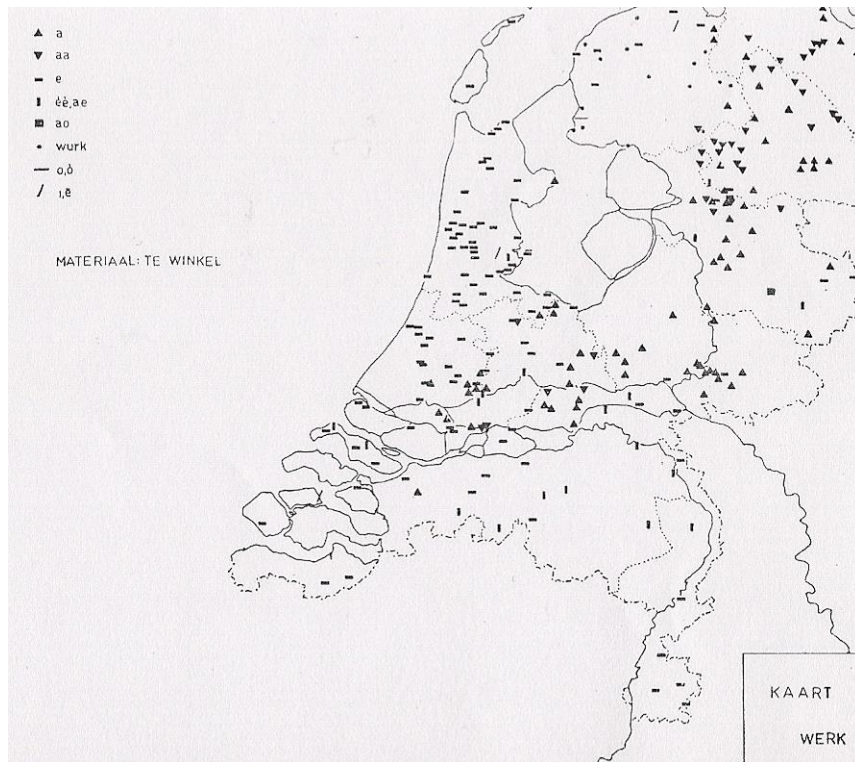
In Belgisch Brabant en Limburg vinden we naast dalende diftongen (*pèèjd*) stijgende in het geval *pjèèd* ‘paard’ of *stjèèd* ‘staart’ (ook *pjaad*). Deze hebben hun parallel aan de andere kant van de taalgrens in waals *pjèd* ‘perdre’. Een intensieve vorm van tweetaligheid kan hiervoor de verklaring zijn.

Een oostelijke vorm is *darp* (waarschijnlijk een oude Ablautsvariant) met als gepalataliseerde variant *derp*. Op dezelfde manier kunnen *mergen* en *margen* naast *morgen* worden verklaard. De vorm met *ǣ* gaat op de *ǫ*-trap terug, die met *ǫ* op de nultrap (zie 8.6 en deel 2 Vormleer).

31.3.5. Standaardisering

In de standaardtaal (in eerste instantie de schrijftaal) vinden we nooit vormen van het type *begaren* (*baren* uitgezonderd), *korsemis* en *staark*; dergelijke vormen zullen als te dialectisch ervaren zijn. In de laatste vorm was ook svarabhakti in het spel die nog tot een sterkere stigmatisering kan hebben bijgedragen. We vinden in de standaardtaal wél steeds de vormen van het type *kerk* (du. *Kirche*). Voor het overige vinden we bij *ǣ/ě* palatalisatie vóór r plus labiaal of velair of depalatalisatie vóór r plus dentaal, maar daarnaast ook vormen waarin de oorspronkelijke vocaal bewaard is gebleven. De totaalindruk is dat we geen vormen vinden die tegen de draad ingaan, dus bijvoorbeeld geen *herd* in plaats van *hard* of *kark* in plaats van *kerk*. Ook deze vormen werden blijkbaar als te dialectisch ervaren. Spiegel in de Twe-spraack wijst de *ǣ* in *scharp*, *parck*, *barcken*, *starck*, trouwens ook in *hart* (waarschijnlijk ‘hart’), als een van de

“grofste misbruiken” af. Volgens een uitspraak van een andere grammaticus, Van Winschooten (1683), werd de *ě* als beschaafder beschouwd. Hij noemt *sterk* voor *stark* maar ook *herd* voor *hard* (welke laatste vorm uiteindelijk toch gekozen is).

Kaart 35: *wark/werk* enz.
(uit Weijnen 1991, kaart 32)

Vergelijk voor de hedendaagse standaardtaal:

met depalatalisatie vóór r plus dentaal: (*in*) *arren* (*moede*), *barsten*, *dwars*, *hart*, *smart*;

met behoud van *ě*: *ernst*, *herder*, *kerspel*, *scherts*, *ster*, *verzenen*;

met palatalisatie vóór r plus labiaal of velair: *erg* (maar *arglist*, *argwanend*), *kerker*, *kermen*, *merg*, *merk*, *scherp*, *zwerm*;

met behoud van *ǎ*: *arm* subst. en adj., *darm*, *harp*, *karper*, *mark*, *markt*, *warm*.

Het is niet duidelijk waarom lexicaal de keuzes zijn uitgevallen zoals gebeurd is. waarom depalatalisatie dan wel behoud of waarom palatalisatie dan wel behoud. Soms kan betekenisdifferentiatie in het spel zijn geweest: *hert* – *hart*, *merk* – *mark*, *perk* – *park*, soms ook de gebruikssfeer, bijvoorbeeld bij het schrifttalige (bijbelse) *verzenen* met behoud van *ě*. Een factor kan geweest zijn dat als gevolg van de dialectische verscheidenheid de overgeleverde schrijftaal een wirwar van vormen liet zien. De standaardiserende grammatici raakten daar moeilijk uit wijs en kozen soms voor de oude en soms voor de veranderde vocaal. Dat kan nog eens bevorderd zijn doordat in het Hollands een algehele samenval vóór r plus consonant had plaatsgevonden, en wel in een à-achtige, in ieder geval nogal open vocaal. Rijmen bij Vondel als *Monarch:bergh*, *omarmen:beschermen*, *sterck:Arck*, *star:Jupiter* wijzen in die richting. In geval

van rekking is steeds voor \bar{a} gekozen: *baard*, *waard*, conform het zuidhollandse samenvallingsproduct. Er zijn echter aanwijzingen dat nog vrij lang \ae werd uitgesproken (ook in *kerel*, *perel*, *verzen*, *wereld*) terwijl in andere gevallen de heldere \bar{a} het al gewonnen had. De \epsilon -klank klonk deftig terwijl de \bar{a} , die uiteindelijk ook vóór r plus consonant gewonnen heeft, de gewone klank was. Overigens valt het op dat het hedendaagse Zuidhollands (afgezien van conservatieve kustdialecten) overeenkomt met de standaardtaal. Is hier aanpassing aan deze taal in het spel?

Bij de $\text{\o}/\text{\ø}$ -wisseling als gevolg van spontane palatalisatie (zie 20.6) was er een voorkeur voor de \o . Die is hier echter minder duidelijk. Een \o vinden we in *burg* (in plaatsnamen), *turf*, *slurpen*, *snurken*. Naast *slurpen* komt echter het schrijftalige (bijbelse) *slorpen* voor en naast *snurken* met andere betekenis *snorken* (vgl. *snorkende taal*). Verder vinden we \o in *dorp*, *korf*, *worm* (met afwijkende betekenis *wurm*: *wat een wurm!*), *worp*, *zorg*. Misschien werd de voorkeur voor \u afgeremd door sterk dialectische vormen als *urges*, *urt*, *vurf*, *esturve*. Vormen met \u vóór r plus dentaal (tegen de draad in) zijn ook nu in de standaardtaal niet doorgedrongen.

31.3.6. Relatieve chronologie

De rekking (van oude \bar{a} , \e en \o) kan als geografisch algemeen verschijnsel het beste vooropgeplaatst worden (fase 1). Ze wordt ook in het Duits teruggevonden: vgl. *Bart*, *Erde*, *Schwert* maar met korte vocaal *schwarz*, *Erz*. Ze ontbreekt in die taal echter bij de \o ; ook in het Nederlands is ze dan minder opvallend. Misschien moet ze in dat geval als van later datum beschouwd worden. De rekking is lexicaal niet algemeen doorgevoerd. Ze kan echter voor een deel onzichtbaar zijn doordat in het oudste Middelnederlands lange vocalen nog met een enkel letterteken konden worden aangeduid. Ook moeten we met latere verkorting rekening houden: de rekking was weliswaar fonetisch duidelijk gemotiveerd maar in strijd met de germaanse voorkeurslengte van de stam, in casu twee consonanten voorafgegaan door een korte vocaal (zie 33.2). Twee tendenties zijn hier dus met elkaar in strijd wat voor een belangrijk deel het nogal chaotische totaalbeeld verklaart. Na de rekkingen volgen, in fase 2, de metathesis (waardoor nieuwe posities vóór r plus dentaal ontstaan) en de overgang van \i in \e vóór r plus consonant: in deze gevallen vindt rekking immers niet meer plaats. Parallel aan die van \i in \e kunnen we een overgang van \o (uit wgm. \u) in \o aannemen, die echter in de spelling (zie 20.5) niet zichtbaar wordt. In de derde fase vinden de besproken palatalisaties en depalatalisaties plaats.

Aantekeningen

Zie Schönfeld par. 56 t/m 59, Van Loon 1986 par. 6.6., blz. 90 e.v. (die in plaats van depalatalisatie van medialisering spreekt) en Weijnen 1991 par. 30. Weijnen geeft veel details; de, nogal verwarrende, geografische informatie is voor een belangrijk deel op hem gebaseerd. Zie bij hem overigens ook par. 29, 69-70. Verder is een groot aantal dialectgrammatica's geraadpleegd; zie voor een overzicht daarvan de Aantekeningen bij hoofdstuk 45. De informatie over het Middelnederlands is voor een belangrijk deel uit Van Loey 1971 (passim). Voor de keuzes in de standaardtaal zie Van der Sijs 2004, 171 e.v. Voor de open vocalen in het Oudsaksisch zie Holthausen 1921. Een uitvoerige bespreking van de problematiek voor Holland, in verband met het Afrikaans, vinden we in Kloeke 1950. Hij werkt met de genoemde rijmen bij Vondel. Zijns inziens werd in de schrijftaal en later ook in de uitspraak, volgens de oude schrijftraditie of ter wille van differentiatie, het oorspronkelijke verschil tussen \e en \bar{a} hersteld. Voorbeelden als *arren*, *barsten* enz. beschouwt hij als historische ontsporingen. De \bar{a} in *aarde*, *baard* enz. ziet hij als hypercorrect voor oudere \e . Wat in par. 5 dit hoofdstuk hierover is opgemerkt, is daaraan niet geheel conform. Voor de vormen met \o bij metathesis zie Van den Berg 1938. Van den Berg (1936) stelde al vast dat iedere wgm. \bar{a} in Brabant vóór labiaal of velair gepalataliseerd is. De verklaring van westvlaamse vormen als *derst* is ontleend aan Van Loey (1971, 18). Bij *wúrge* (met gesloten vocaal) in Drechterland en Groningen spreekt Weijnen van

Umlautsgevallen. Voor het Zandvoorts zie Van den Berg 1959 met voor vormen als *dürde* en *nürges* een andere verklaring dan in par. 3 dit hoofdstuk gegeven is. Voor gents *doarm* enz. zie Taeldeman 1985, 206-207. Het Vriezenveens heeft bij velaire vocaal een stijgende diftong vóór r plus labiaal of velair: *zwarge* ‘zorg’, *djüst* ‘dorst’, *bjüste* ‘borst’. Voor mogelijke verklaringen van de stadsfriese *ù* zie Van Bree en Versloot 2008, 114-115. De maastrichtse vormen *dartien* en *dartig* zijn ontleend aan Houben 1905.

Kloeke 1950 bevat kaarten voor *paars*, *staart*, *dwars*, *gerst* en *tarwe* in het Hollands en het westelijke Utrechts. Voor een kaart van *waard* adj. zie Daan en Francken 1972 (aflevering 1, kaart 10). De kaarten in Berteloot 1983 laten zien dat depalatalisatie vooral vlaams is, soms ook hollands, en palatalisatie brabant. Verder zijn *dorde* ‘derde’ en *korst* ‘kerst’ hollands en is *burg* een kustvorm terwijl *begaren* verspreid voorkomt. Zie voor *burg/borg* ook Mooijaart 1992, kaarten 15 en 16. In Rem 2003 is (bij *erf*) *arf* zeeuws, *aerf* westvlaams en *eerf* brabant. Voor meer details in de tegenwoordige dialecten (rekkingen, naslagjes, nuances in openingsgraad) zie de kaarten passim in de FAND deel 1. Voor *dorp*, *darp* enz. zie daarin kaart 85. Bij kaart 127 wordt geconstateerd dat vóór r plus heterorgane consonant wgm. *ö* en *ü* in de dialecten praktisch zijn samengevallen. Vóór r plus coronale consonant is die samenvall er niet altijd; globaal sluit wgm. *ö* dan nauwer aan bij het kaartbeeld van *kort* (met *ü* zonder Umlautsfactor) dan bij *dorst* (idem mét zo’n factor). De kaarten in FAND 2 laten vóór r vaak een wat opener vocaal zien of een lichte diftong met zogeheten naslagje.

De Schutter 1999 geeft nog meer parallellen aan weerszijden van de taalgrens. Van Loon (2014, 225 e.v.) verdedigt een andere relatieve chronologie.

Een oudere discussie over de invloed van de r is die tussen Van Wijk en W(obbe) de Vries. Zie hiervoor Landheer 1955, 19.

32. INVLOED VAN DE W OP HET VOCALISME

(1. Inleiding, 2. w na vocaal, 3. w na consonant, 4. uu/ie/ij-wisseling, 5. ou/ooi-wisseling, 6. oorsprong en samenval van au en ou, Aantekeningen; voor de rondende invloed van de w en voor de overgang van wē of wī in ø zie 30.1)

32.1. Inleiding

De in dit hoofdstuk besproken veranderingen kunnen het beste in het Oudnederlands geplaatst worden; het Middelnederlands laat er namelijk de sporen van zien. We onderscheiden vier gevallen (met telkens een verwijzing naar de paragraaf in dit hoofdstuk):

- 1a) auslautende w na vocaal (zie par. 2),
- 1b) inlautende w na vocaal (zie eveneens par. 2),
- 2a) auslautende w na consonant (zie par. 3),
- 2b) inlautende w na consonant (zie eveneens par. 3).

In de daarop volgende paragrafen worden diverse alternanties besproken (par. 4 en 5) plus de samenval van au en ou (par. 6).

Voor een goed begrip van de veranderingen moeten we ervan uitgaan dat de w een bilabiaal karakter had.

32.2. w na vocaal

Na vocaal wordt de w ge vocaliseerd tot ō. In de Auslaut verdwijnt deze ō na een lange vocaal of diftong, met een korte vocaal smelt hij samen, d.w.z. vormt daarmee in eerste instantie een diftong die monofong kan worden. Zo wordt owgm. *blāw via *blāo (vgl. osa. ohgd. *blāo*) tot mnl. *blā* ‘blauw’ maar wordt owgm. *strāw via *strao (vgl. ohgd. *strao*) tot *stro* (du. *Stroh*). Een geval na diftong is owgm. *saiw (got. *sáiws*) dat via *sēw, *sēo (vgl. osa., ohgd. *sēo*) tot *zee* (du. *See*) wordt. In de Inlaut ontstaat een diftong (plus w): *blāw- wordt tot *blauw*, eerst met [a:u] (een lange diftong), later met au dan wel ou uitgesproken (du. *blau*) terwijl *straw- wordt tot mnl. *strouw* ‘stro’, of er ontstaat (na diftong) een lange vocaal plus w: *saiw- wordt mnl. *seeuw*, *seewes* (gen.) ‘zee’ (vgl. nog *Zeeuwen* oorspr. ‘bewoners van de zeekust’). Een voorbeeld met ě is *geeuwen*. Zoals blijkt ontstaan er binnen één paradigma verschillende vormen.

Soms vinden we in het Middelnederlands de alternantie terug (vgl. *see/seewes*), soms zijn er doubletten ontstaan (vgl. *blā/blauw*, *strō/strouw*). Op den duur behaalde één vorm de overwinning: vgl. nnl. *zee*, *blauw*, *stro*, maar dialectisch kunnen *bla* en *strouw* nog wel teruggevonden worden. Vergelijk ook de plaatsnamen (*Heiliger*)*lee* naast (*Dender*)*leeuw* bij got. *hláiw* ‘graf < heuvel’ en de straatnaam *Ree(weg)* ‘lijkweg’ (weg in de richting van het kerkhof, o.a. in Dordrecht) plus de achternaam *Reedijk* naast wvla. *reeuw(roof)* ‘lijkroef’ bij got. *hráiwa(dūbō)* ‘tortelduif’, lett. ‘lijkduif’ (mnl. *ree* naast *reeuw* ‘lijk’).

Een geval met lange vocaal vóór w (steeds in de Inlaut) is nog got. *speiwan*, ndl. *spuwen*; hier heeft ook ronding plaatsgevonden. Voor de variant *spouwen* enz. zie par. 4 dit hoofdstuk.

Meer voorbeelden.

met ā plus w: *kauw* naast *ka*; (*wenk*)*brauw* (du. *Braue*); *grauw* naast mnl. *gra*; *klauw* naast mnl. *kla*; *lauw*; *rauw* naast osa. *hrā*; *gauw* naast *ga* <*gāhi kan analogie naar *blauw/bla* zijn (hierbij ook met i-Umlaut van oude ā du. *jäh* ‘plotseling’ en ndl. met volksetymologie *geeuw(honger)*, vgl. 24.5);

met ai plus w: *eeuw* (got. *áiws*) naast *e(ga)* (teruggaande op *aiw in de betekenis ‘wet’); *meeuw*; *leeuwerik* naast mnl. *lewerke*; *sleeuw* ‘bot, stroef, wrang’ naast *slee*; *slee* ‘wilde pruim’ naast bij Kiliaan *sleeuwe* (ook in *Slee(u)wijk*); *sneeuw* naast mnl. *snee* (got. *snáiws*); *spreeuw*;

met \bar{i} plus w: zie par. 4 dit hoofdstuk.

32.3. *w na consonant*

In de Auslaut wordt *w na consonant* via \bar{o} tot *sjwa* die ten slotte geapocopeerd kan worden. Zo wordt owgm. *gelw via *gelo (osa. ohgd. *gelo*, du. dial. *gehl*) tot *geel* (mnl. *gele*, *geel*) en op dezelfde manier owgm. *skadw via *skado (osa. *skado*, ohgd. *skato*, du. *Schatten*) tot (*nacht*)*schade*. In de Inlaut kan zich tussen de consonant en *w* een svarabhaktivocaal met uu-timbre ontwikkelen: *gelw- > mnl. *geluw*, *skadw- > *schaduw*. Niet altijd gebeurt dat en dan kan, vooral na *r*, de *w* in *v* overgaan, met in de Auslaut verscherping tot *f*. Laatstgenoemde ontwikkeling is vooral hollands, zeeuws, brabant, limburgs (hoewel ook het Westvlaams *gilf* ‘geel’ heeft). Zo komt naast mnl. *gerwen*, *geruwen* ‘tooien, looien’ (< owgm. *garwjan) *gerf* voor in bijv. *gerfkamer* ‘consistorie, sacristie < waar de dominee of priester zich gereed maakt voor de dienst’. Verwant is *gaar* oorspr. ‘toebereid’ (< owgm. *garw). Het Duits heeft naast (reeds vermeld) *gehl gelb* en ook *gerben* ‘looien’, het Engels *yellow* (met svarabhakti) en *shade* naast *shadow* (id.). Let op de mnl. doubletten *geel/geluw*, *gerwen/geruwen* en ook *schade/schaduw*. In het latere Nederlands heeft één van beide vormen het gewonnen: *geel*, *schaduw*; *-schade* in *nachtschade* is semantisch geïsoleerd geraakt. Deze plant is misschien zo genoemd omdat het een giftige plant is en daarom met de machten van de nacht (duisternis) geassocieerd werd. Er kan later volksetymologisch verband gevoeld zijn met *schade* (du. *Schaden*). In zuidelijke dialecten kan *w na l* in *m* overgaan: vgl. bijv. gents *zwoalm* ‘zwaluw’. Een oud voorbeeld in de Psalmen is *scedewon* ‘schaduw’.

Meer voorbeelden:

mnl. *elu* ‘geel, vaal, bleek’ (uit lat. *helvus* ‘lichtgeel?’); *her(moes)* ‘plant’ (du. *herb*); *kaal* naast de persoonsnaam *Caluwe* (du. *kahl*, eng. *callow*); *maluwe* ‘mauve, zacht met geel gemengd paars’ uit lat. *malva* (bij latere ontleening *malve*); *meel* (du. *Mehl*, eng. *meal*) naast de afleiding *meluw* subst. ‘bladluis’ (du. *Milbe*), adj. ‘rijp, melig’; *murf* naast *murw* (du. *mürbe*); *nerf* (du. *Narbe*); *peluw* uit lat. *pulvīnus*; *scheel* naast *scheluw* ‘scheef’; *smeer* (du. *Schmer*, eng. *smear*); *tarf* naast *tarwe*, mnl. *taruwe* (eng. *tare*); *vaal* naast *valuw* (du. *fahl*, *falb*, eng. *fallow*); *verf* naast mnl. *varuwe*; *zaluw* ‘bleekgeel, vuil, flets’ (eng. *sallow*); *zeen* (du. *Sehne*, eng. *sinew*) naast *zenuw*; *zwaluw* (du. *Schwalbe*, eng. *swallow*).

Opmerkelijk is dat er onder deze voorbeelden nogal wat kleuradjectieven zijn. Deze gaan terug op vormingen met een pgm. *wa/wō*-suffix; zo’n vorming ligt ook ten grondslag aan *blauw* (zie par. 2 dit hoofdstuk). De kleuren bevinden zich over de gehele breedte van het spectrum: vergelijk naast ‘geel’, ‘blauw’ ook ‘rood’ in oudeng. *basu* ‘purperrood’.

32.4. *uu/ou/ie/ij-wisseling*

In par. 2 dit hoofdstuk is al de afwisseling *spuwen/spouwen* genoemd. Omdat het onwaarschijnlijk lijkt dat een *ou* uit *uu* ontstaat, moeten we aannemen dat zich uit \bar{i} vóór (bilabiale!) *w* een \bar{u} heeft ontwikkeld die later tot *ou* kon diftongeren. De *uu* kan als palatalisatieproduct van deze \bar{u} beschouwd worden of rechtstreeks uit \bar{i} met ronding vóór *w* worden verklaard. De *uu/ou*-wisseling komt ook in andere gevallen voor, ook zoals we in hfdst. 27 gezien hebben wanneer de vocaal op owgm. \bar{u} teruggaat: vgl. *duwen/douwen*, verder ook *buwen/bouwen*, *gruwen/grouwen*, *ruw/rouw* (de *w* kan soms overgangsklank zijn: vgl. got. *bauan*). Verder vinden we deze afwisseling wanneer we uitgaan van ggm. *-ěw-*, owgm. *-iuw-*

(voor w treedt altijd owgm. eu/iu op; zie 23.1): mnl. *bluwen/blouwen* ‘slaan’, *truwe/trouwe* (got. *bliġgwan*, *triggws* met “verscherping”, zie 4.2 casus), verder mnl. *beruwen/berouwen* (bij subst. *rouw*, onl. *biriuwan*), *bruwen/brouwen* ‘bier bereiden’, *ruwen/rouwen* ‘ruw maken’, *wouw* ‘kiekendief’ (mnl. *wuwe*). Ook hier kunnen we ontwikkeling van ū met latere diftongering of palatalisering aannemen. In het geval mnl. *nuwe*, *nouwe* zijn de vormen met ou vooral hollands en ook brabantse, die met uu vlaams. In deze afwisseling doet ook een vorm met ie mee: zuidelijk *nieuwe*. We kunnen hiervoor het beste uitgaan van een oude afwisseling tussen *niuw- en *niuj- (vgl. resp. ohgd. *niuwi* en got. *niujis*). Laatstgenoemde klankgroep levert dan de vormen op ie op: *nie*, *nieuw*, de vorm met w leidt tot *nuwe*, *nouwe*. De w-loze vorm *nī* (onder invloed van *nieuw*, *nuw* ook *nie*, *nu*) is vooral oostelijk: vgl. de plaatsnamen *Nijkerk*, *Nijeholtpade* (beide met diftongering), maar vgl. ook in Westfriesland *Niekerk* met daarnaast, verouderd, *Nijedik* en brabantse *Nijnsel* (nijn = nieuw, sel = zaal). Naast ou uit ōl vóór dentaal (zie hfdst. 30) komt echter geen uu voor, niet dus bijv. naast mnl. *spouwen* ‘splijten’ (vgl. nog nnl. *spouwmuur*) met d-syncope uit *spouden (hgd. *spalten* < *spaldan). Evenmin komen bij een oorsprong uit owgm. ou (pgm. *ǣ*) uu-vormen voor, dus geen *schuwen* naast *schouwen* (zie hfdst. 22). De vormen met uu staan stilistisch hoger genoteerd voor zover er nog vormen met ou naast voorkomen (vgl. *duwen* naast *douwen*). De verklaring kan zijn dat ze in de standaardtaal uit de zuidelijk (vlaams) georiënteerde schrijftaal overgenomen zijn. Vormen als brab. holl. *nouw(e)* ‘nieuw’ kunnen ook door *nieuw* vervangen zijn om storende homonymie met *ouw(e)* ‘oude’ (vgl. bijv. *een_ouwe man*) te voorkomen.

Naast *spuwen/spouwen* komt in het Middelnederlands ook *spiën* voor (nog dialectisch, ook als *spijen*, du. *speien* met diftongering). Dergelijke vormen met vooral oostelijke syncope van de w komen wel meer voor: vgl. nog mnl. *hie* ‘echtgenoot’ (nnl. volksetymologisch *een hij en een zij*), mnl. *hiën* ‘seksuele gemeenschap hebben’ naast *huwen*, *houwen* < owgm. **hīwan* (vgl. du. *Heirat* en vlg. *heiligmaker* ‘op bruiloften gegeten koek’, volksetymologisch uit *hijlikmaker* lett. ‘huwelijksmaker’). Vergelijk verder dialectisch *wijer* (mnl. *wiër*) uit lat. *vivārium*, ofra. *viver* (mnl. *wuwer*, *wouwer*, noordbrab. *wouwer*; du. *Weiher*, limb. pl.n. *Terweier*; nnl. door jongere ontlening uit het Oudfrans *vijver*). En *brij* (mnl. *bru*, *bri*) uit **briwa-* (ohgd. *brio*). Ook zaans, westfries *snijen* (maar vgl. ook oostelijk *sniën*, *snijen*) ‘sneeuwen’ mist de w; dit gaat terug op een ablautende vorm met *ě* > *ī* (**snīwan*, *ě*-trap bij de *ō*-trap met *ǣ*: got. *snáíws*, ndl. *sneeuw*; zie 8.6 en deel 2 Vormleer. Met syncope van de w komt ook oostvlaams, westbrabantse *snēan* voor. Zonder w komt ook oostelijk *snee* met varianten voor, waarin de auslautende w al vroeg verdwenen is (zie. par. 2 dit hoofdstuk). Het bovengenoemde *nie* of *nij* zou eveneens met deze syncope in verband gebracht kunnen worden; we moeten dan wel van de verbogen vormen uitgaan. Een enkele keer doet in de afwisseling ook oe mee: vgl. *kloen* naast *klouwen/kluwen* (osa. *kleuwīn*). Zie voor de vormen bij *spuwen* deel 2 Vormleer.

32.5. ou/ooi-wisseling

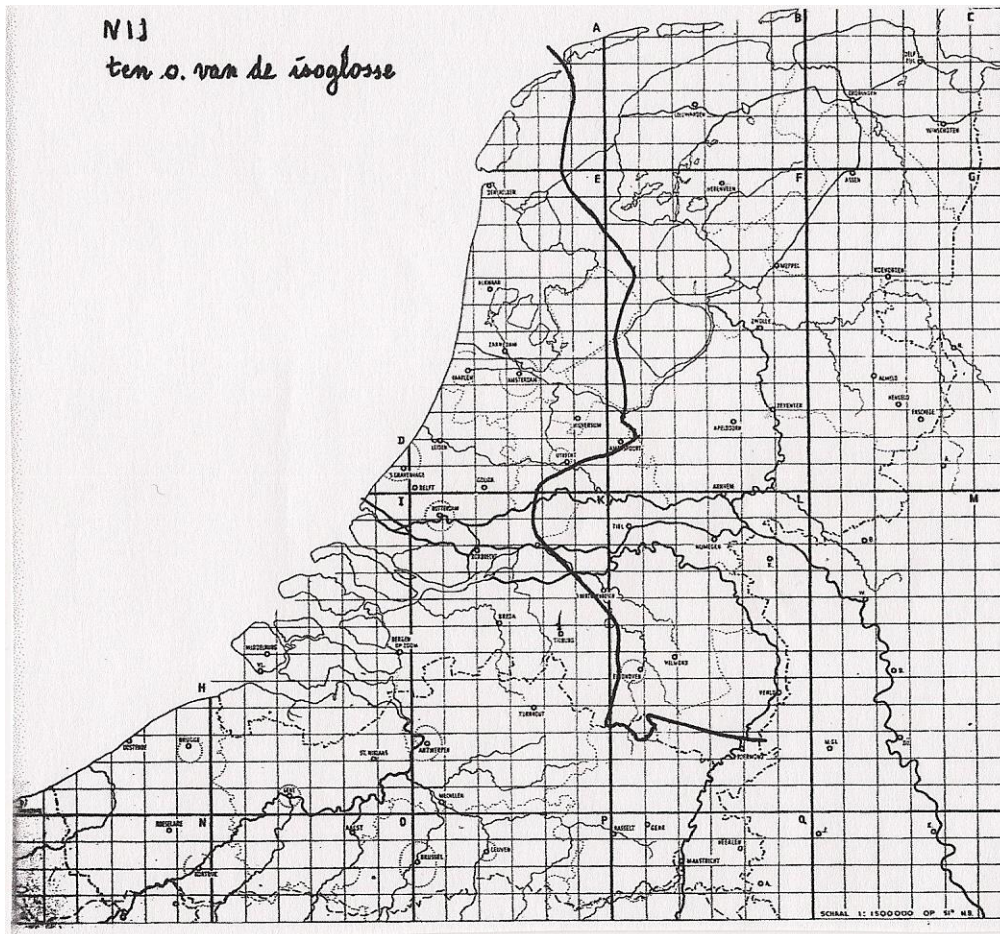
Aparte bespreking verdienen de ggm. verbindingen -*ǣwī* (in de onverbogen vormen) en -*ǣūj-* (in de verbogen vormen). De eerstgenoemde klankgroep ontwikkelt zich via reductie en uiteindelijk wegval van de *ī* tot -*ouw* (dus zonder i-Umlaut die blijkbaar verhinderd werd door de w), de tweede conform 22.3 tot -*ooi*. Ook hier ontstaan in het Middelnederlands doubletten; in het moderne Nederlands vinden we één van beide vormen terug of het verband tussen de beide vormen is verloren gegaan. Een doublet is mnl. *houw* – *hooi* (got. *hawī*, gen. *háujis*), verwant met het werkwoord *houwen*; *hooi* is daarvan overgebleven. Got. *gawī* vinden we terug in *gouw* (*Haspengouw*, *Henegouwen*), got. *gáujis* in (*het*) *Gooi*. Daarnaast komt ook -*go* voor in

Fivelingo, *Hunsingo*, ook als *go-* in *Gorecht* ‘gebied rond Groningen’, uit **gau* dat uit de verbogen vormen is geabstraheerd. De friese vorm is -*ga*, bijv. in *Wolvega*.

Meer voorbeelden:

kouw naast *kooi* (en *kevie* met i-Umlaut uit lat. *cavea*); *Louw*(*maand*) naast *looiën*; (*land*)*ouw* naast *ooi* ‘waterland’ in toponiemen als *Ooipolder*, *Ammersooi*, *Wadenoien* (verwant met -oog in bijv.

Schiermonnikoog en *ei-* in *eiland*, vgl. 10.2); mnl., nog noordbrab. *strouwen* naast *strooien* (got. *stráujan*, pret. *strawida*); mnl. *touwen* ‘gereedmaken’, (huiden) bereiden’, *getouwe* (vgl. *weefgetouw*) naast mnl. *tooy* ‘kleding, opschik’, nnl. *tooiën* (got. *táujan*, pret. *tawida*); *verdouwen* ‘verteren’ naast *dooien* (*verduwen* is hypercorrect volgens *duwen* bij *douwen*; vgl. par. 4 dit hoofdstuk); mnl. *vervrouwen* naast *vervrooyen* ‘verheugen’.

Kaart 36: nij
(uit Weijnen 1991, kaart 73)

32.6. Oorsprong en samenval van *au* en *ou*

De modern nederlandse diftong *ou* [ɔu] (substandaard eerder [ɑu] of zelfs [au]) wordt nog op twee manieren geschreven, als <auw> of als <ou(w)>. De <w> valt in de Auslaut zeker in snelle spraak nauwelijks te horen; tussen vocalen kan hij ook als tussenklank worden opgevat.

Oorspronkelijk was er verschil in uitspraak, <au> ongeveer als [au] en <ou> als [ɑu]/[ɔu].

Verskil kan/kon nog wel in West-Vlaanderen (Veurne-Ieper), Zeeland, Noord-Brabant plus

aangrenzend Belgisch Brabant, Limburg of Holland (Katwijk, Aalsmeer, Zaanstreek) gehoord worden. In het Katwijkse klinkt *flauw* als [flæ.uw] met een combinatie van lange vocaal plus w; op Goeree-Overflakkee kunnen we dan juist een donkere klank horen: *flaow*. De dialectverhoudingen zijn kunnen echter ingewikkelder zijn dan hier in korte trekken is geschetst. Zie voor meer details hoofdstuk 45 passim.

Wanneer de diftong met <au> (vroeger ook wel <aeu>) wordt aangeduid, dan is hij ontstaan uit inlautend āw (zie par. 2 dit hoofdstuk); geval *blauw*. We zien nu af van leenwoorden Latijn als *paus* (uit het Latijn) en *pauk* (uit het Duits). Wanneer hij als <ou> gespeld wordt, dan zijn er de volgende mogelijkheden (met paragraafverwijzing binnen dit hoofdstuk):

1. uit inlautend āw (zie par. 2 en 5): *strouw*, *gouw*;
2. uit ū vóór w en in de Auslaut (zie 27.3): *nou*, *douwen*;
3. uit ī vóór w (zie par. 4): *spouwen* ‘spuwen’;
4. uit iū vóór w (zie par. 4): *blouwen* ‘slaan’;
5. uit ā, ō, ū plus l vóór dentaal (zie hfdst. 31): *koud* (ook *spouwen* ‘splitsen’), *goud*, *schout*;
6. uit owgm. au vóór w (zie 22.3): *schouwen*.

Aantekeningen

Zie Schönfeld p. 61-64 en Weijnen 1991 par. 69 passim. Zie aldaar p. 45-46 voor de regionale varianten van *ooi* ‘vrouwelijk schaap’. Kaart 104 in Berteloot 1983 laat goed zien dat in het 13^e-eeuwse Middelnederlands *nuw* vooral een brabantse-hollandse vorm is en *nieuw* een vlaamse. Zie Pijnenburg 1989 voor middelnederlandse <ouw>-spelling. Zie ook Pijnenburg 1997, 82, waar wordt aangenomen dat bijv. de ontwikkeling van owgm. *niuwi tot *nouwe* via [u:] met daarop volgende diftongering moet zijn verlopen (vgl. onl. *nuwi*); een ontwikkeling via *y* (vgl. *nuwe*) is niet waarschijnlijk. Voor *lij(zijde)* uit *hlewa- zie 23.3. De noordhollandse ē-varianten bij *lauw* en *flauw* kunnen in verband gebracht worden met de representatie van zogenaamde e₁ door een ē-klank (zie 24.5). Voor *erwt* zie kaart 3.20 van Marc van Oostendorp en Anke en Pieter van Reenen in Van der Sijs 2011. In een noordoostelijk gebied komen vormen op ft voor: *erft* enz., in het zuidwesten vormen als *errewéete*. Het Oudsaksisch had *erwit*. Voor de regionale variatie in de uitspraak van *mouw* zie FAND 2 kaart 146. Zie ook de kaarten 198 en 199 in FAND 4 betreffende *erwt* en *tarwe*. Zie verder in dit deel de kaarten 202 t/m 205 voor resp. *spuwen*, *nieuw*, *sneeuwen* en *sneeuw*. Het commentaar bij kaart 92 in FAND 2/3 gaat voor het merendeel van de vormen voor ‘nieuw’ van oorspronkelijke io uit. Zie ook het commentaar bij kaart 203 in dl. 4. Het idee dat de vervanging van *nouw* door *nieuw* als homonymievermijding kan worden begrepen, is afkomstig van Van Loon 2014, 131-132. Zie Van Loon ook voor gevallen als *schaduw* (par. 4.9.2).

33. REKKING, VERKORTING EN CONTRACTIE (INCLUSIEF TOONVERSCHILLEN EN STIJGENDE DIFTONGEN)

(1. *Ersatzdehnungen*, 2. *Rekking in open syllabe met hoofdaccent*, 3. *Rekking vóór consonant(verbindingen)*, 4. *De stamlengte*, 5. *Latere verkorting van vocalen*, 6. *Algemene kenmerken*, 7. *Samenvatting*, 8. *Contractie*, 9. *De limburgse tonen*, 10. *Stijgende diftongen, Aantekeningen*)

In dit hoofdstuk komen rekkingen en verkortingen aan de orde; sommige daarvan zijn al in eerdere hoofdstukken aan de orde geweest en worden hier samengevat. Ook is er een paragraaf (par. 8) gewijd aan contractie (samentrekking c.q. “samensmelting”) van vocalen, welk verschijnsel in feite ook verkorting inhoudt: er verdwijnt namelijk een syllabe. In de vóórlaatste paragraaf komen de limburgse toonverschillen aan de orde. Een plaats daarvoor in dit hoofdstuk is gerechtvaardigd omdat er verband lijkt te zijn met de lengte van de vocalen die erbij betrokken zijn. Om dezelfde reden besteden we in de laatste paragraaf aandacht aan stijgende diftongen.

33.1. *Compenserende rekking (Ersatzdehnungen)*

Compenserende rekking (Ersatzdehnung) houdt in dat een korte vocaal plus nasaal (meestal een n) een lange genasaleerde vocaal wordt waarna de nasalisatie verdwijnt en een lange vocaal overblijft. Deze termen wekken de suggestie dat eerst de nasaal verdwijnt en vervolgens de vocaal gerekt wordt. In feite, zoals uit de omschrijving blijkt, is er sprake van een proces waarbij gelijktijdig iets met de vocaal en met de nasaal gebeurt. In de (voor)geschiedenis van het Nederlands is deze rekking geconditioneerd door een volgende stemloze fricatief. In hoofdstuk 10 is het verschijnsel al vrij uitvoerig behandeld in verband met het Ingweoons. We onderscheiden drie stadia:

1. Compenserende rekking vóór stemloze velaire fricatief (χ). We kunnen deze in het Gemeengermaans plaatsen gezien het feit dat we het resultaat ervan ook in het Gotisch (en het Noordgermaans) terugvinden. Een voorbeeld is got *pāhta* pret. bij *þagkjan* [þaŋkjan]; in het Nederlands beantwoordt hieraan *dacht* bij *denken* met verkorting van de vocaal vóór een consonantcluster, namelijk χt (vgl. ook du. *dachte*). Vormen met ingweoonse δ zijn in 10.4 L2 besproken. Een vergelijkbare vorm is *bracht* bij *brenge*. Beide vormen beslaan voor ingweonismen een opmerkelijk groot deel van het taalgebied. Zie hierover meer in deel 2 Vormleer.
- 2) Compenserende rekking vóór stemloze labiale fricatief (f). Deze blijft beperkt tot het ingweoonse Westgermaans in ruime zin. Een voorbeeld daarvan is in het in 10.2 besproken *vijf* naast zonder rekking du. *fünf*.
- 3) Compenserende rekking vóór dentale fricatief (s of oude þ). Deze compenserende rekking is jonger dan die vóór labiale fricatief en heeft daardoor een beperkter verspreidingsgebied. Ze blijft beperkt tot het ingweoonse Westgermaans in engere zin. (Zie voor het onderscheid tussen oudere en jongere ingweoonse verschijnselen resp. 10.2 en 10.3.) Voorbeelden zijn besproken in 10.3: dialectisch *uus* naast *ons* en *-muiden* in plaatsnamen naast *mond*.

We zouden hier nog een vierde stadium aan kunnen toevoegen. Ook heden ten dage valt het verschijnsel in kwestie te constateren: vgl. de substandaarduitspraak met genasaleerde en lange \ddot{a} vóór s in *kans*, \ddot{e} of \ddot{i} in *mens* of *mins*, δ in *ons* en $[\emptyset]$ in *kluns*. Dergelijke rekkingen met nasalering, ook vóór andere consonanten (vooral dentalen), komen in de dialecten veelvuldig voor. Er blijkt uit dat we met een natuurlijk verschijnsel te maken hebben. Zie verder par. 3 dit hoofdstuk. Oude (maar soms nog dialectische) voorbeelden (maar jonger dan de hierboven besproken

compenserende rekkingen) zijn, telkens ook met vocaalverkorting: mnl. *coste* uit *conste* (pret. bij *connen* ‘kunnen’), *begoste* uit *begonste* (pret. bij *beginnen*); vergelijk ook de sterk gereduceerde plaatsnaam *Rarep* uit *Ransdorp*. Een bijzonder geval is *elkaar* uit *elkander* waarvoor we compensatorische rekking (> *ǣ*), gevolgd door denasalering (> *ā*), d-syncope en contractie van de beide laatste syllaben moeten aannemen.

Zie voor enkele vormen met compenserende rekking in de Wachtendonckse Psalmen 13.3

Andere voorbeelden. Vóór stemloze velaire fricatief : got. *fāhan* naast ndl. *vangen*, zo ook got. *hāhan* naast ndl. *hangen*; got. *þeihs* ‘tijd’ naast ndl. *ding*; got. *þreihan* naast ndl. *dringen*; got. *hūhrus* naast ndl. *honger*; got. *jūhiza* comparatief bij *juggs* en naast ndl. *jong*; got. *þūhta* pret. bij *þūgkjan* – mnl. *dochte* (met verkorting) bij *dunken* (nu ook analogisch *dunkte*). In de vormen zonder compenserende rekking volgde op vocaal plus n oudtijds als gevolg van de Wet van Verner (36.1.4,36.8) een stemhebbende obstruent: ŋ <ng> gaat terug op [ng] (inf.pres. *vangen*, *hangen*, *dringen* zijn overigens analogische vormen).

Vóór stemloze labiale fricatief f: mnl. *sochte* met ingweoonse *ō*, eng. *soft* id. (beide met vocaalverkorting), mnl. *sachte* (idem, maar nog mbrab. *saechte*), mod.ndl. *zacht* (idem), oudnnl. (Kiliaen) *sa(e)ft*, *saecht* (beide met lange vocaal), fri. *sêft* (idem) met i-Umlaut plus ontronding (vgl. *geese* hieronder) naast du. *sanft*. Sommige vormen vertonen overgang van ft in *χt* (zie 36.4.1).

Vóór stemloze dentale fricatief s: zuidholl. *boes* ‘koestal’, fri. *boas(doar)* ‘grote schuur(deur)’, eng. dial. *boose* ‘dierenstal’ (alle drie met een vocaal die op *ō* uit ingw. *ō* teruggaat), ono. *bāss* (ook met comp. rekking) ‘hok in koeienstal’ naast got. *bansts* ‘schuur’, mnl. *banste* ‘korf’, ndd. *banse* ‘korenschuur’; ndl. *duist* ‘grasachtig onkruid’ eng. *dust* ‘stof’, fri. *dúst* ‘hoofdschilfer’ (beide met verkorting) naast mnl. *donst*, ndl. *dons*, hgd. *Dunst*; eng. *goose* (oe. *gōs* <*gōns met ingweoonse *ō*), misschien de plaatsnaam *Goes* <*gus-aha* ‘ganzewater’ (8e eeuw; vgl. ook wvla. *Goesvoorde* en zeeuws *Goeshoek*) naast ndl. *gans*, du. *Gans*; zie ook de plaatsnaam *Oegstgeest* in 10.6 (casus). De engelse meervoudsvorm *geese* vertoont i-Umlaut plus ontronding gevolgd door vernauwing (meer gesloten worden): *ǣ* > ingw. *ō* > *ō* (compenserende rekking) > [ø:] door i-Umlaut > *ē* met ingweoonse ontronding > *ie* door vernauwing.

Vóór stemloze dentale fricatief þ: eng. *other*, oorspronkelijk met *ō*, naast ndl. du. *ander*; zeeuws *smoeë* <*smoede* met d-syncope) ‘zacht’, eng. *smooth* uit ggm. **smanþ*, bij i-Umlaut enz. zeeuws *smieë* (vgl. *geese*); mnl. *swide* ‘sterk’, ook als element in plaatsnamen, bijv. in oudholl. *Suit(hardeshaga)*, ofri. *swīthe*, osa. *swīde* ‘hevig, sterk’, zaans *swiet* ‘flink, voorspoedig’ naast ndl. *ge-zwind*, got. *swinþs*; eng. *tooth* met *ū* uit *ō* uit ingw. *ō* (met i-Umlaut enz. *teeth*, zie *geese*) naast ndl. *tand*, du. *Zahn* uit ohgd. *zand*.

De overgang van pregerm. *ō* in *ǣ* (18.2) moet vóór de compenserende rekking plaatsgevonden hebben. De *ǣ* die gerekt wordt (got. *þāhta*), .an op *ō* teruggaan: vgl. got. *þagkjan* met vroeg-lat. *tongēre* ‘weten’. Ook de overgang van ggm. *ě* in *ī* vóór nasaal plus consonant (19.3) moet ouder zijn omdat de voorbeelden met door compensatorische rekking ontstane *ī* oorspronkelijk *ě* hadden (voor *ding* komen we bijvoorbeeld bij de pie. wortel **tenk-* terecht). Omdat vóór nasaal plus consonant alleen *ī* voorkwam en ook alleen *ū* (en niet *ō*; zie 20.4) bleef de compenserende rekking tot drie vocalen beperkt: *ǣ*, *ī* en *ū*. Ook de overgang van pregerm. *ā* in *ō* is ouder: de door compenserende rekking ontstane *ā* wordt geen *ō* meer. We hebben *ō* > *ǣ* en *ā* > *ō* op de overgang van Pregermaans naar Protogermaans geplaatst en *ě* > *ī* in het Gemeengermaans. Als we aannemen dat de compenserende rekking vóór *χ* ook in het Gemeengermaans thuis hoort, dan moet deze vrij laat geplaatst worden. Ze sluit dan in tijd tamelijk dicht bij de compenserende rekking vóór *f* aan terwijl deze zich op haar beurt dicht bij die vóór *s* of *þ* bevindt.

Ook het Scandinavisch vertoont sporen van de rekking vóór *f*, [*þ*] en *s*. Een voorbeeld voor de positie vóór *s* is het hierboven al genoemde *bāss*; een ander voorbeeld is ono. *áss* ‘god’ uit **ans* dat in het Ingweoons met verandering van *ǣ* in *ō* vóór *n* in **ons* verandert en met compenserende rekking in *ōs*. Met latere verandering van *ō* in *oe* vinden we dit terug in de plaatsnaam *Oegstgeest* (10.6 casus). Het blijkt dat er in de tijd van de compenserende rekkingen nog niet een scherpe tegenstelling tussen West- en Noordgermaans bestond.

33.2. *Rekking in open syllabe met hoofdaccent*

Deze rekking is in de voorafgaande hoofdstukken al verschillende malen aan de orde gekomen. We verwijzen hiervoor naar 18.4, 18.8.1, 19.4 en 20.4. Met een engelse term wordt wel van *Open Syllable Lengthening* gesproken, met een afkorting *OSL*, in het Nederlands eventueel te interpreteren als *Open Syllabe verLenging*. Het gaat hierin uiteraard over één proces dat we in de hoofdstukken 18 e.v. in het Oudnederlands hebben geplaatst. We moeten hierbij vooral aan de eindfase van dit stadium denken, eventueel ook aan het begin van het Middelnederlands. De OSL houdt in dat iedere korte vocaal in open syllabe met hoofdaccent wordt verlengd: $\check{a} > \bar{a}$, $\check{e} > \bar{e}$, $\check{i} > \bar{i}$, $\check{u} > \bar{u}$, $\check{o} > \bar{o}$ (voor bijzonderheden zie de genoemde paragrafen). In een formule:

$$[-\text{lang}] > [+ \text{lang}] - \# \text{C}(1x) \\ [+ \text{hoofdaccent}]$$

De rekking is een vrij natuurlijk verschijnsel: een open syllabe met een sterk hoofdaccent vraagt als het ware om een lange vocaal. Toch kan dit niet helemaal de verklaring zijn: de rekking vindt namelijk pas eeuwen na de gemeengermaanse accentverandering plaats. We zouden aan de volgende verklaring kunnen denken. Aanvankelijk was er voor het bewustzijn nog van een duidelijke morfeemstructuur sprake. De vorm got. *dagōs* ervoer men als opgebouwd uit een stam *dag-* plus een genitiefuitgang *-os*. Vergelijk ook de werking van de wet van Sievers in het Gotisch bij de masculiene a-stammen: het is de lengte van de stam die bepaalt of <eis> dan wel <jis> volgt: *haírdeis*, *harjis*. Toen de reductie voortschreed, ging de syllabestructuur domineren: onl. *da-ga* (een geval van reïnterpretatie). Omdat in het Germaans een voorkeur bestond voor een syllabe met twee morae (tijdseenheden) na de eventuele *onset* (het consonantisch begin) bestond, werd de \check{a} van *da-ge* gerekt. In *gas-te* (got. *gast-eis*) was de voorkeursyllabe al gerealiseerd en hoefde dus geen rekking op te treden. Ook in *zoe-ken* (ggm. *sok-jan* met \bar{o}) en *bou-wen* (ggm. *bū-an*) was er al van een voorkeursyllabe sprake. De eerste syllaben van *da-ge*, *gas-te*, *zoe-ken*, *bou-wen* hebben na de rekking dezelfde lengte gekregen. In *backer* = *bak-ker* had het Middelnederlands nog een geminaat (kk), met *bak-* dus als eerste ayllabe. Over de latere geminatenverkorting en de eventuele gevolgen daarvan voor de syllabestructuur zie 36.3.1. De rekking ging aan de sjwa-apocope vooraf waardoor later gerekte vocalen in gesloten syllabe konden komen te staan: *van dage* > *vandaag*. Het verschil tussen gerekte en niet-gerekte vocaal kon door Ausgleich verdwijnen. Opvallend daarbij is dat vóór stemhebbende obstruent de alternantie bewaard gebleven is, althans bij de substantieven: vgl. *staf* – *staven*, *god* – *goden*, *dag* – *dagen*, maar vergelijk daarnaast de adjectieven *gladde* en *radde*. Een stemhebbende obstruent is bevorderlijk voor de lengte of houdt deze beter vast. De analogie wordt hier dus door een fonologische factor doorkruist. Vergelijk daarnaast met stemloze obstruent *schip* – *schepen* maar *schipper* i.p.v. *scheper* (niet te verwarren met *scheper* bij *schaap*), en met liquida *spel* – *spelen* (met daarnaast het vrij jonge *spellen* met betekenisverschil) maar *getal* – *getallen* (met de \bar{a} nog in de staande uitdrukkingen *in groten getale* en *ten getale van*). Meestal past de verbogen vorm zich bij de onverbogen aan maar in *staaf* – *staven* (met betekenisverschil naast *staf* – *staven*) is het omgekeerde gebeurd. *Staf* – *staaf* is een voorbeeld van een doublet. Zie voor meer voorbeelden de genoemde paragrafen. In *tamme* kan de m verkortend hebben gewerkt (vgl. par. 5 dit hoofdstuk). In het Middelnederlands kon de rekking over de woordgrens heengaan: vgl. bijv. *waest* ‘was het’ (< wā-sæt <was-ōt). Ook in het geval van svarabhakti kon dat gebeuren: vgl. *arem*, *aerm* ‘arm’ maar hierbij moet toch ook de r een rol gespeeld hebben (vgl. 31.3.2 onder punt 4)). In het laatste geval kunnen we de vormen nog in dialecten terugvinden.

In het Duits heeft als gevolg van de Hoogduitse Klankverschuiving waardoor in eerste instantie geminaten ontstonden, de rekking een minder sterke doorwerking gehad: vgl. ndl. *rapen, eten, maken, breken* met du. *raffen, essen, machen, brechen*. Geminatie vóór onmiddellijk volgende l of r verhinderde de rekking in *Himmel, Hammer, Kammer; Blätter, Götter* enz.; ook in het Nederlands komt deze geminatie voor met dus behoud van de korte vocaal, zij het minder regelmatig: zie 36.3.2 In het Duits heeft regelmatig Ausgleich plaatsgevonden: vgl. *Tag – Tage* beide met *ā*, *lahm – lahme* idem, *Weg – Wege* beide met *ē* (maar bijwoord *weg* met *ě*), ook *Stab* met *ā* naar analogie van de lange Umlautsvocaal in *Stäbe*.

33.3. Rekking vóór consonant(verbindingen)

Vóór r of r plus vooral dentaal treedt veelvuldig rekking op; zie hiervoor 31.3.2. Een geval vóór enkele n op het eind is de vlaamse uitspraak van *man*. In par. 2 dit hoofdstuk is de hedendaagse rekking (plus nasalering), bekend o.a. van het Hollands, vóór n plus s genoemd. Het is vooral deze combinatie die rekkend (en vaak ook licht palataliserend) werkt. In de dialecten vinden we talloze gevallen van rekkingen, vóór n plus (vooral) dentaal (met ook nasalering) maar ook wel vóór l of s plus (vooral) dentaal. Voor n plus s resp. t met nasalering vergelijk westbrabants *kāās* ‘kans’ en *kāāt* ‘kant’. In het algemeen zal er eerder rekking vóór een stemhebbende dan vóór een stemloze obstruent optreden (vergelijk het in de vorige paragraaf opgemerkte)..

Enkele voorbeelden. Het dialect van de Bommelerwaard heeft niet alleen *gaans* maar ook *aander, aas, waasse, gaast*; het heeft ook zoals veel Brabants en Limburgs rekking vóór *χt* <cht>, bijv. in *aacht*, een cluster waarvóór ook verkorting kan optreden (zie volgende paragraaf). In het zuidoostelijke Limburgs gaat de rekking gepaard met wegval van de *χ* gepaard (of moet dit andersom geformuleerd worden?): *nacht* > *naat*. Het heeft verder zoals veel dialecten in het centrale midden (zie 19.6 punt 1) rekking van *ī* (soms uit *ě*) vóór n plus dentaal: vgl. *kijnd, vijnster* (plus diftongering). Vergelijk in dit verband ook ouder nnl. *kijeren* uit *kinderen* (evenzo diftongering van *ī* en in de laatste vorm ook syncope van *d*). Het Maastrichts kent rekking vóór n plus k: *daank, gaank*; het heeft ook *aa* in *daag* maar deze *aa* is uit analogie naar het meervoud te verklaren (vgl. du. *Tāg – Tāge*). Voor het Gronings vinden we rekking vóór l plus dentaal vermeld: *òòld* ‘oud’. Zie voor utrechts *haand* kaart 37. In het Utrechts is in het algemeen de uitspraak van de *ā* (vgl. 18.9) niet alleen [a]-achtig (meer open) maar ook ietwat verlengd: men woont in de stad op de *Ouwegraach* (18.1). Vóór m plus consonant treedt betrekkelijk weinig rekking op. Ten slotte: rekking kan met een lichte diftongering gepaard gaan; op de verlengde vocaal volgt dan een lichte sjwa, een zogeheten naslagje. Een voorbeeld daarvan is *bel* zoals dit woord in Zeeland of Oost-Vlaanderen kan worden uitgesproken. Zo’n naslagje kan ook ontstaan wanneer de vocaal al lang was, bijv. in *scheel* (eveneens vóór l).

33.4. De stamlengte

In het Protogermaans bestond er een zekere aversie tegen al te lange wortels, met een lange vocaal of diftong gevolgd door twee consonanten. De gevolgen hiervan zijn in het latere Germaans terug te vinden. Uitzonderingen in het hedendaagse Nederlands als *eend* (< ggm. *anit), *vriend* (got. *frijonds*), *eind(e)* (< *ende*, got. *andeis*) zijn later ontstaan. De genoemde uitzonderingen zijn met syncope, contractie of anderszins te verklaren: in *eend* is na Umlaut en rekking van de stamvocaal de sjwa (< -i-) gesyncopeerd, in *vriend* heeft contractie van de beide syllaben plaatsgevonden (vgl. par. 8 dit hoofdstuk) en in *eind* is de ei aan (latere) middelvlaamse diftongering toe te schrijven (vgl. 19.6 punt 1). Naast *vriend* komt echter *vrind, vrund* met verkorting voor en evenzo naast *eind end* met oude *ě* en naast *eend* dialectisch *end* (twents *ende*; du. *Ente*). Vergelijk ook *bempt* naast *beemd* (vermoedelijk een oude samenstelling) en *vremd*

voor *vreemd* dat dialectisch wijd verspreid is (maar niet in Holland, Oost-Limburg en Utrecht voorkomt). Deze verkortingen gaan in de richting van de voorkeurssyllabe. Schijnbare uitzonderingen zijn flexievormen of afleidingen als *maak-t*, *meen-t* enz. (met -t uit -et), *buur-t*, *beur-t* (beide met oud -t-suffix); in de volgende paragraaf maken we echter kennis met dialectische vormen als *makt* (3e pers.sg.pres.). De regel heeft vooral betrekking op de lengte van de *stam* (*wortel*) maar er zijn dus gevallen waarin hij over de morfeemgrens heen werkt.

Een oude uitzondering is pgm. *bēüst- (ndl. *biest*); de consonantcluster st gedraagt zich echter evenals sp en sk vaak als één consonant, bijvoorbeeld ook bij de reduplicatie in het Gotisch; zie 6.1.3.4 b. (vgl. ook nog *geest*, *kroost*, *oost* enz.). Een voorbeeld is ook *haast* (met -st) waarvoor we in het Gotisch een vorm met -fst- vinden: *haifst-s* ‘strijd’. Een geval als *naast* is op syncope terug te voeren (osa. *nāhist*); hieraan moeten we ook denken bij gevallen met ft of χt: *hoofd* (uit *hovet*), *ooft* (mnd. *ovet*), *deugd* (mnl. *doghet*), *maagd* (mnl. *maghet*), en vgl. verder *naakt* uit mnl. *naket* (got. *naqaps*). Later ontstane uitzonderingen zijn ook de analogische preterita *wierp*, *zwierf*, *hielp* enz. (zie deel 2 Vormleer); hierbij moet echter worden opgemerkt dat de ie tamelijk kort is, en svarabhakti het probleem oplost doordat rp enz. een aparte syllabe wordt. Verdere voorbeelden zijn ontleningen, met steeds de vocaal vóór dentaal of dentale combinatie, als *preuts*, *schaatsen* uit het Frans, *beitsen* uit het Duits en *loods* uit het Engels (alle vier met -ts), gevallen met paragogische t als *eelt* (met onduidelijke etymologie) of *fielt* uit fra. *vil* en een geval als *biels* (< fra. *bille*, een als enkelvoud opgevat meervoud). Verder noemen we hier nog al die gevallen waarin rekking van de vocaal vóór r plus consonant heeft plaatsgevonden (zie 31.3.2). Bij de acceptatie van deze uitzonderingen (ook van die met r plus consonant) kan van invloed geweest zijn dat men gewend was geraakt aan flexievormen als *maakt* (oorspronkelijk *maket*). Verder kan van invloed zijn geweest dat het Nederlands, in ieder geval het Hollands en het Standaardnederlands (behalve vóór r) de echt lange vocalen intussen was kwijtgeraakt (zie par. 6 dit hoofdstuk).

De genoemde aversie tegen lange wortels kan verband houden met een belangrijke verkorting die al in een heel vroeg stadium van het oude Germaans moet hebben plaatsgevonden, mogelijk zelfs al eerder in het hele Indo-europees maar dan wel met uitzondering van het Indo-iraans, namelijk de *morareductie*. Als gevolg daarvan ontstond de regel dat binnen een wortel (*stam*) gerekend vanaf de vocaal slechts drie *morae* (= tijdseenheden) mochten voorkomen. Voor de *stam* betekende dat twee *morae* wanneer er nog een syllabe volgde. Vergelijk wat in par. 2 dit hoofdstuk naar aanleiding van de rekking in open syllaben is opgemerkt. Een korte vocaal of consonant vertegenwoordigde één mora, een lange vocaal of diftong of een eventuele geminaat twee *morae*. Zo vinden we *wēnt (vier *morae*) uit pie. *h₂weh₁nt- als *wēnt* (drie *morae*) in lat. *ventus* ‘wind’ terug en als *wīnd-* (idem) in got. *winds*, ndl. *wind*, steeds met verkorte vocaal. Bij afbreking krijgen we *win-de*, met de voorkeurssyllabe win-.

33.5. Latere verkorting van vocalen

Verkorting van vocalen komt in latere fasen verspreid voor. We hebben daar hierboven al enige voorbeelden van gezien. Verkorting gaat ook altijd met een kwalitatieve verandering gepaard: een eventueel diftongische karakter verdwijnt en de vocalen worden over het algemeen ook meer open en gaan naar het midden van de articulatorische ruimte toe.

Het is ook nu niet de bedoeling om een naar volledigheid tenderend overzicht van de verschillende gevallen en de regionale spreiding te geven. We beginnen echter met twee gevallen waarin tamelijk regelmatig verkorting is opgetreden:

1) vóór χ t <cht>: *bracht*, *dacht*, *docht* (*achterdocht*), *zacht* (vgl. par. 1 dit hoofdstuk; steeds van door compenserende rekking ontstane lange vocaal), verder *dicht* (met owgm. \bar{i} ; eng. *tight* met diftongering), *licht* ‘niet zwaar’ (met eveneens owgm. \bar{i} ; du. *leicht*, eng. *light*, beide met diftongering), *licht* subst. en adj. ‘niet donker’ naast *luchter* en *verluchten*, resp. met verkorting van *ie* of *uu* uit owgm. *io/iu* (got. *liuhap*), *ochtend* (got. *ūhtwo*), *vocht* (eveneens met owgm. \bar{u} ; du. *feucht* met i-Umlaut via \bar{y}), *vracht* (uit pgm. **fra-aiχti-*, verwant met *eigen*), *kocht* met χ t uit ft (< pt bij *kôpen* (leenwoord uit het Latijn: *caupō* ‘handelaar’), *verknocht* eveneens met χ t uit ft (< pt) bij *verknopen*, *zocht* met χ t uit kt bij *zoeken* (met verkorting van oude \bar{o} of daaruit ontstane *oe*; got. *sokjan*), *gerucht* met χ t uit ft (< pt) bij *roepen* (met verkorting van \bar{o} of *oe* plus i-Umlaut onder invloed van oud ti-suffix c.q. spontane palatalisatie), *zuchten* met χ t uit ft (met verkorting van \bar{u} plus i-Umlaut c.q. spontane palatalisatie; vgl. ohgd. *sūfteōn*, du. *seufzen* zonder verkorting maar met i-Umlaut via \bar{y}). Zie voor de verandering van ft in χ t (al eerder genoemd) zie 36.4.1, voor die van pt in ft en van kt in χ t zie 36.1.3.

2) verkorting vóór m: *jammer* naast mnl. *jamer*; *immer* uit **iemēr*; *blom* naast *bloem* (got. *bloma*); *dommekracht* (*dom*, verkort uit *doem*, oe-relict bij *duim*, vgl. 27.7; volksetymologisch met *dom* adj. in verband gebracht); *kommen* naast *komen*; *krummel* naast *kruimel*; *verdommen* naast *verdoemen* (got. *domjan*). Bij *gramme* ‘boze’ (vgl. *gramschap*), *lamme* adj., *tamme* kan de korte vocaal aan de m worden toegeschreven of uit analogie naar de onverbogen vorm (*gram*, *lam*, *tam*) worden verklaard. In het Middelnederlands vinden we met vocaal vóór m soms een vorm als *comen* op een vorm als *bloemen* rijmen wat op de een of andere manier op eenzelfde uitspraak wijst. De frequente verkorting vóór m is opvallend. Houdt ze verband met de relatieve sterkte van deze nasaal?

Verkorting kan vóór verschillende (enkele) consonanten optreden, vóór k: holl. *dik* ‘dijk’ en *buk* ‘buik’ (wijd verspreid is *ok*), vóór p: holl. -kop in plaatsnamen als *Papekop* (bij -koop ‘gekocht land’ in *Boskoop*, *Nieuwkoop*), vóór t: culemborgs *kwet* ‘kwijt’, vóór γ : holl. *genog*, vóór r: brugs *zùr* voor *zuur*, vóór l: wvla. *dwil* ‘dweil’, vóór ng: wvla. *tring* ‘trein’ met ook velarisering van de n (vgl. 38.4). Voor brabantse dialecten, die nog steeds duidelijk lange vocalen hebben, wordt verkorting genoemd vóór p, m en k, in het algemeen vóór labialen of velairen. Vóór m is de verkorting vrij regelmatig zoals we hierboven gezien hebben. Soms is het niet zeker of er verkorting is opgetreden danwel of een korte vocaal bewaard is gebleven, bijv. in *botter*, *butter*, vóór t of tr, naast *boter* (< lat. *butyrum*). Afgezien van laatstgenoemde positie is het opvallend dat verkorting vooral vóór stemloze occlusief optreedt en daarbij dan weer vooral vóór velair (k). Het is een fonetisch gegeven dat een vocaal langer is vóór een stemhebbende obstruent dan vóór een stemloze: vgl. eng. *had* met *hat*. In vorige paragrafen hebben we al gezien dat vóór een stemhebbende obstruent gemakkelijker rekking kan optreden. Verkorting vóór stemloze obstruent kan de omgekeerde parallel daarvan zijn.

Ingrijpender is de verkorting vóór consonantcombinaties inclusief geminaten, vooral vóór χ t (zie hierboven). Ook hier hebben we weer de ontwikkeling in de richting van de voorkeursstam, voor zover het althans oudere verkortingen betreft. Vergelijk holl. *most* uit *moest* (got. *mosta*), *elf* (got. *áinlif*), *stond* bij *staan* (zie deel 2 Vormleer), *vet(s)* uit **fēttas* (< **fētídās* gen.sg. met syncope volgens Sievers: 17.2; pgm. **fāit-*) (met analogisch de onverbogen vorm *vet*). Diverse vormen laten echter zien dat de verkorting niet per se hoeft plaats te vinden: vgl. *twaalf* (got. *twalif*) naast limburgs *twelf* (zuidkempisch *twùlf* met ronding); *eend* (ohgd. *anut*, *anita*) naast tw. *ende* (reeds

genoemd; ook in Noord-Brabant, op de Veluwe en verspreid in Overijssel); omgekeerd *elf* naast mnl. *elevene*. Voor de korte vocaal in bijv. twents *ettn* zie 20.8.1. En voor verkortingen in werkwoordsvormen (pres.indic.) zie deel 2 Vormleer.

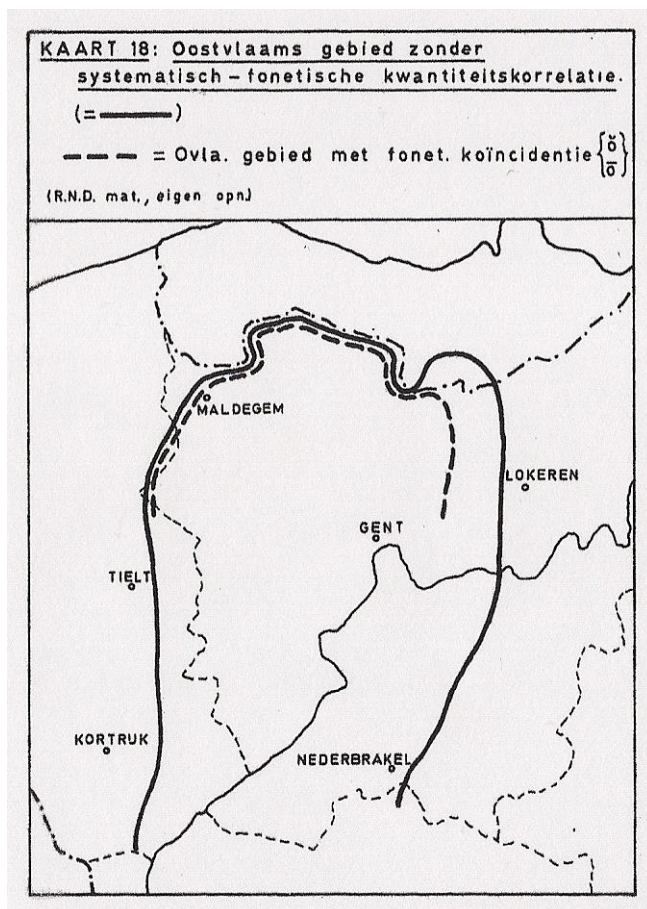
De vraag is wanneer de verkortingen hebben plaatsgevonden. Vormen als *elf/elve*, *stont*, *vrint*, *vrunt* zijn in ieder geval al middelnederlands. Belangrijk is de relatieve chronologie. Voor *dik* en *buk*, die al 17^e-eeuws zijn, ligt het voor de hand om aan te nemen dat de verkorting plaatsvond toen er in deze vormen nog sprake was van een monoftong. Het zijn dus de oude monoftongen \bar{i} en \bar{y} die verkort zijn. Bij culemborgs *kwet* kunnen we denken aan verkorting van een secundaire monoftong \bar{e} uit *ei*, dus ná de diftongering. Antwerps *mòkt* voor *maakt* kan erop wijzen dat we de verkorting na de overgang van \bar{a} in \bar{o} moeten plaatsen; westvlaams *brat* ‘braadt’ wijst echter op verkorting vóór die overgang.

Een tamelijk homogeen verkortingsgebied omvat het grootste deel van Antwerpen (provincie), Vlaams Brabant, Zuidoost-Vlaanderen, het oosten van Noord-Brabant en West-Limburg. Vooral de Meijerij is een typisch verkortingsgebied. Er vindt daar algemene verkorting plaats vóór enkele consonant gevolgd door -el, -er, -en (ook wel -em, -ek, -ech): *lippel*, *hammer*, *torre* ‘toren’; de tweede syllabe mag dan echter geen flexie-uitgang zijn. Dergelijke vormen zijn o.a. ook van het zuiden van het Land van Waas bekend terwijl vormen als *botter* en *butter* voor ‘boter’ zeer algemeen zijn zoals ook *krummel* naast *kruimel*. De algemene verkortingsneiging van de Meijerij vinden we ook in vormen als *bos* ‘baas’, *stig* ‘steeg’. Voor gevallen als *bessem* naast *bezem* zie 36.3.2

33.6. Algemene kenmerken

Een dialect waarin het lengteverschil, door rekking van korte vocalen en verlenging van lange, geheel verdwenen is, is het (vooral westelijke) Oostvlaams. De vocalen daarin zijn noch echt lang noch echt kort; in het Gents zijn ze echter lang geworden. De lengte wordt afgemeten aan wat omringende dialecten laten horen. Een dergelijk algemeen kenmerk kan (fonetisch of impressionistisch) uiteraard alleen maar vastgesteld worden door vergelijking met de standaardtaal of met omringende dialecten. Zie kaart 37. Over het Culemborgs wordt ons medegedeeld dat alle vocalen daarin net iets langer zijn dan in de standaardtaal. In de plattelandsdialecten rond Gent komen eveneens duidelijk lange vocalen voor maar dan geconditioneerd: alleen na syncope van een volgende consonant (γ , η , w en j); vóór v en z zijn de vocalen ook iets langer.

De nederlandse standaardtaal (althans in het noorden) kenmerkt zich in vergelijking met het Duits (dat duidelijk lange vocalen heeft) als een taal waarin lengte een minder belangrijke rol speelt. Behalve vóór r zijn de lange vocalen niet echt lang, eerder halflang; de *ie*, *uu* en *oe* zijn zelfs opmerkelijk kort, in ieder geval in gesloten syllabe. In distributioneel opzicht gedragen deze drie zich echter als (half)lange vocalen: ze kunnen bijvoorbeeld in de Auslaut voorkomen (*wie*, *nu*, *doe*) terwijl de korte vocalen behalve in enkele interjecties (*bah*, *hè*, *gò*) dat niet kunnen. Er bestaan tussen de (half)lange en korte vocalen ook kwalitatieve (articulatorische, akoestische) verschillen voor: vgl. \bar{i} (of \bar{e}) met \bar{e} , \bar{u} met \bar{o} , \bar{o} met \bar{o} en \bar{a} met \bar{a} . Om al deze redenen wordt er in articulatorisch opzicht wel van een verschil in spanning gesproken: de korte vocalen zijn ongespannen, de (half)lange gespannen. Voor het gehoor (auditorisch) is er een verschil in *timbre* (klankkleur): zo is de *aa* niet alleen langer dan de \bar{a} maar klinkt hij ook iets anders (“helderder”, “minder dof”). Dat hangt mede af van de openingsgraad en de plaats tussen vóór en achter: de *aa* is meer open en meer vóór, de \bar{a} is minder open en wordt ook iets meer naar achteren gearticuleerd. Enzovoort.

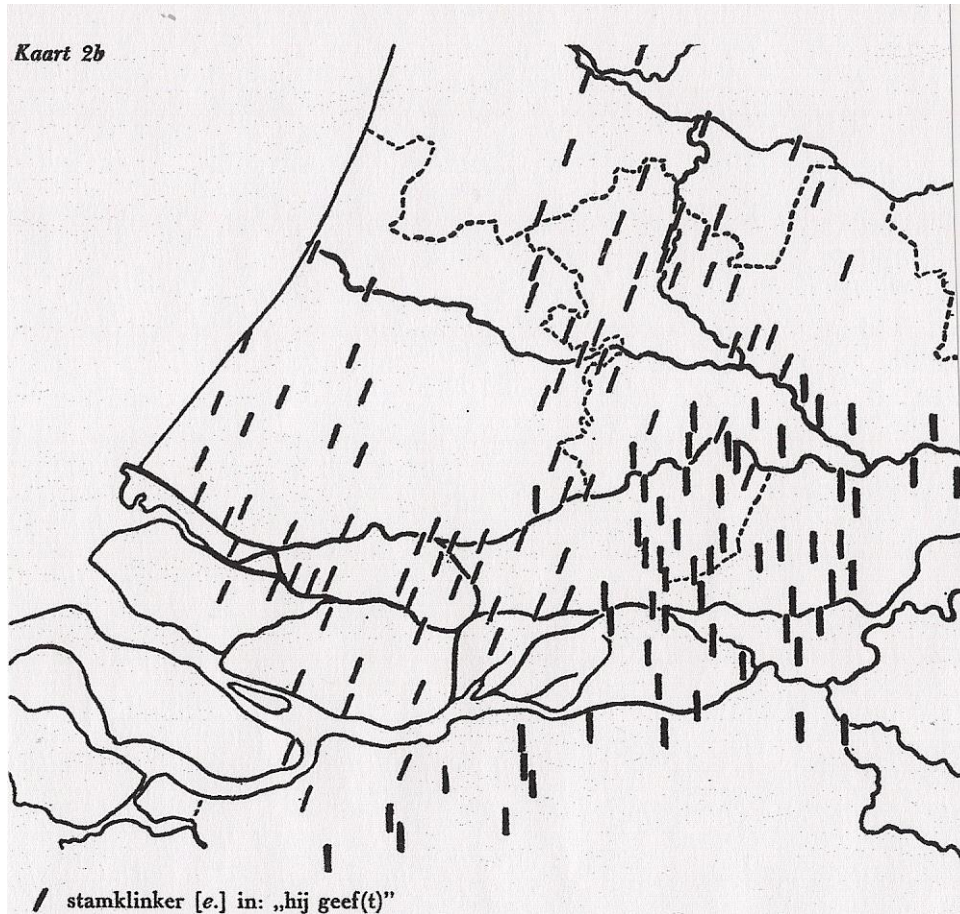
Kaart 37: oostvlaams gebied zonder systematisch-fonetische kwantiteitscorrelatie (Taeldeman 1978, kaart 18)

Het verschil wordt ook wel in syllabische termen beschreven: de “korte” vocalen worden *scherp gesneden*, namelijk door de volgende consonant (ze zijn *gedekt*), de lange *zwak gesneden* (ze zijn *ongedekt*). Op het op deze wijze geformuleerde verschil komen we in 36.2 terug.

De door rekking ontstane vocalen kunnen halflang geweest zijn; de oorspronkelijk lange vocalen hebben zich daaraan dan aangepast. Er kan verband zijn tussen de verkorting van de lange en de “ontspanning” van de korte vocalen (voor zover deze ooit gespannen waren). Zo werd, met een lichte velarisering, [a] tot à [ɑ], anders dan in het Duits: vgl. *Damm* – *dam*, en zo werd, met verwijding (verlaging) [i] tot ì [ɪ], [y] tot ù [ø] en [u] tot ó [o], eveneens anders dan in het Duits: vgl. *dick* – *dik*, *Glück* – *geluk*, *dumm* – *dom* (reeds vermeld resp. in 18.3, 19.4 en 20.5). (Het Duits heeft overigens niet precies [i], [y] en [u] maar klankwaarden die tussen [i] en [ɪ], [y] en [u] en [u] en [o] in liggen.) De ontspanning van de korte kan de (relatieve) verkorting van de lange mogelijk gemaakt hebben of omgekeerd. Zie over het al dan niet gespannen zijn, in verband met volgende consonanten, ook 36.3.

Het beeld dat de dialecten vertonen, is wisselend. De meeste ervan komen overeen met de standaardtaal, in die zin dat er sprake is van een gecombineerd lengte/spanningsverschil. Er zijn echter ook vele dialecten waarin het lengteverschil een rol speelt. Het limburgse dialect van Roermond levert drietallen als *min* [ɪ] ‘minder’ – *mien* [i] pron.poss.fem. en pl. en *mien* [i:] id. in

bijv. *de mien* ‘de mijne’. Voor een goed begrip: in de beide laatste gevallen is er sprake van de stoottoon; het is dus niet het toonverschil dat (mede) betekenis-onderscheidend werkt. Het meijerijse dialect van Zeeland (een dorp aan de rand van de Peel) is een voorbeeld van een dialect met een consequent lengteverschil. Alle vocalen en diftongen komen daarin zowel kort als lang voor: *pad* (kort) ‘voetpad’ – *pad* (lang) ‘dier’, *berg* (kort) znw. – *berg* (lang) ww., *stael* (kort) ‘stel’ – *stael* (lang) ‘steil’, *voren* (kort) bw. – *voren* (lang) ‘na verandering tegenvallen’; *auwer* (kort) ‘ouder’ – *auwer* (lang) ‘ouderdom’ enz. Het resultaat zijn $24 \times 2 = 48$ fonemen, waarbij iedere klankkleur twee keer voorkomt.

Kaart 38: *gift*, met verkorte vocaal (verticale streepjes)
(uit Daan en Heeroma 1965)

33.7. *Samenvatting*

De in dit hoofdstuk besproken veranderingen laten (uiteraard hypothetische) tendenzen zien die soms tegenstrijdig met elkaar kunnen zijn en zich ook in de dialecten op verschillende manieren kunnen manifesteren. Behalve (1) de oude tendens om de stam herkenbaar te houden (c.q. de morfologische geleding; zie par. 2 dit hoofdstuk), zijn er (2) fonetische tendenzen (assimilaties) en is er (3) de tendens in de richting van een geprefereerde syllabe. In een vorm als * $\text{p}\alpha\chi\text{-ta}$, later door compenserende rekking * $\text{p}\tilde{\alpha}\chi\text{-ta}$ prevaleert in eerste instantie de morfologische geleding: stam plus suffix (1); later vindt verkorting plaats met als resultaat het syllabisch wenselijke *dach-te*. Van dergelijke verkortingen vóór consonantcombinaties hebben we vele voorbeelden gezien. Ook rekking, namelijk de OSL, kan zoals we

gezien hebben, een syllabisch wenselijk effect hebben: *dǎ-gen* > *dā-gen*. Maar met rekking vóór een consonantcombinatie kan het anders liggen. Een dialectische vorm *gaast* geeft bij afbreking *gaas-te*, met dus een “te lange” eerste syllabe; bij *aander* kan dat anders liggen als deze vorm met een lange genasaleerde vocaal wordt uitgesproken: *āā-der*. De mogelijkheid bestaat dat een vorm als *gaaste* weer verkort wordt tot *gaste*. Vooral in de combinatie vocaal plus r plus consonant is de strijd tussen de fonetische en de syllabische tendens duidelijk zichtbaar (zie hfdst. 31). Verkorting vóór een enkele consonant lijkt op gelijktijdige geminatie te wijzen waardoor de ideale syllabestructuur gered wordt: vgl. *dom-me*, *lip-pel* ‘lepel’.

Bij dit alles is het echter de vraag of we voor het hedendaagse Nederlands nog met de syllabische voorkeur rekening moeten houden. In par. 4 dit hoofdstuk is al gewezen op flexievormen als *maakt* en op het feit (zie ook par. 6) dat het Nederlands behalve vóór r geen echt lange vocalen meer heeft. Er is daardoor meer ruimte voor de fonetische tendenzen. Zo is *dacht* met korte vocaal aan de genoemde voorkeur te danken terwijl in hedendaagse dialecten nu juist voor χ t-verbinding verlenging kan optreden. Structureel moeten we onderscheid maken tussen incidentele verlengingen of verkortingen en verlengingen en verkortingen die een effect hebben op het systeem. Een voorbeeld van het laatste kan de verkorting in *dik* ‘dijk’ en *buk* ‘buik’ zijn. Hierdoor ontstond de situatie dat (lange) /i/ vóór k niet meer voorkwam, alleen nog maar (korte) [I].

33.8. Contractie

Contractie (samentrekking) van vocalen vindt plaats ten gevolge van syncope van χ (zie 36.4.3 en 36.4.4). Het gevolg is dat er een syllabe verdwijnt. Als de vocalen aan elkaar gelijk zijn (evt. alleen in lengte verschillen), ontstaat een lange vocaal, anders een diftong. Een voorbeeld van het eerste is het toponymische element A uit $*a\chi^ua$ via $*a\chi a$ (bijv. in *Drentse A*, met diverse varianten: *E-dam*, *Krommen-ie* enz., zie 10.4 L5 en 12.4.1 en vgl. got. *ahva*). Voorbeelden zijn ook mnl. *vaen* en *haen* bij got. *fāhan* ‘vangen’ en *hāhan* ‘hangen’, beide met $\tilde{a} > \bar{a}$. Een voorbeeld van het tweede is *zien* via $*se\chi an$ uit $*se\chi^uan$ (got. *saihan*); de diftong $\tilde{e}a$ leverde via $\tilde{e}a$ ie op (vgl. 23.2). Het Duits heeft zonder contractie *sehen* (waarin de <h> niet wordt uitgesproken en de \bar{e} ontstaan is door rekking). Vergelijk ook mnl. (*ge*)*scien* (du. *geschehen*) en *spien* (du. *spāhen*); voor de hedendaagse vormen met intervocalische d: *geschieden*, *spieden*, zie 36.10.1. Naast *vie*, in bijv. de utrechtse straatnaam *Viestraat*, komt *vee* voor. Eerstgenoemde variant kan verklaard worden uit $*fe\chi o$ (vgl. osa. *feho*, overigens naast *fehu*, got. *faihu*); ook $\tilde{e}o$ levert via $\tilde{e}o$ ie op. De tweede variant kan uit de verbogen vormen worden verklaard, bijv. uit de gen.sg. (osa. *fehēs*) met verandering van $e\chi e$ in \bar{e} . Geen samensmelting vindt in ieder geval plaats wanneer de eerste vocaal owgm. \bar{i} (> ndl. ei <ij>) of ai is (> ndl. ei): *gedijen* (got. *gapeihan*), *vleien* (got. *plāihan*). In het Middelnederlands komen naast elkaar voor bisyllabisch *tiën* ‘beschuldigen’ (got. *-teihan*) en monosyllabisch *tien* ‘trekken’ (got. *tiuhan*). In laatstgenoemde vorm is $\tilde{e}o$ (ggm. $*te\chi an$) via $\tilde{e}o$ of $\tilde{e}a$ tot ie samengetrokken. Voor beide werkwoorden zie verder deel 2 Vormleer.

Een iets ingewikkelder geval is *ziel* dat overeenkomt met got. *sāiwala*; hierin is de intervocalische w na wegvallende \tilde{a} gevoicaliseerd tot $\tilde{o} > *s\tilde{e}wal/*siwal > *siol/*sial$ (osa. *sēola*). Op grond van osa. *friund* met \tilde{u} verwachten we *vruund* (du. *Freund*), met verkorting *vrund* welke vorm inderdaad voorkomt. Voor *vriend/vrind* kunnen we aan een zuidwestelijke ontwikkeling denken (vgl. 23.3). Voor *vriend* in verband met *vijand* zie eveneens 23.3.

Met verkorting, uit $*\tilde{e}o$, moet ook mnl. *ie* ‘ooit’ (ook in *ie-der*, *ie-mand*, *ie-ts*; vgl. ook *immer*, par. 4 dit hoofdstuk) verklaard worden; omdat het als partikel zwak geaccentueerd werd, lag verkorting voor de hand. Het beantwoordt aan got. *āiw(s)*. Ook in dit geval heeft vocalisering van de w plaatsgevonden.

33.9. De limburgse tonen

Over de limburgse tonen is al iets gezegd in 9.4.2 (zie aldaar ook kaart 4). Dat ze meer uitgebreid in dit hoofdstuk aan de orde komen, komt omdat er verband lijkt te zijn met de lengte van de vocalen die erbij betrokken zijn. Het gebied met toonverschillen (de polytonie) beslaat het grootste deel van Limburg (met uitzondering van het gebied ten noorden van Venlo), het aangrenzende Rijnland (het gebied van het ripuarische Frankisch, rond Keulen) en het gebied rond Koblenz en Trier (van het Moezelfrankisch). Evenals voor de Hoogduitse Klankverschuiving (zie 9.4) wordt Keulen als centrum van expansie in de richting van Limburg gezien. Om perceptuele redenen (de fonetiek is ingewikkeld) spreken we van val- of stoottoon (er is een neergang in de toonhoogte) of van sleeptoon (de toon blijft ongeveer op hetzelfde niveau). Beide komen voor in syllaben met lexicaal accent. Het verschil werkt woord-onderscheidend. Vergelijk voor het Roermonds (de stoottoon is met superscript 1, de sleeptoon met superscript 2 aangeduid): *graa¹f* ‘graaf, van een graafschap’ – *graa²f* ‘graf’, beide met [a:]; *sjoe¹l* ‘bui’ - *sjoe²l* imperatief ‘schuil!’, beide met [u:]; *wie¹s* ‘melodie’ – *wie²s* ‘verstandig’, beide met [i:]. De toonverschillen spelen ook een morfologische rol, bijvoorbeeld in de meervoudsvorming van de substantieven: vergelijk voor het Roermonds *sjte²n* ‘steen’ - *sjte¹n* ‘stenen’.

Over de oorsprong van de toonverschillen is veel te doen geweest en dat is nog het geval. Het is moeilijk sluitende (diachrone) regels te geven; vaak is er sprake van regionale of lexicale diffusie. Wat de regionale diffusie betreft, het Limburgs en het Ripuarisch komen niet altijd met elkaar overeen. Een belangrijk gegeven is ook dat de verhoudingen hier en daar in het zuiden van het polytoniegebied (o.a. bij de Moezel, gebied B) precies omgekeerd kunnen zijn aan die in de rest ervan (gebied A). Er kan ook invloed vanuit streken zonder polytonie in het spel zijn; de tonen kunnen overigens vroeger veel verder dan nu naar het westen voorgekomen zijn. Verder moeten we met analogievormingen rekening houden.

Vanuit historisch perspectief (gezien vanuit het Middelhoogduits) kunnen met enig voorbehoud voor de limburgse gebieden de volgende regels worden geformuleerd:

1. open c.q. half open lange vocalen en diftongen plus hun eventuele Umlautsproducten krijgen altijd de stoottoon;
2. (a) gesloten lange vocalen en diftongen plus hun eventuele Umlautsproducten vóór oorspronkelijk stemhebbende inlautende consonant,
- (b) lange vocalen die door rekking in open syllabe ontstaan zijn vóór oorspronkelijk stemhebbende inlautende consonant,
- (c) korte vocalen in gesloten syllabe vóór oorspronkelijk inlautende liquida of nasaal plus consonant (inclusief geminaat) krijgen eveneens de stoottoon;
3. in de overige gevallen, o.a. bij oude monosyllabiciteit, vinden we de sleeptoon.

Voor het limburgse gebied en aangrenzende delen van het Rijnland (aan de noordelijke periferie van het tonengebied) geldt bij 2 (zoals met het herhaalde *oorspronkelijk inlautend* is aangegeven) de beperking dat een sjwa in de volgende syllabe geapocopeerd moet zijn. Voor meer zuidelijke gebieden geldt deze beperking niet. Het beeld is geografisch wisselend wanneer er geen apocope heeft plaatsgevonden, en het is problematisch wanneer er sprake is van een historisch korte vocaal vóór stemloos consonantisme. In het laatste geval is in veel dialecten geen toonverschil mogelijk, in sommige toch wel.

Een stoottoon heeft (roermonds) *sjloap* ‘slaap’ met “vanouds lange aa”; hier hebben we immers met een open vocaal te maken (regel 1). Aan regel 2 (a) (inclusief de genoemde restrictie) beantwoorden *wie¹s* ‘wijze, melodie’, oorspronkelijk met sjwa, mnl. *wise*; *sjoe¹l* ‘bui’ id.; *sjte¹n*

‘stenen’, id., mnl. *stene*; we hebben hier steeds met gesloten vocalisme te maken. De vorm *graa¹f* ‘graaf’ beantwoordt aan regel 2 (b); deze vorm heeft rekking van oorspronkelijk korte vocaal plus apocope van sjwa: mnl. *grave*. Geval c (met korte vocaal) is vertegenwoordigd door *pe¹n* uit lat. *penna*. Aan regel 3 beantwoorden *sjoe²l* (imperatief ‘schuul!’; mnl. *schuul!*); *sjte²n* ‘steen’, mnl. *steen*; *wie²s* ‘verstandig’, mnl. *wijs*. We hebben hier steeds gesloten vocalisme.

De vorm *graa²f* ‘graf’ met oorspronkelijk een korte vocaal vóór stemloze consonant (vgl. mnl. *graf*) en latere analogische rekking naar het meervoud (*grave*) valt onder regel 3. Onder deze regel valt ook *la²mp*, oorspronkelijk met sjwa, mnl. *lampe*, weliswaar met korte vocaal vóór nasaal, die echter door een stemloze p wordt gevolgd. In feite geldt een dergelijke cluster als stemloos. Een geval van analogie hebben we in *moa¹n* ‘maan’ – *moa²ne* ‘manen’ waar we gezien de open oa-klank in beide gevallen stoottoon zouden verwachten. Er is hier analogie in het spel naar bijvoorbeeld *baa¹n* ‘baan’ (met rekking en sjwa-apocope) – *ba²ne* ‘banen’ (eveneens met rekking maar zonder apocope). Een andersoortige analogie heeft plaatsgevonden bij *bed* uit *bedde*, waar we stoottoon zouden verwachten; het woord heeft echter sleптоon omdat het zich heeft aangepast aan vanouds monosyllabische vormen.

Uit de gegevens wordt in ieder geval duidelijk dat er verband moet zijn tussen het ontstaan van de polytonie en de lengte van de vocaal plus het al dan niet stemhebbend zijn van het op de vocaal volgende consonantisme. Nu is stemhebbend consonantisme bevorderlijk voor de lengte van de vocaal zodat we de consonantische factor in feite tot de kwantiteitsfactor kunnen herleiden. Bij meer kwantiteit hoort de (kortere) stoottoon, bij minder kwantiteit de (langere) sleптоon met in beide gevallen een compenserend effect waardoor alle syllaben dezelfde lengte verkrijgen. Dat de stoottoon algemeen is bij de meer open vocalen, komt doordat deze over het algemeen wat langer zijn dan de meer gesloten vocalen. Vergelijk voor de relatieve korthed van de gesloten vocalen het hedendaagse Nederlands waarin (zie par. 6 dit hoofdstuk) de ie, uu en oe zich nog wel als lange vocalen gedragen maar fonetisch in feite kort zijn.

De lengte van de vocaal kan nog extra bevorderd worden wanneer hij voor een auslautende stemhebbende consonant (dus nog zonder verscherping) staat. Dit zou kunnen verklaren dat in het noorden van het toengebied sjwa-apocope als conditie voor stoottoon fungeert.

33.10. *Stijgende diftongen*

Omdat het ontstaan ervan met verlenging en/of verkorting verband lijkt te houden, besteden we hier ook aandacht aan de stijgende diftongen. Met deze diftongen in de noordoostelijke dialecten (in plaats van gerekte vocalen) hebben we al kennis gemaakt in 19.7 en 20.8.2; verder hebben we de overgang van *pert* ‘paard’ tot *pjet* in zuidbrabantse en -limburgse dialecten leren kennen (zie 31.3.4). Dergelijke diftongen komen verspreid wel meer voor, vooral in het brabantse gebied; oudere westbrabantse voorbeelden als *tjikene* ‘tekenen’ en *kwolen* ‘kolen als groente’, resp. voor ê en ô, zijn al genoemd in 21.6 en 22.5. Maar vergelijk ook een volendams voorbeeld als *lòppel* ‘lepel’ met ò volgens jɔ < jě < ě. Heel vaak ontstaan stijgende diftongen uit dalende centerende diftongen (met een sjwa-achtig tweede element, een zogeheten naslag). Er is mogelijk verband met verkorting. Zo werd *kōken* ‘koken’ in het noordoosten eerst tot *kōaken* (een beginnende rekking) waarna door verkorting een stijgende diftong ontstond: de ō werd gereduceerd tot w terwijl de sjwa vocaalkleur aannam met als compromisresultaat een ä die tussen sjwa en ō in ligt: vgl. vriezenveens *kwakkn*. Pas door verdere verkorting bleef een korte (maar opener) vocaal over (tw. *kòkkn*). Voor *pert* kunnen we uitgaan van een vocalisch, namelijk sjwa-achtig karakter van de r.

Aantekeningen

Zie Schönfeld par. 29 t/m 37 en zie Weijnen 1991 par. 28 en 37 (en daarin ook par. 7 t/m 11 voor de rekking in open syllaben). De vormen *brocht* en *docht* komen bij hem in par. 19 aan de orde. Zie voor *aar* uit *ander* bij Weijnen blz. 149 en voor blz. 154. Wat betreft de etymologie van *vijf*, pgm. **fimfe* zijn de etymologische woordenboeken gevolgd. Voor bijvoorbeeld het geval *biest* doet Michiel de Vaan de suggestie om ook met paradigmatische variatie rekening te houden: *biest* – *bies-tes*. Z.i. kan bij het achterwege blijven van verkorting voor dubbele consonant ook meespelen dat in het Nederlands (behalve vóór r) geen duidelijk lange vocalen meer voorkomen. Naar aanleiding van de passage over de verkortingsgebieden (par. 3.5 dit hoofdstuk) merkt hij op dat het mogelijk blijft dat er in sommige dialecten nooit rekking plaatsvond, vooral bij woorden op -el, -er, -en. Hij wijst daarbij op het ontstaan van stemloze fricatieven in doubletten als *regel/richel*, *bezem/bessem*, *adem/asem*, *even/effen*. r,

In Leys 1975 wordt de rekking in open syllaben zowel in het Duits als in het Nederlands bekeken, vooral met aandacht voor de fonologische regels. Ook Van Loon 1986, par. 6.5., denkt aan een overgang morfeemstructuur > syllabestructuur. Op grond van spellingwijzigingen in toponiemen plaatst hij de rekking omstreeks 1100 maar een vorm in de Psalmen (rond 1000) als *ginetheron* in plaats van *ginitheron* ‘vernederen’ zou op een eerder optreden kunnen wijzen. Omgekeerd wijst de vorm *giscrivona* (nog met ï) ‘geschreven’ op een later optreden: Quak en Van der Horst 202, 34. Voor een verklaring van de “wet van Sievers” in het Gotisch zie Murray & Vennemann 1983. Zie deze publicatie ook voor de voorkeursyllabe in het Germaans. De voorkeur in kwestie kan in conflict komen met het *maximize onset*-principe: bij afbreking gaan zoveel mogelijk consonanten naar de volgende syllabe. Dit principe vraagt bijv. om *ga-stīz ‘gasten’ terwijl het volgens het voorkeursprincipe *gas-tīz moet zijn. Zie Harbert 2007, 73. In Lahiri & Drescher 1999 wordt, binnen het kader van de metrische fonologie, de OSL vergelijkenderwijs in het Nederlands, Duits en het Engels bekeken. Over de morareductie zie Tops 2001. Dat er in het Nederlands geen duidelijk lengteverschil meer bestaat, kan tot gevolg hebben dat verkortingen niet meer plaatsvinden (vgl. par.7; suggestie van Michiel de Vaan). Voor vocaalnasaleringen in zuidelijke dialecten en ook over oudere compensatorische rekkingen zie Stroop 1994. Voor de westbrabantse gevallen *kāās* en *kāāt* zie Stroop 1995. Over de precieze lengte van de vocalen in het Middelnederlands zie Caron 1970. Over de situatie in het Oostvlaams handelt Taeldeman 2000a (zie ook Taeldeman 2013a, 1.3.2) die op secundaire verlenging wijst: enkelvoudige intervocalische consonanten (j, w, γ, η) hebben namelijk door het verdwijnen van het lengteverschil een ambisyllabische status gekregen, d.w.z. ze zijn gedeeltelijk in de vorige syllabe opgenomen. Ze kunnen daardoor gemakkelijker gesyncopeerd worden waarbij ze binnen de genoemde syllabe ter compensatie een verlengingsspoor achterlaten. Deze vocalen zijn extra lang in vergelijking met de toch ook lange vocalen vóór v en z. Zie FAND 4 passim voor kaarten waarop de oostvlaamse syncope plus vocaalrekking te zien zijn. Doordat (tussen Aalst en Gent) de korte ĩ en ũ iets langer geworden zijn, konden ze diftongeren. Zie Swaef 1986. Zie Taeldeman 2013a, 223 voor exacte bepalingen van de vocaallengte in Gent en omgeving. Voor het kenmerk ‘lang’ of het irrelevant daarvan in het hedendaagse Standaardnederlands zie bijv. Van Oostendorp 1995 of Page 2006. Voor de rekkingen vóór χt plus wegval van χ zie Leenen 1941 en Goossens 2010a.

In De Schutter 2000 komt verkorting in de dialecten van het noordwesten van de provincie Antwerpen ter sprake. Verkorting vindt daarin niet plaats om, bijvoorbeeld bij de sterke preterita, morfologische doorzichtigheid te behouden. Over de verkorting vóór p, m en k in brabantse dialecten zie De Schutter 2013, 279 waarin ook over rekkingen en andere verkortingen. In relatie tot vormen als limburgs *daag* spreekt Hermans (2013) van *closed syllable lengthening*. Voor het Bommelerwaards zie Van de Water 1904 en voor het Maastrichts Houben 1905. Voor het verspreid voor komende *heft* ‘heeft’ in het Middelnederlands zie kaart 91 in Berteloot 1983. Een oudere studie is Kloeke 1956a. Een aantal kaarten daarin laten hier en daar verlenging zien vóór st: *vaast* (15) en *koest* ‘kost’ (75, subst., ww.) of vóór χt: *aechte* (14), *doechter* (73), *koecht* (74). Zie FAND deel 2 voor verkorting in *vreemd* (kaart 14; geen verkorting in Holland, Oost-Limburg en Utrecht) en in *eend* (kaart 16; tamelijk verspreid), verder ook in *maand* (kaart 111; in Brabant, Overijssel en op de Veluwe). Zie voor het Westvlaams Devos & Taeldeman 1974, voor het Brabants Keymeulen & Taeldeman 1985 en voor het Hellendoorns Nijen Twilhaar 1990. Zie voor verkorting in o.a. tilburgse werkwoordsvormen Boutkan 1990. De geografie van limburgs naat ‘nacht’ enz. is behandeld in Leenen 1941 en Goossens 2010. Voor verkorting van lange vocaal niet alleen vóór consonantverbindingen maar ook om expressieve redenen (waarom ook het omgekeerde kan plaatsvinden) zie Roelandts 1961. De verkorting in *makt* ‘maakt’ wordt becommentarieerd bij kaart 10 in deel 2 van de FAND. Voor de etymologie van *ie(mand)* enz. en *ziel* zie het EWN. De “Akense verkorting” die we ook in het uiterste zuidoosten vinden, wordt behandeld in Van de Wijngaard 2007; daarin komt ook de vorm *naat* (en varianten) met wegval van χ tegenover meer algemeen limburgs nach met wegval van t ter sprake.

Voor een overzicht van de polytonie zie Goossens in deel 1 van de FAND blz. viii-x. Hierop en op De Vaan 1999 (waaraan veel ontleend is) is de informatie in dit hoofdstuk gebaseerd. Zie ook Hermans 2013. Een ouder overzicht is Weijnen 1991 par. 87. Over de mogelijke oorsprong van de tonen handelen o.a. De Vaan 1999 (waarin ook over gebied B) en Gussenhoven & Peters 2008. Zie ook Kortlandt 2007 die het ontstaan van toonverschillen en het verschil tussen gebied A en B met preglottalisering (zie 36.2) in verband brengt. Een bundel studies over de polytonie is De Vaan 2006. Uit deze bundel en uit vele aparte publicaties (we noemen hier nog het werk van Ben Hermans, zie o.a. Hermans 2013) wordt duidelijk dat bij de verklaring van de tonen synchronie en diachronie niet los van elkaar gezien kunnen worden. Goossens 2011 behandelt de analogie in het geval van westlimb. *been*/oostlimb. *bein*, beide als neutra zowel singularis als pluralis, die toch verschil in toon kunnen hebben: sleeptoon in de singularis en stoottoon in de pluralis. Belangrijke oudere literatuur zijn Bach 1921 en Schmidt 1986 en voor het Limburgs Dols 1953 en Stevens 1955. Eerstgenoemde zag verband tussen verschillen in toon en verschillen in vocaallengte. Zie FAND deel 1 kaart 59 voor stoottoon of sleeptoon bij de vormen voor *paard* in Belgisch Limburg. In Goeman 2000 komen de tonen in verband met de meervoudsvorming bij de substantieven aan de orde. Een verklaring voor het verschil tussen gebied A en gebied B geeft ook Köhnlein 2015. Hierin wordt uitgegaan van een gemeenschappelijk voorstadium voor A en B.

Voor stijgende diftongen zie Weijnen 1991 par. 36, voor het volendamse voorbeeld zie p. 83. Voor Aarschot en omgeving verwijst Weijnen naar Pauwels 1958, p. 94 e.v. Zie ook Pauwels 1965. Weijnen ziet verkorting niet als veroorzaakster maar als behoudster van de stijgende diftong in de oostbrabantse dialecten. Kaart 88 laat voor *aarde* j-vormen zien in Zuid-Brabant en het zuiden van Belgisch Limburg. Zie voor meer details in de westlimburgse overgangsdialecten Ooms 2007a.

34. UMLAUT. PALATALISERING

(1. Umlaut gedefinieerd, 2. Overzicht van de Umlaut, 3. Gemeengermaanse en west/noordgermaanse Umlaut, 4. Geografie van de i-Umlaut, 5. Structurele aspecten van de i-Umlaut, 6. Het umlautsarme westen, 7. Samenvatting i-Umlaut, 8. De Umlautprocessen verklaard, 9. Palatalisering en medialisering, Aantekeningen)

34.1. *Umlaut gedefinieerd*

Onder Umlaut verstaan we verandering van de stamvocaal onder invloed van een factor, meestal een vocaal maar ook j (die oorspronkelijk in combinatorische variatie tot i stond), in een volgende syllabe. De stamvocaal en zo'n factor gaan daardoor meer op elkaar lijken; ze krijgen bepaalde gemeenschappelijke kenmerken, bijvoorbeeld het kenmerk '(meer) open' (wijd, laag) c.q. '(meer) gesloten' (nauw, hoog) of 'vóór (palataal)'. Hiermee is Umlaut als een *diachroon* verschijnsel beschreven. In *synchroon* opzicht kan er binnen het paradigma of bij verwante vormen een vocaalalternantie ontstaan. Voorbeelden zijn *recht* – *richten*, *sprookje* – *spreuk* (tenzij hier spontane palatalisatie in het spel is; zie hfdst. 20), *wand* – *wenden*, du. *tragen* – er *trägt*. Ook paradigmatische afwisseling zoals in het laatste voorbeeld, met een tegenstelling achter – vóór, worden met *Umlaut* aangeduid. In de laatste vorm is de met <ä> aangeduide vocaal mede indicator van de 3^e pers.sg.pres.ind.; in *Mütter* bij *Mutter* wordt de morfologische informatie (pluralis) alleen door Umlaut aangegeven. In zulke gevallen spreken we van *interne flexie*, waarvan ook de Ablaut, bijv. bij de sterke werkwoorden, een voorbeeld is. De Ablaut is echter al indo-europees (8.6) en mag dus niet met de later ontstane Umlautsalternanties verward worden. Ten slotte kan de term *Umlaut* ook gebruikt worden voor de weergave in spelling van de synchrone Umlaut met behulp van een diakritisch teken: <ä>, <ü>.

In de volgende paragraaf geven we een overzicht van de Umlautprocessen die zich binnen het Germaans hebben voltrokken. Deze processen staan in interactie met *consonantische invloed*. Bepaalde consonanten of consonantverbindingen kunnen verhinderend optreden. Zo vindt de a-Umlaut van ü tot ö niet plaats vóór nasaal plus consonant (hfdst. 20); diezelfde combinatie kan ook triggerend werken: de ě (> ĭ) wordt er geslotener vóór (hfdst. 19). De i-Umlaut van ä tot ë wordt o.a. verhinderd door een χt verbinding (hfdst. 18).

Voor de goede orde: Umlaut blijft niet beperkt tot het Germaans, hoewel hij daar vooral bekend van is; er zijn ook voorbeelden uit niet-germaanse talen, bijvoorbeeld het Iers. Zo gaat oudiers *mil* 'honing' terug op *meli-, met ě > ĭ vóór ĭ in volgende syllabe, en *fer* 'man' op *wīrās met ĭ > ě vóór ä in volgende syllabe. Er is een treffende overeenkomst met de gemeengermaanse Umlaut van ě tot ĭ of van ĭ tot ě (hfdst. 19 en 20). Umlaut doet sterk denken aan *vocaalharmonie*, een verschijnsel dat bekend is van fins-oegrische en altaïsche talen (bijv. resp. Hongaars of Turks). Zo bestaat in het Hongaars het pluralis-suffix uit een vocaal gevolgd door een k: -Vk. Welke vocaal optreedt, wordt bepaald door de voorafgaande vocaal van de stam: *ház* 'huis' – *házak*, *vonat* 'trein' – *vonatok*, *kert* 'tuin' – *kertek*, *mérnök* 'ingenieur' – *mérnökök*. Bij Umlaut gebeurt juist het omgekeerde: een vocaal (ruimer: een factor) in het suffix c.q. uitgang bepaalt de stamklinker. Neutralisatie is een algemeen kenmerk bij vocaalharmonie: de verschillende vocalen in het hongaarse meervoudsuffix kunnen daarbinnen immers niet opponeren; in de stam kunnen ze dat wel. Door Umlaut ontstaan in eerste instantie foneemvarianten (allofonen), die later zelfstandige fonemen kunnen worden, wat dus juist tot nieuwe foneemopposities leidt (zie par. 5 dit hoofdstuk). Dit kan als een tweede verschil tussen Umlaut en vocaalharmonie beschouwd worden. Wil men de overeenkomst tussen de beide verschijnselen beklemtonen, dan zou men ook de Umlaut als een geval van vocaalharmonie kunnen beschouwen. Het verschil kan men dan aangeven met rl-harmonie: de harmonie werkt van rechts (achter) naar links (vóór) zoals in het Germaans, tegenover lr-harmonie: de harmonie werkt van links naar rechts zoals in het Hongaars. Overigens lijkt de vocaalharmonie in het Hongaars verband te houden met de

taalstructuur, namelijk het agglutinerende karakter van het Hongaars. Door de vocaalharmonie is het duidelijker welke woorddelen (stam, suffixen) in de zin bij elkaar horen.

34.2. *Overzicht van de Umlaut*

We hebben in de voorafgaande hoofdstukken de volgende Umlautprocessen leren kennen:

de gemeengermaanse i/j/u-Umlaut: $\check{e} > \check{i}$ vóór i, j, soms ook u in volgende syllabe (zie hfdst. 19). Deze Umlaut is ook duidelijk bij de ontwikkeling van $\check{e}\check{i} > \bar{i}$ (hfdst. 26) en $\check{e}\check{u}$ tot $\check{i}\check{u}$ (hfdst. 23);

de gemeengermaanse a-Umlaut (door \check{a} , algemener: een niet-gesloten vocaal in volgende syllabe) van \bar{i} tot \check{e} en van \check{u} tot \check{o} maar niet bij nasaal plus consonant c.q. gegemineerde nasaal of j. Op deze Umlaut zijn er nogal wat uitzonderingen waarvoor verschillende verklaringen gegeven worden (hfdst. 19 en 20). Deze Umlaut is ook duidelijk bij de ontwikkeling van $\check{e}\check{i}$ tot \bar{e} (hfdst. 25) en van $\check{e}\check{u}$ tot $\check{e}\check{o}$ (hfdst. 23). Zie in dit verband voor $\check{a}\check{i}$ en $\check{a}\check{u}$ hfdst. 21 en 22;

de oudwestgermaanse (ook oudnoordgermaanse) primaire i-Umlaut (door i of j in volgende syllabe) van \check{a} tot \check{e} (hfdst. 18). Deze Umlaut wordt verhinderd door bepaalde velaire consonantverbindingen: $\check{\chi}\check{\chi}$ en $\check{\chi}t$; de velair verhinderde dus de palatalisatie. Ook treedt de Umlaut niet op wanneer de Umlautfactor in de derde syllabe stond of deel uitmaakte van het tweede lid van een samenstelling of van een nog als (betrekkelijk) zelfstandig element ervaren suffix;

de latere secundaire i-Umlaut (door i of j in volgende syllabe) die op alle vocalen en ook diftongen werkt: $\check{a} > \check{e}$ (voor zover nog geen \check{e} geworden), $\check{u} > \emptyset$ (hfdst. 20), $\check{o} > \text{œ}$ (idem), $\bar{a} > \bar{e}$ (hfdst. 24), $\bar{u} > \bar{y}$ (hfdst. 27), $\bar{o} > \bar{\text{o}}$ of na overgang van \bar{o} in $\text{oe} > \text{uu}$ (hfdst. 28), \hat{o} (ggm. $\check{a}\check{u}$) $> \bar{y}$ (hfdst. 22). Hij werkt ook op de door de primaire i-Umlaut ontstane \check{e} die daarmee nog geslotener wordt: bijv. $[\text{æ}] > [\text{ɛ}]$. De (verder algemeen germaanse) secundaire i-Umlaut blijft in grote trekken tot de oostelijke helft van het taalgebied beperkt. De ingweonse kuststrook laat er echter, en dan vooral in de toponymie, relictmatige sporen van zien.

In het geval van \check{o} is er steeds sprake van een \check{o} die door analogie de plaats van een \check{u} heeft ingenomen: van oorsprong kwam \check{o} vóór i-Umlautfactor niet voor omdat de a-Umlaut van \check{u} nu juist door een j werd verhinderd. Bij de \check{u} is het geografische beeld gecompliceerd als gevolg van de spontane palatalisatie (hfdst. 20). De i-Umlaut van \bar{u} is alleen te zien in gebieden waar niet iedere \bar{u} door spontane palatalisatie tot uu geworden is.

Met i-Umlaut van oude \check{e} hoeven we niet te rekenen omdat deze vóór i of j al in eerder stadium \bar{i} geworden was (zie boven). We hoeven evenmin met i-Umlaut van \bar{e} rekening te houden omdat deze \bar{e} immers door a-Umlaut uit $\check{e}\check{i}$ is ontstaan; \bar{e} vóór i-Umlautfactor kwam niet voor doordat de a-Umlaut door een eventuele j verhinderd werd.

De verdeling van \bar{i} en \check{e} <ai> en van \check{u} en \check{o} <au> in het Gotisch is alleen consonantisch bepaald. Of we voor een voorstadium van het Gotisch ook de gemeengermaanse Umlauten moeten aannemen, blijft hier onbesproken (zie hfdst. 19 en 20). Van de i-Umlaut valt in het Gotisch geen spoor te ontdekken. Mocht er toch van deze Umlaut of een aanzet daartoe sprake geweest zijn, dan is hij tot (lichte) subfonologische variatie beperkt gebleven. Ook het Krimgotisch vertoont er geen tekenen van maar dat kan aan de gebrekkige overlevering liggen.

34.3. Gemeengermaanse en west/noordgermaanse Umlaut

Tussen de gemeengermaanse en de west/noordgermaanse Umlaut bestaan de volgende verschillen:

1. Bij de i-Umlaut werden de achtereenvolgende gepalataliseerd, terwijl de gemeengermaanse Umlauten een kwestie waren van vernauwing of verwijding (meer of minder gesloten of open worden). De laatste kunnen we aanduiden als hl- en de eerste als va-Umlaut (hl = hoog, laag; va = voor, achter).

Zowel hl-Umlaut als va-Umlaut zijn heel gewoon in de geschiedenis van talen maar de eerste lijken vaker voor te komen dan de tweede. Er tekent zich zelfs een implicatieve verhouding af: talen met hl-Umlaut hoeven geen va-Umlaut te hebben; talen met de laatste hebben ook de eerste. Er is in die zin wel sprake van een implicatie dat de i-Umlaut van *ǣ* tot *ē* behalve als va-Umlaut ook als hl-Umlaut zou kunnen worden begrepen.

2. De hl-Umlaut beperkt zich tot korte vocalen terwijl bij de va-Umlaut ook lange vocalen betrokken zijn.

3. Er is verschil in conditionering. ggm. *ē* > *ī* vond dialectisch ook vóór *ū* plaats en werd niet verhinderd door *χt*: vgl. osa. *rihtian*. De wgm. primaire i-Umlaut vond niet vóór *u* plaats en werd wél door *χt* verhinderd (vgl. *machtig*).

4. De hl-Umlaut heeft minder drastische gevolgen gehad dan de va-Umlaut. De hl-Umlaut leidde in feite tot een verandering in distributie van de fonemen *ī* en *ē* (vooral de beperkte werking van de a-Umlaut voorkomt samenvallend; zie 19.3) of tot het ontstaan van (in eerste instantie) een allofoon *ō* waarmee een open plaats aan de achterzijde werd opgevuld (de oude *ō* was immers *ǣ* geworden; zie 20.3). De va-Umlaut leidde in eerste instantie weliswaar tot allofonen, in fonetisch opzicht werd echter een geheel nieuw type klank geïntroduceerd, namelijk de geronde vóórvocaal. In het algemeen kan gesteld worden dat aanpassingen in hoogste mate minder ingrijpend zijn dan aanpassingen wat betreft vóór of achter.

5. De va-Umlaut gaat met een drastischer reductie van de zwak-ongeaccentueerde vocalen gepaard dan de hl-Umlaut. Zie hierover meer in par. 7 dit hoofdstuk.

6. De beide soorten Umlaut hebben zich ook per taal verschillend gemanifesteerd: terwijl er bijvoorbeeld in het Duits heel veel meer woorden met a-Umlaut van *ī* tot *ē* (hl-Umlaut) voorkomen dan in het Engels, hebben in deze taal anders dan in het Duits consonantische factoren de primaire i-Umlaut van *ǣ* tot *ē* (va-Umlaut) niet verhinderd. De va-Umlaut was in het Engels (algemener in het Ingweoons) ook vroeger voltooid dan in het Duits. In het Engels werd evenals in het Fries de i-Umlaut door (ingweoonse) ontronding gevolgd (zie 10.4 onder L7).

Het blijft echter mogelijk van één proces te spreken: de openingsgraad is dan eerder aan de beurt gekomen dan het verschil vóór – achter. De primaire i-Umlaut van *ǣ* kan als een overgang tussen beide Umlauten gezien worden: er is alleen een korte vocaal bij betrokken en hij heeft tegelijk een vernauwend (verhogend) en een palataliserend effect.

34.4. Geografie van de i-Umlaut

De gemeengermaanse Umlaut heeft voor het kaartbeeld van het nederlandse taalgebied geen gevolgen gehad. Dat is anders bij de i-Umlaut waarbij we op de kaart zich verschillende

(secundaire en morfologische) Umlautsisoglossen zien aftekenen (zie kaart 27). Deze lopen alle van noord naar zuid, preciezer gezegd van noord/noordoost naar zuid/zuidwest. Het uitstralingscentrum kan het gebied Aken-Keulen geweest zijn, een belangrijk centrum in de tijd dat de Umlautprocessen plaatsvonden. De Umlautsvormen kunnen dus vanuit het zuidoosten gekomen zijn, ten dele echter ook meer vanuit het oosten. De loop van de isoglossen lijkt daarop te wijzen. Het zuidoostelijke centrum moet op zijn beurt de Umlaut (eerst de primaire, later de secundaire) vanuit het noorden, namelijk vanuit ingweoons gebied gekregen hebben. Het vroege voorkomen in het Oudengels (reeds eerste helft van de 6^e eeuw) wijst in die richting. Het uitstralingscentrum kan op de Britse Eilanden dan wel nog op het vasteland gesitueerd worden. Een keuze tussen beide mogelijkheden is niet strikt noodzakelijk omdat we nog een tijd lang een intensief verkeer tussen de beide kusten mogen aannemen (zie hoofdstuk 10). De mogelijkheid bestaat echter dat er in de “passieve” gebieden reeds aanzetten tot Umlaut aanwezig waren. De, relatief vroege, primaire i-Umlaut van *ǣ* verbreidde zich over het hele westgermaanse gebied; de effecten daarvan worden in alle oudgermaanse talen teruggevonden. De secundaire Umlaut (die anders dan de primaire geen beperkende uitzonderingen kent) volgt pas later. Terwijl de resultaten van de secundaire i-Umlaut al in het Oudengels en het Oudfries zichtbaar zijn (wat op de aangenomen ingweoonse oorsprong wijst), is dat in het Oudsaksisch en het Oudhoogduits nog niet het geval. Vergelijk oe. *cýning*, ofri. *kening* met osa. ohgd. *kuning* ‘koning’. Ook dit wijst voor genoemde talen op een later doordringen van de Umlaut in verband waarmee ook Umlautsloze vormen als *glauben* en *suchen* gezien kunnen worden. Afgezien van het westen van het nederlandse taalgebied (waar de secundaire Umlaut ontbreekt) is het grote succes van de Umlaut opmerkelijk: deze ingweoonse vernieuwing heeft immers ook het hoogduitse gebied weten te veroveren. Daar, trouwens ook in het Nederduits, is hij ook gemorfologiseerd: vgl. du. *der Vogel – die Vögel* (zie hierover meer in par. 5 dit hoofdstuk).

Van het geografische beeld in de Nederlanden gaat de suggestie uit dat er na elkaar verschillende Umlautgolven zijn geweest die in westelijke richting niet alle even ver zijn gekomen. Ter verklaring hiervoor kan aan input-geleidelijkheid worden gedacht. De Umlaut van de *ǣ* heeft het hele taalgebied bereikt; bij de *ū* is dat aanmerkelijk minder duidelijk zoals in hfdst. 20 besproken is. De Umlaut van deze vocaal wordt daarom, net als die van de hierna genoemde vocalen, wel als secundair beschouwd. Toch kunnen opmerkelijk veel westelijke woorden met *ø* met i-Umlaut verklaard worden. We zouden kunnen aannemen dat de Umlaut van de *ū* niet tot het oosten beperkt gebleven is maar wel (lexicaal diffuus) minder ver richting kust is doorgedrongen. Maar hoe dit ook zij, het trekken van een isoglosse is bij de *ū* niet mogelijk. Bij de lange klinkers komt de Umlaut van de *ā* vanaf de belgische grens tot ten zuiden van Utrecht ietwat westelijker voor dan die van de *ō* (zie kaart). Er zijn trouwens aanwijzingen dat in een woord als *laag* de Umlaut zelfs de kust heeft bereikt: de zeeuwse en zuid-hollandse eilanden hebben hierin een *ē*-klank die door zijn meer gesloten uitspraak verschilt van de in dat gebied gebruikelijke *ē* voor *ā* (vgl. hfdst. 24). Voor dit geval en andere nogal westelijk voorkomende gevallen moeten we echter met spontane palatalisatie rekening houden. Oostelijker dan de Umlautslijn bij *ō* loopt die bij *ô* uit *ǎ* (zie kaart). Over de *ū* valt niets met zekerheid te zeggen omdat (vgl. hfdst. 27) in een groot gebied de spontane palatalisatie de Umlautsverhoudingen heeft uitgewist. Zo kan *kruus* ‘kruis’ in het Twents Umlaut laten zien maar kunnen we voor meer westelijke gebieden ook aan spontane palatalisatie denken.

Op grond van het geografische beeld, kunnen we in ieder geval de volgende fasen opstellen waarin het Umlautproces verlopen kan zijn: Umlaut van 1) *ǣ*, 2) *ū* (plus secundaire van *ǣ*, *ā*, 3) *ō*, waarschijnlijk ook *ū*, 4) *ô*. Korte vocalen komen eerder aan de beurt dan lange; de laatste bieden meer weerstand tegen

wijziging dan korte. De *ǣ* wordt sneller gepalataliseerd dan de *ū*; de verklaring kan zijn dat Umlaut gemakkelijker optreedt naarmate de fonetische afstand tussen Umlautsfactor (+vóór, +gesloten] en stamvocaal groter is: de *ǣ* is [-vóór, +open], de *ū* [-vóór, +gesloten]. Umlaut van *ū* ontbreekt nogal eens in zuidduitse dialecten. Bij de lange vocalen verschilt de *ā* [-vóór, +open], de pendant van *ǣ*, het meest van de factor, daarna volgen de *ô* en *ō* [-vóór, +mid] en ten slotte de *ū* [-vóór, +gesloten]. Of de *ū* inderdaad meer weerstand tegen de Umlaut heeft geboden, valt in ieder geval voor het nederlandse taalgebied (zie boven) niet na te gaan.

Wat betreft het geografische beeld moet echter worden opgemerkt dat bij de secundaire i-Umlauten de isoglossen ook weer niet al te ver uiteenlopen en dat ze voor een deel, zo niet belangrijk deel, niet zozeer de uitbreiding van de Umlautsgevallen kunnen aangeven als wel de terugdringing ervan. Deze terugdringing vindt nog altijd plaats. Dat dat lexicaal diffuus kan gebeuren, blijkt uit het feit dat de i-Umlaut bij *groen* tegenwoordig nog wat meer naar het westen voorkomt dan bij *voelen*.

Drie gevallen van i-Umlaut zijn tot dusver buiten beschouwing gebleven: de secundaire i-Umlaut van *ǣ*, *ě* en *ö* (zie 18.9, 19.7 en 20.4). Omdat we de reflexen daarvan (vooral) in de morfologie aantreffen, komen we terecht bij de isoglossen die de gevallen met morfologische i-Umlaut afbakenen. Hiervoor moeten we betrekkelijk ver naar het oosten gaan (zie kaart). Het meest westelijk komt de i-Umlaut bij het diminutief voor: vgl. twents *vlèmmeke*. Daarna komen we naar het oosten toe achtereenvolgens bij de Umlaut in het meervoud van de substantieven (tw. *zèkke* bij *zak*) en bij die in de 3e pers.sg.pres.ind. (*hee slùp* ‘hij slaapt’) en nog meer oostelijk bij die in de 2e pers.sg.pres.ind. (*doe slùps* ‘jij slaapt’). Van het duidelijk oostelijke verloop van de morfologische isoglossen gaat wel heel sterk de suggestie uit dat ze het resultaat van terugdringing zijn. Het is niet aannemelijk dat de morfologie zo sterk de i-Umlaut zou hebben afgeremd. De terugdringing is ook voor recente tijd geconstateerd. Dat in het algemeen de morfologische Umlaut zwak stond c.q. staat, valt te verklaren uit paradigmatische dwang: de vormen met Umlaut kwamen immers in slechts een deel van het paradigma en ook niet in alle paradigma’s voor.

Er is ook sprake van aanpassing aan de westelijke morfologie waarin Umlaut niet of nauwelijks een rol speelt. Ook het verschil in loop wijst sterk in de richting van terugdringing. Heeft (bij deze vorm van taalcontact, namelijk in de geografische ruimte) frequentie een rol gespeeld?. De zeer frequent gebruikte derde persoon zou zich dan het snelst hebben aangepast, gevolgd door de minder frequente pluralisvorming, en deze door de nog minder frequente diminutiefvorming. Bij de 2^e persoon kwam daar nog als factor bij dat het pronomen *doe* in onbruik was geraakt en de erbij behorende werkwoordsvorm (vgl. mnl. *du slaeps* ‘jij slaapt’) in z’n val had meegeslept. Vooral de i-Umlaut in de conjunctief preteritum sterk (niet op de kaart) is sterk teruggedrongen. De verklaring moet wel zijn dat ook deze vormen sterk in onbruik waren geraakt. Vergelijk voor de Umlautsfactor een gotische vorm als *nemi* ‘dat hij name/zou nemen’; zie de paradigmata bij 6.1.6. Ook comparatieven en superlatieven hebben de Umlaut slecht vastgehouden. In het Zuidwestbrabants kwamen overigens nog tot in 16^e eeuw morfologische Umlauten voor, bijvoorbeeld bij de diminutiva: *vuesken* ‘vosje’. In het begin van de 20^e eeuw wordt de Umlaut in de conj.pret.sterk nog voor Tongeren genoemd.

34.5. Structurele aspecten van de i-Umlaut

De primaire i-Umlaut van *ǣ* komt al vroeg in de spelling tot uitdrukking (vgl. onl. *betera*, *gewelde* dat.sg.; zie 18.5). Dit wijst erop dat we hier met de oudste vorm van i-Umlaut te maken hebben, waarbij ook vroeg fonologisering is opgetreden. Fonologisering kan het gevolg zijn van

analogiewerking. Als een klankwettig *gesti-* (pl.) conform het enkelvoud wordt vervangen door *gasti-*, is de geconditioneerde variatie verstoord: een *ǣ* komt dan ook bij volgende *i* voor. Voorbeelden daarvan vinden we in het Oudsaksisch: *fallid*, *handi*, *gastion*. Een andere factor kan de samenval van de Umlautsvocaal met het reeds bestaande *ě*-foneem (de oude *ē*) geweest zijn. Voor het oosten moeten we ook met secundaire *i*-Umlaut van *ǣ* rekening houden, in die gevallen waarin de primaire verhinderd was; door diezelfde *i*-Umlaut ontstaat er een geslotener variant van de *ě*. We moeten dus, althans in theorie, rekening houden met drie vocalen: een open vocaal door secundaire *i*-Umlaut van *ǣ*, een meer gesloten *ě* (oude *ē*) en een nog geslotener vocaal door secundaire *i*-Umlaut van *ě* (*ë*). Belangrijk is dat de Umlautfactoren na de primaire Umlaut nog aanwezig blijven. De *ě* maakt zich door fonologisering los van het meer open */ě*-foneem waarin de beide andere vocalen meestal zijn samengevallen.

In schema (met *ě* is een vocaal tussen *ě* en [I] bedoeld):

-stadium 1: oude */ǣ/* + oude */ě/*;

primaire *i*-Umlaut (met restricties) van *ǣ* > *æ* die samenvalt met *ě* >>>

-stadium 2: 1) */ǣ/* ook soms nog vóór *i* of *j* + 2) */ě/* = oude *ě* plus *ě* door primaire *i*-Umlaut nog vóór *i* of *j*;

secundaire *i*-Umlaut van *ǣ* (in de overgebleven gevallen) en van *ě* >>>

stadium 3: 1) */ǣ/* niet meer vóór *i* of *j* + 2) */æ/* door secundaire *i*-Umlaut van *ǣ* + 3) */ě/* zonder deze Umlaut + 4) */ë/* (geslotener) door primaire *i*-Umlaut van *ě*;

fonologisering meestal zodanig dat 2) en 3) samenvallen in een foneem dat opener is dan 4).

(Vergelijk kempisch *hel* ‘hel’ (got. *halja*) – *hæl* ‘hel, helder’ (oude *ē*) met daarnaast *hæl-sken* ‘halsje’ (secundaire Umlaut van *ǣ*). (Bij rekking is de verdeling anders: *ei* bij 3), *ei* of *ē* bij 4), *ē* bij 2): *eizel* (lat. *asinus*); *geve(n)*, *beweige(n)*; *jeger* ‘jager’ (*ei* ook bij rekking van *ī*: *eigel*, *osa igil*),)

Ook de andere gevallen van (latere) secundaire *i*-Umlaut worden op den duur gefonologiseerd met als gevolg dat ze in de spelling beginnen naar voren te komen (in het Oudhoogduits om te beginnen bij *ū*). Afgezien van eventuele analogie, zal het verdwijnen of verdoffen van *d*Umlautfactoren hierbij de belangrijkste oorzaak geweest zijn: de Umlautsvocalen waren geen duidelijk geconditioneerde allofonen meer. Samenval met reeds bestaande fonemen speelde slechts een beperkte rol: er ontstonden namelijk geronde vóórvocalen, die er voordien nog niet waren: *ø*, *æ*, *ȳ*, *ō*.

De opvatting dat de Umlaut in twee fasen is verlopen, is dus gebaseerd op de spellingen waarin we de secundaire Umlaut later te voorschijn zien komen dan de primaire. Dit kan echter nog als een faseverschil in fonologisering gezien worden. Als we de secundaire Umlaut ook als *proces* als later zien, zijn we zoals gebleken is, in staat om te verklaren dat de primaire Umlauts-*ě* *schijnbaar* de oude *ē* is gepasseerd. Ook het feit dat het westen alleen de primaire Umlaut kent, valt dan te verklaren (zie par. 6 dit hoofdstuk).

In bepaalde gebieden kan de spontane palatalisatie van *ū* de Umlauts-*ȳ* versterkt hebben. Omdat deze palatalisatie (zoals de term al zegt) geen (duidelijke) conditionering heeft, kan ze een bijdrage aan de fonemisering van de *ȳ* geleverd hebben. Samenval, namelijk met de rekkings-*ē* (24.5), kan een rol gespeeld hebben bij de secundaire *i*-Umlaut van *ā* (*ē*). Dat de secundaire Umlauten relatief laat te voorschijn komen, wijst erop dat ze inderdaad van later datum zijn. Dat ze laat in de spelling opduiken,

kan echter ook als oorzaak gehad hebben dat er geheel nieuwe klanken ontstonden waarvoor ook geheel nieuwe spellingen bedacht moesten worden.

De i-Umlaut blijft werkzaam zo lang als de factoren (ī, j) blijven bestaan. Dat verklaart wat als *tertiaire* Umlaut kan worden aangeduid. Het Kempisch geeft net als andere oostelijke dialecten daar voorbeelden van. De “normale” (secundaire) i-Umlaut van ā is daar ee: *kees* (of èè [æ:] vóór onmiddellijk volgende j: *drèèje*); in de pluralia vinden we echter *drùùj* [drœ.j] ‘draden’ en *blüüske* [blœ.skə] ‘blaasje’. De hierin optredende vocalen moeten worden verklaard uit (nieuwe) i-Umlaut van ȳ uit ouder ā; vergelijk resp. *droad* en *bloas*.

In het westen kunnen als gevolg van de primaire Umlaut morfologische ā-ë-wisselingen bestaan hebben (zie echter 18.8.2) maar omdat de alternanties nagenoeg tot deze beide vocalen beperkt bleven en door dat isolement zwak stonden, vielen ze ten prooi aan analogie (*gast – gaste*). Ze bleven echter bestaan wanneer het verband tussen de vormen in kwestie niet meer duidelijk gevoeld werd (semantische isolering); vandaar *lam – belemmeren*, *land – belendend*, *tam – temmen*, *wand – inwendig* enz. In het oosten ontstonden Umlautsalternanties bij alle achtervocalen die daardoor elkaar tot steun waren. Daardoor konden ze zich na het verdwijnen van de Umlautsfactoren daar wél handhaven: bijv. bij twents *moes – muze*, *voot – veute*, *poal – pùùle*, *pot – pùtte* enz. Vergelijk het Duits waarin deze alternanties eveneens een belangrijke morfologische functie vervullen.

Het morfologische succes kan bevorderd zijn doordat de Umlaut het verlies van belangrijke uitgangen compenseerde. Zo geeft in du. *Vögel* alleen de vocaal aan dat we met een pluralis te maken hebben. In een geval als *Gäste* bij *Gast* wordt de pluralis echter op een dubbele manier aangegeven. Vergelijk ook in het Roermonds *boum* ‘boom’ – *buim* met *pesjtoor – pesjteurs*. Het Engels laat slechts een paar voorbeelden zien: *foot – feet*, *goose – geese*, *man – men*, *mouse – mice*, *louse – lice*, *tooth – teeth*. Vergelijk voor het Oudfries: *-brōk* ‘broek’ – *-brēk*. *fōt – fēt*, *gōs – gēs*, *kō* ‘koe’ – *kī*, *tōth – tēth*, *mon/man – men*. Het betreft hier oude wortelnomina of -iz/-az-stammen (zie voor deze begrippen deel 2 Vormleer). Dat er zowel in het Engels als in het Fries niet veel van morfologische Umlaut te zien is, komt voor een belangrijk deel door de uitgangen. Zo komt er bij de oudfriesse substantieven zelden of nooit een pluralisuitgang met een i-Umlautfactor voor. In een geval als ofri. *jest* ‘gast’ is Umlaut uitgesloten omdat de ā al eerder een ē geworden was (10.4 L5). Zie voor de oudgermaanse uitgangen Boutkan 1994 maar voor het Oudfries Bremmer 2009.

34.6. *Het umlautsarme westen*

Dat de i-Umlaut van lange klinkers en diftongen en ook van de ū, algemeen geformuleerd de secundaire Umlaut, in het westen ontbreekt, is een bekend probleem uit de historische grammatica, te meer omdat ingweonse relicten, afkomstig uit de kuststrook, genoemde Umlaut wél laten zien. Dit deel van het nederlandse taalgebied is daarmee een opvallende uitzondering binnen het geheel van het Germaans. Wat is de verklaring? Moeten we aannemen dat ook daar oorspronkelijk allofonische variatie voorkwam die analogisch verdwenen is. Maar dan zouden we wel Umlaut verwachten in die gevallen waarin analogie geen rol kon spelen. Moeten we dus aannemen dat deze Umlaut het westen niet bereikt heeft. Dat is de suggestie die kan uitgaan van de geografische beschrijving in par. 4 dit hoofdstuk. Of heeft hij het westen in zekere zin wél bereikt maar kon hij niet geactualiseerd worden doordat de Umlautsfactoren daar intussen verdwenen waren? Voor dit probleem zijn verschillende oplossingen voorgesteld.

Een zeer aannemelijke oplossing is de volgende. Voor het ingweonse kustdialect mogen we op grond van wat we in het Engels en het Fries aantreffen, niet alleen primaire maar ook secundaire

i-Umlaut aannemen. Het westen van Nederland laat zoals gezegd die ingweonse i-Umlaut alleen nog maar in relictten (meestal plaatsnamen) zien. Die relictten wijzen erop dat hij oorspronkelijk ook daar moet voorgekomen zijn. We kunnen ons nu het volgende voorstellen. Als gevolg van de machtsovername schuift het Westnederfrankisch over het Ingweoons heen met als gevolg Nederfrankisch met een ingweoons substraat (zie hoofdstuk 10). Binnen het nederfrankische dialectcontinuüm waren op het moment van de karolingische machtsovername de beide Umlautsgolven nog niet even ver gekomen. In het Westnederfrankisch kwam alleen nog maar de primaire Umlaut van *ǣ* voor; in de andere gevallen was er op z'n hoogst nog slechts van lichte, subfonologische varianten (allofonen) sprake. Deze eventuele varianten zijn de (sociaal lager geklasseerde) Ingweonen die het (dominante) Westnederfrankisch probeerden aan te leren, niet opgevallen. Ze leerden ze dus niet aan. Ook de zwak beklemtoonde Umlautsfactoren, die in hun eigen dialect als zodanig (in meerderheid) al waren verdwenen, ontsnapten aan hun aandacht. De mogelijkheid van een nieuwe autochtone Umlaut was daarmee uitgesloten. Ze leerden dus alleen de primaire Umlaut van de *ǣ* aan (die ze ook in de eigen taal al hadden) en niet de overige (nog lichte) Umlauten. Hun eigen (secundaire) Umlautsklinkers drongen niet in hun Westnederfrankisch door doordat ze te zeer van de doeltaal verschilden. De afwezigheid van de secundaire i-Umlaut in de ingweonse kuststrook kan dus uit taalcontact worden verklaard, uit een samenspel van zwakke Umlautsvarianten in T2 (= Nederfrankisch) en vroege reductie van de Umlautsfactoren in T1 (= Ingweoons). Dat het zo gegaan is, is misschien niet in de strikte zin te bewijzen maar het is wel een *plausibele* verklaring.

In meer oostelijke delen van het Westnederfrankisch heeft de secundaire i-Umlaut zich (misschien niet bij alle vocalen tegelijk; zie par. 4 dit hoofdstuk) later alsnog doorgezet. Zoals gezegd was dat in het westen door vroege reductie van de factoren uitgesloten. Het westen had echter, los van conditioneringen, de Umlautsklinkers van het oosten kunnen *overnemen*. Dat dat niet gebeurd is (*leeg* 'laag' bijv. kan een uitzondering zijn als dat niet aan spontane palatalisatie moet worden toegeschreven), kan eraan worden toegeschreven dat op de overgang van Oudnederlands naar Middelnederlands het culturele centrum zich naar het westen (Vlaanderen) verplaatste. Dit zuidwestelijke centrum heeft zijn uitstraling niet alleen naar het oosten maar ook naar het noorden gehad zodat ook het meer noordelijke kustgebied umlautsarm is gebleven. Dat is op zijn beurt naar het oosten toe expansief geworden. In dit licht kunnen de Umlautsisoglossen (zoals in par. 4 dit hoofdstuk al aangegeven) het beste als terugtochtlijnes worden begrepen. De westelijke invloed heeft daarbij vooral de morfologische Umlaut sterk teruggedrongen. Dat het westen ook in ruimere zin Umlautsarm is, is hiermee verklaard.

In de eveneens van oorsprong ingweonse Groningse Ommelanden kunnen we wél de secundaire i-Umlaut terugvinden: *kees* 'kaas' (uit *ǣ*), *zuikn* 'zoeken' (met *ui* uit *uu* uit *ō*), *geleuvn* 'geloven' (met *ō* uit *au*). Het zal oorspronkelijk fries aandoende Umlautsvormen met ontronding gehad hebben: vgl. bijv. *nfri.* resp. *tsiis*, *sykje*, maar die door de nedersaksische (die we ook in Drenthe terugvinden) vervangen hebben. De morfologische Umlaut ontbreekt echter in het aangegeven gebied; dat het Fries deze ook niet had (of slechts in beperkte mate; zie par. 5 dit hoofdstuk) kan hier op de achtergrond een rol gespeeld hebben. In Noord-Holland zijn de friese vormen door hollandse zonder Umlaut vervangen. *Zaans stiemen* 'stomen' en *opdiemen* 'opdoemen', met *ie* < *ē* < *ō* < *ō*, zijn relictten (*opdoemen* heeft een afwijkende, waarschijnlijk dialectische *oe*). Voor het oorspronkelijk friese karakter van Noord-Holland en Groningen zie hoofdstuk 11.

Zoals in par. 4 dit hoofdstuk al is gesteld, kunnen we i-Umlaut van *ü* voor het westen misschien niet geheel uitsluiten. Een argument hiervoor kan ook ontleend worden aan het niet gering aantal woorden, die ook ontronding vertonen: *pit/pet*, *din(ne)/den*, *brigge/breg*, *knippel/kneppel* (10.3 of 20.8.1). Ontronding

zou hier (zoals wel verondersteld) de uiterste consequentie van de Umlaut kunnen zijn. Ook het feit dat oorspronkelijk heel vaak een geminaat aanwezig was, kan een rol gespeeld hebben. Misschien werd bij de Umlaut ook deze geminaat gepalataliseerd (gemouilleerd) welke palatalisatie lang stand hield en bevorderlijk was voor het behoud van *ī* of *ë*. Opmerkelijk is echter dat we met kustvormen te maken hebben. Dat roept de gedachte aan ingweonismen op, relicten dus met oude ingweoonse Umlaut gevolgd door ontronding. Een bezwaar tegen deze verklaring is dan weer dat we hier wat het betekenisveld betreft niet met typische substraatwoorden te maken hebben. Misschien is het 't beste om ervan uit te gaan dat bij de nederfrankische *ū* soms al van een zekere palatalisering (Umlaut) sprake was. De ingweoons-sprekenden, met hun ontrondingsneigingen, hebben de *ø*-achtige klank in kwestie met hun [I]-klank geïdentificeerd en daarmee de *ø*-woorden met hun eigen woorden met [I]. Dat de ontronde klank in nogal wat woorden (vooral werkwoorden) ontbreekt, kan wijzen op het lexicaal diffuse karakter van de Umlaut. Overigens constateren we in sommige vormen ook een vroege apocope die wél op een doorwerking van het ingweoonse substraat wijst. Dat heeft dan z'n kans gekregen doordat de Ingweoons-sprekenden de nederfrankische woorden in kwestie op grond van het vocalisme sterk met eigen woorden identificeerden.

34.7. De Umlaut als proces

De Umlaut moet vooral als proces gezien worden. Dat proces verliep zeer geleidelijk: nog een tijd lang bleven de steeds zwakker wordende Umlautsfactoren en de zich langzaam wijzigende stamvocalen naast elkaar bestaan. Ook de tussen de stamvocaal en de Umlautsfactor staande consonanten zouden tijdelijk licht gepalataliseerd (*gemouilleerd*) geweest kunnen zijn. We moeten verder rekening houden met inputgeleidelijkheid: niet alle vocalen kwamen op hetzelfde moment aan de beurt (vgl. par. 4 dit hoofdstuk); conditionele geleidelijkheid: de *i*-Umlaut bijvoorbeeld werd eerst door *χt* verhinderd, later niet meer; lexicale geleidelijkheid: ten westen van de Dender, bijvoorbeeld, heeft Umlaut van *ā* per woord een verschillende verbreiding (maar er kan ook van terugdringing sprake zijn); en regionale geleidelijkheid: vergelijk hiervoor weer par. 4. Ook fonologisering en morfologisering (of het elimineren van de laatste) hebben zich wat periode en regio betreft op verschillende wijze voltrokken.

De Umlautprocessen moeten begrepen worden tegen de achtergrond van de accentverschuiving (op de overgang van Protogermaans naar Gemeengermaans) waarbij een sterk dynamisch accent op de eerste syllabe kwam te liggen (16.3). Door het centraliserende accent raakten de zwak beklemtoonde syllaben ondergeschikt aan de syllabe met sterk accent en kregen daardoor minder aandacht. De Umlaut kan als een compenserende reactie daarop worden begrepen. Van een dreigende reductie van de zwak geaccentueerde syllaben was echter bij de *hl*-Umlaut nog geen sprake. Wanneer suffixen of delen van samenstellingen bijaccent kregen en dus relatief meer aandacht kregen, bleef Umlaut achterwege. Ook voor de latere, palataliserende Umlaut (*i*-Umlaut, *va*-Umlaut) kan aan deze verklaring gedacht worden; intussen was er van een dreigende reductie wél sprake. Omdat de uitgangen belangrijke morfologische informatie bevatten, over casus, numerus, tempus e.d., was de reactie van de taalgebruikers om deze informatie alvast op de stamvocaal te coderen (*anticiperende* oftewel *regressieve assimilatie*). Als bezwaar tegen deze psychologische hypothese kan worden aangevoerd dat zoals in de vorige paragraaf al is opgemerkt, de Umlautsvocalen en de Umlautsfactoren nog enige tijd naast elkaar bleven bestaan. Daartegenover kan dan weer worden opgemerkt dat door het sterke centraliserende accent de positie van de factoren wél duidelijk verzwakt was. Behoud van morfologische informatie is waarschijnlijk niet in het spel: ook bijvoorbeeld in het geval *zoeken* (got. *sōkjan*) waarin de Umlautsfactoren door het hele paradigma heen voorkwamen en dus niet vorm-onderscheidend werkten, vindt Umlaut plaats. Een zwakkere hypothese kan zijn dat de Umlaut gericht was op behoud van fonologische informatie. De Umlaut is dan een puur fonologisch gebeuren geweest,

met een fonologische motivatie, met mogelijk wél morfologische effecten. Van die effecten kan men zoals in het Duits gebruik gemaakt hebben om ze tot een Umlautsysteem uit te bouwen (par. 5 dit hoofdstuk).

34.8. *Palatalisering en medialisering*

De i-Umlaut is als een geval van geconditioneerde palatalisatie te begrijpen. In de kustgebieden waarin deze Umlaut slechts op beperkte schaal voorkomt, heeft, in een wat latere periode, een ongeconditioneerde palatalisatie gewerkt die traditioneel als *spontaan* wordt gekenmerkt. Overigens kan ook deze palatalisatie in haar beginfase geconditioneerd geweest zijn; het eindpunt was echter ongeconditioneerd. Er zijn meer verschillen met de i-Umlaut; terwijl bij de laatste de gesloten vocaal (ǔ/ū) niet altijd meedoet en lange vocalen meer weerstand bieden dan korte, is het bij de spontane palatalisatie juist andersom: bij de ũ is deze sterk vertegenwoordigd maar blijft ze wel tot het kustgebied beperkt, bij de ū komt ze tot diep in het binnenland voor. Bij ũə uit au komt spontane palatalisatie alleen in het oostvlaamse (plus westbrabantse) gebied voor; wanneer we verband mogen zien met de andere gevallen, dan komt genoemd gebied als kerngebied te voorschijn. Mogelijk zijn er ook wat sporadische gevallen bij oude ā en ō (24.5 en 28.4). Een lichte palatalisering van ǣ en ǫ vóór ook licht gepalataliseerde (gemouilleerde) n, s, t, st (geconditioneerd dus) is voor Amsterdam en omgeving besproken in 18.9 en 20.8.1.

Vergelijkbare “dentalisering” van vocalen worden voor meer dialecten genoemd. Voor een groot gebied in het centrale zuiden (Brabant, Limburg) worden mouilleringen van dentale clusters (bijv. ts) genoemd met effecten op de voorafgaande vocalen: o.a. velarisering van de palatale vocalen. Hierop volgde bij wijze van reactie een proces van demouillering plus herpalatalisering maar niet zonder dat de mouillering bijvoorbeeld in de vorm van i-epenthesis een spoor achterliet. Zo werd *muts* via *mutsj* tot *moesj* waarna via *moetsj* de ontwikkeling weer naar *muts* (met zuidelijke ontronding *mits*) teruggaat. Langs deze weg zijn ook de zuidelijke varianten van de oude romaanse ontleening *plaats* te verklaren: zuidelijk centraal *plòsj*, o.a. antwerps *plùts*.

Behalve met duidelijke palatalisering en medialisering moeten we met medialisering rekening houden. Medialisering is in het zuiden niet ongewoon; hierdoor kunnen achtermondvocalen zonder ronding ontstaan. De ontwikkeling van de mechelse ā (door rekking ontstaan) is via zo'n medialisering verlopen: ā > ǣ > ē door medialisering > ā door ontronding; begin- en eindpunt zijn dus hetzelfde. Ook voor de spontane palatalisatie is wel een mediaal voorstadium aangenomen (zie 27.6.1).

34.9. *i-Umlaut en de syncopewet van Sievers*

In 17.2 hebben we kennis gemaakt met de syncopewet van Sievers: in een vroeg stadium van het Oudwestgermaans wordt de korte middenvocaal na lange wortelsyllabe of na meer dan één syllabe gesyncopeerd. Deze syncope is ouder dan de i-Umlaut. Dit wordt duidelijk als we de hieronder staande vormen vergelijken. De gotische vormen zijn representatief voor de gemeengermaanse: de wet blijft immers tot het Westgermaans beperkt blijft; het Gotisch als oostgermaans doet dus niet mee. In de voorbeelden gaat het steeds om de primaire i-Umlaut van ǣ tot ě vóór i of j in volgende syllabe.

got. *kannjan* – *kannida* (pret.) – *kanniþs* (part.pret.onverbogen)/*kannidis* (idem verbogen vorm)
mnl. *kennen* – *kande/kende* – *ghekent/ghekant*.

In *kannjan* heeft er door de j i-Umlaut plaatsgevonden; doordat er geen sprake is van een i in middensyllabe was de syncopewet inderdaad niet van toepassing. In *kannida* heeft in de middensyllabe na lange wortel wél syncope plaatsgevonden waardoor er geen i-Umlaut kon optreden; dit blijkt uit de mnl. vorm *kande*. Dat daarnaast toch ook *kende* voorkomt, moet aan analogie naar *kennen* worden toegeschreven. In de verbogen vormen van het participium preteritum staat de i in een middensyllabe. Ook hier moeten we met syncope rekening houden en dus met het ontbreken van i-Umlaut: vgl. mnl. *ghekant*. De vorm *ghekent* kan uit de onverbogen vorm zonder middensyllabe verklaard worden; het is dus niet nodig om hier aan analogie te denken. Uit verschillende vormen van het paradigma is in het Middelnederlands een *doublet* ontstaan: *ghekent* naast *ghekant* met gelijke functie.

Uit de vorm *kande* blijkt dus dat de syncopewet inderdaad eerder plaatsgevonden heeft dan de i-Umlaut: anders zou de klankwettige vorm *kende* zijn en de vorm *kande* zou moeilijk te verklaren zijn. Men heeft vroeger wel aan een ongedaan maken van de Umlaut gedacht: *Rückumlaut*, maar dit kunnen we ons als er geen duidelijke oorzaak voor is, moeilijk voorstellen. Als we de syncopewet vóór de i-Umlaut plaatsen, is er geen probleem: de onverwachte vorm *kende* kan zonder enig bezwaar met behulp van analogie (*Ausgleich*) worden verklaard. Zoals gebleken is, geven de beide vormen van het participium geen problemen. Hoewel de term *Rückumlaut* dus in feite nergens op slaat, wordt hij toch nog wel gebruikt om de opvallende ä in *kande* aan te duiden. Andere voorbeelden, telkens met de stam eindigend op nn of nd, zijn mnl. *senden* – *sande/sende* – *ghesent/ghesant*, zo ook bij *schenden*, *rennen*, *(be)wenden*; vgl. verder *bernen* (uit owgm. *brannjan) – *brande* – *ghebrant*. De beide eerstgenoemde werkwoorden zijn nu sterk geworden en gaan volgens de derde klasse (type *binden*). Bij *rennen* en *wenden* hebben evenals bij *kennen* de vormen met ë het gewonnen. Voor *bernen* zie verder 37.3; kon *brande* zich handhaven onder invloed van *brand*? In het Duits is de *Rückumlaut* nog goed bewaard, namelijk bij *brennen*, *rennen* (*brannte*, *rannte*), niet bij *schänden*; dubbele vormen komen voor bij *senden*, *wenden* (*sandte*, *sendete*; *gesandt*, *gesendet*; zo ook *wandte* enz.).

Aantekeningen

Algemeen.

Zie Schönfeld par. 38 t/m 42 en Weijnen 1991 par. 25. Voor de gemeengermaanse Umlauten zie Van Coetsem 1997a die de consonantische invloed als een geval van *reconditioning* interpreteert. Zie ook al Van Coetsem 1968, verder Van Coetsem 1963 en 1970.. Voor het achterwege blijven van de i-Umlaut in samenstellingen of bij bepaalde suffixen zie Van Loon 1989, par. 3.2. Voor de datering van de i-Umlaut in het Engels zie Laker 2010, 204, voor de oudhoogduitse spellingen van ü met Umlaut Buccini 1995:37, voor de afwezigheid van i-Umlaut in samenstellingen en afleidingen ook Pijnenburg 1997, 84. Kylstra (1983) verdedigt tegen I. Fausto Cercignani conform de opvatting van Frans van Coetsem dat ondanks *einzel Sprachliche* verschillen het begin van de Umlaut in de gemeengermaanse periode ligt waarin een sterk centraliserend accent op de eerste syllabe kwam te liggen. Voor de voorbeelden ontleend aan het Oudiers en voor het verschil tussen Umlaut en vocaalharmonie zie Hock 1991, 66-71.

Geografisch.

Weijnen suggereert als verklaring van de Umlautsgevallen in Volendam (en ook op Urk en Schokland) dat hier de Umlautfactor nog laat aanwezig was. Zie Taeldeman 1978 (kaart 2) voor de i-Umlaut bij *kaas* en *zoeken* in Oost-Vlaanderen. Over de stand van de Umlaut in de 3° pers.sg.pres. in de noordoostelijke en noordduitse dialecten zie Goeman 2004. Goeman trekt de westelijke invloed in Groningen in twijfel. Hij ziet voor de 3° pers.sg.pres.indic. een samenhang van het umlautsloze Groningen en Noord-Drenthe met een groot noordnederduits gebied. Noordoost Twente blijkt trouwens ook umlautsloos te zijn. Voor Groningen zie ook Devos 2002. Op kaart 153 (*(hij) loopt*) in FAND 2 vertoont het Umlautsgebied vergeleken met kaart 153 (dim. *boontje*) een opmerkelijke grootte. Het is ook afwijkend van wat kaart 27 in hoofdstuk 28 laat zien. Voor de i-Umlaut in de conj.pret.sterk zie Goossens 2008, 90.

Uit De Swaef 1986 blijkt dat ten westen van de Dender de Umlaut bij de *ā* verder naar het westen doorgedrongen is dan die van lange *ō*; er is ook bij beide lexicale diffusie. Op de kaartjes 19 en 20 in Devos 2002 is te zien dat in het Grote Rivierengebied opmerkelijk ver naar het westen (morfologische) i-Umlaut voorkomt zowel bij *bakje* als bij *zakken*. Een deel van de oostkust van Noord-Holland (Volendam; zie ook boven) doet hierin mee. Zijn hier oostelijke contacten in het spel geweest? Voor resten van Rückumlaut in Limburg zie Goossens 2008, 91. Voor de terugdringing van de morfologische Umlaut zie het commentaar bij kaart 18 (*bakje*) in FAND, deel 1; zie ook deel 2 vanaf kaart 17: *aapje, haantje, (hij) draagt, (hij) vaart*. Het idee dat de ontronding in vormen als *pit/pet* enz. de uiterste consequentie van de (primaire) i-Umlaut zouden zijn, vinden we in Weijnen 1962. Michiel de Vaan (persoonlijke informatie) ziet er een gevolg van de frankisering in. Een geografisch gedetailleerde beschrijving van de Umlaut in het brabantse gebied geeft Keulen 2014. Zie ook de daar vermelde literatuur, o.a. het klassieke werk Weijnen 2009.

Primaire of secundaire i-Umlaut.

De kwestie of we bij de *ū* aan primaire of aan secundaire i-Umlaut moeten denken, wordt kort uit de doeken gedaan in FAND deel 1, blz. 189; zie ook FAND deel 2, 81-82. Goossens denkt aan secundaire Umlaut, Taeldeman aan primaire voor de ongemarkeerde vormen in het paradigma (nominatief singularis, infinitief). Kwam de Umlautfactor alleen in sommige morfologisch gemarkeerde (bij)vormen voor, bijvoorbeeld in een genitief sg., datief sg. of nominatief pl., dan kan er alleen van secundaire Umlaut sprake zijn. Zie voor meer informatie Goossens 1980 of 1989 en Taeldeman 1971. Goossens (2008: 76-77) stelt de primaire en de secundaire i-Umlaut typologisch, kwantitatief, chronologisch en geografisch tegenover elkaar. Dit is aan het einde van par. 7 dit hoofdstuk goeddeels van hem overgenomen. Hij ziet het chronologische verschil tussen de primaire en de secundaire i-Umlaut als een verschil in fonemisering, fonologisch dus en niet fonetisch.

Theoretisch.

In Buccini 1995 wordt de Umlaut als een universeel verschijnsel beschouwd en worden de gemeengermaanse Umlaut en de latere i-Umlaut als eenzelfde proces, met verschillen, naast en tegenover elkaar geplaatst. De beschouwingen in dit hoofdstuk over hl-Umlaut (bij Buccini r/l-Umlaut: raising/ lowering) en va-Umlaut (bij Buccini f/b-Umlaut: fronting/backing) zijn erop gebaseerd. Buccini gaat ook in op eerdere Umlauttheorieën, namelijk van E.H. Antonsen en H. Penzl enerzijds en J. Voyles anderzijds. Volgens eerstgenoemden is de geschiedenis van de i-Umlaut vooral een kwestie van fonemisering (vgl. ook Goossens hierboven), volgens laatstgenoemde vooral van morfologisering. Voor een overzicht van verklaringen van de Umlaut zie Nielsen 1984. Zie ook het overzicht van de problematiek in Harbert 2007 par. 3.1.3.1. Hamans 1985 bevat een theoretische benadering van vocaalharmonie en i-Umlaut in het algemeen en van de i-Umlaut in het Roermonds in het bijzonder. In dit dialect is de Umlaut bij de diminutiva productief. Zie hiervoor ook Hamans 1985a.

Het Umlautsloze westen.

De in par. 6 dit hoofdstuk gegeven verklaring voor het Umlautsloze westen is geïnspireerd op Buccini 1990 en 1995. Ook Goossens (1980 en 1989) bespreekt het probleem en suggereert daarvoor oplossingen maar sluit zich later (in Goossens 2008) bij de verklaring van Buccini aan. Van Loon (1995) zoekt voor het Umlautsloze westen een verklaring in prosodische richting. Met Goossens neemt hij aan dat de i-Umlaut van lange klinkers het westen heeft bereikt. Toen echter in het westen de i-Umlaut plaatsvond, was de Umlautfactor, die immers in onbeklemtoonde syllabe voorkwam, na lange klinker al zo verdoft dat hij geen palataliserende invloed meer kon uitoefenen. Ter ondersteuning van zijn verklaring wijst hij op de belangrijke rol die de lengte van de stsm in het Germaans speelt (vgl. bijv. het optreden van got. *harjis* naast *hairdeis*; zie 5.6.1, ook 23.2), en op een parallel in het vroege Oudzweeds. Het bezwaar (dat Van Loon overigens ook zelf noemt) is dat in de gegeven parallellen ook de consonanten een rol spelen: een lange stam kan immers ook uit een korte klinker plus twee consonanten bestaan. Bij de i-Umlaut zijn dergelijke lange syllaben van geen belang: vgl. o.a. * *wandjan* dat tot *wenden* wordt. Zie nu echter weer Van Loon 2014 die ook, op blz. 165, aangeeft dat de theorie van Buccini op bezwaren stuit. Hij wijst op het feit dat nu juist in het westen de Umlautfactor in het diminutiefsuffix *-kīn* lang, tot in de 15^e eeuw, bewaard is gebleven.

Expansie.

Een expansiologische visie op de Umlautsverhoudingen binnen het taalgebied vinden we in Heeroma 1964. De frankiserende invloed ging uit van het zuidoosten (het Rijn-Maasgebied), in noordelijke en westelijke richting. Het noordoosten is dus eerder gefrankiseerd dan het noordwesten dat pas veel later (omstreeks 1000) via zuidwestelijke bemiddeling door de ontlingweonisering werd bereikt. Daardoor komen er in het noordwesten nog betrekkelijk veel ingweonismen voor. Het zuidwesten (Vlaanderen) biedt spoedig tegenkracht tegen de zuidoostelijke expansie doordat het zelf belangrijk wordt. Het had aanvankelijk de ingweoonse Umlaut van lange vocalen en diftongen, die door de zuidoostelijke invloed verdwijnt. Later krijgt het zuidoosten zelf deze Umlaut maar door de vlaamse tegenkracht kan die niet ver meer naar het westen opdringen. In het noordwesten is hij verdwenen door vlaamse invloed in een tijd dat hij in het zuidwesten niet meer voorkwam maar in het zuidoosten intussen al was binnengedrongen. Als we aan het zuidwesten ook het westen (Zuid-Holland) toevoegen en niet zonder meer rekening houden met een zuidoostelijke invloed maar eerder denken, in een taalcontactsituatie, aan een samenspel daarvan met het Ingweoons, dan komen we dicht in de buurt van de in dit hoofdstuk gegeven voorstelling van zaken.

Umlaut als proces.

De psychologische verklaring van de i-Umlaut (par. 8d dit hoofdstuk) is van Van Loey (1944); een dergelijke verklaring vinden we ook bij A.G. van Hamel (Smith 1999, 138). Het (morfologisch) compenserende karakter van de i-Umlaut wordt kritisch besproken in Smith 1999. In aansluiting bij de doctoral thesis van Buccini besteedt ze alle aandacht aan het proceskarakter van de Umlaut. Op basis van een zwitsers-duits dialect wordt geconcludeerd dat het niet nodig is dat alle Umlautfactoren als zodanig verdwenen zijn voordat fonologisering kan optreden. De in par. 4 dit hoofdstuk gestelde volgorde waarin de vocalen door Umlaut getroffen worden, is gebaseerd op het (autosegmentele) betoog in Howell & Salmons (1997). Hun stelling is dat juist “Umlaut failure” belangrijk is om het Umlautproces, *a scalar process*, te begrijpen. Zo treedt er minder Umlaut op naarmate het fonetische verschil tussen “target” en “trigger” kleiner is. Hiermee valt bijvoorbeeld te verklaren dat in zuidduitse dialecten Umlaut van \ddot{u} kan ontbreken: deze vocaal is immers hoog (gesloten) zoals ook de Umlautfactor dat is. Ook wanneer het volgende consonantisme kenmerken met de trigger gemeen heeft, kan de Umlaut worden geblokkeerd. Het laatste is tegengesteld aan de traditionele verklaring die in par. 2 dit hoofdstuk is gegeven voor de blokkering door $\chi\chi$ en χt van de i-Umlaut van \ddot{a} (waarin aan de trigger juist tegengestelde kenmerken worden toebedeeld). Dat sommige woorden geen Umlaut hebben (lexicale diffusie), kan het gevolg zijn van wat Labov (1994, 453-454) *late stage correction* noemt: wanneer in een laat stadium het proces (*from below*) tot het bewustzijn doordringt, kan er (sociale) stigmatisering optreden gevolgd door een reactie met als gevolg een klein aantal ongewijzigde vormen. Dat lexicale diffusie van woordsoort tot woordsoort kan verlopen (de ontronde klank komt niet in werkwoorden voor), is bij sinologisch onderzoek (M. Cheng, W.S.Y. Wang) gebleken. (Zie Van Bree 1996, 215.)

Palatalisering, medialisering.

Voor “dentalisering” zie Weijnen 1991 par. 34. Over de (de)mouilleringen en daarmee gepaarde gaande velarisering of (her)palatalisering zie Keymeulen 1986 en ook Keymeulen 1993a. Voor medialisering zie Weijnen 1991 par. 35, voor speciaal de mechelse \ddot{a} Van Loey 1961. De Schutter 1993b behandelt Umlaut en mouillering als concurrerende verschijnselen. Kaart 177 in FAND 4 laat bij *schuld* nog mouillering zien in Pajottenland en in de Dendervallei. Zie voor het Aalsters Vanacker 1975. Voor mouilleringen bij *zit*, *plaats* en *metseten* zie FAND 4 kaarten 36, 37 en 38, verder ook 83 (*kelder*) en 129 (*vuist*).

35. ONTLENING (VOCALISME)

(1. Inleiding, 2. Ontlening uit Latijn (en Grieks), 3. Ontlening uit het Frans, 4. De accentuatie van bastaardwoorden, 5. Aanpassingen van het accent, Aantekeningen)

35.1. Inleiding

In 14.1 is al op het belang van taalcontact gewezen: het Nederlands heeft de eeuwen door vooral met het Latijn en het Frans in contact gestaan; men zou zelfs van een symbiose kunnen spreken. In ieder geval waren er en zijn er langs de taalgrens intenstevende vormen van frans-nederlandse tweetaligheid. Overigens moeten we behalve met het (klassieke) Latijn en het Frans (het Oudfrans van de Middeleeuwen en het Frans van daarna) ook met tussenstadia rekening houden: van Vulgairlatijn tot een stadium dat we Galloromaans kunnen noemen. In welk stadium het woord precies ontleend is, is niet altijd zeker. De invloed van het klassieke Grieks heeft vaak via het Latijn c.q. het Romaans gewerkt: zo gaat *priester* op een vulg.lat. vorm *prester terug dat op zijn beurt weer teruggaat op gr. *presbuteros* 'oudste'. Op rechtstreekse ontlening berust *kerk* uit gr. *kūrikon* 'huis van de heer'. Pas in latere eeuwen worden ook het Duits en het Engels belangrijk. Ontleningen aan het Duits, een nauw met het Nederlands verwante taal, zijn door klankaanpassing meestal niet meer als vreemd te herkennen: *aanstalten (maken)*, *bijval*, *inburgering*, *zowiezo* (nog wel als <sowieso> gespeld); een woord als *überhaupt* is een uitzondering. Ook ontleningen aan het Engels zijn qua klank niet altijd meer te herkennen: vgl. *lift*, *sport* 'vorm van lichamelijke oefening', *kool* (uit *goal*). Ze zijn het door de afwijkende spelling vaak nog wel: *doun* <down>, *lies(auto)* <leas(auto)>, *seel* <sale>.

We moeten onderscheid maken tussen geleerde ontleningen (vaak via de geschreven taal) en ontleningen die, ook in de gesproken taal, gemeengoed geworden zijn (fra. *mots savants* en *mots populaires*). Wat de geleerde woorden betreft: heel veel dat latijns of grieks aandoet, is dat van oorsprong niet. Door de stormachtige ontwikkeling van de wetenschappen, vanaf de Nieuwe Tijd en vooral sinds de 19^e eeuw, ontstonden steeds nieuwe begrippen waarvoor nieuwe termen nodig waren. Hiervoor gebruikte men aan de klassieke talen ontleende elementen, vgl. in de taalwetenschap de samenstelling *labiodentaal* 'uitgesproken met de tanden (lat. *dentes*) tegen de (boven)lip (lat. *labium*)', *fonologie* 'leer (gr. *logos*) van de fonemen: betekenis-onderscheidende klanken' (gr. *phōnē* 'klank'). Een hybride samenstelling, met een grieks en een latijns element, is de psychologische term *claustrofobie* 'angst (gr. *phobos*) om opgesloten te zitten (lat. *claustrum* 'afsluiting'). Een combinatie van een latijns element met een nederlands (zij het aan het Frans ontleende) suffix is *puberteit* (neolat. *puber* 'jongeman'), een combinatie van een grieks prefix met een nederlandse stam *anti-westers* (gr. *anti-* 'tegen'). Dat bepaalde termen al vroeg gevormd zijn bewijst bijv. *psychologie* 'leer van de ziel (gr. *psychē*)' dat al in de 16^e eeuw door Philipp Melanchton bedacht schijnt te zijn.

In dit hoofdstuk zullen we ons vooral met de *mots populaires* bezighouden. Deze ontleningen hebben allerlei aanpassingen ondergaan maar hun vreemde oorsprong kan toch nog (enigszins) herkenbaar zijn. Men spreekt dan wel van *bastaardwoorden*.

We moeten met de hieronder besproken aspecten rekening houden (als voorbeelden worden voornamelijk ontleningen uit het Frans gebruikt):

1. De overgenomen klanken worden aangepast aan het fonologisch systeem van het Nederlands: *cortège* wordt vernederlandst tot *cortezzie* (de klankgroep -ège [ɛʒ] is "onnederlands"). (Er is overigens sprake van een halverwege vernederlandsing: het is in nederlandse woorden niet gebruikelijk dat op een korte vocaal een z volgt. Een volledige vernederlandsing leidt tot *cortezie*)

Bij de aanpassing kan een factor zijn of men met het vreemde woord langs mondelinge of langs schriftelijke weg in aanraking is gekomen. Het schriftbeeld kan normerend werken: hoewel mensen *unit* als [junIt] horen uitspreken, kunnen ze toch op grond van de spelling voor de uitspraak [ynIt] kiezen (spellinguitspraak). Bij “horen zeggen” moeten we met volksetymologische vervormingen rekening houden; een voorbeeld daarvan is *rondtonde* voor *rotonde*.

2. De overgenomen klanken maken de klankontwikkelingen van het Nederlands mee: zo wordt middeleeuws lat. (*e*)*sclusa* (ofra. *escluse*) tot *sluis* met diftongering van uu tot ui.

3. De overgenomen klanken kunnen uit een ander dialect afkomstig zijn dan uit het dialect waarop de standaardtaal, in casu het Standaardfrans, teruggaat, bijvoorbeeld uit het naburige Picardisch: zo heeft het Nederlands niet -ité maar -iteit in bijv. *vitaliteit*.

4. De klanken kunnen in de donortaal (gevende taal), het Frans, veranderen; een van het Frans afwijkende klank behoeft daarom niet per se op aanpassing aan het Nederlands te wijzen: zo wordt in *conducteur* nog de meer gesloten klank van het vroegere Frans uitgesproken, namelijk [ø] en niet [œ]. Een voorbeeld waarbij zeker niet aan aanpassing kan worden gedacht, is *pastei* met -s- naast hedendaags fra. *pâté* dat in het Oudfrans nog -s- had: *pasté*;

5. Klankverandering in het Frans kan ook blijken bij herhaalde ontlening: zo komt naast *pastei* op het ogenblik als nieuw leenwoord *paté* voor en naast het oude *pensioen* het later ontleende *pension* (met in beide gevallen betekenisdifferentiatie).

6. Zo'n klankverandering in de donortaal kan ook in de doeltaal (ontvangende taal) tot aanpassing aan de nieuwe klank leiden (herverfransing): in plaats van *illusoer* <illusoir> met de oude, enigszins aangepaste uitspraak, wordt nu ook wel met de nieuwe franse uitspraak *illuzwaar* gezegd.

7. Herverfransing kan ook optreden bij verandering in de doeltaal, het Nederlands: zo vindt in het ontleende *perikel* diftongering tot ei plaats (vroegnnl. *perijkel*) waarop later herverfransing tot *perikel* volgde. We kunnen hier ook aan hernieuwde ontlening denken wat we wegens de andere betekenis zeker moeten doen bij het oude *stroop* naast het latere *siroop*.

8. Franse ontleningen kunnen worden gelatiniseerd; voorbeelden daarvan zijn *cirkel* (fra. *cercle*) en *mis* (fra. *messe*). Deze vormen kwamen een tijd lang naast die met è voor (*cerkel*, *mes(se)*); een dergelijke afwisseling is in het Middelnederlands heel gewoon (zie 19.6). Dat de vormen met ì het uiteindelijk gewonnen hebben, is zeker aan latijnse invloed te danken (*circulum*, *missa*).

9. Latijnse ontleningen kunnen omgekeerd gefranciseerd worden: zo kan *dementie* (lat. *dementia*) de franse klemtoon krijgen > *dementie* (het Frans zelf heeft *démence*).

10. Ook het spellingbeeld kan van invloed zijn: zo horen we voor *restaurant* naast de standaarduitspraak met genasaleerde à op het eind ook wel de uitspraak met -ant. De nederlandse neiging om vreemde namen op de franse manier uit te spreken, is ook een geval van spellinguitspraak maar dan volgens de franse regels: *Davos* (letterlijk ‘daarboven’) wordt *Davo* en *Tenerife* (spaans) wordt *Tenerief*. Niet-Hagenaars hebben de neiging om *Marlot*, de naam van een stadswijk, als *Marlo* uit te spreken. Een hypercorrecte reactie kan zijn om *Davos* “duitser dan duits” als *Davoos* uit te spreken.

35.2. Ontlening uit Latijn (en Grieks)

Oude ontleningen aan het Latijn (en aan het Grieks via het Latijn) maken de bekende klankwetten mee en zijn als gevolgd daarvan niet meer als vreemde woorden te herkennen. Ook een rechtstreekse ontlening aan het Grieks als *kerk* kan niet meer als vreemd worden beschouwd. Een oorzaak is ook de sterke reductie die plaatsvond nadat het accent op de eerste syllabe was komen te liggen. Vergelijk ook lat. *feniculum* > *venkel*. We kunnen in hoofdlijnen het volgende vaststellen (waarbij we zoveel mogelijk reeds in de vorige hoofdstukken gegeven voorbeelden gebruiken):

1. \check{a} = in gesloten syllabe \check{a} : *kalk* (*calx*), *kar* (*carrus*), *martelen* (*martyrium*, uit het Grieks), met rekking *tafel* (*tavola*, klassiek lat. *tabula*; zie ook hieronder); bij i-Umlaut \check{e} : *kelk* of met rekking mnl. *keelk* (*calix*, *calice*), met rekking *ezel* (*asilus*, klassiek lat. *asinus*); met palatalisatie vóór r: *kerker* (*carcer*); met rekking vóór r: *aarts-* (*arci-*, uit het Grieks).
2. \check{e} = in gesloten syllabe \check{e} : *pen* (*penna*), *kelder* (*cellarium*), *pensen*, ook *peinzen* (*pensare*), *venkel* (*feniculum*), *venster* (*fenestra*), met rekking: mnl. *speghel* ‘spiegel’ (*spegulum*, klassiek lat. *speculum*); met palatalisatie van γ : *teil* naast *tegel* (*tegula*); met ronding van \check{e} : *bun* naast *ben* (*benna*), (*peper*)*munt* (*mentha*); met depalatalisatie vóór r: *mars(kramer)* (*merces*); tevens met rekking *paars* (middellat. *persus*).
3. \check{i} = in gesloten syllabe \check{i} : *mis* ‘katholieke dienst’ (*missa*), met rekking: *zegel* (*sigillum*); als \check{e} mnl. *vensen* (*fingerere*).
- 4.; \check{o} en \check{u} = in gesloten syllabe \check{o} : *monnik* (*monicus*, uit het Grieks), *mossel* (*muscula*), *som* (*summa*), bij rekking: *boter* (*butyrum*), *molen* (*molina*); als \check{u} [œ] door i-Umlaut of spontane palatalisatie: *mud* (*modus*), *munt* (*munita* < *monēta*), *mus* (*muscio*), *nummer* (*numerus*), bij rekking: *keuken* (*cocina*) – \check{o} en \check{u} , \bar{o} , \bar{u} en eu kunnen afwisselen – met rekking vóór r: *poort* ‘opening’ (*porta*; mnl. *porte*), mnl. *poort* ‘stad’ (*portus*) – N.B. lat. \check{o} kan eerst als \check{u} ontleend zijn (volgens de voor het Oudwestgermaans geldende verdeling van \check{u} en \check{o} (20.30: lat. *pondo* > *pund* (nog du. *Pfund*) > *pond*).
5. ai zie \bar{e} .
6. au = \hat{o} (vanouds lange oo): *klooster* (*claustrum*), *kool* ‘groente’ (onrcaulis).
7. \bar{a} = \bar{a} (zogeheten e_1): *kaas* (*cāseus*), met oostelijke i-Umlaut *kees*, *straat* (*strāta*) – in oostelijke dialecten gedraagt de vocaal van *tafel* (*toafel*) zich als e_1 .
8. \bar{e} , soms uit ai <ae> of uit oi <oe> = zgn. e_2 (> ie): *biet* (*bēta*), *riem* (*rēmus*), *Griek* (*graecus*); in de regel = \bar{i} met latere diftongering tot ei <ij>: *krijt* (*crēta*), *zijde* (*saeda*), *pijn* (*poena*) (zie verder 25.4).
9. \bar{i} = \bar{i} met latere diftongering tot ei <ij>: *vijver* (*vivārium*), *wijn* (*vinum*) (clandestien uit lat. clandestīnus, ook met behoud van accent, is een latere ontlening)
10. \bar{o} = \bar{u} met latere palatalisatie en diftongering tot ui: *kluister* (*clōstrum*), *kruin* (*corōna* – *kroon* berust op latere ontlening).
11. \bar{u} = \bar{u} met latere palatalisatie en diftongering tot ui: *muil(ezel)* (*mūlus*), *pluim* (*plūma*), (*wijn*)*ruit* (*rūta*, gr. *rūtē*), vóór r met alleen palatalisatie: *muur* (*mūrus*).
12. \check{u} vóór dentaal met vocalisering van l = ou: *kouter* ‘mes’ (*culter*), *kouter* ‘weide’ (*cultura*), tessels *koeter* ‘bed’ (*culcita*).
13. \check{a} l vóór dentaal met vocalisering van l = ou: *outer* (*altāre*), met latere ontlening *altaar*;
14. invloed van w (zie hoofdstuk 32): mnl. *elu* (*helvus* ‘lichtgeel’) (leeuw uit leo heeft een w als overgangsklank).

35.3. Ontlening uit het Frans

Vaak komen de nederlandse vocalen met de hedendaagse franse (min of meer) overeen. Vergelijk *arbiter* (*arbitre*), *bark* (*barque*), *braaf* (*brave*), *bek* (*bec*), *dictee* (*dictée*), *district* (*district*), *nul* (indien niet uit het Latijn), *preuts* (*preux*), *recruut* (*recrue*, in het Nederlands aangepast aan *recruter*). Zoals uit *bark*, *braaf*, *bek*, *nul*, *preuts* blijkt, kunnen ook uit het Frans afkomstige woorden niet meer als zodanig herkenbaar zijn. Vaak zijn ze dat, in ieder geval voor de taalbeschouwer, nog wel; op grond daarvan kan binnen het Nederlands een romaans lexicon onderscheiden worden. Hiertoe behoren van de gegeven voorbeelden *arbiter*, *dictee* en *district*,

namelijk door de plaats van het accent en/of door de volle vocalen in zwak geaccentueerde syllabe. Hieronder volgt een (overigens niet volledig) overzicht van gevallen waarin de klankverhoudingen wat ingewikkelder liggen.

1. Waar het Frans lange genasaleerde vocaal heeft, heeft het Nederlands korte vocaal met nasaal (meestal n): vgl. *dansen* (fra. *dancer*), *krent* (fra. (*raisin de*) *Corinthe, bon* ('is goed voor', fra. *bon*), *parfum* (ook wel met genasaleerde *œ* uitgesproken). De nasaal hoeft er niet pas in het Nederlands in gekomen te zijn: het Oudfrans had weliswaar reeds nasalering maar de n was nog niet verdwenen. Bij jongere ontlening blijft de genasaleerde vocaal bewaard: vgl. *restaurant*, waarnaast (zie par. 2 dit hoofdstuk) ook de uitspraak met -ant mogelijk is. Genasaleerde vocaal is ook in substandaard Nederlands mogelijk in een geval als *dansen*. In vlaamse dialecten vinden we gevelariseerde nasaal in bijv. *pertang* (*pourtant*) 'toch', *frang* (*franc*). Vergelijk ook de duitse uitspraak van *salon* als *salong*. Een bijzonder geval is *chagrin* dat we als saggerijn terugvinden. Mogelijk is de lange genasaleerde klankgroep *ɛ̃* als *en* gehoord en vervolgens als variant van ein geïnterpreteerd (vergelijk bijv. ook *elektrizijn*; voor de Anlaut zie 39.1.3 onder 2).

2. Wanneer het (in ieder geval moderne) Frans een nogal open middenvocaal heeft, kan die in het Nederlands meer gesloten zijn: vgl. behalve *conducteur* (zie hierboven) *college* bij *collège* en ook *garderobe* waarin overigens ook de open klank te horen is maar dan wel vaak met verkorting: *garderobbe*. Vergelijk ook *kroot* bij *carotte* (met verkorte vocaal uit lat. *carōta*). Vóór een r is de open vocaal geen probleem: *militair*, waarnaast echter in geaffecteerde uitspraak, *militeer* voorkomt.

3. Voor ofra. *ě* heeft het Nederlands een *ē* vóór l in woorden op -eel (*bordeel, fluweel, kasteel, tafereel*, ontleend aan het Picardisch; het Standaardfrans heeft vormen op *ō* <eau>: *château* maar vgl. ook *accidenteel* uit fra. *accidentel*). Een *ē* vinden we ook vóór st: *beest*, ofra. *beste*, fra. *bête*. Bij *bref* 'kort' hoort nld. *brief*, bij *prêtre* *priester*. Vergelijk ook *spiegel*. Het Oudfrans c.q. het Romaans had hier ie [iɛ] uit lat. *ě* (25.4), welke diftong later stijgend werd: *miel* (spreek uit *mjel*) < lat. *mel*. In het moderne Frans is die stijgende diftong niet altijd bewaard gebleven zoals *bref* en *prêtre* laten zien. Het Nederlands heeft ie uit de oorspronkelijke dalende diftong.

4. Voor ofra. *ō* of *ū* <ou> vinden we in het Nederlands *ō*: *golf* (*golfe*), *rollen* (*roller*); *mosterd* (*moutarde*), *pantoffel* (*pantoufle*), *pols* (*pouls*). Een oe [u] heeft het Nederlands echter in *fatsoen, meloen, paviljoen* tegenover fra. *façon, melon, pavillon*. Het Nederlands heeft hier nog de oude klank; vergelijk ook het hier boven al genoemde *pensioen* naast het later ontleende *pension*.

De ofra. *ū* <ou> gaat op een oudere, gesloten *ō* (*ó*) terug; in het latere Frans ontstaat voor nasaal weer een (lange genasaleerde) *ó* (later ook nog wat opener): vgl. behalve *façon, melon, pavillon* nog *bon, fronsen* (*froncer*), *kanon* (*canon*). Voor ofra. *ō* (*ò*) vinden we in de nederlandse dialecten doorgaans *ò* [ɔ], voor ofra. *ū* <ou> *ó*. In het laatste geval heeft het Nederlands (als het geen oe heeft zoals in *fatsoen* enz.) de oudere, gesloten *ó* bewaard: vgl. (vóór nasaal) *bon, fronsen* (*froncer*), *kanon* (*canon*). Wanneer we *ò* in plaats van *ó* vinden, kan dat op waaalse invloed berusten, bijv. in *dobbelen*, fra. *double*. Daarnaast komt ook *dubbel* voor; zo'n *ø*-vorm (vergelijk ook *nummer* naast *nommer*, fra. *nombre* is goed binnen het Nederlands te verklaren (zie 20.6). Het verschil tussen *ó* en *ò* is overigens voor veel dialecten en het Standaardnederlands van geen belang meer (20.5).

5. De ofra. diftong *oi* wordt in ouder Nederlands *ō*: fra. *comptoir* (met latere stijgende diftong) vinden we als *kantoor* terug, zo ook *Francois* als *Fransoos*. Vergelijk ook het boven besproken *illusoir*. In de Auslaut vinden we *ōi*: *emplooi* bij fra. *emploi*.

6. Voor de ofra. diftong ai heeft het moderne Frans een lange ϵ : *palais*; in het Nederlands vinden we nog de oude, enigszins aangepaste uitspraak *paleis*. In de Auslaut vinden we $\bar{a}i$: *fraai*, met enig betekenisverschil bij fra. *vrai*.
7. Ook in *fout* heeft het Nederlands nog de oude klank; het Frans heeft nu \bar{o} : *faute*.
8. Oudfranse diftongen liggen ook vaak aan de ui₂ ten grondslag, bijv. in *fluit* (ofra. *flaüte*, *fleüte*). Zie 27.5.
9. Ingeburgerde franse leenwoorden ondergaan ook de veranderingen in de zwak geaccentueerde syllabe (hoofdstuk 17), reductie tot sjwa of NUL. Vergelijk (noordelijk) *polisie* > *pəlisie* > *plisie* (syncope). Een voorbeeld van apocope is *brave* > *braaf*. Ook n-apocope kan optreden, bijv. in *examen* > *exame* naast *examen*. Franse leenwoorden doen ook mee met de sjwa-kleuring, bijv. in *buisine* > *bəzuin* > *bazuin*. Zogeheten *Streckformen* zijn (noordelijk) *ampart* en (id.) *fermilie*. Zie 17.3.
10. Omwisseling van r en sjwa vinden we in *eskader* uit fra. *escadre* tenzij de franse uitspraak op het moment van de ontlening reeds met sonantische r was; dan is er interpretatie van deze r als \bar{r} .

De franse invloed heeft binnen het Standaardnederlands tot een aantal nieuwe fonemen geleid: \bar{e} (*serre*), \bar{o} (*rose*), \bar{u} (*freule*, weliswaar uit du. *Fräulein*), alledrie lange middenvocalen.

35.4. De accentuatie van bastaardwoorden

Er zijn veel pogingen gedaan om synchroon regels op te stellen voor de accentuatie van de bastaardwoorden. Tot op zekere hoogte lukt dit ook wel maar er blijven altijd uitzonderingen. Voorzichtig geformuleerd kunnen we zeggen dat er enige regelmaat te ontdekken valt. Zo hebben woorden op \bar{e} bijna altijd het accent achterop (*dictee* enz.).

In historisch perspectief vinden we zowel de latijnse als de franse accentverhoudingen terug. In het Latijn valt het accent op de op twee na laatste syllabe (*antepenultima*) tenzij de vóórlaatste (*aenultima*) sterk (zwaar) is, d.w.z. eindigt op een lange vocaal of op een korte gevolgd door een consonant: vgl. *fac/si/mi/le*, *sca/bi/ō/sa* ‘schurftkruid’, *a/gen/da*. Omdat de vocaal op het eind van de vóórlaatste syllabe kort of lang kan zijn, kan het accent wisselen: vergelijk het eerste en het tweede voorbeeld. Dat het weleens mis kan gaan, blijkt uit *libido* dat in het Latijn in de tweede syllabe een lange *i* heeft: *libido*. Omgekeerd wordt lat. *pāgina* wel als *pagina* uitgesproken. Een latijnse accentverhouding wil echter niet zeggen dat de woorden in kwestie ook steeds een latijnse oorsprong hebben. Het kan daarbij gaan om woorden die uiteindelijk uit het Grieks afkomstig zijn maar traditiegetrouw op de latijnse manier worden geaccentueerd. Een voorbeeld is *elektron*, met het accent op de tweede syllabe terwijl het in het Grieks op de eerste lag. Uit het Grieks zijn ook *hypotenusa* en *aloë*. Ook kan het gaan om woorden uit het Hebreeuws: *Gomorra*, *Gethsemane*, of uit een van de andere romaanse talen dan het Frans: *sombrero* met zware middensyllabe (lange \bar{e}) uit het Spaans, *espresso* idem (korte vocaal plus s op de syllabegrens) uit het Italiaans, of uit het Arabisch: *alcohol* met lichte middensyllabe (korte o). *Albatros* (eveneens uit het Arabisch) beantwoordt aan de latijnse regel als we het woord als *al/ba/tros*, met korte tweede a, analyseren, volgens het principe dat bij afbreking zoveel mogelijk consonanten naar de volgende syllabe verhuizen. Ook aan *familie* kunnen we de latijnse accentuatie toekennen als we van een oorspronkelijke uitspraak *familië* (uit *familia*) uitgaan. Volgens de franse regel zou het accent achterop moeten liggen (het Frans heeft overigens *famille*). Latere ontleningen met enkele vocaal in de tweede syllabe laten wisselend accent zien: vgl. *bikini* (door de ontwerper van het kledingstuk bedacht), *pijama* (via het Frans uit het Perzisch), *safari* (via het Engels uit het Swahili) maar *tombola* (uit het Italiaans).

Een voorbeeld met franse accentuatie is *violet*, met het accent op de laatste syllabe. Ook het accent van *theater* kan tegen franse achtergrond worden begrepen: het Frans heeft *théâtre*; sjwa en r zijn in het Nederlands echter omgedraaid (omsyllabering) of franse sonantische r is als ə geïnterpreteerd (vgl. *eskader* in par. 3 dit hoofdstuk onder 10). Als we de a als lang opvatten, beantwoordt *theater* ook aan het latijnse model. Dit geldt ook voor *kazerne* en *piramide* die echter uit/via het Frans komen: *caserne*, *pyramide*. Deze voorbeelden gaan ook volgens de nederlandse regel dat een syllabe met sjwa nooit het accent krijgt. Op de franse wijze gaan eveneens *anakoloet* en *anapest* tenzij dit afknottingen (truncaties) zijn van grieks (latijns) *anacolouthon* en *anapaistos*?

Een voorbeeld van francisering is het in par. 1 dit hoofdstuk genoemde *dementie*; een voorbeeld van latinisering de uitspraak *Katmandoe* (*Kathmandu*) in plaats van *Katmandoe*.

Voor het hedendaagse Nederlands is het resultaat dat woorden van vreemde herkomst óf volgens het latijnse óf volgens het franse model gaan (of volgens beide). Bij woorden met een korte vocaal in de vóórlaatste syllabe kan het accent wisselen: het kan op de vóórlaatste of op de vóórvóórlaatste liggen. Namen geven hetzelfde beeld als de woorden: *Casablanca*, *Honolulu*, *Corsica*, *Amerika*.

35.5. Aanpassingen van het accent

In 16.4.5 hebben we gezien dat de dominerende voet in het Nederlands de trochee is: *kopen*. Daarnaast komt ook de jambe voor: *gezag*, en de amfibrachys: *bekopen*. We kunnen dus verwachten dat het accent van bastaardwoorden in de richting van deze voeten wordt aangepast. Dat zal uiteraard vooral gebeuren bij kinderen of bij volwassenen die weinig met die woorden in aanraking komen. In hun fouten komt als het ware het “ware” accent van het Nederlands naar boven. Ook hier kan het een factor zijn of men met het vreemde woord langs mondelinge of langs schriftelijke weg in aanraking is gekomen.

De trochee vinden we in *balie* (ofra. *baille*), *foelie* (lat. *folia*), *lelie* (lat. *lilia*), *olie* (vulg.lat. *olium*), *kade* (mogelijk uit het Keltisch), *liter* (fra. *litre*); niet echter in *bureau*, *cadeau*, *kantoor* (fra. *comptoir*), *Parijs* (ook *Berlijn*), *bougie*, *melodie*, *energie*, *chemie* waarin de klemtoon achterop is bewaard. Dat het accent in *balie* enz. naar voren is getrokken, laat zien dat de trochee voorkeur geniet boven de jambe. Woorden als *patio*, *valium*, *calcium*, *hernia* bestaan in feite, als de <i> j-achtig wordt uitgesproken, uit twee syllaben; ze passen dan in het rijtje *balie*, *foelie* enz. Aanpassing is dan niet te verwachten. In driesyllabische woorden zou volgens nederlandse gewoonte het accent in het midden moeten liggen. Dat is inderdaad het geval bij *Monaco* (het Belgisch Nederlands heeft echter *Monaco*), *andijvie*, *kolonie*, *professor*, *geranium* (<i> = j), uiteraard ook (met een sjwa in de laatste syllabe) bij *parade*, *salade*, niet echter bij *paradox*, *carcinoom*, *paraplu*, *amfibie* (met *anapest*); *olifant*, *dominee*, *carnaval* (met dactylus; het Belgisch Nederlands heeft *carnaval*). Bij verdoffing tot sjwa (die noordelijk is) kan de jambe of de trochee althans benaderd worden: vgl. bijv. *paraplu*, *carnaval*; *Jupiter* en *reünie*, met amfibrachys, kunnen echter ook gehoord worden. Van de viersyllabische woorden passen *panorama*, *theorem*, *axioma* binnen het nederlandse patroon, evenals uiteraard (met sjwa in laatste syllabe) *marinade*, *Bulgarije*, *antilope*, *steroïde*. Dat is bijvoorbeeld niet het geval bij een aan het Grieks ontleende term als *epenthesis* met het accent op de tweede syllabe; het is een gebruikelijke “fout” om het accent op de derde te leggen, richting trochee dus. Dit komt ook voor bij *normaliter*. Vergelijk ook italiaanse plaatsnamen als *Malcesine* en *Tremosine* waarbij het accent in veel nederlandse monden van de tweede naar de derde syllabe verhuist. Het zeer bekende *Jeruzalem* lijkt overigens weinig problemen te geven.

Onderzoek is nodig, bijvoorbeeld om erachter te komen hoe “minkundige” taalgebruikers met viersyllabische woorden als *cholesterol* en *experiment* omgaan. Het is in ieder geval erg onwaarschijnlijk dat in het laatste geval het accent op de vóórlaatste syllabe komt te liggen. Er lijkt namelijk een zekere tendens te bestaan om een dergelijke syllabe met -i- ongeaccentueerd te laten: vgl. *dominee*, *horizon*, *minimum*, *olifant*, *paprika* (maar er zijn ook gevallen als *artikel*, *bikini*, *discipel*).

35.6. Reductie in ontleningen

In hoofdstuk 17 is het ontstaan van een sjwa besproken en daarnaast ook reductie van sjwa of slot-n tot NUL (syncope of apocope). Ook ontleningen zijn aan deze reducties blootgesteld; zie de voorbeelden in de vorige paragraaf. Het lijkt erop dat een vóórtonige vocaal eerder gereduceerd wordt dan een natonige: *politie* wordt (noordelijk) tot *pəlisie* of *plisie* maar niet bijvoorbeeld tot *polisə*. Vergaande aanpassingen en reducties vinden we in franse woorden die tot de “volkstaal” zijn gaan behoren, bijvoorbeeld in *ruïneren* > *rinneweren* (via een vorm als *rinuwerden*).

Aantekeningen

Zeer uitvoerig over ontleningen is Van der Sijs 1996; over ontleningen aan of via het Nederlands in andere talen gaan Van der Sijs 2006 (beknopt) en Van der Sijs 2010 (uitvoerig). Voor de ontleningen aan het Latijn en het Grieks zie Royen 1954; recenter is Van der Sijs en Engelsman 2000. Voor de franse klanken in het Nederlands zie Van der Meer 1927, die gebruik kon maken van het werk van Salverda de Grave (1920). Zie ook Salverda de Grave 1934-1936. Over herverfransing handelt Van Haeringen 1957. Voor de beschrijving van de accentverhoudingen zijn we uitgegaan van een steekproef in Trommelen en Zonneveld 1999. In deze steekproef van 169 woorden en namen kwam 96x een duidelijk latijnse en 53x een duidelijk franse accentuatie te voorschijn. Over de accentuatie binnen het romaanse lexicon bestaat een groot aantal studies. Voor woorden met -i- in de vóórlaatste syllabe zie Neijt & Zonneveld 1982. Wat betreft het in de par. 4 en 5 dit hoofdstuk behandelde is zoals al in 4 is opgemerkt, verder onderzoek noodzakelijk.

HET CONSONANTISME

36. DE OBSTRUENTEN

Algemene ontwikkelingen: 1. De oudgermaanse en proto-indo-europese obstruenten (1.1. De obstruenten in het Protogermaans en het Gemeengermaans, 1,2. De Germaanse Klankverschuiving, 1.3. De Germaanse Klankverschuiving geïllustreerd, 1.4. De Wet van Verner, 1.5. Chronologie), 2. De glottale visie, 3. Geminatie. Verscherping (3.1. Geminatie, 3.2. Verscherping), Aantekeningen bij 1 – 3;

Specifieke ontwikkelingen: 4. De gemeengermaanse stemloze fricatieven (4.1. De labiaal, 4.2. De niet-stridente dentaal, 4.3. De velair, 4.4. De labiovelair, 4.5. De stridente dentaal), 5. De gemeengermaanse stemloze occlusieven, 6. De gemeengermaanse stemhebbende fricatieven en occlusieven (6.1. De labiaal, 6.2. De niet-stridente dentaal, 6.3. De velair, 6.4. De labiovelair), 7. Samenvatting 6.4, 6.5 en 6.6, 8. De sporen van de Wet van Verner in het Nederlands, 9. Veranderingen van articulatieplaats, 10. Syncope van v, z en g. Overgang van d in j (10.1. Overzicht, 10.2. Historische en regionale aspecten, 10.3 Structurele aspecten, 10.4. De standaardtaal. Hypercorrectie), 11. Toevoeging van obstruenten, 12. T-deletie (12.1. Algemeen, 12.2. Regionale aspecten), Aantekeningen bij 4 – 12.

36.1-36.3. ALGEMENE ONTWIKKELINGEN

36.1. De oudgermaanse en proto-indo-europese obstruenten

36.1.1. De obstruenten in het Protogermaans en het Gemeengermaans

Voor het Gemeengermaans kunnen we de volgende obstruenten aannemen; zie het schema.

SCHEMA 22a: *de obstruenten in het Gemeengermaans*

		labiaal	dentaal	strident dentaal	velair	labiovelair
1. –stem	fricatief	f *)	þ	s	χ	χ ^u
2. –stem	occlusief	p	t	-	k	k ^u
3. +stem	fricatief	β	ð	z	γ	γ ^u
4. +stem	occlusief	b	d	-	g	g ^u

*) De f kan als fonetische waarde bilabiaal: [ɸ], gehad hebben.

OPM. In plaats van de fonetische tekens β, ð, γ worden traditioneel in de historische grammatica's wel de tekens Ɔ, đ, g gebruikt.

Voor de geminaten die er in het Germaans ontstaan waren (ze ontbraken goeddeels in het Proto-indo-europees), zie par. 3 dit hoofdstuk. De z moet als de stemhebbende variant van de /s/ beschouwd worden. De consonanten van de reeks 3 komen in complementaire distributie met die in reeks 4 voor; ook hier mogen we dus foneemvarianten aannemen. De onder 4 genoemde stemhebbende occlusieven zijn in het Gemeengermaans uit stemhebbende fricatieven ontstaan; reeks 4 is dus tot reeks 3 te herleiden. In par. 1.4 dit hoofdstuk wordt besproken dat al in het Protogermaans stemhebbende fricatieven onder bepaalde voorwaarden uit stemloze fricatieven zijn ontstaan (de wet van Verner), dus overgingen van reeks 1 naar reeks 3. Ontbraken die voorwaarden, dan bleven ze stemloos. De genoemde wet wijzigde dus niet het systeem, wél de distributie van de fonemen. Voor het Protogermaans kunnen we, vóórdát genoemde wet werkte en ook daarna, uitgaan van 1. stemloze fricatieven, 2. stemloze occlusieven en 3. stemhebbende fricatieven. Zie schema 22b.

SCHEMA 22b: *de obstruenten in het Germaans*

Protogermaans vóór Verner: Protogermaans na Verner:

1. stemloze fricatieven	stemloze fricatieven
2. stemloze occlusieven	stemloze occlusieven
3. stemhebbende fricatieven	stemhebbende fricatieven*

* ten dele uit stemloze fricatieven ontstaan

Wat punt 3 betreft is de traditionele opvatting gevolgd en dus uitgegaan van stemhebbende fricatieven. Het is echter ook mogelijk, in een alternatieve visie, om oorspronkelijk stemhebbende occlusieven aan te nemen. Een argument voor de occlusief kan zijn dat een verandering van occlusief in fricatief beter past in een vrij algemene tendens tot verzwakking (*lenition*) waardoor de ontwikkeling van in ieder geval het nederlandse consonantisme wordt gekenmerkt (vgl. par. 7 dit hoofdstuk). Het is dus goed om te bedenken dat wanneer er sprake is van een overgang van stemhebbende fricatief in dito occlusief, het heel goed andersom geweest kan zijn. Verder spreken we steeds van *stemhebbend* en *stemloos*; het is echter de vraag of het wel altijd om een verschil in *stem* gaat. Meer algemeen geformuleerd gaat het om een verschil in articulatorische energie (*lenis* tegenover *fortis*) dat eventueel gepaard kan gaan met +stem tegenover -stem.

36.1.2. *De Germaanse Klankverschuiving*

Het Proto-indo-europees kende de volgende reeksen obstruenten; zie het schema.

SCHEMA 22c: *de obstruenten in het Proto-indo-europees*

		labiaal	dentaal	strident dentaal	palataal	velair	labiovelair
1. -stem	occlusief	p	t	-	kʷ	k	k ^u
2. +stem	occlusief	b	d	-	gʷ	g	g ^u
3. +stem +asp.	occlusief	bh	dh	-	gʷh	gh	k ^u h
4a. -stem	fricatief	-	-	s	-	-	-
4b.+stem	fricatief	-	-	z	-	-	-

Hierbij moet worden aangetekend dat de z slechts vóór stemhebbende consonanten optrad en ook hier als een variant van het foneem s moet worden beschouwd.

In het Protogermaans voltrokken zich de hieronder genoemde veranderingen. Deze veranderingen vormen tesamen de Germaanse Klankverschuiving (GK) die nog vóór het begin van de christelijke jaartelling moet hebben plaatsgevonden: op het moment van de oudste overlevering van germaanse namen en woorden bij griekse en latijnse auteurs blijkt de verschuiving al geheel of bijna geheel afgesloten. De veranderingen in kwestie worden ook wel als de *wet(ten) van Grimm* (*Grimm's Law*) aangeduid. Dit is minder juist: de wet gaat terug op de Deen Rasmus Kristian Rask (1787-1832); van Jacob Grimm (1785-1863) is wel de systematisering ervan afkomstig. Juister zou zijn: *de wet van Rask-Grimm*.

1. de stemloze occlusieven p, t, k, k^u gaan (misschien via ph > pf enz.) in de stemloze fricatieven

f, þ, χ, χ^u over met een tweetal klankwettige uitzonderingen:

- 1a. na s blijven de p, de t en de k onverschoven,
- 1b. in de combinaties pt en kt verschuift alleen de eerste occlusief: pt wordt ft, kt wordt χt (de combinatie tt leverde, overigens niet alleen in het Germaans, de geminaat ss op);
2. de stemloze occlusieven b, d, g, g^u gaan in de stemloze occlusieven p, t, k, k^u over;
3. de stemhebbende geaspireerde occlusieven bh, dh, gh, g^uh gaan over in de stemhebbende fricatieven β, δ, γ, γ^u. De s en de z veranderen niet.

Voorals in oudere literatuur vinden we de latijnse termen *tenuēs* (onder 1), *mediae* (onder 2) en *mediae aspiratae* (onder 3). De singularisvormen zijn: *tenuis*, *media*, *media aspirata*.

Evenals in vele andere indo-europese talen is in het Germaans van het verschil tussen palatalen en velairen niets meer terug te vinden. Zoals we al in 8a.1 gezien hebben, zijn ze in de zogeheten centum-talen tot velairen samengevallen; vandaar dat we hierboven alleen met velairen rekening hebben gehouden. In de satem-talen is het verschil bewaard, met dien verstande dat de palatalen daar als sisklanken (sibilanten) worden teruggevonden. In die talen zijn de labiovelairen met de velairen samengevallen doordat ze hun labiale element verloren hebben, terwijl in de centum-talen de labiovelairen als zodanig nog teruggevonden kunnen worden. Tot de satem-talen behoren o.a. de groepen van het Indisch, het Iraans, het Slavisch en het Baltisch, tot de centum-talen o.a. die van het Grieks, het Germaans, het Keltisch en het Italisch (Latijn). Zie ook 8a.1.

Vergelijk voor een proto-indo-europees woord met een anlautende k' lat. *centum*, gr. (*he*)*katon*, got. *hund*, ndl. *honderd* (beide met h via χ uit k) tegenover av. *satəm*, skrt. *śatam*, lit. *šimtas*. En vergelijk voor een proto-indo-europees woord met anlautende k lat. *carpere* 'plukken', gr. *karpos* 'vrucht', ndl. *herfst*, eng. *harvest* (beide met h via χ uit k) tegenover eveneens met k lit. *kerpù* 'scheren, knippen', skrt. *kṛpānī* 'dolk'. (De oorspronkelijke betekenis van *herfst* was 'tijd om te plukken'.) Zoals blijkt zijn de benamingen centum- en satem-talen ontleend aan de representaties van het proto-indo-europees woord voor 'honderd', namelijk *k'ṛtom, respectievelijk in het Latijn en het Avestisch.

De labiovelairen zijn velairen, uitgesproken met gelijktijdige lippenronning. Eigenlijk zou voor het Proto-indo-europees onderscheid gemaakt moeten worden tussen eigenlijke labiovelairen en clusters van velair plus w, maar omdat we in beide gevallen voor het Protogermaans labiovelairen kunnen aannemen, verwaarlozen we dit verschil.

36.1.3. De Germaanse Klankverschuiving geïllustreerd

De Germaanse Klankverschuiving (GK) kan met de hieronder staande voorbeelden worden geïllustreerd. Voor de pijl staat de proto-indo-europese klank, achter de pijl de protogermaanse.

1. p > f	lat. pater 'vader'	got. fadar id.	ndl. vader
t > þ	lat. trēs 'drie'	got. þreis id.	ndl. drie
k > χ	lat. centum 'honderd'	got. hund id.	ndl. hond(erd)
k ^u > χ ^u	lat. sequi 'volgen'	got. saihvan 'zien'	ndl. zien
1a. sp > sp	lat. spuere 'spuwen'	got. speiwan id.	ndl. spuwen
st > st	lat. stāre 'staan'	got. standan id.	ndl. staan
sk > sk	lat. piscis 'vis' (-sk-)	got. fisks id.	ndl. vis
1b. pt > ft	lat. captus 'gevangen'	got. haftis 'behept met'	ndl. -haft(ig)
kt > χt	lat. octō 'acht'	got. ahtáu id.	ndl. acht

(1c. tt > ss	pie. *witto-	got. wissa ‘ik/hij wist’	ndl. wist)
2. b > p	lat. scabere ‘krabben’	got. skapjan ‘scheppen’	ndl. scheppen
d > t	lat. ducere ‘leiden’	got. tiuhan ‘trekken’	mnl. tien ‘trekken’
g > k	lat. gustus ‘smaak’	got. kustus ‘beproeving’	ndl. kust
g ^u > k ^u	lat. vīvus ‘levend’	got. qius id.	mnl. kwik
3. bh > β	skrt. bharati ‘hij draagt’ (lat. ferre ‘dragen’)	got. baíran ‘dragen’	ndl. baren
	skrt. lubhyati ‘hij heeft lief’ (lat. libet ‘het lust’)	got. liuba- ‘lief’	ndl. lief
dh > δ	skrt. da-dhāti ‘hij zet’ (lat. facere ‘maken’)	got. -deþs ‘daad’	ndl. daad
	skrt. madhya ‘midden’ (lat. medius id.)	got. midjis id.	ndl. midden
gh > γ	skrt. gas ‘eten’ (lat. hostis ‘vijand’)	got. gasts ‘gast’	ndl. gast
	skrt. stighnoti ‘hij loopt’	got. steigan ‘stijgen’	ndl. stijgen
g ^{uh} > γ ^u	pie. *song ^{uh}	got. saggws ‘gezang’	ndl. zang

Toelichtingen: ndl. *zien* met syncope van χ^u en contractie (33.8); nnl. *wist* met analogische t: (zie voor deze vorm plus varianten verder deel 2 Vormleer); ndl. *scheppen* met sk- > s χ : par. 5 dit hoofdstuk; ndl. *kust*, denk aan (*te*) *kust* (*en te keur*), verwant met got. *kiusan*, ndl. *kiezen*; mnl. *quik* ‘levende have, vee’: denk aan nnl. *kwik/kwiek*, ook in *kwik(zilver)*, leenvertaling van lat. *argentum vīvum* ‘levend zilver’; *baren* = ‘het eindpunt van het dragen’, vgl. bijv. ook (*steun*)*beer*). Voor de betekenis ‘gast’ kunnen we in verband met skrt. *gas* aannemen dat deze teruggaat op ‘(mee-)eter’; lat. *hostis* heeft de betekenis van ‘ongewenste vreemdeling > vijand’ gekregen. Bij *saihan*, ndl. *zien* moeten we in verband met het latijnse *sequi* ‘volgen’ uitgaan van een betekenis ‘volgen met de ogen’. Verder geven de betekenissen geen problemen.

Het Latijn is onder 1 en 2 representatief voor het Proto-indo-europees, uitgezonderd wat betreft de labiovelair onder 2 (lat. <v> = w). Bij de voorbeelden onder 3 is het Latijn niet representatief, evenmin als het Grieks; het Sanskrit is het voor een belangrijk deel wél; daarom zijn voorbeelden uit deze taal toegevoegd. Het Latijn heeft voor pie. bh in de Anlaut f, in de Inlaut b, voor pie. dh in de Anlaut eveneens f, in de Inlaut d, voor pie. gh in de meeste gevallen h (maar vgl. bijv. got. *laggs* – lat. *longus* ‘lang’ met pie. gh). De labiovelair laten we hier wegens complicaties buiten beschouwing.

De pie. tt die ten grondslag ligt aan de ss van *wissa*, is een geminaat die uit -d-t- of -t-t- op de morfeemgrens ontstond. In *wissa* gaat hij terug op -d-t-; got. *witan* waarvan het ’t preteritum is, is immers verwant o.a. met sktr. *véda* ‘ik weet’ en gr. *oida* ‘id.’ (< *woida*). Vergelijk verder lat. *sessum* part.pret. bij *sēdēre* ‘zitten’ (pie. -d-t-) of got. *gaqiss* ‘afpraak’ bij got. *qīpan* ‘zeggen’ (pie. -t-t-). We moeten verder rekening houden met proto-indo-europese assimilatie van stemhebbende obstruent aan een volgende t (evt. met verlies van aspiratie): vgl. bijv. bij de wortel *tong- (lat. *tongēre*, got. *þagkjan*, ndl. *denken*) het preteritum *tonk-to (got. *þāhta*, ndl. *dacht*, met Ersatzdehnung – zie 33.1). Aan de pie. afwisseling g – k beantwoordt door de GK in het Germaans de afwisseling k – χ . In het oude Germaans gold nog lang de regel dat vóór t (bij

labialen, velairen en labiovelairen) alleen een stemloze fricatief kon optreden. Zo werd bij het latijnse leenwoord *kopen* (vgl. *caupō* ‘marskramer’) de verleden tijd *kofte* (> *kocht*) gevormd. Vergelijk ook de mnl. preterita *cnochte* bij *cnopen* (nu nog *verknocht*) en *rochte* bij *raken* (nu nog zeeuws *kwieterocht* ‘kwijtgeraakt’).

Het Gotisch is representatief voor het Protogermaans bij de voorbeelden onder 1 en 2; alleen heeft het voor anlautend χ h (*hund*). Bij de voorbeelden onder 3 heeft het nog, in de Inlaut na vocaal, de stemhebbende fricatief of, in de Anlaut, al de stemhebbende occlusief. Deze vinden we ook in de Inlaut of Auslaut na consonant: *lamba* ‘lammeren’, *lamb* ‘lam’. Stemloze fricatieven vinden we in de Auslaut na vocaal (*gaf* ‘ik/hij gaf’) en vóór stemloze consonant na vocaal (*gaft* ‘jij gaf’). Van de stemhebbende labiovelair blijkt in het Gotisch òf het labiale òf het velaire element verdwenen te zijn: vgl. resp. *magus* ‘jongen’ en *mawi* ‘meisje’. Na nasaal vinden we een stemhebbende velaire occlusief plus w: *sigggwan* ‘zingen’ (*saggws* ‘gezang’). Zie voor verdere bijzonderheden 5.3.

Meer voorbeelden:

onderdeel 1 (labiaal: p > f): lat. *cāpēre* ‘nemen’ – got. *hafjan*, ndl. *heffen*; lat. *pēcu* ‘vee’ – got. *faīhu* ‘vermogen’, ndl. *vee*; lat. *pellis* ‘huid’ – got. (*brūts*)*fill* ‘melaatsheid’, ndl. *vel*; lat. *plenus* – got. *fulls*, ndl. *vol*;

(dentaal: t > þ): lat. *frāter* – got. *broþar*, ndl. *broeder*; lat. *dentem* (acc.sg. van *dens*) – got. *tunþus* – ndl. *tand*; lat. *tācēre* ‘zwijgen’ – got. *þahan* ‘id.’; lat. *tu* – got. *þu*, mnl. *du*; lat. *vertēre* ‘keren’ – got. *wairþan*, mnl. *werden*, ndl. *worden*;

(velair: k > χ > h of met syncope): lat. *cānēre* – got. *hana*, ndl. *haan*; lat. *cornu* – got. *haúrn*, ndl. *hoorn*; lat. *spēcere* ‘zien’ – mnl. *spien* (met ie uit –ēhā-, zie 33.8), nnl. *spieden* met hypercorrecte d (zie par. 10.4 dit hoofdstuk); lat. *tacēre* – got. *þahan*;

(labiovelair: k^u > χ^u > w of syncope): lat. *quiēs* ‘rust’ – got. *hveila*, ndl. *wijl*; lat. *quod* – got. *hva*, ndl. *wat*; lat. *āqua* – got. *ahva*, ndl. (*Pekel*)*a* (zie 10.4 L5); lat. *linquēre* ‘verlaten, perf. *līqui* – got. *leihvan* ‘lenen’;

onderdeel 1a (sp, st onverschoven): lat. *spēcēre* – mnl. *spien*, nnl. *spieden*; lat. *est* – got. *ist*, ndl. *is* (zie ook deel 2 Vormleer); lat. *hostis* ‘vijand’ – got. *gasts*, ndl. *gast*;

onderdeel 1b (pt > ft, kt > χ t): lat. *neptis* ‘kleindochter’ – ndl. *nicht* (uit ggm.*nifti-); lat. *noctem* (acc.sg. van *nox*) – got. *nahts*, ndl. *nacht*;

onderdeel 1c (tt > ss, na lange vocaal vindt verkorting plaats; zie par. 3.1 dit hoofdstuk): ndl. *aas* (< ggm.*āsa- uit pie.*ēd-to) bij got. *itan*, ndl. *eten* = lat. *edere*; ndl. *moes* (< ggm.*mōsa- uit pie.*meh₂to) bij got. *mats* ‘spijs’, *-matjan* ‘eten’, ndl. *met*(worst); got. *misso* ‘elkaar’, *missa-* prefix, ndl. *mis-* (< pie.*mit-to-) bij got. *máidjan* ‘ruilen’; vgl. verder: got. *hassaba* ‘scherp’ bij got. *hatjan*, ndl. *wetten*; got. *usstass* ‘opstanding’ bij *usstandan* (met n-infix);

onderdeel 2 (labiaal: b > p): lat. *labium* – ndl. *lip*; lat. *vibrāre* ‘trillen, zwaaien’ – got. *weipan*, mnl. *wipen* ‘bekransen’;

(dentaal: d > t): lat. *dēcem* ‘tien’ – got. *taihun*, ndl. *tien*; lat. *dōmāre* – ndl. *temmen*; lat. *ēdēre* – got. *itan*, ndl. *eten*; lat. *sēdēre* – got. *sitan*, ndl. *zitten*; lat. *vidēre* ‘zien’ – got. *witan* ‘weten’, ndl. *weten* (voor de betekenisverhouding zie deel 2 Vormleer; ‘gezien hebben’ > ‘weten’);

(velair: g > k): lat. *āger* – got. *akrs*; lat. *augēre* ‘vermeerderen’ – got. *áukan* ‘id.’, ndl. *ook*; lat. *gēna* ‘wang’ – got. *kinnus* ‘id.’, ndl. *kin*; lat. *gēnu* ‘knie’ – got. *kniu*, ndl. *knie*; lat. *gustus* ‘smaak’; lat. *iūgum* ‘juk’ – got. *juk*, ndl. *juk*;

(labiovelair: g^u > k^u > kw): lat. *vēnire* – got. *qiman*, ndl. *kwam* - *kwamen* (voor (ge)komen zie deel 2 Vormleer);

onderdeel 3 (labiaal: bh > ß > v, b) Anlaut: lat. *fāgus* ‘beuk’ – ndl. *beuk*; lat. *of-fend-imentum* ‘kinband’ –

got. *bindan*, ndl. *binden*; lat. *fīber* – ndl. *bever*; lat. *frāter* – got. *broþar*, ndl. *broeder*; Inlaut: lat. *amb(i)* (vgl. *ambīre* ‘rondgaan’) – ndl. *om* < mnl. *omme* < ggm. **umb-*; lat. *nēbula* – ndl. *nevel*; lat. *orbis* ‘berooft van’ – got. *arbi*, mnl. *erve*, nnl. *erf* (vgl. ‘berooft van ouders’ > ‘verweesd’ > ‘erve’); skrt. *(ūrna)vābhi* ‘spin’ – ndl. *weven*, met geminatie (zie par. 3 dit hoofdstuk) *webbe*; (dentaal: dh > δ > d) Anlaut: lat. *fōris* – got. *daúr*, ndl. *deur*; Inlaut: *of-fēnd-imentum* (zie boven) – got. *bindan*, ndl. *binden*; lat. *vādem* (acc.sg. van *vas* ‘borg’) – got. *wadi*, ndl. *wedde*; lat. *vīdua* – got. *widuwo*, ndl. *weduwe*; (velair: gh > γ) Anlaut: lat. *haedus* ‘bok’ – ndl. *geit*; lat. *helvus* – ndl. *geel*; lat. *hōmo* ‘mens’ – got. *guma*, ndl. *(bruide)gom*; Inlaut: lat. *vēhēre* ‘voeren’ – got. *(ga)wigan*, ndl. *(b)ewegen*;

vormen met stemloze fricatief vóór t afwisselend met p, v, k, g/γ (let bij sommige vormen op de compensatorische rekking): *brui-loft* (mnl. *brulocht*) bij *lopen*; got. *gaskafts* ‘schepsel, schepping’ bij *skapjan* (ndl. *scheppen*); got. *gifts* bij *giban* (ndl. *gift* bij *geven*); got. *brūhta* bij *brūkjan* ‘gebruiken’; mnl. *rochte* pret. bij *roeken* ‘geven om’ (nog wvla. bij Guido Gezelle), ook pret. bij *raken* (zie hierboven); got. *pūhta* pret. bij *þugkjan* ‘dunken’ (mnl. pret. *dochte*); got. *waúrhta* pret. bij *waúrkjan* ‘werken’ (verouderd nl. *wrocht*); *zocht* bij *zoeken* (got. regelmatig *sōkjan* – *sōkida*); got. *baúhta* pret. bij *bugjan* ‘kopen’ (eng. *to buy*); got. *brāhta* bij *briggan* (ndl. *bracht* bij *brengen*); *mocht* (got. *mahta*) bij *mogen*; mnl. *cnochte* pret. bij *knopen* (nu nog *verknocht*, met pt > ft > χt: par. 4.1 en 6.1 dit hoofdstuk).

36.1.4. De Wet van Verner

Zoals al in par. 1 hierboven vermeld veranderden in het Protogermaans onder bepaalde voorwaarden stemloze fricatieven in stemhebbende. Dit betekent dat een pie. t soms correspondeert met een oude germaanse þ, soms met een δ: vgl. lat. *frater* ‘broeder’ met got. *broþar* id., daarentegen lat. *pater* ‘vader’ met got. *fadar* id. De Deen Karl Verner slaagde erin deze ‘uitzondering’ op de GK (t > þ) in een additionele klankwet te vangen. Zijn wet kan als volgt worden geformuleerd: stemloze fricatieven werden stemhebbend in stemhebbende omgeving (bijvoorbeeld tussen vocalen) wanneer het hoofdaccent niet op de onmiddellijk voorafgaande syllabe viel (de Anlautspositie is hoe dan ook uitgesloten).

[-sonorant] > [+stem] / [syllabe] – [hoofdaccent op tweede of derde syllabe]
[+continuant]

De Wet van Verner werkte dus in het Protogermaans, in een periode waarin de oude proto-indo-europese accentverhoudingen nog bestonden, dus vóór de accentverschuiving waarmee we het Gemeengermaans laten beginnen (zie 16.3). De resultaten van de GK plus Wet van Verner zijn dus als volgt (pie. > pgm. 1 (GK) > pgm. 2 (“Verner”); na de streep het resultaat van Verner):

p > f > f - β t > þ > þ - δ k > χ > χ - γ k^u > χ^u > χ^u - γ^u s > s > s - z.

De Wet van Verner had een belangrijk distributioneel gevolg: in stemhebbende omgeving kon wanneer het hoofdaccent volgde, nog slechts stemhebbende (en niet stemloze) fricatief voorkomen Door de Wet van Verner kon binnen een paradigma of tussen verwante woorden een afwisseling van stemloze of stemhebbende fricatief ontstaan. Deze afwisseling noemen we grammatische wisseling (Grammatischer Wechsel; zie voor de merites van deze term 40.3). Het duidelijkst vinden we die bij de sterke werkwoorden terug. Daar rustte namelijk in de tijd dat de wet werkte, het accent in de infinitief annex presens en preteritum singularis indicatief (resp. eerste en tweede categorie) op de eerste syllabe maar in de andere preteritumvormen en in het

participium preteritum (resp. derde en vierde categorie) op een volgende, dus *niet* op de eerste. Vergelijk de hierboven gegeven (negatieve) formulering van de wet. Als gevolg daarvan bleven in beide eerste categorieën de stemloze fricatieven behouden maar ontstonden er in de beide laatste stemhebbende. Een voorbeeld (waarbij we voor de protostadia de staart van het woord, na de stam, vereenvoudigd weergeven):

pgm.1	* <u>kē</u> ŭsan – *kǎūs – *kū <u>sum</u> – *kū <u>san</u>
pgm. 2	* <u>kē</u> ŭsan – *kǎūs – *kū <u>zum</u> – *kū <u>zan</u>
ggm.	* <u>kē</u> ōsan – *kǎūs – *kū <u>zum</u> – *kū <u>zan</u>
got.	kiusan – káus – kusum – kusans
mnl.	kiesen – coos – coren – ghecoren
nl.	kiezen – koos – kozen – gekozen

Pgm. 1 is het stadium van het Protogermaans vóór, pgm. 2 het stadium ná de Wet van Verner. Aan het begin van het Gemeengermaans is het accent op de eerste syllabe komen te liggen; de condities waaronder de wet plaatsvond, zijn dan niet meer te zien

We zien dat we de grammatische wisseling in het Middelnederlands nog terugvinden, waarbij we moeten bedenken dat de oude z tot r is geworden (rhotacisme). De z van *kiesen* is later ontstaan toen rhotacisme niet meer plaatsvond. In het latere Nederlands is de wisseling door analogie verdwenen zoals ook reeds (met grote regelmaat) in het Gotisch. De r vinden we nog terug in *uitverkoren* (oud participium) en het verwante *keur* (naast *keuze*). Uit mnl. *du coors* met r uit z ‘jij koos’ (2^e pers.sg.pret.indic.) blijkt dat deze vorm anders dan we op basis van het Gotisch (*kaust*) zouden verwachten, volgens de 3^e categorie gaat. Zie hierover verder deel 2 Vormleer.

In het (4^e-eeuwse!) Gotisch is door analogiewerking maar weinig grammatische wisseling overgebleven. In de werkwoordsflexie vinden we de wisseling nog bij de preterito-presentia *áih* ‘ik bezit’ tegenover *áigum* ‘wij bezitten’ naast *áihum* met analogische $\chi <h>$, en *parf* ‘ik heb nodig’ tegenover *paúrbum* ‘wij hebben nodig’. In oorsprong zijn deze vormen die als presens fungeren, preteritum-, preciezer: perfectumvormen, dus vormen van de tweede en de derde categorie. De wisseling kon zich handhaven doordat het hier frequent gebruikte en ook in andere opzichten onregelmatige vormen betreft. Zie voor deze werkwoorden verder deel 2 Vormleer. We vinden verder resten bij verwante woorden, dus buiten een paradigma, bijvoorbeeld bij *frapi* ‘verstand’ tegenover *frodei* ‘wijsheid’ en *frawaírpan* ‘te gronde gaan’ tegenover *frawardjan* ‘te gronde richten’. In laatstgenoemd woord, een causatief, lag de klemtoon in het Protogermaans volgens de regel op het suffix waarvan de j een restant is. Verder kan *fulgins* ‘verborgen’ worden genoemd. Dat is oorspronkelijk participium preteritum bij *filhan*; het is echter adjectief geworden en heeft zich daarmee van het werkwoord geïsoleerd, net zoals in het Nederlands *uitverkoren* geïsoleerd heeft van *uitverkiezen*. Hieraan moet het worden toegeschreven dat de grammatische wisseling niet door analogie is verdwenen.

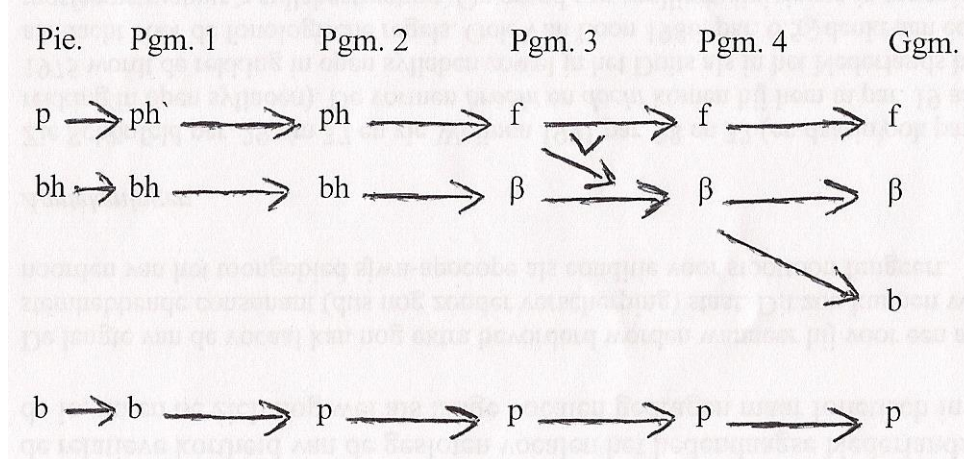
Het is opmerkelijk dat een oude germaanse taal als het Gotisch, in zo’n vroeg stadium, al zo regelmatig is geworden. Dit komt duidelijk naar voren als men het vergelijkt met andere oudgermaanse talen waarvan de overlevering meestal nog van later tijd dateert. Ook uit andere onderdelen van de morfologie, o.a. het naamvalssysteem, blijkt deze sterke vereenvoudigingstendens. De verklaring hiervoor kan zijn dat de Goten op hun tochten naar en door het zuiden met veel andere, ook niet-germaanse stammen in aanraking zijn gekomen, die zich ook bij hen onder hun leiding aangesloten kunnen hebben. Wanneer een taal door veel anderstaligen wordt aangeleerd, kan een sterke morfologische reductie het gevolg zijn, vooral ook wanneer de normkracht van de aangeleerde taal niet al te sterk is. Dat laatste kunnen we ons bij een conglomeraat van stammen dat steeds onderweg is, goed voorstellen; ook de afwezigheid van een

schriftelijke traditie kan hierbij een factor geweest zijn.

36.1.5. Chronologie

Een bekend probleem is de relatieve chronologie van de verschillende onderdelen van de Germaanse Klankverschuiving (GK) plus de wet van Verner (V). De traditionele visie houdt in de onderdeel 1 aan onderdeel 2 voorafgaat: de door 2 ontstane stemloze occlusieven worden immers geen stemloze fricatieven meer. Onderdeel 3 waarbij ook fricatieven ontstaan, kan als parallel met onderdeel 1 opgevat worden; deze parallellie wordt nog duidelijker wanneer we aannemen dat de overgang van stemloze occlusief in stemloze fricatief via een geaspireerd tussenstadium is verlopen ($p > ph > f$). De wet van Verner volgt in ieder geval op 1, dus na het ontstaan van de stemloze fricatieven; een andere zienswijze houdt in dat er van gelijktijdigheid sprake is geweest: de fricatieven die door de GK ontstonden, hadden onmiddellijk twee allofonen, een stemloze en een stemhebbende. In schema 23 plaatsen we V ook na 2. We zouden hem ook vóór 2 kunnen kiezen (maar uiteraard vóór de overgang van stemhebbende fricatieven in dito occlusieven) maar dan zou het bezwaar kunnen zijn dat hij werkt op een moment dat er al veel stemhebbende obstruenten aanwezig zijn. De door de wet van Verner ontstane stemhebbende fricatieven vallen samen met de stemhebbende fricatieven die volgens 3 ontstaan. De stemhebbende fricatieven (maar niet de z) worden in latere fasen in bepaalde posities stemhebbende occlusieven. Toen dat gebeurde, was onderdeel 2 uitgewerkt: de nieuwe stemhebbende occlusieven worden niet meer stemloos. Volgens een iets andere voorstelling van zaken kon de nieuwe p al ontstaan toen de oude p intussen ph geworden was. Zie volgend schema (waarin we ons daarbij aansluiten).

SCHEMA 23: *chronologie Germaanse Klankverschuiving en Wet van Verner*

(V = Wet van Verner)

Valt er ook iets over de absolute chronologie van de Germaanse Klankverschuiving te zeggen? Dat is moeilijk omdat er in de tijd dat de verschuiving plaatsvond, nog geen Germaans geschreven werd. Aanwijzingen kunnen we ontlene aan de weergave van germaanse namen of woorden in (gedateerde) latijnse of griekse teksten inclusief inscripties of, omgekeerd, aan de weergave van latijnse, griekse, keltische namen en woorden zoals we die in het ons overgeleverde Germaans terugvinden. Hierbij moeten we rekening houden met de precieze periode van ontlening en met het verschijnsel van klanksustitutie (aanpassing aan de

klankvoorraad van de ontlenende taal).

Er moet zoals al eerder opgemerkt in ieder geval (zoals in par. 1.2 hierboven al aangeven) aan de eeuwen vóór het begin van onze jaartelling gedacht worden. Voor verschuiving no. 1 ($p > f$) kan als terminus a quo ongeveer 500 vóór Christus worden aangenomen. De Germanen hebben dan contact met de Kelten (of met het zogeheten p-volk; zie 12.3) en passen de klankverschuiving toe in uit het Keltisch overgenomen namen. Zo vinden we kelt. *tanara- terug als *Dender* en kelt. *tamara als *Demer*. De d- in beide riviernamen is via β - uit t- ontstaan. Vergelijk ook *Doornik* naast fra. *Tournai* dat de keltische t nog bewaard heeft. Ook in latijnse namen vindt verschuiving plaats; zo vinden we lat. *Coriovallum* terug als *Herla = Heerlen* (Ndl. Limburg), met $k > \chi > h$ -. Een zeer oud leenwoord (misschien uiteindelijk afkomstig uit een niet-indo-europese taal) is *hennep* met (vergelijk grieks *kannabis*) verschoven k en b. In *Colonia* (> *Keulen*) en *Confluentes* (*Koblentz*) vinden we geen verschuiving evenmin als in latijnse leenwoorden als *kelk* (*calix*) en *kelder* (*cellarium*). Dergelijke namen en woorden kunnen op latere overname wijzen.

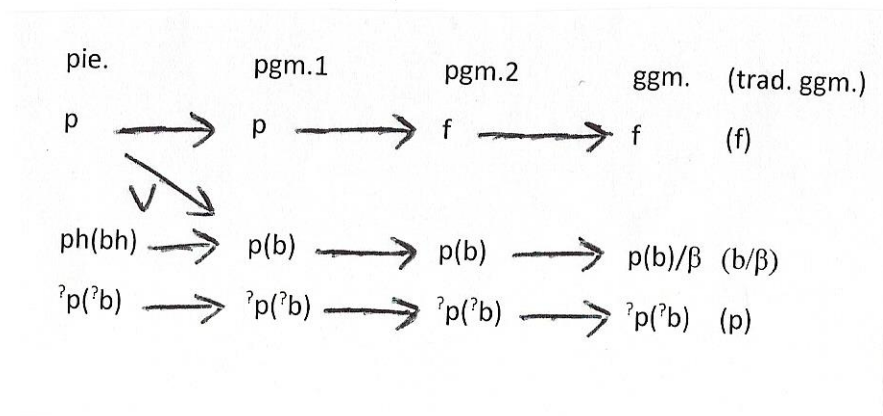
Nog een paar voorbeelden waarin het zo niet anders aangegeven om germaanse namen van stammen of volkeren gaat. Voor de k die χ wordt, vinden we in het Vulgairlatijn vaak een k, bijvoorbeeld in *Cimbri*. Latijnse geleerden <ch> spellen echter *Chatti*, *Chauci*, *Chamavi*; ook de spellingen <ph>- en <th>- treffen we bij hen aan (bij griekse schrijvers resp. < φ >, < θ >, < χ >). Wijzen laatstgenoemde spellingen nog op het geaspireerde tussenstadium: p via $ph > f$? Dat is de vraag: orthografisch wordt traditioneel vaak geen verschil tussen aspiraat en fricatief gemaakt (vgl. 13.3). Aan de andere kant: in het geval van de labiaal hadden de latijnse schrijvers de <f> kunnen gebruiken. Als die voorkomt, bijvoorbeeld in *Frisii*, wijst deze uiteraard ondubbelzinnig op een fricatieve uitspraak zoals dat ook het geval is met <ph>, <th>, <ch> in het latere Grieks (de aspiraat is dan intussen fricatief geworden). Ook een <h>-spelling komt voor, bijvoorbeeld in *Harudes*; deze zou op de overgang vóór vocaal van χ in h kunnen wijzen. Vergelijk in dit verband ook *Himmersysel* 'Jutland' (bij *Cimbri*), *Hessen* (bij *Chatti*) en het reeds hierboven als voorbeeld gegeven *Heerlen*. Voor de k-spellingen van het Vulgairlatijn kunnen we aan klanksubstitutie denken (kh vervangen door k dan wel χ door k). De vorm *Teutoni* met t-, verwant met got. *þiuda* 'volk' (met β uit t), kan nog van vóór de GK dateren.

Een keltische naam in het Germaans is *Walhōz* 'Walen' (< *Volcae*, met h uit k); vergelijk ook de oudnoorse gebergtenaam *Harvada-* voor 'Karpaten' (idem, met ook v via f uit p en d via β uit t). Een d via β uit t vinden we eveneens in het leenwoord got. *þaida* 'rok' uit gr. *βαῖτή*; dit woord laat ook de tweede verschuiving zien, van b tot p. Bij got. *Kreks* 'Griek' (ook nld. *kriek* 'soort kers?') uit lat. *graecus* zouden we aan de overgang $g > k$ kunnen denken maar zeker is dat niet. Hier kan klanksubstitutie in het spel zijn: lat. g- (occlusief) kon niet door got. g- (nog fricatief) worden weergegeven; de klank die er het meeste op leek, was de k. Een late ontlening, van ná de GK, is *keizer*, via lat. *caesar* teruggaande op gr. *kaisar*. De voorbeelden laten vooral de eerste en ook, maar wel in mindere mate, de tweede verschuiving zien. De derde verschuiving ontbreekt wat goed verklaarbaar is: woorden met geaspireerde stemhebbende occlusief (bh enz.) kwamen in het Latijn noch in het Grieks voor en dus ook niet in aan deze talen ontleende woorden.

36.2. Alternatieve visies

We geven in deze paragraaf in de eerste plaats die alternatieve voorstelling van zaken die aangeduid wordt als de *glottale visie* (*glottal theory*); die omvat ook de al in par. 1.1 hierboven genoemde alternatieve visie. We illustreren de glottale visie met schema 24 en de daaronder staande toelichtingen. Om te beginnen alvast deze opmerking dat ook bij deze voorstelling van zaken, afgezien van de V-lijn (de lijn van de Wet van Verner), de drie proto-indo-europese obstruenten in hun ontwikkeling apart blijven en elkaar dus niet in de weg zitten. In de bespreking noemen we doorgaans alleen de labiaal.

SCHEMA 24: de germaanse obstruenten (alternatieve versie)

V = Wet van Verner; ph(bh) enz. = lenis ph; rechts is het Gemeengermaans volgens de traditionele voorstelling van zaken toegevoegd

Taaltypologisch wordt het tradioneel voor het Proto-indo-europees aangenomen systeem als gemarkeerd beschouwd. De b verschilt van de p (de meest “gewone” klank: -stem) alleen wat stem c.q. sterkte betreft: hij is [+stem], c.q. [-fortis] (d.w.z. lenis), gekenmerkt, de bh echter niet alleen wat stem c.q. sterkte maar ook wat aspiratie betreft: deze klank is dus [+stem], c.q. [-fortis] en [+aspiratie]. Om zo’n dubbel gemarkeerde klank en daarmee zo’n gemarkeerd systeem te vermijden, reconstrueert men in plaats van p – b – bh liever p – ʔp – ph. Hierin moet ʔp worden begrepen als een p met glottisslag. Dat het teken daarvan vóór de p staat, betekent dat er sprake is van *preglottalisatie*. De beide laatste consonanten zijn nu respectievelijk als [+glottisslag] en [+aspiratie] te karakteriseren. (N.B. de notatie ʔ wordt in dit boek gebruikt om het palatale karakter van de consonant aan te duiden, ná het teken van de consonant: k’.)

Het traditioneel gereconstrueerde systeem is ook in dit opzicht gemarkeerd dat niet of nauwelijks stemloze geaspireerde occlusieven worden aangenomen maar wél een groot aantal stemhébbende occlusieven terwijl het omgekeerde juist de normale situatie is. Bovendien zit in het traditionele systeem een b die, zeker in de Anlaut, praktisch niet voorkomt. In het gewijzigde systeem is dit een ʔp geworden waarvan het minder vreemd is dat hij niet of weinig voorkomt: in talen met geglottaliseerde tenues ontbreekt zo’n ʔp wel vaker.

Een bewijs dat we inderdaad ʔp moeten aannemen, levert o.a. de Wet van Lachmann die inhoudt dat in het Latijn b, d, g, g^u (< pie. ʔp, ʔd, ʔg, ʔg^u) vóór consonant een voorafgaande vocaal (V) doet rekken (> VV): vgl. *ag-ō – āc-tus* ‘voortdrijven – het voortdrijven’. Het is de glottisslag die in de laatste vorm de voorafgaande vocaal doet rekken: pie. *Vʔktos > lat. *VVktus*. Vergelijk daarnaast *věc-tus* ‘het dragen’ (bij *věh-ō* ‘dragen’) zonder rekking; hier gaan k <c> en h terug op pie. gh, dus niet op een geglottaliseerde obstruent.

Fonetisch kunnen ʔp en ph lenis geweest zijn tegenover fortis p. We zouden daarom volgens traditie toch kunnen uitgaan van p – b – bh, waarbij we echter moeten onthouden dat de b en de bh eerder lenis dan stemhebbend waren en de b geglottaliseerd geweest moet zijn (in het schema ph(bh), ʔp(ʔb)).

Verder is het mogelijk dat we naast f (uit pie. p):

1. in het Protogermaans en in nog latere fasen nog geglottaliseerde (lenis) [?]p([?]b) uit pie. [?]p moeten aannemen (traditioneel pgm. p uit pie. b) – in het Nederlands ging deze glottalisering verloren maar verspreid in het Germaans vinden we er de resten van;
2. dat het Protogermaans c.q. het Gemeengermaans een occlusief (lenis) p(b) had uit pie. ph (traditioneel pgm. β uit pie. bh) – in het Nederlands of al in een eerder stadium konden daaruit stemhebbende fricatieven ontstaan;
3. dat de Wet van Verner al vóór de GK (p > f enz.) werkte. Door de Wet van Verner ontstond uit p dus nog geen f geworden) een lenis occlusief p(b) die samenviel met de onder punt 2 bedoelde occlusief en de ontwikkeling daarvan meemaakte. De Wet van Verner werkte overigens ook op de s (> z), dus in het algemeen op ongemarkeerde obstruenten, d.w.z. obstruenten die niet door glottalisatie of aspiratie gekenmerkt waren.

Plaatst men de Wet van Verner later en laat men hem op f werken, dan krijgen we de merkwaardige situatie dat de stemhebbende (lenis) fricatieven die erdoor ontstaan, positioneel precies samenvallen met de stemhebbende (lenis) fricatieven uit stemhebbende (lenis) occlusieven. Bij verplaatsing van “Verner” verdwijnt deze merkwaardigheid: p wordt daardoor p(b) die samenvalt met p(b) uit ph(bh). De situatie doet zich ook voor wanneer men de traditionele visie aanhoudt maar dan wél in plaats van stemhebbende fricatieven voor het Protogermaans stemhebbende occlusieven aanneemt. Deze worden dan onder precies dezelfde condities stemhebbende fricatieven als waarin de door “Verner” ontstane stemhebbende fricatieven voorkomen. Ook is verplaatsing van “Verner” de “oplossing”: ph (zie schema 23) wordt door Verner bh en valt samen met de bh die er al was; de bh wordt dan in eerste instantie occlusief en later in bepaalde posities fricatief.

Aangenomen wordt dus dat de onder punt 2 bedoelde klank misschien lenis maar niet stemhebbend geweest is. Een structureel argument daarvoor is dat de klank in kwestie in verhouding tot f en [?]p slechts -fricatief en -glottaal hoefde te zijn; een taalgeografisch argument is dat we aan de germaanse periferie, in het Hoogduits en het IJslands, p nog terugvinden.

Interessant in de glottale benadering is dat er van de eigenlijke GK alleen de overgang van p in f overblijft. Het Germaans laat niet een ingrijpende verandering van het proto-indo-europese systeem zien; het heeft dit juist bewaard en komt daarin (nagenoeg) overeen met het Armeens. Het laatste klopt weer taalgeografisch: beide talen worden aan de rand van het indo-europese gebied gesproken en juist aan de rand kan men archaische elementen terugvinden. De klassieke talen als het Latijn, het Grieks, het Sanskrit staan niet dichter dan het Germaans bij het oorspronkelijke Proto-indo-europees, ze staan er juist verder van af. De klassieke voorstelling van zaken is ook in zoverre “klassiek” dat men de klassieke talen als oorspronkelijker zag. Zelfs beschouwde men enige tijd het Sanskrit als de prototaal.

Dat de reconstructie voorwerp van discussie blijft, blijkt uit een visie waarin niet met glottale consonanten wordt gewerkt. Deze visie houdt in dat we voor het Proto-indo-europees moeten uitgaan van twee consonantreeksen: stemloze (p enz.) en stemhebbende occlusieven (b enz.). In een aantal talen waartoe o.a. het Germaans behoort, ontstaat er bij de laatste reeks allofonie die uiteindelijk leidt tot een splitsing in twee foneemreeksen (traditioneel: b, bh). In de labiale reeks, traditioneel b, was een van de varianten β welke variant samenviel met de w. Dit verklaart de afwezigheid van pie. b en het opmerkelijk grote aantal wortels dat met een w begint.

36.3. Geminatie. Verscherping

36.3.1. Geminatie

Voor het Proto-indo-europees worden behalve tt (> ss; zie par. 1.2 hierboven) geen geminaten (lett. dubbele = lange consonanten; vgl. lat. *gemi* ‘tweelingen’) aangenomen. In het Germaans kwamen ze echter in een vroeg stadium al voor; vergelijk voor het Gotisch, met dubbele spelling, *fulljan* (ll < ln, vgl. lat. *plēnus*), *rinnan* (nn < nw, vgl. skrt. *rin* ‘hij beweegt zich’), met assimilatie van n aan l of van w aan n. In deze gevallen zijn dus sonoranten betrokken. Andere gevallen betreffen assimilatie van stemhebbende dentale fricatief aan volgende l: *krul* uit mnl. *crulle* < ggm. **kruzla*- naast met oude *ū* *kruisbes*, *kruizemunt*, *kroes* (27.7); *stal* uit mnl. *stalle* < ggm. **staðla*- (vgl. got. *sta-n-dan*) naast mnl. *stadel*, *stael* (met d-syncope) ‘plaats, grondslag van een dijk’, du. *Stadel* ‘schuur’. De geminaat in got. *imma* ‘hem’ dat.sg. is ontstaan door assimilatie van -s (z) aan volgende m-. In *atta*, een mogelijk kooswoord in de kindertaal voor ‘vader’, kan de tt aan gevoelsexpressie worden toegeschreven. In *wissa* hebben we ss uit pie. t-t (vgl. par. 1.3 hierboven).

Nog wat voorbeelden: got. *alls*, mnl., ndl. *al(le)* (< ln, afleiding met *ō*-trap (zie 8.6.1) en-suffix van pie. **h₂el* ‘groeien’ = ‘gegroeid’ oorspr. part.pret.); mnl. *dunne*, nnl. *dun* (<nw; vgl. lat. *tenuis*); got. *-fill*, mnl. *velle*, ndl. *vel* < -ln, afleiding met n-suffix van pie. **pel* ‘huid’; vgl. lat. *pellis*); got. *kinnus*, mnl. *kinne*, nnl. *kin* (< nw; vgl. lat. *genuīnus* ‘tot de wangen behorend’; nw = nū); got. *minniza*, mnl. *minnere*, nnl. *minder* (<nw; vgl. lat. *minuēre*; id.); ndl. *ril* ‘geul’ < ggm. **riðlō*, ook *rel* in waternamen: *Duinrel* bij Wassenaar; got. *wulla*, mnl. *wolle*, ndl. *wol* (< ln, vgl. lit. *vilna*, ook lat. *lāna*).

Mogelijk zijn sommige geminaten afkomstig uit een substraat (vgl. 12.4.2); een aantal die als zodanig aangenomen zijn, kan echter nog met de Wet van Kluge worden verklaard. In deze typisch germaanse klankwet zou zich overigens toch een uit een substraat afkomstige uitspraakneiging kunnen manifesteren. De genoemde wet houdt in dat een proto-indo-europese n in het Protogermaans aan een voorafgaande obstruent werd geassimileerd met als uiteindelijk resultaat een stemloze geminaat. Zo werd pie. **k*’wit-no- (skrt. *śvitna-*) via **χwīpna* (GK), **χwidna* (Verner) tot pgm. **χwitta-* > ndl. *wit* (volgens de glottale visie – zie par.2: via **χwit(d)na* (Verner) tot pgm. **χwitta*). Daarna werden de geminaten weer verkort wanneer ze achter een lange vocaal of diftong stonden. Zo vinden we in het met *wit* verwante got. *hveits* (met *ī*) een gedegemineerde t (vgl. 33.4 voor de geprefereerde stam in het Germaans). Er zijn twee belangrijke uitzonderingen op de Wet van Kluge: 1. de wet werkte niet wanneer het accent op de wortel lag, en 2. de wet werkte niet op stemloze obstruenten evenmin als op z; vgl. bijv. pie. **Hros-no-* > pgm. **razna-* > got. *razn* ‘huis’.

Nog enkele voorbeelden met oude geminaten: *dop*, mnl. *doppe* bij *deu*vik; *greppel*, mnl. *grebbe* naast *graven*; eng. *hat* naast met Ablaut (8.6, ook deel 2 Vormleer) ndl. *hoed(en)* (*hoed* heeft Auslautverscherping; par. 6.5 dit hoofdstuk); *lekk*en, *lik*ken, mnl. *lecken*, *lick*en bij got. *biláigōn* ‘aflicken’; *pit*, mnl. *pitte* naast *peddick* (Kilaen); intensiva: *buk*ken, mnl. *bucken* naast *buigen*; *hik*ken naast *hijgen*; *nik*ken naast *nijgen*; *schop*pen, mnl. *schoppen* naast *schuiven*; *wik*ken naast *wegen*. Hiervan kan *pit* met de Wet van Kluge verklaard worden, mogelijk ook *hat*.

In het Oudwestgermaans ondergaat het aantal geminaten een grote uitbreiding door de klankwet van de jod-geminatie. In 18.8.1 is deze klankwet al ter sprake gekomen waar ook aan het geval *lachen* gedemonstreerd is dat hij ouder moet zijn dan de i-Umlaut. De wet houdt in dat een consonant vóór een onmiddellijke j (terwijl het accent voorafgaat) verlengd wordt: vgl. got. *hafjan* (zonder jod-geminatie!) met osa. *heffian* (met i uit j), ndl. *heffen* (naast zonder geminatie

en dus met rekking *geheven*; zie voor deze vorm ook deel 2 Vormleer). De oudsaksische <ff>-spelling duidt de geminatie aan. Wordt een (oorspronkelijke) stemhebbende fricatief verlengd, dan is het resultaat een occlusief, bijv. in mnl. *webbe* (ndl. *web*) naast *weven* waarin we de fricatief nog terugvinden. De geminatie treffen we niet aan na lange vocaal of diftong; ze wordt dan namelijk spoedig ongedaan gemaakt: vgl. got. *sōkjan* – osa. *sōkian* – ndl. *zoeken*. Dat er enige tijd van geminatie sprake geweest kan zijn, wordt duidelijk uit hgd. *leittan* met diftong uit **laidjan*; vgl. ook ohgd. *slāffan* met lange vocaal en met geminaat door de Hoogduitse Klankverschuiving (zie 9.4). In het hedendaagse Duits vinden we intussen korte consonant: *leiten*, *schlafen*.

Ook treffen we de verlenging alleen aan bij enkele consonanten zoals blijkt bij de consonantcombinatie *nd* in got. *wandjan* – osa. *wendian* – ndl. *wenden*. Geminatie vindt dus niet plaats of handhaaft zich niet bij lange stam: lange vocaal c.q. diftong plus consonant dan wel korte vocaal plus twee consonanten. De *r* wordt nooit door jod-geminatie getroffen: got. *arjan* – mnl. *eriën* ‘ploegen’. De traditionele verklaring hiervoor is dat zich tussen de *r* en de *j* een svarabhaktivocaal *i* had ontwikkeld waardoor de *r* niet meer onmiddellijk vóór de *j* stond. De *r* kan overigens uit oude *z* ontstaan zijn (rhotacisme; par. 6.6 dit hoofdstuk); rhotacisme (die ook noordgermaans is), gevolgd door *i*-insertie, gaat dus aan de geminatie vooraf: vgl. osa. *nerian* ‘redden’ < pgm. **nazjan*-. Als het anders was, dan zou een vorm als **nazzjan* (> *nassjan*? > *nessen*?) ontstaan zijn.

Door de jod-geminatie ontstaat een gesloten syllabe waarin een korte vocaal niet gerekt kon worden: vgl. *heffen* met nog korte vocaal maar mnl. *eriën* ‘ploegen’ met lange. De rekking valt dus later dan de geminatie: de eerste is laat oudnederlands, de tweede oudwestgermaans. Reeds vóór het Middelnederlands, namelijk al in het Oudnederlands, verdwijnt de geminatie- (tevens Umlauts-)factor: vgl. opnieuw *heffen*; ook in *eriën* is de *j* verdwenen (< **arijan*). In het Middelnederlands worden de geminaten weer verkort zoals blijkt uit de hedendaagse uitspraak van *heffen*. De klankwet van de rekking is dan niet meer van toepassing zodat de vocaal van *heffen* niet alsnog gerekt wordt. De spelling <ff> berust op de oude uitspraak.

In het oudste Middelnederlands zijn de geminaten (ook die op een andere wijze dan door jod-geminatie ontstaan zijn) hoogstwaarschijnlijk nog aanwezig geweest: slechts zelden vindt men namelijk verschrijvingen als <hefen> in plaats van <heffen>. Dat kan erop wijzen dat de middeleeuwse auteur c.q. kopiïst nog steun had aan zijn gegemineerde uitspraak.

Zulke fouten zijn bij kinderen op de tegenwoordige basisschool die nog niet alle spellingregels beheersen, schering en inslag. Hun moeilijkheid is dat de dubbele consonantspelling nog slechts dient om op indirecte wijze de aard van de voorafgaande vocaal aan te duiden. Zo stonden na de rekking in het Middelnederlands tegenover elkaar mnl. <waken> – <wakken> met een dubbel klankverschil: lange tegenover korte vocaal en korte tegenover lange consonant (vóór de rekking was er alleen laatstgenoemd verschil). Laatstgenoemd verschil is verdwenen maar de spelling is gebleven zoals ze was. De geminaat moet in de Auslaut vóór het Middelnederlands al verdwenen zijn; de dubbele consonantspelling in die positie lijkt daarin op z’n minst zeer ongewoon.

Omdat het Galloromeins eveneens een geminatie vóór *j* kent, is ter verklaring ook wel aan taalcontact gedacht. Geminatie komt echter in meer talen voor.

Opmerkelijk is dat de meeste volwassenen met de spellingregels in kwestie geen problemen meer hebben. Horen ze dan toch ook een verschil in de consonanten? Een bekende fonetische theorie houdt in dat de *l* in *tellen* nauw bij de voorafgaande vocaal aansluit terwijl die van *telen* dat niet doet. We kunnen dit ook zo formuleren dat de *l* van *tellen* zich op de syllabegrens bevindt, die van *telen* aan het begin van de tweede syllabe. Het verschil wordt wel aangeduid met *scherp* en *zwak gesneden* (*Silbenschnitt*). Van het verschil

tussen korte en lange consonanten zou dan toch iets zijn blijven hangen. Het is een subtiel verschil dat men moet leren te onderscheiden. Gaan we uit van een verschil in Silbenschnitt, dan is de eerste syllabe van *tellen* nog altijd gesloten en kon om die reden daarin geen rekking plaatsvinden. In zekere zin zouden we kunnen zeggen dat de “geminaten” in feite nog bestaan maar zich niet meer manifesteren in lengte maar nog wél in nauwe aansluiting van de vocaal bij de volgende consonant. Voor een leenwoord als *aberratie*, uitgesproken als *abberatie*, kan een historische geminaat niet worden aangenomen; dit moet dan een geval van aanpassing zijn. Het verschil tussen scherp en zwak gesneden kan echter ook puur synchroon als een fonetische aangelegenheid worden begrepen.

Meer voorbeelden. Zie om te beginnen voor gevallen met jod-geminatie 18.8. Vgl. verder *bidden* (got. *bidjan*) tegenover *bede*; *hitte* uit *hitj- naast *heet* met Ablaut (8.6, ook deel 2 Vormleer) uit *hait; *liggen* uit *ligjan tegenover got. *ligan*, *ligrs*, ndl. *leger*, *gelegen*; *scheppen* (got. *-skapjan*) naast *geschapen*; *wil*, mnl. *wille* (got. *wilja*); *zitten* uit *sitjan tegenover got. *sitan*, ndl. *gezeten*. Zonder jod-geminatie bij r: mnl. *eriën* ‘ploegen’, *keriën* ‘vegen’ en *sceriën* ‘beschikken’ naast *eren*, *keren* (vgl. *het huis met bezemen keren*) en (*be*)*scheren* (vgl. *iets is ons beschoren*) uit die vormen waarin geen j volgde (zie ook deel 2 Vormleer). Steeds zonder i komt voor: mnl. (*hem*) *gheneren* ‘zich in het leven houden’ (vgl. ook *nering*) met rhotacisme uit ggm. *nazjan-, got. analogisch *nasjan* ‘redden’ bij *-nisan* ‘gered worden’; zo ook *zweren*, mnl. *sweren* ‘een eed doen’ uit **swarjan* tegenover got. *swaran*.

Geminatie trad ook op vóór onmiddellijk volgende r en l (die bewaard bleef) maar minder uitgebreid; hierbij kunnen vormen met geminaat en zonder geminaat naast elkaar voorkomen doordat in de verbogen vormen de r of l wél onmiddellijk volgde maar in de onverbogen vormen niet. Over en weer kan dan analogie optreden. In laatstgenoemde vormen was er namelijk svarabhakti opgetreden: zie bijv. ohgd. *ackar* naast gen.sg. *ackres* enz. Vgl. ndl. *akker* (du. *Ecker* ‘eikel’), naast *aker* in *akerboom* ‘eikeboom’, ook *Akersloot* (got. *akrs* ‘akker’, *akran* ‘vrucht’), *wakker* naast *waken*; verder vóór l: *appel* naast *apel* in *Apeldoorn*, ndl. *Mekkel(horst)* ‘grote met bos begroeide hoogte’, plaatsnaam in Overijssel (verwant met *Mecklenburg* dat overigens in de regio zelf met ē wordt uitgesproken) naast mnl. *mekel* ‘groot’ (got. *mikils* ‘groot’). Ook vóór w vinden we geminatie (van een k): vgl. got. *naqaps* – ohgd. *nackot*, hedendaags du. *nackt* (de w was hier oorspronkelijk deel van een labiovelair: got. <q>) tegenover ndl. *naakt*. Geminatie treedt dus op vóór sonoranten met uitzondering van de nasalen. In *akker*, *wakker* enz. is later weer een sjwa ingevoegd.

Meer voorbeelden: *adder* (got. *adrs*); *bitter* bij *bijten*; *bladder* tegenover *blaar* met d-syncope; *otter* verwant met *water*; dial. *botter* tegenover *boter* uit lat. *butyrum*; *dodder* ‘dotterbloem’ tegenover *dooier* (j < d; *dodder* en *dooier* zijn beide geel!); onnl. (Bredero) *lotteren* (verwant met *leuteren*) tegenover vla.brab. *loderen*; *modder* tegenover du. *Moder*; *okker-noot* tegenover mnl. *noker-note* uit laat-lat. *nucārius*; Kiliaen *ackel* tegenover mnl. *akel*, ndl. *akelig*; *fakkel* tegenover oudnll. *fakel* uit lat. *facula*; dial. *gammel* tegenover mnl. *gamel*; *luttel* (vgl. got. *leitils*); *Nettelhorst* (Gelderland) tegenover *netel*; *sikkel* tegenover dial. *zekel*. Zonder geminatie: *hemel* tegenover du. *Himmel*, mnl. *hemmel*, *himmel*, *koper* (metaal) tegenover rijnlnds maar ook mnl. *kopper*, du. *Kupfer* (uit romaans *kupra ‘Cyprus’); *vogel* (got. *fugls*).

Casus: de verklaring van de jod-geminatie

De jodgeminatie kan begrepen worden vanuit een voorkeur voor een bepaalde opeenvolging van consonanten. Die voorkeur houdt in dat de stam niet eindigt op een sterkere consonant dan de

consonant waarmee het tweede (suffigale) deel begint. Voor de consonantische sterkte kan de volgende hiërarchie worden opgesteld, met afnemende sterkte: stemloze occlusief – stemhebbende occlusief – stemloze fricatief – stemhebbende fricatief – nasaal – liquida – halfvocaal (bij de occlusieven en fricatieven is de hiërarchie niet helemaal duidelijk). (Let wel: het gaat hier om *consonantische* sterkte; volgens de mate van sonoriteit (“vocalische sterkte”) zouden we een omgekeerde hiërarchie krijgen.) Een vorm ggm. *haf/jan* beantwoordt niet aan de genoemde voorkeur omdat de f als stemloze fricatief een duidelijk sterkere consonant is dan de halfvocaal (glide) j. De geminatie is een stap in de betere richting > osa. *haf/fian*, met een tweede deel dat begint met een even sterke consonant als de consonant waarmee het eerste eindigt. Hetzelfde bezwaar had ggm. *sōk-jan* dat in eerste instantie tot *sōk/kjan* wordt. Ook zwakkere consonanten komen voor geminatie in aanmerking, bijvoorbeeld de n die vrij zwak is maar sterker dan de halfvocaal: vgl. got. *kuni*, gen. *kun/jis* ‘geslacht’ tegenover osa. gen. *kun/nies*, ndl. *kunne* (in *beiderlei kunne*); vergelijk ook met l got. *hal/ja* ‘hel’ met osa. *hel/li*, mnl. *hel/le*, ndl. *hel*. In vormen als ohgd. *vogal* (got. *fugls*), ndl. *vogel* treedt echter geen geminatie op. Werd het sterkteverschil tussen stemhebbende fricatief en l als niet (zo) problematisch ervaren? Vergelijk echter dan toch ndl. *adder* bij got. *nadrs* met dd uit δ vóór r maar daarnaast weer zonder geminatie ohgd. *legar* (got. *ligrs*). Als hypothese zou geformuleerd kunnen worden: naarmate het sterkteverschil groter is, des te eerder zal er geminatie optreden.

Dat de r vóór j niet wordt gegemineerd, past in dit beeld: de r is de zwakste van de toch al zwakke liquidae (hij wordt bijvoorbeeld snel weggeassimileerd) en verschilt daardoor maar weinig van een halfvocaal. Het syllabecontact was in dit geval dus zeker weinig problematisch. Deze verklaring wijkt af van de in de hoofdttekst gegeven traditionele. Oude r-geminaten, niet ontstaan door de jod-geminatie, komen wel voor, bijv. in *sterre* (*ster*) via assimilatie uit **sternōn*, **sternan* (Wet van Kluge; zie par. 3.1 hierboven) en in *verre* (*ver*) < pgm. **ferrō-*, **ferra-* door haplogogie uit ouder **fererō*.

Uit *sōk/kjan* is door vroege verkorting van de geminaat *sō/kjan* ontstond (met bij afbreking zoveel mogelijk consonanten naar de volgende syllabe). Deze verkorting was niet in strijd met de germaanse voorkeurssyllabe die intussen was gaan prevaleren: lange vocaal na de onset, d.w.z. 2 morae (zie 33.4 of 33.7). Het effect van de geminatie bleef bewaard. In *haf/fjan* vond geen verkorting plaats omdat deze tot een ongewenste syllabificatie zou hebben geleid: *ha-fjan* met in de eerste syllabe slechts een korte vocaal na de onset (1 mora). Later vond dan toch, in *heffen*, verkorting plaats maar bij nauwe aansluiting (zie boven) kunnen we de consonant in kwestie ook bij de eerste syllabe rekenen waarmee de voorkeurssyllabe gered is.

36.3.2. *Verscherping*

Geminaten konden in het Oudnederlands ook door bepaalde assimilaties ontstaan (zie 38.6); ook ontstond een geminaat als door sjwa-syncope twee dentalen op elkaar stootten: *hi etet* > *hi eett* > met verkorting vóór de geminaat en daarna van de geminaat zelf mnl. *hi et*. Verder kan het erop lijken dat ook nog na het Oudwestgermaans geminaties door onmiddellijk volgende consonanten konden plaatsvinden. Maar misschien bedriegt hier de dubbele consonant spelling. In ieder geval zijn er nogal wat gevallen waarin, niet alleen vóór r of l maar ook vóór n of m, een consonant (vooraf fricatief) stemloos kon worden (verscherping) of stemloos kon blijven. De sonoranten zijn dus nu in het algemeen, dus inclusief de nasalen, in het spel wat een verschil oplevert met de oudwestgermaanse geminatie. Bovendien is nu het resultaat meestal een stemloze fricatief. of t. En verder kan verscherping ook na lange vocaal optreden. Ook nu blijven de factoren: r, l, m, n, bewaard.

Vóór (niet-gesyncopeerde) vocaal is de consonant stemhebbend geworden of stemhebbend gebleven. Binnen het paradigma konden op deze wijze varianten ontstaan waarbij uiteraard Ausgleich kon optreden. Zo vinden we mnl. en nog zuidelijk en noordoostelijk *bessem* (zie kaart 39) dat overeenkomt met osa. *besmo*, naast *bezem* dat overeenkomt met ohgd. *besamo*. In de eerste vorm is de (stemloze) s, vóór m, bewaard. Vergelijk vóór n *effen* tegenover *even* (got. *ibns*); in *effen* is een stemhebbende fricatief verscherpt. Een voorbeeld vóór l is *bochel* (pgm. *bugla-) bij *buigen*, een voorbeeld vóór r dial. *ginter* (*gunter*) naast *ginder*. De svarabhaktivocaal (sjwa) tussen stemloze consonant en liquida of nasaal ontstaat later: vgl. bijv. de sjwa in de tweede syllabe van *bessem* enz. Een voorbeeld met lange vocaal is *oefenen* (bij mnl *oeven*, du. *üben*), een zeldzaam voorbeeld met p: *soper* naast *sober* (uit het Frans).

Verscherping vinden we ook vóór de volgende twee suffixen, namelijk -lijk en -nis: vgl. *koninklijk*, *mooglijk* (<g> is χ), *vreeslijk* bij *vrezen*, *ijslijk* bij *ijzen*; *droefnis* bij *droef* (mnl. *droeve*), *beeltnis* (bij *beeld*), *begraafnis* bij *begraven*; verder ook bij frequentativa als *schuiflen* bij *schuiven*. Daarnaast komen vormen op -elijk, -enis en -elen voor (met tussen-sjwa); hier kunnen we stemhebbende fricatief verwachten maar analogisch vinden we toch stemloze: *mochelijk* <mogelijk> (naast *mogelijk*), *vreselijk*, *ijselijk*, *droefenis*, *beeltenis*, *begrafenis*. Zowel stemloze als stemhebbende vinden we in *verrijzenis* naast, met standaarduitspraak, *verrijzenis*, alleen (?) stemhebbende in *belevenis* (gevormd naar du. *Erlebnis*). Een stemhebbende fricatief, vgl. bijv. *verrijzenis*, kan door spelling en/of gebruikssfeer gesteund worden. (Voor de η k in *koninklijk* (zonder tussen-sjwa na zwak beklemtoonde tweede syllabe) en *vergankelijk* (met accent op de tweede syllabe) zie par. 6.3 dit hoofdstuk.) In *bessem* en vergelijkbare vormen is later weer een sjwa ingevoegd.

Meer voorbeelden: *bloesem* (owgm *blōsman); zuidelijk (reeds mnl.) *echel* ‘bloedzuiger’ naast *egel*; mnl. *entelijc* naast *endelijc* ‘definitief’ met t/d uit ggm. δ (got. *andēis*); *gaffel* naast dial. *gavel*, du. *Gabel*; *gesel* (met ê; ohgd. *geis(i)lai*); nbrab. *loeter* naast *loeder*; *loochenen* (got. *láugnjan*); *neffens* naast *nevens*; mnl. *notelijc* naast *nodelijc* ‘nodig’ met t/d uit ggm. β (got. *náuþs*, gen. *náuþis*); *richel* (ook met verkorting) naast *regel*, du. *Riegel* uit lt. *rēgula*; *schoffel* (pgm. *skufilō) naast *schuiven*; mnl. en dial. *soper* naast *sober* (uit het Frans); *huffel*, ook *Steenhuffel* (Vlaams Brabant, 1112 *Steenhufle*, *Steenhuffle*) naast *heuvel*; mnl. *stegele* ‘stoep’ (ohgd. *stigilla*) bij *stijgen*; *tafel* uit lat. *tābula* (in oostelijke dialecten met â: zie 24.5 of 35.2); *teffens* naast *tevens*; *tichel* naast *tegel*, mnl. *tiegele* uit lat. *tēgula*; mogelijk ook *wasem* (bij mnl. *wase* ‘vochtige grond’, nnl. *waas?*).

Vormen op -lijk: oudnnl. *datelijk* naast *dadelijk* met t/d uit ggm. δ (vgl. got. *gadeþs*, dat. -*dedai*); *lieflijk* (bij *lieve*), *ongelooflijk*, *bedrieglijk*, *behaaglijk*. Vormen op -nis: *beeltenis*, *erfenis*, *lafenis*, *ontsteltenis*, *verbintenis*, mnl. *vontnisse* naast mnl. *vondenisse*, met assimilatie *vonnis* (vgl. ook *schennis* naast mnl. *schend(e)nisse*), *ontvankenis* (17^e eeuw), vlaams *begankenis* ‘processie, bedevaart’. Frequentativa: *drentelen* (dial. *trentelen*) naast du. *trendeln*. Ook de <g> in *logisch*, *tragisch* (vóór het suffix -isch) wordt wel stemloos uitgesproken; contact met een liquida of nasaal is dan niet in het spel.

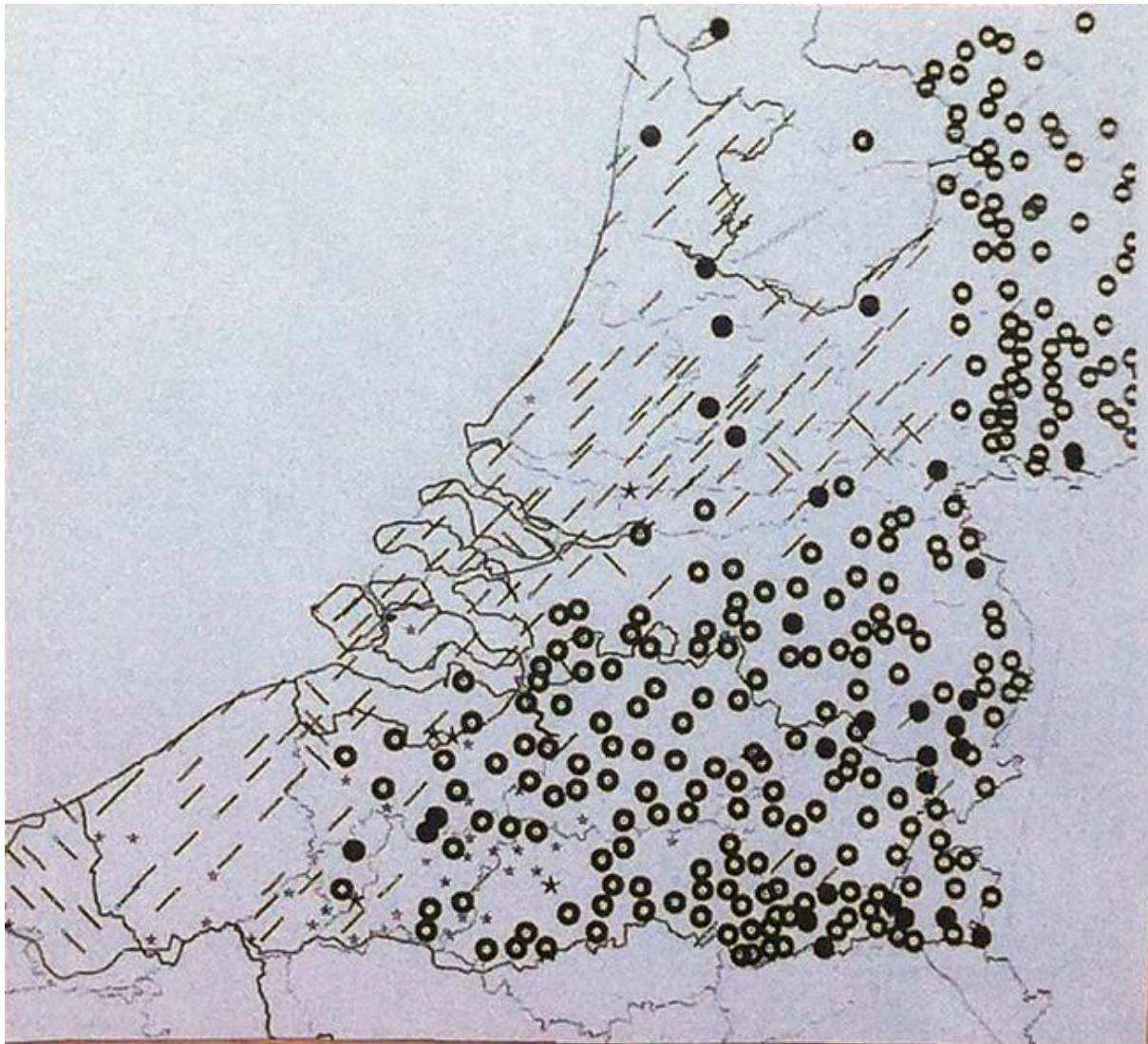
Aantekeningen bij 36.1 t/m 36.3.

Oudere fasen

Voor de moderne reconstructie van de proto-indo-europese obstruenten zie Beekes 1990, 168; voor het in dit hoofdstuk behandelde is ook van Tops 2001 gebruik gemaakt.

Aan de alternatieve (inclusief glottale) visies betreffende het germaanse (en proto-indo-europese) consonantisme zijn (o.a.) de namen van Thomas V. Gamkrelidze en Vjaceslav V. Ivanov verbonden zijn. Voor onze voorstelling van zaken hebben we ons vooral op de publicaties van Kortlandt (1988, 1996, 2000, 2003) gebaseerd. Zie ook zijn verzamelde studies in Kortlandt 2010. Volgens Kortlandt kunnen behalve pre-aspiratie ook de Hoogduitse Klankverschuiving (HK) en de rijnlandse/limburgse toonverschillen met de preglottalisering (bij p enz.) in verband

worden gebracht, verder ook de geminatie van p, t, k vóór r en l in het Westgermaans; de geminatie vóór j betreft alle soorten consonanten waardoor er uit deze niets af te leiden valt. Dat de Wet van Verner vóór het ontstaan van de stemloze fricatieven geplaatst moet worden, vinden we behalve bij Kortlandt ook in Vennemann 1984. Hierin wordt niet vanuit de klassieke talen maar vanuit het overgeleverde oude Germaans het Protogermaans gereconstrueerd. Vennemann beklemtoont meermalen dat men geen fricatieven oclusief moet laten worden maar het omgekeerde moet aannemen. Hoogduits ziet hij niet als een verdere ontwikkeling van het (dan als conservatief beschouwde) Nederduits; beide hebben in zijn “bifurcatietheorie” een gemeenschappelijke oorsprong [?]t > hgd. ts, ndd. th. In de combinatie ft (enz.) is de fricatief al van vóór de GK; de t is een halve fortis die niet voor fricativisering in aanmerking komt. Vennemann heeft het ook kort ove

Kaart 39: *bessem* ‘bezem’ (uit FAND 4, 249)
(gevulde rondjes: *besem*, open rondjes: *bessem*, schuine strepen; *bezem*)

de ontwikkelingen in de andere indo-europese talen en gaat daarbij uit van een systeem dat nog in het Protogermaans (en nagenoeg ook) in het Armeens bewaard. Een punt van verschil tussen Vennemann en Kortlandt is dat de eerste de HK vóór de owgm. geminatie plaatst, de tweede erna. Kortlandt plaatst ook de accentverschuiving in het Gotisch niet zoals in het overige Germaans ná maar vóór de Germaanse Klankverschuiving (GK). In expansiologische termen zou dat betekenen dat de accentverschuiving zich vanuit het Oostgermaans heeft

verbreid, de GK vanuit het overige Germaans.

Dat de reconstructie nog steeds in discussie is, blijkt (o.a.) uit Beckwith 2007 en de daarin besproken literatuur. Niet iedereen namelijk aanvaardt de *glottal theory* ([?]p enz.). Van Beckwith is de opvatting afkomstig dat we voor het Proto-indo-europees twee consonantreeksen moeten aannemen. In Goblirsch 2015 wordt de HK vanuit aspiratie verklaard en wordt wat de laatste betreft ook de positie van het Nederlands bekeken. Het Nederlands mist samen met het zuidelijke Nederduits deze aspiratie en vertegenwoordigt daarmee het oudste Westgermaans. Goblirsch gaat hiermee uit van pgm. p – b (en dus niet zoals in de glottale visie van ‘p – p’).

In dit boek is zoals aangegeven, met een tegenstelling stemloos – stemhebbend gewerkt, weliswaar met opmerking dat we vaak eerder aan een tegenstelling lenis – fortis moeten denken. Volgens Goblirsch 1994, 11 en passim wordt dit leniskarakter in de moderne talen manifest in lengte met als bijkomstige kenmerken stemhebbendheid en aspiratie.

Voor meer voorbeelden van grammatische wisseling in het Gotisch zie bijv. Krause 1968, 126-128 of Schönfeld par. 26. Voor een behandeling van de wisseling in verband met de problematiek van de historische interpretatie zie

Milroy 1982. Over de „vreemde eenvoud van het Gotisch“ zie Van Bree 1995 (ook 1999) of Van Coetsem 1997.

Voor een andere relatieve chronologie zie Van Loon 2014, 29.

Dat het Nederlands conservatief zou zijn wat betreft de anlautende γ was de opvatting van Boer (1924, 149). Zie ook Tops 2001.

Voor de latijnse enz. vormen met GK zie Gysseling 1961, 9-19 of Van Loon 1986, 113-114. Voor de (niet zekere) etymologie van *Heerlen* zie Van Berkel en Samplonius 2006.

Oudere discussies

Voor de germaanse consonanten in het algemeen Moulton 1954 en 1972. De traditionele voorstelling van de GK wordt, in aansluiting bij Fourquet 1948, verdedigd in Van Coetsem 1972. Van Coetsem ziet de veranderingen als een reeks compenserende processen, waarbij de taal wordt opgevat als een zelfregulerend en zelfcorrigerend mechanisme. Een probleem is de plaatsing van de verandering van b in p, die in ieder geval na of gelijk met de verandering van p in ph moet hebben plaatsgevonden: de nieuwe p wordt immers geen ph meer. Ze moet vóór de overgang van β in b geplaatst worden: de nieuwe b wordt immers geen p meer (vC gaat dus uit van oorspronkelijke fricatief uit pie. bh). De vraag is dan of $b > p$ vóór of na “Verner” werkt. Voyles (1967) neemt aan erna waartegen Van Coetsem als bezwaar aanvoert dat “Verner” dan werkt op een moment dat er al zoveel stemhebbende klanken (ook nog de oude b) aanwezig zijn en dat zou in strijd zijn met zijn compensatorisch principe. Een argument van Voyles is dat een keltisch leenwoord als * $\bar{r}\bar{i}g$ - in het Germaans (Gotisch) als *reiks* wordt teruggevonden wat op een late overgang van b in p zou wijzen. Er kan echter ook aan klanksubstitutie gedacht worden: het keltische woord is ontleend in een fase toen het Protogermaans f – p – β had, dus nog geen occlusief b; de vreemde klank, de occlusieve g, werd met de meest erop lijkende germaanse, namelijk de k, geïdentificeerd. Van Coetsem plaatst $b > p$ dus onmiddellijk na $p > ph$. Daarna ontstaan de fricatieven waardoor de gemarkeerdheid van het obstruentensysteem aanmerkelijk gereduceerd wordt. Dan volgt “Verner” met als gevolg een compenserende toeneming van het aantal stemhebbende obstruenten. Door de allerlaatste overgang krijgt het Germaans, althans op fonetisch niveau, weer stemhebbende occlusieven.

Voyles werkt binnen een generatief kader met het eenvoudscriterium: men moet de klankwetten in een zodanige volgorde plaatsen dat voor de formuleringen zo min mogelijk featurespecificaties nodig zijn. Bennett (1968, 1972) is voor een vroege plaatsing van de “Verner”: p kreeg twee allofonen, een fortis en een lenis alnaargelang het accent viel; de fortis allofoon werd stemloze, de lenis stemhebbende fricatief. Onderdeel 1 van de GK en “Verner” vallen zo samen. Ook Weinstock (1968) werkt met distinctive features waarbij hij erop wijst dat veranderingen vaak op redundante features aangrijpen. Emonds (1972) gaat uit van een andere proto-indo-europese begintoestand, namelijk van $ph – p – bh$. Van de GK blijft bij hem alleen het fricatief worden van ph en bh over. In Foley 1970 komt de verwantschap tussen de GK en de HK aan de orde. Voor meer informatie over oudere opvattingen betreffende de relatieve chronologie van GK en “Verner” zie de aantekeningen in de eerste druk van dit boek (1977) bij 40.4.4. Een overzicht van de uitgebreide oudere literatuur over de GK vindt men in Russer 1970 maar zie ook bijv. Van Coetsem 1970 blz. 59 voetnoot 1.

Wet van Kluge, geminatie

Over de Wet van Kluge handelt Kroonen (2009) in zijn hoofdstuk 3. Deze besteedt daarin ook aandacht aan de opvatting van Kortlandt (1991a) die de Wet van Kluge een plaats geeft tussen een (vroege) Wet van Verner en de GK. Voor een andere opvatting van consonantische sterkte R. Lühr via Kroonen blz. 21. Kroonen formuleert als

conditie dat de wet niet bij fricatieven werkt. Hij ziet daarin een aanwijzing dat we voor de proto-germaanse representanten van *pie*, *bh* enz. inderdaad van occlusieven moeten uitgaan. Hij ziet ook de wet als een algemeen germaanse verandering die we dus mede voor het voorstadium van het Gotisch moeten aannemen hoewel deze taal er niet veel van laat zien. De voorbeelden *dop* enz. zijn ontleend aan Schönfeld blz. 59. Zie ook Murray & Vennemann 1983 voor consonantische sterkte en in verband daarmee het al dan niet optreden van geminatie. De in dit boek gegeven voorstelling van zaken is niet geheel conform dit artikel omdat hierin aangenomen is dat aanvankelijk de *stam* lengte een rol speelde. Een kritische reactie op Murray & Vennemann is Draye 1990. Op Murray & Vennemann bouwt Bermúdos-Otero 1999 voort die de oude toestand (**lag-jan*) nog aanneemt op lexicaal en de geminatie op post-lexicaal niveau. Hermans 2005 verwerpt deze tweedeling en probeert tot een verklaring te komen binnen een (optimaliteits)theorie waarin met licensering wordt gewerkt. Volgens de codaconditie (consonanten liever niet in de coda) is het uitgangspunt **la-gjan*; dat geeft een complexe consonantstructuur die opgelost wordt doordat de consonant in het hoofd van de onset spreidt naar het hoofd van het woord. Daardoor gemineert een consonant na beklemtoonde klinker. Over de emotionele factor bij geminatie en verscherping handelt Roelandts 1958. Over de vraag of er een fonetisch correlaat is voor het verschil tussen de *d* in *adder* en die in *ader* (de eerste *d* wordt als ambisyllabisch beschouwd), gaat Verhoeven en Gillis 2000. Voor *sterre* en *verre* zie EWN. Guy Tops (persoonlijke mededeling) ziet het verschil tussen scherp en zwak gesneden als een puur synchrone fonetische aangelegenheid. De svarabhakti in vormen als *ohgd. ackar* wordt behandeld in Van Loon 2014 par. 4.9.1; de diverse oudgermaanse talen worden hierin op dit punt met elkaar vergeleken. Althans voor het Duits meent Van Loon de chronologische volgorde geminatie door *r*, Hoogduitse Klankverschuiving, svarabhakti te moeten aannemen. Anders dan de in 17.8 besproken latere svarabhakti is de oude niet gestigmatiseerd geraakt; dat geldt ook voor de <u>-svarabhakti in bijv. *geluw* (zie 32.3). Volgens Van Loon veranderde de latere svarabhakti de structuur van de stam en kon tot accentverspringingen en metathesis leiden (vgl. hier en daar in het Noordbrabants *wrekken* ‘werken’).

36. DE OBSTRUENTEN

36.4-36.12 SPECIFIEKE ONTWIKKELINGEN

36.4. De gemeengermaanse stemloze fricatieven

36.4.1. De labiaal

1a. got. <i>faihu</i> ‘vermogen’	ndl. vee
1b. got. <i>ufar</i>	ndl. over
2. got. <i>af</i>	ndl. af
3. got. <i>luftus</i>	mnl. <i>luft</i> ‘lucht’
4a.	ndl. flakkeren
4b.	ndl. fluisteren
4c.	ndl. foei!
5. got. <i>hafjan</i>	ndl. heffen

In het late Oudnederlands werd de *f* stemhebbend *v* (1), behalve in de Auslaut (2), in verbinding met een stemloze consonant (3) en onder bijzondere condities in de Anlaut (4). De geminaat *ff* bleef ook stemloos en werd in het Middelnederlands (in de Auslaut al eerder) verkort tot *f* (5). De *f* is nu labiodentaal [f] maar kan oorspronkelijk bilabiaal [ɸ] geweest zijn. Op labiodentale uitspraak in het Middelnederlands kan wijzen dat in *ontfangen* (niet **omfangen*) de dentaal *t* bewaard is gebleven.

Anlautende *f* kon bewaard blijven in een syllabe met korte vocaal gevolgd door een (oude) geminaat of een consonantcombinatie; zie de voorbeelden onder 4a, b en c. Soms kan daarbij ook aan een iconische factor gedacht worden. Zo kunnen we bij *flakkeren* (4a; naast mnl. *vlacken* ‘vlammen schieten’) ook aan klanksymboliek denken, bij *fluisteren* (4b) aan klanknabootsing. Soms is gevoelsexpressie in het spel als in het voorbeeld onder 4c. Daarmee kan ook verklaard worden dat een woord als *vies* heel gauw als *fies* wordt uitgesproken (*bah, fies!*). Heel vaak wijst een anlautende *f* op vreemde herkomst: *fruit* (uit het Frans), *folteren* (uit het Duits), *fitten* (uit het Engels), *fles* (uit het Italiaans: ital. *fiasco* < *flasco*). Vergelijk met *fruit* en *fitten* de oorspronkelijk nederlandse woorden *vrucht* en *vitten* met *v-*. In een vorm als *vossen* vinden we *v-*, geen *f-* dus, mogelijk onder invloed van het enkelvoud *vos*.

In het Oudnederlands vond de overgang van *f* in *v* eerder vóór vocalen dan vóór consonanten plaats. De Psalmen (en in de Willeram is het ongeveer net zo) hebben meestal nog <*f*> maar bijvoorbeeld al *van*; voor consonanten staat echter altijd <*f*> met één uitzondering, namelijk *vriste* ‘tijd, termijn’ (vgl. mnl. *verste* id. met metathesis; du. *Frist*). In het oudnederlandse zinnetje *hebban olla...* (13.4) vinden we *vogala* ‘vogels’.

De spelling in het Middelnederlands en in later Nederlands is <*f*> (stemloos), <*v*> (stemhebbend).

Meer voorbeelden (bij sommige woorden inclusief de leenwoorden kan (ook) aan een iconische factor gedacht worden), met korte vocaal gevolgd door geminaat: *fakkel* uit lat. *facula*, *fladderen*, *flikkeren*, *flodderen*, *flonkeren*, *fok(kemast)*, *frommelen*; andere voorbeelden: *flab* ‘massa draadwieren’, *flabben* ‘flab opvissen’, (*iets eruit*) *flappen*, *flauw*, *flets*, *flink*, *fniezen* ‘niezen’, *floep*, *fut*. Uit het Frans: *fat*, *fel*, *femelen*, *fielt* (met expressieve *f*), *fiks*, *fooi*, *fors*, *fronsen*. In onzijdige woorden als *floers* en *fluweel* heeft het

Nederlands een f- terwijl het Frans v- heeft (*velous*, ofra. *veluel*); mogelijk is de verstemlozing (voortaan: verscherping) hier aan het voorafgaande lidwoord ('t) toe te schrijven (sandhi). Een f- heeft ook *fraai* 'waar > goed > mooi' (fra. *vrai*). Uit het Duits: *fidibus* 'strookje papier om een pijp aan te steken', *flikken*, *fluks*, *foedraal*, *foezel* 'ongezuiverde alcohol', *foppen*, *forel*, *fratsen*, *freule* (*Fräulein*), *fris* naast ndl. *vers*. Uit het Engels: *fitten*. Uit het Fries: (*flik*)*flooien* (fri. *flaai*e naast ndl. *vleien*), *fnuiken*, *foeffje*, *Fries(land)* naast familienaam *De Vries*, *fuik*.

De ft-verbinding kan in het Nederlands χ t worden: vgl. *lucht* < *luft* (du. *Luft*). Omdat dit ook geldt voor een f die door assimilatie uit v (pie. bh, pgm. b/β) ontstaat, wordt deze overgang in par. 6.1 dit hoofdstuk besproken.

Regionale aspecten. Vooral anlautende v wordt in het Hollands stemloos: amsterdams *fader* 'vader'. Verscherping wordt ook voor de omgeving van Nijmegen genoemd. Het is trouwens een verschijnsel dat in het algemeen voor het noorden kenmerkend is; anlautende f- komt daar dialectisch verspreid wel meer voor. Voor een deel kan het hier echter om het behoud van de oude f gaan; naarmate we noordelijker komen wordt dit (mogelijk door friese substraatwerking) waarschijnlijker. Lexicaal diffuus komt f in plaats van v wel ruimer voor. Omgekeerd komt ook wel v- in plaats van f- voor, bijvoorbeeld in noordoostelijk *vles*. Zeker in Holland kan ook intervocalische v als f verschijnen, bijv. in *schrijfe*. In de 17^e eeuw wordt anlautende f in plaats van v "fries" genoemd (Montanus, Van Heule). Ook v uit w in bijv. *wrijven* wordt door de verstemlozing getroffen: *frijfe*. Hypercorrecties als *vel* voor *fel* kunnen niet uitblijven. Gronings is de verzachting in bijv. *laffe* tot *lavve*.

36.4.2. De non-stridente dentaal

1. got. þreis	ndl. drie
2. got. tunþus	ndl. tand [-t]
3. got. leiþan	ndl. leiden/leie(n)
4. got. hlaþan	ndl. laden/laaie(n)
5. ono. smidja	mnl. smisse

(*Smisse* (variant *smitte*) hoort bij *smid*, *smeden* met -t en -d uit þ (vgl. eng. *smith*), nu met analogische t <d> *smidse*.)

Ook de þ werd in het Oudnederlands stemhebbend; alleen in de Auslaut bleef hij stemloos. Bovendien vinden we hem in het Nederlands (reeds Middelnederlands) niet meer als fricatief terug maar als occlusief d (1), in de Auslaut t (2). In de Auslaut kan dit op analogie naar de Inlaut berusten. Als we op oudnederlandse spellingen afgaan, moet hij in de Anlaut nog lang fricatief geweest zijn: vgl. *thuissternussi* 'duisternis', *thuro* 'door', *thurst* 'dorst', *thusint* 'duizend' (got. *þūsundi*). Vergelijk ook nog het oudwestvlaamse zinnetje *hebban olla...* met *enda thu* (13.4). In plaatsnamen uit de elfde en twaalfde eeuw kan men de overgang van fricatief in occlusief goed volgen: vgl. *Thelden* (1036), *Dhelden* (1118), *Delden* (1147), maar ook nog *Theldun* (1160), namen voor Delden in Twente. Opmerkelijk is dat anlautende þ vaak voorkomt in heel frequente functiewoorden: *thar* 'daar', *than* 'dan', *that* 'dat', *tho* 'toen' (mnl. *doe* > *toen*), *thuro* 'door', waar het Engels stemhebbende <th> heeft: *there*, *then*, *that*, tegenover bijv. *thousand* (elders heeft het nog þ: vgl. *thank*). Ook voor de Inlaut zijn er aanwijzingen voor een fricatieve uitspraak, vgl. naast *thāhton* 'zij dachten' (vgl. got. *þagkjan*), met <th> in de Anlaut, ook *quāthun* 'zij spraken', met <th> in de Inlaut (vgl. got. *qīþan*).

Vlak voor het begin van het Middelnederlands moet de klank met de representant van oude δ zijn samengevallen. Dit wordt bevestigd door het feit dat in beide gevallen in het Nieuwnederlands vaak intervocalische syncope heeft plaatsgevonden (3) of ontwikkeling tot $j <i>$ (4). Zie hierover meer in par. 12 dit hoofdstuk. Zie voor overgang van d in r en voor t -deletie resp. par. 6.2 en opnieuw par. 12 (dit hoofdstuk). De in het Oudwestgermaans ontstane geminaat $\beta\beta$ werd in het late Oudnederlands c.q. vroege Middelnederlands tot ss , later in het Middelnederlands verkort tot s (5). Ook komt tt voor, soms beperkt tot de kuststreken maar niet altijd. Kustvormen zijn in ieder geval wél *betten* ‘nat maken’ naast ook *bessen* (er is verband met *bad*) en *zwette*, in plaats- en persoonsnamen, ‘grensscheiding’ (ofri. *sueththe* ‘grens’). Zeker in het laatste geval kan gezien de spreiding (Holland, Groningen) aan friese invloed gedacht worden; *betten* is ook vlaams. Aan een ingweonisme kan niet gedacht worden omdat het Engels de dentale fricatief (β/δ) heeft bewaard.

Afgezien van de representanten van de oude $\beta\beta$ is de spelling in het Middelnederlands en in het latere Nederlands doorgaans $<d>$. Voor het moderne Nederlands wordt het principe van de gelijkvormigheid toegepast: vgl. $<lijden>$ - $<leed>$; in het Middelnederlands wordt vaak “fonetisch” $<t>$ gespeld: $<leet>$. Een j uit $-d-$ wordt meestal als $<i>$ gespeld.

Een voorbeeld met (stemloos gebleven) s uit β vóór m is *asem* dat een grote verspreiding kent. Daarnaast komt, met d , *adem* voor dat verklaard moet worden uit die vormen binnen het paradigma waarin de β tussen vocalen stond. Vergelijk in dit verband par. 3.2 hierboven. En vergelijk voor een dergelijke afwisseling ook mnl. (nu brabant) *vessemen* ‘een draad insteken’ naast *vadem* ‘draad van een vadem lang’. Naast zndl. *pessem* ‘peesachtige wortel van sommige grassoorten, kweek’ komt een vorm met tt (!) voor: *pettem*, met t onder invloed van *pit?*; beide vormen vinden we bij de taalgrens in Vlaanderen en Brabant. Vgl. verder *kossem* ‘onderkin’; met tt behalve genoemd *pettem*: *lat* (mnl. *latte*), *mot* (insect; mnl. *motte*).

Een friese ontwikkeling is het ontstaan van anlautende $t-$ die we ook in de Scandinavische talen terugvinden: fri. *tinke* ‘denken’, *tanke* ‘danken’, deens *tanke*, *takke*; in de bekende kleine functiewoorden vinden we resp. met $d-$ *dat* en *det*. Een bekend woord met die ontwikkeling zoals die buiten Friesland is terechtgekomen, is *til(letje)* (fri. *tille*) ‘houten bruggetje’ (ono. *thilja* ‘plank in de bodem van een boot’). Het is in die betekenis ook van het Hollands bekend, verder in de betekenis ‘hooizolder’ in de zuidhollandse grensgebieden en in noordwestelijk Noordbrabants. Het komt ook in de groningse plaatsnaam *Enumatil* voor, in de alkmaarse straatnaam *Houttil* en in de oude plaatsnaam *Tillebreg* bij Hillegom. Het is verwant met *deel* ‘planken vloer, dorsvloer’ met niet-friese $d-$. Semantisch is er steeds verband met ‘hout’. Verband met *(duive)til* en *(op) til (zijn)* is er waarschijnlijk niet (zie de etymologische woordenboeken). Als we hier inderdaad aan een frisisme mogen denken, dan is de grote verspreiding buiten Friesland opvallend. Een ander voorbeeld is *treem* ‘sport van een ladder’, vergelijk fri. *trieme*. Zie voor friese invloed in het algemeen hdst. 11 waarin het genoemde *til* al ter sprake is gekomen (par. 2).

36.4.3. De velair

1. got. haúrn	ndl. hoorn
2. got. hleiþra	ndl. leder ‘trap’
3. got. hráins	ndl. rein
4. got. hneiwan	ndl. nijgen
5. got. slahan	ndl. slaan
6. got. -filhandl. (be)velen	
7. got. þáirh-	ndl. door
8. got. ahtáu	ndl. acht

9. got. <i>naúh</i>	ndl. nog
10. got. <i>hlahjan</i>	ndl. lachen
11. got. <i>wahsjan</i>	ndl. wassen ‘groeien’

De velair χ gedraagt zich anders dan de labiaal *f* of de dentaal *þ*: van stemhebbend worden in het Oudnederlands is geen sprake. De verklaring is dat al in het Gemeengermaans of het Oudwestgermaans laryngalisering optreedt wat erop wijst dat we ook aan het uitgangspunt, de χ in ieder geval postvelair (faryngaal) karakter moeten toekennen. Vergelijk hierbij wat in 5.3 over de klankwaarde van got. <h> en <g> is opgemerkt.

We kunnen aannemen dat de χ in het Gemeengermaans (zoals ook voor het Gotisch wordt aangenomen) in de Anlaut vóór vocaal al een laryngaal geworden was: *h* (1). Misschien gold dit ook al voor de Inlaut tussen vocalen (5); op z'n laatst moet de laryngalisering in die positie voor het Oudwestgermaans worden aangenomen. Vergelijk onl. (*ge*)*sian* naast *sehan* ‘zien’. In de posities 2 t/m 4 plus 6 verdwijnt, via een tussenstadium van laryngalisering, de klank al vroeg (9^e eeuw) in het Oudnederlands. Soms vinden we nog in dit stadium plaatsnamen met een <h> gespeld: *Hlithum*, *Hrintsale*, *Horcashem*; vgl. in het Oudgents de namen *Hludowicus*, *Hrambertus*, maar daarnaast *Crumb-rugge* (osa. *hruggi*) met geen <h> meer aan het begin van het tweede deel. Vergelijk verder nog de soortnamen *hlothu* ‘buit’ (vgl. eng. *loot*) en *hrot* ‘vet, smeer, talk’ (vgl. *roet*). Deze vormen zouden ook oudsaksisch kunnen zijn: in het Oudsaksisch bleef *h(r)/h(l)*- lang bestaan. Voor geval 7 (got. *þairh* met χ achter *r*) moeten we ervan uitgaan dat de χ in de woordvorming of in de sandhi vóór een vocaal kwam te staan en dan wegviel. De χ blijft vóór *t* (8) en in de Auslaut (9); daar hij is dan wel “gewoon” velair geworden. De geminaat $\chi\chi$ werd verkort tot χ (10). De algemene tendens is dus laryngalisering of verdwijning behalve in de Auslaut en vóór een stemloze obstruent. Dat de *h* een zwak gearticuleerde klank was, blijkt uit het feit dat hij in onl. *forta* ‘vrees’ (du. *Furcht*, ndl. echter (*gods*)*vrucht*, toch met χ) weggeassimileerd is. De spellingen in het Middelnederlands en het latere Nederlands zijn <h> en (meestal) <ch> (oudnederlands <h>: *naht*). Zie voor de <ch>-spelling overigens 14.5. <Nog> (got. *naúh*) heeft <g> ter onderscheiding van <noch> (< *ne negatiepartikel + $u\chi$).

Als het Nederlands tegen de regel in toch anlautende χ heeft, dan hebben we met leenwoorden te doen: *chaos*, *chloor*. Ook de anlautende *h* vóór vocaal is een zwakke klank die gemakkelijk verdwijnt. In het vooral zuidwestelijke Middelnederlands vinden we daar al vele voorbeelden van: *adden*, *angen*, *ebben*, *ondert*, *te ulpen*; hypercorrect kon dan voorkomen: *helc*, *hervelic*, *honder*, *hoven*, *huutgheven*. Uit de hypercorrecties blijkt dat men het gevoel behield dat men eigenlijk <h> zou moeten schrijven. Een oude hypercorrectie is *hic* in het oudwestvlaamse zinnetje *hebban olla* (zie 13.4). H-loosheid werd tot in de 17^e eeuw op zuidelijk voorbeeld door dichters gebruikt om metrische redenen (elisie): *d’oghe* ‘de hoge’, *d’(h)emel*, wat niet altijd wil zeggen dat ze zelf in hun gewone taalgebruik geen *h* gebruikten.

Als tegen de regel in χ in de Auslaut ontbreekt, kan aan analogie worden gedacht, namelijk naar de verbogen vormen waarin de χ tussen vocalen of na *l*, evt. *r* verdween. In de verbogen vormen van *hoog* (mnl. *hooch*) stond de χ tussen vocalen: vgl. got. *háuhis* gen.sg. bij *háuhs*. De klankwettige vorm *ho(ë)* (vgl. nog du. *hohe*) werd analogisch ook onverbogen vorm: mnl. *ho* (nog in *ho-vaardig*). *Ho/hoog* – *hoë* is later vervangen door *hoog* – *hoge* naar het voorbeeld o.a. van *heilig* – *heilige* (met γ uit ggm. γ). Vergelijk ook *beval* in plaats van verwacht *bevalch* (got. *falh* bij *filhan*) naar analogie van *bevelen* (met rekking na het verdwijnen van de χ na *l*). Ook kan bij een verdwenen χ aan de sandhi gedacht worden, wanneer namelijk een woord met auslautende χ vóór een met een vocaal beginnend woord kwam te staan. Komt een χ op een onverwachte plaats (tussen vocalen) voor (er is dan geen sprake van een oude geminaat), dan is er sprake van

ontlening uit het Duits: *huichelen, kachel, pochen*. Bij *kuchen* wordt aan klanknabootsing gedacht.

De verbinding χs (geval 11) werd in het Oudnederlands geassimileerd tot *ss*; deze *ss* werd in het Middelnederlands verkort. Een voorbeeld is ndl. *wassen* ‘groeien’ (ohgd. *wahsan*, got. *wahsjan*) dat we nog terugvinden in *het wassende water, de wassende man, volwassen, gewas, halfwas*. In oudgentse bronnen vinden we al *Flas(wereda)* bij *vlas* (ohgd. *flahs*) en *Tessandria* (zie de casus). In de Psalmen wordt vaak nog $\langle hs \rangle$ gespeld wat op de oude klankverbinding kan wijzen, namelijk in *wahsan* ‘groeien’, *wihsil* ‘wissel’, *ohsson* ‘ossen’, daarnaast ook $\langle ss \rangle$ in *uusso* gen.pl. ‘ossen’. In het Fries, het Engels en het Duits vond geen assimilatie plaats; daar werd χs tot *ks*: vgl. *waaksje, to wax, wachsen* ‘groeien’ en ook *flaaks, flax, Flachs* ‘vlas’. Het Duitse Rijnland had overigens oorspronkelijk ook de assimilatie tot *ss* maar vanuit het Hoogduitse zuiden is deze *ss* door *ks* vervangen. Leenwoorden uit het Duits en het Engels hebben *ks*: *heks* (du. *Hexe*); *boksen* (eng. *to box*). Een woord uit het Frans is *taks* < *taxe*. Met lat. *dexter* ‘rechts’ houdt *dextrine* ‘gomachtige stof’ (zo genoemd naar het naar rechts draaien van het polarisatievlak). *Xylofoon*, met *ks* in de Anlaut, is met behulp van gr. *xulon* ‘hout’ en *phōnē* ‘geluid’ gevormd. Voor *buks(boom)* zie hieronder. Morfologisch kan *ks* op goed Nederlandse manier voorkomen, bijvoorbeeld in (*iets*) *leuks*.

Meer voorbeelden: *as* bij du. *Achse* ‘as, spil’; *bus* (‘om iets in te doen’) bij du. *Büchse*; *das* ‘dier’ bij du. *Dachs*; *los* ‘lynx’ bij du. *Luchs*; *os* bij du. *Ochse*; *Sassen(heim)* (1162 *Saxnem*) bij *Saksen*, laatste vorm met aanpassing aan du. *Sachsen*; *vos* bij du. *Fuchs*; *was* (subst.) bij du. *Wachs*; *wissel* bij du. *Wechsel*; *zes* bij du. *sechs*. Leenwoorden uit het Duits: *buks* ‘kort geweer’ uit *Büchse*; *buksboom* ‘heester’ uit *Buchsbaum* of geleerde ontlening uit het Latijn: *buxus*, met toevoeging van *-boom* naar analogie van ndl. *bosboom* ‘buchsboom’; *gewiekst* uit *gewichst* lett. ‘met was gewreven’; mogelijk *niks* uit *nich(s)t*; *taks* ‘dashond’ uit dial. du. *Tachs* (du. *Dachs*); uit het Engels: *okshoofd* ‘oude vochtmaat’ uit *hogshead*; uit het Frans of middeleeuws Latijn *tekst* (< *texte, textus*).

Voorbeelden van analogisch ontbreken van χ in de onverbogen vorm: *dij* (onl. *thio*, eng. *thigh*), *ree* (du. *Reh*), *ru* bij *ruig*, mnl. *schoe* ‘schoen’ (zelden nog *scoech*, du. *Schuh*; zie verder over dit woord deel 2 Vormleer), *vlo* (du. *Floh*). Vgl. ook mnl. *no* bij (ontkennend) *noch*.

Door de h-procope vóór l, r, n ontstonden homoniemen als *lid* ‘deksel’ (vgl. *het lid op de neus krijgen*) uit $\ast\chi lid$ (osa. *hlīdan* ‘sluiten’) tegenover *lid* ‘deel’ (got. *liþus*); *rijm* ‘ijzel’ uit $\ast\chi rīm$ (oudeng. *hrīm*) tegenover *rijm* ‘poëtisch procédé’ uit fra. *rime*; (*toe*)*rusten* uit $\ast\chi rustjan$ (du. *rüsten*) tegenover *rusten* ‘rust nemen’ (got. *rasta* ‘mijl’).

Een oudnederlands voorbeeld is *thio* ‘dij’, vgl. ohgd. *dioh* (eng. *thigh*).

Casus: de etymologie van *Tessel*

Ook in de naam *Tessel* komt *s(s)* ontstaan uit χs voor; de friese uitspraak is met *ks*, en op basis daarvan is de officiële spelling <Texel>. Er is verband met got. *taīhswa* ‘rechts’, lat. *dexter*. De oude betekenis zou ‘rechtereiland’ geweest zijn, maar ‘rechts’ is een relatief begrip. Voeren schepen vanaf de oude Zuiderzee of de Waddenzee de Noordzee op, dan hadden ze, aangenomen dat ze als doorgang het Marsdiep kozen, het eiland rechts. Maar als ze langs dezelfde weg terugkwamen, dan hadden ze het links. Waarschijnlijk moeten we daarom aan een andere betekenis denken, namelijk ‘zuidelijk’, een betekenis die we in het Sanskrit terugvinden, namelijk bij *dāk-*. *Tessel* zou dan oorspronkelijk het ‘zuidelijke eiland’ geweest zijn. Maar hoe kunnen we het verband tussen ‘rechts’ en ‘zuidelijk’ zien? We zouden kunnen aannemen dat bij het vaststellen van de windstreken de sprekers van het Proto-Indo-Europees zich *oriënteerden* in de oorspronkelijke betekenis van het woord. Wanneer ze zich richten op het oosten, de Oriënt (waar de zon opkomt), dan hadden ze het zuiden rechts. Zuidelijk was dus rechts. Aan de linkerkant hadden ze het koude noorden. Aan de betekenis ‘zuid’ kunnen we ook denken bij de Belgische plaatsnaam *Tessender-lo*

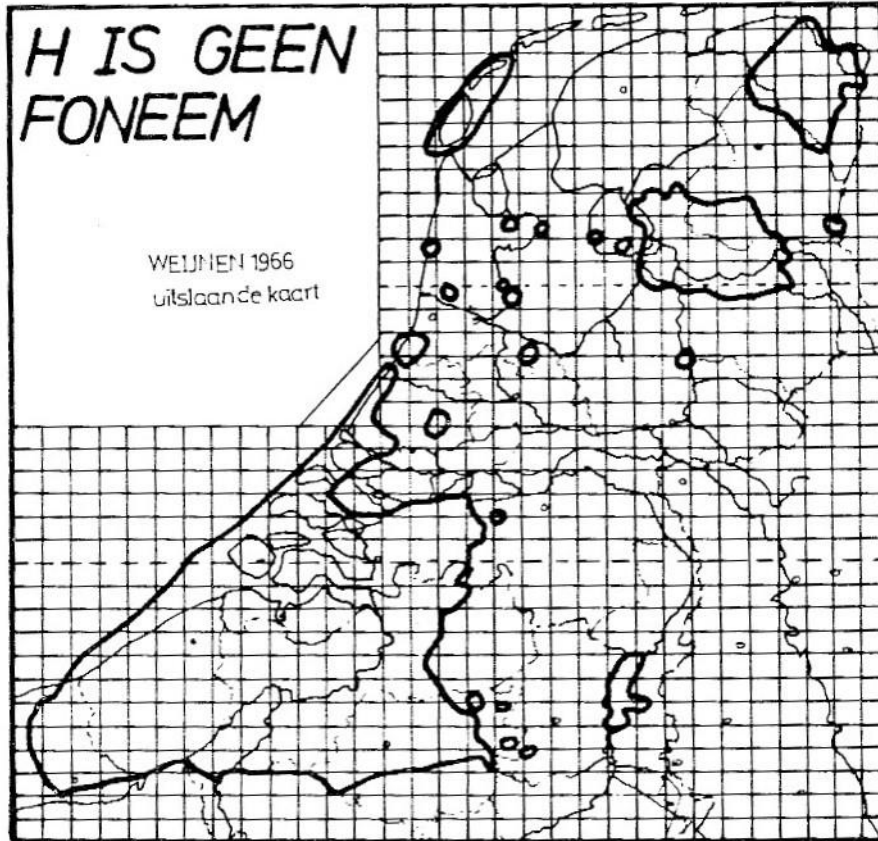
‘bos van de zuid-mensen’. De germaanse stamnaam *Texuandri* (*Toxandriërs*) kan in dit verband als ‘zuidmensen’ worden begrepen. In de oudgentse bronnen komt met overgang van χ s in ss het reeds genoemde *Tessandria* voor.

Misschien had de indo-europese oriëntatie ook een religieuze achtergrond, namelijk dat de sprekers van het Proto-indo-europees de Opgaande Zon aanbaden. Denk in dit verband aan de middeleeuwse en ook latere gewoonte om kerken met het koor (waar het altaar stond) gericht op het oosten te bouwen. Dat men hierbij de blik op het Heilige Land richtte waar Jezus geboren is, moet dan als een latere uitleg beschouwd worden, een kerstening van een oud stuk heidendom.

Regionale aspecten

Ook veel hedendaagse dialecten missen de h. Globaal betreft dit (zie kaart 40) het zuidwesten met een uitloper langs de kust naar boven (waar Overflakkee althans tegenwoordig buiten valt), het grensgebied van Overijssel en Drenthe, Oost-Groningen en verder een groot aantal verspreide gebiedjes en plaatsen (waarvan vele in Noord-Holland). Interessant is dat in het zuiden de grens die het westelijke h-loze gebied van het oostelijke mét h scheidt, (ongeveer) op hetzelfde punt van de taalgrens aankomt als de grens tussen Waals zonder h en Waals (o.a. het Luikerwaals) met h. Intensief taalcontact langs genoemde grens kan hiervoor de verklaring zijn. Voor meer noordelijk gelegen gebieden is franse invloed hoe dan ook uitgesloten. In de uitloper langs de kust staan (stonden) Vlaardingen en Maassluis erom bekend dat de inwoners ervan “moeite” met de h hadden; voor verder terug in de tijd gold dat ook voor de inwoners van Schiedam. Het noordelijkste punt van de uitloper is Scheveningen; mogelijk dateert de h-loosheid daar pas van na de achttiende eeuw: in een uit die eeuw afkomstige scheveningse bewerking van een toneelstuk vinden we er geen sporen van. Omdat het een opvallend verschijnsel is, zou de bewerkter er waarschijnlijk wel rekening mee gehouden hebben. In Katwijk aan Zee wordt de h wél uitgesproken maar de vraag is of dit vroeger ook altijd zo was. In ieder geval kwam in Noordwijk (ten noorden van Katwijk) h-loosheid voor. We moeten er rekening mee houden dat wegval van de h vroeger meer voorkwam dan tegenwoordig, maar ook dat expansie mogelijk is. Zo missen kleine oostbrabantse en limburgse stadjes als Aarschot, Diest, Hasselt, Landen, Sint-Truiden, Turnhout en Zoutleeuw de h in tegenstelling althans oorspronkelijk tot de omgeving. Blijkbaar wordt (werd) de vlaamse/westbrabantse h-loosheid als prestigieus ervaren. De omgeving heeft de h-procope nu ook, met uitzondering van het gebied rond Hasselt en Turnhout dat nog steeds de h- heeft. Intussen lijkt de h-loosheid in een aantal gebieden verdwenen te zijn of bezig zijn te verdwijnen zodat de kaart ten dele een toestand van vroeger laat zien.

In het Zuidoostlimburgs wordt de χ vóór t gevocaliseerd in bijv. *naat* voor ‘nacht’ (vgl. ook 34.8). In enkele gevallen vinden we overgang van χ t in ft. Een bekend voorbeeld is de zuidelijke vorm *trefter* ‘trechter’ (< lat. *trajectorium*), een ander voorbeeld is o.a. holl. *schiftig* ‘met snelle, niet erg gecoördineerde bewegingen’ uit *schichtig*. De omgekeerde overgang komt meer voor; vgl. par. 6.1 dit hoofdstuk.

Kaart 40: h-loosheid in het taalgebied (ontleend aan Weijnen 1966)

36.4.4. De labiovelair

1. got. <i>ahva</i>	ndl. Aa (waternaam; zie 10.4 L5)
2. osa. <i>hvō</i>	ndl. hoe
3. got. <i>hva</i>	ndl. wat
4. got. <i>sahv</i>	ndl. zag

De χ^u ontwikkelde zich in de Inlaut tussen vocalen (1) in het Oudwestgermaans tot h, welke h in het Oudnederlands werd gesyncopeerd. In de Anlaut vóór vocaal ontstond de combinatie χw waarvan reeds in het Oudnederlands vóór geronde vocaal het labiale element (2), vóór ongeronde het velaire verloren ging (3). In het eerste geval bleef h over (die in veel dialecten kon verdwijnen – zie vorige paragraaf), in het tweede w, oorspronkelijk bilabiaal [w] (nog in het zuiden en ook bijv. in het Katwijks), later labiodentiaal [v]. Variatie blijkt uit onl. *Hwitsand* naast *Witsand* (toponiem langs de kust). In de Auslaut (4) vinden we χ ; het labiale element is in deze positie al in het Oudwestgermaans verloren gegaan. In got. *sahv* is overigens de χu ook analogisch, namelijk naar *saihvān*; *nih* ‘en niet’ (lat. *ne-que*) laat verlies van het labiale element zien. Het betreffende verlies (in Auslautpositie) kan dus al gemeengermaans zijn. De nederlandse spellingen zijn <h> of <w>; <zag> heeft <g> gelijkvormig aan <zagen> (met $\gamma < *-\gamma^u-$; zie par. 6.4 + 8 dit hoofdstuk).

36.4.5. De stridente dentaal

1. got. salt	ndl. zout
2. got. wisan	ndl. wezen
3. got. slahan	ndl. slaan
4. got. smeitan	ndl. smijten
5. got. sneiþan	ndl. snijden
6a. got. skohs	ndl. schoen
6b. got. speiwan	ndl. spuwen
6c. got. standan	ndl. staan
7. got. swaran	ndl. zweren (een eed)
8. got. las	ndl. (ik) las
9. got. un-wiss	ndl. ge-wis

De s ontwikkelde zich in het Oudnederlands tot een z in de Anlaut (1) (met – zie hierna – een aantal uitzonderingen) en in de Inlaut tussen vocalen (2). De s blijft daarentegen in de verbindingen sl (3), sm (4), sn (5), sk (6a, zie verder par. 5 dit hoofdstuk), sp (6b), st (6c) en uiteraard in de Auslaut (8). De geminaat ss, die al in het Gemeengermaans aanwezig was (zie par. 3 hierboven), werd in het Middelnederlands verkort tot s (9). In geval 6 is de s in contact met een stemloze occlusief (zie verder 36.5); in de gevallen 3 t/m 5 biedt de blijkbaar sterke fricatieve s voldoende weerstand om niet aan de volgende sonorant te assimileren. Assimilatie aan de (al sterk vocalische) halfvocaal w vindt blijkens *zweren* (van een eed) maar ook in de betekenis ‘zeer doen’ wel plaats (7). De verbinding sj (vgl. *sjouwen*) levert vaak een palataal op (ś). Ook nu (vgl. voor de f par. 4.1 hierboven) kon de s bewaard blijven vóór korte vocaal gevolgd door geminaat: vgl. *sukkelen* bij *ziek*. En ook nu weer kunnen iconische factoren in het spel zijn: zo kan er bij *sissen* klanknabootsing in het spel zijn. Leenwoorden zijn, uit het Frans: *suiker*, uit het Duits: *sage*, uit het Engels: *sein*, uit het Fries: *sim* ‘hengelsnoer’. In bijv. *zakken* vinden we z- in plaats van s- mogelijk onder invloed van het enkelvoud *zak* waarin geen geminaat volgde. De s van *sedert* en *sinds* is wel uit de sandhi te verklaren, uit voorafgaande stemloze consonant. In een paar woorden is s- ontstaan uit ts-, bijv. in *samen* uit *tesamen*.

Er is geen duidelijk voorbeeld voor de geminatiepositie. Het Gotisch heeft weliswaar *wasjan* ‘kleden’ (met analogische s voor z; vgl. par. 8 dit hoofdstuk) maar een vorm *wessen* uit *wezzjan- (aangenomen dat er behalve geminatie ook verstemlozing zou zijn opgetreden: vgl. 3.1) komt in het Nederlands niet voor.

Meer voorbeelden (bij sommige woorden inclusief de leenwoorden kan aan een iconische factor gedacht worden; dialectisch kan ook anlautende z voorkomen), met korte vocaal gevolgd door geminaat: *sabbelen*; *be-seffen*; *sok(ken)*; *sommig*; *suffen* (ono. *syfja* ‘slaperig worden’); mnl. *soppe* ‘sop’ (vgl. ook *sap*); bij diftong of lange vocaal: *suizen* (naast *soezen*; vgl. 27.7); *sijpelen* bij mnl. *sipen* (vgl. de waternaam *Zijpe*); uit het Vulgairlatijn: *sikkel* (< *sicila*) naast dial. *zekel*; uit het Frans: (*goede*) *sier*; *sla*; *sikkeneurig* (< *chicaneur*); *sjees* (< *chaise*); *sober*; *soort*; *soep*; *sekuur* naast *zeker*; uit het Duits: *sabel*; (*ver*)*sagen*; *sarren*; *sidderen* (Kiliaen *tsitteren*); *sieren*; *sijsje*; *sik*; *sintel*; uit het Fries: *saggelen* ‘langzaam voortgaan’; anlautende s uit ts: *seffens*; *sestig* (zie deel 2 Vormleer).

In combinatie met p kan metathesis plaatsvinden, (meestal) van sp tot ps. Zo vinden we *geps* voor *gesp* vooral in Brabant (provincie Antwerpen, Noord-Brabant), Zuid-Holland en Utrecht.

Door deze metathesis beantwoordde het woord aan de nederlandse voorkeur dat in een obstructiecluster met één dentaal (coronaal) deze de perifere positie inneemt. Ook kinderen die nog met hun taalverwerving bezig zijn, maken er graag *geps* van. In een woord als *mispel* vindt echter niet of nauwelijks metathesis plaats omdat s en p over twee syllaben verdeeld zijn (*mispel* komt alleen in een wijde kring rond Antwerpen voor). Vandaar ook wvla. *gespe* zonder methathesis, eveneens met twee syllaben omdat geen sjwa-apocope heeft plaatsgevonden. De metathesis is in de standaardtaal niet aanvaard; vandaar een hypercorrectie als *rusp* voor *rups* (du. *Raupe*).

Andere voorbeelden met sp > ps: *esp* > *eps*; *wesp* > *weps* (mogelijk, evenals *gesp*, met pgm. ps, dus met heel oude methathesis: ps > sp > ps); *gisp*, Kiliaen *ghispe* ‘gesel’ > *gips* (vgl. *gispen*); *hesp* vla. ‘ham’ > (*h*)*eps*; *rasp* (uit het Romaans) > *raps*. De metathesis heeft structurele (fonotactische) effecten gehad. In ouder Nederlands maakte in de Auslaut sp deel uit van de reeks st (*nest*), sk (*visk*). Van deze reeks bleef alleen st bestaan (dat ook deel uitmaakte van de reeks ft (> χ t), χ t): sk werd tot s, sp tot ps. De ps-verbinding voegde zich in de reeks ts, ks (meestal in leenwoorden: vgl. *plaats* uit het Frans, *mutts* (*Mütze*) uit het Duits. Dialectgeografisch interessant is dat in belgisch-brabantse dialecten de keuze of op sp of op ps gevallen kan zijn: antwerps brabantse *geps*, (*h*)*eps*, *rups* tegenover zuidbrabantse *gesp*, (*h*)*esp*, *rusp* (zeeuws, vlaams is *ruspe*).

De moderne spelling is met <z> (stemhebbend) of met <s> (stemloos); <wezen>, <was> laat zien dat het gelijkvormigheidsprincipe niet wordt toegepast. In het Middelnederlands is de spelling overwegend <s>; het lijkt onwaarschijnlijk dat we daaraan nog steeds de klankwaarde [s] moeten toekennen. Wordt <z> gespeld, dan is dat wél een duidelijke aanwijzing, namelijk voor de klankwaarde [z]. De vraag rijst dan hoe de <s>-spelling zich zo lang heeft kunnen handhaven terwijl in het geval van de labiaal (f > v) <v> al vroeg algemeen voorkwam. De <v>-spelling was echter ook bekend bij een representant van ggm. β (zie par. 6.1 dit hoofdstuk); verder zat men misschien te veel vast aan de griekse c.q. duitse klankwaarde dz c.q. ts voor <z>.

Regionale aspecten

Evenals voor de v- vinden we ook voor de z- in Holland en de omgeving van Nijmegen een stemloze uitspraak en verder verspreid voor het hele noorden. Voor een deel kan het om het behoud van de oude s gaan; naarmate we noordelijker komen wordt dit (mogelijk door friese substraatinvloed) waarschijnlijker. Zeker in Holland kan ook intervocalische z als s verschijnen, bijv. in *niese* (bij deze vorm kan ook klanksymboliek in het spel zijn). In de 17^e eeuw wordt anlautende s in plaats van z “fries” genoemd (Montanus, Van Heule). Hypercorrecties als *zuiker* voor *suiker* zijn overtuigend. Gronings is de verzachting in bijv. *Russen* tot *Ruzzen*. Vóór p, t, l, n, m, w wordt in het zuidoosten ten oosten van de Panningerlinie de s tot \acute{s} gepalataliseerd (zie 9.4) zoals ook uit het Duits bekend is: *speien*, *stehen*, *schlagen* enz. Dergelijke palatalisaties komen ook verspreid ook wel verder voor; Amsterdam staat er bekend om. Bekend is de anecdote waarin een amsterdamse grootmoeder van haar kleinzoon zegt: *hij heet niet alleen \acute{s} on (John), 't is ook een \acute{s} on*. In het algemeen heeft de Randstad een “natte s” (d.w.z. tamelijk palataal) in tegenstelling tot het zuiden dat een “scherpe s” (duidelijk dentaal, preciezer: alveolair) heeft. In plaats van anlautende s kan het zuiden z hebben, bijv. in wvla. zeeuws *zikkel*, *zekel* en in vla.brab. *zap*.

36.5 De gemeengermaanse stemloze oclusieven

1. got. pund	ndl. pond
2. got. táikns	ndl. teken

3. got. kiusan	ndl. kiezen
4. got. qemum	ndl. (wij) kwamen
5. got. sigqan	ndl. zinken
6. got. skohs	ndl. schoen
7a. got. fisk	ndl. vis
7b. got. fiskos	ndl. vissen
8. got. skulun	ndl. zullen

De gemeengermaanse stemloze labiale, dentale en velaire occlusieven vinden we in het Nederlands (1, 2, 3) als zodanig terug; van een glottalisering zoals die voor het oude Germaans wel wordt aangenomen, is niets terug te vinden. Geminaten werden echter in het Middelnederlands verkort. De labiovelair werd al in de Anlaut in het Oudwestgermaans bifonematisch: kw [kw], later [kv] (4), elders k (5). De nederlandse spellingen zijn <p>, <t>, <k>, <kw>.

In de verbinding sk- (in de Anlaut dus: 6), veranderde de k in het Nederlands in χ (een soort interne assimilatie: evenals de s wordt ook de velair fricatief); het resultaat is dus $s\chi$ <sch>. Buiten de Anlaut vinden we door verdere assimilatie van $s\chi$ s(s) (7). De spelling <sch>, ook voor In- en Auslaut, is nog lang gehandhaafd; ze verdween pas bij de spellinghervorming 1946/47 (in het onderwijs al in 1934). Een bijzonder geval is *zullen* (8) waarin alleen s > z vóór vocaal is overgebleven; het betreft hier een in de zin vaak, met weinig accent, gebruikt functiewoord. Het Duits en het Engels hebben in alle posities sj (ś, via $s\chi$ uit sk): *Schuh, Fisch; shoe, fish*; het Fries heeft nog sk *scoech, fisk*. In het Middelnederlands kan de situatie, zoals ook heden ten dage nog in de dialecten (zie de *Regionale aspecten*), naar plaats en streek, en toen ook naar subperiode, zeer divers geweest zijn: sk of al $s\chi$ in de Anlaut, elders sk, $s\chi$ of al s(s) (voor min of meer palatale varianten zie weer bij *Regionale aspecten*). Dat oudtijds in Holland nog volop sk gezegd werd, blijkt uit laat-middelholandse handschriften en voor de 17^e eeuw uit de geschriften van Bredero, Starter e.a.: *lask-ijzer* (Delft rond 1600 echter *lasyser*), *mensk, Paaske-pronk*. Soms vinden we intervocalisch z in plaats van s: *broos* (mnl. *broze* bij *broos*, mnl. *broosc*); *vlezen, vlezig* bij *vlees* (du. *Fleisch*); *mazen* bij *maas* (du. *Masche*); *liezen* bij *lies* (mnl. *liesche* ‘huidplooi, plant’). Er is dan analogie naar bijv. *loos* (got. *láus*) – *loze* enz. in het spel. Misschien is de oude s bewaard in de archaïsche genitief *des vleses*. De combinatie schr- wordt nogal eens, dialectisch maar ook wel in de standaardtaal (maar niet in het zuiden), sr- (*srijven*). In de 17^e eeuw vinden we daar al een voorbeeld van: *besrijvinge* (Jacob Lois). Als we in hedendaags Nederlands toch de sk-verbinding vinden, dan is dat meestal in een leenwoord, bijvoorbeeld in *ski* (uit het Noors, een skandinavische taal). Vergelijk voor de Inlaut *bruuske* uit fra. *brusque*. Soms hebben leenwoorden de ontwikkeling van sk tot sch meegemaakt of hebben ze sch door klankaanpassing, bijv. *schandaal* (dat teruggaat op gr. *skandalon*).

In de Anlaut wordt in het Middelnederlands <sc> maar vroeg ook al <sch> gespeld: *scip, scone, scriven, schepenen, schaepe*. Ook in de Inlaut komen <sc> en <sch> of <ssc> en <ssch> naast elkaar voor: *eescen, eeschen* ‘eisen’; *tusscen, tusschen*. In de Auslaut vinden we meestal de spelling <sch>: *visch, valsch*. De <sch>-spelling kan op de uitspraak $s\chi$ wijzen; een “foutieve” schrijfwijze als *dusschedane* voor *dus gedane* (Gent 1288) kan dit bevestigen. De betreffende spelling kan echter ook op een geaspireerde uitspraak wijzen (aspiraten en fricatieven werden oudtijds vaak niet onderscheiden: vgl. 13.3). Dat kan men afleiden uit het verhaal over de *Brugse Metten* van 18 mei 1302. In de nacht overvallen de Bruggelingen de franse bezetters en gebruikten daarbij als wapenkreet *schilt en vrient*, waarin ze het eerste

woord als *skhilt*, dus met een geaspireerde k als tussenstadium, uitspraken. Deden de Fransen dat na, dan verrieden die zich door een niet-geaspireerde uitspraak Ook middelnederlandse <ch>-spelling, bijv. in *verchocht* ‘verkocht’ (let op de eerste <ch>) en *boech* ‘boek’, zouden op aspiratie kunnen wijzen. Maar het is ook mogelijk dat <sch>, zeker als er een palatale vocaal volgde, nog de klankwaarde sk had. Voor een spelling <dusschedane> moeten we dan aannemen dat *gedane* een (occlusieve) g- had. Vergelijk ook een spelling <sg(h)> misschien nog met een occlusieve uitspraak van <g>. Op sk-uitspraak wijzen zeker spellingen met <sk>: *vlaemske* ‘vlaamse’ (Brugge 1929); deze spellingen zijn zeer gewoon in Noord-Holland dat nog altijd een sk-gebied is, althans wat de Anlaut betreft. Ook spellingen met <squ> wijzen ondubbelzinnig op sk-uitspraak, bijvoorbeeld Kortrijk 1408: *tote Pasquen* ‘op Pasen’.

Uit het feit dat in de Anlaut <sc> overheerst en in In- en Auslaut <sch>, kunnen we afleiden dat beide laatstgenoemde posities in de verandering van sk tot (in eerste instantie) sʰ voorop zijn gegaan, waarbij de Auslaut dan weer vooropgaat bij de Inlaut. Voor In- en Auslaut vinden we ook overal de spelling <s> wat op s-uitspraak wijst; daarop wijzen ook hypercorrecte spellingen als <overmijtsch> (Roermond 1340) ‘overmits’; <vreeschelic> (bij *vrezen*, got. *fráisan*); *wasschen* ‘groeien’ (osa. *wahsan*, got. *wahsan* = verwarring met *wasschen* ‘reinigen’, osa. *waskan*). Voor het Oudgents (9^e eeuw) wordt in de Inlaut een spelling <s> vermeld in *frisingiam* = *friscingiam*, mnl. *verschink* ‘jong varken’. Dit zou al een heel vroege s-uitspraak zijn.

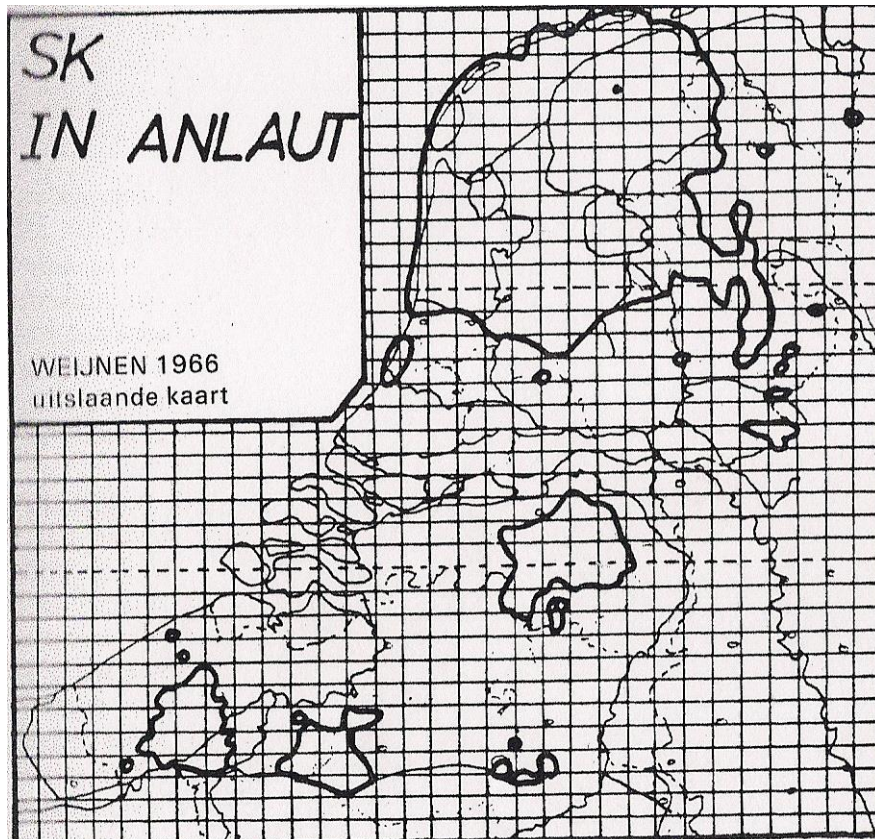
Regionale aspecten

Het zuidoosten van het taalgebied (Limburg plus de oostelijke rand van Brabant) laat onder bepaalde condities de Hoogduitse Klankverschuiving (HK) zien (zie 9.4): vgl. bijv. voor Kerkrade, dat nog binnen de Benratherlinie ligt: *sjoaf* ‘schaap’, *betsale* ‘betalen’, *biese* ‘bijten’, *broeche* ‘gebruiken’. De verschoven vormen *ich*, *ouch*, *mich*, *dich* komen aanmerkelijk noordelijker en westelijker voor, namelijk tot aan de Ürdinger(zij)linie. Vooral in het zuiden vindt men ook buiten het HK-gebied en soms zonder geografische samenhang daarmee vormen die een bepaalde verschuiving vertonen. Een voorbeeld is *sichel* ‘sikkel’. Twee van dergelijke vormen, met p- > f- komen in Van Dale voor: *flerecijn* ‘jicht’ bij *pleuris* (via het Frans uit gr. *pleuritis*, gr. *pleura* ‘lichaamszijde’) en *fluwijn* ‘kussensloop’ uit lat. *pulvīnus* (ook > *peluw*). Bekend van Holland, Zeeland en het noordoosten is de assimilatie van ts in s: *mutts* > *mus*, met analogisch meervoud *musse*. Ook st kan, vóór l, tot s worden geassimileerd, bijv. in de plaatsnamen *Kessel* (Limburg) en *Kassel* (Frans-Vlaanderen), beide uit lat. *castellum*, misschien ook in *Gassel* (Noord-Brabant).

Hollands, gronings, ook fries is anlautend gn in plaats van kn: wfri. *gnap* ‘knap’, *gnorten* ‘knorren’, gron. *gnauw* ‘knauw’, *gniezn* ‘kniezen’. Overgang van kn- in tn- wordt voor het zuiden van Oost-Vlaanderen en Belgisch Brabant genoemd: *knecht* > *tnecht* waarbij de obstruent zoals in het Engels dreigt te verdwijnen (vgl. eng. *knight*, verder eng. *knive* naast ml. *cnive*).

Intervocalisch kan vooral in het zuidwesten (maar bijvoorbeeld ook in de Kempen bij Lommel) de k, meestal intervocalisch, in een glottisexplosief overgaan: (zeeuws) *Scharendijke* = [Sʰæ̀rə̀ndiʔə]. Ook t of r kunnen glottaal worden.

Gronings is aspiratie in de Anlaut die vooral bij de t opvalt: vgl. *Martinitoren* uitgesproken als *Marthinithoorn*. Opvallender binnen het geheel van het Germaans is echter dat in het overgrote deel van het Nederlands die aspiratie ontbreekt. Van het Duits en het Engels is deze wel bekend. Er is hier wel aan romaanse (franse) invloed gedacht waartegenover echter opgemerkt moet worden dat dit ontbreken ook in het zuidelijke Nederduits voorkomt.

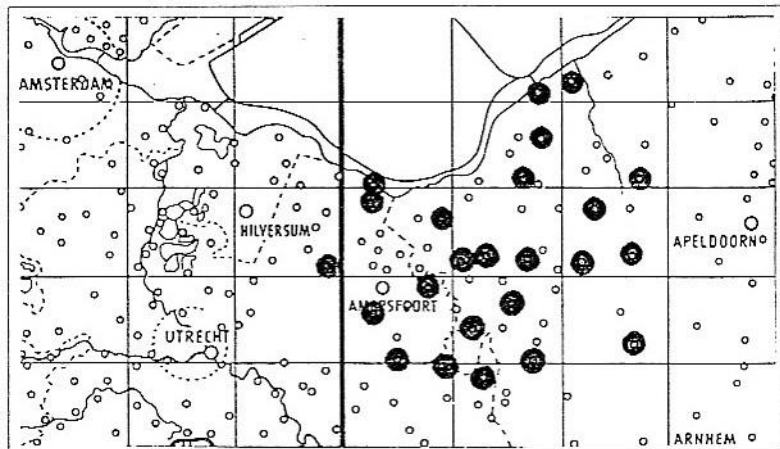
Kaart 41: anlautend sk (ontleend aan Weijnen 1966)

Voor brugs *oekt* ‘oud’ wordt wel aangenomen dat deze vorm via *äld*, *öld* (zie hfdst. 30) uit een vorm met een glottisexplosief is ontstaan. Volgt er op een stemloze occlusief een sonantische *n*, dan kan er behalve van gehele ook van gedeeltelijke glottalisatie sprake zijn: vgl. bijvoorbeeld zuidwestelijk of noordoostelijk [baʔkɲ] ‘bakken’, met syncope van de *sjwa* (vgl. 17.9).

Anlautend *sk* (zie kaart 41) vinden we nog in Noord-Holland (langs de kust tot in Katwijk toe), verspreid in Overijssel annex een stuk van Drenthe, in de Meierij (Oost-Noord-Brabant), enkele vlaamse gebieden grenzend aan de taalgrens (omgeving van Kortrijk en Pajottenland) en in nog wat verspreide plaatsen en gebiedjes. Hypercorrecties als bijv. *de Golf van Bischaje* zijn in deze gebieden schering en inslag. *Sj*-uitspraak komt voor in Limburg tot aan de Panningerzijlinie (zie kaart 4), op de Veluwe plus het gebied rond Amersfoort, oorspronkelijk zelfs tot in Utrecht toe (zie kaart 42), hier en daar in West-Vlaanderen inclusief Frans-Vlaanderen en vóór palatalen in een gebied tussen Leuven en Tienen. Tussen de gebieden met *sch*- en *sj*- kunnen we, in het westen en zuiden van West-Vlaanderen, het overgangsstadium *sjch*-, op weg naar *sj*-, vinden. Het noordoosten van West-Vlaanderen heeft *sʔ*- met glottisexplosief (die ook bij een *k* in andere context optreedt – zie boven). Opmerkelijk is nog *str*- in bijv. *strijve* ‘schrijven’ in een aantal dorpen in het zuiden van Belgisch Limburg; deze uitspraak zal intussen wel verdwenen zijn. In de Inlaut vinden we *sk* in het noordoosten, verder in de omgeving van Kortrijk en in Pajottenland, en *sj* in (Nederlands) Limburg plus Frans Vlaanderen. West-Vlaanderen heeft vaak *-sjch*-. Auslautend *sj* blijft nagenoeg beperkt tot Nederlands Limburg en Frans Vlaanderen; verder wordt *-s* uitgesproken. Vergelijk echter de noordhollandse plaatsnaam *Twisk*. Bij de variant *s* moeten we echter met latere mouilleringen rekening houden (zie 34.8).

Interessant is dat anlautend sk nogal hardnekkig is en soms zelfs de neiging heeft om in gebruik toe te nemen, waarschijnlijk omdat een combinatie van twee fricatieven (sch) niet goed “bekt”. Het probleem is dan wel hoe de “ongelukkige” combinatie $s\chi$ is kunnen ontstaan. Hier is een concurrerende optie in het spel: geen dissimilatie (klanken verschillend houden of maken) maar assimilatie van de k (occlusief) aan de voorafgaande s (fricatief). Een voortschrijdend proces van assimilatie leidt tot sjch- of sj-uitspraak; het laatste is de “ideale” uitkomst. Anlautend sch is ergens in dit proces blijven steken en moet hoe dan ook zijn succes aan de standaardisering te danken hebben.

Voor het Gronings en voor het Oostvlaams (zonder het Gents) wordt vermeld dat p of t intervocalisch (soms intersonorantisch) stemhebbend worden: > b of d. Vgl. gron. *piebe* ‘pijp’, *kedde* ‘ketting’, ovla. *klibbel* ‘klippel’, *kadde* ‘kat’; vergelijk de in de vorige paragrafen vermelde verzachting in *laffe* en *Russen*. Ten slotte moet vermeld worden dat vooral in de Anlaut de stemloze occlusieven, en onder deze vooral de t, in verspreide dialecten geaspireerd kunnen worden uitgesproken. Voor het Gronings kunnen we van een sjibboleth spreken: *Marthinithoorn*, maar ook in Holland is deze uitspraak te horen waarnaast een anlautende stemhebbende occlusief als de d op een lenis t gaat lijken. Beide manieren van uitspreken zijn, misschien mede onder romaanse (franse) invloed (in het Frans komen ze niet voor), in de standaardtaal niet aanvaard.

Kaart 42: anlautende sj-uitspraak (volgens Schothorst 1904, via Scholtmeijer 1997a)

36.6. De gemeengermaanse stemhebbende fricatieven c.q. occlusieven

36.6.1. De labiaal

1. got. bindan	ndl. binden
2a. got. dumbái (plur.)	ndl. domme
2b. got. dumbs (sg..) ‘stom’	mnl. domp (nvl. dom)
3. got. sibja	ndl. sibbe
4. got. giban	ndl. geven
5a. got. þarban	ndl. derven
5b. got. halbái (plur.)	ndl. halve
6. got. liuf(s)	ndl. lief(s)
7. (got. graban)	ndl. gracht < graft, bij <i>graven</i>

Voor het Gemeengermaans nemen we voor twee posities oclusief aan, in de Anlaut (1) en na nasaal (2a): -mb-; ook voor geminaten nemen we oclusieve uitspraak aan (3). De combinatie -mb- wordt in het Oudnederlands door assimilatie -mm-, in het Middelnederlands -m-. In de Auslaut ontstond klankwet -mp (verscherping); deze verbinding is analogisch vervangen door -m (2b). Vergelijk echter nog limburgs *kamp* ‘kam’ en *kromp*. In de overige gevallen vinden we fricatief, namelijk intervocalisch (4) en na l en r (5a, 5b). Deze fricatief is misschien niet meer bilabiaal [β] (voor zover hij dat was) maar labiodentiaal [v]. Hij valt samen met de v die uit f kan ontstaan (par. 4.1 hierboven). In de Auslaut en vóór stemloze consonant vond verscherping plaats (6; zie ook 2b). In die positie is er dus samenval met de oude f. Zie hierover ook par. 6.5 dit hoofdstuk.

De nederlandse spellingen zijn , <v> en <f>; bij de laatste twee spellingen wordt geen gelijkvormigheid toegepast: <lieve> - <lief>. Bij de gebeurt dat in het moderne Nederlands wél: <tobben> - <ik tob>, maar vgl. mnl. <domp> met “fonetische” spelling.

In de combinatie -βn- vond assimilatie plaats tot -mn-. Zo vinden we in het Oudnederlands *ravon* (9e eeuw: 850) ‘raaf’, mnl. nog *raven*, naast *chramnus* (8e eeuw: 745). In laatstgenoemde vorm stonden de beide consonanten met elkaar in contact, in de eerste niet; er was oorspronkelijk sprake van afwisseling tussen onverbogen en verbogen vormen. Uit een plaatsnaam als *Hramasdung* (821, kopie 941) blijkt dat er ook volledige assimilatie kon optreden. Op dezelfde manier laat het Oudhoogduits nom. *rabban* naast gen. *rammes* zien. Volledige assimilatie vertoont ook *stem* (< *stemme*) naast mnl. *stevene*, got. *stibna*, *osa*, *stemna*. Ndl. *raaf* is door *back formation* (*Rückbildung*) ontstaan uit *raaf* doordat *raven* als pluralis werd gereïnterpreteerd.

In het zuidelijke Oudnederlands en ook op Duits gebied, namelijk in het Nederduits en in het naburige Frankisch (daar het eerst), veranderde de verbinding ft in χt <cht>; de f kan een oude f zijn (*lucht* < *luft*; got. *luftus*) of (geval 7) door assimilatie uit de in deze paragraaf besproken v ontstaan zijn (*gracht* < *graft* bij *graven*, got. *graban*). Het begin ervan ligt in de 10^e eeuw (vgl. Psalmen *stihstan* ‘stichten’, du. *stiften*) waarna de klankwet zij het in *afnemende* kracht (lexicaal diffuus) zich in noordelijke en oostelijke richting hebben uitgebreid. In het Oudgents wordt de ft nog geschreven: *Fifta*, nu *Vichte* (West-Vlaanderen). Dat de verbinding ft zich al in het Oudnederlands tot χt ontwikkelde, blijkt uit een hypercorrecte spelling als *sufte* ‘ziekte’ (vgl. ndl. *geel-zucht*).

Het Standaardduits heeft ft waar het Nederlands χt heeft in du. *Kraft*, *Luft*, *Schaft* – ndl. *kracht*, *lucht*, *schacht*, het Engels evenzo in *after* – ndl. *achter*.

Het oude Hollands had de ft bewaard; de χt drong daar pas laat door. Zo woonde P.C. Hooft in de winter nog op de *Keizersgraft*, nu *Keizersgracht*; vergelijk ook de noordhollandse plaatsnaam *Graft*. Een standaardtaalwoord met oude ft is *bruiloft*, oorspronkelijk ‘het lopen = de stoet van de bruid’ (-loft houdt verband met *lopen*). In het (zuidelijke) Middelnederlands vinden we daarvoor *brulocht*. Soms is de ft analogisch hersteld: *gift* naar *geven*, *helft* naar *half*, *schrift* naar *schrijven* (mnl. *scriven*), *vijftig* naar *vijf*, *ziften* naar *zeven*. In het Middelnederlands vinden we nog *gichte*, *helcht*, *schricht*, *vichtig*, *sichten*. Een leenwoord uit het Engels is *lift* (bij *to lift*, ndl. (*op*)*lichten*). Uit het Duits komen *stift* (‘voorwerp’, ‘klooster’) naast *Sticht* mogelijk bij *stichten*, *vernunft*, -*haftig* naast -*achtig* (got. -*haftis*) bij *hechten*. Ook in een vorm als *leeft* (bij *leven*) vinden we ft waarvoor de beste verklaring is dat deze vorm pas uit mnl. *levet* ontstond toen de overgang van ft in χt niet meer plaatsvond. Een vorm als *leecht* zou trouwens ook een vreemde eend in de paradigmatische bijt geweest zijn. (De verklaring kan niet zijn dat ft alleen na korte vocaal in χt overgaat. Wél laten de voorbeelden zo’n korte vocaal zien maar dat moet eraan worden toegeschreven dat een lange vocaal plus twee consonanten een minder gewenste stamlengte was; zie 33.4.)

Meer voorbeelden: *gehucht* naast du. *Gehöft*; *gewricht* naast *werven* oorspr. ‘draaien’; *hechten* naast du. *heften*; mnl. *luchter* ‘linker’ naast fri. *lofter*, eng. *left*; mnl. *rachter* ‘balk, plank’ naast noordholl. *rafter*, eng. *rafter* (mogelijk verwant met *raster* met overgang van ft in st); *stichten* naast du. *stiften*; *zacht* naast du. *sanft*, eng. *soft*. Oude hollandse ft-vormen: *craft*, *graft* bij Dirc van Delft (14^e eeuw); *after*, *vercoft* in leidse stukken uit diezelfde eeuw; *after*, *koft*, *nift*, *saft* bij Bredero; *graft*, *kraftigh* bij Vondel; *koft* in Louwtje van Zevenhuizen en Gerrit Spaan (18^e eeuw). Nog steeds met ft: *haft* ‘eendagsvlieg’; *heft* subst. naast *hecht* bij *heffen*; *schiften* naast mnl. ook *schichten* (eng. *to shift*); *wuft* bij *wuiven*; *deftig* bij got. *gadaban* ‘passen’ naast *ondieft* (28.4; verwant met slavisch (o.a. pools *dobry*); *schoft* ‘van een dier’ naast Kiliaen en nog brab. *schocht*; *kluft* ‘stuk’ (o.a. gronings ‘wijk’) naast *klieven* maar daarnaast met betekenisdifferentiatie *klucht* ‘stuk om te spelen’. Voor de (zeldzame) omgekeerde overgang, van χ t in ft, zie par. 4.3 hierboven. Zeeuws *kach(e)l* ‘veulen’ gaat via *captale* op lat. *capitale* ‘bezit, vee’ terug met ontwikkeling van pt via ft tot χ t; vergelijk ook *berucht*, *gerucht* bij *roepen*, (*ver*)*knocht* bij *knopen*, *kocht* bij *kopen* (vgl. *koft* hierboven), *krocht*, mnl. nog *croft*, uit lat. *crupta*; ook *bruiloft/brulocht* bij *lopen*.

Regionale aspecten

Voor de verstemlozing van de v in Holland, de omgeving van Nijmegen en verder het hele noorden zie par. 4.1 hierboven. Het feit dat we hier met een vanouds stemhebbende klank te maken hebben, sluit behoud van f in meer noordelijke streken uit. Voor deze streken kan aan friese substraatwerkin gedacht worden. In plaats van verwachte v vinden we soms b, bijv. in nederbetuws *Roabeswoai* voor *Ravenswaai*, soms w, bijv. in stadsfries *drawe* ‘draven’, *hewwe* ‘hebben’ (fri. *hawwe*). Laatstgenoemde overgang komt ook in de Denderstreek en Zuid-Brabant voor. Voor een aantal gebieden: Holland, een deel van Noord-Brabant, de Neder-Betuwe, Noord-Limburg, de Veluwe en nog wat verspreide plaatsen, worden relictwoorden met ft genoemd. Een voorbeeld van een toponiem is de *Slufter* ‘getijdengebied, gebied met plassen’ op Tessel naast *Slochteren* in Groningen. Het kerngebied voor de χ t-verbinding is het zuidwesten. Interessant is dat voor Oudenaarde (Oost-Vlaanderen) *vechtig* ‘vijftig’ genoemd wordt. Voor het Katwijk worden genoemd: *afterhuis*, *heft* ‘iets waar het net aan blijft haken’, *hefte*, (*e*)*koft*, *skaft*. Rond 1940 kwamen deze en dergelijke woorden nog alleen bij ouderen voor; ze zullen intussen wel in onbruik geraakt zijn, en zoiets geldt misschien ook voor andere gebieden of streken. Dialectisch kunnen b en m afwisselen: *roezemoezerig* – *roezebozerig* (gezegd van onstuimig weer). Zie ook 37.5.

36.6.2. *De non-stridente dentaal*

1. got. dags	ndl. dag
2. got. bindan	ndl. binden
3. got. wilda	ndl. (ik) wilde
4. got. háirdeis	ndl. herder
5. got. biudan	ndl. bieden
6. got. midjis	ndl. midden
7. got. báup	ndl. bood (-t)
8. got. fadar	ndl. vaar (naast vader)
9. got. godái	ndl. goeie

De dentaal δ vinden we in het Nederlands altijd als occlusief; misschien kunnen we deze uitspraak ook al voor het Gemeengermaans aannemen (gevallen 1 t/m 3). Ook voor de intervocalische positie (5) kunnen we dat aannemen; vgl. oudnederlandse spellingen als <dt> en <td>: *midton*, *mitdon* ‘midden’ (Psalmen; *mitton* kan een hoogduitse vorm zijn). Op occlusieve uitspraak in die positie wijst ook dat we door Auslautverscherping steeds -t vinden. Onl. *wurthun* ‘zij werden’ kan voor de positie na r (4) echter nog op fricatieve uitspraak wijzen. De geminaten zijn steeds occlusief (6). In de Auslaut vinden we t (7). Voor de positie tussen vocalen moeten we (vgl. par. 4.2 hierboven) weer rekening houden met syncope en overgang in j <i> (8, 9; zie hierover meer in par. 10 hieronder).

De moderne nederlandse spelling is doorgaans <d>, ook door gelijkvormigheid: <binden> - <bond>, <bieden> - <bood>; het Middelnederlands spelt vaak “fonetisch” <bant>, <boot>. De intervocalisch ontstane j wordt meestal met <i> gespeld.

Het is duidelijk dat in het Nederlands samenvallend van pgm. β en δ heeft plaatsgevonden: in beide gevallen vinden we steeds d behalve t in de Auslaut; in beide gevallen kan ook syncope of overgang van d in j plaatsvinden. Afgezien van laatstgenoemde veranderingen gaat de ontwikkeling anders dan bij de labialen en velairen (waarbij v en γ kan ontstaan) in de richting van enkel occlusieven. Deze samenvallend vinden we nog niet in de oudnederlandse spellingen terug: voor oude δ is de spelling <d>, voor oude β <th> (zie 4.2) : vgl. met oude δ *dāde* ‘daden’ (got. dat.sg. *dēdāi*), *fader* ‘vader’ (got. *fadar*), *godes* gen.sg. ‘van god’ tegenover met oude β *fetheron* ‘veder’, *werthan* ‘worden’.

Ter vergelijking. Samenvallend van de klanken vinden we niet in het Duits:

got. <i>þreis</i>	ndl. drie	du. drei
got. <i>dags</i>	ndl. dag	du. Tag

Een uitzondering, althans in het hedendaagse Standaardduits, vormen de positie na n en de Auslaut:

got. <i>bindan</i>	ndl. binden	du. binden (ohgd. <i>bintan</i>)
got. <i>finþan</i>	ndl. vinden	du. finden
got. <i>láiþ</i>	ndl. leed (-t)	du. litt (bij <i>leiden</i>)
got. <i>báup</i>	ndl. bood (-t)	du. bot (bij <i>bieten</i>)

(got. *leiþan* ‘gaan’, ndl. *lijden*, du. *leiden* kunnen in ieder geval vormelijk met elkaar geïdentificeerd worden; vgl. voor de betekenis ‘gaan’ nog *overlijden*, *geleden*, *verleden*; de overgang in het Duits van d in t (in *Tag*) kan als een onderdeel van de Hoogduitse Klankverschuiving (zie 9.4) beschouwd worden)

Verschil vinden we ook in het Engels met β of δ (*three*, *there*) tegenover d (*day*), het Fries met t of d (*trije*, *dêr*) tegenover d (*dei*) en het skandinavische Deens met t of d (*tre*, *der*) tegenover d (*døgn*). Het Nederduits, dat geen klankverschuiving kent, gaat als het Nederlands.

Het stemhebbend worden van β kan niet vóór het occlusief worden van δ geplaatst worden: de uit β ontstane δ zou dan namelijk al in een vroeg stadium met de oude δ zijn samengevallen en occlusief geworden zijn terwijl de Psalmen in de spelling nog verschil laten zien (zie boven). De β moet dus pas in een vrij laat stadium van het Oudnederlands stemhebbend en nog later occlusief geworden zijn. De samenvallend kan dus ook niet al te vroeg geplaatst worden.

Hierboven is aangenomen dat in beide gevallen een occlusief d intervocalisch werd gesyncopeerd of in j overging. De oudnederlandse spellingen <dt> of <td> kunnen daarop wijzen (maar die zijn afkomstig uit de Psalmen en dus nogal oostelijk) evenals het feit dat we in de Auslaut steeds -t vinden. Er zijn echter

ook andere scenario's mogelijk, o.a. het volgende. Het is mogelijk dat in intervocalische positie de δ fricatief bleef en samenviel met δ uit β en dat het deze (zwak staande) stemhebbende fricatief was die gesyncopeerd werd of j werd. Daarnaast kon echter in beide gevallen ook occlusief ontstaan. Er kan een stilistisch verschil bestaan hebben, bijvoorbeeld tussen snel spreken (*allegro*-) en langzaam spreken (*lentostijl*): in allegrostijl d , in lentostijl δ (en later syncope of overgang in j). Hoe dan ook, als we aannemen dat het een stemhebbende fricatief was die deze veranderingen onderging, dan loopt de ontwikkeling parallel met die van v en γ die ook gesyncopeerd kunnen worden (zie par. 10.1 dit hoofdstuk).

Regionale aspecten

Verschil tussen de representanten van oude β en d/δ vinden we nog in het oude Wierings: vgl. *lije* (got. *leiþan*), *mije* (osa. *mīthan*), *snije* (got. *sneiþan*) tegenover *brede* (osa. *brādan*) 'braden'. Het Wierings komt c.q. kwam hierin overeen met het Fries: *lije*, *mije*, *snije* tegenover *briede*. Vergelijk ook het hollands-friese Stadsfries met *lije*, *mije*, *snije* tegenover *brade*. Voor zover dit verschil ook in het betreffende Hollands voorkwam, kan het daarin behouden of weer hersteld zijn. Interessant is dat de leidse hoogleraar H. Kern (1833-1917; zonder connecties met Noord-Holland) nog verschil hoorde tussen bijv. de d van *dak* (oude β) en die van *dag* (oude δ). Overgang van intervocalische d in r (een vorm van rhotacisme) komt verspreid voor (ook in Frans Vlaanderen, in de Denderstreek en in Zuid-Brabant) maar is vooral van het noordoosten bekend, bijv. in twents *ber(re)* < *bedde*, *klar* < *kladde*, *ik har* < *ik had(de)*. Het betreft hier meestal de oorspronkelijke geminaat; enkele d werd daar doorgaans gesyncopeerd (zie par.10).

36.6.3. *De velair*

(1) got. <i>giban</i>	ndl. geven
(2) got. <i>liugan</i>	ndl. liegen
(3) got. <i>balgeis</i> (plur.)	ndl. (blaas)balgen
(4) got. <i>baírgan</i> ww.	ndl. bergen id.
(5) got. <i>laggs</i>	mnl. lanc (nnl. lang)
(6) got. <i>laggái</i>	mnl. langhe met ηg (nnl. lange)
(7) got. <i>lagjan</i>	mnl. legghe/lecghen (nnl. leggen)
(8) got. <i>lag</i> (praet.)	ndl. lag id.
(9) got. <i>liugip</i>	ndl. (hij) liegt

De velair γ vinden we in het Nederlands in de meeste gevallen als fricatief: in de Anlaut (1), intervocalisch (2), na l of r (3, 4) maar oorspronkelijk als occlusief na n (5, 6) en in de geminatiepositie (7). In de Auslaut (vgl. par. 6.5 dit hoofdstuk) en vóór stemloze consonant vinden we χ < g > of < ch > (8, 9) die samenvalt met de oude (oorspronkelijk postvelaire, faryngale) χ , maar na nasaal oorspronkelijk k (5). Voor de overgang van γ in j zie 10.4 (L.6), verder ook 18.7 en 19.6.

Een bijzonder geval vormen de posities 5 en 6. Voor de Inlaut (6) moeten we uitgaan van een velaire nasaal η als variant van de $/n/$ vóór volgende velair g : ηg (assimilatie van n aan g). Deze verbinding moet nog bestaan hebben in het Middelnederlands getuige de stemloze velaire occlusief die in de Auslaut (met verscherping dus) optreedt: mnl. *coninc* naast *coninghe* (soms ook <*coninghe*> gespeld). En vergelijk ook de spelling van de genitief: <*coninx*>. De ηg -verbinding assimileerde in de Inlaut tot enkele velaire nasaal η : *koningen*. In de Auslaut zou

klankwettig -nk behouden moeten zijn; de -ŋ die we daar nu aantreffen, berust op analogie naar de verbogen vorm: *konink*. In het Limburgs en in het zuidwesten inclusief Zeeland vinden we echter nog *rink*, *lank* en *konink*. De k vinden we echter ook terug in *koninkrijk* en *koninklijk*, ook in de genitief (*des*) *konings* maar daarin kan hij synchroon als een overgangsklank beschouwd worden. Vergelijk verder de k in *lankmoedig* (mnl. *lanc – langhe*); die k komt ook in de uitspraak van <langzaam> voor waarom een spelling <lankzaam> gepaster zou zijn. Ook kunnen nog genoemd worden: *aanhankelijk*, *gevankelijk*, *jonk-heer*, *sprink-haan* en diminutiva als *koninkje*, *penninkje*, *woninkje*. Let verder op de uitspraak van *hangt* als *hankt*; synchroon is de k ook hier overgangsklank, diachroon gaat de k op de oude g terug. In mnl. *tonghe* ontstond op de aangegeven manier een ŋ die door sjwa-apocope in de Auslaut kwam te staan (*tonc* kwam uiteraard niet voor). Ontleende woorden hebben [ŋg]- c.q. [ɣ]-uitspraak: vgl. resp. *geëngageerd* en *evangelisch*; de laatstgenoemde uitspraak horen we ook in noordelijke namen als *Huizinga*, *Kruisinga*.

Occlusieve uitspraak moeten we ook aannemen voor de oude geminaat zoals deze nog in het (oudere) Middelnederlands voorkwam. Naast <ggh> kwam de spelling <chg> voor die de klankwaarde gg of gɣ gehad kan hebben. Het Oudnederlands heeft <cg> of <gk> in *rugki* naast *ruggi* ‘rug’ en *âwigki* ‘onbegaanbare weg’. Later kreeg de fricatieve uitspraak de overhand: *γγ* maar vergelijk nog bij Bredero het rijm *bruck:druck* (de eerste vorm voor ‘brug’, mnl. *brugge*). Vergelijk ook *sec*, imperatief van *zeggen*, in het 17^e-eeuws en nog lang in het Amsterdams (bij Bredero *sick*); *sec* kon en kan overigens ook een plantnaam zijn: *zegge*. Als combinatorische variant van het foneem /g/ komt g nog altijd voor in bijv. *zakdoek* [zägduk] (met verdergaande assimilatie *zaddoek*). Mogelijk kwam occlusieve uitspraak in de 17^e eeuw ook in nog andere posities voor; er worden ook resten genoemd voor het Middelnederlands, vgl. bijv. een spelling <ghenouc>.

De modern nederlandse spelling is doorgaans <g>, ook door gelijkvormigheid: <liegen> - <loog>, <bergen> - <borg>. Het Middelnederlands heeft vaak de “fonetische” spelling: <lloch>, <barch>. De <ng>-spelling stond dus oorspronkelijk voor een velaire nasaal plus stemhebbende velaire occlusief; als gevolg van de besproken assimilatie staat ze nu voor een velaire nasaal. Deze heeft intussen foneemwaarde gekregen wat bijvoorbeeld blijkt uit *lange* tegenover *lamme* en *tong* tegenover *ton*. Het (zuidwestelijke) Middelnederlands spelt <g> voor <a>, <o>, <u> maar doorgaans <gh> vóór <i> of <e>; <g> vóór <i> of <e> in leenwoorden uit het Frans kan op een palatale (j of ž) uitspraak wijzen, bijv. in *geeste* ‘geschiedverhaal’ (nml. *geste*). Zie 14.5. In het Oudnederlands komt de spelling <h> voor, bijv. in *kreftih* ‘krachtig’, een spelling die we ook voor oude *χ* aantreffen (zie par. 4.3 hierboven).

Regionale aspecten

Evenals de v en de z horen we voor de *γ* in Holland en de omgeving van Nijmegen, zelfs in het hele noorden, een stemloze uitspraak. Omdat we hier met een vanouds stemhebbende klank te maken hebben, kunnen we voor meer noordelijke streken deze uitspraak niet als oorspronkelijk aannemen. Friese substraatinvloed is nu onzekerder omdat althans het tegenwoordige Fries anlautend een occlusief heeft. Johan Winkler (in zijn *Algemeen Nederduitsch en Friesch Dialecticon* van 1874) vermeldt de “rochelende g” al voor Haarlem. Opvallend in het Randstadgebied is de zogeheten (postvelaire) “schraap-g”. Nog meer dan bij de v en de z kunnen we deze uitspraak ook intervocalisch horen. Dat de *γ* nog zwakker staat dan de v en de z kan althans voor een deel verklaard worden dat de oppositie tot *χ* zeer zwak staat. Daarentegen horen we vooral beneden de Grote Rivieren de “zachte g” (palataal, vaak ook stemhebbend, althans

lenis). In het uiterste zuidoosten horen we een j: *jister* ‘gisteren’ (Anlaut), *mùrj* ‘morgen’ (Inlaut), ook *vroos* ‘groot’. In het Westvlaams en het Zeeuws is de overgang van γ in h opvallend; deze h neemt de plaats in van de geprocopeerde h (par. 4.3 hierboven). Men gaat dus in Zeeland *van Hoes naar Oetjeske*^{rke}. Behalve een hypercorrecte h kan men dus ook een zodanige γ horen: *geel* voor ‘heel’.

Het Stadsfries heeft evenals het Fries anlautend occlusief. Tussen sonoranten wordt de occlusief ook voor het noordoosten genoemd: vgl. twents [kri:gn]; een occlusieve uitspraak geldt in dit gebied ook vaak voor oude geminaat, bijvoorbeeld in het part.pret. van *zeggen*: [zekt]. Ook het Limburgs heeft een occlusief. (roermond *zekge*). Auslautende k is vooral zuidwestelijk: vgl. bijv. zeeuws *rik* ‘rug’, maar ook limburgs (roermonds) *rùk*. Een k vóór st heeft brabant *ookst* ‘oost’ (< *augustus*); vgl. ook het algemeen ndl. *fluks* < mnl. *vloges*, *vluechs*.

Een assimilatie van intervocalisch ηg tot η is in ieder geval niet algemeen: het oude Gents heeft namelijk $\eta\gamma$ naast in de Auslaut - ηk ; de auslautsvorm wijst erop dat γ eerst g geweest is. Mogelijk moeten we $\eta\gamma$ oorspronkelijk ook voor andere gebieden aannemen; het is dan een overgangsstadium op weg naar η geweest. Op het oostvlaamse platteland is de γ (evenals η , j en w) gesyncopeerd met als compensatie verlenging van de vocaal. Vgl. 33.6.

36.6.4. De labiovelair

De labiovelair g^u/γ^u vinden we als γ of als w terug: vgl. *zagen* (pret. van *zien*) uit ggm. **sǣ:γ^uum* (got. *seh^um* met analogisch χ^u ; vgl. par. 8 dit hoofdstuk) waarin het labiale element in de volgende \ddot{u} is opgegaan, en *sneeuw* uit ggm. **snaiγ^u-* waarin het labiale element is gebleven (het velaire element bleef in lit. *snīēgas*). We plaatsen deze veranderingen in het Oudwestgermaans. Na nasaal verdween het labiale element en bleef dus het velaire element als occlusief bewaard. In het Middelnederlands moet *singhen* nog met ηg zijn uitgesproken; vergelijk *sanc* (got. *saggws*). Voor de verdere ontwikkeling tot *zingen* – *zang* zie vorige paragraaf. Spellingen in het Middelnederlands en latere Nederlands zijn <g> en <w>; voor de <ng>-spelling zie de vorige paragraaf.

36.6.5. Auslautverscherping

De oudnederlandse Psalmen laten al de Auslautverscherping zien: *dump-heide* (vgl. mlimb. *domp* ‘dom’), *līf* (mnl. nnl. *lijf*, plur. *live*, *lijven*); *wort* ‘woord’; *weh* ‘weg’, *ūtganc*. In een aantal gevallen vond de Auslautverscherping pas plaats na de apocope van de slot-sjwa: *web* met -p uit mnl. *webbe*, *graaf* met -f uit mnl. *grave*; *eind* met -t uit mnl. *einde*; *rug* met - χ uit mnl. *rughe* maar ook naast *eg* uit *egghe* mnl. *ec* met -k wat wijst op een occlusieve uitspraak (zie par. 6.3 hierboven). We onderscheiden daarom de eerste en de tweede Auslautverscherping. De verscherping, die immers voor “pauze” plaatsvindt, kan als een geval van assimilatie begrepen worden: het kenmerk [+stem] verdwijnt terwijl “pauze” in alle opzichten, dus ook op het punt van stem, negatief gekenmerkt is.

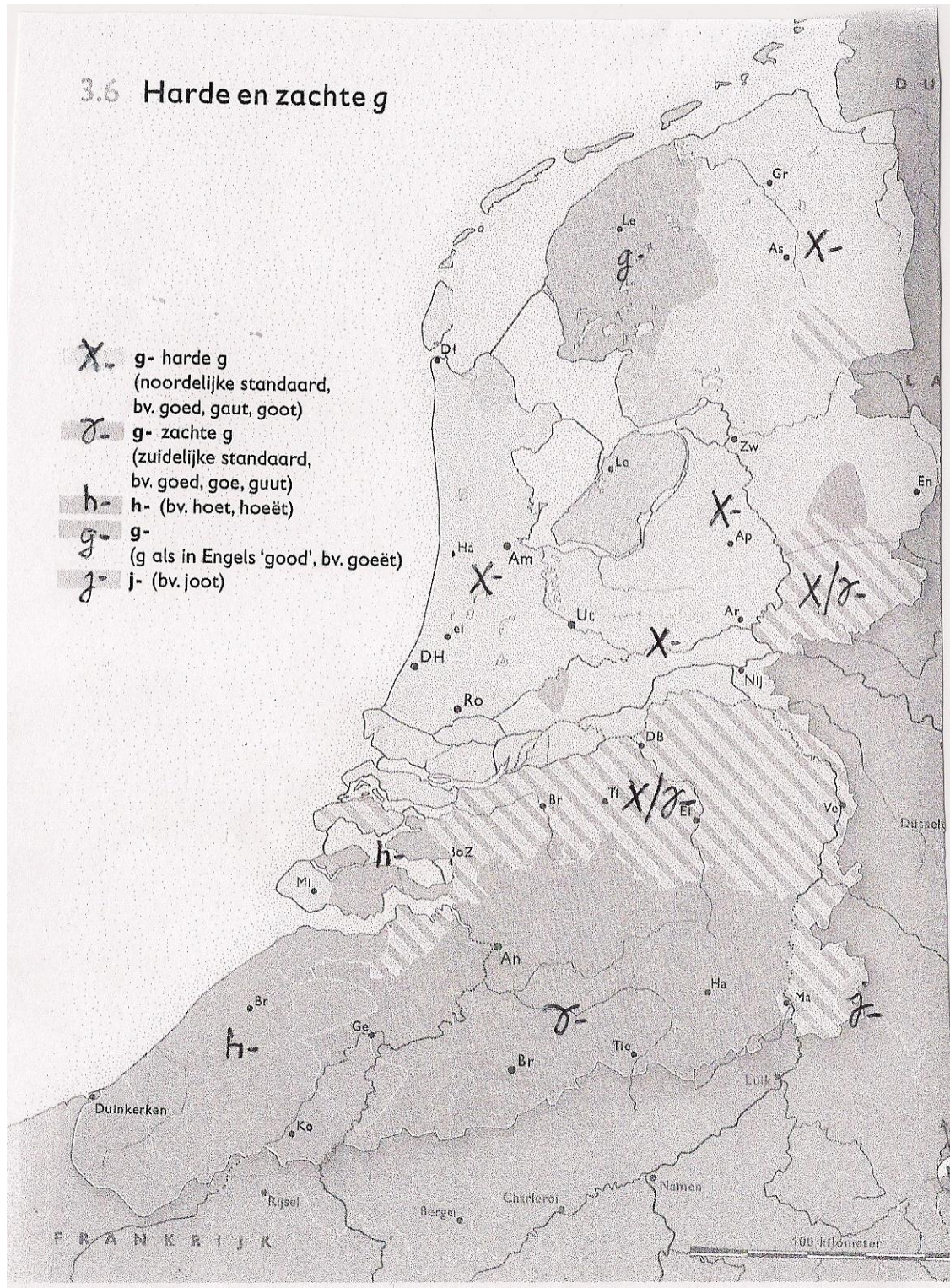
Wanneer een stemloze obstruent: f, β (> t), χ , s, p, t, k in de Auslaut stemloos blijft, is in diachrone zin niet van Auslautverscherping sprake. In synchrone zin kan daar soms, namelijk bij de oorspronkelijk stemloze fricatieven c.q. occlusieven (maar niet bij de velair of labiovelair die intervocalisch verdwijnt), wél sprake van zijn: *wolven* (v < f) – *wolf* (got. *wulfos wulfs*), *lijden* (d < β) – *leed* (got. *láip – leipān*); *wezen* (z < s) – *was* (got. *wisan – was*). Vergelijk daarnaast (bij oorspronkelijke stemhebbende fricatieven) alternanties als *tobben* (b < β) – (*ik*) *tob* (-p), *geven* (v

< β) – *gaf*, *vinden* (d < δ) – *vond* (-t), *heilige* (oude γ) – *heilig* (-χ); vergelijk ook mnl. *domme* (< mb < mβ) – *domp*, *coninghe* (ηg < nγ) – *coninc*. Uit de gegeven voorbeelden blijkt de synchrone Auslautverscherping een kwestie van alternanties te zijn; met een verscherpingsregel kunnen de stemloze consonanten uit de stemhebbende worden afgeleid. Ze is echter ook als een distributionele beperking te begrijpen, in die zin dat in het Nederlands in de Auslaut stemhebbende obstruenten uitgesloten zijn (obstruent > -stem / – #); ook gevallen als *weet* en *omtrent* waarnaast geen verbogen vormen als **weden* of **omtrende* voorkomen, vallen daaronder. Omdat het ook voorkomt dat zowel in Auslaut als in Inlaut een stemloze obstruent optreedt, gaat het bij het aanleren van de regel weleens verkeerd. Dat blijkt uit gevallen waarin de stemloze obstruent analogisch in de verbogen of in de afgeleide vormen is doorgedrongen. Voorbeelden zijn *bijdehante* naast *bijdehand*, *boertig* bij *boert* (fra. *bourde*). Het omgekeerde laat *onbesuisde* zien, in plaats van ouder *onbesuiste*. De (synchrone) Auslautverscherping (in het geval van alternanties) komt soms in de spelling tot uitdrukking: vgl. *was*, soms door gelijkvormigheid niet: vgl. *leed*. Zie in dit verband 15.10.3.

Gewoonlijk wordt dus <t> geschreven als verbogen vormen met d ontbreken: *bint* (bij *binden*); *kruit* (naast etymologisch identiek *kruid* – *kruiden*); *oort* ‘geldstuk’ (vgl. *oortje*); *riet*; *ruit* ‘schurft’ (mnl. *rude*, zuid.dial. *ruide*, ook *ru*); *schroot*; *vaalt*; *-waarts*; *want* (conj., ook subst. ‘scheepstuig’ verwant met *ingewand-en*); *zat* (bij *ver-zadi-gen*), verder in de prefixen *ant-*, *ont-*, *et-* (vgl. *etmaal*) en in de werkwoordsuitgang -t in bijv. *neem-t*. Gevallen waarin de stemloze obstruent analogisch in de verbogen of in afgeleide vormen is doorgedrongen, zijn nog oudnln. *aartig* bij *aard*; *autopetten* bij *autopede*; *boute* bij *boud*; oudnln. *cieraeten* (Huijgens) bij *sieraad*; mnl. *dusentich* bij *duizenden*; oudnln. *gewaeten* (Huijgens) bij *gewaad*; *graten* bij *graat*; *groffe* naast *grove*, *gròve* bij *grof*; *rieten* adj. bij *riet*; *stoffen*, *stoffig* bij *stof* (mnl. gen. *stoves*); *straffe*, maar vla. *strave*, katwijks *stràve*, bij *straf* adj.,; *vaarten* bij *vaart* (mnl. *verde*); *velten* ‘op het veld te roten leggen’ bij *veld*; *zatte* bij *zat* (vgl. *verzadigen*); *zwoerten* naast *zwoerden* bij *zwoert*.

In het geval van de fricatief kan de verscherping van iets oudere datum zijn omdat het Gotisch laat zien dat fricatieven in de verscherping vooropgaan. We plaatsen de verscherping echter hoe dan ook in het Oudnederlands, zeker na het rhotacisme: **miz* zou door verscherping **mis* geworden met een -s die waarschijnlijk niet afgevallen zou zijn en geen *mi* hebben opgeleverd en in het Duits geen *mir*. Er zijn aanwijzingen, vooral in dialecten aan de rand van de gebieden zonder sjwa-apocope, dat na die apocope niet onmiddellijk de (tweede) verscherping optrad: er bleef dus nog enige tijd een stemhebbende obstruent staan. We vinden ook wel een stemhebbende obstruent wanneer die volgens de eerste verscherping stemloos zou moeten zijn; ook in dit geval kunnen we aan een relicten denken. Voorbeelden uit het Oostwierings zijn *hoovd* (met eerste verscherping, vgl. got. *háubip* – *háubidis*) en *bed* (met de tweede, vgl. mnl. *bedde*). In een twentse vorm *huuz* uit [hy:zə] fungeert de -z als “secundair pluralisteken”. Verder kan uit informatie bij oude grammatici en over dialecten worden afgeleid dat de verscherping een in verschillende opzichten geleidelijk proces is geweest. Zo lijken inderdaad fricatieven eerder aan de beurt te zijn gekomen dan occlusieven. Misschien houdt hier ook verband mee dat bij de eerste de verscherping in de spelling tot uitdrukking kan komen: vgl. <lieve> – <lief> (got. *liuba* – *liufs*) (in <lezen> – <las> is de -s er van oudsher) terwijl bij de tweede het principe van de gelijkvormigheid wordt toegepast: <bedden> – <bed> (mnl. *bedde*), <hebben> – <heb> (mnl. *hebbe*). Dit gebeurt overigens ook bij de velair: <liegen> – <lieg> (mnl. *liege*), wat misschien op een oudere occlusieve uitspraak kan wijzen. (Als we ook in het laatste geval van een fricatieve uitspraak uitgaan, is er een verschil met de Anlaut waarin de γ juist gemakkelijk in χ overgaat. Klanken hoeven zich echter in verschillende posities niet steeds op dezelfde manier te gedragen.)

3.6 Harde en zachte g

Kaart 43: “zachte en harde g” (vereenvoudigde voorstelling; naar Van der Sijs (red.) 2011, kaart

36.6.6. *De stridente dentaal*

De ggm. z wordt in het Oudwestgermaans tot r. Vergelijk ggm. *nazjan met z ontstaan door de Wet van Verner (par. 8 dit hoofdstuk; got. analogisch *nasjan*) waaruit osa. *nerian*, mnl. *gheneren* is te verklaren (voor de afwezigheid van een geminaat zie par. 3,1 en voor die van een i zie deel 2 Vormleer); vgl. ook ono. *næra* ‘voedsel geven’ waaruit blijkt dat het rhotacisme ook noordgermaans is. In de Auslaut was de z in het Oudwestgermaans echter geapocopeerd: vgl. pgm *dagaz (nom.sg.) > ohgd. *tag*, mnl. *dag* maar ono. *dagr*. In monosyllaba trad verlies van auslautende z niet in het Oudhoogduits op, wél in het ingweoonse deel van het Oudwestgermaans: vgl. bijv. du. *mir* (z > r) tegenover ndl. *mij*, fri. ndd. *mi*, eng. *me* enz., steeds uit pgm. *miz. Het rhotacisme valt eerder in de tijd dan de overgang van s tussen vocalen in z; de laatste is oudnederlands. *Waren*, pret. bij *zijn/wezen*, heeft r uit z (ggm. *wēzum met z door de Wet van Verner), *wezen* heeft latere z uit s, die geen r meer wordt.

Behoud van z met rhotacisme vinden we in het Oudhoogduits ook in een prefix met bijaccent als uz- dat in het moderne Duits er- oplevert; vgl. het werkwoord (met het accent op de stam; zie 16.4) ohgd. *arheffen*, du. *erheben* naast osa. *ahebbian* met verlies van -z (ndl. er- in bijv. *erkennen* is aan het Duits ontleend). Vergelijk hiernaast de prefixvariant oor- (*oordeel*, du. *Urteil*) met behoud van z en rhotacisme in syllabe met accent.

36.7. *Samenvatting van par. 6.4, 6.5 en 6.6*

De protogermaanse obstruenten vinden we in grote lijnen als hieronder aangegeven in het Nederlands terug (bij de geminaten is de labiovelair buiten beschouwing gebleven). Biezondere ontwikkelingen zijn de overgang van ft in χt, die van χs in ss, die van sk in sχ of s en die van ηg in η, verder de d-syncope en de overgang van d in j. Deze ontwikkelingen blijven verder onvermeld.

1) stemloze fricatieven: f als v of f; þ als d of t; χ als h, χ of NUL; χ^u als h, χ, w of NUL; s als s of z – geminaten: ff, tt, χχ. þþ > ss of tt

2) stemloze occlusieven: p als p; t als t; k als k; k^u als kw of k – geminaten: pp, tt, kk

3) stemhebbende fricatieven: β als v, f of b, p; δ als d of t; γ als γ of χ; γ^u als γ of w; z als r of NUL – geminaten: bb, dd, gg of gγ.

In de Auslaut en vóór stemloze consonant vinden we altijd een stemloze obstruent: hij is daar stemloos gebleven of stemloos geworden. Voor behoud of ontstaan van stemloosheid vóór onmiddellijk volgende liquida of nasaal zie par. 3.2 hierboven. Bij de stemloze fricatieven constateren we een verzachting (stemhebbend worden) c.q. verzwakking (laryngalisering), in het algemeen een lenitie (*lenition*). Op het merkwaardige feit dat de χ niet tot γ verzacht wordt (analoog aan f > v, þ > δ (d), s > z) maar tot h, is in par. 4.3 hierboven gewezen. De stemloze occlusieven handhaven zich; wél kunnen ze, in de alternatieve visie (36.2), hun glottalisering kwijtgeraakt zijn wat in feite ook een verzwakking betekent. Buiten de Auslaut (en in verbinding met een stemloze consonant) behouden de stemhebbende fricatieven hun stem; er is per articulatieplaats wél verschil wat betreft articulatiwijze: bij de dentaal vinden we steeds de occlusief, bij de velair of labiovelair meestal de fricatief (plus w) maar ook weleens de occlusief,

bij de labiaal komen beide voor. De verandering van fricatief in occlusief kan als een versterking gezien worden; dat gebeurt, althans in eerste instantie, in wat we sterke posities kunnen noemen: de Anlaut, inlautend na nasaal en in geminatiepositie. Oude z is r geworden. Tamelijk recent constateren we verstemlozing van stemhebbende fricatieven, geografisch gezien meer bij γ dan bij v of z, en meer bij v dan bij z. Hierbij kan ook lexicale diffusie (misschien frequentie) een rol spelen, verder de aard van de volgende vocaal: palatale vocalen zonder ronding lijken de verstemlozing te bevorderen. Voor een deel kunnen de stemloze fricatieven (f, s) in noordelijke gebieden, oorspronkelijk zijn. Hypercorrecties (*zuiker*, *voto*, evt. ook *gloor* ‘chloor’) maken duidelijk dat althans in het westen de z en de v nog als norm worden beschouwd; tegen een stemhebbende dialectachtergrond kunnen echter ook de s en de f als prestigieus ervaren worden. In het algemeen handhaven de geminaten zich maar ze worden, om te beginnen in de Auslaut, verkort.

In de alternatieve visie wordt bij de stemhebbende obstruenten uitgegaan van oorspronkelijke occlusieven die later in bepaalde posities fricatieven kunnen worden. Een dergelijke verandering kan als een verzwakking gezien worden. Dit zou goed in een algemeen ontwikkelingspatroon in de richting van lenitie passen (vergelijk het stemhebbend worden van stemloze fricatieven); de d-syncope en de overgang van d in j zijn van die lenitie de uiterste consequentie. Ook de overgang van χ in h of de wegval van h passen in dit kader. Het is dan ook goed te begrijpen dat er een tegenbeweging op gang kwam, namelijk tegen een te sterke verzwakking en dus voor behoud of herstel van de d-uitspraak. De spelling met <d> kan hierbij een factor geweest zijn. Het is vooral die tegenbeweging geweest die aanleiding is geweest tot een sterk lexicaal diffuus patroon (zie par. 10 dit hoofdstuk). De representant van de oude β kan in deze ontwikkeling meegegaan zijn: de d die hierbij ontstond, was echter niet een oude d die hersteld werd. De auslautende -t moet zoals we gezien hebben, tegen de achtergrond van een occlusief d begrepen worden.

We vergelijken nu het Nederlands nog met het Standaardduits waarbij we ons tot een paar opvallende posities beperken en de labiovelairen buiten beschouwing laten. In de eerste plaats stellen we vast dat ook het Duits in Auslautpositie verscherping kent. Verder zijn ook daar in veel gevallen stemloze fricatieven stemhebbend geworden. Dat is vooral duidelijk bij de s: vgl. du. *Salz*, *wesen*, weliswaar met spelling <s>; volgt echter in Anlautpositie nog een consonant, dan is de uitspraak \acute{s} : *schwimmen*, *schlagen*, *stehen* (zie 9.4 met kaart 4). Anlautende f blijft ook bij spelling <v> bewaard: *Vater*, *Fall*; in de Inlaut vinden we nu f: mhdg. *hof* – *hoves*, nhgd. *Hof* – *Hofes* (analogisch naar de nominatief?) naast b (p) (vgl. *hübsch*, mhdg. *hübesch*, oorspr. ‘hoofs’). Algemeen stemhebbend wordt β : *drei*, *leiden*; hij is ook occlusief geworden. Met de χ gebeurt hetzelfde als in het Nederlands, namelijk overgang in h in de Anlaut: *Horn*, wegval vóór r enz.: *rein*, behoud in geminatiepositie: *lachen*. In het woord voor ‘zien’ heeft geen contractie plaatsgevonden: *sehen*. Het behoud van ft in het Standaardduits is in par. 4.1 hierboven besproken, de overgang van χ s in ks in par. 4.3.

De stemloze occlusieven worden in de Hoogduitse Klankverschuiving (HK, zie 9.4) tot stemloze fricatieven of affricaten (*laufen*, *Apfel*). De oude glottalisering (glottale visie) kan daarin haar doorwerking gehad hebben. De sk-verbinding is in alle posities \acute{s} <sch>. Bij de stemhebbende obstruenten treft ons de sterke duitse voorkeur voor occlusieven, niet alleen bij de dentaal: *Tag*, *bieten* (met verschoven d), maar ook bij de labiaal: *binden*, *liebe*, en velair: *gut*, *lügen*. Voor gevallen met onverschoven d zie par. 6.2 hierboven. Binnen de alternatieve visie is het duitse consonantisme conservatief: de occlusieven hebben zich beter kunnen handhaven; ook de HK past in dit beeld als we dit complex van veranderingen op de oude glottalisering terugvoeren. Pas secundair is de HK, naar het noorden toe langs de Rijn, expansief geworden. Een andere mogelijkheid is dat de HK-isoglossen op terugdringing vanuit het frankische noorden wijzen. Oude z is r geworden, zo ook η g tot η : *singen*.

Er is dus meestal sprake van dezelfde ontwikkelingen die zich echter in de beide talen in verschillende mate hebben doorgezet. De HK heeft echter voor een ingrijpend verschil gezorgd. Een opvallend maar fonologisch niet relevant verschil tussen het Duits en in ieder geval het Standaardnederlands is dat de stemloze occlusieven in eerstgenoemde taal geaspireerd worden uitgesproken. Dit is vooral in de Anlaut opvallend.

36.8. De sporen van de Wet van Verner in het Nederlands

Zoals in par. 2 hierboven is uiteengezet, kon binnen het paradigma of bij verwante woorden door de Wet van Verner een afwisseling van stemloze en stemhebbende fricatief ontstaan: grammatische wisseling. Uit par. 4 en 6 hierboven kan worden afgeleid dat we, behoudens analogiewerking, deze alleen nog maar bij de velairen, de labiovelairen en de stridente dentalen kunnen terugvinden. We laten dit in het hieronder staande schema zien; de geminaten laten we daarbij buiten beschouwing. De gevallen 1 en 2 betreffen labialen en niet-stridentdentalen: geen wisseling, de gevallen 3 en 4 velairen, strident dentalen en labiovelairen. Verder moet bedacht worden dat “Verner” niet werkt in de Auslaut.

SCHEMA 25: sporen van de Wet van Verner

1. ggm. f – β	ndl. v – v (Auslaut: f – f)
2. ggm. þ – ð	ndl. d – d (Auslaut t – t)
3. ggm. χ – γ	ndl. NUL – γ (Auslaut χ – χ)
4. ggm. s – z	ndl. s – r (Auslaut s – r)
5. ggm. χu – γu	ndl. NUL – γ (Auslaut χ – χ)

Opmerking. Wanneer r uit z (rhotacisme) in de Auslaut staat, is deze klank pas secundair, bijvoorbeeld door sjwa-apocope, in die positie terechtgekomen: vgl. *keur* uit mnl. *keure* < *kuzi- (bij *kiezen*).

We illustreren een en ander om te beginnen met voorbeelden bij de sterke werkwoorden, resp. van de 6e, 2e en 5e klasse (het voorbeeld in 2.1: mnl. *kiezen*, wordt hier nog eens herhaald). Let erop dat het Gotisch steeds Ausgleich vertoont. In de 1e en 2e categorie werkt de Wet van Verner niet, in de 3e en 4e wél.

bij 3:	ohgd. slahan	sluoh (-χ)	sluogum	gislagan
	ndl. slaan	sloeg (-χ)	sloegen	geslagen
	got. slahan	sloh	slohum	slahans
bij 4:	ohgd. kiosan	kōs	kurum	gikoran
	mnl. kiezen	coos	coren	ghecoren
	ndl. kiezen	koos	kozen	gekozen
	got. kiusan	káus	kusum	kusans
bij 5:	ohgd. sēhān	sah (nog -χ?)	sāhun	gisēhān
	ndl. zien	zag (-χ)	zagen	gezien
	got. saihvan	sahv	sehūm	saihvans

N.B. De ndl. vormen *kozen* en *gekozen* berusten op analogie naar *koos*. Het Oudhoogduits laat in *sah* enz. Ausgleich zien; vgl. ook modern du. *sehen, sah, sahen, gesehen*. In het Nederlands is *ě* na syncope van de *h* tot *ie* geworden: zie 33.8; *gezien* is analogie naar *zien*.

Meer voorbeelden komen bij de bespreking van de sterke werkwoorden in deel 2 Vormleer ter sprake.

Om te illustreren dat de Wet van Verner niet tot de sterke werkwoorden beperkt blijft, geven we de volgende voorbeelden.

ohgd. *ziohan* ‘trekken’ (sterk ww. 2^e klasse), mnl. *tien* ‘id’ – ohgd. *zugil* ‘teugel’, *teugel*, mnl. *hertoghe*, nnl. *hertog* ‘hij die voor het leger (*heer*, got. *hari*) optrekt’;

ohgd. *ginesan* (sterk ww. 5^e klasse), *genezen* – ohgd. *nerian* < *nazjan- causatief ‘doen genezen’, mnl. (*hem*) *gheneren* ‘zich in het leven houden’, vgl. ndl. *nering* (het Gotisch heeft *nasjan* ‘redden’ naar analogie van *-nisan* ‘gered worden’);

ndl. *vaars* ‘jonge stier’ < ggm. *fars – ndl. *var* ‘id.’, mnl. *varre* < ggm. *farz-.

Meer voorbeelden: got. *ahs* (gen. *ahsis*) – ndl. *aar* uit pgm. *axaz; got. *ahva* – ndl. (*land*)*ouw*, uit een vorm met γ^u (zie 10.2); mnl. *risen* ‘rijzen, vallen’, ndl. *rijzen*, got. *urrisan* ‘opstaan’ – oostmnl. *reren* ‘laten vallen’ causatief met *r* uit *z* (got. (*ur*)*raísjan* ‘opwekken’ causatief met analogische *s*); got. *ráus* ‘riet’, *Roosbeek* (> fra. *Roubaix*, Noord-Frankrijk), *Rosenven* en *Rosenakker* (in de gemeente Roosendaal, *Roosendaal* zelf? – du. *Rohr*, ndl. *roer* ‘pijp’, *roer(dommel)* (voor de afwijkende vocaal zie 22.5); oostndl. *schra* (met syncope van *h* plus contractie) – *schraag* ‘schuin’; got. *swaihra* ‘schoonvader’, mnl. *sweer* ‘schoonvader’ (met syncope van *h* plus contractie), du. *Schwäher* ‘id’ – mnl. *swegher* ‘schoonvader’, du. *Schwieger* (*mutter* enz.), mnl. *swagher* (nl. *zwager*), du. *Schwager* (analogisch got. *swaihra* ‘schoonmoeder’); got. *taihun*, ndl. *tien* (met contractie – zie 33.8 – uit *-ěhā-*) – got. *tigus* ‘tiental’, ndl. *-tig* in bijv. *twintig*.

Gecompliceerd zijn die gevallen waarin we zowel met de Wet van Verner als met de compensatorische rekking (zie 33.1) rekening moeten houden. We behandelen het geval *vangen* (sterk werkwoord 7^e klasse). Zie om te beginnen de volgende stamtijden:

got. *fāhan* – *faifāh* – *faifāhum* – *fāhans* (met reduplicatie)

mnl. *vaen/vanghen* – *vinc* – *vinghen* – *ghevanghen/ghevaen* (met Ablaut)

nl. *vangen* – *ving* – *vingen* – *gevangen* (id.)

We gaan uit van de oudwestgermaanse vormen met Ablaut (die in plaats van oudere reduplicatie – vergelijk nog het Gotisch – is gekomen: zie deel 2 Vormleer). Eventuele nog volgende syllaben verwaarlozen we:

ggm. *fan χ an – *fean χ – *fean γ um – *fan γ an

In de 3^e en 4^e categorie werkt de Wet van Verner, dus wordt de stemloze fricatief stemhebbend; de stemloze blijft staan in de 1^e en 2^e. Na de Wet van Verner werkt in de 1^e en 2^e categorie vóór stemloze fricatief de compensatorische rekking (zie 33.1), d.w.z. de nasaal verdwijnt en de vocaal wordt gerekt. De klankwettige vorm van de 1^e categorie vinden we terug in het Gotisch: *fāhan*; in het Middelnederlands is door syncope van de χ c.q. *h* met contractie een *ā* ontstaan: *vaen*. De middelnederlandse vormen van de 3^e en 4^e categorie zijn klankwettig: na nasaal moeten we

uitgaan van een stemhebbende occlusief, dus van de combinatie *ng*. Door interne assimilatie vinden we daarvoor in het Nederlands *ŋ* <*ng*> (par. 6.3 hierboven). Ook got. *(fai)fāh* kan als klankwettig beschouwd worden, in tegenstelling tot de middelnederlandse vorm; deze vorm zou zoiets als *viech* moeten zijn en is analogisch naar de 3^e en 4^e categorie door *vinc*, later *ving* vervangen. Die analogie speelde ook in de 1^e categorie: vgl. mnl. *vanghen*, nnl. *vangen*. Omgekeerd berust mnl. *ghevaen* op analogie naar de 1^e categorie *vaen*. In het Gotisch zijn door analogie zowel de *ā* als de *χ* in de 3^e en 4^e categorie terechtgekomen. Parallel met de vormen van *vangen* lopen die van *hangen* (mnl. *haen*, got. *hāhan*).

36.9. Verandering van articulatieplaats

Labiaal en velair

In de *ft*-verbinding wordt *f* (par. 6.1 hierboven) vrij regelmatig tot *χ*. Er zijn meer voorbeelden van, bijv. mnl. *hoechsch* naast *hoofs*. Ook de omgekeerde overgang komt voor, van *χ* tot *f*: vgl. wvla. *genoef* voor ‘genoeg’ dat gezien eng. *enough* (met conservatieve) spelling en het verwante fri. *noflik* ‘genoeglijk’ als een ingweoonse vorm kan worden gekarakteriseerd. Een en ander is al in 10.4 L9 genoemd. Een enkele keer wordt ook *χt* tot *ft*; een voorbeeld is (al eerder genoemd) verspreid brabantse *trefter* uit *trechter* (lat. *trajectorium*). Of is dit een hypercorrectie in verband met de overgang *ft* > *χt*?

Nog wat voorbeelden van velair uit labiaal: oudnln. *eensloegs* naast *eensloefs* ‘rechtstreeks’ bij *loeven* ‘tegen de wind in zeilen’; vla. *aags* naast *aafs* ‘averechts’ (bij *af*, *ave*); van labiaal uit velair: wvla. *ploef* naast *ploeg*; zaans *poffel* naast *pochel* ‘bochel’; gron. *sloef* naast *sloeg* ‘stil, neerslachtig’ (fri. *slûch* ‘slaperig, loom’). Afwisseling van velair en labiaal toont ook got. *aúhsn* tegenover ndl. *oven* of *niesen* (niesen) uit owgm. **hniosan* (vgl. ono. *hnjōsa*) naast mnl. *fniesen*.

Casus: *labialen en velairen fonetisch*

De genoemde veranderingen wijzen op een fonetische verwantschap tussen labialen en velairen. Deze beide soorten consonanten hebben een belangrijk akoestisch kenmerk gemeen: ze zijn *gravis* tegenover de dentalen *-gravis* (*acutus*). Dit akoestisch verschil (dat verband houdt met de formanten oftewel de verschillende resonanties van de klank) heeft z’n articulatorische basis in een verschil in de wijze waarop de ruimte van het spraakorgaan door de tong wordt verdeeld. Bij de labialen en velairen is de tong teruggetrokken, bij de dentalen zit hij met de punt vooraan. Overgangen van deze consonanten in elkaar kan dus zowel een articulatorische als een akoestische oorzaak hebben; in het laatste geval wordt er “verkeerd” gehoord. De fonetische overeenkomst verklaart ook dat labialen en velairen bij beïnvloeding van vocalen vaak gelijk optrekken. Een [+gravis] consonant trekt dan juist een [-gravis] vocaal (palataal) aan en omgekeerd. een [-gravis] consonant een [+gravis] vocaal. Dit kan verband houden met een evenwichtige energieverdeling: [+acutus] vraagt meer energie dan [+gravis]. Vergelijk 24.5 voor de dialectische representanten van “vanouds lange aa”: bijv. Veluws *woater* met oa vóór dentaal, *schaap*, *laag* met *ā* vóór labiaal of velair; vergelijk ook 31.3.2 voor de invloed op voorafgaande vocaal van *r* plus consonant: bijv. *darven* > *derven* of *stark* > *sterk* met *r* plus labiaal of velair; *hert* > *hart* vóór *r* plus dentaal. In 27.8.2 wordt vermeld dat een deel van de Meijerij voor *pgm.* *ū* ou vóór dentaal heeft (*mous*) maar een palatale diftong *ui* vóór labiaal of velair (*kuip*, *buik*). In diezelfde paragraaf wordt echter ook vermeld dat de *s* bij de overgang van *ū* in *uu* een palataliserend effect kan hebben, bijv. in *luusteren*. Hier steekt de vocaal als het ware de articulatorische ruimte over, van achter naar vóór, terwijl in de andere gevallen er ook een verandering in openingsgraad optreedt. Verder krijgen dentalen na velaire vocalen

nogal eens een zogeheten naslagje vóór zich; er ontstaat dus een lichte gecentreerde diftong dus. Een voorbeeld is stadsfries *goed*, uitgesproken als [guət].

Velair en palataal

Een anlautende γ wordt vóór palatale vocaal soms tot j : vgl. du *gegen* (*< gagīn) – ndl. *jegen(s)* (*tegen* mogelijk via *tjegen* uit *tejegen*, naast mnl. *tseghen*, brab. *segenwoordig*); vergelijk ook de ontwikkeling in sommige delen van het taalgebied van het prefix *gi-* via *ji-*, *i-* tot ə- ; in andere delen is zelfs dit restant verdwenen: vgl. westfries *ezegd*, twents *zegd*. Zie ook de ontwikkeling van ĕgī of īgī tot ei in 18.7 en 19.6. Voor het mogelijk ingweonse karakter van de genoemde veranderingen zie 10.4 L6. Vergelijk verder nog eng. *yesterday*, fr. *juster* tegenover ndl. *gisteren*, ook eng. *yeast* tegenover ndl. *gist* en eng. *to yield*, fri. *jild* ‘geld’ tegenover ndl. *geld*, *gelden*. De vorm *jegen* is ook brabants en limburg wat in ieder geval niet op een laat ingweonisme wijst. Een voorbeeld van een plaatsnaam kan *Ierseke* <Yerseke> zijn, via *Gierseke* uit *Geerseke*, uit * gēr ‘puntig stuk land’ (vgl. o.a. *geren* ‘schuיןlopen’, ook mnl. *geer* ‘speer’) en * sikō ‘stroom’. Ook de palatalisatie in het diminutiefsuffix -(e)kīn komt in 10.4 ter sprake. Er zijn ook aanwijzingen dat in de cluster tk de k in j kon veranderen; vgl. o.a. de plaatsnaam *Kortjene* <Kortgene> (zie eveneens 10.4 L6). Voor de omgekeerde overgang, van j in g , zie 37.1.

Dentaal en labiodentaal

Een afwisseling $f - \text{þ}$ laten ndl. *vleien* en *vlieden* (mnl. *vlien*, osa. ohgd. *fliohan* enz.) zien tegenover got. *pláihan* ‘vermanen, troostend toespreken’ en *þliuhan*. Let ook op de overgang van pie. anlautende dh in lat. f in bijv. *fōris* tegenover ndl. *deur* (par. 2 hierboven). De s van *raster* (zie par. 6.1 hierboven) wordt wel uit een f verklaard.

Dissimilatie

Ook door (incidenteel optredende) dissimilatie kan een consonant een drastische verandering ondergaan. Een bekend voorbeeld is lat. *peregrīnus* dat in het Nederlands *pelgrim* oplevert, met een r die l geworden is, of beter gezegd: daardoor vervangen is. Een dialectisch voorbeeld is *sleutel* dat in Emmeloord, Huizen, Laren (N.Holl.) tot *sneutel* is geworden, dus met l (liquida) > n (nasaal).

Mouilleringen

Voor mouilleringen (palatalisering) van dentale clusters in zuidelijke gebieden zie 34.9.

36.10. Syncope van d , v en g . Overgang van d in j

36.10.1. Overzicht

Intervocalisch kunnen de v , de γ en de d in het Middelnederlands of het Nieuwnederlands gesyncopeerd worden. Het is mogelijk dat we voor de dentaal moeten uitgaan van δ (zie par. 6.2 hierboven); we zullen echter steeds van d -syncope spreken. Vergelijk voor de v mnl. *hevet* > *heet*, *heit*; mnl. *hovet* > *hoot*; *lieve* > *lie(vrouwe)*; *al wamese* ‘al wave = weefde men se’, en voor de g : *gheleghet* > *gheleet*, *gheseghet* > *geseet*, *leghede* > *lede*, *seghede* > *sede*; *mogedi* > *modi*; *swighet* > *swijt*; *-daghes* > *-daes*; *magedelike* > *madelike*. Van de hedendaagse dialecten staat het Oostvlaams (behalve het Gents) bekend om syncope van o.a. intervocalische γ (in bijv. *zeggen*)

met compenserende rekking van de voorafgaande vocaal. Zie hierover meer in 33.6. Bij de d (uit ggm. β of δ) is het verschijnsel zeer verbreid zoals we zullen zien. De syncope treedt niet op na een korte vocaal, anders gezegd: nooit bij een γ of d die teruggaat op een (oude) geminaat (een gegemineerde v kwam niet voor; zie par. 3 hierboven). Ook de overgang van d (steeds wordt van d gesproken maar ook hier kan eerder sprake van δ geweest zijn) in j vinden we niet na een korte vocaal. Deze overgang is niet altijd zonder problemen van de d-syncope te onderscheiden. Duidelijk is de d-syncope in die gevallen die met verlies van een syllabe gepaard gaan; de volgende sjwa ging daarbij in de stamvocaal op. Een voorbeeld daarvan is *schade* > *scha*. Gevallen met een diftong ei <ei, ij> of ui, gevolgd door een sjwa plus n of r, zijn voor twee interpretaties vatbaar: *rijden* > *rijen*, *kruider* > *kruier*, *houden* > *houe(n)*. Men kan hier denken aan d-syncope waarbij zich tussen stamvocaal en sjwa een overgangsklank j of w zich ontwikkelde, of aan overgang van d in j. Het kan per regio verschillend zijn welke oplossing in aanmerking komt (zie beneden). Bij de overgang van *kwade*, *rode*, *goede* in *kwaai*, *rooi*, *goei* kan aan een overgangsklank niet gedacht worden: de \bar{a} , \bar{o} en \bar{u} zijn niet-palataal, namelijk mediaal of velair, en die zijn daardoor moeilijk met een, immers palatale, j te combineren. Voor de palatale variant van de \bar{a} , namelijk \bar{a}^j , ligt dat echter anders. (Als overgangsklank zou wel w mogelijk zijn). Behalve intervocalisch kan d-syncope ook tussen r, l of n en sjwa plaatsvinden, bijv. in *pèère* ‘paarden’ (Limburg, Zuid-Brabant, Denderstreek). Hier kunnen we echter ook aan assimilatie denken.

Ook in het Oudfrans komt d-syncope voor: lat. *audīre* > fra. *ouīr*, lat. *sedēre* > fra. *seoir*. Er is wel gedacht aan invloed hiervan op het Westvlaams waar de d-syncope dan begonnen zou zijn. Interessant is dat in het Oudfrans d-syncope in lat. *calda* < *calida* en *soldare* < *solidare* achterwege bleef omdat de d daar niet tussen vocalen stond: vgl. fra. *chaud(e)*, *souder*. Dit loopt parallel met de ontwikkeling in het Westvlaams (zie par. 10.2 hieronder). Aan de andere kant (ook in letterlijk zin: in de tegengestelde hoek van het taalgebied) komt d-syncope ook voor in de nederduitse en de skandinavische regio: vgl. westfaals *broor*; deens, zweeds *bror* ‘broer’, ook fri. *broer*. Voor het Nederduits worden ook j-vormen genoemd: *raye*, *vayr*, rond 1600 in de Altmark (ten noorden van Maagdenburg) en in Hamburg. Voorbeelden van het type *vlederik* > *vlerk* (met na de d nog twee syllaben; geval 1a hieronder) komen in het Hoogduits voor; vgl. ohgd. *Uodalrich* > mhd. *Uolrich*, du. *Ulrich*.

We geven hieronder een meer uitgewerkt overzicht van de verschillende gevallen waarbij we bij de voorbeelden zoveel mogelijk contexten geven en zoveel mogelijk stamvocalen:

- 1) d-syncope met verlies van een syllabe (met volgende sjwa die in de stamvocaal “opging”)
 - bij alleen sjwa: *schade* > *scha*, *slede* > *slee*, mnl. *reude* > *reu*, *bode* > oudnnl. *bo*, *liede* > oundnnl. *lie* (vgl. ook *jul-lie*), *goede* > *goe* (onnl. *goe liên* ‘goede mensen’), *roede* > *roe*, *blijde* > *blij*, *koude* > *kou*, *luide* > *lui*;
 - bij sjwa plus velair: *graag* (vgl. osa. *grādag*, vgl. eng. *greedy*), *ledig* > *leeg*, *nijdig* > *nijg* ‘zeer’, *predik* (< middellat. *predica*) > *preek*;
 - bij sjwa plus r: *vader* > *vaar*, *veder* > *veer*, oudnnl. *schreur* ‘kleermaker’ bij mnl. *screuden*, *vlieder* > *vlier*, *moeder* > *moer* ‘schroef, ook moeder’ (geen voorbeelden met diftong);
 - bij sjwa plus l: *edel* > oudnnl. *eēl*, oudnnl. *beudel* (bij *bieden*) > *beul* ‘scherprechter < (gerechts)bode’, *boedel* > *boel*, *buidel* > *buil*;
 - bij sjwa plus m: *adem* (behalve standaardtaal ook noordoostelijk) > ndl.limb. *aām* naast o.a. *asem* (zie par. 4.2 hierboven); *bodem* > oudnnl. *boom*; *vadem* > *vaam*;

bij sjwa plus n: *laden* > ovla. *laan* (en meer dgl. vlaamse vormen), plaatsnaam *Rhoden* > zoll. *Rhoon*, drechts *Roden* (uitspraak *Roon*); in literaire taal vanaf het Oudniewnederlands: *raden* > *raân*, *geleden* > *geleên*, *goden* > *goôn*, *lieden* > *liên*, *woeden* > *woên* (niet bij diftong) – vgl. ook *weduwe* > *weeuw*.

1a) d-syncope waarbij op de d nog twee of meer syllaben volgden (de eerste consonant na de d is dan vaak een r of een l): *vlederik* > *vlerk*, *kwadelijk* > *kwelijk*. Men kan hier ook aan assimilatie denken, na syncope van de vocaal (vaak sjwa) van de middensyllabe.

2) syncope zonder verlies van syllabe:

bij alleen sjwa: *goude* > *gouwe*; wvla. *goede* > *goewe*;

bij sjwa plus r: *uier* (osa. *ūder*) naast *uur*; *ouders* > *ouwers*;

bij sjwa plus n: *snijden* > *snijen*, *beduiden* > *beduien*, *spouden* ‘spletten’ > *spouwen* (vgl. *spouwmuur*);

Gevalen als *snijn*, *uier* enz. met contractie lijken uitgesloten. In deze gevallen, na een diftong dus, ontstaat er als overgangsklank een j of een w. Voor zover het een j betreft zijn deze moeilijk te scheiden van die gevallen waarin overgang van d in j heeft plaatsgevonden.

3) Overgang van d in j heeft in ieder geval plaatsgevonden na *ā*, *ō* en *oe*; na deze (mediale of velaire) vocalen kan zoals reeds opgemerkt de j moeilijk als een overgangsklank worden begrepen. Een uitzondering zouden we kunnen maken voor de palatale *æ* zoals die hier en daar in Holland nog lang gesproken werd.

bij sjwa: *kwade* > *kwaai*, *rode* > *rooi*, *goede* > *goei*;

bij sjwa plus r: mnl. *pladeren* > *plaaieren* ‘klapperen’ (naast *plaren*), mnl. *doder* > *dooier* (naast *door*), *poeder* > *poeier*;

bij sjwa plus m: *ajem* (van Zuid-Limburg tot aan de oude Zuiderzee) naast *adem*, *aäm*, *asem*; *bodem* > dial. *booïem*;

bij sjwa plus n: *raden* > *raaien*, mnl. *roden* > *rooien*, *broeden* naast *broeien*;

De hierboven besproken gevallen als *snijen*, *uier* kunnen dus ook binnen dit kader geplaatst worden. Omdat vormen als *geleên*, *wiên*, met d-syncope en contractie, voor *geleden*, *wieden* mogelijk zijn, ligt het voor de hand bij *geleje* en *wieje* alleen aan overgang van d in j te denken. Voor de provincies Antwerpen, Belgisch Brabant en grote delen van Oost-Vlaanderen moeten we rekening houden met latere (soms weer ongedaan gemaakte) syncope van de j, bijv. in *schade* > *schaaj* > *scha*. Een bewijs daarvoor is dat ook een j die niet op d teruggaat, wegvalt, bijv. in *naaien*. Voor de zuidelijk-centrale, de zuidoostelijke en noordoostelijke dialecten wordt de overgang d > j > γ (auslautend χ) gesignaleerd, bijv. zuidelijk *muuch* ‘moe(de)’ en gronings *loag* ‘lade’. Omdat *muuch* een geïsoleerd geval is, zou echter ook aan ontstaan uit **moedig* (= moede-ig) gedacht kunnen worden.

Aanvullende voorbeelden: 1) *salade* > *sla*, *mede* > *mee*, *gedwee* (ohgd. *gidwādi*), *neder* > *neer*, *sne* > *snee*, *vrede* > *vreê* (vgl. *pais en vree*), *godes* (gen. van *god*) > *goos(penning)* ‘godspenning’, *moede* > *moe*, mnl. *sloede* ‘goot’ > *Sloe*, *heide* > *hei*, *weide* > *wei*, *schrijden* > *schrijlings*, *(ge)tijde* > *(ge)tij*, mnl. *houde* ‘genegenheid’ > *hou* (in *hou en trouw*); *stadig* > *staag*, *snedig* > *sneeg*, *tijding* met nog *ī* > oudnln. en dial. *ting*; mnl. *blader* > *blaar*, *vergaderen* > *vergaren*, *vader* > *(beste)vaar*, *praat(vaar)*, *(trap)leer* naast

ladder, Lederdamme > *Leerdam* (bij *lede* ‘waterloop’), *weder* ‘luchtgesteldheid; opnieuw; ram’ > *weer*, mnl. *slideren* ‘glijden’ > *slieren*, *moeder* > (*beste*)*moer*, *moer(vos)*, *moer(riool)*, (*parel*)*moer*, mnl. *roeder* > *roer*, *zuiden* met nog *y* > (*Zuur*)*dijk*; *kwedelen* > *kwelen*, **medel* (naast *middel*) > *Meel(dijk)*, *Meel(zwin)*, ook *Mieldijk*, mnl. *Mijeldiek* (behoud van de *d* in *medem* in *Medemleke* > *Medemblik* ‘middelste waterloop’), mnl. *pedel* ‘veenland’ > *Peel*, mnl. *cudele* > *kuil* ‘visnet’;

1a) mnl. *sedeware* ‘een bepaald soort kruid’ > *seware*, *ledelijk* (bij adj. *leed*: *het is me leed*, mnl. *die lede duvel*) > *lelijk*, *Netherisca* > *Neerijse* (bij Leuven), *bodeling* (via Romaans, Vulgairlatijn uit lat. *botellus*) > mnl. *boling*, nnl. *beuling* ‘ingewanden, worst’, *Bodokenlo* > *Bokele*, *Boclo*, nu *Boekel* bij Heilo, *goedelijk* > *goelijk*;

2) *de Gouwe* bij *Gouda*, *gouwe* (plant) naast dial. *goude*, *koude* > *kouwe*, *oude* > *ouwe*, mnl. *kersoude* > *kersouwe* ‘madelief’ uit fra. *cassaude*, ndl. *rabauw* uit fra. *ribaud*, mnl. *schouwe* ‘pont’ naast *scoude* (met verlies van syllabe *de Haagse Schouw* bij Leiden); mnl. *cruder* > *kruier*, *luier* naast *luur*; *beneden* > *beneje* (ook *benee*), *verblijden* > *verblijen*, *rijden* > *rijen*, *strijden* > *strijen*, mnl. *breiden* > *breien*, mnl. *cruden* > *kruien*, (*de klok*) *luiden* > *luien*, oud nnl. *ruiden* > *ruien*, *houden* > *houwe(n)*, *Gouwenaar*, *Scouwen* voor ouder *Scolda* (30.1), *vouden* (vgl. du. *falten*) > *vouwen*; *voudig* bij *vouwen*;

3) *radbraken* > *raeybraecken* (Vondel, ook oudnnl. *rabraken*), *lade* > *laai*, *baden* > *baaien*, *gadeslaan* > *gayslaan* (bij Valcooch, grammaticus rond 1600), *waden* > *waaien* ‘kuiten’, mnl. *-heiden* > *-heien* (suffix), *hoeden* ‘hoofddeksels’ > *hoeien*, *noden* > *nooien* (Huygens), mnl. *odevare* > *ooievaar*, mnl. *scroden* 1. ‘snijden (vgl. *schreur* hierboven), 2. vaten voortrollen’ > *schrooien*, mnl. *roden* > *rooien* (ook *rooi* in plaatsnamen), *roeden* > *roeien*, *spoeden* > *spoeien* (Hoofst).

36.10.2. Historische en regionale aspecten

(Zie voor sommige regionale aspecten vorige paragraaf)

Syncope van *v* of *γ*, soms *z* (daar dus het minst) komt aanmerkelijk minder voor dan syncope van *d*; de geografische spreiding is ook tamelijk verbrossend (voor de oostvlaamse *γ* zie 33.6). Enkele voorbeelden: zeeuws *oeæt* ‘hoofd’, kempisch *vòaltje* ‘vogeltje’, noordoostelijk *weên* ‘wezen’.

De *d*-syncope waarbij op de *d* nog twee of meer syllaben volgden (geval 1a), moet als het oudste type van syncope worden beschouwd. Vergelijk bijvoorbeeld de (hierboven al genoemde) plaatsnaam als *Nerisca* (1125) uit *Netherisca* (1140) = het tegenwoordige *Neerijse* bij Leuven. In het algemeen is de *d*-syncope ouder is dan de overgang van *d* in *j*. In ieder geval laat het Middelnederlands al vroeg soms syncope zien en wel in meerdere mate dan overgang van *d* in *j*. De syncope verbreidde zich van Vlaanderen (12^e eeuw) naar Brabant (13^e eeuw) en verder naar Limburg (14^e eeuw). Vanaf de 14^e eeuw vinden we in Brabant, Limburg, Utrecht maar niet in Vlaanderen de overgang van *d* in *j*. De attestaties zijn in beide gevallen niet groot in aantal wat erop kan wijzen dat vormen zonder *d* in de schrijftaal gemeden werden. Gevallen met hypercorrectie bewijzen indirect dat in het 14^e, 15^e-eeuwse Holland *d*-syncope bekend was, bijv. *sweder* = *sweer* ‘schoonvader’ terwijl een vorm als *cade* ‘kade’ wijst op overgang van *d* in *j* (vgl. *kaai* uit fra. *quai*).

De indruk is dat op een oude vlaamse syncopegolf die in oostelijke richting ging maar ook in die van Holland, vanuit het Brabants een *d* > *j*-golf is gevolgd. Veelzeggend lijkt dat de gentse drukker Joos Lambrecht in zijn *Nederlandsche Spellinghe* (1550) *broaiën* en *quay* brabantse noemt. Dat die brabantse golf van later datum is, blijkt ook uit de regionale verspreiding: die is bij de vlaamse golf groter dan bij de brabantse. Zo heeft laatstgenoemde golf Vlaanderen, waarin de *d*-syncope wél vaste grond gekregen had, ongemoeid gelaten. Het noordoosten (Twents) heeft *d*-syncope: *weer*, *la*, *roan* ‘raden’, *rien* ‘rijden’; daarnaast komen ook *kwoaie*, *dooie*, *rooie* voor (ontleend aan westelijke taal?). In het uiterste noordoosten kan de *d*-syncope ontbreken, bijv. in *blide* (naast ook gron. *blied*), *roadn*, *riedn*.

Holland (met Zeeland) werd door beide golven bereikt, weliswaar eerder door de syncope dan door de overgang van d in j; dit leidde daar tot een “strijd” tussen de vormen. Vergelijk de hollandse afwisseling van *kwa* (in *kwajongen*), *kwaai* en *kwade*. De eerste golf kan langs de kust gegaan zijn, de tweede via Utrecht. Mogelijk hebben de brabantse immigranten in de 16^e eeuw het gebruik van de j-vormen bevorderd. In *De Spaansche Brabander* van Bredero spreekt de van Antwerpen afkomstige hoofdpersoon Jerolimo van *vayer* en *moeyer* terwijl de amsterdamse jongen Robbeknol het over *vaar* (naast *vader*) en *moer* heeft.

In sommige gevallen moeten we rekening houden met de relatieve chronologie van klankveranderingen. In West-Vlaanderen (het is in de vorige paragraaf al in verband met het Frans ter sprake gekomen) heeft er geen syncope na ou uit de klankgroep *ōl* (zie hfdst. 30) plaatsgevonden: *koude* heeft daar nog steeds z'n d. Een verklaring is dat toen daarin (al in een vroeg stadium) de syncope plaatsvond, de l nog aanwezig was waardoor de d niet in intervocalische positie verkeerde. Maar er zijn uitzonderingen, bijvoorbeeld *schoer(e)* ‘schouder’. Toen de syncope in andere gebieden belandde, kon de d daar wel gesyncopeerd worden omdat daar intussen *ōl* in ou veranderd was. Een ander geval betreft (vooral) Noord-Holland waarin de sjwa-apocope aan de syncope voorafging; vandaar *blijd* uit *blijde*, maar wél *spreie* uit *spreiden* (zonder apocope); vgl. ook nholl. *tafellaad*. In 17.6 is aangenomen dat in het algemeen de relatieve chronologie andersom was: vormen met d-syncope (*gena* enz.) bestonden al als korte vormen naast vormen met d (*genade* enz.) en maakten vormen met (latere) sjwa-apocope (*genaad* enz.) als het ware overbodig. In zuidelijk Brabant (zoals reeds opgemerkt) ontbreekt door latere syncope de j; historisch hoort dit gebied dus wel degelijk tot dat met overgang van d in j.

Vergelijk voor het Middelnederlands nog de volgende vormen: mvla. *silinge* < *sideling* ‘zijdelings’ (geval 1a), het hierboven al genoemde *boling* en *plaren*, *huvetter* ‘huidevetter’, mbrab. *me* ‘mede’ en *quaestrate*, verder ook *neer*. Vanaf de 14^e eeuw vinden we in Brabant en Limburg, ook in Utrecht maar dus niet in Vlaanderen, vormen als *boeyem* ‘bodem’, *hoeye* ‘hoeden’, *raijmarct* ‘radermarkt’ en *vaeijer* ‘vader’. Voorbeelden van hollandse hypercorrecties zijn nog *clyedere* = *klier*, *widel* = *wile* ‘sluier’, *zeede* – zee, *woekerijde* = *woekerij*.

Nederlandse plaatsnamen met -rade/rode ‘gerooid bos’ en wade- ‘poel, doorwaadbare plaats’ laten mooi de verspreiding van d > j zien: in Limburg *Hobbelraai* (ca. 1447, nu *Hobbelrade*), *Leverrooi*, *Stamprooi*, *Venraai*, in Noord-Brabant: *Gijzenrooi*, *Wanrooi*, in de Betuwe: *Ravenswaai*, *Wadenooien*, *Wajestein*. Vergelijk ook de familienamen *Bo(o)de* tegenover (*De*) *Booy* en *De Bo*, *Smedink* tegenover *Smeenk*, *Rademaker* tegenover *Raaymakers* en *Ramaker*.

Recent taalgeografisch onderzoek laat zien dat intervocalische j niet vlaams (zeker niet westvlaams) en evenmin typisch noordoostelijk is. Opmerkelijk is dat hij ook niet typisch zuidelijk brabant is maar in meer noordelijke of oostelijke regionen gezocht moet worden. Vergelijk wat hierboven over latere j-syncope in het Brabants is opgemerkt. Volgt -en, dan is de j (maar niet in Vlaanderen) zeer succesvol (*raaie*, *bloeie*), ook in afgeleide vormen (*raait*, *bloeit*). Zo'n succesvolle vorm is ook *goeie*. D-syncope is vooral zuidwestelijk maar ook behoud van d komt voor, na ou (*houden*, *koude*, *oude*) of voor -er (*breder*, *wijder*, *kwader*). Laatstgenoemde vormen zijn ook brabant. Voor het Zuidbrabants valt ook nog overgang van -w- in -v- te vermelden: *houve*, waarnaast *houft* ‘houdt’. Noordoostelijk is behoud of syncope van d; de laatste is meer zuidelijk.

36.10.3. Structurele aspecten

De d werd het gemakkelijkst gesyncopeerd in monomorfematische woorden: de syncope beslaat daarin een uitgebreid gebied wat vooral heel duidelijk is bij woorden eindigend op -er. Daarentegen kon de d behouden blijven wanneer door contractie als belangrijk gevoelde

uitgangen dreigden te verdwijnen. Dit bezwaar kleefde aan een verbogen vorm *goe*; overigens heeft het Vlaams dan toch *goe weer*. Geïsoleerd vinden we *goe* in *goevrouw* ‘vroedvrouw’ en *goegemeente*; sterke reductie vertonen *genavond*, *ge(n)dag*. Ook *broôn* was geen prettige vorm omdat de meervoudsuitgang niet meer duidelijk te zien was evenmin als in *raân* de uitgang van de infinitief. *Doôn*, *goôn*, *liên*, *woên* enz. (al in par. 10.1 hierboven onder punt 1 genoemd) zijn als ze in latere tijd in de standaardtaal voorkomen, kunstmatige en dichterlijke vormen. D-behoud vertonen ook de preterita van de zwakke werkwoorden: *klede* <kleedde>; d-syncope zou voor samenval met het presens gezorgd hebben. Bij *willen*, *zeggen*, *zullen*, *leggen* bestond dat risico niet, vandaar *wou*, *zei*, *zou*, *lei* met d-syncope. De d blijft ook staan in de verbogen vorm van het participium preteritum *gekledede*. Is het eerste lid van een samenstelling een substantief of een werkwoordelijke stam, dan is er een sterke voorkeur voor de gesyncopeerde vorm: reeds mnl. *smeecole* ‘steenkool’ naast *smedecole*, nnl. *glijbaan*, *rijbroek*, *scheikunde*.

Vormen als *goe* zijn niet alleen problematisch doordat de uitgang niet meer herkenbaar is maar ook doordat ze afwijken van andere vormen van het paradigma, in casu het onverbogen *goed* met <d> = t. Zo’n afwijking geldt ook voor vormen als *goeie*, *brooien*, *raaien* waarin de uitgang overigens herkenbaar blijft. Door de d te herstellen wordt de afwijking opgeheven, zo bijvoorbeeld in *schaden* onder invloed van *schaad(t)*. Paradigmatische druk zou overigens ook het ontstaan van een vorm als *schaaien* kunnen verhinderen. Een andere mogelijkheid is de j analogisch in de andere vormen van het paradigma in te voeren: holl. *mijn vinger bloeit* (naar analogie van *bloeien* <*bloeden*>); *je raait het nooit* (naar analogie van *raaien* > *raden*). Een frequente vorm als *goeie* heeft geografisch gezien een grote verbreiding; dat geldt trouwens ook voor *moei* ‘moe’ en *bloeien*, *bloeit* ‘bloeden, bloedt’. Deze vorm komt ook voor in het brabantsoostvlaamse gebied met latere syncope van de j (zie par. 10.1 hierboven).

Ook bij de adjectieven op -ig werkt de analogie waarbij of de ene of de andere vorm verdwijnt: zo hebben we *graag* (en niet meer *gradig*, vgl. got. *gredags*) naast *tijdig* (en niet *tijg*, vgl. gronings *tieg*). Het verband met het grondwoord, in het zojuist gegeven voorbeeld *tijd*, werkte ten voordele van de vorm met d. Vergelijk verder, naast elkaar: *leeg* – *ledig*, *sneeg* – *snedig*, *staag* – (*ge*)*stadig*; zonder d: *vuig* (mnl. *vudich* ‘lui, vadsig’); met d: *bloedig*, *moedig*, *nederig*, *nodig*, *tijdig*. Syncope komt evenmin voor bij comparatieven als *breder*, *kwader*, *wijder* (bij de laatste vorm werkt ook de diftong verhinderend). Overgang van d in j komt wél voor: *breejer* enz. Opmerkelijk is dat bij substantieven op -de tamelijk vaak d-syncope voorkomt, zelden echter overgang van d in j: vgl. *bede* > *beê*, *genade* > *gena*, *schade* > *scha* (overigens niet *hoede* > *hoe*, vermijding van homonymie?), maar niet > **hoei*(e), **genaai*(e), **schaai*(e). Wél komt *laai* naast *lade*, *la* voor. Speelt het stijlniveau hier een rol (vgl. volgende paragraaf)? Bij een *lade* gaat het duidelijk om iets concreets; de andere woorden liggen meer in de abstracte sfeer. Het succesvolle *moei* (*ik ben zo moei*) ligt ook duidelijk in de informele sfeer. Homonymievermijding kan in het spel zijn bij *bodem* (tegenover *boom*), *adel* (tegenover *aal* ‘mestvocht’ of ‘paling’), stndl. *bloeden* (tegenover *bloeien*), *vermoeden* (tegenover *vermoeien*). Betekenisdifferentiatie vinden we (in Nederland) bij *broer* ‘bloedverwant’ tegenover *broeder* ‘verpleger’, ook, in kerkelijke taal, ‘mannelijke medegelovige’ (in Vlaanderen ook ‘bloedverwant’). Ook bij *teder* – *teer* komen de betekenissen niet altijd meer met elkaar overeen. Andere voorbeelden zijn: *boedel* – *boel*, *scheel* ‘deksel’ – *schedel*, *vergaderen* – *vergaren*, *ijdel* – *ijl*. Een andere reactie op doubletten is dat één ervan verdwijnt: zo komt bij *beul* nu alleen de d-loze vorm voor, omgekeerd bij *rede*, *zede* nu alleen de vorm met d.

Er zijn aanwijzingen dat ook ritmische factoren in het spel kunnen zijn: zo klinkt *heideveld* beter dan een eventueel *heiveld*; vergelijk ook *z’n beide zakken* met *bei z’n zakken*.

36.10.4. De standaardtaal. Hypercorrecties

In het algemeen werden vormen met d-syncope gemakkelijker in de standaardtaal geaccepteerd dan vormen met overgang van d in j, die met d-syncope zonder verlies van syllabe (type *snijen*, *ouwe*) meestal echter alleen in gesproken standaardtaal. De vormen met d > j als *baaien* ‘baden’, *booien* ‘boodschappers’, *bloeien* ‘bloeden’ werden geweerd, laatstgenoemde vorm ook om homonymie te vermijden (zie vorige paragraaf). Voor informeel taalgebruik konden ze worden toegelaten: een *dooie*, *goeie* (heel gewoon), *kwaai*, *raai*(n), (*de*) *rooien* ‘de socialisten’. Vergelijk *een dooie diender, op je dooie gemak; een goeie jongen, 't is een kwaai* (makker), *pootjebaai*(n), *rooie kool*, ook *strijen* in *ik wil er niet om strijen* ‘ik wil er niet om twisten’. In feite is in zulke gevallen alleen de vorm met j goed mogelijk omdat de variant met d gekunsteld klinkt. Geconventionaliseerd zijn vormen als *breien*, *krui*(wage) (mnl. *crode*waghen), *kuieren* (mnl. *coderen*), *ooievaar* (ohgd. *odebero* lett. ‘schatdrager’), *rooien* (mnl. *roden*), *vermoeien* (vgl. *moede*), *vouwen* (osa. *faldan*); vgl. verder *luier* (osa. *lūdaral*; naast *in de lure leggen*), *dooier* (osa. *dodro*; naast *door*), *uier* (osa. *ūder*). Een interessant geval is de comparatief bij *moe*: niet alleen *moer* maar ook *moeder* (met behoud van d) is problematisch; de keuze moet dus wel vallen op *moeier* (en evt. *het moeist*).

Bewuste standaardisering blijkt duidelijk uit de aantekening van de Statenvertalers: “vergaderen, spoeden, verblijden, bevrijden scribendum ‘te schrijven’. non vergaren, spoeyen, verblyen, bevrijen” (*bevrijden* is overigens een hypercorrectie – zie hieronder). Zie ook Kiliaen: “boomerij rectius ‘juister’ bodemrij” = *bodemerij* ‘het verstrekken van geld op de bodem van een schip’. Het stilistisch verschil blijkt ook duidelijk uit de verwantschapsnamen: men kan tegenwoordig wél *broer* maar niet *vaar* of *moer* zeggen: tegenover *vader* en *moeder* staat men in een gezagsrelatie. Daarentegen spreekt men van *broedermoord* en van *broedervolken*. Vergelijk ook *Goede Vrijdag*.

Hoe dan ook, vormen met j uit d waren in hollandse of zeeuwse teksten uit de 17e eeuw zeldzaam. Het prestige van de brabantse immigranten komt op dit punt niet duidelijk naar voren. Misschien is hier een factor geweest dat de j-vormen in strijd waren met de vertrouwde schrijftaal. Omdat deze vooral vlaams getint was, zou dan toch zuidelijke (maar dus wel eerder vlaamse dan brabantse) invloed in het spel geweest zijn. Een sociale tegenstelling blijkt bijvoorbeeld uit de nederduitse zegswijze: *Wat up dem dorp heet broor, heet in de stadt heer broder*.

Tegen de geschetste achtergrond moeten vormen als *bevrijden* (reeds genoemd), *belijden* (mnl. *beliën*), *kade* (van fra. *quai*), *vlieden* (mnl. *vlien*) waarin de d niet oorspronkelijk is, als hypercorrecties worden beschouwd. Deze hypercorrecties zijn in paragraaf 10.2 al voor het laatmiddeleeuwse Hollands genoemd. Vooral Kiliaen maakt er zich (onder invloed van zijn dialect?) aan “schuldig” met zijn *beschreyden* ‘beschreien’, *naeden* ‘naaien’, *roeden* ‘roeien’, *saeden* ‘zaaien’, *vrijden* ‘vrijen’. Aan de andere kant – ze zijn al twee keer eerder genoemd – zijn d-loze vormen (met verlies van syllabe) een tijd lang populair in dichtelijke taal geweest: *doôn*, *goôn*, *weeuw*, *woên*; het woord *zaâl* naast *zadel* sluit hierbij aan.

36.11. Toevoeging van obstruenten

In 16.1 is het verschijnsel van de metanalyse aan de orde gekomen waardoor woorden (in de Anlaut) een consonant kwijtraken (procope, aphaeresis) of er één bij krijgen (prothesis): vgl. resp. *adder* met got. *nadrs* en *narm* (*Narmsteeg* in Leiden) met *arm*. Hieronder komen nog wat

gevallen ter sprake waarin in de Inlaut een klank (obstruent) wordt ingevoegd (epenthesis, insertie) of in de Auslaut (paragoge). Het tegendeel van epenthesis is in de voorafgaande hoofdstukken meer dan eens ter sprake gekomen; vergelijk bijvoorbeeld de d-syncope in het vorige hoordstuk. Dat geldt ook van het tegendeel van de paragoge, de apocope: vgl. 17.6 over de sjwa- en n-apocope. Apocope van de t, meestal t-deletie genoemd, is het onderwerp van paragraaf 12.

Een overgangsklank die duidelijk de uitspraak moet vergemakkelijken, is bijv. de p of p-achtige klank die bijvoorbeeld wordt ingevoegd in holl. (*hij*) *komt* (ook met t-deletie, zie par. 12 dit hoofdstuk) *komp*; de m is labiaal plus nasaal, de t dentaal plus occlusief; de p labiaal (zoals de m) en occlusief (zoals de t). De klank mag niet te duidelijk worden op straffe van substandaard te worden. Hij wordt dan ook niet geschreven. Vergelijk ook *hemd* met dialectisch *hemp* (met eveneens t-deletie).

Het belangrijkste voorbeeld van toevoeging is de d-epenthesis; het gaat hierbij dus niet om een oude d! De epenthesis komt ten dele in geschifte tot uitdrukking en is dus eveneens ten dele geconventionaliseerd. Ze kan in het Middelnederlands of in het Nieuwnederlands ontstaan tussen l, n, r en een volgende (meestal) sonantische r. In de standaardtaal is zo'n d als regel alleen aanvaard tussen r en r, verder tussen l of n en r in een aantal losse woorden, niet in de regelmatig gevormde comparatief. Vergelijk (steeds geaccepteerd): *zwaarder* (bij *zwaar*), verder *bestuurder*, *boerderij* (met suffix -erij); *daalder* (afleiding van *dal*), *mulder*; *buitenstaander*, *donder*, *diender*, *gaanderij* (eveneens met suffix -erij), *Hendrik* (uit *Henrik*, vgl. du. *Heinrich*), *minder*, meervoud *beenderen*, *hoenders*, *spaanders* maar zonder d *boosdoener*. Comparatieven als *kaalder* en *schoonder* kunnen niet door de beugel evenmin als *boosdoender*. Het Middelnederlands kent deze epenthesis nog niet op zo'n schaal als het latere Nederlands: vgl. bijv. nog mnl. *minre* met nnl. *minder*, maar kent toch al *donder*, *minder*, *schoonder* (flexievorm), *sijnder* 'zijn er' (in de sandhi). Hetzelfde verschijnsel doet zich ook wel vóór een l voor: *zindelijk* (vgl. nog Bredero *sinnelijcke Nel* 'zindelijke Nel'), substandaard *fatsoendelijk* voor *fatsoenlijk*, steeds met ingevoegde sjwa.

Aanvullende voorbeelden, nomina agentis: *bewaarder*, *boender* (bij *boenen*), *hoorder*, *spaarder*, *toonder* naast *toner*, *volder* (mnl. *volre*) maar *opziener*; woorden op -erij: mnl. *coopvaerderie*, *peuterderij*, *potverteerderij*, onnl. *tuilderij* 'beuzelarij' (naast *tuilerij*, bij *tuilen* 'spelen, dartelen'), *veenderij*; andersoortige woorden: *eender* (*eenderlei* naast *enerlei*), *elders* (got. *aljar*), *helder*, *polder* (mnl. *polre*); leenwoorden: *baanderheer* (vgl. *banier*), *bunder* (mlat. *bonnarium*), *gaanderij* (uit **ganerij*, door volksetymologie uit *galerij*, mnl. ook *gaelderie*, uit fra. *galerie*), *kelder* (lat. *cellarium*), *kolder* 'kuras' (lat. *collarium*), *paander* (mlat. *panarium*, fra. *panier*), *selderij* (fra. *céléri*), *zolder* (lat. *solarium*); mnl. *mindelijc* naast *minnelijc*. Verwant is de invoeging van een b tussen m en r: vgl. mnl. *ember* 'immer'. Vergelijk verder ook de invoeging van een d in (o.a. zeeuws) *īzder* 'ijzer', daarnaast ook *vister* 'visser'. Bij de epenthesis zijn drie apicalen (met de tongpunt gearticuleerde consonanten) betrokken: l, r en n; voor de r moeten we dan wel uitgaan van een tongpunt-r. Evenals de geminatie (par. 3.1 hierboven) kan ze met consonantische sterkte in verband worden gebracht. In *durer*, *kaler*, *diener* begint de tweede syllabe met een zwakke consonant (liquida of nasaal) gevolgd door een zeer zwakke vocaal, namelijk sjwa, plus nog eens de zeer zwakke r. Deze zwakke syllabe wordt versterkt door invoeging van de d: *duurder*, *kaalder*, *diender*. Doordat de r de zwakste van de liquidae is, is epenthesis bij r-r ook regel in de standaardtaal geworden. Dat is bij de iets minder zwakke l, n zoals we gezien hebben, niet het geval. Waarschijnlijk moeten we van een tamelijk ongespannen uitspraak van de betreffende consonanten uitgaan. Van het Hoogduits, met een meer gespannen uitspraak, is het verschijnsel in ieder geval minder bekend: vgl. *duurder*, *mulder*, *donder* met du. *teuerer*, *Müller*, *Donner*. Taalgeografisch ontbreekt het ook vooral in het zuidoosten, dus in de regio die bij het hoogduitse gebied aansluit. Opmerkelijk is overigens dat een

volgorde –mr- (vgl. *kamer*) blijkbaar niet problematisch was; hieruit valt de relatieve sterkte van de m af te leiden. Er kan in dit verband ook gewezen worden op regelmatige veranderingen in het Spaans als *venirá* > *venrá* > *vendrá*. Uit een ndl. vorm als *Venraij* blijkt dat we ook hier niet met een wet van Meden en Perzen te maken hebben.

Een bekend verschijnsel is verder de t-paragoge, toevoeging van een t op het eind: vgl. bijv. zuidholl. *dubbelt, enkelt, kikkert, wegt, wast* en bijvoorbeeld ook wbrab. *dubbelt, enkelt, levert*; algemeen aanvaard zijn *burcht* (naast *burg*), *iemand* (mnl. *ieman*) en *rijst* (< ofra. *ris*). Ouderwets is *te mijnent*, dialectisch *de sommigte* ‘sommigen’. Soms kan zo’n t als hypercorrectie worden beschouwd, vooral na fricatief in een gebied waarin vooral daarachter t-deletie plaatsvindt (zie par. 12 hieronder). Ook kunnen verbindingen in zinsverband een rol spelen: vgl. de van Vlaardingen bekende uitdrukking *van toft naar toofd* ‘van het hof naar het hoofd = havenhoofd’, met invloed van de -t van *hoofd* op *toft* (let ook op het wegvallen van de h- (par. 4.3 hierboven) en op de “close juncture” oftewel zachte inzet (16.1)). Een Voorbeeld van t-epenthesis is *stroop* uit *siroop* (via *særoop* > *sroop*); oude voorbeelden zijn *stroom* (van de pie.wortel met *sr-) en *zuster*, got. *swistar* (van een pie. wortel met *sw-).

In het Kempisch komt een ingevoegde γ voor bijv. in *oe goaget?* ‘hoe gaat het?’. Hier is wel invloed in het spel van (peellandse) werkwoordsvormen als *hij zi* ‘hij zegt’ naast *hij zig-et* als er een vocaal volgt. We kunnen hier van hiaatdelging spreken; voor een ander geval daarvan, een hiaatdelgende n, zie 17.6. Ook voor het Westbrabants wordt *goaget* genoemd en bijvoorbeeld ook *doeget* ‘doet het’.

36.12. T-deletie

36.12.1. Algemeen

T-deletie (t-apocope) is een divers verschijnsel dat van nogal wat dialecten bekend is. Ook verschillende steden staan erom bekend: zo worden de inwoners van Dordrech(t) erom de *dordtse t(h)eedieven* genoemd maar dit dordtse kan gemakkelijk vervangen worden. Een andere hollandse stad die om z’n t-deletie bekend is, is Leiden. Bij onderzoek, aldaar uitgevoerd, bleek dat wanneer er in de zin (sandhi) een consonant volgt, er aanmerkelijk meer gedeleerd werd dan wanneer er een vocaal volgt; het minst gebeurt het vóór een pauze. Een dalende lijn vinden we ook wanneer we de voorafgaande klank in ogenschouw nemen: na fricatief is de deletie het sterkst, daarna, in de gegeven volgorde, na occlusief, na nasaal en na liquida. Van *knecht* via *recept* naar *band* en *held* nam de deletie dus af. Ten slotte is het ook van belang of er al dan niet sprake is van een morfeemgrens; is dat wél het geval, dan was er meer deletie dan wanneer het niet het geval was. In *zegt* en *gezegd* werd dus meer gedeleerd dan in *knecht*. Ook sociale klasse en spreekstijl bleken van invloed: van hoog naar laag en van formeel naar informeel nam de t-deletie toe. Verder moet nog worden opgemerkt dat de t “onderliggend” aanwezig kan blijven, d.w.z. in de verbogen vormen weer opduikt: vgl. het paradigma *knech – knechte*.

De volgende factoren kunnen voor t-deletie van belang zijn:

1. *Articulatorische complexiteit* die tot vergemakkelijking van de uitspraak (*ease of articulation*) kan leiden. Deze is zeker in veel gevallen in het spel: de combinatie χt in *knecht* (fricatief plus occlusief met verschillende articulatieplaats) is moeilijk uit te spreken in vergelijking met de combinatie lt in *held* (sonorant plus occlusief). Voor het geval dat een vocaal volgt, zijn er twee mogelijkheden: we

moeten uitgaan van een *open juncture* (zie 16.1) of van een *close juncture*. In het Leids, met open juncture, is de opeenvolging van klanken in *knecht'in* (en niet *knechtin*) moeilijker dan vóór pauze; bij close juncture (waarvan vaak sprake is in het zuiden) is het andersom. Overigens moeten we ons niet laten misleiden door de spelling: we spellen bijv. <hij komt> maar spreken min of meer uit *komp-t*, dus ook met tweemaal een obstruent. Vandaar dat *hij komp* zeker in substandaard Nederlands heel gewoon is. Ook *fonische prominentie* kan een rol spelen: hoe groter het fonetische verschil met de voorafgaande klank, des te groter deze prominentie en des te minder er gedeleerd zal worden, dus minder in *held* dan in *stipt*. In *haast* zijn de slotconsonanten beide dentaal (alveolair): er is sprake van een geringe fonische prominentie, dus kan veel deletie verwacht worden; er is echter ook sprake van een geringe articulatorische complexiteit (fricatief plus occlusief beide dentaal), dus kan minder deletie verwacht worden. Per dialect kan de keuze verschillend uitvallen.

2. *Conceptuele prominentie*: hoe groter deze is, des te minder kans op deletie. Of anders geformuleerd: hoe meer desambiguerende informatie, des te meer deletie. In een vorm als *mocht* bijvoorbeeld treedt sneller deletie op dan in een vorm als *maakt*: *moch* is voor geen misverstand vatbaar terwijl *maak* ten onrechte als eerste persoon, tweede persoon met inversie of als imperatief kan worden opgevat. Maar doordat de context van de zin desambiguerend werkt, is de -t in *maakt* weer minder belangrijk dan die in een superlatiefvorm als (*'t*) *grootst*: vergelijk de mogelijke verwarring met *groots*. Deze morfologische categorie blijkt de t-deletie dan ook zeer goed te weerstaan. In (*'t*) *heetst* wordt echter vrij sterk gedeleerd: de opeenvolging *tst* is moeilijk (punt 1). Overigens blijkt over het hele taalgebied genomen de deletie bij de onregelmatige preterita van de oude preterito-presentia als *wist* sterker te zijn dan bijvoorbeeld bij *bracht*, wat merkwaardig is omdat er synchroon gezien geen verschil is.

3. *Tokenfrequentie*. In vormen met hoge frequentie vindt meer deletie plaats dan in laag frequente vormen. Ook dit kan een verklaring zijn voor de vele deletie in *mocht*.

Zoals al aangegeven: per gebied kan er verschil zijn in de hiërarchische ordening van de bepalende factoren. De in het leidse onderzoek gevonden hiërarchieën komen niet overal te voorschijn. Een voorbeeld is ook dat in het Grote Rivieren-gebied de -t van een persoonsvorm eerder gedeleerd wordt dan een lexicale -t; in Limburg is dit precies andersom. De lexicale -t is conceptueel minder prominent dan de -t van de persoonsvorm; deze laatste is immers altijd distinctief belangrijk (*maak – maakt*; vgl. **lus – lust*). Vandaar de situatie van het Grote Riverengebied. De conceptuele prominentie van de lexicale -t kan echter bevorderd worden doordat hij in verbogen vormen naar boven komt: vgl. *knech(t) – knechten*. Vandaar de limburgse situatie. Per gebied kan het dus verschillend zijn welke factor het zwaarste weegt. T-deletie moet onderscheiden worden van paradigmatische gelijkmaking bij het werkwoord: zo kan een vorm als betuws *hij ga* analogie zijn naar *ik ga, ga jij*. Het omgekeerde is o.a. van het Hollands bekend: *ik gaat* naar analogie van *hij, jij gaat*.

36.12.2. Regionale aspecten

Als t-delerende steden kunnen ook Utrech(t) en Maastrich(t) worden genoemd; voor eerstgenoemde stad wordt de deletie al voor de Middeleeuwen gesignaleerd. bijv. in *Vech* 'Vecht'; dit geldt ook voor Dordrecht en Leiden. Ook voor Vlaanderen zijn er gevallen te noemen: *amboch* 'ambacht' (Brugge), *gheseghel* 'gezegeld' (Gent) en vaak voor Limburg: *knech* 'knecht'. Als belangrijke deletiegebieden in de tegenwoordige tijd kunnen Limburg en het oostelijke Grote Rivieren-gebied genoemd worden; het noordoosten kan daaraan worden toegevoegd. In laatstgenoemd gebied valt het verschijnsel vooral op bij de 3^e pers.sg.pres. bij (vooral) sterke werkwoorden. Deze vormen hebben een van de infinitief afwijkende vocaal (soms alleen korter) en zijn daardoor al voldoende herkenbaar (lage conceptuele prominentie). Vergelijk tw. *gef* bij *geven*, *slùp* bij *sloapn*, *kik* bij *kiken* 'kijken'. Het zijn ook vormen met een vrij hoge frequentie, die ook om die reden wel wat reductie kunnen hebben. In de 2e pers.sg.pres. op -st

met eveneens afwijkende vocaal vindt minder deletie plaats, misschien omdat deze persoon minder frequent is. Ook in een belangrijk deel van Vlaams België blijft de deletie tot de 3e persoon (maar dan wel iedere 3e persoon) beperkt; er moet dan wél een consonant volgen: *hij ga weg*. Er is nu meer deletie na vocaal of sonorante consonant dan na een obstruent. Voor het zuiden wordt overigens ook t-reductie genoemd, dus zonder volledige wegval. In bijv. (*hij*) *ga-fechten* 'gaat vechten' blijkt de aanwezigheid van de -t nog uit de stemassimilatie van de volgende klank.

Binnen Noord-Bragants is er verschil tussen oost en west: terwijl in de 3^e persoon in het westen (bijv. in Fijnaard) wegvalt, blijft hij in het oosten (bijv. in Asten) staan. In het oosten (het zuidelijke en noordelijke deel van de Meijerij) is dan weer een streven naar een vocalische auslaut te constateren: *kò* 'kwaad', *kaaw* 'koud', *skòò* 'schoon', *sti* 'staat' (3^e pers.), zelfs *gevròò* 'gevraagd'.

Een vrij recent taalgeografisch onderzoek laat het volgende zien. Het gebied waar vooral deletie voorkomt, is het oostelijke midden van Nederland (Utrecht, Gelderland, Overijssel) plus Limburg; bij de onregelmatige preterita *mocht* en *wist* (waarin de t gemakkelijk gemist kan worden) doet echter het hele taalgebied behalve het zuiden zonder Limburg en een deel van Noord-Holland mee terwijl bij *begint*, *speelt* en *draait* (met t na nasaal, liquida of halfvocaal, dus met geringe articulatorische complexiteit) praktisch alleen gevallen in het Grote Rivierengebied voorkomen (bij de superlatief *diepst*, waarin de t conceptueel prominent is, ook nog enkele in Limburg). De frequentie in voorkomen loopt hiermee parallel: er is veel deletie bij *mocht* en *wist* en weinig bij *begint*, *speelt*, *draait* en *diepst*. Nog tamelijk veel deletie komt voor bij het onregelmatig part.pret. *geweest* (de t is hier weinig informatief) en bij de persoonsvormen *loopt*, *blaast* en *hangt*, veel minder echter bij *kraakt* en *lacht*. De verklaring is dat zich bij *loopt*, *blaast* en *hangt* in het noordoosten vocaalverkorting, soms ook Umlaut voordoet: *hee lùp*, *blùs*, *haank*, wat de t conceptueel minder prominent maakt. Deze verschijnselen komen niet voor bij *kraakt* en *lacht*. Merk op dat *hangt* zich gedraagt als een vorm die op een obstruent uitgaat; in feite is dat ook het geval omdat de uitspraak immers *hankt* is. Ook bij *gekraakt* is er niet veel deletie hoewel de ge- hier toch wel desambiguerend werkt.

T-deletie komt ook buiten het Nederlands voor, bijv. in het Amerikaanse Engels waarin anders dan in het Nederlands in de st-verbinding (vgl. *haste*) juist veel gedeleerd wordt. Een geringe fonische prominentie prevaleert hier dus boven een geringe articulatorische complexiteit. Ook het Ripuarisch (Rijnlands) kent deletie maar verband met de nederlandse deletiegebieden is onwaarschijnlijk: 1. de conditioneringen verschillen, 2. er is geen geografisch continuüm.

Een bijzonder geval is de zuidelijke t-deletie in kleine functiewoordjes als *dat*, *wat* en *niet*; ze is kenmerkend voor de zogeheten tussentaal (14.7, 5.8). Vergelijk (*ik hoop*) *da* (*ze blijft*) met wegval vóór consonant naast *dad* (*is gemeen*) vóór vocaal en (*ik vrees*) *dat-er* (*iets erg gebeurt*) idem vóór vocaal in een clitisch element. De weggevallen slot-t kan z'n "aanwezigheid" verraden in de stemassimilatie van de volgende klank: *da-fuur* 'dat vuur'. Vergelijk ook *altij*, *goe*, *mè* 'met' (en verder *as* 'als', *iet* 'iets', *jamma/jomma* 'jamaar', *ma/mo* 'maar'). *Nie* is o.a. ook bekend van Zeeland en Zuid-Holland, ook vóór pauze: *of nie?* 'of niet?'. Ook de variant *dad* is daar niet onbekend; *datt-ik* wisselt er behalve met *dadd-ik* ook af met *da-k*.

Ten slotte: we vergelijken nog de t-deletie met de in de vorige paragraaf behandelde paragoge. Het valt op dat na liquida of nasaal vaak paragoge voorkomt maar weinig t-deletie; na fricatief komen beide nogal eens voor, na occlusief in ieder geval t-deletie (maar ook paragoge? *stipt* voor ouder *stip* is een zeldzaam voorbeeld), na vocaal geen van beide.

Algemeen

Zie Schönfeld par. 34-37 (met veel voorbeelden van d-syncope of d > j), par. 47-52 en 81-84. Zie voor de regionale biezonderheden Weijnen 1991 par. 46 t/m 80 en voor het Middelnederlands Van Loey 1971. De argumenten voor occlusieve uitspraak in het Middelwestvlaams worden daar op blz. 106 besproken. Informatie over het Oudnederlands vinden we in Quak 1997. Zie verder Van Loon 1986, deel II: consonantisme, met veel aandacht voor structurele aspecten. Van Loon werkt ook met een indeling naar Vroeg- en Laatoudnederlands. Er is een en ander voor dit hoofdstuk aan hem ontleend. Zie voor het standaardiseringsaspect Van der Sijs 2004, 188-190 van wie o.a. de informatie over Lambrecht overgenomen is. Een overzicht van veranderingen in het consonantisme, kenmerkend voor het Nederlands, biedt De Vaan 2014. Hierin wordt vanuit de alternatieve visie gewerkt. Een overzicht van overeenkomende veranderingen in het Nederlands en het Afrikaans geeft Taeldeman 1996. Dat, zeker bij namen, ook bij de consonanten evenals bij de vocalen niet altijd alles volgens de regels verloopt en ook met de factor expressiviteit rekening gehouden moet worden, blijkt uit diverse opstellen in Roelandts 1989. Jan Stroop (via persoonlijke mededeling) informeerde mij over het Westbrabants.

Kaarten

Zie voor het Middelnederlands de kaarten in Berteloot 1983: 130 en 131 (*omme* en (*n*)*immer* met nog vormen met -mb- in vooral Oost-Vlaanderen); 132 en 133 (ft-vormen *koft* en *after* hollands en utrechts); 134 en 135 (*vichtig* en *gichte* vooral vlaams); 136 (*ochte* voor *ofte* geconcentreerd in Brussel en omgeving); 138 (*helcht* eveneens in dat gebied maar overwegend *helt* in Vlaanderen); 140 en 141 (procope en prothese van h vooral in Vlaanderen); 143 (d-epenthesis in *donderdag* idem). Zie ook de kaarten met uitvoerig commentaar vanaf no. 65 in Mooijaart 1992, in het bijzonder 74 (*leit* voor *leghet* vooral in Brabant); 76, 77 en 78 (<chg>-spellingenvooral langs de kust); 79 (*boef* ‘behoef’ vooral zuidelijk, speciaal vlaams); 80 en 81 (*jegen* en varianten); 87 (-sχ- in *eisen* zeer sterk in Brabant) en 88 (*brugs* met overwegend -s). Zie voor het 14^e-eeuwse Middelnederlands Rem 2003: kaart *achter* (ft vooral in Holland en Utrecht); *behoef* I en II (<bouf> vooral vlaams); *donderdag* (d-epenthesis brabant); *helft* I (*he(e)lt* vlaams); *helft* II (*helecht*, *heleft* met sjwa-invoeging brabant, limburg); *kocht* (ft niet in het zuiden); *liggen* I (*leit* hollands, utrechts); *vijftig* (cht in West-Vlaanderen).

Voor *sichel* ‘sikkel’ in het zuiden zie kaart 2 in FAND IV. Kaart 3 (*sleutel*) laat *sleudel* met lenisering zien in Groningen, de Kop van Overijssel, westelijk Oost-Vlaanderen en verder nog verspreid in het oosten. Zie ook de kaarten 19 en 20: bij *taarten* en *smelten* treedt het verschijnsel verspreid in Overijssel op. Voor de (gedeeltelijke) glottalisering in *bakken* (noordoosten en zuidwesten) zie kaart 6, voor de glottalisering in *zeker* kaart 7 en het commentaar daarbij, verder ook kaart 15: *knie*. T-deletie in (*hij*) *gaat* in pauzepositie komt op kaart 8 voor in Oost-Vlaanderen, een deel van de provincie Antwerpen, het oosten van Noord-Brabant, het zuidwesten van Belgisch Limburg en verder verspreid. De kaarten 9 t/m 13 hebben betrekking op de sch-verbinding: *school*, *schrijven*, *wassen*, *wensen*, *vlees*. T-deletie is te zien op de kaarten 21 t/m 34 (ook 129, 130 en 133) met dien verstande dat het op kaart 22 etymologisch om t-paragoge gaat (*rijst* < ofra. *ris*). Op de genoemde kaarten is de ‘recente’ geografische beschrijving in par. 12.2 dit hoofdstuk gebaseerd. Voor *rup*s, *gesp* en *mispel*: kaarten 39 t/m 41. Kaart 43 (*bed*) laat zien dat rhotacisme niet alleen in het noordoosten voorkomt maar ook in Frans Vlaanderen en ten westen van Brussel. Kaart 44 (*rug*) laat auslautende k in het zuidwesten en het zuidoosten zien. Voor syncope van intervocalische γ in westelijk Oost-Vlaanderen zie kaart 47 (*liggen*) of 48 (*zeggen*); zie ook kaart 119 (*lachen*). Kaart 49 laat een grote verspreiding zien van *asem* (maar weinig of niet in het Randstadgebied, het oosten van Noord-Brabant, Limburg, het Veluwegebied en het noordoosten behalve het IJsselgebied). De kaarten 50-74 hebben betrekking op d-syncope en overgang van d in j. Op deze kaarten is de ‘recente’ geografische beschrijving in par. 10.2 dit hoofdstuk gebaseerd. D-epenthesis komt te voorschijn op de kaarten 83, 84, 85, 90, 97 en 98 en dan vooral in het zuiden; voor de mindere epenthesis in het noorden is zeker de invloed van de standaardtaal verantwoordelijk. Op de kaarten 99 en 100 is te zien dat het Limburgs auslautend -mp heeft in *kamp* en *kromp*, auslautend -nk in *rink*, *langk* en *konink* (de beide laatste vormen ook in het zuidwesten inclusief Zeeland). De kaarten 107 t/m 117 en 123 t/m 128 laten zien dat de anlautende verscherping van v (ook v in vr uit wr), z en γ tot Nederland beperkt blijft; bij γ komt hij ook in Oost-Brabant en Limburg voor. De kaarten 122, 123, 139 en 140 laten verspreid noordelijk inlautende verscherping zien in *mager*, *dragen*, *volgen* en *morgen*, kaart 136 in *ganzen* en kaart 138 in *sterven*. Het noordoosten heeft *volgng* met occlusief [g] en *sterbm* met [b], zo ook in *beebm* (kaart 120). Opmerkelijk is anlautend v en z in in westvlaams *veertig* of verspreid zuidelijk *zap* en *zikkel*; vgl. ook *kerzen* op kaart 127 (met limburgs *kersjen*; vgl. du. *Kirsch*). Kaart 134 heeft betrekking op *trechter* met daarbij zuidbrabants *trefter*. Voor j-syncope in

draaien zie kaart 209 (210 heeft op *draait* betrekking). Zie ook de kaarten 211 (*dooien*), 212 (*vrijen*), 213 (*hooi*). Zie kaart 214 en 215 voor h-procope, 216 voor h-prothesis (geconventionaliseerde hypercorrectie) in limburgs *hoven* ‘oven’. Zie overigens in het algemeen FAND passim voor kaarten waarop de oostvlaamse syncope plus rekking van de vocaal te zien zijn.

De FAND-kaarten laten soms al een sterk dialectverlies zien. Dat geldt ook voor de kaarten in Van der Sijs (Marc van Oostendorp en Anke en Pieter van Reenen) die op het FAND-materiaal gebaseerd zijn: 3.6 harde en zachte g, 3.7 *schip*, 3.8 *huis* en *uis*, 3.11 *de knecht speelt* (o.a. t-deletie), 3.16 *goeie*, 3.22 *sleutel* (in Oost-Vlaanderen *sleudel*), 3.21 *gesp*, 3.25 *hemd* (o.a. dial. *hemp*).

Deelonderwerpen

Voor de ontwikkeling van *ɸɸ* in *ss* of *tt* zie Goossens 2004; zie nu echter ook De Vaan 2014a. Zie voor spellingen als <Thelden> Quak in Van den Toorn e.a. 1997, blz. 43, voor toponiemen als *Hlithum* Mansion 1924, 261. De observatie van H. Kern stamt uit 1877 (Kern 1877). Een vergelijking van <s>- en <z>-spelling in het Middelnederlands met s- of z-uitspraak in de hedendaagse dialecten bevat Van Reenen en Wattel 1992; de vergelijking blijft echter tot gebied van het huidige Nederland beperkt. Voor het probleem van de <z>-spelling zie al Zwaan 1939, 97-100. Voor een andere visie op de ggm./owgm. verhouding van *χ* en h zie Voyles 1972. De oudste kaart betreffende het al dan niet aanwezig zijn van een h- in de dialecten geeft Van Ginneken G1932/1933. Voor het ontbreken van h- in Nederland zie Scholtmeijer 1997a, voor het zuiden en zuidwesten De Wulf 2003 (herhaald in FAND 4 blz. 431). Daarin wordt ook de teruggang van de h-loosheid behandeld. Volgens persoonlijke mededeling van Jan Stroop heeft (vgl. kaart 41) Tessel wel de h maar ontbreekt hij op Vlieland. Voor de dichtelijke h-elisie zie Van der Sijs 2004, blz. 196. Dat de zuidoostelijke vorm *naat* wijkt voor de algemeen limburgse vorm *nach*, leren we uit Hinskens 1993 (zie voor deze vorm ook de aantekeningen bij hoofdstuk 34).

Voor de stembandocclusief in het groningse *bakker* > *ba'ker* zie Reker 1983. Over de stembandocclusief in brugs *oect* gaat Leys 1948 die daarin voortbouwt op een idee van Grootaers. Voor de west-limburgse glottisslag zie Ooms 2007. Het probleem dat in het Nederlands, met uitzondering van het Gronings, aspiratie in de Anlaut bij stemloze occlusief ontbreekt, komt aan de orde in Goblirsch 2015. Voor anlautend sj in Limburg zie Goossens 1966. Vormen als *strijve* ‘schrijven’ in zuidelijk Belgisch Limburgs worden gesignaleerd in Belemans 2007. Voor de gevallen met Hoogduitse Klankverschuiving in het uiterste zuidoosten zie Van de Wijngaard 2007.

Over het stemhebbend worden van f en s handelt Van Loey 1962, over de fricatieven in het Oudnederlands (Psalmen) en het fonologisch effect van leenwoorden met anlautende f en s Kyes 1971. Kooiman (1913, 151) vindt het opmerkelijk dat de (“beschaafde”) Amsterdammers ermee begonnen zijn om het verschil tussen s en z in schrift te maken. Misschien zijn ze zich door het “onbeschaafde” taalgebruik van de lagere stand, waarin alleen s gezegd werd, van het verschil bewust geworden. Over de middeleeuwse spellingen <g> (vooral in leenwoorden) en <gh> vooral in inheemse woorden handelen Van Reenen & Huijs 1999. Goeman (1998; zie eerder 1995) brengt het verschil tussen <g> en <gh> in verband met een palatale dan wel velaire uitspraak. De huidige tegenstelling tussen “harde en zachte g” ziet hij als een resultaat van polarisatie: in het ene geval is de meer velaire, in het andere de meer palatale uitspraak veralgemeend. De oostvlaamse syncope van *γ* wordt behandeld in De Swaef 1986. De zuidoostelijke overgang van g in j komt ter sprake in Van de Wijngaard 2007.

Over de stemhebbende fricatieven in het algemeen gaat Gussenhoven & Bremmer 1983. Taeldeman 2006a handelt over de verstemlozing van fricatieven in de dialecten. De uitspraak van v en z in het grensgebied van Noord- en Zuid-Holland komt aan de orde in De Vink 1997. Dat “stemhebbendheid” inderdaad niet altijd letterlijk moet worden opgevat, kunnen we voor het hedendaagse zuiden (met z’n “zachte g”!) leren uit Verhoeven & Hageman 2007. Zie ook Van der Harst & Van de Velde 2007 waaruit blijkt dat de noordelijke standaardtaalspreker, speciaal in de Randstad, een voorkeur voor de schraap-g heeft en de zuidelijke (afgezien van het h-gebied in het westen) voor de stemloze (palato)velair. Voor stemloosheid rond Nijmegen verwijzen we naar Van Hout 1989. Dat er een verandering aan de gang is, blijkt uit Van de Velde, Gerritsen en Van Hout 1995; zelfs voor Vlaanderen wordt een lichte toename van stemloosheid geconstateerd.

Voor stemhebbende Auslautsrelicten en geleidelijke Auslautverscherping zie Van Bree 2003a. Een belangrijk artikel in dit verband is Goossens 1977a. Het heeft een rol gespeeld in een discussie met Van Marle en Zonneveld (1980a). Algemeen maar op het eind toegespitst op het Jiddisch (waarin de Auslautverscherping weer verdwenen is) is Shannon 1987. Over de syllable cut (Silbenschnitt) zie Page 2006. Van Oostendorp 2009 geeft met betrekking tot tw. *ik geleuv* de voorkeur aan een fonologische (en dus niet aan een morfologische) analyse: in *geleuv* is de positie van de eindvocaal leeg wat steun vindt in het feit dat ook nog altijd *geleuve* mogelijk is. Er is dan geen sprake van paradigmatische dwang.

Voor een bespreking van de akoestische kenmerken *gravis/acutus* en de daarmee samenhangende constellaties van

het spraakorgaan zie Cohen e.a. 1961, 61 e.v. Vgl. ook Ladefoged 1975, 265. Voor de afwisseling tussen f en g/k bij oude labiovelair h^u (*vijf – vinger*) zie Pijnenburg 1978. Voor een vergelijking wat betreft consonantische verschijnselen met het Afrikaans zie Taeldeman 1996.

Nog enkele pecifieke onderwerpen

Over *konink* met nog auslautende k bij de 17^e-eeuwse grammaticus Van Heule gaat Caron 1959; zie ook de *haring*-kaart in de TNZN afl. 4, 11. Voor occlusieve uitspraak in *koning – koningen* nog in de tweede helft van de 17^e eeuw zie Dibbets 1978. Zie voor het Oostvlaams Taeldeman 1986. Van Loey (1970a) behandelt de occlusieve waarde van mnl. <gg> en de ontwikkeling daarvan tot fricatief. Voor occlusieve uitspraak van <g> in de 17^e eeuw zie Stegeman 2014, 5.4.1.3.

Stroop (1981-1982) ziet bij *wesp* enz. een oude regel ps > sp en een latere sp > ps op elkaar volgen. Bij de eerste regel past de (interne) cluster zich aan bij de voorkeurscluster in de Anlaut, bij de tweede gaat als gevolg van apocope die in de Auslaut een rol spelen. Bij beide regels doen zich hypercorrecties voor, alleen niet in het waas-brabantse gebied met consequent ps welk gebied door Stroop dan ook als oorsprongsgebied voor de tweede regel gezien wordt. Voor de structurele effecten bij *geps* enz. (bij hem zijn het structurele *oorzaken*) zie Taeldeman 2000b (ook de oudere overgang ps > sp betreft hij in zijn beschouwingen) of FAND 4, blz. 80 (zie ook Taeldeman 1996). Voor *χs* > *ss* in het Duitse Rijnland zie Goossens 2008, 118-119. Voor de etymologie van *hachelijk*, met intervocalische *χ*, zie de etymologische woordenboeken.

Een oude beschrijving van de zuidnederlandse situatie wat betreft de sk-verbindingen is Versteegen 1942. Zie ook Blancquaert 1948. De sj-uitspraak in het gebied bij Amersfoort wordt behandeld in Scholtmeijer 1997. Voor de sk-verbinding mede in verband met het Afrikaans zie Taeldeman 1996. Voor sk in de Anlaut in Deerlijk zie Vandekerckhove 2000, 51-64, over sk in Inlaut in Pajottenland Coupé 2004. Een vergelijking wat sk in Vlaanderen betreft tussen 14e-eeuws en hedendaags materiaal geven Cotman, De Wulf & Verleyen 2004. Hierop reageert, voor het middeleeuwse Westvlaams, kritisch Debrabandere 2004a die ook een andere interpretatie van het *schilt en vrient*-verhaal heeft. Deze alternatieve versie houdt in dat de franstaligen omdat de sk-verbinding hun vreemd was, *skilt* als *eskilt* hebben uitgesproken. De Wulf & van den Berg (2006) bestuderen veertiende-eeuwse variatie in <sk>-spelling. Zie in FAND 4 voor de sk-verbinding de kaarten 9 t/m 13 (hierboven reeds genoemd) waaruit een duidelijke teruggang blijkt. Voor details, vooral betreffende het zuidoosten, zie Keulen 2014. Dat het gebruik van sk-ook weleens toe kan nemen, blijkt uit Stroop 1990.

De overgang van ft in *χt* wordt voor het Duits behandeld in Schützeichel 1955. Zie voor een vorm met *χt* bij *vijftig* in West-Vlaanderen kaart 132 in FAND 4.

Klassieke artikelen over d-syncope en d > j zijn Van Haeringen 1926 en 1927. Van Haeringen 1975 gaat over *weder* en *weer*, *neder* en *neer*, *mede* en *mee*. Van Van Haeringen (1981) is ook een behandeling van de “dichterlijke” d-deletie. Zie voor de d-syncope (in zuidnederlandse dialecten) ook Van Loey 1952 en 1953. Van Loey schrijft een verzwakking van intervocalische d (gevolgd door syncope of verandering in j) toe aan een structurele factor, namelijk streven naar symmetrie, volgens de proportionele analogie *webbe* (occl.) : *weven* (fric.) = *seggen* (occl.) : *seget* (fric.) = *bidden* (occl.) : x; x = *bede* (fric.). Voor het verband met de syncope van v en *γ* zie Van Loey 1953, 1959 en 1962, daarnaast ook Van Bree 1969. Goossens (1974) vindt een omweg via een occlusief onwaarschijnlijk; hij ziet de *δ* als oud. Zie ook Leys 1963 die syncope en overgang van *δ* in d tegelijkertijd laat gebeuren. Zie voor het chronologisch en geografisch verband van de d-syncope met de overgang van *öld/t* tot *oud/t* en de sjwa-apocope Verhoeven 1974. De overgang van d in j in het Zuidoostvlaams komt aan de orde in Van Durme 1986. Debrabandere 1984 geeft nog vele voorbeelden van d-syncope na ou uit westvlaams namenmateriaal. Rhotacisme van d tot r wordt voor Zuid-Nederland besproken in Pauwels 1965a. De gevallen met r voor d na lange vocaal interpreteert hij als “verkeerde regressie” tegen de achtergrond van gevallen met r-syncope. De verklaring van *muuch* is gebaseerd op een suggestie van Michiel de Vaan (persoonlijke mededeling). Hij suggereert ook (in dezelfde mededeling) dat in de verbogen naamvallen van woorden op -der, -den, -dem sjwa-apocope vroeger plaatsvond dan d-syncope: dus nom. *adel* > *aal* maar gen. *adeles* > *adles*. Nader onderzoek is echter nodig. Van Loon (2014, 245 e.v.) probeert de d-syncope c.q. de overgang van d in j structureel te verklaren; enkele voorbeelden zijn aan hem ontleend. Voor een probleem dat een deel van Oost-Vlaanderen betreft, zie Taeldeman 2000 en FAND 4 kaarten *draaien* en *draait* (zie boven). In een groot zuidelijk gebied, inclusief oostelijk Oost-Vlaanderen, is zoals in par. 10.1 dit hoofdstuk is opgemerkt, de j uit d later weer gesyncopeerd. Het westelijk en noordelijk deel van Oost-Vlaanderen, o.a. Meetjesland, mag hier niet toe gerekend worden. Daar is de j “onderliggend”: intervocalisch is hij weliswaar gesyncopeerd met gelijktijdige compensatorische rekking, bijv. in het woord voor *draaien*; in de vorm voor *draait*, waarin hij niet intervocalisch staat, is hij echter nog aanwezig. De meer naar het oosten gebruikte vormen zijn *draaën*, *draa(e)t*.

D-epenthesis in de nederlandse dialecten, ook de regressie ervan, komt ter sprake in Taeldeman & Verleyen 1997. In een dialect als het Aalsters is de d met mouillering van de voorafgaande l of n weer verdwenen. In veel dialecten vindt vóór ld of nd verkorting van de vocaal plaats. Zie De Vaan te versch. 2.2 voor een andere verklaring van *tegen*. Volgens Van Loon (2014, 200) vindt de (relatief late) overgang van g- in j- alleen in zwak geaccentueerde syllabe plaats, in tegenstelling tot de omgekeerde verandering. Een vorm *te-gegin* leidde via *tgegen* dialectisch gedifferentieerd tot *tsegen* of *tjegen*; op *tjegen* gaan dan zowel *jegens* als *tegen* terug. Meer voorbeelden van evt. ingweoonse palatalisatie in Schönfeld par. IX en 84; zie aldaar p. 35 voor meer 17^e-eeuwse j-vormen. Voor paragogische consonanten vgl. men Van Haeringen 1938. Een oudere studie, ook over vele andere verschijnselen, is Te Winkel 1884.

Over t-deletie (ook na vocalen) en t-paragoge in een kortrijks relictgebied handelt Debrabandere 1973. Een sociolinguïsche studie naar het voorbeeld van Labov betreffende de leidse t-deletie is De Vries 1974. Zie voor de stad Utrecht en het zuiden van de provincie van die naam Schouten resp. 1982 en 1984 en ook Van Hout 1989 of 1989a voor Nijmegen en Hinskens 1993 voor Limburg. Een uitvoerige empirische maar ook theoretische en methodologische studie is Goeman 1999. Het oostelijke rivierengebied met z'n sterke voorkeur voor t-deletie komt al te voorschijn bij Ottow-Kolman 1989. Een nuttige aanvulling voor de zuidelijke dialecten, speciaal die van Kleit en Aalter, op basis van het FAND-materiaal biedt De Wulf & Taeldeman 2006. Dezen onderscheiden tussen de posities *woordintern* (vóór pauze) en *woordextern* (terwijl er in de zin iets volgt). Over de conditionering in de Haspengouw handelt Delorge 2006. De informatie over een streven naar vocalische Auslaut in de Meijerij is ontleend aan Weijnen 2009, 27. Over het wegvallen van de slot-t in kleine woordjes zie Taeldeman 2013a, 270-271. Zie overigens ook Stroop 2004. Over t-deletie in het Middelwestvlaams: Willemys 1997, 195. Zie ook FAND 4 de kaarten 21 t/m 35 die het in par. 12.2 dit hoofdstuk genoemde onderzoek weergeven.

37. DE SONORANTEN

(1. De j, 2. De w, 3. De r (3.1. Algemeen, 3.2. Metathesis), 4. De l, 5. De m, 6. De n plus η + regionale bijzonderheden, Aantekeningen)

37.1. De j

Oorspronkelijk, in het Proto-indo-europees en het Protogermaans, waren j en ĭ foneemvarianten (/j/), bijvoorbeeld in de Ablautsreeks die aan de vier categorieën van de eerste klasse van de sterke werkwoorden ten grondslag ligt: ěj – ōj – ĭ – ĭ (in plaats van j wordt traditioneel een i met een naar beneden geopend rondje genoteerd) > *stijgen* – *steeg* – *stegen* – *gestegen*. De /j/ werd vocalisch wanneer hij tussen consonanten kwam te staan. Hij behoorde dus tot de groep van de *resonanten* (zie 8.4). Het Gotisch laat nog een rest zien in *áiws* ‘tijd’ – *ajukduþs* ‘eeuwigheid’. Zeker in het Gemeengermaans komt aan deze situatie een einde en worden ĭ en j aparte fonemen. In deze periode wordt (25.2) onder bepaalde condities ě tot ĭ waardoor ĭ’s ontstaan die niet tot een j in afwisseling staan; vgl. got. *bindan* (met oude ě) – *band* – *bundum* – *bundans*. De j die ons is overgeleverd, komt vooral in de Anlaut voor (*juk*, lat. *jugum*). Intervocalisch gaat hij vaak terug op d: *vermoeien* <i> ‘moe(de) maken’; vergelijk ook de afgeleide vorm *vermoeit*.

In 36.9 (zie ook 10.4 L6) hebben we gezien dat een g in een j kan veranderen; de omgekeerde, fonetisch minder verwachte overgang treffen we ook aan: mnl. *geden*, limburgs *gaeje* ‘wieden’ (du. *jäten*); *gene*, *ginds*, *ginder* (aan *gene zijde*) bij got. *jáins*, du. *jener*; *gicht* < *jicht* (du. *Gicht*); *giën* ‘belijden’ (vgl. *biecht* < *bi-jicht; ohgd. *jěhan*); *gier* ‘mestvocht’ (fri. *jarre*); *gist* (eng. *yeast*; brabant *gij* bij westelijk ndl. *jij*, *jou*; ook limburgs *get* ‘iets’. Voor de laatste vorm moeten we uitgaan van onl. *iowiht* met i- = j- in stijgende diftong; bij dalende diftong werd io- tot ie in *iet(s)*. Het merkwaardige van deze (depalataliserende) overgang is dat ze vóór palatale vocaal plaatsvindt waar men hem dus niet zou verwachten. Waarschijnlijk moet hij tegen de achtergrond van de omgekeerde overgang, de vroeg-ingweoonse overgang van g- in j- vóór palatale vocaal, begrepen worden. In de betreffende positie hadden g- en j- de neiging samen te vallen, op welke neiging vanuit het zuiden c.q. zuidoosten een herstel van de g- volgde, o.a. in het prefix ge-. De oude j kan hierin meegegaan zijn waarbij fonetische versterking (*strengthening*) een extra factor geweest kan zijn. Het Hoogduits heeft over het algemeen de vorm met j- met *Gicht* als uitzondering. Misschien had de j daar een sterker consonantisch karakter; bovendien was de <g> in het Duits occlusief wat een grotere fonetische afstand tot j impliceerde.

Voor de j als overgangsklank (*glide*) zie de volgende paragraaf. Voor j-syncope in het Brabants en delen van het Oostvlaams zie 36.10.1.

Regionale bijzonderheden j

In een aantal (vooral) zuidbrabantse en oostvlaamse dialecten is de j vóór (gerond of niet-gerond) gesloten vocalisme verdwenen (daarin opgegaan); vgl. bijv. vla. *egen* ‘jegen(s)’, *iefer* ‘juffrouw’. Voor de oostvlaamse syncope van j met compenserende rekking van de voorafgaande vocaal zie 33.6.

Voor j als overgangsklank zie volgende paragraaf.

37.2. De w

Ook w en ŭ moeten oorspronkelijk varianten van één foneem /w/ geweest zijn; vergelijk de vier categorieën in de Ablautsreeks die ten grondslag ligt aan een deel van de tweede klasse van de sterke werkwoorden: ěw – ōw – ŭ – ŭ (in plaats van w wordt traditioneel een u met een naar

beneden gekeerd rondje genoteerd). De /w/ werd vocalisch wanneer hij tussen consonanten kwam te staan. Hij behoorde dus tot de groep van de *resonanten* (zie 8.4). Het Gotisch laat nog een rest zien in *táujan* ‘doen’ – *tawida* pret. Aan deze situatie kwam zeker al in het Protogermaans een einde toen er uit het sonantische element van de sonantische liquidae of nasalen (vgl. 20.3) steeds meer ũ’s ontstonden die niet in afwisseling met een w stonden. De w kwam vaak in de Anlaut voor en kon dan op het Proto-indo-europees teruggaan (*worden*, lat. *verte*). De positie van de w werd versterkt door de ontwikkeling van de labiovelairen: nld. *wat* (got. *hva*), (*wij*) *kwamen*, *sneeuw* (zie passim hfdst. 36); verder is er de ontwikkeling van de w als overgangsklank in bijv. *ouwe*.

In het Westgermaans kan wanneer er een u voorafgaat en/of volgt, een w een g worden (velarisering). Voorbeelden zijn: *jeugd* (du. *Jugend*) naast got. *junds* (of *junda*) < *juwundi-; *negen*, osa. *nigum* naast got. *niun*, du. *neun* < *newun; *vreugde* naast du. *Freude* < *fruwida; *zeug* naast du. *Sau* < *sū(w)-; verder ook *brug(ge)* < *bruwī (gen. *brujjōz) en *mug(ge)* < *muwī (gen. mujjōz). Voor een afwisseling j – w zie 32.4 (got. *niujis* – *nieuw*). Secundaire ontwikkelingen betreffen de wegval van w vóór l: *wlispen > *lisp*; de verandering van w vóór r in v: *wrijven* > *vrijven* (soms ook met verstemlozing *frijve*); en de nu en dan voorkomende uitval van de w tussen consonant en geronde vocaal: *zoel* naast *zwoel* met (eventuele) betekenisdifferentiatie (vgl. *zwoel* met seksuele connotaties), *koad* ‘kwaad’ in het zuiden maar niet in West-Vlaanderen (brabants ‘n *koaje kop*). Wegval van w vinden we ook in *lispelen* (eng. *to wlisp*).

De oude klankwaarde van de w moet bilabiaal ww [w] geweest zijn terwijl de hedendaagse standaarduitspraak labiodentiaal [v] is maar intervocalisch nog wel bilabiaal (*bouwen*). Bilabiale uitspraak horen we bijvoorbeeld nog in het Katwijks: *wwæter* ‘water’; dit op zichzelf is al een aanwijzing dat nog niet zo lang geleden de bilabiale uitspraak in Holland algemeen was. Voor de 17^e eeuw wijst een spelling als <gæuwe> (uitspraak: *gauwe*) voor *ga-wi* ‘gaan we’ in die richting. Aan de hand van de oude grammatici valt de overgang van bilabiaal in labiodentiaal te volgen. Ook in zuidelijk Nederlands, en verspreid ook wel meer naar het noorden, hoort men een (weliswaar minder prominente) bilabiale (β-achtige) uitspraak. Met het bilabiale karakter moeten we rekening houden bij de verklaring van de in hoofdstuk 30 (invloed van de w) besproken ontwikkelingen.

De w kan evenals de j gemakkelijk als overgangsklank (glide) optreden: *oude* > *ouë* > *ouwe*; *glijde* > *glijë* > *glijje*, *reië* > *reije* (na diftong, al dan niet met voorafgaande wegval van d); *verlede* > *verleë* > *verleeje*, *zee* > *zeeje* (na monoftong, idem). Vergelijk verder met voorafgaande wegval van h: *Johannes* > *Joännes* > *Jowannes* (verkort tot *Wannes*); *Teheran* > *Teëran* > *Tejeran*, *Bethlehem* > *Bethleëm* > *Bethlejem*, en zonder voorafgaande syncope: *Kaiñ* > *Kajin*. Een alternatief voor *Bethlehem* is dat (na h-syncope) in *-lēëm* de eerste vocaal vervalt > *Bethlem*: bij close juncture (zie 16.1) kan van twee vocalen met zwak accent de eerste vervallen. Vergelijk ook *Israel* > *Isrel*, *Caraïbisch* > *Caribisch*. Deze gevallen zullen vooral in allegro stijl voorkomen.

Regionale bijzonderheden w

In belgisch Brabant kan w na ou in v veranderen, dus bijv. in *nouve* ‘nieuwe’, *ouve* ‘oude’, *kouvelijk*. In de Auslaut verschijnt slechts zelden f; er is dan in de regel sprake van wegval: *vraa* voor ‘vrouw’, *klaa* voor ‘klauw’ (maar toch wel *klaaf*). Wél komt auslautende f vaak voor in *nief* ‘nieuw’ en *snief* ‘sneeuw’ (waarnaast vormen met ouw voorkomen).

Een ingweoonse overgang van j in w laat oe. *sawan* ‘zaaien’ zien maar vgl. ook mnl. *sieu*, *gesawen*. Ingweoons lijkt ook de wegval van anlautende w vóór velaire vocalen: wvla. *Oensdag*; verder ofri. *unde* ‘wonde’, *unat* ‘woont’, *urpen* ‘wierpen’ en het Scandinavische *Odinn* voor *Wodan*. Een mvla. vorm *woester* ‘oester’ zou tegen deze achtergrond als hypercorrectie kunnen worden beschouwd. In de Inlaut valt de (zwak staande) w weg in *dikkels* < *dikwijls* en *ketier* < *kwartier*, ook in beklemtoonde syllabe: *dwaas* > *daas*.

Er kan versterking tot b plaatsvinden: holl. *wel nou?* > *benou?*, *wel ja 't* > *beljaat* (brab. *bejoa*). Ook overgang in m is mogelijk: *wijke(n)* > *mijke* (Fijnaart).

Voor de oostvlaamse syncope van w met compenserende rekking van de voorafgaande vocaal zie 33.6.

37.3. De r

37.3.1. Algemeen

De r gaat terug op oude, reeds in het Proto-indo-europees voorkomende r of op z (rhotacisme). Uit het runenalfabet (er werden oorspronkelijk twee verschillende tekens gebruikt) valt af te leiden dat er oorspronkelijk nog verschil in uitspraak is geweest. In hoofdstuk 31 is uitvoerig aandacht besteed aan de invloed die de r (plus volgende consonant) op de voorafgaande vocaal kan uitoefenen. Bij de variatie die daarbij optreedt, kan een verschil in articulatiwijze, dentaal als tongpunt-r (r) of uvulair als huig-r (R) een rol gespeeld hebben. De beroemde 17^e-eeuwse foneticus Montanus noemt al verschillende soorten r's. Het meest waarschijnlijk is toch wel dat de r vroeger vooral een tongpunt-r was terwijl later de huig-r (of een in de keelholte gearticuleerde, faryngale r) gewoon geworden is. Vermoedelijk is deze r in de 18^e eeuw zijn opmars vanuit Parijs begonnen en heeft deze als prestigieus ervaren uitspraak zich toen van stad tot stad en secundair ook naar het platteland uitgebreid. In Den Haag is hij de uitspraak niet alleen van de hogere standen maar ook die van het stadsdialect geworden. In het stadsdialect nadert hij de χ <ch> die ter onderscheiding dan extra hard kan worden uitgesproken. Dialectisch komt hij grosso modo voor in Noord-Brabant (maar niet in het westen), het oostelijke Rivierengebied, de IJsseldelta en het oostelijk deel van Limburg. Of hierbij overal (indirecte) franse invloed (via Den Haag) in het spel is, is de vraag.

Daarnaast, maar aanmerkelijk meer in Nederland dan in Vlaanderen, komen allerlei sterk of minder sterk gereduceerde varianten voor: *flaps* waarbij de tong maar even het verhemelte aanraakt en *approximanten* (gevoaliseerde r's) waarbij zelfs dat niet meer het geval is. Het Amsterdams heeft zoals ook andere hollandse dialecten een lichte tongpunttrilling (flap), en doet dus niet mee met de haagse R-mode, terwijl het Leids en het Rotterdams een j-achtige (of w-achtige) r, dus een approximant hebben. Merkwaardig genoeg lijkt de leidse of rotterdamse r sterk op de "gooise r" die echter tot de positie na vocaal beperkt blijft. Het is een vooral onder kinderen en jongeren populaire uitspraak. Of *gooise* r wel helemaal een juiste benaming is, is de vraag: de r hoeft niet per se in het Gooi ontstaan te zijn maar kan wél z'n uitbreiding aan de invloed van radio en televisie te danken hebben. In concreto wordt wel gedacht aan het voorbeeld van kinderkoren, *De Sleuteltjes* uit Leiden of aan het VARA-koor *Kinderen voor kinderen*. De drie manieren van uitspreken (tongpunt-r, huig-r, gooise r) zijn alle in de standaardtaal geaccepteerd mits ze vooral in de coda (na vocaal) niet te prominent gearticuleerd worden. Er is trouwens nog een vierde mogelijkheid, namelijk dat de r, vóór een dentale (coronale) cluster, helemaal niet meer uitgesproken wordt. Dat de r reeds in het 17^e-eeuwse Hollands niet sterk stond, wordt bewezen door een rijm bij Bredero als *smette:kerte* 'kerf'. Een hedendaags dialect waarvoor het geldt, is het Stadsfries waarin de r vóór dentaal niet of nauwelijks wordt uitgesproken. Mogelijk is hier substraatinvloed vanuit het Fries in het spel. Wegval komt (in *hart*, *kort*, *baard*) komt verspreid voor in het utrechtse gebied en het noordoosten maar daarnaast geconcentreerd in zuidelijk Brabant en zuidelijk Belgisch Limburg. In het geval *dorst*, vóór een driedelige cluster, doet het hele zuidwesten (ruim genomen) in de wegval mee. Vóór r plus labiaal of velair vindt geen wegval plaats omdat deze in een groot deel van het taalgebied door

svarabhakti werd verhinderd: *arm* > *arrem*. Ook in de standaardtaal kan, in toenemende mate, de r verdwijnen.

37.3.2. Metathesis

Kenmerkend van de ndl. r is dat er gemakkelijk *metathesis* bij kan optreden: de r “verspringt” ten opzichte van de vocaal naar voren (naar “rechts”) of naar achteren (naar “links”). Dit geeft de hieronder behandelde twee types. Belangrijk hierbij is het verschil tussen *tautosyllabische dentaal* ‘tot dezelfde syllabe behorend’ en *heterosyllabische dentaal* ‘niet tot dezelfde syllabe behorend’. Ook het verschil tussen *tautomorfemisch* en *heteromorfemisch* kan van belang zijn: ‘tot hetzelfde’ en ‘niet tot hetzelfde morfeem behorend’.

Verspringing naar “rechts”:

de r verspringt in het Oudnederlands in de verbinding r plus korte vocaal plus tautosyllabische dentaal (d, t, s, n) naar “rechts” behalve wanneer hij door de verbindingen nd en nt wordt gevolgd. Voorbeelden zijn: *berd* (in *te berde brengen*) naast du. *Brett*; mnl. *borne* naast du. *Brunnen*, ook hedendaags *bron* zonder metathesis; *Kerst*, vgl. mnl. *Jesu Kerst van Nasarene*, verder *Kerstmis* en *kerstenen* ‘tot christen maken, vla. dopen’ naast *Krist(us)* (met overgang van *i* in *ē* wordt; 31.3.2 punt 1); *korst* naast du. *Kruste* < lat. *crusta*. Dat vóór genoemde verbindingen de metathesis achterwege blijft, blijkt uit *omtrent*, *rand*, *rund* (r < χ r), *trant*. In het Vlaams vindt uitbreiding tot de positie vóór heterosyllabische dentaal plaats: *vrede* > *verde*. Vergelijk verder nog mnl. *scerde* ‘schrede’, *sterte* ‘strot’, *terden* ‘treden’, *cornike* ‘kroniek’. Een alternatieve ontwikkeling is die met rekking tot *schrede* enz.; de rekking moet overigens als laat oudnederlandse verandering wel na de metathesis gesteld worden. Bij anlautende r is metathesis achterwege gebleven in *rust* (got. *rasta*, du. *Rast*) maar vergelijk hiernaast mnl. *erste* naast de variant *reste*. Ook in *ors* (zonder metathesis *ros*, du. *Ross*) heeft metathesis plaatsgevonden. Weliswaar begon het woord oorspronkelijk met een χ : *hross, maar deze χ was in het Oudnederlands al vroeg verdwenen terwijl de metathesis pas van omstreeks de 11^e eeuw is. We hebben ook hier dus een geval van Anlautmetathesis. Uit varianten als mnl. *Kerst*, *Keerst*, *Karst*, *Korst* blijkt dat zich vóór de versprongen r alle klankwijzigingen kunnen voordoen die in hfdst. 31 aan de orde zijn geweest; ook wegval van r kan erbij voorkomen. Rekkingen (vóór r plus dentaal) zoals in *Keerst* komen echter niet vaak voor; misschien ontstonden de metathesisgevallen pas toen deze rekkingen niet meer van toepassing waren (zie 31.3).

Een ingewikkeld voorbeeld vormen de werkwoorden voor ‘branden’ (transitief en intransitief), resp. ggm. *brinnan (got. *brinnan* sterk 3^e klasse) en *brannjan (got. *-brannjan*, causatief, zwak 1^e klasse). Beide vormen leveren met metathesis *bernen* op (ook wel *barnen*, nog in *barnsteen* en *de barnende vloed*). De sterke preterita worden met metathesis *barn*, *bornen*, *gebornen*, de zwakke zonder metathesis vóór nd-verbinding en met de Wet van Sievers (34.10) *brande*, *ghebrant*. Metathesis treedt evenmin op in het oude erbij behorende substantief *brand*. De beide werkwoorden hebben elkaar beïnvloed; zo komen ook bij intransitieve betekenis zwakke vormen (analogisch gevormd bij *bernen*, *bornen*) als *bernedebornede*, *gheberrent/gheborrent* in gebruik. De vormen *brand(d)e*, *gebrand* hebben het ten slotte, ook bij intransitiviteit, gewonnen. Een volgende stap is dat mede in aansluiting bij het substantief *brand* infinitief/presens *bernen* voor *branden* moet wijken.

Het is de vraag of deze r-metathesis als ingweoons mag worden beschouwd; gelet op de vele vlaamse gevallen lijkt ze dat in eerste instantie wél te zijn. Bovendien neemt ze op hoogduits gebied in kracht af; dat geldt ook voor een aansluitend stukje van Limburg. Er is echter behalve een belangrijk zuidwestelijk centrum in de Nederlanden ook een centrum in het westen van het nederduitse taalgebied geweest; voorts vertoont de metathesis in het Oudengels en het Oudfries een nogal onsystematisch karakter. Het algemene geografische beeld is dus niet typisch noch voor een vroeg noch voor een laat ingweonisme (vgl. hfdst. 10); bovendien lijkt de metathesis voor een ingweonisme net iets te laat komen (11^e eeuw). Eventueel zou wel de Anlautsmetathesis als ingweoonse beschouwd kunnen worden. In ieder geval kunnen we denken aan een ingweoonse *tendens* die nu eens hier en dan weer daar de kop opsteekt. Dat het zuidwesten inderdaad als centrum heeft gefungeerd, blijkt uit het taallandschap: zoals reeds opgemerkt neemt naar het oosten toe, tot ver in het zuiden van Duitsland, het aantal gevallen gestadig af. In het centrum heeft de metathesis ook de ruimste conditionering (óók voor heterosyllabische dentaal) gekregen. Op een uitbreiding van de metathesis is later een terugdringing gevolgd die echter niet of nauwelijks over de tegenwoordige Duits-Nederlandse staatsgrens heengekomen is; vandaar dat zich in de buurt daarvan een opeenhoping van isoglossen aftekent. Het beginconsonantisme kan bij de verbreiding, net als in het Oudengels en het Oudfries, een rol gespeeld hebben: labialen en velairen (gravis consonanten; zie casus in 36.9) bevorderen de metathesis. Die lieten zich blijkbaar minder goed combineren met een (dentale) r. Een duidelijke uitzondering hierop is *derde* (*darde*, +).

Verspringing naar “links”:

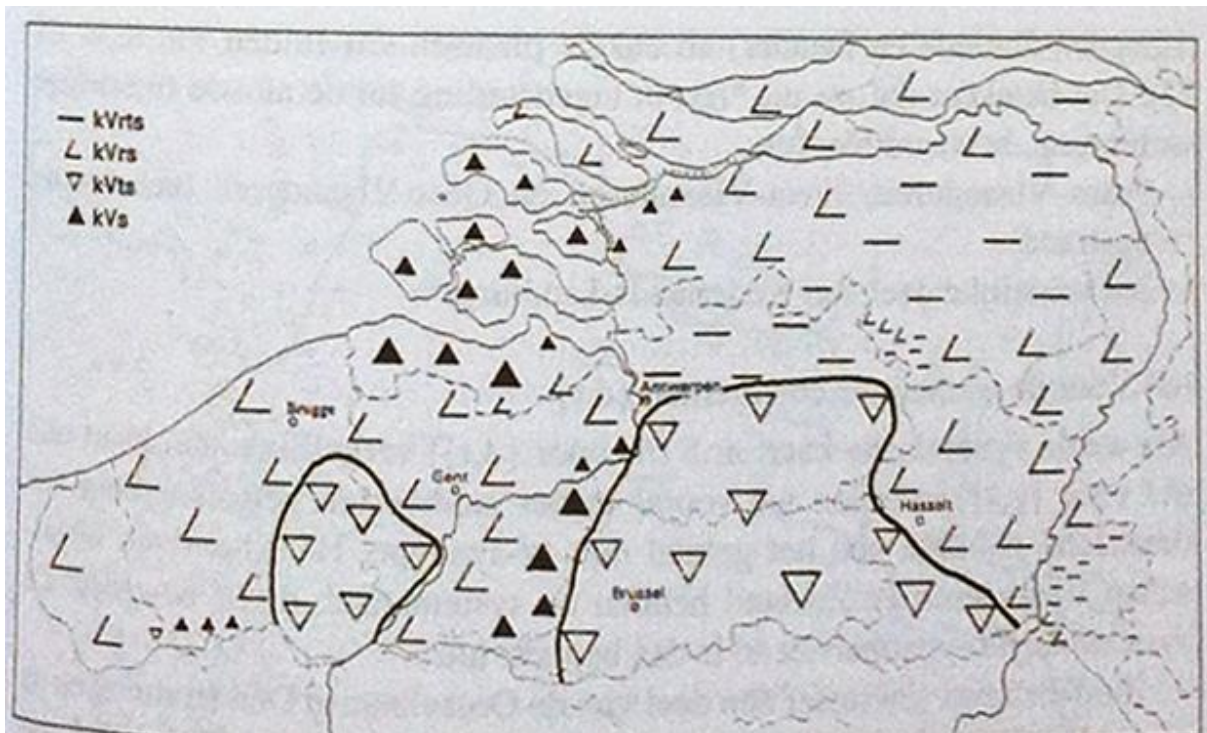
de r verspringt, ook in het Oudnederlands, naar “links” vóór oude *χt*, uit ft ontstane *χt* of evt. oude ft: ndl. (*gods*)*vrucht* tegenover du. *Furcht*, got. *faúrhtei* ‘vrees’; (*ge*)*wricht* bij *werven* ‘ronddraaien’ (vgl. *wervel*); (*nood*)*druft* bij ndl. *derven* ‘missen’ tegenover du. (*Not*)*durft*, got. *paúrfts* ‘nodig’. Vergelijk verder *Adelbert* met *-bert* door assimilatie uit *-bercht* tegenover *Adelbrecht*, got. *baírhts* ‘helder’ en *wrocht*, *gewrocht* bij *werken* (got. *waúrktan*, *waúrhta*). Een incidenteel voorbeeld, niet vóór *χt*- of ft-cluster, is nog *wrat*, du. *Warze*, misschien een hypercorrectie.

De omgekeerde metathesis (naar “rechts”) deed zich voor zwak geaccentueerde syllabe in *Utrecht* > *Uitert* en enige plaatsnamen op *-drecht*: *Haastert* < *Haastrecht*, *Mijert* (*Miert*) < *Mijdrecht*, *Zeldert* < *Zeldrecht* (bij Amersfoort). Eveneens in zo’n syllabe verspringt de r naar voren in plaatsnamen met *dorp*: vgl. *Geldrop*, ook *Ouwe en Nieuwe Nierrep* < *Niedorp* en *Rarep* < *Ransdorp*.

Over de vraag hoe we de r-metathesis moeten verklaren, bestaan verschillende meningen. Wat het eerste type betreft, er is om te beginnen de epenthesis-theorie: *Krist* is met sjwa-invoeging en verspringing van accent via *Karist*, *Kirist*, *Kirast*, *Kirst* tot *Kerst* geworden is; er is ook de reductie-theorie: er is eerst een vorm met een sonantische r ontstaan: *Kr̥st*, die daarna weer gevoicaliseerd werd. Tegen beide theorieën wordt als bezwaar aangevoerd dat tussenstadia niet zijn overgeleverd. De reductie-theorie heeft ook als bezwaar dat het niet duidelijk is hoe uit *Kr̥st* conform de uitgangsvocalen weer *kirst* (> *kerst*) kon ontstaan en zo ook uit **krost* (lat. *crusta*) *korst*. Er is ook een vooral recent verdedigde theorie, overigens met oude wortels, dat de metathesis tot een fonetisch minder gemarkeerd (optimaler) resultaat leidt: *Kerst* is hoe dan ook beter uit te spreken dan *Krist*. Die theorie kan ook heel goed van toepassing zijn op het tweede type: *vrucht* ‘vrees’ is gemakkelijker uit te spreken dan *vurcht*. In dit licht kunnen ook vormen met svarabhakti als osa. ohgd. *forahta* ‘vrees’ worden verklaard. Aan zo’n theorie zitten dan weer twee

bezwaren vast: 1. waarom heeft al niet eerder metathesis plaatsgevonden en moesten we daarvoor tot ongeveer 1100 na Chr. wachten? 2. waarom treffen we metathesis niet of nauwelijks in het Hoogduits aan? Waarschijnlijk moeten we denken aan een verandering in de uitspraak van de r die dan niet voor het Hoogduits heeft gegolden. Het zou kunnen gaan om een sterker worden van het vocalisch karakter van de r (dus aan een verzwakking die goed in het hele ontwikkelingspatroon past; zie 36.7 en 11) terwijl de r in het Hoogduits consonantischer gebleven is. Vergelijk in dit verband ook de sterke beïnvloeding van de nederlandse vocalen (en niet de hoogduitse) door r plus volgende consonant (hfdst. 31). Het vocalisch karakter betekende in dit geval een grotere doorlaatbaarheid voor de invloeden van resp. labiaal/velair en dentaal op de voorafgaande vocaal. Vergelijk ook de svarabhakti (17.8) waarin r vóór labiaal of velair aanleiding is voor de invoeging van een sjwa. Dit gebeurt overigens ook vóór de l die in het Nederlands eveneens vocalischer is dan de duitse, nogal “dunne” l. Onverklaard blijft bij dit alles echter nog dat er (bij type 1) juist vóór versprongen r ontwikkeling tot *ö* (velair, dus +gravis) kan plaatsvinden (type *Kors(emis)*; vgl. 31.3). Is er op de een of andere manier verband met het feit dat dit type vooral na labiale of velaire (+gravis) (begin)consonant plaatsvond?

Regionale bijzonderheden r

Kaart 44: wegval van r in koorsts (uit De Schutter & Taeldeman 1994)

Voor de regionale verspreiding van de r-metathesis zie hierboven. De metathesis-r gaat gelijk op met de niet door metathesis getroffen r: als de r in *dorst* (du. *Durst*) verdwijnt, dan doet hij dat ook in *korst* (du. *Kruste*). Wegval van de r komt dialectisch nogal eens voor (zie kaart 44), vooral vóór dentaal-alveolaire consonant (bij een velair of labiaal treedt eerder svarabhakti op; vgl. 17.8) en daarbij dan weer eerder vóór een fricatief (zeeuws, vlaams, brabantse, limburgs *dost* ‘dorst’) dan vóór een occlusief (brabantse, limburgs *hat* ‘hart’). Verder zal r eerder vóór een tautomorfemische consonant verdwijnen dan voor een heteromorfemische, dus eerder in *hart* dan in *stuurt*. Er is overigens geen direct verband met eventuele vocaalverlenging; de wegval van de r is dan ook meer als een assimilatie aan de volgende consonant te zien. Hypercorrecte r-invoegingen komen maar weinig voor. De r-deletie beslaat een ruim aaneengesloten, driehoekig gebied in het zuiden, reikend van West-Vlaanderen-Zeeland tot een punt in de omgeving van Tongeren. Het aantal omgevingen waarin ze optreedt, neemt van west naar oost toe. Ook in het oosten van Limburg vinden we deletie; tussen dit gebied en het zeeuws-vlaams-brabantse ligt een corridor zonder

deletie waarin de invloed van de stad Maastricht zich manifesteert. Ook in het noordoosten blijkt in veel gevallen de r zwak te staan. De genoemde gebieden liggen in zoverre niet geïsoleerd dat ze hun voortzetting vinden aan de andere kant van taal- of staatsgrens, resp. het Waals (maar niet het Picardisch), het Ripuarisch en het Nederduits. Interessant is dat in Zuid-Brabant annex delen van Oost-Vlaanderen en Limburg er in vóórtonige syllabe weinig r-syncope (het type *akkorderen* > *akkoderen*) voorkomt en tamelijk veel r-insertie (type *ajuin* > *arjuin*), terwijl het in West-Vlaanderen en andere delen van Oost-Vlaanderen net andersom is. De natonige syllabe vertoont het spiegelbeeld: veel r-syncope (type *anders* > *andes*) en weinig r-insertie (type *nachtegaal* > *achtergaal*) in de meer oostelijke en het omgekeerde in de meer westelijke gebieden. Het gaat overigens zowel in de sterk als in de zwak geaccentueerde syllabe om nogal facultatieve regels. In verband met de r-insertie is in hfdst 17 *Aantekeningen* de term *Streckformen* gebruikt.

In Vlaams-Brabant en de zuidelijke periferie van de provincie Antwerpen ontstaan alternanties van het type *pjèèt* ‘paard’ - *pjèère*: in de singularis is de r gesyncopeerd, in de pluralis de d vóórdat dit met de r kon gebeuren. (Die d-syncope kon ook plaatsvinden na een l (*beeldecken* > *beleken*), na een n (*ronde* > *ronne*) en na een m (*hemde* > *hemme*), dus in het algemeen na een liquida of nasaal. Deze syncope (of assimilatie) is al genoemd in 36.10.11.) In de brabantse Meijerij zijn, waarschijnlijk in een gebied dat we als een relictheelgebied moeten beschouwen, suizende r-klanken te horen (zoals die ook van het Tsjechisch bekend is: ř), klanken die voor het gehoor de indruk maken dat er tegelijk een r en een z (s) worden gearticuleerd. Een voorbeeld is meijerij *lantaers* ‘lantaren’ waarin <rs> zo’n r (uit rn) aanduidt. Vgl. ook de achternaam *Van Deursen* met *Deurze* uit *Deurne* (naam voor plaats in de Peel). Overgang van r in j komt in het Vriezenveens voor: *kaaike* ‘kerk’.

37.4. De l

Voor invloed van de l op voorafgaande of volgende vocaal zie hfdst. 30.

Ook bij de l doet zich metathesis voor: vgl. nld. *naald* (*Naaldwijk*, oudtijds *Nadelwich*) tegenover du. *Nadel*, got. *neþla*; misschien ook oudnld. *kolvenier* tegenover *klovenier* (mnl. *clover* ‘voetboog’). Parallellie vertoont de metathesis van sl in ls (in het suffix *(i)sla- en varianten) in intervocalische positie: vgl. bijv. het oudhollandse (tot vóór kort nog te horen) *hengelesje* voor *hengseljtje*. Het feit dat deze metathesis ook oudengels en oudfries is en verder ook in het noordelijke Nederduits voorkwam, wijst in ingweoonse richting. Door frankiserende invloed is ze sterk teruggedrongen; dat ze in Holland zich lang heeft kunnen handhaven, kan aan friese substraatinvloed worden toegeschreven. Metathesis wordt echter sporadisch ook voor het Ripuarisch (Rijnland) gesignaleerd.

We vinden verder d/l-metathesis in de volgende plaatsnamen: *Maldegem* tegenover ouder (10^e eeuw) *Madlingem* bij got. *maþl* ‘markt’; *Midle-*, *Medlebourc* tegenover *Middelburg*; *Rolde*, ouder *Rodlo* ‘rood woud’. In Noord-Brabant en Limburg vinden we een omzetting van rl in lr in *Nisterle* > *Nistelre* (*Nistelrode*); *Tongerle* (*Tongerlo*) > *Tongelre*; *Waderloe* > *Waalre*; *Winterle* > *Wintelre*. Andere voorbeelden met -sel- tot -les- zijn mnl. *cnippel(e)s* ‘knipsel’, *deckels* ‘deksel’, *hachtels* naast *hec(h)sel* ‘gesp’, *provelse* ‘proefsel’, *ra(d)eles* ‘raadsel’, *snoeyeles* ‘snoeisel’. Voorbeelden uit het 17^e-eeuwse Hollands bij Bredero, Hooft e.a. zijn nog *sagheles* en *stremmeles*. Dialectisch komen c.q. kwamen deze vormen nog wel voor.

Regionale biezonderheden l

Auslautende l kan verdwijnen, bijv. in een veel gebruikt woordje als zeeuws *veel* > *vee*. Maar in het Zuidoostvlaams ontbreekt hij bijvoorbeeld ook in een woord als *kòader* ‘kelder’. Verspreid in het noorden (bijvoorbeeld in Noord-Holland) kunnen we een “dikke” l horen [ɫ] waardoor na vocaal het verschil met w [w] niet altijd goed meer is te horen: vgl. *vernieten* met *vernieuwen*. Overgang in w vinden we in West-Vlaanderen en Limburg in *vowk* ‘volk’.

37.5. De m

Een overgang van m in n vinden we in mnl. (*ic*) *ben* (nld. *ben*) tegenover ouder (*ic*) *bem*. Her en der in West-Vlaanderen kan (kon) men deze vorm op -m nog horen. Mogelijk hebben we hier met een klankwet te doen: vgl. ook een overgang van m in n in de dat.sg.-uitgang -em in -en, demonstrativum/bepaald lidwoord *dem* dat. > *den*, *bezem* > *bezen*. De m bleef intervocalisch

gehandhaafd en kon analogisch hersteld worden: vgl. ndl. *bezem* tegenover du. *Besen*. Zwak accent lijkt wel een voorwaarde; het geval *bem* > *ben* is daarmee niet in strijd omdat dit woordje in de zin doorgaans maar weinig accent heeft. Een m wisselt weleens af met een een b: vgl. holl. *roezemoezerig* naast *roezeboezerig* (gezegd van onstuimig weer). Een overgang van m in b vinden we in *benier* ‘manier’ (Bredero), westbrab. *bedeme* ‘meteen’.

37.6. De n plus η

De lotgevallen van de n zijn in het voorafgaande al een aantal malen aan de orde geweest. Voor de n-apocope in zwak geaccentueerde syllabe zie 17.6. Wegval van n en rekking van de vocaal (Ersatzdehnung) zijn o.a. aan de orde geweest in 33.1. Een verschijnsel dat ons vooral treft in bepaalde 17^e-eeuwse literatuur (Bredero, Hooft, Huygens, Vondel) maar dat ook dialectisch nog wel voorkomt, is de velarisering van de n, dus tot η, tussen korte meestal velaire vocaal en dentaal (d, s, t). Op die velarisering kan dan assimilatie volgen van ηd tot η en van ηt via ηkt tot ηk. Voorbeelden zijn *angder*, *branct*, *hongderd*, *monckt*; assimilatie vertonen *onger* uit *ongder*, *verstanck* via *verstanckt* uit *verstangt*. Deze vormen worden door genoemde en andere auteurs graag plattelanders of stedelingen van lagere stand (soms ook oudere mensen) in de mond gelegd; dit komt overeen met het feit dat de standaardtaal ze niet heeft geaccepteerd. Een expliciete verwerping vinden we bij Spiegel die van een grof misbuik spreekt. Dat het verschijnsel veel ouder is dan het 17^e-eeuws, blijkt bijvoorbeeld uit de naam *Theodericus van der Eyngh* te Deest (Land van Maas en Waal) in 1316 die een paar jaar later *anden Eynde* luidt. Dialectisch wijd verbreid is het woord *mangelen* voor de amandelen die in onze keel zitten, maar ook andere vormen komen (kwamen) nog in de dialecten voor, bijv. het oudhollandse (*skoer*)*mankel*. Een voorbeeld van velarisatie in een riviernaam is *Angstel* = *Amstel* (met eerst assimilatie van de labiale m aan de dentale s).

Dat velarisatie alleen na korte vocaal optreedt, is historisch te begrijpen. Een stam met lange vocaal plus twee consonanten was en is, uitzonderingen als bijv. *maand* daargelaten, ongebruikelijk (zie 33.4); vandaar - η is immers uit de cluster ηg ontstaan – de distributionele beperking dat vóór η alleen een korte vocaal kan voorkomen. Daarom treedt niet alleen geen velarisatie op in een woord als *maand* maar ook niet in flexievormen als (*hij*) *maant*, *zoons*, *gezoend*. Door velarisatie zouden deze vormen zich ook te sterk binnen het paradigma geïsoleerd hebben; vergelijk ook het ontbreken van *bemangd* voor *bemand*. Aanvullende voorbeelden zijn *bongsen* ‘bunzing’, *gangs*, *gedangst*, *hangt*, *honckt*, *ongse*, *onverstanckt*, *pongst*, *tangsjes*, *songer* uit *songder*. Fries en hollands is een ontwikkeling van ng tot nj: *eunjer* ‘tovenaar’ uit *unger* (= *Honger*, *Hongaar*). Hypercorrect herstel zou in het spel kunnen zijn bij holl. *angelier* (naast *anjelier*), de utrechtse plaatsnamen *Kokkengen* (= *Kokanje*), *Portengen* (= *Brittannië*), *Spengen* (= *Spanje*); ook *Spangen* als rotterdamse stadswijk, misschien ook *kreng* (via *crange* uit *karonje*, fra. *carogne*).

Regionale bijzonderheden n plus η

Dialectisch nogal verspreid wordt overgang van slot-n in η genoemd, in het Gents bijvoorbeeld alleen na niet-palatale klinker: *mang* ‘man’, maar in het oude Amersfoorts zei men niet alleen *noeng* ‘nu’ maar ook *fieng* ‘fijn’, *knieng* of *kning* ‘konijn’, *ming* ‘mij’, *pieng* ‘pijn’. Deze overgang kan als een versterking worden gezien, tegen de achtergrond van dreigend verdwijnen van de n. Wat het laatste betreft, voor het (vroegere) Oudbeierlands worden genoemd *ba* voor ‘baan’, *meschie* of *beschie* voor ‘misschien’, *bómmezij* voor ‘bombazijn’ (misschien ook volksetymologie onder invloed van *zij*).

Behalve velarisering kan binnen de clusters nd, nd, ns, nz palatalisering (mouillering) optreden. Beide verschijnselen komen zeer verspreid voor maar weinig in het noordoosten. Palatalisatie kunnen we eerder na palatale vocalen verwachten, velarisatie eerder na velaire vocalen. In het algemeen komt deze verwachting uit: velarisatie na *ã* en *ö* komt hier en daar voor in Noord-Holland, Zeeland, Antwerps Brabant, Oost-Vlaanderen. In laatstgenoemd gebied annex Pajottenland, soms ook in West-Vlaanderen en nog andere gebieden, vinden we palatalisatie na *ĩ* [I]: *kinjtj*, *linjtj*, ook in *muntjt*; velarisering na velaire vocaal kan dan ontbreken. Het lijkt erop dat het 17^e-eeuwse Hollands eveneens palatalisering na palatale vocaal had maar daarnaast ook velarisering na velaire vocaal (vgl. bijv. bij Bredero naast *angder* de vorm *kijeren* ‘kinderen’). Amersfoort en omgeving heeft ook na *ĩ* velarisatie: *kingd*, maar niet in *lint* en evenmin in *munt*. Door assimilatie kan er uiteindelijk alleen een nasaal overblijven: vgl. *kiengeren* ‘kinderen’ (Soest, Urk). Het limburgse gebied (zie verder hieronder) kent in het midden palatalisatie en in het noorden en zuiden velarisatie.

De hierboven gegeven beschrijving is slechts een globale schets van de geografische verhoudingen. Afgezien van Limburg en Pajottenland die op de dialectkaarten vaak terugkeren, krijgen we sterk de indruk dat er vooral relicten op te zien zijn. Misschien moeten we ter verklaring uitgaan van palatalisering, eerst vóór palatale vocaal (de n past zich aan de volgende dentaal aan, de dentaal vervolgens aan de n), later ook vóór velaire, en is velarisering, eerst vóór velaire, later ook vóór palatale vocaal, tegen de achtergrond daarvan als versterking (*strengthening*) te zien. Palatalisatie kan overigens ook, bijvoorbeeld in het hollandse gebied, later ongedaan gemaakt zijn.

Merkwaardig is dat er geen gevallen bekend zijn van palatalisatie of velarisatie vóór *ě*; misschien is dit in zekere zin de neutrale vocaal, niet palataal genoeg voor palatalisatie, niet velair genoeg voor velarisatie.

Het limburgse gebied kent dus in het midden palatalisatie: *hondj*, in het noorden (ter hoogte van Venlo maar niet in de stad zelf) en zuiden (ter hoogte van Aken) velarisatie vaak met assimilatie: *hongt*, *honk(t)*. In andere gevallen komt de velarisatie over een veel groter gebied (inclusief een stukje Brabant) voor. De cluster nd komt eerder voor velarisatie in aanmerking dan nt, blijktens het dialect van Ubach over Worms (bijv. wél velarisatie bij *kind*, niet bij *lint*). We kunnen ook voor het limburgse gebied eerst algehele palatalisatie aannemen; in sommige gebieden volgt dan velarisatie. Die vinden we eerder bij nd dan bij nt en ook eerder bij voorafgaande velaire vocaal. Zo is Maasbracht een palataliserend dialect maar heeft het (al?) wel velarisatie in *ander*, *onder*, *zonder*. Deze woorden hebben inderdaad een velaire vocaal maar het zijn ook functiewoorden die door hun frequentie en hun gemakkelijker herkenbaarheid in de ontwikkeling voorop kunnen lopen. De velarisatie is geografisch ook meer verspreid in de In- dan in de Auslaut. We moeten overigens ook rekening houden met palatalisatie (mouillering) van de clusters ld, lt, en zelfs van gt, pt, bd, st. Zie in dit verband 34.8.

Het geografisch patroon in Limburg lijkt overigens te suggereren dat de palatalisatie de velarisatie naar meer perifere gebieden heeft verdrongen. Een ouder stadium zou dan opnieuw expansief geworden zijn. De gebieden met velarisatie hebben echter hun voortzetting aan de andere kant van de staatsgrens en zijn dus maar in schijn perifeer.

Er is mogelijk verband tussen velarisering en nasalering: zo vinden we bijvoorbeeld in het Antwerps deze bij *ã* vóór een dentaal (coronaal) cluster: *hāt* ‘hand’. bij alle overige vocalen vinden we echter velarisering: *kingt* ‘kind’, *blongt* ‘blond’.

In verspreide dialecten vindt overgang van -inge in -ege plaats: reeds mnl. *penege* ‘penningen’; vgl. ook *konegin* ‘koningin’. De verklaring van deze dissimilatie kan zijn dat een tamelijk directe opeenvolging van een dentale en een velaire nasaal een zekere moeilijkheid heeft. *Honig* hoort

hier niet bij: dit is de oude vorm die later een ander suffix heeft gekregen. Brabants is de uitspraak *konegin* voor ‘koningin’. Voor typisch zuidelijke mouilleringen zie 34.9. Voor de oostvlaamse (nu vooral meetjeslandse) syncope van *η* met compenserende rekking van de voorafgaande vocaal zie 33.6.

Aantekeningen

Zie Schönfeld par. 58, 59 (r-metathesis), 61 (l-metathesis), 84 (j > g, velarisering van nd/nt). Zie in Weijnen 1991 de par. 60a t/m 74; in de laatste paragraaf geeft hij vele voorbeelden van incidentele vormen van metathesis. Voor de oudnederlandse r-metathesis zie Van Loon 1986 consonantisme par. 5.3. Voor de kaarten 166 t/m 172 in de FAND zie hieronder Hinskens en Van Oostendorp 2004. Kaart 173 laat de vormen voor ‘hemd’ zien: in het midden en verspreid in het noordoosten *hemp* (dat door de standaardtaal blijkbaar uit het westen verdreven is, maar vgl. nog *hempie*), in het brabantse gebied *hemme*. Op de l hebben de kaarten 174 t/m 178 betrekking; de “dikke” l van het noorden tekent zich daarop duidelijk af. Zo ook de (post)uvulaire manier van uitspreken van de r op de kaarten 179 t/m 184 (pre- of postvocalisch). De kaarten 186 t/m 193 hebben betrekking op postvocalisch geclusterde r. Er is behalve bij *hoorn* in Overijssel nog weinig wegval van r te constateren. Bij kaart 191 (*gras*) staat een uitvoerig commentaar op de r-metathesis; bij 192 (*werk*) en 193 (*arm*) wordt er iets over de svarabhakti gezegd. Op de w hebben de kaarten 194 t/m 2007 betrekking. De kaarten 194, 195 en 196 (*wijn*, *woensdag*, *twijfel*) laten zien dat een bilabiale w behalve voor Katwijk kenmerkend is voor het gebied ten zuiden van de Grote Rivieren. In *kwaad* (kaart 197) is de w in Brabant en Limburg uitgevallen. De brabantse overgang van w in v (ausloutend f) is te zien op de kaarten 200, 201, 203, 204 en 205 (*bouwen*, *duwen*, *nieuw*, *sneeuwen*, *sneeuw*); het Limburgs heeft bij *duwen* intervocalisch j. Op de kaarten 200, 201 en 204 duikt in Groningen en Drenthe vóór sonantische n een d op: *boudn* enz. Voor *spuwen* (kaart 202) zie deel 2 Vormleer. De (west/noord) oostvlaamse syncope plus compenserende vocaalrekking is passim in de verschillende delen van de FAND te zien.

Voor overgang van j in g en omgekeerd zie De Vaan nog ongepubl. Voor wegval van j zie Weijnen 1978, 72-74. FAND 4 kaart 208 laat vooral wegval in *jeuken* in Oost-Vlaanderen zien. Zie voor bilabiale of labiodentale w in noord en zuid Pée 1975. Voor de westgermaanse overgang van w in g Kroonen 2011. Kroonen bespreekt in dit verband ook *spugen* en andere daarmee samenhangende vormen met -g-. Deze vormen duiken echter te laat op om nog met de owgm. overgang van w in g in verband gebracht te worden. Hier moet eerder aan analogie gedacht worden (vgl. deel 2 Vormleer). De brabantse overgang van w in v wordt behandeld in Ooms 2004 (in Coupé, Keulen en Ooms 2004). De overgang van l in w wordt onderzocht in Van Reenen & Jongkind 2000. Voor gevallen als *Tejeran*, *Isrel* zie ook Reker 1983. Het idee dat we bij de overgang van -m in -n met een klankwet te maken hebben, is afkomstig van Michiel de Vaan (persoonlijke mededeling).

Voor wegval van de r zie De Schutter & Taeldeman 1993, in vóór- en natonige syllabe, en idem 1994 in sterk geaccentueerde syllabe; zie hierin blz. 102-103 voor een alternatieve verklaring van het geval *pjèèt – pjèère*. Een aanvulling bij laatstgenoemde publicatie voor het Grote Rivierengebied is Van Os 1996. Wegval van r in een dentale (coronale) cluster in een aantal dialecten wordt behandeld in Hinskens 2011. In noordoostelijke en centrale dialecten (o.a. het Hollands) lijkt dit verschijnsel toe, in zuidoostelijke af te nemen. In de beide eerstgenoemde dialecten gaat de ontwikkeling gelijk op met de standaardtaal waarin immers ook wegval van r plaatsvindt; in het noordoosten stond de r overigens toch al zwak. In het zuidoosten is zeker invloed van de standaardtaal in het spel; de standaardtaal wordt dan echter, mede op grond van het schriftbeeld, nog als een variëteit mét r gepercipieerd. Door divergentie (centrum, noordoosten) en convergentie (zuidoosten) ten aanzien van de standaardtaal komen de verschillende dialecten dichter bij elkaar te staan.

In 1994 verscheen een apart themanummer van het tijdschrift *Taal en Tongval*, gewijd aan de r, de kameleon onder de klanken. We noemen hieruit: Verhoeven die ingaat op de akoestische eigenschappen van de limburgse huig-r, Van de Velde die variatie en verandering over 60 jaar in r-uitspraak in Nederland nagaat (op basis van radio-opnamen), Rogier die laat zien hoe de huig-r zich vanuit Gent naar de omgeving verspreidt en Van Reenen die een overzicht geeft van tongpunt-r, huig-r en gevocaliseerde r in de nederlandse dialecten. De laatste blijkt op zijn kaartjes graag het noordoosten op te zoeken. De oostelijke (o.a. limburgse) huig-r schrijft Van Reenen niet aan franse maar aan duitse invloed toe.. De bijdrage in dit *Taal en Tongval*-nummer van De Schutter & Taeldeman is hierboven al genoemd. Voor de gooïse r en de oorsprongen daarvan zie Van Bezooijen & Van den Berg 2004, voor de acceptatie ervan, speciaal in het in Friesland gesproken Nederlands, Koppers en Bezooijen 2008. Voor de acceptatie van de verschillende r-klanken in hedendaagse standaardtaal zie Smakman 2006. Dat de r ook helemaal kan verdwijnen, is het onderwerp van Van Oostendorp 2008. Voor Montanus zie Damsteeg 1969. Over de r-realisaties handelt ook de utrechtse dissertatie Sebregts 2015.

Een belangrijk werk voor de r-metathesis is Windross 1988 die het grillige en steeds weerkerende proces in het Oudengels toeschrijft aan een *replication rule*, een onderstroom die gedurende eeuwen de foneemstructuur van een taal blijft beïnvloeden. Van Goossens zijn twee artikelen te noemen: 1998a en 1998b. Goossens laat zien hoe de metathesis in eerste instantie naar het zuiden is opgedrongen maar later teruggedrongen is. Taalgeografisch tekent zich een terraslandschap af; zie het van Goossens overgenomen kaartje in FAND 4, blz. 382. Zie verder het werk van Van Loon. Van Loon (1999) gaat o.a. bij Van Maerlant diep op allerlei middelnederlandse vormen in en let daarbij op diachrone verschuivingen in het handschrift materiaal. Hij bespreekt daarin ook afwijzend de epenthesis- en de reductietheorie. In een publicatie uit 2000 schrijft hij de r-metathesis aan een drastische verandering in de uitspraak van de r toe die minder consonantisch werd. Hij komt tot de volgende chronologie: 1. verslachte articulatie van r in zogenaamde “zwakke” posities, 2. omzetting van de kwalitatieve vocaaloppositie *bard:hirde* in één van duur: *baard:herde*, 3. r-metathesis waarbij de vocaal aansluiting vond bij de korte vocaalfonemen vóór r. In 2003 werkt hij vooral met plaatsnamen. In 2006 gaat hij in op de metathesis in de Anlaut. Zie voor een samenvatting van zijn ideeën Van Loon 2014 waarin hij, op blz. 222 tr- een hechtere anlautcluster noemt waarbij geen metathesis optreedt. Op de volgende bladzijde verklaart hij echter de metathesis in de plaatsnaam *Aardenburg* (uit *Rodenburg*) uit een in de sandhi optredende verbinding -t-R- (bijv. uit -te-R-). Voor o.a. het geval *wrat* zie Heeroma 1956; aldaar ook over *gras* dat in een opmerkelijk groot gebied geen metathesis laat zien (in hollandse toponiemen komt echter vaak *gorzen* voor). Zie Willemys 1997 (blz. 195) voor een modern westvlaams verschijnsel: compensatorische rekking met wegval van de r.

Voor de sel > les-metathesis zie De Vaan 2014 (2.1. punt f); uitvoeriger is De Vaan 2012. De Vaan laat zien dat bij de vormen in kwestie in sommige naamvallen metathesis plaatsvond en in andere niet (metathesis namelijk tussen vocalen). Per dialectgebied is de gelijkmaking dan verschillend uitgevallen.

Over de velarisering van de n bij 17e-eeuwers schrijft Daan (1997): de afkeuring van dit verschijnsel betekende volgens haar niet dat er ook laag werd neergezien op diegenen bij wie het voorkwam. Hoeksema 1999 bespreekt o.a. het feit dat velarisatie alleen na korte vocaal optreedt. Het verschijnsel wordt in Van Oostendorp 2000 voor verschillende dialecten in het kader van de optimaliteitstheorie behandeld. Sommige voorbeelden zijn uit Van Ginneken 1934-1935 via Van Oostendorp overgenomen. Hinskens en Van Oostendorp (2004) baseren zich voor de velarisatie op een aantal kaarten in de FAND. Een mogelijk verband met nasalering komt ter sprake in Stro1994. Ook Meijel kent de mouillering; zie hiervoor Cromptoets 2007, 67, die ook de mouillering in het algemeen bespreekt.

38. ASSIMILATIE EN REDUCTIE

(1. Assimilatie en reductie, 2. Gevallen van diachrone assimilatie, 3. De modern-nederlandse assimilatie van stem, 4. De historische achtergronden, 5. Reductie en verdere assimilatie, 6. Gelexicaliseerde assimilatie en reductie, 7. Regionale aspecten, Aantekeningen)

38.1. *Assimilatie en reductie*

Assimilatie dienen we te onderscheiden van reductie; soms is echter van beide sprake, namelijk wanneer een klank geheel wordt weggeassimileerd. Vergelijk *bongerd* naast *boomgaard*. Door assimilatie en reductie is m plus γ , evt. nog g, tot (enkele) η <ng> geworden: de (labiale) m past zich aan de (velaire) γ aan en wordt η ; de γ subsidiair g valt door totale assimilatie weg. Reductie vindt plaats bij de vocalen: lange \bar{o} wordt \bar{o} , lange \bar{a} wordt \bar{a} (sjwa). Zowel assimilatie als reductie zijn hier slechts in *diachrone* zin te begrijpen. We gaan ervan uit dat de hedendaagse taalgebruiker geen verband meer tussen de beide vormen voelt. Zoals uit de volgende voorbeelden blijkt, kan er ook van *synchrone* assimilatie en reductie sprake zijn, soms naast maar soms ook niet naast assimilatie en reductie in diachrone zin.

opdoen – Dit compositum klinkt gewoonlijk als *obdoen*. De p [-stem] heeft zich aan de d [+stem] geassimileerd; er is sprake van *regressieve* (*anticiperende* of *proleptische*) assimilatie. Nu staat naast het morfeem ob- in andere woorden, bijvoorbeeld in *optrekken*, de niet-geassimileerde variant op-; ook is het mogelijk, zij het in formele taal onder invloed van het schriftbeeld (spellinguitspraak; *spelling pronunciation*) *opdoen* met p uit te spreken. Op grond van de alternantie p – b kunnen we van synchrone assimilatie spreken, met als regel: p “wordt” b vóór d op de morfeemgrens. (Deze regel geldt ook voor contact in zinsverband (sandhi): vgl. *op de bank* > *ob de bank*.) Het is onduidelijk of er van assimilatie in diachrone zin sprake is. Gaan we uit van pgm. *uppa-, dan kon pas na apocope van de \bar{a} de p in contact met een stemhebbende obstruent komen; dit komt anders te liggen wanneer we uitgaan van de variant *up.

zingen – De velaire nasaal η is in dit woord ontstaan uit ηg (36.6.3), een velaire nasaal plus stemhebbende velaire oclusief; vergelijk nog mnl. *sanc* (pret. en subst.) met -k door Auslautverscherping. In de verbogen vormen is de g aan de η volledig geassimileerd; er is in dit geval sprake van *progressieve* (*perseverende* of *analeptische*) assimilatie. Dit is een geval van assimilatie plus reductie in diachrone zin: de vorm met g gaat aan die met alleen η vooraf. Zo lang *sanc* nog bleef bestaan en er dus een “onderliggende” g kon worden aangenomen, kan men ook van assimilatie in synchrone zin spreken. Nadat *sanc* analogisch door *zang* (*zong*) is vervangen, is dat niet meer mogelijk (of is dat op z’n minst moeilijker geworden; zie 45.2.1).

omberen ‘ontbereren’ – In de eerste plaats is de t volledig weggeassimileerd (reductie). Verder heeft de (dentale) n zich aan de (labiale) b aangepast met als resultaat de labiale nasaal m: assimilatie. Er is in dit geval weer sprake van *regressieve* (*anticiperende*, *proleptische*) assimilatie. Het is mogelijk om het woord zonder reductie of assimilatie uit te spreken: *ontbereren*, maar dat gebeurt dan, in meer formele taal, ongetwijfeld weer onder invloed van het schriftbeeld. We hebben hier een voorbeeld van synchrone assimilatie: ont > om vóór b; ont- kunnen we bijvoorbeeld nog “onaangetast” in *ontgaan* horen. Als we voor het prefix uitgaan van *anda dat in zwak geaccentueerde syllabe tot *and- (> ont-) werd gereduceerd, dan zouden we hier ook een geval van diachrone assimilatie hebben: een ouder -nd- (uit *anda) assimileerde aan volgende b tot m. Overigens speelt in dit geval ook een rol dat de syllabe in kwestie zwak geaccentueerd is. In een woord als *printbaar* zal de assimilatie niet (gemakkelijk) plaatsvinden (?*primaar*). Dat een woord als *ontmantelen* niet spoedig *ommantelen* zal worden, kan aan vermindering van misverstand

worden toegeschreven. Omdat *beren* als apart werkwoord niet voorkomt, stuit de assimilatie in *ontberen* niet op bezwaren.

38.2. *Gevalen van diachrone assimilatie*

In de voorafgaande hoofdstukken hebben we al met een aantal diachrone assimilaties kennis gemaakt. De belangrijkste sommen we hier op:

de assimilatie van consonantcombinaties tot geminaten in het Gemeengemaans (36.3.1);
de verandering van χ s in ss (36.4.3);
de verandering van sw- in zw- (36.4.5);
de verandering van sk in s χ (36.5);
de (o.a. hollandse) verandering van ts in s (36.5);
de verandering van -mb- in -mm- (36.6.1);
de verandering van η g in η (36.6.3);
zie ook het geval *stem* in 36.6.

Verder kunnen de vele gevallen genoemd worden waarin een stemloze obstruent in een stemhebbende omgeving, bijvoorbeeld tussen vocalen, stemhebbend werd. Ook ronding van een vocaal kan als assimilatie worden beschouwd, bijvoorbeeld aan een voorafgaande en/of volgende consonant of aan een \ddot{u} in volgende syllabe. In het laatste geval hebben we met *afstandsassimilatie* te doen zoals ook in het geval van de i-Umlaut. Ook de Auslautverscherping kan als assimilatie worden geïnterpreteerd (36.6.5). Dat geldt voor meer veranderingen die in de vorige hoofdstukken aan de orde zijn geweest maar niet als gevallen van assimilatie zijn besproken. Een meer incidentele assimilatie betreft $nd > nn$ in bijv. (*graf*)*schenner* bij *schenden*; vgl. ook *vinden* $>$ *vinne(n)* en analogisch daarbij (*ik*) *vin*.

38.3. *De modern-nederlandse assimilatie van stem*

In de vorige paragraaf ging het steeds om diachrone assimilaties *binnen* een bepaald woord of morfeem. De assimilatie- of reductieproducten zijn steeds vast geworden (geconventionaliseerd). In deze paragraaf gaat het steeds om klanken, in het bijzonder obstruenten, die bij de woordvorming of in de sandhi op elkaar stuiten. We geven een overzicht van de belangrijkste *synchrone* assimilaties in het moderne Nederlands. We spreken hierbij van eerste en van tweede deel; daarbij bedoelen we eerste c.q. tweede lid van een samenstelling dan wel afleiding, of het eerste c.q. tweede woord in de sandhi. Bij de formulering van de regels gaan we voor het eerste deel uit van een stemloze of stemloos geworden obstruent in de Auslaut, dus in het laatste geval met Auslautverscherping. Dat dit de goede manier is, wordt bijvoorbeeld duidelijk uit samenstellingen met als eerste lid de stam van het werkwoord *schuiven*. Dit werkwoord heeft een oude β , getuige got. *skiuban*. Vergelijk nu het paar *schuifdeur* = *schuivdeur* tegenover *schuifvenster* = *schuiffenster*. Als we van een -v op het eind van het eerste deel zouden uitgaan (vergelijk *schuivdeur*), dan zouden we *schuivvenster* verwachten. *Schuiffenster* wijst erop dat we van een auslautende f moeten uitgaan die dan in *schuifdeur* qua stem assimileert aan de volgende d (occlusief) en waardoor de v (fricatief) van *venster* zijn stem verliest. In *schuifdeur* is er zo gezien synchroon van de volgende opeenvolging sprake: +stem $>$ -stem $>$ +stem. Wat we nu aan een samenstelling gedemonstreerd hebben, geldt ook voor de sandhi: vergelijk *ik schuif door* (= *schuiv-door*) en *ik schuif zeker door* (= *schuif-seker*).

De volgende regels kunnen voor het moderne Nederlands worden geformuleerd. Let op de spelling die niet altijd de klank aangeeft. Tussen haakjes worden de klanken aangeduid zoals we die onmiddellijk vóór de verscherping moeten aannemen.

1. Bij stemloze obstruent f, s; p, t, k vóór stemhebbende occlusief b, d vindt regressieve assimilatie plaats: *asbak* > *azbak*, *weefbaar* > *weevbaar*; *trapdeur* > *trabdeur*, *zitbank* > *zidbank*, *maakbaar* > *maaf[g]baar* (as: oude s (uit sk, du. *Asche*), *weven*: oude v, verder oude p, t, k).
2. Bij stemloze obstruent (f, s; p, t, k) vóór stemhebbende fricatief v, z, γ vindt progressieve assimilatie plaats: *weefgetouw* > *weefchetouw*, *wasvrouw* > *wasfrouw*, *trapgat* > *trapchat*, *wandversiering* (*wand* = *want*) > *wantfersiering*, *boekvak* > *boekfak* (*weefgetouw*: oude v, *wasvrouw*: oude s (uit sk, du. *Wäsche*), *trapgat*: oude p, *wandversiering*: oude d; *boekvak*: oude k).
3. Soms treedt in de sandhi vóór d uit oude þ in een aantal kleine functiewoordjes naast regressieve ook progressieve assimilatie op. Deze woordjes zijn: *daar* (*d'r*), *dan*, *dat*, *de*, *deze*, *die*, *dit*, *dus*: (*gooi de*) *azdaar* – *astaar* (*maar in*), *weevdan* – *weeftan* (*dat kleeft maar*), *trabdat* – *traptat* (*niet kapot*), (*waar*) *zidde/deze/die* – */zitte/teze/tie*(*man?*), (*waar*) *hoorddit* – *hoorttit?*, (*hij*) *slaapdus* – *slaapttus* (*weer*). De varianten met d- (met regressieve assimilatie) sluiten aan bij de gevallen die onder 1, de varianten met t- bij de gevallen die onder 2 besproken zijn. Mogelijk is de progressieve assimilatie de oude manier (zie volgende paragraaf). Dat deze vorm van assimilatie zich nog goed naast de nieuwe regressieve assimilatie weet te handhaven, kan eraan worden toegeschreven dat het hier frequente woordjes betreft die ook vaak in min of meer vaste combinaties voorkomen, bijvoorbeeld met voorzetsels: *mette*, *opte*, *uutte*. Vast is de t- geworden in een woord als *uiteraard* (= *uit der aard*) en in een eigennaam als *Uittenbogaard*, verder ook in *toen* (vgl. mnl. *doe*), *toch* (naast *doch* met betekenisdifferentie) en *nochtans* (= *nog-dan-s*). De indruk is dat de regressieve assimilatie meer “standaard” is dan de progressieve; emfatisch spreken bevordert de laatste.
4. Intervocalisch kunnen (vooral) fricatieven stemhebbend worden: *huisarts* > *huizarts*, *hoefijzer* > *hoevijzer*, *verpleecharts* > *verpleegarts*. Dit zullen we meer in het zuiden dan in het noorden horen; in het noorden werkt de open juncture (zie 16.1) deze assimilatie tegen: *huis'arts*, *hoef'ijzer*, *verpleeg'arts*. Er is ook verschil naar fricatief: bij de dentaal (s) komt deze assimilatie vaker voor dan bij de labiaal (f) of de velair (χ). (*Huis-* heeft een oude s, *hoef-* een oude f, *verpleeg* een oude γ.)
5. Verwant is de regressieve assimilatie van fricatieven vóór sonoranten (in ieder geval van Holland bekend): *boswachter* > *bozwachter*, *weesjongen* > *weezjongen*, *schrijfmap* > *schrijvmap* (vgl. ook *schrijf maar* > *schrijv maar*), *zeg maar*, *zeg niet*, *bosrand* > *bozrand*, *boslaan* > > *bozlaan*. Deze assimilatie ontbreekt vóór h: *weeshuis* (ook als hij gedeleerd is), waarin de oorsprong uit oude stemloze χ nog naar voren komt. (*Bos-* heeft een oude s, *wees-* id., *schrijf-* een oude v, *zeg* een oude γ.)

38.4. De historische aspecten

De historische achtergronden zijn moeilijk te schetsen. We moeten er ten eerste rekening mee houden dat in oudere fasen in veel gevallen geen assimilatie kon optreden. Ten eerste was dit niet mogelijk wanneer het eerste deel nog op een vocaal uitging: vgl. got. *fotubaúrd* ‘voetbank’ waarin tussen de t en de b een vocaal staat zodat we niet kunnen zien wat er gebeurd zou zijn wanneer dit niet het geval geweest was. In de tweede plaats moeten we er rekening mee houden dat men ook vroeger vaak de geschreven woordvorm graag constant wilde houden met als gevolg dat assimilaties niet in de spelling tot uitdrukking kwamen: vgl. onl. *forthbrington* ‘voortbrengen’.

In de laatste vorm is niet te zien of de met <th> aangeduide klank zich qua stem al dan niet aan de volgende b heeft aangepast. Bij de middelnederlandse overlevering waarin vaak op de klank af gespeld wordt, is dit probleem minder groot. Vergelijk bijvoorbeeld *dboek* waarin de t (< *dat*) aan de volgende b tot d is geassimileerd en zo ook wordt weergegeven. Een ander probleem betreft de verhouding van assimilatie en Auslautverscherping. In de assimilatieregels van het moderne Nederlands hebben we de laatste op synchrone gronden vooraf laten gaan. Hoe eventuele assimilatie werkte in de tijd toen er van Auslautverscherping nog een sprake was, valt om genoemde redenen niet (goed) na te gaan.

We kunnen enige evidentie voor de historie aan het Middelnederlands en de hedendaagse dialecten ontleen, in zoverre dat we bij regel 1 behalve met regressieve ook met progressieve assimilatie rekening moeten houden die misschien wel ouder kan zijn dan de regressieve (of op z'n minst even oud als deze). Dialectisch (vooral zuidelijk) komt naast *handoek* < *hant-doeck* 'handdoek' nog wel *hantoeck* voor (zie verder par. 7). Deze progressieve assimilatie lijkt in zulke gevallen op z'n retour te zijn. Dat ze oud is, blijkt uit mnl. voorbeelden waarin de t vast geworden is als *traperie* uit '*t-draperie*, *tebat* uit '*t-debat*, *telivereren* uit '*t-delivereren*; verder (vgl. 3 in par. 3) uit heel gewone verbindingen in het Middelnederlands als *ende die* > *entie*, *met der* > *metter*, *op den* > *opten*, *te doene* > *toene* (de eerste drie met de bekende functiewoordjes; zie vorige paragraaf). Vergelijk verder mnl. vormen als *ontecken* 'ontdekken' (met d- uit þ; vgl. eng. *thatch*) of *diistachs* 'dinsdags' (met -t- uit d, vgl. got. *dags*); in *dat hem tocht* 'dat hem dunkte' vinden we een t- (oude þ, vgl. got. *þugkjan*) die analogisch in de positie na -m terecht gekomen is. Regressieve assimilatie blijkt echter uit mnl. *doghe* < '*t oghe*, *dlant* < '*t land*, *dwater* < '*t water*, *dbunder* < '*t bunder* (vóór vocaal of sonorant maar ook vóór b). Dit verschijnsel komt niet in het Westvlaams voor: mwvla. *tambocht* 'het ambacht', *twilc* 'hetwelk', *tland*. De westvlaamse manier is ook die van de hedendaagse standaardtaal: '*t ambacht*, '*t land* enz.

Voor een niet al te late fase van het Oudnederlands kunnen we bij de obstruenten de hieronder gegeven assimilatiegevallen onderscheiden. We gaan dan uit van de situatie waarin van stemhebbende fricatieven in de Anlaut (in casu van het tweede deel) nog geen sprake was; die ontstaan onder bepaalde condities pas tegen het einde van het Oudnederlands (36.4.1). Wél laten we aan het einde van het eerste deel al Auslautverscherping optreden (zie het tussen vierkante haken geplaatste). De voorbeelden dienen slechts ter illustratie; het is natuurlijk zeer de vraag of de als zodanig gegeven composita al in het Oudnederlands voorkwamen. We gaan niet per geval na of de consonanten in kwestie pas na een of andere syncope met elkaar in contact zijn gekomen (diachrone assimilatie).

We vergelijken steeds met de assimilatie in het moderne Nederlands. Tussen vierkante haken staat de verscherping van de ausloutende obstruent van het eerste deel aangegeven, tussen vishaken de modern nederlandse spelling voorzover deze afwijkt van de uitspraak. Voor *as* zijn we uitgegaan van de oude vorm *asχ* (du. *Asche*).

(1) steeds in de Anlaut van het tweede deel nog stemloze fricatief, dus geen assimilatie (in het latere Nederlands progressieve assimilatie volgens regel 2):

- a. steml. fric. – steml. fric.: *as(χ) + seef* > *asseef* (nu: *as + zeef* > *asseef* < *aszeef*>);
- b. [-v > -f] steml. fric. – steml. fric.: *schuif + fast* > *schuiffast* (nu: *schuif + vast* > *schuiffast* < *schuifvast*>);
- c. steml. occl. – steml. fric.: *kruip + fuur* > *kruipfuur* (nu: *kruip + vuur* > *kruipfuur* < *kruipvuur*>);
- d. [- d > -t] steml. occl. – steml. fric.: *want + fersiering* > *wantfersiering* (nu: *want + versiering* > *wantfersiering* < *wandversiering*>);

(2) nu ook in de Anlaut van het tweede deel in het Nieuwnederlands stemloze fricatief, d.w.z. in beide stadia geen assimilatie:

- a. steml. fric. – steml. fric.: *bos(χ) + singel* > *bossingel*;

- b. [-v > -f] steml. fric. – steml. fric.: weef + fout > weeffout;
- e. steml. occl. – steml. fric.: kruip + strook > kruipstrook;
- f. [-d > -t] steml. occl. – steml. fric.: want + schoor > wantschoor <wandschoor> ‘muurstut’;

(3) in de Anlaut van het tweede deel stemloze occlusief, d.w.z. in beide stadia geen assimilatie:

- a. steml. fric. – steml. occl.: as(χ) + pot > aspot;
- b. [-v > -f] steml. fric. – steml. occl.: schuif + kap > schuifkap;
- c. steml. occl. – steml. occl.: kruip + kelder > kruipkelder;
- d. [-d > -t] steml. occl. – steml. occl.: want + tegel > wanttegel <wandtegel>;

(4) in de Anlaut van het tweede deel stemhebbende occlusief, d.w.z. in beide stadia regressieve assimilatie:

- a. steml. fric. – stemh. occl.: as(χ) + bak > azbak <asbak>;
- b. [-v > -f] steml. fric. – stemh. occl.: (schuif + deur > schuivdeur <schuifdeur>;
- c. steml. occl. – stemh. occl.: kruip + door > kruibdoor <kruipdoor>;
- d. [-d > -t] steml. occl. – stemh. occl.: want + deur > wanddeur.

We zien dus dat er verschil is onder punt 1: door het stemhebbend worden van de anlautende fricatieven heeft het Nieuwnederlands er een progressieve assimilatieregels bij gekregen. Voor zover, dialectisch of substandaard, de betreffende fricatieven stemloos gebleven of dat weer geworden zijn, is deze regel uiteraard niet nodig. Onder punt 3 blijken zowel het Oud- als het Nieuwnederlands regressieve assimilatie te vertonen. Het is echter zoals al opgemerkt mogelijk dat we voor het Oudnederlands eerder progressieve assimilatie moeten aannemen, met als resultaat respectievelijk: *aspak*, *schuifteur*, *kruiptoor*, *wantteur*. Een vorm als *aspak* is echter niet zeker omdat dialectisch blijkt (vgl. par. 7) dat b- praktisch altijd regressieve assimilatie veroorzaakt. Resten van de progressieve assimilatie kunnen we terugvinden wanneer de eerste obstruent een fricatief is en de tweede de occlusief d (type *schuifteur*); vgl. bijv. dial. *wastoek* ‘wasdoek’. En bij occlusief + occlusief (type *wantteur*): vgl. het hierboven al gegeven voorbeeld *hanttoek* ‘handdoek’ en ook het zuidelijke (*hij*) *valt dood* (> *valtoot*). Een duidelijke rest vormt de mogelijkheid tot progressieve assimilatie bij de al in par. 3 al genoemde kleine functiewoorden. Zoals reeds opgemerkt lijkt (afgezien van de gevallen onder punt 1 en van de functiewoorden) de progressieve assimilatie op haar retour te zijn.

Laten we, onder de b- en de d-nummers, geen Auslautsverscherping optreden, waarmee we dus iets verder in de tijd teruggaan, en laten we onder punt 1 en 2 regressieve assimilatie optreden, dan krijgen we *schuivfast* > *schuiffast*, *wand-fersiering* > *want-fersiering*, *schuiv-kap* > *schuifkap*, *wand-tegel* > *wanttegel*; aan de output verandert dit niets. Onder 3 stuiten dan stemhebbende occlusieven op elkaar; ook nu blijft de output hetzelfde. Passen we echter progressieve assimilatie toe (en die lijkt over het algemeen de oudste vorm te zijn), dan is het resultaat respectievelijk: *schuivvast*, *wandversiering* met [dv], *schuiv[g]ap*, *wandtegel*. Er zijn in de dialecten, in de vorm van relicten, geen aanwijzingen die zo’n toestand weerspiegelen, maar vergelijk eventueel het hierboven genoemde *zalfde* = *zalvde*. (Vergelijk voor afwezigheid van Auslautsverscherping echter vlaams *brood-is* in par. 7.)

Uit deze paragraaf zal duidelijk geworden zijn dat er nogal wat problemen zijn: hoe is de chronologische verhouding tussen progressieve en regressieve assimilatie te begrijpen? waarom treedt progressieve assimilatie gemakkelijk bij d- op terwijl bij b- praktisch altijd regressief geassimileerd wordt? waarom houdt progressieve assimilatie vooral stand wanneer twee dentalen op elkaar stuiten (-t-d-)? waarom is deze assimilatie, naast waarschijnlijk latere regressieve, zo opvallend aanwezig bij de bekende functiewoordjes als *de*, *die* enz.? Misschien moeten we het antwoord op sommige vragen zoeken in het feit dat de d anders dan de b nog een tijd lang

stemhebbende *fricatief* δ geweest kan zijn (vgl. 36.6.2). Voor (bijvoorbeeld) *weef-tan* ‘weef dan’ gaan we dan uit van *weef- δ an* waarin volgens regel 2 progressieve assimilatie optreedt > *weef- β an*, met overgang van β in t > *weef-tan*. De *occlusief* d die al spoedig naast δ voorkwam, bevorderde evenals de b de regressieve assimilatie. Bij de bekende functiewoorden wist de progressieve zich echter naast de regressieve goed te handhaven; een verklaring daarvoor is in par. 3 gegeven. Dat ze, althans in het zuiden, ook goed stand houdt bij -t-d-, kan komen doordat men daar gewend is aan de zeer frequente combinatie t + vocaal: *tijs* ‘het ijs’ (met close juncture; vgl. 16.1), *takmes* ‘het hakmes’ (id. + h-procope). Zie verder de Aantekeningen.

38.5. Reducties en verdere assimilaties

Assimilatie van articulatieplaats speelt een duidelijke rol bij de n: deze past zich aan bij de consonant die volgt. Vergelijk: *inpakken* > *impakken* (labialisatie), *inkomen* > *ingkomen* (velarisatie), *ken je hem?* > *ken-je-‘m?* (palatalisatie). In het laatste geval kan ook de j η worden waarbij tegelijk met reductie (enkele) η ontstaat. Een bekend voorbeeld is ook *zakdoek* > *zaddoek*: de g <k> assimileert aan de d (wordt van velair dentaal) waarbij mede door reductie enkele d overblijft. Een d wordt vaak aan een voorafgaande r, t of n geassimileerd, bijv. in *worre* ‘worden’; vergelijk ook het in 36.10.1 in het kader van de d-syncope besproken geval *père* ‘paarden’. Als we in deze gevallen een (dentale) tongpunt-r aannemen is er géén assimilatie qua articulatieplaats, wél qua articulatiwijze: obstruent verdwijnt ten gunste van de door reductie enkele liquida.

Bekende assimilaties van articulatieplaats vinden (in het zuidwesten en noordoosten) plaats bij sonantisch geworden n in zwak geaccentueerde syllabe: *roepen* > *roepm*, *maken* > *maakng*, *(h)angen* > *(h)angng*, *riemen* > *riemm*. In het noordoosten kan de assimilatie nog verder gaan: *hebben* > *hebbm* > *hemm*, *handen* > *handn* > *hann*, *zeggen* > *zeggn* > *zengng* enz. De vormen blijven bisyllabisch: [rup/ɱ] enz., [hem/ɱ] enz. In bijvoorbeeld het Enschedees komen preterita voor als *maakng* ‘maakten’, ook in de singularis; deze vormen zijn dus gelijk aan de infinitief (de presens pluralis luidt *maakt!*).

Reductie vindt plaats wanneer gelijke consonanten of consonantclusters op elkaar stuiten: *hoofddoek* > *hoofdoek*, *kunststuk* > *kunstuk*. Verder is het vooral een t die in snelle spraak (*allegrostijl*) verdwijnt: *beken(d)st*, *lafaar(d)s*, *zach(t)st*, *maa(t)schappij*; *kuns(t)greep*, *op-z’n-hoof(d)-staan*; vgl. ook *landbouw* > *lambouw* (ook met n > m), *hij-kom(t)-bij*. In *lentostijl* zal de t weer vaak te voorschijn komen waarom hij als meer verzorgd kan worden beschouwd.

Door assimilatie en reductie kunnen bepaalde vormen zich binnen het paradigma sterk van andere vormen isoleren. Opvallende voorbeelden uit het Middelnederlands zijn *miere* < *minərə*), *diere* (< *dinərə*), *siere* (< *sinərə*), *derre* (< *děsərə*), gen./dat.sg. en gen.pl.fem. bij *mine*, *dine*, *sine*, *děse* (later > *dēze*). Het is te begrijpen dat toen er meer Nederlands ook geschréven werd, deze vormen weer verdwenen zijn. Vergelijk wat in dit verband in 14.5. over de clisis is opgemerkt.

Extreme vormen van reductie en/of assimilatie komen in zeer snelle spraak voor. Zo wordt een (in Holland mogelijke) zin als *daar heb je hem!* al gauw tot *darebje ‘m* wat nog verder gereduceerd kan worden tot *drei ‘m!* Het behoeft geen betoog dat dergelijke reducties c.q. assimilaties alleen mogelijk c.q. geoorloofd zijn wanneer context en situatie bij het verstaan een handje helpen.

Soms leidt de (verplichte) toepassing van bepaalde regels tot afwijkende klankbeelden. Vergelijk bijvoorbeeld het brusselse zinnetje: (*masscheen*) *uonsni* < *uurt se ons nie* ‘(misschien) hoort ze ons niet’. Voor de brusselse dialectspreker is dit geen probleem als hij “weet” heeft van de regels die aan het zinnetje ten grondslag liggen, namelijk wegval van r vóór dentaal, assimilatie van z

tot s aan t, wegval van deze t dus vóór consonant, wegval van sjwa vóór vocaal.
Voor de reductie van *Israel* tot *Isrel* enz. zie 37.2.

38.6 Gelexicaliseerde assimilaties en reducties

In de vorige paragrafen kwamen steeds vormen met en vormen zonder assimilatie naast elkaar voor (synchrone assimilatie). In deze paragraaf worden voorbeelden van assimilaties gegeven die conventioneel geworden zijn (vast geworden, gelexicaliseerd). Van synchrone assimilatie is hier dus geen sprake meer; wél is er sprake van assimilatie in diachrone zin. Voorbeelden daarvan hebben we al gezien in 36.3.1, bijv. het voorbeeld -ln- > -ll- (got. *fulls*, ndl. *vol*). In eerste instanties ontstonden daardoor geminaten. Het zwakke accent van volgende syllaben kan daarbij een belangrijke rol spelen. Vergelijk *balling* (mnl. *banlinc*, vgl. (ver)bannen); *elf* (got. *áinlif*, zie deel 2 Vormleer); *emmer* (ohgd. *einbar*); *juffrouw*, *juffer* (naast *jonkvrouw*); *lichaam* (met regelmatig χ uit $k\chi$; osa. *lĭkhamo*); *vent* < *vennoot* (mnl. *veemnoot*); *vonnis* (mnl. *vontnisse*); *wimper* (ohgd. *wintbrawa*, naast volkseymologisch *wenkbrauw*). (Enkele etymologische opmerkingen hierbij: *emmer* < lat. *amphora*, volkseymologisch > ‘één’ (*ein*) en *bĕran* ‘dragen’ (*bar*); *lĭk* ‘lichaam’ (vgl. ndl. *lijk*), *haam* ‘omhulsel’; *veem* o.a. ‘handelsverbond’ (eertijds in Amsterdam: *het Blauwhoedenveem*); *vonnis*, vgl. mnl. *vinden* ‘recht vinden, oordelen’; *wint* ‘haar’, *brawa* ‘ooglid’.)

38.7. Regionale aspecten

Resten van de progressieve assimilatie kunnen we terugvinden wanneer de eerste obstruent een fricatief is en de tweede de occlusief d (type *schuifteur*); vgl. bijv. *wastoeck* ‘wasdoek’. En bij occlusief + occlusief (type *wantteur*): vgl. het hierboven al gegeven voorbeeld *hanttoeck* ‘handdoek’. Zie verder de hieronder genoemde zuidelijke voorbeelden..

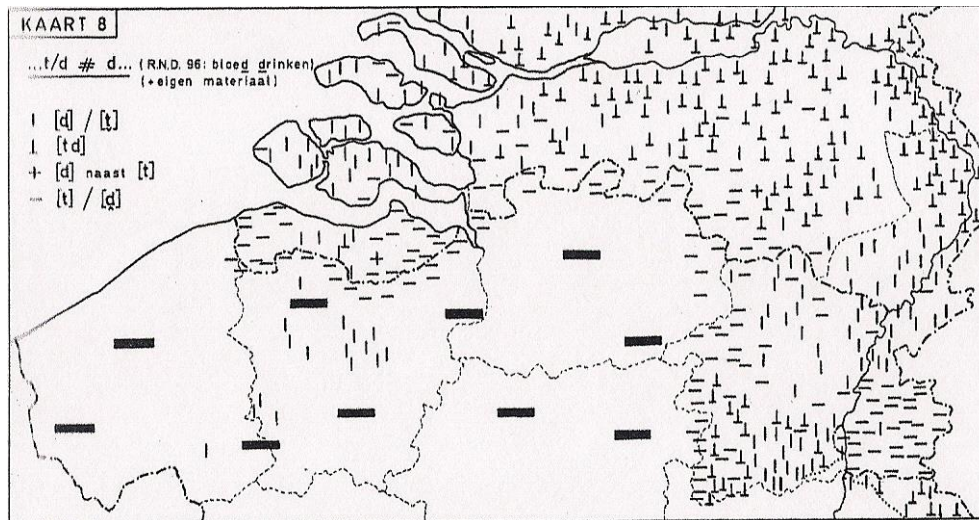
Een aantal biezonderheden is hierboven al genoemd; zie o.a. par. 5. Regel 1 is vrij algemeen in de dialecten. Voor het zuiden moet echter een uitzondering gemaakt worden voor eind-t (d) gevolgd door d in de Anlaut: in een groot vlaams en zuidbrabants gebied vinden we dan progressieve assimilatie: *uitdrinken* > *uittrinken*, *handdoek* > *hanttoek*, *paard dood* > *paartoot* (vgl. ook *valtoot* ‘valt dood’). Zie kaart 45. Voor een noordbrabants dialect (van Oerle) werd in de jaren 1960 geconstateerd dat de progressieve assimilatie nog regel was bij oudere dialectsprekers. De regressieve is expansief wat zeker voor een belangrijk deel aan invloed van de standaardtaal moet worden toegeschreven. Vlaamse en brabantse relicten als *hoochtag* ‘hoogdag’, *diestag* ‘dinsdag’ laten zien dat de progressieve assimilatie ook voorkwam als er geen sprake was van een eind-t (d). Bij anlautend b- heeft (zoals hierboven al gebleken is) de regressieve assimilatie steeds een sterke positie ingenomen. Moeten we in algemene uitspraakgewoonten, bijvoorbeeld sterk of slap, de verklaring voor de regionale verschillen zoeken?

Regel 2 is ook vrij algemeen in de dialecten. Er is, althans in het zuiden, een interessante interactie met t-deletie: vindt deze het eerst plaats, dan vindt er geen verscherping van de fricatief plaats: *nie veel*; is de volgorde omgekeerd, dan krijgen we die verscherping wél: *nie feel*. Eerstgenoemd *nie veel* zou ook op analogie kunnen berusten, bijvoorbeeld naar (*ik*) *zie veel*. Het eerste vinden we in de oostbrabantse en limburgse dialecten, het tweede in de centrale en westelijke. In de laatste is er wél concurrentie tussen *goe zaad* en *goe saad* (adjectief met lange vocaal + z (of v en g) in de Anlaut); *goe saad* is echter aan de winnende hand.

Vergelijk ook stadsantwerps met deletie van de slot-t: *da-sie-de* ‘dat zie je’. In dit geval komt de t als d

nog te voorschijn in *wad-is-t?*; dat is bijvoorbeeld niet het geval bij *nie* ‘niet’, dat altijd *nie* is, maar de historisch aanwezige *t* blijkt nog uit een assimilatie als in *nie feul*.

Een oude aanwezige *t* is ook in het spel in die (zuidelijke) gevallen waarin een relativum verscherping veroorzaakt: *die man die taar aankomt; wie vroeg komt, is 't eerst klaar*. Vergelijk hiermee de parallelzinnen zonder relativum met demonstrativum c.q. interrogativum: *díe daar zegt dat; wie vroeg dat?* De verklaring kan zijn dat het relativum oorspronkelijk versterkt werd met het partikel *at*. De verscherping in kwestie heeft nu in feite een syntactische functie gekregen: ze geeft aan dat er sprake is van een bijzin.

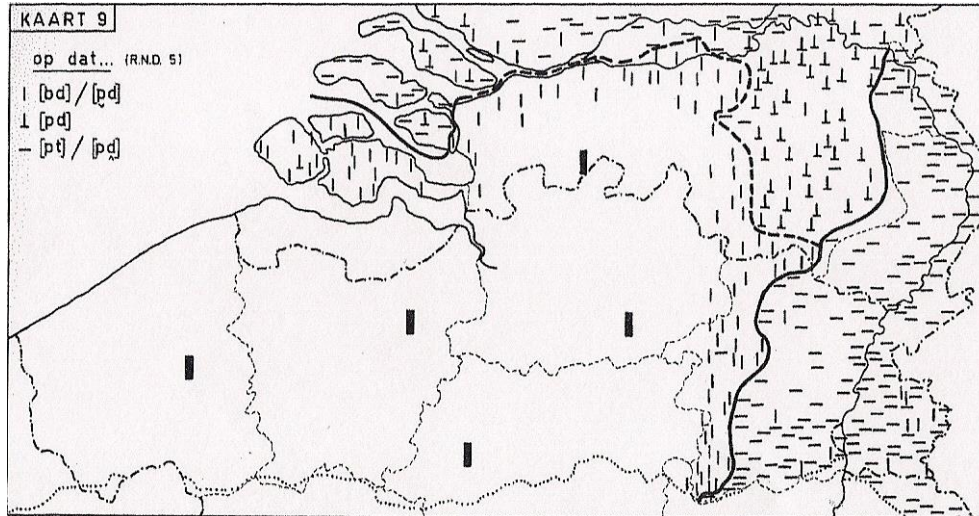
KAART 45: gebied met progressieve assimilatie (horizontale strepen en streepjes: *bloet-trinken*) uit De Schutter en Taeldeman 1986.

Regel 3 vertoont hetzelfde beeld als regel 2 wanneer de eind-obstruent *t* is; is dat niet het geval, dan treedt er een merkwaardige omkering op: in Vlaanderen en Zuid-Brabant is de assimilatie dan juist regressief, in de gebieden eromheen progressief (zie kaart 46). Er zijn echter duidelijke aanwijzingen dat ook Vlaanderen en Brabant oorspronkelijk progressief assimileerden (vergelijk bijvoorbeeld de middelnederlandse gevallen *opten* enz.; par. 4). Regressieve assimilatie is overigens ook noordhollands.

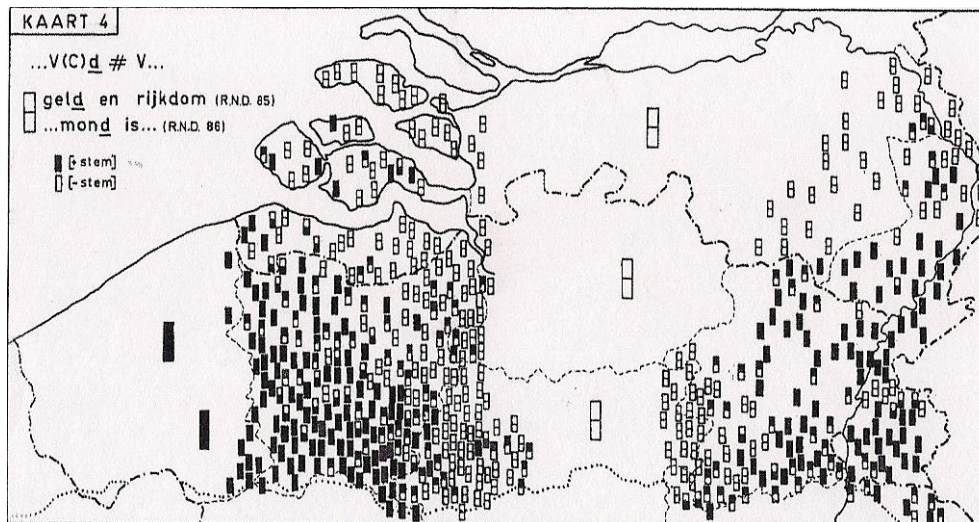
Regel 4 blijft in de standaardtaal tot fricatieven in stemhebbende omgeving beperkt; in Zuidoost-Vlaanderen en Limburg wordt echter, in woorden op *-ts*, *-ps*, *-ks*, ook de voorafgaande stemloze obstruent stemhebbend: *de fiets is > de fiedz-is*. In Zeeland en Vlaanderen blijft het proces achterwege wanneer de fricatief, bijvoorbeeld in een woord als *sau(s)e*, door apocope op het einde is komen te staan: *de saus is* en niet *de sauz-is*. Vlaams en limburgs is het vóór vocaal stemhebbend worden van oclusieven. In Limburg (en ook in bepaalde noordoostelijke gebieden) is dit algemeen: *poot is > pood-is; brood is > brood-is*, in Vlaanderen vindt ze alleen maar plaats wanneer de oclusief “onderliggend” stemhebbend is: *brood-is*, maar *poot-is*. In feite heeft in eerstgenoemd geval geen Auslautverscherping plaatsgevonden. Vgl. kaart 47. Het noordwesten van Oost-Vlaanderen gedraagt zich echter als het limburgse gebied; dit is ongeveer ook het gebied waarin *p*, *t*, *k* binnen het woord stemhebbend kunnen worden (*sleutel > sleudel*). Brabant is een gebied zonder assimilatie of met beperkte assimilatie; daar kan bijvoorbeeld *krap* ‘krab’ subst. (*de krap-is*) naast *krab* ‘werkwoord’ (*ik krab-aan*) voorkomen. Brabants, vlaams, zeeuws is er stemhebbend worden bij verba finita wanneer er onderliggend een stemhebbend segment voorafgaat: *hij sload oan, hij komd al*, maar niet voor bepaalde clitica als *er*, en ook niet in een

geval als *hij praat* omdat deze vorm onderliggend *praat-t* is; anders gezegd: de t mag niet (ook) tot de stam behoren.

Regel 5 (inclusief d als input) komt met uitzondering van het westelijke deel in het zuiden niet voor, wél in Holland en ten dele in Groningen.

KAART 46: gebied met regressieve assimilatie (verticale strepen en streepjes)
uit De Schutter en Taeldeman 1986

KAART 47: gebied waarin de d van *geld* en *mond* stemhebbend is (zwart gekleurd)
Uit De Schutter en Taeldeman 1986.

Aantekeningen

Zie Schönfeld par. 47. Een uitvoerige behandeling van de synchrone assimilatie in het moderne Nederlands is Van den Berg 1980. Voor een overzicht van het regionale aspect zie Weijnen 1991, par. 75. Voor de rol die kleine functiewoordjes als *de*, *die*, *dat* enz. bij de assimilatie spelen, zie o.a. Gussenhoven & Bremmer 1983. De wisselende assimilatie bij deze woordjes is al vroeg onderwerp van discussie geworden: vergelijk bijv. Van Haeringen 1955 en Klooke 1956 (zie verder de daar en bij Weijnen genoemde literatuur). Vooral op de toestand in het Middelnederlands heeft Van Loey 1956 betrekking; ook de moderne dialectsituatie komt echter aan de orde. Van Loey is vooral in

discussie met Van Haeringen en Leenen (1954, 1955). Hij bespreekt ook de interpretaties van de mnl. clisisvorm *entie*, variant van *ende die*. Zie over het met *at* versterkte relativum ook Jan Stroop (2011) in verband met *teen moeste ghestorven sijn* (Egidius-lied).

Zie voor een uitvoerige beschrijving van de toestand vooral in het zuiden De Schutter & Taeldeman 1986; daar is voor dit hoofdstuk veel aan ontleend. Bij lezing van het artikel blijkt dat de toestand nog iets ingewikkelder kan zijn dan in dit hoofdstuk beschreven. Zie dit artikel dus voor meer details en preciezere geografische aanduidingen. De toestand in het zuiden wordt overigens ook behandeld in het in dezelfde tijd verschenen Stroop 1986; bij hem vinden we het geval van het relativum dat verscherping veroorzaakt. Zie ook de aanvulling Goeman 1986 waarin het uiterste noordoosten van het door Stroop onderzochte zuiden als een overgangsgebied te voorschijn komt. Duidelijk blijkt dat stem een kwestie van gradatie is (vgl. Slis 1983). Gevallen als het (stads)antwerpse *da-sie-de* 'dat zie je' en de beregeling daarvan worden besproken in De Schutter 1993b. Van Osta (2010) probeert op verschillende manieren te verklaren waarom de assimilatie anders uitvalt bij t-d dan bij t-b. Eén van de verklaringen die genoemd worden, houdt in dat t-b bij progressieve assimilatie een groot aantal homoniemen zou opleveren: *atpat* zowel 'het pad' als 'het bad' enz. De verklaring voor het brabantse succes van -t-d- > -t-t- is van hem overgenomen. Voor een fonetische verklaring zie het artikel van De Schutter & Taeldeman op blz. 126-127: de labiale articulatie van de b is beter dan de dentale van d met stembandtrillingen te combineren (de hele mondholte staat ervoor ter beschikking); de b houdt stem dus gemakkelijker vast en kan deze eigenschap dan ook gemakkelijker aan een voorafgaande consonant overdragen. Zie ook Van Loon 2014, 194, waarin het verschil tussen regel 1 en 2 verklaard wordt met het gegeven dat opposities tussen begin-occlusieven belangrijk zijn in tegenstelling tot die tussen beginfricatieven: vgl. bijv. *ig-deel* tegenover *ik-teel* met *ig-zie* tegenover *ik-sie*. [De regionale verschillen zijn hiermee echter niet verklaard.] Het brusselse zinnetje is overgenomen uit De Vriendt 2006

Zie FAND 4 de kaarten 17 en 18 voor resp. de assimilaties in *hoesten* tot *hoesn* (Groningen) en in *borstel* tot *borsel* (oosten, Zeeland). Zie verder de kaarten 81 (*speld*), 82 (*spelden*), 87 (*paarden*), 89 (*worden*), 93 (*tanden*), 94 (*honden*), 95 (*binden*) en 96 (*zonde*).

39. ONTLENING (CONSONANTISME)

(1. Inleidende opmerkingen, 2. Ontlening uit het Latijn (en het Grieks), 3. Ontlening uit het Frans, 4. Ontlening uit het Duits en het Engels, Aantekeningen)

39.1. *Inleidende opmerkingen*

Evenals bij de vocalen (hfdst. 35) beperken we ons in dit hoofdstuk voornamelijk tot ontleningen uit het Latijn, het Grieks en het Frans. De invloed van deze talen vormt namelijk een geschiedenis van eeuwen. Pas vrij recent voor historisch-grammaticale begrippen is de invloed van vooral het Duits en het Engels belangrijk geworden. Hierover wordt in een slotparagraaf iets opgemerkt.

Het is het ook nu niet altijd met zekerheid vast te stellen of c.q. in hoeverre we met een ontlening uit het Latijn dan wel uit het Frans of een andere romaanse taal te maken hebben. We moeten rekening houden met latinisering van een leenwoord uit het Frans of francisering van een leenwoord uit het Latijn. Dergelijke latinisering of francisering zijn dan weer moeilijk te scheiden van nieuwe ontleningen uit het Latijn dan wel uit het Frans. (Is er sprake van een duidelijk andere betekenis, dan verdient het de voorkeur om aan de laatstgenoemde mogelijkheid te denken.) De overgang van Latijn via Vulgair Latijn en een soort Protoromaans naar het Frans of een andere romaanse taal is bovendien een geleidelijke overgang geweest. Ook herverfransing en hernieuwde ontlening uit het Frans kunnen moeilijk van elkaar gescheiden worden. Ten slotte: de invloed van het Grieks loopt meestal over het Latijn. Dat wil zeggen dat veel griekse leenwoorden in een latijns gewaad tot ons gekomen zijn. Het is echter mogelijk dat latijnse leenwoorden vergriekst (gegreeciseerd) werden. Ten slotte: de voorbeelden in de volgende paragrafen zijn vooral op noordnederlands taalgebruik (in Nederland) gebaseerd; zuidnederlands (in Vlaanderen) kan de uitspraak anders zijn, bijvoorbeeld meer in aansluiting bij de franse uitspraak. Dat is hier en daar, maar misschien niet consequent, aangegeven.

Voor algemene beschouwingen zie verder 35.1.

39.2. *Ontlening uit het Latijn (en het Grieks)*

1. De volgende consonanten werden onveranderd uit het Latijn overgenomen: p in *pels* (*pellis*); b in *boter* (*butyrum*); t in *plant* (*planta*); d in *dis* (*discus* uit gr. *diskos*); s in *strict* (*strictus*); k in *kelder* (*cellarium*); l in *les* (*lectio*); r in *regel* (*regula*); n (twee keer) in *noen* (*hora nona* 'negende, d.w.z. vanaf het zesde uur = drie uur in de middag); m in *muur* (*mūrus*); w in *wijn* met de oude w-uitspraak van het Latijn (*vinum*); j in *Jood* (*judaeus*); h in *hiaat* (*hiātus*).

2. Klankaanpassing vond plaats bij de g die door γ vervangen werd: *graan* (*granum*). Dat gebeurde ook in *spiegel* (mnl. *spēghel*) waarin de g uit het Vulgair Latijn afkomstig is (klassiek lat. *speculum* met k). De (anlautende) f kon door v vervangen worden als in *venster* (*fenestra*) en de anlautende s door z: *zegel* (*sigillum*). Voor de beide laatste gevallen kan de verklaring ook zijn dat de f- en de s- aan de overgang in v- en z- hebben deelgenomen (zie 36.4.1 en 36.4.5). De sk-verbinding kon tot sχ- worden: *school* (*schola*; gr. *skolē*); buiten de Anlaut ontstond s: vgl. *dis* (zie 36.5); de s voor ks (vgl. *les* uit *lectio* (= leksio) moet op aanpassing berusten: ks kwam in het Nederlands niet voor (zie 36.4.3). Een voorbeeld van metathesis is *pers* (*pressa*). Dissimilatie treffen we aan in *martelen* (*martyrium*, uit het Grieks) en in *pelgrim* (*peregrīnus*).

3. Bij latere ontlening bleef de f of de s meestal gehandhaafd: vgl. *faam* (*fama*), *secte* (*secta*), of moeten we hier aan franse invloed denken (vgl. *fameux*)? Ook sk- kan bij latere ontlening bewaard blijven: vgl. *scala* (waarschijnlijk via het Italiaans ontleend; lat. *scalae*) of *scepsis* (uit het Grieks). Het laatste woord kan ook een voorbeeld van hergreecisering zijn waarbij vermijding van homonymie (vgl. *sepsis* ‘rotting’, ook uit het Grieks) een rol gespeeld kan hebben. In de vroegere uitspraak van (nederlandse) classici was echter ook *schala* of *schepsis* mogelijk en zelfs *schabreus* (uit het Frans). Verder kreeg w <v> bij latere ontlening op grond van de spelling de uitspraak v: vgl. *vesper*.

Op latere ontlening berusten ook die gevallen waarin <c> als s wordt uitgesproken, bijv. *cel* uit lat. *cella*, *kruis* uit lat. *cruce* (flexievorm van *crux*). De k werd in het Vulgair Latijn – en dit proces zet zich in de romaanse talen voort – vóór een palatale vocaal gepalataliseerd: o.a. k > k' > ts > s. De uitspraak van de <c> was op het moment dat *cel* en *kruis* (mnl. *cruce*) ontleend werden, waarschijnlijk nog ts welke uitspraak door klankaanpassing s werd. De oudere ts-uitspraak treffen we nog aan in mnl. *tsens*, *tsins* ‘belasting’ (lat. *census*, nnl. *cijns* met ts > s).

Dat we de, oorspronkelijk geleerde, ontlening *centrum* met s- uitspreken, houdt wel verband met de zogeheten “hollandse uitspraak” van het Latijn zoals deze vroeger op de gymnasia werd aangeleerd. Invloed van de franse uitspraak (vgl. *centre*) kan hierbij een rol gespeeld hebben. De katholieke uitspraak stond onder invloed van het Italiaans; daarin werd de c in kwestie als men Latijn sprak of voorlas, als tsj (ć) uitgesproken. Vergelijk bijv. *cinquagesima* ‘vijftigste dag na Pasen = Pinksteren’ > mnl. en dial. *sinksen*. Een geval van hergreecisering is *keramiek*. Gr. *kerameikos* ‘pottenmarkt’ ging over in lat. *ceramīcus* dat in het Frans *céramique* werd; dat werd met een s <c> aan het begin ontleend waarnaast onder invloed van de griekse vorm met k- (kappa) *keramiek* gevormd werd.

4. Er zijn nogal wat woorden die op het Grieks teruggaan; griekse invloed werkt zoals reeds opgemerkt meestal via het Latijn. Een vrij zeldzaam voorbeeld van een rechtstreekse ontlening aan het Grieks is *kerk* (*kūrikon* ‘huis van de heer’) dat niet meer als vreemd te herkennen is. Een probleem vormen de griekse woorden met <ph>, <th> en <kh>. In het klassieke Grieks werden deze als aspiraten uitgesproken, dus als ph, th en kh. Hoe zijn deze, op hun weg via het Latijn, aan hun f-, t- en χ-uitspraak gekomen? Aanvankelijk verschijnen ze in het Latijn met <p>, <t> en <c> wat erop wijst dat ze door p, t en k werden gesubstitueerd: het oude Latijn kende immers geen aspiraten. Later komen die, zij het niet in Anlaut, toch te voorschijn, namelijk in woorden c.q. namen als *sulphur*, *Karthāgō*, *pulcher* (oorspronkelijk *sulpur*, *Kartāgō*, *pulcer*). Dit wijst op aspiraten waarvan in ieder geval de ph tot fricatief werd zoals blijkt uit de later opduikende <f>-spelling, bijvoorbeeld in *sulfur*. Deze f vinden we terug o.a. in het Italiaans (*sulfure*) en het Frans (*soufre*) terwijl we th (via þ?) als t terugvinden (*teologia*, *théologie*) en kh (via χ?) als k (*cristiano*, *chrétien*; *chirurg* maar *chirurgien* met latere s vóór palatale vocaal). In het Nederlands wordt dit in aansluiting bij het Romaans *sulfer*, *teologie*, *kristelijk*, en in aansluiting bij het Frans *chirurg*. De f-uitspraak voor <ph> is dus al latijns, de t- en de k-uitspraak voor <th> en <ch> is romaans. De spelling bleef in het Nederlands <ph> (later <f>), th (ten dele later <t>) en <ch>. Laatstgenoemd grafeem kan tot spellinguitspraak leiden: vgl. *chaos* met χ (maar ital. *caos*, fra. *chaos* met k), zo ook *christelijk* bij bepaalde godsdienstige groepen; vgl. overigens ook eng. *theatre* met þ. Overigens werden de aspiraten ook in het latere Grieks tot fricatieven (f, þ, χ); de vraag is echter of dit wat f en χ aangaat nog van invloed geweest kan zijn.

5. De meeste hierboven gegeven voorbeelden kunnen als zodanig ingeburgerd beschouwd worden dat ze als gewone nederlandse woorden overkomen. Doen ze dat niet, dan bevinden we ons in de sfeer van kerk of wetenschap; de bron is dan vaak het geschreven Latijn inclusief gelatiniseerd Grieks. Ook kan er sprake zijn van kunstmatige vormingen, meestal met behulp van uit het Grieks afkomstige elementen. De vreemdheid betreft dan voornamelijk voor authentiek Nederlands ongewone consonantclusters, namelijk anlautend sf, ps, ks, pn: (*atmo*)sfeer, *psychologie*, *xylofoon*, *pneuma*, alle vier grieks of uit griekse elementen samengesteld. Nederlandstaligen kunnen er problemen mee hebben: in ps- en pn- wordt al gauw een sjwa ingevoegd (vgl. bijv. *pesalm* maar vgl. ook met wegval van de p mnl. *salm*, *souter*); van ps- kan evenals van ks alleen de s overblijven (en ps- kan ook sp- worden: *psychologie*). In *sfeer* klinkt sf- al gauw als zw-: *zweer*. Ontleningen c.q. vormingen met anlautend pt, kt, tm, tn (in het Grieks niet ongewoon) komen niet voor; de eerstgenoemde maakt wél deel uit van de naam Ptolemaeus. Werden c.q. worden deze clusters vermeden? De cluster gn-, in bijv. *gnosis*, is in het Nederlands niet helemaal uitgesloten: vgl. *gnuiven*, dialectisch (westfries) *gnorren*. De clusters χl en χr (*chloor*, *chrisma*) zijn gezien de neiging van anlautende γ om stemloos te worden, nauwelijks vreemd te noemen. De vlaamse uitspraak is echter *kloor* en *krisma*.

39.3. Ontlening uit het Frans

1. Overgenomen consonanten konden onveranderd blijven: p in *page* (*page*), b in *bazuin* (*ofra. buisine*); f in *fatsoen* (*façon*); v in *vakantie* (*vacances*); t in *tante* (*id.*); d in *dame* (*dame*); s in *somber* (*sombre*); z <s> in *adviseur* (vgl. *aviser*); k in kaart (*carte*); n in *nummer* (*nombre*); m in *matras* (*ofra. martras*, *nfra. matelas*); r in *ras* (*race*); l in *lamp* (*lampe*).
2. Er vond klankaanpassing plaats: sk > sχ in *scabreus* (zie par. 1 onder punt 3); skl- > sl- in *sluis* (zie ook hieronder); s > z in *conversatie* (*conversation*) maar in Vlaanderen met s; ś > s in *mars* (*fra. marche*) maar in Vlaanderen met ś; ś > sj (substandaard) in *champignon* (*id.*) maar ook > s in *chagrin* > noordnl. *saggerijn* (zuidndl. *śagrijn*), ź > zj (*id.*) in *regiment* (zuidndl. met γ); -žə > -zi in holl. *garazie* (*garage*); v > f (bijv.) in *braaf* (*brave*; door Auslautverscherping); ě > ā (bijv.) in *lantaarn* (*lanterne*; invloed van volgende r). Bij latere ontleningen vond vaak geen aanpassing plaats vooral wanneer ze tot formele taal of de hogere klasse beperkt bleven: *eskader*, *sclerose* (uit eng. *sclerosis* met verfranste vorm; oorspronkelijk grieks), *en marche*, *en famille*. Er kan soms ook, zoals bij *beschuit*, sprake zijn van meegaan in een klankwet (sk > sχ).
3. Er vond aanpassing op basis van de spelling plaats: g- > γ- in *garage*; ź > γ- in *generaal* (*general*), *geniaal* (*génial* maar eerder uit het Duits met g > γ) maar niet in *genie* (*génie*); ž- > j- in *japon* (*fra. jupon*); l' of ouder lj > l in *falen* of *feilen* (*fra. faillir*). N.B. Uit het noordnederlandse voetbalwoord *goal* (aan het Engels ontleend) blijkt dat g op het gehoor eerder door k dan door γ vervangen wordt: *kool!* De uitspraak in Vlaanderen is *gool* met γ.
4. De ontlening vond plaats uit een noordfrans dialect (Waals, Picardisch): *appetijt* met bewaarde slot-t (stfra. *appetit* zonder -t); *kasteel* met -k (stfra. *château*); *wambuis* met w (stfra. *gambais* met g < w; het woord is oorspronkelijk germaans).
5. In bepaalde gevallen vond latinisering plaats: *juridisch* niet met ź maar met j (*juridique*, lat. *jūridicus*); *politie* of (*felic*)*atie* niet met s maar met ts (*police*, lat. *polītīa*; -ation, lat. -atio) (de uitspraak met s is in zuidelijke regionen nog heel gebruikelijk, trouwens ook in noordelijk

substandaard Nederlands: vgl. vormen als *pālisie* en *plisie*); *instituut* met -t (*institut*, zonder -t uitgesproken; lat. *institutum*); *kwartier* niet met k- maar met kw- (fra. *quartier*, lat. *quartus* ‘vierde’ – ook waalse herkomst kan in het spel zijn); *familie* niet met lj of l’ maar met li(a) (*famille*, lat. *familia*); *adviseur* met d (*aviser*, lat. *ad visum*). N.B. De latinisering vond plaats volgens de in kerk of onderwijs gebruikte uitspraak, die niet altijd overeenkwam met de authentiek (klassiek) latijnse. Zo kan de uitspraak *politsie* of *feliciteit* met ts verklaard worden uit de katholieke (italiaanse) manier om het Latijn uitspreken (zie par. 1).

6. Voor bepaalde gevallen moeten we rekening houden met latere veranderingen in het Frans: verdwijnen van de s in *fête* (*feest*), of in *abus* (*abuis*); verdwijnen van de p in *champ* (*kamp*); overgang van ěs- in ē in *écluse* uit ofra. *esclusa* < later latijn *exclusa* (*sluis*; zie ook onder punt 7); overgang van ts in s in *façon* (*fatsoen*); overgang van ān in ā in *rang* (*rang*); overgang van -ier in -jē met verdwijnen van de r (vgl. *thesaurier*). Een vorm waarin de s eveneens in het Frans is verdwenen is *abrikoos*; dit gaat terug op de franse pluralis *abricots* (die dus als singularis is gereïnterpreteerd. Het betreffende woord gaat overigens uiteindelijk via het Arabisch en het Grieks op lat. *praecocium* bij *praecox* ‘vroegrijp’.).

7. Voor andere gevallen moeten we rekening houden met veranderingen in het Nederlands: *fielt* (*vil*) met emotioneel verscherpte f (zie 36.4.1) en paragogische t (zie 36.11); f > v in *vranc* (*franc*) mogelijk onder invloed van *vrij*: vgl. *vranc en vrij*; *gaanderij* met epenthetische d en met volksetymologie naar *gaan* uit fra. *galerie*; *gordijn* met γ mogelijk door volksetymologie naar (*om*)*gorden* en met overgang van t in d (ofra. *cortine*); *lommer* door metanalyse en overgang van mb in mm (36.6.1) uit fra *l’ombre* ‘de schaduw’ (vgl. ook *lommerd* uit fra. *lombard* ‘geldhandelaar’ < ital. *lombardo* ‘uit Lombardije’); *matroos* met vervanging van r door l (fra. *matelots*); *sluis* met verlies van ě in de eerste zwak geaccentueerde syllabe (zie hierboven); *stroop* met reductie van de eerste syllabe en epenthetische t uit *siroop* (ofra. *siróp*; *siroop* is een latere ontlening); *tenger* via *tengder* met gevelariseerde nd (zie 37.6) en metathesis van rə tot ər uit fra. *tendre* (nog niet met ā-uitspraak; lat. *tener*).

8. Er zijn ook gevallen waarvoor een aantal verklaringen na elkaar nodig zijn. Een voorbeeld is de gepalataliseerde (“gemouilleerde”) l’ bijv. in fra. *medaille*. Deze gaat terug op een oudere combinatie van l plus j. De nu standaard geworden uitspraak met lj in bijv. *medalje* kan daarop teruggaan; in het Middelnederlands vinden we hiervoor de spelling <lg>: *bataelge* (fra. *bataille*). De lje-uitspraak kon aangepast worden tot -ie: *medallie*. Het woord nam later de nieuwe franse uitspraak over: *medal’e* (herverfransing); mogelijk kan ook deze vorm (vgl. *garazie*) weer aangepast worden tot *medallie*. Vergelijk in dit verband bijv. ook het oude *balie* (opgenomen in de standaardtaal) uit ofra. *baille* ‘slagboom’. In een woord als *miljoen* (fra. *million*) is de nieuwe uitspraak niet overgenomen, misschien omdat dit woord al te zeer was ingeburgerd.

39.4. Ontlening uit het Duits en het Engels

Bij de ontleningen uit het Duits treft ons over het algemeen een sterke vernederlandsing die mogelijk is doordat de beide talen nauw met elkaar verwant zijn. In een geval als *slotwoord* (du. *Schlusswort*) is er geen sprake van klanksubstitutie, śl > sl, s > t enz.; er is sprake van een leenvertaling: *Schluss* > *slot*, *Wort* > *woord*. Voor het overige zijn er ook weinig duitse klanken, in casu consonanten, die voor de nederlandstalige problematisch zijn. Afwijkend zijn de affricaten pf en ts; die worden dan ook aangepast in bijv. *afdampen* (*abdampfen*) ‘droog stomen’,

sidderen (*zittern*). Opvallend is dat ze niet of nauwelijks onaangepast blijven; een zeldzame uitzondering is *tsarina* (voor zover ook hier geen aanpassing tot *sarina* plaatsvindt). Misschien geldt hetzelfde voor het uit of via het Duits ontleende *zigeuner* (met s- uitgesproken). Afgezien van de groningers zullen nederlandstaligen ook anlautend p, t en k (en dat geldt ook voor leenwoorden uit het Engels) zonder aspiratie uitspreken.

Bij het Engels geven vooral de niet-stridente (postdentale) fricatieven β en δ problemen; nederlandstaligen kunnen die door s of t resp. door z of d vervangen. Opmerkelijk is dat ze maar in weinig engelse leenwoorden voorkomen; een uitzondering is *thriller* dat ongetwijfeld vaak als *triller* zal worden uitgesproken. Ook de engelse palatalen tsj en dzj kunnen problemen geven: *check* wordt als *sjek* uitgesproken, *jeans* als *zjiens* (als het onder invloed van de spelling geen *jiens* wordt). Noordndl. *sjek* kan ook, met nederlandse Auslautverscherping, eng. *shag* vertegenwoordigen.

Aantekeningen

Dit hoofdstuk is voor een belangrijk deel gebaseerd op Van der Meer 1927 en Royen 1934. Zie o.a. voor de neoklassieke vormingen ook Van der Sijs 1996. Zie kaart 146 in de FAND voor *trein* met η op het eind in West-Vlaanderen; het woord komt uit het Frans (*train*) maar heeft de betekenis 'voertuig op het spoor' aan het Engels te danken. Zie verder de aantekeningen bij hoofdstuk 35.

DE ONTWIKKELINGEN PER PERIODE

OVERZICHTSCHEMA'S

TOELICHTING BIJ DE OVERZICHTSCHEMA'S

De hierachter afgedrukte totaalschema's geven de hoofdlijnen van de ontwikkeling weer van het Pregermaans naar de standaardtaal. Typisch ingweoonse ontwikkelingen zijn verwaarloosd evenals typisch oostelijke als de secundaire i-Umlaut van lange vocalen en diftongen. De schema's zijn overgenomen uit de eerste uitgave van dit boek (1977). Dat betekent dat bij het vocalen-schema een paar correcties nodig zijn, namelijk:

lees voor Oeride. (Oerindoëuropees) Pregerm. (Pregermaans – vgl. 8.5)

lees voor Ogm. (Oergermaans) Pgm. (Protogermaans)

lees voor \tilde{a} (ə) \tilde{o} (bovenste rij) \tilde{a} \tilde{o}

lees voor $[\text{œ}]$ liever $[\text{ø}]$

Verdere toelichtingen bij het vocalen-schema:

- 1 = a-Umlaut (waardoor mogelijk ook $\tilde{ä}$ en $\tilde{ö}$ ontstaan zijn)
 - 2 = Umlaut door een i of j, mogelijk ook u in volgende syllabe
 - 3 = latere Umlaut door een i of j in volgende syllabe (i-Umlaut)
 - 4 = ontwikkeling o.a. tot waarschijnlijk lichte diftongen (\hat{e} , \hat{o})
 - 5 = één graad geslotener worden van de eerste component
 - 6 = spontane palatalisatie
 - 7 = rekking in open syllabe met hoofdaccent (OSL)
 - 8 = door reductie van tweede component ontstaan van lichte diftong
 - 9 = ontstaan van positionele variant (zie 28.3)
 - 10 = in eerste instantie ontstaan van lichte diftongen (zie 27.6.1)
 - 11 = ontstaan van monoftong uit lichte diftong
 - 12 = in tweede instantie ontstaan van duidelijke diftongen
 - 13 = vóór r
- = “binnenlandse” lijnen

Correcties en toelichtingen bij de consonanten-schema's:

lees voor b , d en g resp. β , δ en γ

- 1 = Germaanse Klankverschuiving
- 2 = Wet van Verner
- 3 = occlusief worden in bepaalde posities
- 4 = jod-geminatie
- 5 = rhotacisme
- 6 = stemhebbend worden in bepaalde posities
- 7a = eerste Auslautverscherping
- 7b = tweede Auslautverscherping >

8 = occlusief worden van de dentale fricatieven Þ en ð

9 = geminatenverkorting

10 = laryngalisering in bepaalde posities: ggm. $\chi > h$ in Anlaut vóór vocaal, owgm. $\chi > h$ tussen vocalen en na l en r, $\chi^u > h$ tussen vocalen, onl. $\chi w > h$ in de Anlaut vóór geronde vocaal²

11 = verlies van het labiale element: ggm. $\gamma^u > \gamma$ in bepaalde posities, owgm. $\chi^u > \chi$ in de Auslaut, $k^u > k$ behalve in de Anlaut, $\chi^u > h$ tussen vocalen, $g^u > g$; onl. $\chi w > h$ in Anlaut vóór geronde vocaal

12 = verlies van het velaire element: ggm. $\gamma^u > w$ in bepaalde posities, onl. $\chi w > w$ in Anlaut vóór niet geronde vocaal

13 = procope in de gevallen χl -, χr -, χn - (met voorafgaande laryngalisering)

14 = syncope in de Inlaut

15a = in de Anlautsposties

15b = in overige posities

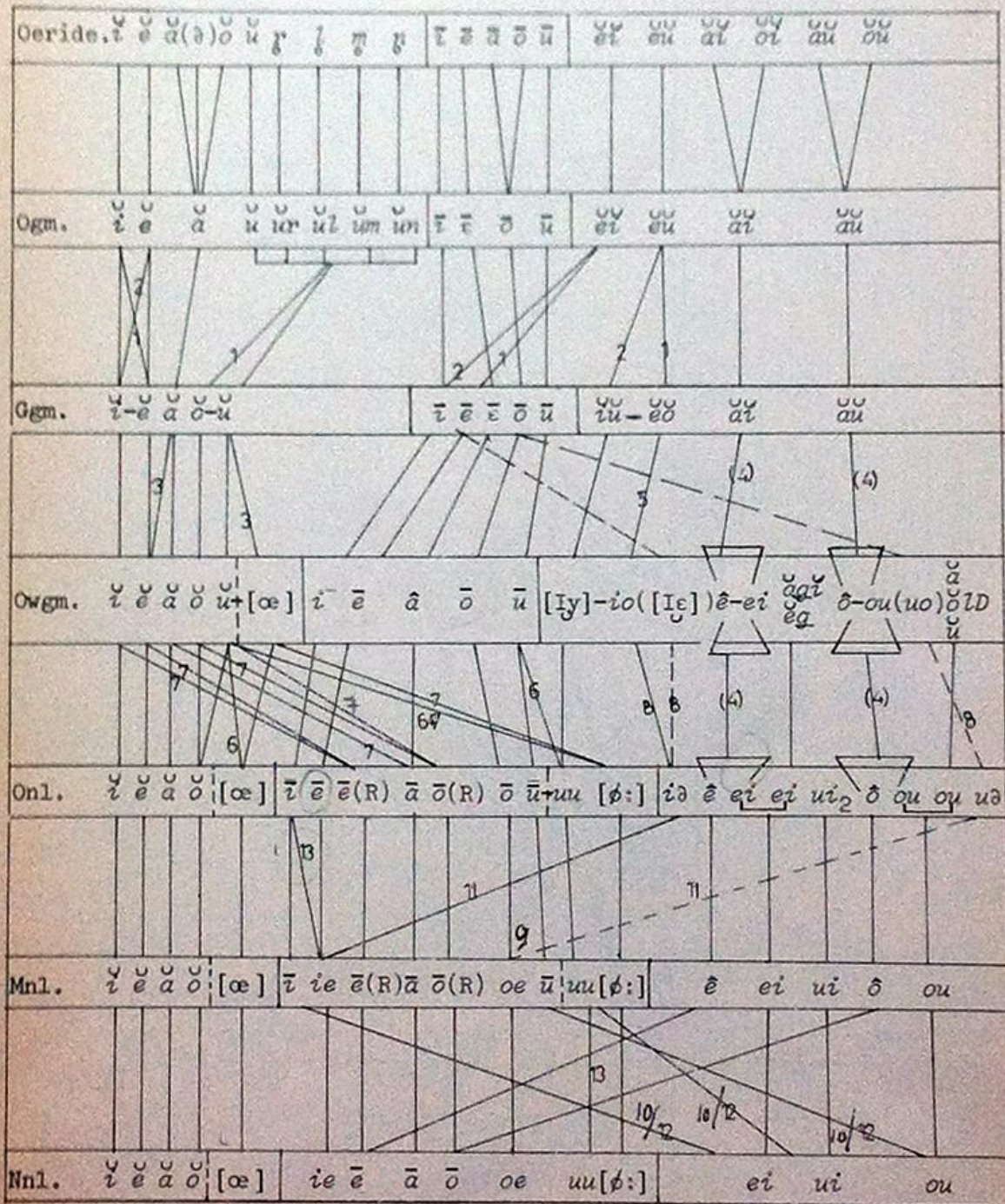
16 = het geval *coninghe*

17 = fricativisering

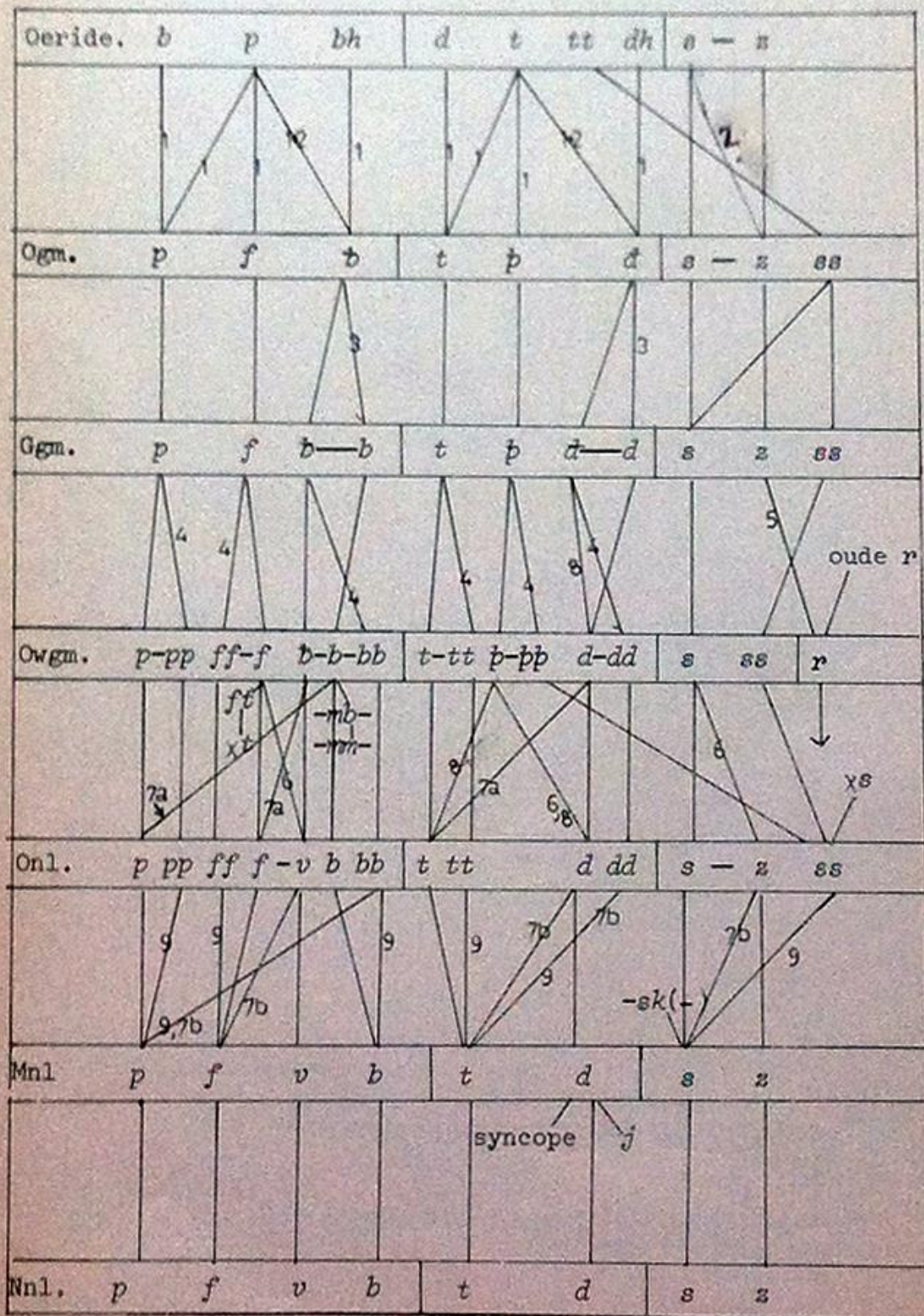
N.B. De nummering van de schema's is die van de eerste uitgave.

² Mogelijk is reeds in het Oudwestgermaans laryngalisering opgetreden van χw - tot hw - en van χl -, χr -, χn - tot hl -, hr -, hn -.

DE VOCALen IN GEACCENTUEERDE SYLLABE. VEREENVOUDIGD SCHEMA XXa

DE OBSTRUENTEN (labialen en dentalen). SCHEMA XXIII

DE OBSTRUENTEN (velairen, labiovelairen) + LARYNGAAL. SCHEMA XXIV

Geride.	\hat{g} g	g^u	\hat{k} k	k^u	\hat{gh} gh	g^uh
Ogm.	k	k^u	x	x^u	g	g^u
Ggm.	k	k^u	$x - h$	x^u	$g - g$	g^u w
Owgm.	$k - kk$	$k+w$	$x-xx-h$	xw	$g - g - gg$	w x^s
Onl.	k kk	x xx	h	$g - g$ gg	w ss	sk
Mnl.	k	x h	g	w s	$s+x$	
Nnl.	k	x h	g	w s	$s+x$	

Diagram details and annotations:

- Geride. to Ogm.:** Diagonal lines with numbers 1 and 12 connect the top row to the second row.
- Ogm. to Ggm.:** Diagonal lines with numbers 3, 11, and 12 connect the second row to the third row.
- Ggm. to Owgm.:** Diagonal lines with numbers 4, 11, 10, 13, 11+10, 11, and 4 connect the third row to the fourth row.
- Owgm. to Onl.:** Diagonal lines with numbers 13, 11+10, 7a, 14, and 2 connect the fourth row to the fifth row.
- Onl. to Mnl.:** Diagonal lines with numbers 9, 9, 6, 9+17, 15b, and 15a connect the fifth row to the sixth row.
- Mnl. to Nnl.:** A diagonal line with number 7b connects the sixth row to the seventh row.
- Annotations:**
 - procope* (near 13)
 - f(t)* (near 11+10)
 - syncope* (near 14)
 - oude w* (near 12 in Ogm. to Ggm.)
 - verdwijnt door assimilatie* (near 6)

40. HET PROTOGERMAANS EN GEMEENGERMAANS

(1. Prosodie, 2. De sonoranten (2.1. De sonoranten in het Protogermaans, 2.2. De sonoranten in het Gemeengermaans (2.2.1. Het vocaalsysteem, 2.2.2. De korte vocalen, 2.2.3. Halfvocalen, liquidae en nasalen)), 3. De consonanten (3.1. De consonanten in het Protogermaans, 3.2. De consonanten in het Gemeengermaans))

40.1. Prosodie

Voor het Protogermaans nemen we nog de oude, ook voor het Proto-indo-europees geldende “vrije” accentuatie aan. In het begin van het Gemeengermaans heeft dan de accentverschuiving plaatsgevonden waarbij het accent steeds op de eerste syllabe kwam te liggen. Overigens is het niet (geheel) juist om dit zo te formuleren; in feite moet de formulering zijn dat we het Gemeengermaans met de accentverschuiving laten beginnen. De accentverschuiving gebruiken we dus om de beide perioden van het oude Germaans tegenover elkaar af te bakenen. Deze verschuiving is natuurlijk niet van vandaag op gisteren gebeurd: het proces zal, in talig en sociaal opzicht, enige tijd in beslag genomen hebben. Zoals (o.a.) in hoofdstuk 17 aan de orde is geweest, heeft ze voor de zwak geaccentueerde syllaben, en indirect voor de sterk geaccentueerde, grote gevolgen gehad.

40.2. De sonoranten

40.2.1. De sonoranten in het Protogermaans

Voor het Protogermaans kunnen we het hieronder staande vocaalsysteem aannemen.

SCHEMA 26: *het protogermaanse vocaalsysteem*

	kort	kort	lang	lang
	vóór	achter	vóór	achter
gesloten	ī	ū	ī	ū
half open	ē [ɛ]		ē	
open		ā		āā

De ā wordt gewoonlijk als ǣ genoteerd en de lange ā als ō maar omdat de eerste klank ontstaan is door samenvall van (pregermaans) ǣ en ǫ en de tweede door samenvall van (pregermaans) ā en ō, kunnen we respectievelijk een ietwat gesloten ǣ en een nogal open ō aannemen, beide in het schema als open genoteerd tegenover ē en ē̄ (pie. ē) als half open. Op systematische gronden zouden we de reeksen ‘half open’ en ‘open’ kunnen samennemen maar met het oog op de latere ontwikkelingen is dat minder gewenst: we zien in het Gemeengermaans wél ī en ē in elkaar overgaan maar niet ū en ā, d.w.z. de uit ū ontstane ǫ valt niet met de ā samen. Evenals ī en ū moeten ook ī en ū echt gesloten geweest zijn, dus geen [i] of [ɔ] maar [i] of [u]. Ze waren echter nog geen zelfstandige vocaalfonemen maar zoals in het Proto-indo-europees varianten van de halfvocalen /j/ en /w/; i/j en u/w behoorden evenals de liquidae en de nasalen (zie beneden) in het Proto-indo-europees tot de groep van de resonanten met een consonantische en vocalische variant. De j kwam (overigens niet vaak) als beginklank voor: vgl. pie. *jugom (lat. *jugum*) ‘juk’, zo ook (wél vaak) de w: vgl. pie. *weid- ‘zien, weten’ (lat. *vidēre*, ndl. *weten*). Voor de proto-indo-europese basis zie verder 8.4. De ū krijgt in het Pre- of Protogermaans versterking door de verandering van sonantische liquida of nasaal in ū plus liquida of nasaal. De

liquidae en nasalen zijn als gevolg daarvan niet meer als resonanten te beschouwen, omdat ze nu altijd consonantisch zijn. Voor pie. ē is een nogal open representant, nl. ē aangenomen; er is symmetrie tussen kort en lang. Zo'n tamelijk open uitspraak is echter voor dit stadium nog niet zeker maar op systematische gronden wel waarschijnlijk.

Vóór de samenvall van ā en ǫ en van ā en ǫ moet het (pregermaanse) systeem er als volgt uitgezien hebben:

SCHEMA 26a: *het pregermaanse vocaalsysteem*

	Kort	kort	lang	lang
	Vóór	achter	achter	achter
gesloten	ĩ	ũ	ī	ū
half open	ě	ǫ	ē	ō
open		ǣ		ā

40.2.2. De sonoranten in het Gemeengermaans

40.2.2.1. Het vocaalsysteem

SCHEMA 27: *het gemeengermaanse vocaalsysteem*

	kort	kort	kort	lang	lang
	vóór	midden	achter	vóór	achter
gesloten	ĩ		ũ	ī	ū
half gesl.				ē	
half open	ě		ǫ /ũ/		ō
open		ǣ		ā	

// geeft foneemwaarde aan, zo geeft ǫ /ũ/ aan dat ǫ, fonetisch ó of ò, als een variant van het foneem ũ kan worden beschouwd (voor de systematiek zouden half gesloten en half open samengenomen kunnen worden)

40.2.2.2. De korte vocalen

In het Gemeengermaans vinden belangrijke veranderingen bij de korte vocalen plaats: ě wordt ĭ vóór i, j, evt. ook vóór u in volgende syllabe of vóór nasaal plus consonant (evt. lange nasaal); ĭ wordt ě (vooral) vóór a in volgende syllabe maar niet bij j of (in principe: er is geen voorbeeld bekend, zie 19.3) bij nasaal plus consonant; ũ wordt ǫ onder dezelfde condities. De beide laatstgenoemde veranderingen kunnen dus samengenomen worden:

ĩ, ũ [gesloten, -lang] > ě, ǫ [half open] // – [-j; NC/NN] a enz. [-gesloten].

De eerste verandering vindt alleen bij de ě plaats:

ě [half open, -lang, (-achter)] > ĭ [gesloten] // – i, j (u) [gesloten]/NC/NN
(-achter is als redundant feature tussen ronde haakjes geplaatst)

Aan de voorzijde gaan ě en ĭ in de richting van allofonen van één foneem: ĭ vóór i, j, evt. u en vóór NC/NN, ě in de overige gevallen. In monosyllaba, als er dus geen vocaal en evenmin

NC/NN volgde, waren echter zowel *ě* als *ī* mogelijk: vgl. bijvoorbeeld *nem (got. *nim*) imper.sg. bij *neman ‘nemen’ en *sik ‘zich’ (pron.refl.). Bovendien is de a-Umlaut van *ī* tot *ě* niet uitzonderingsloos verlopen; de opvatting is zelfs verdedigd dat de verklaring daarvoor is dat op die manier samenvallend werd voorkomen (vgl. 19.3). De overgang van *ě* in *ī* ontbrak overigens in oudengelse dialecten vóór u; vóór u konden daarin dus zowel *ě* als *ī* voorkomen: *seodu* ‘zede’ (osa. *sidu*) – *ridon* (<*ridun) ‘zij reden’ (osa. *riδun*, *riδon*). We doen er al met al het beste aan *ě* en *ī* als afzonderlijke fonemen op te vatten, met wél in veel gevallen neutralisatie en een geringe functionele belasting van de oppositie³. In paradigmata konden ze alterneren: vgl. bijv. *werpan (inf.) ‘werpen’ – *wirpiþ (3e pers.sg.pres.).

Aan de achterzijde zijn *ō* en *ū* zonder twijfel varianten van één foneem geweest: *ū* vóór i, j, u en vóór NC/NN, *ō* in de overige gevallen. In een formule:

ū/ō [-open, -lang, -vóór] = vóór i, j, u en vóór NC/NN gesloten, verder half open.

Ook *ō* en *ū* konden alterneren: *buðun (3e pers.pl. pret.indic.) – *boðan (part.pret.) bij *bioðan ‘bieden’.

Als we de gemeengermaanse Umlaut samenvatten en geen rekening houden met evt. monosyllaba en met uitzonderingen (die dus vooral bij de a-Umlaut van *ī* tot *ě* voorkomen), dan kunnen we, misschien niet als regel maar wel als trend, met behulp van de *elsewhere-conditie* het volgende formuleren: een niet-open korte vocaal verschijnt als half open vóór niet-gesloten vocaal in volgende syllabe tenzij daarin ook een j voorkomt en tenzij bij nasaal plus consonant (of lange nasaal); in de overige gevallen (*elsewhere*, vandaar de term van de genoemde conditie) verschijnt hij als gesloten. In twee formules:

ī/ě - *ū* [niet open] = *ě* - *ō* [half open] // – [-j/NC/NN] *ǣ* enz. [-gesloten]

elders: *ī/ě* - *ū* [niet open] = *ī* - *ū* [gesloten]

Zoals we in de hoofdstukken 21 t/m 23 gezien hebben, kunnen *ǣ*, *ǣū*, *ěī*, *ěū* het beste als combinaties van twee vocaalfonemen worden opgevat. Latere ontwikkelingen laten zien dat *ū* en *ī* soortgelijke veranderingen ondergaan als *ū* en *ī* in ander verband; hetzelfde geldt voor *ě* en *ǣ* (vgl. in dit verband ook de verandering van pregerm. *ō* in *ǣ* die ook plaatsvindt in combinatie met volgende i of u). De boven genoemde veranderingen nemen ook voor de elementen van die combinaties aan: > *ǣ*, *ǣō*, *ě*, *ěō*; de *ě* levert *ē* op (de zogenaamde *e*₂) terwijl *ěī* wordt *ī*. Nasaal plus consonant speelt nu echter geen rol: een lange wortel met twee consonanten na twee vocalen is niet erg waarschijnlijk. Ook nu kunnen alternanties genoemd worden (steeds wordt eerst de infinitief gegeven, daarna de 3^e pers.sg.pres.ind.): *χaetan ‘heten’ – *χaitiþ; *χlaopan ‘lopen’ – *χlaupiþ; *stēγan ‘stijgen’ – *stīγiþ; *beoðan ‘bieden’ – *beodiþ. De alternantie bij *stēγan kan al vroeg in het Gemeengermaans verdwenen zijn; men vindt er in de oudgermaanse talen geen sporen van terug. De oorzaak hiervan kan zijn dat ze, immers van lange vocalen, geïsoleerd raakte van de andere waarbij korte vocalen afwisselden. Bij laatstgenoemde alternanties kunnen de conditioneringen zich later wijzigen; zie hiervoor het volgende hoofdstuk.

Door de ontwikkelingen bij de korte vocalen is er een (gesloten) *ē* bij gekomen; verder heeft de *ī* versterking gekregen. Belangrijk voor het systeem is dat de *ē* niet samenvalt met de representant van pie. *ē*. Voor deze representant hebben we zoals in het schema (en ook al in het pgm. schema) is aangegeven, een open uitspraak aangenomen: *ǣ* (maar *ē* is een alternatief). Het is mogelijk dat deze open uitspraak een reactie op de nieuwe *ē* was: samenvallend werd door push chain vermeden. In het latere Oudwestgermaans, althans in het niet-ingweoonse deel ervan, ontstond uiteindelijk een *ā*. Een genasaleerde *ā* (fonologisch nog /ǣn/) kan in geval van Ersatzdehnung vóór χ worden

aangenomen, zo ook genasaleerde \bar{i} en \bar{u} (fonologisch resp. / $\bar{i}n$ / en / $\bar{u}n$ /). Tegenover $\bar{\epsilon}$ nemen we aan de achterzijde $\bar{\sigma}$ aan, uit pgm. $\text{\AA}\text{\AA}$, dus iets geslotener, mogelijk als reactie op de ontwikkeling naar $\bar{\text{\text{A}}}$.

In het vocaalsysteem hebben we vier openingsgraden onderscheiden. Op systematische gronden zouden er drie kunnen worden aangenomen, gesloten, half open subs. gesloten, open.

40.2.2.3. Halfvocalen, liquidae en nasalen

Het Protogermaans kende (vgl. par. 2.1 dit hoofdstuk) de halfvocalen j en w , de liquidae l en r en de nasalen m en n . Van de n kwam als combinatorische variant de velair η voor. De halfvocalen j en w kunnen we ten opzichte van \bar{i} en \bar{u} nu wel als aparte fonemen beschouwen.

Voor de aanname dat j en w intussen aparte consonantfonemen zijn geworden (en \bar{i} en \bar{u} aparte vocaalfonemen), is het volgende argument aan te voeren. De proto-indo-europese driedeling in vocalen, resonanten en obstruenten heeft een belangrijke deuk opgelopen door de protogermaanse overgang van de sonantische liquidae en nasalen in \bar{u} plus liquida of nasaal en de gemeengermaanse overgang van \bar{e} in \bar{i} vóór NC of NN. Hierdoor zijn \bar{i} 's en \bar{u} 's ontstaan die met onmiskenbare vocaalfonemen opponeren, bijvoorbeeld in het paradigma van 'binden': *bind- (pres.) – *band- (pret.indic.sg.) – *bund (verdere pret.vormen en part.pret.). Een echte oppositie is niet te vinden maar dat geldt ook voor het moderne Nederlands waarin we \bar{i} (vocaal) en j (consonant), en ook \bar{u} en w toch wel als duidelijk andere fonemen ervaren.

40.3. De consonanten

40.3.1. De consonanten in het Protogermaans

Het protogermaanse consonantsysteem ziet er volgens traditie als volgt uit:

SCHEMA 28: de consonanten in het Protogermaans

		labiaal	dentaal	strident dentaal	palataal	velair	labiovelair
-stem	fricatief	f^1)	β	$s - ss$		χ	χ^u
-stem	occlusief	$p - pp$	$t - tt$			$k - kk$	k^u
+stem	fricatief	β	δ	$z /s/$		γ	γ^u
nasaal		$m - mm$	$n - nn$			$\eta /n/$	
liquida			$l - ll - r - rr$				
halfvoc.		w			j		

¹) De f kan als fonetische waarde 'bilabiaal': $[\phi]$, gehad hebben; bilabiaal was ook de stemhebbende labiale fricatief: β , die later v wordt; de w is zeker nog heel lang bilabiaal geweest. De l en de r zijn als dentalen geklassificeerd, de r dus als tongpunt- r maar het is niet zeker dat hij dat altijd geweest is. We zullen deze mogelijke klankwaarden verder niet vermelden.

De obstruenten laten de resultaten van de Germaanse Klankverschuiving zien. De z was in het Protogermaans vóór de Wet van Verner net als in het Proto-indo-europees een variant van het foneem $/s/$: z kwam slechts voor in de positie vóór stemhebbende obstruent, bijv. in pgm. *miz δ - (ggm. *mezd- 'loon', got. *mizdo*) < pie. *mizdh-, vgl. gr. *misthos*. Na de Wet van Verner bleef de

z een variant maar de positie waarin hij voorkwam, was aanmerkelijk verruimd, namelijk ook tot ‘in stemhebbende omgeving behalve wanneer het hoofdaccent onmiddellijk voorafging’. Door de Wet van Verner werd ook de oppositie stemloze fricatief (uit pie. p enz.) – stemhebbende fricatief (oorspronkelijk uit pie. bh enz.) in de “Verner”-positie geneutraliseerd doordat daarin alleen nog maar stemhebbende fricatief kon optreden. De door genoemde wet ontstane alternanties, bijv. s – z in *wesan ‘wezen, zijn’ – *wezan (part.pret.), waren fonologisch bepaald, dus nog niet “grammatisch”. Mogelijk is de articulatie van de χ (ook in χ^u) gezien de latere ontwikkeling (> h) postvelair (uvulair?) geweest. Zie in dit verband ook, voor de gotische <h>, 5.3.6.3. Geminaten kwamen oorspronkelijk niet voor (tenzij in substraatwoorden). Binnen het Germaans ontstaan ze door de Wet van Kluge of door assimilatie: pp, tt, kk, mm, nn, ll, rr. Aan de geminaten moet aparte foneemwaarde worden toegekend: vgl. *rennan- ‘stromen’ (ggm. *rinnan) met *hinan ‘henen’ en *likkōn ‘likken’ met *wikō subst. ‘week’. Vergelijk (uit later tijd) got. *ina* ‘hem’ tegenover *inna* ‘naar binnen’.

Hierboven is de traditionele voorstelling van zaken aangehouden: het Protogermaans had stemhebbende fricatieven die later occlusieven kunnen worden. In de alternatieve voorstelling gaat men uit van occlusieven, die overigens eerder lenis dan stemhebbend waren (uit pie. ph enz.). Zie 36.2. In plaats van p enz. wordt in de glottale visie (36.2) ^hp, met preglottalisatie uit eveneens pie ^hp aangenomen. Verder laat men de Wet van Verner vóór de Germaanse Klankverschuiving werken. Deze werkt dan behalve op de s op de nog niet tot fricatief geworden stemloze (fortis) obstruenten (p enz.) waardoor (afgezien van de z) lenis obstruenten ontstaan die samenvallen met de lenis obstruenten (uit pie. ph) die er al waren. Dat betekent ook in dit geval neutralisatie van een oppositie doordat in de “Verner”-positie geen fortis obstruenten (later stemloze fricatieven) maar alleen lenis obstruenten (later ook wel fricatieven) inclusief z konden optreden. De geminaten hebben we als aparte fonemen opgevat; ze kunnen ook als combinaties van twee consonantfonemen worden begrepen.

In distributioneel opzicht valt verder nog op te merken dat door klankwettige uitzonderingen op de Germaanse Klankverschuiving na s van de obstruenten alleen de stemloze occlusief kan voorkomen: sp, st, sk, en na f en χ van de obstruenten alleen een t: ft, χt. (De pie. p en k waarop resp. f en χ teruggaan, kunnen door assimilatie ontstaan zijn: p uit b of bh, k uit g of gh.) Alternanties van ft of χt met p of k vinden we terug bij *brui-loft* (mnl. *bru-locht*) – *lopen* en *zoeken* – *zocht* (zie verder 36.1.3).

40.3.2. De consonanten in het Gemeengermaans

SCHEMA 29 (ten dele herhaling van 22a): de obstruenten in het Gemeengermaans

		labiaal	dentaal	strident dentaal	palataal	velair	labiovelair
-stem	fricatief	f	þ	s - ss		χ	χ ^u
-stem	occlusief	p - pp	t - tt	-		k -kk	k ^u
+stem	fricatief	β	ð	z /s/		γ	γ ^u
+stem	occlusief	b /β/	d /ð/	-		g /γ/	g ^u /γ ^u /
nasaal		m - mm	n - nn	-		ŋ /n/	-
liquida		l	r - rr	-		-	-
halfvocaal		w			j		

Voor de l, de r, de velaire nasaal, de halfvocalen en de χ zie de vorige paragraaf.

Na de accentverschuiving (die zich na de Wet van Verner voltrekt) was het optreden van s en z voornamelijk morfologisch (“grammatisch”) bepaald, bijvoorbeeld in de eerste en tweede categorie van het sterke werkwoord s, in de derde en vierde z. We moeten s en z dan als aparte fonemen beschouwen; voor een mogelijke oppositie vergelijk *wesan- (‘wezen’, infinitief) – *wēzan- (part.pret.; pgm. *wesān-). Dat vóór stemhebbende obstruent alleen z optreedt (het geval *mezd- ‘loon’, got. *mizdo*), is nu een geval van neutralisatie van oppositie. Dat er nu echt sprake is van “grammatische” wisseling, geldt ook voor de labialen, dentalen, velairen en labiovelairen. Door de Wet van Verner werd, zoals we in het vorige hoofdstuk gezien hebben, de oppositie stemloze fricatief – stemhebbende fricatief geneutraliseerd doordat in de “Verner”-positie alleen nog maar stemhebbende fricatief kon optreden. Door de accentverschuiving wordt deze neutralisatie weer opgeheven. Vergelijk *līpan (‘gaan, lijden’, infinitief) – *liðan (part.pret.; pgm. *liðan). Bij de stemhebbende obstruenten, uit stemhebbende fricatieven in het Protogermaans, gaat het telkens om één foneem met een fricatieve en occlusieve variant. De conditionering kan per articulatieplaats verschillend geweest zijn. In het schema zijn de occlusieven als varianten van de fricatieven opgevat maar men kan dat ook andersom zien. Het is mogelijk om als positionele variant van het / χ /-foneem in de Anlaut vóór vocaal reeds h aan te nemen. Hiervoor zou een extra kolom ‘laryngaal’ nodig zijn.

Voor de glottale voorstelling van zaken zie men de vorige paragraaf. De daarin geïmpliceerde neutralisatie van oppositie als gevolg van de naar voren gehaalde Wet van Verner wordt ook bij deze visie door de accentverschuiving te niet gedaan: *pie. *leitōn- – *litōn- > pregerm. *leitān – *litān > *leitān – *litān (Verner betreft occlusief) > pgm. *leiþan – *liðan (GK) > *līþan – *liðan, zonder verwachte a-Umlaut (accentverschuiving) (mnl. *liden* – *leden*, nnl. *geleden*).

41. HET GOTISCH BINNEN HET GERMAANS

(1. De vocalen, 2. De consonanten)

41.1. De vocalen

Het gotische vocaalsysteem kan als volgt worden opgesteld:

SCHEMA 30 (conform schema 3a): *systeem gotische vocalen*

	kort/vóór	kort/midden	kort/achter	lang/vóór	lang/midden	lang/achter
gesloten	ī <i>		ū <u>	ī <ei>	[i:] <iu>	ū <u>
half gesloten				ē <e>		ō <o>
half open	ē <ai> /i/		o <au> /u/	ē <ai>		ō <au>
open		ǣ <a>			ā <a>	

In het systeem zijn vier openingsgraden aangenomen. Op systematische gronden zouden dat er ook drie kunnen zijn waarbij we ‘half open’ en ‘open’ samen nemen.

In de hoofdstukken 19 en 20 zijn we er primair van uitgegaan dat we wat betreft ī en ē en wat betreft ū en ō het Gotisch uit het Gemeengermaans kunnen afleiden. In de genoemde hoofdstukken zijn daarnaast alternatieve zienswijzen genoemd. De volgende veranderingen kunnen worden aangenomen: ggm. ī wordt ē vóór r, χ en χ^u maar blijft verder ongewijzigd; ū wordt eveneens vóór r, χ en χ^u ō en blijft verder ongewijzigd; ggm. ē wordt ī maar niet vóór r, χ en χ^u, zo ook ggm. ō wordt ū. Dit kan als volgt worden samengevat:

ī, ū [gesloten, niet lang] > [half open] / – r, χ of χ^u

ē, ō [half open, niet lang] > [gesloten] – [r, χ of χ^u]

Het resultaat is: [kort] [-open] = half open vóór r enz., elders gesloten.

Terwijl in het Gemeengermaans, afgezien van de consonantcombinatie nasaal plus consonant (NC, evt. NN), de wisseling van de vocalen door een vocalische factor in volgende zwak geaccentueerde syllabe bepaald werd, gebeurt dit in het Gotisch door een consonantische factor (consonantische invloed). De ī en de ē moeten afgezien van enkele uitzonderingen (vgl. 5.4) varianten van één foneem geweest, zo ook de ū en de ō. Alternanties, van ī en ē enz., komen niet voor doordat binnen het paradigma op de stamvocaal geen wisselende consonant volgde. De evt. gemeengermaans alternanties ǣ – ǣ̃, ā – ā̃, ē – ē̃ zijn in het Gotisch verdwenen doordat het telkens maar één representant heeft, resp. (in gespelde vorm) <ai>, <au> en <iu>. Van de alternantie ī – ē mogen we overigens aannemen dat hij al in het Gemeengermaans verdwenen was.

Bij de lange vocalen zijn de ē en de æ̃ (evt. ε̃) samengevallen in (een gesloten) ē. Vóór vocaal is de open klank ē bewaard welke ē is samengevallen met de ē <ai> uit ǣ/ǣ̃. Een tamelijk gesloten vocaal moeten we ook voor de ō aannemen. Ook voor ggm. ō vinden we vóór vocaal een open klank: ō <au>, die samengevallen is met de ō uit ǣ̃/ǣ̃ en met de ō uit oude ū. De volgende alternanties zijn het gevolg: *saian – seps*; *stojan – stauida*. Zoals impliciet reeds aangeduid

nemen we aan dat Wulfila voor ggm. *ǎi/ǎē* de monoftong $\bar{\epsilon}$ en voor ggm. *ǎū/ǎō* idem $\bar{\omega}$ had, zo ook voor ggm. *ēū/ēō* een monoftong [i:]. Alternanties met resp. *ǎj*, *ǎw*, *ǎw* wijzen nog op de oude oorsprong: *wái* ‘wee!’ – *wajamereins* ‘lastering’, *táujan* ‘doen’ – *tawida* (pret.), *qiujan* ‘levend maken’ – *qiwida* (pret.). Zie voor de gotische ontwikkelingen, in vergelijking met die in het Westgermaans, ook 42.1.5.

Samenval van zogeheten e^1 en e^2 was mogelijk doordat in het Gotisch e_2 (zoals het ons is overgeleverd) slechts weinig voorkwam (vgl. 25.2). In het Gotisch bleef $\bar{\epsilon}$ dus niet behouden c.q. werd dus niet tot \bar{a} zoals in het overige Germaans. Afgezien van de positie vóór vocaal kwam de articulatorisch half open plaats open te liggen. Deze werd bij wijze van drag chain opgevuld door de *ai* die tot $\bar{\epsilon}$ monoftongeerde. De oude $\bar{\omega}$ ging aan de velaire zijde met de $\bar{\epsilon}$ c.q. $\bar{\epsilon}$ mee en werd \bar{o} (behalve vóór vocaal). De vrij gekomen plaats werd opgevuld door de $\bar{\omega}$ ui au. Een dergelijk drag chain-scenario is waarschijnlijk omdat de monoftongering een tamelijk recent verschijnsel lijkt te zijn. Het meer gesloten worden van oude $\bar{\epsilon}$ en $\bar{\omega}$ past dan in een meer algemeen patroon waarin gotische vocalen geslotener worden: vergelijk ook de samenval (behalve in drie posities) van \bar{e} en \bar{i} in \bar{i} en van \bar{u} en \bar{o} in \bar{u} .

Als we het Gotisch loskoppelen van het overige Germaans, kunnen we ook (vgl. de in 24.1 genoemde alternatieve versie) aannemen dat de oude pgm. \bar{e} daarin bewaard is gebleven en is samengevallen met de nieuwe \bar{e} (e_2). Deze \bar{e} is dan vóór vocaal $\bar{\epsilon}$ geworden. Voor de $\bar{\omega}$ moeten we dan toch behalve vóór vocaal een meer gesloten worden aannemen.

In het geval van compensatorische rekking vóór χ is de \bar{a} wel niet meer genasaleerd; in ieder geval heeft Wulfila (maar dat zegt niet alles) deze niet op de een of andere manier aangegeven. Deze \bar{a} heeft versterking gekregen door ontleningen of vreemde namen: *spaikulātur* ‘opziener’, *Peilātus*. Ook een \bar{i} of een \bar{u} kan via een genasaleerde stadium op compensatorische rekking teruggaan: *peihs* ‘tijd’ (verwant met *ding*), *pūhta* ‘docht, dunkte’. Het ontstaan uit compensatorische rekking kan nog blijken uit alternanties als *þagkjan* ‘denken’ (met *n*) – *þāhta* (pret. zonder *n* maar met \bar{a}).

Als we aan <iu> en in bepaalde gevallen aan <ai> en <au> op etymologische gronden diftongische waarde toekennen (iu, ai, au), worden $\bar{\epsilon}$ en $\bar{\omega}$ (in *sáian*, *stáúa*, *báúan*) varianten van resp. \bar{e} en \bar{o} , evt. \bar{u} . Er is dan een apart systeem voor de diftongen nodig. Bij die diftongen kan al naargelang de volgende consonant verschil in uitspraak geweest zijn, bijv. [$\epsilon\bar{\epsilon}$] vóór *r*, χ en χu , elders [*ai*], dat echter (als weinig opvallende) combinatorische variatie niet in de spelling tot uitdrukking kwam. Dit zou dan betekenen dat het inderdaad als één foneem op te vatten diftongen geweest zijn. Als het diftongische karakter niet op de tijd van Wulfila van toepassing is, dan toch wel op een periode vóór hem.

SCHEMA 30a: systeem evt. gotische diftongen

open > vóór gesloten	gesloten vóór > id. achter	open > achter gesloten
	iu	
ai		au

(> = verglijdt naar)

Als we diftongen aannemen, krijgen de afwisselingen $\bar{a}i$ – *aj*, $\bar{a}u$ – *aw*, *iu* – *iw* hun fonetische doorzichtigheid terug zoals we die in ieder geval voor een stadium vóór Wulfila moeten aannemen. Dit betekent echter niet dat er dan ook sprake is van fonologische doorzichtigheid, in die zin dat bifonematische combinaties afwisselden: $\bar{a}i$ – *aj*, $\bar{a}u$ – *aw*, $\bar{i}u$ – *iw*. Als we dergelijke combinaties zouden aannemen, is er geen apart systeem voor diftongen nodig, maar komen we wel voor het probleem te staan dat \bar{i} en \bar{u} tegen de regel in vóór *r* of χ kunnen voorkomen: *háir(aíseis)* ‘partijen’, *gatáih* (pret.sg. van

gateihan ‘verkondigen’); *gáurs* ‘bedroefd’, *táuh* (pret.sg. van *tiuhan* ‘trekken’); *stiurjan* ‘opstellen’, *tiuhan*.

41.2. De consonanten

Voor de consonanten kunnen we het volgende systeem opstellen:

SCHEMA 31 (conform schema 3b): *systeem gotische consonanten*

	labiaal	dentaal	str. dentaal	velair	labiovelair	postvelair
steml.occl.	p	t		k	k ^u <q>	
steml.fric.	f	þ	s	χ/g/	h ^u <hu>	h <h>
stemh.obstr.	b of v 	d of δ <d>	z	g of γ/g/	[g: ^u] <ggw>	
nasaal	m	n		ŋ/n/		

liquidae: l, r; halfvocalen: j, w

(h is als postvelair gekarakteriseerd, vóór vocaal kan hij als laryngaal worden begrepen; postvelair karakter kan ook voor h^u worden aangenomen; in plaats van v zouden we ook nog bilabiale β kunnen aannemen; str. = strident, vel. = velair, steml. = stemloos, stemh. = stemhebbend, occl. = occlusief, fric. = fricatief, obstr. = obstruent; in het algemeen geldt: wat binnen één hokje staat, is een foneem, eventueel met varianten; twee keer is er sprake van een variant met tussen schuine strepen de aanduiding van het foneem waartoe het gerekend kan worden)

De halfvocalen (j; w), de liquidae (l; r) en de nasalen (m; n met ŋ als velaire variant) zijn door het Gotisch uit het Gemeengermaans overgenomen. Wél hebben ze als gevolg van syncope of apocope in bepaalde posities (tussen consonanten of na een consonant in de Auslaut) sonantische waarde gekregen. Zo is *fugls* ‘vogel’ te herleiden tot **fuglas* en de acc.sg. *fugl* tot **fugla*-. Vergelijk verder *akrs* ‘akker’ (acc.sg. *akr*), *máipms* ‘geschenk’, *táikns* ‘teken’, *waúrstw* ‘werk’. De (anloutende) j heeft versterking gekregen door vreemde namen als *Iuda* ‘Juda’ met behoud van de griekse spelling. Ook de gemeengermaanse geminaten vinden we in het Gotisch terug: vgl. *fulls* ‘vol’, *rinnan* ‘rennen’, *blindamma* (van *blinds* ‘blind’), *faírra* ‘ver’; in *atta*, gotisch (mogelijk) kinderwoord voor ‘vader’ kan de geminaat aan gevoelsexpressie worden toegeschreven. Blijkens o.a. *rinnan* ‘lopen’ – *ina* ‘hem’ moeten de geminaten als zelfstandige fonemen, met het kenmerk [+lang], worden opgevat. Voor <ggw> kunnen we geminaat [g:^u] aannemen tenzij we om etymologische redenen ŋgw moeten uitspreken: vgl. resp. *triggws* ‘trouw’ met *saggws* ‘gezag’. Als we de klankwaarde [g:w] aannemen, dan is er in feite niet meer van een labiovelair sprake. Daarvoor spreekt de spelling, anders dan in het geval van k^u en χ^u waarvoor Wulfila telkens maar één letterteken gebruikt.

Er is ook een rechte lijn tussen de h in de Anlaut vóór vocaal en de stemloze obstruenten in het Gemeengermaans en die in het Gotisch (h; p, t, k, k^u; f, þ, s (plus z). Voor de met <h> aangeduide (stemloze) fricatief in andere posities dan de genoemde Anlautspositie (vgl. bijv. *fāhan* ‘vangen’) kunnen we een postvelaire articulatie aannemen; dit is ook mogelijk voor de met <hu> aangeduide “labiovelaire” fricatief (*huas* ‘wie’, *leiwan* ‘lenen’). Als we een dergelijke articulatie aannemen, kan goed verklaard worden dat het teken <h> niet gebruikt kon worden om de door verscherping ontstane (velaire) slotklank van *stáig* aan te duiden. De articulatie in kwestie kan een teken van verzwakking zijn die later tot h of wegval leidt.

De stemhebbende obstruenten hebben in het Gotisch duidelijk een occlusieve en een fricatieve variant: de eerste wordt gebruikt in de Anlaut en na consonant, de tweede in de Inlaut na vocaal: *bindan* ‘binden’, *lamba* ‘lammeren’, *lamb* ‘lam’ [b] – *giban* ‘geven’ [v]; *daúhtar* ‘dochter’,

bindan, band ‘ik/hij bond’ [d] – *biudan* ‘bieden’ [ð]; *giban, baírgan* ‘bergen’, *barg* ‘ik/hij borg’ [g] – *steigan* ‘stijgen’ [ɣ]. Anders dan bij de occlusieven (vgl. *lamb, band, barg*) vindt bij de fricatieven (ook bij z) Auslautverscherping plaats: *las* ‘ik/hij las’ (bij *lisan*), *gaf* ‘ik/hij gaf’, *báup* ‘ik/hij bood’, *stáig* ‘ik/hij steeg’. In het laatste geval komt de verscherping niet in de spelling tot uitdrukking; de reden daarvoor kan zijn dat (zie boven) <h> niet gebruikt kon worden. Een andere mogelijkheid is dat we aannemen dat bij de velair de verscherping achterwege bleef. Voor het schema hebben we die wél aangenomen.

Bij de labialen en de dentalen vindt in de Auslaut neutralisatie plaats: daar komen wel de fonemen /f/ en /p/ voor maar niet /b-v/ en /d-ð/, wel /s/ maar niet /z/. Als we aannemen dat de <g> in *stáig* een andere klank was dan de <h> in *táuh* ‘ik trok’, dan vinden we bij de velairen één foneem met drie varianten: [ɣ], [g], [χ], of twee als we geen verscherping aannemen: [ɣ], [g]. Geminaten zijn in de regel niet in het schema verdisconteerd.

42. HET OUDWESTGERMAANS

(1. De vocalen (1.1. Het vocaalsysteem, 1.2. De korte niet-open vocalen (ī, ě, ũ, ǫ), 1.3. De korte open vocaal ǣ, 1.4. De vocaalcombinaties (īū, ěǫ, ǣī (ǣē), ǣū (ǣō)), 1.5. De lange vocalen), 2. De consonanten, 3. Het ingweoonse systeem)

Opmerking vooraf: we bespreken in eerste instantie de situatie in het niet-ingweoonse (prenederfrankische) deel van het Oudwestgermaans, daarna die in het ingweoonse ervan. De lezer moet er rekening mee houden dat het Oudwestgermaans in dialectologisch opzicht al sterk gedifferentieerd was. Er was sprake van een dialectcontinuüm. Hier en daar zal de beschrijving aan een zekere mate van abstractie lijden.

42.1. De vocalen

42.1.1. Het vocaalsysteem

Het oudwestgermaanse vocaalsysteem kan in grote trekken als volgt in beeld worden gebracht:

SCHEMA 32: *de oudwestgermaanse vocalen*

	kort	kort	kort	lang	lang	lang	dift.	lang
	vóór		achter	vóór		achter	voor	achter
gesloten	ī		ũ	ī		ū	iy /io/	io
half gesl.							ia (ē)	ua (ō)
half open	ě		ǫ	ê/ei/		ô/ou/	ei	ou
open		ǣ			ā			

(de foneemwaarde wordt tussen schuine haken aangegeven)

42.1.2. De korte niet-open vocalen (ī, ě, ũ, ǫ)

Van ggm. ī en ě was het in het Gemeengermaans twijfelachtig of we hier met foneemvarianten te maken hadden. Analogie kan de fonologische tegenstelling komen versterken: zo vinden we *osa* en ohgd. *gistiġan* in plaats van verwacht *gistĕġan* mogelijk onder invloed van de 3^e categorie (plur.pret.) *stiġum*. Verdwijnen van de Umlautsfactor is in het spel bij *osa*. *filt* ‘vilt’ (ggm. *filti-) tegenover *osa*. *feld* ‘veld’ (ggm. *felda-); vergelijk ndl. *vilt* tegenover *veld*. In *gistiġan* kan de a-Umlaut overigens volgens een andere verklaring achterwege gebleven zijn.

Bij ũ en ǫ (oorspronkelijk varianten) treedt in dit of in een later stadium fonemisering op: ũ en ǫ worden zelfstandige fonemen. Ter verklaring kan men voor bepaalde gevallen denken aan achterwege blijven van de a-Umlaut of aan een secundaire ontwikkeling; zo heeft het Oudhoogduits het verwachte *koman* ‘komen’ maar daarnaast *sumar* (hier dus wél invloed van de m?). Ook de analogie kan een rol spelen: zo heeft het Oudsaksisch in plaats van het verwachte *fogal* ‘vogel’ *fugal* mogelijk naar analogie van die vormen van het paradigma waar in de volgende syllabe geen ǣ stond (vgl. de gen. *fugles*). Het du. *Burg* ‘burcht’ (oude i-stam) heeft een ũ doordat in de onverbogen vormen al vroeg de Umlautsfactor verdween waardoor geen Umlaut kon optreden. Daardoor werd de oppositie *Burg* – *Borg* ‘borg’ (ggm. *borga) mogelijk. Als een oudsaksisch voorbeeld van oppositie kan *word* ‘woord’ – *wurd* ‘noodlot’ ware het niet dat achter de <u> een Umlautsvocaal schuil kan gaan. Door genoemde oorzaken kwamen de klanken in kwestie voor in posities die elkaar gingen overlappen; van complementaire distributie was geen

sprake meer. Soms ontstond dus ook getuige *Burg - Borg* een oppositie. Genoemde ontwikkelingen moeten we wel aannemen omdat voor latere stadia foneemverschil is overgeleverd: vgl. nog ndl. dial. *dól* ‘dwaas’ (ggm. *dula- met onverwachte ũ) – *dòl* (mnl. *dolle*) ‘houten pin, in een roeiboort’ (*ggm. *þolna*), of met beide keren vóór een s: *bós* (ggm. *buska-* met onverwachte ũ) – *mòs* (ggm. *mosa-*). De fonologische tegenstelling stond echter niet sterk, mede doordat er vóór nasaalverbindingen een duidelijke voorkeur voor ó bestaat. Dat werkte een nieuwe combinatorische variantie in de hand.

Behalve met het verdwijnen van de Umlautfactor moeten we rekening houden met de wijziging ervan. De 1^e pers.sg.pres.indic. ging in het Gemeengermaans uit op -ō, een “a-Umlauts”-factor dus: *gēþō ‘ik geef’. In het Oudsaksisch en het Oudhoogduits veranderde de -ō in -u waardoor in eerste instantie een onregelmatige vorm ontstond: *gēþu. In genoemde talen heeft de stamvocaal zich aan de -u aangepast: *gīþu*. Als we echter aannemen dat de overgang van ē tot ĭ vóór -u “einzeldialektisch” pas in het Oudsaksisch of Oudhoogduits heeft plaatsgevonden, is *gīþu* een onproblematische vorm.

De alternanties ē – ĭ en ũ – ö komen nog steeds voor: *helpan - *hilpiþ ‘helpen – hij helpt’, *werpan – *wirpiþ ‘werpen – hij werpt’, *sprekan - *sprikiþ ‘spreken – hij spreekt’, *buðon – *giboðan ‘bieden – hij biedt’, maar door de besproken oorzaken niet meer zo zuiver als in het Gemeengermaans. We zullen ze verder niet volgen maar merken alleen op dat ze in ieder geval in het Standaardnederlands hetzij door analogie hetzij door de werking van klankwetten verdwenen zijn: *helpen* – niet meer *hilpt* maar *helpt* (naar analogie van *helpen*); *werpen* – *werpt* door ĭ > ē vóór r plus consonant in *wirpt*; *spreken* – *spreekt* door rekking in beide vormen in open syllabe van ē; *boden* – *geboden* door samenvall van ũ en ö plus rekking tot ö. Een fossiel geval is *recht – richten*.

42.1.3. De korte open vocaal (ǣ)

Een belangrijke oudwestgermaanse verandering is de (primaire) i-Umlaut van ǣ; deze vindt in ieder geval na de jod-geminatie plaats en wordt verhinderd door de combinatie χt en de geminaat χχ. Hierdoor ontstaat in eerste instantie een variant van het foneem /ǣ/ vóór i of j in de volgende syllabe (uitgezonderd in de twee genoemde uitzonderingsposities). Deze variant wordt wel aangeduid met het teken <ǣ>; hij moet zich fonetisch tussen ǣ en ē bevonden hebben: æ. Er vindt samenvall plaats met de oude ē zoals blijkt uit ndl. *bed* (got. *badjis* gen.sg. bij *badi*), *wenden* (got. *wandjan*), *werpen* (got. *wairpan*), of met onl. rekking in open syllabe: *veen* < *vene* (got. *fani*), *-beren* (got. *baíran*). Het systeem verandert hierdoor niet; alleen is de ē nu sterker in het lexicon vertegenwoordigd. Zo kwam door de overgang van ē in ĭ vóór nasaal plus consonant een tijd lang ē in die positie niet voor; door de i-Umlaut werd dat getuige *wenden* weer mogelijk. Vroege samenvall blijkt uit het feit dat de door Umlaut ontstane klank al spoedig met <e> werd aangeduid; de bewuste klank werd niet meer als een variant van het /ǣ/-foneem ervaren. Deze samenvall kan bevorderd hebben dat eventuele alternanties als *gast* – *geste* (nu analogisch *gasten*; vgl. nog du. *Gast - Gäste*) verdwenen zijn. Fossiele alternanties zijn bijv. *hand* – *behendig*, *lam* – *belemmeren*, *wand* – *inwendig*. Voor de secundaire i-Umlaut zie 43.1.2.

42.1.4. De vocaalcombinaties (iŭ, eŏ, ǣĭ (ǣĕ), ǣŭ (ǣö))

In het algemeen kunnen we aannemen dat de vocaalcombinaties iŭ enz. in de loop van de oudwestgermaanse periode monofonematisch geworden zijn. Voor de gemeengermaanse

combinaties hebben we aangenomen dat de elementen onderhevig waren aan de regels die in het algemeen voor de verdeling van \bar{i}/\bar{e} en \bar{u}/\bar{o} golden: \bar{i} en \bar{u} vóór i , j , evt. u in volgende syllabe, overigens \bar{e} en \bar{o} . Zoals zal blijken is dat in het Oudwestgermaans niet altijd meer het geval. Een algemene verandering daarin is dat het eerste element geslotener wordt (*raising*): $\bar{e}\bar{o} > io$, $\bar{e}\bar{u} > \bar{i}\bar{u}$, $\bar{a}\bar{i} > ei$, $\bar{a}\bar{e} > \bar{e}\bar{e} = \hat{e}$, $\bar{a}\bar{u} > ou$, $\bar{a}\bar{o} > \bar{o}\bar{o} = \hat{o}$.

De combinatie $\bar{i}\bar{u}$ leverde door interne assimilatie iy op; iy en io kunnen aanvankelijk complementaire distributie hebben vertoond: de eerste variant (nog volgens de gemeengermaanse conditionering) vóór i , j of u in volgende syllabe, io in andere posities. Vóór w kwam altijd iy voor welke combinatie $\bar{u}(w)$ of $\bar{y}(w)$ oplevert. Verstoringen van deze distributie kunnen, door verdwijnen van de bepalende factoren, al vroeg opgetreden zijn: vgl. ohgd. *liod* ‘lied’ – *liud* ‘volk’. Ook analogie kan in het spel zijn: vgl. ohgd. *diotu* (in plaats van verwacht *diutu*), gen./dat.sg. bij *diota* ‘volk’. Alternanties kwamen o.a. voor bij de sterke werkwoorden van de tweede klasse: vgl. osa. *biodan* ‘bieden’ – *biuðip* ‘hij biedt’. In het Nederlands (evenals in het Duits) is deze alternatie door Ausgleich verdwenen: *bieden* – *hij biedt* (en niet *hij buidt*).

De foneemcombinatie $\bar{a}\bar{i}/\bar{a}\bar{e}$ wordt in het Oudwestgermaans \hat{e} ($< \bar{a}\bar{e}$) vóór r , χ , w en in de Auslaut, in de overige posities ei ($< \bar{a}\bar{i}$), dus met complementaire distributie. De conditionering is dus duidelijk anders dan in het Gemeengermaans (voor zover deze terecht is aangenomen). Er is, o.a. vóór r en χ , sprake van consonantische invloed die ons sterk aan die van het Gotisch doet denken. Welke klankwaarde we aan \hat{e} moeten toekennen, is niet zeker; het is in ieder geval geen \bar{e} geweest. Het is waarschijnlijk een diftong geweest, namelijk $\varepsilon\bar{a}$, uit een tweetoppig $\bar{\varepsilon}$. (Omdat de standaardtaal \bar{e} heeft, spreekt men wel van “vanouds lange ee”.) Een uitzondering op de complementaire distributie kan de Auslautpositie geweest zijn: *wê* ‘wee’ (got. *wái*) – *ei* ‘ei’ uit ggm. *aij-*. Ook nu moeten we met analogie inclusief vroege fonemisering rekening houden: zo vinden we onl. *hêlig* ‘heilig’ met \hat{e} vóór i naar analogie van *hêl* ‘heel’.

Soortgelijke beschouwingen zijn over ggm. $\bar{a}\bar{u}/\bar{a}\bar{o}$ te houden. We vinden \hat{o} uit $\bar{a}\bar{o}$ eveneens vóór r en χ maar nu ook vóór dentaal (vgl. voor deze condities het Oudhoogduits) en *elder* ou uit $\bar{a}\bar{u}$. Ook hier zijn de voor het Gemeengermaans aangenomen condities (indien terecht aangenomen) gewijzigd; er is weer consonantische invloed in het spel. Ook van de \hat{o} (“vanouds lange oo”) is de klankwaarde onzeker; we kunnen weer denken aan een diftong als $\bar{o}\bar{a}$, uit tweetoppig \bar{o} . De parallelie met de ontwikkeling van $\bar{a}\bar{i}/\bar{a}\bar{e}$ is, hoewel er ook verschillen zijn, duidelijk.

42.1.5. De lange vocalen

Bij de lange vocalen (zoals schema 27 laat zien) zag het systeem er in het Gemeengermaans nogal onevenwichtig uit, met drie vóór- (\bar{i} , \bar{e} , $\bar{a}\bar{e}$) en twee achtervocalen (\bar{u} , \bar{o}). In het Westgermaans evolueert de $\bar{a}\bar{e}$ (evt. $\bar{\varepsilon}$) in de richting van de open vocaal \bar{a} . De lange middenvocalen \bar{e} en \bar{o} ($< \bar{o}$) diftongeren (vgl. het Oudhoogduits) tot resp. ia en uo (oa , ua); in wezen is dit één proces geweest. De door compensatorische rekking ontstane vocalen, vóór stemloze velaire fricatief maar ook vóór stemloze labiale fricatief, vallen na denasalering samen met \bar{a} , \bar{i} en \bar{u} .

De diftongering van \bar{e} en \bar{o} kan in het kader van het in par. 1.4 (dit hoofdstuk) genoemde raisingsproces gezien worden: $\bar{e} = \bar{e}\bar{e} > ie$ [$i\bar{e}$] ($> ia$), $\bar{o} = \bar{o}\bar{o} > uo$ ($> ua$); de tussen haakjes geplaatste varianten laten secundaire verlaging van het tweede element zien. Vergelijk in dit verband ook oa (evt. ea) waarin de eerste component nog hoog is.

Voor de dichter bij de kust gelegen gebieden (we komen dan nog niet in het Ingweoons terecht!) kunnen we in plaats van ia en ua nog ē en ō aannemen, verder waarschijnlijk ook dat ǣ en ā palataal waren, namelijk æ en ǣ (maar misschien horen deze klanken toch eerder bij het Ingweoons). In plaats van iy kunnen we voor deze gebieden uitgaan van nog ongeassimileerd iu die dan samenvalt met io waardoor steeds iə ontstaat. We hebben deze alternatieven tussen ronde haakjes in het schema opgenomen. De ê en de ô hebben we onder lang-vóór en lang-achter geplaatst hoewel het zeer waarschijnlijk al spoedig lichte diftongen waren, resp. εə en əə.

42.2. De consonanten

Het consonantsysteem kan als volgt worden opgesteld:

SCHEMA 33: *de oudwestgermaanse consonanten*

	labiaal	dentaal	str.dentaal	palataal	velair	laryngaal
steml.occl.	p – pp	t – tt			k – kk	
steml.fric.	f – ff	þ – þþ	s – ss		χ – χχ	h /χ/
stemh.fric.	β	ð			γ	
stemh.occl.	b /β/ - bb	d /ð/ - dd			g /γ/ - gg	
nasaal	m - mm	n - nn			ŋ /n/	
liquida	l – ll	r – rr				
halfvocaal	w			j		

De stemloze occlusieven vinden we als zodanig in het Oudwestgermaans terug; alleen de k^u is in twee aparte klanken uiteengevallen: k plus w. De eerste klank voegt zich bij de k die er al was, zo ook de halfvocaal w bij de al aanwezige w. Een eventuele preglottalisatie ([?]p enz.) die in de glottale visie wordt aangenomen, is (althans als zodanig) in het Oudwestgermaans verdwenen. De stemloze fricatieven handhaven zich eveneens over het algemeen. Bij de velair wijzigt zich de positionele verhouding van χ en h ten gunste van de h; voor χ die blijft, nemen we verder velaire (niet meer postvelaire) uitspraak aan en dus samenvallend met eventuele χ uit γ. χ^u lost zich op in (nu ook velaire) χ plus w, eventueel h plus w, welke klanken geïdentificeerd worden met reeds bestaande χ, h en w. Het blijft mogelijk om h en χ als varianten van één foneem te beschouwen: vóór stemloze obstruent en in de Auslaut χ, verder h in de Inlaut in stemhebbende omgeving en in de Anlaut, ook in de clusters hn, hl, hr. Door de uitbreiding van de h tot andere posities ontstaan alternanties van het type *felhan ‘verbergen’ – *falχ ‘verborg’ en *hōhes gen. – *hōχ ‘hoog’. De stemhebbende fricatieven en occlusieven blijven ten opzichte van elkaar in complementaire distributie staan. De z is intussen geapocopeerd (*mi* < **miz*) of veranderd in r die op den duur samenvalt met de r die er al was. We krijgen dus de merkwaardige situatie dat een tijd lang een z ontbrak. Ook nu verdwijnen als zodanig de labiovelairen; zo wordt g^u na nasaal tot g: mnl. *singhen* [-ŋg], vgl. *sanc* met -k. In de grammatische wisseling (die we verder niet zullen volgen; zie 36.8) zijn enkele alternanties intussen gewijzigd: behalve f – b/β en þ – d/ð vinden we nu h – g/γ/w en s – r.

Door de jod-geminatie en verwante geminaties (vóór r, l of w) neemt het aantal geminaten aanmerkelijk toe. De zo ontstane geminaten behoorden tot de stemloze occlusieven (pp enz.), de stemloze fricatieven (ff enz.) of de stemhebbende occlusieven (bb enz.). Gegemineerde

stemhebbende fricatieven kwamen dus niet voor: de geminatiepositie is een sterke positie en een zwakke, stemhebbende fricatief is daarmee strijdig. Bij geminatie levert een stemhebbende fricatief daarom een occlusief op. In de alternatieve visie (waarin van pgm. occlusieven wordt uitgegaan) kan men formuleren dat het steeds occlusieven zijn die gegemineerd worden. De r onttrekt zich aan de jod-geminatie maar komt bijvoorbeeld wel voor in *sterre* (*ster*) via assimilatie uit *sternōn, *sternan (Wet van Kluge; zie 36.3.1) en in *verre* (*ver*) < pgm. *ferrō-, *ferra- door vereenvoudiging uit ouder *fererō. Voor het Gemeengermaans hebben we de geminaten al als aparte fonemen leren kennen. De nieuwe geminaten sluiten zich hierbij aan; zo lang echter de geminatiefactor nog aanwezig was, moet als regel geformuleerd worden dat daarvóór een lange, en geen korte, consonant optreedt. Er is dan sprake van neutralisatie van de oppositie p – pp enz.

Voor de velaire nasaal, de l en de r en de halfvocalen zie de vorige hoofdstukken. Vergeleken met het Gemeengermaans is de reeks van de labiovelairen verdwenen en zijn de geminaten aanmerkelijk uitgebreid. Opmerkelijk is ook het reeds vermelde ontbreken van de z.

42.3. Het ingweoonse systeem

SCHEMA 34: *de ingweoonse vocalen*

	kort	Kort	kort	lang	lang	lang	diftong
	vóór	midden	achter	vóór	midden	achter	
gesloten	ī		ū	ī		ū	io
half gesl.				ē		ō	
half open	ě		ö				
open	æ	ǣ/æ/		ǣ	ā		

(de foneemwaarde wordt tussen schuine haken aangegeven)

Voor het ingweoonse vocaalsysteem baseren we ons voornamelijk op de kustrelicten, dus op de (jongere) ingweonismen in engere zin. Typische frisismen, waarvoor alleen aan invloed van het Fries gedacht kan worden, blijven buiten beschouwing; daarbij rekenen we ook de “breking van palatale vocalen” (vgl. fri. *rjocht* ‘recht’). Overigens zullen we in de volgende hoofdstukken de eventuele verdere lotgevallen van het Ingweoons niet vervolgen.

We nemen behoud van ggm. ǣ aan en niet een ingweoonse overgang van ā in ǣ; palatalisatie nemen we wel aan voor ǣ > æ die echter niet plaatsvindt bijvoorbeeld vóór ȝt of als er een velaire vocaal volgt. Eerder was ǣ evenals ā vóór nasaal gevelariseerd. De ǣ vóór ȝt enz. kan als een variant van het foneem /æ/ worden begrepen; de ö vóór nasaal is echter met de reeds aanwezige ö samengevallen. In die positie was een oppositie /ö/ - /æ/ niet mogelijk (neutralisatie). De ö vóór nasaal viel samen met de reeds aanwezige ō, met weer als resultaat neutralisatie doordat in die positie alleen /ō/ kon voorkomen en niet /ǣ/. Naast deze (niet zoals in het andere Westgermaans gediftongeerde) ō kwam ook een dito ē (e₂) voor. Een ingrijpende verandering is dat een nieuwe ā ontstaat uit de diftongen ai en au. De ingweoonse compensatorische rekking vóór stemloze dentale fricatief levert in eerste instantie lange nasale vocalen op: ǣ, ī, ū, die fonologisch nog als ǣn, īn en ūn kunnen worden begrepen. Door de latere denasalering worden ze met reeds bestaande lange vocalen geïdentificeerd: ō, ī en ū. In het eerste geval krijgen we geen ā doordat ook ǣ gevelariseerd wordt.

Voor pgm. ēū hoeven we voor het zuidwesten alleen maar te rekenen met iu (> io); dat geldt voor het overige kustgebied alleen voor de positie vóór r. Het is overigens de vraag of we hier met een

(duidelijk) ingweonisme te maken hebben (zie 23.5). Kenmerkend voor het ingweonse kustdialect was ook de secundaire i-Umlaut waardoor in eerste instantie varianten ontstonden van de vocalen waaruit ze waren ontstaan. Doordat op de i-Umlaut ontronding volgde, hoeven we voor het systeem niet met geronde vóórvocalen rekening te houden. Wél is er dus sprake van een grote toename van woorden met *ongeronde* vóórvocalen, vaak ook met latere vernauwing: vgl. *swōti- > *[swø:ti] > *[swe.ti] (ontronding) > *[wi.t] (vernauwing) in het toponiem *Swieten* (fri. *swiet*, eng. *sweet*).

De palatalisatie annex assibilisatie van consonanten vóór of achter palatale vocalen leidt naar we mogen aannemen, tot combinatorische varianten. Het systeem wordt er niet door aangetast. We hebben ons daarom tot een bijgesteld vocaalsysteem beperkt waarbij we latere vernauwingen verwaarlozen (vgl. het hierboven gegeven voorbeeld). Er zijn vier openingsgraden aangenomen; ‘half gesloten’ en ‘half open’ zouden op systematische gronden echter samen genomen kunnen worden.

43. HET OUDNEDERLANDS

(1. De vocalen en diftongen (1.1. Diftongen en monoftongen, 1.2. Secundaire i-Umlaut of spontane palatalisatie, 1.3. De korte vocalen, 1.4. De vocalen in rekkingspositie, 1.5. De oostelijke dialecten, 1.6. “Vanouds lange” en “gerekte” aa, 1.7. De sjwa), 2. De consonanten (2.1. Schematische samenvatting, 2.2. De eerste Auslautverscherping, 2.3. Late veranderingen, 2.4. De geminaten, 2.5. De verhouding consonanten – vocalen)

43.1. *De vocalen en diftongen*

Een schematische samenvatting blijft hier achterwege: er is te veel verschil naar regio. Zie voor dergelijke samenvattingen per regio hoofdstuk 45. Een enkele keer Middelnederlands over. Opmerking. Met *ǣ(w)*, *ā(w)*, *ū(w)* is bedoeld resp. *ǣ*, *ā*, *ū* vóór of in combinatie met *w*; onder *ū(w)* begrijpen we ook *iu(w)* voor zover aangenomen mag worden dat de ontwikkeling daarvan via *ū(w)* is verlopen (zie 32.4), verder ook de ontwikkeling (maar niet overal) van *ū* in de Auslaut.

43.1.1. *Diftongen en monoftongen* (zie hfdst. 23, 21 en 22)

Voor het Oudwestgermaans hebben we een splitsing *iu*, later *iy* – *io* aangenomen; in het westen, met name het zuidwesten (in ruime zin), vallen deze varianten samen in *iu*, later *io*. Deze *io* levert oorspronkelijk de lichte (centrerende) diftong *iə* op die samenvalt met *iə* uit oude *ē*. In de rest van het taalgebied bleef het verschil bestaan: *iy* assimileerde tot *ȳ* (twents vaak *ō*); *io* werd weer tot *iə*. In het vorige hoofdstuk hebben we gezien dat er al in de oudwestgermaanse periode een aanloop tot fonemisering was; door het verval van de zwak geaccentueerde syllabe wordt dit proces nog eens versterkt (vgl. al in 42.1.4 genoemd ohgd. *liod* ‘lied’ – *liud* ‘volk’). Ook in deze periode draagt de analogie hieraan bij: zo verdwijnt bij de sterke werkwoorden van de 2^e klasse de *io* – *iu*-afwisseling ten gunste van de *io*. In de 1^e resp. 2^e/3^e pers.sg.pres. kwam daardoor *io* ook vóór *u* c.q. *i* te staan (vgl. ohgd. *biotu*, *biotis*, *biotit*). Het Standaardnederlands laat het foneemverschil zien in *stier* – *stuur*, teruggaande op **stior* (ohgd. *stior*) – **stiur* (ohgd. *stiura*). In het zuidwesten hebben we in beide gevallen *stier* (homonymie).

Ook *ê* en *ei* konden voor het Oudwestgermaans als varianten van één foneem begrepen worden: *ê* vóór *r*, *χ*, *w* en in de Auslaut, *ei* in de overige gevallen. De verdeling op zich geldt nog altijd voor het Hoogduits en het daarbij aansluitende Limburgs, verder ook voor het Gronings. Het zuidwesten (nu in minder ruime zin) tendeeert naar één representant, namelijk *ê*. Voor het overige taalgebied geldt globaal: *ê* maar *ei* vóór *i* of *j* in volgende syllabe. Er zijn daar dus nog steeds twee representanten maar met een andere verdeling dan in het Oudwestgermaans. Er ontstaan alternanties van het type **hêl* (got. *háils* a-stam) – **heiljan* (got. *háiljan*). En ook nu versterkt de verzwakking van de volgende syllabe de al in de vorige periode begonnen fonemisering.

Vergelijk voor het foneemverschil stndl. (*ik*) *leid* (**laid-*; ohgd. *leitan*, oud jan-werkwoord) tegenover *leed* subst. (id.; ohgd. *leid*). Ook het latere ontstaan van *ei* uit *ǣ* of *ě* kan, vooral in het westelijke Nederlands, het fonemiseringsproces hebben versterkt. Vergelijk hedendaags nederlands *zeel* ‘touw’ (ohgd. *Seil*, du. *Seil*) – *zeil* (**sey-*, ohgd. *segal*, nhgd. *Segel*). De *ê* moet afgezien van de vier bekende posities (waarvoor wel *ē* kan worden aangenomen) wel als een lichte diftong worden opgevat, aanvankelijk als *ea*. In het noordoosten vinden we *ē* als het niet zoals in het twents *ē* is: *steen* tegenover *stèèn*, maar in het Gronings dus *stein*.

De combinatorische variatie *ô* en *ou* verdwijnt nagenoeg geheel door de samenval van *ô* en *ou* in *ô*. De *ou* die vóór *w* bewaard bleef, viel op den duur samen met *ou*’s van andere oorsprong, uit *āl*

of *ōl* vóór dentaal, en maakte zich op die manier fonologisch los van de *ô*, met als regel dat vóór *w* alleen het foneem /ou/ kon voorkomen en niet /ô/. De *ô* moet wel als een lichte diftong worden opgevat: aanvankelijk *ɔə*. In het Limburgs bleef evenals in het Hoogduits zelf de “duitse” verdeling bestaan (*ō* voor *r*, *χ* en dentaal, verder *ou*). Ook hier heeft de *ou* van bijv. *loupe* ‘lopen’ zich bij *ou*’s met andere oorsprong aangesloten: *vrouw* met *ou* uit *āū(w)*, en zich dus losgemaakt van de *ô* (> *ō*). Een *ou* ontstond in het Limburgs in de regel niet uit *āld* of *ōld*: we vinden *ald* of *aad* ‘oud’ en *goldj* of *goud* ‘goud’. Een vergelijkbare situatie moeten we voor het noordoosten aannemen waar *āld* en *ōld* in *ōld* (soms *ōld* of *āld*) samenvielen; voor *ô* vinden we er *ō* (*groot*) naast *ou* (*vrouw*, gron. *vraauw*). De combinatie *āl/ōld* leverde in het Westvlaams (via *óu* of rechtstreeks) *ū* op; *ou* ging daar slechts op *āū(w)* terug. De *ū(w)*-combinatie bleef nog enige tijd bestaan. Ook van de *āw*-verbinding (later *au*) mogen we aannemen dat ze nog overal als zodanig aanwezig was. Zie verder voor de met stndl. *ou* <au> of <ou> corresponderende dialectklanken passim het volgende hoofdstuk. Daar blijkt dat de dialectologische situatie ingewikkeld kan zijn. De lange gesloten vocalen *ī* en door spontane palatalisatie ontstane *ȳ* (zie volgende paragraaf) blijven in deze periode eveneens ongewijzigd.

Er waren verder (maar niet in de kustgebieden) duidelijke (centrerende) diftongen ontstaan uit resp. *ē* en *ō* > *ia*, *ua* enz.; hieruit ontstaan de lichte centrerende diftongen resp. *iə* en *uə*. In de kustgebieden ontstaan dergelijke diftongen rechtstreeks uit *ē* en *ō* welke monoftongen zich overigens ook nog een tijd kunnen handhaven. De zo ontstane *iə* valt samen met *iə* uit *io* (zie boven). In het noordoosten zowel als in het zuidoosten vinden we (waarschijnlijk via een omweg weer ontstane) *ē* voor oude *ē* of *io* en *ō* voor oude *ō*. Deze *ē* en *ō* vallen in het noordoosten samen met de al genoemde representanten van *ê* en *ô* die als *ē* en *ō* verschijnen (dus geen diftongen meer zijn): vgl. *steen*, *groot* naast *geetn*, *book*. Het Gronings heeft echter *stein*, *groot* tegenover *geitn*, *bouk* met latere diftongering.

Wat de ggm. combinaties van korte vocaalfonemen kan de ontwikkeling als volgt worden samengevat. De *ǣ* en de *ǡ* raken consonantisch geconditioneerd, beide vóór *r* en *χ*; deze situatie doet sterk aan het Gotisch denken waarbij *r*, *χ* en *χ^u* ook de meer open vocaal *ē* of *ō* voor zich krijgen. Met *w* hoeven we alleen bij pgm. *āi* rekening te houden wat te begrijpen is omdat bij *āū* de *w* de *ū* door de volgende *w* wordt “vastgehouden”. Van de Auslaut is er alleen een voorbeeld bij *āi* (*wee!*). In beide gevallen wordt het eerste element meer gesloten: *ǣ* > *ēē* > *ê*, *ǡ* > *ōō* > *ô*. Deze verandering vindt ook elders plaats: *āi* > *ēi* > *ei*, *āū* > *ōū* > *ou*, *ēū* > *iū* > *iu*, *ēō* > *iō* > *io*. De latere verandering van *ei* tot *ê* en van *ou* tot *ô* kan via een verlaging (meer open worden) van het tweede element verlopen zijn (*ī* > *ē*, *ū* > *ō*); deze verlaging vindt ook plaats bij *iu* (> *io*) met samenvval met reeds bestaande *io*. Het is ook mogelijk dat we aan een verdoffing van het tweede element moeten denken: > *eə* = *ê*, *oə* = *ô*, *iə*. Hier manifesteert zich echter een regionaal verschil: het zuidwesten is in deze ontwikkeling het verst gegaan. Meer naar het oosten is *ei* vóór *i* of *j* in volgende syllabe bewaard gebleven (de *i* wordt “vastgehouden” door volgende *i* of *j*) terwijl *ei* zich in het zuidoosten in alle gevallen heeft gehandhaafd. De *ou* is (uiteraard) bewaard gebleven vóór *w*, verder in het zuidoosten vóór labiaal en velair; zie echter voor oude *χ* hierboven (vóór latere *χ* ontstaan door de Hoogduitse Klankverschuiving vinden we *ou*: du. *rauchen* ‘roken’). Vóór dentaal vindt dus wél verlaging plaats c.q. verdoffing tot sjwa. Opmerkelijk is in ieder geval dat labiaal en velair weer gelijk optrekken; vergelijk hiervoor 36.9 waarin ook ter sprake komt dat vocalen vóór dentaal vaak een zogenaamd naslagje hebben. De samengevallen *io* komt ver naar het oosten voor en is later naar het westen teruggedrongen.

Het zuidwesten lijkt in de ontwikkelingen richting monoftong c.q. lichte diftong behalve kerngebied ook oorsprongsgebied te zijn. Vergelijk het naast elkaar (en dus mogelijk ook ná elkaar) van zuidwest (ongeveer Vlaanderen) via midden (ongeveer Brabant) naar zuidoost (ongeveer Limburg): altijd *ê* – *ê* maar niet voor volgende *i* of *j* – *ê* alleen voor *r*, *χ*, *w* en in de Auslaut; altijd *ô* (behalve vóór *w*) – *ô* (id.) – *ô* vóór *r*, *χ* en dentaal; steeds *ie* – steeds *ie* – *ie* of *uu*. Opvallend is de overeenkomst in de fonetische

conditionering bij de ontwikkeling tot ê en ô, in zoverre dat in beide gevallen de r en de χ een rol spelen. Ten slotte speelt de dentaal alleen een rol bij ä.

43.1.2. *Secundaire i-Umlaut of spontane palatalisatie*

(zie passim hfdst. 18, 20, 22, 24, 27 en 28, over Umlaut in het algemeen 34)

De secundaire i-Umlaut heeft zich slechts in het oostelijke Oudnederlands inclusief het Oudnederlandsaksisch (ten oosten van de IJssel) gemanifesteerd. Ze treft behalve de korte ü de korte ö en de lange vocalen of diftongen ū, oude ō (subs. uə), ô (uit äü), â (“vanouds lange aa”) en limburgs ou (uit äü), verder ook de ä voor zover nog niet door primaire i-Umlaut gewijzigd en de door deze Umlaut uit ä ontstane ě. Laatstgenoemde klank was mogelijk al met oude ě samengevallen maar dan zodanig dat de Umlautsfactoren nog niet verdwenen waren. Er was in dit geval dus sprake van primaire Umlaut gevolgd door secundaire Umlaut. In het vervolg zullen we voor dit geval steeds van *primaire Umlaut* zonder meer spreken.

Door de secundaire i-Umlaut ontstaan uit de achtervocalen in eerste instantie door i of j in volgende syllabe bepaalde Umlautsvarianten. Ook deze combinatorische variatie verdwijnt door het verval van de volgende syllabe en door de werking van de analogie. De geronde vóórvocalen worden op die manier zelfstandige fonemen. Vergelijk voor het Roermonds (van de tonen zien we af) *ból* [o] – *búl* pl. [ø]; *lòs* adj. [ɔ] – *lös* [œ] ‘lust’; *loes* [u.] ‘luis’- *luus* pl. [y.]; *voot* ‘voet’ [o.] – *veut* pl. [ø.], vgl. ook *zeuke* ‘zoeken’; *loag* ‘laag’ subst. [ɔ.] – *leeg* ‘laag’ adj. [e.]; *sjoap* ‘schaap’ [ɔ.] – *sjäöp* pl. [œ.] (beide gevallen met overgang van “vanouds lange aa” in [ɔ.]); *brood* ‘brood’ [o.] – *breud(je)* dim. [ø.]; *glouf* subst. ‘geloof’ [ɔu] - *gluive* ww ‘geloven’ [œi]. De *ȳ* uit oude ū voegt zich bij de *ȳ* uit iu, bijv. in *buut* ‘buit’ (du. *Beute*); de beide Umlauts-ø’s (*veut*; *geleuve*) vallen samen, maar niet in het Brabants dat *zuke* en *geleuve* heeft.

Aan de voorzijde moeten we afgezien van de *ī* in eerste instantie met drie korte vocalen rekenen, namelijk, met toenemende mate van geslotenheid 1. secundaire Umlaut van ä, 2. oude ě en 3. primaire Umlaut van ä. Er heeft vaak algehele samenvallende plaatsgevonden maar bijvoorbeeld het Kempisch onderscheidt nog enerzijds 1 van anderzijds 2 en 3: vgl. *männeken* dim. met (*ge*)*bed* en *heffen* (got. *haffjan*). De secundaire i-Umlaut leidde tot morfologische Umlaut, bijvoorbeeld bij de meervouds- en de diminutiefvorming; voor enkele voorbeelden zie hierboven.

In meer westelijke gebieden (later dan de i-Umlaut?) ontstaan geronde vóórvocalen door (oudnederlandse) spontane palatalisatie van ū tot *ȳ* (regelmatig) en van ü tot ø (vaak, maar lexicaal gezien diffuus). De eerstgenoemde palatalisatie vond in Brabant en Holland niet plaats vóór w en in de Auslaut in tegenstelling tot het zuidwesten waar deze palatalisatie uitzonderingsloos verliep. In Holland en Brabant kunnen de *ȳ* en de ū tot elkaar in combinatorische variatie gestaan hebben. In deze gewesten valt de *ȳ* in kwestie samen met die uit iu via iy; dat gebeurt niet in het zuidwesten omdat de variant iy daar niet aanwezig was.

Tegenover holl. brab. *dier* ‘dier’ – *duur* ‘niet goedkoop’ – *duur* (‘tijdsduur’, lat. *dūrāre*) staat zuidwestelijk *dier* – *dier* – *duur*. In Brabant blijft de Umlaut uit ö (*vuut*) verschillend van de door spontane palatalisatie ontstane *ȳ* plus de uit iy ontstane *ȳ*: de Umlautsvocaal, mogelijk yə, diftongeert later niet mee. Umlaut van ū is in Brabant, ruimer: in het hele gebied met spontane palatalisatie van ū, niet meer te zien: vgl. *loes* – *luze* > *luus* – *luze*.

Het ontbreken van de secundaire en morfologische i-Umlaut is een duidelijk onderscheidend kenmerk van het westelijke Nederlands en daarmee ook van de standaardtaal geworden.

43.1. 3. *De korte vocalen* (zie hfdst. 20 en 30)

Voor de Umlaut van *ǣ* zie vorige paragraaf. De *ǔ* (owgm. <ggm. *ū*) wordt voor zover hij niet door Umlaut of spontane palatalisatie getroffen wordt, tot *ó*, een gesloten gesloten klank: [o]), verschillend van de meer open *ò* [ɔ] uit oude (owgm. <pgm.) *ō*. Voor vooral noordelijke delen van het taalgebied kan dit verschil nog worden aangenomen. Voor een groot deel van het zuiden kunnen we samenvallend aannemen hoewel in sommige streken *ū* in bepaalde posities zich lang handhaafde (of mogelijk opnieuw ontstond). Behalve voor oude *ū* kunnen we een iets opener worden (gesloten > half gesloten) ook aannemen voor oude *ī* en voor door i-Umlaut of spontane palatalisatie uit *ū* ontstane *y*: [i] > [ɪ], [y] > [ø]. Een meer gesloten uitspraak kunnen we nog in het Duits horen: vgl. *Fisch* [i] (*vis*), *dünn* [y] (*dun*), *hundert* [u] (*hónderd*); een iets geslotener uitspraak (maar minder gesloten dan het Duits) heeft ook het Brabants waar hij wel op een latere ontwikkeling moet berusten.

Voor de ontwikkeling van de combinaties *ǎ*, *ǒ* en *ǖ* zie par. 1.1 in dit boek.

43.1.4. *De vocalen in rekkingspositie* (zie hfst. 18, 19 en 20)

Vrij laat in het Oudnederlands (voor de oostelijke dialecten zie de volgende paragraaf) vindt de rekking in open syllaben met hoofdaccent (OSL) plaats: *ī* en *ē* worden gerekte tot *ē̄*; *ó* en *ò* tot *ō̄*; *ǣ* tot *ā̄*; *ø* tot *ō̄* <eu>. De *ē* en de *ò* zullen in eerste instantie een opener rekkingsproduct hebben opgeleverd dat dan door vernauwing met dat van resp. *ī* en *ó* samengevallen is. Vernauwing van lange vocalen is een niet ongewoon verschijnsel: vergelijk ook de ontwikkeling van *ē* en *ō*, weliswaar via diftongen, in de richting van meer gesloten vocalen. We zouden ook kunnen aannemen dat de *ī*, *ē* (primaire i-Umlaut) en de oude *ē* (inclusief *ē* door evt. secundaire i-Umlaut) oorspronkelijk drie gescheiden ontwikkelingen hebben doorgemaakt: bijv. tot [ɪ], [e.] en [ɛ.], van tamelijk gesloten tot tamelijk open. Dat er van gescheiden ontwikkelingen sprake was, zou uit de situatie in de oostelijke dialecten kunnen worden afgeleid (zie volgende paragraaf).

Door de rekking ontstond de opmerkelijke toestand dat een korte vocaal niet meer kon voorkomen als hij door één (inlautende) consonant werd gevolgd evenmin als in de Auslaut. De rekkingsvocalen kunnen in eerste instantie worden gezien als in complementaire distributie met de corresponderende korte vocalen. Waarschijnlijk zijn ze aanvankelijk half lang geweest. Voorbeelden van (middelnederlandse, ook nieuwnederlandse) alternanties zijn: *dach* – *daghe*, *gebet* – *gebede*, *schip* – *schepe*, *gebot* – *gebode*; nnl. *dagen*, *gebeden*, *schepen*, *geboden*. Door de (vroeg) samenvallend van gerekte en “vanouds lange aa” (hier aangeduid als *ā* en *â*) kwam er ten dele een verandering in deze situatie. Oorspronkelijk was er een oppositie *skāpe* (pl. van *skap* ‘rek, kast’) en *scāpe* (pl. van *scāp* ‘schaap’, in het westen zonder Umlaut); door de samenvallend werden *scāpe* en *scāpe* homoniem. Er bestond ook een oppositie tussen *ǣ* en *â* in bijv. *scap* tegenover *scāp*; door genoemde samenvallend werd dit een oppositie tussen *ǣ* en *ā* (de laatste als eenheidsfoneem dus). De samenvallend geldt echter niet voor het hele taalgebied (zie par. 1.6).

Door het ontstaan van de rekkings-*ē̄* (*ē̄R*) ontstond aanvankelijk aan de voorzijde enig “gedrang”: *ê* (voor zover hij bijv. vóór *r* geen *ē̄* was), *ē̄R*, oude *ē̄*, *ī* (*stēn* ‘steen’, *leven*, *geten* ‘gieten’, *stigen* ‘stijgen’). Er moet verschil in graad van openheid geweest zijn, van half open (*ê*) naar gesloten (*ī*). De *ê* moet overigens een lichte centrerende diftong geweest zijn: *ɛə*, en de *ē̄* kan dat ook geweest zijn: *iā*. Met zo’n diftong, via *ia*, moeten we zeker voor Brabant rekening houden. En voor zover de oude *ē̄* er nog was, kan de rekkings-*ē̄* daarvan verschillend geweest zijn doordat hij

niet lang maar halflang was. Op parallelle wijze ontstaat er ook aan de velaire zijde enig gedrang: ô (voor zover hij bijv. vóór r geen ô was), ôR, oude ô en oude û (*brôd*, (*ge*)*nomen*, *book* ‘boek’, *doewen* ‘duwen’), maar ook hier moeten we met lichte centrerende diftongen rekening houden: ô kan ə geweest zijn; naast oude ô kan bijv. uə voorgekomen zijn. Laatstgenoemde diftong kunnen we voor Brabant zeker uit uo aannemen. De rekkings-ô kan ook als halflang verschillend geweest zijn van een eventueel bewaarde oude ô.

43.1.5. *De oostelijke dialecten*

In rekkingspositie laten de oostelijke dialecten zowel aan de palatale als aan de velaire zijde nog twee gescheiden ontwikkelingen zien. Het noordoosten (met Twente als kerngebied) laat de primaire Umlauts-ë met de ĩ samengaan, het zuidoosten met de oude ë plus secundaire Umlauts-ë. Hierbij moet dan wel worden aangetekend dat het zuidoosten duidelijke rekkingsvocalen heeft en het noordoosten althans aanvankelijk lichte centrerende diftongen en daaruit ontstane stijgende diftongen. Voor sommige gebieden is het overigens gezien vormen als *stiekel* soms beter om in plaats van [I] een duidelijk meer gesloten [i], met rekking ĩ [i.], aan te nemen. Wat de velaire zijde betreft is er in het oosten verschil bij oude ũ en ö en bij de Umlaut daarvan zodanig dat we in totaal met acht vocalen rekening moeten houden, een meer gesloten en een meer open vocaal, telkens al dan niet met Umlaut en al dan niet met rekking (zuidoosten) c.q. ontstaan van lichte centrerende diftong enz. (noordoosten). Omdat veel voorbeelden nodig zouden zijn, wordt hiervoor verwezen naar 19.7 en 20.8. We gaan ook voor deze dialecten ervan uit dat de rekkingsvocalen c.q. de genoemde diftongen oorspronkelijk varianten waren van de corresponderende korte vocalen.

43.1.6. *“Vanouds lange” en “gerekte” aa*

Samenval van āR en “vanouds lange aa” (hierboven reeds vermeld) moet al voor een vroeg stadium worden aangenomen, met een palataal samenvallingsproduct langs de kust: æ̃, en een mediaal in Brabant en een deel van het Vlaams: ā. De vroege samenval blijkt uit het feit dat er in de middelnederlandse spelling van een eventueel verschil niet zo heel veel meer valt te bespeuren. Er zijn echter gebieden, ten weerskanten van de oude Zuiderzee, waar het verschil bewaard gebleven is: ten westen (in Noord-Holland) vinden we ē (later ook ei) voor “vanouds lange aa” en ā bij rekking (skeep,skeip; water), ten oosten ȳ (of āā) voor “vanouds lange aa” en ā bij rekking (schoap; water; Groningen heeft echter in beide gevallen ȳ, soms meer gesloten); ook in Limburg kan het verschil op de aangegeven wijze bewaard zijn (schoap; water). Er zijn ook gebieden met samenval plus variatie al naar gelang de volgende consonant of met gedeeltelijke samenval (zie 24.5). Een eventuele Umlauts-ē uit â kan van ēR wanneer deze half lang was, verschillend zijn geweest. In open syllabe was dan een oppositie mogelijk: *lege* adj. ‘lage’ (â) – *lege* (rekking van ě) ‘ledige’. In zo’n syllabe kwam de Umlautsvocaal praktisch ook altijd voor: lange vocaal plus meer dan één consonant leverde namelijk een ongebruikelijke stam op (zie 33.4). Overigens zou bij de kustvorm *lege* ‘lage’ ook aan een vorm van spontane palatalisatie gedacht kunnen worden. Het lijkt erop gezien de middelnederlandse spelling (er wordt geen verschil gemaakt) dat we vroege samenval moeten aannemen.

In par. 2.5 (dit boek) wordt nader ingegaan op de verhouding van de lange vocalen ten opzichte van de consonanten.

43.1.7. *De sjwa*
(zie hfdst. 17)

In deze periode ontstaat door reductie van volle vocalen in zwak geaccentueerde syllabe een sjwa. Deze kon al naar gelang regio en consonantische omgeving verschillende kleuringen aannemen. Hij is mede vanwege zijn problematische status (vgl. 17.3) niet in het schema opgenomen.

43.2. *De consonanten*

43.2.1. *Schematische samenvatting*

SCHEMA 33: de *oudwestgermaanse consonanten (herhaling)*

	labiaal	dentaal	str.dentaal	palataal	velair	laryngaal
steml.occl.	p - pp	t - tt			k - kk	
steml.fric.	f - ff	þ - þþ	s - ss		χ - χχ	h /χ/
stemh.fric.	β	ð			γ	
stemh.occl.	b /β/ - bb	d /ð/ - dd			g /γ/ - gg	
nasaal	m - mm	n - nn			ŋ /n/	
liquida	l - ll	r - rr				
halfvocaal	w			j		

SCHEMA 35: de *oudnederlandse consonanten*

	labiaal	dentaal	palataal	velair	laryngaal
steml.occl.	p - pp	t - tt		k - kk	
stemh.occl.	b - bb /b/	d - dd		g /γ/ - gg	
steml.fric.	f/v/ - ff	s/z/ - ss		χ /γ/ - χχ	h
stemh.fric.	v	z		γ	
nasaal	m - mm	n - nn		[ŋ] /n/	
liquida	l - ll	r - rr			
halfvocaal	w		j		

Voor de consonanten op het einde van het Oudnederlands kunnen we het hierboven staande schema opstellen. Ter aanduiding van het fricatieffoneem is de stemhebbende fricatief gekozen: het is intuïtief bevredigender om bijvoorbeeld een f in de Auslaut uit een v af te leiden dan omgekeerd een intervocalische v uit f. Opmerkelijk in vergelijking met het oudwestgermaanse systeem is dat niet meer (stemhebbende) oclusieven en fricatieven aan elkaar gekoppeld zijn maar (fricatieve) stemhebbende en stemloze consonanten. Voor een goede vergelijking wordt het oudwestgermaanse (niet-ingweoonse) systeem hier herhaald. In beide systeem worden de geminaten in dezelfde cel geplaatst als de corresponderende enkele: van een bescheiden foneemstatus zal toch wel sprake geweest zijn (zie 40.3.1).

43.2.2. De eerste Auslautverscherping (36.6.5)

Een belangrijke ontwikkeling in de oudnederlandse periode is de eerste Auslautverscherping: $b > p$, $v > f$, $d > t$, $g > k$, $\gamma > \chi$. Het gevolg is dat in de Auslautpositie nog slechts stemloze obstruenten konden voorkomen. Er ontstonden ook alternanties: vgl. in de Psalmen *dumba – dump* (nll. *dom*), *gevan – gaf*, *findan – fant*, *godes – got*, *ganga – ūtganc*, *(hei)ligo – (kref)ih*. Daarnaast kwamen uiteraard gevallen voor met zowel in de Inlaut als in de Auslaut stemloze obstruent: *scāpekīn – scāp*. Voor zover ze door jod-geminatie ontstaan waren, treedt geen Auslautverscherping van geminaten op: ze kwamen immers alleen in de Inlaut voor. Bij oudere geminaten vinden we wél verscherping maar dan ook steeds verkorting: vgl. *dop* (*duppa) bij *deuvik* (36.3.1).

Er zijn aanwijzingen (zie 36.6.5) dat de Auslautverscherping een geleidelijk proces is geweest: misschien vond ze eerder bij de fricatieven dan bij de occlusieven plaats en ook per articulatieplaats kan er verschil geweest zijn; bovendien moeten we met regionale verschillen rekening houden.

43.2.3. Late veranderingen (36.4 – 36.6 passim)

Bij de dentalen moeten we onderscheid maken tussen de stemloze β enerzijds en de stemhebbende d/δ anderzijds. De β moet op den duur stemhebbend en occlusief geworden zijn; pas tegen het eind van het Oudnederlands was dit proces voltooid. Een uitzonderingspositie is in ieder geval de Auslaut waarin de klank stemloos gebleven is maar wél (mogelijk door analogie naar de Inlaut) occlusief geworden: *tant* ‘tand’, got. *tunþus*. Verder kan de later optredende syncope of overgang in j (*laân*, *laaien*) erop wijzen dat in die positie de (stemhebbende) fricatieve uitspraak zich nog lang wist te handhaven. Maar daarnaast kon ook in deze positie occlusief ontstaan. Door het stemloos blijven in de Auslaut krijgt de Auslautregel $d > t$ een ruimere lexicale toepassing: vgl. *eden* (got. *áiþ*) – eet <eed> (got. *áiþs*). Er is hier sprake van “verscherping” in synchrone zin omdat de stemloze klank bewaard bleef.

De notatie d/δ geeft aan dat bij deze dentaal al vroeg – we hebben aangenomen al in het Gemeengermaans – positioneel bepaalde variatie voorkwam. Het is mogelijk dat deze variatie ook nog in het Oudnederlands voorkwam, met de fricatieve variant nog in de positie na r (onl. *wurthun* ‘zij werden’) en, ook hier, tussen vocalen. Op het laatste kan weer de latere syncope of overgang in j wijzen: onl. *biedan*, nll. *biên*, *biejen*. Een andere mogelijkheid was dat ook in die posities occlusieve uitspraak ontstond. Tegen het einde van het Oudnederlands waren de beide dentalen (β en d/δ) samengevallen in d (in de Auslaut t) met als mogelijke variant tussen vocalen een stemhebbende fricatief δ . Het Middelnederlands laat in ieder geval geen verschil meer zien. Dialectisch kan het nog enige tijd bewaard gebleven zijn.

Als we aannemen dat β tamelijk laat stemhebbend is geworden, dan kunnen we dat het beste ook voor de stemloze fricatieven f en s laten gelden. Overigens kunnen stemhebbende varianten al eerder in de sandhi voorgekomen zijn. Door de verandering van s in z ontstond er weer een stemhebbende strident dentale fricatief die althans aanvankelijk als een combinatorische variant ten opzichte van de s gezien moet worden. In de Auslaut en vóór een stemloze obstruent handhaafde zich uiteraard de s . Er kwam dus weer een geval van synchrone Auslautverscherping bij: $z > s$ (vgl. *kiesen – koos*), synchroon omdat in de Auslaut de oude klank bewaard is.

De uit f ontstane v werd geïdentificeerd met de v (oude β) die er al was (ggm. b/β). Het gevolg hiervan was dat de oude β zich fonologisch losmaakte van de b. Er ontstond immers een mogelijkheid tot oppositie, namelijk in de Anlaut: vgl. mnl. *binden* – *vinden* (< *bindan* – *findan*); het foneem b bleef afgezien van de geminatiepositie (zie par. 4) tot de Anlaut en de positie na m beperkt. De v en f stonden aanvankelijk, net als s en z, tot elkaar in complementaire distributie: v intervocalisch, ook na l en r vóór vocaal, verder in de regel in de Anlaut; f in de Auslaut en vóór een stemloze obstruent. De stemloze variant (s, f) kwam ook voor in de Anlaut als er een korte vocaal plus geminaat of als er onmiddellijk een liquida of nasaal volgde (types *flonkeren*, *sukkelen*; *effen*, *bloesem*). Door de verscherping vóór liquida of nasaal plus svarabhakti kon op een gegeven moment de stemloze fricatief ook intervocalisch voorkomen: vgl. *lafenis*, *wasem* (36.3.2). Hierdoor werden overigens zeldzame opposities mogelijk als *logen* - *loochen* en (weliswaar niet helemaal zuiver) *laven* – *lafe(nis)* en *waze(n)* – *wase(m)*.

De laryngaal h (ook uit hw welke combinatie ook w kan opleveren) komt in deze periode alleen nog maar in de Anlaut vóór vocaal voor; hij is verder verdwenen. De oude χ wordt alleen nog in de Auslaut en vóór stemloze obstruent teruggevonden. In een aantal dialecten is de h zelfs in de Anlautspositie verdwenen waarbij in het zuidwesten de open plaats van de h wordt opgevuld door laryngalisering van γ: *êl hoed* ‘heel goed’. De alternantie h – χ wordt vervangen door een alternantie NUL – χ: *hoë* – *hooch* (mnl. *hoge* is analogisch; zie par. 36.4.3).

Nieuwe χ’s ontstaan door Auslautsverscherping uit γ (vgl. nnl. *liegen* – (*hij*) *looch* <loog>). Op grond hiervan lijkt het ’t beste om de χ fonologisch aan de γ te koppelen (hoewel dat theoretisch ook nog aan de h zou kunnen). Als we afzien van het uiterst zeldzame geval *logen* - *loochen* kunnen we dan bij de velairen de volgende complementaire distributie constateren: g in de Inlaut na nasaal, χ in de Auslaut en vóór stemloze obstruent, γ in andere posities (hoewel daarvoor occlusieve uitspraak niet helemaal valt uit te sluiten). Vergelijk onl. *ūtganç* met k door verscherping uit g, verder *krefth*, *naht*; *gevan*, *heiligo*.

De overgang van ft in χt leidt in principe tot de regel dat vóór t wél χ maar niet f kan voorkomen; allerlei factoren: regionale variatie, analogie, ontlening, ontstaan van nieuwe ft-verbindingen door syncope, smoren deze regel in de kiem.

43.2.4. *De geminaten* (36.3 – 36.6 passim)

Een vroege verkorting van de geminaat vond plaats wanneer deze in de Auslaut stond: vgl. *man* (got. *manna*). De andere oudwestgermaanse geminaten konden nog uit korte consonanten worden afgeleid wanneer ze in de positie onmiddellijk vóór j of liquida voorkwamen. Anders gezegd: in die positie kon alleen de geminaat voorkomen en niet de corresponderende enkele consonant (foneem-neutralisatie). In het Oudnederlands verdwijnt echter de geminatiefactor j, verder ontwikkelen zich tussen de geminaat en de l of r svarabhaktivocalen. Hiermee vervalt de aangegeven afleidingsmogelijkheid c.q. neutralisatie. Dat betekent dat het aantal gevallen waarin geminaten met enkele consonanten konden opponeren, sterk toeneemt. Nieuwe ss-geminaten ontstaan door assimilatie uit χs of in de 12^e eeuw uit ββ; oude gaan op -tt- terug, bijvoorbeeld in *gewisso* (Psalmen) ‘waarlijk’, verwant met *weten* (got. *witan*). Voor een ss, ontstaan door jod-geminatie, is het overigens moeilijk om een voorbeeld te vinden. Omdat de oudnederlandse overlevering tamelijk schaars is, illustreren we een en ander met de volgende mnl. of nnl. vormen (waarin we dan echter nog geen rekking aannemen): (*ik*) *rāpe* ‘raap’ – *rappe* adj., *māten* ‘makkers’ – *matten*, *wāker* – *wakker*, *pāde* ‘paden’ – *padde* ‘kruipend dier’, *zēgen* – *zeggen*, *spāren* – *sparren*, *tālen* – (*ge*)*tallen*, *vēnen* – *vennen*, *rāmen* – *rammen*. De ff staat in oppositie tot

v in *schaffen* – *schäven*, de ss tot z in *wassen* ‘groeien’ – *wāzen* pl. van *waas*. Let wel: enkele f of s kwamen niet na korte vocaal voor; verder kwamen vv, zz, γγ niet voor (wél gg). De bb zou als een variant van de /b/ kunnen worden beschouwd; anders dan enkele b komt bb na korte vocaal voor (*webbe*). De χχ in *lachen* is een biezonder geval: ook hier staat de geminaat (uiteraard) achter een korte vocaal wat in principe een oppositie met (oorspronkelijk occlusief) gg zou kunnen opleveren. Een, weliswaar niet helemaal zuiver, voorbeeld daarvan is *lachen* – *vlaggen* (waarschijnlijk uit het Engels). Vergelijk ook het hierboven al genoemde paar *loochen* (vgl. got. *láugnjan*) – *logen* met in de eerste vorm verscherping na lange vocaal. Zo gezien moeten we dus al is de evidentie schaars, χχ als een zelfstandig foneem opvatten. Voor de gevolgen van de rekking zie par. 2.5 hieronder.

43.2.5. De verhouding consonanten - vocalen

Na de rekking in open syllabe moet er een interessante distributionele verhouding hebben bestaan tussen enerzijds de consonanten (met nog de geminaten) en anderzijds de korte en de lange vocalen (de laatste inclusief de diftongen die we verder niet meer apart zullen noemen). Kijken we eerst naar de consonanten, dan moeten we formuleren dat de geminaten alleen na korte vocalen voorkomen en enkele consonanten alleen na lange (vanouds lang of door rekking ontstaan). Voor de Auslautpositie, waarin geminaten niet meer voorkomen, geldt dat enkele consonant zowel na korte als na vanouds lange vocaal voorkomt. Omdat we hier met een gesloten syllabe te maken hebben, is gerekte vocaal uitgesloten.

We kunnen een en ander ook vanuit de vocalen formuleren: korte vocalen kunnen wel vóór geminaten staan maar niet vóór enkele consonanten behalve in het geval van de Auslautpositie; lange vocalen staan wel vóór enkele consonanten (alleen vanouds lange vóór enkele consonant in de Auslaut) maar niet vóór geminaten. Consonantcombinaties komen voornamelijk na korte vocaal voor; omgekeerd geformuleerd kunnen dus korte vocalen vóór consonantverbindingen voorkomen. Wat dit laatste betreft ontstonden er door syncope uitzonderingen: vgl. *maand*, *eend* (meer hierover in hfdst. 33). Dergelijke uitzonderingen plaatsen we in her hieronder staande schema tussen haakjes (we hanteren de mnl. spelling):

SCHEMA 36: *vocalen en consonanten in het Middelnederlands*

positie	korte vocaal	gerekte vocaal	vanouds lange id.
Auslaut	vc dach/man		Vc jaer
Auslaut	vcc hant		(Vcc maent)
-Auslaut		vvc daghe	Vc jare
-Auslaut	vC manne		
-Auslaut	vcc hande		(Vcc maende)

(v = korte vocaal, vv = gerekte vocaal, V = vanouds lange vocaal, c = consonant, C = geminaat, cc = consonantcombinatie)

Waar er in de linker kolom een open plaats is, is de middenkolom bezet evenals trouwens de rechter; v enerzijds en vv plus V anderzijds vertonen dus duidelijk complementaire distributie, of algemener geformuleerd: korte vocaal en lange vocaal (gerekt of vanouds lang). Bij deze formulering moet echter de bovenste rij (met gesloten syllabe) worden uitgesloten. Hier zijn

opposities mogelijk als bijvoorbeeld tussen *scap* ‘houten rek’ en *scaep*. Het is echter nog een tijd lang mogelijk geweest om de gerekte vocalen uit de korte af te leiden: $\check{a} > \bar{a}$ (maar zie par. 1.6 dit hoofdstuk), $\check{e} > \bar{e}$, $\check{i} > \bar{e}$, $\check{o} > \bar{o}$, $\check{u} > oo$, $\check{\emptyset} > \bar{\emptyset}$. Fonologisch was er dan in *mannen* – *manen* ‘vermanen’ geen verschil in vocaal: in beide gevallen was er het foneem / \check{a} /, maar alleen een verschil in volgende consonant: /nn/ tegenover /n/; *fonetisch* was er van een dubbel verschil sprake: \check{a} tegenover \bar{a} en nn tegenover n.

44. HET MIDDEL- EN NIEUWNEDERLANDS

(1. De vocalen en diftongen (1.1. De diftongen, 1.2. De lichte diftongen, 1.3. “Vanouds lange” en “gerekte”aa, 1.4. Korte vocalen, 1.5. De secundaire i-Umlaut, 1.6. De vocalen in rekkingspositie, 1.7. (Ont)roningen, veranderingen vóór r, l, w, lengteverschillen, de sjwa), 2. De consonanten (2.1. Geminatenverkorting, 2.2. Effecten van ontlening, 2.3. Effecten van assimilaties, 2.4. De tweede Auslautverscherping, 2.5. Verdere veranderingen, 2.6. Schematische samenvatting)

Opmerking. Ook in dit hoofdstuk zien we vanwege regionale verwickelingen bij de vocalen af van schema's. Zie het volgende hoofdstuk, ook voor allerlei regionale bijzonderheden die hier onvermeld moeten blijven. Er worden in dit hoofdstuk dus slechts een paar algemene lijnen getrokken.

Opmerking (herhaling). Met *ǣ(w)*, *ā(w)*, *ū(w)* is bedoeld resp. *ǣ*, *ā*, *ū* vóór c.q. in combinatie met w: onder *ū(w)* begrijpen we ook *iu(w)* voor zover de ontwikkeling daarvan via *ū(w)* is verlopen (zie 32.4) en de ontwikkeling (maar niet overal) van *ū* in de Auslaut.

44.1. De vocalen en diftongen

44.1.1. Diftongen

(zie hfdst. 26 en 27)

Voor de middelnederlandse periode moeten we om te beginnen rekening houden met een lichte diftongering (maar niet vóór r) van *ī*, *ȳ* (uit *ū* en *iu*) en *ū* (de laatste vóór w en in de Auslaut), dus van de drie gesloten lange vocalen tot respectievelijk *īi*, *øi* en *óu*. In dit geval hebben we dan niet met centerende maar met sluitende diftongen te maken. Deze lichte diftongering is zowel hollands als brabant. Ze blijft achterwege in het zuidwesten (Zeeuws en Westvlaams) waarin *ī* en *ȳ* verkort werden, ook *ū* maar dat is dan niet de oude *ū* maar de *ū* die op *ǣ/ǫl* vóór dentaal teruggaat. Ook *ū(w)* en ook *ū* in de Auslaut: *duwen*, *nu*, is immers in die dialecten “spontaan” gepalataliseerd. Voor het Zeeuws moeten we echter uit *ǣ/ǫl* ou (mogelijk eerst *óu*) aannemen, verder (later?) uit *ū* vóór w, bijvoorbeeld in *douwen*, *rouwen* (daarnaast komt zeeuws *noe* ‘nu’ voor).

Duidelijke diftongen, namelijk resp. *ei*, *ui* en *ou*, ontstaan uit de lichte op het eind van de Middeleeuwen c.q. in het begin van de Nieuwe Tijd, om te beginnen in Brabant. Voor het Oostvlaams nemen we aan dat dit dialect de diftongering uit het Brabants overneemt; of het Hollands dat ook doet, laten we hier in het midden. De zo ontstane diftongen vallen in veel dialecten samen met de oude diftongen *ei*, *ui* (zgn. *ui*²) en *ou* die al in het Middelnederlands aanwezig waren. In vele hollandse en zuidelijke dialecten zijn extreme diftongen ontstaan, bijv. resp. *ai*, *oi*, *au*, in andere dialecten komen secundaire monoftongen voor, bijv. *ē* of *ā* voor *ei*, *œ* voor *ui*. Dit laatste is het geval in het Oostvlaams en het Westbrabants maar ook in de hollandse steden (behalve Rotterdam). Het Haags monoftongeert ook *ou* tot [a.]. Vaak ziet men samenvallend van *ou* (*ǣ(w)*, *ū(w)*, *ǣ/ǫl*D) en *au* (de laatste uit *āw*). In de spelling is het verschil gehandhaafd: <ou> – <au>; vergelijk ook <ei> – <ij> voor resp. oude *ei* en door diftongering ontstane *ei*. Zoals in hfdst. 45 zal blijken, zijn regionaal de ontwikkelingen aan de velaire zijde (*ou*, *au* enz.) echter ingewikkelder dan hier nu voorgesteld is.

De niet-gediftongeerde *ī* vóór r valt samen met de *ie* uit *io* of oude *ē* (*lier*, *hier*, *stier*) en is dus moeilijk als een variant van de *ei* <ij, ei> te beschouwen. De *ȳ* (*uu*) zouden we als variant van de *ui* vóór r kunnen opvatten ware het niet dat leenwoorden en ook klanknabootsende of klanksymbolische woorden waarschijnlijk al vanaf het begin een bedreiging voor de

combinatorische variatie vormden. Vergelijk woordparen als *buut* (in *lesje buut* ‘kinderspel’; frans *but* ‘doel’) – *buit, kluut* (vogelnaam) – *kluit*. De oppositie is echter weinig belast. De \bar{u} kon vóór *w* en in de Auslaut variant van het / \bar{y} /-foneem zijn, zo ook nog de later ontstane lichte diftong *óu* ten opzichte van / $\bar{o}i$ /; door ontwikkeling van *óu* [ou] tot een duidelijke diftong *ou* [ou] ontstond er samenval met *ou* uit $\bar{a}l/\bar{o}l$ vóór dentaal of uit $\bar{a}w(w)$ waardoor de combinatorische variatie verdween: vgl. bijv. de opposities tussen *boud* (uit *bold; du. *bald*) – *buit*, breder tussen *boud* – *buit* – *buut*.

Er is in ieder geval in zoverre sprake van een structurele samenhang dat de diftongering (eerst licht, later duidelijk) in alle drie de gevallen de zeer gesloten lange vocaal betreft. Er is dus in feite maar van één proces sprake: [+gesloten] > [+diftong]. De overeenkomst tussen de diftongeringen blijkt ook uit het feit dat er steeds sprake is van lexicale diffusie; die is in ieder geval heel duidelijk bij de diftongering van \bar{i} en \bar{y} . Ook treedt bij deze beide diftongeringen de *r* als verhinderende factor op.

Behalve in het zuidwesten blijven de monoftongen ook in de oostelijke helft van het taalgebied bestaan; er kan echter sprake zijn een lichte diftongering (van \bar{i}) in Auslaut of hiaatpositie en van een al dan niet positioneel bepaalde verkorting.

Bij oude \bar{e} en \bar{o} en ook bij door Umlaut ontstane \bar{o} vindt in het Gronings, waarschijnlijk al in het Middelnederlands, diftongering plaats tot *ei*, *ou* en *ui* (*rait* ‘riet’, *bouk* ‘boek’, *zuike* ‘zoeken’).

44.1.2. De lichte diftongen

We hebben in de vorige paragraaf gezien dat de ontwikkeling van de gesloten lange vocalen tot duidelijke diftongen via lichte sluitende is verlopen. Verder is de in Auslaut of hiaatpositie mogelijke lichte sluitende diftongering van \bar{i} genoemd.

Voor de lichte centrerende diftongen \bar{e} [$\bar{e}a$] en \bar{o} [$\bar{o}a$] na de Middeleeuwen moet een meer gesloten worden tot resp. $i\bar{a}$, later ook $i\bar{a}$ of \bar{i} <ie>, en $u\bar{a}$ aannemen. Bij de \bar{o} moeten we echter nog met $\bar{o}a$ of met een open monoftong \bar{o} rekening houden; deze varianten vinden we relictmatig nog in hollands dialecten terug. We kunnen ze ook voor het 17^e-eeuwse Hollands aannemen. In Zeeland (Tholen) vinden we $u\bar{a}$ vóór dentaal maar \bar{o} vóór labiaal of velair. In het oosten vinden we over het algemeen voor \bar{e} en \bar{o} \bar{e} of \bar{o} . Een bijzondere ontwikkeling maakt de \bar{o} door in het Oostvlaams: daar vindt vanaf het einde van de Middeleeuwen palatalisering plaats tot $y\bar{a}$, uit $o\bar{a}$ waarschijnlijk via $u\bar{a}$.

Er doet zich in sommige regio’s een (soms misschien al middelnederlandse) monoftongering voor van de lichte diftongen $i\bar{a}$ (uit oude \bar{e} of io), $y\bar{a}$ (brabants, ontstaan door Umlaut) en $u\bar{a}$ (uit oude \bar{o}) tot *ie*, *uu* en *oe*. Zoals we in de vorige paragraaf gezien hebben, valt deze *ie* samen met de niet gediftongeerde \bar{i} vóór *r*; de *uu* doet dat (in het Brabants) met de dito \bar{y} vóór *r*. In het Hollands annex de (in Holland gesprokenstaandaardtaal zijn *ie*, *uu* (door spontane palatalisatie of in leenwoorden) en *oe*, behalve uiteraard vóór *r*, duidelijk kort geworden. De zo verkorte vocalen gedragen zich echter nog als lang doordat ze bijvoorbeeld in de Auslaut kunnen voorkomen: *zie*, *nu*, *toe*. Bij oude \bar{o} kon echter al naargelang de volgende consonant (labiaal dan wel velair tegenover dentaal) variatie optreden. Deze variatie komt in het Westvlaams nog voor: verkorte \bar{u} vóór labiaal of velair, licht diftongische $u\bar{a}$ vóór dentaal, met de verkorte \bar{u} ook voor $\bar{a}l/\bar{o}l$ D. Het Zeeuws kan $u\bar{a}$ monoftongeren en kan \bar{u} niet uit $\bar{a}l/\bar{o}l$ D hebben. Ook in het 17^e-eeuwse Hollands moet, op variërende wijze, verschil geweest zijn (zie 28.3). Het is nu zowel in het dialect (meestal) als in de standaardtaal verdwenen; het Katwijkse heeft echter *roupe*, het Schevenings *rope* met de vocaal vóór labiaal.

Opmerkelijk in het Oostvlaams is de diftongering van de korte vóórvocalen ĩ [I] en ø tot resp. Iə en øə. Er kan verband zijn met het algemene verdwijnen in dit dialect van het lengteverschil (zie par. 8 dit hoofdstuk); de ontwikkeling van lichte centrerende diftongen dient als compensatie daarvan.

Structurele samenhang tussen de boven besproken veranderingen blijkt ook uit het feit dat de representant van oude ē, namelijk ie, en die van oude ī, uiteindelijk ei <ij>, verschillend blijven. En zo blijft oe uit oude ō verschillend van oude ū doordat deze laatste uu of via uu ui werd. Ook blijft er verschil bestaan tussen de oude ē en ō (> ie, oe) en de nieuwe (door rekking of uit ê en ô). Bij de beide laatste klanken moet echter worden aangetekend dat ê en ô zoals aangegeven oorspronkelijk lichte diftongen waren en dus niet met oude ē en ō dreigden samen te vallen (aanvankelijk althans ook niet met rekking-ē en ō). Vergelijk wat in 43.1.4 over “gedrang” aan vóór- en achterzijde is opgemerkt. Met uitzondering van sommige dialecten bleef er echter (zoals reeds opgemerkt) geen verschil bestaan tussen de door diftongering ontstane ei en de oude ei (o.a. uit äi). Ook het verschil tussen ui door diftongering en zogenaamde ui² (vaak oi) is over het algemeen verdwenen evenals dat tussen ou en au. Vermijding van samenvallende klanken is dus niet altijd in het spel. Er lijken twee tegenstrijdige tendensen te zijn: de tendens om voldoende onderscheidingen te handhaven en de tendens om een te grote diversiteit aan fonemen te vermijden.

44.1.3. “*Vanouds lange en gerekte aa*” (zie hfst. 24)

In het zuiden wordt de ā (samenvallende van gerekte en “vanouds lange” aa, resp. wel aangeduid als ā en â), behalve misschien nog niet in West-Vlaanderen, in de middelnederlandse periode gevelariseerd. Een dergelijke velarisering vindt ook bij het groningse samenvallingsprodukt en in het zuid- en in het noordoosten bij de vanouds lange klank plaats. De gerekte klank vinden we er als ā terug. Uit middelnederlandse teksten wordt duidelijk dat de donkere vocaal vanuit Limburg in Brabant is doorgedrongen maar daarbij onafhankelijk van de oorsprong, dus niet alleen voor de “vanouds lange” maar ook voor de “gerekte” vocaal. Zeker voor het zuidoosten is het wel gerechtvaardigd om de velarisering voor de middelnederlandse periode (of misschien al eerder) aan te nemen.

In het Hollands vinden we in plaats van æ de zogenaamde heldere eenheids-ā die zich vanuit het cultuurcentrum Amsterdam verbreid kan hebben. In enkele dialecten kunnen we de æ (bijv. in het Katwijkse) evt. ē (bijv. in het Schevenings), nog terugvinden; ook in het Zeeuws komen deze palatale klanken nog voor. Het Amsterdams heeft later, misschien onder utrechts-brabantse invloed, een ietwat “donkere”, d.i. min of meer velaire klank gekregen: åå; ook Waterland heeft nu deze klank.

44.1.4. *Korte vocalen* (zie hfdst. 19 en 20)

In het Brabants (zie 43.1.3) worden de korte half gesloten vocalen later weer meer gesloten; ze blijven hoe dan ook verschillend van de corresponderende lange (van welke oorsprong dan ook). In het zuidwesten gebeurt dit niet; bij de korte vocalen treft ons dan juist een nogal open uitspraak.

In de middel- en nieuwnederlandse periode zet de samenvallende van ó en ò zich door. Het verschil is nu ook in de standaardtaal verdwenen hoewel het niet zo lang geleden voor sommige sprekers hiervan nog bestond. Vrij recent lijkt de palatalisering vóór n, t, s en st van ä en ø in Amsterdam

en omstreken en de verdonkering (velarisering) van \check{a} vóór labialen of velairen in Rotterdam en omstreken. Voor de secundaire i-Umlaut zie par. 1.4 hieronder.

44.1.5. *De secundaire i-Umlaut*

(zie passim hfdst. 18, 20, 22, 24, 27 en 28, over Umlaut in het algemeen 34)

In de nieuwnederlandse maar ook al wel in de middelnederlandse periode wordt de secundaire Umlaut naar het oosten teruggedrongen. Dat geldt in het bijzonder voor de korte vocalen en de daaruit ontstane rekkingsen. Zo verdwijnt in het Brabants (maar niet in het oostelijk deel) het verschil tussen \check{e} (primaire i-Umlaut) en \check{a} (oude \check{e} en secundaire i-Umlaut). De morfologische Umlaut wordt afhankelijk van de vorm in kwestie ver naar het oosten teruggedrongen. Bij de diminutievorming komt hij, vergeleken bij het meervoud van de substantieven en de 2^e en 3^e pers.sg.pres. bij de werkwoorden, nog vrij westelijk voor. Groningen en Drenthe hebben deze Umlaut niet meer (of hebben hem nooit of niet in hoge mate gehad?).

44.1.6. *De vocalen in rekkingspositie*

(zie hfdst. 19 en 20)

Oorspronkelijk konden gerekte vocalen uit korte worden afgeleid; de vroege samenval van “vanouds lange” en “gerekte aa” bracht daarin de eerste verandering aan (zie 43.1.4). De sjwa-apocope van een latere fase kwam dit foneemverschil versterken: vgl. *man* tegenover (*ik*) *maan* < (*ik*) *mane* bij *manen* met gerekte vocaal (osa. *manōn*) en ook *man* tegenover *maan* < *mane* ‘hemellichaam’ met vanouds lange vocaal (got. *mēna*). De half gesloten rekkingsvocalen *ee*, *oo* en \bar{o} kregen hun foneemstatus pas door de latere sjwa-apocope: vgl. *vel* (mnl. *vel*) – *veel* (mnl. *vele*), *doch* (mnl. *doch*) – (*ik*) *doog* (mnl. *doghe*), *ruk* (mnl. *ruck* subst.) – *reuk* (mnl. *reuke*, *roke*). Een lexicaal bepaalde rekkingsregel blijft bestaan: *dag* – *dagen*, *gebed* – *gebeden*, *schip* – *schepen*, *god* – *goden*. De hierin geïmpliceerde alternantie is vaak analogisch verdwenen (*tam* – *tame* > *tam* – *tamme*; *bar* – *bare* > *baar* ‘naakt’ – *bare*). Reeds in het Middelnederlands is dit het geval, naar het model van vormen met gelijke vocaal: *padde* – *padden*, *waar* – *ware*.

We zouden kunnen aannemen dat ook (uiteraard in Inlautpositie) de geminatenverkorting verstoring heeft: ook daardoor werd een oppositie mogelijk tussen gerekte \bar{e} en \check{e} : vgl. *stelen* – *stellen*, of bijvoorbeeld tussen \emptyset en \bar{o} : mnl. (*ick*) *rucke* subst. – *reuke* (beide nog zonder sjwa-apocope). Of dit werkelijk zo is, is niet duidelijk omdat nog een verschil in *Silbenschnitt* aangenomen kan worden (zie 36.3.1): de \bar{e} van *stelen* is zwak, de \check{e} van *stellen* scherp gesneden. Er zou dan tussen beide woorden een tweevoudig verschil bestaan, in lengte (plus kwaliteit) van de vocaal en in *Silbenschnitt* (die dan bepalend kan zijn). Het laatste verschil komt nog altijd in de spelling tot uitdrukking: <l> - <ll>.

Later kon, bijvoorbeeld in de standaardtaal, samenval met zogeheten “vanouds lange ee” en “oo” (\hat{e} , \hat{o}) plaatsvinden. Maar het is wel beter om aan te nemen dat \hat{e} en \hat{o} als gevolg van het standaardiseringsproces door \bar{e} en \bar{o} vervangen werden. Opmerkelijk is de diftongering die zich in sommige delen van het taalgebied bij deze vocalen voordoet; o.a. de Randstad staat hierom bekend: de ontwikkeling gaat daar in de richting van resp. *ei*, *ou* en *ui*.

In Twente vinden we nu in bepaalde gevallen of soms altijd korte vocalen die opener zijn dan de vocalen waarop ze via stijgende diftongen (zoals we die in het Vriezenveens nog terugvinden) teruggaan. Ook secundaire verlenging kan plaatsvinden. In het Brabants kunnen zich bij rekking

van \ddot{e} (oud of door Umlaut ontstaan) of \ddot{i} twee vocalen, \bar{e} of \bar{e} , voordoen, echter met een historisch onduidelijke verdeling; bij Umlaut van \hat{a} vinden we echter \bar{e} .

44.1.7. (Ont)rondingen, veranderingen vóór r, l, w, lengteverschillen, de sjwa (zie resp. hfdst. 29, 30-32, 33, 17)

Vooraf in de zuidelijke regionen inclusief het noordwesten van Oost-Vlaanderen doen zich ontrondingen voor. Door zo'n ontronding kan de hele reeks van geronde vóórvocalen, zoals in het oostvlaamse Knesselare (vgl. 29.3.3), verdwijnen. De ontrondingen zijn op het ogenblik op hun retour. Rondingen vinden over het algemeen meer incidenteel plaats.

De lotgevallen van \ddot{a} , \ddot{o} , \ddot{u} vóór l plus dentaal zijn al meer dan eens in dit hoofdstuk en het vorige aan de orde geweest. Het ontstaan van de diftongen ou en au houdt verband met de invloed van de w op het vocalisme. De invloed van de r (plus consonant) leidt tot rekkingen, palatalisaties en depalatalisaties.

Er zijn talrijke door volgende consonanten of consonantcombinaties geconditioneerde rekkingen en verkortingen. Een belangrijke ontwikkeling (al middelnederlands of pas nieuwnederlands?), in een groot deel van het taalgebied, is het minder lang worden van de lange vocalen geweest. Dit geldt in ieder geval voor de vanouds lange vocalen; de rekkingsvocalen kunnen al van oorsprong halflang geweest zijn. De eerste kunnen zich aan de laatste hebben aangepast. Het is overigens de vraag of het nog gerechtvaardigd is om van een lengteverschil te spreken; in plaats van kort – lang kan er ook een verschil ongespannen – gespannen worden aangenomen. Vanwege het historisch perspectief kunnen we toch de aanduiding *kort – lang* aanhouden. Vóór r bleef het duidelijk lang zijn echter gehandhaafd. Daarvóór treedt bij \bar{e} , \bar{o} <eu> en \bar{u} ook een zekere verkleuring op.

Van een algeheel verdwijnen van het lengteverschil is sprake in het Oostvlaams; dit is in zekere zin (vgl. gecompenseerd door een verschil tussen monoftong – lichte diftong (reeds genoemd in par. 1.2 hierboven).

Vanaf het einde van de Middeleeuwen moeten we met de sjwa-apocope rekening houden. Hierdoor vermindert het aantal sjwa's dat aan de andere kant door svarabhakti en voortgaande reductie groter wordt.

44.2. De consonanten

44.2.1. Geminatenverkorting (36.3.1, 37.2, 36.10, 17.7)

De belangrijkste wijziging die zich in het Middelnederlands voltrekt is, is de geminatenverkorting. Deze moet vrij laat hebben plaatsgevonden. De genoemde verkorting houdt in dat een aantal fonemen verdwijnt; de geminaten vallen samen met de corresponderende enkele consonanten: pp > p enz., wel met dien verstande dat [gg] op den duur zijn occlusieve uitspraak kwijtraakt en samenvalt met de fricatieve γ . Vergelijk in dit verband echter wat in par. 1.5 hierboven over het verschil in Silbenschnitt is opgemerkt.

44.2.2. Effecten van ontlening

In 43.2.2 hebben we gezien dat v en f, z en s en γ en χ aanvankelijk als foneemvarianten kunnen worden beschouwd. Door leenwoorden wordt althans in de Anlaut die combinatorische variatie

(verder) verstoord: er ontstaan opposities als *vier* – *fier* (uit het Frans), *zier* – *sier* (id.), *gloor* – *chloor* (uit het Grieks). Klanknabootsing en klanksymboliek dragen hieraan ook bij. Voor de Inlaut (ook hierop is al in 43.2.3 geattendeerd) moeten we rekening houden met svarabhakti bij verscherping: vgl. *oefen*, *wasem*, *loochen*, met stemloze fricatief na lange vocaal; er ontstaat een mogelijkheid tot oppositie: *logen* – *loochen*. Woorden, in verschillende perioden ontleend, als *sjofel* (uit het Hebreeuws), *kousen* (uit het Latijn), *huichel* (uit het Duits) komen dit versterken. Een oppositie γ – χ kan overigens ook het resultaat zijn van geminatenverkorting: (*v*)*laggen* – *lachen*. Latere verstemlozing kan de fonologische verschillen weer aantasten en voor bepaalde (noordelijke) gebieden is daar misschien nooit sprake van geweest.

Leenwoorden breiden het bereik van het foneem /b/ uit dat behalve in de Anlaut en in de geminatiepositie (bb, later b: *webbe*) nu ook intervocalisch na lange vocaal kan voorkomen: *kabel*, *sober* (beide uit het Frans). De v of z treden niet na korte vocaal op, wat historisch te verklaren is: de geminaten /ββ/ en /zz/ (later verkort tot v en z) kwamen niet voor. *Grove* [ɔ.] is een incidenteel geval; het wordt in de uitspraak vaak *groffe* of *grove* [o.]. Door latere leenwoorden als *mazzel* (uit het Hebreeuws) en *puzzel* (uit het Engels) verandert deze situatie althans wat de z betreft. Het resultaat is dat opposities mogelijk worden als *mazzel* – *mazel(en)*, *puzzel* – (*ik*) *peuzel*.

Een bijzondere oppositie s-z vinden we in het geval nnl. *eisen* – *ijzen*. De s in de eerste vorm, met opmerkelijk lange stam, gaat via ss terug op sk: vgl. mnl. *eischen* (ohgd. *eiscōn*, eng. *ask*); de z in de tweede vorm is ontstaan uit s: vgl. mnl. *isen* ‘bang zijn voor’ (verwant met got. *agis* ‘vrees’) met volksetymologische ī, later ei <ij>. Zie voor de genoemde lange stam 46.2 en vgl. ook *ruisen* en *druisen* met -s- uit -sk-.

44.2.3. Effecten van assimilaties (36.6.1, 36.5, 36.6.3)

Een geval van assimilatie (mogelijk al oudnederlands) betreft de b na m; deze combinatie verdwijnt door de overgang van mb in mm (*lammer(en)*). In de Auslaut handhaaft zich nog een tijd lang een klankwettig -mp (*lamp*) maar die combinatie verdwijnt door Ausgleich en onder invloed van het concurrerende patroon -mm- - -m (*lamme* – *lam* adj.). Leenwoorden zorgen voor nieuwe gevallen met mb: vgl. *trombone* (via het Frans uit het Italiaans). Een recent leenwoord met -mb- is *sambal*. In het eerste woord ligt het accent na mb, in het tweede ervóór.

De oudnederlandse ss gaat (vooral) op de ks-verbinding terug: *wassen* ‘groeien’; *heks* is een leenwoord uit het Duits. Deze geminaat (later verkort tot s) wordt versterkt door de verandering van sk intervocalisch en in de Auslaut tot s(s). In de Anlaut ontstaat echter s χ . Hierdoor is de reeks s plus occlusief niet volledig meer (nog wél komen sp en st voor) terwijl χ als stemloze fricatief anders dan de f in inheemse woorden met een (voorafgaande) s gecombineerd kan worden. In 36.5 hebben we echter gezien dat de verandering van sk nogal wat variatie laat zien: sjch [š χ], geglottaliseerde s[?] of sj [š]. Ook nu zorgen leenwoorden voor nieuwe gevallen met anlautend sk: vgl. *ski* (uit het Skandinavisch). Voor een deel vinden de veranderingen in kwestie al in het Middelnederlands plaats. Geheel nieuw is de sf-verbinding in bijv. *sfeer* dat uiteindelijk teruggaat op gr. *sphaira*.

De g die na nasaal voorkwam, werd aan die (uiteraard velaire) nasaal geassimileerd met als resultaat een enkele velaire nasaal ŋ. Die kon in oppositie komen tot een enkele n of m: *zinnen* – *zingen*, *lamme* – *lange*. Nog enige tijd bestonden alternanties ŋk – ŋg als *lank* (mnl. *lanc*) – *lange*, *zank* (mnl. *sanc*) – *zingen*; in een latere fase vindt Ausgleich plaats: *zank* wordt vervangen door

zang naar analogie van *zingen*, *lank* door *lang* naar analogie van *lange*. De η is dus nu geen variant meer van de /n/; in het geval *denk* [ɛnk], is er sprake van neutralisatie van de n – η -oppositie. Relictmatig vinden we de k nog terug in bijv. *lankmoedig*. In het schema hebben we η als apart foneem opgenomen maar in (een groot deel van) het Middelnederlands kan hij nog een variant van /n/ geweest zijn.

In de tijd dat naast *lank* met k *lange* met η voorkwam, kon de -k van *lank* met de Auslautverscherpingsregel worden afgeleid. Dit kon niet meer toen η in *lange* enkele η was geworden. De taalverwerver moest apart leren dat vormen met - η k met vormen met - η - konden afwisselen. Deze moeilijkheid werd opgelost doordat door analogie *lang* ontstond. De vraag is dan waarom de analogie die kant opwerkte en niet *lank* – *lanke* ontstond. Vermijding van homonymie kan hierbij een rol gespeeld hebben: er zou geen verschil meer zijn geweest tussen *zonk* – *zonken* ‘zonk – zonken’ en ‘zong – zongen’. In ieder geval wilde de taalverwerver c.q. taalgebruiker de beide categorieën woorden die hier in het geding zijn, uit elkaar houden. Wie geen bezwaar heeft tegen het aannemen van abstracte elementen die niet aan de “oppervlakte” verschijnen, kan een regel aannemen waarbij uit “onderlingend” η g in *lank* door verscherping nk wordt afgeleid en in *lange* door deletie van g η . Een dergelijke synchrone regel weerspiegelt dan in feite de diachronie. Ook voor het hedendaagse Nederlands zou ze op grond van gevallen als *lankmoedig* (en als *koninkrijk*, *aanvankelijk* enz.) nog kunnen worden aangenomen. Voor onverbogen vormen als *lang* moet dan een uitzonderingsclausule worden gemaakt. Het lijkt echter beter *lankmoedig*, *koninklijk*, *koninkrijk* enz. als uitzonderingen te zien die als zodanig in het woordenboek thuis horen. Een vorm als *koninkje* kan in de morfologie worden verantwoord: in de, productieve, diminutievorming zal van een substantief op -ing (onmiddellijk na de syllabe met hoofdaccent) steeds een vorm op -inkje worden afgeleid.

44.2.4. De tweede Auslautverscherping (36.6.5)

Stemhebbende obstruenten die door de sjwa-apocope in de Auslaut komen te staan, worden alsnog (zij het niet altijd meteen) stemloos. De volgende gevallen zijn te onderscheiden: b > p, vgl. *webbe* > *wep* <web>; d > t, vgl. *ic biede* > *ik bied* (met d uit d/δ), *ic lide* > *ik lijd* (met d uit p), *bedde* > *bed* (met geminaat uit d/δ); v > f, vgl. *gave* > *gaaf*; z > s, vgl. *ic lese* > *ik lees*; γ > χ , vgl. *ic liege* > *ik lieg*. Van g > k (*ic singhe* > *ik *zink*) is geen voorbeeld; hieruit kan worden afgeleid dat de assimilatie van η g tot η ouder is dan de sjwa-apocope plus tweede Auslautverscherping.

44.2.5. Verdere veranderingen (zie hfdst. 17)

De vanaf het einde van de Middeleeuwen optredende n-apocope lijkt geen structurele gevolgen te hebben; wél leidt deze tot homonymie, zoals blijkt uit de pluralis *gemeente* die niet meer verschilt van de singularis. De reactie is dat in de eerste vorm in toenemende mate de pluralis-s gebruikt wordt. Recent is het ontstaan van de zogenaamde gooise r; de huig-r is van ouder datum. Deze en ook andere manieren van uitspreken laten het /r/-foneem onaangetast.

De w wordt, maar niet in alle delen van het taalgebied, van bilabiaal labiodentaal; deze labiodentale w maakt van het tweetal *vier* – *fier* een drietal: *vier* – *fier* – *wier*. Dat de verschillen tussen deze drie klanken in de Anlaut nogal subtiel zijn, kan eraan meewerken dat v gemakkelijk in f overgaat. Recent lijkt de (hollandse) neiging van vooral intervocalische l om in w over te gaan: er is daardoor weinig of geen verschil in uitspraak tussen *vernielen* en *vernieuwen*.

We wijzen hier ook op de syncope van vooral δ en de overgang van δ in j ; er is dus soms verlies van een klank en soms een toename van een bepaalde klank, namelijk de j , meestal geschreven <i>.

Leenwoorden, vooral uit het Frans, zorgen voor een nieuwe reeks consonanten, op z'n minst een versterking daarvan, namelijk de reeks van de palatalen: \acute{s} in *chocola*, \acute{z} in *gêne* of [ɲ] in *oranje*. In plaats van deze consonanten worden echter ook wel consonantcombinaties gebruikt: sj , zj , nj . De eerstgenoemde kwam al in nederlandse woorden als *sjouwen* voor, waarschijnlijk afkomstig uit het Fries. In de sandhi waren de "ontleende" klanken al heel gewoon: *hoe was-je?*, *waar was-je?*, *waar ben-je?*

44.2.6. Schematische samenvatting

Het consonantensysteem van het Middelnederlands en eveneens van het Nieuwnederlands komt er met dit alles als volgt uit te zien:

SCHEMA 37: *laatmiddel- en nieuwnederlandse consonanten*

	labiaal	dentaal	palataal	velair
steml. occl.	p	t		k
stemh. occl.	b	d		(g /ɣ/)
steml. fric.	f	s	\acute{s}	χ
stemh. fric.	v	z	\acute{z}	γ
nasaal	m	n	ɲ	ŋ
liquida	l	r		-

(halfvocalen: j (palataal) – w (bilabiaal > labiodentaal) – laryngaal: h ; de r kan behalve tong- r ook o.a. huig- r of "gooise" r zijn)

Het tussen haakjes geplaatste geldt voor het Middelnederlands: g na nasaal in *singhen* of, in geminatiepositie, in *legghen*, *lecghen*. Door de fricativisering van oude geminaat gg (occlusieve uitspraak nog in het twents) en het verdwijnen van g na nasaal is de cel van de stemhebbende velaire occlusief leeg geworden.

Aantekeningen

Volgens Van Loon 1986 p. 89 werd de geminatenverkorting mogelijk ,doordat het verschil bijv. tussen mnl. *bede* en *bedde* als gevolg van de rekking nu ook in de vocalen werd uitgedrukt. In *bedde* [bɛ-də] werd de korte vocaal niet alsnog gerekt omdat er anders homonymie ontstaan zou zijn.

Een structurele verklaring voor palatalisatie en diftongering geeft Louise van Wijk 1950. Deze wil de palatalisatie (die zij anders dan Schönfeld niet aan romaanse invloed wil toeschrijven) en daarbij ook de diftongeringen verklaren uit de ontwikkeling van het fonologische systeem: $\acute{a}\acute{i} > \acute{e}$, daardoor $\acute{e}^2 > \acute{i} <ie>$, dan diftongering van oude \acute{i} ; aan de andere kant van de articulatorische ruimte: $\acute{a}\acute{u} > \acute{o}$, $\acute{o} > \acute{u} <oe>$, oude $\acute{u} > \acute{y}$, dan diftongering van \acute{y} . Hiertegen ontwikkelt Van Loey bezwaren in Van Loey 1970 (Schönfeld), 89. Deze merkt o.a. op dat mnl. \acute{e} en \acute{o} , wat uit de zuidnederlandse dialecten blijkt, de klankwaarde van onechte diftongen hebben gehad: resp.[ɛə], later [Iə] en [ɔə], later [uə]. Er bleef dus verschil bestaan met de oude \acute{e} en \acute{o} zodat de verschuiving van deze klanken niet van \acute{e} en \acute{o} behoefde uit te gaan.

Een andersoortige structurele verklaring geeft Morciniec 1970. Deze wijst er o.a. op dat in Holland diftongering van \acute{i} en \acute{u} (\acute{y}) tot resp. ei en ou (en ui) anders dan in de binnendialecten (Brabants bijv.) structureel gezien niet noodzakelijk was omdat daar zoals in alle kustgebieden oude \acute{e} en \acute{o} lang bewaard bleven. De expansiologische verklaring van Klooeke (ei en ui in Holland ingevoerd) acht hij daarom goed te combineren met een structurele visie. Zie in dit verband ook Awedyk & Hamans 1989 waarin met push chains wordt gewerkt. De stoot gaat huns inziens

uit van de ontwikkeling van $\tilde{a}i$ en $\tilde{a}u$. Voor een kritische bespreking van de structurele samenhang tussen $\bar{e} > ie$ en $\bar{i} > ei$ zie Goeman 1994 (zie hierover meer in de Aantekeningen bij hoofdstuk 25).
Voor de verhouding van \bar{y} (uu) uit oude \bar{u} tot Umlauts- \bar{y} in *gruun* zie Van Loon 1986, 105. Voor het onderscheidend effect van het ontbreken van de secundaire i-Umlaut (en andere ontwikkelingen) zie Goossens 2008, 79.

45. VAN OUDNEDERLANDS TOT NIEUWNERLANDS DE ONTWIKKELINGEN VAN HET VOCALISME PER REGIO

(1. Inleiding: 1.1. Inhoud, 1.2. Gebruik van termen en tekens, 1.3. Het oudwestgermaanse systeem (herhaling), 2. Het hollands systeem: 2.1. Het Oudhollands, 2.2. Het Middelhollands, 2.3. Het Nieuwhollands (platteland, kleinere steden), 2.4. Het Neuwollands (grote steden), 2.5. Het systeem van de standaardtaal, 2.6. Fries-nederlandse mengdialekten, 3. Het zuidwestelijke (westvlaamse en zeeuwse) systeem: 3.1. Het Oudwestvlaams en Oudzeeuws, 3.2. Het Middwestvlaams en Middelzeeuws, 3.3. Het Nieuwwestvlaams en Nieuwzeeuws, 4. Het oostvlaamse systeem: 4.1. Het Oudoostvlaams, 4.2. Het Middeloostvlaams, 4.3. Het Neuwoostvlaams, 5. Het brabantse systeem: 5.1. Oudbrabants, 5.2. Middelbrabants, 5.3. Nieuwbrabants, 5.4. id. (Kempen, Oerle), 5.5. id. (Zuidbrabant, Brussel), 5.6. id. (Aalst), 5.7. Dialectverlies in Brabant; de tussentaal, 6. Het limburgse systeem: 6.1. Oudlimburgs, 6.2. De toonverschillen, 6.3. Latere veranderingen, 6.4. Belgisch-limburgs, 6.5. Het consonantisme; 7. Het twents-achterhoekse systeem: 6.1. Oud Twents-achterhoeks, 6.2. Later Twents-achterhoeks, 8. Het groningse systeem, 9. Het noordelijk-centrale systeem: 9.1. Westoverijssels, 9.2. Zuidwestdrents (Ruinen), 9.3. Noordwestveluws, 10. Samenvattende terugblik, 11. Afsluiting, Aantekeningen)

45.1. *Inleiding*

45.1.1. *De inhoud*

In dit hoofdstuk worden de veranderingen per regio in hoofdlijnen samengevat; niet alle veranderingen inclusief analogiewerkingen en ontleningen zullen verdisconteerd worden. We beperken ons, enkele uitzonderingen daargelaten, tot het vocalisme; de veranderingen in het consonantisme leveren een minder duidelijk regionaal beeld op. Zo is weliswaar bijvoorbeeld voor een groot deel van het zuiden wegval van de h kenmerkend maar deze wegval vinden we aan de ene kant niet in een groot oostelijk deel van Brabant annex Limburg en aan de andere kant wél en zeer verspreid in het noorden. Dit laat onverlet dat sommige consonantische eigenaardigheden goed als sjibbolet kunnen fungeren: denk aan de “zachte g” en aan de geaspireerde uitspraak van de t plus sonantische n in het groningse *Marthinithoorn*. Ook regionaal of lokaal beperkte veranderingen krijgen niet altijd aandacht. Regionaal is er ook in zoverre sprake van abstractie dat we met een geografisch continuüm te maken hebben; hierdoor is het niet goed mogelijk de diverse regio’s tegen elkaar af te grenzen. De regionale aanduidingen hebben dus een zeer globaal karakter. Verder hebben we ook met een chronologisch continuüm te maken: er zijn immers geen scherpe grenzen te trekken tussen Oudnederlands en Middelnederlands en tussen Middelnederlands en Nieuwnederlands. Het is trouwens niet voor alle regio’s goed mogelijk om deze drie perioden te onderscheiden. Het hangt ervan af hoeveel ons op grond van schriftelijke overlevering over vroegere fasen bekend is. Als we het taalgebied in twee helften verdelen, dan is ons meer bekend voor de zuid-westelijke dan voor de noord-oostelijke helft.

Veranderingen waar in het algemeen geen aandacht aan wordt besteed, betreffen rondingen, veranderingen onder invloed van r (plus consonant) of andere consonanten, rekkingen (die in open syllabe met hoofdaccent: OSL, wordt wél in de beschouwingen betrokken), verkortingen, contracties, ook lexicaal beperkte veranderingen (bijvoorbeeld door klanknabootsing of klanksymboliek). Deze en dergelijke veranderingen leiden over het algemeen tot combinatorische variatie of tot een gewijzigde bezetting (lexicaal voorkomen) van de fonemen. Zo boeten in het algemeen de lange vocalen in lengte in (als ze bij rekking al niet meteen halflang waren) maar zorgt behoud vóór r tot duidelijk lange varianten: *baar, bier, buur, boer, beer, beur, boor* enz. (met in de laatste twee gevallen ook een zekere “verkleuring”). De

verkorte vocaal lijkt de ongemarkeerde geworden te zijn. In bepaalde dialecten is de oude lange \bar{i} bewaard gebleven vóór (oorspronkelijk) stemhebbende fricatief maar is er voor het overige verkorting opgetreden. Ook hier is door verkorting danwel behoud combinatorische variatie ontstaan waarbij opnieuw de korte(re) vocaal de ongemarkeerde geworden lijkt te zijn. Door de invloed van de r plus consonant is *stark* tot *sterk* geworden waardoor het / \bar{e} /-foneem nu ook in dit woord voorkomt. Mogelijk is er eerst sprake geweest van een meer gesloten variant van het / \bar{a} /-foneem en later van een meer open variant van het / \bar{e} /-foneem. Vergelijk voor een voorbeeld met ronding *zulver* uit *zilver* waarin een lexicale uitbreiding van het / \emptyset /-foneem geïmpliceerd is. Wat de invloed van de w betreft: de diftongen ou en au en de varianten daarvan nemen we in ieder geval in onze beschouwingen mee. Aan auw, eeuw, ieuw, uw, ouw; ooi, oei (combinaties van lange vocaal plus w of j) zullen we echter geen aparte aandacht besteden. Kennis van de voorafgaande hoofdstukken wordt bekend verondersteld; in het algemeen zal daar niet naar verwezen worden.

In grote trekken onderscheiden we de volgende regio's: Holland (Zuid- en Noord-Holland, inclusief het westen van Utrecht en de fries-hollandse mengdialecten als bijvoorbeeld het Stadsfries), het zuidwesten (West-Vlaanderen plus Frans-Vlaanderen en Zeeland, echter zonder Zeeuws-Vlaanderen), Oost-Vlaanderen plus Zeeuws-Vlaanderen, Brabant (inclusief Noord-Brabant), het zuidoosten (Limburg zonder het noorden boven Arcen), Twente-Achterhoek (waar de noordoostelijke Veluwe bij aansluit), Groningen (Stad en Ommeland plus Noord-Drenthe) en het centrale midden van Nederland (van de Stellingwerven plus Zuid-Drenthe via West-Overijssel, de zuidwestelijke Veluwe en Oost-Utrecht naar de omgeving van Arnhem en Nijmegen inclusief de Lijmers en het noorden van Limburg boven Arcen). Laatstgenoemd gebied duiden we aan als *noordelijk centraal*, met de kanttekening dat het oostelijke rivierengebied ook tot Brabant gerekend zou kunnen worden.

Wat de indeling in perioden betreft onderscheiden we over het algemeen zoals we ook bij de voorafgaande hoofdstukken gedaan hebben, tussen Oudnederlands, Middelnederlands en Nieuwnederlands. Als er klanken worden aangegeven waarop besproken klanken teruggaan, dan zijn daar meestal vocalen of diftongen van het Oudwestgermaans mee bedoeld. Ze staan tussen haakjes maar worden ook weleens van het predikaat “oud” voorzien. Onder Oudwestgermaans is dat deel van het Oudwestgermaans bedoeld waarop het Nederlands (inclusief de dialecten) teruggaat.

Per regio proberen we tot een *tentatief* fonologisch systeem te komen, tentatief omdat vaak dieper onderzoek nodig is. Bovendien is het niet altijd gemakkelijk om minimale paren te vinden; we gaan er daarom van uit dat we al van verschillende fonemen kunnen spreken wanneer verschillende vocalen vóór éénzelfde volgconsonant optreden. Zo kunnen we bijvoorbeeld tussen / \acute{o} / en / \grave{o} / als aparte fonemen onderscheiden op basis van een paar *bós* – *mòs*. Onder *verdere bijzonderheden* komen dialecten aan de orde die in bepaalde opzichten afwijken van wat over de betreffende regio in de hoofdttekst is medegedeeld.

45.1.2. Gebruik van termen en tekens

1. We spreken steeds van *korte* en *lange* vocalen hoewel het voor recente perioden vaak beter zou kunnen zijn om van *ongespannen* en *gespannen* vocalen te spreken. In feite is er alleen vóór r van een duidelijk lang-zijn sprake. Het “lang-zijn” van vocalen duiden we in de fonetische tekens tot en met het Oudnederlands met een dubbele punt aan, bijv. [a:], in latere fasen met een enkele punt, bijv. [a.].

2. De stndl. ou <ou> heeft diverse westgermaanse oorsprongen. Hij gaat om te beginnen terug op pgm. *ǣ* vóór w (*vrouw*). Daarnaast kan een ou ontstaan uit pgm. *ū* vóór w, welke *ū* teruggaat op oude *ū* (*nou, douwen*), op *ī* (*spouwen* ‘spuwen’) of op *iu* (*brouwen*). In de beide laatste gevallen nemen we ontwikkeling via *ū* aan; blijkens *spuwen* en mnl. *bruwen* is ook ontwikkeling tot *ȳ* mogelijk. Ten slotte kan ou ontstaan uit *ǎ/ǒl* vóór dentaal (D) (*koud, goud*) (voor details zie hoofdstuk 32). De meest voorkomende oorsprong van ou <au> is *ā* vóór w. We duiden de besproken oorsprongen aan als *au(w)*, *ū(w)*, *ǎ/ǒl(D)*, *ā(w)* (die ook voor *ǣ(w)* kan staan). De dialectische representanten van deze oorsprongen kunnen zeer divers zijn. Ook in Auslautpositie kan uit *ū* ou ontstaan maar niet altijd komt deze positie met die vóór w overeen: vergelijk bijvoorbeeld zeeuws *noe* naast *douw*.

3. We gebruiken <ie>, <uu> en <oe> voor die standaardnederlandse, ook hollandse vocalen die fonetisch kort zijn maar zich als “lange” gedragen; ze zijn duidelijk lang vóór r en kunnen zonder problemen in de Auslaut voorkomen: vgl. *ruzie, accu, toe*. Voor veel dialecten, vooral oostelijke, zuidelijk-centrale en zuidwestelijke dialecten, moeten we echter met een duidelijk “lang zijn” rekening houden; duidelijke lengte kan dan samengaan met een “sjwa-naslag” wat een lichte centrerende diftong oplevert.

4. Als er sprake is van primaire i-Umlaut bij *ǎ*, dan heeft er (in oostelijke gebieden) ook altijd secundaire i-Umlaut plaatsgevonden: *ǎ* > *æ* (primair) > *ē* (secundair).

5. Met *ui*² is *ui* plus varianten bedoeld die niet door diftongering uit *ȳ* ontstaan zijn.

6. Om typografische redenen wordt niet zoals vaak gebeurt, met driehoeken gewerkt. In deze schema's zijn de kolommen “kort” en “lang” om ruimte-redenen gereserveerd voor geronde vóórvocalen en voor open mediale of licht velaire vocalen. De laatste worden met vet aangegeven. Doorgaans is de *ī* [I], de *ě* [ε], de *ǎ* [α] tenzij anders vermeld. Tussen schuine strepen wordt aangegeven van welk foneem de betreffende vocaal een variant kan zijn.

7. De schema's kunnen soms een te grote fonetische symmetrie suggereren tussen de korte vocalen, de lange dito en de diftongen; de drie groepen moeten primair op zichzelf worden bekeken en in vergelijking met de overeenkomende groepen in andere fasen of regio's. Om een verkeerde suggestie te voorkomen zijn in de uiterst linkse kolom alleen de extreme waarden ‘gesloten’ en ‘open’ aangegeven.

45.1.3. Het oudwestgermaanse systeem (herhaling)

Voor de duidelijkheid wordt hieronder het schema van de (niet-ingweonse) oudwestgermaanse vocalen herhaald.

SCHEMA 32 (herhaling): de oudwestgermaanse vocalen

	kort	kort	kort	lang	lang	lang	dift.	lang
	vóór		achter	vóór		achter	vóór	achter
gesloten	<i>ī</i>		<i>ǔ</i>	<i>ī</i>		<i>ū</i>	<i>iy /io/</i>	<i>io</i>
							<i>ia (ē)</i>	<i>ua (ō)</i>
	<i>ě</i>		<i>ǒ</i>	<i>ê /ei/</i>		<i>ô /ou/</i>	<i>ei</i>	<i>ou</i>
open		<i>ǎ (æ)</i>			<i>ā (ǣ)</i>			

(tussen ronde haken staan alternatieven die voor bij de kust gelegen gebieden kunnen worden aangenomen; voor het Ingweons (in engere zin) dat als substraat voor de kustdialecten moet worden aangenomen, zie 42.3)

45.2. Het hollandse systeem

Opmerking: tenzij anders vermeld geldt wat hieronder over het Hollands gezegd wordt, ook voor het westelijke Utrechts. Het hieronder staande systeem zal in grote trekken het systeem van het zuidelijke Oudhollands geweest zijn. In ieder geval moet voor het Noordhollands alsook voor het Zuidhollands langs de kust een fries substraat worden aangenomen. Zie hiervoor hfdst. 11. Secundaire en morfologische Umlaut (zie schema) ontbreekt; primaire Umlauts-*ē* is samengevallen met oude *ě* [ɛ]. Er is fonologisch verschil tussen *ó* en *ò* zoals dat heden ten dage nog in het Katwijks en diverse noordhollandse dialecten voorkomt (katwijks *dòl* ‘riemdol’ – *dól* adj.). Wel moet worden opgemerkt – en dat geldt ook voor andere gebieden – dat *ó* heel vaak optreedt vóór nasaalverbindingen. De *ø* <u> is ontstaan door spontane palatalisatie van *ũ* (*dun*);

45.2.1. Oudhollands

SCHEMA 38a: oudhollandse vocalen

	kort	kort	kort	lang	lang	lang	dift.	dift.	dift.
	vóór		achter	vóór		achter	vóór	gerond	achter
gesloten				<i>ī</i>	<i>ȳ</i>	<i>ū/ȳ/</i>	<i>iə</i>		<i>uə</i>
	<i>ī</i>	<i>ø</i>	<i>ó</i>	<i>ēR/ī/</i>	<i>ōR/ø/</i>	<i>ōR/ó/</i>	<i>ei</i>	<i>ui</i> ²	<i>ou</i>
	<i>ě</i>		<i>ò</i>				<i>ê</i> [ɛə]		<i>ô</i> [ɔə]
open		<i>ǣ</i>		<i>ā</i>					<i>au</i>

bij rekking in open syllabe met hoofdaccent geeft dit *ō* <eu> (*zeun*). Net als de rekkings-*ē* (*geven*) en de rekkings-*ō* (*boden*) vatten we dit rekkingsproduct als variant van de korte vocaal op. Op grond van de openingsgraad valt voor *ēR* aan /*ī*/ te denken (hoewel de spelling <e> in de richting van /*ě*/ wijst) en voor *ōR* aan /*ó*/. De *ī*, *ø* en *ó* (*dik*, *dun*, *dól*) hebben we in vergelijking met owgm. *ī* en *ũ* als meer open geclassificeerd: er heeft in tegenstelling tot het Duits (vgl. de uitspraak van *dick*, *dünn*, *tol*) in het Nederlands een verlaging (meer open worden) plaatsgevonden.

Door spontane palatalisatie ontstaat ook *ȳ*, die echter ook op iu terug kan gaan (resp. *huus*, *duutsch*). Omdat er in de Auslaut en vóór w geen palatalisatie plaatsvindt, fungeert *ū* in die posities als variant van /*ȳ*/ (*noe* ‘nu’, *doewen* ‘duwen’). Voor owgm. *e*² en *io* is *iə* aangenomen (*brief*, *bieden*), voor oude *ō* *uə* (*boek*); voor zover nog *ē* (in het eerste geval) of *ō* (in het tweede geval) voorkwamen, kunnen deze als duidelijk lang van halflange *ēR* en *ōR* verschillend geweest zijn. In plaats van *ȳ* uit iu kan het Hollands overigens vóór r ie uit io hebben (*vier* ‘vuur’). Er blijft echter in die positie foneemverschil bestaan: vgl. *dier* ‘beest’ (got. *dius*) + *dier* (osa. *diuri*) ‘duur, kostbaar’ (beide uit io) tegenover *duur* (uit *ū*; lat. *dūrāre*) ‘tijdsduur’. De *ê* en de *ô* zijn als lichte diftongen met nog tamelijk open eerste element opgevat: *ɛə* en *ɔə* (*stêên*, *grôôt*). De *ǣ* is het samenvallingsproduct van “vanouds lange aa” en “gerekte aa” (*schaep*, *maeken*). In het Noordhollands zijn beide echter verschillend gebleven: *ē* (of *ei*) voor de “vanouds lange”, *ā* voor de “gerekte aa”; de *ē* valt er samen met de rekkings-*ē*.

De diftongen *ei*, *ui* en *ou* zijn om schematische redenen wel te hoog geplaatst; ze moeten een meer open eerste element gehad hebben: *ei*, *œi*, *ou*. De *ui*² kan verschillende oorsprongen hebben maar komt vooral in leenwoorden voor wat we ook voor de andere regio’s mogen aannemen (*bui*, *fluiten*). De *ei* gaat vooral terug op *ei* (*āi*) vóór i of j in volgende syllabe (‘heide’) terwijl *au* op *ā(w)* teruggaat (‘blauw’) en *ou* op *au(w)* of op *āl/ōl(D)* (‘vrouw’, ‘koud’). Een voorbeeld van

oppositie vóór w is *gauw* (āw) en *gouw* (auw); vergelijk ook *kauwt* - *koud*. In andere gevallen waar we nu ou hebben, nemen we nog ū vóór w (ook in de Auslaut) aan; deze ū kan zoals gezegd als een variant van het foneem /y/ worden begrepen.

45.2.2. Middelhollands

De oude gesloten vocalen (zie schema) zijn naar de (lichte sluitende) diftongen verhuisd: *Ii*, *øi*, *óu*; hun plaats is ingenomen door de (al kort geworden? zie volgende paragraaf) *ie* en *oe* door monoftongering ontstaan uit *iə* en *uə*. Voor zover *uu* voorkwam, betreft het de positie vóór *r* (palatalisatie van *ū*, geen lichte diftongering) en voor het overige leenwoorden. Aan de velaire zijde moeten we, als variant van de *oe*, rekening houden met een (waarschijnlijk nogal gesloten en positioneel bepaalde) *ō*-klank (zie 28.3) die wel niet samenviel met de rekkings-*ō* (al kon de

SCHEMA 38b: *middelhollandse vocalen*

	kort	kort	kort	lang	lang	lang	dift.	dift.	dift.
	vóór		achter	vóór		achter	vóór	gerond	achter
gesloten				<i>ie</i>	<i>uu</i>	<i>oe</i>	<i>Ii</i>	<i>øi</i>	<i>óu/øi/</i>
	<i>ĩ</i>	<i>ø</i>	<i>ó</i>	<i>ēR/ĩ/</i>	<i>ōR/ø/</i>	<i>ōR/ó/</i>	<i>ê [Iə]</i>		<i>ô [oə]</i>
	<i>ě</i>		<i>ò</i>				<i>ei</i>	<i>ui²</i>	<i>ou</i>
open		<i>ǎ</i>		<i>ǣ</i>					<i>au</i>

spelling overeenkomen). De *ê* en *ô* zijn naar boven geschoven > [Iə], [oə]; het gevolg daarvan is dat de *ei*, *ui* en *ou* gedaald zijn. Dit is misschien niet alleen om schematische maar ook om fonetische redenen verantwoord: het eerste element van de betreffende diftongen had immers de neiging om meer open te worden, in de richting van resp. [ai], [øi], [au]. De *ou* uit *ǎl/òl(D)* of uit *au(w)* was verschillend van de lichte diftong *óu* uit *ū(w)* en van de meer open diftong *au* uit *ā(w)*. Zie de uiterst rechtse kolom.

45.2.3. Nieuwhollands (platteland, kleinere steden)

SCHEMA 38c: *nieuwhollandse vocalen (platteland, kleinere steden)*

	kort	kort	Kort	lang	lang	lang	dift.	dift.	dift.
	vóór		achter	vóór		achter	vóór	gerond	achter
gesloten				<i>ie [i]</i>	<i>uu [y]</i>	<i>oe [u]</i>			
	<i>ĩ</i>	<i>ø</i>	<i>ó</i>	<i>ē</i>	<i>ō</i>	<i>ō</i>	<i>ê [Iə]</i>		<i>ô [oə]</i>
	<i>ě</i>		<i>ò</i>				(<i>ei</i>)	(<i>ui</i>)	(<i>ou</i>)
open		<i>ǎ</i>		<i>ǣ</i>			<i>ai</i>	<i>ui²</i>	<i>au</i>

We beschouwen eerst het nieuwhollandse systeem van het platteland en de kleinere steden.. Het is de duidelijke voortzetting van het middeleeuwse systeem. Als het geen verwarring met *oudhollands* in de zin van 'hollands rond het jaar 1000' zou geven, zouden we het er die naam aan kunnen geven. Er is nog foneemverschil voor *ó* en *ò* aangenomen hoewel het verdwenen kan zijn; voor Katwijk aan Zee en noordhollandse dialecten wordt het zoals in par. 2.1 dit hoofdstuk aangegeven nog vermeld.

De met *ie*, *uu* en *oe* aangeduide vocalen zijn behalve vóór *r* duidelijk kort geworden (hoewel ze zich als lange vocalen blijven gedragen). Om laatstgenoemde reden zijn ze in de middelste

kolommen blijven staan, met een fonetische aanduiding van de korthed. Als gevolg van de sjwa-apocope moeten de rekkingsvocalen (\bar{e} , \bar{o} , \bar{o}) nu wel als aparte fonemen worden opgevat. Voor \bar{e} is de klankwaarde [Iə] genoteerd; [iə] met nog meer gesloten eerste element is, vooral vóór dentaal, ook mogelijk, bijvoorbeeld in het Katwijks en het Zaaans. Evenals andere hollandse dialecten kent het Katwijks een vrij open lange vocaal voor \hat{o} [ɔ.] die daardoor eigenlijk naar een andere kolom zou moeten verhuizen. Voor het Westfries, het Aalsmeers en het Zandvoorts wordt consonantisch (dus niet meer historisch) bepaald verschil tussen \bar{o} (als de vocaal van *boor*) en ou vermeld: de eerste vocaal vóór dentaal inclusief l, de tweede elders (*noôd*, *koôl* ‘kool op het land’; *douf*); het Zaaans heeft steeds een \bar{o} . Het Katwijks kent ook nog de \bar{a} , het Schevenings zelfs een meer gesloten \bar{e} ; elders vinden we vaak de “heldere” eenheids- \bar{a} . Het Noordhollands heeft echter nog zoals in par.2.1 reeds opgemerkt \bar{a} bij rekking en \bar{e} of ei bij “vanouds lange aa”. Gaan we in oostelijke of zuidoostelijke richting (richting Utrecht of Brabant), dan kan de \bar{a} een donkere (enigszins velaire) kleur aannemen: \hat{a} . De \hat{a} heeft dan een \bar{a} -achtige uitspraak waardoor foneemverschil bewaard blijft.

De ai, oi en au gaan terug op ei, ui en ou en via deze ook uit li, øi, óu, waarbij dus het eerste element, althans in veel dialecten, zeer open is geworden met als resultaat extreme diftongen, vgl. bijv. westfries oi uit ei of oudbeierlands oi uit ui. We hebben echter ei, ui en ou toch, voorzien van ronde haakjes, in het schema opgenomen. Dat is daarom gerechtvaardigd omdat soms nog (voor niet lang geleden) verschil tussen ei (door diftongering) en ai (oud), tussen ui (zgn. ui¹ door diftongering) en ai/oi (ui²) en tussen ou en au (of telkens de representanten ervan) genoemd wordt. Het Katwijks is daarvan een voorbeeld. Het heeft verschil in uitspraak tussen de “lange <ij>” en de “korte <ei>”: ei tegenover ai of \bar{a} : *bleive*; *aailand*, *klaan* (met secundaire monoftong), en tussen zogenaamde ui¹ en ui²: *duin*, *spaaite*. In het geval van owgm. \bar{a} (w) heeft het de palatale diftong $\bar{a}u$ zoals het in het algemeen \bar{a} voor \bar{a} heeft (*flaeuw*); verder heeft het au (*kaud*, *vrauw*). Een palatale diftong wordt ook in sommige woorden voor het Zaaans en het Westfries genoemd (bijv. in *greeuw* ‘grauw’). Voor het westfries Opperdoes wordt verschil tussen oi voor <ij> en ai voor <ei> vermeld, dus met de meer extreme diftong voor <ij>. Meestal is er echter in het Hollands geen verschil in uitspraak meer tussen <au> en <ou>, <ei> en <ij> en bij zogenaamde ui¹ en ui².

Waarschijnlijk vrij recent zijn in Noord-Holland de verspreid voorkomende ontrondingen in bijv. *zier* ‘zuur’.

Evenals in de steden kan men ook op het platteland een gediftongeerde \bar{e} , \bar{o} of \bar{o} horen. Deze klanken zouden dan in het schema op de een of andere manier naar rechts moeten verhuizen.

45.2.4. Nieuwhollands (grote steden)

SCHEMA 38d: *nieuwhollandse vocalen (grote steden behalve Rotterdam)*

	kort	kort	kort	lang	lang	lang	dift.	dift.	dift.
	vóór		achter	vóór		achter	vóór	gerond	achter
gesloten				ie [i]	uu [y]	oe [u]			
	ĩ	ø	ó				ei	ui	ou
	ě			ε**	\bar{e}	αα*			
open		\hat{a}			\bar{a} **	\hat{a} **			au*

(voor de betekenis van de asterisken zie de hoofdstekst)

Het stadse systeem kan in vergelijking met het systeem van het platteland als een verdere ontwikkeling worden beschouwd. Er is meer aansluiting bij het systeem van de standaardtaal (zie hieronder) die hoogst waarschijnlijk aan invloed van laatstgenoemde moet worden toegeschreven. In de steden is het verschil tussen ó en ò verdwenen ten gunste van de gesloten variant ó. Belangrijke afwijkingen van het plattelandsschema zijn verder dat ê en ô zijn samengevallen met ē en ȍ (of waarschijnlijk beter geformuleerd: door de laatste bij het standaardiseringsproces zijn vervangen). Die ē en ȍ en ook ȑ hebben zich op hun beurt in de richting van de diftongen ei, ou en ui ontwikkeld (misschien niet altijd reeds met een echt half open eerste element maar daarnaar wel op weg). In de standaardtaal is die diftongering ook aanwezig maar minder sterk.

De eenheids-ē heeft plaatsgemaakt voor de eenheids-ā. Verdwenen zijn ook de ai en de oi (ui²); mogelijk zijn die vervangen door de standaardtalige ei en ui die dan vervolgens gemonoftongeerd werden (*mèèd, hùùs*). In het Haags vinden we ook voor au een monof tong, namelijk *aa* (*kààd*); let op de enkele asterisken: haags *aa* = elders au. Het Amsterdams kan in plaats van de ē ā hebben (*maasie*) en in plaats van ā å (*Jordåån*; deze klank ook in Waterland); de foneemverschillen blijven daarbij bewaard. Let op de dubbele asterisken: amsterdams ā = elders ē; amsterdams åå = elders ā. Ten slotte moet opgemerkt worden dat het Rotterdams de secundaire monof tongen mist; het staat met z'n extreme diftongen aan de kant van het "platteland" (*máid, hàis, kàud*). Het heeft wel een wat donkere (velaire) variant van de ă [ã] vóór labiaal of velair. Evenals de gepalataliseerde ă en ȍ vóór n, s, t en st in Amsterdam en omgeving is hij als combinatorische variant niet in het schema aangeduid.

Het geval Rotterdam maakt duidelijk dat er geen absolute tegenstelling bestaat tussen de grote stad en het platteland plus kleinere steden. Ook het Schevenings maakt dit duidelijk: dit dialect heeft namelijk ook de secundaire monof tongen (al is die uit ui geslotener dan wat men in Den Haag hoort). Dergelijke monof tongen zijn eveneens in de Zaanstreek te horen. Verder kunnen zoals in de vorige paragraaf reeds opgemerkt, ook de gediftongeerde ē, ȑ en ȍ op het platteland heel gewoon zijn. Soms is die diftongering heel duidelijk en hoort men in feite een ei, ui of ou.

45.2.5. Het systeem van de standaardtaal

SCHEMA 38e: *nieuwnederlandse vocalen (standaardtaal)*

	kort	kort	kort	lang	lang	lang	dift.	dift.	dift.
	vóór		achter	vóór		achter	vóór	gerond	achter
gesloten				ie[i]	uu y]	oe[u]			
	ĩ	ø	ó/ȍ/	ē	ȑ	ȍ			
	ě		ò/ȍ/*				ei	ui	ou
open		ă			ā				

(de ȍ is hier gebruikt voor het ó en ò overkoepelende foneem.)

We behandelen het systeem van de standaardtaal in aansluiting bij de hollandse systemen: de standaardtaal is immers in het gebied van het Hollands ontstaan. Hoewel we bij de vorming ervan met zuidelijke (brabantse, vlaamse) en ook oostelijke invloeden rekening moeten houden, moet het Hollands, en wel het oudere Hollands zoals we dat nog op het platteland terugvinden, toch wel als de basis worden beschouwd.

Bij vergelijking met het plattelandssysteem valt het volgende op: ó en ò zijn nu foneemvarianten geworden, voor een deel consonantisch geconditioneerd (ó bijvoorbeeld vóór

nasaalverbindingen); ê en ô zijn verdwenen ten gunste van ē en ō; er is (uiteindelijk) gekozen voor de heldere eenheids-ā boven de æ; de ei, ui en ou zijn gematigde diftongen gebleven (extreme diftongen werden bij de taalopbouw afgewezen). Opmerkelijk is de vereenvoudiging van het systeem: niet alleen zijn ê en ô verdwenen, ook het verschil tussen au en ou en dat tussen <ei> en <ij> (evenals dat tussen ui en ui²), welke verschillen we zoals we hierboven gezien hebben, dialectisch nog kunnen terugvinden. Het kan zijn dat we hier met een typisch standaardtaal-effect te maken hebben: zo'n taal moet immers door mensen met een grote variatie aan talige achtergronden worden aangeleerd (denk bijvoorbeeld aan de vele immigranten in de 17e eeuw) en dat kan tot vereenvoudiging leiden.

Bij vergelijking met het stadse systeem valt het volgende op: er is (binnen één foneem) variatie tussen ó en ò terwijl de “stad” de gesloten ó prefereert; ē en ō zijn licht diftongisch (maar dus minder sterk dan in de “stad” en hier en daar op het platteland); er zijn geen secundaire monoftongen: er is dus nog sprake van ei, ui en ou die dus niet uit ē, ø en ō zijn ontstaan; extreme diftongen ontbreken; een ietwat vellaire uitspraak van de ā zoals in het Amsterdams wordt vermeden.

Het geaffecteerde Nederlands prefereert de ò-uitspraak (vgl. de asterisk), spreekt de korte vocalen in het algemeen tamelijk open uit, de ē, ø en ō zuiver monoftongisch, de ei, ui en ou bijna monoftongisch (dus licht diftongisch als [e.¹], [ø.¹] en [o.¹]), en de ā enigszins palataal. Het gaat hier steeds om lichte uitspraaknuances, die in het sociale verkeer echter een belangrijke rol kunnen spelen.

Er moet ook gewezen worden op het ontstaan van regionale variëteiten van de standaardtaal. Deze kenmerken zich vooral door het regionale accent (het complex van subtiele uitspraakgewoonten) waarmee de standaardfonemen worden geactualiseerd. Zo zal een Twent niet zo gauw het woord *èende* in zijn standaardtaal gebruiken maar het “juiste” woord *eend* wél op een twentse manier uitspreken, namelijk met een zuiver monoftongische en licht genasaleerde ē. Die monoftongische uitspraak is voor het hele oosten, trouwens ook het belgische zuiden plus nederlands Limburg kenmerkend. In het westen, vooral het Randstadgebied gaat de uitspraak zoals we al gezien hebben, in de richting van de ei. De ø en de ō gaan hierin met de ē gelijk op. Brabants maar ook utrechts kan een donkere, min of meer vellaire uitspraak voor ā zijn: [ã.], [ɔ.]; een meer open, [a]-achtige uitspraak van de ā gaat hiermee vaak samen. Een open uitspraak in ieder geval van de ē is kenmerkend voor het zuidwesten (Vlaanderen, Zeeland), een gesloten uitspraak van ĩ en ø > ongeveer [i], [y] voor Brabant. Ook een meer extreme of juist monoftongische uitspraak van ei, ui, ou kan vanuit het dialect gemakkelijk in de standaardtaal doordringen. Een sjibbolet voor het hele noordoosten is (zoals het daar wel genoemd wordt) het zogeheten *knauwen*, het syncoperen van de sjwa bijv. vóór n in *eetn*, *loopm*, *maakng* (let ook op de assimilaties). De Limburger kan men herkennen aan zijn “zangerige” (woord- of zins)intonatie die (o.a.) met de toonverschillen verband kan houden. In de standaardtaal zoals deze in Vlaanderen (in ruime zin) gesproken wordt, valt o.a. de uitspraak van een woord als *politie* op, uitgesproken als *pollisie* tegenover noordelijk *politsie*. Opvallend is ook de close juncture die men erin kan horen: *onterven* > *on-terven* (tegenover noordelijk *ont²erven* met open juncture). Kenmerkend voor het hele gebied ten zuiden van de Grote Rivieren is de bekende “zachte g”. Er zijn ook etnische varianten ontstaan, bijvoorbeeld het surinaamse Nederlands. Hiervoor kan de weinig diftongische uitspraak van de <ei/ij> genoemd worden en de bilabiale uitspraak van de w (die we ook regionaal kunnen horen, in vlaams Nederlands of in het door Katwijker gesproken Nederlands).

45.2.6. Fries-nederlandse mengdialecten

Het Stadsfries, het in oorsprong fries-nederlandse dialect van een aantal friese steden (Leeuwarden, Franeker, Harlingen, Bolsward, Sneek en Dokkum), is in oorsprong hollands en

wel voornamelijk noordhollands. Frequentie contacten met het nabijgelegen Noord-Holland kunnen hierbij een rol gespeeld hebben. Er is echter sprake van een sterk fries substraat. Een aantal woorden, meestal met een lokale frequentie, springen namelijk uit de band; ze hebben een fries vocalisme: *ledder* ‘ladder’, *lisken* ‘liezen’, *lij* ‘lauw’. De friese substraatwerking blijkt ook op fonetisch vlak, bijvoorbeeld uit het voorkomen van zogenaamde “naslagjes”, bijvoorbeeld in een lichte centrerende diftong als in [bluət] ‘bloed’. Specifiek op het Noordhollands wijzen bijv. *bears* ‘baars’, *toan* ‘teen’, *heit* (en dus niet het zuidhollandse *het*) ‘heeft’. Andere noordhollandse eigenaardigheden als het verschil tussen “vanouds lange” en “gerekte aa” ontbreken echter; het Stadsfries heeft altijd *ā*. Hiervoor kan aan invloed van de standaardtaal (in statu nascendi) gedacht worden. Opmerkelijk is dan echter weer dat het Stadsfries niet de diftongering van *ī* en *ȳ* (> *ei* en *ui*) heeft overgenomen. Misschien waren op het moment dat deze haar beslag kreeg, de friese steden al in een betrekkelijk isolement terechtgekomen. Hollandismen met een grote verspreiding hebben zich goed in het Stadsfries weten te nestelen: *nou*, *houwe*, *speule*, *veugel*, *butter*.

Het voor het Stadsfries geschetste beeld gaat in hoge mate ook op voor andere fries-hollandse mengdialecten als het Bildts, het Amelands en het Midslands (op Terschelling).

45.3. Het zuidwestelijke (westvlaamse en zeeuwse) systeem

45.3.1. Oudwestvlaamse en Oudzeeuws

Tot het Westvlaams rekenen we ook het (uitstervende c.q. al uitgestorven) dialect van Frans-Vlaanderen, dat deel van Vlaanderen dat in de 17^e eeuw onder frans bestuur kwam. Als gevolg van het daarmee gegeven isolement, heeft het dialect in kwestie nogal wat archaïsche trekjes. Anderzijds staat het uiteraard sterk onder franse invloed, overigens wel in lexicaal en syntactisch maar niet in fonologisch opzicht. Het dialect van Goeree-Overflakkee kan fonologisch zonder veel problemen tot het zeeuwse taalgebied gerekend worden. Daarentegen sluit het dialect van Zeeuws Vlaanderen, in ieder geval het zuidoosten daarvan (het Land van Hulst) bij het Oostvlaams aan.

SCHEMA 39a: oudwestvlaamse c.q. oudzeeuwse vocalen

	kort	kort	kort	lang	lang	lang	dift.	dift.	dift.
	vóór		achter	vóór		achter	vóór	gerond	achter
gesloten				ī	ȳ	ū*	iə		uə
	ĩ	ø	ó/ǒ/	ēR/ĩ/	øR/ø/	ōR/ǒ/		ui ²	ou*
	ě		ò/ǒ/				ê [ɛə]		ô [ɔə]
open		ǎ		ā					æw

(Voor de betekenis van de asterisk zie de hoofdstuktekst hieronder)

We hebben nog in tegenstelling tot latere fasen (zie hieronder) verschil aangenomen tussen *ó* en *ò* (*hòk*, *bók*) maar dan nog slechts als varianten van een foneem /ǒ/. Zeker voor het Westvlaams lijkt dit gerechtvaardigd: in de middelnederlandse teksten vinden we geen verschil in spelling (maar een gebrek aan letters kan hierbij een rol gespeeld hebben). Evenals in het Oudhollands hebben we de rekkingsvocalen als varianten van korte vocalen opgevat.

Er is geen *ū* als variant van *ȳ*: westvlaams is immers *duwen* door spontane palatalisatie onder alle condities; vergelijk daarnaast mnl. *ruwen* ‘rouwen’, *bruwen* ‘brouwen’ met *ȳ* uit *iu*. Dat het nu

rouwen en *brouwen* is, berust wel op oostelijke, oostvlaams-brabantse invloed. Een nieuwe \bar{u} verschijnt als representant van $\tilde{a}l/\tilde{o}l(D)$; *koed* ‘koud’; het Zeeuws kan dan echter reeds ou gehad hebben, en ook ou in *rouwen* en *brouwen*. Zie de asterisken in het schema: zeeuws ou = westvlaams \bar{u} . De uitspraak *Zoetelande* (voor *Zoutelande*) wijst er echter op dat we ontwikkeling van $\tilde{a}l/\tilde{o}l(D)$ tot \bar{u} voor Zeeland en nog verder naar het noorden niet helemaal kunnen uitsluiten (zie 30.2). Is hier brabantse c.q. hollandse invloed in het spel? De \bar{y} is nu alleen door spontane palatalisatie ontstaan ((*h*)*uus*) omdat we voor pgm. \tilde{u} slechts met de representant *io* (> *iə*) hoeven te rekenen (*dier* ‘kostbaar’, *bieden*, beide met *ie* uit *io*). Zuidwestelijk *iə* gaat dus niet alleen op owgm. *io* of zogenaamde e^2 terug maar ook op *iu* die dan niet eerst tot *iy* is geworden. De \bar{a} is ontstaan uit samenvallende “vanouds lange” en “gerekte aa” (*schaep*, *maeken*). Deze vocaal zou hier en daar (in het oosten van West-Vlaanderen) al \bar{a} geweest kunnen zijn. Doordat owgm. $\hat{e}/\hat{e}i$ (pgm. $\tilde{a}i$) praktisch altijd door \hat{e} (nog wel ε : *stêên*, ook *lêêden* ‘leiden’) is vertegenwoordigd, is de bezetting van het *ei*-foneem gering. Waar *ei* voorkomt, kan hij bijvoorbeeld uit $\tilde{a}y\tilde{i}$ of $\tilde{e}y$ ontstaan zijn (*zeil*). Ook voor \hat{o} nemen we nog een vrij open waarde aan: ε (*grôôt*). Afgezien van het Zeeuws was ook de bezetting van het *ou*-foneem gering; het vertegenwoordigde alleen owgm. *ou* in bijv. *vrouwe*: $\tilde{a}l/\tilde{o}l(D)$ was immers \bar{u} geworden en $\bar{u}w$ tot $\bar{y}w$ (*duwen* enz.). Er was verschil met $\tilde{a}w$ < $\tilde{a}u$ > (*blaeuw*). De oorsprong van *iə* is hierboven al genoemd; $uə$ gaat terug op oude \bar{o} (*boek*). Voor zover nog \bar{e} (in het eerste geval) of \bar{o} (in het tweede geval) voorkwamen, kunnen deze als duidelijk lang van halflange $\bar{e}R$ en $\bar{o}R$ verschillend geweest zijn. Dat $\bar{e}R$ een variant van $\tilde{i}/$ was, is niet helemaal zeker omdat het er een enkele keer, bijv. in *leeg* ‘laag’, op lijkt dat we met *i*-Umlaut (of spontane palatalisatie?) van \hat{a} moeten rekening houden (vgl. 24.5). Die Umlauts- \bar{e} moet echter duidelijk lang geweest zijn terwijl de rekkingsvocaal waarschijnlijk half lang is geweest.

45.3.2. Middelwestvlaams en Middelzeeuws

De gesloten lange vocalen zijn verkort en zijn daardoor in het schema naar links verschoven. Vóór *r* zijn ze nog lang, met bij \bar{y} een verkleuring tot \bar{o} . Er kan een causaal verband zijn met de (voor het zuidwesten kenmerkende) open uitspraak van \tilde{i} (tenderend naar $[\varepsilon]$), \tilde{e} (naar $[\æ]$), (naar

SCHEMA 39b: *middelwestvlaamse vocalen*

	kort	kort	kort	lang	lang	lang	dift.	dift.	dift.
	vóór		achter	vóór		achter	vóór	gerond	achter
gesloten	\tilde{i} [i]	y	\tilde{u}				<i>iə</i>		<i>uə</i>
				$\bar{e}R/\tilde{i}/$	$\bar{o}R/\tilde{o}/$	$\bar{o}R/\tilde{o}/$	\hat{e} [Iə]		\hat{o} [oə]
	\tilde{i} > [ε]	\tilde{e} > [œ]	\tilde{o} [ɔ]				<i>ei</i>	<i>ui</i> ²	<i>ou</i>
open	\tilde{e} > [æ]	\tilde{a}			\bar{a}				<i>au</i>

$[\œ]$ en met daarbij ook \tilde{o} [ɔ]. De eerste drie hebben we vanwege die uitspraak een openingsgraad lager geplaatst hoewel ze daarmee wel iets te laag zijn uitgekomen. We laten in het midden of er sprake was van een drag chain of een push chain: kon bijvoorbeeld de nieuwe \tilde{i} ontstaan doordat de oude \tilde{i} meer open geworden was, of dwong de nieuwe \tilde{i} de oude om naar een meer open plaats op te schuiven? Het kan ook een tweezijdig proces geweest zijn.

We hebben nog de lichte diftongen (oude ē of io, ð) met gesloten eerste element aangenomen. De uə kon vóór een niet-dentale consonant al vroeg monoftongeren tot ū. Vóór een dentaal gebeurde dat niet; als dat wel gebeurd was, was er samenval met (nog lange) ū uit ǎ/ǒ plus l vóór dentaal (D) geweest. Het resultaat was dus bijv. *roepen* met ū tegenover *zoete* met nog uə. De ū in kwestie werd net als de ū die ontstaan was uit ǎ/ǒl(D), verkort. Bij de verkorting dreigde (praktisch) geen samenval met oude ũ omdat deze meestal ó, later ò geworden was. De ũ gaat dus terug op oude lange ð (maar niet vóór dentaal: *roepen*) of op ǎ/ǒl (juist wél vóór dentaal: *zoet* ‘zout’); uə is beperkt tot de positie vóór dentaal (*zoet* ‘zoet’) en kan tot ũ in oppositie staan: [zut] ‘zout’ – [zuət] ‘zoet’.

Evenals in het schema van het Middelholands zijn ook hier enerzijds ê en ô en anderzijds ei, ui en ou van plaats gewisseld; laatstgenoemde diftongen houden echter een tamelijk gesloten eerste element. Voor ê en ô zou overigens nog ɛə of əə aangenomen kunnen worden; dan is de genoemde wisseling niet nodig. De æ is door oostelijke invloed ā [a.] geworden; daarom is ook <au> genoteerd.

SCHEMA 39c: de middelzeeuwse vocalen

Voor de duidelijkheid herhalen we het systeem met een paar aanpassingen met het oog op het Zeeuws.

	kort	kort	kort	lang	lang	lang	dift.	dift.	dift.
	vóór		achter	vóór		achter	vóór	gerond	achter
gesloten	ī [i]	y	ǔ /ū/	ī		ǔ			
				ēR/ī/	ōR/ø/	ōR/ò/	ê [Iə]		ô [oə]
	ī > [ɛ]	ø > [œ]	ð [ɔ]				ei	ui ²	ou
open	ě > [æ]	ǎ			ǣ				ǣw

Het Zeeuws wijkt in zoverre af dat ǎ/ǒl(D) zoals in de vorige paragraaf vermeld, ou geworden is. Omdat ū in dit geval niet ontstond, kon uə (ð) ook vóór dentaal tot ū gemonoftongeed worden (maar dat gebeurde niet altijd). Monoftongering vond, anders dan in het Westvlaams, ook bij iə (ē, io) plaats. Samenval met oude ī dreigde niet omdat deze vocaal immers verkort werd. Ook in het Zeeuws werd de ū (nu alleen uit oude ð ontstaan) verkort maar niet vóór dentaal. De ũ kan dus als een variant van de ū worden opgevat wat in het schema ook is aangegeven. Het Zeeuws kan net als het Hollands verder ei in plaats van ê hebben, bijv. in *klein*, en ook nog het palataal gebleven samenvallingsproduct ǣ.

45.3.3. Nieuwwestvlaamse en Nieuwzeeuws

Er is een tendens tot samenval van ô [oə, uə] en ð; zie hiervoor 22.5. Voor het Zeeuws (Tholen) valt een splitsing van ô te vermelden: uə vóór dentaal, ȝ voor labiaal of velair. De ā is onder oostelijke invloed gevelariseerd tot ȝ <oa> maar in het Kustwestvlaams vinden we nog wel ā voor niet-dentaal terwijl het Zeeuws (met uitzondering van een deel van Walcheren, zie hieronder) praktisch altijd de palatale ǣ (soms ē) heeft (maar o.a. vóór j ȝ: *droaje*). Samenval van ou en au c.q. ǣu is vrij algemeen maar komt niet voor in de westvlaamse Westhoek (Veurne,

Ieper) plus het noordelijk deel van Frans Vlaanderen en evenmin, nog bij ouderen, op de meeste zeeuwse eilanden. Er is geen diftongering van de lange gesloten vocalen; wél komt tussen labiale consonanten ronding tot uu [y] voor, bijv. in *puup* en *wuuf*. Hoewel we ons in een gebied zonder sjwa-apocope bevinden, nemen we nu toch maar aan dat ēR, ōR en ōR zelfstandige fonemen geworden zijn. Vóór ū vóór w kunnen zowel het Zeeuws als het hedendaagse Westvlaams ou hebben.

Het zuidwesten behoort zoals hierboven opgemerkt tot het gebied waarin sjwa-apocope achterwege is gebleven; apocope van -n vinden we wel bij de werkwoorden maar niet in het meervoud van de substantieven (zie 17.6 en 7).

Voor de tegenwoordige tijd valt vast te stellen dat West-Vlaanderen het dialect relatief goed heeft vastgehouden. Een belangrijke factor hierbij is de geringe graad van urbanisatie en industrialisatie; verder vormt het Oostvlaams een barrière voor brabantse invloed en voor invloed van de standaardtaal via Brabant. Vooral in de Westhoek is het dialect nog vitaal. Voor Zeeland zie hieronder; voor het tussentaalfenomeen zie par. 5.7 dit hoofdstuk.

Verdere bijzonderheden

Een bijzondere positie neemt het dialect van Brugge in, met o.a. diftongering van ē, ō en ō. Dit verschijnsel is echter op z'n retour. Ook het Oostends is een apart dialect met ê > ε, ô > ɔ of ō. De dialecten van de oostelijke grensstrook van West-Vlaanderen (die echter ten noorden van Tielt heel smal is) sluiten al duidelijk aan bij het Oostvlaams; uiteraard is de oostelijke invloed daar het sterkst. Daar vinden we ook het verschijnsel van de polarisatie: de bewoners ervan overdrijven uit reactie op de westvlaamse gesloten monoftongen de diftongen van het Oostvlaams (die daarin later gemonoftongeed zijn; zie par. 5 dit hoofdstuk). Zo heeft het dialect van Waregem [bæidn] voor 'bijten' en [boidn] voor 'buiten'. Waregem diftongeert ook de ō vóór niet-dentalen: *brouk* 'broek'; dat geldt voor meer plaatsen in de brede west-oostvlaamse overgangszone. Het dialect van Deerlijk (plus omgeving), eveneens in de grensstrook gelegen, neemt echter westelijke elementen uit het naburige Kortrijk over, bijvoorbeeld [oə] (ô) voor [uə].

Middelburg en Vlissingen en het aansluitende deel van Walcheren hebben de gevelariseerde ɔ voor het samenvallingsproduct van de "vanouds lange" en "gerekte aa". Dit deel van Zeeland moet onder vlaamse invloed gestaan hebben; tegenwoordig staat het sterk onder de invloed van de standaardtaal, welke invloed overigens in het algemeen sterk is in Zeland.

Het westen van Zeeuws-Vlaanderen inclusief het Land van Axel sluit aan bij het Zeeuws; het heeft echter wel de velaire ɔ. Het Land van Hulst moet tot het oostvlaamse gebied gerekend worden; het heeft bijvoorbeeld de tamelijk open, uit diftongen ontstane, monoftongen voor oude ī, ŷ en ū (zie par. 4.3 dit hoofdstuk). De dialectologische tegenstelling gaat terug op een oude staatkundige: het Land van Hulst is tot kort vóór de Vrede van Munster spaans gebleven. Het was daardoor sterk op Gent en Waasland georiënteerd waardoor ook de bevolking katholiek bleef. De godsdienstige tegenstelling hield later de talige verschillen in stand.

45.4. Het oostvlaamse systeem

45.4.1. Oudoostvlaams

SCHEMA 40a: *oudoostvlaamse vocalen*

	kort	kort	kort	lang	lang	lang	dift.	dift.	dift.
	vóór		achter	vóór		achter	vóór	gerond	achter
gesloten				ī	ȳ	ū /ȳ/	iə		uə
	ĩ	ø	ó/ǒ/	ēR/ĩ/	øR/ø/	ōR/ǒ/	ei	ui ²	ou
	ě		ò/ǒ/				ê [ɛə]		ô [ɔə]
open		ǣ			ā				au

Het oudoostvlaamse systeem komt sterk met het oudwestvlaamse overeen. Alleen hebben we geen spontane palatalisatie vóór w en in de Auslaut aangenomen; vandaar dat de ū als variant van het foneem /ȳ/ genoteerd staat. Als we die palatalisatie wel aannemen, dan moeten we met latere brabantse invloed rekening houden (ū > ou). Verder moeten we in plaats van ǣ al wel als samenvallingsproduct van “vanouds lange” en “gerekte aa” een mediale ā aannemen. De ei (oude ai) is nu sterker vertegenwoordigd evenals de ou die in ieder geval op əl/əl(D) teruggaat.

45.4.2. Middeloostvlaams

We nemen het oudoostvlaamse schema ook voor het Middeloostvlaams aan. Alleen kunnen we ê en ô een trapje hoger later gaan: > [Iə], [uə], maar het kan zijn dat we nog [ɛə], [ɔə] moeten aannemen. De ei, ui² en ou gaan een trapje naar beneden; misschien ging zoals in het Hollands (zie par. 2.2 dit hoofdstuk) de ontwikkeling al in de richting van een iets opener eerste element maar dat is niet zeker.

45.4.3. Het Nieuwoostvlaams

SCHEMA 40b: *de nieuwoostvlaamse vocalen*

	-dift.	-dift.	-dift.	+dift.	+dift.	+dift.
	vóór		achter	vóór		achter
gesloten	i	y	u	iə	yə	
	e	ø	o	Iə	øə	oə/ɔ/
	[ɛ]	œ	ɔ			
open	æ	a				

(de aangegeven klankwaarden zijn neutraal ten opzichte van het verschil kort-lang)

In het westelijke Nieuwoostvlaams, dat tweederde van de provincie beslaat en dat we als het “echte Oostvlaams” kunnen beschouwen, doen zich ingrijpende veranderingen voor. Zeer opmerkelijk is het verdwijnen van de kort-langoppositie; compensatie daarvoor biedt het frequent voorkomen van lichte centrerende diftongen. Het verdwijnen van genoemde oppositie betekent niet dat de vocalen (duidelijk) kort of (duidelijk) lang zijn; ze bevinden er zich meer tussen in hoewel ze in Gent echt lang zijn (zie 33.6). Lange varianten komen echter nog voor vóór v en z: *vieze* ‘vieze’, *ùùznen* ‘huizen’, en extra lange bij gesyncopeerde γ, η, w en j: *lieən* ‘liegen’, *ààən* ‘hangen’, *nieə* ‘nieuwe’, *bùùən* ‘buien’.

Het Oostvlaams heeft *yə* door de typisch oostvlaamse spontane palatalisatie van *ô* [oə], waarschijnlijk via *œə* > *yə* (*grüet* ‘groot’); deze palatalisatie wordt toegeschreven aan brusselse expansie waarvan het begin al op het eind van de Middeleeuwen gedateerd kan worden. Anders dan de oude lichte diftongen *iə* (oude *ē* en *io*: *brief*, *bieden*) en *uə* (oude *ō*: *boek*) die resp. *i* en *u* worden, blijft de, dus later ontstane, *yə* ongemonofongeerd. Toch komt *y* voor, bijv. in *muur* (zonder diftongering maar wel met rekking vóór *r*) en het leenwoord *minuut*. Het Oostvlaams deelt met het Westvlaams de ontwikkeling van *pgm.* *ëü* steeds tot dezelfde klank via *io*, namelijk *i* (vgl. *kieken* ‘kuiken’). Naast *yə* komt *iə* uit *ê* voor (*stiən*), verder ook *Iə* en *øə* die ontstaan zijn uit de gesloten korte vóórvocalen *ĩ* [I] en *ø* (*dìək*, *brùæg*); ook het laatste is een typisch oostvlaamse verandering. Voor de nog niet genoemde lichte diftong *oə* zie hieronder.

De *ā* is onder oostelijke invloed gevelariseerd, echter wel met een consonantische conditionering: vóór dentaal vinden we *oə* (*wòàter*), met de lichte diftong, overigens *ɔ* (*schoap*). De brabantisering van het Oostvlaams blijkt ook uit het feit dat het de diftongen *ei*, *ui* en *ou* uit resp. oude *ī*, *ȳ* en *ū* heeft overgenomen. Het heeft deze echter meteen of op den duur gemonofongeerd tot *ē* (ook uit oude *ei*: *wèèn*, *gèèt*), *œ* (*ùùs*) en *ō* (*dòòwen*, naast *baawen*), in het schema *ε*, *œ*, *ɔ*. In *blauw* (*ā(w)*) en *mouw* (*au(w)*) heeft het meestal *a*. De oude *ǣ* wordt in ieder geval door *a* vertegenwoordigd (*dag*). Voor een (consonantisch bepaalde) variatie bij de ontwikkeling van *ǣ/ōlD* zie de biezonderheden.

De door de oorspronkelijke rekking ontstane *e* (*geven*) blijft verschillend van oude *ě* plus Umlauts-*ě* = *æ* (*væł*, *bæd*) en oude *ī* = *Iə* (zie boven) terwijl de rekkings-*ø* (*sleutel*) = *ø* verschillend blijft van oude *ü* met palatalisatie zonder rekking = *øə* (zie boven); de rekkings-*ō* valt echter samen met oude *ū* of *ō* (zonder rekking en palatalisatie) in een nogal gesloten *ó* = *o* die dus verschilt van de *ɔ* uit *ā* of *ou* (door diftongering van *ū*). Vergelijk *bol* en *school* met in het Oostvlaams dezelfde vocaal.

Hiermee komt het oostvlaamse systeem er zoals hierboven uit te zien. Daarin komt dus geen systematisch verschil tussen kort en lang voor; voor zover het voorkomt, is het conditioneel bepaald (zie hierboven). Ter onderscheiding van *æ* en *ǣ* zou nog een extra openingsgraad kunnen worden ingevoerd; met vijf openingsgraden zou het Oostvlaams een zeer gemarkeerd systeem hebben. Ook dit zou als een compensatie voor de verdwenen lengteoppositie begrepen kunnen worden. Als we dit niet doen, dan zijn er (bij de monofongen) toch nog vier openingsgraden nodig waarmee het Oostvlaams afwijkt van de tot dusver besproken regio's waarvoor we per kolom (afgezien van de uiterst rechtse kolom ‘diftong achter’) aan drie graden genoeg hebben. We zullen zien dat het ook voor het meeste Brabants nog lukt om drie graden aan te nemen. De veranderingen kunnen uitgaande van de oudwestgermaanse vocalen als volgt worden samengevat:

ǣ > *a*, bij rekking > *ɔ* of *oə*, bij Umlaut *æ*, bij Umlaut + rekking > *e*;
ě > *æ*, bij rekking > *e*; *ī* > *Iə*, bij rekking > *e*;
ō > *o*, bij rekking > *o*; *ū* > *o*, bij rekking > *o*, bij palatalisatie > *øə*, bij palatalisatie plus rekking > *ø*;
â > *ɔ* of *oə*; *ē* > *i*; *ō* > *u*; *ī* > *ε*; *ū* > *œ*, *y*;
ê/ei > *iə* of *ε*; *ô/ou* > *yə*; *io* > *i*;
ā(w), *ǣ(w)* > *a*; *ū(w)* > *ɔ*;
vóór *ā/ōlD* zie hieronder.

Voor het tussentaalfenomeen zie par. 5.7 dit hoofdstuk.

Verdere bijzonderheden

Het Land van Waas (ten westen van Antwerpen) en de Dendervallei zijn sterk gebrabantiseerd, de Dendervallei al van oudsher. Het Land van Waas heeft evenals het Land van Hulst (in het oosten van Zeeuws-Vlaanderen) het lengteverschil behouden, diftongteert niet de korte gesloten vóórvocalen en heeft ook niet de door consonanten geconditioneerde variatie bij de $\bar{\alpha}$ (uit eenheids- $\bar{\alpha}$). Het dialect in de noordwesthoek van Oost-Vlaanderen (Maldegem, Kleit) lijkt op het Westvlaams; weliswaar mist het de lengteoppositie maar de genoemde vóórvocalen worden niet gediftongteerd en de representatie van \bar{o} door $y\bar{o}$ is er onbekend. Het kent ook ontrondingen. Oude \bar{i} en \bar{y} worden er niet gediftongteerd maar verlaagd tot e en \emptyset die samenvallen met de reeds bestaande e en \emptyset : *sleek* ‘slijk’ – *preek*, *keupe* ‘kuip’ – *eupe* ‘heup’. Vóórdat de samenvall plaatsvond, konden e uit \bar{i} en \emptyset uit \bar{y} vóór een dentaal gerond worden: *preus* ‘prijs’, *eus* ‘huis’. Meetjesland, ten noordwesten van Gent en inclusief deze stad, heeft een eigen gepalataliseerde representant van ou uit $\bar{\alpha}/\bar{o}l(D)$, met conditioneel bepaalde variatie: vgl. $[\text{x}^i\text{t}]$ ‘hout’ met $[\text{x}^u\text{t}]$ ‘oud’, resp. met het vocalisme vóór t en vóór t uit d . In een oostelijk gebied, zo ongeveer tussen Wetteren en Dendermonde, vinden we $\bar{\alpha}$ vóór t en $\bar{\alpha}$ vóór d .

Een speciaal stadsdialect heeft Gent. Terwijl op het omringende platteland de vocalen duidelijk kort zijn, zijn ze zoals reeds opgemerkt in Gent, vooral bij de arbeidersklasse, aanmerkelijk langer. Typisch voor het Gents is ook dat de lichte diftongen (weer) gemonofongteerd zijn terwijl de historisch lange monofongten diftongen zijn geworden; vgl. bijv. $[\text{bri}\bar{\alpha}\text{t}]$ ‘breed’ > $[\text{bri.t}]$; $[\text{dip}]$ ‘diep’ > $[\text{de}^i.\text{p}]$, zo ook $[\text{et}\bar{\alpha}]$ ‘eten’ > $[\text{e}^i.\text{t}\bar{\alpha}]$. Er lijkt een causale samenhang tussen beide ontwikkelingen te zijn. Deze veranderingen vinden we ook in het dialect van (de op de taalgrens gelegen) zuidoostvlaamse stad Ronse. De fonologische overeenkomsten tussen Gent en Ronse kunnen verklaard worden uit Gentse invloed, over het tussenliggende platteland heen, maar er kan ook, zowel voor Gent als voor Ronse, aan brusselse invloed gedacht worden. Op brusselse invloed, niet alleen in Ronse maar ook in Oudenaarde (telkens met omringend platteland), kan ook de meer gesloten realisatie van $\bar{\alpha}$ wijzen, met zelfs een extreem velaire $[\text{u}]$ -realisatie in Ronse en omgeving: *loete* ‘late’, *oevent* ‘avond’. Er tekent zich een zuidelijk stedennetwerk af. Voor het zuidelijke Brabants zie in dit verband par. 5.3 dit hoofdstuk.

Interessant is dat de gentse bevolking bepaalde vernieuwingen weer ongedaan gemaakt heeft toen ze eenmaal door het omringende platteland waren overgenomen. Een voorbeeld daarvan is de syncope van bijv. γ in een woord als *vroage*. De Gentenaren zelf spreken die γ , op basis van een vervoegde vorm als *vroagt* waarin de γ (> χ) was blijven staan, intussen weer uit. Een gentse hypercorrectie als $[\text{zI}\eta\gamma\bar{\alpha}]$ ‘zingen’ met een historisch niet verantwoorde γ kan tegen deze achtergrond begrepen worden. Hier manifesteert zich een oude sociale tegenstelling, tussen een stedelijk industrieel proletariaat en een arme, door kerk en hogere standen gedomineerd platteland. De Gentenaren willen c.q. wilden zich van de omgeving blijven onderscheiden. Op recente gentse invloed berust de verbreiding van de uvulaire r over het omringende platteland. Oudere gentse invloed kan geleid hebben tot de typisch oostvlaamse verschijnselen die hierboven besproken zijn.

In Oost-Vlaanderen is het dialectverlies sterker dan in West-Vlaanderen. Dat echter invloed van het ene dialect op het andere nog mogelijk is, blijkt hieruit dat een vorm als $[\text{by}:\bar{\alpha}\text{n}]$ ‘bonen’, met syncope van n en compenserende rekking van de vocaal, in een gebied tussen Gent en Eeklo, wijkt voor het meer algemeen oostvlaamse $[\text{by}\bar{\alpha}\text{nn}]$ uit $[\text{by}\bar{\alpha}\text{n}\bar{\alpha}\text{n}]$. Aan de rand van het gebied is dit effect sterker dan meer naar het midden.

Voor het dialect van Aalst zie 45.5.6.

45.5. Het brabantse systeem

Opmerking. Ook zuidelijke delen van Gelderland met Culemborg en de Bommelerwaard worden hieronder nog tot het brabantse gebied gerekend. In het westen houdt het Brabants op wanneer we in het oostvlaamse gebied zonder lengteverschil bij de vocalen terechtkomen. Dat betekent

dat het dialect van Aalst (provincie Oost-Vlaanderen) als brabantse te beschouwen is. In het oosten, in het Getegebied (zie Verdere bijzonderheden), gaat het Brabants in het Limburgs over.

45.5.1. Oudbrabants

De ó en de ò worden (*bók, hòk*), als we dat uit het ontbreken van spellingverschil in het Middelnederlands mogen afleiden, als varianten van één foneem opgevat. Het kan echter zijn dat brabantse schrijvers zich in de spelling aan de vlaamse hebben aangepast. In ieder geval kan er blijkens bijvoorbeeld het Kempisch, waarin we het nog terugvinden, in noord- of

SCHEMA 41a: *oudbrabantse vocalen*

	kort	kort	kort	lang	lang	lang	dift.	dift.	dift.
	vóór		achter	vóór		achter	vóór	gerond	achter
gesloten				ī	ȳ	ū/ȳ/	iə	yə	uə
n	ĩ	ø	ó/ǒ/ (ó)	ēR?	ō	ōR/ǒ/	ê[ɛə]		ô[ɔə]
	ě	œ	ò/ǒ/ (ò)		œ		ei	ui ²	ou
open	æ	ǣ		ǣ	ā				au

oostbrabantse dialecten foneemverschil bestaan hebben; vandaar dat tussen ronde haken ò en ó als twee aparte fonemen zijn toegevoegd. We nemen bij de korte vocalen de werkingen van de secundaire i-Umlaut aan. Tegenover een nogal gesloten ě door primaire i-Umlaut (*bedde*) staat een meer open æ door secundaire i-Umlaut (*appelkĳn*) die ook oude ě kan zijn (*væl* ‘vel’). Ook komt œ voor door secundaire i-Umlaut van ò (*dùchter* pl.). Bij rekking kan resp. ǣ (*jǣger*) en œ (*hùuve* ‘hoven’) het resultaat geweest zijn. De ø – en dat geldt ook bij rekking – is nu eerder aan de genoemde secundaire i-Umlaut (van ũ die zonder Umlaut als ó verschijnt) dan aan spontane palatalisatie toe te schrijven (*dunne, sleutel*). De ō kan overigens ook het resultaat zijn van (secundaire) i-Umlaut van ô, bijv. in *geleuven*; dit betekent dat we hem niet meer als een variant van de korte /ø/ kunnen zien (de zuidoostelijke gebieden kunnen hier echter een y-klank hebben). De aanduiding <R> is bij de ē van een vraagteken voor zien: we moeten namelijk rekening houden met een ē die door i-Umlaut uit â is ontstaan (*geef, keze*) waarmee ēR althans op den duur is samengevallen. Er kan echter oorspronkelijk een verschil in lengte geweest zijn: lang tegenover half-lang. De ō (*school*) kan echter nog zonder meer als rekkings-ō worden opgevat. In plaats van ǣ kunnen we voor het oude Brabants als samenvallingsproduct van “vanouds lange” en “gerekte aa” een lange mediale klinker ā aannemen. Voor een niet volledige samenval in de Bommelerwaard en in Kempenland zie 24.5, voor het laatste gebied ook par. 5.4 dit hoofdstuk. De rij ‘diftong’: iə uit io/ia (steeds voor pgm. ěū) of e² (*bieden, brief*), uə uit ō/ua (*boek*), is met yə aangevuld; dat is het (secundaire) Umlautsproduct van uə uit ō (*gruēn*) dat verschillend blijft van ȳ die primair het resultaat is van spontane palatalisatie ((*h*)uus); in oostelijke gebieden kan daar zeker de Umlaut van ū onder schuilgaan. De ou kunnen we terugvoeren op ǎ/ǒl(D) of op au(w) (*koud, vrouw*) maar nog niet op ū(w) (*doewen*) die als variant van ȳ vóór w begrepen kan worden; au gaat terug op ā(w) (*blauw*). De ei gaat vooral terug op owgm. ei vóór i of j in volgende syllabe (*klein*) terwijl voor ê en ô nog een open waarde is aangenomen (*stèèn, gròt*). Het lijkt erop dat ook buiten de uiterst rechtse kolom het Brabants een dialect met vier graden is geweest: vergelijk de kolom ‘lang’. Dit is echter maar schijn omdat ȳ, ō en œ enerzijds en ā

anderzijds wat betreft articulatieplaats verschillen: de eerste drie zijn vóór, de laatste is midden (mediaal).

45.5.2. Middelbrabants

SCHEMA 41b: *middelbrabantse vocalen*

	kort	kort	kort	lang	lang	lang	dift.	dift.	dift.
	vóór		achter	vóór		achter	vóór	gerond	achter
gesloten	ĩ	y	ũ/õ/	ī	ȳ	ū	Ii	øi	óu/øi/
	ě	œ	ó/õ/(ó)	ē	ō	ōR/õ/	ê [Iə]		ô [oə]
			(ò)		œ		ei	ui ²	ou
open	æ	ǣ		ǣ	ā				au

Voor de half gesloten korte vóórvocalen moeten we nu een tamelijk gesloten uitspraak aannemen: ongeveer [i] en [y] (bijv. in *dik* en *dun*); deze, vooral west-brabantse, verandering in openingsgraad (die plaatselijk verschillend geconditioneerd kan zijn) plaatsen we na de rekking en pas in deze periode (zie 20.8.1). De vooral zuidbrabantse ũ als variant van het foneem /õ/, vóór nasaal plus consonant of vóór labiaal of velair (vgl. 20.8.1), past hierbij. Antwerps *oem* ‘om’ is een voorbeeld. Een nogal open ò nemen we niet meer aan; de tussen haakjes geplaatste fonemen ó en ò gelden voor het Kempisch. Ook de ě en de œ hebben we (eigenlijk in strijd met het fonetische teken) hoger geplaatst omdat in veel brabantse dialecten, anders dan in het zuidwesten, de neiging bestaat om de korte vocalen tamelijk gesloten uit te spreken; zo kunnen we ook aannemen dat ò plaats gemaakt heeft voor ó. De gesloten manier van uitspreken in kwestie geldt heden ten dage vooral voor stedelijke dialecten (Antwerpen, Mechelen, Brussel, Leuven, de Dender-steden).

Evenals in het hollandse systeem zijn de lange gesloten vocalen licht gediftongeed geraakt en naar rechts opgeschoven. Hun plaats is ook hier ingenomen door de gemonoftongeede lichte diftongen: iə, yə en uə > ī, ȳ en ū (de beide eerste kunnen ook oude ī en ȳ zijn die bijvoorbeeld niet gediftongeed is vóór r). Opmerkenswaard is dat er een duidelijk verschil blijft bestaan tussen ĩ [i], ī en Ii (stndl. <i>, <ie>, <ij>). Dit geldt overigens ook voor de zuidwestelijke reeks ĩ [I], iə, ĩ (vgl. par. 3.2 dit hoofdstuk).

Als samenvallingsproduct van “vanouds lange” en “gerekte aa” is ā genoteerd; de velaire variant kan echter al vanuit Limburg in het oosten zijn binnengedrongen. Die oostelijke invloed kan verband houden met de ook in deze periode nog sterke aantrekkingskracht van cultuurcentra als Aken en Keulen. Daarbij moeten we ook rekening houden met latere i-Umlaut: vgl. nog kempisch *schoap* [ɔ.] – *schöäpke* [œ.]. De Umlauts-ē is hierboven al genoemd.

De ê en ô zijn ook in dit schema naar boven gegaan en ei, ui en ou naar beneden. Een argument voor het laatste kan weer zijn dat er een tendens is om het eerste element van de diftong meer open te gaan uitspreken (in de richting van ai, oi, au of nog opener). Uiteindelijk kan dit tot zeer extreme diftongen leiden. Let op de uiterst rechtse kolom met óu (variant van øj uit oude ū), ou uit əl/õl(D) of uit ǣ(w) en au uit ā(w). De secundaire i-Umlautsvocalen ǣ, lang of kort, en œ id. zijn nog verdisconteerd maar kunnen in het westen al op hun retour geweest zijn.

45.5.3. Nieuwbrabants

SCHEMA 41c: *de nieuwbrabantse vocalen*

	kort vóór	kort	kort achter	lang vóór	lang	lang achter	dift. vóór	dift.	dift. achter
gesloten	ĩ	y	ũ	ī	ȳ	ū	iə		uə
	ě	œ	ó	ē	ō	ō			
				ē		ō			
open		ǣ					ai	oi	au/ā/

Een apart schema wordt hieronder opgesteld voor de noordbrabantse Kempen (Oerle, bij Eindhoven), Brussel en Aalst. Zie ook ‘verdere biezonderheden’.

Bij de korte vocalen figureren weer de tamelijk gesloten ĩ, y en ũ; de laatste kan ook lexicaal diffuus bij oude ō, bijvoorbeeld vóór een k (vgl. *boek*), optreden waardoor ũ en ǫ kunnen opponeren: vgl. *bok* – *boek*. Met verschil tussen ó en ǫ hoeven we geen rekening te houden evenmin als met æ, ǣ, œ, ē ontstaan door secundaire i-Umlaut. Toch hebben we de (korte) œ in het schema opgenomen omdat hij ontstaat door verkorting van ē (stndl. ui) of ǫ bijv. in *pùst* [œ] ‘puist’, *dùcht* [id.] ‘deugd’ of door palatalisatie vóór r, al dan niet door andere consonant(en) gevolgd, bijv. in *bùrst* [id.] ‘borst’. Het is echter de vraag of hij een zelfstandig foneem is. In geval van rekking van ĩ, ě, ǣ met i-Umlaut vinden we overigens nu (of al vanouds) twee, lexicaal diffuus optredende, representanten: ē en ē̄; er is geen verdeling naar oorsprong en evenmin naar volgende consonant: vgl. *geve* en *lève*, *steel* – *kèèl*; wel vinden we de diffusie in alle dialecten op dezelfde wijze terug. De ē vinden we overigens ook in plaats van ei in *lēt*, *zēt*, *zē*. Bij de rekkings-ō komt als variant een wat open [u]-klank voor bijv. in *boere* ‘boren’. Voor de Umlaut van â vinden we ē̄: *gèèf* ‘gaaf’, maar soms ook een wat opener klank [I.]: *gedwì* ‘gedwee’.

Het samenvallingsprodukt van “gerekte” en “vanouds lange aa” is nu wel duidelijk velair geworden. De nogal extreme diftongen rechts onderaan zijn (in de meeste dialecten) ontstaan door samenval van Ii en ei, øi en ui², óu en ou/au. In bepaalde dialecten kunnen we secundaire monoftongen of centrerende diftongen vinden: ē̄ enz. en εə enz. vgl. 27.8.2).

Voor oude ê is iə uit Iə genoteerd, vgl. [stiən], maar daarnaast kan [I:] worden aangenomen. Hij is dus verschillend van de oude ī uit oude ē + io (steeds voor pgm. ěū). Op dezelfde manier is voor ô uə (*puət*) genoteerd maar ook een monoftong is mogelijk die echter verschillend was van oude ū uit oude ō. Voor het Antwerps, trouwens ook het Tilburgs, worden in plaats van iə en uə meer open monoftongen vermeld, resp. tussen ī en ē en tussen ū en ō in. In het Tilburgs voegt zich daarbij de Umlaut (die in Antwerpen niet (meer?) voorkomt) van ô in bijv. *geleuve* (ongeveer met de vocaal van *geur*). In feite houdt dit in dat we, zie de kolommen lang vóór en lang achter, vier openingsgraden krijgen. Het verschil tussen ou en au is verdwenen; het resultaat is ā maar in gesloten syllabe au: *āwe* ‘oude’ naast *aut*, *blā* ‘blauw’ naast *blaut* ‘blauwsel’.

Het Noordbrabants van Tilburg (zie ook al hierboven) wijkt in zoverre af dat het nog onderscheid heeft tussen ó en ó: *kóst* ‘kon’ – *kòst* ‘kost’; vandaar dat in het schema tussen haakjes ò is toegevoegd. Het heeft niet de tamelijk gesloten uitspraak van ĩ en y. De Umlaut van â is meestal [I.]: *gùif*, maar [ε.] in *schèèr* ‘schaar’ en [ε] in *herring* ‘haring’. Een belangrijk verschil is dat voor ei <ei/ij> en ui de monoftongen [ε.] en [œ.] (de laatste in het schema tussen haakjes) genoemd worden: *blèève*, *hùüs*. Dergelijke secundaire monoftongen, soms ook meer gesloten, worden wel meer in de westelijke helft van Noord-Brabant gehoord. Voor au en ou vinden we steeds aw. Een lichte diftongering wordt (vooral in de Auslaut) bij de vocalen ē, ǫ en ō geconstateerd.

45.5.4. Nieuwbrabants (Kempen, Oerle)

SCHEMA 41d: *de nieuwbrabantse vocalen (Kempen, Oerle)*

	kort vóór	kort	kort achter	lang vóór	lang	lang achter	dift. vóór	dift.	dift. achter
gesloten				ī	ȳ	ū			
	ĩ	∅	ó	ē>ei	ō>ui	ō>ou			
	ě	œ	ò	ē̄	œ̄	ō̄			
open	æ	ǣ			ā/ǣ			au/ā/	

Omdat het Kempisch (van Oerle bij Eindhoven) evenals het Tilburgs (zie vorige paragraaf) geen tamelijk gesloten korte vocalen kent, komen in vergelijking met het vorige schema de korte vocalen een verdieping naar beneden voor. Behalve de ò (die in het vorige schema met het oog op het Tilburgs tussen haakjes stond) is nu ook æ toegevoegd; dit is de vocaal die de oude ě (*bèk* ‘bek’) vertegenwoordigt plus de secundaire i-Umlaut van de ǣ (*èppelke* ‘appeltje’) terwijl ook de œ het resultaat van die Umlaut kan zijn (*dùchter* ‘dochters). Het Kempisch manifesteert zich hier als een meer oostelijk dialect. Het heeft echter geen lange æ of œ bij rekking: vgl. *jeger* ‘jager’ [e.], *beugske* [∅.], door latere diftongering ui uit ō̄. Bij de gerekte vocalen treedt namelijk vaak diftongering op: vgl. nog *buigel* ‘beugel’ (i-Umlaut van ū) en verder *deike(n)* ‘deken’ (i-Umlaut van ǣ), *beweige* ‘bewegen’ (oude ě), *beit* ‘beet’ (oude ī); *bouter* ‘boter’ (oude ū), *bouve* ‘boven’ (oude ò). Deze diftongering is in het schema aangegeven.

De ē̄ treffen we aan in *dwèl* ‘dweil’ (ǣgi), *èègen* (ai) of voor â in *drèèje* ‘draaien’, welke â verder evenals “gerekte aa” vóór labiaal of velair als ō̄ verschijnt: *schoap*, *doag* ‘dagen’, terwijl er elders verschil is: vgl. *hoate* (zij het enigszins gepalataliseerd; gerekt) naast *dood* (vanouds lang). Bij Umlaut vinden we ē̄ (*geef*). Latere Umlaut leidt, nadat ō̄ ontstaan was, tot œ̄: *schöäpke* ‘schaapje’. De ī, ȳ, ū (die licht diftongisch zijn) staan voor e² c.q. io, ō̄ met Umlaut, ō̄ zonder Umlaut. Voor ê of ô vinden we doorgaans resp. ē̄ (*steen*) of ō̄ (*dreum*), laatste vocaal met een opvallende palatalisatie. De ō̄ vinden we ook in *geleuve* (Umlaut van ô). Voor de door oude diftongering ontstane ei en ui (ook uit iu) heeft het Kempisch secundaire monoftongen: *beel* ‘bijl’ (ē̄); *drèùf* ‘druij’ (œ̄), *dèùdelek* ‘duidelijk’ (id.). Vóór s is echter de diftong uit ū bewaard: vgl. *hous*; elders is deze diftong blijkens genoemd *drèùf* gemonoftongeed en gepalataliseerd. De diftong van *dèùdelek* gaat op ȳ terug. Merk op dat er geen samenval is bij de klanken voor <ij> en <ei>: vgl. *èègen* met *beel*.

Het Kempisch heeft *kaut* of *kaat* ‘koud’ naast *kaawe* (oID) en *gaut* of *gaat* ‘goud’ naast *gaawe* (alD), zo ook bij ū(w) *baawe* ‘bouwen’ en bij iu via ū(w) *braawe* ‘brouwen’, maar het kan ook een palatale klank hebben, bijv. bij â(w) in *blèèw* ‘blauw’, bij iu via ū(w) in *trèèw* ‘trouw’, bij īw via ū(w) in *spèèwe* ‘spuwen’. De [æ.] is in het schema na de schuine streep aangegeven.

45.5.5. *Het Nieuwbrabants (Zuid-Brabant, Brussel)*

SCHEMA 41e: *de nieuwbrabantse vocalen (Brussel)*

	kort vóór	kort	kort achter	lang vóór	lang	lang achter	dift. vóór	dift.		dift. achter
gesloten	ĩ	y	ǔ	ī	ȳ	ū				
	ě	œ	ó	ē̄	ō̄	ō̄				
				ē̄			ei	ui		ou
open	æ	ǣ			ā		ai	au/ā/		oi

In het hierboven staande schema corresponderen de kolommen van de korte vocalen met die in schema 41c; alleen is æ (of ε) toegevoegd omdat die bijvoorbeeld in het Brussels in enkele diminutieven voorkomt. Deze klank (foneem?) heeft dus maar een beperkte toepassing maar omdat het hier een interessant geval betreft, is hij in het schema opgenomen. De drie middelste kolommen, met de lange vocalen, komen ook overeen; alleen ontbreekt de $\bar{\omega}$ die \bar{u} geworden is. Voor zover ze overeenkomen, zijn ze echter in historisch opzicht niet met elkaar te identificeren. Aan de rechterkant ontbreken de lichte (centrerende) diftongen maar is er een “half open” rij (ei, ui, ou) bij gekomen. Een soort “vowel shift” is voor een en ander verantwoordelijk.

De $i\bar{\omega}$ (oude $\bar{e} + io$ uit pgm. $\check{e}\check{u}$) is om te beginnen gemonoftongeed tot \bar{i} ; dat is ook gebeurd met de $y\bar{\omega}$ ($> \bar{y}$) die via de ons al van het Oostvlaamse bekende palatalisatie teruggaat op \hat{o} : [pyət] ‘poot’, met monoftongering [py.t]. De lange vocalen neigen (anders dan de korte) tot een meer open uitspraak. De \bar{i} kan \bar{e} worden; het verschil met de \bar{e} (als we al niet van \bar{e} moeten uitgaan) blijft bestaan doordat deze meer open wordt: \bar{e} of $\varepsilon\bar{e}$, of doordat deze diftongeert tot ei (brussels *geet* ‘giet’ tegenover *eite* ‘eten’). De \bar{u} kan \bar{o} worden (*rope*, maar vóór k blijft $\bar{u} > \check{u}$ behouden: *koek*). Bij de \bar{o} kan dan bijvoorbeeld weer diftongering worden geconstateerd: vgl. brussels *bouwe* ‘boven’. De \bar{y} kan tot $\bar{\omega}$ worden: *zeuke* ‘zoeken’, *meur* ‘muur’. De $\bar{\omega}$ (*deur* ‘deur’) vinden we in het Brussels als een ui terug: *dui* ‘deur’. Interessant is dat (zoals ook in het Leuvens) de \bar{u} -positie weer is opgevuld met de zeer gesloten geworden $\bar{\omega} > \bar{u}$: vgl. *oek* ‘haak’ (\bar{a}/\hat{a}). Het probleem hierbij is wel dat de $\bar{\omega}$ de \bar{o} heeft moeten kunnen passeren, bijvoorbeeld doordat deze gediftongeed was. In verkorte vorm kunnen we de onverschoven vocaal nog terugvinden: vgl. *slopt* ‘slaapt’. De klanken rechts onderaan zijn de diftongen (plus diverse varianten: minder of meer extreem, gemonoftongeed, licht centrerend) die corresponderen met de standaardnederlandse spellingen <ei/ij> (van evt. verschil zien we af), <ui> en <au/ou>.

Mogelijk werden de verschuivingen in gang gezet doordat de gesloten diftongen monoftong gingen worden: $i\bar{\omega}$ (\hat{e}) wordt \bar{i} (vgl. *stien*) en $y\bar{\omega}$, door palatalisatie van $u\bar{\omega}$ (\hat{o}), wordt \bar{y} , maar er kan ook van drag chains sprake geweest zijn. Voor het laatste pleit dat genoemde monoftongering minder vaak lijkt voor te komen dan de andere veranderingen. Aan de andere kant heeft een meer open worden van lange vocalen iets gemarkeerd; het omgekeerde komt vaker voor. In ieder geval is bij deze “vowel shift” duidelijk de tendens aanwezig om de verschillende fonemen uit elkaar te houden. De verschuivingen lijken tamelijk recent te zijn: in een beschrijving van het Leuvens van het einde van de 19^e eeuw vinden we er nog geen aanwijzingen voor.

45.5.6. *Het Nieuwbrabants (Aalst)*

Als een voorbeeld van een ontrondend dialect nemen we dat van Aalst, een stad gelegen aan de Dender halverwege tussen Gent en Brussel. Weliswaar behoort Aalst tot de provincie Oost-Vlaanderen maar het dialect dat er gesproken wordt, moet tot het Zuidbrabants gerekend worden. In het schema gebruiken we de aan een beschrijving ontleende tekens \acute{e} en \grave{e} waarmee een meer gesloten en een meer open \check{e} wordt aangeduid. Opvallend is dus dat de geronde vóórvocalen ontbreken; daar ruimen we dan ook geen kolom voor in.

SCHEMA 41f: *de nieuwbrabantse vocalen (Aalst)*

	kort vóór	kort	kort achter	lang vóór	lang	lang achter	dift. vóór	dift. achter
gesloten	ĩ		ũ	ī		ū	iə	uə
	é		õ	é. ⁱ				
	è			e. ⁱ		ō	œ	œ
open		ǎ			ā			

Voor het dialect van Aalst worden voor stndl. ě en ē vijf vocalen genoemd: een open è bij Umlaut in het diminutief en regelmatig voor oude ě, een lange è vóór r plus consonant (die als variant van è kan worden opgevat; niet in het schema opgenomen), een ietwat diftongische ē bij rekking van oude ě en ook, bijv. in *kremer*, als Umlaut van â, een meer gesloten (korte) é bij (primaire) i-Umlaut en soms voor oude ě; een lange é (eveneens licht diftongisch) bij rekking van Umlauts-ě en van oude ĭ. Omdat het Aalsters een dialect met ontronding is, kan een vóórvocaal ook daardoor ontstaan zijn. Voorbeelden daarvan zijn *bikke* ‘bukken’ met vocaal uit ø (ũ), *kening* ‘koning’ id. uit õ (ũ), *brīr* ‘broer’ id. uit ȳ (ō), *blie* ‘blode’ id. uit õ (ô), *gebīr* ‘gebuur’ id. uit ȳ (ū). De vocaal in de vorm *dier* ‘duur’ berust niet op ontronding maar is de normale, tot ver naar het oosten voorkomende representant van pgm. ěŭ.

Het Aalsters heeft ook in plaats van de rekkings-ō een ū; deze ū valt samen met de ū van bijv. *doen* (ō zonder Umlaut). Verkorting bij oude õ vinden we in *boek* (ũ); ũ kan ook in plaats van õ bijv. in *boendel* ‘bundel’ optreden. Vergelijk hiervoor par. 5.3 dit hoofdstuk. Als brabantse herkenbaar zijn ook ā en â als ȳ, oude ē en io als ī, oude ī en ū (via ȳ) als extreme diftongen œ (boète ‘bijten’) en œ (kroépe ‘kruipen’), ê/ei meestal als œ (gœt ‘geit’; vgl. ook dwœl ‘dweil’) of ie (iə; *bien* ‘been’), ô als uə; ǎ(w), ā(w), ū(w), ǎ/øl(D) als ā.

45.5.7. *Dialectverlies in Brabant; de tussentaal*

Ook in het brabantse gebied vindt dialectverlies plaats. De invloed van de standaardtaal is hier wel het sterkst van alle zuidelijke gebieden aanwezig. Dat geldt zeker voor Noord-Brabant maar bijvoorbeeld ook voor Antwerpen. Ontrondingen en stijgende diftongen als in *pjerd* ‘paard’, sterk afwijkend van de standaardtaal maar soms ook van de omringende dialecten, zijn sterk op hun retour (waarbij *pjerd* door *perd* (zonder r gesproken) vervangen wordt). De Umlautsvocalen blijken zich echter evenals de velaire ȳ voor stndl. ā beter te handhaven.

Een geval van dialectverlies zonder winst voor de standaardtaal is het ontstaan van de tussentaal. Hierover is al iets opgemerkt in 14.6. Omdat het een zekere brabantse invloed laat zien, kan de plaats in deze brabantse paragraaf als gerechtvaardigd beschouwd worden. De tussentaal heeft niet alleen fonische maar ook morfologische, syntactische en lexicale kenmerken. We beperken ons hier tot de fonische. Opmerkelijk is de (vaak door t-deletie) gereduceerde vorm van kleine veel gebruikte woordjes, meestal functiewoorden: *as* ‘als’ (ook in noordelijke non-standaard Nederlands te horen), *altij* ‘altijd’, *da* ‘dat’, *goe* ‘goed’, *iet* ‘iets’, *jamma/jomma* ‘jamaar’, *ma/mo* ‘maar’, *me* ‘met’, *niet* ‘niet’ (ook noordelijke dialectisch; mogelijk een oude vorm). Vergelijk ook 36.12.

Verdere biezonderheden

Ontrondingen komen behalve in Aalst en aangrenzend gebied ook voor in Ninove en Leuven, eveneens met aangrenzend gebieden. Deze ontrondende steden c.q. gebieden grenzen aan streken waarin uit reactie

juist rondingen voorkomen, namelijk vóór een labiale consonant, bijv. in *zwæm* ‘zwem’. De noordelijke helft van Brabant laat de ronding zien zoals deze ook in Holland voorkomt, met een voorafgaande labiaal en/of een volgende l of v (*leune, speule, zeuve*).

Het dialect van Leuven kan in grote trekken goed met dat van Aalst worden vergeleken. Het heeft wel *ū* voor *ā/â* (zoals het Brussels; *zūd* ‘zaad’), heeft ie [iə] bij *â* plus Umlaut (*gief* ‘gaaf’) en bij *ê* o.a. vóór r: *lieren* welke klank ook bij rekking kan voorkomen: *bieter* ‘beter’ met Umlauts-ě, *giel* ‘geel’ met oude ě, en heeft *ō* voor au/ou vóór consonant in gesloten syllabe.

De ou en au vallen niet overal samen; de situatie blijkt gecompliceerd te zijn. Soms is er een andere verdeling naar oorsprong dan die volgens de standaard-spelling <au> - <ou>. In het oosten van de Bommelerwaard vinden we au uit *ā(w)* en *āl(D)*, verder ou; in Blanden of omgeving (in de taalgrensgemeente Oud-Heverlee) een ai-diftong voor *ā(w)* en *āl/ōl(D)*, anders een [a]-achtige monoftong maar in *duwen* *ōē*. Ook het Kempisch kan (zie vorige paragraaf) palatale representanten hebben; dergelijke palatalisering worden ook elders in het gebied aangetroffen. Het in het uiterste noordoosten gelegen Grave heeft echter altijd ou maar voor het oostelijk deel van de Neder-Betuwe wordt in *goud, hout, vrouw, blauw* een lange diftong *āw* genoemd terwijl hij in *douwen* kort is.

Samenval ligt behalve aan ui en varianten ook ten grondslag aan ei id. (uit oude diftong met verschillende oorsprong en oude *ī*) maar ook deze samenval kan vaak, vooral in zuidelijk Brabants, ontbreken. Dit is ook in het Kempisch het geval zoals we in par. 5.4 dit hoofdstuk gezien hebben: voor <ei> heeft het *āē*, voor <ij> *ē*. Eenzelfde beeld vertoont het oostelijke Bommelerwaards, met resp. *ē* en *ei*.

Zoals in deze paragraaf is gebleken, wordt Brabant en vooral het zuidelijk deel daarvan gekenmerkt door een groot aantal nieuwe tendenties. Het oostelijk deel (in Noord-Brabant vormt het riviertje de Donge de grens met het westen) kenmerkt zich door veel i-Umlaut. Het Land van Cuijk (Cuijk, Grave) sluit aan bij het noordelijk centrale gebied (zie par. 9 dit hoofdstuk). Verwantschap met het Limburgs (zie par. 6 dit hoofdstuk) vertonen oostelijke gebieden als de Meijerij, Peelland (beide in Nederland) en het Gete-gebied (in België). Het laatste gebied, tussen Diest, Tienen en Sint-Truiden, is genoemd naar het riviertje de Gete. Bij dit riviertje komen nogal was isoglossen samen (de Getelijn); het was eertijds ten naaste bij de grens tussen het bisdom Luik (inclusief het graafschap Loon in het noorden) en het hertogdom Brabant. De Meijerij en Peelland (oostelijk Noord-Brabant) zijn over het algemeen conservatieve gebieden; eerstgenoemd gebied is gekenmerkt door veel verkortingen. De noordwestelijke en noordelijke dialecten (in Noord-Brabant) sluiten binnen het dialectcontinuüm aan bij Holland en Utrecht. Er is al op gewezen dat ze in de laatste tijd sterk onder hollandse c.q. standaardtaalinvloed staan. In die hoek kunnen we ook nogal wat ingweonismen terugvinden, bijvoorbeeld in toponiemen op -drecht (*Woensdrecht, Ossendrecht*).

45.6. Het limburgse systeem

45.6.1. Oudlimburgs

SCHEMA 42a: oudlimburgse vocalen

	kort	kort	kort	Lang	lang	lang	dift.	dift.	dift.
	vóór		achter	Vóór		achter	vóór	gerond	achter
gesloten				<i>ī</i>	<i>ȳ</i>	<i>ū</i>			
	<i>ĩ</i>	<i>ø</i>	<i>ó</i>	<i>ē</i>	<i>ō</i>	<i>ō</i>			
	<i>ě</i>	<i>œ</i>	<i>ò</i>	<i>æ</i>	<i>ōē</i>	<i>ō</i>	<i>ei</i>	<i>ui</i>	<i>ou</i>
open	<i>æ</i>	<i>ā</i>			<i>ā</i>		<i>æi</i>		<i>au</i>

De meeste van de hieronder besproken veranderingen zijn wel als oud te beschouwen. In de tweede paragraaf komen de toonverschillen aan de orde en in de derde een paar tamelijk recente

veranderingen. De beschrijving is vooral op het dialect van Roermond gebaseerd, in tweede instantie ook op dat Maastricht. Aan het eind zal aparte aandacht aan het belgische deel van Limburg worden besteed.

Afgezien van de uiterst rechtse kolom ('diftong achter') konden we meestal tot dusver met drie openingsgraden volstaan; in het oudlimburgse schema moeten we er voor 'lang' vier aannemen. Nu zou de \bar{a} als ongeronde vocaal ook naar 'lang voor' kunnen verhuizen maar dan hebben we daar vier nodig. We zullen zien dat met uitzondering van het Gronings (en ook van het Hasselts; zie par. 6.4 dit hoofdstuk) vier openingsgraden algemeen is in de oostelijke dialecten.

Voor Limburg moeten we terdege rekening houden met de secundaire i-Umlaut. Bij de korte vocalen betreft het al dan niet met rekking de æ en de œ . Vergelijk voor het verschil $\text{æ} - \text{ë}$ [ɛ] roermonds [zæk], pl. van *zak* (secundaire i-Umlaut), met [zɛk] 'zeg!' (primaire i-Umlaut) of [nɛst] (oude ë). Vergelijk voor de rekkingsproducten: *taelke* 'taaltje' (\bar{a} met secundaire Umlaut), *aezel* 'ezel' (primaire Umlaut van \bar{a}), *laeve* 'leven' (oude ë), naast *gevel*, soms ook *stiekel* 'netel' (\bar{i}). Uit deze voorbeelden blijkt dat de $\bar{æ}$ niet alleen op de secundaire Umlaut teruggaat maar ook op de primaire en daarnaast ook op oude ë terwijl \bar{e} de rekking van de oude \bar{i} is die echter ook \bar{i} kan opleveren. Parallel met het verschil tussen \bar{o} en $\bar{ó}$ (vgl. *dòlk* – *dók*) vinden we als rekkingsproducten *boave* [bɔ.və] 'boven' (bij \bar{o}) naast *vogel* [vo.gəl] (bij $\bar{ó}$). Parallel vinden we ook twee Umlautsvocalen, een œ die correspondeert met \bar{o} en een ø die correspondeert met $\bar{ó}$: *döchter* [œ], pl. van *dochter*, naast *duchtig* [ø], en twee Umlautsvocalen plus rekking, resp. $\bar{œ}$ of $\bar{ø}$: *köälke* [kœ:lke] 'kooltje' naast *keuke*. Opmerkelijk bij de korte vóórvocalen is overigens ook het (geconditioneerd?) voorkomen van ë in plaats van \bar{i} in bijv. *ves* 'vis'.

De \bar{o} is de representant van de "vanouds lange aa" (*schoap*); rekking van \bar{a} geeft \bar{a} (*maken*) maar in het Maastrichts secundair soms ook \bar{o} , namelijk vóór f, l, n en j. Afgezien daarvan blijft het verschil dus gehandhaafd. Er zijn verder nogal wat gevallen van samenvallende sterk bijdragen aan het bijzondere karakter van het Limburgs (Roermonds). Zo valt de rekkings- \bar{e} niet alleen samen met de Umlauts- \bar{e} van *sjeper*, *hering* (maastrichts *hiering*) maar ook met de \bar{e} die teruggaat op oude \bar{e} (of io (vgl. bijv. *breef*, *gete* 'gieten'), en met \bar{e} uit \hat{e} vóór r, χ , w en in de Auslaut (vgl. bijv. *eew* 'eeuw', echter maastrichts *iew*); het fonologisch verband van laatstgenoemde \bar{e} met ei (die buiten de genoemde posities voorkomt) is daardoor niet meer aanwezig. De rekkings- \bar{o} (*boave*) valt samen met de \bar{o} voor "vanouds lange aa" (*sjoap*). Ook de rekkings- \bar{o} valt (als er geen Umlaut optreedt) samen namelijk met de al aanwezige \bar{o} = oude \bar{o} ; vgl. bijv. *book* 'boek' en met \bar{o} uit \hat{o} vóór r, dentaal of oude χ : *oor*, *brood*, *hoog*. Voor het overige vinden we in plaats van \hat{o} ou: *loupe*, *rouk*. De \bar{o} kan rekkingsvocaal zijn maar ook de Umlaut zijn van oude \bar{o} : *zeuke*, of van \hat{o} : *breudje* (als het niet zoals in het Maastrichts *bruuédje* is) terwijl de $\bar{œ}$ behalve door rekking ook ontstaat door (latere) Umlaut van \bar{o} : *sjöäp* 'schapen' (sg. *sjoap*). Wat de \bar{u} betreft, de Umlaut hierbij wordt niet door de spontane palatalisatie aan het zicht onttrokken: \bar{y} is, als hij niet teruggaat op iy (*ruken* 'ruiken'), ontstaan door Umlaut (*loes* 'luis' – *luze*). Er vindt geen diftongering van de lange gesloten vocalen plaats; een verklaring hiervoor kan zijn dat in oude \bar{e} (plus io), oude \bar{o} met Umlaut (inclusief \hat{o} met Umlaut en oude \bar{o} over het algemeen op een veilige afstand blijven, namelijk als \bar{e} , \bar{o} en \bar{o}).

In de bekende positie vóór dentaal leveren \bar{o} l en \bar{a} l verschillende klanken op, soms met diftongering: vgl. bijv. roermonds *goldj* 'goud' (du. *Gold*) of *hout* (ouder *holt*, du. *Holz*) met *kaad*, verouderd *kald* 'koud' (du. *kalt*; vgl. ook maastrichts *verkajt* 'verkouden'); hierbij passende Umlautsvormen zijn *höltje* (maastrichts *huitsje*, bij *hout*) 'houtje' en *kèielijk* [æi] 'kouwelijk'. Bij andere oorsprongen kunnen we in plaats van ou \bar{u} (w) vinden: *noe*, *broewe*; voor *spuwen* vinden we echter *sjpieje* (met voortzetting van de oude \bar{i}) en *vrouw* heeft ou uit \bar{u} (w). De positie van de ou wordt versterkt doordat deze diftong (zoals we hierboven zagen) ook owgm. ou kan

representeren. De ei ontstaat door Umlaut (zie boven) en is daarnaast representant van owgm. ei. De au gaat op āw terug terwijl de ui de ui² kan zijn of Umlaut van ou (*gluive, luips*; vgl. ook maastrichts *huitsje*).

In vergeleken bij Roermond meer zuidelijke dialecten komt bij rekking van owgm. ũ/ō gesloten vocaal voor met sleeptoon en open vocaal met stoottoon. Mogelijk heeft het Roermonds het opener vocalisme gegeneraliseerd zodat het nu ook bij sleeptoon voorkomt. In bepaalde gevallen, mogelijk vooral vóór nasaal (*honing, noot, zomer, zoon*), kan het gesloten vocalisme gehandhaafd zijn. Bij de ē-klanken moeten we met toonverschillen rekening houden: zo heeft de rekkings-ē sleeptoon maar de ē van *gete* of van *sjeper* stoottoon. Als we met de toonverschillen rekening houden, blijkt er minder samenval te zijn dan uit het bovenstaande naar voren kwam.

45.6.2. De toonverschillen

We moeten rekening houden met het ontstaan van de tonen (zie 33.9) waarvoor aan keulse expansie gedacht wordt. We gaan ervan uit dat de verandering het ontstaan van de stoottoon betreft. Er zijn twee mogelijkheden. Een vocaal, bijvoorbeeld een open vocaal, krijgt altijd de stoottoon; in feite betekent dat niet meer dan dat het betreffende foneem voortaan extra gekenmerkt is. Het is ook mogelijk dat een vocaal, bijvoorbeeld een gesloten lange vocaal, die toon krijgt wanneer hij *oorspronkelijk* vóór stemhebbende inlautende consonant staat waarbij de sjwa van de volgende syllabe geapocopeerd is. Hierdoor kunnen nieuwe opposities ontstaan, bijvoorbeeld tussen roermonds *wīs* (mnl. *wijs*) ‘wijs, verstandig’ met sleeptoon tegenover *wīs* (mnl. *wise*) ‘wijs, manier’ met stoottoon. In het Ripuarisch ontstaat de stoottoon ook zonder apocope. Er is dan combinatorische variatie: de stoottoon bij ī voor stemhebbende inlautende consonant, anders de sleeptoon. Overigens zijn er gevallen waarin niet de aard van de vocaal de toon bepaalt maar, omgekeerd, de toon de vocaal. Zo heeft het dialect van Genk (zie par. 6.4 dit hoofdstuk) voor â de diftong uə bij sleeptoon.

Het Roermonds heeft een groot aantal opposities, van het type *haa¹s* ‘haas’ – *haa²s* ‘handschoen’, *ou¹ch* ‘oog’ – *ou²ch* ‘ook’ (bij lange vocaal of diftong) en van het type *val¹* ‘val, knip’ – *val²* ‘het vallen’, *kan¹* ‘kan’ – (*ik*) *kan²* (met als toondrager korte vocaal plus liquida of nasaal). In het laatste geval zijn de opposities echter niet altijd even duidelijk.

Voor een uitvoeriger behandeling van de toonverschillen zie 33.9.

45.6.3. Latere veranderingen

Een ten dele reeds middellimburgse verandering is het systematisch analogisch doordringen van de pluralisvocaal in de singularis, bijv. in roermonds *daag* ‘dag’, *sjeep* ‘schip’, en ook in de onverbogen vorm van het adjectief: *sjmaal* ‘smal’. Deze analogische rekking is ook Duits (ten oosten van de Benratherlinie) maar komt daarin beperkter voor door de werking van de Hoogduitse Klankverschuiving: wel in *Tag* bij *Tage* maar niet in *Schiff* immers bij *Schiffe*. Dat het limburgse gebied niet duidelijk blijkt af te grenzen, blijkt uit het feit dat het (zeer oostelijke) Kerkraads geen rekking heeft in *sjif* ‘schip’: dit dialect is nog door de Hoogduitse Klankverschuiving bereikt met als gevolg dat uit p de geminaat ff ontstond waarvóór geen rekking kon plaatsvinden (vgl. du. *Schif* – *Schiffe*).

De diftongering van ī, ŷ (die dan moeilijk op spontane palatalisatie terug kan gaan) en ū heeft nog een deel van Limburg bereikt; Tongeren diftongeeert, Maasbracht echter niet: vgl. tongers *daik* ‘dijk’, *flaim* ‘fluum’, *douf* ‘doof’ met maasbrachts *diek*, *fluum*, *doef*. Uit de vorm *flaim* blijkt dat

in deze vorm ontronding heeft plaatsgevonden: de vorm moet oorspronkelijk *flæim* geweest zijn (met Umlaut van ou uit ū). Diftongering maar dan alleen bij stoottoon vinden o.a. in Maastricht: *drou¹f* ‘druif’ – *droe²ve* pl.; vgl. ook *begei¹n* ‘begijn’ – *begie²ne*. Hier is het contrast singularis – pluralis dus wat de vocaal betreft dubbel gekenmerkt: door al dan niet diftongering en door sleптоon tegenover stoottoon.

Uiteraard manifesteert zich ook in de limburgse regio het proces van dialectverlies; er zijn echter duidelijke verschillen naar plaats: zo is de positie van het dialect zwak in Heerlen, een stad met heel veel inwijkelingen, in tegenstelling tot steden als Maastricht en Roermond die als dialectburchten kunnen worden beschouwd. Opvallend zijn de veranderingen langs de horizontale as. Zo maakt de zuidoostlimburgse vorm *naa(j)t* (met syncope van χ en rekking van de vocaal) plaats voor het meer algemeen-limburgse *nach* (met t-deletie). Laatstgenoemde vorm kan overigens ook als een stap in de richting van het standaardtalige *nacht* gezien worden. Voor de tussentaal (in Belgisch Limburg) zie par. 5.7 dit hoofdstuk.

45.6.4. Belgisch-limburgs

In het Belgisch Limburgs vinden we verschijnselen die ons aan het Brabants doen denken; na de slag bij Woeringen (1288) waarbij de brabantse hertog de gelderse versloeg, raakte Limburg en dan vooral (Belgisch-)Limburg meer op het westen georiënteerd. We komen zoals we zien inderdaad een en ander tegen dat ons aan het Brabants doet denken. Echter vinden we de resultanten van de westelijke invloed pas vrij laat in de ambtelijke schrijftaal terug.

Voor een voorbeeld van een belgisch limburgs dialect baseren we ons op het dialect van Hasselt, de hoofdstad van de provincie, dat naast nog oostelijke kenmerken al duidelijk westelijke invloed laat zien. Van toonverschillen zien we af; ook worden niet alle nuances onder invloed van volgende consonanten genoemd. We moeten er terdege mee rekening houden dat het Hasselts een dialect met ontronding is; daardoor zijn de geronde vóórvocalen verdwenen. Dat er toch een \bar{o} en een \bar{e} voorkomen, komt door secundaire ontwikkelingen. Verder moeten we er rekening mee houden dat het Hasselts zich in veel opzichten afwijkend gedraagt van het overige Belgisch Limburgs en dus niet helemaal representatief is.

SCHEMA 42b: *de vocalen in Hasselt*

	kort	kort	kort	lang	lang	lang	dift.	dift.	dift.
	vóór		achter	vóór		achter	vóór	gerond	achter
gesl.				\bar{i}		\bar{u}	ie		uə/ \bar{u} /
halfgesl.	\check{i}		\check{o}	\bar{e}	\bar{o}	\bar{o}	eə		oə/ou/
halfopen	\check{e}			\bar{e}	\bar{e}	\bar{o}	ei	ui	ou
open	\check{a}	\check{a}			\bar{a}				

De oude \check{e} is meestal open, dus met dezelfde openingsgraad als de secundaire i-Umlaut van \check{a} [æ]; ook een meer gesloten uitspraak \check{e} is mogelijk die we steeds bij primaire i-Umlaut vinden. In plaats van \check{i} kunnen we \check{e} vinden: *ves* ‘vis’. Met van links naar rechts toenemende geslotenheid vinden we dus: *ellende*; *geld/nest*; *bed*; *ves* ‘vis’/pin. Bij rekking vinden we naast \bar{e} de diftong ie, ongeveer iə: *brieke* (oude \check{e}), *bieter* (secundaire Umlaut, maar bij primaire *beek* met \bar{e}) of, bij rekking van \bar{i} , ei (*heimel*, vóór -el) naast \bar{e} (*hēne*). Eigenaardig hierbij is op het eerste gezicht dat de (gesloten) ie bij oude \check{e} en secundaire Umlaut voorkomt terwijl we het omgekeerde zouden verwachten; ie moet echter zoals aangegeven als een diftong (met een gesloten eerste element)

worden begrepen en als diftong kon de klank in kwestie de ē passeren. Bij de “gerekte aa” is er enige variatie al naargelang de volgende consonant: vóór dentalen, anders dan voor labialen en velairen, is de klank enigszins velair. Er is verschil zoals algemeen in het Limburgs met “vanouds lange aa” (= ȃ, *schoap*). Er is geen verschil tussen ó en ò; bij rekking vinden we ò. Door een recente ontwikkeling vinden we nu echter ȃ in bijv. *beleuve* ‘beloven’, *keume* ‘komen’, *scheul* ‘school’. Door de ontronding van de ȃ was het mogelijk dat een achtervocaal naar voren schoof (drag chain?). Bij i-Umlaut plus ontronding vinden we ě (*kester* ‘koster’, *plekke* ‘plukken’ maar *din* ‘dun’) of bij rekking ē (*kenen* ‘koning’, *beel* ‘beul’).

Ontronding vinden we ook bij de Umlaut van lange vocalen of diftongen; vergelijk het hieronder staande overzicht.

van â = ȃ: *schoap* ‘schaap’; bij Umlaut ie: *kies* ‘kaas’;

van oude ò = oə vóór dentaal: *bloët* ‘bloed’, ou voor labiaal of velair: *prouf* ‘proef’, bij Umlaut: eə resp. ei, een enkele keer ī: *keël* ‘koel’, *dreif* ‘droef’, *nīme* ‘noemen’;

van oude ū = ȣ (secundair uit ȃ): *dùùm* ‘duim’; bij Umlaut ē: *dèèster* ‘duister’;

van oude ô = uə vóór dentaal: *bluət* ‘bloot’, ū vóór labiaal of velair: *būm* ‘boom’, bij Umlaut: ī: *gelīve* ‘geloven’, ook *bege* ‘buigen’ (uit het causatief owgm. *bāūgjan-).

Ontronding treft ook de vocaal uit iu: ȳ > ē in bijv. *deer* ‘duur’ (of uit io te verklaren net als in *veer* ‘vier’). Een open monoftong (vgl. ȣ secundair uit ȃ, deze uit ou door diftongering van oude ū) vinden we ook bij oude ī: meestal ē (*wèèn* ‘wijn’). In het geval ȣ < ȃ < ou heeft wel diftongering maar geen spontane palatalisatie plaatsgevonden.

De representant van e² en io is ei: *bedreige* ‘bedriege’ (of ē vóór l, n, r: *veer* ‘vier’); hierin evenals bij de representatie van oude ò (zie boven) gedraagt het Hasselts zich op een geheel eigen manier. Oude ê/ei is vertegenwoordigd door ī of ē: *gien*, *dele*, *kleen* (meestal ī voor stndl. ē en ē voor stndl. ei) of ie: *liere*. We vinden hier dus grosso modo de van het westelijke Nederlands bekende verdeling. De zogenaamde ui² is ē: *fleet* ‘fluit’. Voor alD vinden we ā in *kaad* ‘koud’, voor old vinden we ò: *hoot* ‘hout’; verder vinden we een palatale klank (ȃ of iets opener): *beun* ‘bouwen’ voor ū(w), *bescheun* ‘beschouwen’ voor au(w), *heulek* ‘huwelijk’ voor iu(w), *fleu* ‘flauw’ voor ā(w); *trèùn* ‘trouwen’ voor au(w), *gèù* ‘gauw’ voor ā(w). Maar vergelijk daarnaast *benaad* ‘benauwd’ voor āw.

Belangrijke afwijkingen van het meer oostelijke Limburgs zijn dus behalve de ontronding de volgende: bij de korte achtervocalen geen verschil in openingsgraad (ó – ò enz.); in plaats van ī en ū lange open monoftongen (uit ei en ui); in plaats van ē en ò uit resp. e² c.q. io en ò diftongen vóór labiaal of velair: ei, ou, door Umlaut ei (dit is zoals gezegd een specialiteit van het Hasselts); in plaats van ei voor ê/ei ē of ī; verder ook bij ô in plaats van de verdeling ò – ou de verdeling ūə – ū maar wel met de oostelijke conditionering; palatale klanken ontstaan vóór w. Een en ander doet denken aan wat we in het Brabants aantreffen; denk bijvoorbeeld aan de lange open monoftongen, de verdeling bij ê/ei, de variant uə voor ô. Overigens is diftongering van oude ē en oude ò ook bekend van het Sittards maar daar komt ze ook bij rekkings-ē, -ȃ en -ò en bij Umlaut van oude ò voor, en daar is ze niet afhankelijk van wat volgt: ze treedt steeds onder stoottoon op, in aansluiting o.a. bij enkele naburige duitse dialecten: sittards *veier* ‘vier’, *blout* ‘bloed’.

We hebben voor het schema uə en ū, oə en ou, resp. vóór dentaal en vóór labiaal c.q. vóór velair, als combinatorische varianten opgevat. Dat is niet mogelijk bij door ontronding ontstane eə en ei omdat ei ook (zonder ontronding) e² en io kan vertegenwoordigen waardoor ei ook vóór dentaal kan voorkomen. Ook lijkt het niet mogelijk bij ie en ī: vgl. *lieve* ‘leven’ (oude ê/ei) – (*ge*)*līve* ‘geloven’.

Verdere bijzonderheden

Het dialect van Genk, ten oosten van Hasselt, wordt als een overgangsdialect tussen oost en west beschouwd. Bij vergelijking met Hasselt kan (o.a.) het volgende worden geconstateerd. In het Genks vinden we in rekkingspositie aan de voorzijde centrerende ie in *stiel* (oude *ī*) en *iezel* (primaire Umlaut) en *ē* in *brèèke* (oude *ĕ*), *blèèdsje* (secundaire Umlaut); ontronde vormen hebben ie: *kiening*. In plaats van hasselts *heimel* heeft het Genks ie *hiemel*, nog meer naar het oosten, in As, is het *hemel*. Het Genks gedraagt zich dus in tegenstelling tot het Hasselts ‘normaal’ doordat we de (meer gesloten) ie en de (meer open) èè vinden waar we ze zouden verwachten. Dat gaat ook op aan de korte zijde voor de meer open *é* en de meer gesloten *è* (*eppeke*, *bek*; *bed*, *ves* ‘vis’) waarvan de laatste ook bij ontronding voorkomt (*kepke* ‘kopje’, *velle* ‘vullen’). Er lijkt verder (maar niet meer op oudwestgermaanse basis) verschil tussen *ó* en *ò* te zijn (*dòp*, *dónker*). Voor de rekkings-*ō* (zonder ontronding) vinden we er centrerende oe [uə]: *koeko* ‘koken’, en dus niet *ō* of *ō* zoals in het Hasselts.

Terwijl het Hasselts differentieert bij de “gerekte aa”, doet het Genks dat bij de “vanouds lange”: *ó* (kort) voor p, t en k, verder *ō*, maar uə bij sleeptoon; de gerekte klank is er *ō*. Umlaut van *â* geeft *ī*. Voor <ij> vinden we door diftongering ei, voor ui ou (*hous*) maar bij Umlaut plus ontronding ei (*zeiver*). In As ontbreekt de diftongering. Evenals het Hasselts heeft het Genks *ē* voor ui²: *lee* ‘lui’. Voor oude *ē* of io heeft het Genks *ī* (kort dus) in bijv. *dief*, voor oude *ō* *ū*: *bloed*, met verkorting *bók* ‘boek’; *ī* heeft het bij ontronding (via Umlaut van *ō*): *ziet* ‘zoet’. Verder heeft het *ē* in *beem* ‘bomen’ maar *ī* in *pietsje* ‘pootje’ door Umlaut plus ontronding van *ô* die we zonder Umlaut als *ō* of *ū* terugvinden volgens de voor het Limburgs c.q. Duits geldende verdeling (*boom*, *doed*, in het iets meer naar het noordoosten gelegen As *doeëd*). Voor *ê*/*ei* heeft het *ē*: *steen*, *ege* ‘eigen’, maar *ī* vóór oude r enz: *mier* ‘meer’, *zie* ‘zee’, *snie* ‘sneeuw’. Dit weerspiegelt de oostelijke verdeling (steeds *ē* voor ei) terwijl het Hasselts *ī* of *ē* heeft volgens de westelijke verdeling.

Voor stndl. ou/au vinden we in het Genks evenals in het Hasselts *ā* in *kaad* ‘koud’ (*ā*lD) en *ō* in *hoot* ‘hout’ (*ō*lD) in plaats van de meer oostelijke au en ou; verder heeft het *ōā* bij *ū*(w): *boë* ‘bouwen’, bij *iu*(w): *troë* ‘trouwen’, bij *a*(w): *vrooë* ‘vrouwen’, bij *ā*(w): *booë* ‘blauwe’ maar ook bij *ū*(w) ou: *douwe* en *nou*. De palatale representanten van het Hasselts ontbreken er dus.

Het dialect van Bree laat aan de palatale zijde ongeveer hetzelfde patroon als het Genks zien: het heeft meestal een meer open vocaal (*è*) bij secundaire Umlaut of voor oude *ĕ* en een meer gesloten (*é*) bij primaire Umlaut of bij secundair ontstane *ĕ* (vgl. *vés* ‘vis’). Bij rekking geeft dit in het eerste geval een lange *è*; deze treedt (met stoottoon) ook in de andere gevallen op naast een ie-achtige klank (*iə*, met sleeptoon): vgl. *-dège* ‘(ter)dege’ – *diegelik* (oude *ē*), *rèdelik* ‘redelijk’ – *riejen* ‘reden’ (*i*-Umlaut van *ā*), (*ich*) *sjrèv* ‘ik schreef’ – *gesjriev* ‘geschreven’ (oude *ī*). Voor owgm. *ī* komt [I] voor, bij rekking lange *é*. Voor rekkings-*ō* vinden we *ō* (*bòðj* ‘bode, veldwachter’, met stoottoon) maar een oe-achtige klank (uə) met sleeptoon in *boejen* ‘dienstbodes’. Let weer op de ontrondingen: *kédde* ‘kudde’ (*ü*), *képpig* pig’ (*ō*), *stimpel* ‘poot van een stoel’ bij *stomp* (*ü*), *dège(neet)* ‘deugniet’ naast *ondiegend* met sleeptoon (*ü*), alle gevallen met Umlaut.

Verder gedraagt het Brees zich in grote trekken als een oostelijk limburgs dialect, door *ā* voor de “gerekte” en *ō* voor de “vanouds lange aa”, door de afwezigheid van diftongering, de representatie van oude *ē*/*io* en *ō* als *ē* en *ō* en de verdeling bij *ê*/*ei*: ei maar vóór r enz. ie, en bij *ô*/*ou*: ou maar vóór dentaal uə. Het Brees heeft de ie-achtige klank ook bij Umlaut van “vanouds lange aa”: vgl. *kriemer* ‘kramer’, en ook bij *ê* vóór r, oude *χ* of w: *twie* ‘twee’ (anders is het ei). Let op de ontrondingen *meeg* ‘moe’ (*ō*), *briegom* ‘bruidegom’ (*ū*), *blie* ‘blood, bleu’ (*ô*), alle gevallen met Umlaut, verder *diets* ‘duits’ (*iu*). Het Brees maakt onderscheid tusschen een meer open ei (Umlaut van au: *keielik* ‘kouwelijk’, ook van *â* in *meie* ‘maaien’) en een meer gesloten (Umlaut van ou: *keipt* ‘koopt’). Het heeft (meestal) voor *ā*(D) au (*aud*), voor *ō*l(D) ou (*goud*), voor *ā*(w) au (*blau*), voor au(w) ou (*vrou*) en voor *ū*(w) id. maar ook wel *ū*: *trouwen*, *troewen* (*ū* uit *iu*) *bouwen*, *boewen*.

Ook in het (minder ontrondende) dialect van Tongeren, ten zuidwesten van Maastricht, zijn de halfopen c.q. gesloten vóórvocalen historisch niet altijd goed meer te scheiden: bij secundaire Umlaut treedt

weliswaar è op en voor primaire Umlaut é maar voor oude ě kunnen beide optreden zij het meestal è; voor oude ĭ is het steeds een nog gesloten ĭ [i]. Het Tongers heeft in open syllabe steeds onafhankelijk van de herkomst lange è of ie (ié), voor oude ĭ daarnaast ook lange é of ĭ. Verschil tussen ó en ò is er niet, meestal ook niet bij Umlaut; in open syllabe vinden we [uə]: *zoeën, beloeëve*.

Het heeft (ongeveer) een [u]-achtige klank [uə] voor de “vanouds lange aa”: vgl. *allemoeëal*, ‘allemaal’, en ȝ voor “gerekte aa”; het heeft dus, goed limburgs, verschil maar op een andere manier dan het Roermonds. Bij Umlaut geeft â ē: *kees*, maar ē̄ in *drèèje*. Voor oude ē̄ incl. io en ȝ heeft het resp. ĭ en ū (met Umlaut ȳ), dus niet zoals het Roermonds ē̄ en ȝ (ȝ). Voor ĭ heeft het door diftongering ai, voor ū au; bij Umlaut vinden we, ook met ontronding, in het laatste geval ai (*daister* ‘duister’). Hoewel Tongeren ongeveer even oostelijk ligt als Bree, heeft het dus anders dan laatstgenoemde plaats, de diftongering: de betreffende isoglosse maakt in het uiterste zuidoosten namelijk een bocht naar het oosten. De representatie van ê/ei (steeds ei behalve vóór r enz.), ô/ou (ȝ of ou volgens de typisch limburgse verdeling), iu (ȳ) is als in het Roermonds. Het heeft ā uit āl(D), ā(w), ū(w) of au(w) maar ou uit ȝl(D). Uit deze gegevens blijkt weer dat de dialectische representatie van stndl. ou/au ingewikkeld kan zijn.

Voor het Bilzens wordt voor ei/ê en ô weliswaar de duitse verdeling genoemd maar resp. ē̄ in plaats van ei (been) en ȝ in plaats van ou en ou in plaats van ȝ. Ten westen van Maastricht ligt een gebied met ē̄ voor oude ĭ, ȝ voor oude ĭ en ȝ voor oude ū.

45.6.5. *Het consonantisme*

Het uiterste zuidoosten (Kerkrade en omgeving) ligt nog binnen de Benrather Linie (zie 9.4). Bij het Duits sluiten ook ś in *soap* (*sjoap*) en in *stoan* (*sjtoan*) aan (zie ook nu 9.4). Het Belgisch Limburgs is behalve door de uit het oosten komende toonverschillen in een viertal vormen door de Hoogduitse Klankverschuiving bereikt: *ich, mich, dich, ouch*.

45.7. *Het twents-achterhoekse systeem*

45.7.1. *Het oude Twents-achterhoeks*

SCHEMA 43: *oude twents-achterhoekse vocalen*

	kort	kort	kort	lang	lang	lang	dift.	dift.	dift.
	vóór		achter	vóór		achter	vóór	gerond	achter
gesloten				ī	ȳ	ū	iə /ĩ/	yə /ø/	uə /ó/
	ĭ	∅	ó	ē	ȝ	ȝ			ou
	ě	œ	ò		œ̄	ȝ		øə /œ/	ɔə /ò/
open	æ	ǣ		ǣ	ā		æə /æ/		au

Voor Twente plus de Achterhoek (en evt. aangrenzende gebieden), onderdeel van het nedersaksische gebied, kunnen we uitgaan van een oudsaksisch systeem zij het dat dit systeem gezien de aanwezigheid van geronde (dus niet ontronde) Umlautsvocalen geen ingweonse trekken (meer) vertoont. Er kan hiervoor aan frankisering gedacht worden, in ieder geval aan vroege invloeden vanuit het zuiden en westen. Hoe dan ook, de regio Twente-Achterhoek heeft een systeem dat sterk met het limburgse overeenkomt; vergelijk om te beginnen de vier openingsgraden in de kolom ‘lang’ (hierover meer in par. 6.1 dit hoofdstuk). Er is verder verschil tussen ó en ò: vgl. bijv. twents *wòl* ‘wilde’ met *wól* ‘wol’; tussen æ (secundaire i-Umlaut van ā en oude ě) en ě [ɛ] (primaire i-Umlaut van ā): vgl. oudtwents *zækske*, ook *knecht* met æ, met *bes ě* [ɛ] ‘best’; en tussen œ (Umlautsvocaal bij ó) en ø (Umlautsvocaal bij ò): vgl. twents *kölke*

‘kooltje vuur’ met *putte* ‘put’. Let wel: de \bar{e} kan nu geen rekkingsvocaal zijn, dat geldt ook voor \bar{o} en $\bar{ö}$. Toch komen ze voor; voor hun oorsprongen zie hieronder.

Het heeft echter in plaats van de rekkingsvocalen (maar niet bij \bar{a} zonder Umlaut en bij secundaire Umlaut) lichte diftongen (met sjwa als tweede element) die op korte vocalen in open syllabe teruggaan. Het zuidoostelijke Twents laat ze nog horen vóór v, z, g en oude (d.i. gesyncopeerde) d in bijv. *gieəvəl* ‘gevel’ met de diftong uit \bar{i} , *ieəzəl* ‘ezel’ met die uit primaire Umlauts-vocaal, *læəvən* ‘leven’ met die uit oude \bar{e} (bij secundaire Umlaut echter $\bar{æ}$: *jääger* ‘jager’); *boəvən* ‘boven’ met de diftong uit oude \bar{o} , *voəgəl* ‘vogel’ met die uit $\bar{ü}$; *bööəgskə* ‘boogje’ met die uit Umlaut van \bar{o} , *büüəgəl* ‘beugel’ met die uit Umlaut van $\bar{ü}$. Een voorbeeld vóór oude d is *stieə* ‘stede, plek’ (primaire Umlaut). We nemen aan dat de betreffende diftongen in eerste instantie in alle in aanmerking komende gevallen voorkwamen; het kunnen varianten van de korte vocaalfonemen geweest zijn.

De \bar{a} is de velair geworden “vanouds lange aa” die verschillend is van de “gerekte aa” (\bar{a}) en van de door verlenging ontstane \bar{a} in bijv. *laand*, *laank*. Umlaut van \hat{a} levert \bar{e} op: *sheper*, *keze*, of een meer open vocaal als in *hèèring*; bij latere Umlaut vinden we *skööpe* pl. bij *skoop* ‘schaap’. Door i-Umlaut van \bar{u} ontstaat \bar{y} ; de Umlaut is hier niet door de spontane palatalisatie onzichtbaar geworden: vgl. *duufke* ‘duifje’ naast *doeve*. Oude \bar{e} of io vinden we als \bar{e} terug: *breef*, *gete*, en oude \bar{o} als $\bar{ö}$ (*book*), met Umlaut $\bar{ö}$ *zeukn* (in Zelhem *zuukn*). De \bar{e} gaat ook nog op \hat{e}/ei terug (*steen*); daarnaast vinden vóór oorspronkelijk i of j $\bar{æ}$ of \bar{e} : *klèèn* ‘klein’, in Zelhem (Achterhoek) echter *klein*. Voor \hat{o} vinden we $\bar{ö}$ in bijv. *groot*, bij Umlaut *geleuvn*. De $\bar{ö}$ kan ook naast \bar{y} op iu teruggaan: *bute* ‘buit’, *fleus* ‘vlies’. Opmerkelijk is de geringe aanwezigheid van duidelijke diftongen met als belangrijkste oorzaak dat de gesloten lange vocalen niet gediftongeed worden. Net als in het (oostelijke) Limburgs blijven \bar{e} (oude \bar{e} , io), $\bar{ö}$ ($\bar{ö}$ met Umlaut), \hat{o} met Umlaut) en $\bar{ö}$ (oude) $\bar{ö}$ in het algemeen op een veilige afstand.

De ei komt zo weinig voor dat we hem niet in het schema opgenomen hebben. Dit geldt ook voor de ui: voor zogenaamde ui² vinden we $\bar{œ}$: *diùt*, *flüüt*. De ou komt evenmin vaak voor doordat $\bar{ä}/\bar{ö}l(D)$ als $\bar{ö}l(D)$ verschijnt; in een groot deel van Twente annex Salland is verhoging en verlenging opgetreden: *zóólt* ‘zout’. Als dit gebeurt, dan is er geen samenvall met de “vanouds lange aa” (\bar{a}): de eerste vocaal is meer gesloten dan de tweede. Het zuidelijke deel van de Achterhoek heeft *zalt*, naast *holt*; hier is een oud verschil ($\bar{ä}lD - \bar{ö}lD$) dus bewaard gebleven. De ou is in het schema als half gesloten genoteerd maar hij kan ook half open zijn: vgl. oud vriezenveens *óu* in *now* ‘nu’ ($\bar{ü}$), enschedees *dow* ‘jij’ (id.); vriezenveens, enschedees *ou* ($\bar{ö}$) in *brouwen* ($ou < \bar{u} < iu$), *vrouwe* ($ou < au(w)$). Uit \bar{aw} ontstaat \bar{ow} bijv. in *floww*.

45.7.2. Later Twents-achterhoeks

Later ontwikkelden zich vanuit de lichte diftongen via stijgende diftongen weer korte vocalen die (althans oorspronkelijk) meer open waren dan de vocalen die het uitgangspunt van de ontwikkeling vormden. Ze vallen uiteindelijk samen met de reeds aanwezige in gesloten syllabe voorkomende vocalen. Het zuidoostelijke Twents behoudt de lichte diftongen echter in de in de vorige paragraaf genoemde posities. Het noordoostelijke Twents heeft intussen overal die stijgende diftongen, later overal de daaruit ontstane korte vocalen; de reeks lichte diftongen moet dus voor dit dialect geschrapt worden. Het Vriezenveens heeft soms nog de lichte maar soms reeds de stijgende diftongen. Het zuidwestelijke Twents kent, waarschijnlijk secundaire, rekkingen. Zie voor meer details 20.8.2. We kunnen aannemen dat de situatie zoals deze voor Twente is geschetst, oorspronkelijk in een veel uitgestrekter gebied heeft bestaan, op z’n minst voor de Achterhoek, Salland, Zuid-Drenthe en de Stellingwerven. In deze gebieden vinden we

(zie weer 20.8.2) regelmatig of relictmatig korte of verlengde vocalen met een tamelijk grote openingsgraad die daarop wijzen.

De ontwikkeling via stijgende diftongen wordt wel aan westfaalse expansie (ongeveer vanaf 1200 tot het einde van de Middeleeuwen) toegeschreven. Voor de Nieuwe Tijd en feitelijk al voor de Late Middeleeuwen moeten we rekening houden met een sterke westelijke invloed. Deze kan zich in de zojuist genoemde verlengde vocalen manifesteren. Ook bij de terugdringing van \bar{e} en \bar{o} (uit oude \bar{e} en \bar{o}) ten gunste van \bar{i} <ie> en \bar{u} <oe> kan westelijke invloed in het spel zijn (zie 22.5). In het Vriezenveens vinden we hiervoor ei en ou dat dus ook in dit opzicht van het omringende Twents afwijkt. Ook voor deze ei en ou wordt wel aan westfaalse invloed gedacht. Mogelijk zijn ei en ou eens algemeen twents geweest en heeft het conservatieve Vriezenveens ze bewaard. Er vindt geen diftongering van de lange gesloten vocalen tot ei, ui, ou plaats; dit past in het beeld van een regio met weinig duidelijke diftongen (zie de vorige paragraaf). Wél worden de vocalen in kwestie verkort behalve vóór v, z, g, (uiteraard) r, soms ook m, n en l. Op het einde van een syllabe treedt bij \bar{i} een meestal lichte diftongering op (Ii) maar dat geldt niet voor alle gebieden. In de Twente-Achterhoekregio blijft sjwa-apocope doorgaans achterwege en apocope van -n altijd; wél valt de sjwa weg in vormen als *gaatn*, *loopm*, *maakng* (met assimilatie van de slotnasaal aan de voorafgaande consonant).

Voor de tegenwoordige tijd moet een sterke invloed van de standaardtaal genoemd worden. Voor het Vriezenveens is het echter interessant om te constateren dat *jaten* niet meteen plaats maakt voor het standaardnederlandse *eten* maar eerst voor het meer algemeen twentse *ètten* (regiolectisering). Een dergelijke stapsgewijze aanpassing, in dit geval aan westelijke invloeden, kan ook voor het verleden worden aangenomen. Zo wijkt geografisch gezien, van oost naar west, *ètten* voor *èèten* en dat op zijn beurt voor *eten*. De vorm *èèten* van het IJsselgebied heeft nog de ϵ -klank van het Twents maar reeds het lang zijn van de vocaal van het westen.

45.8. Het gronigse systeem

SCHEMA 44: *groningse vocalen*

	kort	kort	kort	lang	lang	lang	dift.	dift.	dift.
	vóór		achter	vóór		achter	vóór	gerond	achter
gesloten				\bar{i}	\bar{y}	\bar{u}			
	\check{i}	\emptyset	\acute{o}	\bar{e}	\bar{o}	\bar{o}	ei / \bar{i} /		
	\check{e}	$\acute{\alpha}$	\grave{o}			\bar{o}	ai	ui	ou
open		\check{a}			\bar{a} / \check{a} /		$\bar{a}i$	$\bar{o}i(ui^2)$	$\bar{a}u$

Ook op het Gronings is van toepassing wat we onder schema 43 hebben opgemerkt. Wat in het schema is weergegeven, is het Gronings vanaf de late Middeleeuwen; vóór ongeveer 1400 behoorden de groningse Ommelanden tot het friese taalgebied. We moeten daarom behalve met een ingweoons ook met een fries substraat rekening houden. De stad kan echter al vroeg nedersaksisch geweest zijn. Het Gronings (annex het noordelijke Drents evenals het Drents van de Veenkoloniën) maakt in vergelijking met het twentse systeem een vereenvoudigde, men zou kunnen zeggen: westelijke indruk (waarmee nog niet gezegd is dat hier westelijke invloed in het spel is). Merk op dat we voor het Gronings met drie openingsgraden kunnen volstaan.

De lichte diftongen in rekkingspositie (ons bekend van het Twents) komen niet voor; een westelijke indruk maken de rekkingsvocalen \bar{e} , \bar{o} en \bar{o} waarbij we voor de laatste evenals voor de (korte) \emptyset met de mogelijkheid van spontane palatalisatie rekening moeten houden (vgl. 20.8.1).

Blijkens *bòt* ‘vliegertouw, keer’ – *bót* ‘vis, been, lomp’ hebben ò en ó foneemwaarde. Een door secundaire i-Umlaut ontstane (open) æ is niet in het schema opgenomen; het is wél nodig om een œ op te nemen gezien bijv. (westerwolds) [lœxt] ‘licht’ tegenover [lœxt] ‘lucht’. Het œ-foneem lijkt echter weinig bezet. Een schaars voorbeeld met Umlaut tot \bar{o} is *èùlje* ‘olie’. Over het algemeen ontbreekt morfologische Umlaut. Een voorbeeld daarvan lijkt (*hai*) *slept* ‘hij slaapt’ te zijn maar dit kan ook als een verkorte vorm bij een friese infinitief met \bar{e} verklaard worden; het is dan een fries relict.

Westelijk doet ook de samenval aan van “vanouds lange” en “gerekte aa”; deze is echter niet noordhollands, dus niet zonder meer westelijk. Er komt dus voor “gerekte” en “vanouds lange aa” maar één klank voor, namelijk \bar{o} (naar het noorden toe wordt deze meer gesloten). Toch is er ook een \bar{a} maar dan als variant van / \bar{a} / vóór nasaal plus consonant: *laand*, *laank*; (er wordt echter een oppositie vermeld tussen *haand* ‘hand’ en *t handt* ‘het staat naar de hand’). Umlaut van “vanouds lange aa” vinden we in *kees/keze* ‘kaas’ (echter heeft *zaaien* \bar{a}). $\bar{D}\bar{e}$ \bar{e} (oude \bar{e} en io), \bar{o} (oude \bar{o}) en Umlauts- \bar{o} (uit \bar{o}) zijn gediftongeed tot ai, ou en ui: *raim(e)* ‘riem’ (\bar{e}), *bedraign* (io) ‘bedriegen’; *bouk* ‘boek’ (\bar{o}); *vluikn* ‘vloeken’ (\bar{o} + Umlaut); deze diftongering komt tot diep in Drenthe voor maar neemt dan wel in sterkte af en gaat dan in de richting van ei, øi, óu. Ze kan al voor de late Middeleeuwen aangenomen worden. Voor deze typisch groningse diftongering is wel aan westfaalse expansie gedacht; in ieder geval komt ze ook aan de andere kant van de staatsgrens voor. We hebben in de vorige paragraaf gezien dat ook het twentse Vriezenveens de betreffende diftongen heeft. Diftongering c.q. spontane palatalisering van de lange gesloten vocalen komt in het Gronings over het algemeen niet voor: vgl. *wien* (maar *vrij* en *vrijen* met ei op het syllabe-einde en in hiaatpositie); *zuver* (met \bar{y} door i-Umlaut uit \bar{u}), *beduudn* (id. uit iu); *hoes*. Toch kunnen we in sommige gebieden (het Westerkwartier, de Veenkoloniën) spontane palatalisatie van \bar{u} tot \bar{y} aantreffen. Wat de \bar{i} , \bar{y} en \bar{u} betreft, deze werden niet “bedreigd” door oude \bar{e} plus io, \bar{o} plus Umlaut en \bar{o} die immers ai, ui en ou werden.

Voor \bar{e}/ei vinden we in de posities vóór r, oude w en χ en in de Auslaut \bar{e} , verder vinden we $\bar{a}i$ (lang). Voor \bar{o} vinden we \bar{o} (*brood*), bij Umlaut \bar{o} (*geleuvn*). De ui^2 is door $\bar{o}i$ vertegenwoordigd, bijv. in *doit* en *floit*, maar ook ui en ai (kort of lang) komen voor. De $\bar{a}u$ gaat niet alleen op $\bar{a}(w)$ (*blaauw*) terug maar komt ook voor in *baauwn* ($\bar{u}(w)$), *braauwn* ($\bar{u}(w)$ uit iu(w)) en *vraauw* (au(w)). Evenals het Twents-Achterhoeks heeft het Gronings (kort of lang) ò vóór l plus dentaal: *òòld*, maar in Westerwolde en Westerkwartier is het *òld*. De hier aangeduide \bar{o} [åå] valt behalve in de Stad niet samen met de \bar{o} van *sloapn* die geslotener is.

Ter afsluiting: let dus op het verschil tussen ei (variant in de Auslaut van / \bar{i} /) en ai (diftong uit \bar{e}) resp. $\bar{a}i$ (oude ai), op dat tussen ui (diftong uit \bar{o}) en $\bar{o}i$ (zgn. ui^2) en op dat tussen ou (diftong uit \bar{o}) en $\bar{a}u$ ($\bar{a}(w)$, $\bar{u}(w)$), iu(w), au(w)).

In het zuidoosten van de provincie ontbreekt sjwa-apocope. Apocope van de -n blijft in het hele gebied achterwege; vgl. voor vormen als *gaatn* enz. par. 7.3 dit hoofdstuk.

Ook voor Groningen moeten we met het proces van dialectverlies rekening houden, trouwens ook voor veranderingen in het geografische vlak. Een voorbeeld van het laatste is dat \bar{u} -sprekers (vgl. *hoes*, *moes* enz.) sterk de neiging hebben om niet op ui maar op \bar{y} over te springen. De \bar{y} is niet alleen een historische maar ook een synchrone tussenvorm: de \bar{y} staat immers fonetisch dichterbij dan de \bar{u} bij de standaardtalige ui (beide zijn +vóór). Er is hier weer aanpassing aan een ander dialect, namelijk een uu-dialect; tegelijk is er sprake van een stap in de richting van de standaardtaal.

Verdere bijzonderheden

Niet in het schema verdisconteerd zijn door volgende consonanten geconditioneerde rekkingen die in het algemeen slechts tot varianten leiden. Voor het Gronings wordt echter (bijvoorbeeld) een oppositie genoemd tussen *winnen* met korte [ɪ] en *winnen* uit *wennen* met lange. Afwijkend in bepaalde opzichten is het dialect van het Westerkwartier, ten westen en ten zuiden van het Reitdiep. In het algemeen gesproken ontbreekt daarin de typisch groningse diftongering: de bewoners van dit deel van de provincie noemen de groningers aan de andere kant van het diep dan ook Overdiepsters terwijl zij omgekeerd voor hen Overdaipsters zijn. Interessant is ook dat zowel in het Westerkwartier als in het ten noorden daarvan gelegen Hunzingo de vormen voor ‘liggen’ en ‘leggen’ (in *leggen*) zijn samengevallen. Dit doet sterk aan het Hollands denken maar die samenvall (in *lizzen*) komt ook in het naburige Fries voor. Verder wordt er voor het Westerkwartiers verschil genoemd tussen (ongeveer) ai voor *ǎ* vóór i of j in de volgende syllabe en overigens ei.

45.9. Het noordelijk-centrale systeem

Ook voor althans de meer oostelijke van de noordelijk-centrale dialecten geldt wat we onder schema 43 voor het Twents-Achterhoeks hebben opgemerkt.

Bij het noordelijk centrale gebied valt (vgl. par. 1 dit hoofdstuk) globaal te denken aan de Stellingwerven; het zuiden, in ieder geval het zuidwesten van Drenthe; West-Overijssel; Gelderland behalve de Achterhoek, te weten de Veluwe (maar niet het oosten), het gebied rond Arnhem en Nijmegen en de Liemers; het oosten van Utrecht; en het noorden van Limburg boven Arcen (het “Kleverlands”). Het in de volgende paragraaf gegeven systeem heeft primair betrekking op West- Overijssel (Groot IJsselmuiden, Wilsum). Daarnaast zullen we apart aandacht schenken aan Zuidwest-Drenthe en de westelijke, preciezer: de noordwestelijke Veluwe.

45.9.1. Westoverijssels

SCHEMA 45a: de westoverijsselse vocalen

	kort vóór	kort	kort achter	lang vóór	lang	lang achter	dift. vóór	dift. gerond	dift. achter
gesloten	ĩ [i]	y	ũ	ī	ȳ	ū			
	ĩ [ɪ]	ø	ó	ē	ō	ō	Ii /i/		
	ě	œ	ò	ē	ē	ō	ei	ui	ou
open	æ	ǎ		ǣ	ā /ǎ/				

Merk om te beginnen op dat we hier in de kolom ‘kort vóór’ en ook in ‘lang vóór’ vier openingsgraden nodig hebben. (Dat geldt uiteraard niet voor ‘kort’ en ‘lang’ omdat de *ǎ* en de *ā* mediaal zijn (zij het de *ǎ* licht velair) en dus eigenlijk in een aparte kolom thuishoren.)

De *ě* gaat terug op oude *ě* of is het resultaat van primaire i-Umlaut van *ǎ* (*skelle* ‘schellen’; *engsel* ‘hengsel’ bij *hangan*); soms leeft oude *ě* voort als *æ* (*lækker*) die ook secundaire i-Umlaut van *ǎ* kan zijn: *kässien* ‘kastje’. Bij rekking vinden we doorgaans *ē* uit *ǎ* plus primaire i-Umlaut, oude *ě* of *ĩ* [ɪ]; opmerkelijk is de lange *ē* in bijv. *bedde* (got. *badi*). Secundaire i-Umlaut plus rekking geeft *ǣ* in *bläächien*; deze *ǣ* is echter niet te onderscheiden van “gerekte aa” zonder i-Umlaut (*dägen*). Toch komt ook *ā* voor maar dan als variant van /ǎ/ vóór nasaal plus consonant: *laand*, *laank*. Aan de velaire zijde valt onderscheid tussen *ó* en *ò* te constateren, bijv. bij *bót* ‘been’

tegenover *bòt* ‘bod’; bij rekking is het steeds een \bar{o} : *vogel, boven*. Bij i-Umlaut (of ook spontane palatalisatie?) vinden we \emptyset of $\bar{æ}$: *brugge, klökkien*, laatste voorbeeld met secundaire i-Umlaut, bij i-Umlaut plus rekking $\bar{ö}$: *deure, beuchien*, laatste voorbeeld weer met secundaire i-Umlaut. Op de bovenste rij in het midden bevinden zich de gesloten lange vocalen die lang gebleven zijn vóór v, z, g, (gesyncopeerde) d, uiteraard r en soms ook m, n en l. In andere posities zijn ze verkort en dus naar de linkerzijde verhuisd. Het betreft oude \bar{i} , oude \bar{u} en ook \bar{y} die uit (lexicaal diffuse) spontane palatalisatie of uit iu verklaard moet worden. Het gebied doet dus niet mee met de diftongering. Vergelijk *grieze* ‘grijze’ (\bar{i}), *duuznd* ‘duizend’ (\bar{y} uit \bar{u}), *duudlijk* (iu), *moele* ‘muil’ (\bar{u}); met verkorting: *knienn*, *diek* ‘dijk’, *buutn* ‘buiten’, *broen* ‘bruin’. We zouden de lange vocalen als varianten van de korte kunnen opvatten ware het niet dat ze ook nog andere oorsprongen kunnen hebben: \bar{i} uit io/ \bar{e} of \hat{e}/ei ; \bar{y} uit \bar{o} met i-Umlaut; \bar{u} uit \bar{o} . Van oorsprong moeten deze \bar{i} , \bar{y} en \bar{u} opener geweest zijn dan de oude \bar{i} , \bar{y} en \bar{u} zoals nog voor Zuidwest-Drenthe (Ruinen; zie volgende paragraaf) vermeld wordt. Voor een nog eerdere fase kunnen lichte diftongen ($i\bar{a}$, $y\bar{a}$, $u\bar{a}$) worden aangenomen die in het schema de cellen ‘gesloten diftong’ zouden hebben opgevuld. Voorbeelden zijn: *spiegel* (\bar{e}), *bien* (\hat{e}/ei), *gruun* (\bar{o} ; in sommige regio’s *greun*), *bloed* (\bar{o}). Naast deze \bar{i} , \bar{y} en \bar{u} komt *in de regel* geen korte variant voor; ze deden dus niet mee met de eerder genoemde verkorting. De verkorting van oude \bar{i} , \bar{y} en \bar{u} moet dus oud zijn omdat later ontstane \bar{i} , \bar{y} en \bar{u} niet meer verkort werden. Opgemerkt moet echter worden dat er uitzonderingen ontstaan zijn. Zo komen toch korte vocalen voor bijvoorbeeld in *gien* [i] (\hat{e}/ei) ‘geen’, *dukies* [y] (Umlaut en verkorting van $\bar{u} < \bar{o}$) ‘doekjes’ (vóór k!) en *goed* [u] (\bar{o}) ‘goed’. In ieder geval zijn nog opposities mogelijk: *knienn* met verkorting [i] ‘konijnen’ (\bar{i}) tegenover *knienn* met lange [i] ‘knieën’ (io); *bukien* met verkorting [y] ‘buikje’ dim. bij *boek* ‘buik’ (Umlaut van \bar{u}) tegenover *buukien* met lange [y] dim. bij *boek* ‘boek’ (Umlaut van $\bar{u} < \bar{o}$) ‘koekje’; *oet* met verkorting [u] ‘huid’ (oude \bar{u}) tegenover *oed* met lange [u] ‘hoed’ (\bar{o}). Overigens is het tweede voorbeeld niet actueel meer omdat in *buukien* verkorting is opgetreden (maar vergelijk nog *kuukien* bij *koek*). De verkortingen bij de tweede reeks van vocalen (uit \bar{e}/io enz.) brengen de fonologische tegenstelling dus aan het wankelen. In hedendaagse dialecten, vooral aan de westrand van het gebied, kan samenvval van de vocalen in kwestie geconstateerd worden. In de noordelijk-gebieden vinden we dus niet de reflex om de gesloten lange vocalen voor samenvval te behoeden.

De “vanouds lange aa” vinden we terug als \bar{a} : *poale*; bij Umlaut vinden we \bar{e} die samenvalt met de rekkings- \bar{e} : *schere* (vgl. ook *wèèien*), maar $\bar{æ}$ uit de latere velaire klank: *pöältien* (secundaire i-Umlaut). Er is geen samenvval met de “gerekte aa” die zoals boven opgemerkt, als $\bar{æ}$ verschijnt. Behalve (meestal) door \bar{i} (meestal bij stndl. \bar{e}) kan pgm. \hat{e}/ei ook door \bar{e} of \bar{e} vertegenwoordigd worden: *snee* ‘sneeuw’, *èègen* ‘eigen’, maar vgl. ook *heide*; de \bar{i} komt vooral aan de Zuiderzeekust voor en wijkt wanneer men meer naar het oosten gaat, voor \bar{e} . De \hat{o} wordt vertegenwoordigd door \bar{o} : *oge*, met i-Umlaut $\bar{ö}$: *dreuge*. Er is steeds samenvval met andere vocalen, resp. met \bar{o} en $\bar{ö}$ ontstaan door rekking.

De lichte diftong li komt alleen in de Auslaut voor, bijv. in *blij* maar ook in *snijen* ‘sneeuwen’ en kan dus het beste, in ieder geval oorspronkelijk, als variant, van \bar{i} , beschouwd worden.

Duidelijke diftongen zijn overigens niet sterk vertegenwoordigd: de ei hebben we hierboven in *heide* aangegeven, de ui kan de zogenaamde ui^2 zijn: *fluite*, ook wel $\emptyset j$: *bujje* ‘bui’, en de ou (óu of ou) kan teruggaan op \bar{u} , \bar{u} of \bar{a} vóór w: *bouwe, vrouwe, flauw*, maar niet op \bar{a} / \bar{o} LD: *òld* ‘oud’, *òlt* ‘hout’. In een enkel woord kan blijkens het Stellingwerfs (en het Ruinens) soms $\bar{a}w$ als au (met een zeer open eerste element) teruggevonden worden.

Sjwa-apocope ontbreekt evenals n-apocope; voor vormen als *gaatn* enz. zie par. 7.3 dit hoofdstuk.

Voor de tegenwoordige tijd moet zoals voor alle dialectgebieden een sterke invloed van de standaardtaal genoemd worden.

45.9.2. Zuidwestdrents (Ruinen)

SCHEMA 45b: de vocalen van Zuidwest-Drenthe

	kort vóór	kort	kort achter	lang vóór	lang	lang achter	dift. vóór	dift. gerond	dift. achter
gesloten	ī [i]	y	ŭ	ī /ĩ/	ȳ /y/	ū /u/			
				ī*	ȳ*	ū*			
	ĩ [I]	ø	ó	ē	ō	ō	Ij /i/		óu
	ě	œ	ò	ē	œ	ō	ei	ui	ou
open		ǎ			ā				au

Wat de korte vocalen betreft, ó en ò zijn fonemen zoals uit *bót* ‘been’ – *bòd* ‘bod’ blijkt. De œ, door secundaire Umlaut van ò, bijv. in *klùppn* ‘kloppen’, komt relatief weinig voor; sporen van deze Umlaut zijn aan de ongeronde voorzijde in het geheel niet aanwezig: de ě kan behalve oude ě iedere vorm van Umlaut van ǎ vertegenwoordigen: *recht*, *bed*, *hendig*. De ø is o.a. de Umlaut (ruimer: palatalisatie) van de ŭ. In geval van rekking vinden we verschil tussen ĩ en ě (van welke oorsprong dan ook), namelijk resp. ē en ē̄: *kregel*, *brèèkn*; ook bijv. *neemn* heeft ē waarvoor dus blijkbaar moeten uitgaan van een owgm. secundaire ĩ (vgl. osa. *niman*). We vinden verder ō (bij ó) en ȳ (bij ò) en bij Umlaut (c.q. palatalisatie) ȳ (bij ø) en œ (bij œ).

Laatstgenoemde vocaal komt iets vaker voor dan œ, o.a. doordat hij ook latere Umlaut van â kan zijn: *schèùper* ‘scheper’ bij *schoap*. Rekking van ǎ is ā, die daarmee verschillend is van de â = ȳ <oa> (in de officiële drentse spelling <ao>). Umlaut van laatstgenoemde klank kan ook ē geven: *keze* ‘kaas’. Bij de korte vocalen zijn ook ĩ [i] (geslotener dan de oude ĩ = [I]), y en ŭ opgenomen. Deze klanken zijn door verkorting ontstaan uit oude, niet gediftongeerde, ī, ȳ en ū; vóór (o.a.) v, z, g en oude (later gesyncopeerde d) zijn ze lang gebleven. Let op de uit spontane palatalisatie ontstane ȳ (*dȳzend*), waarnaast echter ook, lexicaal diffuus, nog altijd in een aantal gevallen de ū voorkomt (*boek* ‘buik’).

Getuige de kolommen ‘lang vóór’ en ‘lang achter’ zijn voor het Ruinens vier openingsgraden nodig (let wel: ǎ en ā horen eigenlijk in een aparte kolom thuis). We zijn ervan uitgegaan dat de vocalen uit resp. ē/io c.q. ê/ei, ō met Umlaut, ȳ vergeleken bij oude ī, ȳ en ū een nog iets opener articulatie hebben, provisorisch aangegeven als ī*, ȳ*, ū*. Ook nu kunnen we aan oudere lichte diftongen (iə, yə, uə) denken die de cellen ‘gesloten diftong’ zouden hebben opgevuld. Opposities zullen niet talrijk geweest zijn wat samenvat met oude ī enz. in de hand werkte (vgl. hiervoor de vorige paragraaf). De ī* vertegenwoordigt dus oude ē (*biet*), io (*bedriegn*) en ê/ei waar het Standaardnederlands ē heeft (*bien*); de ȳ oude ō bij Umlaut (*gruen* ‘groen’); de oe ō zonder Umlaut (*bloed*) (een enkele keer vinden we ŭ: *boekweit*). Overigens wordt ê/ei vertegenwoordigd door ei (*heide*), zo ook ěgi (*breidn* ‘breien’), terwijl we ô als ō terugvinden (die dus samenvat met de rekkings-ō): *hoog*, maar bij Umlaut *heugte* (ȳ). De iu is doorgaans ȳ geworden: *duuster*. Van de diftongen noemen we nog de ui (= ui²: *fluiten*) en de ou meestal voor de gevallen vóór w naast een enkele keer au of óu (oow) terwijl al/old òld is geworden. Ten slotte moet nog een lichte diftong (ongeveer) Ii genoemd worden voor oude ĩ vóór vocaal en in Auslaut.

Sjwa-apocope ontbreekt meestal maar niet in een deel van Drenthe dat zich uitstrekt van het noordwesten tot ver naar het zuidoosten (aansluitend bij het groningse gebied zonder die apocope). Apocope van -n ontbreekt in het hele gebied;

45.9.3. *Het Noordwestveluws*

SCHEMA 45c: *de vocalen op de noordwestelijke Veluwe*

	kort vóór	kort	kort achter	lang vóór	lang	lang achter	dift. vóór	dift. gerond	dift. achter
gesloten			ũ	ie	uu	oe			
				ī>ē	ȳ>ō				
	ĩ [I]	ø	ó /o/	ē	ō	ō			
	ě		ò /o/				ei		ou
open		ǎ		åå	ā				au

Het noordwestveluwse systeem doet ons in menig opzicht westelijk aan. Wat betreft ò en ó zijn er weinig aanwijzingen om aan aparte fonemen te denken. Wel is het nodig om een aparte variant ũ te onderscheiden vóór nasaal plus dentaal: *hoenderd*, *voenk*. Grosso modo krijgen we hiermee de volgende verdeling: ũ vóór nasaal plus dentaal, ó vóór overige nasaalverbindingen (*pómp*), verder ò, maar zie beneden. Ook de rekkingsvocalen doen ons westelijk aan, wél met die uitzondering dat bij rekking van ũ in plaats van ò oe mogelijk is, bijv. in *voegel* en *zoemer*. De “gerekte aa” is met de “vanouds lange” samengevallen zij het met differentiatie naar volgende consonant: ā vóór labiaal of velair, ȳ vóór dentaal. We zouden hier combinatorische variatie kunnen aannemen ware het niet dat ā ook uit ǎ vóór nasaal plus dentaal ontstaat. Dit geeft in principe drie opposities en daarmee drie fonemen: vgl. ā – ȳ vóór nasaal plus dentaal, ǎ – ȳ vóór dentaal, ǎ – ā vóór labiaal of velair.

Er is geen diftongering bij de lange gesloten vocalen ī en ȳ (de laatste door spontane palatalisatie of uit iu), wél, maar niet vóór v, f, d, g, z, de ontwikkeling van een iets meer open [I]- of [ø]-achtige monoftong, in het schema genoteerd resp. als ī>ē en ȳ>ō. Vóór v enz. (vgl. *ries* ‘rijs’, *ruug* ‘ruig’) is er dan samenvallend met de vocaal uit oude ē/io (*brief*) en met de evt. Umlauts-ȳ uit ò (*gruun*) of met die uit ū (*husie* ‘huisje, toilet’). Als notatie is in dit geval <ie> en <uu> gekozen. De monoftong kan de beginfase van de diftongering zijn of de monoftongering van een reeds ontstane lichte diftong. Recent lijkt de oude monoftong weer hersteld te zijn; er is daardoor volledige samenvallend in ie en uu: vgl. *riem* ‘rijm, rijp aan de bomen’, *ruum* ‘ruim’. (In het Urks komen de genoemde iets open monoftongen nog voor). Interessant is de ronding tussen labiale consonanten van oude ī tot uu (*puup*) die ook voor de Stellingwerven en Steenwijkerwold wordt genoemd. Dit verschijnsel vinden we ook in het Westvlaams en het Zeeuws (zie par. 3.3 dit hoofdstuk); een historisch verband zal er wel niet zijn. De oude ò vinden we (zonder Umlaut) als oe terug, met een duidelijke verkorting vóór k, m, p, d of t: *koek*. Deze oe valt samen met die van *hoenderd*, *voenk* (zie boven) waardoor ũ een zelfstandig foneem is geworden: vgl. de oppositie tussen *kok* en *koek*. (In een recente beschrijving worden vormen als *hoenderd* niet meer genoemd.)

Van secundaire Umlaut is slechts in beperkte mate sprake, alleen bij de lange vocalen en diftongen en zonder duidelijke morfologische implicaties: ei bij “vanouds lange aa” (*geif*, *dreie*); ȳ bij ũ (als in *deur*, tenzij we hier aan spontane palatalisatie moeten denken), bij oude ò (behalve *gruun* ook *greun*) of bij ô (*geleuve*). Door de spontane palatalisatie van ū tot ȳ is Umlaut van ū

niet (goed) zichtbaar: vgl. bovengenoemd *husie*. Voor het begin van de 20^e eeuw worden echter meervoudsvormen genoemd als *hyës, lyës, myës*, ook *hyśan* [yə], resp. ‘huize, luizen, muizen, huisje’, genoemd.

De ê/ei heeft een westelijke verdeling: ē (*been*) of ei (*heide*); voor ô vinden we afgezien van Umlaut (zie boven) ô. Voor stndl. <ou> vinden we ou (*koud, goud, vrouw* enz.), voor <au> āu (*blauw*); voor ðlD-vormen moeten we meer naar het oosten. Verder vinden we voor ui² een [øi]-achtige klank (*lui*).

Verdere bijzonderheden

Een in bepaalde opzichten uitzonderlijk dialect heeft Blokzijl: het heeft een eenheids-ō (â en ā) en verder voor āl/ōl vóór dentaal ou. In het laatste geval is zeker westelijke invloed via de Zuiderzee in het spel. Meer naar het oosten toe komen er overeenkomsten met het Twents te voorschijn. Zo wordt voor het dialect van Wijhe vermeld dat oude ē of io nog wel als ē teruggevonden wordt. Ook voor Steenwijk wordt wel ē naast ook ô genoemd. De rekking van ě is in Wijhe meestal ē (*brèken*) en die van ò ē (*boage, boaven*). Vergelijk hiervoor wat in par. 7 dit hoofdstuk gezegd is over al dan niet verlengde open vocalen die via stijgende diftongen op lichte diftongen teruggaan (zie ook 20.8.2) en vergelijk ook het Ruinens met de open rekkingsvocalen ē en ō.

Komt men in het westelijke deel van de Veluwe of in Drenthe, dan gaat zoals we gezien hebben, over het algemeen de secundaire plus de morfologische Umlaut bij de korte vocalen ontbreken; dat geldt ook voor het noordelijke deel van West-Overijssel en de Stellingwerven. Dit is overigens meer bij de ā dan bij de ô het geval. De secundaire Umlauts-ā wordt aan de ě of (onder invloed van de spelling) aan de ā gelijkgesteld. Het dialect van Elten-Bergh, aan de zuidgrens van de Liemers, heeft echter nog verschil tussen ø en œ, kort of lang. De Umlaut van de lange vocalen komt nog tot in het oosten van het utrechtse gebied voor maar evenals bij de andere secundaire Umlauten kan de grens oorspronkelijk westelijker gelegen hebben. Voor zover er sprake was van i-Umlaut van ū, wordt deze (meestal) overdekt door de uit het westen komende spontane palatalisatie van deze vocaal. Vergelijk hiervoor de bovenstaande paragrafen.

Van de morfologische Umlaut komt die in de diminutievorming nog het meest westelijk voor; hij bereikt nog het uiterste oosten van het Grote-Rivierengebied. Hij komt echter niet meer voor op het zuidwestelijke deel van de Veluwe, in het noordelijke deel van West-Overijssel plus de Stellingwerven en in Drenthe. Opmerkelijk is de wijde verspreiding van de Umlaut in het preteritum en participium preteritum van sterke werkwoorden. Zo beslaat (*e*)geuten ‘gegoten’ plus varianten met verwante Umlautsvocaal de Stellingwerven, de zuidelijke helft van Drenthe, Overijssel behalve het uiterste zuiden en een brede strook langs de oude Zuiderzeekust. De verspreiding van (*hij*) slaapt (3^e pers.sg.pres.) toont een ander beeld: Drenthe, de Stellingwerven en het noordoosten van Overijssel hebben *slap* (met verkorting), het gebied ten zuiden ervan tot aan de Rijn maar zonder de westelijke Veluwe heeft met Umlaut *slöp*.

Voor Arnhem en Nijmegen wordt voor ou/au een monoftong ō genoemd. In het zuiden van de Achterhoek wordt evenals in het noorden van Limburg āl en ōl vóór dentaal uit elkaar gehouden. De grens van het *koud/hout*-gebied lag in de Middeleeuwen nog een stuk westelijker; door westelijke invloed is hij naar het oosten opgeschoven (zie hfdst. 30).

Voor de tegenwoordige tijd moet een sterke invloed van de standaardtaal genoemd worden. In het zuidoostelijk deel van de Veluwe, de Velwezoom, is het dialect nagenoeg verdwenen. Voor Arnhem en Nijmegen kan nog wel van een stadstaal gesproken worden; zeker in Nijmegen heeft deze een zeer lage status. De monoftongen ī en ŷ maken daar niet plaats voor ei <ij> of ui maar voor nieuwe, meer open monoftongen als ē of œ: *kèèke, hùùs*. Overigens moet ook voor eerdere perioden al een sterke westelijke invloed worden aangenomen.

Ook bij de spontane palatalisatie van ū tot ŷ kan hoewel een dergelijke verandering vrij gewoon (“natuurlijk”) is, westelijke invloed in het spel zijn; in ieder geval komen de ŷ-vormen vooral langs de kust

van de oude Zuiderzee voor wat op verspreiding over het water doet denken. Verder kunnen we in dit verband denken aan de terugdringing van de oude ē- en ō-vormen (vgl. twents *geetn, book*) die oorspronkelijk meer naar het westen voorkwamen zoals o.a. uit de relictten in het dialect van Wijhe blijkt (zie 25.5). Vergelijk ook wat in par. 7.2 dit hoofdstuk over de westelijke invloed in het Twents annex Achterhoek is opgemerkt. Ook bij de diftongingen tot ei of ui tekent de westelijke invloed zich langs de Grote Rivieren duidelijk af, in de richting van het Kleefse.

45.10. *Samenvattende terugblik*

In deze slotparagraaf proberen we de ontwikkelingen in hoofdlijnen vanaf het allereerste begin tot nu te overzien. We constateren dan dat een oorspronkelijk sterk consonantische taal als het Proto-indo-europees geëvolueerd is naar een veel sterker vocalische taal als het Nederlands. Het Proto-indo-europees had hooguit 4 vocalen; als we de vocalische varianten van de resonanten (j, w, l, r, m, n) voor de helft meerekenen, komen we op 7. Het Nederlands heeft zeker 14 vocalen; de leenfonemen èè, èù, òò meegerekend worden er dat 17. Daarentegen had het Proto-indo-europees 16 consonanten, met de laryngalen en de consonantische varianten van de resonanten (deze voor de helft meegerekend) 25. De z als variant van de s is niet meegeteld evenmin de η als variant van de n. Voor het Nederlands komen we op 19, met de leenfonemen sj, zj, nj erbij op 22. Hiervan nemen de v, de z en zeker de g (tegenover f, s en χ) een zwakke positie in; de η <ng> is intussen een zelfstandig foneem geworden. Het aantal vocalen gedeeld door consonanten is voor het Proto-indo-europees 0.28, voor het Nederlands 0.77.

Vergeleken met het Gemeengermaans komt in de standaardtaal en veel dialecten het aantal korte vocalen gelijk uit; er is nog steeds een ĭ, ě, ā en ō maar geen ů meer, wél door spontane palatalisatie of i-Umlaut een ø. Het oude verschil tussen ó en ò is op grote schaal verdwenen; het komt vooral nog in oostelijke dialecten voor. Dat betekent dat de velaire zijde slechts door één vocaal bezet is, namelijk de ō. Dat er articulatorisch aan de achterzijde minder ruimte is, kan hier debet aan zijn. Structureel was er ook weinig bezwaar omdat de ó (uit ů) weinig bezet doordat veel ů's door spontane palatalisatie of i-Umlaut getroffen waren. Dialectisch komt het verschil tussen ó en ò echter nog voor; dan kan als gevolg van i-Umlaut ook een meer open æ voorkomen en in de geronde rij een meer open œ (naast ø). Vrij algemeen is de verlaging (meer open worden) van korte gesloten vocalen: ĭ > [I], y > ø, ů > ó; deze verlaging is in het Brabants later teruggedraaid.

Bij de lange vocalen plus diftongen gaan we uit van ĭ, ē/io, ê, ēR (door rekking) aan de vóórzijde, van ū, ō, ô, ōR aan de achterzijde en van ȳ en øR aan de geronde vóórzijde. Hierbij moeten we er wél rekening mee houden dat ê en ô lichte diftongen waren; ze vallen samen met of worden vervangen door ēR en ōR. Dialectisch kunnen ze op diverse manieren bewaard gebleven zijn. ē/io en ō schuiven op in meer gesloten richting > ie en oe; de oude ĭ en ȳ (uit iu maar ook door spontane palatalisatie van ū) diftongeren, uiteindelijk tot ei of ui plus varianten. De diftongeringsproducten vielen samen met ei uit owgm. ei/ê, zogenaamde ui² en ou met diverse oorsprongen. Als er geen diftongering plaatsvindt, kan een kwantitatief verschil met ie, uu, oe blijven bestaan. De verandering aan de vóórzijde kan als een push- danwel als een dragchain beschouwd worden; waarschijnlijk is er van een gemengd push/dragchain-effect sprake geweest. De verandering aan de achterzijde loopt hiermee niet parallel: we zouden immers diftongering van ū tot ou verwachten (die komt alleen vóór w en in de Auslaut voor). Er vindt echter al tamelijk vroeg spontane palatalisatie van ū plaats en daarna diftongering of verkorting van ȳ analoog aan die van ĭ. De overgang van ō in oe kan als een dragchain worden begrepen; de ū-plaats was immers vrijgekomen. Zowel het meer gesloten worden van lange vocalen als de

diftongering van lange gesloten vocalen zijn natuurlijke processen: ze komen in meer talen c.q. peroden voor en kunnen op de een of andere manier fonetisch verklaard worden. Ook de rekking in open syllaben met hoofdaccent is een zeer begrijpelijk proces. Opmerkelijk is verder dat de combinaties van korte vocaalfonemen van het oude Germaans ernaar tenderen monoftongen of lichte diftongen te worden (met uitzondering van ei onder bepaalde condities uit $\bar{a}\bar{i}$).

In meer oostelijke dialecten kan (gedeeltelijke) samenvall van \bar{i} en $i\bar{e}$ en van \bar{y} en uu plaatsvinden, trouwens ook van \bar{u} (indien niet gepalataliseerd) en oe . In die dialecten kunnen als gevolg van i-Umlaut ook \bar{x} en \bar{e} voorkomen (ook \bar{y} en \bar{o} kunnen daarvan het gevolg zijn). In de dialecten tegen de oostgrens met Duitsland blijft de afstand bestaan tussen \bar{e} (\bar{e}/io) en \bar{o} (\bar{o}) aan de ene kant en (niet gediftongeerde) \bar{i} en \bar{u} (plus \bar{y}) aan de andere kant. De \hat{e} kan in Twente (als hij niet \bar{o} wordt) met \bar{e} samenvallen, zo ook de \hat{o} met \bar{o} . Voor (Oost-)Limburg moeten we bij \hat{e} vooral met ei rekening houden, bij \hat{o} ook onder bepaalde condities met ou. Het Gronings komt wat \hat{e} betreft met het Limburgs overeen; voor \hat{o} heeft het steeds \bar{o} . Oude \bar{e} en \bar{o} evenals \bar{o} (door i-Umlaut) worden er gediftongeed waarbij de diftong uit \bar{e} verschillend blijft van de ei (aai) voor \hat{e}/ei . De door rekking ontstane vocalen \bar{e} , \bar{o} , \bar{o} diftongeren niet mee; in het Limburgs vallen ze samen met andere \bar{e} 's (\bar{e}/io , \hat{e}), \bar{o} 's (\bar{o} , \hat{o}) en \bar{o} 's (Umlaut van \bar{o} en \hat{o}). Voor dit dialect moeten we ook rekening houden met toonverschillen. Het Twents kenmerkt zich in rekkingspositie door lichte centrerende diftongen en de verdere ontwikkelingen daarvan. Een algemeen kenmerk van de "perifere" dialecten is ook het bewaard blijven van het verschil tussen "vanouds lange" en "gerekte aa"; dit geldt overigens ook voor het Noordhollands.

De spontane palatalisatie kan als een natuurlijk proces worden beschouwd (ze komt in meer talen c.q. peroden voor). Het valt op dat althans voor een belangrijk deel genoemde palatalisatie en secundaire i-Umlaut (geografisch) elkaar uitsluiten. Werd in oostelijke gebieden spontane palatalisatie verhinderd doordat de i-Umlaut ook belangrijke morfologische functies had gekregen? Opmerkelijk is dat de palatalisatie (nagenoeg) beperkt blijft tot de hoge achtervocalen \bar{u} en \bar{y} (bij de laatste weliswaar sterk diffuus). De meest veldaire vocalen kwamen er dus voor in aanmerking, in het Oostvlaams trouwens ook de \hat{o} . Speelt ook hier weer een rol dat de articulatorische ruimte achterin relatief beperkt is? Er was wat gedrang ontstaan door het ontstaan van de rekkings- \bar{o} en de ontwikkeling tot \hat{o} . In eerste instantie moet er wel van medialisatie sprake geweest zijn waartoe gesloten vocalen misschien fonetisch zich het beste lenen (helemaal bovenin is er in het midden voldoende ruimte).

Voor de zwak geaccentueerde syllabe kan behalve het ontstaan van een sjwa de syncope c.q. de apocope daarvan, de n-apocope en de svarabhakti (type *ber^og*) genoemd worden. We hebben hier althans wat de syn- en apocopes betreft met verre doorwerkingen van de accentverschuiving te maken. Het zuidwesten en het noordoosten komen door het ontbreken van deze verschijnselen met elkaar overeen.

Wat de consonanten betreft, het oude Germaans had drie obstruentreeksen: stemloze occlusieven, stemloze fricatieven, stemhebbende occlusieven c.q. fricatieven. Dat zijn er in de loop van de tijd vier geworden: stemloze fricatieven, stemhebbende fricatieven, stemloze occlusieven, stemhebbende occlusieven. Zoals reeds opgemerkt nemen de stemhebbende fricatieven een tamelijk zwakke positie in. Opmerkelijk is dat de ontwikkeling bij de niet-stridente dentalen (behoudens syncope en overgang in j) uitloopt op enkel occlusieven; de nogal gemarkeerde β en δ zijn verdwenen. Dat is in meer germaanse talen het geval; alleen het Engels heeft ze bewaard. Er is daardoor één dentale rij ontstaan: t – d – s – z. Daarentegen heeft het Nederlands wél de vrij gemarkeerde γ die echter misschien mede door die gemarkeerdheid gemakkelijk in χ overgaat. Zoals ook reeds opgemerkt is de η een zelfstandig foneem geworden terwijl de h (uit χ), als laryngaal, een aparte, zij het ook dialectisch gezien een tamelijk zwakke positie inneemt.

Allerlei dialectische bijzonderheden: het verdwijnen van het lengteverschil bij de vocalen in het Oost-Vlaams, een recente vocaalverschuiving in het Zuidbrabants, het Belgisch-Limburg als typisch overgangsgebied tussen Brabant en Oost-Limburg, de ontrondende dialecten (vooral in het zuiden) enz., kunnen hier slechts genoemd worden. Zie hiervoor en voor andere bijzonderheden de voorafgaande paragrafen.

45.11. Afsluiting

SCHEMA 46: veranderingen per regio

	SN	ZH	NH	ZW	OV	BR	KE	WL	OL	TA	GR	ZD	WO	VE
1. ã/â	+	+	-	+	+	+	+	-	-	-	+	-	-	+/-
2. -sec.U	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-
3. rek.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+	+	+
4. voc.D	+	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-	+
5. dift.	+	+	+	-	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-
6. ie, oe	+	+	+	+	+	+	+	+/-	-	-	-	+	+	+
7. iu-io	+	+	+	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+
8. ê/ei	+	+	+	-	+	+	+	+/-	-	+	-	+	+	+
9. ô	+	+	+	+	+	+	+	+/-	-	+	+	+	+	+
10. -ê-ô	+	+/-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
11. -toon	+	+	+	+	+	+	+	-	-	+	+	+	+	+
12. lengte	+	+	+	+	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+
	10	9,5	8	6	8	7	8	5	2	3	4	5	5	6,5
3 gr.	+	+	+	+	+	+/-	+	+	-	-	+	-	-	+
	13	12,5	11	9	10	9,5	11	7,5	3	5	7	7	7	9,5

(Toelichting bovenste rij: SN = Standaardnederlands, ZH = Holland, NH = Noord-Holland, ZW = Zuidwesten (vooral West-Vlaanderen), OV = Oost-Vlaanderen, BR = (vooral zuidelijk) Brabant, KE = Kempen, WL = West-Limburg (België), OL = Oost-Limburg, TA = Twente-Achterhoek, GR = Groningen, ZD = Zuidwest-Drenthe, WO = West-Overijssel, VE = noordwestelijke Veluwe; voor verdere toelichting zie beneden)

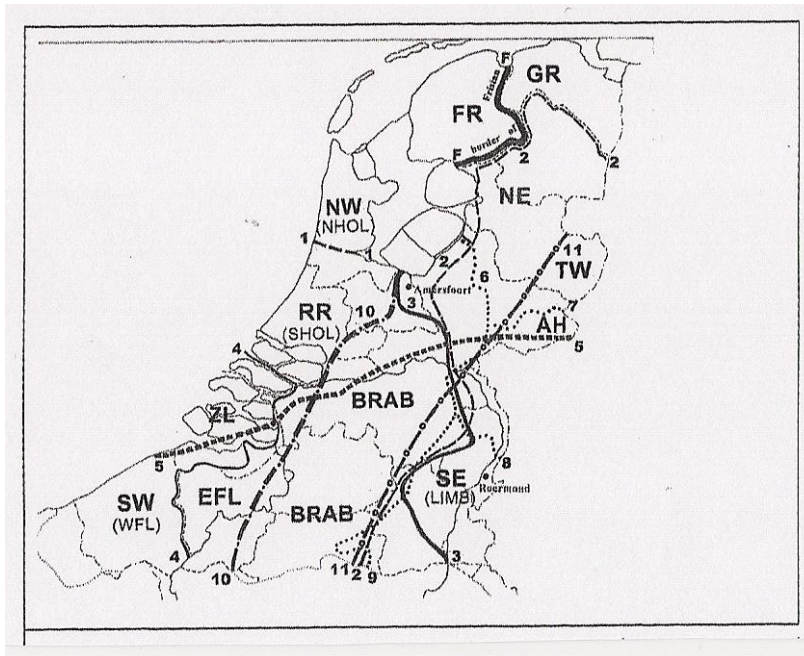
In de matrix zijn onder de nummers 1 t/m 10 een aantal veranderingsprocessen verdisconteerd die tot duidelijke regionale contrasten leiden. Als een gebied wat betreft aan- of afwezigheid van zo'n proces met de standaardtaal overeenkomt, is een plus-teken genoteerd. Punt 11 is van andere orde. Het heeft betrekking op het fonologische systeem: zijn er over het algemeen drie of vier openingsgraden nodig?

1. “gerekte” en “vanouds lange aa” zijn samengevallen. Dit is niet gebeurd in Noord-Holland en in de oostelijke gebieden behalve in Groningen. Op de noordwestelijke Veluwe is er samenvallend met door volgende consonant geconditioneerde variatie; vandaar dat in de betreffende kolom een plusminus is genoteerd.
2. secundaire i-Umlaut bij de lange vocalen en diftongen ontbreekt. Dit geldt in het algemeen niet voor de oostelijke gebieden. N.B. De secundaire i-Umlaut bij de korte vocalen levert een minder duidelijk beeld op; dat geldt ook voor het al dan niet bewaard blijven van het verschil tussen ó en ò. Impliciet kunnen deze aspecten bij punt 11 een rol spelen.
3. er heeft in open syllaben op de “normale” manier (zonder ontstaan van stijgende diftongen) rekking plaatsgevonden. Het enige gebied waarvoor dit heel duidelijk niet geldt, is Twente. Sporen van stijgende diftongen kunnen echter in de gebieden eromheen worden teruggevonden.

4. *ǎl* en *ǒl* vóór dentaal zijn in een vocaal ou (wvla. oe) samengevallen. Dit geldt niet voor het oostelijke Limburgs en voor het noordoosten in zeer ruime zin (inclusief de oostelijke Veluwe).
 5. er heeft diftongering van *ī*, *ȳ*, *ū* plaatsgevonden. Dit geldt niet voor de oostelijke gebieden (maar nu zonder West-Limburg) en voor het zuidwesten.
 6. oude *ē* plus *io* en *ō* zijn resp. tot *ie* en *oe* geworden. In het oostelijke en soms ook westelijke Limburgs en in het noordoosten vinden we *ē* en *ō*, in Groningen daaruit ontstane *ei* en *ou*.
 7. het verschil tussen *iu* en *io* is bewaard gebleven. Dit geldt niet voor het zuidwesten en voor Brabant dat in dit opzicht onder vlaamse invloed staat.
 8. owgm. *ê/ei* vinden we terug als *ê* maar als *ei* vóór *i* of *j* in volgende syllabe. Ook nu is het zuidwesten een uitzondering: het heeft steeds *ê*, terwijl oostelijk Limburg, soms ook het westelijke, en Groningen steeds *ei* hebben.
 9. owgm. *ô/ou* vinden we meestal terug als *ô* of *ō* maar volgens de duitse verdeling in oostelijk Limburg en ten dele ook in westelijk Limburg.
 10. het verschil tussen rekkings-*ē* en *ê* alsook tussen rekkings-*ō* en *ô* is opgeheven, ten gunste van *ē* en *ō*. Dit geldt in feite alleen voor de standaardtaal, en voor in ieder geval (zuid)hollandse dialecten onder invloed daarvan.
 11. er hebben zich geen toonverschillen ontwikkeld c.q. voor zover ze voorkwamen, zijn ze niet gebleven.
- Ten slotte is helemaal onderaan nog aangegeven of er sprake is van drie danwel vier openingsgraden.

De matrix laat zien dat de veertien regio's zich duidelijk aftekenen. Zuidwest-Drenthe en West-Overijssel vertonen overigens echter hetzelfde beeld en zouden zonder bezwaar samengenomen kunnen worden. Tevens is te zien op welke afstand de regio's zich van de standaardtaal bevinden; deze variëteit is op het maximum van 13 punten gesteld. Het dichtstbij staat Zuidholland met 12,5 punt. Dat is natuurlijk niet verwonderlijk omdat de standaardtaal in deze regio is ontstaan; verder staat het (zuid)hollandse dialect sterk onder standaardnederlandse invloed. Dan volgt Noord-Holland met 11 punten: het dialect staat er, o.a. door het verschil tussen *ā* en *â*, sterker dan in Zuid-Holland. Oost-Vlaanderen scoort met 10 punten iets lager wat aan het verdwijnen van de lengte-oppositie moet worden toegeschreven. Daarbij heeft het ook net als een aansluitend deel van Brabant palatalisatie bij *ô* (net in het schema verdisconteerd). Als we het verdwijnen van de lengte-oppositie niet meerekenen, staat het met 11 punten dichtbij de standaardtaal dan het Brabants (9,5 punt) maar minder dichtbij dan het Noordbrabants van de nederlandse Kempen (11 punten). Ten gunste van het Oostvlaams valt echter op te merken dat het weliswaar maar één representant voor ggm. *io/iu* heeft maar *ie* voor *iu* is ook in allerlei vormen in de standaardtaal doorgedrongen (*lieden*, *bestiering* enz.). Dit zou kunnen betekenen dat we de oostvlaamse bijdrage aan de standaardisering (via de schrijftaal) ook weer niet mogen onderschatten. Die bijdrage moet dan wel dateren van vóór het verdwijnen van de lengte-oppositie en de palatalisatie van *ô* maar waarschijnlijk hebben deze veranderingen geen of weinig sporen in de schrijftaal achtergelaten. Ver weg staan het ook geografisch ver verwijderde Oost-Limburg en Twente-Achterhoek met resp. slechts 3 en 5 punten; de centraal-oostelijke dialecten van Zuidwest-Drenthe en West-Overijssel plus het Gronings staan iets dichtbij met 7 punten. Het Gronings komt dus qua getal gelijk met de beide andere regio's uit: het heeft weliswaar drie openingsgraden waardoor het een westelijke indruk maakt, maar diftongen voor oude *ē* en *ō* en *ei* voor elders *ê*. De noordwestelijke Veluwe met 8,5 punt is een overgangsgebied; een dergelijk gebied is ook West-Limburg met 7,5 punt. Voor laatstgenoemd gebied komt, in vergelijking met het oostelijke Limburgs (3 punten), de westelijke invloed sterk naar voren. Het zuidwesten komt

op 9 punten waaruit kan blijken dat het vergeleken met de brabantse en zeker de oostvlaamse gebieden een minder belangrijke bijdrage aan de standaardisering heeft geleverd. Ook op het hieronder afgedrukte kaartje tekenen de verschillende regio's zich min of meer duidelijk af. Er is ook op te zien dat de isoglossen over het algemeen een noord-zuidverloop hebben. Een duidelijke uitzondering vormt een morfologische grens (5-5) die in dit hoofdstuk eigenlijk niet thuishoort.

KAART 48: Tegenstellingen binnen het nederlandse taalgebied (overgenomen uit Van Bree 2013)

(NW = noordwest, NHOL = Noord-Holland, RR = Randstadregio, SHOL = Zuid-Holland, ZL = Zeeland, SW = Zuidwest (south-west), WF = West-Vlaanderen (Flanders), EFL = Oost-Vlaanderen (east), BRAB = Brabant, SE = zuidoost (south-east), AH = Achterhoek, TW = Twente, NE – noordoost (north-east), GR = Groningen, FR = Friesland behalve de Stellingwerven)

- ten zuiden van 1-1 en ten noorden en westen van 2-2: samenvallende van \hat{a} en \bar{a} ;
- ten oosten van 3-3 en ten westen van 4-4 geen diftongering in *ijs*;
- ten zuiden van 5-5 pronomens *gij* in plaats van *jij* = morfologische grens;
- 6 – 7 in het noordoosten *old – holt*, 8 – 9 in het zuidoosten *ald* (plus varianten) – *holt* (id.); 7 – 8 in het middengedeelte (Achterhoek) *ald – kold*;
- ten oosten van 10 – 10 Umlaut van oude \bar{o} ;
- ten oosten van de lijn 11 i-Umlaut in de pluralis van substantieven (ontwikkeling via stijgende diftongen: TW, AH en omringend gebied; \bar{e} voor oude \bar{e} of *io* en \bar{o} voor oude \bar{o} : TW, AH en SE; verschil tussen *iu* en *io* niet bewaard: SW, EFL; owgm. \hat{e}/ei praktisch altijd \hat{e} : SW, meestal *ei*: SE; duitse verdeling \bar{o}/ou : SE, toonverschillen min of meer SE)

In dit hoofdstuk is de indeling in regio's op grond van bepaalde fonologische tegenstellingen tot stand gekomen. Het is natuurlijk de vraag of andersoortige tegenstellingen niet tot andere indelingen zouden leiden. Te denken valt aan de verschillende invloeden van *r* plus consonant op het voorafgaande vocalisme (zie hfdst. 31) maar ook aan tegenstellingen van morfologische, syntactische of meer fonetische aard. Wat die van syntactische aard betreft, er zijn aanwijzingen dat deze de hier tot stand gekomen indeling ondersteunen. In ieder geval komen Groningen, Twente-Achterhoek, Noord-Holland, het zuidwesten, het centrale zuiden (Oost-Vlaanderen, Brabant) en het zuidoosten ook syntactisch als aparte gebieden tevoorschijn.

Fonetische tegenstellingen verdienen nader onderzoek maar we kunnen bijvoorbeeld denken aan het meer gesloten of meer open uitspreken van de korte vocalen (Brabant tegenover Vlaanderen, Zeeland), aan neigingen tot ontronding (oorspronkelijk het ingweonse kustgebied, later het zuiden maar ook het noordwesten), aan neiging of geen neiging tot duidelijke, soms extreme diftongering (Holland, Brabant, Groningen tegenover het zuidwesten en Twente-Achterhoek), aan een voorkeur voor lichte diftongen (Oost-Vlaanderen, vroeger noordoosten), aan het ontstaan van stijgende diftongen (noordoosten maar ook het zuiden).

Aantekeningen

Zie in het algemeen Weijnen 1991, verder Goossens 2008 en Van Bree 2013. Voor aanvullende informatie over dialectstudies: Goossens 1977, 118 e.v. Zie ook de kaarten in de verschillende taalatlanten die ons laten zien dat de verhoudingen nog wel ingewikkelder kunnen zijn dan hier beschreven.

Voor het Hollands zie Heeroma 1935, ook Van Oostendorp 2013, voor speciaal het Zuidhollands Daan & Heeroma 1965 en ook, inclusief Aalsmeer en Zandvoort, Van Bree 2004. Zie ook de volgende deelstudies: voor Gouda Lafeber 1967, id. Heeroma 1969, voor Katwijk De Vink 2004 (deels gebaseerd op Overdiep 1940), voor Oud-Beierland Opprel 1896, voor Scheveningen Heeroma 1963, voor Vlaardingen Van Bree 1990a, voor Westfriesland Pannekeet 1995, voor de Zaanstreek Boekenooogen 1821, voor Zandvoort Van den Berg 1959. Voor verdere literatuur zie Van Bree 2004. Over het Stadsfries gaat Van Bree & Versloot 2008, verder, ook over de andere fries-nederlandse mengdialekten, Van Bree 1997a of Van Bree 2001. Het Utrechts en de oost-westtegenstellingen daarbinnen komen ter sprake in Van Veen 1964 en Van den Berg & Van Veen 1966.

De paragrafen voor het zuidwesten (West-Vlaanderen en Zeeland) en het Oostvlaams zijn voornamelijk gebaseerd op Taeldeman 2013 en 2013a; voor een aantal kaarten zie Ghijsen 1974. Zie voor Oost-Vlaanderen en in het bijzonder Gent Taeldeman 1985. Deelstudies zijn Van Weel 1904 voor West-Voorne (Goeree), Verschuur 1902 voor Noord-Beveland, Landheer 1955 voor Overflakkee en De Vin 1953 voor Schouwen-Duiveland. Voor de situatie in Frans-Vlaanderen zie Ryckeboer 1977. Het westvlaamse dialect van Oostduinkerke en omgeving wordt beschreven in Sercu 1972.

Voor het Brabants noemen we in de eerste plaats De Schutter 2013; deze auteur wil (in twee mij persoonlijk toegezonden voorlopige versies van een artikel) de ontwikkeling van de brabantse lange vocalen via centerende diftongen laten verlopen. Verder noemen we ter aanvulling voor Aalst Colinet 1896, Antwerpen Smout 1905, Brussel Mazereel 1931 of (beknopt) De Vriendt 2003, Grave Jacob 1937, Kempenland (Oerle) De Bont 1962, ook Hoppenbrouwers 1982, Leuven Goemans 1897-1898 en Tilburg Boutkan & Kossmann 1996. We noemen hier ook Culemborg en het oosten van de Bommelerwaard, beide in de provincie Gelderland. Het dialect van de eerste plaats is beschreven in Ausems 1953, van de tweede in De Water 1904. Voor het dialect van Meijel (de Peel) zie Cromptvoets 1991. De ingewikkelde situatie wat betreft de au/ou-diftongen in het zuiden wordt besproken in De Schutter 1968. Zie ook de kaarten 25 (zout), 26 (oud) 86 (goud), 87 (stout) in FAND 1 en 74 (duwen), 75 (bouwen), 118 (blauw) en 146 (mouw) in FAND 2. In zijn commentaar bij laatstgenoemde kaart noemt Goossens samenvallende van de vocalen van *mouw* en *blauw* voor West-Vlaanderen, Zuid-Brabant en delen van Limburg maar geen samenvallende voor Frans-Vlaanderen, voor dialecten in Noord-Brabant en het noorden van Antwerpen en voor grote delen van Limburg. Het eerste element in de diftong in *blauw* is steeds medialer. Mazereel geeft voor Brussel een diftong ook bijv. in *deif* 'dief', *breif* 'brief' naast *gete* 'gieten' en een diftong ook in *pruive* 'proeven'. In 2009 is een bijgewerkte uitgave verschenen van het klassieke boek van Weijnen over Noord-Brabant (Weijnen 2009).

Voor het Limburgs hebben we ons vooral gebaseerd op Roermond (Kats 1939 en 1985) en ter vergelijking en aanvulling ook op Maastricht (Houben 1905). Voor de limburgse Haspengouw zie Stevens 1952 en voor de omgeving van Maastricht Tans 1938. Zie voor de gebieden waar diftongering bij stoottoon optreedt Goossens 1956. Andere deelstudies zijn voor Bree Dupont 1910-1911, voor Hasselt Grootaers & Grauls 1930 en voor Tongeren Grootaers 1908-1909. Voor een digitale publicatie van een deel van een door Dupont nagelaten handschrift zie Lutsch en De Vaan 2014. De voor het Brees genoemde *iə*; *uə*, berusten op een interpretatie van noteringen bij Dupont, in de digitale uitgave [iɪ]; [úu]. Volgens Dupont is oude *ī* in het Brees *é* maar *ī* wanneer er oudnederfrankisch een *i* of *j* volgde. De oude *ī* geeft bij rekking wanneer in het Oudnederfrankisch *i* volgde *éé*, verder een *èè* of een *ie*-achtige klank. Zie voor Limburg in het algemeen Hermans 2013. Kats 1939 is ook belangrijk omdat er systematisch aandacht in besteed wordt aan de fonologische opposities tussen stoottoon en sleeptoon. Een vergelijking tussen de dialecten van Genk, Hasselt, As en Bilzen vinden we in Goossens 1997; aan deze publicatie is informatie voor het Genks ontleend. Ook is online <Genker woordenlijst – dialect in Genk> geraadpleegd waarin we

naast ié [iə] bij ontronding in open syllabe (stndl. \bar{o}) ook \bar{e} vermeld vinden (*reek, kere*). Voor Sittard zie Dols 1953 (beknopt Cromptoets 2007). De aanvullende informatie (kleiner lettertype) in par. 6.1 dit hoofdstuk is ontleend aan persoonlijke informatie van Jan Goossens. Voor de westelijke invloeden in de ambtelijke schrijftaal in West Limburg zie De Smet 1988. Bakker & van Hout (2012 en 2014) tonen dialectometrisch aan dat de Ürdingelinie geen belangrijke isoglosse; in het noorden van Limburg onderscheiden drie zones met in het midden de Horster Band (ongeveer van Horst naar Arcen). Een overzicht van de limburgse dialecten geeft Keulen e.a. 2007. Hierin behandelt Van de Wijngaard meer in detail de zuidoostelijke (riparische) dialecten rond Vaals en Kerkrade.

Voor het Twents is Bezoen 1938 (Enschede en omgeving) een belangrijke bron geweest, voor Vriezenveen is dat Entjes 1970. Vergelijk ook Broekhuysen 1950 voor Zelhem (Graafschap Zutphen). Zie Entjes 1970a voor een structuurgeografische indeling van Overijssel en Kocks 1970 voor die van Drenthe (beide studies in Heeroma 1970a). Het taallandschap van de noordoostelijke provinciën (met een aantal kaartjes) wordt beschreven in Kloeke 1955, de “stratigrafie” ervan in Heeroma 1964a. Voor het noordoosten en omringende gebieden als relictgebied tegenover uit het westen komende vernieuwingen zie bijv. Goossens 1991. Het noordoosten van Nederland is daardoor “nederduits” geworden (overeenkomend met de dialecten aan de andere kant van de staatsgrens), niet dus door eigen ontwikkelingen of doordat het oorspronkelijk saksisch gebied is. Wat noordoostelijk relict is, kwam oorspronkelijk ook in het westen voor.

Voor het Gronings is Ter Laan 1974 geraadpleegd; hierop is het schema vooral gebaseerd. Maar zie ook Reker 2008. Voor het Westerkwartiers zie De Vries 1895, voor het groningse Veenkoloniaans Schuringa 1923, voor het drentse Kocks 1970, voor Westerwolde Veldman 1992. De datering van de groningse diftongering komt aan de orde in Heeroma 1963. In Kocks 1970 wordt een recente samenvatting van de diftongreken in het Gronings vermeld. Zie behalve Heeroma 1964a ook weer Kloeke 1955. Kloeke neemt voor de groningse 2e en 3e pers.sg.pres. wel verkorting maar geen secundaire Umlaut aan; in gevallen waarin dat het geval lijkt te zijn, neemt hij analogie aan. Voor *slèps, slèpt* neemt hij een friese achtergrond aan; zie zijn publicatie ook voor de variant *slöp*. Zie ook Goossens 1991 (hierboven genoemd). Voor het verschil tussen lange aai en korte ai zie Ter Laan 1953, 172, ook passim Ter Laan 1974.

Voor de noordelijk-centrale dialecten zie diverse grammatica's, regionaal: Spa 2011 (Centraal-Salland), Bloemhoff, Kocks & Niebaum 2008 (Drenthe), Van Schothorst 1904 (Noordwest-Veluwe), Bloemhoff 2008 (Stellingwerven; met aanvullende persoonlijke informatie), Scholtmeijer 2002 (die ook naar het werk van A.R. Hol wijst; Utrecht, Veluwe en Flevoland), Bloemhoff-de Bruijn 2008 (West-Overijssel), Berns 2002 (Zuid-Gelderland); lokaal: Twilhaar & Scholtmeijer 1989 (Blokzijl), Van der Haar 1867 (Genemuiden), Spa 2000 (Groot-IJsselmuiden), Spa 2004 (Kallenkote, Steenwijk en Steenwijker Wold), Gunnink 1908 (Kampen), Bloemhoff-de Bruyn 1998 (Ommen), Van Hout 1989 (Nijmegen), Sassen 1953 (Ruinen), Spa 1996 (Vollenhove; Spa meent voor deze plaats vijf openingsgraden nodig te hebben) en Bloemhoff-de Bruijn 1994 (Wijhe). Zie ook Entjes en Kocks 1970 hierboven. Sassen duidt voor het Ruinens de oude gesloten vocalen aan als <ie>, <uu> en <oe>, de meer open vocalen als <ii>, <ue> en <uo>. Key 1982 laat zien dat wanneer we in de Neder-Betuwe van oost naar west gaan, de oostelijke kleur geleidelijk verdwijnt. De Umlaut in preterita en participia preteritum van sterke werkwoorden (met een aantal kaarten) wordt beschreven in Hol 1937. Zie ook weer Kloeke 1955 en Heeroma 1964a en ook Goossens 1991 (hierboven genoemd). Wat de rekkingen en verhogingen in rekkingspositie betreft verdedigt Bloemhoff (2008. 80; 2009; 2013, 466-470) de zienswijze dat we niet aan invloeden vanuit het westen maar aan natuurlijke ontwikkelingen moeten denken.

Voor overzichten van de recente ontwikkelingen zie Vandekerckhove 2013 (zuidwesten; zie ook Vandekerckhove 2000), Taeldeman 2013b (Oost-Vlaanderen), Swanenberg & Van Hout 2013 (Brabant maar ook Nijmegen), Cornips 2013 (Limburg), Van Oostendorp 2013a (Holland en Utrecht) en Bloemhoff, Niebaum, Nijen Twilhaar & Scholtmeijer 2013a (Nedersaksisch). Voor de tussentaal zie de aantekeningen bij hoofdstuk 14. Voor de indeling volgens syntactische verschillen zie Van Bree 2013.

Dat ook bij de palatalisatie van \ddot{u} en \ddot{u} de beperkte articulatorische ruimte achterin een rol gespeeld heeft, is een idee dat ontleend is aan Van Loon 2014.

46. DE FONEEMSTRIBUTIE IN HET MODERNE NEDERLANDS IN HISTORISCH PERSPECTIEF

(1. Inleidende opmerkingen, 2. De korte vocalen, 3. De lange vocalen, 4. Korte en lange vocalen, 5. De diftongen, 6. De halfvocalen j en w, 7. Consonanten algemeen. Liquidae (r), 8. De h en de velaire fricatieven, 9. De labiale fricatieven, 10. De dentale fricatieven, 11. De occlusieven, 12. De nasalen, 13. Anlautende consonantverbindingen, 14. Auslautende consonantverbindingen, 15. Inlautende consonantverbindingen, 16. An- en auslautende consonantverbindingen in het Proto-indo-europees)

46.1. Inleidende opmerkingen

Er is in dit hoofdstuk, dat zoals de titel aangeeft op het moderne Nederlands gericht is, enige overlap met vorige hoofdstukken; er zal echter alleen in beperkte mate daarnaar verwezen worden. Oudwestgermaanse oorsprongen worden tussen haakjes aangegeven. Samenstellingen en pre- en suffixen worden over het algemeen verwaarloosd. De sjwa blijft onbesproken; zie hiervoor hoofdstuk 17. Verder wordt er, vanuit het historisch perspectief dat in dit boek prevaleert, van *korte* en *lange* vocalen gesproken terwijl er in het moderne Nederlands eerder sprake is van een verschil in gespannenheid.

Hier zijn enige opmerkingen op hun plaats over het verband tussen assimilatie en distributie. Assimilaties kunnen tot distributionele beperkingen leiden: zo impliceert bijvoorbeeld de assimilatie van *ontberēn* tot *omberēn* dat inlautend -ntb- (op de syllabegrens) niet voorkomt. Dit geldt echter alleen bij snel spreken, in allegrostijl; in lentostijl is de betreffende verbinding wél mogelijk. Het Middelnederlands laat overigens de spelling <omberēn> zien. De vraag is ook of bijvoorbeeld bij de uitspraak van *absent* of *abdij* sprake is van assimilatie- dan wel van distributieregels. De uitspraak beantwoordt aan de in hoofdstuk 38 behandelde assimilatieregels: voor het element ab- nemen we verscherping aan tot ap- met p die p blijft vóór s maar vóór d b wordt (vgl. *opdat*). De vraag is echter of ab-, bijvoorbeeld in verband met *aberratie*, nog als een soort prefix ervaren wordt. We kunnen ook aan distributieregels denken, namelijk dat vóór s geen b voorkomt (of na p geen z) en dat vóór d wél een b maar geen p mogelijk is. Tussen beide soorten regels is er natuurlijk wel verband. Misschien zijn de assimilatieregels als een bijzondere toepassing van distributieregels te beschouwen.

46.2. De korte vocalen

De korte vocalen komen afgezien van tussenwerpsels (*bà*, *hè*) niet in de Auslaut voor. Daarbuiten komen ze in feite alleen vóór oude geminaat voor (ze zijn dan “scherp gesneden”: *mannen*, *alle*) of vóór een consonantcombinatie (*manden*, *ander*); elders zijn ze (in open syllabe) onder hoofdaccent gerekt (*vermanen*) of zonder hoofdaccent gesyncopeerd of tot sjwa geworden. Een uitzondering op het laatste is bijvoorbeeld het leenwoord *pòli(t)sie* c.q. *politsie* (uitgesproken met ð c.q. ò in de eerste syllabe); vergelijk daarmee substandaard *pəlisie* of *plisie* met reductie tot sjwa of met syncope.

Door de gemeengermaanse Umlautswetten kon ě niet meer vóór nasaal plus consonant (inclusief lange n) voorkomen; hij was daar steeds een ĭ geworden (*binden*). Door de oudwestgermaanse i-

Umlaut veranderde dat: vgl. *wenden* (uit *wandjan-). Leenwoorden als *rente* (frans), *tanken* (engels) zijn de *ë* in deze positie komen versterken.

46.3. De lange vocalen

Lange vocalen komen wél in de Auslaut voor: *knie* (io), *nu* (ū), *toe* (ō), *zee* (ê), *stro* (auw), *na* (â). Deze vocalen zijn alle zoals blijkt vanouds lang of op diftongen terug te voeren. Gerekte vocalen kunnen door d-syncope in de Auslaut komen te staan: *scha* (ǣ), *ree* (ī) ‘ligplaats voor schepen’, *reu* (ū), resp. uit *schade*, *rede*, (mnl.) *reude*. Ook bij oorspronkelijk lange kan dat gebeuren: vgl. bijv. *moe* uit *moede*. Lange vocalen zonder hoofdaccent zijn in oorspronkelijk Nederlands ongewoon maar vgl. bijv. *ruzie*; in *hoe(veel)*, *(weeg)bree*, *(wel)dra* hebben we met oude samenstellingen te doen. *Biezonder* (met officiële spelling <bijzonder>) is een oude afleiding met het prefix bi- (= *bij*) waarin geen diftongering heeft plaatsgevonden. Leenwoorden hebben het aantal lange vocalen in syllaben zonder hoofdaccent aanzienlijk doen toenemen: *pyro(maan)*, *boe(ket)*, *bo(kaal)*, *ba(naal)*; *(so)li*, *(ac)cu*; *pi(a)no*, *py(ja)ma*.

De vanouds lange vocalen konden oorspronkelijk niet vóór een consonantcombinatie (inclusief geminaat) staan; de verbinding van een lange vocaal met twee consonanten resulteerde in een onwenselijke stamlenge. Flexievormen en afleidingen als *loont* = *loon*+*t* (uit *lonet*), *(des) daags* = *daag* +*s* (uit *dages*), *buurt* = *buur* + *t* zijn uiteraard niet met de hierin geïmpliceerde voorkeursregel in strijd. Zie 33.4 waarin ook het ontstaan van latere uitzonderingen besproken wordt: *eend*, *vriend*, *einde*; preterita als *hielp*, *wierp*. Er worden daar ook ontleningen genoemd als *preuts* uit het Frans, *beitsen* uit het Duits, *loods* uit het Engels. Uit verkortingen als *held* (mnl. *heelt* < *helet*) blijkt dat de genoemde voorkeur nog lang doorwerkt. Vooral de rekking vóór r plus consonant (vaak dentaal) heeft het aantal gevallen met lange vocaal vóór een consonantcombinatie sterk doen toenemen: *aarde*, *kweern* ‘molen’, *doorn*. Zie hiervoor hfdst. 31. Hierbij moet echter worden opgemerkt dat de r een zwakke articulatie kan hebben; de verzwakking kan als een correctie op de te lange stam gefungeerd hebben. Een andere formulering kan zijn dat het vocalische aspect van de r op de voorafgaande vocaal is overgedragen (met als gevolg verlenging) waarbij er nog slechts een voor de lengte verwaarloosbare consonantische rest overbleef. Per saldo blijft de lengte dus gelijk.

Een oude uitzondering op de voorkeursregel is owgm. *aisk(j)-, ohgd. *eisc-ōn*, oeng. *ā-skia*; ndl. *eisen*, eng. *ask*. De oplossing van dit probleem kan zijn dat we de sk-verbinding als een eenheid opvatten, als een soort diftongische consonant. De sk-verbinding treedt evenals sp en st wel vaker als een eenheid op: vgl. de Germaanse Klankverschuiving waarin de k, p en t na s niet “verschuiven”, de gotische reduplicatie (*skáidan* – *skáiskáip*, *staldan* – *staístald*; een voorbeeld met sp- ontbreekt) en de o.a. nederlandse distributieregel dat wanneer een morfeem met drie consonanten begint, de eerste altijd een s is en de tweede een k (later > *χ*), p of t is: *schrijden*, *spreiden*, *strijden*.

Hieronder zullen we zien dat er bepaalde restricties zijn op de combinatie van lange vocaal plus consonant en dat voor zover dergelijke combinaties mogelijk zijn, ze niet alle even vaak voorkomen.

46.4. Korte en lange vocalen

In 43.2.5 hebben we onderstaand schema betreffende de distributie van de vocalen gegeven. Hoe werd de situatie na de geminatenverkorting en de sjwa-apocope? Als we buiten de Auslaut nog verschil maken tussen n (c) en nn (C), namelijk in Silbenschnitt, kan dit verschil

SCHEMA 35a (herhaling): *distributie vocalen in het Middelnederlands*

positie	korte vocaal		gerekte vocaal	vanouds lange vocaal
Auslaut	vc dach/man			Vc jaer
Auslaut	vcc hant			Vcc maand
-Auslaut			vvc daghe	Vc jare
-Auslaut	vC manne			
-Auslaut	vcc hande			Vcc maande

(v = korte vocaal, vv = gerekte vocaal, V = vanouds lange vocaal, c = consonant, C = gemaat, cc = consonantcombinatie)

in bovenstaand schema worden gehandhaafd; anders moet vC bij *manne* vervangen worden door vc. Er is geen reden meer om vanouds lange en gerekte vocaal van elkaar te scheiden; ze kunnen nu in dezelfde posities voorkomen. Dat was al het geval bij *daghe* en *jare* (met open syllabe), dat is nu ook het geval in gesloten syllabe door apocope bij gerekte vocaal. Vergelijk *maan* ww. 1^e persoon (ā) uit *mane* tegenover *jaar* (â); vgl. daarnaast ook *maan* subst. sg. met â, eveneens met sjwa-apocope uit *mane*. Een gerekte vocaal kan dus alleen bij apocope vóór auslautende consonant komen te staan. Bovendien heeft er samenvaal plaatsgevonden, van â en ā, ê en ē, ô en ō, Umlauts-ō van oude ō (*beuk*; overigens in de standaardtaal zeldzaam) en ō door rekking. Het schema kan er nu als volgt komen uit te zien:

SCHEMA 45: *distributie vocalen na geminatenverkorting en sjwa-apocope*

positie	korte vocaal	lange vocaal
Auslaut	vc dag/man	vvc jaar/maan
Auslaut	vcc hand	vvcc maand
-Auslaut	vc mannen?	vvc dagen/jaren/manen
-Auslaut	vC mannen?	
-Auslaut	vcc handen	vvcc maanden

(v = vocaal, c = consonant, C = scherp snijdende consonant, vv = lange vocaal, cc = consonantcombinatie)

46.5. De diftongen

De diftongen die hier om aandacht vragen, zijn de ei <ei, ij>, ui en ou <ou, au>. Het verschil tussen <ei> en <ij> en tussen <ou> en <au> is, althans in de standaardtaal en in vele dialecten, een kwestie van spelling. Er is oorspronkelijk wél uitspraakverschil geweest. Distributioneel komen de diftongen in menig opzicht overeen met de vanouds lange vocalen. Ze komen evenals deze in de Auslaut voor zonder dat d-syncope nodig is: *mei, mij; bui; vrouw*; door apocope, breidt het aantal gevallen zich uit: *wei, zij; mui; zou*. De ei en ui ontbreken vóór w (voor de ou zie hieronder); vóór r ontbreken alle drie de diftongen.

Dat de ei vóór r ontbreekt, komt aan de ene kant doordat er vóór r geen diftongering van \bar{i} optreedt (vgl. *gier* ‘vogel’), aan de andere kant doordat pgm. $\bar{a}\bar{i}$ (de belangrijkste bron van oude ei) vóór r \bar{e} werd (vgl. *leren*). Het ontbreken van ei vóór w is eveneens uit de klankgeschiedenis te verklaren: $\bar{a}\bar{i}$ werd ook vóór w \bar{e} (*zee*) terwijl \bar{i} vóór w tot $\bar{y}(w)$ werd (*spuwen*) of via $\bar{u}(w)$ tot ou (*spouwen*).

Dat de ui vóór r ontbreekt, is eveneens voor een belangrijk deel veroorzaakt door het achterwege blijven van de diftongering: vgl. *muur*, maar ook van de ui^2 zijn er geen voorbeelden.

Diftongering vond evenmin plaats vóór w of in de Auslaut (*duwen*, *nu*); *bui* en *lui* bevatten een zgn. ui^2 . Op grond van de ontwikkelingen valt te verwachten dat de \bar{y} slechts een beperkte distributie heeft: alleen vóór r en w en in de Auslaut. Dat hij toch ook in andere posities voorkomt, komt door klanknabootsing of mogelijke klanksymboliek (c.q. klankeffekt: *fuut*, *duvel*) of door ontlending (*minuut*). Het zal wel toevallig zijn dat er geen voorbeeld vóór f is; wel vóór p: in een late ontlending als *kuub* (afkorting van *kubieke meter*) en vóór m: id. *kostuum*, dus niet in het algemeen niet vóór labialen.

De ou heeft van oudsher een beperkte distributie. Hij komt voor in oude combinaties met w: *vrouw* (auw), *douw* ($\bar{u}w$), *gauw* ($\bar{a}w$), en in de Auslaut: *nou* (\bar{u}). Omdat de w niet of nauwelijks uitgesproken wordt, zouden niet alleen *nou* maar ook *vrouw*, *douw*, *gauw* synchroon als voorbeelden van ou in Auslautpositie kunnen worden beschouwd. Omgekeerd zouden we in *nou* nog van een lichte w-klank op het einde kunnen spreken. In vormen als *vrouwen*, *douwen*, *gauwe* is de w beter te horen; daar zou hij eventueel als een overgangsklank kunnen worden beschouwd. Daarnaast kon ou ontstaan uit de combinatie $\bar{a}l$ en $\bar{o}l$ vóór dentaal: *koud*, *hout*; naast de verbogen vorm *koude* komt door d-syncope *kouwe* met overgangs-w voor. Wanneer ou voorkomt vóór andere consonanten dan d of t, dan hebben we met leenwoorden te maken: *pauze*, *kous*, *faun*, *pauk*. De positie vóór r is daar niet bij evenmin als de positie vóór labiaal. Het laatste is wel toevallig: een leenwoord *laube* ‘prieel’, uit het Duits, zou toch niet op bezwaren stuiten.

46.6. De halfvocalen j en w

De j was in het Proto-indo-europees een variant van de \bar{i} of omgekeerd, zo ook de w ten opzichte van de u. In combinaties met voorafgaande korte vocaal verdwijnen deze halfvocalen althans als zelfstandige klanken doordat uit deze combinaties lange vocalen of diftongen (kunnen) ontstaan, $\bar{e}\bar{i} > \bar{i}$, $\bar{a}\bar{i} > ei$, $\bar{e}\bar{u} > io$ enz. Als j en w bleven ze voornamelijk in de Anlaut bestaan: *jaar*, *waar*; er zijn echter geen voorbeelden met *jie-* (immers *ji* is *gi* (of *je*) geworden) en evenmin (toevallig) met *weu-* of *wu-*. Vergelijk echter de plaatsnamen *Weustenrade* (Limburg), *Wuustwezel* (Brabant), ook dial. (zeeuws) *ji* ‘jij’, (noordwestelijk) *wuuk* ‘wiek’. Een inlautende j (aan het begin van de tweede syllabe) heeft *zaaien* (got. *saijan*) waarin hij een oude overgangsklank is, of *nieuwe* (*nuwe*, *nouwe*; zie 32.4) met w als zodanig. Ook in *vrouwen*, *douwen*, *gauwe*, *luwe* met oude w (zie vorige paragraaf) kan zoals reeds opgemerkt in de vorige paragraaf, de w intussen wel als overgangsklank beschouwd worden (zoals in *ouwe*). De overgang van d in j zorgt voor nieuwe gevallen van j (ook al is de spelling <i>): *raaien*; in *rijen*, *ouwe* zijn de j en w als vrij recente overgangsklanken na d-syncope te beschouwen.

In de Auslaut komt een duidelijke j <i> alleen na \bar{a} , \bar{o} en oe voor: vgl. (ik) *zaai*, *raai*; *hooi*, *roei*. Na ei, ui, \bar{o} is hij als aparte klank nauwelijks te horen: *mei/mij*, *bui*, *reu*; vgl. overigens daarnaast stndl. *zee* dat in de Randstad soms met een lichte j-klank wordt uitgesproken. Een duidelijke w komt alleen voor na \bar{e} , ie en \bar{y} : *eeuw*, *nieuw*, *luw*. Distributioneel sluiten de j en de w elkaar in de Auslaut uit: vgl. nogmaals de combinaties *aai*, *ooi*, *oei* en *eeuw*, *ieuw*, *uw*. Beide klanken komen dus alleen na bepaalde lange vocalen voor.

Opmerkelijk is dat de w in de Anlaut zeer veel vaker voorkomt dan de j. In de Van Dale beslaat de j- 26 bladzijden, de w- zelfs 124. Hoogstwaarschijnlijk gaat deze verhouding al terug op de proto-indo-europese periode. In ieder geval komt in een register van pie. wortels j- op 68 en w- op (ongeveer) 322. De overgang van χ^u - in w- kwam anlautende w versterken terwijl anlautende j door overgang in g verzwakt kon worden.

De combinaties aai, ooi, oei, eeuw, ieuw, uw worden traditioneel wel *standdiftongen* genoemd in tegenstelling tot de *glijdiftongen* ei, ui, ou. De eerste zijn als combinaties van twee fonemen op te vatten, de laatste telkens als één foneem. Voor een monofonematische interpretatie pleit dat we bij /ei/, c.q. /ou/ variatie aantreffen die bij /ě/, c.q. /ǔ/ verder ontbreekt: vgl. bijv. een ai-achtige uitspraak van /ei/ of zelfs een monofonematische uitspraak daarvan als [ɛ.].

46.7. Consonanten algemeen. Liquidae (r)

Van de consonanten in het algemeen kan worden opgemerkt dat in de Auslaut als gevolg van de Auslautverscherping alleen stemloze obstruenten (occlusieven en fricatieven) voorkomen. Sonoranten als de liquidae en nasalen (ook de halfvocalen) kunnen in die positie dus wel voorkomen. De r komt niet na diftong voor (zie par.4) en in Auslautpositie waarschijnlijk toevallig ook niet na \emptyset (= de vocaal van *put*); volgt er nog een consonant, dan is de r wel mogelijk: *slurp*, *slurf*, *urn* enz.

46.8. De h en de velaire fricatieven

Dat de h slechts in de Anlaut (van woorden en morfemen) voorkomt, is zonder moeite te verklaren uit één van de klankwetten die de pgm. χ betreffen: $\chi V > hV$ (V = vocaal). Hierdoor ontbreekt in die positie, met uitzondering van een leenwoord als *chaos*, de χ . De stemhebbende fricatief γ komt daar wel voor (*gaan*). Intervocalisch komen zowel χ als γ voor, χ evenwel weinig na lange vocalen: *lachen* (oude geminaat), *loochen* (verscherping), *kachel* (uit het Duits); *liggen* (oude geminaat), *liegen* (niet gegemineerde γ/g), (*blaas*)*balgen* (γ/g). Dat χ weinig na lange vocalen voorkomt, komt doordat na lange vocalen geen geminatie optreedt c.q. stand houdt en dat vóór een geminaat geen rekking van korte optreedt. Een zeldzame oppositie (al in 43.2.4 genoemd) hebben we in *loochen* (met verscherping) tegenover *logen* (zonder verscherping); vergelijk verder de niet geheel zuivere oppositie *lachen* (met geminatie) tegenover *vlaggen* (waarschijnlijk een leenwoord uit het Engels). In de Auslaut en vóór stemloze consonant vinden we alleen χ . Duidelijk is dat, historische verklaarbaar, de oppositie stemloze – stemhebbende velaire fricatief functioneel weinig belast is. Het is vandaaruit goed te begrijpen dat nu juist dit foneemverschil, vooral in de Anlaut, gemakkelijk verdwijnt. Dit komt overigens meer in het noorden dan in het zuiden van het taalgebied voor. Voor de χ in de *s χ* -verbinding zie par. 12 dit hoofdstuk.

46.9. De labiale fricatieven

Ook de oppositie f – v staat wat betreft functionele belasting niet sterk: de oude f is immers in de Anlaut v geworden, met als belangrijkste uitzondering het geval korte vocaal plus geminaat (*flakkeren*); door klanksymboliek annex eventuele klanknabootsing (*fuut*, *flets*) en vooral door ontlening is het aantal woorden met anlautende f toch nog tamelijk groot geworden. Gevallen met oppositie waarbij het eerste lid telkens een leenwoord is, zijn *fier* (frans) – *vier*, *fee* (id.) – *vee*, *fel*

(id.) – *vel, fat* (engels) – *vet*. Intervocalisch vinden we *f* (oude geminaat of ontstaan door verscherping) na korte vocaal: *heffen, effen*, minder vaak na lange vocaal: *wafel, oefenen*, beide door verscherping. Na lange vocaal duikt meestal *v* op: *snavel, oven*, die nooit op korte vocaal volgt, een wankel geval als *grovve* daargelaten. Tussen vocalen gaat de *v* immers terug op enkele *f*, met daarvóór een open syllabe, waarin de vocaal, als hij al niet lang of diftongisch was (maar dit geval is zeldzaam), gerekt werd: *over* (got. *ufar*); het gaat overigens meer in het algemeen om een stemhebbende omgeving: zo is in *wolven* tussen liquida en vocaal een *v* ontstaan (vgl. *wolven*, got. *wulfos*). Verder kan een intervocalische *v* oude β/v zijn met ook daarvóór weer een open syllabe: *lieve*, got. *liub-*; *zeven* (met rekking), got. *sibun*. Een voorbeeld van een stemhebbende omgeving in ruimere zin (weer tussen liquida en vocaal) is *halve* (got. *halbata* bij *halfs*). In de Auslaut en vóór stemloze consonant treedt uiteraard steeds *f* op. Dat de oppositie *f* – *v* niet zeer sterk staat, is bevorderlijk voor de verstemlozing van de *v*, die we ook nu weer vooral in de Anlaut aantreffen.

46.10. De dentale fricatieven

Net als *f* – *v* staat ook de oppositie *s* – *z* in de Anlaut niet sterk; de *s* wordt in de Anlaut immers *z* met als belangrijkste uitzondering weer de positie vóór korte vocaal plus geminaat (*sukkelen*). Ook hier hebben klanknabootsing annex eventuele klanksymboliek en vooral ontlening het aantal woorden met anlautende *s* aanmerkelijk uitgebreid. Oppositie vinden we bij *saai* ‘eentonig, soort textiel’ – *zaai, sier – zier, sein – zijn*, met telkens een leenwoord, bij de beide eerste voorbeelden uit het Frans, bij het laatste voorbeeld uit het Engels. Intervocalisch vinden we *s*, ontstaan door assimilatie of verscherping, meestal na korte maar ook wel, bij verscherping, na lange vocaal: *lessen* met *s* uit owgm. *leskan, *wassen* ‘groeien’ uit owgm. *waxsan; *wasem, droesem*, beide met verscherping. Een geval met *-s-* ontstaan door geminatie is niet of moeilijk te vinden. In de gevallen met *s* uit *sk* of χs stond de vocaal uiteraard in gesloten syllabe waarin geen rekking kon optreden; vandaar dat aan een intervocalische *s* zo vaak een korte vocaal voorafgaat. Vóór *z*, ontstaan uit *s* tussen vocalen, vinden we volgens verwachting meestal lange vocaal: *wezen* (got. *wisan*) met rekking; vergelijk voor een stemhebbende omgeving in ruimere zin *halzen* (got. *halsis* bij *hals*). Uitzonderingen met korte vocaal plus *z* zijn *puzzel* en *mazzel*, beide leenwoorden, resp. uit het Engels en het Hebreeuws. Voorbeelden van inlautende opposities (met de *s* of *z* steeds aan het begin van de tweede syllabe) zijn: *eisen* (ohgd. *eiscōn*; zie par. 2 dit hoofdstuk) – *ijzen* (ohgd. *egisōn*), *kiese* (-sk-?) – *kieze(n)* (got. *kiusan*), *pause(n)* (op de een of andere manier uit het Romaans) – *pauze* (uit het Frans). In de Auslaut en vóór stemloze consonant komt slechts *s* voor. Voor de *sχ*-verbinding zie par. 12 hieronder. Een inlautende ombinatie *-ks-* is niet inheems maar ook deze kan opduiken in leenwoorden: vgl. *boksen* (uit het Engels), met *ks* op de syllabegrens. Ook nu staat de oppositie *s* – *z*, vooral weer in de Anlaut, niet sterk.

46.11. De occlusieven

Bij de occlusieven is de lege plaats van de stemhebbende velaire occlusief *g* [g] opvallend; als zelfstandig foneem komt *g* niet voor, wél als variant van de *k* in bijv. *zakdoek*. De historische achtergrond hiervan is dat *g/γ* in het Nederlands steeds door γ wordt vertegenwoordigd, afgezien van de positie na (uiteraard velaire) nasaal waar hij als occlusief tevoorschijn komt voordat hij door assimilatie verdwijnt (het geval *koning, koningen*). Ook bij geminatie en misschien ook elders kan oorspronkelijk occlusief voorgekomen zijn. De *k* komt zonder problemen in alle

posities voor (na kort en lang vocalisme): *koel, zaken, zakken, zaak, zak.*, ook in *banken*. Voor de sk- en de ks-verbinding zie par. 12 hieronder, voor de laatste ook de vorige paragraaf.

De b vertegenwoordigt b/β in de Anlaut; in de Auslaut vinden we uiteraard nooit b, wél p (*webbe* > *wep*). Wat de Inlaut betreft is het opmerkelijk dat de b over het algemeen niet na r en l voorkomt; daar vinden we zoals in par. 8 dit hoofdstuk al ter sprake is gekomen, v: *derven, halve*, met de cluster op de syllabegrens. Een uitzondering is *arbeid* (mnl. ‘moeite’, onder duitse invloed ‘werk’) waarschijnlijk met b doordat de tweede syllabe de volle diftong behield. Ontleningen zijn *arbitrair* (frans) en *album* (latijn); anders dan in deze voorbeelden bevindt de b in *urbaan* (latijn) en *albast* (id.) zich aan het begin van een sterk geaccentueerde syllabe. Ook ontbreekt in oorspronkelijk nederlandse woorden de combinatie mb die immers m geworden is: *lammeren*; *nimbus* en *trombone* zijn leenwoorden, resp. uit het Latijn en het Italiaans. Auslautend mp (*lamp*) is analogisch door m vervangen: *lam* ‘jong schaap’. Toch komt -mp voor, naast inlautende -mp-: *klomp – klompen; lamp, lampen* uit het Frans. De b komt wél voor in de jod-geminatiepositie en dan uiteraard na korte vocaal voor: *webbe*. Een b na lange vocaal kan volgens de klankwetten niet voorkomen; jod-geminatie kwam immers daarachter niet voor (v is er regel). Toch hebben we *kabel, sober, troebel, meubel*, ontleningen aan het Frans, *jubel* ontlening aan het Latijn en *heibel* waarschijnlijk aan het Hebreeuws. Een woord als *wiebelen* moet wel als een geval van klanksymboliek worden begrepen. De p komt in alle posities voor: *poel, slapen, slappe, lamp* (leenwoord uit het Frans), *slaap, slap* (ook door verscherping uit b: vgl. hierboven *wep* < *webbe*.) Anlautend p komt vooral in vreemde woorden voor: *paard* (uit lat. *paraverēdus*), *paar* (uit lat. *pār*), *proeven* (uit lat. *probāre*), daarnaast ook in mogelijke substraatwoorden als *pal, peuzelen, plat* (zie 12.3). Voor het Proto-indo-europees betekent dit dat anlautend b (in een alternatieve versie ‘p’) zeer zeldzaam was of niet voorkwam.

De d (in de Auslaut altijd t) vertegenwoordigt þ/ð of d/ð. Op te merken valt slechts dat door d-syncope of overgang van d in j er intervocalisch nogal wat d’s verdwenen zijn of op z’n minst dat vormen met bewaarde d afwisselen met vormen zonder d of met j: *vlerk (vlederik), weder/weer, goede/goeie*.

46.12. De nasalen

Bij de nasalen vraagt om te beginnen de velair (ŋ) onze aandacht. Daarvóór kunnen alleen korte vocalen voorkomen: *zing, bungelen, krenge, zong, zang*. De velaire nasaal, in oorsprong slechts variant van de n vóór velair, is door assimilatie een zelfstandig foneem geworden: *vinnen – vingen, lamme – lange*. Dat dit foneem op deze wijze ontstaan is, blijkt nog uit het feit dat de ŋ in de Anlaut niet voorkomt. Er waren immers geen woorden die met een velaire nasaal plus velaire consonant begonnen. De velaire nasaal in de Auslaut berust op Ausgleich: *ving* in plaats van ouder *vinc* naar analogie van *vingen*. Hij komt alleen na korte vocaal voor; voor de oorspronkelijke consonantcombinatie kon uiteraard geen rekking optreden en een (oorspronkelijke) lange vocaal voor zo’n combinatie beantwoordt niet aan de voorkeursregel voor de stamlengte. Zie voor regeleffecten overigens 44.2.3.

De palatale nasaal (ɲ) komt praktisch alleen in leenwoorden voor: *oranje* (frans), *odeklonje* (frans: *eau de cologne*); *bonje* kan uit het Bargoens komen en *plunje* kan verband houden met *plunderen*. Ook de j komt alleen na korte vocaal voor.

46.13. Anlautende consonantverbindingen

Met twee consonanten in de Anlaut is in oorspronkelijk nederlandse of althans in het Nederlands ingeburgerde woorden het volgende mogelijk (zie schema):

SCHEMA 46: *anlautende clusters met twee consonanten*

	-j-	-l-	-r-	-n-	-m-	-p-	-t-	-χ-	-w-
p-		plek	priem						
b-		blad	brak						
f-		flets	frik	fnuiken-*					
v-		vlak	vrek						
w-			wrat(vrat)						
t-	tjalk*		trap						twee
d-			dracht						dweil
s-	sjouw*	slik		snot	smak	span	stap	schap	
z-									zwoel
k-		kluts	kreek	knoest					kwijt
χ-		chloor	chrisma						
γ-		glad	griet	gnuiven*					

(de met een *aangeduide vormen wijzen in noordelijke (frieze) richting)
ontleend: ps(alm), ts(aar), sk(i), sf(eer)

Bij de kolommen ontbreken die met fricatief op de tweede plaats behalve met χ (voor sf zie hieronder), verder ontbreekt de kolom met k op de tweede plaats. Waar sk had kunnen staan en oorspronkelijk ook stond, staat sχ; anlautend sk is immers sχ geworden: *schaap*, *wassen* ‘reinigen’. Komt sk toch voor, dan hebben we met leenwoorden te maken: *ski* uit een *skandinavische* taal. Bij de rijen ontbreken die met j of w, liquida of nasaal op plaats één. Dit houdt er wel verband mee dat er een sterke (tamelijk universele) voorkeur bestaat om de meest sonore, dus het best bij de vocaal aansluitende, consonant op de tweede plaats te zetten. Merkwaardig is dat de s, die als fricatief iets meer sonoor is dan een occlusief, toch niet perse bij de vocaal hoeft aan te sluiten: vgl. *span*, *stap*, *schap*. Maar vergelijk daarnaast *pseudo* (uit het Grieks), *tsaar* (uit het Duits < lat. *caesar*). Het lijkt er bijna op dat een woord als *span* iets bisyllabisch heeft, met twee sonoriteitstoppen. Vergelijk in dit verband de sonantisch geworden s in *pssst* (als maning tot stilte).

De van een asterisk voorziene woorden beginnend met fn (*fnuikend*), tj (*tjalk*), sj (*sjouwen*), gn (*gnuiven*) wijzen zoals in de legenda aangegeven in noordelijke (frieze) richting; vergelijk nog dialectisch (noordhollands, met fries substraat) gn (*gnap*, variant van *knap*); *gnoe* komt echter uit een afrikaanse taal. De sj kan trouwens in vernederlandsste woorden ook uit het Frans komen: *sjiek* uit *chic*; de cluster sj is dan een vernederlandsing van de franse palataal *ś*. Bij *sjacheren* moeten we via Duits en Jiddisch aan een hebreeuwse afkomst denken. Duidelijk vreemd (en niet in het schema opgenomen) zijn behalve al genoemd *sk(i)*, *ps(eudo)* en (*ts(aar)*): *pn(euma)* (uit het Grieks), *ks(ylofoon)* <xylofoon> met aan het Grieks ontleende elementen, *sf(eer)*; vergelijk voor ps- ook *ps(alm)* via het Latijn uit het Grieks. De griekse pt- komt alleen in de naam *Ptolemaeus* voor.

Er zijn in het schema dus nogal wat open plaatsen: het gaat dan vooral om, althans voor nederlandstaligen, fonetisch moeilijke combinaties: pn, pm, pt, pch enz. Uit de genoemde leenwoorden blijkt dat we hier niet (altijd) met universele beperkingen te maken hebben.

Eigenaardig is overigens dat door reductie pt- kan ontstaan in modern holl. *ptat* via *p̄tat* uit *patat*. Vergelijk ook een begincluster als vj- in snel uitgesproken *vjaardag* ‘verjaardag’. In par. 2 dit hoofdstuk is al de regel genoemd dat wanneer in de Anlaut drie consonanten staan, de eerste een s en de tweede een t, een p of een uit k ontstane χ is: *strijden, spreiden, splijten, schrijden*; uit deze voorbeelden blijkt dat een l als derde consonant alleen na sp mogelijk is maar vgl. het uit griekse elementen samengestelde *multiple) sclerose*. De schr- wordt vaak tot sr-: *srijde*.

Er zijn in de loop der eeuwen ook beginclusters verdwenen: anlautend χl, χr, χn (got. *hlaban, hráins, hneiwan*, nnl. resp. *laden, rein, nijgen*) en *pliuhan* ‘vluchten’ (in het Nederlands zou pl- (niet voorkomend) dl- opleveren).

Le46.14. Auslautende consonantverbindingen

Er is in de Auslaut veel mogelijk maar soms alleen in afgeleide vormen; dat lijkt het geval te zijn bij -wt (*duwt, benieuwd*) of bij -ws (*sluws, nieuws, zeeuws*), verder ook bij -ŋt en -ŋs (*hangt, langs*). Bij *nieuws* als substantief en bij de prepositie *langs* kunnen we ons afvragen of de -s nog als een suffix ervaren wordt. Het is opvallend dat de uitgang of het suffix in kwestie vaak een dentaal (d, t, s) is. Als we van nog herkenbaar afgeleide vormen afzien, dan komen we tot de volgende mogelijkheden (waar zich zeker “verholen afleidingen” onder bevinden):

SCHEMA 47: auslautende clusters met twee consonanten

		-r-	-l-	-m-	-n-	-f-	-s-	-χ-	-p-	-t-	-k-
-p		harp	hulp	romp			gesp				
-f		korf	kolf	nimf*							
-m		kerm	helm								
-t	oojt	hard	eelt	hemd	hand	hoofd	kast	acht	stipt		naakt
-s		vers	huls	soms	ons	hoofs?			mops	rats	straks
-n		karn									
-k		kerk	volk		bank		kiosk*				
-χ		borg	wilg								

(de met een asterisk aangeduide woorden hebben een vreemde oorsprong)

De clusters -mf en -sk zijn in ieder geval zoals aangegeven vreemd; daarom zijn *nimf* en *kiosk* van een asterisk voorzien. Oorspronkelijk kwam -sk, (nog geen -s) geworden, ook in oorspronkelijk nederlandse woorden voor (*fleesk > vlees*). Ook bij andere clusters moeten we met ontlening rekening houden, bijv. bij het cluster -ts dat vaak in franse of in duitse richting wijst (vgl. resp. *rots* en *beitsen*) of bij -ks (met bijv. *buks* uit het Duits). Een vraagteken is geplaatst achter *hoofs* maar waarschijnlijk wordt dit niet meer als een afleiding (van *hof*) ervaren; *bank* is bij *hand* en *ons* in de kolom terechtgekomen hoewel de n daar in feite voor de velaire nasaal staat (die in afgeleide vormen ook vóór t of s kan voorkomen: *hangt, langs*). De combinaties met als eerste lid een r of een l zijn het meest succesvol; alleen ontbreekt -ln. Opgemerkt moet echter worden dat zich tussen de r of de l en de volgende obstruent vaak een svarabhaktivocaal heeft ontwikkeld; alleen als die consonant een t of een s is, komt dit niet voor. De open plaatsen zijn voor een deel te verklaren doordat bepaalde combinaties fonetisch moeilijk liggen: mn, mk, mg enz. Voor een ander deel is er toeval in het spel; afgeleide vormen blijken ze dan te kunnen opvullen: js (*iets moois*), chs (*goedlachs*). Voor weer een ander deel zijn ze vanuit de

klankgeschiedenis te verklaren: in het geval $n\chi$ is compensatorische rekking opgetreden wat ook (ingweoons) bij nf mogelijk was. Ten slotte zouden sommige open plaatsen met geminate gevuld geweest kunnen zijn die dan later, in de Auslaut, verkort zijn: mm , nn , ff , ss enz. Behalve open plaatsen zijn er ook twee open (en daarom niet in het schema opgenomen) rijen, namelijk met halfvocaal, liquida of nasaal op plaats twee: deze zeer sonore consonanten sluiten het liefst meteen bij de vocaal aan. De s zien we weer een wisselende plaats innemen, nu eens op plaats één, dan weer op plaats twee.

In driesyllabische eindclusters is de laatste consonant steeds een s of een t . Daar zijn nogal wat gevallen onder die (mogelijk) nog als afgeleid ervaren worden, maar vgl. *korst*, *nurks*, *burcht*, *angst*, *oogst*. Leenwoorden zijn *korps* (uit het Latijn of Frans), *arts* (uit het Grieks via het Latijn, met duitse invloed), *erts* (uit het Duits). Let weer op de wisselende plaats van de s : *korst* tegenover *wulps*. In *herfst* en *ernst* hebben we clusters met vier consonanten, biede met een r aan het begin en st op het eind.

Historisch gezien was er oorspronkelijk een reeks $-sp$, $-st$, $-sk$; door metathesis werd $-sp$ tot $-ps$ en $-sk$ veranderde in $-s$. Alleen $-st$ bleef dus over welke cluster ook deel uitmaakte van de reeks $-ft - \chi t$; van de beide laatste bleef door de overgang van ft in χt alleen $-\chi t$ over. De $-ps$ -verbinding ging samen met $-ts$ en $-ks$ (vaak in leenwoorden: *plaats*, *niks*) een nieuwe reeks vormen. Door behoud of herstel van $-sp$ bleef uiteindelijk het tweetal $-sp - -st$ over naast, door analogisch herstel van $-ft$ en andere oorzaken (syncope, ontlening: *leeft*, *lift*), de reeks $-st - -ft - -\chi t$.

46.15. Inlautende consonantverbindingen

In de vorige paragrafen is gebleken dat bepaalde clusters in de Inlaut ontbreken. Dat geldt voor de sk -verbinding die ook in de Auslaut verdwenen is (maar vergelijk naast reeds genoemd *kiosk kiosken*, verder *basket* dat ook een leenwoord is), die met ks die eveneens in de Auslaut verdwenen is (maar vergelijk het leenwoord *boksen* naast *boks*) en die met mb (maar vgl. de leenwoorden *nimbus*, *trombone*).

46.16. An- en Auslaut in het Proto-indo-europees

In het algemeen zijn de oorspronkelijk nederlandse beginclusters vanuit het Proto-indo-europees te verklaren: zo gaat bijv. de st - in *staan* terug op pie. $*st-$, vgl. (s)te_h₂ ‘staan’ (met wisselende, zogeheten mobiele s), en $kn-$ in *knie* op $*g'n-$ in de nultrap bij $*g'en/g'on-$ ‘buigen’. Ook voor het Proto-indo-europees geldt dat een wortel begint met één of twee consonanten waarvóór dan nog een s (!) kan komen: $*ped-$ (*voet*), $*steigh-$ (*stijgen*), $*streu-$ (*strooien*). Er is ook de regel dat een wortel niet met een vocaal begint: zo lijkt *eten* (lat. *edere*) op zo'n wortel te wijzen; in feite moeten we echter uitgaan van $*h_1ed-$, dus een wortel met aan het begin een laryngaal. Vergelijk de beschouwingen naar aanleiding van *Aa* ‘water’ in 10.4 L5. Ook aan het eind van de wortel had het Proto-indo-europees doorgaans één of twee consonanten: $*bher-$ (*baren*), $*bhergh-$ (*bergen* ww.). De wortelstructuur kan dus als volgt worden weergegeven: $s(C(CVC)C)$. V is dan meestal \acute{e} of \check{o} .

Wortels met drie consonanten konden twee vormen hebben: $*perk'$ (> *vergen*) naast $*prek'$ (> *vragen*, lat. *precāri*). Met een duitse term spreken we dan wel van *Schwebeablaut*. Een verlengde vorm, met een d , vinden we in $*gheud-$ (*gieten*) naast gr. *cheō*. Ook voor de proto-indo-europese wortels geldt de voorkeursregel wat betreft de sonoriteit: naast $*perk$ en $*prek$ was niet $*pek'r$ mogelijk. Ook was het niet mogelijk om twee stemhebbende consonanten in dezelfde wortel te

hebben, bijv. **deg, evenmin als een geaspireerde consonant plus een stemloze, bijv. **dhek-. Uiteraard kon de wortel nog met uitgangen en suffixen worden uitgebreid zoals hij ook door een prefix vooraf kon worden gegaan of een infix kon bevatten. De structuur van deze elementen is echter een onderwerp voor de historische morfologie.

Dat de open kolommen, plaatsen of rijen in de schema's niet (altijd) op universele beperkingen wijzen, laten de slavische talen zien. Wat betreft de ontbrekende rijen met j, liquida of nasaal op plaats één valt te wijzen op tsjechisch *jsem* 'ik ben', pools *wchodzić* 'ingaan', *lniany* 'linnen', *rdzeń* 'kern', *mgła* 'mist'. Vergelijk verder voor de Anlaut pools *pchać* 'duwen' of, met een drieledige cluster, *pchnąć* 'steken'. De herkomst van dergelijke clusters, ook als ze in nederlandse leenwoorden voorkomen (*pneuma*, *sfeer* enz.), is een probleem voor de historische grammatica van de betreffende talen. Dat geldt uiteraard ook voor het ontbreken in talen van clusters die in het Nederlands heel gewoon zijn. Zo "houdt" het Hongaars niet "van" consonantclusters en komt bijvoorbeeld *str-* alleen in leenwoorden voor, bijv. in *strand* 'strand'. Het Fins heeft daar met vereenvoudiging *ranta* van gemaakt.

Aantekeningen

Over gevallen als *absent* zie De Schutter en Taeldeman 1986 waarin ze in het kader van assimilaties worden behandeld. De opvatting dat *sp*, *st* en *sk* als eenheden kunnen worden opgevat, wordt besproken in Davidsen-Nielsen 1975. Op grond van versprekingen (in het Engels) opteert de auteur voor een bisegmentele oplossing. In de moderne fonologie wordt de *s* in genoemde posities vaak als extra-syllabisch gezien; vgl. ook de beginclusters *str*, *spr*, *spl*, *schr*. Voor de anlautende *w* is van Van Dale de druk van 1992 geraadpleegd, voor de proto-indo-europese wortels Mallory & Adams 1997. Zie in verband met de hoge frequentie van anlautend *w-* de aantekeningen bij hoofdstuk 36 (Beckwith 2007). Voor het geval *gesp* > *geps* en de gevolgen ervan voor de clusterreeksen zie Taeldeman 2000b. De gegevens betreffende het Proto-indo-europees zijn ontleend aan Beekes 1990, 200. Voor de begin- en eindclusters in het moderne Nederlands is van Cohen e.a. 1961 gebruikt gemaakt. Volgens Van Galen 1984 is de sonoriteitsschaal niet helemaal voorspellend. Zie in dit verband vooral ook Murray & Vennemann 1983.

BIBLIOGRAFIE

Afkortingen voor periodieken

ABäG = Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik
BMDC = Bijdragen en Mededelingen van de Dialectencommissie van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW)
DBNL = Digitale bibliotheek voor de Nederlandse Letteren
DMB = Driemaandelijks Bladen. Tijdschrift voor taal en volksleven in het oosten van Nederland
H(K)CTD = Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie
LB = Leuven(s)ch)e Bijdragen.
Nowele = North-Western European Language Evolution
NT = Nederlandse Taalkunde
MVN&CN = Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde te Leuven en de Commissie voor Naamkunde te Amsterdam
TNTL = Tijdschrift voor Nederlands(ch)e Taal- en Letterkunde
(V)MKANTL = (Verslagen en) Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde
VMKVA = Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor taal- en letterkunde
VMKNAW = Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen te Amsterdam, afdeling letterkunde, nieuwe reeks

Afkortingen voor woordenboeken

EWN: Marlies Philippa, *Etymologisch Woordenboek van het Nederlands*, Amsterdam, 2003-2009 (Met medewerking van Frans Debrabandere, Arend Quak, Tanneke Schoonheim en Nicoline van der Sijs)
Franck-van Wijk: N. van Wijk, *Franck's Etymologisch Woordenboek der Nederlandsche taal*, 2^e druk, 's-Gravenhage, 1949. Met supplement door C.B. van Haeringen, 's-Gravenhage, 1936
MHW: J. Verdam, *Middelnederlandsch Handwoordenboek*, 's-Gravenhage, 1932 (van het woord *sterne* af opnieuw bewerkt door C.H. Ebbingh Wubben)
MNW: E. Verwijs & J. Verdam, *Middelnederlandsch woordenboek*, 10 delen, 1885-1952 (Voltooid door F.A. Stoett en met tekstkritiek en bouwstoffen van W. de Vreese en G.I. Lieftinck; online te raadplegen)
NEW: Jan de Vries, *Nederlands Etymologisch Woordenboek*, herzien door F. de Tollenaere, Leiden, 1971 (met medewerking van Maaïke Hogenhout-Mulder; met vele latere herdrukken)
ONW: Tanneke Schoonheim, Kenny Louwen, Marijke Mooijaart, Aad Quak en Wil Pijnenburg (red.), *Oudnederlands Woordenboek*, 2009 (alleen online te raadplegen)
VMNW: W.J.J. Pijnenburg, K.H. van Dalen-Oskam, K.A.C. Depuydt en T.H. Schoonheim, *Vroegmiddelnederlands Woordenboek*, 2001 (online te raadplegen)
WNT: Matthias de Vries e.a., *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, 43 delen, 's-Gravenhage, Leiden enz., 1864-1993 (online te raadplegen)

Afkortingen voor atlassen

ANKO: zie Daan en Francken 1972, 1977
FA: *Fränkischer Sprachatlas = Sprachatlas des nördlichen Rheinlands und des südöstlichen Nederlands* (red. J. Goossens), in 3 afleveringen, Marburg, 1981-1994
FAND: *Fonologische Atlas van de Nederlandse Dialecten* (red. J. Goossens, J. Taeldeman, G. Verleyen, C. de Wulf), 4 delen, Gent, 1998-2005 (drie banden: 1, 2 + 3, 4)
MAND: *Morfologische Atlas van de Nederlandse Dialecten* (red. Georges de Schutter, Boudewijn van den Berg, Ton Goeman, Thera de Jong, Marc van Oostendorp, Pieter van Reenen, Oele Koornwinder, Anke van Reenen), Amsterdam, 2005-2008
RND: *Reeks Nederlands(ch)e Dialect-atlassen* (red. E. Blancquaert, W. Péé), 16 delen, 1925-1982
TNZN: *Taalatlas van Noord- en Zuid-Nederland* (red. G. Kloeke, L. Grootaers), 9 afleveringen, Leiden, 1939-1972; voortgezet als *Taalatlas van het Nederlands en het Fries*, 12 afleveringen, Leiden, 1981-1988
TON: *Taalatlas van Oost-Nederland en aangrenzende gebieden* (red. K. Heeroma), 3 delen, Assen, 1957-1963 (zie ook Van der Sijs 2011)

Belangrijke oudere grammatica's of woordenboeken
(in chronologische volgorde)

- Joos Lambrecht (Gent 1491 – 1556/7): *Nederlandsche Spellijnghe*, 1550
Pontus de Heuiter (Delft 1535 – Sint-Truiden 1602): *Nederduitse orthographie*, 1581
Hendrik Laurenszoon Spiegel (Amsterdam 1549-1612): *Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst*, 1584
Cornelis Kiliaen (Duffel 1528/29 – Antwerpen 1607): *Etymologicum teutonicae linguae sive Dictionarium teutonico-latinum*, 1599 (een derde druk van zijn *Dictionarium* uit 1574)
Anthoni Smyters (Antwerpen ca. 1545 – Amsterdam 1625/6): *Schryfkunstboek* (enz.), 1613
Samuel Ampzing (Haarlem 1590 – 1632): *Nederlandsch tael-bericht*, 1616
Anthonis de Hubert (Zierikzee 1583 - ca. 1644): *Noodige waarschouwinge aan alle liefhebbers der Nederduijtze tael*, 1624
Petrus Montanus (Delft 1594/5 – Nieuwenhoorn 1638): *Spreeckonst*, 1635
Christiaan van Heule (? – Leiden 1655): *Nederduytsche spraec-konst ofte tael-beschrijvinghe*, 1633
Wigardus van Winschooten (Amsterdam 1639 – Leiden ca. 1685): *Letterkonst*, 1683
Arnold Moonen (Zwolle 1644 – Deventer 1711): *Nederduitsche spraekkunst*, 1706
Lambert ten Kate (Amsterdam 1674 – 1731), *Gemeenschap tussen de Gottische spraecke en de Nederduytsche*, 1710;
Aenleiding tot de kennisse van het verhevene deel der Nederduitsche sprake, 2 delen, 1723
Balthazar Huydecoper (Amsterdam 1695 – 1778): *Proeve van taal- en dichtkunde*, 1730
Adriaan Kluit (Dordrecht 1735 – Leiden 1807): *Vertoog over de tegenwoordige spelling der Nederduitsche taal*, 1777
Matthijs Siegenbeek (Amsterdam 1774 – Leiden 1854): *Verhandeling over de Nederduitsche spelling ter bevordering van eenparigheid in dezelve*, 1804
Matthias de Vries (Haarlem 1820 – Leiden 1892) – zie Te Winkel
Lammert Allard te Winkel (Winkel N.H. 1847 – Leiden 1868): *Grondbeginselen der Nederlandsche spelling*, 1863 (met medewerking van Matthias de Vries)
Roeland Anthonie Kolléwijn (Amersfoort 1857 – Helmond 1942): 'Onze lastige spelling', in *Vragen van de dag*, 1881

(Voor meer informatie, ook over moderne uitgaven, zie Bakker & Dibbets 1977, Van der Sijs 2004 of Van der Wal & Van Bree 2008)

Boeken en artikelen

Deze bibliografie bevat die publicaties waarnaar in dit boek verwezen wordt; het is tevens een overzicht van geraadpleegde literatuur. N.B. Bij oudere publicaties wordt soms, in strijd met de tegenwoordige gewoonte, alleen de eerste bladzijde vermeld. Dit is overgenomen uit de eerste druk van dit boek. De terugzoekbaarheid wordt niet geschaad en modernisering zou te veel tijd gekost zou hebben.

- Absillis, Kevin, Jürgen Jaspers & Sarah van Hoof red. 2012, *De manke usurpator. Over Verkavelingsvlaams*, Gent.
Aertsen, H. & G. Jeffers red. 2003, *Proceedings of the 10th International Conference on Historical Linguistics*, Amsterdam & Philadelphia.
Ahlqvist, Anders red. 1981?, *Papers from the fifth international conference on historical linguistics Galway 1981*, Amsterdam.
Alquen, Richard J.E. d' 1974, *Gothic 'ai' and 'au'. A possible solution*, Den Haag.
Andersen, Henning red. 1986, *Sandhi phenomena in the languages of Europe*, Berlijn enz.
Antonsen, E.H. 1975, *A concise grammar of the older Runic inscriptions*, Tübingen.
Antonsen, E.H. 1975a, 'Die ältesten Runeninschriften in heutiger Sicht', in: Beck red., 321-343.
Anttila, Raimo 1972, *An introduction to historical and comparative linguistics*, New York & Londen.
Århammer, Nils R. 1990, 'Friesisch und Sächsisch. Zur Problematik ihrer gegenseitigen Abgrenzung im Früh- und Hochmittelalter', in: Bremmer e.a. red., 1-25.
Århammer, Nils R., Ph.H. Breuker, Freark Dam, A. Dykstra & T.J. Steenmeijer-Wielinga red. 1984, *Miscellanea Frisica*, Assen.
Auer, Peter, Frans Hinskens & Paul Kerswill red. 2005, *Convergence and divergence in European languages*, Cambridge.
Ausems, Th.W.A. 1953, *Klank- en vormleer van het dialect van Culemborg*, Assen.

- Awedyk, Wiesław & Camiel Hamans 1989, 'Vowel shifts in English and Dutch: formal or genetic relation?', in: *Folia Linguistica Historica* 8, 99-114.
- Awedyk, Wiesław & Camiel Hamans 1993, 'Hollandse Expansie' revisited', in: Viereck red., 23-30.
- Awedyk, Wiesław & Camiel Hamans 1997, 'Spatial and social dimensions in sound change', in: Ramisch & Wynne red., 318-322.
- Awedyk, Wiesław & Camiel Hamans 2003, 'Listening with foreign ears', in: Hajićová, Eva e.a. red., paper 53.
- Bach, A. 1921, 'Die Schärfung in der Moselfränkischen Mundart von Arzbach (Unterwesterwaldkreis)', in: *Pauls und Braunes Beiträge* 45, 266-290.
- Bakel, Jan van 1973, *A>b/x-y. Fonologie van het Nederlands. Synchroon en diachroon*, 4^e druk, Utrecht.
- Bakel, Jan van 1973a, 'De grammatische wisseling in het Gotisch', in: *TNTL* 89, 52 e.v.
- Bakker, Dirk M. en Geert R.W. Dibbets red. 1977: *Geschiedenis van de nederlandse taalkunde*, Den Bosch.
- Bakker, Frans & Roeland van Hout 2012, 'De afgrenzing tussen de noordelijke en zuidelijke dialecten in Noord-Limburg' in: *TenT* 64, 159-194.
- Bakker, Frans & Roeland van Hout 2014, 'Het einde van de Ürdinger lijn als scherprechter', in: *TNTL* 130, 1-23.
- Bammesberger, Alfred & Theo Vennemann red. 2003, *Languages in prehistoric Europe*, Heidelberg.
- Bazelmans, J. 2009, 'The early-medieval use of ethnic names from classical antiquity. The case of the Frisians', in: Derks & Roymans red., 321-337.
- Beade, Pedro 1972, 'Sievers' law in Gothic and other related matters', in: *Lingua* 30, 449 e.v..
- Beade, Pedro 1973, 'Remarks on Gothic consonantism', in: *LB* 62, 125 e.v.
- Beade, Pedro 1973a, 'A new look at Gothic verb morphology', in: *LB* 62, 313 e.v.
- Beck, Heinrich 1975 red., *Germanenprobleme in heutiger Sicht*, Berlijn & New York [2e druk 1986].
- Beck, Heinrich 1989 red., *Germanische Rest- und Trümmersprachen*, Berlin & New York.
- Beckwith, Christopher I. 2007, 'On the Proto-Indo-European obstruent system', in: *Historische Sprachforschung* 120, 1-19.
- Beekes, Rob S.P. 1990, *Vergelijkende taalwetenschap. Een inleiding in de vergelijkende Indo-europese taalwetenschap*, Utrecht. [engelse uitgave van 1995: *Comparative Indo-European linguistics: an introduction*, Amsterdam].
- Beekes, Rob S.P. 1998, *Een nieuw Indo-Europees etymologisch woordenboek*, Amsterdam.
- Beekes, Rob S.P. 1999, *Indo-Europees en niet-Indo-Europees in het Nederlands*, college Universiteit Leiden.
- Beekes, Rob.S.P. 2000, 'Roots with nasal infix in Pokorny', in: Boutkan & Quak red., 1-23.
- Belemans, Rob 2007, 'Het Centraal-Limburgs', in: Keulen e.a. red., 85-95.
- Belemans, R. en J. Goossens 2000, *Woordenboek van de brabantse dialecten*, deel 3: inleiding en klankgeografie, Assen.
- Bennett, William H. 1949, 'The monophthongization of Gothic ái áu', in: *Language* 25, 15 e.v.
- Bennett, William H. 1960, *The Gothic commentary on the gospel of John etc.*, New York.
- Bennett, William H. 1968, 'The operation and relative chronology of Verner's law', in: *Language* 44, 219 e.v.
- Bennett, William H. 1972, 'Prosodic features in Proto-Germanic', in: Van Coetsem & Kufner red., 99 e.v.
- Bennett, William H. 1980, *An introduction to the Gothic language*, 4e druk, New York.
- Bennis, Hans, Anneke Neijt en Ariane van Santen red. 1991, *De groene spelling*, Amsterdam.
- Bennis, Hans & Jan W. de Vries red. 1992, *De binnenbouw van het Nederlands. Een bundel artikelen voor Piet Paardekooper*, Dordrecht.
- Berg, C.C. e.a. 1938, *Album Philologicum voor Prof.Dr. Th. Baader*, Nijmegen.
- Berg, Berend van den 1936, 'De palatalisatie van Germaanse $\alpha > e$ voor gutturaal en labiaal in de zuidnederlandse dialecten', in: *TenT* 3, 121-127 en 4, 63-83.
- Berg, Berend van den 1938, *Oude tegenstellingen op nederlands taalgebied*, Leiden.
- Berg, Berend van den 1939, 'Het verlies van n voor scherpe spirans in de germaanse talen', in: *LB* 31, 117 e.v.
- Berg, Berend van den 1943, 'Boers en beschaafd in het begin der 17e eeuw', in: *NTg* 37, 242-e.v.
- Berg, Berend van den 1957, 'Naar aanleiding van de o's van P.C. Hooft', in: *TNTL* 75, 181-198.
- Berg, Berend van den 1958, 'De svarabhaktivocaal als dialectcriterium', in: Pée e.a. red., 175.
- Berg, Berend van den 1959, *Het dialect van Zandvoort en zijn plaats in de hollands dialecten*, Amsterdam.
- Berg, Berend van den 1975, 'Lambert ten Kate's 'Gemeenlandsche dialect'', in: Jansen-Sieben e.a. red., 299-304.
- Berg, Berend van den 1980, *Foniek van het Nederlands*, 8e druk, Amsterdam.
- Berg, Marinus van den & Daming Xu red. 2008, *Industrialization and the restructuring of speech communities in China and Europe*, Cambridge.

- Berg, René van den 1984, 'Baggertaal op drift: enige aspecten van dialektverandering in het Sliedrechts', in: *TenT* 36, 55-66.
- Bergem, Dick van 1995, *Acoustic and lexical vowel reduction*, Amsterdam.
- Berkel, Gerald van & Kees Samplonius 2006, *Nederlandse plaatsnamen. Herkomst en historie*, Utrecht (herziene druk).
- Bermúdez-Otto, E. 1999, *Constraint interaction in language change. Quantity in English and German*, dissertatie Universiteit van Manchester.
- Berns, Jan 2002, *Zuid-gelderse dialecten*, Den Haag.
- Berteloot, Amand 1983, *Bijdrage tot een klankatlas van het dertiende-eeuwse Middelnederlands*, deel 1 tekst, deel 2 platen, Gent.
- Berteloot, Amand 1984, 'Aantekeningen bij de 'lieden/luden'-kaart', in: *TNTL* 100, 29-45.
- Berteloot, Amand 2003, 'Van *du* naar *ghi*. Waarom het pronomen *du* uit het Nederlands verdween', in: *TNTL* 119, 204-217.
- Besten, H. den, J. Goossens, F. Ponelis en P. van Reenen red. 1996, *TenT. Themanummer 9: Afrikaans en variëteiten van het Nederlands*.
- Bezoen, H.L. 1938, *Klank- en vormleer van het dialect der gemeente Enschede*, Leiden.
- Bezooijen, Renée van & Rob van den Berg 2004, 'De Gooise r: wie ziet er wat in en waarom?', in: *TenT. Themanummer 17: taalvariatie en groepsidentiteit* (red. A. van Leuvensteijn, R. van Hout & H. Aertsen), 86-108.
- Bichakjian, Bernard 1980, 'La lenition romane et l'hypothèse d'une lenition hollandaise', in: Kruijssen red., 210-219.
- Bilt, Igor van de 2000, 'Adriaan Kluit (1735-1807) en de spelling van het Nederlands', in: *Voortgang. Jaarboek voor de neerlandistiek* 19, 95-142.
- Blancquaert, E. 1948, "'Scilt'" en "'vrient'", in: De Smaele e.a. red., 85 e.v.
- Blancquaert, E. & C. Tavernier-Vereecken (en hun studenten) 1944, 'Apocope van slot-n na doffe e in het Nederlandsch', in: Draye, Henri red., 1 e.v.
- Bloemhoff, Henk 2008, 'Klank- en vormleer', in: Van der Kooi eindred., 65-112.
- Bloemhoff, Henk 2008a, 'Stellingwerf', in: Van der Kooi eindred., 175-193.
- Bloemhoff, Henk 2009, 'Der geografische Bereich der "Westfälischen Brechung" in Overijssel und Umgebung', in: Lenz e.a., 149-177.
- Bloemhoff, Henk 2010, 'Westfaalse breking in het Nedersaksisch van Padhuis en Schoonebeek', in: De Caluwe & Keymeulen red., 57-72.
- Bloemhoff, Henk 2014, 'Nedersaksische elementen in de Stellingwerper Beneficiaalteksten', in: *De Vrije Fries* 94, 183-199.
- Bloemhoff, Henk, Geert Kocks & Hermann Niebaum 2008, 'Drenthe', in: Van der Kooi eindred., 194-220.
- Bloemhoff, Henk, Hermann Niebaum, Jan Nijen Twilhaar & Harrie Scholtmeijer 2013, 'Low Saxon phonology', in: Hinskens & Taeldeman red., 454-475.
- Bloemhoff-de Bruijn, Philomène 1994, *Het dialect van Wijhe. Klank- en vormverschijnselen*, Kampen.
- Bloemhoff-de Bruijn, Philomène 1998, *Het dialect van Ommen. Klank- en vormverschijnselen*, Kampen.
- Bloemhoff-de Bruijn, Philomène 2008, 'West-Overijssel', in: Van der Kooi eindred., 221-239.
- Bloemhoff, Henk & Nanne Streekstra 2014, met medewerking van Ronny Keulen & Arjen Versloot, *Basisboek historische taalkunde*, Groningen.
- Blok, D.P. 1958, 'Friese invloed aan de Rijnmond', in: *Fryske plaknammen* 11, 89-91.
- Blok, D.P. 1959, 'De vestigingsgeschiedenis van Holland en Utrecht in het licht van de plaatsnamen', in: Gysseling & Blok red., 13-34.
- Blok, D.P. 1968, 'Plaatsnamen in West-Friesland', in: *Philologia Frisica anno 1966*, Groningen, 11-19.
- Blok, D.P. 2003, 'Altniederländisches in lateinischen Dokumenten 800 – ca. 1250', in: Pijnenburg e.a. red., 169-182.
- Blok, D.P. , J.W.J. Burgers, E.C. Dijkhof, P.A. Henderikx & G. van Herwijnen red. 1998, *Datum et actum. Opstellen aangeboden aan Jaap Kruisheer enz.*, Amsterdam.
- Bloomfield, Leonard 1984, *Language*, Chicago [eerste druk 1933].
- Boekenoogen, G.J. 1821, zie Boekenoogen 1971.
- Boekenoogen, G.J. 1971, *De Zaanse volkstaal*, met aanvullingen van G.J. Boekenoogen en K. Woudt, Zaandijk. [Oorspronkelijke uitgave: Zaandijk, 1821. 2 delen: grammatica en woordenschat.]
- Boer, R.C. 1920, *Oudnoorsch handboek*, Haarlem.
- Boer, R.C. 1924: *Oergermaansch handboek*, 2^e druk, Haarlem.
- Bont, A.P. de 1962: *Dialekt van Kempenland, meer in het bijzonder d'Oerse taol. I. Klank- en vormleer, en enige syntaktische bijzonderheden*, Assen.

- Boogaart, Ronny, Josien Lalleman, Marijke Mooijaart & Marijke van der Wal red. 2009, *Woorden wisselen. Voor Ariane van Santen* enz., Leiden.
- Booij, G.E. 1995, *The phonology of Dutch*, Oxford.
- Booij, G.E., C. Hamans, G. Verhoeven, F. Balk & Ch.H. van Minnen 1979, *Spelling*, Groningen.
- Bosman, A.V.A.J. & T. Looijenga 1996, 'A runic inscription from Bergakker (Gelderland), the Netherlands', in: *ABäG* 46, 9-16.
- Boutkan, Dirk 1990, 'Morfonologische klinkerwisseling in het Tilburgs stadsdialect', in: *TenT* 42, 46-60.
- Boutkan, Dirk 1995, *The Germanic 'Auslautsgesetze'. A new interpretation*, Amsterdam.
- Boutkan, Dirk 2003, 'On Gothic *magaps* – Old Frisian *megith* and the form of some North European substratum words in Germanic', in: *ABäG* 58, 11-28.
- Boutkan, Dirk & Maarten Kossmann 1996, *Het stadsdialect van Tilburg*, Amsterdam.
- Boutkan, Dirk & Maarten Kossmann 1998, 'Over sjwa-apocope in het Nederlands', in: *TNTL* 114, 164-171.
- Boutkan, Dirk & Arend Quak red. 2000, *Language contact. Substratum, superstratum, adstratum in Germanic languages*, *AbäG* 54.
- Boyce, Jennifer & Robert Howell 1996, 'Rewriting the history of Dutch: on the use of social history to explain linguistic change', in: Shetter & Van der Cruysse red., 25-38.
- Brame, M.K. red. 1972, *Contributions to generative phonology*, Austin enz.
- Branden, L. van den 1967, *Het streven naar verheerlijking, zuivering en opbouw van het Nederlands in de 16de eeuw*, Arnhem.
- Braune, Wilhelm 1975, *Althochdeutsche Grammatik*, 13^e druk, bewerkt door Hans Eggers, Tübingen.
- Braune, Wilhelm 2004, *Gotische Grammatik*, 20e druk nieuw bewerkt door Frank Heidermanns, Tübingen [17e druk van 1966].
- Bree, Cor van 1969, 'De vormen van "gezegd"', in: *TenT* 21, 15-45.
- Bree, Cor van 1971, "'Gezegd zo gezegd'", speciaal in de zuidelijk-centrale dialecten', in: *NTg* 64, 346-355.
- Bree, Cor van 1975, 'Regionale varianten van de sjwa', in: De Haan & Van Selm red., 53-72.
- Bree, Cor van 1987, *Historische grammatica van het Nederlands*, Dordrecht (ook online te raadplegen).
- Bree, Cor van 1990, 'Historische grammatica's van het Nederlands in historisch perspectief', in: *Handelingen van het Nederlandse philologencongres 40 (1988), Traditie en progressie*, 135-150.
- Bree, Cor van 1990a, 'Variatie en verandering in het Vlaardings', in: *Voortgang. Jaarboek voor de neerlandistiek* 11, 217-242.
- Bree, Cor van 1995, 'De vreemde eenvoud van het Gotisch', in: *TenT* 47, 96-102 [engelse bewerking: 'The strange simplicity of Gothic' in *Nowele* 35 (1999), 67-75].
- Bree, Cor van 1995a, *Lotgevallen van de Codex Argenteus*, Amsterdam.
- Bree, Cor van 1996, *Historische taalkunde*, 2^e druk, Leuven & Amersfoort [ook online].
- Bree, Cor van 1997, *Een oud onderwerp opnieuw bekeken: het Ingweoons*, afscheidscollege Universiteit Leiden.
- Bree, Cor van 1997a, 'Hollandse taalinvloed in Friesland', in: Breuker en Janse red. 1997, 120-133.
- Bree, Cor van 2001, "'Stadtfriesisch'" und andere nicht-friesische Dialekte der Provinz Fryslân', in: Munske red. 129-137.
- Bree, Cor van 2003: 'De ontwikkeling van het twentse genussysteem', in: *NT* 5, 217-243.
- Bree, Cor van 2003a: Cor van Bree, 'Auslautverscherping bij de oude grammatici en in de dialecten en het Fries', in: Ruijsendaal e.a. red., 255-271.
- Bree, Cor van 2004, *Zuid-Hollands*, Den Haag.
- Bree, Cor van 2004a, 'De zuid-hollandse trochee op -e in de enclise', in: Daalder e.a. red., 121-136.
- Bree, Cor van 2005, recensie van Van der Sijs 2004, in: *TenT* 57, 214-225.
- Bree, Cor van 2007, 'Substraatwoorden', in: Moerdijk e.a. red., 211-223.
- Bree, Cor van 2007a, 'De possessieve datief en andere constructies opnieuw bekeken, in: Post van der Linde & Van Wezel red., 33-42.
- Bree, Cor van 2008, 'Stability of elements in Dutch dialects', in: Van den Berg & Daming Xu red., 283-302.
- Bree, Cor van 2008a, 'Substrate words', in: Mooijaart & Van der Wal red., 138-149.
- Bree, Cor van 2008b: 'Substrates in the Dutch Linguistic Area', in: Язык и Речевая Деятельность (*Language and Language Behaviour*) 8 (2005), 119-131.
- Bree, Cor van 2009, 'Over een wat ongeregelde woordfamilie', in: Boogaart e.a. red., 223-236.
- Bree, Cor van 2010, 'Normverandering in het hedendaagse Standaardnederlands?', in: Hrnčířová e.a. red., 25-46.
- Bree, Cor van 2012, 'Palatalisatie rond Amsterdam', in: *NT* 17, 202-228.
- Bree, Cor van 2012a, 'Verschuiving in uitspraaknormen', in: Novaković-Lopušina e.a. red., 271-288.

- Bree, Cor van 2012b, 'Een fries substraat in Noord-Holland. Oftewel: noord-hollandse frisismen op de methodologische pijnbank', in: *It Beaken* 74, 173-205.
- Bree, Cor van 2013, 'The spectrum of spatial varieties of Dutch: the historical genesis', in: Hinskens & Tældeman red., 100-128.
- Bree, Cor van & Essemie van Dunné 2004, 'Variatie in geaffecteerd Nederlands', in: De Caluwé e.a. red., 789-803.
- Bree, Cor van en Ariane van Santen red. 1996a, *Leidse mores. Aspecten van taalnormering*, Leiden
- Bree, Cor van & Arjen Versloot 2008, *Oorsprongen van het Stadsfries* (with an extensive summary), Ljouwert (Leeuwarden).
- Bremmer Jr., Rolf H. 1993, 'Dutch and/or Frisian. North Sea Germanic aspects in Dutch etymological dictionaries in past and future', in: Bremmer & Van den Berg red., 17-36.
- Bremmer Jr., Rolf H. 1997, 'Middle Dutch *loosten* 'redeem': a case of 'derailed' coastal vowel substitution', in: Goblirsch e.a. red., 43-46.
- Bremmer Jr., Rolf H. 1997a, 'Het ontstaan van het Fries en het Hollands', in: Breuker e.a. red., 67-76.
- Bremmer Jr., Rolf H. 2008, 'North-Sea Germanic at the cross-roads. The emergence of Frisian and Hollandish', in: *Nowele* 54-55, 279-308.
- Bremmer Jr., Rolf H. 2009: *An introduction to Old Frisian*, Amsterdam & Philadelphia.
- Bremmer Jr., Rolf H. & Jan van den Berg red. 1993, *Current trends in West Germanic etymological lexicography*, Leiden, New York & Keulen.
- Bremmer Jr., Rolf H., Geart van der Meer & Oebele Vries red. 1990, *Aspects of Old Frisian philology*, Amsterdam.
- Bremmer Jr., Rolf H. & Arend Quak red. 1992, *Zur Phonologie und Morphologie des Altniederländischen*, Odense.
- Breuker, Ph.H. & A. Janse red. 1997, *Negen eeuwen Friesland – Holland. Geschiedenis van een haat-liefdeverhouding*, Zutphen.
- Broekhuis, Hans e.a., 2005, *Organizing grammar. Linguistic studies in honor of Henk van Riemsdijk*, Berlijn.
- Broekhuysen, J. 1950, *Studies over het dialect van Zelhem in de Graafschap Zutphen*, dissertatie Utrecht, Groningen & Djakarta.
- Brogyanyi, Bela & Thomas Krömmelbein red. 1986, *Germanic dialects: linguistic and philological investigations*, Amsterdam & Philadelphia.
- Brok, Har 1982, *Bibliografie der dialecten van Nederland 1951-1964*, Amsterdam.
- Brom, Gerard 1956: *Boekentaal*, Amsterdam (VMKNAW 42).
- Brøndal, V. 1917, *Substrater og Laan in Romansk og Germansk*, Kopenhagen.
- Bruggen, H.J.J.M. van der e.a. red. 1998, *Regionale geschiedenis zonder grenzen* (= feestbundel J.C.G.M. Jansen), Maastricht.
- Bruyel, Martinus 1901, *Het dialect van Elten-Bergh*, dissertatie Utrecht, Utrecht.
- Buccini, Anthony F. 1990, 'Umlaut alternation, variation and dialect contact: reconditioning and deconditioning of Umlaut in the pre-history of the Dutch dialects', in: Walsh red. 1988, 63-80.
- Buccini, Anthony F. 1995, 'Ontstaan en vroegste ontwikkeling van het Nederlandse taallandschap', in: *TenT. Themanummer 8 Historische dialectologie* (onder red. van J. Goossens, J. van Loon & H. Niebaum), 8-66.
- Bynon, Theodora 1977, *Historical linguistics*, Cambridge enz.
- Cajot, J. L. Kremer & H. Niebaum red. 1995, *Lingua theodisca. Beiträge zur Sprach- und Literaturwissenschaft Jan Goossens zum 65. Geburtstag*, Münster & Hamburg.
- Caluwe, Johan de 2002, 'Tien stellingen over functie en status van tussentaal in Vlaanderen', in: De Caluwé e.a. red., 57-68.
- Caluwe, Johan de, Dirk Geeraerts, Sjaak Kroon, Virginie Mamadouh, Ronald Soetaert, Luc Top & Ton Vallen red. 2002, *Taalvariatie en taalbeleid. Bijdragen aan het taalbeleid in Nederland en Vlaanderen*, Antwerpen & Apeldoorn.
- Caluwe, Johan de & Jacques van Keymeulen red. 2010, *Voor Magda. Artikelen voor Magda Devos bij haar afscheid van de Universiteit Gent*, Gent.
- Caluwe, Johan de, Georges de Schutter, Magda Devos & Jacques van Keymeulen red. 2004, *Tældeman, man van de taal, schatbewaarder van de taal*, Gent.
- Caron, W.J.H. 1947, *Klank en teken bij Erasmus en onze oudste grammatici*, Groningen & Batavia. Ook in: Caron 1972, 1-128.
- Caron, W.J.H. 1952, *De reductievocaal in het verleden. Een beschouwing over mededelingen van Lambert ten Kate en Petrus Montanus aangaande de uitspraak van den zwak bekleemtoonden klinker in het Nederlands*, Groningen. Ook in: Caron 1972, 129-148.
- Caron, W.J.H. 1959, 'Koning en gevolg', in: *TenT* 11, 117 e.v. Ook in: Caron 1972, 160 e.v.
- Caron, W.J.H. 1963, 'Het taalspel van de probatio pennae', in: *TNLT* 79, 253 e.v. Ook in: Caron 1972, 192-206.

- Caron, W.J.H. 1970, 'Rekking en verkorting van klinkers in open syllabe', in: *NTg. Van Haeringen-nummer 1970*, 16-20. Ook in: Caron 1972, 179-184.
- Caron, W.J.H. 1972, *Klank en teken. Verzamelde taalkundige studies*, Groningen.
- Caron, W.J.H. 1973, 'Al tee voor Willem Pée', in: Vanacker e.a. red., 51-56.
- Caron, W.J.H. 1975, 'Diftongeerde Jan Luijken? In: Jansen Sieben e.a. red., 15-20.
- Carpeland, Chr., A. Parpola & P. Koskikallio red. 2001, *Early contacts between Uralic and Indo-European enz. (Mémoires de la Société Finno-ougrienne 242)*, Helsinki.
- Caspers, Charles M.A. 2010, 'Hebban olla vogala nestas hagunnan, hinase Anna ende Joachim?', in: *TNTL* 126, 337-346.
- Cercignani, Fausto 1986, 'The development of the Gothic vocalic system', in: Brogyanyi & Krömmelbein red., 121-152.
- Clerinx, Herman 2005, *Kelten en de Lage Landen. Vechten om het beste deel*, 2e druk, Leuven.
- Coetsem, Frans van 1962, 'The Germanic consonant shift, compensatory processes in language', in: *Lingua* 30, 203 e.v.
- Coetsem, Frans van 1963, *Structuralisme en oudgermanistiek. Enkele opmerkingen en toepassingen*, Groningen.
- Coetsem, Frans van 1964, *Das System der starken Verba und die Periodisierung im älteren Germanischen*, 2e druk, Amsterdam.
- Coetsem, Frans van 1968, 'A syntagmatic structure in development, 'Umlaut' and 'consonantal influence' in Germanic', in: *Lingua* 21 (*Reichlingno.*), 494 e.v.
- Coetsem, Frans van 1970, *Zur Entwicklung der germanischen Grundsprache*, in: Schmitt red., 1 e.v.
- Coetsem, Frans van 1983, 'The development of the Germanic reduplicating class: reanalysis and competition in morphological change', in: Rauch & Carr red., 39-83.
- Coetsem, Frans van 1988, *Loan phonology and the two transfer types in language contact*, Dordrecht.
- Coetsem, Frans van 1990, *Ablaut and reduplication in the Germanic verb*, Heidelberg.
- Coetsem, Frans van 1994, *The vocalism of the Germanic parent language. Systemic evolution and sociohistorical context*, Heidelberg.
- Coetsem, Frans van 1996, *Towards a typology of lexical accent. 'stress accent' and 'pitch accent' in a renewed perspective*, Heidelberg.
- Coetsem, Frans van 1997, 'De regelmatigheid en eenvormigheid van het Gotisch beschouwd in een maatschappelijk verband', in: Van Santen & Van der Wal red., 1-10.
- Coetsem, Frans van 1997a, 'Reconditioning and Umlaut in Germanic and the question of ē2', in: Goblirsch e.a. red., 423-437.
- Coetsem, Frans & Herbert L. Kufner red. 1972, *Toward a grammar of Proto-Germanic*, Tübingen.
- Cohen, A., C.L. Ebeling, K. Fokkema & A.G.F. van Holk 1961, *Fonologie van het Nederlands en het Fries*, 2e druk, 's-Gravenhage.
- Colinet, P. 1896, 'Het dialect van Aalst, eene fonetisch-historische studie', in: *LB* 1, 1-59.
- Commandeur, P.N.M. 1988-89, 'Het ontstaan van het modern Amsterdams. Over het verband tussen maatschappelijke ontwikkeling en taalontwikkeling', in: *TenT* 41, 159-171 en 42, 1-21.
- Costello, John R. 1980, 'The absolute construction in Gothic', in: *Word* 31, 91-104.
- Costello, John R. 1986, 'Syntactic change, typological reconstruction, and the translation of written material: evidence from Gothic and Greek', in: Brogyanyi & Krömmelbein red., 153-182.
- Cosijn, Pieter Jacob & Hendrik Kern red. 1877, *Taalkundige Bijdragen*, Haarlem.
- Cotman, F. & J. Taeldeman 2003, 'Olla uogala revisited', in: *ABäG* 57, 221-232.
- Cotman, F., Chris de Wulf & Geert Verleyen 2004, 'Schoon schrijfselke over SK', in: De Caluwe e.a. red., 189-212.
- Coupé, Griet 2004, 'De Westgermaanse sk in de Inlaut: het Pajottenland', in: De Caluwe e.a. red., 213-220.
- Coussé, Evie, Steven Gillis & Hanne Kloots 2007, 'Verkort, verdoft, verdwenen. Vocaalreductie in het Corpus Gesproken Nederlands', in: *NT* 12, 109-138.
- Cowan, H.K.J. 1953, 'Oudoostnederfrankisch of oostelijk oudnederlands', in: *TNTL* 71, 161 e.v.
- Cowan, H.K.J. 1957, *De oudnederlandse (oudnederfrankische) psalmenfragmenten, met frankisch-latijnse woordenlijst*, Leiden.
- Cowan, H.K.J. 1957a, 'Opmerkingen over oudnederlandse structurele grammatica', in: *TNTL* 75, 161 e.v.
- Cowan, H.K.J. 1959, 'De localisering van het Oudnederfrankisch der psalmenfragmenten', in: *LB* 48, 1 e.v.
- Cowan, H.K.J. 1961, 'Esquisse d'une grammaire fonctionnelle du Vieux-neerlandais (Vieux bas-francique) (d'après le psautier carolingien de Wachtendonck)', in: *LB* 50, 2 e.v.
- Cowan, H.K.J. 1971 en 1974, 'Pra(e)-indo-europese relictten in de Nederlanden', in: *LB* 60, 159-198 en 63, 215-260.
- Cowan, H.K.J. 1976, 'Menapiërs, Bataven en het 'Mediterrane' substraat in het Nederlands', in: *LB* 65, 319-357.

- Cravens, Thomas D. red. 2005, *Variation and reconstruction*, Amsterdam & Philadelphia.
- Crompvoets, Herman 1991, *Mééls woordeboek*, met medewerking van Jan van Schijndel, Meijel.
- Crompvoets, Herman 1991a, 'Meijel, dialectologisch een scharnier en tevens een zwart gat', *Mededelingen van de Vereniging voor limburgse dialect- en naamkunde* 61.
- Crompvoets, Herman 2007, 'Het Oost-Limburs', in Keulen e.a. red., 66-76.
- Daalder, Saskia, Theo Janssen & Jan Noordegraaf red. 2004, *Taal in verandering. Artikelen aangeboden aan Arjan van Leuvensteijn* enz., Münster.
- Daan, Jo 1997, 'Stads- en buitenlui: typering door velarisering', in: Van Santen & Van der Wal red., 183-191.
- Daan, Jo & M.J. Francken 1972 & 1977, *Atlas van de Nederlandse klankontwikkeling (ANKO). Kaarten en tekst*, 2 afleveringen, Amsterdam.
- Daan, Jo & K. Heeroma 1965, *Zuidhollands*, Amsterdam.
- Daems, Fr. & L. Goossens red. 1983, *Spieghele voor Jo Steenberghe*, Leuven.
- Dam, J. van 1958, *Handbuch der deutschen Sprache*. I. Einleitung und Lautlehre. II. Wortlehre, 4e druk, Groningen, 1963.
- Damsteegt, B.C. 1969, *Over relevante kenmerken van fornemen en de nederlandse R*, openbare les, Leiden.
- Dantzig, Branco van 1940, *De korte o-klanken in het Nederlandsch*, Groningen.
- Davidsen-Nielsen, Niels 1975, 'A phonological analysis of English sp, st, sk with special reference to speech error evidence', in: *Journal of the International Phonetic Association* 5, 3-25.
- Debrabandere, Frans 1972, 'Het kortrijks dialect van F.A. Snellaert. Een vergelijking van het Kortrijks in 1844 en 1972', in: *De Leiegouw* 14, 145-198.
- Debrabandere, Frans 1973, 'De kortrijkse t-apokope in oude teksten', in: Vanacker e.a. red., 89-94.
- Debrabandere, Frans 1997, 'De n-apocope in het Kortrijks', in: *TenT* 49, 139-144.
- Debrabandere, Frans 1984, 'De d-synkope na ou in West-Vlaanderen', in: Pijnenburg e.a. red., 57-62.
- Debrabandere, Frans 2002, *West-Vlaams etymologisch woordenboek: de herkomst van de West-Vlaamse woorden*, Amsterdam.
- Debrabandere, Frans 2004, 'Voortonige versterking in het West-Vlaams', in: De Caluwé e.a. red., 387-390.
- Debrabandere, Frans 2004a, 'Nogmaals middelvlaams *sc, sch, sg*', in: *TenT* 56, 212-219.
- Debrabandere, Frans 2005, *Oost-Vlaams en Zeeuws-Vlaams etymologisch woordenboek: de herkomst van de Oost- en Zeeuws-Vlaamse woorden*, Amsterdam.
- Debrabandere, Frans 2010, *Brabants etymologisch woordenboek: de herkomst vande woordenschat van Antwerpen, Brussel, Noord-Brabant en Vlaams Brabant*, Leuven & Zwolle.
- Debrabandere, Frans 2011, *Limburgs etymologisch woordenboek: de herkomst van woorden uit beide Limburgen*, Leuven.
- Debrabandere, Frans, Magda Devos, Paul Kempeneers, Vic Mennen, Hugo Ryckeboer & Ward van Osta 2010, *De vlaamse gemeentenamen*, Brussel.
- Dekeyser, Xavier 2007, "'Hebban olla vogala nestas hagunnan". Een vroegnederlands kroonjuweel of een mythe?', in: Sandra e.a. red., 117-126.
- Delorge, Martine 2006, 'T-deletie in Haspengouw', in: *TenT* 58, 278-302.
- Derks, T. & N. Roymans 2009 red., *Ethnic constructs in Antiquity. The role of power and tradition*, Amsterdam.
- Desnerck, Ronald 1988, *Oostends woordenboek*, 3^e druk, Oostende.
- Devos, Magda 2002, 'Perifere parallellen', in: *DMB* 54, 45-86.
- Devos, Magda & Johan Taeldeman 1974, 'Vokaalverkorting in het Westvlaams', in: *TenT* 26, 5-45.
- Devos, Magda & Johan Taeldeman red. 1986, *Vruchten van z'n akker. Opstellen van (oud-)medewerkers en oud-studenten voor Prof. V.F. Vanacker*, Gent.
- Devos, Magda & Reinhild Vandekerckhove, 2005. *West-Vlaams. Taal in stad en land*, Tielt.
- Devos, Magda & Willy Vandeweghe 2002-2003, 'Pronominale substitutie na voorzetsel in het West-Vlaams', in: *TenT. Themanummer 15-16. Dialectsyntaxis in bloei* (red. Sjef Barbiers, Magda Devos & Georges de Schutter), 209-236.
- Dewulf, Chris & Johan Taeldeman, 'Apocope en insertie van -n na sjwa in de zuidelijke Nederlandse dialecten: conditionering en geografie' 2001, in: *TenT. Themanummer 14. De variabiliteit van de -(ə)n in het Nederlands* (red. L. Draye, H. Ryckeboer & J. Stroop red.), 7-51.
- Dibbets, G.R.W. 1978, "'Koning en gevolg" vervolgd', in: *TenT* 30, 91-92.
- Dibbets, G.R.W., J.G. Kooij, Ariane van Santen, J. van der Schaar & Marijke van der Wal red. 1981, *Studies voor Damsteegt*, Leiden.
- Dik, Simon 1980, *Studies in functional grammar*, Londen enz.

- Dols, W. 1953, *Sittardse diftongering*, Sittard.
- Donaldson, B.C.1983, *Dutch. A linguistic history of Holland and Belgium*, Leiden.
- Dorren, Gaston 2015, 'Wat was er vóór het Nederlands? Sporen van prehistorische talen in de Lage Landen', in: *Onze Taal* 84, 206-207.
- Draye, Henri red. 1944, *Feestbundel H.J. van de Wijer*, Leuven.
- Draye, Luk 1984, *Historisch-vergleichende Phonologie des mittelalterlichen Niederländisch und Deutsch*, 3 delen, Herent.
- Draye, Luk 1990, 'Zur Konditionierung der westgermanischen Konsonantendehnung', in: *LB* 79, 173-184.
- Draye, Luk 2004, 'Apokope (en insertie) van -n in het Zuidbrabants: regel en uitzondering', in: De Caluwe e.a. red., 415-426.
- Draye, Luk 2007, 'Enkele klank- en vormkenmerken van de limburgse dialecten', in: Keulen e.a. red., 24-44.
- Duinhoven, A.M. inl. 1990, *Vragende wijs. Vragen over tekst, taal en taalgeschiedenis*, afscheidsbundel voor Leopold Peeters, Amsterdam.
- Dupont, J. 1910-1911, 'Het dialect van Bree. Eene fonetisch-historische studie', in: *LB* 9, 193-212; vervolg in: 12 (1914-1920), 135-186; 14 (1922), 33-168. Zie ook Lutsch & De Vaan 2014.
- Durme, L. van 1986, 'Over zonderlinge ei (< Wgm. ai) en intervokalische d in de (Zuid)oostvlaamse dialecten', in: Devos & Taeldeman red., 413-444.
- Dijkhuis, G.J.H. 1981: *Twents in woord en gebruik*, 2^e druk, Borne [3^e herziene uitgave: Enschede, 1991].
- Dykstra, K. e.a. red. 1960, *Fryske Stúdzjes oanbean oan Prof.Dr. J.H. Brouwer*, Assen.
- Dijkstra, M.F.P. 2011, *Rondom de mondingen van Rijn & Maas. Landschap en bewoning tussen de 3^e en 9^e eeuw in Zuid-Holland, in het bijzonder de Oude Rijnstreek*, Leiden.
- Egerton, Franklin 1946, *Sanskrit historical phonology. Supplement to the Journal of the American Oriental Society* 66, 1.
- Eickmans, H. e.a. red. 2000, *Ausgewählte Schriften zur niederländischen und deutschen Sprach- und Literaturwissenschaft* (van Jan Goossens), Münster enz. Elias, Michael 1980, 'Enige aspecten van het Haagse stadsdialect', in: Geerts en Hagen red., 80-96.
- Elson, Benjamin F. red. 1986, *Language in global perspective. Papers in honor of the 50th anniversary of the Summer Institute of Linguistics 1935-1985*, Dallas TX.
- Engelsman, Jaap, Joep Kruijssen, Ewoud Sanders & Rob Tempelaars red. 2005, *Taal als levenswerk. Aspecten van de Nederlandse taalkunde*, Den Haag.
- Emonds, J. 1972, 'A reformulation of Grimm's law', in: J.K. Brame red., *Contributions to generative phonology*.
- Ende, Aad van den 1985, "'Kommie uit Rotterdam dan?'. Enkele aspecten van het Rotterdams', in: *TenT* 37, 165-186.
- Entjes, Hendrik 1958, 'WG. AI in Overijssel. Een bijdrage tot de taalgeschiedenis van Oost-Nederland', in: Pée e.a. red., 131-133.
- Entjes, Hendrik 1963, 'Menen – meinen', in: *DMB* (nieuwe serie) 15, 53-64.
- Entjes, Hendrik 1970, *Die Mundart des Dorfes Vriezenveen in der niederländischen Provinz Overijssel*, Groningen.
- Entjes, Hendrik 1970, *Die Mundart des Dorfes Vriezenveen in der niederländischen Provinz Overijssel*, Groningen.
- Entjes, Hendrik 1970a (1969), 'Structuurgeografie in Overijssel', in: Heeroma e.a., 89-108 (41-60).
- Ernst, P & F. Patocka red., *Deutsche Sprache in Raum und Zeit. Festschrift für Peter Wiesinger*, Wien.
- Faltings, Volkert F., Alistair G.H. Walker & Ommo Wilts red., *Friesische Studien II (Nowele suppl. 12)* 1995, Odense.
- Feist, Sigmund 1939, *Vergleichendes Wörterbuch der gotischen Sprache*, 3^e druk, Leiden.
- Fenoulhet, Jane, Arie J. Gelderblom, Marja Kristel, Josien Lalleman, Lut Missinne & Jan Pekelder red., 2007, *Neerlandistiek in contrast*, Amsterdam.
- Fenoulhet, Jane & Jan Renkema red. 2010, *Internationale neerlandistiek: een vak in beweging*, Gent.
- Ferraresi, Gisella 2005, *Word order and phrase structure in Gothic*, Leuven.
- Fikkert, Paula 2000, 'Prosodic variation in 'Lutgart'', in: Lahiri red., 301-332.
- Fisiak, Jacek red. 1988, *Historical dialectology*, Berlijn enz.
- Foley, J. 1970, 'A systematic phonological interpretation of the Germanic consonant shifts', in: *Language Sciences* 9, 11 e.v.
- Fournier, Rachel 2008, *Perceptions of the tone contrast in East Limburgian dialects*, Utrecht.
- Fourquet, J. 1948, *Les mutations consonantiques du germanique. Essai de position des problèmes*, Paris.
- Frings, Theodor 1944, *Die Stellung der Niederlande im Aufbau des Germanischen*, Halle (Saale).

- Frings, Theodor 1963, 'Nederlands en Nederduits', in: *TenT* 15, 4 e.v.
- Fulk, Robert D. 1987, 'Reduplicating verbs and their development in northwest Germanic', in: *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 109, 159-178.
- Fulk, Robert D. 1998, 'The chronology of Anglo-Frisian sound changes', in: *ABäG (Approaches tot Old Frisian Philology)* 49, 139-154.
- Galen, Wim van 1984, 'Sonoriteit van fonemen en de syllabestructuur in het Nederlands', in: *TNTL* 100, 1-37.
- Gaspar, R.J.G.A.A. 2007, 'De reductievocaal [ə]: enige opmerkelijke verschijningsvormen en realiseringen, voornamelijk in de achttiende eeuw', in: *NT* 12, 25-51.
- Gavere, J.M. van 1986, 'Over de apocope van de eind-sjwa in de Vlaamse dialecten n.a.v. een micro-onderzoek in Sint-Niklaas', in: Devos & Taeldeman red., 437-444.
- Geerts, Guido 1975, *Voorlopers en varianten van het Nederlands. Een gedocumenteerd dia- en synchroon overzicht*, Leuven.
- Geerts, Guido & A (Toon) Hagen red. 1980, *Sociolinguïstische studies 1. Bijdragen uit het Nederlandse taalgebied*, Groningen.
- Gerritsen, Marinel red. 1979, *Taalverandering in nederlandse dialecten. Honderd jaar dialectvragenlijsten: 1879-1979*, Muiderberg.
- Gerritsen, Marinel & Frank Jansen 1978, 'A quantitative analysis of the borrowing of Standard Dutch [ei] in the dialects of the province of North-Holland between 1895 and 1970', in: *Michigan Germanic Studies* 4 (2), 177-201.
- Gerritsen, Marinel & Frank Jansen 1979, 'Een 50-jarige theorie over klankverandering getoetst aan 18 ui-woorden in 100 jaar', in: Gerritsen red., 63-91.
- Gerritsen, Marinel & Frank Jansen 1980, 'Word frequency and lexical diffusion in dialect borrowing and phonological change', in: Zonneveld e.a. red., 31-54.
- Gerritsen, Marinel & Frank Jansen 1982-1983, 'Veranderingen in de Noordhollandse ui: ontwikkeling of aanpassing?', in: *Spektator* 12, 50-76.
- Ghijssen, C.M. 1974, *Woordenboek der Zeeuwse dialecten*, 4^e druk, Den Haag.
- Gillis, Steven, Jan Nuyts & Johan Taeldeman red. 2000, *Met taal om de tuin geleid. Een bundel opstellen voor Georges de Schutter ter gelegenheid van zijn pre-emeritaat*, Antwerpen.
- Ginneken, J. van 1932-1933, 'Taalkaart: H is phoneem', in: *OT* 1, 379 e.v.
- Ginneken, J. van 1933-1934, 'Waalsche en Picardische klank-parallelismen', in: *OT* 2, 289-302.
- Ginneken, J. van 1934-1935, 'De correlatie van harde en weke medeklinkers in het Oud- en Nieuwnederlandsch', in: *OT* 3, 302-317.
- Ginneken, J. van 1935, *Ras en taal*, Amsterdam (KNAW).
- Ginneken, J. van 1935-1936, 'Taalkaart: mist', in: *OT* 4, 60-62.
- Ginneken, J. van 1939-1940, 'Been en voet, een lexicologisch slavisme', in: *OT* 8, 187-190.
- Gledhill, John Michael 1972, *Aspects in the development of Dutch consonantal spelling*, diss. London University (ongepubliceerd). (Exemplaar bij de Opleiding Nederlandse taal en cultuur te Nijmegen.)
- Goblirsch, Kurt Gustav 1991, 'Germanic ai and au in Anglo-Frisian', in: *AbäG* 33, 17-23.
- Goblirsch, Kurt Gustav 1994, *Consonant strength in Upper German dialects (Nowele suppl. 10)*, Odense.
- Goblirsch, Kurt Gustav 2015, 'Aspiration und Lautverschiebung zur Typologie des Niederländischen', *Nowele* 68, 187-225.
- Goblirsch, Kurt Gustav, Martha Berryman Mayou & Marvin Taylor red. 1997, *Germanic studies in honor of Anatoly Liberman (Nowele 31/32)*, Odense.
- Goeman, Ton (A.C.M.) 1984, *Klank- en vormverschijnselen van het dialect van Zoetermeer*, Amsterdam.
- Goeman, Ton 1995, 'Over ?g?, (Middel)Nederlands en Oudfrans', in: Cajot e.a. red., 395-404.
- Goeman, Ton 1998, 'Delven naar de zachte g. De grafie <g> versus <gh> in de middelnederlandse dialecten van de dertiende eeuw als orthografische regeling of uitspraakverschil', in: Blok e.a. red., 211-222.
- Goeman, Ton 1999, *T-deletie in nederlandse dialecten. Kwantitatieve analyse van structurele, ruimtelijke en temporele variatie*, Den Haag.
- Goeman, Ton 2000, 'Niet-constante woordvormen bij de meervoudsvorming in de nederlandse dialecten', in: Gillis e.a. red., 171-185.
- Goeman, Ton 2001, 'Morfologische condities op n-behoud en n-deletie in dialecten van Nederland', in: *TenT. Themanummer 14, De variabiliteit van de -(ə)n in het Nederlands* (red. I. Draye, H. Ryckeboer & J. Stroop), 52-88.
- Goeman, Ton 2004, 'Morfologische Umlaut in werkwoorden. Umlaut bezien vanuit het Noordoosten', in: De Caluwe e.a. red., 455-470.

Goeman, Ton., Pieter van Reenen & Evert Wattel 1993, 'The diphthongization of West Germanic *î* and its relation to West Germanic *û* in modern Dutch dialects. A quantitative approach', in: Viereck red., Band 2, 76-97.

Goeman, Ton & Evert Wattel 2006, 'Transcriptie en diffusie. Het 'ware' beeld van de ei-diftongering bij diffusie tegen de achtergrond van transcribenteneffecten' in: *TenT* 58, 84-102.

Goemans, L. 1897-1898, 'Het dialect van Leuven. Eene phonetisch-historische studie', in: *LB* 2, 1-76.

Goossens, Jan 1956, 'Stoottoon en diftongering van Wgm. *î* en *û* in Limburg', in: *TenT* 8, 99-112.

Goossens, Jan 1962, 'Die gerundeten Palatalvokale im niederländischen Sprachraum', in: *Zeitschrift für Mundartforschung* 29, 312-328.

Goossens, Jan 1966, 'Laatste resten van Duits en Diets als benamingen voor de volkstaal in de vlaamse dialecten', in: *LB* 55, 85-102.

Goossens, Jan 1966a, 'De taak van de limburgse structuurgeograaf', in: *TenT* 18, 4-18.

Goossens, Jan 1970, '"Belgisch beschaafd Nederlands" en Brabantse expansie', in: *NTg. Van Haeringnummer*, 54-70.

Goossens, Jan 1972, *Inleiding tot de nederlandse dialectologie*, Tongeren (herdruk uit *HKCTD* 44, 1970; 2^e druk Groningen 1977).

Goossens, Jan 1974, *Historische Phonologie des Niederländischen*, Tübingen.

Goossens, Jan 1974a, 'Historische en moderne taalgeografie', in: Van Loey & Goossens, 14-33.

Goossens, Jan 1975, '"Tesi samanunga was edele unde sconca"', in: Jansen-Sieben e.a. red., 137-148.

Goossens, Jan 1977: zie Goossens 1972.

Goossens, Jan 1977a, 'De tweede Auslautverscherping', in: *TNTL* 93, 3-23.

Goossens, Jan 1980, 'Middelnederlandse vocaalsystemen', in: *VMKVA* (overdruk), Gent.

Goossens, Jan 1986, 'Die Namen der belgischen Gemeinden und ihre Schreibung', in: Kühebacher red., 225-233. *Ämtlicher Gebrauch des geographischen Namengutes*, Bozen, 225-233.

Goossens, Jan 1988, 'Het Nederlands taalgebied', in: *Gedenkboek van de eeuwfeestviering van de Koninklijke Academie voor Nederlandse taal- en letterkunde (1886-1986)*, 161-251.

Goossens, Jan 1989, 'Primaire en secundaire umlaut in het Nederlandse taalgebied', in: Quak & Van der Rhee red., 61-65.

Goossens, Jan 1991, 'Zwischen Niederdeutsch und Niederländisch. Die Dynamik der ostniederländischen Sprachlandschaft', in: *Jahrbuch des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung*, 114, 108-133.

Goossens, Jan 1992, 'Dialecten in het centrale zuidnederlandse stedennetwerk', in: *TenT. Themanummer 5: Stadsdialecten* (onder red. van A. Hagen, J. Goossens & R. van Hout), 29-47.

Goossens, Jan 1997, 'Nederlands leren spellen met latijnse letters', in: Van Santen en Van der Wal red., 163-169.

Goossens, Jan 1997a, 'Genker dialect tussen oost en west', in: *Mededelingen van de Vereniging voor limburgse dialect- en naamkunde* nr. 89, Hasselt.

Goossens, Jan 1998, 'Heeroma als dialectoloog', in: Niebaum red., 49-66.

Goossens, Jan 1998a, 'r-Metathese vor Dental im Westen der kontinentalen Germania', in: Schmittsdorf, Harlt & Meurer red., 10-22. Ook in: Eickmans e.a. red. 2000, 184-194.

Goossens, Jan 1998b, 'Bèèënen en borren voor 'branden'. Over r-metathesis in Limburg', in: Van der Bruggen e.a. red., 283-291.

Goossens, Jan 1998c, 'Schärfung und Diphthongierung van *î*, *ü* en *û*. Moselfränkisch-limburgische Parallelen', in: Ernst & Patocka red., 63-70.

Goossens, Jan 1999, 'Het vocalisme van *zeug*', in: *TenT* 51, 154-163.

Goossens, Jan 1999a, 'Onbeklemtoonde klinkers in het Limburgs', in: *Jaarboek van de Vereniging voor limburgse taal- en letterkunde* 1, 53-64.

Goossens, Jan 1999a, 'Over Tesi samanunga en zijn context', in: Schlechten red., 36-52.

Goossens, Jan 2000, 'Reeksdoorbreking bij historische gesloten lange klinkers in het Brabants', in: De Tier e.a. red., 295-304.

Goossens, Jan 2000a, 'Onslieden en ons leden', in: Gillis e.a. red. 2000, 187-192.

Goossens, Jan 2004, 'Gegemineerde *þ* in het Nederlands en zijn dialecten', in: De Caluwe e.a. red., 473-480.

Goossens, Jan 2008, 'Dialektgeografische grondslagen van een Nederlandse taalgeschiedenis', in: *HKCTD* 80, 33-258. [Ook als overdruk verschenen.]

Goossens, Jan 2010, 'Over korte o-klanken', in: De Caluwe & Van Keymeulen red., 249-254.

Goossens, Jan 2010a, 'Het Maastrichts als doodgraver van de zuidlimburgse dialecten', in: *Jaarboek van de Vereniging voor limburgse dialect- en naamkunde*, 12, 13-30.

Goossens, Jan 2011, 'De limburgse toonaccenten in het enkelvoud en het meervoud van *been*. Een oefening in ruimte-tijd-fonologie', in: *HKCTD* 83, 95-107.

- Goossens, Jan 2013, 'Met Kloeke op de fiets in het Breeërland', in: *Jaarboek van de Vereniging voor limburgse dialect- en naamkunde* 15, 33-48.
- Goossens, Jan 2013a, 'Finale medeklinkerverscherping in het Breeërlands en aangrenzende dialecten', in: *Jaarboek van de Vereniging voor limburgse dialect- en naamkunde* 15, 49-55.
- Goossens, Jan 2014, 'Het vroegere Zuid-Brabantse ontrondingsgebied', in: *HKCTD* 86, 139-152.
- Goss, Emily L. & Robert B Howell 2005, 'Social and structural factors in the development of Dutch urban dialects in the Early modern period', in Cravens red., 59-88.
- Gosses, G. 1938, 'Ingvaeonoman', in: Berg e.a. red., 65-71.
- Gosses, G. 1942, 'Een Friesch substraat in Noord-Holland', in: Gosses e.a. red., 4-14.
- Gosses, G., G. Karsten & K. Heeroma 1942, *Een Friesch substraat in Noord-Holland?*, Amsterdam.
- Goyens, Michèle & Werner Verbeke red. 2003, *The dawn of the written vernacular in western Europe*, Leuven.
- Grauwe, Luc de 1979-1982, *De Wachtendonckse psalmen en glossen. Een lexikologisch-woordgeografische studie met proeve van kritische leestekst en glossaria*, 2 delen, Gent.
- Grauwe, Luc de 1982, 'Anglosaxonismen in de oudnederlandse psalmen', in: *TNTL* 98, 81-103.
- Grauwe, Luc de 1992, 'Das historische Verhältnis deutsch-niederländisch 'revisited'. Zur Nicht-Existenz von Einheitsarealen im Sprachbewußtsein des Mittelalters und der beginnenden Neuziet', in: *ABäG* 35, 191-205.
- Grauwe, Luc de 2003, 'Westfrankisch: bestaat dat? Over Westfrankisch en Oudnederlands in het oud-*theodiske* variëteitencontinuüm', in: Pijnenburg e.a. red., 93-112.
- Grauwe, Luc de 2003a, ''Oem, walschedi? spreect jeghen mi in dietsche' (Reinaert I, 1458-60): zu den Eigenbezeichnungen der Volkssprachen in den Niederlanden im hohen Mittelalter', in: Goyens & Verbeke red., 403-414.
- Grauwe, Luc de 2004, 'Zijn olla vogala Vlaams, of zit de Nederlandse filologie met een koekoeksei in (haar) nest(en)?', in: *TNTL* 120, 44-56.
- Grauwe, Luc de 2014, 'Luther (1483-1546) en zijn betekenis voor de totstandkoming van de duitse standaardtaal', in: Praet red., 15-36.
- Grondelaers, Stefan & Roeland van Hout 2011, 'The standard language situation in the Low Countries: top-down and bottom-up variations on a diaglossic theme', in: *Journal of Germanic linguistics* 23.3, 199 e.v.
- Grønvik, Ottar 1983, *Die dialektgeographische Stellung des Krimgotischen und die krimgotische cantilena*, Oslo.
- Groot, A.W. de 1964, *Inleiding tot de algemene taalwetenschap. Tevens inleiding tot de grammatica van het hedendaagse Nederlands*, 2^e druk, Groningen.
- Grootaers, L. 1908-1909, 'Het dialect van Tongeren. Eene fonetisch-historische studie', in: *LB* 8, 101-257.
- Grootaers, L. & J. Grauls 1930, *Klankleer van het Hasseltsch dialect*, Leuven.
- Grucza, Franciszek red. 2012, *Akten des XII. Internationalen Germanistenkongresses Warschau 2010*, Band 4, Frankfurt am Main.
- Gumbert, J.P. 1975, 'The Willeram goes to print', in: *Quaerendo* 5, 205 e.v.
- Gunnink, J. 1908, *Het dialect van Kampen en omstreken*, Kampen.
- Gussenhoven, Carlos & Rolf H. Bremmer Jr. 1983, 'Voiced fricatives in Dutch', in: *Nowele* 2, 55-71.
- Gussenhoven, Carlos & Jörg Peters 2008, 'De tonen van het Limburgs', in: *NT* 13, 88-115.
- Gvozdanović, Jadranka red. 1997, *Language Change (Functions and Explanations)*, Berlin.
- Gysseling, Maurits 1952, 'Inleiding tot de studie van het oude Belgisch', in: *MVN&CN* 28, 69-76.
- Gysseling, Maurits 1960, 'Chronologie van enkele klankverschijnselen in het oudste Fries', in: Dykstra e.a. red. 1960, 77-80.
- Gysseling, Maurits 1961, 'Op verkenning doorheen het Oudnederlands', in: *MVN&CN* 37, 75-89.
- Gysseling, Maurits 1961-1964, 'Proeve van een oudnederlandse grammatica I en II', in: *Studia germanica gandensia*, 3, 9 e.v. en 6, 9 e.v. Ook in Bremmer & Quak red. 1972.
- Gysseling, Maurits 1962, 'Het oudste Fries (eerste deel)', in: *It Beaken* 24, 1-26.
- Gysseling, Maurits 1970, 'De vroegste geschiedenis van het Nederlands: een naamkundige benadering', in: *Naamkunde* 2, 157-180.
- Gysseling, Maurits 1972, 'De verfransing in Noord-Frankrijk', in: *Naamkunde* 4, 53-208.
- Gysseling, Maurits 1976, 'Ontstaan en verschuiving van de taalgrens in Noord-Frankrijk', in: *De Franse Nederlanden. Les Pays-Bas Français* (jaarboek), 70-85. Gysseling, Maurits 1977, 'Mnl. geet, steet "gaat, staat"', in: Van Sterkenburg red., 159-162.
- Gysseling, Maurits 1977-1980, *Corpus van middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)*, van woordindices voorzien door Willy Pijnenburg, 's-Gravenhage (reeks 1 ambtelijke teksten: 9 delen, reeks 2 literaire teksten: 6 delen).
- Gysseling, Maurits & D.P. Blok 1959, *Studies over de oudste plaatsnamen van Holland en Utrecht*, Amsterdam.

- Haan, Corrie de 1999, *Dichten in stijl. Duitse kleuring in middelnederlandse teksten*, Amsterdam.
- Haan, G.J. de 2001, 'Why Old Frisian is really Middle Frisian', in: *Folia Linguistica Historica* 12, 179-206.
- Haan, M.J.M. & B. van Selm red. 1975, *Studies voor Zaalberg*, Leiden.
- Haar, D. van der 1967, *Gaellemuun en het Gaellemunegers. Een studie over Genemuiden en het Genemuider dialect*, Nijmegen.
- Haarmann, Harald 2010, *Die Indoeuropäer. Herkunft, Sprachen, Kulturen*, Nördlingen.
- Haas, Wim de & Mieke Trommelen 1993, *Morfologisch handboek van het Nederlands. Een overzicht van de woordvorming*, 's-Gravenhage.
- Haeringen, C.B. van 1923, 'Friese elementen in het Hollands', in: *NTg* 17, 1-16.
- Haeringen, C.B. van 1924, 'Eenheid en nuance in beschaafd-nederlandse uitspraak', in: *NTg* 18, 65 e.v. Ook in: Van Haeringen 1949, 9-29.
- Haeringen, C.B. van 1926, 'Intervocaliese *d* in het Nederlands', in: *TNTL* 46, 1 e.v.; ook in: Van Haeringen 1949, 108-132.
- Haeringen, C.B. van 1927, 'Relict of ontlening?', in: *NTg* 21, 132 e.v. Ook in: Van Haeringen 1949, 158-167.
- Haeringen, C.B. van 1927a, 'De zuidnederlandse afkomst van *j* uit intervocaliese *d*', in: *TNTL* 46, 257 e.v.; ook in: Van Haeringen 1949, 257 e.v.
- Haeringen, C.B. van 1937, '"Spelling pronunciations" in het Nederlands', in: *NTg* 31, 97 e.v. en 322 e.v. Ook in: Van Haeringen 1949, 37-59.
- Haeringen, C.B. van 1937a, 'Opmerkingen bij de apocope van -e', in: *NTg* 31, 241 e.v., 322 e.v. Ook in: Van Haeringen 1949, 167-185..
- Haeringen, C.B. van 1938, 'Over z.g. "paragogische" consonanten in het Nederlands', voordracht op het Vlaams Filologencongres te Leuven 1938, in: Van Haeringen 1949, 72-84.
- Haeringen, C.B. van 1949, *Neerlandica. Verspreide opstellen*, 's-Gravenhage.
- Haeringen, C.B. van 1949a, 'Gedinstingeerdheid in taal', in: *NTg* 42, 1 e.v.. Ook in: Van Haeringen 1962, 24-37.
- Haeringen, C.B. van 1953-1954, 'Onze "uitspraak" van het Middelnederlands', in: *NTg* 46, 9 e.v. en 47, 65 e.v. Ook in: Van Haeringen 1962, 152-182.
- Haeringen, C.B. van 1955, 'Is tat juist, op die manier?', in: *TenT* 7, 47-57.
- Haeringen, C.B. van 1960, *Netherlandic language research. Men and Works in the study of Dutch*, 2^e druk, Leiden.
- Haeringen, C.B. van 1962, *Gramarie. Keur uit het werk van zijn hoogleraarstijd*, Assen.
- Haeringen, C.B. van 1963, *Weder en weer, neder en neer, mede en mee*, Amsterdam.
- Haeringen, C.B. van 1981, '"Dichterlijke" *d*-deletie', in: *NTg* 74, 389-403.
- Hajícová, Eva, Anna Kotěšovcová & Jiří Mirovský red. 2003, *Proceedings of CIL17 Prague, MFFUK CD-ROM*.
- Hamel, A.G. van 1931, *Gotisch handboek*, 2^e druk, Haarlem.
- Hamans, Camiel 1973, 'Waarom is piel geen pijl geworden', in: *Glott* 2, 57-73.
- Hamans, Camiel 1980, 'Accent and diphthongization', in: Weigand & Tschauder red., 11-17.
- Hamans, Camiel 1981, 'Spinoza en Lijbniz', in: Dibbets e.a. red. 1981, 55-64.
- Hamans, Camiel 1985, 'Achteruitgang van het dialect', in: Johan Taeldeman & Hilde Dewulf red., 113-135.
- Hamans, Camiel 1985a, 'Umlaut in a Dutch dialect', in: Van der Hulst & Smith red., 381-396.
- Hamans, Camiel 1988, 'The unnaturalness of naturalness', in: Fisiak red., 231-233.
- Hamans, Camiel 2011, 'An early sociolinguistic approach towards standardization and dialect variation. G.G. Kloeke's theory of Hollandish expansion', in: Hassler red., 369-387.
- Hamp, E.P. 1958, 'Gothic ai and au again', in: *Language* 34, 359 e.v.
- Harbert, Wayne 2007, *The Germanic languages*, Cambridge.
- Harst, Sander van der & Hans van de Velde 2007, '17 g's in het Standaardnederlands? ', in: *TenT* 59, 172-195.
- Hassler, Gerda red. 2011, *History of linguistics 2008. Selected papers from the eleventh International Conference on the history of the language sciences (ICHoLS XI), 28 August – 2 September 2008 Potsdam*, Amsterdam & Philadelphia.
- Haugen, Einar 1972, *The ecology of language*, Stanford Cal.
- Haverbeke, P. van 1955, *De 13de-eeuwse middelnederlandse oorkondentaal te Brugge en omgeving*, Gent.
- Havers, Wilhelm 1911, *Untersuchungen zur Kasussyntax der indogermanischen Sprachen*, Strassburg.
- Hayes, Bruce 1989, 'Compensatory lengthening in moraic phonology', in: *Linguistic Inquiry* 13, 227-276.
- Heather, Peter 1996, *The Goths*, Oxford.
- Heeroma, K. 1934: 'Het Zeefrankies', in: *TNTL* 53, 237-248.
- Heeroma, K. 1935, *Hollandse dialectstudies. Bijdrage tot de ontwikkelingsgeschiedenis van het Algemeen Beschaafd Nederlands*, Groningen & Batavia.

- Heeroma, K. 1935a, 'Het Amsterdams als æ-dialect', in: *NTg* 29, 337 e.v.
- Heeroma, K. 1936, 'De nederlandse benamingen van de uier', in: *HCTD* 10, 113-184.
- Heeroma, K. 1946, 'De ou-diftongering in het Nederlands', in: *TNTL* 64, 121-140.
- Heeroma, K. 1948, 'Chaukisch', in: *TNTL* 65, 266-281.
- Heeroma, K. 1950, 'Ontspoorde frankisering', in: *TNTL* 68, 82-96.
- Heeroma, K. 1952, 'Daak, dook', in: *TNTL* 70, 50.
- Heeroma, K. 1856, 'Metathesierung und Demetathesierung', in: *Rheinische Vierteljahrsblätter* 21, 45-52.
- Heeroma, K. 1960, 'De ie als plusfoneem', in: *TNTL* 77, 187-202.
- Heeroma, K. 1963, Diederik Buisero, *De schoonste, of het ontzet van Schevening*, Amsterdam.
- Heeroma, K. 1963-1964, 'De groningse diftongering in de 16de eeuw', in: *DMB* 13, 15-19.
- Heeroma, K. 1964, 'Ingwäonisch in niederländischer Sicht', in: *Jahrbuch des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung* 87, 7 e.v..
- Heeroma, K. 1964a: 'Stratigrafie van de Oostnederlandse volkstaal', in: Heeroma en Naarding red., 4-7.
- Heeroma, K. 1965, 'Wat is Ingweoons?', in: *TNTL* 81, 1 e.v.
- Heeroma, K. 1965a, 'Het verleden van het Zuidhollands', in: Daan en Heeroma red., 32-43.
- Heeroma, K. 1968, 'Stadshollands', in: *TNTL* 84, 241-266.
- Heeroma, k. 1969, 'De representatie van Gm. û in het Oostnoordbrabants', in: *Taal en Tongval* 21, 177-180.
- Heeroma, K. 1970, 'Zur Problematik des Ingwäonischen', in: *Frühmittelalterlichen Studien*, Band 4, Berlin, 231 e.v.
- Heeroma, K. 1970a (1969) met J. Goossens, G.H. Kocks & H. Entjes, *Dialectindeling en structuurgeografie*, Groningen.
- Heeroma, K. 1973, 'Zum Raumgeschichte des Ingwäonischen', in: *Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik* 39 (3), 267 e.v.
- Heeroma, K. & J. Naarding red. 1964, *Oostnederlands. Bijdragen tot de geschiedenis en de streektaalkunde van Oost-Nederland*, 's-Hertogenbosch.
- Heestermans, Hans red. 1977, *Opstellen door vrienden en vakgenoten aangeboden aan Dr. C.H.A. Kruyskamp*, 's-Gravenhage.
- Heestermans, Hans & Jan Stroop 2002, *West-Brabants*, Den Haag (Reeks Taal in stad en land onder red. van Nicoline van der Sijs).
- Heizmann, Wilhelm, Heinrich Beck & Klaus Bödl red. 2009, *Analecta Septentrionalia. Beiträge zur nordgermanischen Kultur- und Literaturgeschichte*, Berlin.
- Hellinga, W. 1938, *De opbouw van de algemeen beschaafde uitspraak van het Nederlands*, Amsterdam. Ook in: Hellinga 1968, 1-364.
- Hellinga, W. 1942, 'De wordingsgeschiedenis van de phonemen van het Nederlandsch beschaafd', in: *OT* 10, 169 e.v.
- Hellinga, W. 1943, 'De geschiedenis van de bilabiale w. Van normale realisatie tot extraphonologische variant, in: *NTg* 37, 169 e.v. Ook in: Hellinga 1968, 570 e.v.
- Hellinga, W. 1968, *Bijdragen tot de geschiedenis van de Nederlandse taalcultuur*, verzorgd door P. Tuynman, Arnhem.
- Hellinga, W. 1968a, 'Positie van de grammatologie', in: Hellinga 1968, 611 e.v. [Enigszins afwijkende versie in het Engels in *Lingua* 21 (Reichlingnummer) (1971), 216 e.v.]
- Helten, Lodewijk van 1902, *Die altostniederfränkischen Psalmenfragmente, die Lipsius'schen Glossen und die altsüdmittelfränkischen Psalmenfragmente*. Herdruk: New York & Londen, 1969.
- Hermans, Ben 2009, 'Een oud geminatieproces vanuit een synchroon perspectief', in: *TNTL* 125, 2-21.
- Hermans, Ben 2013, 'Phonological features of Limburgian dialects', in: Hinskens & Taeldeman red., 336-355.
- Heuven, Vincent J. & Hans van de Velde 2010, 'De uitspraak van het hedendaags Nederlands in de Lage Landen', in: Fenoulhet & Renkema red., 183-209.
- Hickey, Raymond 2010 red., *The Handbook of Language Contact*, Malden MA.
- Hines, John 1995, 'Focus en boundary in linguistic varieties in the North-West Germanic continuum', in: Faltings e.a., 35-62.
- Hinskens, Frans 1993, *Dialect levelling in Limburg. Structural and sociolinguistic aspects*, Nijmegen.
- Hinskens, Frans red. 2006, *Language variation – european perspectives*, Amsterdam.
- Hinskens, Frans 2011, 'Koineization in the present-day Dutch dialect landscape: postvocalic /r/ and more', in: *TenT* 63, no. 1: *Linguistic and extra-linguistic perspectives on regiolectization* (red. Gunther de Vogelaer & Wilbert Heeringa), 99-126.
- Hinskens, Frans & Marc van Oostendorp 2004, 'Coronale nasaal-plosief clusters in de nederlandse dialecten', in: De Caluwe e.a. red., 519-545.

- Hinskens, Frans & Johan Taeldeman red. 2013, *Language and space. An international handbook of linguistic variation*. Vol. 3: *Dutch*, Berlijn.
- Hock, Hans Henrich 1991, *Principles of historical linguistics*, 2e druk, Berlijn & New York.
- Hock, Hans Heinrich, met Brian D. Joseph 2009, *Language history, language change and linguistic relationship: an introduction to historical and comparative linguistics*, Berlin enz.
- Hoebeke, M. 1968, *De middeleeuwse oorkondentaal te Oudenaarde*, Gent.
- Hoeksema, Jack 1999, 'Velarisatie van /n/ in plat Hollands', in: *Tabu* 29, 94-96.
- Hoekstra, Eric 1994, 'Oer de oerienkomst tusken de dialekten fan Noard-Hollân en it Frysk', in: *Philologia fristica anno* 1993, Leeuwarden, 81-103.
- Hoekstra, Eric 2000, 'Grammaticale functies van -E en -EN in het Westfries en het Fries en taalcontactgestuurde veranderingen', in: *TenT 52 De toekomst van de variatielinguïstiek* (onder red. van Hans Bennis, Hugo Ryckeboer & Jan Stroop), 136-149.
- Hoekstra, Eric 2012, 'Fries substraat in de syntaxis van het West-Fries: oorsprong en implicatie van het onderscheid tussen infinitief en gerundium en hun syntactische distributie', in: *It Beaken* 74, 151-173.
- Hofmann, D. en W. Sanders red. 1970, *Gedenkschrift für William Foerste*, Keulen enz.
- Hofmann, D. 1972-1973, 'Fries. tiuche, deutsch zeche, griech. dikê und Verwandte', in: *Us Wurk* 21/22, 55-80. Ook in: Hofmann 1989, 307-332.
- Hofmann, D. 1973, 'Teche und tiuche. Niederdeutsche und friesische Zeugnisse zur Geschichte eines alten germanischen Terminus genossenschaftlicher Arbeitsorganisation', in: *Niederdeutsches Wort* 13, 1-17. Ook in: Hofmann 1989, 349-365.
- Hofmann, D. 1989 (G. Kreuzer, A. Walker & O. Wilts red.), *Gesammelte Schriften II. Studien zur friesischen und niederdeutschen Philologie*, Hamburg.
- Hofmann, D. 1995, 'Zur Monophthongierung von germanisch *ai* und *au* im Altfriesischen und in seinen Nachbarsprachen', in: Cajot e.a. red. 1995, 23-36.
- Hofstra, Tette 1985, *Ostseefinnisch und Germanisch*, Groningen.
- Hofstra, Tette 1998, 'Heeroma als taalhistoricus', in: Niebaum red. 1998, 67-80.
- Hofstra, Tette 2003, 'Altniederländisch und Altfriesisch', in: Pijnenburg e.a. red. 2003, 77-91.
- Hogenhout-Mulder, M. 1987, 'Dialectische verscheidenheid in het Hollands van de 14de eeuw', in: *Eigen en Vreemd. Identiteit en ontlening in taal, literatuur en beeldende kunst. Handelingen 39^e Nederlands Filologencongres Vrije Universiteit 18 en 19 december 1986*, 399-410.
- Hogg, Richard M. & Linda van Bergen 1995, *Historical linguistics 1995*, vol. 2 *Germanic linguistics*, Amsterdam & Philadelphia.
- Hol, A.R. 1937, *Een tegenstelling noord:zuid in de praeterita en participia van de sterke werkwoorden. Een dialectgeografisch-historische onderzoek*, 's-Gravenhage.
- Holthausen F. 1921, *Altsächsisches Elementarbuch*, 2^e verbeterde druk, Heidelberg.
- Hoppenbrouwers, Cor 1982, *Language change. A study of phonemic and analogical change with particular reference to S.E. Dutch dialects*, dissertatie Groningen, Meppel.
- Horst, Joop van der 2008, *Geschiedenis van de nederlandse syntaxis*, 2 delen, Leuven.
- Horst, Joop van der 2008a, *Het einde van de standaardtaal. Een wisseling van Europese taalcultuur*, Amsterdam.
- Horst, Joop van der & Kees van der Horst 1999, *Geschiedenis van het Nederlands in de twintigste eeuw*, Den Haag & Antwerpen.
- Houben, J.H.H. 1905, *Het dialect der stad Maastricht*, Maastricht.
- Hout, Roeland van 1989, *De structuur van taalvariatie. Een sociolinguïstisch onderzoek naar het stadsdialect van Nijmegen*, Nijmegen.
- Hout, Roeland van 1989a, 'Analysing language variation by multiple regression: the case of [t]-deletion in a Dutch dialect', in: Schouten & Van Reenen red., 5-17. Howell, Robert B. & Joseph C. Salmons 1997, 'Umlaut residues in Germanic', in: *American journal of Germanic linguistics and literatures*, 83-111.
- Hrnčířová, Zdenka, Kees Mercks, Jan Pekelder, Ellen Krol & Jesse Ultzen red. 2010, *Praagse Perspectieven 6, Handelingen Sectie Nederlands Kareluniversiteit Praag 22 en 23 oktober 2009*, Praag.
- Hulst, Harry van der red. 1999, *Word prosodic systems in the languages of Europe*, Berlin enz.
- Hulst, Harry van der, Frank Jansen & Jos Nijhof 1976, *Geschiedenis van het Nederlands vokalisme in 104 regels*, Leiden.
- Hulst, Harry van der & Norval Smith red. 1985, *Advances in nonlinear phonology*, Dordrecht.
- Hüning, Matthias, Ulrike Vogl, Ton van der Wouden & Arie Verhagen red. 2006, *Nederlands tussen Duits en Engels. Handelingen workshop 30 september 2005 te Berlijn*, Leiden.

Isakson, Bo 2000, 'The Emergence of a Scandinavian language: development until around 900', in: *Nowele* 36, 3-41.

Jacob, W.G.J.A. 1937, *Het dialect van Grave*, 's-Hertogenbosch.

Jacobs, J. 1911, *Vergelijkende klank- en vormleer der middelvlaamse dialecten*, deel 1, *Klankleer*, Gent.

Jacobs, J. 1927, *Het Westvlaamsch van de oudste tijden tot heden*, Groningen.

Jansen, Frank 1977-1978, 'Veranderingen van diftongen: een kwantitatieve benadering van de zaans [ai] en [oi]', in: *Spektator* 7, 1-15.

Jansen, Mathilde Maria 2010, *Language change on the Dutch Frisian island of Ameland. Linguistic and sociolinguistic findings*, dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam, Utrecht.

Jansen-Sieben, R., S. de Vriendt & R. Willemyns 1975 red., *Spel van zinnen. Album A. van Loey*, Brussel.

Janssen, Theo & Ton van Strien (red.) 2013, *Neerlandistiek in beeld*, Amsterdam & Munster.

Janssen, W.A.F. 1949, *De verbreiding van de uu-uitspraak voor Westgermaansch û in Zuid-Oost-Nederland*, 2e druk, Maastricht.

Janssens, Guy & Ann Marijnissen 2005, *Het Nederlands vroeger en nu*, 2e druk, Leuven & Voorburg.

Jazayery, Mohammed Ali & Werner Winter red. 1988, *Languages and cultures: studies in honour of Edgar C Polomé*, Berlin.

Jones, Oscar F. 1958, 'Gothic iu', in: *Language* 34, 353 e.v.

Jongeling, Karel 2002, *Comparing Welsh and Hebrew*, Leiden.

Jonkman, Reitze Johannes 1993, *It Leewarders. In taalsosjologysk ûndersyk nei it Stedsk yn ferhâlding ta it Nederlânsk en it Frysk yn Ljouwert*, dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam, Ljouwert (Leeuwarden).

Jørgensen, P 1956, 'Das Problem der Ingwäonen', in: *Philologia Frisica anno 1956*, 7 e.v.

Karstien, C. 1939, *Historische deutsche Grammatik*, I, Heidelberg.

Kats, J.C.P. 1939, *Het fonologisch en morphologisch systeem van het Roermondsche dialect*, Roermond-Maaseik.

Kats, J.C.P. 1985, *Remunjs waordebook*, Roermond.

Kerckhove, Reinhild 2000, *Structurele en sociale aspecten van dialectverandering. De dynamiek van het deerlijkse dialect*, Gent.

Kern, H. 1877, 'De d als tand- en tongletter', in: Cosijn & Kern red., 175 e.v.

Kettenis, Greet & J. Meijer 1980, 'Veel tramelant om een klein zinnetje', in: Van Selm red., 9-25.

Keulen, Ronny 2011, 'Enkele beschouwingen over processen van dialectverandering en regiolectvorming in Belgisch- en Nederlands-Limburg', in: *TenT* 63 (Linguistic and extra-linguistic perspectives on regiolectization, red. Gunther de Vogelaer & Wilbert Heeringa), 127-142.

Keulen, Ronny 2014, 'Brabants, Limburgs, Vlaams en Zeeuws', in: Bloemhoff & Streekstra, 313-328.

Keulen, Ronny, Ton van de Wijngaard, Herman Cromptvoets & Frans Walraven red. 2007, met medewerking van Pierre Bakkes, Rob Belemans & Georg Cornelissen, *Riek van klank. Inleiding in de limburgse dialecten*, Sittard.

Key, A. 1982, *Onderzoek naar de dialectgrenzen en articulatorische verschillen in het Middennederlandse rivierengebied* enz., dissertatie Nijmegen, Amsterdam.

Keymeulen, Lut 1986, 'De moullering in de Denderstreek en het aangrenzende gebied; het verband tussen moullering en vokaalverkleuring', in: Devos & Taeldeman red., 267-293.

Keymeulen, Lut 1993, 'De evolutie van Wgm. au in de zuidwestbrabantse dialecten', in: *TenTl* 45, 1-12.

Keymeulen, Lut 1993a, 'De zuidwestbrabantse moulleringen en de Umlaut', in: *HCTD* 65, 115-142,

Keymeulen, Lut & Johan Taeldeman 1985, 'Tussen fonologie en morfologie. De vokaalverkorting in een brabantse dialect', in: *TenT* 37, 124-164.

Kirk, Neile A. & Paul J. Sidwell (eds.) 1999, *From Neanderthal to Easter Island: a tribute to, and celebration of, the work of W. Wilfried Schuhmacher: presented on the occasion of his 60th birthday*, Melbourne.

Klein, Tomas 1977, *Studien zur Wechselbeziehung zwischen altsächsischem und althochdeutschem Schreibwesen und ihrer sprach- und kulturgeschichtlichen Bedeutung*, Göppingen.

Klein, Tomas 2003, 'Althochdeutsch und Altniederländisch', in: Pijnenburg, Quak & Schoonheim red., 19-60.

Klooke, G.G. 1926, *Reflexen van Hollandsche expansie in de huidige Nederlandsche dialecten*, VMKNAW 61 A 1, Amsterdam.

Klooke, G.G. 1927, *De Hollandsche Expansie in de zestiende en zeventiende eeuw en haar weerspiegeling in de hedendaagsche dialecten*, 's-Gravenhage.

Klooke, G.G. 1932, 'Zum Ingwäonismenproblem. Mit einer Karte', in: *Niederdeutsche Studien. Festschrift für Conrad Borchling*, 338 e.v.

- Kloeke, G.G. 1933-1934, 'De noordnederlandse tegenstelling west-oost-zuid weerspiegeld in de *a*-woorden, een dialectgeografische excursie om de Zuiderzee', in: *NTg* 27, 241-256; 28, 64-85. Ook in: Kloeke 1957, 185-215.
- Kloeke, G.G. 1938, 'Haagse volkstaal uit de achttiende eeuw', in: *TNTL* 57, 15-56. [Met een naschrift op blz. 233.]
- Kloeke, G.G. 1950, *Herkomst en groei van het Afrikaans*, Leiden.
- Kloeke, G.G. 1951, *Gezag en norm bij het gebruik van verzorgd Nederlands*, Amsterdam.
- Kloeke, G.G. 1954, 'De overgang van Hollands naar noordoostelijk Nederlands', in: *NTg* 47, 1 e.v.
- Kloeke, G.G. 1955, *Het taallandschap van onze noordoostelijke provinciën (VMKNAW)*, Amsterdam.
- Kloeke G.G. 1956, 'Op tie manier, is tat algemeen Hollands', in: *TNTL* 74, 296-300.
- Kloeke, G.G. 1956a, 'Een oud sjibboleth: de gewestelijke uitspraak van "heeft"', in: *KNAW*. 63.
- Kloeke, G.G. 1957, *Verzamelde Opstellen*, Assen.
- Kloeke-van Lessen, M.J. 1968, *G.G. Kloeke. Bibliografie en dagboekfragment*, Amsterdam.
- Kloots, Hanne, Steven Gillis & Jo Verhoeven 2009, 'Merk toch hoe sterk. Sjwa-insertie in spontaan gesproken Standaardnederlands', in: *NT* 14, 45-65.
- Kloots, Hanne, Steven Gillis, Sven de Maeyer & Jo Verhoeven 2012, 'De duur van de svarabhaktivocaal in het Standaardnederlands', in: *TNTL* 128, 1-19.
- Knol, J. 'De nederlandse taalkunde in de achttiende eeuw' = hoofdstuk 4 in Bakker & Dibbets red. 1977, 65-112.
- Köbler, Gerhard 1989, *Gotisches Wörterbuch*, Leiden.
- Kocks, G.H. 1970 (1969), 'Structuurgeografie in Drente', in: Heeroma e.a., 74-88 (26-40).
- Kocks, G.H. 1970, *Die Dialekte von Südostrdrente und anliegenden Gebieten*, Groningen.
- Kocks, G.H. 1996, *Woordenboek van de drentse dialecten*, 2 delen, Assen.
- Köhnlein, Björn 2015, 'A tonal semi-reversal in Franconian dialect: rule A vs. rule B', in: *Nowele* 68, 81-112.
- König, Ekkehard & Johan van der Auwera red. 1994: *The Germanic languages*, Londen.
- Kooi, Jurgen van der (eindred.), Henk Bloemhoff, Hermann Niebaum & Siemon Reker (red.) 2008, *Handboek Nedersaksische Taal- en Letterkunde*, Assen.
- Koppers, Jessica & Renée Bezooijen 2008, 'Maakt de gooise r een kans in Friesland? Een evaluatieve studie naar de waardering van de r onder meisjes', in: *It Beaken* 70, 243-262.
- Kooiman, K. 1913, *Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst*, Groningen.
- Kooiman, K. 1958, 'Sociale taalmuren', in: *NTg* 51, 148 e.v..
- Kooij, Jan & Marc van Oostendorp 2003, *Fonologie. Uitnodiging tot de klankleer van het Nederlands*, Amsterdam.
- Kortlandt, Frederik 1988, 'Proto-Germanic obstruents', in: *ABäG* 27, 3-10.
- Kortlandt, Frederik 1989, 'The Germanic weak preterit', in: *AbäG* 28, 102-109.
- Kortlandt, Frederik 1991, 'The Germanic seventh class of strong verbs', in: *Nowele*, 97-100.
- Kortlandt, Frederik 1991a, 'Kluge's law and the rise of Proto-Germanic geminates', in: *AbäG* 34, 1-4.
- Kortlandt, Frederik 1996, 'The High German consonant shift', in: *AbäG* 46, 53-58.
- Kortlandt, Frederik 2000, 'Preaspiration or preglottalisation', in: *AbäG* 53, 7-10.
- Kortlandt, Frederik 2001, 'The origin of the Goths', in: *ABäG* 55, 21-26
- Kortlandt, Frederik 2003, 'Glottalization, preaspiration and gemination in English and Scandinavion', in: *ABäG* 58, 5-10..
- Kortlandt, Frederik 2006, 'Germanic *ē₁ and ē₂', in: *Nowele* 49, 51-53.
- Kortlandt, Frederik 2007, 'The origin of the Franconian tone accents', in: *ABäG* 63, 1-3.
- Kortlandt, Frederik 2007a, 'Gothic gen.pl. -e', in: *Historische Sprachforschung* 120, 237-240.
- Kortlandt, Frederik 2008, 'Anglo-Frisian', in: *Nowele* 54/55, 265-278.
- Kortlandt, Frederik 2010, *Studies in Germanic, Indo-European and Indo-Uralic*, Amsterdam & New York.
- Kotin, Michael L. 2002, *Gotisch. Im (diachronischen und typologischen) Vergleich*, Heidelberg.
- Krahe, Hans 1964, *Unsere ältesten Flußnamen*, Wiesbaden.
- Krahe, Hans 1966-1969, *Indogermanische Sprachwissenschaft*, I. Einleitung und Lautlehre, II. Formenlehre, 5e druk, Berlijn.
- Krahe, Hans 1969: *Germanische Sprachwissenschaft*. I. Einleitung und Lautlehre. II. Formenlehre, 7e druk, bew. door Wolfgang Meid, Berlijn.
- Krause, Wolfgang 1966, *Die Runeninschriften im älteren Futhark* I. Tekst. II. Tafeln. Mit Beiträgen von Herbert Jankuhn, Göttingen.
- Krause, Wolfgang 1968, *Handbuch des Gotischen*, 3^e druk, München.
- Kremer, L. 1978, 'Standaardtaal-interferenties in de woordgeografie aan weerskanten van de Nederlandse oostgrens', in: *TenT* 30, 143-175.
- Kremer, L. 1980, 'Die "westfälische" Expansion', in: *Niederdeutsches Jahrbuch* 103, 72-101.

- Kroonen, Guus 2009, *Consonant and vowel gradation in the Proto-Germanic n-stems*, dissertatie Universiteit Leiden, .
- Kroonen, Guus 2011, 'Neuniederländisch zeug 'Sau' und spugen 'speien': zwei Beispiele der westgermanischen Velarisierung?', in: Kroonen e.a. red., 149-162.
- Kroonen, Guus 2013, *Etymological dictionary of Proto-Germanic*, Leiden.
- Kroonen, Guus, Erika Langbroek, Harry Perridon & Annelies Roeleveld red. 2011, *Thi timit lof. Festschrift für Arend Quak zum 65. Geburtstag, AbäG 67*.
- Krupatkin, Y.B. 1970, 'From Germanic to English and Frisian, in: *Us Wurk* 19/3, 49-71.
- Kruijssen, Joep red. 1980, *Liber amicorum Weijnen*, Assen.
- Kühbacher red., *Ämtlicher Gebrauch des geographischen Namengutes*, Bozen.
- Kuhn, H. 1955, 'Zur Gliederung der germanischen Sprachen', in: *Zeitschrift für deutsches Altertum* 86, 1 e.v. Ook in: Kuhn 1969, 246-290.
- Kuhn, H. 1956, 'Das Problem der Ingwäonen', in: *Philologia Frisica anno 1956*, 15 e.v.. Ook in: Kuhn 1969, 300-306.
- Kuhn, H. 1961, 'Anlautend p- im Germanischen', in: *Zeitschrift für Mundartforschung* 28, 1-31. Ook in: Kuhn 1969, 361-189.
- Kuhn, H. 1966, 'Die ältesten Namensschichten Frieslands', in: *Philologia Frisica anno 1966*, 20-29.
- Kuhn, H. 1969, *Kleine Schriften*, Band I, Berlijn.
- Kuiper, F.B.J. 1995, 'Gothic bagms and Old Icelandic ylgr', in: *Nowele* 25, 63-88.
- Kwakkel, Erik 2005, 'Hebban olla vogala in historisch perspectief', in: *TNTL* 121, 1-24.
- Kyes, Robert L. 1967, 'The evidence for i-Umlaut in Old Low Franconian', in: *Language* 43, 166 e.v.
- Kyes, Robert L. 1969, *The Old Low Franconian psalms and glosses*, Ann Arbor.
- Kyes, Robert L. 1971, 'The medieval Dutch fricatives', in: *Lingua* 28, 276 e.v.
- Kyes, Robert L. 1983, *Dictionary of the Old Low and Central Franconian psalms and glosses*, Tübingen.
- Kylstra, A.D. 1983, 'Zum Alter des "älteren" Umlauts im Germanischen', in: *AbäG* 19, 1 e.v.
- Kylstra, A.D., Sirkka-Liisa Hahmo, Tette Hofstra & Osmo Nikkilä red. 1991-2012, *Lexicon der älteren germanischen Lehnwörter in den ostseefinnischen Sprachen*, 3 banden, Amsterdam.
- Laan, K. ter 1953, *Proeve van een groninger spraakkunst*, Winschoten.
- Laan, K. ter 1974, *Nieuw groninger woordenboek*, Groningen.
- Labov, William 1994, *Principles of linguistic change*, deel 1: *Internal factors*, Oxford.
- Ladefoged, Peter 1975, *A course in phonetics*, New York enz.
- Lafeber, A.P.M. 1967, m.m.v. L.B. Korstanje, *Het dialect van Gouda*, Gouda.
- Lahiri, Aditi red. 2000, *Analogy, Levelling, Markedness*, Berlijn & New York.
- Lahiri, Aditi & B. Ellan Drescher 1999, 'Open syllable lengthening in West Germanic', in: *Language* 75, 678-719.
- Lahiri, Aditi & Jacques Koreman 1988, 'Syllable weight and quantity in Dutch', in: *Papers from the West Coast conference of formal linguistics* 7, 217-228.
- Laker, Stephen 2010, *British Celtic influence on English phonology*, dissertatie Leiden.
- Landheer, H.C. 1955, *Het dialect van Overflakkee*, met een vocabularium, Assen.
- Lange, Klaus-Peter 1998, 'Die fränkischen Lautverschiebungen im niederländisch-riparischen Gebiet', in: *Nowele* 34, 43-74.
- Larsen, Niels-Erik 2001, *Grafematische analyse van een Middelnederlandse tekst. Het grafeemsysteem van de vroegmiddelnederlandse Statuten van de Gentse Leprozerie uit 1236*, Roskilde.
- Laur, W. 1984, 'Ingwäonisch – eine zutreffende Benennung für eine Sprachgruppe?', in: Århammer e.a. red., 21-34.
- Lee, A. van der 1962, 'Zur Aussprache der gotischen Digraphen ai und au', in: *Festgabe für L.L. Hamerich*, Kopenhagen, 125 enz.
- Leenen, J.H. 1930, 'Van "Muis" naar "Maus"', in: *HCTD* 4, 165-215.
- Leenen, J.H. 1941, 'Tussen Oud, Old en Alt', in: *HCTD* 15, 305-355.
- Leenen, J.H. 1954, 'Een limburgse en nederlandse uitspraakregel', in: *TenT* 6, 1-24.
- Leenen, J.H. 1955, 'De oorsprong van de 'limburgse en nederlandse uitspraakregel'', in: *TenT* 7, 58-65.
- Lehmann, Winfred P. 1986, *A Gothic etymological dictionary*, Leiden.
- Lehmann, Winfred P. 1986a, 'Gothic as an aboriginal language', in Elson red., 205-212.
- Lehmann, Winfred P. 1994: 'Gothic and the reconstruction of Proto-Germanic', in: König & Van der Auwera red. 1994, 19-37.
- Lehnert, Martin 1965, *Altenglisches Elementarbuch*, Berlijn.
- Lehnert, Martin 1967, *Beowulf*, Berlijn.

- Lehouck, Alexander 2008, 'Het verdwenen landschap en de etymologie van Koksijde', in: De Caluwe & Van Keymeulen red., 397-419.
- Lenz, Alexandra N., Charlotte Gooskens & Siemon Reker red. 2009, *Low Saxon dialects across borders – Niedersächsische Dialekte über Grenzen hinweg (ZDL-Beiheft 138)*, 149-177.
- Leuvensteijn, Arjan van 1995, 'Vowel variation in Proto-Germanic *ai* in 16th and 17th-century Holland', in: Hogg & van Bergen red., 167-176.
- Leuvensteijn, Arjan van 1995a, 'Variatie door anticipatie en reductie. Een bijdrage tot de beschrijving van de ogm. *ai* in nederlandse dialecten', in: *TenT. Themanummer 8* (red. J. Goossens, J. van Loon & H. Niebaum), 236-252.
- Leuvensteijn, Arjan van 1997, 'Diftongering van \bar{i} als complement van anticipatie in *ai* in nederlandse dialecten', in: Van Santen & van der Wal red., 247-256.
- Leuvensteijn, Arjan van 2005, 'De Oudgermaanse *au* in hedendaagse dialecten. Variatie door anticipatie en reductie', in: Quak & Schoonheim red., 175-190.
- Leys, Odo 1948, 'Sporen van vokaalbreking en stembandocclusief in de zuidnederlandse naamkunde', in: *HCTD* 30, 45-62.
- Leys, Odo 1963, 'Syncope en regressie in het Vlaams en het Nederduits', in: *MVN&CN*, 39, 120 e.v.
- Leys, Odo 1975, 'Die Dehnung von Vokalen im Niederländischen und im Deutschen', in: *LB* 64, 421-449.
- Lips, M.C. 1986, 'Het Brugs en de dialecten van het omringende westvlaamse platteland', in: Devos & Taeldeman red., 295-306.
- Lloyd, Albert 1966, 'Is there an a-Umlaut of i in Germanic?', in: *Language* 42, 738 e.v.
- Loewe, R. 1899, *Die ethnische und sprachliche Gliederung der Germanen*, Halle.
- Loey, A. van 1944, 'Een mogelijke oorzaak van de primaire i-Umlaut', in: *Feestbundel H.J. van de Wijer* 2, 121 e.v.
- Loey, A. van 1952, 'Over de d-syncope in zuidnederlandse dialecten', in: *TenT* 4, 156 e.v.
- Loey, A. van 1953, 'Over de d-syncope', in: *NTg. Vooys voor de Vooys*, 64 e.v.
- Loey, A. van 1956, 'Sandhi-verschijnselen in het Nederlands', in: *VMKVA*, 21-40.
- Loey, A. van 1961, 'Fonologische en dialectgeografische beschouwingen over enkele brabantse problemen', in: *TenT* 12, 132-148.
- Loey, A. van 1961a, 'Palatalisatie, Mnl. en Zuidndl. uu, mechelse a', in: *HKCTD* 35, 131-259.
- Loey, A. van 1962, 'Geminatie', in: *HKCTD* 35, 131 e.v.
- Loey, A. van 1967, 'Over Westmnl. ê/ei', in: *VMKVA*, 31 e.v.
- Loey, A. van 1968, *Inleiding tot de historische klankleer van het Nederlands*, Zutphen.
- Loey, A. van 1970, *Schönfelds historische grammatica van het Nederlands*, 8^e druk, Zutphen.
- Loey, A. van 1970a, '-gg-', in: *NTg. Van Haeringen-nummer*, 88 e.v.
- Loey, A. van 1976, *Middelnederlandse spraakkunst, I. vormleer*, 8^e druk, Groningen.
- Loey, A. van 1980, *Middelnederlandse spraakkunst, II. klankleer*, 7^e druk, Groningen.
- Loey, A. van & Jan Goossens 1974, *Historische dialectologie*, Amsterdam.
- Loon, Jozef van 1983, 'Een intern causale verklaring voor de ingweoonse ontronding', in: Daems & Goossens red., 213-218.
- Loon, Jozef van 1986, *Historische fonologie van het Nederlands*, Leuven & Amersfoort. Uitgebreide herdruk: Gent, 2014.
- Loon, Jozef van 1995, 'Waarom heeft het Nederlands geen umlaut op lange vocalen?', in: *TenT* 47, 168-172.
- Loon, Jozef van 1999, 'De r-metathesis en haar gevolgen voor de fonologie en de morfologie van het Vroegmiddelnederlands', in: *TenT. Themanummer 12: De verschrftelijking van het Nederlands* (red. E. Dijkhof, J. Goossens, J. van Loon), 103-135.
- Loon, Jozef van 2000, 'De sprong van de kameleon', in: Gillis, Nuyts & Taeldeman red., 417-423.
- Loon, Jozef van 2003, 'De chronologie van de r-metathesis in het Nederlands en de aangrenzende talen', in: Pijnenburg enz. red., 141-167.
- Loon, Jozef van 2006, 'Die Repräsentanten von Germ. *Hruss- 'Ross' in den germanischen Sprachen, insbesondere im Alt- und Mittelniederländischen', in: *Nowele* 49, 54-85.
- Loon, Jozef van 2014: zie Van Loon 1986.
- Loon, Jozef van & A. Wouters 1991, 'De ouderdom van de taalgrens in het stroomgebied van de Zenne', in: *TenT* 43, 47-67.
- Los, Bettelou 2007, recensie van Ferraresi 2005, in: *NT*, 179-182.
- Louwen, Kenny 2007, 'Oude vogels zijn zo licht niet te vangen! *Hebban olla uogala* in het Oudnederlands Woordenboek', in: Post van der Linde & Van Wezel red., 111-126.
- Louwen, Kenny 2009, 'Zur Lesart und Hybridität der altniederländischen Federprobe', in: *ABäG* 65, 61-68.
- Lubotsky, Alexander 1997 red., *Sound law and analogy*, Amsterdam.

- Lubotsky, Alexander 2001, 'The Indo-Iranian substratum', in: Carpeland e.a. red., 301-318.
- Lugt, Freek 2010, *Het goed van Oegstgeest*, Leiden.
- Lutsch, Bart & Michiel de Vaan 2014, met medewerking van Jan Goossens, *Electronische uitgave van het ongepubliceerde deel van zijn dialectbeschrijving op basis van de leuvense autograaf*, Hasselt. Zie de DBNL.
- Mailhammer, Robert red. 2013, *Lexical and structural etymology: beyond word histories*, Berlin, 121-146.
- Mallory, J.P. 1989, *In Search of the Indo-Europeans. Language, Archaeology and Myth*, Londen. [Herdruk als paperbackeditie: 1994.]
- Mallory, J.P. en D.Q. Adams 1997 red., *Encyclopedia of Indo-European Culture*, Londen & Chicago.
- Mańczak, W. 1982, 'Kamen die Goten aus Skandinavien?', in: *Indogermanische Forschungen* 87, 127-137.
- Mansion, J. 1924, *Oud-Gentsche naamkunde. Bijdrage tot de kennis van het Oud-Nederlandsch*, 's-Gravenhage.
- Marchand, J.W. 1955, 'Vowel length in Gothic', in: *General Linguistics* 1 no. 3 (fall 1955), 79 e.v.
- Marchand, J.W. 1973, *The sounds and phonemes of Wulfila's Gothic*, Den Haag.
- Marle, Jaap van 1980, 'The stress pattern of Dutch simplex words: a first approximation', in: *Dutch Studies* 4, 79-122.
- Marle, Jaap van 1994, 'Oppervlakte-gelijkvormigheid als conditionerende factor bij taalverandering. Iets over de resten van het gerundium in het Middelnederlands en de Nederlandse streektalen', in: *TenT* 46, 14-32.
- Marle, Jaap van & Wim van Zonneveld 1980a, 'De theoretische consequenties van stemhebbende finale obstruenten in nederlandse dialecten', in: *TNTL* 96, 81-98.
- Martin, W. 1968, 'De verdoeffing van gedekte en ongedekte e in niethoofdtonige positie bij romaanse leenwoorden in het Nederlands', in: *NTg* 61, 162-181.
- Marynissen, Ann 1998, 'Van -(t)ke naar -(t)je. De oorsprong en verspreiding van het nederlandse diminutiefsuffix -(t)je', in: *TNTL* 114, 252-296.
- Marynissen, Ann 2004, 'De conditionering van de sjwa-apocope bij zijn ontstaan in het Middelnederlands', in: De Caluwé e.a. red., 609-620.
- Marynissen, Ann 2004a, 'Bidirectionele taalverandering: wegval en toevoeging van een sjwa in de middelnederlandse en de moderne dialecten', in: Daalder e.a. red., 137-145.
- Marynissen, Ann 2009, 'Taalverandering tussen evolutie en normering. De e-apocope als breuklijn tussen het Nederlands en het Duits', in: *NT* 14, 233-254.
- Maurer, Friedrich 1952, *Nordgermanen und Alemannen*, 3^e druk, Bern & München.
- Meer, M.J. van der 1927, *Historische Grammatik der niederländischen Sprache*, Band 1 *Einleitung und Lautlehre*, Heidelberg.
- Meertens, P.J. e.a. red. 1970, *Zijn akker is de taal*, Den Haag.
- Meertens, P.J. 1973, 'Enkele opmerkingen over het vocalisme van het Zeeuws', in: Vanacker e.a. red. 1973, 261-269.
- Meertens, P.J. & B. Wander 1958, *Bibliografie der dialecten van Nederland 1800-1950*, Amsterdam.
- Mees, Bernard 2002, 'The Bergakker inscription and the beginnings of Dutch', in: *ABäG* 56, 23-26.
- Mees, Bernard 2006, 'Early Rhineland Germanic', in: *Nowele* 49, 13-49.
- Miedema, H.T.J. 1970, 'Vroegoudfriese relicten met a voor oergerm. ai in Holland en Zeeland', in: *Naamkunde* 2, 1 e.v..
- Miedema, H.T.J. 1971, 'Noordzeegermaans en Vroegoudfries. De niet-friese ingewäonismen in Schönfeld's Historische Grammatica', in: *LB* 60, 99 e.v.
- Miedema, H.T.J. 1987, *Fries en Nederlands in Leeuwarden, Groningen en Utrecht. Bijdragen tot de taalgeschiedenis van Nederland en van Friesland in het bijzonder*, De Bilt.
- Milroy, James 1982, 'On the problem of historical interpretation. Verner's law in Gothic', in: Ahlqvist red., 223-229.
- Milroy, James & Lesley Milroy 1985, 'Linguistic change, social network and speaker innovation', in: *Journal of linguistics* 21, 339-384.
- Milroy, James & Lesley Milroy 1985a, *Authority in language: investigating language prescription and standardisation*, Londen enz.
- Minis, Cola 1971, *Bibliographie zu den altmittel- und altniederfränkischen Psalmen und Glossen*, Amsterdam.
- Moerdijk, A.M.F.J. (Fons) & W. (Wil) Pijnenburg red. 1990, *Honderd jaar etymologisch woordenboek in het Nederlands. Een verzameling artikelen over etymologen en etymologie*, Den Haag.
- Moerdijk, Fons, Ariane van Santen & Rob Tempelaars red. 2007, *Leven met woorden. Opstellen aangeboden aan Piet van Sterkenburg* enz., Leiden.
- Mooijaart, Marijke 1992, *Atlas van vroegmiddelnederlandse taalvarianten*, Utrecht.
- Mooijaart, Marijke 2009, 'Wachtendonckse Psalmen tussen Vulgaat en de Nieuwe Bijbelvertaling. Over de interpretatie van oudnederlandse psalmwoorden', in: Boogaart e.a. red., 251-260.

- Mooijaart, Marijke 2012, 'De overgang tussen Oudnederlands en Middelnederlands in de historische woordenboeken van het Nederlands', in: Grucza red., 331-344.
- Mooijaart, Marijke & Marijke van der Wal 2008, *Nederlands van Middeleeuwen tot Gouden Eeuw. Cursus Middelnederlands en Vroegnieuwnederlands*, 2e druk, Nijmegen.
- Mooijaart, Marijke & Marijke van der Wal red. 2008a, *Yesterday's words: contemporary, current and future lexicography*, Cambridge.
- Morciniec, Norbert 1970, 'Diftongering en palatalisering in de nederlandse dialecten', in: Meertens red., 193-202.
- Mossé, Ferdinand 1956, *Manuel de la langue Gotique*, 2e druk, Parijs.
- Mostert, Marco 2009, *In de marge van de beschaving, De geschiedenis van Nederland, 0-1100*, Amsterdam.
- Motsch, W. 1967, 'Zum Ablaut der Verben in der Frühperiode germanischer Sprachen', in: *Studia Grammatica* 6, 119 e.v..
- Moulton, William G. 1948, 'The phonemes of Gothic', in: *Language* 24, 76 e.v.
- Moulton, William G. 1954, 'The stops and spirants of early Germanic', in: *Language* 30, 1 e.v.
- Moulton, William G. 1972, 'The Proto-Germanic non-syllabics (consonants)', in: Van Coetsem & Kufner red., 141 e.v.
- Muller, J.W. 1926. 'De herkomst van je en jij', in: *TNTL* 45, 81-110.
- Munske, Horst Haider 2001 red., *Handbuch des Friesischen = Handbook of Frisian studies*, Tübingen.
- Murray, R.W. & Theo Vennemann 1983, 'Sound change and syllable structure in Germanic phonology', in: *Language* 59, 514-528.
- Naumann, H. & W. Betz 1954, *Althochdeutsches Elementarbuch*, Berlijn.
- Neiryneck, G. 1986, 'Aan de grens tussen West- en Oostvlaams: het Bevers', in: Devos & Taeldeman 1986, 311-319.
- Neijt, Anneke 2006, 'Ritme naast klemtoon in ongelede woorden van het Nederlands, Duits en Engels', in: Hüning e.a. red., 123-140.
- Neijt, Anneke & Wim Zonneveld 1982, 'Metrische fonologie – de representatie van klemtoon in Nederlandse monomorfematische woorden', in: *NTg* 75, 527-547.
- Niebaum, Hermann 1986, 'Noordwestmiddelnederlands (enz.): Vorbemerkungen zur Schreibsprachenlandschat der heutigen östlichen Niederlande im späten Mittelalter und in der frühen Neuzeit', *DMB* 38, 153-177.
- Niebaum, Hermann red. 1998, *Balans in duplo. Over persoon en werk van K.H. Heeroma – Muus Jacobse*, Groningen.
- Nielsen, Hans Frede 1983, 'Germanic ai in Old Frisian, Old English and Old Norse', in: *Indogermanische Forschungen* 88, 156-164.
- Nielsen, Hans Frede 1989, *The Germanic langauges. Origins and early dialectal interrelations*, 2e druk, Tuscaloosa & Londen.
- Nielsen, Hans Frede 2001, 'Frisian and the grouping of the older Germanic languages', in: Munske red. 2001, 512-423.
- Nielsen, Hans Frede & Flemming Talbo Stubkjaer 2010, *The Gothic language. A symposium*, speciaal nummer van *Nowele* (58/59).
- Nobels, Judith 2013, *(Extra)ordinary letters. A view from below on seventeenth-century Dutch*, dissertatie Leiden, Utrecht.
- Noske, Roland 2005, 'A prosodic contrast between northern and southern Dutch: a result of a flemish-french sprachbund', in: Broekhuis red., 474-482.
- Noske, Roland 2007, 'Een aan het Frans ontleend principe van fonologische organisatie in het Zuid-Nederlands', in: Fenoulhet e.a. red., 275-286.
- Novaković-Lopušina, Jelica, Tamara Britka, Bojana Budimir, Mirko Cvetković & Lada Vukomanović red. 2012, *Lage landen, hoge heuvels, Handelingen Regionaal colloquium neerlandicum Belgrado 2011*, Belgrado.
- Nijen Twilhaar, Jan 1990, *Generatieve fonologie en de studie van oostnederlandse dialecten*, Amsterdam.
- Nijen Twilhaar, Jan 2005:, 'Deflexie en genus-n in het Oost-Nederlands', in: Engelsman e.a. 2005, 95-100.
- Nijen Twilhaar, Jan & Harrie Scholtmeijer 1989, zie Poorter 1989.
- Ooms, Miet 2004 (onder Coupé, Keulen en Ooms 2004), 'V en W in de brabantse dialecten', in: De Caluwe e.a. red., 220-227.
- Ooms, Miets 2007, 'Het Brabants-Limburgs', in: Keulen e.a. red., 131-137.
- Ooms, Miets 2007a, 'De west-limburgse overgangsdialecten', in: Keulen e.a. red., 119-125.
- Oostendorp, Marc van 1995, 'Klinkerkwaliteit en rijmstructuur in het Nederlands', in: *Spektator* 24, 147-161.
- Oostendorp, Marc van 1997, 'Enkele eigenschappen van de nederlandse sjwa', in: *NT* 2, 3-13.

- Oostendorp, Marc van 1998, 'Coronalen in het stads-Utrechts en de structuur van het fonologisch woord', in: *Ten l. Themanummer 13: De fonologie van de nederlandse dialecten en fonologisch theorievorming* (red. J. Taeldeman & M. van Oostendorp), 110-128.
- Oostendorp, Marc van 2000, 'Wieringse nasaalvelarisering', in: *TenT: De toekomst van de variatielinguïstiek* (red. Hans Bennis, Hugo Ryckeboer en Jan Stroop), 163-188.
- Oostendorp, Marc van 2006, 'Hoe de slot-r verdween uit het Nederlands', in: *Onze Taal* 73, 53-55
- Oostendorp, Marc van 2007, 'Exceptions to final devoicing', in: Van der Weijer & Van der Torre red., 81-98.
- Oostendorp, Marc van 2013, 'Holland and Utrecht: phonology and phonetics', in: Hinskens & Taeldeman red., 399-418.
- Oostrom, Frits van 2006, *Stemmen op schrift. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur vanaf het begin tot 1300*, Amsterdam.
- Opprel, A. 1896, Het dialect van Oud-Beierland, 's-Gravenhage.
- Os, Johan van 1996, 'De /r/ in het gebied van de Grote Rivieren', in: *TenT* 48, 84-85.
- Osta, Ward van 2010, 'De "brabantse sandhi-regel" aanvullend bekeken', in: De Caluwe & Van Keymeulen red., 773-778.
- Ottow-Kolman, Alice 1989, 'T-deletie na sonoranten in nederlandse dialecten', in: *TenT* 41, 67-85.
- Overdiep, G.S. 1940, *De volkstaal van Katwijk aan Zee*, met medewerking van C. Varkevisser, Antwerpen.
- Page, B. Richard 2006, 'The diachrony and synchrony of vowel quantity in English and Dutch', in: *Diachronica* 23, 61-104.
- Pannekeet, Jan 1995, *Het Westfries. Inventaris van dialectkenmerken*, Wormerveer.
- Pauwels, J.L. 1958, *Het dialect van Aarschot en omstreken*, 2 delen, Brussel.
- Pauwels, J.L. 1965, 'De stijgende diftongen in het oosten van Zuid-Brabant', in: *Verzamelde opstellen*, Assen, 121-125.
- Pauwels, J.L. 1965a, 'De overgang van D tot R in de zuidnederlandse dialecten', in: *Verzamelde opstellen*, Assen, 106-120.
- Pauwels, J.L. 1969, 'Eind-n na toonloze vocaal in Zuid-Nederland', in: *TenT* 21, 216-218.
- Pavle, Ivić 1980, 'Some parallels between Dutch and Slavic dialects in the domain of the development of vocalism', in: Kruijssen red., 220-222.
- Pée, W. e.a. red. 1958, *Album Edgard Blacquaert*, Tongeren.
- Pée, W. 1975, 'Bilabiale [w] – labiodentale [v]', in: Jansen-Sieben e.a. red., 231-239.
- Penzl, Herbert 1985, 'Zur gotischen Urheimat und Ausgliederung der germanischen Dialekte', in: *Indogermanische Forschungen. Zeitschrift für Indogermanistik und Allgemeine Sprachwissenschaft* 90, 147-167.
- Perridon, Harry 2011, 'Long ū in Germanic', in: Kroonen e.a. red., 211-224.
- Peters, Robert 2006, 'Der Ortspunkt Zwolle im Atlas spätmittelalterlicher Schreibsprachen des niederdeutschen Altlandes und angrenzender Gebiete', in: *TenT* 58, 123-147.
- Philippa, Marlies 1987, *Noordzee-germaanse ontwikkelingen. Een keur van fonologische, morfologische en syntactische parallellen op Noord- en Noordzeegermaans gebied*, Alblasserdam.
- Philippa, Marlies & Arend Quak 1994, *Runen. Een helder alfabet uit duistere tijden*, Amsterdam.
- Plevoets, Koen 2008, *Tussen spreek- en standaardtaal. Een corpusgebaseerd onderzoek naar de situationele, regionale en sociale verspreiding van enkele morfologische verschijnselen uit het gesproken Belgisch-Nederlands*, dissertatie Leuven.
- Pluymaekers, Mark 2007, *Affix reduction in spoken Dutch. Probabilistic effects in production and perception*, dissertatie Nijmegen.
- Pokorny, Julius 1927, 'Keltische Urgeschiede und Sprachwissenschaft', in: *Die Sprache* 5, 152-164.
- Ponelis, Fritz 1993, *The development of Afrikaans*, Frankfurt am Main enz.
- Poorter, Pieter 1989, *Blokzielugger schippers*, met een inleiding over het Blokzijs en een verklarende woordenlijst door Jan Nijen Twilhaar & Harrie Scholtmeijer, Kampen.
- Post van der Linde, Carole & Lars van Wezel 2007 (m.m.v. Annelies Roeleveld), 'Twai tigjus jere'. *Jubileumnummer Mededelingenblad Vereniging Oudgermanisten*, Amsterdam.
- Postma, Gertjan & Pieter van Reenen, 'Over de wisselwerking tussen spontane palatalisatie,umlaut en genus: implicaties vanuit de 'Hollandse Expansie' voor dialectgeografie en morfosyntaxis', in: *TenT. Themanummer 21* (Sjef Barbiers & Gunther de Vogelaer red.) 2008, 109-152.
- Praet, Dany red. 2014, *Protestantisme. Aspecten van de Reformatie tussen Humanisme en Verlichtin*, Gent.
- Prędota, Stanisław 1980, 'On vowel reduction in Dutch', in: *Dutch studies* 4, 123-138.
- Prins, A.A. 1972, *A history of English phonemes*, Leiden.

- Prokosch, E. 1939, *A comparative Germanic grammar*, Philadelphia.
- Pudić, Ivan 1980, 'Die absolute Dativkonstruktion im Gotischen und im Altkirchenslawischen als Wiedergabe des griechischen absoluten Genitivkonstruktion', in: *Jahrbuch für internationale Germanistik*, Reihe A/8, 149-154.
- Pijnenburg, Willy J.J. 1978, 'Germ. hⁿ: een herinterpretatie', in: *Glott* 1, 283-288.
- Pijnenburg, Willy J.J. 1980, *Bijdrage tot de etymologie van het oudste Nederlands*, dissertatie Nijmegen, Eindhoven.
- Pijnenburg, Willy J.J. 1989, 'Palatalisering, velarisering en ronding in het Vroegmiddelnederlands', in: Quak & Van der Rhee red., 151-162.
- Pijnenburg, Willy J.J. 1997, met medewerking van K.H. van Dalen-Oskam, K.A.C. Depuydt, T.H. Schoonheim & J.M. van der Horst, 'Vroegmiddelnederlands (circa 1200-1350)' in: Van den Toorn e.a., 69-146.
- Pijnenburg, Willy J.J. 2003, 'Das altniederländische Wörterbuch', in: Pijnenburg e.a. red., 5-18.
- Pijnenburg, Willy J.J. 2005, 'Veertien deernen: over de datering van de overgang van ie > ee voor r plus dentaal', in: Engelsman e.a. red., 111-117.
- Pijnenburg, Willy, Arend Quak & Tanneke Schoonheim red. 2003, *Quod vulgo dicitur. Studien zum Altniederländischen*, Amsterdam & New York = *ABäG* 57, 169-182.
- Pijnenburg, Willy J.J., K. Roelandts & V.F. Vanacker red. 1984, *Feestbundel voor Maurits Gysseling*, Leuven.
- Quak, Arend 1997 met medewerking van J.M. van der Horst, 'Oudnederlands (tot circa 1200)', in: Van den Toorn e.a., 37-68.
- Quak, Arend 2000, 'Wieder nach Bergakker', in: *ABäG* 53, 32-39.
- Quak, Arend 2002, 'Der Leidener Williram' - ein westfränkisches Denkmal', in: *ABäG* 56, 83-92.
- Quak, Arend 2003, 'Altfriesisches in altniederländischen Ortsnamen', in: Pijnenburg e.a. red., 281-310.
- Quak, Arend 2005, 'Altmittelfränkisch in den 'Wachtendonckschen Psalmen'', in: Quak & Schoonheim red., 277-292.
- Quak, Arend 2008, *Echt Oudnederlands?*, rede Universiteit Leiden.
- Quak, Arend 2010, 'Hintergründe eines altniederländischen Textes', in: *AbäG* 66, 63-74.
- Quak, Arend & Joop M. van der Horst 2002, *Inleiding Oudnederlands*, Leuven.
- Quak, Arend & Florus van der Rhee red. 1989, *Palaeogermanica et Onomastica. Festschrift für J.A. Huisman zum 70. Geburtstag* = *AbäG* 29, Amsterdam.
- Quak, Arend & Tanneke Schoonheim 2005 red., *Gehugdic sis sammungun thinro. Liber amicorum Willy Pijnenburg*, Groningen.
- Raad, A.A. van & N.Th.J. Voorwinden 1973, *Die historische Entwicklung des Deutschen. I. Einführung und Phonologie*, Culemborg.
- Ramat, Anna Giacalone, Onotrio Carruba & Giuliano Bernini red. 1987, *Papers from the 7th international conference on historical linguistics*, Amsterdam.
- Ramisch, J. 1908, *Studien zur niederrheinischen Dialektgeographie*, Marburg.
- Ramisch, Heinrich & Kenneth Wynne red., *Language in time and space* (enz.), *Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik, Beiheft*, 1997.
- Ranke F. 1949, *Altnordisches Elementarbuch*, 2^e druk, Berlin.
- Raskin, Brigitte 2012, *De taalgrens. Of wat de Belgen zowel verbindt als verdeelt*, Leuven.
- Rauch, Irmengard 1981, 'Toward a schwa in Gothic' in: *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 103, 392-401.
- Rauch, Irmengard 2003, *The Gothic language. Grammar, genetic provenance and typology, readings*, New York enz..
- Rauch, Irmengard & Gerald F. Carr red. 1983, *Language change*, Bloomington.
- Rauch, Irmengard & Gerald F. Carr red. 1997, *Insights in Germanic linguistics II*, Berlin
- Reenen, Pieter van 1990, *Corpustaalkunde en de Hollandse Expansie*, Rede Vrije Universiteit.
- Reenen, Pieter van 1991, 'De Hollandse Expansie, gebruiksfrekwenties en het belang van drempelwaarden', in: *TenT* 43, 169-209. Ook in: Van Reenen 2006, 87-132.
- Reenen, Pieter van 1994, 'Driemaal /r/ in de nederlandse dialecten', in: *TenT. Themanummer 7: R – zes visies op een kameleon* (red. G. de Schutter, J. Taeldeman & A. Weijnen), 54-72.
- Reenen, Pieter van 1997, 'Reformed versus catholic, the origins of het [hu:s]/hy:s] isogloss in eastern Netherlands at the beginning of the 17th century', in: Gvozdanović red., 179-217. Herwerkt tot: 'Gereformeerd versus katholiek: het ontstaan van de huus/moes-isogloss op de grens van Salland met Twente en Bentheim tussen 1606 en 1614', in: Van Reenen 2006, 155-210.

- Reenen, Pieter van 2000, 'Goed' en 'uit' in de 14de-eeuwse nederlandse dialecten', in: De Tier enz. red., 485-500. Ook in: Van Reenen 2006, 70-79.
- Reenen, Pieter van 2004, 'De Westgermaanse korte *i* in *kind*', in: De Caluwé e.a. red., 927-930.
- Reenen, Pieter van 2005, 'Kloekes Hollandsche Expansie: Palatalisering, diftongering en opening van de Westgermaanse *û* tussen 1300 en 1700', in: *TNTL* 121, 264-278. Ook in: Van Reenen 2006, 133-156.
- Reenen, Pieter van 2006, *In Holland staat een 'Huis'. Kloekes expansietheorie met speciale aandacht voor de dialecten van Overijssel*, Amsterdam & Münster.
- Reenen, Pieter van 2006(a), "'Help een *moes* in m'n *huus!*", Nogmaals Kloekes Hollandse Expansie', in: Van Reenen 2006, 9-34.
- Reenen, Pieter van & Wilco van den Heuvel 1997, 'Aen/an/ane Cor van Bree: een vroege apocope', in: Van Santen en Van der Wal red., 257-265.
- Reenen, Pieter van & Nanette Huijs 1999, 'De harde en de zachte *g*', in: *TenT. Themanummer 12: De verschriftelijking van het Nederlands* (red. E. Dijkhof, J. Goossens & J. van Loon), 159-181.
- Reenen, Pieter van & Anke Jongkind 2000, 'De vocalisering van de /l/ in het Standaard Nederlands', in: *TenT. De toekomst van de variatielinguïstiek* (red. Hans Bennis, Hugo Ryckeboer & Jan Stroop), 189-199.
- Reenen, Pieter van & Maaik Mulder 2003, 'Linguistic interpretation of spelling variation and spelling conventions on the basis of charters in Middle Dutch and Old French: methodological aspects and three illustrations', in: Goyens & Verbeke red., 179-199.
- Reenen, Pieter van & Evert Wattel 1992, 'De uitspraak van /s/ en /z/ voor klinker in het Nederlands: zes eeuwen variatie', in: Bennis en De Vries red., 291-310.
- Reenen, Pieter van & Astrid Wijnands 1993, 'Palatalization and diphthongization of West Germanic [u:]. The Spelling UY in Middle Dutch', in: Aertsen & Jeffers red., 389-415. Ook (met licht gewijzigde titel) in: Van Reenen 2006, 35-67.
- Reker, Simon 1983, 'De fonologische status van de glottisslag', in: *Tabu* 13, 121-142.
- Rem, Margit 2003, *De taal van de klerken uit de Hollandse grafelijke kanselarij (1300-1340)*, Amsterdam.
- Reus, Annelies de 1991, 'Diftongen in het Delfts dialect', in: *TenT* 43, 137-158.
- Rhee, Floris van der 1973, 'De i-Umlaut in het Oudfries', in: *TenT* 25, 127-130.
- Rhee, Floris van der 1979, 'Opnieuw: de i-Umlaut in het Oudfries', in: *TenT* 31, 62-63.
- Ringe, Donald A. 2006, *From Proto-Indo-European to Proto-Germanic*, Oxford.
- Roelandts, Karel 1958, 'Verscherping en geminatie', in: Pée e.a. red., 55-64.
- Roelandts, Karel 1959, 'Voortonige versterking', in: *TenT* 11 (*Album P.J. Meertens*), 230-236. Ook in: Roelandts 1989, 101-108.
- Roelandts, Karel 1961, 'Verkorting van lange vokaal', in: *TenT (Bijdragen J. Leenen)* 13, 111-120.
- Roelandts, Karel 1989, *Expressiviteit en taalverandering. Verzameling opstellen de auteur aangeboden bij zijn zeventigste verjaardag*, Leuven.
- Roeleveld, Annelies 2011, 'Verrassende toponiemen?', in: Kroonen e.a. red., 241-258.
- Rogier, Doreen 1994, 'De verspreiding van een sociaal hooggewaardeerd taalkenmerk: de huig-R rond Gent', in: *TenT. Themanummer 7: R – zes visies op een kameleon* (red. G. de Schutter, J. Taeldeman & A. Weijnen), 43-53.
- Rohdenburg, Günter 2006, 'Variable plural marking with measure nouns in non-standard English and Low German dialects', in: *Nowele* 48, 111-130.
- Rombouts, S. 1957, *Naar een betere spelling! Pleidooi voor radicale vereenvoudiging*, Tilburg.
- Rooryck, Johan, Jeroen van Craenenbroeck & Guido vanden Wijngaerd 2010: 'Initiële verstempling bij tientallen', in: De Caluwe & van Keymeulen red., 505-515.
- Rooij, J. de red. 1987, *Variatie en norm in de standaardtaal*, Amsterdam.
- Royen, Gerlach 1954, *Latijn en Grieks dat wij allen spreken*, Amsterdam.
- Rupanšek, Luka 2012, 'Remarks on the development of 'Anglo-Frisian' vowel system', in: *Nowele* 64-65, 77-85.
- Russer, W.S. 1930, *De Germaansche klankverschuiving. Een hoofdstuk uit de geschiedenis der Germaansche taalwetenschap*, Haarlem.
- Rutten, Gijsbert 2008, 'Standaardvariatie in de achttiende eeuw. Historisch-sociolinguïstische verkenningen', in: *NT* 13, 34-59.
- Rutten, Gijsbert 2009, 'Uit de geschiedenis van de spelling. Over de scherp- en zachtlange [e.] en [o.]', in: *VMKANTL* 119, 85-110.
- Rutten, Gijsbert & Rik Vosters 2010, 'Spellingnormen in het Zuiden. Standaardisatie van het geschreven Nederlands in de achttiende eeuw', in: Van der Wal & Francken red. 2010, 27-48.
- Rutten, Gijsbert & Rik Vosters 2010a, 'Chaos and standards: orthography in the southern Netherlands (1720-1830)', in: *Multilingua* 29, 417-438.

- Rutten, Gijsbert & Marijke van der Wal 2013, 'Change, contact and conventions in the history of Dutch', in: *TenT* 65, 97-123.
- Rutten, Gijsbert & Marijke J. van der Wal 2014, *Letters as Loot. A sociolinguistic approach to seventeenth- and eighteenth-century Dutch*, Amsterdam.
- Ruijsendaal, Els 2004, 'Het Huis der Nederlanden: over de naam van het Nederlands in de zestiende en zeventiende eeuw', in: Daalder e.a. red., 193-204.
- Ruijsendaal, Els, Gijsbert Rutten & Frank Vonk red. 2003, *Bon jours Neef, goeden dagh Cozyn!*, Münster.
- Ryckeboer, Hugo 1973, 'Uit in de Nederlandse dialecten', in: *TenT* 25, 48-83.
- Ryckeboer, Hugo 1975, 'Over de n-apokope in Frans-Vlaanderen', in: *TenT* 27, 82-85.
- Ryckeboer, Hugo. 1977, 'Het Nederlands van de franse westhoek: situatie en situering', in: *TenT* 29, 50-66.
- Ryckeboer, Hugo, Johan Taeldeman & V.F. Vanacker red. 1980, *Hulde-album Prof.Dr. Marcel Hoebeke*, Gent.
- Salverda de Grave, J.J. 1920, *De franse woorden in het Nederlands*, in: *VMKNAW* 20 (1), Amsterdam (met alfabetisch register, bewerkt door J.J.B. Elzinga). Oorspronkelijk: Amsterdam, 1906.
- Salverda de Grave, J.J. 1934-1938, 'Franse woorden uit de achttiende en de negentiende eeuw', in: *NTg* 28, 289-303; 29, 295-308; 30, 149-165.
- Sandra, Dominiek, Rita Rymenans, Pol Cuvelier & Peter van Petegem 2007 red., *Tussen taal, spelling en onderwijs*, Gent.
- Sanders, Willy 1972, 'Oudnederlands', in: *TNTL* 88, 161 e.v.
- Sanders, Willy 1974, *Der Leidener Willeram: Untersuchungen zu Handschrift, Text und Sprachform*, München.
- Santen, Ariane van & Marijke van der Wal red. 1997, *Taal in tijd en ruimte*, Leiden.
- Sassen, Albert 1953, *Het Drents van Ruinen*, Assen.
- Scardigli, Piergiuseppe 1973, *Die Goten. Sprache und Kultur*, München.
- Schlechten, Patrick red. 1999, *Symposium Bilzen en de oudste bronnen van het Nederlands. Lezingen gehouden te Bilzen op 11 december 1999*, Bilzen.
- Schmidt, Jürgen Erich 1986, *Die mittelfränkischen Tonakzente (Rheinische Akzentuierung)*, Stuttgart.
- Schmitt, Ludwig Erich red. 1970, *Kurzer Grundriss der germanischen Philologie bis 1500*, Bd. I. *Sprachgeschichte*, Berlijn, 1 e.v.
- Schmittsdorf, E., N. Hartl & B. Meurer red. 1998, *Lingua Germanica* (= Festschrift Jochem Splett), Münster enz.
- Scholtmeijer, Harrie 1992, *Het Nederlands van de IJsselmeerpolders*, dissertatie Universiteit Leiden.
- Scholtmeijer, Harrie 1996, 'Het Bunschoten-Spakenburgs te midden van de andere dialecten', in: *TenT* 48, 174-190.
- Scholtmeijer, Harrie 1997, 'De verspreiding van de sj-uitspraak in Gelderland en Utrecht', in: *TenT* 49, 18-30.
- Scholtmeijer, Harrie 1997a, 'De h-loosheid in de nederlandse dialecten', in Van Santen en Van der Wal (red.), 213-224.
- Scholtmeijer, Harrie 2002, *Utrechts, Veluws en Flevolands*, Den Haag.
- Scholtmeijer, Harrie 2011, *Veluws handwoordenboek*, Almere.
- Schönfeld 1970: zie Van Loey 1970.
- Schönfeld-Wichers, K.D. 1979, *Woordenboek Nederlands-Twents*, Hengelo enz.
- Schoonheim, Tanneke & Nicoline van der Sijs 2005, 'Meer dan hebban olla uogala', in: *Onze Taal* 74, 266-269.
- Schoonheim, Tanneke & Nicoline van der Sijs 2009, 'De tale Kanaäns in beweging. Een inventarisatie van het taalgebruik in de Delftse Bijbel (1477) en de Statenvertaling', in: Boogaart enz. red., 313-327.
- Schothorst, Wijnand van, *Het dialect der Noord-West-Veluwe*, dissertatie Utrecht.
- Schouten, M.E.H. 1982, 'T-deletie in de stad Utrecht: schoolkinderen en grootouders', in: *Forum der Letteren* 23, 282-291.
- Schouten, M.E.H. 1984, 'T-deletie in het zuiden van de provincie Utrecht', in: *TenT* 36, 162-173.
- M. Schouten & P. van Reenen red., 1989, *New methods in dialectology*, Dordrecht & Providende.
- Schrijnen, J. 1902, 'Benrather, Uerdinger en Panningerlinie', in: *TNTL* 21, 249-252.
- Schrijnen, J. 1907, 'Taalgrenzen in Zuidnederland - het mich-kwartier', in: *TNTL* 26, 81-85.
- Schrijnen, J. 1920, *De isoglossen van Ramisch in Nederland*, Bussum.
- Schrijver, Peter 1997, 'Some Western-European substratumwords', in: Lubotsky red., 291-325.
- Schrijver, Peter 1999: 'The Celtic contribution to the development of the North Sea Germanic vowel system, with special reference to coastal Dutch', in: *Nowele* 35, 3-47.
- Schultink, Henk 1977, 'Over de accentuering van afgeleide woorden in het Nederlands', in: Heestermans red., 180-188.
- Schults Garfinkle, Mary 1975, *Ingwaonic: a brief survey and evaluation*, thesis Cornell University New York (exemplaar in de bibliotheek van de Opleiding Nederlandse taal en cultuur te Leiden).

- Schuringa, F.G. 1923, *Het dialect van de Veenkoloniën in verband met de overige tongvallen in de provincie Groningen*, Groningen.
- Schutter, Georges de 1968, 'De representanten van nederlandse ɔ u in de zuidnederlandse dialecten', in: *TenT* 20, 25-54.
- Schutter, Georges de 1975, 'De plaats van de [ə] in een fonologische beschrijving van het Nederlands', in: *LB* 64, 173-202.
- Schutter, Georges de 1980, 'De (niet zo) vele aksentpatronen van nederlandse ongelede woorden', in: Ryckeboer enz. red., 143-162.
- Schutter, Georges de 1993, 'Klemtoonpatronen in de Nederlandse woordenschat', in: *LB* 82, 61-82.
- Schutter, Georges de 1993a, 'Umlaut en mouillering als concurrentiële verschijnselen', in: *HKCTD* 65, 143-158.
- Schutter, Georges de 1993b, 'De 'brabantse sandhi'-regel opnieuw bekeken', in: *Spektator* 22, 65-73.
- Schutter, Georges de 1999, 'Fonologische parallellen aan weerszijden van de Germaans-Romaanse taalgrens', in: *TenT* 51, 111-130.
- Schutter, Georges de 2000, 'Verkorting in de dialecten van het noordwesten van de provincie Antwerpen. Over de interactie tussen fonologie en morfologie', in: *TenT. Themanummer 13. De fonologie van de nederlandse dialecten in fonologische theorievorming* (Johan Taeldeman & Marc van Oostendorp red.), 70-95.
- Schutter, Georges de 2001, 'Nasaal of sjwa of allebei. De realisaties van het nasale meervoudssuffix bij substantieven in de Nederlandse dialecten', in: *TenTl. Themanummer 14, De variabiliteit van de -(ə)n in het Nederlands* (L. Draye, H. Ryckeboer & J. Stroop red.), 113-141.
- Schutter, Georges de 2013, 'The dialects of the Brabant region: phonological properties', in: Hinskens & Taeldeman red., 277-297.
- Schutter, Georges de & Johan Taeldeman 1993, 'Studies in /r/-klein I. /r/ na vocaal in onbetoonde lettergreep', in: *TenT* 45, 155-172.
- Schutter, Georges de & Johan Taeldeman 1994, 'Studies in /r/ klein II. /r/ in hoofdtonige syllabe voor medeklinker', in: *TenT. Themanummer 7: R- zes visies op een kameleon* (red. G. de Schutter, J. Taeldeman & A. Weijnen), 73-109.
- Schützeichel, R. 1955, 'Der Lautwandel von ft zu cht am Mittelrhein', in: *Rheinische Vierteljahrsblätter (Festschrift Adolf Bach)*, 253 e.v.
- Sebregts, Koen 2015, *The sociophonetics and phonology of Dutch r*, dissertatie Utrecht, Utrecht.
- Segers, Jan 1991, 'Het oudste goederenregister van Oudenbiezen en zijn belang voor de taalkundige en historische studie', in: Schlechten red., 27-36.
- Selm, Bert van red. 1980, *De letter doet de geest leven, bundel opstellen voor Max de Haan*, Leiden.
- Sercu, Aurel 1972, *Het dialect van Oostduinkerke en omgeving*, Gent.
- Seyger, G.A. 2002, *Twenthe tussen west, zuid en oost (1336-1500). Variabelen-linguïstisch onderzoek op oorkonden uit de steden Almelo, Enschede, Oldenzaal en Ootmarsum en voorts van ambtman en rentmeester in Twenthe*, Enschede.
- Seynave, Johan 1995, 'A note on the development of Germanic ai in Dutch', in: *LB* 84, 165-172.
- Shannon, Thomas 1987, 'The rise and fall of final devoicing', in: Ramat, Carruba & Bernini red., 545-559
- Shetter, William Z. Shetter & Inge van der Cruysse (red.) 1996, *Contemporary explorations in the culture of the Low Countries*, Lanham.
- Simons, Teuntje Adriana 2013, *Ongekend 18e-eeuws Nederlands. Taalvariatie in persoonlijke brieven*, dissertatie Leiden, Utrecht.
- Skvairs, Ekaterina 2001, 'Altsächsisches-altniederfränkisches Kontakterbe und sein Fortleben im Niederdeutschen', in: *ABäG* 55, 27-60.
- Slis, I.H. 1983, 'Assimilatie van stem in het Nederlands', in: *Glott* 5, 235-261.
- Slootweg, A.M. & J. Wester 1986, 'Nederlandse woordklemtoon: cijfers en structuren', in: *Gramma* 10, 225-251.
- Smaele, P. de e.a. red. 1948, *Album Prof.Dr. Frank Baur* deel 1, Antwerpen enz.
- Smakman, Dick 2006, *Standard Dutch in the Netherlands, a sociolinguistic and phonetic description*, dissertatie Nijmegen, Utrecht.
- Smith, Regina 1999, 'Testing compensatory theories of Umlaut', in: *LB* 88, 133-151.
- Smout, Herm(an). 1980, *Het Antwerps dialect*, herdruk ingeleid door Yvette Stoops, Antwerpen & Amsterdam. Oorspronkelijke uitgave: Gent (Gand)1905.
- Snædal, Magnús 1998, *A concordance to biblical Gothic. Vol. I: Introduction, Texts. Vol. II: Concordance*, Reykjavík.
- Stevens, A. 1952, 'Structuur en historische achtergrond van het haspengouws taallandschap', in: *Het oude land van Loon* 7, 3-19.
- Stiles, Patrick 1995, 'Remarks on the "Anglo-Frisian" thesis', in: *Friesische Studien II (Nowele)*, Odense, 177-220.

- Stiles, Patrick 2013, 'The pan-west germanic isoglosses and the sub-relationship of West-Germanic to other branches', in: *Nowele 56 (Unity and diversity in West-Germanic 1)*, 5-38(34).
- Spa, J.J. 1996, *Het dialekt van de stad Vollenhove. Klank- en vormleer*, Kampen.
- Spa, J.J. 2000, *De dialecten van Groot-IJsselmuiden*. Klank- en vormleer, Kampen.
- Spa, J.J. 2004, *De dialecten van Kallenkote, Steenwijk en Steenwijkerwold*, Kampen.
- Spa, J.J. 2011, *De dialecten van centraal-Salland: Raalte, Heino en Lemelerveld. Klank- en vormleer*, Kampen.
- Stearns, MacDonald Jr. 1978, *Crimean Gothic. Analysis and etymology of the corpus*, Saratoga Calif.
- Stearns, MacDonald Jr. 1989, 'Das Krimgotische', in: Beck red. 1989, 175-194.
- Stegeman, Jelle 2014, *Handbuch Niederländisch. Sprache und Sprachkultur von den Anfängen bis 1800*, Darmstadt.
- Sterkenburg, Piet G.J. van 1984, *Van woordenlijst tot woordenboek. Inleiding tot de geschiedenis van woordenboeken van het Nederlands*, Leiden.
- Sterkenburg, Piet G.J. van red., met medewerking van W. Pijnenburg, J. v.d. Voort v.d. Kleij en H.T. Wong, *Lexicologie. Een bundel opstellen voor F. de Tollenaere*, 1977, Groningen.
- Stevens, A. 1952, 'Structuur en historische achtergrond van het haspengouws taallandschap', in: *Het oude land van Loon 7*, 3-19.
- Stevens, A. 1955, 'Intonatieproblemen in en om West-Limburg', in: *TenT 7*, 135-142.
- Stiles, Patrick 1995 'Remarks on the "Anglo-Frisian" thesis', in: *Friesische Studien II (Nowele)* (red. V.F. Faltings e.a.), Odense, 177-220.
- Streitberg, Wilhelm 1965, *Die gotische Bibel*. 1. Der gotische Text (5e druk). 2. Gotisch-Griechisch-Deutsches Wörterbuch (4e druk), Heidelberg.
- Stroop, Jan 1974, 'Iets over de uitspraak van de protonische vokaal in romaanse leenwoorden', in: *NTg 67*, 314-330.
- Stroop, Jan 1980, 'Een î is geen î', in: Kruijssen red., 130-139.
- Stroop, Jan 1981, 'Diffuse difftongering', in: *NTG 74*, 1-16.
- Stroop, Jan 1981-1982, 'Metathesis van s en p', in: *Spektator 11*, 224-248.
- Stroop, Jan 1984, 'De lexicale leemte als verklaringprincipe', in: *TenT 36*, 1-24.
- Stroop, Jan 1984a, 'Polariserende regels', in: *Spektator 13*, 346-360.
- Stroop, Jan 1986, 'Some sandhi-phenomena in the southern Dutch dialects', in: Andersen red., 145-156.
- Stroop, Jan 1988, 'Twee soorten schwa in de zuidelijke dialecten en het Nederlands', in: *TNTL 104*, 52-69.
- Stroop, Jan 1990, 'Op weg naar school?', in: Duinhoven inl., 144-152.
- Stroop, Jan 1994, 'Afgedwongen nasalering', in: *TNTL 110*, 55-67.
- Stroop, Jan 1995, 'De meester', in: Cajot e.a. red., 465-476.
- Stroop, Jan 1998, *Poldernederlands. Waardoor het ABN verdwijnt*, Amsterdam.
- Stroop, Jan 2004, 'Wat over niet en dat', in: De Caluwe e.a. red., 761-770.
- Stroop, Jan 2005, 'Over liggen/leggen en kunnen/kennen', in: Engelsman e.a. red., 168-172.
- Stroop, Jan 2011: www.janstroop.nl/2011/02/het-sceen-teen-moeste-ghestorven-sijn-tenslotte/
- Stutterheim, C.F.P. 1968, 'Gothic and phonology', in: *Lingua 21* (Reichlingnummer), 443 e.v. Ook in: Stutterheim 1971, 120-129.
- Stutterheim, C.F.P. 1971, *Uit de verstrooiing. Gesproken en geschreven taalkundige beschouwingen*, Leiden..
- Stutterheim, C.F.P. 1978, 'Enkele grepen uit de sjwa-problematiek', in: *Glott 1*, 215-234.
- Stutterheim, C.F.P. 1981, 'Wat hoor ik? wat zeg ik? wat zeg ik erover? (aai/aaj;o/ó;ø/u)', in: Dibbets e.a. red., 213-221.
- Swafel, L. de 1986, 'Tussen Aalst en Gent', in: Devos & Taeldeman red. 1986, 135-150.
- Sijs, Noline van der 1996, *Leenwoordenboek. De invloed van andere talen op het Nederlands*, Den Haag.
- Sijs, Noline van der 2001, *Etymologie in het digitale tijdperk, Een chronologisch woordenboek als praktijkvoorbeeld*, Amsterdam.
- Sijs, Noline van der 2004, *Taal als mensenwerk. Het ontstaan van het ABN*, Den Haag.
- Sijs, Noline van der 2005, *De geschiedenis van het Nederlands in een notendop*, Amsterdam
- Sijs, Noline van der 2006, *Klein uitleenwoordenboek*, Den Haag.
- Sijs, Noline van der 2010, *Nederlandse woorden wereldwijd*, Den Haag.
- Sijs, Noline van der red. 2011, met medewerking van Mathilde Jansen, Ann Marynissen, Marc van Oostendorp, Anke en Pieter van Reenen en Jan Stroop, *Dialectatlas van het Nederlands*, Amsterdam.
- Sijs, Noline van der & Jaap Engelsman 2000, *Nota bene: de invloed van het Latijn en het Grieks op het Nederlands*, Den Haag.
- Sijs, Noline van der & Roland Willems 2009, *Het verhaal van het Nederlands. Een geschiedenis van twaalf eeuwen*, Amsterdam.

- Taeldeman, Johan 1971, 'De ontwikkeling van ogm. *u* in het westelijke en centrale Zuiden', in: *HKCTD* 45, 163-270.
- Taeldeman, Johan 1978, *De vokaalstructuur van de "Oostvlaamse" dialecten*, Amsterdam.
- Taeldeman, Johan 1979, 'Het klankpatroon van de vlaamse dialecten. Een inventariserend overzicht', in: *WVD* (inleiding).
- Taeldeman, Johan 1982, "'Ingwäonismen" in Flandern', in: Ureland red., 120-132.
- Taeldeman, Johan 1982a, 'Meervoudsvorming bij substantieven op syllabische sonans in de vlaamse en de brabantse dialecten', in: *Glott* 5, 157-187.
- Taeldeman, Johan 1984, 'Joos Lambrechts Nederlandsche Spellijnghe (1550) als spiegel van het (laat-)middelgentse vokaalsysteem', in: *Naamkunde* 17, 325-334.
- Taeldeman, Johan 1985, *De klankstructuur van het Gentse dialect*, Gent.
- Taeldeman, Johan 1986, 'Nieuw licht op intervocalische <ng> vanuit de vlaamse dialecten', in: *TNTL* 102, 294-302.
- Taeldeman, Johan 1987, 'Ekstern-linguïstische achtergronden van het vlaamse dialectlandschap', in: *LB* 76, 315-334.
- Taeldeman, Johan 1987a, 'Oud en nieuw, eigen en vreemd in vlaamse overgangsdialecten', in: *Handelingen van het 39ste Nederlands Filologencongres VU Amsterdam 1986 (Eigen en vreemd)*, 423-434.
- Taeldeman, Johan 1994, 'Ronding en ontronding in het Nederlands', in: *TenT* 46, 152-179.
- Taeldeman, Johan 1996, 'Enkele parallele consonantische verschijnselen in het Afrikaans en in de nederlandse dialecten', in: *TenT. Themanummer 9: Afrikaans en variëteiten van het Nederlands*, 146-157.
- Taeldeman, Johan 2000, 'Primaire of secundaire diftongering?', in: De Tier e.a. 2000, 383-390.
- Taeldeman, Johan 2000a, 'Diepe structurele factoren onder het oost-vlaamse klankoppervlak', in: *TenT. Themanummer 13. De fonologie van de nederlandse dialecten in fonologische theorievorming* (Johan Taeldeman & Marc van Oostendorp red.), 96-109.
- Taeldeman, Johan 2000b, 'Wesp vs. weps. Algemene bouwprincipes vs. structurele verankering in een particulier systeem', in: *TenT. Themanummer 13* (red. Johan Taeldeman & Marc van Oostendorp), 96-109.
- Taeldeman, Johan 2005, 'The influence of urban centers on the spatial diffusion of dialect phenomena', in: Auer e.a. (red.), 263-283.
- Taeldeman, Johan 2006, 'Polarisation revisited', in: Hinskens red. 2006, 235-148.
- Taeldeman, Johan 2006a, 'Verscherping van fricatieven in de nederlandse dialecten', in: *TenT* 58, 167-192.
- Taeldeman, Johan 2007, 'De opbouw van het AN: meer zuidelijke dan oostelijke impulsen', in: *TNTL* 123, 97-107.
- Taeldeman, Johan 2013, 'The southwestern dialect area: phonology', in: Hinskens & Taeldeman red., 150-173.
- Taeldeman, Johan 2013a, 'East Flemish: phonology', in: Hinskens & Taeldeman red., 211-234.
- Taeldeman, Johan & Hilde Dewulf rec. 1985, *Dialect, standaardtaal en maatschappij*, Leuven & Amersfoort.
- Taeldeman, Johan & Geert Verleyen 1997, 'Epenthese van *d* in nederlandse dialecten', in: Van Santen & Van der Wal red., 225-236.
- Taeldeman, Johan & Chris de Wulf 2010, 'Niet suffigale eind-sjwa's in de vlaamse dialecten', in: De Caluwé & Van Keymeulen red., 591-611.
- Tálasí, Zsófia 2009, *Het Nederlandse prefix ge- in historisch perspectief. Ge + werkwoordstam'-afleidingen in grammatica's, woordenboeken en teksten*, Utrecht.
- Tans, J.G.H. 1938, *Isoglossen rond Maastricht*, Maastricht.
- Tavernier-Vereecken, C. 1948, 'Nog over *hebban olla vogala nestas hagunnan hinase hi(c) anda thu*', in: *HKCTD* 22, 75-91.
- Tavernier-Vereecken, C. 1968, *Gentse naamkunde van ca. 1000 tot 1253. Een bijdrage tot de kennis van het oudste Middelnederlands*, Tongeren.
- Ternes, Elmar 2006, 'Tone reversal in Franconian', in: *Nowele* 48, 91-109.
- Thomason, S.G. & T. Kaufman 1988, *Language contact, creolization and genetic linguistics*, Berkeley.
- Tier, Veronique de, Magda Devos & Jacques van Keymeulen red. 2000, *Huldealbum Hugo Ryckeboer*, Gent.
- Tollenaere, Felicien de & Randall L. Jones 1976, *Word-indices and word-lists to the Gothic Bible and minor fragments*, Leiden.
- Toorians, Laurant 2001, 'Kelten aan de Nederlandse kust. Noordzeegermaans begon met Noordzeekeltisch', in: *Spiegel historiael* 36, 112-117.
- Toorn, Maarten C. van den 1977, 'Kloekes expansietheorie na vijftig jaar', in: *NTg* 70, 1-14.
- Toorn, Maarten C. van den, Wil Pijnenburg, Arjan van Leuvensteijn & Joop van der Horst red. 1997, *Geschiedenis van de nederlandse taal*, Amsterdam.
- Tops, Guy A.J. 2001, *Inleiding tot de vergelijkende grammatica der Germaanse talen*, 2^e druk, Antwerpen (collegesyllabus).

- Tops, Guy A.J. 2008, *Waarom die lettertjes in de soep? Inzicht in spelling*, Leuven.
- Trommelen, Mieke & Wim Zonneveld 1999, 'Dutch', in: Van der Hulst red., 492-515,
- Ureland, P. Sture (red.) 1982, *Die Leistung der Strataforschung und der Kreolistik: typologische Aspekte der Sprachkontakte. Akten des 5. Symposiums über Sprachkontakt in Europa*, Mannheim & Tübingen,.
- Vaan, Michiel de 1999, 'Towards an explanation of the Franconian tone accents', in: *ABäG* 51, 23-44.
- Vaan, Michiel de 2002, 'WGM *ī en *ū vóór r in Zuid-Limburg', in: *TenT* 54, 171 -182.
- Vaan, Michiel de red. 2006, *Germanic tone accent. Proceedings of the First international workshop on Franconian tone accents, Leiden, 13-14 June = Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik. Beihefte* 131, 1-167.
- Vaan, Michiel de 2011, 'West-Germanic *AI in Frisian', in: *AbäG* 67, 301-314.
- Vaan, Michiel de 2012, 'The metathesis of suffixal -sl- tot -ls- in West Germanic', in: *Nowele* 64, 91-103.
- Vaan, Michiel de 2014, 'The emergence of Dutch: consonant changes until 1200', in: *Nowele* 67, 3-22.
- Vaan, Michiel de 2014a, 'West Germanic *þþ and *pm in Dutch', in: *AbäG* 72, 1-34.
- Vaan, Michiel de 2014b, 'Before the birds started nesting: linguistic diversity in the early-medieval Low Countries', in: Willemsen & Kik red., 9-14.
- Vaan, Michiel de (ongepubliceerd), 'The palatalisation of k and g in Dutch and his (ir)relevance for West Germanic dialect grouping'.
- Vanacker, V.F. 1975, 'Nog even over gemouilleerde konsonanten in het Aalsters', in: Jansen-Sieben e.a. red., 281-284.
- Vanacker, V.F. e.a 1973, *Album Willem Pée. De jubilaris aangeboden zijn zijn zeventigste verjaardag*, Tongeren.
- Vandekerckhove, Reinhild 2000, *Structurele en sociale aspecten van dialectverandering. De dynamiek van het deerselijke dialect*, Gent.
- Vangassen, H. 1952, 'î in het Mechels', in: *HKCTD* 26, 41 e.v.
- Vangassen, H. 1955-1958, 'Aan de grens van Vlaanderen en Brabant (I en II)', in: *HKCTD* 29, 209 e.v., 32, 69 e.v.
- Vangassen, H. 1964, *Bouwstoffen tot de historische taalgeografie van het Nederlands. Noordhollandse charters*, Tongeren.
- Vangassen, H. 1965, *Bouwstoffen tot de historische taalgeografie van het Nederlands. Hertogdom Brabant*, Brussel.
- Vangassen, H. 1965a, *De nederlandse ij te Amsterdam (XVIe – XVIIe eeuw)*, Tongeren.
- Veen, T. van 1964, *Utrecht tussen oost en west. Studies over het dialect van de provincie Utrecht*, Assen.
- Veen, T. van & B. van den Berg 1966, *Utrechts*, Amsterdam.
- Velde, Freek van de 2007, *De syntactische bouw van de Nederlandse nominale constituent. Een diachroon onderzoek*, Leuven.
- Velde, Hans van de 1994, '60 jaar (r)evolutie in het Standaard-Nederlands', in: *TenT. Themanummer 7: R – zes visies op een kameleon* (red. G. de Schutter, J. Taeldeman & a. Weijnen), 22-42.
- Velde, Hans van de, Marinel Gerritsen & Roeland van Hout, 'De verstemlozing van fricatieven in het Standaard-Nederlands. Een onderzoek naar taalverandering in de periode 1933-1993', in: *NTg* 88, 422-445.
- Velde, Hans van de & Roeland van Hout 2001, 'Sprekerstypologie met betrekking tot de realisering van de slot-n in het Standaard-Nederlands', in: *TenT. Themanummer 14, De variabiliteit van de -(ə)n in het Nederlands* (L. Draye, H. Ryckeboer & J. Stroop red.), 89-112.
- Velde, R.G. van de 1966, *De studie van het Gotisch in de Nederlanden. Bijdrage tot een status questionis over de studie van het Gotisch en het Krimgotisch*, Gent.
- Veldman, Fokko 1992, *De taal van Westerwolde. Patronen en structuren in een gronings dialect*, dissertatie Groningen, Groningen.
- Vennemann, Theo 1984, 'Hochgermanisch und Niedergermanisch. Die Verzweigungstheorie der germanisch-deutschen Lautverschiebungen', in: *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache* 106, 1-45.
- Vennemann, Theo 1988, 'Die innergermanische Lautverschiebung und die Entstehung der germanischen und deutschen Dialekte', in: Jazayery & Winter red., 749-761.
- Vennemann, Theo 1971, 'The phonology of Gothic vowels', in: *Language* 47, 90 e.v.
- Vennemann, Theo 1994, 'Linguistic reconstruction in the context of European prehistory', in: *Transactions of the Philological Society* 92, 215-284.
- Vennemann, Theo 1997: 'The development of reduplicating verbs in Germanic', in: Rauch & Carr red., 297-336.
- Vennemann, Theo 1999: 'Testing the West: Hesperia, Euskal Herria, Europe, Abendland and supporting etymologies', in: Kirk & Sidwell red., 85-102.
- Vennemann, Theo 2003 (Patrizia Noel Aziz Hanna red.), *Europa Vasconia – Europa Semitica*, Berlijn.

- Vennemann, Theo 2003a: 'Languages in prehistoric Europe north of the Alps', in: Bammesberger & Vennemann red., 319-332.
- Vennemann, Theo 2003b: 'Syntax und Sprachkontakt: mit besonderer Berücksichtigung der indogermanischen Sprachen des Nordwestens', in: Bammesberger & Vennemann red., 333-364.
- Vennemann, Theo 2009, 'Zur Reihung der Runen in älteren Futhark', in: Heizmann e.a. red, 834-863.
- Vennemann, Theo 2010, 'Contact and prehistory: the Indo-European Northwest', in: Hickey red. 2010, 380-405.
- Vennemann, Theo 2013, 'Concerning *myself*', in: Robert Mailhammer red., 121-146.
- Verdenius, A.A. 1924, 'De ontwikkelingsgang der hollandse voornaamwoorden je en jij', in: *TNTL* 43, 81 e.v. Ook in: Verdenius 1946, 165 e.v.
- Verdenius, A.A. 1930, 'Iets uit de geschiedenis van de bilabiale w in het Nederlands', in: *NTg* 32, 205 e.v. Ook in: Verdenius 1946, 214 e.v.
- Verdenius, A.A. 1946. *Studies over zeventiende eeuws. Verspreide opstellen en aantekeningen*, Amsterdam.
- Vereecken, C. 1938, 'Van "*slut-ila" naar "sleutel". Umlaut en spontane palatalisering op nederlands taalgebied', in: *HKCTD* 12, 33-100.
- Verhoeven, Gerard 1974, 'Onregelmatigheid van klankveranderingen als gevolg van lexicale geleidelijkheid', in: *Spektator* 4, 29 e.v.
- Verhoeven, Jo 1994, 'Fonetische eigenschappen van de limburgse huis-r', in: *Taal en tongval. Themanummer 7: R – zes visies op een kameleon* (red. G. de Schutter, J. Taeldeman & A. Weijnen), 9-21.
- Verhoeven, Jo & Steven Gillis 2000, 'Duurkenmerken van intervocalische occlusieven in het Nederlands', in: Gillis e.a. red., 461-474.
- Verhoeven, Jo & Gorik Hageman 2007, 'De verstemlozing van fricatieven in Vlaanderen', in: *NT* 12, 139-152.
- Versloot, Arjen 2005, 'Why Old Frisian is still quite old', in: *Folia linguistica historica* 15, 253-2008.
- Versloot, Arjen 2014, 'Methodological reflections on the emergence of Old Frisian', in: *Nowele (III. Unity and diversity in West-Germanic)* 67, 23-49.
- Verschuur, A. 1902, *Klankleer van het Noord-Bevelandsch*, Amsterdam.
- Verstegen, V. 1938, 'De umlaut van â in het Nederlands', in: *LB*, 30, 139 e.v.
- Verstegen, V. 1942, 'De westgermaanse -sk in de zuidnederlandse dialecten', in: *HKCTD* 16, 31-42.
- Viereck, Wolfgang red. 1993, *Verhandlungen des internationalen Dialektologenkongresses Bamberg 29.7-4.8.1990*, Band 2. *Historische Dialektologie und Sprachwandel* enz., Stuttgart.
- Vin, A. de 1953, *Het dialect van Schouwen-Duiveland. Grammatica en historie*, Assen.
- Visser, Willem & Siebren Dyk 2002, *Eilander Wezzenbûck. Woordenboek van het Schiermonnikoogs*, Ljouwert.
- Vink, Leendert de 2004, *Dialect en dialectverandering in Katwijk aan Zee*, dissertatie Leiden.
- Vogelaer, Gunther de 2008, *De Nederlandse en Friese subjectsmarkeerders: geografie, typologie en diachronie*, Gent.
- Vogelaer, Gunther de 2009, 'Paden van paradigmatische vereenvoudiging. Morfologie, fonologie of pragmatiek?', in: *NT* 14, 119-146.
- Vonk, Jan 2005, "'Quid vulgo dicitur?': het wat en hoe van 'quod vulgo dicitur'", in: Quak & Schoonheim red., 409-432.
- Vooyes, C.G.N. de 1940, 'Uit de geschiedenis van de nederlandse spelling', in: *NTg* 34, 337 e.v.
- Vooyes, C.G.N. de 1967, *Nederlandse spraakkunst*, herzien door M. Schönfeld, 7^e druk, Groningen (ook online te raadplegen).
- Vosters, Rik, Gijsbert Rutten & Marijke van der Wal 2010, 'Mythes op de pijnbank. Naar een herwaardering van de taalsituatie in de Nederlanden in de achttiende en negentiende eeuw', in: *VMKVA* 120, 93-120.
- Vosters, Rik & Wim Vandenbussche 2008, 'Wijzer worden over Willem? Taalgebruik in Vlaanderen ten tijde van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden (1814-1830)', in: *Internationale neerlandistiek*, 2-22.
- Voyles, Joseph B. 1967, 'Simplicity, ordered rules, and the First sound shift', in: *Language* 43, 636 e.v.
- Voyles, Joseph B. 1968, 'Gothic and Germanic', in: *Language* 44, 720 e.v.
- Voyles, Joseph B. 1972: 'The problem of West Germanic', in: *Folia linguistica* 5, 117 e.v.
- Voyles, Joseph B. 1997, *Early Germanic grammar: pre-, proto- and post-Germanic languages*, San Diego.
- Vredendaal, Jaap van, met medewerking van Willem van der Meiden en Redbad Veenbaas 2006, *Heliand. Een Christusgedicht uit de vroege middeleeuwen*, Amsterdam.
- Vriendt, Sera de 2001, 'De slot-n in het Brussels, of de stabiliteit van een onnatuurlijke context', in: *TenT. Themanummer 14, De variabiliteit van de -(ə)n in het Nederlands* (L. Draye, H. Ryckeboer & J. Stroop red.), 142-157.
- Vriendt, Sera de 2003, *Grammatica van het Brussels*, Gent & Brussel.
- Vriendt, Sera de 2006, 'Enkele kenmerken van het Brussels Vlaams', in: *Neerlandica extra muros* 44, 1-9.

- Vries, Jan de 1930, 'De hypothese van het Keltisch substraat', in: *TNTL* 50, 181-221.
- Vries, Jan W. de e.a. 1974, 'De slot-t in consonantclusters te Leiden: een sociolinguïstisch onderzoek', in: *Forum der Letteren* 13, 235-249.
- Vries, Jan W. de 1981, 'De gotische *jan*-werkwoorden', in: Dibbets e.a., 236-245.
- Vries, Jan W. de 1982, *Elementair Gotisch*, Muiderberg.
- Wal, Marijke van der 1981, 'Het passief in het Gotisch', in: Dibbets e.a., 246-258.
- Wal, Marijke van der 1995, *De moedertaal centraal. Standaardisatie-aspecten in de Nederlanden omstreeks 1650*, Den Haag.
- Wal, Marijke van der 1996, 'De grammaticus en de schoolmeester: externe taalnormen en taalverandering', in: Van Bree en van Santen red., 13-29.
- Wal, Marijke van der 2003, 'Standardization and linguistic norms in the vernacular language', in: Goyens & Verbeke 2003, 165-177.
- Wal, Marijke van der 2005, recensie van Van der Sijs 2004, in: *NT* 10, 353-359.
- Wal, Marijke van der 2006, *Onvoltooid verleden tijd. Witte vlekken in de taalgeschiedenis*, inaugurele rede, Amsterdam.
- Wal, Marijke van der & Cor van Bree 2008, *Geschiedenis van het Nederlands*, 5^e druk, Utrecht.
- Wal, Marijke van der & Eep Francken red. 2010, *Standaardtalen in beweging*, Amsterdam & Münster.
- Wal, Marijke van der & Tanja Simons 2010, 'Tussen sociale en regionale variatie: n-deletie bij 18de-eeuwse briefschrijfsters', in: De Caluwe & van Keymeulen red., 669-684.
- Walsh, Thomas Joseph red. 1988, *Synchronic and diachronic approaches to linguistic variation and change. Selected papers from Georgetown University Round Table on languages and linguistics. Georgetown University, March 1988*, Washington D.C.
- Water, A. van de 1904, *De volkstaal in het oosten van de Bommelerwaard*, Utrecht.
- Weel, M.A. van, *Het dialect van West-Voorne*, dissertatie Universiteit van Amsterdam, 1904.
- Weigand, Edda & Gerhard Tschauder red. 1980, *Perspektive: textintern. Akten des 14. Linguistischen Kolloquiums Bochum 1979*, Band 1, Tübingen.
- Weinstock, John 1968, 'Grimm's law in distinctive features', in: *Language* 44, 224 e.v.
- Wells, David A. 2004, *The central Franconian rhyming Bible ("Mittelfränkische Reimbibel"): an early-twelfth-century German verse homiliary: a thematic and exegetical commentary with the text and a translation into English*, Amsterdam (Amsterdamer Publikationen zur Sprache und Literatur 155).
- Weijer, Jeroen van der & Erik Jan van der Torre red. 2007, *Voicing in Dutch* (enz.), Amsterdam.
- Weijnen, A.A. 1958, *Praegermaanse elementen van de Nederlandse toponiemen en hydroniemen*, 's-Hertogenbosch.
- Weijnen, A.A. 1962, 'Het verspreidingsgebied van de ontronding', in: *TNTL* 79, 81-102.
- Weijnen, A.A. 1966, *Nederlandse Dialectkunde*, 2^e druk, Assen.
- Weijnen, A.A. 1968, *Het schema van de klankwetten*, Assen (Nederlandse taalgeschiedenis 1).
- Weijnen, A.A. 1968a, *Zeventiende-eeuwse taal*, Zutphen. [met vele herdrukken]
- Weijnen, A.A. 1970, 'Phonischer Raum', in: Hofmann & Sanders red., 28-33.
- Weijnen, A.A. 1974, *Het Algemeen Beschaafd historisch beschouwd*, Assen.
- Weijnen, A.A. 1975, *Algemene en vergelijkende dialectologie. Een verzameling studies*, Amsterdam.
- Weijnen, A.A. 1975a, 'Oude engels-nederlandse parallellen', in: Weijnen 1975, 173-187. Oorspronkelijk in: *VM KVA (NR)* 1965, 385-401.
- Weijnen, A.A. 1978, *Outlines for an interlingual European dialectology*, Assen.
- Weijnen, A.A. 1984, 'Fries in Hollands', in: Århammer e.a. 1984, 97-102.
- Weijnen, A.A. 1991, *Vergelijkende klankleer van de Nederlandse dialecten*, 's-Gravenhage.
- Weijnen, A.A. 1999, *Oude woordlagen in de zuidelijk-centrale dialecten*, Amsterdam.
- Weijnen, A.A. 2000, 'De betekenis van geografisch variantenonderzoek', in: *TenT* 52. *De toekomst van de variatielinguïstiek* (Hans Bennis, Hugo Ryckeboer & Jan Stroop red.), 245-257.
- Weijnen, A.A. 2003, *Etymologisch dialectwoordenboek*, 2^e druk, Den Haag.
- Weijnen, A.A. 2009, *De dialecten van Noord-Brabant*, bijgewerkte druk (door J. Kruijsen en J. Swanenberg), Alphen aan de Maas.
- Weijnen, A.A. & Frans van Coetsem 1957, 'De rijksgrens tussen België en Nederlands als taalgrens', in: *BMDC* 18, 3-15.
- Wienold, G. 1969, 'The Pre-Gothic monophthongizations and Wulfila's graphemic system', in: *Folia Linguistica* 3, 134 e.v.

- Wiesinger, Peter, *Phonetisch-phonologische Untersuchungen zur Vokalentwicklung in den deutschen Dialekten*, Band 2: *Die Diphthonge im Hochdeutschen*, Berlin, 1970.
- Willemsen, Annemariëke & Hanneke Kik red. 2014, *Golden Middle Ages in Europe. New research into early-medieval communities and identities* enz., Turnhout.
- Willemyns, Roland 1971, *Bijdrage tot de studie van de klankleer van het Brugs op het einde van de Middeleeuwen*, Tongeren.
- Willemyns, Roland 1975, 'Aspecten van de ronding van de zachtlange ē in het (Middel)vlaams', in: Jansen-Sieben e.a. red., 335-346.
- Willemyns, Roland 1978, *Bijdrage tot de studie van de klankleer van het Brugs op het einde van de Middeleeuwen*, Tongeren.
- Willemyns, Roland 1997, 'Laatmiddelnederlands (circa 1350-1550)', in: Van den Toorn e.a. red., 147-218.
- Willemyns, Roland 2013, *Biography of a language*, Oxford.
- Willemyns, Roland met Wim Daniëls (red.) 2003, *Het verhaal van het Vlaams. De geschiedenis van het Nederlands in de Zuidelijke Nederlanden*, Utrecht.
- Windross, Michael 1988, *R-metathesis and early r-loss in English and Dutch*, dissertatie Leuven.
- Winkler, Jan te 1884, *De grammatische figuren in het Nederlands*, Kuilenburg.
- Wirth-van Wijk, L.E. 1983, 'Tweeklanken, oud en nieuw', in: *TNTL* 99, 207-216.
- Wirth-van Wijk, L.E. zie ook Wijk, Louise E.
- Witte, A.J.J. de 1964, *Strukturele historische grammatika van het Nederlands, Klankleer*, 's-Hertogenbosch.
- Wortel, Dick 2002, *Leids*, Den Haag.
- Wrede, Ferdinand 1924, Ingwäonisch und Westgermanisch, in: *Zeitschrift für deutsche Mundarten* 19, 270 e.v.
- Wright, J. 1966, *Grammar of the Gothic language* (enz.), 2^e druk, Oxford.
- Wulf, Chris de 2003, 'Procope van de h-', in: *TenT* 55, 216-231.
- Wulf, Chris de & Boudewijn van den Berg 2006, 'Veertiende-eeuwse variatie in SK-spelling', in: *TenT* 58, 28-48.
- Wulf, Chris de & Johan Taeldeman 2001, 'Apocope en insertie van -n na sjwa in de zuidelijke nederlandse dialecten: conditionering en geografie', in: *TenT. Themanummer 14: De variabiliteit van de (ə)n in het Nederlands* (red. L. Draye, H. Ryckeboer, J. Stroop), 7-51.
- Wulf, Chris de & Johan Taeldeman 2005, 'Acht eeuwen AF/OF in de nederlandse dialecten', in: Quak & Schoonheim 2005, 111-130.
- Wulf, Chris de & Johan Taeldeman 2006, 'T-deletie in de nederlandse dialecten: een globaal overzicht', in: *TenT. Themanummer: Het morfologisch landschap van het Nederlands* 19 (red. L. Cornips, M. van Oostendorp, G. de Schutter), 244-272.
- Wurzel, E. 1970, *Skizze des gotischen Vokalismus*, Berlin.
- Wijk, Louise E. van 1950, 'De ontwikkeling van oudg. û in het Nederlands en het Zweeds', in: *TNTL* 67, 161 e.v.
- Wijk, Louise E. van 1950, 'De ontwikkeling van oudg. û in het Nederlands en het Zweeds', in: *TNTL* 67, 161 e.v.
- Wijk, Nicolaas van 1911, 'Een oudwestnederfrankies æ-dialekt', in: *TNTL* 30, 161 e.v.
- Wijngaard, Ton van de 2007, 'De ripuarische dialecten', in: Keulen e.a. red., 45-59.
- Wijnen, Mathieu 1999, 'Arnold Wachtendonck en de Wachtendonckse Psalmen', in: Schlechten red., *Symposium Bilzen en de oudste bronnen van het Nederlands. Lezingen gehouden te Bilzen op 11 december 1999*, Bilzen, 19-26.
- Zavaroni, Adolf 2007, 'I-E. "apple", Hamito-Semitic "genitals" and roots beginning with *HmB-', in: *Historische Sprachforschung* 120, 20-41.
- Zonneveld, Wim 1986, '700 years of Dutch word stress (rien n'a changé)', in: id., *Lutgart, Willem and Geoffrey; a study of 13th century Dutch metre*, Utrecht.
- Zonneveld, Wim, Frans van Coetsem & O.W. Robinson (red.), *Studies in Dutch phonology*, 1980.